

श्री गुरुदेवो नमः

पृष्ठानुक्रम ३३३

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[राज्याती कॅपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक ५३१० वर्गाक

पुस्तकनु नाम २२३ साहित्य

विषय ३२७

॥ श्रीः ॥

चरक संहिता.

श्रीमन्महर्षिवर चरकप्रति संस्कृता ।

प्रथमो भागः १.

गुजराती भाषा टीका सहित.

लापांतर करी छपाची प्रसिद्ध करतार,

नेहालाल देवशंकर हवे. वैद्य

तंत्री लाग्योद्य

अने

प्रोप्रायटर, हवे केर्मीकेल वर्कस-अमहावाह.

प्रथमावृत्ति.

प्रत १२००.

संवत १९७२.

सने १९१६.

भूइय प इपीया.

આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ના ૨૫મા એક્ટ પ્રમાણે તથા સને ૧૯૧૪ના નવા કોપીરાઇટ
એક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવ્યું છે, માટે કોઈએ છાપવું કે છપાવવું નહિ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશક
અમદાવાદ
કોપીરાઇટ-સંગ્રહ
૬૩૧૦

પ્રસિદ્ધ કરનાર,
જેઠાલાલ દેવશંકર દવે. વૈદ્ય.
તંત્રી ભાગ્યોદય.

અને
પ્રોપ્રાયટર દવે કેમીકલ વર્કસ.
ભાગ્યોદય ઓફીસ, પાંચ કુવા-ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

શ્રી “સત્યનારાયણ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પટેલ મોતીલાલ કાળીદાસે છાપ્યું.
૬૦ સીનીય ઇસ્પીનાલ સામે, પાનાભાઈની વાડીમાં—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

સર્વ આર્ય વૈદ્યકના મૂળ ભૂત આયુર્વેદના ચરક અને સુશ્રુત નામના બે મુખ્ય પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથો છે. એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. આ બે ગ્રંથો, તેમાં જણાવેલાં ચિકિત્સાદિકનાં તત્ત્વોથી યુરોપ વિગેરે દેશોમાં પણ સંપૂર્ણ પ્રખ્યાતિ તથા પ્રશંસાને પામેલા છે. અને પ્રાચીન હોવા છતાં પણ જ્યોના કરતાં આજ દિવસ સુધીના અર્વાચીન ડોક ઓ આર્ય ડૉ અનાર્ય વૈદ્યક ગ્રંથો તેનાથી તત્ત્વ વિચારમાં વધી શક્યા નથી એવા છે.

અમેરિકાના પ્રખ્યાત ડાક્ટર, જી. એચ. ક્લાર્ક, એમ એ. એમ. ડી. શીલાડેવરીયા લખે છે કે.

“ If the physicians of the present day would drop from the Pharmacopœa all the modern Drugs and Chemicals, and treat their patients according to the method of Charaka, there would be less work for the undertakers, and fewer chronic invalids in the world.”

G. H. Clerk, M. A. M. D. Philadelphia.

ચરકનો અને સુશ્રુતનો પ્રથમ અધ્યાય જોતાં આયુર્વેદનું પ્રથમ અભ્યાસ લક્ષ્યમાં જ્ઞાન થયું, અભ્યાસે દક્ષ પ્રજ્ઞપતિને તે જ્ઞાન આપ્યું, દક્ષે અશ્વિનિકુમારને લજ્ઞાબ્યા. અશ્વિનિકુમારે ધન્વને લજ્ઞાબ્યા. ધન્વની પાસેથી તે વેદ શીખેલા અભર્ષિ ભરદ્વાજથી અને રાજર્ષિ ધન્વંતરીથી ભૂલોકમાં ચરક અને સુશ્રુત નામની બે મુખ્ય શાખાઓ થયેલી છે. અભર્ષિ ભરદ્વાજની પાસેથી શીખેલા આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ જે મૂળ સંહિતા કરી, તે ઉપર અગ્નિવેશ મુનિએ જે સવિસ્તર પ્રતિસંસ્કાર કર્યો એ ત્રણેના સમુદાય રૂપ ગ્રંથ તેજ ચરક સંહિતા છે.

અને રાજર્ષિ ધન્વંતરીની પાસેથી શીખેલા સુશ્રુત મુનિએ ધન્વંતરીની જે મૂળ સંહિતા ઉપર જે વૃત્તિ કરી અને તે વૃત્તિ ઉપર નાગાજુને જે સવિસ્તર પ્રતિ સંસ્કાર કર્યો એ ત્રણેના સમુદાય રૂપ સુશ્રુત સંહિતા છે.

ચરક ભગવાનને શેષ ભગવાનનો અવતાર કહેવામાં આવે છે, તેમણે આત્મિક મળ દૂર કરવાને માટે ‘ યોગ દર્શન ’ (પતંજલી યોગ દર્શન) વાણીનો મળ દૂર કરવાને માટે વ્યાકરણ “ અષ્ટાધ્યાયી ” પર ‘ મહાભાષ્ય ’ અને શારીરિક મળોનો ત્યાગ કરવાને માટે આ ‘ ચરકસંહિતા ’ બનાવી છે.

જે મહર્ષિ પતંજલિના વ્યાકરણ મહાભાષ્ય તથા યોગ દર્શનને વિચારતી વખતે કુશાત્ર બુદ્ધિ પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાનો પણ તેને વચ્ચે વાક સમજે છે, જેની કૃપાથી મનુષ્યોની વાણી સંસ્કૃત થઈને અપશબ્દોના દોષથી બચે છે તેજ મહર્ષિ પતંજલિ ભગવાને મનુષ્યોની નીરોગતાને માટે આયુર્વેદ શાસ્ત્રની શિરોમણી આ ચરકસંહિતા બનાવી છે.

ચરક સંહિતાનો ઉદ્ધાર કરનારા પતંજલિ ભગવાનજ ચરક મુનિ છે. એ નિચેના પ્રસિદ્ધ શ્લોકથી ખાત્રી થશે.

યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન વાચાં મલંશરીરસ્ય ચ વૈદ્યકેન ।

અપાકરોધ : પ્રવરં મુનીનાં પતંજલિ પ્રાક્ષલિરાનતોઽસ્મિ. ॥

ચિકિત્સા આદિ અનેક વિષયો ઉપર ચરકમાં જે તત્વજ્ઞાનાત્મક સૂક્ષ્મ વિચારો જોવામાં આવે છે તે ખરેખર અપ્રતિમ છે એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

આપણા આર્ય લોકોના જુના ગ્રંથોમાં શક સંવત આપવાનો ચાલ નથી તેથી કાળનો નિર્ણય કરવામાં ગુંચવણ પડે તેમ છે, છતાં પણ આસપાસના પ્રમાણો ઉપરથી આત્રેય મુનિ, ભગવાન ધન્વંતરિ, અગ્નિવેશ અને સુશ્રુત એઓ તો બહુજ પ્રાચીન કાળમાં હતા એમ કહી શકાય તેમ છે.

ચરકમુનિ એ જે મનાયા પ્રમાણે પતંજલિ ભગવાનજ હોય તો તે મગધ દેશના પ્રખ્યાત અશોક રાજાના પિતામહ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય સમય પછી દશ પહેડીએ થયેલા પુ. પ્પમિત્ર રાજાના સમયમાં અથવા તે પછીના તુરતના સમયમાં એટલે આશરે ઇસ્વીસનથી ત્રણસો કે ચારસો વર્ષ પહેલાં હતા એમ વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં સ્વરૂપં શબ્દસ્યા શબ્દ સંજ્ઞા ૧-૧-૬૮ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં આપેલા ચંદ્રગુપ્ત સભા તથા પુષ્પમિત્ર સભા એ પ્રત્યુદા-દરણથી જણાય છે, તોપણ એક લઘુ પુસ્તક (The Vydian and the Hakim)માં ડૉક્ટર બાલ્કર ભરત ખંડનો તથા ગ્રીક વિગેરે વૈદ્યોનો ઇતિહાસ આપે છે. તેમાં તેણે ઈનિયાના મુખ્ય મુખ્ય વૈદ્યો ગણાવેલા છે તેમાં.

૧ ચિરોન (chiron) ઇ. સ. પૂર્વ. ૧૨૦૦; તેનું શરીર અશ્વનું હતું, અને મુખ માણસનું હતું. તે કદાચ અશ્વિની કુમાર હશે!

ધન્વંતરિ, ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૦૦

ચરક અને સુશ્રુત, ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ માં હતા એમ જણાવે છે.

હાલમાં ચરક, સુશ્રુત અને વાગભટ્ટ એ આયુર્વેદના બૃહ્દત્રયી અથવા આયુર્વેદનો જુના પ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રી ગ્રંથો ગણાય છે, પણ તેમાં એટલુંજ કહેવું પડે છે કે ચરક તથા સુશ્રુત એ બે ગ્રંથો તમામ સ્વતંત્ર છે અને વાગભટ્ટ ધણે ભાગે આ બે ગ્રંથોના એક જાતના ક્રમાંતરાત્મક તથા શબ્દાંતરાત્મક ઉતારા રૂપ છે.

નિદાને માધવઃ શ્રેષ્ઠઃ સૂત્રસ્થાનેતુ વાગ્મટઃ ;

શારીરે સુશ્રુતઃ પ્રોક્તઃ ચરકસ્તુ ચિકિત્સતે ॥

એ પ્રમાણે ચિકિત્સામાં ચરક ઉત્તમ છે, તે સદાચરણની પદ્ધતિના તથા નિદાનોના ઉપદેશથી શરીરની સ્વસ્થતા જાળવવાના પરમ સાધન ભૂત છે, રોગોથી શરીરની સ્વસ્થતા બગડી હોયતો તે સુત્રારવાની અનેક યુક્તિઓ ખતાવનારા છે.

ચિકિત્સામાં આના જેવો અન્ય કોઈ ગ્રંથ આયુર્વેદના જ્ઞાતાઓની દષ્ટિમાં માનનીય નથી. જે મનુષ્ય આ અંપૂર્ણ સંહિતાને યોગ્ય રીતે લાગીને તેના વિષયોને સારી રીતે સમજી ચિકિત્સાનો પ્રયોગ કરે છે તે મનુષ્યોને સુખ અને જીવનને અર્પનાર હોવાથી ધૃતિ સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, અને ધર્મમાં સર્વથી મોટા માનવામાં આવે છે.

શ્રી ચરક સંહિતાને માટે આર્ય વિદ્વાનો તો શું પરંતુ પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોએ જે ઉત્તમ અભિપ્રાયો આપ્યા છે તે ખરેખર પ્રશંસનિય છે. તેમાં માત્ર એકલા વૈદકનોજ સમાવેશ છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ સાથે સાથે હાલમાં પ્રજાની દષ્ટિએ આરોગ્ય શાસ્ત્રના સંબંધમાં જે

કેટલીક નવીન શોધો લેખાય છે, તેમાંની ઘણી આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે અને તેથીજ જાણ્યું છે કે, હાલ જે કાંઈ શોધ કરી નવીન રૂપે આપણને પાશ્ચિમાત્યો જણાવે છે, તે નવું નથી પરંતુ આપણા રૂપિ મુનિઓએ તો હજારો વર્ષ ઉપર તેની શોધ કરેલી હતી. તે આ ગ્રંથ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

વૈદક ઉપરાંત, જ્યોતિષનો વૈદક સાથેનો સંબંધ, વેદાદિ શાસ્ત્રોનો વૈદક સાથેનો સંબંધ, તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્તમ વિષયો પણ એવી સરસ અને સહેલી રીતે આ ગ્રંથમાં આપેલા છે કે તે દરેક માણસને આશ્ચર્ય ચકિત કરી શકે છે.

આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું દરેક મનુષ્યે વાંચી મનન કરવુંજ જોઈએ. અને તેમાં બતાવેલા આરોગ્યના સાદા અને સરળ ઉપાયો, રોગ ન થાય તેને માટે આચાર, વિચારો, રોગ થાય તો તેને ઓળખવાના અને ઓળખી નિવૃત્ત કરનાર ઉપાયો, અને સાધ્ય કે અસાધ્ય રોગોની પરીક્ષા, વિગેરે ઉપયોગી અને લાભદાયક વિષયોનો દરેક માણસ જ્યારે લાભ લેતાં શીખશે ત્યારેજ તેમને જણાશે કે, આયુર્વેદની ઉન્નતિ કરવાને માટે તો આ ગ્રંથનો પદ્ધતિ પુરઃસર અભ્યાસ કરવો કરાવવો એજ ઉત્તમ ઉપાય છે.

यस्य द्वादश साहस्री हृदी तिष्ठति संहिता ।

सौर्यज्ञःसविचारश्चिकित्सा कुशलश्चसः ।

रोगास्तेषां चिकित्साश्चस किमर्थेन बुध्यते ॥

આ બાર હજાર શ્લોકાત્મક સંહિતા જેના હૃદયમાં સ્થિત છે તે અર્થના જાણનારા સંપૂર્ણ વૈદ્યકીય વિષયોને સમજનારા વિચારવાન અને ચિકિત્સામાં કુશળ હોય છે. એવા કયા રોગ અને તેની ચિકિત્સાઓ છે કે જેને આ સંહિતાના જાણનારા વૈદ્યો ન સમજી શકે.

પરંતુ શોક એ છે કે આજકાલ આ ચરક સંહિતાને જાણનાર, જાણાવનાર, અને આયુર્વેદીય જ્ઞાનને સમજવા તથા સમજાવવાનો ધણે ભાગે અભાવજેવું થઇ ગયું છે. જેથી આ વખતે આયુર્વેદની અત્યંત અવનત દશા જણાય છે.

આ પ્રમાણે વૈદ્યકના પ્રાચિન ગ્રંથ ચરક અને સુશ્રુત છે. તેનાં ઘણી ભાષાઓમાં ભાષાંતર થઇ ગયાં છે. અને તેમાં ચરકનું તો ઘણું કરીને હિંદુસ્થાનની ભાષાઓ ઉપરાંત યુરોપીય ભાષાઓમાં પણ ભાષાંતર થએલું છે. તેમાં સુશ્રુતનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થયેલું છે. અને આવા ઉપયોગી ગ્રંથ ચરકનું ગુજરાતીમાં હજુ સુધી ભાષાંતર થએલું નહોતું તે ગુજરાતી વૈદ્યોને માટે એક ખોટજ હતી. અને તે ખોટ પુરી પડે, તેમજ આવા ઉપયોગી, પ્રાચીન અને સર્વ દેશના વિદ્વાનોમાં પ્રમાણ રૂપ ગણાયેલ આ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા થવાથી, તેનું મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા 'ભાગ્યેાદય' માસિકમાં દરેક વખતે ૧ ફોર્મ ગુજરાતીમાં ભાષાંતર આપવાનું શરૂ કર્યું. પરંતુ ગ્રંથ મોટા વિસ્તારવાળો હોવાથી દર માસે ૧ ફોર્મ આપવાથી પ્રસિદ્ધ થવાને ધણા વિલંબ થવાનો સંભવ જણાવાથી, તેમજ માસિકના આહોકા તરફથી વારંવાર આ ગ્રંથને મૂળ સંહિત ભાષાંતર રૂપે જુદો પ્રકટ કરવાની માગણી થવાથી, આ દાર્બને મેં અગત્યનું ધારી, તેને જેમ અને તેમ વેળાસર પ્રસિદ્ધ કરવા લક્ષ આપ્યું છે.

અને તેથી તેનો પ્રથમ વિભાગ આજે આપના કરકમળમાં શોભિ રહ્યો છે. આ કામમાં મને ઉત્સાહ આપનાર અત્રેના કેટલાક વૈદ્યરાજે, અને ભાગ્યોદયના ગ્રાહકો છે. મારા તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકોને સંબંધે તરફથી જે વધાવી લેવામાં આવે છે તેજ કારણ મને વધુને વધુ ઉત્સાહિત કરનાર છે એમ કહ્યા સિવાય આ સ્થળે ચાલે તેમ નથી.

મારા તરફથી વૈદકનાં કેટલાંક પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે, પરંતુ તે સંગ્રહવા જેવાં છે, અને તેમાં આવા ઉપયોગી અને પ્રાચિન ગ્રંથનું ભાષાંતર કરી તેને પ્રસિદ્ધ કરી જન-સમુહ આગળ મુકવાની મને આજે જે તક મળી છે તે ખરેખર આનંદજનક છે. અને મને લાગે છે કે, દરેક વૈદ્યોએ જે આપણા આયુર્વેદની ઉન્નતિ કરવીજ હોય તો આવા પ્રમાણુ રૂપ ગણાતા ગ્રંથનો અવશ્ય અભ્યાસ કરવોજ નોંધવો.

આ ગ્રંથનો ખીજો ભાગ જેમ અને તેમ વેળાસર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે, અને જે બનશે તો તે આ વર્ષમાંજ બહાર પડી જશે.

આ ગ્રંથનો જે વૈદ્યો અભ્યાસ કરશે, તો મારો લીધેલો શ્રમ સાર્થક થયો છે એમ હું માનીશ.

ભાગ્યોદય ઓફીસ,
અમદાવાદ.
તા. ૮ માર્ચ સને ૧૯૧૬

}

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે. વૈદ્ય.
પ્રસિદ્ધ કર્તા.

શ્રી ચરક સંહિતા દ્વિતિયો ભાગ.

આ ગ્રંથનો ખીજો ભાગ સત્વરજ પ્રસિદ્ધ થશે તે આ ગ્રંથ કરતાં લગભગ દોઢ મોટા હોવાથી તેની કીંમત રૂ. ૭) રાખવામાં આવી છે. છતાં પણ જે સંબંધે આ ગ્રંથના ગ્રાહક થઈ અમને તે ગ્રંથ તૈયાર થયે વી. પી. થી મોકલી આપવાનો પત્ર લખી જણાવશે તેમને તે માત્ર રૂ. ૬) ની કીંમતે તૈયાર થયેથી વી. પી. કરીને મોકલી આપીશું. ગ્રંથ બહાર પડ્યા પછી રૂ. ૭) થી ઓછી કીંમતે તે મળી શકશે નહિ.

ખીજા ભાગમાં ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૦ અધ્યાય, કલ્પસ્થાનના ૧૨ અધ્યાય અને ૧ સિદ્ધિસ્થાનના ૨૯ અધ્યાય છે.

ચિકિત્સામાં ચરકની તુલ્ય એક પણ ગ્રંથ નથી એવું આયુર્વેદના વિદ્વાનો માને છે. અને તે ખરું પણ છે. આ ભાગમાં લગભગ પ્રથમ ભાગ જેટલાજ ભાગમાં માત્ર ચિકિત્સાસ્થાનનો સમાવેશ છે. અને તેથી દરેક મનુષ્યે આ ગ્રંથ ખરીદવોજ નોંધવો.

ગ્રાહક થનારે હાલમાંજ નામ નોંધાવી દેવું.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે. વૈદ્ય
તંત્રી ભાગ્યોદય અને પ્રોપ્રાયટર
દવે કમીકલ વર્ક્સ—અમદાવાદ

श्री चरक संहिता. विषयानुक्रमश्लिका.

सूत्रस्थान १.

१ दीर्घजीवित अध्याय ।

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
मगज्ञायरत्न.	१	यिदित्सानो साधारण्य निदेश.	८
आयुर्वेदनो अवतरण्यु कर्म.	१	रसस्वरूप निदर्शन.	८
आयुर्वेदनुं प्रयोजन.	२	रसोनी संप्रिया अने नाम.	८
इषिओनुं ओकत्र थछ विचार करवो.	३	रसोनुं कार्य.	१०
उपायनो निश्चय.	३	द्रव्यना त्रण्यु प्रकार.	१०
भरद्वाज इषिनुं छंद्रभूवनमां नवुं.	३	जंगमादि बेदृथी णीज्ज त्रण्यु प्रकार.	१०
आयुर्वेदनुं स्वरूप अने भरद्वाजनुं छंद्र- थी तेने प्राप्त करवुं.	३	जंगम द्रव्य वर्णुन.	१०
भरद्वाज पासेथी इषिओनुं आयुर्वेदनुं प्रलक्ष्य करवुं.	४	पार्थिव द्रव्य वर्णुन.	१०
पुनर्वसुना छ शिष्योने आयुर्वेदनो उपदेश.	४	उद्भिज्ज अने मूणनुं वर्णुन.	११
तेमनी संहिताओमां इषिओनी अनुमति.	५	महारनेहादि वर्णुन.	११
आयुर्वेदनुं लक्षण्यु.	५	छर्दनिय द्रव्य तथा भस्तक विरेचन.	११
आयुष्यनां नाम.	६	वमन अने आस्थापन करनार इण.	१२
आयुर्वेदनुं महत्त.	६	यार प्रकारना स्नेह.	१२
वृद्धिहासनां कारण्यु.	६	लवण्यु पंचक.	१२
आयुर्वेदनो अधिकार.	६	भूत्राष्टक तथा तेनो उपयोग.	१३
णे प्रकारना द्रव्यो.	७	मेषादि भूत्रना गुण्यु.	१३
गुण्यु कर्म.	७	घेटी, अकरी, गाय विगेरेना दुधोनुं वर्णुन.	१४
समवाय.	७	थारना दुधना गुण्यु.	१५
समवायि कारण्यु.	७	आकडाना दुधना गुण्यु.	१५
कर्मनुं लक्षण्यु.	७	वीरेचनीय वृक्ष.	१५
वैद्यकनुं प्रयोजन.	८	पट्टकार वृक्षना गुण्युनुं कथन.	१५
व्याधिओनो हेतु तथा आश्रय.	८	वृक्षनो कर्ष कर्ष रीते उपयोग थाय छे.	१५
आत्मानां लक्षण्यु.	८	औषधिओनां नाम अने रूपने डाल्यु	१५
रोगोनुं कारण्यु.	८	जण्यु छे.	१५
दोषोनुं शमन.	८	औषधिओनां क्वण नाम अने रूपने ज्ज- ण्णुवां अस नथी.	१६
वार्धुना गुण्यु अने तेना शमननो उपाय.	८	औषधि संप्रधि पूर्ण्यु ज्ञान धरावनारनी प्रशंसा.	१६
पित्तना गुण्यु अने तेना शमननो उपाय.	८	सर्वोत्तम वैद्य.	१६
कफना गुण्यु अने तेना शमननो उपाय.	८	अमण्णी औषधि त्रिष समान छे.	१६

વિષય.

પૃષ્ઠ.

મૂર્ખ વૈદ્યના ઔષધનો નિષેધ.
પ્રથમાધ્યાયનો ઉપસંહાર.

૧૬
૧૭

અપામર્ગતણ્ડુલિયાઽધ્યાય । ૨

શિરો રોગ નાશક ઔષધિ.
ઉલટી કરાવનાર ઔષધ.

૧૮
૧૮

વિરેચક દ્રવ્ય.

૧૯

ઉદાવર્તાદિમાં આપવા લાયક ઔષધિ.

૧૯

વાત નાશક પાંચ કર્મિક સંગ્રહ.

૧૯

યવાગુગુળુ.

૧૯

અધ્યાયનો વિષય અને વૈદ્યની ચોખ્ખતા.

૨૧

વૈદ્યનું લક્ષણ.

૨૨

આરગ્વધીય અધ્યાય । ૩

કુષ્ઠક્રીલાસપર લેપ.

૨૨

કુષ્ઠ ઉપર લેપ.

૨૩

વાત જન્ય રોગો ઉપર લેપ.

૨૪

ઉદર પીડા ઉપર લેપ.

૨૫

વાત રકત પર લેપ.

૨૫

શિરો વેદના ઉપર લેપ.

૨૫

પડખાની પીડા ઉપર લેપ.

૨૫

દાહ નિવારક લેપ.

૨૬

શીતલ અને વિષદન લેપ.

૨૬

દેહ દુર્ગંધ નાશક લેપ.

૨૬

ઉપસંહાર.

૨૬

ષડ્વિરેચન સ્તાશ્રિતીયઽધ્યાય । ૪

અધ્યાયનો વિષય.

૨૭

જલાદિના યોગ.

૨૭

ક્વાથોની મંજા, રસ, કલ્ક વિગેરે.

૨૮

જીવનીયાદિ છ કપાય.

૨૮

બલકારકાદિ ચાર કપાય.

૨૯

તૃપ્તિ નાશકાદિ છ કપાય.

૨૯

સ્તનના દુધને વધારનાર ચારકપાય.

૨૯

સ્નેહને ઉપયોગી સાત કપાય.

૨૯

ઉદિ નિગ્રહણુ ત્રણુ કપાય.

૨૯

પુરીષમંત્રહણીય પાંચ કપાય.

૨૯

કાસહર પાંચ કપાય.

૨૯

દાહ પ્રશમન પાંચ કપાય.

૩૦

વિષય.

પૃષ્ઠ.

શોણિત સ્થાપન પાંચ કપાય.
પાંચસો કપાય.

૩૦
૩૦

જીવનીય દશ દ્રવ્ય.

૩૦

બહુશીય દશ દ્રવ્ય.

૩૦

લેખનીય દશ દ્રવ્ય.

૩૦

ભેદનીય દશ દ્રવ્ય.

૩૧

સન્ધાનીય દશ દ્રવ્ય.

૩૧

દીપનીય દશ દ્રવ્ય.

૩૧

બળકારક દશ દ્રવ્ય.

૩૧

વર્ણશોધક દશ દ્રવ્ય.

૩૧

કંઠ શોધક દશ દ્રવ્ય.

૩૨

હૃદય શોધક દશ દ્રવ્ય.

૩૨

તૃપ્તિનાશક દશ દ્રવ્ય.

૩૨

અર્શ નાશક દશ દ્રવ્ય.

૩૨

કુષ્ઠ નાશક દશ દ્રવ્ય.

૩૨

ખર્જ (ખુજલી) નાશક દશ દ્રવ્ય.

૩૨

કૃમી નાશક દશ દ્રવ્ય.

૩૨

વિષ નાશક દશ દ્રવ્ય.

૩૩

સ્તનમાં દુધ વધારનાર દશ દ્રવ્ય.

૩૩

દુર્ગંધ શોધક દશ દ્રવ્ય.

૩૩

વીર્યોત્પાદક દશ દ્રવ્ય.

૩૩

વીર્ય શોધક દશ દ્રવ્ય.

૩૩

સ્નેહમાં ઉપયોગી દશ દ્રવ્ય.

૩૩

પ્રસ્વેદ કરનાર દશ દ્રવ્ય.

૩૪

વમન કરનાર દશ દ્રવ્ય.

૩૪

વિરેચન કરાવનાર દશ દ્રવ્ય.

૩૪

મળમંધક દશ દ્રવ્ય.

૩૪

સુગંધીકારક દશ દ્રવ્ય.

૩૪

શિરોવિરેચનીય દશ દ્રવ્ય.

૩૪

વમનવિનાશક દશ દ્રવ્ય.

૩૫

તૃષા શમાવનાર દશ દ્રવ્ય.

૩૫

હિચક્રી નિવારક દશ દ્રવ્ય.

૩૫

મળશોધક દશ દ્રવ્ય.

૩૫

પુરીષ શોધક દશ દ્રવ્ય.

૩૫

મૂત્રશોધક દશ દ્રવ્ય.

૩૫

મૂત્રશોધક તથા મુત્ર વિરેચનીય દશ દ્રવ્ય.

૩૬

કાસહારક દશ દ્રવ્ય.

૩૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
આસહૃદ દશ દ્રવ્ય.	૩૬	નસ્યના ગુણુ.	૪૭
શોષહારક દશ દ્રવ્ય.	૩૬	નસ્ય કરવા યોગ્ય તેજ તથા તેની માત્રા.	૪૭
જ્વરનાશક દશ દ્રવ્ય.	૩૬	દિવસનું પ્રમાણુ.	૪૮
શ્રમનાશક દશ દ્રવ્ય.	૩૭	તેલના ગુણુ.	૪૮
દાહનાશક દશ દ્રવ્ય.	૩૭	એ વખત દાતણુ.	૪૮
શીત પ્રશામક દશ દ્રવ્ય.	૩૭	દાતણુ કરવાના ગુણુ.	૪૯
ઉદર્દ શામક દશ દ્રવ્ય.	૩૭	સુવર્ણાદિકની જીલ.	૪૯
અંગમર્દ નાશક દશ દ્રવ્ય.	૩૭	જીલની સ્વચ્છતાનો લાલ.	૪૯
શુભનાશક દશ દ્રવ્ય.	૩૭	દાતણુ માટે શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ.	૪૯
રૂધિર સ્થાપક દશ દ્રવ્ય.	૩૭	માથામાં તેજ નાંખવાથી થતા ગુણુ.	૫૦
પીડા નિવારક દશ દ્રવ્ય.	૪૮	કાન તથા શરીરમાં તેલથી ફાયદા.	૫૦
સંજ્ઞા સ્થાપક દશ દ્રવ્ય.	૩૮	પગમાં તેલ લગાવવાનું ફળ.	૫૧
પ્રજ્ઞ સ્થાપન દશ દ્રવ્ય.	૩૮	સ્નાનનું ફળ.	૫૧
વચ સ્થાપક દશ દ્રવ્ય.	૩૮	સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવાનું ફળ.	૫૧
પાંચસો કષાય.	૩૯	સુગંધી પુષ્પો ધારણુ કરવાનું ફળ.	૫૧
કષાયસા વૈદ્યની પ્રશંસા.	૪૦	આભૂષણુ ધારણુ કરવાનું ફળ.	૫૧
		શુદ્ધિનું ફળ.	૫૨
		યોગ્યાયોગ્ય વિચાર.	૫૨
		ઉપસંહાર.	૫૨

માત્રાશ્રિતીયઽધ્યાય । ૫.

માત્રાનો વિચાર.	૪૦
ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થ.	૪૧
ભોજન નહિ કરવા યોગ્ય પદાર્થો.	૪૧
સેવન કરવા યોગ્ય પદાર્થ.	૪૨
અંજન.	૪૨
દિવસે તિક્ષણુ અંજન ન આંજવું.	૪૨
અંજનથી દષ્ટિનું તેજ.	૪૨
અંજનના પદાર્થો.	૪૩
ધુમ્રપાનના ફાયદા.	૪૩
ધુમાડી લેવાનો વખત.	૪૪
ધુમ્રપાનથી કંકાદિકની શુદ્ધિ.	૪૪
અતિ ધુમ્રપાનથી ઉપદ્રવ.	૪૫
ઉપદ્રવ શાંતિના ઉપાય.	૪૫
ધુમ્રપાનના અનધિકારી.	૪૫
ધુમ્રપાનથી આરોગ્ય રોગ.	૪૫
વિશેષ રોગોમાં ધુમ્રપાન.	૪૬
યોગ્ય ધુમ્રપાન.	૪૬
ધુમ્રપાન ઠીક ન થવું.	૪૬
અધિક ધુમ્રપાનના દોષ.	૪૭
ધુમ્રપાનને અયોગ્ય દેશકાળ.	૪૭

તસ્યા ત્રિતીય અધ્યાય । ૬

માત્રા અને રૂતને અનુકૂળ ભોજનથી લાલ.	૫૩
રૂતદારા વર્ષની સંકલના.	૫૪
સૂર્યાદિકનું કર્તવ્ય.	૫૪
બળનાશમાં સૂર્યનું કારણુ.	૫૪
હેમન્તમાં વાયુનું પાચકપણું.	૫૫
શીતકાળમાં લવણુદિ રસ અને માંસનું સેવન કરવું.	૫૫
ગોરસાદિનું હેમન્તમાં સેવન.	૫૫
હલકા અન્નપાનનો ત્યાગ.	૫૬
હેમન્ત અને શિશિરનાં કામ.	૫૬
વસન્તમાં વમન વિગેરે કર્મ.	૫૬
ત્રીભંજના ગુણુ તથા તેમાં સેવવા યોગ્ય પદાર્થ.	૫૭
વર્ષા રૂતમાં જઠરાગ્નિનું દુર્બળ થવું.	૫૭
પવનનો કોપ.	૫૭
વર્ષામાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય કર્મ.	૫૭
વર્ષા રૂતમાં રહેવાના નિયમ.	૫૮

વિષય.

પૃષ્ઠ.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પીના યોગ્ય જગ તથા હંસોદ્દ્રુ.
એક સાત્મ્ય.
સાત્મ્યનું લક્ષણ.

૫૯
૫૯
૫૯

આગન્તુક રોગોની શાંતિ.
સોપત ન કરવા યોગ્ય પુરૂષ.
સોપત કરવા યોગ્ય પુરૂષ.
ભોજનાદિમાં નિયમ.
અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

૬૬
૬૬
૬૭
૬૭
૬૮

નવેગાન્ધારણીય અધ્યાય । ૭

વેગોને રોકવાનો નિષેધ.
મૂત્રના વેગને રોકવાથી થતા રોગ.
મૂત્ર રોકવાથી કરવા ભેદતા ઉપાય.
મળ રોકવાથી થતા રોગ.
મળ રોકવાથી ચિકિત્સા.
વીર્યના વેગને રોકવાથી થતા રોગ.
અધોવાયુ (વાહુટ) ને રોકવાથી થતા ઉ-
પદ્રવ.

૬૦
૬૦
૬૦
૬૦
૬૦
૬૧
૬૧

ઇન્દ્રિયોપકરણીય, અષ્ટમોઽધ્યાયઃ । ૮

ઉપાય.
વમનને રોકવાથી થતા રોગ અને તેના
ઉપાય.

૬૧
૬૧

ઇન્દ્રિયોનું વર્ણન.
ઇન્દ્રિયોનાં નામ, દ્રવ્ય અને સ્થાન.
ઇન્દ્રિયોના વિષયો.
અધ્યાત્મિક દ્રવ્ય ગણુ.
ઇન્દ્રિયોમાં વિશેષતા.
ઇન્દ્રિયોના વિપરીત થવાનું કારણ.
મનનો વિષય.
પ્રકૃતિ સ્થિર રાખવાનો હેતુ.

૬૮
૬૯
૬૯
૭૦
૭૦
૭૦
૭૧

છીંક રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ.
ઓડકારના રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ.
જંભાઇને રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ.
ભુખને રોકવાથી થતા રોગ.
તરસને રોકવાથી થતા રોગ.
આંસુ રોકવાથી થતા રોગ અને ઉપાય.
નિંદ્રાને રોકવાથી થતા રોગ અને ઉપાય
શ્વાસને રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ અને ઉપાય.
વેગોને કદાપી રોકવા નહિં.

૬૧
૬૧
૬૨
૬૨
૬૨
૬૨
૬૨
૬૨
૬૨
૬૨

સત્કાર્યોનું વર્ણન.
અકર્તવ્યોનું વર્ણન.
ભોજન કરવાના નિયમ.
અધ્યયન કાળના નિયમ.
અન્ય નિયમ.
વિશેષ ઉપયોગી નિયમ.
હવન વિગેરેના નિયમ.
અધ્યાયનો ઉપસંહાર..

૭૧
૭૧
૭૨
૭૩
૭૫
૭૫
૭૬
૭૭
૭૭

સુહ્રુક ચતુષ્પાદ નવમોઽધ્યાયઃ । ૯

ધારણુ કરવા યોગ્ય વેગ.
પુણ્યના લાભ.
વ્યાયામના લાભ.
અત્યંત કસરત કરવાથી થતી હાનિ.
શક્તિ ઉપરાંત કાંઇ કામ ન કરવું.
હિતાહિતનો વિચાર કરવો.
વાતાદિનો સમ વિષમતા.
શરીરનાં છીદ્રોનું વર્ણન.
મળ વૃદ્ધિ વિગેરેનું જ્ઞાન.
સાખ્ય રોગોની ચિકિત્સા કરવી.
વિષમ વૃત્તિના વર્તનથી રોગ.
દ્વેષો દુર કરવાનો વખત.
આગન્તુક રોગોનું કારણુ.

૬૩
૬૩
૬૩
૬૪
૬૪
૬૪
૬૪
૬૫
૬૫
૬૫
૬૫
૬૫
૬૬

ચિકિત્સાના ચાર ભાગ.
વિકાર અને સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણુ.
ચિકિત્સા લક્ષણુ.
વૈદ્યના ચાર ગુણુ.
ઔષધિ ગુણુ ચતુષ્ટય.
સેવકના ચાર ગુણુ.
રોગીના ચાર ગુણુ.
ગુણોમાં વૈદ્યની પ્રધાનતા.
રોગોમાં વૈદ્ય કારણુ રૂપ.
મુખ્ય વૈદ્યનાં લક્ષણુ.
મુખ્ય વૈદ્યનાં કર્મ.
પ્રાણુ આપનાર વૈદ્ય.
રાજયોગ ચિકિત્સકનાં લક્ષણુ.

૭૮
૭૮
૭૮
૭૮
૭૮
૭૯
૭૯
૭૯
૭૯
૮૦
૮૦
૮૦
૮૦

विषय.

पृष्ठ.

विषय.

पृष्ठ.

वैद्यनुं कर्तव्य कर्म.

८०

प्रत्यक्षनुं लक्षण.

८०.

वैद्यना छ शुभ.

८०

अनुमाननुं लक्षण.

८०

वैद्यनी व्युत्पत्ति.

८१

युक्तिनुं लक्षण.

८०

सुभदाता वैद्यनां लक्षण.

८१

आभागमनुं लक्षण.

८१

दोषोथी अथवानो उपाय.

८१

प्रत्यक्षनुं इण.

८१

वैद्यने उपदेश.

८१

अनुमाननुं इण.

८२

वैद्यनी चार प्रकारनी वृत्ति.

८२

युक्तिथी पुनर्जन्मनी सिद्धि.

८३

अध्यायनुं संक्षिप्त विवरण.

८२

परलोकैषण्युमां कर्तव्य कर्म.

८३

महाचतुष्पाद दशमोऽध्यायः १०

औषधथी आरोग्य लाभ.

८२

उपस्तंभोनुं वर्णन.

८३

मैत्रेयनो प्रतिवाद.

८२

त्रय प्रकारनुं अण.

८३

दृष्टान्त.

८२

रोगाने पेदा करनार त्रय कारण.

८४

आत्रेयनुं अंजन.

८३

शब्द अति योगादिनुं वर्णन.

८४

आत्रेयनी अनुभूत चिकित्सा.

८४

गन्ध अति योगादिनुं वर्णन.

८४

लवन्तियात्र.

८४

रस अति योगनुं वर्णन.

८४

असाध्य रोगनी चिकित्सानुं इण.

८४

रूपशक्ति योगनुं वर्णन.

८४

साध्यासाध्य रोगाना भेद.

८४

रूपशक्तिन्द्रियनी सर्व व्यापकता.

८५

साध्यना पीण भेद.

८५

कर्मकृत आयतननुं वर्णन.

८५

सुभ साध्यनां लक्षण.

८५

वाणीना मिथ्या योगनुं वर्णन.

८५

कष्ट साध्यनां लक्षण.

८५

मानस मिथ्या योग.

८५

द्विदोषण तथा कष्ट साध्य व्याधिनां लक्षण. ८६

८६

शारीरिक मिथ्या योग.

८५

वैद्यने शिष्यामण.

८६

कर्मना मिथ्या भोगनुं संक्षिप्त वर्णन.

८६

अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णन.

८६

कादाति योगादिनुं वर्णन.

८६

तिस्रैषणीय कादसाऽध्यायः ११

श्लेष्मण्योनुं लक्षण.

८७

रोगाना त्रय मार्ग.

८७

धृच्छाओनुं वर्णन.

८७

अहिमार्गण रोगानां नाम.

८७

धननी धृच्छा.

८७

शाभानुसारी रोग.

८८

धन प्राप्तिनो उपाय.

८७

मध्यम भार्मानुसारी रोग.

८८

परलोकनी धृच्छा.

८८

कोष्ठानुसारी रोग.

८८

प्रत्यक्षना आधक

८८

त्रय प्रकारना वेद.

८८

नन्मकारण पर विवाद.

८८

विषक् छ यरणनां लक्षण.

८८

स्वभाव वादियोना मतनुं अंजन.

८८

सिद्ध साधित वैद्यनां लक्षण.

८८

परनिर्माण वादियोनुं अंजन.

८८

गुणवाणा वैद्यनां लक्षण.

८८

यदृच्छा वादियोनो विषय.

८८

औषधियोना भेद.

८८

सत् असतनी परीक्षा.

८०

शारीरिक रोगां औषध भेद.

८८

आप्त तथा तेना उपदेश.

८०

आण्डोनी अज्ञानतानुं इण.

१००

विषय.

पृष्ठ.

रोगीनुं कर्तव्य.

१००

उपसंहार.

१००

बातकलाकलीय द्वादशोऽध्यायः । १२

वायुना विषयमां इषिञ्चोना प्रश्न.

१०१

सांस्कृत्यायन कुंशिनो मत.

१०१

लरदाञ्चनो मत.

१०१

वाल्मीकिनो मत.

१०१

अडीशोधा भार्गवनो मत.

१०२

वार्योविद्वनो मत.

१०२

कूपित वायुनां कर्म.

१०३

आद्य वायुनां कर्म.

१०३

कूपित आद्य वायुनां कर्म.

१०३

वायुना साधारण्य धर्म.

१०४

मरिचिनो प्रश्न.

१०४

शरीरमां सांभती प्रधानता.

१०५

पुनर्वसुनो सिद्धांत

१०५

अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णन.

१०६

स्नेहाध्याय-त्रयोदशोऽध्याय । १३

अग्निवेशिनो प्रश्न.

१०६

पुनर्वसुनो उत्तर.

१०७

रोग विशेषोमां तैलोनी उत्कृष्टता.

१०७

धीना गुण.

१०७

तेक्षना गुण.

१०७

वसाना गुण.

१०८

मज्जना गुण.

१०८

स्नेहपाननो समय.

१०८

स्नेहपर अनुमान.

१०८

स्नेहनी विचारणा.

१०९

असंयुक्त स्नेहनुं वर्णन.

१०९

स्नेहनी योसक विचारणा.

१०९

मात्राञ्चोनुं वर्णन.

१०९

उत्तम मात्रा योज्य पुश्च अने तेना गुण.

१०९

मध्यम मात्रा योज्य पुश्च अने तेना गुण.

११०

ह्रस्व मात्राने योज्य पुश्च.

११०

धृतपानने योज्य पुश्च.

११०

विषय.

पृष्ठ.

तैक्षपानने योज्य व्यक्ति.

१११

वसापानने योज्य पुश्च.

१११

मज्जना पानने योज्य पुश्च.

१११

स्नेहपाननी अवधि.

११२

स्नेह कर्मने योज्य पुश्च.

११२

स्नेह कर्मने अयोज्य पुश्च.

११२

अस्निग्धनां लक्षण.

११२

सम्यक्स्निग्धनां लक्षण.

११२

अति स्निग्धनां लक्षण.

११३

स्नेह पाननां पूर्वं कर्तव्य कर्म.

११३

स्नेहपान पध्नीनां कर्म.

११३

पीतस्नेह व्यक्तितनां कर्तव्य कर्म.

११३

अधिक स्नेह पाननो दोष.

११३

कौडानुसार स्नेह पान विधि.

११३

मृदु कौडावाणाने विरेचन द्रव्य.

११४

मृदु कौडावाणानां लक्षण.

११४

स्नेह युक्त अग्निनुं तितत्व.

११४

अल्प्यु स्नेह पानमां उपाय.

११४

स्नेह भ्रमना उपद्रव.

११५

स्नेह पानमां विरेचन विधि.

११५

स्नेहमां भेणववा योज्य युष.

११५

स्निग्ध करतुं.

११६

अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णन.

११७

चतुर्दशोऽध्याय-स्वेदाध्याय । १४

स्वेदनधी कार्य सिद्धि.

११८

स्वेदना भेद.

११८

रोगानुसार स्वेदन विधि.

११८

स्वेदनना अयोज्य अंग.

११९

नेत्रमां स्वेदन विधि.

११९

स्वेदन कर्म ने योज्य रोगी.

१२०

स्वेदन ने योज्य रोग.

१२०

पिण्ड स्वेदनुं वर्णन.

१२०

कङ्क रोगोमां स्वेदन विधि.

१२०

स्वेदननो सहज उपाय.

१२१

नाडी स्वेदननी विधि.

१२१

लेप करवानो समय.

१२२

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
स्वेदनना तेर भेद.	१२२	कियंतः त्रिरसीय सप्तदशोऽध्यायः । १७	
मंकर स्वेदनां लक्षण्यु.	१२२	रागो विषे अजिनवेशनो प्र२न.	१४१
प्रस्तर स्वेदनां लक्षण्यु.	१२२	गुडनो उत्तर.	१४२
नाडी स्वेदनां लक्षण्यु.	१२३	शिरो रागनुं कारण्यु.	१४२
परिषेकनां लक्षण्यु.	१२३	माथानुं लक्षण्यु.	१४२
अवगाहनं लक्षण्यु.	१२४	जन्यवातादि शिरोराग.	१४३
जेन्ताकस्वेदने वीधे भूमि परीक्षा.	१२४	वातज रागानुं कारण्यु.	१४३
अस्मधन स्वेदनां लक्षण्यु.	१२५	पित्तज शिरो रागानुं कारण्यु.	१४३
कपुस्वेदनां लक्षण्यु.	१२६	कङ्कज शिरो रागानां लक्षण्यु.	१४४
कृटीस्वेदनां लक्षण्यु.	१२६	त्रिदोषज शिरो रागानां लक्षण्यु.	१४४
भ्रुस्वेदनुं वर्णुन.	१२६	कृमिज शिरो रागानां लक्षण्यु.	१४४
कुम्भी स्वेदनुं वर्णुन.	१२६	वात जन्य हृद्य रोग.	१४४
कुपस्वेदनुं वर्णुन.	१२७	पित्तज हृद्य रोग.	१४५
दीक्षाक स्वेदनुं वर्णुन.	१२७	कङ्कज हृद्य रोगानां लक्षण्यु.	१४५
अग्नि सिवाय स्वेदननो विधि.	१२७	संनिपातक हृद्य रोगानुं वर्णुन.	१४५
अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णुन.	१२८	संसर्ग विकाराना भेद.	१४६
उपकल्पनीय पंचदशोऽध्यायः । १५		क्षीण्य रसनां लक्षण्यु.	१४८
निवासस्थाननुं वर्णुन.	१३०	भेद क्षीणानां लक्षण्यु.	१४९
मीढगनी मात्रानुं प्रमाण्यु.	१३२	अस्थि क्षीणानां लक्षण्यु.	१४९
उद्दी यथा पञ्ची वैद्यनुं कर्तव्य.	१३३	मज्जनक्षीणानां लक्षण्यु.	१४९
वमनना योग योगादिनां लक्षण्यु.	१३३	क्षीण्य शुक्रनां लक्षण्यु.	१४९
रात्रीये लोञ्जननो कर्म.	१३४	मणना क्षयनां लक्षण्यु.	१४९
विरेच्यन विधि.	१३५	मुत्र क्षीणानां लक्षण्यु.	१४९
अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णुन.	१३६	अन्य मणना क्षयनां लक्षण्यु.	१४९
चिकित्सा प्रभृतीय षोडशोऽध्यायः । १६		क्षीण्य ओञ्जनां लक्षण्यु.	१५०
सारा वैदना कर्मनां कृण.	१३७	ओञ्ज लक्षण्यु.	१५०
सारा विरेच्यननां लक्षण्यु.	१३७	धातु क्षयनुं कारण्यु.	१५०
दुष्ट विरेच्यननां लक्षण्यु.	१३७	मधु मेहनो उपद्रव.	१५१
अति विरेच्यननां लक्षण्यु.	१३७	अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णुन.	१५५
संशोधनीय रोग.	१३८		
संशोधननुं कृण.	१३८	त्रिशोफीय अष्टादशोऽध्यायः । १८	
संशोधननी उत्कृष्टता.	१३९	शोथ, भेद तथा वातादिजन्य लक्षण्यु.	१५६
औषध क्षीण्यने माटे पथ्य	१३९	उप श्लिष्टकानुं कारण्यु.	१५९
वमन विरेच्यन योगमां चिकित्सा.	१३९	गल शुन्डीनुं कारण्यु.	१५९
अजिनवेशनो प्र२न.	१४०	गलग्रहनुं कारण्यु.	१६०
पुनर्वसुनो उत्तर.	१४०	विसर्पनुं कारण्यु.	१६०
अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णुन.	१४१	पिडीकानुं कारण्यु.	१६०

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
तल, भांस, वि. तुं कारणु.	१६०	कृशतानां लक्षणु.	१७६
कर्णु मूणतुं कारणु.	१६०	कृशना उत्कृष्टत्व.	१७६
प्लीहानुं कारणु	१६०	समनां लक्षणु.	१७६
गुहमनुं कारणु.	१६१	स्थूण व्यक्तिनी चिकित्सा.	१८०
अर्धननुं कारणु.	१६१	कृशतानाशक प्रयोग.	१८१
शोथोदरनुं लक्षणु.	१६१	निंद्रानुं कारणु अने तेनो योज्यायोज्य	
आइरानुं कारणु.	१६१	प्रकार.	१८१
रोहिणीनुं कारणु.	१६१	द्विसे निंद्रानो निषेध.	१८२
व्याधिना भेद.	१६२	द्विषसनी निंद्रामां उपद्रव.	१८२
दोषानुं नित्यत्व.	१६३	निंद्रा न आववानुं कारणु.	१८३
विकार रहित वायु आदिनां कर्म.	१६४	अध्यायनो उपसंहार.	१८४
अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णन.	१६४	लंघन वृंहणीय द्वाविंशोऽध्यायः । २२	
अष्टोदरीय एकोनविंशोऽध्यायः । १९		अग्निवेशनो प्रश्न.	१८५
रोगोनी संख्या.	१६४	गुरनो उत्तर.	१८५
अध्यायनो उपसंहार,	१६८	लंघन द्रव्य.	१८५
अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णन.	१६९	प्लंक्षु द्रव्य.	१८६
महारोगाध्याय । विंशोऽध्यायः । २०		इक्षु द्रव्य.	१८६
रोगोना भेद.	१६९	स्नेहन द्रव्यना गुणु.	१८६
त्रणु दोषानुं स्थान.	१७०	स्वेदन द्रव्य.	१८६
८० प्रकारना वात व्याधि.	१७१	स्तंभन द्रव्यना गुणु.	१८६
वायुना धर्म.	१७२	लंघन.	१८६
वात व्याधियोनी चिकित्सा.	१७३	शिशिर इतुमां लंघनीय रोगी.	१८७
यादीस प्रकारना पित्त विकार.	१७३	प्लंक्षुमांसनुं वर्णन.	१८७
पित्तना धर्म.	१७४	मांसद्वारा प्लंक्षु रोगी.	१८८
पित्त विकारोनां चिकित्सा क्रम.	१७४	सर्वोपयोगी प्लंक्षु कर्म.	१८८
वीस प्रकारना कंक्ष विकार.	१७५	इक्षु.	१८८
कंक्षना धर्म.	१७५	सम्यक् लंघननां लक्षणु.	१८९
कंक्षनी चिकित्सा.	१७५	सम्यक् प्लंक्षुनां लक्षणु.	१८९
अध्यायनो उपसंहार.	१७६	संतर्पणीय त्रयोविंशोऽध्यायः । २३	
अष्टौर्निदितीय एकविंशोऽध्यायः । २१		संतर्पणुथी यनारा रोगोनां सकारणु नाम	१९०
आठ प्रकारना निंद्रायायोज्य पुरुष.	१७७	भोदादिनाशक क्वाथ.	१९१
अति स्थूणमां आठ अवगुणु.	१७७	यामडीना दोषपर क्वाथ.	१९१
अति स्थूणतानुं कारणु.	१७७	मूत्रना दोषपर क्वाथ.	१९१
भेद अष्टु वधवाना दोष.	१७८	प्रमेदादिपर क्वाथ.	१९२
कृश यवानुं कारणु.	१७८	अपतर्पणु अन्य रोगोनां नाम.	१९३
कृशनां असख कर्म अने रोग.	१७८	पुष्टिकर्ता मन्थ.	१९३
		विणु मूत्रानुलोमीतर्पणु.	१९४

विषय.	पृष्ठ.
अत्र कुम्भदिनाशक तर्पण.	१८४
अणवर्षुद्वायक संतर्पण.	१८४
विधि त्रयोपिपास्य चतुर्विंशोऽध्याय । २४	
छ रक्तना गुण.	१८५
अण्डेला लोहीनो उपाय.	१८५
अण्डेला लोहीमां शुं करवुं.	१८६
शुद्ध रक्तनां लक्षण.	१८७
कुपित वायुनां कर्म.	१८७
वातादिकृत उन्मादनुं लक्षण.	१८८
वातादिजनित भ्रूच्छानां लक्षण.	१८८
संन्यास रोगनां लक्षण.	१८९
संन्यास रोगमां चिकित्सा.	१८९
येतनमां क्षाववांता पील्य उपाय.	२००
जान आव्या पथीनुं कर्म.	२००

यजः पुरुषीय पंचविंशोऽध्याय । २५.

इषिभ्योनां आंदोलन.	२०१
काशी राज वामकनुं वाक्य.	२०१
भौः गत्यनो मत.	०२
शरलोमानो मत.	२०२
वार्योविद्वनो मत.	२०२
द्विरण्ड्याक्षनो मत.	२०२
शौनकेनो मत.	२०३
लद्रद्राप्यनो मत.	२०३
लरदाज्जनो मत.	२०३
कांकायन इषिनो मत.	२०४
बिभ्रुनामक आत्रेयनो मत.	२०४
पुनर्वसुञ्जनो मत.	२०४
काशिराज वामकनो प्रश्न.	२०४
अग्निवेशनो प्रश्न.	२०५
आत्रेयनो उत्तर.	२०५
अग्निवेशनो प्रश्न.	२०५
आत्रेयनो उत्तर.	२०५
आहारानां भेद तथा हितकारी	
द्रव्यनुं वर्णन.	२०६
अग्निवेशनो प्रश्न.	२१३
आत्रेयञ्जनो उत्तर.	२१३
अध्यायनो उपसंहार.	२१४

विषय.	पृष्ठ.
आत्रेय भद्रकापीय षड्विंशोऽध्यायः । २६	
अनेक इषियोना अनेक मत.	२१५
पार्थिवादि द्रव्योना गुणकर्म.	२१७
रसोना विकल्पनी संख्या.	२१८
रस विकल्पन वैद्यनी प्रशंसा.	२२०
परदि गुणोनां नाम.	२२०
संख्यादिनां लक्षण.	२२०
रसोनी उत्पत्ति.	२२२
पंच महाभूतोना न्युनाधिक्यनुं इण.	२२२
अग्नि मात्रात्मक रसोनां कर्म.	२२२
मधुरादि रसोना गुणगुण.	२२२
रसोना वीर्यनुं वर्णन.	२२६
विपाकनुं वर्णन.	२२८
रसविपाक वीर्यनां लक्षण.	२२८
प्रभावनुं लक्षण.	२२९
मधुरादि रसोनां स्वइप.	२३०
अग्निवेशनो प्रश्न.	२३०
आत्रेयनो उत्तर.	२३१
संयोग विरुद्ध अहार.	२३१
विरुद्ध अन्नथी यता रोगोना उपाय.	२३६
अध्यायनो उपसंहार.	२३७

अन्नपान विधि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७

अन्नपाननी उत्कृष्टता.	२३७
अन्नपानादिनां स्वाभाविक कर्म.	२३८
वर्गोनां नाम.	२३८

अथ शुक्रधान्यवर्ग.

शास्त्रिधान्योनां नाम.	२३९
साडी चोप्पानां गुण.	२३९
वेणुञ्जनना गुण.	२४०
धडिना गुण.	२४०
नान्दीमुष्प अने मधुलीना गुण.	२४०

अथ समिधान्य वर्ग.

भगना गुण.	२४१
राजभाषना गुण.	२४१
अडदना गुण.	२४१
कण्ठीना गुण.	२४१

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
મકના ગુણ.	૨૪૧	મજ્જાદિ શાકોના ગુણ.	૨૫૦
ચણાના ગુણ.	૨૪૧	સુખ્ય શાકોના ગુણ.	૨૫૦
તક્કના ગુણ.	૨૪૨	સાકોની સાધારણ વિધિ.	૨૫૦.
તુવેરના ગુણ.	૨૪૨	વિદારી કંદના ગુણ.	૨૫૨

માંસવર્ગ.

પ્રસલ્લ પશુ અને પક્ષીઓનાં નામ.	૨૪૨	દ્રાક્ષિના ગુણ.	૨૫૨
ભૂમિશયનાં નામ.	૨૪૨	ખલ્લુરના ગુણ.	૨૫૩
અનુભ જીવોનાં નામ.	૨૪૩	ફાલસાના ગુણ.	૨૫૩
જળચર અને જળશય પક્ષીઓનાં નામ.	૨૪૩	કેરીના ગુણ.	૨૫૩
વનંગલ પશુઓનાં નામ.	૨૪૩	નારીયેલના ગુણ.	૨૫૩
વિઠ્ઠિકર પક્ષીઓનાં નામ.	૨૪૩	ભવ્ય ફલના ગુણ.	૨૫૩
પ્રતુદ્ધ પક્ષીઓનાં નામ.	૨૪૪	કાચા ફળના ગુણ.	૨૫૩
પ્રસલાદિના માંસના ગુણ.	૨૪૪	પાકા ખટાકાના ગુણ.	૨૫૪
ખકરાના માંસના ગુણ.	૨૪૫	પારાવત ફલના ગુણ.	૨૫૪
ઘેટાના માંસના ગુણ.	૨૪૫	ખંભારી તુદના ગુણ.	૨૫૪
મોરના માંસના ગુણ.	૨૪૫	ટંડકના ગુણ.	૨૫૪
હંસના માંસના ગુણ.	૨૪૫	ખીલીના ગુણ.	૨૫૪
મુરગાના માંસના ગુણ.	૨૪૫	કેરીના ગુણ.	૨૫૪
ધન્વાનુપના માંસના ગુણ.	૨૪૬	ભંભુના ગુણ.	૨૫૫
કર્પીજલ પક્ષીના માંસના ગુણ.	૨૪૬	ખેરના ગુણ.	૨૫૫
ત્રવાનું માંસ.	૨૪૬	ગંગેરીના ગુણ.	૨૫૫
કબુતરના માંસના ગુણ.	૨૪૬	રાયણાંના ગુણ.	૨૫૫
પોપટના માંસના ગુણ.	૨૪૬	ખાટી આમલીના ગુણ.	૨૫૫
સસલાના માંસના ગુણ.	૨૪૭	કદમ્બાદિના ગુણ.	૨૫૫
ગીદડના માંસના ગુણ.	૨૪૭	ઈંગોરીયાના ફળના ગુણ.	૨૫૬
કાચખાના માંસના ગુણ.	૨૪૭	આવળોના ગુણ.	૨૫૬
રોઝના માંસના ગુણ.	૨૪૭	બહેડાના ગુણ.	૨૫૬
પાડાના માંસનો ગુણ.	૨૪૮	દાડમના ગુણ.	૨૫૬
ઈડાના ગુણ.	૨૪૮	કોકમના ગુણ.	૨૫૬
માંસની ઉત્કૃષ્ટતા.	૨૪૮	અમ્લવેત તરા ખીન્દરાના ગુણ.	૨૫૬

અથ શાક વર્ગ.

મકાઈનું શાક.	૨૪૯	નારંગીના ગુણ.	૨૫૭
રાજક્ષવકના ગુણ.	૨૪૯	બદામાદિના ગુણ.	૨૫૭
કરાલ શાકના ગુણ.	૨૪૯	ચારોળીના ગુણ.	૨૫૭
ખાટીલુણી.	૨૪૯	અંકાલના ગુણ.	૨૫૭
પોથીનું શાક.	૨૪૯	કરંજના ગુણ.	૨૫૭
નાંદળબની ભાજી.	૨૪૯	પિત્ત પાપડાના ગુણ.	૨૫૮
		લિલામાની ગોટલીના ગુણ.	૨૫૮

વિષય.

પૃષ્ઠ.

અથ હરિત વર્ગ.

આદાના ગુણ.
જંગલી લીંબુના ગુણ.
મૂળાના ગુણ.
તુળસીના ગુણ.
અજમાના ગુણ.
ગન્ડીરાદિના ગુણ.
બૂટણના ગુણ.
ધાણા વિગેરેના ગુણ.
ગાજરનાં ગુણ.
કુંગરીના ગુણ.
લસણના ગુણ.

૨૫૮
૨૫૮
૨૫
૨૫૯
૨૫૯
૨૫૯
૨૫૯
૨૫૯
૨૫૯
૨૬૦
૨૬૦
૨૬૦

મધવર્ગ.

સુરાના ગુણ.
મદિરાના ગુણ.
જંગલી મધના ગુણ.
જાંબુના ગુણ.
પાકા રસના ગુણ.
શીતરસિકનો ગુણ.
ગોળના મધના ગુણ.
સુરાસવના ગુણ.
ધાતકયાસવના ગુણ.
મધુના ગુણ.
જવ—ધઉં વિગેરેના ગુણ.
સૌવિર—તુષોદકના ગુણ.
નવા અને જુના મધના ગુણ.

૨૬૦
૨૬૧
૨૬૧
૨૬૧
૨૬૧
૨૬૧
૨૬૨
૨૬૨
૨૬૨
૨૬૨
૨૬૨
૨૬૨
૨૬૩
૨૬૩

જલ વર્ગ.

દિવ્યજલના છ ગુણત્વ.
પાત્ર ભેદથી જળ ભેદ.
ધંદ્રજળના ગુણ.
હિમાલયની નદીયોના ગુણ.
મલયાચલની નદીયોના ગુણ.
પશ્ચિમ તરફ વહેનારી નદીયોના ગુણ.
અન્ય નદીયોનું જળ.
કુવાના જળના ગુણ.
ખરાબ જળ.

૨૬૩
૨૬૪
૨૬૪
૨૬૫
૨૬૫
૨૬૫
૨૬૫
૨૬૬
૨૬૬

વિષય.

પૃષ્ઠ.

દુग्ધ વર્ગ.

ભેંસના દુધના ગુણ.
ઉંટના દુધના ગુણ.
ધોડીના દુધના ગુણ.
બકરીના દુધના ગુણ.
ધેટી અને હાથણીના દુધના ગુણ.
સ્ત્રીના દુધના ગુણ.
દહીના ગુણ.
દહીનો નિષેધ.
મન્દક દહીંના ગુણ.
હાસના ગુણ.
માંખણના ગુણ.
ધીના ગુણ.
જુના ધીના ગુણ.
તક પીન્ડના ગુણ.

૨૬૬
૨૬૬
૨૬૭
૨૬૭
૨૬૭
૨૬૭
૨૬૭
૨૬૭
૨૬૮
૨૬૮
૨૬૮
૨૬૮
૨૬૮
૨૬૮
૨૬૯

અયેષુ વર્ગ: ।

શેરડીના રસના ગુણ.
ગોળની સાકરના ગુણ.
મદની સાકરના ગુણ.
મદના ભેદ.
મદનો રોગ.
મદના ગુણ.
મધના ગુણ.

૨૬૯
૨૭૦
૨૭૦
૨૭૦
૨૭૦
૨૭૦
૨૭૧

કૃતાન્ન વર્ગ.

લાજમંડના ગુણ.
ભાતના ગુણ.
કૃતાકૃતયુષના ગુણ.
શાલિધાન્યના ગુણ.
જવની રોટલીના ગુણ.
જવની ધાણીના ગુણ.
વિરૂદ્ધ ધાન્યના ગુણ.
કૃષ્ણાદિ સંસ્કૃતના ગુણ.
ધઉંના પદાર્થના ગુણ.
પાદકના ગુણ.

૨૭૨
૨૭૨
૨૭૩
૨૭૩
૨૭૩
૨૭૩
૨૭૪
૨૭૪
૨૭૫

અથા જ્વ યોગ વર્ગ: ।

તેલના ગુણ.
તેલની ઉત્કૃષ્ટતાનાં દર્શાત.

૨૭૬
૨૭૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
દીવેલના ગુણ.	૨૭૬	લોહિના બિગાડના રોગો.	૨૮૬
સરસીયાના ગુણ.	૨૭૭	માંસના બિગાડના રોગ.	૨૮૬
ચારોળીના તેલના ગુણ.	૨૭૭	હાડકાંના બિગાડના રોગ.	૨૯૦
અળસીના તેલના ગુણ.	૨૭૭	મળ્મ દોષના રોગ.	૨૯૦
ફળોના તેલના ગુણ.	૨૭૭	શુક્રના દોષોથી થતા રોગ.	૨૯૦
મળ્મવસાના ગુણ.	૨૭૭	કોપિત દોષોનાં કર્મ.	૨૯૦
સુંઠના ગુણ.	૨૭૭	રસજ રોગોની ચિકિત્સા.	૨૯૧
પીંપરના ગુણ.	૨૭૮	માંસજ દોષોની ચિકિત્સા.	૨૯૧
મરીના ગુણ.	૨૭૮	મળ્મ શુક્ર દોષોની ચિકિત્સા.	૨૯૧
હીંગના ગુણ.	૨૭૮	અધ્યાયનો ઉપસંહાર.	૨૯૩
સીધવખારના ગુણ.	૨૭૮	દશપ્રાણાયતનીય એકોત્તરિંશોઽધ્યાયઃ ૨૯	
સંચળના ગુણ.	૨૭૮	પ્રાણસ્થાન તથા પ્રાણભિસર.	૨૯૪
સમુદ્રાદિ લવણના ગુણ.	૨૭૯	વૈદોના ભેદ.	૨૯૪
જવખારના ગુણ.	૨૭૯	અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.	૨૯૫
ક્ષારોના ગુણ.	૨૭૯	સદ્વૈદનાં લક્ષણ.	૨૯૫
વર્જિત માંસ.	૨૮૦	રોગો ભિસરનાં લક્ષણ.	૨૯૭
માંસ રસનો ગુણ.	૨૮૦	અધ્યાયનો ઉપસંહાર.	૨૯૭
ત્યાગ કરવા યોગ્ય શાક.	૨૮૦	અર્થે દશમૂલીયાત્તિત્તમોઽધ્યાયઃ ૩૦	
ત્યાગ કરવા યોગ્ય ફળ.	૨૮૦	હૃદયાધિન શરીરના અવયવ.	૨૯૯
અનુપાનનું વર્ણન.	૨૮૧	મહામૂલાદિ નામનું કારણ.	૨૯૯
દુધનું અનુપાન.	૨૮૧	ઓજસ ધાતુના ગુણ કર્મ.	૨૯૯
અનુપાનનાં કર્મ.	૨૮૨	મહાદૂતની નિરૂક્તિ.	૩૦૦
જળપાનનો નિષેધ.	૨૮૨	અનેકમાં એકની ઉત્કૃષ્ટતા.	૩૦૦
ચરાદિપરીક્ષા.	૨૮૩	આયુર્વેદ વિત્તનાં લક્ષણ.	૩૦૧
શરીર વયવનું વર્ણન.	૨૮૩	પ્રશ્નના ઉત્તર.	૩૦૧
સ્વભાવનું વર્ણન.	૨૮૩	લક્ષણથી આયુષ્યનું જ્ઞાન.	૩૦૨
ધાતુઓનું ભારે હલકાપણ.	૨૮૩	હિતાહિત આયુષ્યનું વર્ણન.	૩૦૧
સંસ્કાર અને માત્રા કૃત ગુરૂ લઘુત્વ.	૨૮૪	આયુષ્યનું પ્રમાણ.	૩૦૩
અધ્યાયનો ઉપસંહાર.	૨૮૫	આયુર્વેદના નિત્યત્વનું પ્રતિપાદન.	૩૦૩
વિવિધશ્વેતપીતીય અષ્ટાવિંશોઽધ્યાયઃ ૨૮		આયુર્વેદના આઠ અંગ તથા તેનાથી ધર્મ પ્રાપ્તિ.	૩૦૪
હિતકર આહારનાં કર્મ.	૨૮૬	આયુર્વેદથી અર્થ પ્રાપ્તિ.	૩૦૪
પરિપકવ આહારના ભેદ.	૨૮૬	શાસ્ત્ર વિષયક આઠ પ્રશ્ન.	૩૦૫
પ્રસાદ નામ રસના ગુણ.	૨૮૬	આયુર્વેદના પર્યાય વાચી શબ્દ.	૩૦૫
અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.	૨૮૭	આઠ સ્થાનોનાં નામ.	૩૦૫
આત્રયનો ઉત્તર.	૨૮૭	અધ્યાયનાં નામ.	૩૦૬
રસ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગ.	૨૮૯	નિદાન સ્થાનના અધ્યાયનાં નામ.	૩૦૭

विषय.	पृष्ठ.
विमान स्थानना अभ्यायनां नाम.	३०७
शारीरस्थानना अभ्यायनां नाम.	३०८
इन्द्रिय स्थानना अभ्यायनां नाम.	३०८
अकित्सा स्थानना अभ्यायनां नाम.	३०८
कल्पस्थानना अभ्यायनां नाम.	३०९
सिद्धि स्थानना अभ्यायनां नाम	३०९
प्रश्ननां लक्षण्यु.	३१०
उत्तरनां लक्षण्यु.	३१०
तंत्रादिनी निश्चित.	३१०
सूत्रस्थाननी निश्चित.	३१२
धृति सूत्र स्थाननी अनुक्रमश्लिषा	

विषय.	पृष्ठ.
प्रकृपित पित्तनां कर्म.	३१८
पित्तज्वरनां लक्षण्यु.	३१८
कङ्कप्रकापनां कारण्यु.	३१९
प्रकृपित कङ्कनां कर्म.	३१९
कङ्कज्वरनां लक्षण्यु.	३१९
द्वन्द्वगदि ज्वरोनुं निदान.	३२०
द्वन्द्वगदि ज्वरनां लक्षण्यु.	३२०
आगन्तुक ज्वरनां कारण्यु.	३२०
ज्वरनां ऐक्य अने पूर्वत्रय.	३२१
ज्वरनी उत्पत्ति अने तेना नामादिकानुं वर्णन.	३२२
ज्वरनी पूर्वे कर्तव्य कर्म.	३२२
ज्वरमां धृतपान.	३२३
धृतनुं उत्कृष्टपण्युं.	३२३

अथनिदान स्थानम् । ज्वर निदान

प्रथमोऽध्यायः ॥

निदाननो पर्यायवाचक शब्द.	३१३
निदाननुं कारण्यु.	३१३
व्याधिभ्राना भेद.	३१३
व्याधिभ्राना पर्याय शब्द.	३१३
रोगनी उपलब्धीना विषय.	३१३
निदाननां लक्षण्यु.	३१३
पूर्वत्रयनां लक्षण्यु.	३१४
उपशयनां लक्षण्यु.	३१४
संप्राप्तिना पर्याय.	३१४
संप्राप्तिना भेद.	३१४
संप्र्या संप्राप्तिनां लक्षण्यु.	३१४
प्राधान्य संप्राप्तिनां लक्षण्यु.	३१४
विधि संप्राप्तिनां लक्षण्यु.	३१५
विकल्प संप्राप्तिनां लक्षण्यु.	३१५
काण्ठानुं लक्षण्यु.	३१५
अथकारनी प्रतिसा.	३१५
ज्वरना प्रकार.	३१६
वायुना कापनुं कारण्यु.	३१६
अतिकापित वायुनां कर्म.	३१७
वातज्वरना सिंग अने अंग विशेषां वेदना विशेष.	३१७
पित्तकापनुं कारण्यु.	३१८

रक्तपित्त निदानम् द्वितियोऽध्यायः ॥२

रक्तपित्तनां कारण्यु.	३२४
रक्ताना द्रुपित थवानां कारण्यु.	३२५
रक्तपित्त नामनुं कारण्यु.	३२५
रक्तपित्तनां पूर्वत्रय.	३२५
रक्तपित्तना उपद्रव.	३२६
रक्तपित्तना मार्ग.	३२६
रक्तपित्तनी साध्यासाध्यता.	३२६
रक्तपित्तनी उत्पत्ति विगरे.	३२६
संसृष्ट दोषोनी अकित्सा.	३२७
साध्य रोगोनुं असाध्य थवानुं कारण्यु.	३२८
असाध्यनां वधु लक्षण्यु.	३२८
रक्तपित्तमां कर्तव्यता.	३२८

गुल्म निदानम् तृतीयोऽध्यायः । ३

गुल्मोना प्रकार.	३२९
अग्नि वेशनो प्रश्न.	३२९
अत्रेयनो उत्तर.	३२९
वातकापित थवानां कारण्यु.	३३०
महाकापित वायुथी गुल्मनी उत्पत्ति.	३३०
वातगुल्ममां उपद्रव.	३३०
वायुपित्त प्रकापनुं कारण्यु.	३३१
पित्त प्रकापथी गुल्म.	३३१
कङ्कना प्रकृपित थवानां कारण्यु.	३३२

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રક્રુપિત કક્રથી ગુલ્મની ઉત્પત્તિ.	૩૩૨
સંનિપાત ગુલ્મનું વર્ણન.	૩૩૨
રક્ત ગુલ્મ.	૩૩૩
રક્ત ગુલ્મની ઉત્પત્તિનાં કારણ.	૩૩૩
ગુલ્મનાં રૂપ	૩૩૩
અધ્યાયનો ઉપસંહાર.	૩૩૪

પ્રમેહ નિદાનમ્ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ૪

પ્રમેહની સંખ્યા.	૩૩૫
પ્રમેહનિદાનના ભેદ.	૩૩૬
પ્રક્રુપિત કક્રનાં કર્મ.	૩૩૬
પ્રમેહનાં નામ.	૩૩૭
કક્ર મેહનું સાધ્યપણું.	૩૩૭
ઉદક મેહનાં લક્ષણ.	૩૩૭
ધક્ષુ મેહનાં લક્ષણ.	૩૩૭
સાન્દ્ર મેહનાં લક્ષણ.	૩૩૮
સાન્દ્રપ્રસાદ મેહનાં લક્ષણ.	૩૩૮
શુકલ મેહનાં લક્ષણ.	૩૩૮
શુક્ર મેહનાં લક્ષણ.	૩૩૮
શીત મેહનાં લક્ષણ.	૩૩૮
સિક્રતામેહનાં લક્ષણ.	૩૩૮
શનૈમેહનાં લક્ષણ.	૩૩૮
આલાલ મેહનાં લક્ષણ.	૩૩૮
પિત્ત પ્રમેહનાં લક્ષણ.	૩૩૯
છ પ્રમેહોનાં નામ.	૩૩૯
ક્ષાર મેહોનાં લક્ષણ.	૩૩૯
કાલ પ્રમેહોનાં લક્ષણ.	૩૩૯
નીલમેહોનાં લક્ષણ.	૩૪૦
રક્ત મેહોનાં લક્ષણ.	૩૪૦
મંજીષ્ટ મેહોનાં લક્ષણ.	૩૪૦
હરિદ્રા મેહોનાં લક્ષણ.	૩૪૦
વાત પ્રમેહનાં કારણ.	૩૪૦
મગ્ગ મેહનું કારણ.	૩૪૧
હસ્તિ મેહનું કારણ.	૩૪૧
મધુ મેહનું કારણ.	૩૪૧
વાત પ્રમેહોનું અસાધ્યપણું.	૩૪૧
વક્ષા મેહોનાં લક્ષણ.	૩૪૧
મગ્ગ મેહોનાં લક્ષણ.	૩૪૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.
હસ્તિ મેહોનાં લક્ષણ.	૩૪૨
મધુ મેહોનાં લક્ષણ.	૩૪૨
ત્રિદોષ જન્ય પ્રમેહનાં પૂર્વ રૂપ.	૨૪૨
પ્રમેહનો ઉપદ્રવ.	૩૪૨
સાધ્ય પ્રમેહોની ચિકિત્સા વિધિ.	૩૪૩
અધ્યાયનો ઉપસંહાર.	૩૪૩

કુષ્ઠ નિદાનમ્ પંચમોઽધ્યાયઃ ૫

કોઠ ઉત્પત્તિ થવાનું કારણ.	૩૪૪
કોઠના પ્રકાર.	૩૪૪
સાત પ્રકારના કોઠ.	૩૪૫
કુષ્ઠોના ભેદ અને ઉત્પત્તિનાં કારણ.	૩૪૫
કોઠનું સાધારણ નિદાન.	૩૪૫
કોઠનાં પૂર્વ રૂપ.	૩૪૬
કપાત્ર કુષ્ઠનાં લક્ષણ.	૩૪૬
ઉદુમ્બર કોઠનાં લક્ષણ.	૩૪૭
મંડલ કોઠનાં લક્ષણ.	૩૪૭
રૂપ્ય જીઠ કુષ્ઠનાં લક્ષણ.	૩૪૭
પુન્ડરિક કુષ્ઠનાં લક્ષણ.	૩૪૭
સિધ્ધ કુષ્ઠનાં લક્ષણ.	૩૪૮
કાકણુક કુષ્ઠનાં લક્ષણ.	૩૪૮
કુષ્ઠોનું સાધ્યા સાધ્યપણું.	૩૪૮
ઉપેક્ષિત કુષ્ઠનું રૂપ.	૬૪૮
પ્રક્રુપિત દોષોના ઉપદ્રવ.	૩૪૯
પ્રક્રુપિત દોષોના ઉપદ્રવ.	૩૪૯
અધ્યાયનો ઉપસંહાર.	૩૪૯

શોષનિદાનમ્ षષ્ઠોઽધ્યાયઃ ૬

શોષોના આયતનોની સંખ્યા.	૩૫૦
સાદસનું વર્ણન.	૩૫૦
વાયુનું કર્મ.	૩૫૧
શોષમાં ઉપદ્રવ.	૩૫૧
સંધારણ જન્ય શોષનું વર્ણન.	૩૫૨
ક્ષય શોષનું વર્ણન.	૩૫૩
યદ્દમા થવાની રીત.	૩૫૩
વીર્ય રક્ષા માટે ઉપદેશ.	૩૬૪
વિષમાસનનું વર્ણન.	૩૫૪
વિષમાસન શોષમાં કર્તવ્યતા.	૩૫

विषय.	पृष्ठ.
राज्यक्षम नामनुं करणु.	३५५
राज्यक्षमानां पूर्व३५.	३५६
राज्यक्षमानां ३५.	३५६
साध्या साध्यता.	३५७
अध्यायनो उपसंहार.	३५७

उन्माद् निदान सप्तमोऽध्यायः । ७

उन्मादता भेद.	३५८
उन्माद रोगी पुरूप.	३५८
उन्मादनां पूर्व३५.	३५८
उन्मादनुं ओषध्याणु.	३५९
पित्तोन्मादनुं लक्षणु.	३५९
कड़ोन्मादनां लक्षणु.	३६०
सन्निपातञ्ज उन्मादनां लक्षणु.	३६०
साध्य उन्मादनी उपक्रमणु विधि.	३६०
आगन्तुक उन्मादनां लक्षणु.	३६१
आगन्तुक उन्मादनी उत्पत्तिमां शुद्ध शुद्ध मत.	३६१
आगन्तुक उन्मादनां पूर्व३५.	३६१
उन्मादोत्पत्तिनी पूर्व३५.	३६२
उन्मादनां ३५.	३६२
आघात काण.	३६२
उन्मत्ततानां त्रणु प्रयोजन.	३६३
साध्योनुं वर्णन.	३६३
उन्मादनुं द्विविधत्व.	३६३
अध्यायनो उपसंहार.	३६४

अपस्मार निदान अष्टमोऽध्यायः ॥ ८

अपस्मारना भेद.	३६५
अपस्मारने योग्य पुरूप.	३६५
अपस्मारनां लक्षणु.	३६६
अपस्मारनां पूर्व३५.	३६६
वातञ्ज अपस्मारनां लक्षणु.	३६६
पित्तञ्ज अपस्मारनां लक्षणु.	३६६
कड़ञ्ज अपस्मारनां लक्षणु.	३६७
सन्निपातिक अपस्मारनां लक्षणु.	३६७
रोगीनी उत्पत्ति.	३६७
ओक रोगीनी अनेक रोगी.	३६७

विषय.	पृष्ठ.
रोगीना हेतुओनुं वर्णन.	३६९
रोगीना लक्षणोनुं वर्णन.	३६९
रोगीनी शान्तिनुं वर्णन.	३७०
वैद्यने उपदेश.	३७०
व्याकृतसानी विधि.	३७१
अध्यायनो उपसंहार.	३७१

इति निदानस्थाननी विषयाः क्रमाजका

अथ विमान स्थान ।

रसविमान प्रथमोऽध्यायः ।

रसोनुं वर्णन.	३७२
दोषोनुं वर्णन.	३७२
द्रव्य प्रभावनुं वर्णन.	३७४
क्षार सेवननो निषेध.	३७५
भीक्ष्णो उपयोग न करवो.	३७५
सात्त्विकनां लक्षणु.	३७६
आहारनां आयतन.	३७७
प्रकृतिनुं वर्णन.	३७७
करणुनुं वर्णन.	३७७
संयोगनुं वर्णन.	३७७
राशीनुं वर्णन.	३७७
देशनुं वर्णन.	३७८
कालनुं वर्णन.	३७८
उपयोग संस्थानुं वर्णन.	३७८
उपयोगोक्तानुं वर्णन.	३७८
आहार विधि.	३७८
गरम भोजनना गुणु.	३७९
स्निग्ध भोजनना गुणु.	३७९
मात्रा प्रमाणे भोजनना गुणु.	३७९
शुणु भोजनमां भोजनना गुणु.	३७९
वीर्य विरुद्ध भोजनना गुणु.	३८०
धृष्टदेशमां भोजनना गुणु.	३८०
नातिद्रुत भोजनना गुणु.	३८०
नाति विलम्बित भोजनना गुणु.	३८१
भौनधी भोजनना गुणु.	३८१
आत्माने जेधने भोजनना गुणु.	३८१
अध्यायनो उपसंहार.	३८१

विषय.

पृष्ठ.

त्रिविध कुक्षीय विमान द्वितीयोऽध्यायः २

त्रिविध कुक्षीयनुं वर्णन.	३८२
अ मात्राना भेद.	३८३
दोषोनुं क्वापीत यवानुं कारण्य.	३८३
जुघ्न जुघ्न दोषोना उपद्रव.	३८३
क्वापित वातना उपद्रव.	३८३
आम दुषित यवानुं कारण्य.	३८४
आमना भेद.	३८४
अक्षसकनां लक्षण्य.	३८४
साध्य आमोनी यिकित्सा.	३८५
विषुयिकामां यिकित्सा.	३८५
अहार पचवानां स्थान.	३८६
अध्यायनो उपसंहार.	३८७

जनपदोर्ध्वसनीयविमान तृतीयोऽध्यायः ३

पुनर्वसुनो प्रस्ताव.	३८७
अग्निवेशनो प्रश्न.	३८८
आत्रेयनो उत्तर.	३८८
वायुनुं अनारोग्यत्व.	३८९
ज्णनुं अनारोग्यत्व.	३८९
देशनुं अनारोग्यत्व.	३८९
काणनुं अनारोग्यत्व.	३९०
अग्निवेशनो प्रश्न.	३९१
आत्रेयनो उत्तर.	३९२
युद्धनुं कारण्य.	३९२
अलिशापनो हेतु.	३९२
कर्मोनुं वर्णन.	३९४
कर्मना भेद.	३९४
भीष्नुं कारण्य.	३९५
अग्निवेशनो प्रश्न.	३९६
काल मृत्युनुं वर्णन.	३९७
अग्निवेशनो प्रश्न.	३९७
ज्वरमां उष्णु ज्णनुं विधान.	३९८
गरम पाण्णीना गुण्य.	३९८
अपतर्पणुना भेद.	३९८
संधन पाचनना गुण्य.	३९९
दोषावसेचनना गुण्य.	३९९

विषय.

पृष्ठ.

अथोज्य रोगीनां लक्षण्य. ३९९
अध्यायनो उपसंहार. ४००

त्रिविधरोग विशेष विज्ञानीय विभाग. चतुर्थोऽध्यायः । ४

उपदेशनुं लक्षण्य.	४००
प्रत्यक्ष अने अनुमान.	४०१
प्रत्यक्ष ज्ञाननुं लक्षण्य.	४०२
अनुमान ज्ञाननुं लक्षण्य.	४०२
अन्य अनुमान ज्ञेय भावोनुं वर्णन.	४०२
अध्यायनो उपसंहार.	४०३
स्रोतो विमान पंचमोऽध्यायः ॥ ५	
दूषित उदकवाही स्रोतोनां लक्षण्य.	४०५
दूषित अन्नवाही स्रोतोनुं लक्षण्य.	४०५
रसाहितुं वदन करनार शिराओनां लक्षण्य.	४०६
भ्रूवाही शिरानुं लक्षण्य.	४०६
पुरीषनुं वदन करनार शीरानुं लक्षण्य.	४०६
स्वेदवाही शिरानां लक्षण्य.	४०७
शरीर धात्ववकाशोनां नाम.	४०७
प्राणवाहीस्रोतोनां दूषित यवानां कारण्य.	४०७
उदकवाही स्रोताना दूषित यवानां कारण्य.	४०७
अन्नवाही स्रोताना दूषित यवानुं कारण्य.	४०८
रसवाही स्रोताना दूषित यवानां कारण्य.	४०८
रक्तवाही स्रोताना दूषित यवानां कारण्य.	४०८
मांसवाही स्रोताना दूषित यवानां कारण्य.	४०८
मेदोवाही स्रोताना दूषित यवानां कारण्य.	४०८
अस्थिवाही स्रोताना दूषित यवानां कारण्य.	४०८
मज्जवाही स्रोतानां दूषित यवानां कारण्य.	४०९
शुक्रवाही स्रोतानां दूषित यवानां कारण्य.	४०९
मणवाही स्रोताना दूषित यवानां कारण्य.	४०९
स्वेदवाही स्रोताना दूषित यवानां कारण्य.	४०९
भीष्नुं कारण्य.	४०९
स्रोतोनी आकृति.	४१०
दूषित स्रोतोनी यिकित्सानुं विधान.	४१०
अध्यायनो उपसंहार.	४१०
रोगानीक विमान षष्ठोऽध्यायः । ६	
रोगोना विमान.	४११

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
राजोनी र्क्षणासंभवेयत्व.	४११	प्रतिवादीना प्रकार.	४३७
दोषोनुं वर्णन.	४१२	समाना भेद.	४३७
दोषोना त्रिबिधकाप.	४१२	वाह भर्षादानां लक्षण.	४३९
अनुभधानुत्पन्नभेद.	४१३	वाहनुं लक्षण.	४४०
सन्निपातादि दोषभेद.	४१३	द्रव्यादिनां लक्षण.	४४०
अग्निभेद.	४१३	प्रतिज्ञा.	४४०
यार प्रकारना पुरष.	४१४	स्थापना.	४४०
यार अन्न प्रखिधान.	४१५	प्रतिष्ठापना,	४४१
वात प्रकृतिना रोग.	४१५	अथहेतु.	४४१
वायुने श्रुतवानो उपाय.	४१५	उत्तरम.	४४१
पितना न्यनो यत्न.	४१६	दृष्टान्त.	४४१
कङ्कना न्यनो उपाय.	४१७	सिद्धान्त.	४४२
अध्यायनो उपसंहार.	४१७	सर्व तन्त्रसिद्धान्त.	४४२
व्याधितरूपीय विमान सप्तमोऽध्यायः । ७		प्रति तन्त्र सिद्धान्त.	४४२
रोगीना भेद.	४१८	अधिकरण्य सिद्धान्त.	४४२
अज्ञानियोनो भ्रम.	४१८	अभ्युपगम सिद्धान्त.	४४३
यार प्रकारना सहज कृमि.	४२०	शुद्ध.	४४३
उधिरज कृमि.	४२०	प्रत्यक्षम.	४४३
कङ्कज कृमि,	४२१	अनुमानम.	४४३
वपाना कृमि.	४२१	औषधमम.	४४४
कृमिनी चिकित्सा.	४२२	ऐतिह्यम.	४४४
पेटना कृमियोनी चिकित्सा.	४२३	संशय.	४४४
संशोधन औषधनी विवि.	४२३	प्रयोजनम.	४४४
विरेचन थया पङ्कीनुं काम.	४२४	सव्यलियारम.	४४४
कृमिनाशक दवा.	४२५	श्रुतासा.	४४४
विउंगतेल.	४२६	व्यवसाय.	४४४
अध्यायनो उपसंहार.	४२८	अर्थप्राप्ति.	४४५
रोगभिषग्जितीय अष्टमोऽध्यायः ॥ ८		संभव.	४४५
शास्त्र परीक्षा.	४२९	अनुयोऽन्यम.	४४५
आचार्यनी परीक्षा.	४३०	अननुयोऽन्यम.	४४५
अध्ययननी विधि.	४३०	अनुयोग	४४५
अध्यापननी विधि.	४३१	प्रत्यनु योग.	४४६
उपदेश.	४३१	वाक्यदोष.	४४६
वैद्यने उपदेश.	४३३	वाक्यन्यूनता.	४४६
संभाषण विधि.	४३५	अधिक्यम.	४४६
वाहविधि.	४३६	अनर्थक.	४४६
		अपार्थक.	४४७

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
विश्व.	४४७	वात प्रकृतिनां लक्षण्यु.	४५६
वाक्य प्रशंसा.	४४७	संकीर्ण परीक्षा.	४६०
वाक्यल.	४४७	विकृति परीक्षा.	४६०
सामान्यफल.	४४८	सारद्वारा परीक्षा.	४६१
अहेतु.	४०८	रक्तसार.	४६१
अतीतकालम.	४४६	मांससार.	४६१
उपायम.	४४६	मेदसार.	४६२
परिहार.	४४६	अस्थिसार.	४६२
प्रतिशाहानि.	४४६	मज्जासार.	४६२
अभ्यनुशा.	४५०	शुक्रसार.	४६२
हेत्वन्तर.	४५०	सत्वसार.	४६२
अर्थान्तर.	४५०	सर्वसार.	४६३
निग्रहस्थान.	४५०	समुदायद्वारा परीक्षा.	४६४
प्रतिशाहानि.	४५०	प्रमाण्युथी परीक्षा.	४६४
वाद.	४५०	सात्त्विकद्वारा परीक्षा.	४६५
कारण्यु.	४५१	सत्वथी परीक्षा.	४६६
करण्यु.	४५१	मध्य सत्त्वादि पुरूप.	४६६
कार्ययोनि.	४५१	भोजन शक्तिद्वारा परीक्षा.	४६६
कार्य.	४५१	व्यायाम शक्तिद्वारा परीक्षा.	४६६
कार्यफलम.	४५१	अवस्थाथी परीक्षा.	४६७
अनुपपन्न.	४५२	प्राण अवस्था.	४६७
काल.	४५२	वय कृमथी औषध प्रयोग.	४६७
प्रवृत्ति.	४५२	कालभेद.	४६८
उपाय.	४५२	षड इतु विभाग.	४६८
परीक्षानो भेद.	४५३	शीतमां संशोधन निषेध.	४६९
भेषजनी परीक्षा.	४५४	ग्रीष्ममां निषेध.	४६९
औषध परीक्षा.	४५५	वर्षोमां निषेध.	४६९
कार्य योनि परीक्षा.	४५५	कार्यकाल नियुंय.	४७०
कार्य परीक्षा.	४५५	प्रवृत्ति.	४७१
कार्य फल परीक्षा.	४५६	उपाय.	४७१
देश लक्षण्यु.	४५६	पतिपति.	४७१
रोगी परीक्षा.	४५६	वमन द्रव्य.	४७१
दुर्बल रोगीनुं औषध.	४५७	विशेष्यन द्रव्य.	४७२
अह्यपण औषधनी व्यर्थता.	४५७	आस्थापननुं वर्धुन.	४७३
फल, प्रमाण्यु, ग्रहणुनो नियम.	४५७	रसानुसार आस्थापन.	४७३
कङ्क प्रकृति.	४५८	अम्ल रक्तं.	४७५
पित्त प्रकृतिनां लक्षण्यु.	४५९	लवण्यु रक्तं.	४७५

विषय.	पृष्ठ.
उदुक् रंक्ष.	४७५
तिकत रंक्ष.	४७६
उपाय रंक्ष.	४७७
शिरा विरेचन द्रव्य.	४७८
अभ्यायनुं संक्षिप्त वर्णन.	४७८
अनुवासन द्रव्य.	४८०

इति विमानस्थाननी अनुक्रमणिका.

अथ शरीर स्थान ।

कतिधा पुरुषीय प्रथमोऽध्याय. ९

अग्निवेशनुं वचन.	४८१
पुरुष वर्णन.	४८२
शुद्धिनी प्रवृत्ति.	४८३
ज्ञानेन्द्रिय.	४८३
कर्मेन्द्रिय.	४८३
पंचमहाभूत.	४८३
पृथ्वी आदिना गुण.	४८४
गुणादिनुं वर्णन.	४८४
ज्ञानोनी अनेकता.	४८४
पुरुषनी प्रधानता.	४८५
पुरुषनी कारण्यता.	४८५
पुरुषनी कारण्यतानुं दृष्टान्त.	४८५
अनैश्वर वादीना मतनुं पंडन.	४८६
कारणानां नाम अने कर्म.	४८७
आत्मानुं वर्णन.	४८७
प्रकृतियेनुं वर्णन.	४८७
पुरुषनी उत्पत्ति.	४८८
ज्वन भरणुनुं लक्षण्य.	४८८
आत्मानुं कर्तृत्व.	४८८
आत्मानुं ज्ञानेन्द्रियत्व.	४८८
आत्मानो व्यापकता.	४८८
आत्मानुं अनर्हत्व.	४८९
आत्मानुं सर्व साक्षित्व.	४८९
अतीत रोगनी विक्रिसा.	४८९
कविभ्यत रोगनी विक्रिसा.	४९१
प्रज्ञापराध.	४९२

विषय.	पृष्ठ.
स्वाभाविक रोगानुं वर्णन.	४९३
कर्म रोगानी शांति.	४९३
अवश्य संयोगादि वर्णन.	४९३
त्वग्निन्द्रिय संयोगादि वर्णन.	४९४
दर्शनेन्द्रिय संयोगादि वर्णन.	४९४
रसनेन्द्रिय संयोगादि वर्णन.	४९४
घ्राणोन्द्रिय संयोगादि वर्णन.	४९४
सुख दुःखनो प्रधान हेतु.	४९५
वेदनानुं स्थान.	४९५
योग अने भोक्ष.	४९६
अष्टविधयोग अण.	४९६
भोक्ष प्राप्तिनी रीत.	४९६
दुःखानिवृत्तनो उपाय.	४९६
स्मृति प्राप्तिनुं कारण.	४९७
भोक्षनुं ३५.	४९७
अभ्यायनुं संक्षिप्त वर्णन.	४९८

अतुल गोत्रीय शरीर द्वितीयोऽध्यायः।२

गर्भना यतुष्पादमां प्रश्न.	४९८
उत्तर.	४९८
गर्भना विषयमां प्रश्न.	४९८
यथाक्रम उत्तर.	४९८
सन्ताननो प्रश्न.	४९८
उत्तर.	५००
सद्योगर्भनुं लक्षण्य.	५०१
गर्भस्थ आणकादिनो परियय.	५०१
गर्भनी विकृतनुं कारण.	५०२
आत्मा आत्मा शरीरमां होवानुं कारण.	५०२
दैवनुं लक्षण्य.	५०४
इतुम्नोना रोगानुं शमन.	५०४
अभ्यायनो उपसंहार.	५०५

सुद्धीका गभावज्जान्ति शरीर तृतीयोऽध्यायः । ३.

गर्भनी उत्पत्ति.	५०५
गर्भोना भेद.	५०६
गर्भनी असात्म्यता.	५०६

विषय.	पृष्ठ.
गर्भानुं रसथी उत्पन्न न थवुं.	५०७
गर्भानुं सत्य गुण्णी न थवुं.	५०७
आत्रेयनो भत.	५०८
मातापिताथी थनारा अवयव.	५०८
आत्माथी उत्पन्न थअेला गर्भावयव.	५०८
आत्माथी थअेला द्रव्य.	५१०
सात्माथी थयेला गर्भना अवयव.	५१०
गर्भनी रसज उत्पत्ति.	५११
गर्भना रसज अवयव.	५११
सत्वनुं उत्पादकत्व.	५११
लरदाज्जनो प्रस्ताव.	५१२
आत्रेयज्जनो उत्तर.	५१३
अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णन.	५१६

महती गर्भावष्टान्ते शारीर चतुर्थो-

अध्यायः ॥ ४

आत्रेयज्जनी प्रतिज्ञा.	५१६
गर्भनी उत्पत्तिनुं कारण.	५१६
गर्भना वैकारिक द्रव्य.	५१७
गर्भनी आनु पूर्विक उत्पत्ति.	५१७
गर्भनी पहेली अवस्था.	५१८
गर्भनो अकशात्मक अवयव.	५१८
गर्भनो वाटवात्मक अवयव.	५१८
गर्भनो अत्रयात्मक अवयव.	५१९
गर्भनो जलात्मक अवयव.	५१९
गर्भनो पृथिव्यात्मक अवयव.	५१९
कन्या आदिनो विशेष भाव.	५१९
दौर्द्ध लक्षण.	५२०
गर्भनाशक भाव.	५२१
योथा महीनामां गर्भनुं लक्षण.	५२१
पांचमा महीनामां गर्भनुं लक्षण.	५२१
छमा महीनामां गर्भनुं लक्षण.	५२२
सातमा महीनामां गर्भनुं लक्षण.	५२२
आठमा महीनामां गर्भनां लक्षण.	५२२
प्रसवनो समय.	५२२
दूषित रक्त जन्य विकृतावयव.	५२३
दूषित शुक्लजन्य विकृतावयव.	५२४
सत्वना अनेक भेद.	५२५

विषय.	पृष्ठ.
आत्मानुं लक्षण.	५२५
आर्षनुं लक्षण.	५२५
अेन्द्रनुं लक्षण.	५२५
याम्यनुं लक्षण.	५२५
वाइण्यनुं लक्षण.	५२६
कौमेरनुं लक्षण.	५२६
गंधर्वनुं लक्षण.	५२६
ब्राह्मनी उत्कृष्टता.	५२६
आसुरनुं लक्षण.	५२६
राक्षसनुं लक्षण.	५२६
पिशाचनुं लक्षण.	५२७
सार्पनुं लक्षण.	५२७
प्रेतनुं लक्षण.	५२७
शाकुननुं लक्षण.	५२७
पाशवनुं लक्षण.	५२७
मात्स्यनुं लक्षण.	५२७
वानस्पत्यनां लक्षण.	५२८
सत्वभेदानुं संक्षिप्त वर्णन.	५२८
अभ्ययनो उपसंहार.	५२८

पुरुष विचय शारीर अध्यायः ॥ ५.

जगत तथा पुरुषनी तुल्यता.	५३०
अग्निवेशनो भ्रम.	५३१
आत्रेयज्जनो उत्तर.	५३१
वियोगनुं कथन.	५३१
अग्निवेशनो भ्रम.	५३२
प्रवृत्तिना मुणनुं वर्णन.	५३२
अहंकारनुं लक्षण.	५३२
संग लक्षण.	५३२
संदेहनुं लक्षण.	५३२
अभिसंभवनुं लक्षण.	५३२
अव्यवपातनुं लक्षण.	५३३
विप्रत्ययनुं लक्षण.	५३३
विशेषनुं लक्षण.	५३३
अनुपायनुं लक्षण.	५३३
शुद्ध सत्व शुद्धिनुं कथन.	५३५
मुक्तनुं लक्षण.	५३६
अध्यायनो उपसंहार.	५३६

विषय.

पृष्ठ.

शरीर विषय शरीर षष्ठोऽध्यायः । ६

शरीर विषयानुं प्रयोजन.	५३७
शरीरानुं वर्णन.	५३७
धातु सात्त्विकी विधि.	५३७
स्वस्थ धातु सात्त्विक राश्वानो उपदेश.	५३८
धातुश्रोणी वृद्धि अने नाशानुं कारण्य.	५३८
धातुश्रोणा गुण्य.	५३८
गुरु अने लघु धातुश्रोणुं वर्णन.	५३८
प्रति धातुश्रोणी वृद्धिनो हेतु.	५३९
समाननी अप्राप्तिमां उपाय.	५३९
शरीर धातुना भेद.	५४१
पूर्ण वैद्यनां लक्षण्य.	५४१
गर्भने अहार आववानुं वृतांत.	५४३
आलकना आहारानुं संतान.	५४४
देवादि काप निमित्ते विकार.	५४४
कावाकाण मृत्यु वर्णन.	५४४
आयुष्यनुं प्रमाण्य.	५४५
अध्यायनो उपसंहार.	५४६

शरीर संख्या शरीर सप्तमोऽध्यायः । ७

त्वयाना भेद.	५४७
शरीरना अंग विभाग.	५४७
शरीरनां लाउकांनी संख्या.	५४७
धन्दिश्रोनां अधिष्टान विगेरे.	५४८
प्रत्यंगोनां नाम.	५४९
अदस्य अंगोनां नाम.	५४९
प्रार्थिव द्रव्योनुं वर्णन.	५५०
आप्य द्रव्योनुं नाम.	५५०
आग्नेय द्रव्योनां नाम.	५५१
वायवीय द्रव्योनां नाम.	५५१
आन्तरिक्ष द्रव्योनां नाम.	५५१
अध्यायनो उपसंहार.	५५३

जातिसूत्रीय शरीर अष्टमोऽध्यायः । ८

उत्तम संतान थवानो उपाय.	५५२
स्त्री पुत्रपनां कर्तव्य कर्म.	५५३
सहवासनी विधि.	५५३
गर्भ धारण्य करवाने अयोग्य स्त्री.	५५४
स्त्री गभन विधि.	५५४
उत्तम पुत्र उत्पन्न करवानी विधि.	५५४

विषय.

पृष्ठ.

उत्तम पुत्रने माटे हवन विधि.	५५५
यज्ञना अंतमां कर्म.	५५६
सत्व भेदनुं कारण्य.	५५७
पुंसवन विधि.	५५८
गर्भस्थापन औषध.	५५९
गर्भनाशक भाव.	५६०
गर्भश्रीणी उपचार विधि.	५६२
गर्भश्रीणीना उपचारमां मुख्य कर्म.	५६२
गर्भनी रक्षा विधि.	५६३
आमगर्भमां पुष्य दर्शन.	५६४
नागोदर गर्भनां लक्षण्य.	५६४
उक्तगर्भमां यिकित्सा.	५६४
प्रसुप्त गर्भमां यिकित्सा.	५६५
उद्भवर्तश्च गर्भनी यिकित्सा.	५६५
मृत गर्भनुं लक्षण्य.	५६६
मृत गर्भमां उपाय.	५६७
गर्भनी मासपरत्वे रक्षण्य विधि.	५६७
सप्तम मासमां अन्य उपचार.	५६८
आठमा मासमां अन्य उपचार.	५६८
नवमा मासना गर्भनी रक्षण्य विधि.	५६९
सूतिका गृहनी विधि.	५६९
सूतिका गृहने सामान.	५७०
प्रसवकालनां चिन्ह.	५७१
प्रसव वेदनामां कर्तव्य कर्म.	५७१
आत्रेयशूनो मत.	५७१
प्रसव कालमां औषध.	५७२
प्रसव काणना मंत्र.	५७२
प्रसव पक्षी कर्म.	५७३
शोण दुर करवानी विधी.	५७४
कुमारानुं कर्म.	५७४
नाणछेदन विधि.	५७५
कुंटीपाकनो यत्न.	५७५
जत कर्म विधि.	५७६
रक्षण्य विधि.	५७६
प्रसूतिकांना आहार विहारानुं वर्णन.	५७७
प्रसूतिकांना रोगनो उपाय.	५७७
आणक जन्म्या पक्षी दशमा द्विवसनी विधि.	५७८
धात्री शिक्षा.	५८०
उत्तम स्तननां लक्षण्य.	५८०

विषय.	पृष्ठ.
उत्तम दूधनां लक्षण्यु.	५८०
वात दूधित दूध.	५८१
पित्त दूधित दूध.	५८१
कड़ दूधित दूध.	५८१
धात्री (धाव)ना आवा पीवानी विधि.	५८१
दूधशोधक विधाय.	५८२
दूधने उत्पन्न करवानी विधि.	५८२
शुद्ध दूधवाणीनुं कर्तव्य कर्म.	५८२
कुमाराभार विधि.	५८३
आणने भाटे वस्त्रो.	५८३
वस्त्रोभां धुप देनार औषधि.	५८३
कुमाननी भीष्ण रक्षा विधि.	५८४
आणकनां रमकडां.	५८४
अध्यायनो विपसंहार.	५८५
इति शारीरस्थाननी विषया क्रमणिका ।	

अनेन्द्रियस्थान वर्णस्वरीय इन्द्रिय- प्रथमोऽध्याय.

आयुष्यनुं प्रमाण्यु जल्युवानी रीत.	५८६
परीक्ष्य वस्तुओना लेद.	५८६
प्रकृत वर्णुन.	५८७
विकृतनुं वर्णुन.	५८७
निमित्तानुं र्णुं लक्षण्यु.	५८७
प्रकृत वर्णु.	५८८
वैकारिक वर्णु.	५८८
वर्णुजन्य मृत्युनुं लक्षण्यु.	५८८
मृत्युनां अन्य लक्षण्यु.	५८८
स्वराधकार.	५८९
वैकृतिक स्वरनुं लक्षण्यु.	५८९
आसन मृत्युरोगीनुं लक्षण्यु.	५९०

पुष्पत इन्द्रिय द्वितीयोऽध्यायः । २.

पुष्पनुं लक्षण्यु.	५९१
पुष्पतनां लक्षण्यु.	५९२
गंधनुं गान.	५९२

विषय.	पृष्ठ.
रसनुं गान.	५९३
विरसतानुं गान.	५९३
मधुरतानुं गान.	५९३
परिमर्षणीय इन्द्रिय तृतीयोऽध्याय । ३	
स्पर्शनां लक्षण्यु.	५९४
विस्तारपूर्वक स्पर्शनां लक्षण्यु.	५९४
केश परीक्षा.	५९६
उदर परीक्षा.	५९६
नभ परीक्षा.	५९६.
अंगुली परीक्षा.	५९६
इन्द्रियानीक इन्द्रिय चतुर्थोऽध्याय । ४	
कर्णुन्द्रियद्वारा परीक्षा.	५९८
नासिकाद्वारा परीक्षा.	५९८
त्वयाद्वारा परीक्षा.	५९८

पूर्वरूपीय इन्द्रिय पंचमोऽध्याय । ५

जुष्ट जुष्ट मृत्युकारक रोग.	६००
स्वप्नना प्रकार.	६०१

कतमानिश्चरीय इन्द्रियाध्याय । ६

त्याज्य रोगानां लक्षण्यु.	६०४
---------------------------	-----

षष्ठरूपीय इन्द्रिय सप्तमोऽध्याय । ७

जामाना लेद.	६०७
पंचभूतात्मक जामानुं लक्षण्यु.	६०८
तैजसी प्रभानुं लक्षण्यु.	६०८

अवाकृशिरसीय इन्द्रिय अष्टमोऽध्याय । ८

यद्यद्व्यावनिमितीय इन्द्रिय नवमोऽ

ध्याय । ९

सप्तमोऽध्याय इन्द्रिय दशमोऽध्याय १०

अष्टमोऽध्याय इन्द्रिय एकादशोऽध्याय ११

गोमय चूर्णीय इन्द्रिय द्वादशोऽध्याय १२

साध्यरोगीनां लक्षण्यु.	६२७
रोगभुक्त लक्षण्यु.	६२८

॥ श्री धन्वन्तरये नमः ॥

श्रीचरकसंहिता

भाषा टीका सहीत.

सूत्रस्थान.

॥ अथ मंगलम् ॥

नामं नामं श्रीगणेशं प्रत्यूह व्यूह नाशनम् ॥
अग्निवेश कृतं तंत्रं नृगिरा विवृणोम्यहम् ॥ १ ॥

अध्याय १.

प्रतिज्ञा दर्शन.

अथातो दीर्घजीवितमध्यायं व्याख्यास्याम इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥

भगवान् आत्रेय कहे छे के हवे अमे दीर्घजीवितय अध्यायनी व्याख्या करीशुं. १

आयुर्वेदने। अथतरणुकम.

दीर्घजीवितमन्विच्छन्भरद्वाजउपागमत् । इन्द्रमुग्रतपाबुद्धाशरण्यममरेश्वरम् ॥ १ ॥

दीर्घजीवननी छिच्छा करना, परमतपस्वी, श्रीभरद्वाज ऋषि, देवताओंना पति छन्द्रेने आ कार्यने माटे योज्य समञ्जने तेओनी पासे गया. १

ब्रह्मणाहियथाप्रोक्तमायुर्वेदंप्रजापतिः । जग्राहनिखिलेनादावश्विनौतुपुनस्ततः

॥ २ ॥ अश्विभ्यांभगवाठुक्रःप्रतिपेदेहिकेवलम् । ऋषिप्रोक्तोभरद्वाजः

तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ ३ ॥

प्रथम ब्रह्माञ्जने जे प्रमाणे दक्ष प्रजापतिने आयुर्वेदतुं सम्पूर्णुं इपथी कथन कर्युं. ते प्रमाणे तेओअे अरुणु कर्युं. त्यारपथी तेमनी (दक्षप्रजापति) पासेथी अश्विनीकुमारोअे अरुणु कर्युं. अने अश्विनीकुमारो पासेथी केवण छन्द्रेञ्ज अध्ययन कर्युं; तेथी ऋषिओनी सम्भति प्रमाणे महर्षि भरद्वाज छन्द पासे गया. २-३.

१. आ संसारमां धर्म, अर्थ, काम अने मोक्ष आ अतुर्विध पुत्रार्थनी प्राप्तिने माटेञ्ज सत्पुरुषोनी प्रवृत्ति थाय छे. आ सर्व पुत्रार्थोना साधनने माटे दीर्घजीवननी आवश्यक्ता छे अने ते दीर्घजीवन आरोअ्य रहेवाथीञ्ज प्राप्त थर्छशके छे तेम आरोअ्यता राखवा माटेञ्ज आयुर्वेदनी प्रवृत्ति छे. तेथी आरोअ्यताने प्रधान राखीने प्रथम दीर्घजीवितय अध्यायनुं कथन करवामां आव्युं छे.

आयुर्वेदनुं प्रथोऽङ्कः.

विघ्नीभूतायदारोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् । उपवासतः पाठब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम् ४
तदाभूतेष्वनुक्रोशं तस्करुत्यमहर्षयः । समेताः ऋष्यकम्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥५॥

न्यारे मनुष्यानां उपवास, तप, पठनपाठन, ब्रह्मचर्य, व्रत, अने आयुष्यने विघ्न
करनारा रोगो उत्पन्न थया; त्यारे पवित्र आयरलुवाणा महर्षिओ, प्राणीओ उपर दया
करीने दिमाक्षयना पर्यतना ओक सुन्दर भागमां ओकर थया. ४-५.

ऋषिओनुं ओकर थध विचार करवुं.

अंगिराजमद्विश्वसिष्ठः कश्यपो भृगुः । आत्रेयोगौतमः सांख्यः पुलस्त्योनार-
दोऽसितः ॥६॥ अगस्त्योवामदेवश्चमार्कण्डेयाश्चलायनौ । परीक्षिद्भिक्षुरात्रेयो
भरद्वाजः कपिष्ठलः ॥७॥ विश्वामित्राश्वरथ्यौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
भार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ वाभिर्देवलगालवौ ॥८॥ साङ्कृत्यो वैजवापिश्व-
कुशिको वादरायणः । वडिशः शरलोमाचकाप्यकात्यायनावुभौ ॥९॥ कांकाय-
नकैकशेषो धौम्यो मारीचिकाश्यपौ । शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लौगाक्षिः पैंगिरेवच
॥१०॥ शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः । वैश्वानसा बालखिल्यास्तथा-
चान्ये महर्षयः ॥११॥

जे ऋषिओ दिमाक्षय पर्यतना ओक भागमां ओकर थयेला तेओनां नामः—अंगिरा,
जमदग्नि, वसिष्ठ, कश्यप, भृगु, आत्रेय, गौतम, सांख्य, पुलस्त्य, नारद, असित, अगस्त्य,
वामदेव, मार्कण्डेय, आश्वलायन, पारिक्षित, बिष्णु, अत्रि, भरद्वाज, कपिष्ठल, विश्वामित्र,
अश्वस्थ, भार्गव, च्यवन, अलिष्ठत, गर्ग, शाण्डिल्य, कौण्डिन्य, वाभिर्, देवल, गालव, सां-
कृत्य, वैजवापि, कुशिक, आदरायण, वडिश, शरलोमा, काप्य, कात्यायन, कांकायन, कैकशेय,
धौम्य, मारीचि, कश्यप, शर्कराक्ष, हिरण्याक्ष, लौगाक्षि, पैंगि, शौनक, शाकुनेय, मैत्रेय, मैम-
तायनि, वैश्वानस, बालखिल्य, अने अन्य महर्षिओ आनीने ओकर थया. ६-७-८-९-१०-११.

ब्रह्मज्ञानस्य निधयो दमस्य नियमस्य च । तपसा तेजसा दीसाहूयमाना इवाग्रयः ॥१२॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्याञ्च कुरिमांकयाम् । धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्
॥१३॥ रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसोजीवितस्य च । प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरा-
यो महानयम् ॥१४॥

आ सर्व महत्ताओ ब्रह्मने ज्ञानुवासां अने छन्द्रीयेने दमन करवासां तथा निय-
मोने पावन करवासां समृद्ध समान समर्थ होता, अने तप तेज तेजना प्रलापथी दमन
करवाथी प्रवृत्त थयेला अग्निना समान प्रकाशमान थध रक्षा होता. आ सर्व महत्ताओ
सुखपूर्वक दिमाक्षय पर्यतना ते पवित्र प्रदेशमां ओसीने पवित्र प्रसंग इहेवा लाज्या हे, धर्म,
अर्थ, काम, अने मोक्षनुं उत्तम मूल आशय्यज छे. अर्थात् आरोग्य रहेवाथी धर्मादि

અતુર્વિધ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અને રોગ એ આરોગ્યનું હરણકરનાર છે. આરો-
ગ્ય નહિ રહેવાથી જીવન અને કલ્યાણ (સુખ) પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી તે મનુષ્યોને
માટે અત્યંત વિગ્રહારક છે. ૧૨-૧૩-૧૪.

ઉપાયનો નિશ્ચય.

કઃસ્યાત્તેષાંશમોપાયઈત્યુક્ત્વાધ્યાનમાસ્થિતાઃ । અથતેશરણં શક્રંદદૃશ્યુર્ધ્યાનચ-
શ્લુષા ॥ ૧૫ ॥ સવક્ષ્યતિશમોપાયંયથાવદમરમ્ભુઃ । કઃસહસ્રાક્ષભવનંગચ્છેત્પ-
શુંશચીપતિમ્ ॥ ૧૬ ॥

હવે તે રોગોનો નાશ કરવા માટે કયો ઉપાય કરવો જોઈએ. તેને જાણવા માટે સર્વ
ઋષિઓએ ધ્યાન ધર્યું. તદનન્તર તે ઋષિઓએ સમાધિદ્વારા જાણ્યું કે આ વિગ્રહી બચવા
માટે ઇન્દ્રના સમીપમાં જવું જોઈએ. પછી તેજ ઉઘાડીને સર્વે પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે
આ રોગોની શાન્તિનો યથાર્થ ઉપાય આપણને દેવરાજ ઇન્દ્ર બતાવશે, પણ તેઓ પાસે
આનો ઉપાય શિખવા માટે કોણ જશે ? ૧૫-૧૬.

અહમર્થેનિયુજ્યેયમત્રેતિપ્રથમંવચઃ । મરદ્વાજોઽબ્રવીત્તસ્માદૃષિભિઃસનિયોજિતઃ ॥૧૭॥

આ વાતને સાંભળીને સર્વ પહેલાં ભરદ્વાજ ઋષિએ કહ્યું કે આ કાર્ય મને સોંપો
હું તે કાર્ય પૂર્ણ કરીશ, તેથી સર્વ ઋષિઓએ તેઓને આ કાર્ય સોંપ્યું. ૧૭.

ભરદ્વાજ ઋષિનું ઇન્દ્રને ત્યાં જવું.

સશક્રમવનંગત્વાસુરર્ષિગણમધ્યગમ્ । દર્શવલહન્તારંદીપ્યમાનમિવાનલમ્
॥ ૧૮ ॥ સોઽભિગમ્યજયાશીર્ભિરભિનન્ચસુરેશ્વરમ્ । પ્રોવાચભગવાન્ધીષા-
નૃષીનાંવાક્યમુત્તમમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઋષિઓ પાસેથી આજ્ઞા લઈને ભરદ્વાજ ઋષિ ઇન્દ્રના ભવનમાં ગયા. ત્યાં જઈને
દેવર્ષિઓના મધ્યમાં સિંહાસન ઉપર પ્રદીપ્ત અગ્નિના સમાન તેજસ્વી ઇન્દ્રને જોયા. ત્યારપછી
બુદ્ધિમાન ભગવાન ભરદ્વાજે ઇન્દ્રની પાસે જઈને આશિર્વાદ વગેરેથી પ્રસન્ન કરીને ઋષિઓએ
કહેવરાવેલા સમાચાર નિવેદન કર્યાં. ૧૮-૧૯.

વ્યાધયોહિસમુત્પન્નાઃસર્વપ્રાણિભયંકરાઃ । તદ્બ્રૂહિમેશમોપાયં યથાવદમરમ્ભો
॥૨૦॥ તસ્મૈપ્રોવાચભગવાનાયુર્વેદંશતક્રતુઃ । પદૈરલ્પૈર્મતિંબુદ્ધાવિપુલાંપરમર્ષયે ॥૨૧॥

હે દેવેશ ! પૃથ્વીમાં સર્વ મનુષ્યોને દુઃખ આપનારા રોગો ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે. કૃપા-
કરીને તે રોગોને શાન્ત કરનારા ઉપાયો કહો. આ વચન સાંભળીને ભગવાન ઇન્દ્રે ભર-
દ્વાજ ઋષિને પરમ બુદ્ધિશાલી સમજીને સંક્ષેપમાંજ આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો. ૨૦-૨૧.

આયુર્વેદનું સ્વરૂપ અને ભરદ્વાજનું ઇન્દ્રથી તેને પ્રાપ્ત કરવું.

હેતુર્લિંગૌષધજ્ઞાનંસ્વસ્થાતુરપરાયણમ્ । ત્રિસૂત્રંશાશ્વતંતુળ્યંબુબુધેયં પ્રેત્તાહઃ ॥૨૨॥
સોઽનન્તપારંત્રિસ્કન્ધમાયુર્વેદમ્હામતિઃ । યથાવદચિ ત્સવંબુબુધતન્મના નિઃ

॥ २३ ॥ तेनायुरमितंलेभेभरद्वाजःसुखान्वितः । ऋषिभ्योऽनधिकन्तश्चशंसा-
ऽनवशेषयन् ॥ २४ ॥

जे शास्त्रमां हेतु अर्थात् रोगने उत्पन्न करनारा कारणां अने रोगभोधक यिन्द तथ्
औषधज्ञान थवानुं सारी रीते वर्णुन करवाभां आव्युं छे, अने आरोग्य तथा रोगिओने माटे
परम उपयोगी छे. जेभां वात, पित्त, अने कङ्क अे त्रणु प्रधान सूत्र छे तेवा आ सना-
तन पवित्र आयुर्वेद शास्त्रने प्रथम पितामह ब्रह्माञ्जये जण्युं. ते आ अनन्त अेवा
आयुर्वेदने “ जेभां निघंट, निदान, चिकित्सा, अथवा वात, पित्त, अने कङ्क आ त्रणु
रकन्ध छे. ” महाभति लरद्वाज ऋषिअे यित लगावीने स्वल्प समयमां सारीरीते जण्णी
लीधुं. पछी आ आयुर्वेदना प्रतापथी तेओअे दीर्घायु अने सुप्ने प्राप्त कर्था अने आ
शास्त्र कर्मपूर्वक ऋषिओने लण्णायुं. २२-२३-२४.

लरद्वाजथी ऋषिओनुं आयुर्वेदनुं ब्रह्मणुं करवुं.

ऋषयश्चभरद्वाजाज्जगृह्णुस्तंपजाहितम् । दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः
॥ २५ ॥ महर्षयस्तेददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा ॥ सामान्यञ्चविशेषञ्चगुणान्द्र-
व्याणिकर्मच ॥ २६ ॥ समवायंचतज्ज्ञात्वातन्त्रोक्तंविधिमास्थिताः । लेभिरेप-
रमंशर्मजीवितंचापिनिर्गदम् ॥ २७ ॥

ऋषिओअे पणु दीर्घायु जनवानी छिन्छि राप्पवानी साथे प्रजना हितने माटे आ
आयुप वधारनार शास्त्रनुं सम्यक् ब्रह्मणुं क्युं. पछी आ शास्त्रना ज्ञानरूपी नेत्रद्वारा तेओअे
सामान्यताथी अने अधिक्ताथी द्रव्योना गुण, स्वल्प अने प्रयोग वगेरे कर्म अथवा अ-
न्तिकर्म वगेरे कर्मोनुं ज्ञान सारी रीत्ये प्राप्त क्युं. त्यारपछी आ सर्वना सूक्ष्म अने स्थुल
समुदायने तथा जे प्रमाणे पांयलूतोथी आरंल थर्छ शारीरिक अने द्रव्योना सूक्ष्म अंशो
द्वारा अयापयय, कोपशमन थाय छे ते सर्वने जण्णीने आयुर्वेदोक्त विधिनुं अनुसरणुं
करवाथी परम आनन्दयुक्त अने रोगरहित जवनने प्राप्त क्युं. २५-२६-२७.

पुनर्वसुना छ शिष्येने आयुर्वेदना उपदेश.

अथमैत्रीपरःपुण्यमायुर्वेदंपुनर्वसुः । शिष्येभ्योदत्तवान्पड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया
॥२८॥ अग्निवेशश्चभेलश्चजतूकर्णः पराशरः । हारीतःक्षारपाणिश्चजगृह्णुस्तन्मुन-
र्वचः ॥२९॥ बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः । तन्त्रप्रणेताप्रथममग्निवेशो
यतोऽभवत् ॥३०॥ अतोभेलादयश्चक्रुःस्वं संतच्छ्रुत्तानिच । श्रावयामासुरात्रेयं-
सर्षिसंघंसुमेधसः ॥ ३१ ॥

त्यारपछी मित्रता परायण पुनर्वसुअे सम्पूर्ण प्राणियो उपर कृपा करीने आ पवित्र
आयुर्वेदनुं छ शिष्योने अध्ययन कराव्युं. अने अग्निवेश, भेल, जतूकर्ण, पराशर, हारीत,
अने क्षारपाली आ छ शिष्योअे पणु मुनिना उपदेश करेला अथवा शिष्यवाडेला आयुर्वेदने

અહણુ કર્તુ. યદપિ મહર્ષિ આત્રેય (પુનર્વાસુ) ના ઉપદેશમાં કાંઈ બેદ નહોતો. તેઓએ સર્વને સમાન ઉપદેશ કર્યો હતો; પરંતુ આ છ શિષ્યોમાં અગ્નિવંશ અધિક બુદ્ધિમાન હતા; તેથી પ્રથમ તંત્ર એટલે અન્યકર્તા તેઓજ થયા. ત્યાર પછી બેલ વગેરે પાંચ શિષ્યોએ પણ ઘોતપોતાના નામથી સંહિતાઓ અનાવીને ઋષિઓમાં ધિરાજમાન પોતાના ગુરૂદેવ પુનર્વાસુજીને સંભળાવી. ૨૮-૨૯-૩૦-૩૧.

અગ્નિવેશાદિ છ સંહિતાઓમાં ઋષિઓની અનુભતિ.

શ્રુત્વામૂત્રજનમર્થાનામૃષયઃપુણ્યકર્મણામ્ । યથાવત્સૂત્રિતમિતિપ્રહૃષ્ટાસ્તેઽનુમેનિરે
॥ ૩૨ ॥ સર્વેવાઽસ્તુવંસ્તાંશ્ચસર્વેભૂતહિતૈષિણઃ । સર્વભૂતેષ્વનુક્રોશઙ્ગત્યુચ્ચૈરબ્રુવ-
ન્સમમ્ ॥ ૩૩ ॥ તંપુણ્યંશુશ્રુવુઃ શબ્દં દિવિદેવર્ષયઃ સ્થિતાઃ । સામરાઃપરમર્ષી-
નાંશ્રુત્વામુમુદિપરેપરમ્ ॥ ૩૪ ॥ અહોસાધ્વિતિઘોષશ્ચલોકાં સ્ત્રીનન્વવાદયત્ ।
નમસિસ્તિગ્ધગમ્ભીરોહર્ષાઙ્ગૂતૈરુદીરિતઃ ॥ ૩૫ ॥ શિવોવાયુર્વૈવૌસર્વાભાભિરુ-
ન્મીલિતાદિશઃ । નિપેતુઃસજલાશ્ચૈવદિવ્યાઃકુસુમદૃષ્ટયઃ ॥ ૩૬ ॥

તેઓની અનાવેલી સંહિતાઓને સાંભળીને સર્વે ઋષિઓ પ્રસન્ન થયા. અને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે અહુજ સારી રીતે સૂત્રોનો ક્રમ રાખીને અન્યોને સ્વ્યા છે. પછી સર્વ સૃષ્ટિના શુભ ચિન્તક તે ઋષિઓ તેઓની સ્તુતિ કરીને કહેવા લાગ્યા કે તમોએ સર્વ પ્રાણિઓ ઊપર દયા કરી છે; તેથી તમોને ધન્ય છે ! ઋષિઓની કરેલી આ પવિત્ર આનન્દધ્વનિને સાંભળીને સ્વર્ગના દેવતાઓ અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા અને ધણું સાંઝે થયું ! ધણું સાંઝે થયું ! આ પ્રેમથી ઉચ્ચારણુ કરાયેલો શબ્દ ત્રણે લોકમાં ગુંબર કરતો આકાશ સાથે પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યો. તે સમયે કલ્યાણુકારી મંદ સુગંધ પવિત્ર વાયુ ચાલવા લાગ્યો અને સર્વ દિશાઓ પ્રકાશમય થઈ શોભા આપવા લાગી. દેવલોકથી જલવડે ભીંન્નયેલાં સુગંધી દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. ૩૨-૩૩-૩૪-૩૫-૩૬.

અથાગ્નિવેશપ્રમુશ્વાનવિવિશુર્જાનદેવતાઃ । બુદ્ધિઃસિદ્ધિઃસ્મૃતિર્મેધાધૃતિઃકીર્ત્તિઃ
ક્ષમાદયઃ ॥૩૭॥ તાનિચાનુમતાન્યેષાંતન્ત્રાણિપરમર્ષિભિઃ । ભાવાયત્તસજ્ઞાના
પ્રતિષ્ઠાં ભુવિભેભિરે ॥૩૮॥

ત્યાર પછી આ પુણ્ય કર્મના ફલથી અગ્નિવેશ આદિ છ અન્ય કર્તાઓના શરીરમાં બુદ્ધિ, સિદ્ધિ, સ્મૃતિ, મેધા, કીર્તિ, ક્ષમા, દયા, આ જ્ઞાન દેવતાઓએ પ્રવેશ કર્યો. અર્થાત્ એ સર્વ ઉત્તમ ગુણો તેઓમાં વાસ કરવા લાગ્યા. અને ઋષિઓ દ્વારા આદર પામેલા તેઓના અન્યો સર્વ મનુષ્યોના કલ્યાણુકારક થઈને પૃથ્વીમાં પ્રતિષ્ઠાને પામ્યા. ૩૭-૩૮

આયુર્વેદનું લક્ષણ.

વિહિતાહિતંસુખંદુઃસ્વમાયુસ્તસ્યહિતાહિતમ્ । માનશ્ચતચ્ચત્રોક્તમાયુર્વેદઃસઽચ્યતે ॥૩૯॥

• હવે પ્રથમ આયુર્વેદ શબ્દની નિર્ઙકિત કરવામાં આવે છે. જે શાસ્ત્રમાં આયુની દિત અવસ્થા અને અહિત અવસ્થા, સુખયુક્ત અવસ્થા અને દુઃખયુક્ત અવસ્થા, આયુ

અને આયુનું હિત, અહિત તથા આયુનું પરિમાણ કહેવામાં આવ્યું હોય તેને આયુર્વેદ કહેવામાં આવે છે. ૩૯

આયુનાં નામ.

શરીરેન્દ્રિયસત્ત્વાત્મસંયોગોધારિજીવિતમ્ । નિત્યગશ્ચાનુબન્ધશ્ચ પર્યાયૈરાયુરુચ્યતે ॥૪૦

શરીર, ઇન્દ્રિયો મન, આત્મા, તેઓના સંયોગને આયુ કહેવામાં આવે છે. તેને ઓધારી, જીવિત, નિત્યગ અને અનુબન્ધ પણ કહેવામાં આવે છે. આ સર્વ આયુના પર્યાય વાચક શબ્દો છે. ૪૦

આયુર્વેદનું મહત્ત્વ.

તસ્યાયુષઃપુણ્યતમોવેદોવેદવિદાંમતઃ । વક્ષ્યતેયન્મનુષ્યાણાંલોકયોરુભયોર્હિતઃ ॥ ૪૧ ॥

વેદને જાણનારાઓએ તે આયુના વેદને અર્થાત્ આયુર્વેદ (વૈદ્યક) શાસ્ત્રને પરમ ઉત્તમ માનેલ છે. આ શાસ્ત્ર મનુષ્યો માટે આ લોકમાં અને પરલોકમાં પરમ હિતકારી છે; તેથી તેનુંજ અત્રે વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૪૧

વૃદ્ધિ-હાસના કારણ અને સામાન્ય તથા વિશેષનાં લક્ષણ.

સર્વ્વદાસર્વ્વભાવાનાંસામાન્યંવૃદ્ધિકારણમ્ । હાસહેતુર્વિશેષશ્ચપ્રવૃત્તિરુભયસ્યતુ ॥ ૪૨ ॥ સામાન્યમેકત્વકરંવિશેષસ્તુપૃથક્ત્વકૃત્ । તુલ્યાર્થતાહિસામાન્યં-વિશેષસ્તુદ્વૈપર્ય્યાયઃ ॥ ૪૩ ॥

દ્રવ્ય ગુણ કર્મોની સમાનતા તેઓની વૃદ્ધિ કરવામાં કારણ રૂપ થાય છે. જેમ ચિકણા પદાર્થના સેવનથી તેના સમાન ચિકણા સ્વભાવવાળા મેદની વૃદ્ધિ થાય છે. અને શોકાતુર અવસ્થામાં શોકયુક્ત વાત સાંભળવાથી શોકની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્દીની મોસમમાં તેનાજ સ્વભાવવાળા શિતલ વાયુના ચાલવાથી શીતની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. વાત પ્રકૃતિવાળાને વાતકર સમાન ગુણવાળા પદાર્થથી વાત વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિની અસમાનતા ઘટાવવાનું કારણ છે. જેમકે-મેદથી અસમાન ગુણવાળું રક્ત પદાર્થ એ મેદને ઘટાડવાનું કારણ થાય છે. શોકાતુર ચિત્તમાં આનન્દદાયક વાતના આગમનથી શોક ઓછો થાય છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યગુણ કર્મોની સમાનતાથી પ્રવૃત્તિની વૃદ્ધિ અને અસમાનતાથી પ્રવૃત્તિ હાસનું કારણ થાય છે. અહિંમાં સામાન્યનો અર્થ એકત્વ કરનાર એવો જાણવો અને વિશેષનો અર્થ જુદું કરનાર એવો જાણવો. તુલ્યાર્થતા જેમ મેદમાં સ્નેહ તુલ્ય અર્થ કરે છે—તેને સામાન્ય કહેવાય છે અને વિપર્યાય અર્થાત્ ઉલટા અર્થને કરનાર વિશેષ કહેવાય છે. ૪૨-૪૩

આયુર્વેદનો અધિકાર.

સત્ત્વમાત્માશરીરશ્ચત્રયમેતન્નિદણ્ડવત્ । લોકસ્તિષ્ઠતિસંયોગાત્તત્રસર્વ્વપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૪૪ ॥ સપુમાંશ્ચેતનંતત્તત્ત્વાધિકરણંસ્મૃતમ્ । વેદસ્યાસ્યતદર્થંહિવેદોઽયંસમ્પ્ર-કાશિતઃ ॥ ૪૫ ॥

મન, શરીર, અને આત્મા આ ત્રણેનો ત્રણ દેહોના સમાન પરસ્પર સમ્બન્ધ છે. આ ત્રણેના સમ્બન્ધને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પુરૂષ કહેવામાં આવે છે, અને સમ્પૂર્ણ સંસાર આ ત્રણેના સમ્બન્ધથીજ છે. આ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તે ત્રણેના સમ્બન્ધરૂપ પુરુષનેજ પુમાન ચે-
તન, અને આયુર્વેદનું અધિકરણ માનેલો છે. અને તે પુરુષને માટેજ આ આયુર્વેદનો પ્ર-
કાશ કરવામાં આવેલો છે. ૪૪-૪૫

એ પ્રકારના દ્રવ્યો.

સ્વાન્યાત્મામનઃ કાલોદિશશ્ચદ્રવ્યસંગ્રહઃ। સેન્દ્રિયંચેત્તદ્દ્રવ્યંતિન્દ્રિયમચેતનમ્॥૪૬॥

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, આત્મા, મન, કાલ, દિશા, આ સર્વ દ્રવ્ય કહે-
વાય છે. તેમાં પણ ઇન્દ્રિયવાળાઓ ચેતન અને ઇન્દ્રિયરહિત અચેતન કહેવાય છે. મનુષ્ય,
પશુ, પક્ષી વગેરે ઇન્દ્રિયવાળાઓને ચેતન અને વૃક્ષાદિ જડ પદાર્થોને અચેતન કહે છે. ૪૬

ગુણકર્મ.

સાર્યાગુર્વાદયોબુદ્ધિઃપ્રયત્નનાન્તાઃપરાદયઃ। ગુણાઃપ્રોક્તાઃપ્રાક્તોક્તૈશ્ચિદમુચ્યતે॥૪૭

શબ્દ, સ્પર્શ, રુપ, રસ, ગન્ધ, અને ગુરુ, લઘુ, શીત, ઊષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, મન્દ
તીક્ષ્ણ, સ્થિર, ચર, મૃદુ, કઠિન, વિશદ, પિચ્છલ, ખર, લક્ષ્ણ, સ્થુલ, સૂક્ષ્મ, સાન્દ્ર, અને
દ્રવ આ વીસ દ્રવ્યના ગુણ છે. બુદ્ધિ, ઇચ્છા, દ્વેષ, મુખ, પ્રયત્ન, પર, અપર, યુક્તિ, સં-
ખ્યા, સંયોગ, વિભાગ, પૃથક્ત્વ, પરિમાણ, સંસ્કાર, અભ્યાસ આ સર્વે ગુણ કહેવાય
છે. અને પ્રયત્ન ચેષ્ટા વગેરે કર્મ કહેવામાં આવે છે. ૪૭

સમવાય.

સમવાયોઽપૃથગભાવોદ્રવ્યાદીનાગુણૈર્મતઃ। સનિત્યોયત્રદ્વિદ્રવ્યંનતત્રાનિયતાગુણાઃ॥૪૮॥

દ્રવ્ય અને તેઓના ગુણો પોતાનામાં અલગ હોતા નથી. દ્રવ્ય અને ગુણનો નિત્ય
સમ્બન્ધ છે. તે નિત્ય સમ્બન્ધને સમવાય સમ્બન્ધ કહે છે. જેમાં દ્રવ્ય રહે છે તેમાં ગુણ
પણ નિયત રહે છે. ૪૮.

સમવાયિ કારણ.

યત્રાશ્રિતાઃકર્મગુણાઃકારણંસમવાયિયત્। તદ્દ્રવ્યંસમવાયી તુ નિશ્ચેષ્ટઃકારણંગુણઃ॥૪૯॥

જેમાં ગુણ કર્મ મળેલાં રહેતાં હોય, અને ગુણ કર્મનો સમવાયિ હોય તેને દ્રવ્ય કહે
છે. જે દ્રવ્યમાં સમવાય અને વ્યાપાર રહિત થયેલું કારણ હોય તેને ગુણ કહે છે. ૪૯

કર્મનું લક્ષણ.

સંયોગેચવિયોગચકારણંદ્રવ્યમાશ્રિતમ્। કર્તવ્યસ્યક્રિયાકર્મકર્મનાન્યદપેક્ષતે॥૫૦॥

જે દ્રવ્યના સંયોગ અને વિયોગમાં કારણ છે અને દ્રવ્યને આશ્રય છે તેને કર્મ કહે છે.
કર્તવ્યની જે ક્રિયા છે તેને કર્મ કહે છે તેના શિવાય કર્મ કોઈ બીજાનું નામ નથી. યદ્યપિ
વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કર્મ શબ્દથી વમન વિરેચન વિગેરે લેવામાં આવે છે. અને અહિંયાં અન્ય

પ્રકરણ છે પણ આ ઠેકાણે સામાન્યતાથી કર્મ શબ્દનો અર્થ કરેલો છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જે કરવા સમયે તે કર્તાવ્યની અપેક્ષાથી ક્રિયાનો આરંભ કરવામાં આવે છે તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. આ લક્ષણ વૈદ્યકાપયોગી પંચકર્મ વગેરેમાં પણ ચરિતાર્થ થાય છે; પરંતુ વૈદ્યકમાં કર્મશબ્દની શક્તિ ધણે ઠેકાણે પંચકર્મથીજ સમ્બન્ધ રાખે છે. ૫૦

વૈદ્યકનું પ્રયોજન.

इत्युक्तं कारणं कार्यं धातु साम्यमिहोच्यते। धातु साम्यक्रियाचोक्ता तन्न स्यास्य प्रयोजनम् ५१

આ પ્રમાણે અહિંયાં સામાન્યતાથી કાર્ય કારણનું કથન કર્યું હવે રસ રક્ત વગેરે ધાતુઓની સામ્યાવસ્થા અને તેઓની સામ્યાવસ્થામાં રાખવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે. કારણકે આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન જ ધાતુઓની 'સામ્યતાનું' છે. ૫૧

વ્યાધિઓના હેતુ અને આશ્રય.

कालबुद्धीन्द्रियार्थानांयोगोमिध्यानचातिच। द्वायाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ५२
शरीरसत्त्वसंज्ञंच व्याधीनामाश्रयोमतः। तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं शमः ॥ ५३

કાલ, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, વિષય તેઓનો મિધ્યાયોગ, અયોગ અને અતિયોગ આ ત્રણ પ્રકારના વ્યાપારનું હોવું એજ શારીરિક અને માનસિક વ્યાધિઓનું કારણ છે. શરીર અને મન એ બન્ને રોગોના અધિષ્ઠાન છે અર્થાત્ રોગ એ શરીરમાં અને મનમાંજ થાય છે. અને કાલ, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોના વિષય, તેઓનો ઊચિત યોગ રહેવાથી રોગ ન થતાં સુખ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૨-૫૩.

આત્માનું લક્ષણ.

निर्विकारः परस्वात्मासत्त्वभूतगुणेन्द्रियैःचेतनेकारणं नित्योद्रष्टापश्यतिहिक्रियाः ॥ ५४ ॥

આત્મા નિર્વિકાર છે, પર છે, અને મન, પંચભૂત, અને ઈન્દ્રિયો તેઓના ચૈતન્યમાં કારણ છે, નિત્ય છે, દ્રષ્ટા છે અને સર્વ ક્રિયાને ભુજ્યે છે. ૫૪

રોગોના કારણ.

वायुः प्रेक्षांश्चोक्तः शारीरोदोषसंग्रहः। मानसः पुनरुद्दिष्टोरजश्च तमएव च ॥ ५५ ॥

વાત, પિત્ત, અને કફ આ ત્રણ શારીરિક દોષ છે. રજ્નેગુણ અને તમોગુણ માનસિક દોષ છે. અર્થાત્ વાત, પિત્ત, અને કફ તેઓ અગડીને શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. અને રજ્નેગુણ તથા તમોગુણ મનમાં રોગ ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૫૫

દોષોનું શમન.

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वोद्रव्ययुक्तिव्यपाश्रयैः। मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५६ ॥

૧ “વિકારો ધાતુૈશ્વમ્યં શામ્યં પ્રકૃતિરુચ્યંતે” શરીરમાં રહેલા ધાતુની વિષમતા એટલે વિકાર અને સરખાપણું એટલે પ્રકૃતિ (આરોગ્ય) એવું કહેલ છે. આરોગ્ય રહેવા માટે શરીરના સમસ્ત ધાતુઓ સમાન રહેવાં જોઈએ.

શારીરિક રોગો દ્રવ્યોની યુક્તિઓ સાથે સમ્બન્ધ રાખનારા ઔષધોથી શાન્ત થાય છે અને માનસિક રોગો જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધૈર્ય સમાધિ વગેરેથી શાન્ત થાય છે. ૫૬

વાયુના ગુણ અને તેના શમનનો ઉપાય.

રૂક્ષઃશીતોલ્લુપ્તઃસૂક્ષ્મશ્વલોડ્યવિષદઃસ્વરઃ। વિપરીતગુણૈર્દ્રવ્યૈર્મારુતઃસંપ્રશામ્યતિ।।૫૭।।

ત્રણે દોષોમાં પ્રથમ વાયુનો સ્વભાવ લખવામાં આવે છે. વાયુ રૂક્ષ, શીતલ, લઘુ, સૂક્ષ્મ, ચંચલ, વિશદ અને ખર હોય છે. તેનાથી વિપરીત સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ વગેરે ગુણોવાળા દ્રવ્યોથી શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૭

પિત્તના ગુણ અને તેના શમનનો ઉપાય.

સસ્ત્રેહમુષ્ણંતીક્ષ્ણંચદ્રવમમ્લંસરંકદુ । વિપરીતગુણૈઃપિત્તંદ્રવ્યૈરાશુપ્રશામ્યતિ ॥ ૫૮ ॥

પિત્ત,—સ્નેહયુક્ત, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, પાતળો, ખાટો, સારક અને કડવા સ્વભાવવાળો છે. તેનાથી વિપરીત રૂક્ષ, શીતાદિગુણવાળા દ્રવ્યોથી શાન્ત થાય છે. ૫૮

કફના ગુણ અને તેના શમનનો ઉપાય.

ગુરુશીતમૃદુસ્તિગ્ધમધુરસ્થિરપિચ્છિલાઃ । શ્લેષ્મણઃપ્રજ્ઞમંયાન્તિવિપરીતગુણૈર્ગુણાઃ।।૫૯।।

કફ—ભારી, શીતલ, મૃદુ, ચિકણો, મધુર, સ્થિર, પિચ્છિલ સ્વભાવવાળો છે અને તેનાથી વિપરીત લઘુકા, ઉષ્ણ, ચટપટાં, રૂક્ષ ગુણવાળા દ્રવ્યોથી તે શાન્ત થાય છે. ૫૯

ચિકિત્સાનો સાધારણ નિર્દેશ.

વિપરીતગુણૈદ્વિમાત્રાકાલોપપાદિતૈઃ । મેષજૈવિનિવર્તન્તે દંદ્રાણઃસાધુસંમતાઃ ॥૬૦॥

સાધનંનલ્પસાધ્યાનાંવ્યાધીનામુપદિશ્યતે । મૂયશ્ચાતોયથાદ્રવ્યંગુણકમંપ્રવક્સ્યતે ॥૬૧॥

કારણ અને કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી વ્યાધિથી વિપરીત ગુણવાળા દ્રવ્યોના દેશકાલ અને માત્રાનો વિચાર કરીને ઉપયોગ કરવાથી સાધ્ય વ્યાધિયોની શાન્તિ થાય છે; પરન્તુ જે સર્વ લક્ષણોથી અસાધ્ય રોગ છે; તેની શાન્તિ થતી નથી. વળી પણ દ્રવ્યોનાં ગુણ તથા કર્મનું કથન કરવામાં આવે છે. ૬૦-૬૧

રસસ્વરુપનિર્દેશન.

રસનાર્થીરસસ્તસ્યદ્રવ્યમાપઃક્ષિનિસ્તથા । તિદ્રવ્યોઽવિશેષેષપ્રત્યયાઃસ્વાદયલ્લયઃ।।૬૨।।

રસનો સ્વાદ જીલ્વા દ્વારા થાય છે; કારણકે રસ, એ રસના (જીલ્વા) ઇન્દ્રિયનો વિષય છે. તે રસનું કારણ પૃથ્વી અને જલજ્ઞ માનવામાં આવેલ છે. જેથી તે તે રસમાં ન્યૂનતા અને અધિકતા પહેાંચાડવામાં આકાશ, અગ્નિ, વાયુ, આ ત્રણેને પણ કારણ માનેલ છે. ૬૨

રસોની સંખ્યા અને નામ.

સ્વાદુસ્મ્લોડ્યઞ્ચક્રવૈગોકદુકસ્તિક્ત એવચ । કષાયશ્ચેતિષ્ટ્કોડ્યંરસાનાંસંપ્રદઃસ્મૃતઃ।।૬૩।।

મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને કષાય (તુરો) આ પ્રધાન ૭ રસ છે. ૬૩.

રસોત્તું કાર્ય.

સ્વાદ્મલલવળાવારંકષાયસ્વાદુતિક્તકાઃ જયન્તિપિત્તંશ્લેષ્માણંકષાયકદુતિક્તકાઃ ॥ ૬૪ ॥

તેમાં મીઠો, ખાટો, આરો આ ત્રણ રસ વાયુને શાન્ત કરે છે. કષાય, (તુરો) મીઠો, કડવો, આ ત્રણ રસ પિત્તને શાન્ત કરે છે. કષાય, તીખો અને કડવો આ ત્રણ કફને શાન્ત કરે છે. ૬૪

દ્રવ્યના ત્રણ પ્રકાર.

કિચ્છિદોષમશનંકિચ્છિદ્વાતુમદૂષણમ્ । સ્વસ્થવૃત્તૌહિતંકિચ્છિદ્રવ્યંત્રિવિધમુચ્યતે ॥ ૬૫ ॥

કોઈ દ્રવ્ય દોષોને શમન કરવાવાળા હોય છે. કોઈ દ્રવ્ય એવા હોય છે જે રસ રક્ત વગેરે ધાતુઓને દૂષિત કરે છે. કોઈ એવા છે જે સ્વસ્થ અવસ્થાની રક્ષા કરે છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ૬૫.

જંગમાદિ ભેદથી બીજા ત્રણ પ્રકાર.

તત્પુનસ્ત્રિવિધંજ્ઞેયંજાઙ્ગમૌદ્ધિદપાર્થિવમ્ ॥ ૬૬ ॥

વળી તે દ્રવ્ય જંગમ, ઓદ્ધિદ, પાર્થિવ, આ ભેદોથી ત્રણ પ્રકારના છે. ૬૬.

જંગમ દ્રવ્ય વર્ણન.

મધુનિગોરસાઃ પેત્તંલસાપ્ત્ત્વાઃ ગામિષમ્ । વિષ્મૂત્રચર્મરેતોઽસ્થિસ્નાયુરઙ્ગસ્વરાન-
સ્વાઃ । જઙ્ગમેભ્યઃ પ્રયુજ્યન્તેકેશાલોમાનિરોચનાઃ ॥ ૬૭ ॥

તેઓમાં મધ, દુધ, પિત્ત, ચરખી, મજ્જા, રક્ત, માંસ, મલ, મૂત્ર, ચર્મ, વિચર્ય, હાડકાં, સ્નાયુ, સીંગડાં, નખ, ખુર, કેશ, લોમ, રોચન, આ જંગમ દ્રવ્ય માનવામાં આવે છે. ૬૭.

પાર્થિવ દ્રવ્ય વર્ણન.

સુવર્ણસમલાઃપશ્ચલોહાઃસસિકતામુથા । મનઃશિલાલેમળયોલવળંગૈરિકાશ્ચને
॥ ૬૮ ॥ ધૌમમૌષધમુદિષ્ટમૌદ્ધિદન્તુચતુર્વિધમ્ । વનસ્પતિર્વીરુધશ્ચવાનસ્પત્ય-
સ્તથૌષધિઃ ॥ ૬૯ ॥ ફલૈર્વનસ્પતિઃપુષ્પૈર્વાનસ્પત્યઃફલૈરપિ । ઔષધ્યઃફલપા-
કાન્તાઃ પ્રતાનૈર્વીરુધઃસ્મૃતાઃ ॥ ૭૦ ॥

સુવર્ણ, રૂપું, ત્રામ્બુ, શીયું, કલાઈ, લોદું, અને તેઓના મલ; રેતી, ચૂનો, મનસિલ, હડતાલ, હીરા વગેરે મણીઓ, મીઠું, અંજન (સુરમે), ગેર, આ સર્વ પાર્થિવ દ્રવ્ય કહેવાય છે. ઓદ્ધિદ દ્રવ્ય ચાર પ્રકારનાં છે. જેમકે વનસ્પતિ, વિરુધ, વાનસ્પત્ય, ઔષધિ. તેમાંથી જેમાં ક્રેવળ ફલજ લાગે છે તેને વનસ્પતિ કહેવામાં આવે છે. જેમાં પુલ ફલ બંને લાગે છે તેને વાનસ્પત્ય કહેવામાં આવે છે. જે ફલ પાકતાં સુકી બન્ય તેને ઔષધિ કહેવામાં આવે છે. જે પ્રસરે છે તેને વિરુધ એટલે વેદ કહેવામાં આવે છે. ૬૮-૬૯-૭૦.

ઔદ્ભિદ્ અને મૂલિની વર્ણન.

મૂલતક્સારનિયાંસનાદસ્વરસપલ્લવાઃ । સારાઃસારંફલં ષ્પંમસ્મતૈલા નિકળ્ટકાઃ
 ॥ ૭૧ ॥ પત્રાણિશુક્લાઃકન્દાશ્ચમરોહાશ્ચૌદ્ભિદોગણઃ । મૂલિન્યઃષોડશૈકોનાઃફલિ-
 ન્યોવિપરીતકાઃ ॥ ૭૨ ॥

જડ, ત્વચા, સાર, ચુંદર, નાડી, રસ, કુંપળ, પાન, ખાર, દુધ, ફલ, પુષ્પ, ભસ્મ, તેલ, કાંટા, શીંગ, કંદ, અંકુર, તે સર્વ ઔદ્ભિદ દ્રવ્યોમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તેમાં ૧૬ પ્રકારની ઔષધિઓનાં મૂળજ લેવામાં આવે છે. ૧૯ પ્રકારની ફલ પ્રધાન માનવામાં આવે છે બાકી સર્વનાં ફલ, ફૂલ મૂલ, છાલ, રસ, વગેરે ઉપયોગમાં આવે છે. ૭૧-૭૨

મહાસ્નેહાદિ વર્ણન.

મહાસ્નેહાશ્ચત્વારઃપંચૈવલવણાનિચ । અઘૌમૂત્રાણિસંખ્યાતાન્યષ્ટાવેવપયાંમિચ
 ॥ ૭૩ ॥ શ્લોધનાર્થાશ્ચષઢ્વક્ષાઃપુનર્વસુનિદર્શિતાઃ । યત્તાન્વેત્તિસંયોક્તુંવિકારે-
 બુસવેદવિત્ ॥ ૭૪ ॥

ચાર મહાસ્નેહ, પાંચ લવણ, આઠ મૂત્ર અને આઠ પ્રકારનાં દુધ કહેલાં છે. અને વમન, વિરેચન, વગેરે સંશોધન કાર્યને માટે પુનર્વસુએ ૬ પ્રકારનાં વૃક્ષ કહ્યાં છે. જે આ સર્વના વિકારોમાં વિધિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરતાં જાણે છે; તેજ આયુર્વેદનો જાણનાર છે. ૭૩-૭૪.

છદ્નિય દ્રવ્ય તથા મરતકના વિરેચન.

इस्तिदन्तीहैमवतीश्यामात्रिवृद्धोगुडा । सप्तलाश्वेतनामाच प्रत्यक्ष्रेणीगवाक्ष्यपि
 ॥ ७५ ॥ ज्योतिष्मतीचबिम्बीचश्लणपुष्पीविषाणिका । अजगन्धाद्रवन्तां चक्षी-
 रिणीचात्रषोडशी ॥ ७६ ॥ श्लणपुष्पीचबिम्बीचछर्दनेहैमवत्यपि । श्वेताज्यो-
 तिष्मतीचैवयोज्याशीर्षविरेचने ॥ ७७ ॥ एकादशावशिष्टायाःप्रयोज्यास्ताविरे-
 चने । इत्युक्तानामकर्मभ्यांमूलिन्यः फलिनीःशृणु ॥ ७८ ॥

હવે ઉપરોક્ત દ્રવ્યોનું ક્રમશઃ વર્ણન કરવામાં આવે છે. નાગદંતી, ઘોડાવજ, કાલી નિશાથ (નસેતર), લાલ નિશાથ (નસેતર), વરધારો, સાતજા (શાતજા થોર), સફેદ અપ-રાજતા (ઘોળી ગરણી-કુંપો), ધન્દ્રવરણું, માલકાંકણી, કંઢૂરીશંખાવળી, ઘંટારવા (ઘોળી કાંકચ), વિપાણિકા, (મેજશીંગી અથવા આંવર્તકી) અજગંધા (ખોરાસાની અજમો), દ્રવંતી નેપાળો, અને દુધલી આ ૧૬ દ્રવ્ય મૂલ પ્રધાન છે અર્થાત્ જ્યાં તેઓનું કોઇ અંગ ન કહેલું હોય તો મૂળજ લેવું જોઇએ; કારણ કે તેઓના મૂલમાંજ અધિક ગુણ રહેલા છે. તેઓમાં શંખપુષ્પી, કંઢૂરી, વચ, આ ત્રણે વમન (ઉલ્ટી) કરાવવાના કામમાં લેવામાં આવે છે. શ્વેતા અને માલકાંકણી શિરોવિરેચનમાં ઉપયોગી થાય છે અને આંકીની ૧૧ ઔષધિઓ વિરેચન કરાવવાના કામમાં આવે છે. આ તો ૧૬ મૂલ પ્રધાન ઔષધિઓ કહી. હવે ફલ પ્રધાન ઔષધિઓ સાંભળો. ૭૫-૭૬-૭૭-૭૮.

વમન અને આસ્થાપન કરનાર ફલ.

શંક્તિન્યયવિઢક્કાનિત્રપુષ્પમદનાનિચ । આનૂપં સ્થલ જંચૈવક્લીતકંદ્રિવિધંસ્મૃતમ્
 ॥ ૭૯ ॥ પ્રકીર્યાંચોદકીર્યાંચ પ્રત્યક્પુષ્પીતયાભયા । અન્તઃકોટરપુષ્પીચહ-
 સ્તિપ્ણીશ્ચશારદમ્ ॥ ૮૦ ॥ કમ્પિલ્લકારગ્વધયોઃફલંયત્કુટજસ્યચ । ધામા-
 ગ્વમયેક્ષ્વાકુજીમૂતંકૃતવેધનમ્ ॥ ૮૧ ॥ મદનંકુટજશ્ચૈવત્રપુષ્પંહસ્તિપર્ણિની ।
 ઇતાનિવમનેચૈવયોજ્યાન્યાસ્થાપનેષુ ચ ॥ ૮૨ ॥ દશયાન્યવશ્નિષ્ટાનિતાન્યુક્તા-
 નિવિરેચને । નામકર્મ્મધિરુક્તાનિફલાન્યેકોનવિંશતિઃ ॥ ૮૩ ॥

શંખપુષ્પી, વાવડીંગ, ત્રપુષ્પકાકડી, મીઠાળ, અનુપળ (ભૂમીમાં ઉત્પન્ન થયેલ) અને જલજ, (જળમાં ઉત્પન્ન થયેલ) જેડીમધ, અંધેડો, કડવી તુમ્બડી, કડવાં તુરીયાં, કુકડવેલ અને કૃતવેધન, (આ અન્ને પણ તુરીયાંના ભેદ છે) કુંબ, લતાકરંજ, ચિરચિટા, હરડે, અન્તઃકોટર પુષ્પી, હસ્તિપર્ણી, મીઠાં તુરીયાં, કપીલા, અમલતાસ, અને ઇંદ્રજ્વ આ. ૧૯ ફલપ્રધાન છે, તેમાંથી કડવાં તુરીયાં, કડવાં ઘીસોડાં, કડવી તુંબડી, કૃતવેધન (આ પણ તુરીયાનો ભેદ છે.) મીઠાળ, ઇન્દ્રજ્વ, ખીરા, હસ્તીપર્ણી, (મીઠાં તુરીયાં) આ આઠ દ્રવ્ય વમન અને આસ્થાપનમાં (અસ્તી આપવામાં) કામ આવે છે. પ્રત્યક્પુષ્પી, (અધેડાના ખીનું ચૂર્ણ) નસ્ય અને વમનમાં ઉપયોગી છે, આકીના દશ ફલપ્રધાન દ્રવ્યો વિરેચનમાં ઉપયોગી થાય છે, આ પ્રમાણે ફલપ્રધાન ૧૯ ઔષધિયોનાં નામ અને કર્મનું કથન કરેલું છે. ૭૯-૮૦-૮૧-૮૨-૮૩.

ચાર પ્રકારના સ્નેહ.

સર્પિસ્તૈલંવસામજ્ઞાસ્નેહોદૃષ્ટશ્ચતુર્વિધઃ।પાનાભ્યજ્જનવસ્ત્યર્થે નસ્યાર્થંચૈવયોગતઃ॥૮૪॥
 સ્નેહનાજીવનાવલ્યાવર્ણોપચયવર્ધનાઃ । સ્નેહાહ્યેતેષુવિહિતાવાતપિત્તકફાપહાઃ ॥૮૫॥

ઘી, તેલ, ચરખી મજ્જા આ ચાર પ્રકારના સ્નેહ જોવામાં આવે છે. આ ઘણું કરીને પીવામાં, માલીસ કરવામાં, અસ્તિ કર્મમાં અને નસ્યમાં ઉપયોગી છે. આ ચાર પ્રકારના સ્નેહ, શરીરને ચિકિત્સાં અનાવનાર, ક્રાંતિ વધારનાર, આયુષ્યનું રક્ષણ કરનાર અને શક્તિ તથા પુષ્ટિ આપનાર છે. તેમજ વાત, પિત્ત, કફ, આ ત્રણ રોગોને પણ દૂર કરે છે. ૮૪-૮૫

લવણ પાંચક.

સૌર્વર્ચલંસૈન્ધવશ્ચવિઢમૌદ્રિદમેવચ । સામુદ્રેણસહૈતાનિપશ્ચસ્યુર્લવણાનિચ॥૮૬॥
 સ્નિગ્ધાન્યુષ્ણાનિતીક્ષ્ણાનિદીપનીયતમાનિચ । આલેપનાર્થેયુજ્યન્તેસ્નેહસ્વેદવિઘૌ-
 તથા ॥ ૮૭ ॥ અધોભાગોર્દ્ધભાગેષુનિરૂહેષ્વ વાસને । અભ્યજ્જનેભોજનાર્થે
 શિરસશ્ચવિરેચને ॥ ૮૮ ॥ શસ્ત્રકર્મ્મણેદાન્યર્થમજ્જનોચ્છાદનેષુચ । અજીર્ણા-
 નાહ્યોર્વાતેગુલ્મેશૂલેતથોદરે ॥ ૮૯ ॥

મંચળ, સીંધાલુણ, વિડ, ઉદ્ભિદ, (સુરોખાર) સામુદ્ર (મીઠું) આ પાંચ પ્રકારના

લવણુ ગ્રાય છે. આ ચિકણા, ગર્ભ, તીક્ષ્ણ અલ્પન્ત ક્ષુધાવર્દક છે અને લેપ, સ્નેહ, સ્વેદ, વગેરે કર્મમાં શરીરના નીચે ઉપરના ભાગોમાં ઉપયોગી થાય છે. તથા નિરૂહણુ, અનુ-વાસન, અભ્યંગ, ભોજન, શિરોવિરેચન, શસ્ત્રકર્મ, વર્તી, અંજન, ઉત્સાદન, અશ્ણુ, આફરો બાદી, ગોળો, શલ, અને ઉદર રોગ એ સર્વમાં તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ૮૬-૮૭-૮૮-૮૯.

મૂત્રાષ્ટક તથા તેનો ઉપયોગ.

ઉક્તાંનિલવણાન્યૂર્જ્ઞમૂત્રાણ્યઘૌનિબોધમે । મુરુયાનિયાનિઘ્ણાનિસર્વોણ્યાત્રેયઞ્ના-
સને ॥ ૯૦ ॥

ઉપર સર્વ લવણોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. હવે આઠ પ્રકારના મૂત્રોનું વર્ણન સાંભળો. જે આત્રેય શાસનમાં આઠ પ્રકારનાં પ્રધાન છે. ૯૦

અવિમૂત્રમજામૂત્રંગોમૂત્રંમાહિષંતથા । હસ્તિમૂત્રમથોષ્ટસ્યહયસ્યચચરસ્યચ ॥૯૧॥
ઉષ્ણન્તીક્ષ્ણમથોસ્તિગ્ધંકટુકંલવણાન્વિતમ્ । મૂત્રમ્પ્રત્સાદનેયુક્તં યુક્તમાલેપનેષુચ
॥ ૯૨ ॥ યુક્તમાસ્થાપનેયુક્તમૂત્રશ્ચાપિવિરેચને । સ્વેદેષ્વપિચતચુક્તમાનાહેષુગ-
દેષુચ ॥ ૯૩ ॥ ઉદરેષ્વથચાર્શસ્પુગુલ્મકુષ્ઠકિલાસિષુ । તચુક્તમ્પનાહેષુપરિષે-
કેતથૈવચ ॥ ૯૪ ॥ દીપનીયંવિષદ્રંચક્રિમિદ્રંચોપદિશ્યતે । પાંડુરોગોપસ્ટઠાના-
મુત્તમંશર્મચોચ્યતે ॥૯૫॥ શ્લેષ્માણંશમયેત્પીતંમારુતશ્ચાનુલોપયેત્ । કર્ષેત્પિત્તમ-
ધોભાગમિત્યસ્મિન્ગુણસંગ્રહઃ ॥૯૬॥ સામાન્યેનમયોક્તંતુપૃથક્ત્વેનપ્રવક્ષ્યતે ॥૯૭॥

બકરીનું મૂત્ર, ઘેડીનું મૂત્ર, ગોમૂત્ર, ભેંસનું મૂત્ર, લાથણીનું મૂત્ર, ઉંટડીનું મૂત્ર, ઘોડીનું મૂત્ર, ગઘેડીનું મૂત્ર આ આઠ મૂત્ર છે. તેઓ ગરમ, તીક્ષ્ણ, ચિકણાં કડવાં અને ખારાં છે. આ મૂત્રોનું ઉત્સાદન, લેપ, આસ્થાપન, વિરેચન, સ્વેદન, આફરો, ઉદર રોગ, અર્શ, ગુદમ, કુષ્ઠ, કિલાસ, પોટીસ, શેક તેમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તથા અશ્નિને દીપન કરે છે અને વિષ તથા કૃમીનેનષ્ટ કરે છે. આ મૂત્રોનો ઉપયોગ સર્વ પ્રકારના પાંડુરોગોમાં અત્યન્ત ઉત્તમ માનેલ છે. તેને પીવાથી કફ શાન્ત થાય છે. વાયુનું અનુલોમન થાય છે, અને વધેલો પિત્ત નીચે ગમન કરીને નિકળી જાય છે. આ સામાન્યતાથી મૂત્રોનાં લક્ષણુ કહેવામાં આવ્યાં છે. હવે વિસ્તારથી સાંભળો. ૯૧ થી ૯૭.

ત્રેયાદિ મૂત્રના ગુણ.

અવિમૂત્રંસતિક્તંસ્યાત્ સ્તિગ્ધંપિત્તાદિત્રિધિચ ॥ આજંકષાયમગુરં પથ્યંદોષાન્નિ-
હન્તિચ । ગવ્યંસમધુરંકિશ્ચિદોષદ્રંક્રિમિકુષ્ઠનુત્ ॥ ૯૮ ॥ કણ્ડૂલંશમયેત્પીતંસ-
મ્યગ્દોષોદરેહિતમ્ । અર્શઃશોફોદરઘ્નન્તુસક્ષારંમાહિષંસરમ્ ॥ ૯૯ ॥ હસ્તિકં-
લવણંમૂત્રંહિતન્તુક્રિમિદ્રાદિદાઘ્નમ્ । પ્રશસ્તંત્વદ્ધવિષમૂત્રવિષશ્લેષ્માપયાર્શસાઃ ॥૧૦૦॥
સતિક્તંશ્વાસકાસઘ્નમર્શોદ્રંચૌષ્ણુચ્યતે । વાત્તેન્નાત્તિત્તન્નુકંકુષ્ઠવ્રણવિષાપહમ્

॥ ૧૦૧ ॥ खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् । खंडोत्तलिमूत्राणियथासा-
मर्थ्ययोगतः ॥ १०२ ॥

થેટીનું મૂત્ર—કડવું, ચિકણું, ગરમ અને પિત્તને કુપિત નહિ કરનાર છે. ખકરીનું મૂત્ર કષાય, મીઠું, પથ્થ અને ત્રિદોષ નાશ કરે છે. ગોમૂત્ર કષાય, (તુફ) મીઠું, કાંઈ કાંઈ દોષોનું નાશક, કૃમી તથા કુષ્ટને નષ્ટ કર્તા ખુબલી નાશક, અને પીવાથી ઉપરના સર્વ વિકારોને શાન્ત કરે છે. ભેંસનું મૂત્ર,—અર્શ, શોથ, અને ઉદર રોગોને નષ્ટ કરે છે. અને ખાંડ તથા રેચક છે. હાથીનું મૂત્ર—ખાંડ છે અને કૃમી કુષ્ટ તથા મલમૂત્રના અવરોધને નષ્ટ કરે છે. તથા વિષ અને વિકાર ક્ષ અને અર્શવાળાઓને હિતકારી છે. ઊંટનું મૂત્ર—કટુતા યુક્ત, શ્વાસકાસ નાશક અને અર્શ મટાડનાર છે. ઘોડાનું મૂત્ર—કડવું છે, તીખું છે, અને કોઠ, ઘા, વિષ તેને નષ્ટ કરે છે. ગધેડાનું મૂત્ર.—મૃગી, ઉન્માદ, ગ્રહદોષ, તેઓને નષ્ટ કરે છે. આ પ્રમાણે ક્રમપૂર્વક મૂત્રોના ગુણનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૯૮ થી ૧૦૨.

થેટી, ખકરી, ગાય, વગેરેના દુધોનું વર્ણન.

अतःक्षीराणिवक्ष्यन्तेकर्मचैषांगुणाश्रये । अविक्षीरमजाक्षीरंगोक्षीरंमाहिषचयत्
॥ १०३ ॥ उष्ट्रीणामथनागीनांवडवायाःस्त्रियास्तथा । प्रायशोमधुरंस्निग्धंशीतं-
स्तन्यंपयः स्मृतम् ॥ १०४ ॥ मीणनं वृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् । जीवनी-
यं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ॥ १०५ ॥ हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ।
सर्वप्राणभृतां सात्त्व्यं शमनं शोधनं तथा ॥ १०६ ॥ तृष्णाघ्नं दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्ष-
तेषु च । पाण्डुरोगेऽप्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ॥ १०७ ॥ अतीसारज्वरे दाहे
श्वयथौ च विधीयते ॥ योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेष्वप्रसरेषु च ॥ १०८ ॥ पुरीषे ग्रथिते-
पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् । नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ॥ १०९ ॥
विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते । यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ॥ ११० ॥
अन्नपानादિકेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्येषतः ॥ १११ ॥

હવે દુધોના અને તેના ગુણકર્મોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. થેટી, ખકરી, ગાય, ભેંસ, ઊંટણી, લાથણી, ઘોડી, સ્ત્રી આ આદિના દુધ મીઠાં, ચિકણાં, શીતલ, સ્તનોમાં દુધ વધારનાર, પોષક, માંસવર્દક, વીર્યજનક, બુદ્ધિ, બલ, મનની શક્તિ વધારનાર, જીવનકારક, શ્રમ-હારક, શ્વાસકાસનાશક, રક્તપિત્તના હરનાર, ટૂટેલાં અંગોને જોડનાર, સર્વ પ્રાણીઓને સાત્ત્વ્ય, દોષોને શમન અને શોધન કરનાર, તૃપાનાશક, દીપક અને ક્ષત ક્ષીણમાં અત્યન્ત પથ્ય છે. તથા પાંડુરોગ, અમ્લપિત્ત, શોષ, ગુહમ, ઉદર રોગ, અતિસાર, જ્વર, દાહ, સોજો, યોનિ-દોષ, શુક્રદોષ, મૂત્રરોગ, અને મલગ્રન્થીમાં પથ્ય છે અને વાતપિત્તનાં રોગીઓને હિતકારી છે તેઓના પ્રયોગ નસ્ય, લેપ, અવગાહન, વમન, આસ્થાપન, વિરેચન, સ્નેહન, આ કર્મોમાં કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સામાન્યતાથી દુધોના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આગળ અન્નપાનાદિના વર્ણનોના અધ્યાયમાં સર્વના ગુણોનું જુદું જુદું વર્ણન કરવામાં આવશે. ૧૦૩ થી ૧૧૧.

થોરના દુધના ગુણ.

અથાપરેત્રયોત્વક્ષાઃ પૃથગ્યેફલમૂલ્લિભિઃ। સ્નુહ્યર્કાન્મન્તકાસ્તેષામિદંકર્મ્મપૃથક્પૃથક્।
વમનેઽન્મન્તકંવિદ્યાત્સ્નુહીક્ષીરં વિરેચને ॥ ૧૧૨ ॥

હવે ફલ પ્રધાન અને મૂલ પ્રધાન વૃક્ષોથી અન્ય ત્રણ વૃક્ષોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે. ૧ થોર, આકડો, ખાટીબુણી તેમાં ખાટીબુણી ઉલ્ટી કરાવવામાં અને થોરનું દુધ બુધાખ આપવાના કામમાં આવે છે. ૧૧૨.

આકડાના દુધના ગુણ.

ક્ષીરમર્કસ્યવિજ્ઞેયંવમનેસવિરેચને ॥ ૧૧૩ ॥

આકડાનું દુધ વિરેચન, અને વમનમાં ઉપયોગી છે, ૧૧૩.

વીરેચનીય વૃક્ષ.

ઈમાંલીનપરાન્વૃક્ષાનાહુર્યેષાંહિતાસ્ત્વચઃ। પૂતિકઃ કૃષ્ણગન્ધાચતિલ્કશ્ચતથાતરુઃ।
વિરેચનેપ્રયોક્તવ્યઃપૂતિકસ્તિલ્કસ્તથા ॥ ૧૧૪ ॥ કૃષ્ણગન્ધાપરીસર્પેશોયેશ્વર્શ-
સ્મુચોચ્યતે । દદ્રુવિદ્રધિગણ્ડેષુકુષ્ઠેષ્વપ્પલજીષુચ ॥ ૧૧૫ ॥

જેની છાલ ઉપયોગમાં આવે છે તે ત્રણ વૃક્ષો જણાવવામાં આવે છે. ૧ પૂતિક કરંજ, સુહાંજના, પડાણી લોધર તેમાં પૂતિકરંજ અને લોધરનો વિરેચન કર્મમાં ઉપયોગ કરવો. અને સુહાંજનાનો વિસર્પ (ઝેરી વા), સોથ, અને અર્શ રોગોમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને તેનો દાદર, વિદ્રધિ, ગણગન્ડ, કુષ્ટ તથા અક્ષયમાં પણ ઉપયોગ કરવો. ૧૧૪-૧૧૫.

પરકાર વૃક્ષ ગુણ કથન.

ષટ્વૃક્ષાઞ્શોધનાનેતાનપિવિદ્યાદિચક્ષણઃ। ઇત્યુક્તાઃફલ મૂલ્લિન્યઃક્ષેહાશ્ચલવણાનિચ ૧૧૬

બુદ્ધિમાન વૈદ્યને ઉચિત છે. કે આ છ શોધન વૃક્ષોગ્નણીને ફળવાળા અને મૂળવાળા વૃક્ષો, સ્નેહ અને લવણનો સંશોધન કર્મમાં ઉપયોગ કરવો. ૧૧૬.

વૃક્ષનો કષ્ઠ કષ્ઠ રીતે ઉપયોગ થાય છે.

મૂત્રક્ષીરાણિવૃક્ષાશ્ચષડયેદૃષ્ટાઃપયસ્ત્વચઃ ॥ ૧૧૭ ॥

આ પ્રમાણે મૂત્ર, દુધ અને જેના દુધ અને છાકનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે, વૃક્ષ આ સર્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઔષધિઓનાં નામ અને રૂપને કોણ જાણે છે.

ઔષધીનામરૂપાભ્યાંજાનતેહ્યજ્ઞપાવને । અવિપાશ્ચૈવગોપાશ્ચયેચાન્યવન- ॥ ૧૧૮ ॥

ગાડર, અકરી અને ગાયોના ચરાવનાર ગોવાળીઆ અને ખીજ વનમાં રહેનારા તથા ફરનારાઓ વનસ્પતિઓના નામ તથા રૂપથી પરિચિત હોય છે. ૧૧૮.

ઔષધિઓના કેવળ નામ અને રૂપને જાણવાં બસ નથી. .

નનામજ્ઞાનમાત્રેણરૂપજ્ઞાનેનવાપુનઃ। ઔષધીનાંપરાંપ્રાપ્તિકશ્ચિદ્વેદિતુમર્હતિ ॥૧૧૯॥

કેવળ ઔષધિઓના નામ જાણી લીધાથી અથવા ઓળખાણ થઇ જવાથી વનસ્પતિ નું પૂર્ણ જ્ઞાન થયું ગણાતું નથી. ૧૧૯.

ઔષધિ સમ્યન્ધી પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનારની પ્રશંસા.

ગોપાસ્તસ્યરૂપજ્ઞસ્તાસાંતત્ત્વવિદુચ્ચતે । કિંપુનર્યોવિજાનીયાદોષધીઃસર્વદાભિષક્ ૧૨૦ ॥

જે ઔષધિનાં નામ અને રૂપને જાણે છે અને તેના ઉપયોગનું પણ જ્ઞાન ધરાવે છે તે તત્ત્વવિદ્ કહેવાય છે. પછી જે ભિષક્ (વૈદ્ય) સર્વ પ્રકારે (નામ, ગુણ, રૂપ, કર્મ, ઉપયોગ, વગેરે) ઔષધિઓના ગુણ જાણે છે તેની તો વાતજ શું કહેવી ? ૧૨૦

સર્વોત્તમ વૈદ્ય.

રૂપન્તાસાન્તુયોવિદ્યાદેશકાલોપપાદિતમ્ । પુરુષંપુરુષંવીક્ષ્યસવિજ્ઞેયોભિષક્તમઃ। ૧૨૧ ॥

જે વૈદ્ય દેશ અને કાલ પ્રમાણે ઔષધિનો ઉપયોગ જાણે છે અને પ્રત્યેક રોગીની પ્રકૃતિને સારી રીતે જાણીને ઔષધિનો ગુણ રોગીના ઉપર અનુભવે છે તે ઉત્તમ વૈદ્ય કહેવાય છે. ૧૨૧.

અજ્ઞાણી ઔષધિ વિષ સમાન છે.

યથાવિષંયથાશસ્ત્રંયથાગ્નિરશનિર્યથા । તથૌષધમવિજ્ઞાતંવિજ્ઞાતમમૃતંયથા ॥૧૨૨॥

ઔષધંજ્ઞાનમિજ્ઞાતંનામરૂપગુણૈસ્ત્રિભિઃ । વિજ્ઞાતંવાપિદુર્યુક્તંયુક્તિવાહ્યેનભેષજમ્ ।

યોગાદપિવિષંતીક્ષ્ણમુત્તમંભેષજંભવેત્ ॥૧૨૩॥ ભેષજંવાપિદુર્યુક્તંતીક્ષ્ણંસમ્પદ્યતે-

વિષમ્ । તસ્માન્નભિષજાયુક્તંયુક્તિવાહ્યેનભેષજમ્ ॥ ૧૨૪ ॥ ધીમતાકિશ્ચિદાદે-

યંજીવિતારોગ્યકાંક્ષિણા । કુર્ય્યાન્નિપતિતોમૂર્ધ્નિસશેષંવાસવાશનિઃ ॥૧૨૫॥

અજ્ઞાણી ઔષધિનો પ્રયોગ એ વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ, અને વિજ્ઞાની સમાન મનુષ્યને મારનાર તથા અનર્થ કરનાર છે. અને જાણીતી ઔષધિ એ અમૃતના સમાન છે. જે ઔષધિ નામ, રૂપ અને ગુણ આ ત્રણેથી જાણેલી ન હોય અથવા જાણવા છતાં અયોગ્ય રીતેથી પ્રયુક્ત કરવામાં આવી હોય તો તે ઔષધિ મલા અનર્થને કરે છે. આ પ્રમાણે સારી રીતે જાણીને પ્રયોગમાં લાવેલ વિષ પણ ઉત્તમ ઔષધિના ગુણને કરે છે. અને ઉત્તમ ઔષધિ અનુચિત વિધિથી આપવાથી વિપના સમાન મારી નાખે છે. તેથી વૈદ્યને ઉચિત છે કે યુક્તિ વિના ક્યારે પણ ઔષધિનો પ્રયોગ ન કરવો. ૧૨૨ થી ૧૨૫.

મૂર્ખ વૈદ્યના ઔષધનો નિષેધ.

સશેષમાતુરંકુર્ય્યાન્નત્વજ્ઞમતમૌષધમ્ । દુઃસ્વિતાયજ્ઞયાનાય શ્રદ્ધાનાયરોગિણે

॥ ૧૨૬ ॥ યોભેષજમવિજ્ઞાયમાજ્ઞમાનીમયચ્છતિ । તસ્યાથમૃત્યુદૂતસ્યદુર્મતેસ્ત્ય-

ક્ષર્મણઃ ॥ ૧૨૭ ॥ નરોનરકપાતીસ્યાત્તસ્યસમ્ભાષણાદપિ । વરમાશીવિષ-
વિષંકર્થિતંતામ્રમેવવા ॥ ૧૨૮ ॥ પીતમત્યગ્નિસન્તસા મક્ષિતાવાપ્યયોગુઢાઃ ।
નતુશ્રુતવતાવેદંવિભ્રતાશરણાગતાત્ ॥ ૧૨૯ ॥ ગૃહીતમન્નપાનંવાવિત્તંવારોગ-
પીઢિતાત્ । મિષક્ષુભૂર્ષુર્મતિમાનતઃ સ્યાદ્ગુણસમ્પદિ ॥ ૧૩૦ ॥ પરંપ્રયત્નમા-
તિષ્ઠેત્પ્રાણદઃસ્યાદ્ગથાનૃણામ્ । તદેવયુક્તંમૈષજ્યંયદારોગ્યાયકલ્પતે ॥ ૧૩૧ ॥
સચૈવમિષજાંશ્રેષ્ઠોરોગેઘ્યોયઃપ્રમોચયેત્ । સમ્યક્પ્રયોગં સર્વેષાંસિદ્ધિરાખ્યાતિ-
કર્મ્મણામ્ ॥ ૧૩૨ ॥ સિદ્ધિરાખ્યાતિસર્વેશ્ચગુણૈર્યુક્તંમિષક્તમમ્ ઇતિ ॥૧૩૩॥

તેથી જીવન અને આરોગ્યતાની ઇચ્છાવાળાએ કદિ પણ અયોગ્યરીતિથી ઔષધ
સેવન નહિ કરવું જોઈએ. ઇન્દ્રલોકથી વજ્ર પડીને મનુષ્યના મસ્તક ઉપર લાગે તો તે સાફ
છે, કારણ કે તેથી પણ કોઈ વખત મનુષ્ય જીવિત રહી શકે છે; પરંતુ અજ્ઞાની (મૂર્ખવૈદ્ય)
ની આપેલી ઔષધિ તે વજ્ર કરતાં પણ અધિક દુર્ગુણ કરે છે. અર્થાત્ મારી નાંખે છે.
જે વૈદ્ય દુઃખથી વ્યાકુલ અને શય્યા ઉપર પડેલા શ્રદ્ધાળુ રોગીને અળણી ઔષધિ આપે
છે, તે ધર્મ રહિત, પાપી, નરકગામી, મૃત્યુના દૂત (યમ) સંગાથે યોદ્ધવાથી પણ મનુષ્ય નરક-
ગામી થાય છે. સર્વનું વિષ, અને તપાવેલું તામ્ર પી લેવું સાફ છે પણ પાખંડથી
વિદ્વાન વૈદ્યના જેવું રૂપ ધારણ કરી શરણાગત રોગીઓને ભ્રમમાં નાખીને તેનાથી અન્ન,
પાન, ધન વગેરે લેવાં કદાપિ ઊચિત નથી. તેથી વૈદ્ય થવાની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન પુ-
રુષે પ્રથમ જે જે વૈદ્યના ગુણ કહેવામાં આવશે તેને પોતાનામાં ઉત્પન્ન કરી. પુનઃ મનુ-
ષ્યોના પ્રાણોની રક્ષાને માટે સદૈવ પ્રયત્નશીલ રહેવું. કારણ કે વૈદ્ય મનુષ્યોને પ્રાણ અર્પનાર
છે. ઔષધિ તેજ ઉત્તમ કહેવાય છે કે જે રોગથી મુક્ત કરી આરોગ્ય આપે. અને જે
રોગથી છોડાવે તેજ ઉત્તમ વૈદ્ય કહેવાય છે. સર્વ કર્મોના વિધિ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવાથી
સમ્પૂર્ણ ગુણોએ યુક્ત વૈદ્યને સિદ્ધિ અને ખ્યાતિ આપે છે. ૧૨૬ થી ૧૩૩.

પ્રથમાધ્યાયનો ઉપસંહાર.

તત્ર શ્લોકાઃ । આયુર્વેદાગમોહેતુરાગમસ્યપ્રવર્તનમ્ । સૂત્રણં સામ્યનુજ્ઞાનમાયુર્વેદ-
સ્યનિર્ણયઃ ॥ ૧૩૪ ॥ સમ્પૂર્ણકારણજ્ઞેયં આયુર્વેદપ્રયોજનમ્ । હેતવશ્ચૈવદોષાશ્ચ-
ભેપજંસંગ્રહેણચ ॥ ૧૩૫ ॥ રસાઃસપ્રત્યયદ્રવ્યાસ્ત્રિવિધોદ્રવ્યસંગ્રહઃ । મૂલિન્યશ્ચ
ફલિન્યશ્ચ સ્નેહાશ્ચલવણાનિચ ॥ ૧૩૬ ॥ મૂત્રંક્ષીરાણિવૃક્ષાશ્ચષઢચેક્ષીરત્વગા-
શ્રયાઃ । કર્માણિચૈષાંસર્વેષાં યોગાયોગગુણાગુણાઃ ॥ ૧૩૭ ॥ વૈદ્યાપવાદોયત્ર-
સ્થાઃસર્વેચમિષજાંગુણાઃ । સર્વમેતત્સમાખ્યાતંપૂર્વેઽધ્યાયેમહર્ષિણા ॥ ૧૩૮ ॥

આ પહેલા અધ્યાયમાં આયુર્વેદનું આગમન, અને તેના આવવાનું કારણ, આયુર્વેદની
પ્રવૃત્તિ, અગ્નિવેશાદિકાની સંહિતાઓનું બનાવવું, આયુર્વેદનો નિર્ણય, સમ્પૂર્ણ કારણ અને
કાર્ય, આયુર્વેદનું પ્રયોજન, હેતુ, દોષ, સંજ્ઞેપથી ઔષધ સંગ્રહનું કથન, છ રસ, દ્રવ્ય,
ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યસંગ્રહ, દૂધ પ્રધાન, મૂત્ર પ્રધાન દ્રવ્ય, સ્નેહ, વલણ, મૂત્રાદિક, દુધવર્ગ,

છ વૃક્ષ, જેના દુધ અને છાલ કામ આવે છે. આ સર્વના કર્મ તથા યોગ, અયોગ, ગુણ, અગુણ, વૈદ્યના દોષ, અને વૈદ્યની સિદ્ધિ, ખ્યાતિનો પ્રકાર આ સર્વ આ પ્રથમોધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. ૧૩૪ થી ૧૩૮.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

अध्यायः प्रथमः प्रोक्त ऋषिसङ्घस्य पृच्छतः ॥ १ ॥

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશના રચેલા અને ચરકના શુદ્ધ કરેલા આ તંત્ર (ગ્રન્થ) માં આ દીર્ઘ છત્રીતીય નામનો પહેલો અધ્યાય ઋષિઓના પુછવાથી કહેવામાં આવ્યો.

अध्याय २ जो.

प्रतिज्ञा.

अथात अपामार्ग तण्डुलीयमध्यायं व्याख्या स्यामः इतिहस्माहभगवानात्रेयः ।

લગવાનુ આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા કે હવે અમે અપામાર્ગ તંડુલીય નામનો ખીન્ને અધ્યાય કહીએ છીએ.

शिरो रोगनाशक औषधि.

अपामार्गस्यबीजानिपिप्पलीर्मरिचानिच । विडङ्गान्यथशिग्रूणिसर्पपांस्तुम्बुरूणिच

॥ १ ॥ अजाजीअञ्जगन्धाअपीरून्येलांहरेणुकाम् । पृथ्वीकांसुरसांश्वेतांकुठेरक-

फणिज्जकौ ॥ २ ॥ शिरीषबीजंलभुनंहरिद्रैलवणद्वयम् । ज्योतिष्मतीनागरअवि-

द्यानमूर्द्धवિરેચને ॥ ૩ ॥ गौरवेशिरसःशूलेपीनसेऽर्द्धावभेदके । क्रिमिव्याधौ-

अपस्मारेघ्राणनाशेप्रमोहने ॥ ४ ॥

અંધારાનાં ખીજ, ખીપર, ડાળાં મરી, વાવડીંગ, સુલાંજનનાં ખીજ, સરસવ, તુંબુડું, ડાલીછરી, અજ્જમે, ખીસુ, ઈલાયચી, રેણુકા, એંકાટી ઈલાયચી, તુલસીનાં ખી, સંદેહ ક્રોચલનાં ખી, ન્દાતી તુલસીનાં ખી, સિરસનાં ખી, લસણ, દારૂલલદર, લલદર, સીંધાતુણું, સચવ, માલકાંડાળીનાં ખી, મુંદ, આ સર્વ ઔષધિઓને શિરો વિરેચનમાં આપવી. મસ્તકના ભારીપણામાં, મસ્તકની પીડામાં, સળેખમમાં, આત્મશીશીમાં, માથાના કૃમિઓમાં અપસ્મારમાં, નાકના છાંડમાં, ખેલોસીમાં, આ રોગોમાં પ્રયોગ કરવો. ૧ થી ૪.

ઉલ્લી કરાવનારી ઔષધિઓ.

मदनंमधुकंनिम्बंजीमूतंकृतवेधनम् । पिप्पलींकुटजेक्ष्वाकूप्येलांधामार्गवाणिच ॥५॥

उपस्थितेश्लेष्मपित्तव्याधायामाशयाश्रये । वमनार्थंप्रयुञ्जीतभिषग्देहमदूषयन् ६

મદાગ, જેડીમધ, લીંબુ, જીમૂત (એક પ્રકારનું કડવું તુરીયું) કૃતવેધન (તુરીયું) ખીપર, ઈંદ્રજવ, કડલી તુંબરી, ઈલાયચી, કડવું તુરીયું, આ ઔષધિઓને આમાશમાં રહેલી પિત્ત, કફની વ્યાધિઓમાં જે પ્રમાણે દેહ દૂષિત ન થાય તે પ્રમાણે વપન (ઉલ્લી) કરાવવામાં આપવી. ૫-૬.

विरिचकद्रव्य.

त्रिवृतांत्रिफलादन्तीनीलिनीसप्तलां वचाम् । कम्पिल्वकंगवाक्षीश्चक्षीरिणीमुदकी-
टिकाम् ॥ ७ ॥ पीलून्यारग्वधंद्राक्षांद्रवन्तीनिचुलानिच । पकाशयगतेदोषेवि-
रेकार्थप्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

घोणी नशोतर, हरदां, भेडां, आंयणां, दन्ती, गणी (ने रंगवाना काममां आवे छे) सात-
लोथार, वज्र, कपीयो, धद्रायणु, लीली हूधेक्षी, करंज, पीलुडी, गरभाणो दराभ, छोटी दन्ती,
समुद्रङ्ग, आ सर्वाने पडवाशयमां रडेका दोषने डाढवा लुकायने भाटे वापरवा: ७-८.

उदावर्तादिमां आपवा लायक औषधि.

पाटलाश्चाग्रिमन्थाश्चविल्वंशयोनाकमेवच । काश्मर्यैशालपर्णीचपृश्निपर्णीनिदि-
ग्धिकाम् ॥ ९ ॥ बलांश्वदंष्ट्रां बृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम् । यवानकुलुत्थानकोला-
निगुडूर्ची मदनानिच ॥ १० ॥ पलाशंकत्तृणंचैवस्नेहांश्चलवणानिच । उदाव-
र्त्तेविवन्धेषुयुञ्ज्यादास्थापनेसदा ॥ ११ ॥

डांक्य, अरणी, गीली, भीठीआवण, सीवणु, शालपर्णी, पृष्टपर्णी, डारेक्षी, अरेटी, गो-
अर, भेडाटी डटेक्षी, अरेडा, साटोडी, जव, डणथी, ओर, गणो, भीटोण, आअरे, रेदि-
सनुं धास, अने यतुःनेद, पंचशवणु, तेने उदावर्त, मलमूत्रतो अवरोध, तथा अस्थापन,
अस्तीडर्भ वगेरेमां वापरवां. १०-११.

वातनाशक पांचकर्मिक संग्रह.

अतएवौषधगतात्संकल्पयमनुवासनम् । मारुतत्रमितिप्रोक्तः संग्रहःपाञ्चकर्मिकः
॥ १२ ॥ तान्यपस्थितदोषाणांस्नेहस्वेदोपपादनैः । पञ्चकर्माणिकुर्वीतमात्राका-
लौविचारयन् ॥ १३ ॥ मात्राकालाश्रयायुक्तिःसिद्धिर्युक्तौमतिष्ठिता । तिष्ठत्यु-
परियुक्तिज्ञोद्रव्यज्ञानवतांसदा ॥ १४ ॥

अने आञ्ज उपरोक्त द्रव्यतो अनुवासन अस्तिमां पणु उपयोग इरवामां आवे छे.
तथा आञ्ज द्रव्य वातनाशक होवाथी पांचकर्मोमां उपयोगी छे. मनुष्येना शरीरामांथी दोष
डाढयो होय तेने प्रथम स्नेह, स्वेदन, इरावीने पुनः मात्रा अने डाडतो चिन्तार राभतां
पभन, वीरेयन, नस्थ नीरुडणु, अने अनुवासन, आ पांच कर्म इरावे. औषधिनी
मात्रा अने समयतो चिन्तार युक्तिने आधीन छे. ने बुद्धिमान् वैद्य युक्तिद्वारा चिन्तार
इरीने धार्थ इरे छे तेनेज सिद्धिनी प्राप्ति थाय छे. औषधि जणुनारा वैद्योमां युक्तिकम
जणुनार वैद्य सदैव अत्रेसर रहे छे. १२-१३-१४.

यवायु गुण.

अतऊर्ध्वमवक्ष्यामियवागूर्विविधौषधाः । विविधानां विकाराणां तत्साधवानां नि-
वृत्तये ॥ १५ ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । यवागूर्दीपनीयास्या-
चलूलंघ्रीचोपसाधिता ॥ १६ ॥

હવે અનેક પ્રકરની ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂઓનું વર્ણન જે રોગ યવાગૂ દ્વારા શાન્ત થાય છે તે રોગોની શાન્તિને માટે કરવામાં આવે છે:—પીપર, પીપરીમૂલ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, આ પાંચ પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ અગ્નિને દીપન કરે છે અને ઉપરના શક્તિને નષ્ટ કરે છે. ૧૫-૧૬.

દધિત્યવિલ્વચાક્રેરીતક્રદાદિમસાધિતા । પાચનીગ્રાહણીપેયાસવાતેપાશ્ચમૂલિકા ॥૧૭॥

કાકી, ખીલી, ખાટી લુણી, છાસ, દાડમ આથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ પાચક અને સંગ્રાહી છે. લઘુપંચ મૂળથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ વાતાતિસારમાં હિતકારી છે. ૧૭.

શાલર્ણીબલાવિલ્વૈઃપૃશ્નિપર્ણ્યાચસાધિતા ।

દાદિમામ્લાહિતાપેયાપિત્તશ્લેષ્માતિસારિણામ્ ॥ ૧૮ ॥

શાલર્ણી (મ્હોટો સમેરવો ?) ખરેટી, (ચિકણું અથવા બળદાણા પણ કહેવાય છે) ખીલી, પૃષ્ઠિર્ણી (ન્હાનો સમેરવો ?) તેથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ ખાટા દાડમથી ખાટી કરીને પીવાથી પિત્ત ક્ષુન્ધા અતિસારમાં હિતકારી છે, ૧૮.

પયસ્યદ્વોદકેછાગેહીવેરોત્પલનાગરૈઃ । પેયારક્તાતિસારગ્રીપૃશ્નિપર્ણ્યાચસાધિતા ૧૯

બકરીના દુધમાં તે દુધથી અરધું પાણી મેળવીને તેમાં વાજો, ઉપલેટ, સુંઠ, પૃષ્ઠર્ણી (પીઠવણુ) નાંખી તેથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ રક્તાતિસારને નાશ કરે છે. ૧૯.

દયાત્સાતિવિષાંપેયાંસામેસામ્લાંસનાગરામ્ ।

શ્વદંટ્રાકણ્ટકારીભ્યાંમૂત્રકૃચ્છ્રેસફાણિતામ્ ॥ ૨૦ ॥

દાડમના રસથી ખાટી કરેલી અને અતિવિષ તથા સુંઠથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ આમાતિસારમાં આપવા યોગ્ય છે. ગોખર અને કટેલીથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂમાં દ્રાણિત મેળવીને મૂત્રકૃચ્છ્રની શાન્તિને માટે આપવી. ૨૦.

વિઙ્ગપિપ્પલીમૂલશિશુભિર્મરિવેનચાતક્રસિદ્ધાયવાગૂઃસ્યાત્ક્રિમિત્રીસમુવાર્ચિકા ॥૨૧॥

વાવડીંગ, પીપળીમૂત્ર, સુદાંજના, મરી, અને છાસ તેથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂમાં સંચળ અને મીઠું મેળવીને પીવાથી પેટના કૃમી મટે છે. ૨૧.

મૃદ્વીકાશારિવાલાજપિપ્પલીમધુનાગરૈઃ । પિપાસાગ્રીવિષઘ્નીચસોમરાજીવિપાચિતા ૨૨

દરાખ, કાળી ઉપલસરી, ધાણી, પીપર, સુંઠ, તેનાથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ મધ મેળવીને પીવાથી તૃપાને શાન્ત કરે છે. આવચીથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ વિષ વિકારને શાન્ત કરે છે. ૨૨

સિદ્ધાવરાહનિર્ઘૃહેયત્રાગૂર્ઘૃહણીમતા । ગવેધુકાનાંમૃષ્ટાનાંકર્ષણીયાસમાક્ષિકા ॥૨૩॥

વારાહકંઠથી સિદ્ધ કરેલી પેયા શરીરને પુષ્ટ કરે છે. ગવેધુક (જવ) (ઋષિયોનું એક પ્રકારનું અન્ન) ને સેડીને તેની પેયાને ઠંડી કરી મધ મેળવીને પીવાથી સ્થુળતા નષ્ટ થાય છે. ૨૩.

સર્પિષ્મતીવહુતિલાસ્રેહનીલવણાન્વિતા । કુશામલકનિર્ઘૃહેશ્યામાકાનાંવિરુક્ષણી ॥૨૪॥

૧ બહુ ઘાટો નહિ તેમ બહુ પાતળો નહિ એવો પકાવેલા શેરડીના રસને દ્રાણિત કહે છે.

ઘી અને તેલ વડે સિદ્ધ કરેલી પેયા મીઠું મેળવીને પીવાથી શરીર ચીકણું થાય છે. કુશ અને આમળાથી સિદ્ધ કરેલી સાડી ચોખાની પેયા શરીર રક્ષ બનાવે છે. ૨૪

દશમૂલીશ્રુતાકાસહિકાશ્વાસકફાપહા । યમકેમદિરાસિદ્ધાપકાશ્ચયરુજાપહા ॥૨૫॥

દશમૂલીથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ ખાંટી, હેડકી, શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે, ઘી, તેલ, અને દારૂ, તેની સાથે સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ પકવાશયના સમસ્ત રોગોને નષ્ટ કરે છે. ૨૫.

• **શાકૈર્માસૈસ્તિલૈર્માષૈઃસિદ્ધાવર્ષોનિરસ્યતિ ।**

જમ્બવામ્રાસ્થિદધિત્યામ્લબિલ્વૈઃસાંગ્રાહિકીમતા ॥ ૨૬ ॥

શાક, માસ, તેલ, અડદ, તેનાથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ મળને કાઢે છે. જાંબુ, કેરીની ગોટલી, કાંઠું, કાંછ, અને ખીલીથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ ઝાડાની રોકનારી હોય છે. ૨૬

ક્ષારચિત્રકહિદ્ગ્વમ્લવેતસૈર્મેદનીમતા । અમયાપિપ્પલીમૂલવિશ્વૈર્વાતાનુલોમની ॥૨૭॥

જવખાર, ચીત્ર, હીંગ, અમ્લવેત તેનાથી બનાવેલી યવાગૂ બેદીન—ઝાડા કરનારી હોય છે. દરડે, પીપરમૂલ, મુંઠે, તેથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ વાયુને અનુલોમન કરે છે. ૨૭

તક્રસિદ્ધાયવાગૂઃસ્યાદ્ગૃતવ્યાપત્તિનાશિનીતૈલવ્યાપદિશસ્તાતુતક્રપિણ્યાકસાધિતા ૨૮

ઝાસથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ વધારે ઘી ખાવાથી થયેલા વિકારને શાંત કરે છે. તેમજ તેલનો ખોળ અને ઝાસથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ તેલના ખાવાથી થયેલા વિકારોની શાંત કરે છે. ૨૮

ગવ્યર્માંસરસૈઃસામ્લાવિષમજ્વરનાશિની ।

કળ્થચાયવાનાંયમકેપિપ્પલ્યામલકૈઃશ્રિતા ॥ ૨૯ ॥

દરણના માંસ રસથી અને ગાયના દૂધથી સિદ્ધ કરેલી અને દાડમથી ખાટી કરેલી યવાગૂ વિષમજ્વરને નષ્ટ કરે છે. ઘી, તેલ, પીપર, અને આંખળાં સાથે સિદ્ધ કરેલી જવની યવાગૂ કંઠના રોગોમાં દિતકારી છે. ૨૯

તામ્રચૂડ દ્વેષ્ઠિદ્ધારેતોમાર્ગરુજાપહા । સમાષ દ્વેષ્ઠિદ્ધારેતોમાર્ગક્ષીરોપસાધિતા ॥૩૦॥

મુર્ગીના માંસથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ વીર્ય માર્ગના રોગોને શાંત કરે છે, અડદની દાળ ઘી અને દુધની યવાગૂ વીર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

ઉપોદિકાદધિમ્યાન્તુસિદ્ધામદવિનાશિની।શુધંહન્યાદપામાર્ગક્ષીરગોધારસેશ્રિતા ૩૧

પોથી (પોષ) અને દહીંથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ ઉન્મત્તતાને નષ્ટ કરે છે. અંધાડાનાં ખીજ, દુધ, અને ગોધાના માંસના રસથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ શુધાને નષ્ટ કરે છે. ૩૧.

ખીજ અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

તત્રશ્લોકા ॥ અષ્ટાવિંશતિરિત્યેતાયવાગ્વઃપરિકીર્તિતાઃ । પચ્ચકર્માણિચાશ્રિ-

ત્યમોક્તોમષજ્વસંગ્ર : ॥ ૩૨ ॥ પુદ્ગલપાલ્લવોનહેતોરુક્તંયદૌષધમ્ । પચ્ચક-

ર્માશ્રયજ્ઞાનહેતોસ્તત્કાર્ષિતંનઃ ॥ ૩૩ ॥

આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં અષ્ટાવીસ પ્રકારની યવાગુઓનું અને પંચકર્મની આશ્રથી

ભૂત ઔષધિઓનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રથમ મૂલકલના જ્ઞાનને માર્ટ કહેવામાં આવ્યું છે. પંચકર્મમાં ઉપયોગી હોવાને લીધે તે અહિં ફરીને કહેવામાં આવેલ છે. ૩૨-૩૩

વેદનું લક્ષણ.

સ્મૃતિમાન્યુક્તિહેતુજ્ઞોજિતાત્માપ્રતિપત્તિમાન્ ।

ભિષગૌષધસંયોગૈઃ ચિકિત્સાંકર્ત્તમર્હતિ

॥ ૨૪ ॥

સ્મૃતિમાન, જીતેન્દ્રિય, ઔષધ, રોગ તથા યુક્તિને જાણનાર વૈદ્ય ઔષધિઓના સંયોગથી ચિકિત્સા કરે. ૩૪.

इत्याग्नि वेश कृते तंत्रे चरकप्रति संस्कृते ।

अपामार्ग तण्डुलीयो नामोऽध्यायो द्वितीयकः ॥ ३५ ॥

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલા અને ચરકે શુદ્ધ કરેલા ગ્રન્થમાં આ “અપામાર્ગ તંડુલીયાધ્યાય” નામનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रतिज्ञा.

अथात आरग्वधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે આરગ્વધીય અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીશું. એમ ભગવાન આત્રેય કહે છે. કૃષ્ણકિલાસ વગેરે ઉપર લેખ.

आरग्वधःसैडगजःकरज्जोवासागुडूचीमदनंहरिद्रे । श्याहःसुराहःखदिरोधव-

श्चनिम्बोविडङ्गकरवीरकत्वक् ॥ १ ॥ ग्रन्थिश्चभौर्जोलशुनःशिरीषःसलोमशोगु-

ग्गुलुकृष्णगन्धे । फणिज्जकोवत्सकसप्तपर्णौपीलूनिकुष्ठंसुमनःप्रबालाः ॥ २ ॥

वचाहरेणुस्त्रिवृतानिकुम्भोभल्लातकंगैरिकमज्जनञ्च । मनःशिलालेगृहधूमएलाका-

सीसमुस्तार्जुनरोध्रसर्जाः ॥ ३ ॥ इत्यर्द्धरूपैर्विहिताःषडेते गोपित्पपीताःपुनरेव-

पिष्ठाः । सिद्धाः परंसर्पपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहाभिषजाप्रयोज्याः ॥ ४ ॥ कुष्ठा-

निकृच्छ्राणिनवं किलासंसुरेन्द्रलुप्तंकिटिपंसदद्द्रु । भगन्दरार्शास्यपर्चीसપામાંહ-

ન્યુઃપ્રયુક્તાસ્ત્વચિરાબ્રાણામ્ ॥ ૫ ॥

ગરમાળો, કુંવાડીઓ, કરંજ, અરડુસો, ગળો, મીઠાળ, દાડહળદર અને હળદર, સરલવૃક્ષ, દેવદાર, ખેરસાર, મુસ્તક, લીંબડો, વાવડીંગ, કણેરની છાલ, ગટિવન, ભોજપત્ર, લસણ, સરસવનાં બી, જટામાંસી, ગૂગલ, સુહાંજના, જંગલીતુલસી, સતૈના, પીયુડો, કાડી, ચમેલી,

૧ એને હિન્દી ભાષામાં પોષકીને ગુજરાતીમાં પોષ કહે છે. આ પોષના વેલા ધર બહાર સર્વત્ર થાય છે તેના વેલા થાય છે જેનો સફેદ અથવા લાલરંગ હોય છે. પાંદડાં ગોળ અને બાજ લાલ થાય છે.

વજ, રેણુકા, સફેદ નશોતર, દંતી, બિલામાં, ગેર, સુરમો, મનસિલ, હડતાલ, ધરનો ધુમાસ, એલાયચી, હીરાકસી, મોથ, અર્જુનવૃક્ષની છાલ, લોધર, રાળ, આ અરધા અરધા શ્લોકમાં છ ગણુ કહેવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી કોઈ એક ગણુના ચૂર્ણને ગાયના ઘીમાં મેળવીને ખુબ ઘુંટવું, પછી સરસવના તેલમાં મેળવી લીધાથી આ ઉત્તમ લેપ તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે બનાવેલા કોઈ એક ગણુનો લેપ વૈદને અત્યંત ઉપયોગી છે. આના લેપથી મનુષ્યોના કષ્ટસાધ્ય, કોઠ, નવીન કિલાસ કુષ્ટ, ઈદ્રલુપ (માથાની ઉદરી), કિટિલ, દાદર, લગંદર, અર્શ, અપાચન, ખસ, તે સર્વ શીઘ્ર નષ્ટ થાય છે. ૧-૨-૩-૪-૫.

બીજો લેપ.

કુઠ્ઠંહરિદ્રેસુરસંપટોલંનિમ્બાશ્વગન્ધેસુરદારુશિયુ । સસર્ષપંતુમ્બુરુધાન્યવન્યંચળ્ડાં-
સચૂર્ણાનિસમાનિકુર્યાત્ ॥ ૬ ॥ તૈસ્તક્રયુક્તેઃપ્રથમંશરીરંતૈલાક્તમુદ્ગર્ચયિતુંયતેત ।
તથાસ્યકણ્ડુઃપિડકાઃસકોઠાઃ કુષ્ઠાનિજ્ઞાપાશ્ચશમંત્રજન્તિ ॥ ૭ ॥

કોહું, બંને હલદર, (હલદર અને દારૂ હલદર) તુલસી, પટોળ, લીંબડો આમંધ દેવ-દાર, સોલાંબન, સરસવ, તુંબરૂ, ધાણુ, કેવડીમુસ્તક ચંડા તે સર્વના ચૂર્ણને છાસ અને સરસવના તેલમાં ઘુંટીને શરીર ઉપર માલીસ કરવાથી ખસ ફેલ્લીઓ, કરોળીઆ કોઠ અંને સોળે આ સર્વે નષ્ટ થાય છે. ૬-૭.

કુષ્ઠામૃતાસક્કટકટેરીકાશીશકપ્પેલ્લુરોધ્રમુસ્તાઃ સૌગન્ધિકંસર્જરસોવિદ્કં-
મનઃશિલાલેકરવીરકત્વક્ ॥ ૮ ॥ તૈલાક્તગાત્રસ્યકૃતાનિચૂર્ણાન્યેતાનિદદ્યાદ-
વચૂર્ણનાર્થમ્ । દદ્રુઃસકણ્ડુઃ કિટિમાનિપામાવિચર્ચિકાચૈવતથૈતિશ્ચાન્તિમ્ ॥ ૯ ॥

કોહું, ગળો, મોરથુયું, દારૂ હળદર, હળદર, હિરાકસી, કપિલો, નાગરમોથ, લોધર, ગંધક, રાળ, વાવડીંગ, મનસિલ, હરતાલ, કણેરની છાલ, આ સર્વના ચૂર્ણને સર-સવના તેલમાં પકાવીને શરીર ઉપર માલીસ કરવાથી દાદર, ખસ, ખરબું, ખોડા, વિચ-ચિકા આ સર્વે નષ્ટ થાય છે. ૮-૯

કુષ્ટરોગ ઉપર લેપ.

મનઃશિલાલેમરિચાનિતૈલમાર્કમ્પયઃકુષ્ઠહરઃપ્રદેહઃ । તુલ્યંવિદ્મંરિચાનિકુષ્ઠ-
લોધ્રાત્તદ્વત્સમનઃશિલંસ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥ રસાશ્ચનંસપપન્નાડવીજંયુક્તઃકપિત્થસ્ય-
રસેનલેપઃ । કરઙ્ગવીજૈડગજંસકુષ્ઠંગોમૂત્રપિષ્ઠપરઃપ્રદેહઃ ॥ ૧૧ ॥

મનસિલ, હરતાલ, મરી, તેલ, આકડાનું દુધ, આ સર્વને એક રસ કરીને શરીર ઉપર ચોપડવાથી કોઠ મટે છે. તેમજ વિડંગ, મરી, ઉપલેટ, લોધર, મનસિલ, આ સર્વને સમાન ભાગે લઈને ચૂર્ણ કરી તેલના યોગથી લેપ કરવાથી કુષ્ટ તથા કોઠ દૂર થાય છે. રસોંધ, કુવાડીયાનાં બી, તેને કોઠાના રસમાં મેળવીને લેપ કરવાથી કુષ્ટ દૂર થાય છે. અથવા કરંબનાં બી, પનવાડનાં બી, ઉપલેટ, આ સર્વને ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી કુષ્ટ નષ્ટ થાય છે. ૧૦-૧૧.

ઉમેહરિદ્રે. ટજસ્યવીજંકરજ્જ્વાજં સુમનઃપ્રવાલાન્ ।

ત્વચંસચવ્યાંહયમારશ્ચલેપંતિલક્ષારયુતંવિદધ્યાત્

॥ ૧૨ ॥

અન્ને હલદર, (હલદર અને દારહળદર) ઈંદ્રજવ, કરંજનાં ખી, ચમેલીની કુંપરો, કણ્ઠેરની છાલ, અને તેના અંદરનો સાર, તલનો ખાર, આ સર્વનો લેપ કુષ્ટને નષ્ટ કરે છે. ૧૨

મનઃશિલાત્વકુટજાત્સકુષ્ઠઃસલોમશ્ચઃસૈડગજઃકરજ્જ્વાઃ । ગ્રન્થિશ્ચ મૌર્જઃકરવીરમૂ-
લંચૂર્ણાનિસાધ્યાનિતુષોદકેન ॥ ૧૩ ॥ પલાશનિદાંહરસેનચાપિકર્ષોઘટાંન્યા-
ઢકસમ્મિતેન । દર્વીપ્રલેપંપ્રવદન્તિલેપમેતત્પરંકુષ્ઠનિષૂદનાય ॥ ૧૪ ॥

મનસિલ, કડાની છાલ, ઉપલેટ, જટામાંસી, કુંવાડીઆનાં ખી, કરંજનાં ખી, ભોજ-
પત્રની ગાંઠ, કણ્ઠેરનાં મૂળીયાંની છાલ, આ સર્વ એક એક તોલો લઇને એક આઢક એટલે
અરીઠાના આઠશેર પાણીમાં અને એક આઢક એટલે આઠશેર ખાખરાના રસમાં ઉકા-
ળીને પકાવવું અને ન્યારે ઘાટું યથને તાવેથાને ચાંટવા લાગે ત્યારે તેને ઉતારી લે. આ
લેપથી દુષ્ટ કુષ્ટ નષ્ટ થાય છે. ૧૩-૧૪.

पर्णानिपिष्ट्वाचतुरंगुलस्यतक्रेणपर्णान्यथकाकमाच्याः ।

तैलाक्तगात्रस्यनरस्यकुष्ठान्युद्धर्त्तयेदश्वहनज्छदैश्च ॥ ૧૫ ॥

ગરમાળાનાં પાન, તથા મકોહનાં પાન તેને છાસમાં ઘુંટીને અથવા કણ્ઠેરના પાનને
તેલમાં પકાવીને શરીર ઉપર માલીસ કરવાથી કુષ્ટ કોટ દૂર થાય છે. ૧૫.
વાતથી થનારા રોગો ઉપર લેપ.

कोलंकुलत्याःसुरदारुराम्नाभाषातसीतैलफलानिकुष्ठम् ।

वचाशताहायवचूर्णमम्लमुष्णानिवातामयिनांप्रदेहः ॥ ૧૬ ॥

ખેર, કળથી, દેવદાર, અળસી, તલ, સરસવ, સૂર, રાઇ, એરંડાનાં ખીજ, ઉપલેટ,
વજ વરીયાળી, જવ, તેના ચૂર્ણને કાંજમાં ઘુંટીને વાયુના રોગીના શરીર ઉપર લેપ કરવો. ૧૬.

आनूपमत्स्यामिषवेशवारैरुष्णैःप्रदेहःपवनापहःस्यात् ।

स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैर्वानिलजित्प्रदेहः ॥ ૧૭ ॥

પાણીવાળી, જમીનમાં રહેનારા જીવોનું તથા માછલીનું માંસ, હીંગ, કાળાં મરી, આદુ,
જીરું, હળદી, ધાણા, આ સર્વને ઘુંટીને ગરમ કરવાથી વાયુનો રોગ શાન્ત થાય છે. અ-
થવા ચતુઃ સ્નેહમાં દશમૂલનું ચૂર્ણ, અને સુગંધી દ્રવ્યોમાં મેળવીને ગરમ લેપ કરવાથી વા-
યુની ઉગ્ર પીડા પણ શાન્ત થાય છે. ૧૭.

तक्रेणयुक्तंयवचूर्णमुष्णंसक्षारमार्त्तिञ्जठरेनिहन्यात् ।

कुष्ठंशताहांसवचांयवानांचूर्णंसतैलाम्लमुष्णन्तिवाते ॥ ૧૮ ॥

ખાખરાનો રસ કાઢવાની રીત. ખાખરાના થડમાં ખાડો ખોદી તેનું એક મ્હોટું
મુળીયું ખણીને તેની નીચે માટલું મૂકવું અને ત્યાર પછી ઉપરથી ખાખરાનું વૃક્ષ સળગા-
વવું એટલે માટલામાં તેનો રસ પડે છે.

છાસમાં જવનું ચૂર્ણ અને જવખાર મેળવી ગરમ કરીને પેટ ઉપર લેપ કરવાથી પેટની પીડા નષ્ટ થાય છે. કોકુ, વરીયાળી, વજ, જવના ચૂર્ણનું તેલ, અને, કાંજને પકાવીને ગરમા ગરમ લેપ કરવાથી વાયુની પીડા શાન્ત થાય છે. ૧૮.

ઉદર પીડા ઉપર લેપ.

ઉમેશતાહેમધુકંમધૂકંબલાંપિયાલશ્ચકશેરુકશ્ચ ।

ઘૃતંવિદારીશ્ચસિતોપલાશ્ચકુર્યાત્પ્રદેહંપવનેસરક્તે ॥ ૧૯ ॥

સુવા, વરીયાળી, જેડીમધ, ખરેટી, મહુવા, ચિરોંજી, કસેર, ઘી, વિદારી કંદ, સાકર આ સર્વને મેળવીને કરેલો લેપ વાત રક્તને શાન્ત કરે છે. ૧૯.

વાત રક્ત ઉપર લેપ.

રાસ્નાંગુહૂર્ચીમધુકંબલેદ્વેસજીવકંસર્ષમકમ્પયશ્ચ ।

ઘૃતશ્ચસિદ્ધંમધુરોષયુક્તંરક્ત્કાનિલાત્તિપ્રણુદેત્પ્રદેહઃ ॥ ૨૦ ॥

વાતેસરક્તેસઘૃતઃપ્રદેહોગોધૂમચૂર્ણછગલીપયશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

રાસ્ના, ગળો, જેડીમધ, એ પ્રકારના થોર (થોર તથા લાથીયા થોર) જીવક, ઋષભક આ ઔષધિઓના ચૂર્ણથી ચારગણું ઘી અને ૧૬ ગણું દુધ મેળવીને ઘૃતપાક વિધિ પ્રમાણે ઘીને સિદ્ધ કરીને તેમાં મધ મેળવી લેપ કરવાથી વાતરક્ત મટે છે. અથવા ઘી, ઘઉંનો લોટ, અને બકરીનું દુધ આ સર્વને સાથે પકાવીને લેપ કરવાથી પણ વાતરક્ત મટે છે.

શિરોવેદના ઉપર લેપ.

નતોત્પલંચન્દનકુષ્ઠયુક્તંશિરોરુજાયાંસઘૃતઃપ્રદેહઃ । પ્રપૌન્ડરીકંસુરદારુઠ્ઠ્યષ્ટયા-
હમેલાકમલોત્પલેચ । શિરોરુજાયાંસઘૃતઃપ્રદેહોલોહૈરકાપદ્મકચોરકૈશ્ચ ॥૨૨॥

તગર, કમલ, ચંદન, કઠ-ઉપલેટ, આનાચૂર્ણને ઘી સાથે મેળવીને લેપ કરવાથી મસ્તક પીડા શાન્ત થાય છે. અથવા પંડચારો, દેવદાર, કઠ-ઉપલેટ, જેડીમધ, એલાયચી, કમળ, લીલું કમળ આ સર્વને વાટી ઘી મેળવીને લેપ કરવાથી મસ્તક પીડા શાન્ત થાય છે. અથવા અગર, એરક ઘાસ, કમળકાકડી અને ગઠિવનને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી માથાની પીડા શાન્ત થાય છે. ૨૨.

પડખાની પીડા ઉપર લેપ.

રાસ્નાહરિત્રેનલદંશતાહેદ્વેદેવદારુણિસિતોપલાશ્ચ ।

જીવન્દિમૂલંસઘૃતંસતૈલમાલેપનંપાર્શ્વરુજાસુકોષ્ણમ્ ॥ ૨૩ ॥

રાસ્ના, હલદર દારૂહલદર ખસ, વરીયાલી, સુવા, દેવદાર, સાકર, જવંતી (ખરખોડી અથવા ડોડી)નાં મૂલ, તેને ઘી અને તેલમાં મેળવીને થોડાં ગરમ કરવાથી પડખાનું શ્લ નષ્ટ થાય છે. ૨૩

દાહનિવારક લેપ.

શૈવાલપદ્મોત્પલવેત્રતુક્રંપપૌંડરીકાણ્યમૃણાલલોઘ્રમ્ ।

મિયંગુકાલીયકચન્દનાનિનિર્વાપણઃસ્યાત્સઘૃતઃપ્રદેહઃ ॥ ૨૪ ॥

પાણીનો શેવાળ, લાલકમળ, લીલુંકમળ, નેતર, તુંગ, લોધર, ઘઉંલો, કાળીઅગર, ચંદન, તે સર્વને ઘી સાથે મેળવીને લેપ કરવાથી દાહ દૂર થાય છે. ૨૪.

સિતાલતાવેતસપદ્મકાનિયષ્ટચાહ્મૈન્દ્રીનચિનાનિદૂર્વા ।

યવાસમૂલંકુશકાશયોશ્ચનિર્વાપણઃસ્યાજ્જલમેરકાચ ॥ ૨૫ ॥

ધોળી દૂર્વા, (દરૈ) મજીઠ, ખેંત, કમળકાકડી, જેડીમધ, લઘુઈંદ્રાવણ, નીલુંકમલ, દુર્વા- (દરૈ) ધમાસાનાં મૂળ, ડાલ અને કાસનાં મૂળ, વાળો, પાન, આ સર્વને પાણી સાથે વાટીને લેપ કરવાથી દાહ બળતરા દૂર થાય છે. ૨૫.

શીતલ અને વિષલ લેપ.

શૈલેયમેલાગુરુણીસકુષ્ઠેચણ્ડાનતંત્વક્સુરદારુરાસ્ત્રા ।

શીતંનિહન્યાદચિરાત્પ્રદેહોવિષંશિરીષસ્તુસસિન્ધુવારઃ ॥ ૨૬ ॥

શિલાબૃત, ઈલાયચી, અગર, ઉપલેટ, ગઢિવન, તગરમૂળ, તજ, દેવદાર, અને રાસ્ના આનો લેપ શરીરની ઠંડીની તરત નષ્ટ કરે છે. તેમજ નગોડ અને સરસવનો લેપ કરવાથી શીત- ઠંડી અને વિષ બંને નષ્ટ થાય છે. ૨૬.

દેહ દુર્ગંધનાશક લેપ.

શિરીષલામજ્જકહેમલોઘ્રૈસ્ત્વગ્દોષસંખેદહરઃપ્રઘર્ષઃ ।

પત્રામ્બુલોધ્રાભયચન્દનાનિશરીરદૌર્ગન્ધ્યહરઃપ્રદેહઃ ॥ ૨૭ ॥

સરસવ, વાળો, (ખસ) નાગકેશર, લોધર આનું ચૂર્ણ કરીને શરીર ઉપર લગાડવાથી ત્વચા (ચામડીના) સમ્બન્ધી સર્વ રોગ અને અત્યંત પરસેવો છૂટતો હોય તે બંધ થાય અને તેજપત્ર, (તમાલપત્ર) વાળો, લોધર દરડે અને ચંદન આનો લેપ કરવાથી શરીરની દુર્ગંધી નષ્ટ થાય છે ૨૭.

તત્ર શ્લોકઃ । ઇહાત્રિજઃસિદ્ધતમાનુવાચદ્વાત્રિંશતંસિદ્ધમહર્ષિપૂજ્યઃ । ચૂર્ણપ્રદેહા- ન્વિદિધામયઘ્રાનારગ્વધીજેજગતો હિતાર્થમ્ ॥ ૨૮ ॥

ઉપસંહાર.

આ આરગ્વધીય નામના અધ્યાયમાં સિદ્ધ અને મહર્ષિઓના પૂજ્ય એવા આત્રેય મહર્ષિએ અનેક રોગોને નાશ કરનારા ૩૨ પ્રકારના ચૂર્ણોના લેપોને જગત્તા હિતને માટે ઋષિઓ પ્રત્યે કહ્યા છે. ૨૮.

इति भेषजचतुष्केआरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકે શુદ્ધ કરેલ ગ્રન્થમાં આરગ્વધીય નામનો ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. (૩)

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रतिज्ञा.

अथातःषड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः।

इत्थे अत्रो षड्विरेचन शताश्रितीय अध्यायनुं कथन करीयुं अत्र भगवान् आ-
त्रेय इहं छे.

अध्यायने विषय.

इहखलुषड्विरेचनशतानिभवन्ति । षड्विरेचनाश्रयाः । पञ्चकषायशतानि । पञ्च-
कषाययोनयः । पञ्चविधंकषायकल्पनम् । पञ्चाशन्महाकषायाइतिसंग्रहः ॥१॥

आ ग्रन्थमां ६०० योग विरेचनना छे. ते छत्रो विरेचनोने ६ स्थानोमां आश्रयी-
ल्लत मानेक्ष छे. अने ५०० क्वाथ तथा ५ क्वाथोनां डारलु, ५ प्रकारनी क्वाथोनी कल्पना,
५० मलाकषाय, (क्वाथ) आ संग्रहनुं आ अध्यायमां वर्णुन करेव छे. १.

षड्विरेचनशतानीतियदुक्ततदिहसंग्रहेणोदाहृत्यविस्तरेणकल्पोपनिषदिव्याख्या-
स्यामः ॥ २ ॥

ने ६०० विरेचन आ अध्यायमां इहेवामां आवेक्षा छे तेने संक्षेपथी अदिं कडीने
आगण कल्पस्थानमां विशेष रुपथी वर्णुन करीयुं. २.

जलादिना योग.

त्रयस्त्रिंशद्योगशतंप्रणीतंफलेष्वेकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः ॥ पञ्चचत्वा-
रिंशदिक्ष्वाकुषुधामार्गवः । षष्टिधाभवति योगयुक्तः ॥ ३ ॥ कुटजस्त्वष्टादश-
धायोगमेतिकृतवेधनंषष्टिधाभवतियोगयुक्तम् । श्यामात्रिवृद्योगशतंप्रणीतंदशा-
परेचात्रभवन्तियोगाः ॥ ४ ॥ चतुरंगुलोद्वादशधायोगमेतिलोभ्रं विधौषोडशयो-
गयुक्तम् । महावृक्षोभवतिविंशतियोगयुक्तः एकोनचत्वारिंशत्सप्तलाशंस्विन्योर्यो-
गाः ॥ ५ ॥ अष्टाचत्वारिंशद्वन्तीद्रवन्त्योरितिषड्विरेचनशतानि ॥ ६ ॥

तेमां १३३ विरेचन मीढोणना योगथी थाय छे. ३६ योग कुडनेलना सं-
योगथी, ४५ कडवी तुम्बडीना संयोगथी, ६० प्रकारना अंधाडाना योगथी, १८ प्रका-
रना कुटजना योगथी, ६० प्रकारना कडवां तुरीयांना योगथी, ११० प्रकारना, दक्षिण्णी-
नसोतरना योगथी, १२ प्रकारना योग गरभाणाथी, १६ प्रकारना योग लोधरथी, २० प्रकारना
थोरीयाना योगथी, ३६ प्रकारना सातला थोर अने शंभिनीना योगथी, ४८ प्रकारना दंती
अने भ्दोटा नेपाणाना योगथी, आ प्रभाणुे सर्व मण्णने ६०० प्रकारना विरेचनना योग
थाय छे. ३ थी ६.

इतिषट्पाष्ट्याः क्षीरमूलकूपत्रोपफलानांति ॥ ७ ॥

दुध, मूल, छल, पत्र, पुस, इक्ष आ ७ विरेचनना आश्रय छे. ७.

કષાયોની (ક્વાથો) સંજ્ઞા, રસ, કલ્ક ઇત્યાદિ.

પञ्चકાષાયો નયન્તિ મધુરકષાયોઽમ્લકષાયઃકટુકષાયસ્તિક્તકષાયઃકષાયક-
ષાયશ્ચેતિતન્ત્રેસંજ્ઞા ॥ ૮ ॥

મધુરકષાય, અમ્લકષાય, કટુકષાય, તિક્તકષાય, કષાયકષાય, આ પાંચ પ્રકારથી શા-
સ્ત્રમાં કષાયયોની માનેશ છે. અથવા એમ કહે કે જે દ્રવ્યોથી કષાય (ક્વાથ) બને છે.
તેને કષાયયોની અર્થાત્ કષાયનું કારણ કહે છે તે દ્રવ્ય મધુરાદિ પાંચ રસોના આશ્રયીભૂત
હોવાથી કષાયયોની ૫ પ્રકારની છે. ૮.

પञ्ચવિધંકષાયકલ્પનમિતિ । તથા । સ્વરસઃ કલ્કઃ શ્રુતઃશીતઃ ફાણ્ટઃકષાય-
ઈતિ ॥ ૯ ॥ “યન્નમ્પીડનાદ્દ્રવ્યાદ્રસઃસ્વરસ ઉચ્યતે । યત્પિપ્પ્લવંસપિષ્ટાનાંત-
ત્કલ્કંપરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૦ ॥ વહ્નૌતુકથિતંદ્રવ્યંશ્રુતમાહુશ્ચિકિત્સકાઃ । દ્રવ્યા-
દાપોત્થિતાત્તોયેતત્પુનર્નિશિસંસ્થિતાત્ ॥ ૧૧ ॥ કષાયોયોઽભિનિર્યાતિસશીતઃ
સમુદાહતઃ । શિપ્ત્વોષ્ણેતોયેમૃદિતં તત્ફાણ્ટંપરિકીર્તિતમ્” ॥ ૧૨ ॥ તેષાં
યથાપૂર્વંવલાધિક્યમ્ । અતઃકષાયકલ્પનાવ્યાધ્યાતુરવલાપેક્ષિણીનત્વેવંવલુસ-
ર્વાણિસર્વત્રોપયોગીનિભવન્તિ । પञ્ચાશન્મહાકષાયાઈતિયદુક્તંતદ્નુવ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧૩ ॥

તેમજ કષાયોની કલ્પના પણ પાંચ પ્રકારની છે. જેમ કે સ્વરસ, કલ્ક, શ્રુત, શીત
અને ફાંટ આ પાંચ કષાય છે. યંત્ર વગેરેથી ઔષધને દખાવીને જે તેમાંથી રસ નીકળે છે
તેને સ્વરસ કહે છે. જે દ્રવ્યને ભીનુંજ વાટીને ચટણીના સમાન ગોળા બનાવવામાં આવે
છે તેને કલ્ક કહે છે. જે દ્રવ્ય પાણીમાં નાંખીને અગ્નિ ઉપર પકાવવામાં આવે છે, તેને
શ્રુત (ઉકાળો) કહે છે. જે દ્રવ્યને (ઔષધિને) ઢૂટીને ઠંડા પાણીમાં સાંજે ભીંજવવું અને રાત-
ભર પડ્યા રહેવા દેવું. ફરી સવારમાં ઝોળીને ગાળી લેવું આને શીત (શીતકષાયક-હિમ)
કહે છે. દ્રવ્યના ચૂર્ણને ગરમ જલમાં નાંખી ઝોળીને ગાળી લેવું તેને ફાંટ કહે છે. તેમાં
ફાંટથી હિમમાં, હિમથી ક્વાથમાં, ક્વાથથી કલ્કમાં અને કલ્કથી સ્વરસમાં અધિક ગુણ હોય
છે. આ ક્વાથ વિચાર કર્યા વિના સર્વ ઉપયોગમાં લાવી શકાતો નથી. રાગ અને રાગીનું
બલાબલ વિચારીને જે ન્યાં ઉપયોગી હોય તેનાજ ત્યાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. હવે જે
પચાસ મહાકષાય કહેવામાં આવ્યા છે તેની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. ૯ થી ૧૩.

જીવનીયાદિ ૭ કષાય.

તથા । જીવનીયોઽવૃહ્ણીયોલેખનીયોભેદનીયઃસન્ધાનીયોદીપનીયઃક-
ષાયવર્ગઃ ॥ ૧૪ ॥

તે સર્વ આ પ્રમાણે છે. જીવનીય, (જીવનને વધારનાર) બૃંહણીય, (માંસને પુષ્ટ
કરનાર), લેખનીય (મળને ઊખાડીને બહાર કાઢનાર), ભેદનીય (મળને ફાડનાર), સંધાનીય
(ટૂટેલાંએને સાંધનાર), દીપનીય (જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર); આ પ્રમાણે આ ૭ કષાયોનો
વર્ગ થયો છે. ૧૪

બલકારકાદિ ચાર કષાય.

બલ્યોવર્ણ્યઃકણ્ઠયોહ્યઃઇતિચતુષ્કઃકષાયવર્ગઃ ॥ ૧૫ ॥

બળ વધારનાર, કાન્તિ સુધારનાર, સ્વરશોધક, અને હૃદયને હિતકારી આ ચાર

પ્રકારના કષાય છે. ૧૫.

તૃપ્તિનાશકાદિ છ કષાય.

તૃપ્તિવ્યોઽશોઘ્નઃકુષ્ઠઘ્નઃકણ્ઠઘ્નઃ કૃમિવ્યોવિષવ્યઘ્નઃઇતિષટ્કઃ કષાયવર્ગઃ ॥ ૧૬ ॥

રૂચી કરનાર, અર્શનો નાશ કરનાર, કુષ્ટનો નાશ કરનાર, ખુબ્લીનો નાશ કરનાર, કૃમીનો નાશ કરનાર, અને વિષનો નાશ કરનાર આ છ પ્રકારના કષાય છે. ૧૬.

સ્તનના દુધને વધારનારા વગેરે ચાર કષાય.

સ્તન્યજનનઃસ્તન્યશોધનઃશુક્રજનનઃશુક્રશોધનઃઇતિચતુષ્કઃ કષાયવર્ગઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્તનોમાં દુધ ઉત્પન્ન કરનાર, સ્તનનું શોધન કરનાર, શુક્ર (વીર્ય) ને ઉત્પન્ન કરનાર અને શુક્રને શોધન કરનાર આ ચાર પ્રકારના કષાય છે. ૧૭.

સ્નેહને ઉપયોગી વગેરે સાત કષાય.

સ્નેહોપગઃસ્વેદોપગોવમનોપગોવિરેચનોપગઃઆસ્થાપનોપગોઽનુવાસનોપગઃશિરોવિરે-
ચનોપગઃઇતિસપ્તકઃકષાયવર્ગઃ ॥ ૧૮ ॥

સ્નેહ કર્મોપયોગી, સ્વેદોપયોગી, વમનોપયોગી (ઉલટી કરનાર) વિરેચનોપયોગી (બુલાય કરનાર) આસ્થાપનોપયોગી, અનુવાસનોપયોગી, શિરોવિરેચનોપયોગી આ સાત પ્રકારના કષાય છે. ૧૮.

છદિ નિઝહણ વગેરે ત્રણ કષાય.

છદિનિઘ્રહણસ્તૃષ્ણાનિઘ્રહણોહિકાનિઘ્રહણઃઇતિત્રિકઃકષાયવર્ગઃ ॥ ૧૯ ॥

ઉલટી રોકનાર, તૃપ્તિને રોકનાર, અને હેડકીને રોકનાર આ ત્રણ પ્રકારના કષાય છે. ૧૯.

પુરીષ સંગ્રહણીય વગેરે પાંચ કષાય.

પુરીષસંગ્રહણીયઃપુરીષવિરજનીયોમૂત્રસંગ્રહણીયોમૂત્રવિરેજનીયોમૂત્રવિરેચનીય ઇતિ
પञ्ચકઃકષાયવર્ગઃ ॥ ૨૦ ॥

મળને બાંધનાર, મળને શુદ્ધ કરનાર, અધિક મૂત્રને સંગ્રહ કરનાર, મૂત્રને શુદ્ધ કરનાર, મૂત્રને લાવનાર આ પાંચ પ્રકારનો કષાયનો વર્ગ છે. ૨૦.

કાસહર વગેરે પાંચ કષાય.

કાસહરઃશ્વાસહરઃશોથહરોઽજ્વરહરઃશ્રમહરઃઇતિપञ्ચકઃકષાયવર્ગઃ ॥ ૨૧ ॥

ખાંસીને મટાડનાર, શ્વાસને મટાડનાર, સોજને મટાડનાર, જ્વરને ઉતારનાર, શ્રમને હરનાર, આ પાંચ પ્રકારના કષાય છે.

દાહ પ્રશમન વગેરે પાંચ ક્ષાય.

દાહપ્રશમનઃશીતપ્રશમનઃઉર્દ્ધપ્રશમનોઽન્નમર્દ્દપ્રશમનઃશૂલપ્રશમન ઇતિપञ्चकःकषायवर्गः ॥ २२ ॥

દાહને શાન્ત કરનાર, શીતને શાન્ત કરનાર, ઉદરરોગને શાન્ત કરનાર, અંગમર્દને શાન્ત કરનાર, શૂળને શાન્ત કરનાર આ પાંચ પ્રકારના ક્ષાયોનો વર્ગ છે. ૨૨

શોષિત સ્થાપન વગેરે પાંચ ક્ષાય.

શોષિતાસ્થાપનોવેદનાસ્થાપનઃસંજ્ઞાસ્થાપનઃપ્રજાસ્થાપનોવયઃ

સ્થાપનઇતિપञ्चकःकषायवर्गः । इतिपञ्चाशन्महाकषायाः ॥ २३ ॥

રક્ત-લોહીને સ્થાપન કરનાર, પીડાને હરણુ કરનાર, બુદ્ધિને સ્થાપન કરનાર, સંતાન કરનાર, આયુને વધારનાર, આ પાંચ પ્રકારના ક્ષાય છે. આ પ્રમાણે પચાસ મહાક્ષાય છે. ૨૩

પાંચસો ક્ષાય.

महताञ्चकषायाणांलक्षणोदाहरणार्थंव्याख्याताभवन्ति । तेषामेकैकस्मिन्महाकषायेदशदशावयविकानकषायाननुव्याख्यास्यामः । तान्येवपञ्चकषायशतानिभवन्ति ॥ २४ ॥

ઉપર કહેલા પચાસ મહા ક્ષાયોનાં લક્ષણ ઉદાહરણને માટે કહેવામાં આવ્યાં છે. હવે તેઓમાંથી એક એકના દશ દશ અંગોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેજ સર્વે મળીને પાંચસો ક્ષાય થાય છે. ૨૪.

અવનીય દશ દ્રવ્ય.

तत्रथा । जीवकर्षभकौमेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गमाषपर्णीजीवन्ती-मधुकमितिदशेमानिजीवनीयानिभवन्ति ॥ २५ ॥

તે આ પ્રમાણે, અવક-વિદારીકંદ, ઋપલક-ફગવેલાનો કંદ, મેદા-શતાવરી, મહા-મેદા-શતાવરી, કાંદાલી-આસકંઢ, ક્ષીરકાંદાલી-આખમંઢ, મુદ્ગપર્ણી (જંગલી મગ) માપપર્ણી (જંગલી અરક) હરણુવંલ, જેડીમંઢ, આ દશ ઔષધિઓ અવનીય ગણાય છે, અર્થાત તેઓ આયુષ્યને વધારનારી છે. ૨૫.

બૃહણીય દશ દ્રવ્ય.

क्षीरिणीराजक्षवकवलाकाकोलीक्षीरकाकोलीवाट्यायनीभद्रौदनीभारद्वाजीपय-स्यर्ष्यगन्धाइतिदशेमानिबृंहणीयानिभवन्ति ॥ २६ ॥

ક્ષીરવિદારી, દુધિયું, ખરેડી, કાંદાલી, -(આસકંઢ), ક્ષીરકાંદાલી, -(આસકંઢ) ખરેડી, સવંદેલી, જંગલી કપાસ, વિદારીકંદ-ફગવેલાનોકંદ, વરધારો, આ દશ ઔષધી બૃહણીય ગણાય છે. ૨૬

લેખનીય દશ દ્રવ્ય.

मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविपाकदुरोहिणीचित्रकचिरविल्वहैममत्यइतिदशे-मानिलेखनीयानिभवन्ति ॥ २७ ॥

नागरभोथ, कठ (उपलेट) लणहर, दाइलणहर, अतिविषनी कृष्ण, कट्टु, चित्रा, करंज, अइधण, आ दश लेपनीय द्रव्य छे. २७

लेहनीय दश द्रव्य.

सुवहार्कोरुवूकाप्रिमुखी चित्राचित्रकचिरबिल्वशंखिनीशकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्यइ-
तिदशेमानिभेदनीयानिभवन्ति ॥ २८ ॥

राशना आकडे, अेरंडो, बिलाभां, नेपालो, चित्रा, करंज, शंभिनी, कट्टु, दाइडी, आ दश औषधियो लेहन करनारी छे. २८

संधानीय दश द्रव्य.

मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमङ्गामोचरसघातकीलोत्रप्रियंगुकट्टफलानीतिद-
शेमानिसंधानीयानि भवन्ति ॥ २९ ॥

जेडीमध, गणो, पृष्ठपर्णी, पाटला, न्दानो समेरयो मोयरस, धावडीनां दूध, लोधर, प्रियंगु (धलो) डायदूध, आ दश संधानीय जेहनारी औषधियो छे. (क्सां संधानीय पाठ छे जेनो अर्थ मणने धारण करनारी अयो थाय छे). २९

दीपनीय दश द्रव्य.

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहं-
गुनिर्यासाइतिदशेमानिदीपनीयानिभवन्ति ॥ ३० ॥

पीपर, पीपरीमूण, यवक, चित्रक, सुठे, अम्लवेत, भरी, अजमो, बिलाभानी मीन अने हींग, आ दश औषध अग्निने दीपन करनारां छे. ३०

अलकारक दश द्रव्य.

ऐन्द्रीऋषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्यश्वगधास्थिरारोहिणीवलातिबलाइतिदशेमानि-
बल्यानिभवन्ति ॥ ३१ ॥

धंद्रवरण, डौयां, सतावरी, वरधारो, विहारी डंढ, आसंध, (आसन) शास्त्रीपर्णी (भोटे समेरयो) कट्टु, अला, (अन्नदाण्डा) अने अतिअला, आ दश अन्नदायक औषध छे. ३१.

वर्षुशोधक दश द्रव्य.

चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमज्जिष्ठाशारिवापयस्यासितालता इति दशेमानिवर्ण्य-
निभवन्ति ॥ ३२ ॥

चंदन, तगर, नागकेशर, पद्मक, वाणो, जेडीमध, मल्ल, सारिवा, (उपससरी) क्षीर-
काकोली, अने सडेह दूर्वा, आ दश औषध वर्षुकारक (शरीरना रंगने सुधारनार) छे. ३२.

कंठशोधक दश द्रव्य.

शारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैट्यहंसपदीवृहतीकण्टकारिकइतिदशेमा-
निकण्ठयानिभवन्ति ॥ ३३ ॥

સારિવા, (ઉપસસરી) શેરડીનાં મૂળીયાં, જેડીમધ, પીપર, દરાખ, વિદારીકંદ, કાયકલ, રીસામણી, ઉભી ભોરીંગણી, અને ભોરીંગણી આ દશ ઔષધ કંઠને શુદ્ધ કરનાર છે. ૩૩.

હૃદયશોધક દશ દ્રવ્ય.

આમ્નામ્નાતકનિકુચકરમર્દવૃક્ષામ્લામ્લવેતસકુવલબદ્રદાડિમમાલુક્કાનીતિદશ-
માનિહૃદ્યાનિભવન્તિ ॥ ૩૪ ॥ इतिचतुष्कःकषायवर्गः।

આંબો, આલુપુષ્પ, ફલુસ, કરમદાં, આંબલી, અમ્બવેત, મ્હોટાં બોર, જંગલી બોર, દાડમ, અને બિન્નેરાં આ દશ ઔષધ હૃદયશોધક છે. ૩૪.

આ પ્રમાણે ચાર કષાયોનો વર્ગ થયો.

તૃપ્તિનાશક દશ દ્રવ્ય.

નાગરચિત્રચ્ચવ્યદેહકૂર્મ્વાંગુહ્ચીવચામુસ્તપિપ્પલીપટોલાનીતિદશેમાનેતૃપ્તિઘ્ના-
નિભવન્તિ ॥ ૩૫ ॥

સુંઠે, ચિત્રક (ચીતરો) ચવક, વાવડીંગ, મોરવેલ, ગજો, વજ, મોથ, પીપર અને પટોલ આ દશ ઔષધો તૃપ્તિનાશક (રૂચિકારક) છે. ૩૫.

અર્શનાશક દશ દ્રવ્ય.

કુટજબિલ્વચિત્રકનાગરાતિવિષામયાધન્વયશકદારુહરિદ્રાવચાચવ્યાનીતિદશેમા-
નિઅર્શોઘ્નાનિભવન્તિ ॥ ૩૬ ॥

ઈન્દ્રજવ, ખીત્રી, ચિત્રો, સુંઠે, અતિવિષા (અતી વિષતી કલી). હરડે, જવાસો, દાડમ, વજ અને ચવક આ દશ ઔષધ અર્શનો નાશ કરનાર છે. ૩૬.

કુષ્ઠનાશક દશ દ્રવ્ય.

સ્વદિરામયામલકહરિદ્રારુષ્કરસપ્તપર્ણરગ્વધકરવીરવિઙ્ગજાતિમવાલાઈતિદશેમા-
નિકુષ્ઠઘ્નાનિભવન્તિ ॥ ૩૭ ॥

કાથો, હરડે, આંબળાં, દળદર, ભીનામાં, સપ્તપર્ણ, ગરમાજો, કણેર, વાવડીંગ અને ચમેલીની કુંપરો, આ દશ ઔષધો કુષ્ઠનાશક છે. ૩૭.

ખર્જનાશક દશ દ્રવ્ય.

ચન્દનનલદકૃતમાલનક્તમાલનિમ્બકુટજસર્ષપમધુકદારુહરિદ્રામુસ્તાનીતિદશેમાનિ
કણ્ડુઘ્નાનિભવન્તિ ॥ ૩૮ ॥

સુખડ, વાજો, ગરમાજો, કરંજ, લીંબડો, ઈન્દ્રજવ, સરસવ, જેડીમધ, દારુદળદર, અને નાગરમોથ, આ દશ ખુજલીનો નાશ કરનાર ઔષધ છે. ૩૮.

કૃમીનાશક દશ દ્રવ્ય.

અક્ષીવમરિચગળ્ડીરકેવૂકવિઙ્ગુનિર્ગુન્ડોક્ષિણહીશ્વરંઘ્રાવૃષપર્ણિકાઆલુપર્ણિકાઈતિ-
દશેમાનિકૃમિઘ્નાનિભવન્તિ ॥ ૩૯ ॥

ધોજો સરગવો, મરી, કાજો વાજો, કેલુક, વાવડીંગ, નગોડ, પટોલ, ગોખર, વૃષપર્ણી, અને આખુપર્ણી આ દશ ઔષધ કૃમિનાશક છે. ૩૯.

વિષનાશક દશ દ્રવ્ય.

હારેદ્રામઙ્ગિષ્ઠાસુવહાસુક્ષ્મૈલાપાલિન્દીચન્દનકનકશિરીષસિન્ધુવારશ્લેષ્માતકાશ્તિ
દશેમાનિવિષગ્નાનિભવન્તિ ॥ ૪૦ ॥ इतिषट्कःकषायवर्गः ।

હળદર, મજ્જી, રાસના, ઈલાયચી, સારિવા, (ઉપવસરી) સુખડ, નિમ્બીનાં ફલ, સરસડો, ધોળી નગડ, અને ગુંદી, આ દશ ઔષધ વિષનાશક છે. ૪૦.

આ છ કષાયોનો વર્ગ છે.

સ્તનમાં દુધ વધારનાર દશ દ્રવ્ય.

વીરણશાલીષંષ્ટિકેશુવાલિકાદર્ભકુમૂકાશગુન્દ્રેત્કટકતૃણમૂલાનીત્લિહોપાદૈસ્ત-
ન્યજનનાનિભવન્તિ ॥ ૪૧ ॥

વાળો, સાળના ચોખા, સાડીના ચોખા, એખરો, દર્ભ, કુસ, કાસ, ગુંદ્રખડ, ખડ, રો-
હિસ ઘાસ, આ દશ પદાર્થો સ્તનોમાં દુધ વધારનાર છે. ૪૧.

દુગ્ધશોધક દશ દ્રવ્ય.

પાઠામહૌષધસુરદારુમુસ્તમૂર્વાગુઙ્ગીચીવત્સકફલકિરાતતિક્તકદુરોઢિનીશારિવાઈ-
તિદશેમાનિસ્તન્યશોધનાનિભવન્તિ ॥ ૪૨ ॥

કાલીપાટ, મુંકે, દેવદાર, નાગરમોચ, મોરવેલ, ગળો, ઈન્દ્રજવ, કરીયાતું, કટુ, સા-
રિવા, (ઉપવસરી) આ દશ પદાર્થો સ્તનોમાં દુધને શુદ્ધ કરનાર છે. ૪૨.

વીર્યોત્પાદક દશ દ્રવ્ય.

જીવકર્ષભકકાકોલીક્ષીરકાકોલીમુદ્રપર્ણીમાષપર્ણીમેદાવૃક્ષરુહાજટિલાકુલિક્વાશ્તિ
દશેમાનિશુક્રજનનાનિભવન્તિ ॥ ૪૩ ॥

જીવક, ઋપલક, કકોલી, ક્ષીરકકોલી, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, ખાંદો શતાવરી,
જટામાંસી, કાકડા સીંગી, આ દશ વસ્તુઓ વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૪૩.

વીર્યશોધક દશ દ્રવ્ય.

કુઘૈલવાલુકકટ્ફલસમુદ્રપેળકદમ્બનિર્યાસેશુકાળ્ડેક્વિશ્ચુરકવસુકોશીરાણીતિદ-
શેમાનિશુક્રશોધનાનિભવન્તિ ॥ ૪૪ ॥

ઉપસેટ, ચણકબાબ, કાયફલ, સમુદ્રશીણુ, કદંબનો ગુંદર, શેરડી, કાસ, એખરો, અમ-
થીઆના ફલ, અને વાળો આ દશ વસ્તુઓ શુક્ર-વીર્યને શુદ્ધ કરે છે. ૪૪.

આ ચાર કષાયોનો વર્ગ છે.

સ્નેહમાં ઉપયોગી દશ દ્રવ્ય.

મૃદ્ધોકામધુકમધુપર્ણીમેદાવિદારીકાકોલીક્ષીરકાકોલીજીવકજીવન્તીશાલપર્ણ્યઈ-
તિદશેમાનિસ્નેહોપયોગાનિભવન્તિ ॥ ૪૫ ॥

દ્રાક્ષ, જેડીમંથ, ગળો, સતાવરી, વીદારીકંદ- (ભોંયકાળુ) કકોલી, ક્ષીરકકોલી, જીવક, જી-
વન્તી, અને શાલપર્ણી, આ દશ પદાર્થો સ્નેહકાર્યમાં ઉપયોગી છે. ૪૫.

પ્રસ્વેદ કરનાર દશ દ્રવ્ય.

શ્લોમાજ્જનકૈરળ્ડાર્કવૃશ્ચીરપુનર્નવાયવતિલકુલત્યમાષવદરાણીતિદશેમાનિસ્વેદોપ-
ગાનિભવન્તિ ॥ ૪૬ ॥

સુહાંજના, (કાલો સરગવો) આકડો, એરડો, સફેદ પુનર્નવા, (ધોળી સાંટોડી,) લાલ પુનર્નવા, (લાલ સાંટોડી) જવ, તલ, કળથી, અડદ, અને ખોરાં આ દશ દ્રવ્ય પરસેવો લાવવામાં ઉપયોગી છે. ૪૬.

વમન કરનાર દશ દ્રવ્ય.

મધુમધુકકાન્નિશારકર્બુશારણોપવિદુલબિમ્બીશણપુષ્પીસદાપુષ્પીપ્રત્યક્પુષ્પ્યઈતિ દ
શેમાનિવમનોપગાનિભવન્તિ ॥ ૪૭ ॥

મધ, જેડીમધ, સફેદ કાંચનાર, લાલ કાંચનાર, કદંબ, નેતર, ટીડિરાં, શણપુષ્પી, આ-
કડો, અને અંધાડો આ દશ પદાર્થો વમન-(ઉલ્ટી) કરાવવામાં ઉપયોગી છે. ૪૭.

વિરેચન કરાવનાર દશ દ્રવ્ય.

દ્રાક્ષાકાશ્મર્યપરુષકામયામલકવિખીતકકુલવદરકર્કન્દુપીલૂનીતિદશેમાનિવિરે-
ચનોપગાનિભવન્તિ ॥ ૪૮ ॥

દ્રાક્ષ, શિવલુ, જંગલી તુળશી, દરડે, આમળાં, બહેડાં, મ્હોટાં ખોરાં, ખોરાં, ચણી-
ખોરાં, પીલુકલ આ દશ વસ્તુઓ વિરેચન-શુદ્ધાચમાં ઉપયોગી છે. ૪૮

મલખંધક દશ દ્રવ્ય.

ત્રિવૃદ્ધિલ્વપિપ્પલીકુષ્ઠમર્ષપવચાવત્સકફલશતપુષ્પામધુકમદનફલાનીતિદશેમાન્યા
સ્થાપનીયોપગાનિભવન્તિ ॥ ૪૯ ॥

નશોતર, ખીલું, પીપર, ઉપલેટ, સરસવ, વજ, ધંદ્રજવ, વરીયાળી, જેડીમધ, મીઠોળ,
આ દશ વસ્તુઓ અસ્તીમાં ઉપયોગી છે. ૪૯

મુગંધીકારક દશ દ્રવ્ય.

રાસ્ત્રાસુરદારુવિસ્વમદનશતપુષ્પાવૃશ્ચીરપુનર્નવાશ્વદંટ્રાપ્રિમન્યશ્યોનાકાઈતિદશેમા-
નિઅનુવાસનોપગાનિભવન્તિ ॥ ૫૦ ॥

રાસના, દેવદાર, ખીલું, મીઠોળ, વરીયાળી, ધોળી સાંટોડી, લાલ સાંટોડી, ગોખર,
અરણી, અરકુઓ આ દશ વસ્તુઓ અનુવાસન અસ્તીમાં ઉપયોગી છે. ૫૦

શિરોવિરેચનીય દશ દ્રવ્ય.

જ્યોતિષ્મતીક્ષત્રકમરિચપિપ્પલીવિહંગશિયુસર્ષપાપામાર્ગતળ્ડુલશ્વેતામહાશ્વેતાઈતિદ-
શેમાનિશિરોવિરેચનોપગાનિભવન્તિ ॥ ૫૧ ॥

માલકાંગશી, નાકટીકણી, મરી, પીપર, વાવડીંગ, સુહાંજના, (કાલો સરગવો)
સરસવ, અધેજાનાં ખીજ, સફેદ કાચલ, મ્હોટી કાચલનું વૃક્ષ આ દશ પદાર્થ શિરોવિરેચનમાં
ઉપયોગી છે. ૫૧

આ પ્રમાણે સાત ક્રમોનો વર્ગ છે.

વમન વિનાશક દશ દ્રવ્ય.

જમ્બવામ્નપ્લવમાતુલુહ્ગામ્લવદરદાદિમયવયાષ્ટિકોનાંરમ્લજા इति दशेमानि-
च्छद्दिनिग्रहाणिभवन्ति ॥ ૫૨ ॥

જાંબુનાં પાંદડાં, આંખાનાં પાંદડાં, ઘિન્નેરૂં, ખાટાં બોરાં, દાડમ, જવ, જેડીમધ, વાળો, ગોપીચંદન, અને ધાણી, આ દશ પદાર્થો વમન (ઉલ્ટી) ને રોકનાર છે. ૫૨
તૃષા રામાવનાર દશ દ્રવ્ય.

નાગરધન્વયવાસકમુસ્તપર્પટકચન્દનકિરાતતિક્તકગુહ્ચીહીવેરધાન્યકપટોલાની
તિદશેમાનિતૃષ્ણાનિગ્રહાણિभवन्ति ॥ ૫૩ ॥

સુંઠે, જવાસો, નાગરમોથ, ખીતપાપડો, ચંદન, કરીયાતું, ગજો, ખસ, ધાણા અને પટોલ આ દશ ઔષધિઓ તૃષ્ણા-તરસને શમાવનાર છે. ૫૩.
હિચકી નિવારક દશ દ્રવ્ય.

શટીપુષ્કરમૂલવદરવીજકण्टकारिकाबृहतीवृक्षरुहाभयापिप्पलीदुरालभाकुलीरशृ
ङ्गचइतिदशेमानिहिकानिग्रहाणिभवन्ति ॥ ૫૪ ॥ इति त्रिकःकषायवर्गः ।

કચ્છરો, પુષ્કર મૂળ, બોરાંનાં ખીજ, બેડી ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી, આકાશવેલ, હરદે, પીપર, જવાસો, અને કાકડાસીંગી આ દશ વસ્તુઓ હિચકી-હેડકાને બંધ કરે છે. ૫૪.
આ ત્રણ કષાયોનો વર્ગ છે.

મલરોધક દશ દ્રવ્ય.

प्रियंग्वनन्ताम्रास्थिकट्वङ्गलोघ्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणी-
तिदशेमानिपुरीषसंग्रहणानिभवन्ति ॥ ૫૫ ॥

પ્રિયંગુ (વઢલો) સારિવા (ઉપલસરી) ફેરીની ગોટલી, અરકુસો, લોધર, મોચરસ, સમંગા, (મજ્જા અથવા રિસામણી) ધાંવણીનાં ફૂલ, ભારંગી અને કમળનું ફેશર આ દશ ઔષધિઓ મલરોધક અર્થાત્ મળને બાંધીને લાવનારી છે. ૫૫.

પુરીષરોધક દશ દ્રવ્ય.

जम्बुश्लकीत्वक्कच्छुरामधूकशालमलीश्रीवेष्टकभृष्टमृत्पयस्योत्पलतिलकणाइति-
दशेमानिपुरीषविरजनीयानिभवन्ति ॥ ૫૬ ॥

જાંબુની છાલ, સાલ વૃક્ષની છાલ, કઉચાં, જેડીમધ, મોચરસ, ગંધાબેરન્ને, સેકેલી-માટી, ક્ષીરકાકાલી, કમલ અને તલ, આ દશ ઔષધિઓ મળને શુદ્ધ કરનાર છે. ૫૬.

મૂત્રરોધક દશ દ્રવ્ય.

जम्बवाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातकाश्मन्तकसोमवल्काइतिदशेमानि-
संग्रहणानिभवन्ति ॥ ૫૭ ॥

૧ સમંગા સંસ્કૃત નામ છે. જેનાં મજ્જા અને રિસામણી બન્ને અર્થ થાય છે. પરન્તુ શંકરદાસજી શાસ્ત્રી પદે અહિયાં મજ્જા સ્વીકાર કરે છે. અને ૫૦ ક્ષમાપતિજી રિસામણી જણાવે છે.

જાંબુ, આંબો, પીપર, વડ, પારસપીપલો, ખાખરો, અશ્વત્થ (પીપલો,) હીલામા, અ-
શ્મંતક, અને કાથો આ દશ મૂત્ર સંગ્રહણ-મૂત્રને રોકનારી ઔષધિઓ છે. ૫૭.

મૂત્રશોધક તથા મૂત્ર વિરેચનીય દશ દ્રવ્ય.

વૃક્ષાદનીશ્વદંષ્ટ્રાવમુકોશીરપાષાણમેદર્મકુશકશાગુન્દ્રોત્કટમૂલાનીતિ દશેમાનિ-
મૂત્રવિરેચનીયાનિભવન્તિ ॥ ૫૮ ॥

ખાંદો, ગોખર, અગથીયાંના ફૂલ, અંધાડો, પાષાણભેદ, દર્ભ, કુશ, કાશ, ગુંદ્રખડ, અને ખર, આ દશ ઔષધિ મૂત્ર લાવનારી છે. ૫૮

પદ્મોત્પલ્લાદે નકુમુંદસૌગન્ધિકપુણ્ડરીકશતપત્રમધુકમિયંગુધાતકીપુષ્પાણીતિદશે
માનિમૂત્રવિરેચનીયાનિભવન્તિ ॥ ૫૯ ॥ इति पंचकः कषायवर्गः ।

કમલ, નીલકમલ, નલિનકમલ, કુમુદ, સુગંધીકમલ, પુંડરીક કમલ, ગુલાબ, જેડીમધ, મિયંગુનાં ફૂલ, આ દશ ઔષધિ મૂત્રને શુદ્ધ કરનારી છે. ૫૯

આ પાંચ પ્રકારનો કષાય વર્ગ છે.

કાસહારક દશ દ્રવ્ય.

દ્રાક્ષાભયામલકપિપ્પલીદુરાલભાશ્રુઙ્ગીકણ્ટકારિકાવૃશ્ચીરપુનર્નવાતામલકયદ્વિતિદ-
શેમાનિજ્વરહરાણિભવન્તિ ॥ ૬૦ ॥

દ્રાક્ષ, હરડે, આંબળાં, પીપર, જવાસો, કાકડાસીંગી, કટેલી, સફેદ પુનર્નવા (સાટોડી) લાલ પુનર્નવા, (લાલ સાટોડી) અને ભોંઆમલી, આ દશ ઔષધિઓ ખાંસી-ઉધરસને નટ કરનારી છે. ૬૦

ધાસહર દશ દ્રવ્ય.

શ્વેતીપુષ્કરમૂલામ્લવેતસૈલાહિંગવગુરુમુક્તમૂલાલકીજીવન્તીચળ્ડાઈતિદશેમાનિશ્વા
સહરાણિભવન્તિ ॥ ૬૧ ॥

નરકચુર, પુષ્કરમૂલ, અમ્લવેતસ, ઇલાયચી, હીંગ, અગર, રાસના, ભોંઆમલી, જીવન્તી અને ચંડા આ ઔષધિ શ્વાસને હરણ કરનારી છે. ૬૧

શોથહારક દશ દ્રવ્ય.

પાટલાગ્નિમન્થવિશ્વયોનાકકાશ્મર્યકણ્ટકારિકાવૃહતીશાલર્ણીપૃશ્નિર્ણીગોશુ-
રકાતિદશેમાનેશોથહરાણિભવન્તિ ॥ ૬૨ ॥

પાટલા, અરણી, ખીલું, અરુસો, સીવણ, ન્હાની ભોંરીંગણી, મ્હોટો સમેરવો, ન્હાનો સમેરવો, અને ગોખર આ દશ ઔષધિ શોથ શોભને મટાડનારી છે. ૬૨

જ્વરનાશક દશ દ્રવ્ય.

શારિવાશર્કરાપાઠામઙ્ગિષ્ઠાદ્રાક્ષાપીલપરૂષકાભયામલકવિખીતકાનીતિદશેમાનિ-
જ્વરહરાણિભવન્તિ ॥ ૬૩ ॥

સારિવા (ઉપલસરી), સાકર, પાકુ, મજ્જ, દ્રાક્ષ, પીલુ, કાશ્મર, હરડે, આંબળાં, અને ખહેડાં આ દશ ઔષધિ જ્વર-તાવનો નાશ કરનાર છે. ૬૩

श्रमनाशक दश द्रव्य.

द्राक्षाखर्जुरपियालवदरदाडिमभल्लुपरुषकेक्षुयवयष्टिकाइतिदशोमान्श्रमहराणि-
भवन्ति ॥ ६४ ॥ इति पञ्चकः कषायवर्गः

द्राक्ष, ખજુર, ચારોળી, બોરાં, દાડમ, ઉમરો, કાલસા, શેરડી, જવ અને સાડીચોખા:
આ દશ ઔષધ શ્રમને દરણુ કરનાર છે. ૬૪.

આ પાંચ પ્રકારનો કષાય વર્ગ છે.

દાહનાશક દશ દ્રવ્ય.

લાજાચન્દનકાશ્મર્ય્યફલમધુકશકરાર્નાલોત્પલોશીરશારિવાગુહૂચીહીવેરાણીતિ-
દશેમાનિદાહપ્રશમનાનિभवन्ति ॥ ६५ ॥

ધાણી, ચંદન, શીવણુ, જેઠીમધ, સાકર, નીલોત્પલ (કમળની એક જાતિ છે.) ખસ,
ઉપલસરી, ગજો, અને વાજો આ દશ ઔષધ દાહને શાન્ત કરે છે. ૬૫.

શીતપ્રશામક દશ દ્રવ્ય.

તગરાગુરુધાન્યકશૃઙ્ગવેરભૂતીકવચાકણ્ટકારિકાગ્નિમન્થશ્યોનાકપિપ્પલ્યહૃતેદશે
માનિશીતપ્રશમનાનિभवन्ति ॥ ६६ ॥

તગર, અગર, ધાણા, સુંઠે, અજમો, વજ, ન્હાની ભોરીગણી, અરણી, અરકુસો, અને
પીપર આ દશ ઔષધ શીતને દરણુ કરનાર છે. ૬૬

ઉદર્દશામક દશ દ્રવ્ય.

તિન્દુકપિયાલવદરસ્વદિરકદરસપ્પર્ણાશ્વકર્ણાર્જુનાસનારિમેદાઈતિદશેમાન્યુદર્દપ્ર-
શમનાનિभवन्ति ॥ ६७ ॥

ટીંચર, ચારોળી, બોર, કાથો, કેવડીઓ કાથો, સાત્વિન, શાલવૃક્ષ, અભુનવૃક્ષ,
વિજ્યસાર અને ગંધીલોખેર આ દશ ઔષધ ઉદર્દને શાન્ત કરે છે. ૬૭.

અંગમર્દનાશક દશ દ્રવ્ય.

વિદારિગન્ધાપૃશ્નિપર્ણીઙ્ઘ્રીકણ્ટકારિકૈરણ્ડકાકોલીઙ્ઘ્રીરૈલામધુકાનીતિ
દશેમાન્યઙ્ગમર્દપ્રશમનાનિभवन्ति ॥ ६८ ॥

ન્હાનો સમેરવો, મ્હોટો સમેરવો, ન્હાની ભોરીગણી, મ્હોટી ભોરીગણી, એરંટો, કા-
કોલી, ચંદન, વાજો, એલાયચી અને જેઠીમધ આ દશ ઔષધિ અંગમર્દને શાન્ત કરે છે. ૬૮.

શૂલ નાશક દશ દ્રવ્ય.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકશૃઙ્ગવેરમરિચાજમેદાહ્મન્ધાજાજીગળ્ડીરાણીતિ-
દશેમાનિશૂલપ્રશમનાનિभवन्ति ॥ ६९ ॥

પીપર, પીપળી મૂળ, ચવક; ચિત્રક, સુંઠે, મરી, અજમા, અજમોદ, હૂં અને
ડાંગર આ દશ ઔષધ શૂળને શાન્ત કરે છે. ૬૯.

આ પાંચ પ્રકારનો કષાય વર્ગ થયો.

શ્વિરસ્થાપક દશ દ્રવ્ય.

મધુકરુધેરમોચરસ ત્કપાલ્લોઘ્રગૈરિકપ્રિયંગુશર્કરાલાજા તિદશેમાનિશોણિ
તસ્થાપનાનિભવન્તિ ॥ ૭૦ ॥

મધ, જેઠીમધ, રૂધિર (કેશર,) મોચરસ, માટીનું ઠીકરું, લોધર, ગેર, પ્રિયંગુ (ધઉ લો.)
સાકર, અને ધાણી, આ દશ ઔષધ રૂધિરને સ્થાપન કરે છે. ૭૦.

પીડાનિવારક દશ દ્રવ્ય.

શાલકટ્ફલકદમ્બપદ્મતુલ્ગમોચરસશિરીષવંજુલૈલાવાલુકાશોકાઈતિદશેમાનિવેદ-
નાસ્થાપનાનિભવન્તિ ॥ ૭૧ ॥

શાલ, મીઠાળ, કદંબ, પદમક, નાગ કેશર, મોચરસ, સિરસ, નેતર એલવાલુક
અને અશોક (અશોપાલવ) આ દશ ઔષધો પીડાને નાશ કરનાર છે. ૭૧

સંજ્ઞા સ્થાપક દશ દ્રવ્ય.

હિરકેટર્યારિમેદલાજીરકવયઃસ્થાગોલોમીજટિલાપલંકષાશોકરોહિણ્યઈતિદશે-
માનિસંજ્ઞાસ્થાપનાનિભવન્તિ ॥ ૭૨ ॥

હીંગ, બકાન, ગંધીલોખેર, વજ, અન્થીપર્ણી, આહ્લી, જટામાંસી, છડ, ગુગળ, અને
કકુ આ દશ ઔષધિ સંજ્ઞા સ્થાપક એહોસી દૂર કરી સાવધાન બનાવનાર છે. ૭૨

પ્રજ સ્થાપન દશ દ્રવ્ય.

વૃન્દ્રાબ્રાહ્મીશતવીર્યાસહસ્રવીર્યામોઘાવ્યથાશિવારિષ્ટાવાઘ્ય પુષ્પીવિશ્વકસેન-
કાન્તાઈતિદશેમાનિપ્રજાસ્થાપનાનિભવન્તિ ॥ ૭૩ ॥

ઈંદ્રવરણું, આહ્લી, દૂર્વા (ધરો) સફેદ દૂર્વા, પાટર, આંબળાં, હરડે, કકુ, કાંભ, અને
માલકાંગણી આ દશ પ્રજસ્થાપક એટલે સંતતિ આપનાર ઔષધિ છે. ૭૩

વયસ્થાપક દશ દ્રવ્ય.

અમૃતાભયાધાત્રીમુક્તાશ્વેતાજીવન્ત્યતિરસામણ્ડકર્ણીસ્થિરા પુનર્નવાઈતિ દશે-
નાનિવયસ્થાપનાનિભવન્તિ ॥ ૭૪ ॥ ઈતિપંચકઃકૃષાયવર્ગઃ ।

ગજો, હરડે, આંબળાં, રાસના, શ્વેતવિષ્ણુકાંસા, શ્વંતી, શતાવરી, મજ્જ, શાલીપર્ણી,
સાટોડી, આ દશ ઔષધ અવસ્થા સ્થાપક એટલે ઉચ્ચરને વધારનાર છે.

આ પાંચ કષાયોનો વર્ગ છે.

ઈતિ પञ્ચકૃષાયશતાન્યભિસમસ્યપञ्चाશન્મહાકૃષાયાઃમહતાञ्ચકૃષાયાણાં લક્ષણો-
દાહરણાર્થંવ્યાख्याતાભવન્તિ ॥ ૭૫ ॥ નહિવિસ્તરસ્યપ્રમાણમસ્તિનચાપ્યતિસં-
ક્ષેપોઽલ્પબુદ્ધીનાંસામર્થ્યાયોપકલ્પતેતસ્માદનતિસંક્ષેપેનાનતિવિસ્તરેણચોદ્દિષ્ટાઃ ।

एतावन्तोऽल्पबुद्धीनां व्यवहाराय बुद्धिमताः क्लृप्त्यानुमानयुक्तिकुशलानाम-
नुक्तार्थज्ञानायेति ॥ ७६ ॥

આ પ્રમાણે આ પાંચસો કષાયોમાંથી પ્રધાન પ્રધાન મહાકષાયો અને તેઓના લક્ષણો
ઉદાહરણોને માટે કહેવામાં આવ્યા છે. વિસ્તારનું કાંઈ પ્રમાણ નથી અને વધારે સંક્ષેપ કરવું

જતાં થોડી બુદ્ધિવાળાઓ સમજી શકે તેમ નથી; તેથી આ ન વધારે સંક્ષેપથી અને ન વધારે વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલ છે. આ અલ્પ બુદ્ધિવાળાઓના વ્યવહારને માટે અને લક્ષણ વડે અનુમાન તથા યુક્તિમાં કુશલ બુદ્ધિમાનોને નહિ કહેલા વિષયોના જ્ઞાનને માટે છે. ૭૫-૭૬.

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । नैतानि भगवन्पञ्चकषायशतानि पूर्यन्ते । तानितानि त्रैवाङ्गानि संप्रवृन्ते तेषु तेषु महाकषायञ्चिति ॥ ७७ ॥ तत्र वाच-
भगवानात्रेयः । नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश ! एकोऽपि ह्यनेकां सन्नांलभते कार्यान्तराणि कुर्वन् । तद्यथा पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति । स यद्यत्कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृकरणकार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्गौणं नाम विशेषं प्राप्नोति । तद्द्रव्यद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि चैकमेव किञ्चिद्द्रव्यमासादयामस्तथा गुणयुक्तं यत्सर्व्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्कस्ततोऽन्यादेच्छेदुपधार एतन्मुखादेः शिष्येभ्य इति ॥ ७८ ॥

આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરનાર ભગવાન આત્રેયજીને અગ્નિવેશે કહ્યું કે હે ભગવન ! આ પાંચસો કષાય પૂર્ણ થતા નથી. કારણે કે જે અંગો પાંચસો કષાયોમાં કહેલાં છે તેજ પાછા મહાકષાયોમાં પણ મળે છે.

આ સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજી અગ્નિવેશને કહે છે કે હે અગ્નિવેશ ! બુદ્ધિમાનોએ આ પ્રમાણે કહેવું ઊચિત નથી કેમકે એકજ વસ્તુ અનેક કાર્યોને કરવાથી અનેક નામને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ એકજ પુરૂષ અનેક કાર્યોને કરી શકે છે અને તે કાર્ય પ્રમાણે ઉપનામ પ્રાપ્ત કરે છે તેજ પ્રમાણે ઔષધિને માટે પણ સમજવું. જે એવી કોઈ વસ્તુ મળે કે જેનાથી સર્વ કાર્ય થઈ શકે તો તેને મૂકીને બીજી વસ્તુને પોતે ધારણ કરવું અને શિષ્યોને ઉપદેશ કરવો વ્યર્થ છે.

કષાય અને તેના કારણ તથા પાંચ પ્રકારની કલ્પના.

तत्र श्लोकाः । यतोयावन्तियैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानिषट् । उक्तानिसंग्रहेणेहतयैवैषां षडाश्रयाः ॥ ७९ ॥ रसालवणवर्जाश्चकषायाइतिसंग्रिताः । तन्मात्पञ्चविधायो-
निःकषायाणामुदाहृता ॥ ८० ॥ तथाकल्पनमप्येषां कल्पञ्चविधंपुनः । महता-
श्चकषायाणांपञ्चाशत्परिकीर्तिता ॥ ८१ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે.—જે દ્રવ્યોથી જેટલા વિરેચનના યોગ થાય છે. તે ૬૦૦ વિરેચનના યોગોનું સંક્ષેપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને છ આશ્રય કલા છે. છ રસોમાં મીઠાને છોડીને પાંચ રસ કષાય સંગ્રહ અને તેથી કષાયોની પાંચ પ્રકારની યોગિ છે. આ પ્રમાણે પાંચ કષાયોની કલ્પના પણ પાંચ પ્રકારની કહેલી છે અને પચાસ મહાકષાય કહેલા છે. ૭૯.

પાંચસો કષાય.

पञ्चापिकषायाणां शतानि कानि भागशः ।

लक्षणार्थप्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ ८२ ॥

अने तेजोनाञ्ज लागोथी ५०० इषाय इडेवामां आवेल छे. विस्तारना लथी तेजोना
लक्षणो पृथक् पृथक् इडेवामां आव्यां नथी. ८०.

न्यूनाधिकनो विचार अने प्रधान पयास इषाय.

नचाञ्जमतिसंक्षेपःसामर्थ्यायोपकल्पयते ।

अल्पबुद्धेरयंतस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥ ८३ ॥

मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये ।

पञ्चाशन्कोह्यवर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ ८४ ॥

अधिक संक्षेपथी इडेवुं अल्प बुद्धिवाणांजोने समजववा माटे पस नथी. तेथी
अत्रे ते विषय अधिक संक्षेपथी नहि तेमज्ज अधिक विस्तारथी नहि जेथी रीत्ये इडेवामां
आवेल छे. अल्प बुद्धिवाणांजोना व्यवहार माटे अने विद्वानोनी बुद्धि वधारवा माटे
महाइषायोना आ पयास वर्ग इडेवामां आव्या छे. ८३-८४.

इषाय जणुनार वैद्यनी प्रशंसा.

तेषां कर्मबुबाहोषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।

स गेगंच वियोगञ्च यो वेदसभिषग्वरः ॥ ८५ ॥

जे मनुष्य आ ६०० विरेयन अने ५०० इषायोना पालरना कर्ममां अने अंदरना
कर्ममां संयोग अने वियोग सारी रीत्ये जणुनीने उपयोग करे छे तेज्ज अष्ट वैद्य छे. ८५.

इत्यागिवेश कृते तन्त्र चरकमति संस्कृते ।

षड्विरेचन शताश्रितीयनाम्नावै चतुर्योऽध्याय उच्यते ॥

आ प्रमाणे अग्निवेशे रचेल अने अरक्षे शुद्ध करेल ग्रन्थमां प. विरेयन शताश्रितीय
नामने अतुर्योऽध्याय सम्पूर्ण थयो.

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माह भगवानात्रेय.

भगवान् आत्रेयजे इहुं के लये आ उपरांत मात्राश्रितीय नामना पांचमा अध्यायनुं
हुं इथन इहे छुं.

मनुष्ये नियं प्रमाणे मात्रा (प्रमाणे)ने अल्लु करनुं.

मात्राशीस्यात् । आहारमात्रापुनरग्निबलापेक्षिणी ॥ यावद्बुध्यस्याशनमश्रितम-
नुपहृत्यप्रकृतिं तथा कालं जरांगच्छति तावदस्य मात्रापमाणं वेदितव्यं भवति ॥

तत्र शालिषष्टिकमृद्गलावक पिञ्जलैणशशशरभशम्बरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिल-
धून्यपि मात्रापेक्षिणि भवन्ति ॥ तथापि षष्ठ्युक्षीरविकृतिमाषानूपौदकपिशितादी-
न्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुण्यपि मात्रापेक्षन्तं ॥ नचैवमुक्तेद्रव्यगुण्यपि मात्रापेक्षन्तं ॥

કારણં મન્યતે । લઘૂનિદ્વિદ્રવ્યાણિવાચ્ચત્રિગુણવહુલાનિમત્તન્તિ । પૃથિવીસોમગુ-
 ણવહુલાનીતરાણિ । તસ્માત્સ્વગુણાદપિલઘૂન્યપ્રિસન્ધુક્ષણસ્વભાવાન્ય લ્પદોષા-
 ણિચોચ્યન્તે અપિસૌહિત્યોપયુક્તાનિગુરુણિપુનર્નાપ્રિસન્ધુક્ષણસ્વભાવાન્યસામા-
 ન્યાદતશ્ચાતિમાત્રંદોષવન્તિસૌહિત્યોપયુક્તાનિઅન્યત્રવ્યાયામાપ્રિવલાત્ । સૈષામ-
 વત્યપ્રિવલાપેક્ષિણીમાત્રાનચનાપેક્ષેતદ્રવ્યમ્ । દ્રવ્યાપેક્ષયાચત્રિભાગસૌહિત્યમ-
 ર્જ્ઞસૌહિત્યંવાગુરુણામુપદિશ્યતે । લઘૂનામપિચનાનિસૌહિત્યમોર્યુત્તર્યમ્ । મા-
 ત્રાવદ્વચ્ચશનમશિતમનુપહત્યમકૃતિંવલ્લવર્ણસુરવાયુષાયોજયન્યુપયોક્તારમનુષ્ય-
 મિતિ ॥ ૧ ॥

ભોજનની માત્રા (પ્રમાણ). અગ્નિ અને યજ્ઞના પ્રમાણમાં સમજવી. જેને જેટલો પદાર્થ વગર અડચણે ભોજન કર્યા પછી પચી જાય તેટલો પદાર્થ તેના ભોજનની માત્રા છે. શાલીધાન્ય, સાંધિઓખા, મગ, લવા, સ્વેત તીતર, કૃષ્ણમૃગ, મૃગ, ખરગોશ, સરલ તથા સાખર એ સર્વનાં માંસ સ્વભાવિક રીતે હલકાં છે. છતાં તેને માત્રાના પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરવાં. તેવીજ રીતે પીઠ પદાર્થ (ખાંડ ગોળ વિગેરે) દુધના પદાર્થો અડદ અને અનૂપદેશ અને જળચર પ્રાણીઓના માંસ વિગેરે ભોજનને માટે તે પ્રમાણથી ખાવાં જોઈએ. ઉપર કહેલી વસ્તુઓમાં હલકાપણું અને ભારેપણું કાંઈ નિષ્પ્રયોજન કહ્યું નથી, હલકા પદાર્થોમાં વાયુ અને અગ્નિના ગુણ વધારે છે. અને ભારે પદાર્થોમાં પૃથ્વી અને ચંદ્રનાના ગુણો અધિક છે, હલકા પદાર્થો તૃપ્ત થતા સુધી ભોજન કરવાથી પણ પોતાના ગુણોથી અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. અને થોડા દોષવાળી છે. ભારે વસ્તુ તૃપ્ત થતા સુધી ખાવાથી અગ્નિને મંદ કરવાવાળી અને કસરત કે અગ્નિના યજ્ઞ સિવાય બહુજ દોષ કરવાવાળી છે. કારણ કે તેમાં હલકા પદાર્થોના વિપરીત ગુણો છે. ભોજનની માત્રા અગ્નિના યજ્ઞના પ્રમાણમાં અને દ્રવ્યના પ્રમાણમાં પણ હોય છે. ભારે પદાર્થો પુણા અથવા અર્ધા ભૂખ્યા રહેવાય તેવી રીતે ખાવા અને હલકા પદાર્થો ભૂખના પ્રમાણ કરતાં વધારે ખાવા ન જોઈએ. કારણ કે ઘણું જમવાથી અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે. અને પ્રમાણસર ખાવાથી યજ્ઞ, સુખ, વર્ણ તથા આયુષ્યને વધારે છે. ૧

ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થો.

भवन्तिचात्र ॥ गुरुपिष्टमयंतस्मात्तण्डुलान्पृथुकानपि ।

नजातुभुक्तवान्खादेन्मात्राखादेद्बुभुक्षितः ॥ २ ॥

ભોજન કર્યા પછી કોઈ ભારે પદાર્થ યા પિષ્ટપદાર્થ (મેંદો, ખાંડ વિગેરે વિગેરે) ખીર, ઓખા, બહુકૃષ્ણી કદાળી ખાવાં નહિ. અને ભૂખ લાગી હોય તો પણ પ્રમાણથી જ જમવાં. ૨

ભોજન કરવા યોગ્ય નહિ તે પદાર્થો.

बल्लूरंशुष्कशकानिशाळकानिविसानिच । नाभ्यस्येद्दौरवान्मांसंकृशंनैवोपयो-
 जयेत् ॥ ३ ॥ कूर्चिकांश्चकिलाटांश्चशौकरंगव्यमाहिषे । मत्स्यान्द्दधिचमाषांश्च
 यवकांश्चनक्षीलये ॥ ४ ॥

માંસ, સુકું શાક, કમળની ડાંડી, જ્યેષ્ઠ, અનુષાદિ માંસ, તે સર્વેભારે પદાર્થો. હોવાથી રોગ ખાવાં નહિ. રોગયુક્ત સુકા શ્વનું માંસ, છાસ કે ખીજી રીતે કાટું દુધ, સુઅરનું માંસ, ગાયનું માંસ, ભેંસનું માંસ, માછલી, દહીં, અડદ, અને જવ એ નિલ-ખાવાં નહિ. ૩-૪

સેવન કરવા યોગ્ય પદાર્થ.

ષષ્ટિકાઅશાલિમુદ્રાંશસૈન્ધવામલકેયવાન્ ।

આન્તરીક્ષપયઃસર્પિર્જાફલમધુચામ્બ્યસેત્ ॥ ૫ ॥

તત્ત્વનિત્યંપ્રયુક્તીતસ્વાસ્થ્યયેનાનુવર્ત્તે ।

અજાતાનાંવિકારાણામનુત્પત્તિકરશ્ચયત્ ॥ ૬ ॥

સાડી ચોખા, શાળના ચોખા, મગ, સીંધાલુણુ, આમળાં, ઘઉં, વરસાદનું જળ, દુધ, ઘી, જંગલ પદાર્થ, અને મદ એ પદાર્થો રોગ સેવન કરવા યોગ્ય છે. જે પદાર્થ શરીરની સ્વસ્થતાને બગાડે નહિ અને રોગ ને ઉત્પન્ન કરે નહિ તેને ખાવા જોઈએ. ૫-૬

અતઃકર્દ્દશરીરસ્યકાર્યમ્બ્યજ્જનાદિકમ્ ।

સ્વસ્થવૃત્તમભિમેત્યગુણતઃસંપ્રવક્ષ્યતે ॥ ૭ ॥

હવે સ્વસ્થતાની રક્ષાને માટે અંજનાદિનું સેવન કરવું જોઈએ. તેથી તેના ગુણનું કથન કરવામાં આવે છે. ૭

અંજન.

સૌન્દર્યપ્રાપ્તિયાંત્રમક્ષ્ણોઃપ્રયોજયેત્ ।

પશ્ચરાત્રેષ્ટરાત્રેવાસ્નાવળાર્થેરસાજ્જનમ્ ॥ ૮ ॥

દરરોજ આંખોમાં સુરમાનું અંજન કરવાથી તેઓને હિતકારી છે. પાંચ કે આઠ દિવસનું અંતરે આંખોમાંથી જવ કાઢવાને માટે રસાંજન લગાવવું જોઈએ. ૮.

દિવસે તીક્ષ્ણ અંજન ન લગાવવું.

નહિનેત્રામયંતસ્યવિશેષાશ્લેષ્મતોમયમ્ । દિવાતન્નપ્રયોક્તવ્યંનેત્રયોમ્તીક્ષ્ણમજ્જનમ્ ॥ ૯ ॥

વિરેકદુર્બલાદૃષ્ટિરાદિત્યં પ્રાપ્યસીદતિ । તસ્માત્સ્નાવ્યંનિશાયાન્તુ-

ધ્રુવમજ્જનમિપ્યતે ॥ ૧૦ ॥ તતઃશ્લેષ્મહરંકર્મહિતંદષ્ટેઃપ્રસાદનમ્ ॥ ૧૧ ॥

આથી નેત્રોમાં કોઈ રોગ થતો નથી અને વિશેષે કરીને કફનો ભય રહેતો નથી. દિવસે તીક્ષ્ણ અંજન લગાવવું જોઈએ નહિ કારણ કે તેથી નેત્રોમાંથી જળ નીકળે છે અને તેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ લાગવાથી નજર ટુંકી થઈ જાય છે. અને તેથી નેત્રોમાંથી જળકાઢે તેવાં અંજન રાત્રે આંજવાં જોઈએ. અને તેથી કફને તોડનાર તીક્ષ્ણ અંજન રાત્રીએ આંજવાથી નેત્રોને હિતકારક છે. ૯-૧૦-૧૧.

અંજનથી દ્રષ્ટિનું તેજ.

યથાહિકળકાદીનાંમલિનાંત્રિવિધાત્મનામ્ । ધૌતાનાંનિર્મલાશુદ્ધિસ્તૈલચેલકલા-

दिभिः ॥ १२ ॥ यवनेत्रे मत्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः । दृष्टिर्निराकुलाभा-
तिनिर्मलेनमसीन्दुवत् ॥ १३ ॥

नेत्री रीते सुवर्णादि धातु, तेष, उपडां, वाण विगेरेनी साथे धोवाथी स्वच्छ यथंनय
छे तेवी रीते मनुष्यानां नेत्रा अंजन तथा आश्रयोतनादिथी स्वच्छ यथं नम निर्भण
आकाशमां यद्रमा प्रकाशमान यथं रहे छे, तेनी माइक प्रकाशमान रहे छे. १२-१३.

अंजनना पदार्था.

हरेणुकांप्रियंगुश्चपृथ्वीकांकेशरंनखम् । हीवेरंचन्दनंपत्रंत्वगेलोत्पलकम् ॥ १४ ॥
ध्याभकंमृकंमांसोगुग्गुल्वगुरुशर्करम् । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपुष्कलो-
ध्रत्वचःशुभाः ॥ १५ ॥ वन्यंस्वर्जरसंस्तंशैलेयंकमलोत्पले । श्रीवेष्टकंशुकी-
ञ्जशुकवर्द्धमथापिच ॥ १६ ॥ पिष्ट्वालिम्पेच्छिरषिकांतांवर्तियवसन्निभाम् ।
अंगुष्ठसंमितांकुर्यादङ्गुलसमांभिषक् ॥ १७ ॥ शुष्कांविगर्भांतांवर्तियधूमनेत्रा-
र्पितानरः । स्नेहाक्तामग्निसंप्लुष्टां पिबेत्प्रायोगिकींसुखाम् ॥ १८ ॥

रेणुका, कांग, लई, नागकेसर, नभलो सुगंधीवाणो, यंदन, तमाक्षपत्र, तण, धलायत्री,
अस, पदमक, रेखिषतृण, नेडीमद, नटाभांसी, गुगण, अगर, शाकर, वरुनी छाल, उभरानी
छाल, पीपणानी छाल, पारस पीपणानी छाल, लोधर, वंशलोचन, नंगली अणुरेनो रस,
मेथ, छडीलो, राण, कभण, उपलेट, मीढाण, शाख, (मेढो गज) लईठ अे सर्वा औषधोने
वाटी सुर्णु करवुं. पछी अेक आठ आंगण लांभी गेण सणीपर तेनो लेप करी अंगुठो
नेवुं नकुं अनावी सुकववुं. सुकाया पछी तेमाथी सणी काटी लेवी पछी ते अत्तिने धी
योपडवुं अने अेक तरइथी सणगावी भीछ तरइथी भीडीनी माइक पीवाथी नण्णो
भटे छे. १४ थी १८.

वसाघृतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तैर्वरौषधैः ।

वर्तियधुरकैःकृत्वास्त्रैहिकींधूममाचरेत् ॥ १९ ॥

यरभी, धी, मीणु अने लवनीयदश औषधी अे सर्वने अेकत्र करी वाटी, धुंटी अत्ती
अनावी धीथी योपडी तेने पीणी. तेने स्नेहिक धुमपान इडे छे. १९.

श्वेताज्योतिष्मतीचैवहरितालमनःसिला ।

गन्धाश्चागुरुपत्राद्याधूमोमूर्द्धविरेचनम् ॥ २० ॥

वज, मासकांगणी, हस्ताण, मनशील, अगर, तमाक्षपत्र विगेरे सुगंधी द्रव्यो भेणनी,
वाटी, अत्ति अनावी तेनी धुमाडी पीवाथी भस्तकनी पीड भटे छे. २०.

धुमपानना शयदा.

गौरवंशिरसःशूलंपीनसाद्वाभेदकौ । कर्णाक्षिशूलंकासह्रिकाश्वासौगलग्रहः

॥ २१ ॥ दन्तदौर्बल्यमास्त्रावःश्रोत्रघ्राणाग्निदोषजः । पूतिघ्राणास्यगन्धश्चद-

न्तशूलमरीचकः ॥ २२ ॥ हनुमन्याग्रहःकण्डूःक्रमयःपाण्डुतामुखे । श्लेष्मप्र-

સેકોવૈસ્વર્યગલશુષ્કચપજિહ્વિકાં ॥ ૨૩ ॥ સ્વાલિત્યપિચ્ચસ્ત્વશ્ચકેશોનાંપત-
નન્તયા । ક્ષવથુશ્ચાતિતન્દ્રાચબુદ્ધેર્મોહોઽતિનિદ્રતા ॥ ૨૪ ॥ ધૂમપાનાત્પશામ્યંતિ-
બલંભવતિચાધિકમ્ । શિરોરુહકપાલાનામિન્દ્રિયાણાંસ્વરસ્યચ ॥ ૨૫ ॥ નચ-
વાતકફાત્માનોઽલિનોઽપૂર્ણજન્નુજાઃ । ધૂમવક્રકપાનસ્યવ્યાધયઃસ્યુઃશિરો-
ગતાઃ ॥ ૨૬ ॥

ધુમાડી પીવાથી શરીરનું ભારેપણું, મસ્તકની પીડા, પીનસ, આદાશીશી, કાન તથા નેત્રાની પીડા, ખાંસી, હેડકી, શ્વાસ, ગળાનું રૂંધાવું, દાંતોની દુર્મળના, કાન, નાક તથા નેત્રાનું વહેવું, કાન તથા મુખની દુર્ગંધી, દાંતોની પીડા, અચ્ચી, લ્પુચ્ચ, -વાત, ગળાની પાછળના ભાગની નસનું રહી જવું, ખસ, કૃમિ, પાંદુ, વારંવાર કકરું પડવું, સ્વરભંગ, ગલશુંડી, ઉપશ્લેષક અથવા શ્લેષનું રહી જવું, ખાલીસ, વાળોનું પીળા પડવું, યા ખરી જવું, છીંક, તંદ્રા, ખેલોશિ, આતનિંદ્રા, આ સર્વ રોગ ધુમ્રપાન કરવાથી મટી જાય છે, બળ અધિક આવે છે, અને કેશ, કપાળ, ઈન્દ્રિય તથા શ્વર એ સર્વનું બળ વધે છે. જે માણસ મુખથી ધુમાડી પી નાકમાંથી બહાર કાઢે છે તેને ઉધ્વજન્નુનાંમિ વાત કકરના બળવાન રોગ થતા નથી અને માથામાં થવાવાળી વાત કકરની પીડા થતી નથી. ૨૧ થી ૨૬.

ધુમાડી લેવાનો વખત.

પ્રયોગપાનેતસ્યાષ્ટૌકાલાઃસમ્પરિકીર્તિતાઃ । વાતશ્લેષ્મસમુત્કેશઃકાલેષ્વેષુહિ
લક્ષ્યતે ॥ ૨૭ ॥ સ્નાત્વામુત્તવાસમુલિચ્ચક્ષુત્ત્વાદન્તાન્વિઘૃષ્યચ । નાવનાજ્જ-
નનિદ્રાન્તેચાત્મવાન્ધૂમપો ભવેત્ ॥ ૨૮ ॥ તથાવાતકફાત્માનોનભવન્ત્યૂર્ણજ-
ન્નુજાઃ । રોગાસ્તસ્મતુપેયાઃસ્યુરાપાનાસ્ત્રિત્વયત્ત્વયઃ ॥ ૨૯ ॥ પરંદ્વિકાલપાચી-
સ્યાદહઃકાલેષુબુદ્ધિમાન । પ્રયોગેસૈહિકેત્વેવં વિરેચ્યંત્રિશ્વતુઃપિવેત્ ॥ ૩૦ ॥

ધૂમ્રપાન કરવાના આઠ કાળ-વખત છે. કારણ કે વાત કકરને બળવાન કરવામાં પણ એ આઠ કાળ-વખત છે. સ્નાન કર્યા પછી, ભોજન કર્યા પછી, ઉલટી કરીને, છીંક ખાધને, દાંતણુ કર્યા પછી, નાસ લીધા પછી, અંજન કર્યા પછી, અને સુઈ ઉઠ્યા પછી બુદ્ધિમાને ધુમ્રપાન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે ધુમ્રપાન કરવાથી ગર્દનના ઉપર થનારા વાત કકરના રોગ કદી થતા નથી. આ પ્રમાણે ધુમ્રપાન કરવાના આઠ કાળ છે. એટલી વખતે એ ત્રણ વાર ધુમ્રપાન કરવું જોઈએ. બુદ્ધિમાન પુરૂષે દિવસમાં એ વાર ધુમ્રપાન કરવું, અને સ્નેહન ધુમ્રપાન ત્રણ વાર વાર કરવું જોઈએ. ૨૭ થી ૩૦.

ધુમ્રપાનથી કન્ઠાદિકની શુદ્ધિ.

હૃત્કળેન્દ્રિયસંથુદ્ધિલ્લઘુત્વંશિરસઃશમઃ । યયેરિતાનાંદોષાણાં સમ્યક્પીતસ્યલ-
ક્ષણમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઉત્તમ રીતે ધુમ્રપાન કરવાથી હૃદય, કંઠ, ઈન્દ્રિય, એમની શુદ્ધી થાય છે. માથામાં હલકાપણું આવે છે. સર્વ દોષો મટાડી સ્વસ્થતાને આવે છે. આ ધુમ્રપાનનાં લક્ષણ છે. ૩૧

અતિ ધુમ્રપાનથી ઉપદ્રવ.

વાધિર્ચ્યમાન્ઘ્રમૂકત્વંરક્તપિત્તંશિરોભ્રમમ્ ।

અકાલેચાતિપીતશ્ચધૂમઃક્રુદ્યાદુપદ્રવાન્ ॥ ૩૨ ॥

મેહરાપણું, જડતા, બોખડાપણું, રક્તપિત્ત, માથામાં ચક્રર આવવાં, આ ઉપદ્રવ સમય વિના અતિ ધુમ્રપાન કરવાથી થાય છે. ૩૨.

ઉપદ્રવ શાન્તિના ઉપાય.

તન્નેટ્ટંસર્પિણ્યપાનંનાવનાઙ્ગનતર્પણમ્ । સ્નેહિકંધુમજેદોષેવાયુઃ પિત્તાનુગોયદિ ॥ ૩૩ ॥ શીતન્તુરક્તપિત્તેસ્યાચ્છૂલેષ્મપિત્તેવિવ્વરૂક્ષણમ્ । પરન્ત્વતઃપ્રવક્ષ્યામિ-ધૂમોયેષાંવિગર્હિતઃ ॥ ૩૪ ॥

ધુમ્રપાનને લીધે પથ્થેલા ઉપદ્રવો મટાડવાને માટે ઘી પીવરાવવું, નસ્ય, અંજન, તથા તર્પણુ કરવું જોઈએ, ધુમ્રપાનથી વાતપિત્ત ક્રોધાયમાન થાય છે. તેો સ્નેહન કરવું જોઈએ, રક્તપિત્ત કુપીત થાય તેો હંડી ક્રિયા કરવી, અને ક્રુદ્ધ પિત્ત ક્રોપીત થાય તેો રક્ષ ક્રિયા કરવી. હવે જોણે ધુમ્રપાન ન કરવું જોઈએ તેનું વર્ણન કહું છું. ૩૩-૩૪.

ધુમ્રપાનના અનધિકારી.

નવિરિક્તઃપિન્નેદ્ધૂમંનકૃતેવન્તિકર્મણિ । નરક્તીનવિષેનાર્ત્તોનશોચીનચગ-ર્મિણી ॥ ૩૫ ॥

જુલાબ લીધો હોય તેણે, અસ્તીકર્મ કર્યા પછી, રક્તપીતવાળાએ, ઝેરથી પીડાતાએ, શોકવાળાએ, અને ગર્ભિણી સ્ત્રીએ ધુમ્રપાન કરવું નહિ. ૩૫.

ધુમ્રપાનથી અયોગ્ય રોગ.

નશ્રમેનમદેનામેનપિત્તેનપ્રજાગરે । નમૂર્ચ્છાંભ્રમતૃષ્ણાસુનક્ષીણેનાપિચક્ષતે ॥ ૩૬ ॥ નમગ્રદુગ્ધેપીત્વાચનસ્નેહંનચમાક્ષિકમ્ । ધૂમંનશુક્ત્વાદધ્રાચનરૂક્ષઃક્રુદ્ધૈવચ ॥ ૩૭ ॥ નતાલુશોષેતિમિરેશિરમ્યભિહતે ન ચ । નશંસ્વકેનરોહિણ્યાંનમેહેનમદા-ત્યયે ॥ ૩૮ ॥ एषुधूममकालेषुमोहात्पिबतियोनरः । रोगास्तस्यप्रवर्द्धन्तेदारु-णाधूमविभ्रमात् ॥ ૩૯ ॥

થકિશાએ, મધ પીધેલાએ, આમાજીર્ણવાળાએ, પિત્તવાળાએ, ઉઝગરાવાળાએ, મુર્ચ્છા-રોગવાળાએ, ભ્રમવાળાએ, તૃપાવાન, દુર્બલે, ક્ષયવાળાએ, મદીરા કે દુધ પીધા પછી, દહીંનું બોજન કર્યા પછી, રક્ષ, ક્રોધીએ, તાણુ શોપીએ, તીમીર રોગવાળાએ, માથામાં ધા વાગેલો હોય તેણે, શંખક રોગ વાળાએ, રોહીણી રોગવાળાએ, અને પ્રમેહ તથા મેદાત્યય રોગવા-ળાએ, ધુમ્રપાન કરવું નહિ જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે ત્યાગ કરેલા રોગોમાં અથવા સમયમાં મોહવશ થઈ ધુમનું પાન કરે છે તે મનુષ્યનો દારૂ રોગ ધુમ્રપાનની ખરાખીથી વૃદ્ધિને પામે છે. ૩૬-૩૯.

વિશેષ રોગોમાં વિશેષ સ્થાનોમાં ધુમ્રપાન.

ધૂમયોગ્યઃપિવેદોર્ષેશિરોઘ્રાણાક્ષિસંશ્રયે । ઘ્રાણેનાસ્યેનકઠસ્થેમુલ્દેનઘ્રાણપોવ-
મેત્ ॥ ૪૦ ॥ આસ્યેનધૂમકવલાન્પિબન્ઘ્રાણેનનોદ્રમેત્ । પ્રતિલોમંગતોહ્યાશુધૂ-
મોર્હિસ્પ્યાદ્ધિચક્ષુ િ ॥૪૧॥ ઋજ્વલ્ગચક્ષુસ્તચ્ચેતાઃસૂપવિષ્ટિષ્ણિપર્યયમ્ । પિવેચ્છિ-
દ્રંપિધાયૈકં નામયાધૂમમાત્મવાન્ ॥ ૪૨ ॥

જેને માથુ, નાક તથા નેત્રમાં રોગ હોય તો નાસિકા દ્વારા ધુમ્રપાન કરવું, અગર ગળામાં રોગ હોય તો મુખથી ધુમ્રપાન કરવું તો નાકથી, ધુમ્રપાન કરી મુખથી બહાર કા-
ઢવું પણ મુખથી ધુમ્રપાન કરી નાસિકાથી બહાર ન કાઢવું કેમકે ધુમાડી પાછી જઈ આં-
ખોને બગાડે છે, અંપૂર્ણ શરીર તથા આંખો જે સીધાં રાખી સુખ પૂર્વક બેસી સાવધાન થઈ બુદ્ધિમાન પુરૂષે નાસિકાના એક છીદ્રને બંધ કરી બીજા છીદ્રથી ત્રણ વાર ધુમ્રપાન કરવું. ૪૦ થી ૪૨.

ચોત્ત્ય ધુમ્રપાન.

ચતુર્વિંશતિકંનેત્રંસ્વંગુલીભિર્વિરેચને । દ્વાત્રિંશદંગુલંસ્નેહેપ્રયોગેઽધ્યર્દ્ધમિષ્યતે ॥
૪૩ ॥ ઋજુત્રિકોષાફલિતંકોલાસ્થયગ્રપ્રમાણિતમ્ । વસ્તિનેત્રસમદ્રવ્યં ધૂમનેત્રં
પ્રશસ્યતે ॥ ૪૪ ॥ દૂરાહ્નિર્નિર્ગતઃપર્વચ્છિન્નોનાડીતનૂકૃતઃ । નેન્દ્રિયંબાધતેધૂ-
મોમાત્રાકાલ્નિપેવિતઃ ॥ ૪૫ ॥ યદાચોરશ્ચકઠશ્ચશિરશ્ચલ્લઘુતાંત્રજેત્ । કફ-
શ્ચત્તુતાંપ્રાપ્તઃસુપીતંધૂમમાદિશેત્ ॥ ૪૬ ॥

વિરચન ધુમ્રમાં ૨૪ આંગળ લાંબી નળી લેવી વેનદર્શ્ય, સ્નેહ ધુમ્રપાનમાં ૩૨ આંગળ અને સદૈવ ધુમ્રપાનમાં ૧૬ આંગળ નળી બનાવવી. સીધી, ત્રણખંડ વાળી આગળના ભા-
ગમાં બેરના ટળીઆના જેટલા છીદ્ર વાળી અને જે ચીન્નેથી બસતીની નળી અને છે તેજ
ચીન્નેથી બનાવેલી ધુમ્રપાનની નળી એટ છે. દુરથી બેંચવામાં આવતો ધુમાડો નળીની વે-
ડમાં થઈ બંધ નળીમાં આવે એવી નળી લેવી વેનદર્શ્ય. એ પ્રમાણે માત્રા અને કાળના
પ્રમાણમાં ખીધેલી ધુમાડી ઈંદ્રિયોને બાધ કરતી નથી. ધુમ્રપાન કરતી વખતે છાતી, કંઠ,
અને મસ્તક દલકાં પડે અને કંઠ પાતળો થઈ નીકળવા માટે તો જાણવું કે બરાબર ધુમ્ર-
પાન કર્યું છે. ૪૩-૪૬.

ધુમ્રપાન ઠીક ન થવું.

અવિશુદ્ધઃસ્વરોચસ્યકઠશ્ચસકફોભવેત્ । સ્તિમિતોમસ્તકશ્ચૈવમ પીતંધૂમમાદિ-
જેત્ ॥ ૪૭ ॥ તાલુમૂર્ધ્વાચકઠશ્ચશુષ્યતેપરિતપ્યતે । તૃષ્યતેમુહ્યતેજન્તૂરક્તસ્રવ-
તેઽધિકમ્ ॥ ૪૮ ॥

ધુમ્રપાનથી સ્વર શુદ્ધ ન થાય, કંઠમાં ગરધરી બળે, મસ્તક ભારે જણાય, તો સમ-
જવું કે ઠીક ધુમ્રપાન કર્યું નથી. અતિ ધુમ્રપાન કરવાથી તાળુ, મૂર્ધા અને કંઠ, સુકાવા-
લાગે છે અને તપે છે. તૃપાથી કે અક્રમથી ક્યવ વ્યાકુળ થાય છે અને લોહી પડવા
માટે છે. ૪૭-૪૮.

અધિક ધુમ્રપાનના દોષ.

શિરશ્ચન્નમતેऽત્યર્થમૂર્છાંચાસ્યોપજાયતે ।

इन्द्रियाण्युपतप्यन्तेधूमेत्यર્થनिषेविते ॥ ૪૯ ॥

અધિક ધુમ્રપાન કરવાથી માથામાં બહુજ ચક્ર આવવા માટે, મુછા આવે, સર્વ ઈન્દ્રિયો વ્યાકુળ થાય છે અને આવી રીતે ઉપદ્રવ થાય છે. ૪૯.

ધુમ્રપાનને અયોગ્ય દેશકાળ.

वर्त्मवर्षेऽणुतैलञ्चકાલેષુત્રિણનાચરેત્ ।

પ્રાવૃટશરદ્ધસન્તેષુગતમેવેનમસ્તલે ॥ ૫૦ ॥

અત્યંત ધુમ્રપાનથી દેહનાં છીદ્રોમાંથી લોહી નીકળવા માટે તો ૧અણુ તેલ ને શરીર પર લગાવવું. પરંતુ વર્ષા, શરદ, વસંત આ ૩તુઓમાં અણુ તેલ ન લગાવવું અને વરસાદ ચંદ્રી આકાશ ધ્રમધીર હોય ત્યારે પણ અણુ તેલ ન લગાવવું. ૫૦.

નસ્ત્યના ગુણ.

નસ્યકર્મ્મયથાકાલંયોયથોક્તનિષેવતે । નતસ્યચહુર્નગ્રાણંન શ્રોત્રમુપહન્યતે ॥૫૧॥
 ॥ નસ્યુઃ શ્વેતાનકપિલાઃકેશાઃસ્મશ્રણિ વાપુનઃ । નચક્રશાઃપ્લુટચન્તેવર્દ્ધન્તે-
 ચવિશેષતઃ ॥૫૨॥ મન્યાસ્તમ્ભઃશિરઃશૂલમર્દિતંહનુસંગ્રહઃ । પીનસાર્દાવભેદૌચ-
 શિરઃકમ્પશ્ચશામ્યતિ ॥ ૫૩ ॥ શિરાઃશિરઃકપાલાનાંસન્ધયઃ સ્નાયુકળ્ડરાઃ ।
 નાવન મીગિતાશ્ચાસ્યલભન્તેઽધ્યધિકંબલમ્ ॥ ૫૪ ॥ મુખંપ્રસન્નોપચિતંસ્વરઃસ્નિ-
 ગ્ધઃસ્થિરોમહાન્ । સર્વેન્દ્રિયાણાંવૈમલ્યંબલંભવતિચાધિકમ્ ॥ ૫૫ ॥ નચાસ્ય-
 રોગાઃ સહમાપ્રભવન્ત્યૂર્દ્ધજત્રુજાઃ । જીર્યંતંશ્ચોત્તમાઙ્ગેચજરાનલભતેબલમ્ ॥૫૬॥

જે મનુષ્ય શાસ્ત્રોક્તરીતે વિધી પૂર્વક સમયાનુસાર નસ્ત્ય લે છે તે મનુષ્યનાં નેત્રા નાસિકા અને કાનોની શક્તિ કદી નહીં થતી નથી. અને માથાના વાળ કાઠી, અને મૂલના વાળ સફેદ તેમજ પીળા કે ભૂરા થતા નથી. તેમજ ખરી પડતા નથી. અને કાંપા વધે છે. ગળાની પાછળની નસનું રહી જવું, માથાની પીડા, અર્દીતવા, બાંગોનું રહી જવું, પીનસ, આદાશીશી તથા શીર કંપનો રોગ એ સર્વ રોગ મટી જાય છે. માથાની શિરા, કપાળોની સંધી, સ્નાયુ, અને કંન્ડરા, આ નસ્ત્યના સેવનથી ઘણાં બળવાળાં થાય છે. મુખ પ્રસન્ન તથા શુદ્ધ રહે છે, અવાજ સ્થિર, બળવાન તથા ગંભીર થાય છે, તમામ ઈન્દ્રિયો નિર્મળ તથા અધિક બળ યુક્ત થાય છે. ગળાના ઉપર થનારા રોગ એકાએક થતા નથી. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ માથાના વાળ સફેદ થતા નથી. ૫૧ થી ૫૬.

નસ્ત્ય કરવા યોગ્ય તેલ તથા તેની માત્રા.

चन्दनागुरुणीपत्रंदावीस्वरूमधुकंबलाम् । प्रपौण्डरीकंसूक्ष्मैलांविडङ्गविल्वमुत्पलम्

૧ અણુ તેલની વિધિ આજ અધ્યાયમાં આગળ લખવામાં આવશે.

हीवेरमभयंवन्यंत्वङ्मुस्तं सारिवां स्थिराम् । सुराङ्गपृथिपर्णीञ्चजीवत्तीञ्चञ्चता-
वरीम् ॥ ५८ ॥ हरेणुं दृहतींव्याघ्रींसुरभींपद्मकेशरम् । विपाचयेच्छतगुणेमाहे-
न्द्रेविमलेऽम्भसि ॥ ५९ ॥ तैलाद्दशरणशेषंकषायमवतारयेत् । तेनतैलंकषा-
येणदशकृत्वोविपाचयेत् ॥ ६० ॥ अथास्यदशमेपाकेसमांशंछागलंपयः ।
दद्यादेषोणुतैलस्यनावनीयस्यसंविधिः ॥ ६१ ॥ तस्यमात्रांप्रयुञ्जीततैलस्यार्द्ध-
पलोन्मिताम् । स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्यपिचुनानावनैस्त्रिभिः ॥ ६२ ॥

अंजन अगर तमात्रपत्र, दारुणदर, तज, जेठीमद, अरेटी, स्थल कमल, नानी धलायची, वावडींग, भीखुं, उपनेट, सुगंधीवाजो, अस, डेवडीमोथ, तज, नागरमोथ, शाखीपर्णी, देवदार, पृथपर्णी, श्वंती, शतावरी, रेखुडा, उलीमोरींगणी, मेडीमोरींगणी, शाखेडुं, कमलनां केशर, अे सर्व औषधीओने वाटी योगणा वरसादना पाणीमां पडावी न्यारे दशमे भाग आडी रहे त्यारे उतारी गाणी लेवुं पडी तेना दशमे भाग तेल लघ तेमां तेलनी अराअर क्वाथ नांभी पडाववुं पाणी अणी जठ तेल आडी रहे त्यारे पाछे अेक भाग क्वाथ इरी मेणववे अेगी रीते दश वभतमां सर्व क्वाथ तेलमां आणी देवो पणु दशमी वभते तेमां तेलनी अराअर अडरीनुं दुध मेणवी अने पडाववुं न्यारे पाणी अने दुध अणी जठ तेल आडी रहे त्यारे ते तेलने गाणी लेवुं तेनुं नाम अणु (सूक्ष्म) तेल डडे छे. तेना नस्यनी विधि अेवी छे अे तोला तेल लघ पडेसां भस्तकमां स्वेदन तथा स्नेहन करीं त्रणु वार इधनी मारइते नास लेवो जेधअे. ५७-६२.

दिवसनुं प्रभाणु.

त्र्यहात्र्यहाच्चसप्ताहमेतत्कर्मसमाचरेत् ।

निवानोष्णसमाचारोहिताग्नीनियतेन्द्रियः ॥ ६३ ॥

दर त्रीजे दिवसे आ तेलनुं नस्य लेवुं. अेवी रीते अेक अडवाटीआ सुधी नस्य क्षीधा पडी दवा वाणा न्यानयी दूर रहेवुं, गरम पाणीनो व्यवहार करेवा नडी, अणी पाणवी अने मितादार करी अंतेंद्रिय रहेवुं. ६३.

तेलना गुणु.

तैलमेतत्रिशोषघ्नमिन्द्रियाणांबलप्रदम् ।

प्रयुञ्जानोयथाकालंयथोक्तानश्नुतेगुणान् ॥ ६४ ॥

आ तेल त्रिशोष नटाडे छे अने अंद्रियोने अण आपे छे. योज्य रीते समयादिने विचार करी आ तेलनुं सेवन करेवाची उपरना तमाभ गुणु करे छे. ६४.

जे वभत दातणु.

आपोथिताग्रंद्रौकालौकषायंकटुतिक्तकम् ।

भक्षयेदन्तपवनंदन्तमांसान्यबाधयन् ॥ ६५ ॥

गुरा, डडवा अने तीभा दाडडनुं दातणु दावी मुपथी कुयजे करी दिवसमां जे व-

અત સત્તાર તથા સાંજે એકે એક દાંતને સાફ કરી એવી રીતે દાંતથી કરવું કે દાંતના પારાં છોલાય નહિ. ૬૫.

દાંતથી કરવાના ગુણ.

નિહન્તિગન્ધવૈરસ્યંજિહ્વાદન્તાસ્યજંમલમ્ ।

નિષ્કૃષ્યરુચિમાધસેસઘોદન્તવિશોધનમ્ ॥ ૬૬ ॥

આ પ્રમાણે જીભ, દાંત તથા મુખના દુર્ગંધયુક્ત મેલને કાઢી નાંખવામાં આવે છે ત્યારે દાંત શુદ્ધ થઈ રૂચી ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬.

સુવર્ણાદિકની જીભ.

સુવર્ણરૂપ્યતામ્રાણિત્રપુરીતિમયાનિચ ।

જિહ્વાનિર્લેખનાનિસ્યુરતીક્ષ્ણાલ્પદ્રુજ્જ્વ નેચ ॥ ૬૭ ॥

સોનું, ચાંદી, તાંબુ, કલ્ક અથવા પીતળની, તીક્ષ્ણતા વિનાની ઉલ્લ ખનાવવી જોઈએ. ૬૭

જીભની સ્વચ્છતાનો લાભ.

જિહ્વામૂલગતંયજ્વમલમ્ચ્છ્રાસરોધિચ ।

સૌગન્ધ્યંભજતેતેનતસ્માજિહ્વાંવિનિર્લેખેત્ ॥ ૬૮ ॥

જ્યારે જીભના મૂળનો મેલ તથા શ્વાસનું કંધન કરનાર મેલ નીકળી જાય છે ત્યારે મુખમાં સુગંધી આવવા માંડે છે. જેથી ઉલ્લ ખનાવવી જોઈએ. ૬૮.

દાંતથી માટે શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ.

કરજ્જકરવીરાકંમાલતીકકુમાસનાઃ ।

શસ્યન્તેદન્તપવનેચેચાપ્યેવંવિધાદ્રુમાઃ ॥ ૬૯ ॥

કરંજ, કણેર, આકડો, ચમેલી, સાજડ અને ખીજેસાર અથવા તેના જેવા ગુણુ દોષો વાળા ખીજન વૃક્ષોનાં દાંતથી શ્રેષ્ઠ છે. ૬૯.

ધાર્યાણયોસ્યેનવૈશશરુચિસૌગન્ધમિચ્છતા । જાતીકટુકપૂગાનાં લવજ્જસ્યફલાનિચ ॥ ૭૦ ॥ કક્રોલકફલંપત્રંતામ્બૂલસ્યશુભં તથા । તથાકર્પૂરનિર્ય્યાસઃસૂક્ષ્મૈલાયાઃફલાનિચ ॥ ૭૧ ॥

મુખની શુદ્ધિ, રૂચી અને સુગંધીની જે માણસને ઇચ્છા છે તેણે જાયફળ, કરતુરી, સોપારી, લવીંગ, કંદોળ, પાન, કપુર, અને ઇલાયચી મુખમાં રાખવાં જોઈએ. ૭૦-૭૧.

હન્વોર્બલંસ્વરબલંવદનાપચયઃપરઃ । સ્યાત્પરશ્ચરસજ્ઞાનમન્નેચ રુચિરુત્તમા ॥૭૨॥

આથી જડોમાં બળ આવે છે, સ્વર બળવાન થાય છે, મુખની પુષ્ટિ થાય છે, રસોને શ્વાદ આવે છે, અને અન્નમાં રૂચી ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૨.

॥ નચાસ્યકળ્થશોષઃસ્યાન્નૌષ્ઠયોઃસ્ફુટનાદ્વયમ્ । નચદન્તાઃક્ષયં યાન્તિદૃઢમૂલામ્બવન્તિચ ॥ ૭૩ ॥

આથી મુખ તથા કંઠનું સુકાવું, અને હોઠાનું ફાટવું બંધ થાય છે. દાંત પડી જતા નથી કારણ કે તેમની જડો મજબુત થાય છે. ૭૩.

**નશૂલન્તેનચામ્લેનહૃદ્યન્તેમક્ષયન્તિચ ॥ પરાનપિપરાન્મક્ષ્યાન્તૈલગ્નૃષસેવ-
નાત્ ॥ ૭૪ ॥**

મુખમાં તેલ રાખવાથી દાંત, ખાટા પદાર્થો ખાવાથી ખટાઈ જતા નથી. પરંતુ પ્રસન્ન થાય છે, અને બહુજ કઠણ પદાર્થોને પણ ચાવી શકાય છે. ૭૪.

માથામાં તેલ નાંખવાથી થતા ગુણ.

**નિત્યંસ્નેહાર્દ્રશિરસઃશિરઃશૂલંનજાયતે ॥ નચ્ચાલિત્યંનપાલિત્યં નકેશાઃપ્રપતન્તિ
ચ ॥ ૭૫ ॥ બલંશિરઃકપાલાનાંવિશેષેણાભિવર્દ્ધતે ॥ દૃઢમૂલાશ્વદીર્ઘાશ્ચકૃષ્ણાઃ
કેશાભવન્તિચ ॥ ૭૬ ॥ ઇન્દ્રિયાણિપ્રસીદન્તિસુત્વર્ગ્ભવતિચામલમ્ । નિદ્રાલા-
ભઃસુખં ચસ્યાન્મૂર્ધ્નિતૈલનિષેવણાત્ ॥ ૭૭ ॥**

દરરોજ માથામાં તેલ નાંખવાથી મસ્તક પીડા, ખાલીત્વ, વાગોનું ઘોળા થવું અને ખરી પડવું આ સર્વ રોગ થતા નથી. માથામાં તથા કપાળમાં અધિક બળ પ્રાપ્ત થાય છે. બાળની જડ પુષ્ટ થાય છે અને વાળ લાંબા તથા કાળા થઈ જાય છે. માથામાં તેલ ધાલવાથી ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે, ચામડી નિર્મળ અને સુંદર થાય છે, અને સુખ પૂર્વક નિદ્રા આવે છે. ૭૫ થી ૭૭.

કાન તથા શરીરમાં તેલથી ફાયદા.

**નકર્ણરોગાવાતોત્થાઃનમન્યાહનુસંગ્રહઃ । નોચ્ચૈઃશ્રુતિર્નવાધિર્યસ્યાન્નિત્યંકર્ણતર્પ-
ણાત્ ॥ ૭૮ ॥ સ્નેહાભ્યઙ્ગાઘયાકુમ્ભશ્ચર્મસ્નેહવિમર્દ્દનાત્ । ભવત્યુપાઙ્ગાદક્ષશ્ચદૃઢઃ
ક્લેશસહોયથા ॥૭૯॥ તથાશરીરમભ્યઙ્ગાદ્દૃઢંસુત્વક્રમજાયતે । પ્રશાન્તમારુતાવા-
ધંક્લેશવ્યાયામસંગ્રહમ્ ॥ ૮૦ ॥ સ્પર્શનેચાધિકોવાયુઃસ્પર્શનઙ્ગત્વગાશ્રિતમ્ ।
ત્વચ્યશ્ચપરમોભ્યઙ્ગસ્તસ્માત્તંશીલયેન્નરઃ ॥૮૧॥ નચાભિઘાતાભિહતંગાત્રમભ્યઙ્ગ-
સેવિનઃ । વિકારંમજતેડત્યર્થે બલકર્મણિવાક્કચિત્ ॥ ૮૨ ॥ સુસ્પર્શોપચિતાઙ્ગ-
શ્ચબલવાન્ પ્રિયદર્શનઃ । ભવત્યભ્યઙ્ગનિત્યત્વાન્નરોડ્લપોજરણ્વચ ॥ ૮૩ ॥**

કાનોમાં રોજ તેલ નાંખવાથી કાનોના વાતજ રોગ, ગળાની પાછળની નસનું સ્ફી જવું, હનુસ્તંભ, થોડું સાંભળવું અને બહેરાપણું આ સર્વ રોગ મટે છે. ૭૮. જેમ તેલ લગાવવાથી ઘડો મજબુત થાય છે, સ્નેહ મર્દનથી ચામડું નરમ થાય છે, અને રથનું પદકું મજબુત ચાલી શકે તેવું થાય છે તેવી રીતે સ્નેહ મર્દનથી શરીર મજબુત, નરમ, કલેશ સહેવાની શક્તિવાળું અને દ્રઢ થાય છે. ચરખી મટી રોગ સ્વીત થાય છે. કલેશ અને થાકનું સહન થઈ શકે છે. સ્પર્શમાં વાયુની આધિકતા છે અને તે સ્પર્શ ત્વચાને આધિન છે. તેલનું માલીશ કરવાથી ત્વચા બળવાન થાય છે જેથી દરરોજ તેલ માલીસ કરવાનો અભ્યાસ કરવો. ૭૯-૮૦-૮૧ દરરોજ તેલ લગાવનારને શરીરમાં વાગવાથી કાંઈ વિકાર

થતો નથી. બળનું કામ કરવાથી કાંઈ ખીડા થતી નથી. ૮૨. શરીર કામળ થાય છે. બળ તથા સુંદરતા પ્રાપ્ત થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી. ૮૩.

પગમાં તેલ લગાવવાનું ફળ.

સ્વરત્વંશુષ્કતાંરૌદ્યંશ્રમઃસુપ્તિશ્ચપાદયોઃ । સચ્ચણ્વોપશામ્યન્તિ પાદાભ્યઙ્ગનિષેવ-
નાત્ ॥ ૮૪ ॥ જાયતેસૌકુમાર્યૈશ્ચબલંસ્થૈર્યૈશ્ચપાદયોઃ । દૃષ્ટિઃપ્રસાદંલભતે-
મારુતશ્ચોપશામ્યતિ ॥ ૮૫ ॥ નચ્ચસ્યાદ્રઘ્નસીવાતાપાદયોઃસ્પૃશ્યંજ્વલ ॥ નશ્ચિ-
રાસ્ત્નાયુસક્કોચઃપાદાભ્યઙ્ગેનપાદયોઃ ॥ ૮૬ ॥

પગમાં તેલ લગાવવાથી ત્વચાનું અરસટપણું, સુકાપણું, બડાપણું, થાક, પગોમાં બહેર-
મારતી આ સર્વ રોગો જલ્દી નષ્ટ થઈ જાય છે. (૮૪) પગોમાં સુકુમારતા, બળ, સ્થિરતા,
દ્રષ્ટિની પ્રસન્નતા અને વાયુની શાંતિ થાય છે. ૮૫. ગૃધ્રસીવાન, પગનું ફાટવું, પગની શીરા
તથા નસોનું સંક્રાન્તિનું આ સર્વ રોગ પગમાં તેલ લગાવવાથી થતા નથી. ૮૬.

સ્નાનનું ફળ.

દૌર્ગન્ધ્યંગૌરવંતન્દ્રાંકણ્ડૂમલમરોચકમ્ । સ્વેદંબીભત્ત્વજ્વલેશરીરપરિમાર્જનમ્
॥ ૮૭ ॥ પવિત્રંવૃષ્યમાયુષ્યંશ્રમસ્વેદમલાપહમ્ । શરીરબલસન્ધાનંસ્નાનમોજ
સ્કરંપરમ્ ॥ ૮૮ ॥

શરીરને હુંસવાથી દુર્ગંધી, ભારેપણું, તન્દ્રા, ખુજલી, મેલ, અરુચિ, પરસ્પેવા, અને
ગંદવાડનો નાશ થાય છે. ૮૭. સ્નાન કરવું એ પવિત્ર કરનાર, વિચિત્ર વર્દક, આયુષ્ય
વધારનાર, શ્રમ, શ્વેદ તથા મળને મટાડનાર, અને શરીરમાં બળ આપી અને તેજસ્વી
બનાવનાર છે. ૮૮.

સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવાનું ફળ.

કામ્યંયશસ્યમાયુષ્યમલક્ષ્મીઘ્નંપ્રહર્ષણમ્ । શ્રીમત્પારિષદંશસ્તંનિર્મલામ્બરધારણમ્ ૮૯

સ્વચ્છ વસ્ત્રને પહેરવાથી, શોભા, યશ, આયુષ, લક્ષ્મી, આનંદ અને સભ્યતાનો
વધારો થાય છે, અને પ્રસંશા થાય છે. ૮૯.

સુગંધી પુષ્પો ધારણ કરવાનું ફળ.

વૃષ્યંસૌગન્ધ્યમાયુષ્યંકામ્યંપુષ્ટિબલપ્રદમ્ । સૌમનસ્યમલક્ષ્મીઘ્નંગન્ધમાલ્યાનેષેવણમ્ ૯૦

અંદન અને સુગંધીત પ્રલોની માળા ધારણ કરવાથી વૃધ્ધતા, સુગંધી, આયુ, સુંદરતા,
પુષ્ટિ અને બળ વધે છે, અને અલક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. ૯૦.

આલૂપણુ ધારણ કરવાનું ફળ.

ધન્યંમઙ્ગલ્યમાયુષ્યંશ્રીમદ્વચસનસૂદનમ્ । હર્ષણંકામ્યમોજસ્યંરત્નાભરણધારણમ્ ॥૯૧॥

રત્નયુક્ત આલૂપણોને ધારણ કરવાં એ ધન્ય, મંગળકારી, આયુષ્યનું હિત કરનાર,
શોભા આપનાર, વ્યસન નાશક, પ્રસન્નતા આપનાર અને કામ્ય તથા ઓજસને
વધારનાર છે. ૯૧

શુદ્ધિ ૩૭.

મેધ્યમ્પવિત્રમાયુષ્યમલક્ષ્મીકલિનાશનમ્ । પાદયોર્મલમાર્ગાણાંશૌચાધાનમમીક્ષણશઃ ૧૨.

પગ તથા ગુદા આદિ મળ માર્ગોની દરેક વખતે શુદ્ધિ કરવી એ શુદ્ધિ, પવિત્રતા, અને આયુષ્યને વધારે છે. અને અલક્ષ્મી તથા કલીયુગના દોષોને દુર કરે છે. ૯૨.

પૌષ્ટિકંવૃષ્યમાયુષ્યંશુચિરૂપવિરાજનમ્ । કેશશ્મશ્નુનસ્વાદીનાંકલ્પનંસંપ્રસાધનમ્ ॥૧૩॥

હળમત કરાવવી, નખ લેવરાવવા, તથા ડાઠી વિગેરેના ખાલ લેવરાવવા અને વાળને ઘોષ સાફ રાખવાથી પુષ્ટિ, કામીયોને હિતકારક, આયુ, પવિત્રતા અને સુંદરતાની વૃદ્ધિ થાય છે. ૯૩.

ચક્ષુષ્યંસ્પર્શનહિતપાદયોર્વ્યસનાપહમ્ । બલ્યંપરાક્રમસુખંવૃષ્યંપાદત્રધારણમ્ ॥૧૪॥

જોડા પહેરવા એ નેત્રો તથા સ્પર્શમાં હિતકારક છે તથા બળ, પરાક્રમ, સુખ, અને વિચરને આપનાર છે. ૯૪.

ઈતેઃપ્રશમનંબલ્યંગુપ્ત્યાવરણસંકરમ્ । ધર્માનિલરજોમ્બુઘ્નંછત્રધારણમુચ્યતે । સ્વ-

લતઃસંપ્રતિષ્ઠાનં શત્રૂનાશ્ચનિષેધનમ્ । અવષ્ટમ્બનમાયુષ્યંભયઘ્નંદણ્ડધારણમ્ ॥

છતરી ઓઢવાથી ઉપદ્રવોનો નાશ થાય છે. બળકારી અને તાપ, વાયુ, ધુળ તથા પિશા-આદિના ભયનો નાશ થાય છે. તથા હાથમાં ડંડ રાખવો એ, પગ ચુકી જવાથી પડી જતાં અટકાવનાર, શત્રુઓનો નાશ કરનાર, શરીરને સહાય આપનાર અને આયુષ્યને હિતકારક અને ભયને નસાડનાર છે. ૯૫.

નગરોનગરસ્યૈવરથસ્યૈવરથીસદા ।

સ્વશરીરસ્યમેધાવીકૃત્યેસ્વરહિતોભવેદિતિ ॥ ૧૬ ॥

જેવી રીતે નગરને રક્ષક નગરની રક્ષાને માટે અથવા રથ લાંકવાવાળો રથની રક્ષાને માટે સાવધાન રહે છે તેવી રીતે શુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ પોતાના શરીરના કામોમાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. ૯૬.

યોગ્યાયોગ્ય વિચાર.

ભવતિચાત્ર । વૃત્યુપાયાન્નિષેવેત યેસ્યુર્દ્ધર્માવિરોધિનઃ । શમમધ્યયન શ્રૈવસુખ-
મેવંસમશ્રુતે ॥ ૧૭ ॥

મનુષ્યનો ધર્મ છે કે ધર્મનાં અવિરોધી અથવા ધર્મયુક્ત ઉપાયો જીવન નિર્વાહને માટે કરવા (અધર્મથી જીવન નિર્વાહ ન કરવો) અને ઈંદ્રિયોને તથા ચિત્ત વૃત્તિઓને શાંત ભાવથી રાખી શકે તેવા અધ્યયન આદિ કરવાથી આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૭.

ઉપસંહાર.

તત્રશ્લોકાઃ । માત્રાદ્રવ્યાગિમાત્રાશ્ચસંશ્રિત્યગુરુલાઘવમ્ । દ્રવ્યાણાંગર્હિતોઽધ્યા-
સોયેષાંયેષાશ્ચશસ્યતે ॥ ૧૮ ॥ અજ્ઞનંધૂમવર્તિશ્ચત્રિવિધાવર્તિકલ્પના । ધૂમ-
પાનગુણાઃકાલાઃ પાનમાનંચયસ્યયત્ ॥ ૧૯ ॥ વ્યાપત્તિચિહ્નંભૈષજ્યંધૂમોયેષાં-

विगर्हितः । पेयोयथायन्मयंचनेत्रयस्यचयद्विधम् ॥१००॥ नस्यकर्मगुणानस्तः
कार्ययच्चयथायदा । भक्षयेदन्तपवनंयथायद्यद्गुणञ्चयत् ॥ १०१ ॥ यदर्थया-
निचास्येनधाट्याणिकवलग्रहे । तैलस्यये गुणादृष्टाशिरस्तैलगुणाश्रये ॥१०२॥
कर्णेतैलंतथाभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गे च मार्जने । स्नानेवाससिथुद्धेचसौगन्धेरत्नधा-
रणे ॥ १०३ ॥ शौचेसंहरणेलोम्नांपादत्रच्छत्रधारणम् । गुणमात्राश्रित्येऽ-
स्मिन् यथोक्तादण्डधारणे ॥ १०४ ॥

इये अध्यायनो उपसंहार कृतीये छीये. आ अध्यायमां मात्रा, द्रव्य, अने मात्रानं
लघु भारे तथा लघुका द्रव्य, निहा करवा योज्य द्रव्य, द्रव्यता निहा करवा योज्य अब्यास
अथवा नेने भारे पदार्थ पथी शक्रे छे तेनुं वर्णन कर्तुं छे. ते उपरांत अनुक्रमे, अंजन,
धुम, अस्ति त्रणु प्रधारनी अस्तिओ, धुमपानना गुणु, समय, मात्रा, धुमपानना दोष, तेना
यत्न, कोले धुमाडी पीवी न नेछंये, कोले पीवी, डेवी रीते धुमपाननी सणी अनाववी, ने
शीलेमां पीवी ते सर्वा शीलेनुं वर्णन, तथा नस्य कर्मा गुणु, नस्य डेवी रीते कथे व-
अते लेवो, दातणुनी विधि, गुणु, वृक्ष, कवस, तेल सुभमां धारणु करवाना गुणु, माध्यामां
तेल लगाववाना गुणु, डानमां तेल नांभवाना गुणु, शरीरपर तेल योणववाना गुणु, पयोमां
तेल योपडवाना गुणु, शरीरने वस्त्रथी साङ्ग करवाना गुणु, स्नान, शुद्ध वस्त्र धारणु, सु-
गंधित यंदनादि धारणु, रत्नाभरणु धारणु, शौच, लज्जमत कराववी, नेऽ पडेववा, छत्री,
लाकडी, ये सर्वने धारणु करवाना गुणु ये सर्वनुं आ मात्राश्रित्य अध्यायमां वर्णन
कर्तुं छे. ८८ थी १०४.

इति अग्निवेश कृते तंत्रे चरकप्रति संस्कृते ।

श्लोक स्थाने मात्राश्रित्योनामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अग्निवेशे रयेल अने यरुके शुद्ध करेल मात्राश्रित्यो नामनो
पांचमो अध्याय संपूर्ण थयो.

अध्याय ६ द्वो.

अथातः तस्याश्रित्यमध्यायं व्याख्यास्यामः । इतिहस्माह भगवानात्रेयः ॥

इये अमे तस्याश्रित्य अध्यायनुं वर्णन करीये छीये, येनुं लगवान आत्रेय कहेवा लाज्या.

मात्रा अने इतुने अनुकुण लोजनथी लाल.

तस्याश्रित्यमध्यायं व्याख्यास्यामः । तस्यतुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥१॥

योज्य मात्राथी योज्य रीते करेहुं लोजन अण अने वर्णनी वृद्धि करे छे. परंतु ने
इतुमां ने अहार विहार करेवो योज्य होय ते नणुने, ते प्रभाले करवाथी अण अने वर्णनी
वृद्धि थाय छे. १

શુદ્ધારા વર્ષની સંકલના.

इहत्खलुसंवत्सरंषडङ्गमृतुविभागेनविद्यात्तदादित्यस्योदगयनमादानं चप्रीनृतूष्-
शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत् वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गञ्च
॥ २ ॥

એક વર્ષમાં છ શુભ હોય છે. તેમાં શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ આ ત્રણ શુભોમાં સુર્ય ઉત્તરાયણનો હોય છે. જેને આદાનકાલ કહેવામાં આવે છે. અને વર્ષા, શરદ અને હેમંત આ ત્રણ શુભમાં સુર્ય દક્ષિણાયનનો હોય છે તેને વિસર્ગકાળ કહેવામાં આવે છે. ૨

विसर्गेषु पुनर्वायुः प्रवृत्तिरक्षाः प्रवन्ती तरे पुनरादाने सोमश्चाव्याहृतबलः । शिशि-
राभिर्भाभिरापूरयञ्जगदाप्याययति शश्वदतो विसर्गः सौम्यः ॥ ३ ॥

વિસર્ગકાળમાં પવન અત્યંત શ્પીવાયુ વાતો નથી પરંતુ આદાનકાલમાં શ્પીવાયુ વાયુ છે. વિસર્ગકાળમાં ચંદ્રમા બળવાન, સુંદર. સીતલ, અને પોતાના પ્રકાશથી જગતને સુખ આપનાર હોય છે જેથી કરીને વિસર્ગકાળને સૌમ્ય કહેવામાં આવે છે. ૩

सूर्योदित्तुं कर्तव्य.

आदानं पुराग्रेयं तावेतावर्कवायुसोमश्च कालस्वभावमार्गं परिगृहीताः कालचुरस-
दोषदेहबलनिवृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ ४ ॥

આદાનકાળ અમિતવવાજો (અધિક અગ્નિના ગુણવાજો) હોય છે. આદાનકાળ, સુર્ય, વાયુ, ચંદ્રમા એ સર્વ પોતપોતાના કાળસ્વભાવાનુસાર ગતિમાં પ્રવૃત થઈને કાળ, શુભ રસ, દોષ. દેહ અને બળની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ થાય છે. ૪

બળનાશમાં સૂર્યનું કારણ.

तत्र रविर्भाभिरादानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्ररूक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्त-
ग्रीष्मेषु यथाक्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तोरूक्षान् रसान् तित्तकषायकटुकांश्चाभिवर्दयन्तो
नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥ ५ ॥

આદાનકાળમાં સૂર્ય પોતાના તિક્ષ્ણ કિરણોથી જગતના રસોને ખેંચી લેછે. અને વાયુ તીવ્ર અને રૂક્ષ રસને સુકવી દે છે. એવી રીતે સુર્ય અને વાયુ, શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ, શુભોમાં અનુક્રમે રૂક્ષતાને ઉત્પન્ન કરીને રૂક્ષ, કડવા, તુરા, અને તીખા રસોને પ્રકટ કરે છે જેથી કરીને રૂક્ષતાથી મનુષ્યોને દુર્બળ કરે છે. ૫

वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रतापेशशिनिचा-
व्याहृतबलेमाहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापेजगत्यरूक्षारसाः प्रवर्द्धन्तेऽल्लवण-
मधुरायथाक्रमं तत्र बलमुपचीयन्ते नृणामिति ॥ ६ ॥ भवति चात्र ॥ आदावन्ते-
षु दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् । मध्ये मध्यं वरन्त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥ ७ ॥

વર્ષા શરદ અને હેમંત શુભમાં દક્ષિણાભિમુખ સર્વનો સમક્ષ માર્ગ, મેઘવાયુ અને

વરસાદની દ્વારા પ્રતાપનું થોડું થઇ જવાથી, ચંદ્રમાનો પ્રતાપ બળવાળો હોવાથી અને વરસાદના જળદ્વારા જગતના સંતાપો મટી જવાથી રક્ષતા રહિત, અમ્લ, લવણ તથા મધુર રસની અનુક્રમે વૃદ્ધિ થાય છે અને મનુષ્યોનું બળ પણ વૃદ્ધિ પામે છે. ૬ વિસર્ગ કાળની પહેલાં, (વર્ષાશતુભાં) અને આદાનકાળની પછી (ગ્રીષ્મ)ના વખતમાં મનુષ્યાદિમાં નિર્બળતા હોય છે તેવીજ રીતે આદાન અને વિસર્ગકાળની વચ્ચે (શરદ, વસંત) મનુષ્યો મધ્યમબળવાળા હોય છે. અને વિસર્ગના પછી (હેમંત) અને આદાનના પહેલાં (શિશીર)ના વખતમાં સર્વ મનુષ્યાદિમાં પૂર્ણ બળ હોય છે. ૭.

હેમન્તમાં વાયુનું પાચકપણું.

શ્નીતેશીતાનિલસ્પર્શસંરુોબલિનાંબલાં । પક્તાભવતિહેમન્તે માત્રાદ્રવ્યરુક્ષમઃ ॥ ૮ ॥ સયદાનેન્ધનંયુક્તંભતેદેહજંતદા । દ્વાંદ્વાંદ્વાંતોવાયુઃશીતઃશ્નીતે પ્ર-કુપ્યતિ ॥ ૯ ॥

શીતકાળમાં ઠંડા પવનના સ્પર્શથી શરીરની અંદર રોકાઇ બળવાન મનુષ્યોનો જઠરાગ્નિ બળવાળો થાય છે. જેથી કરીને હેમન્ત શતુમાં ભારે પદાર્થો વધારે પ્રમાણમાં જમવાથી પણ પચી જાય છે. ૮. જ્યારે જઠરાગ્નિને અહાર નથી મળતો ત્યારે તે શરીરના રસોને નષ્ટ કરે છે. જેથી કરીને શીતકાળમાં ટાઢો વાયુ ક્રોધીત થાય છે. ૯.

શીતકાળમાં લવણાદિરસ અને માંસનું સેવન કરવું.

તસ્માત્તુષારસમયેસ્તિગ્ધામ્લલવણાનૂરસાન્ । ઔદકાનૂપાંસાદાંધ્યાનામુપયો-જયેત્ ॥ ૧૦ ॥ બિલેશ્યાનાંગંસાદેષસાનાંમૃતાનિચ । મક્ષયેન્મદિરાંસીધું-મધુચાનુપિવેન્નરઃ ॥ ૧૧ ॥

જેથી કરીને શીતકાળમાં ચિકણા, ખાટા, તથા ખારા રસવાળા પદાર્થો તથા જળચર અને અનુપદેશ છોવાનાં માંસ અને પ્રસલા, (બળદ વિગેરે) દરમાં રહેવાવાળાનાં, માંસ, મધ, સીધુ અને મધુનું સેવન કરવું. ૧૦-૧૧.

ગોરસાદિનું હેમન્તમાં સેવન.

ગોરસાનિશ્ચુવિકૃતીર્વસાંતૈલનૃવૌદનમ્ । હેમન્તેઽભ્યસ્યતસ્તોયમુષ્ણશ્ચાતુર્નહીયતે ॥ ૧૨ ॥ અભ્યંગોત્સાદનંમૂર્ધ્નિતૈલજૈન્તાકમાતપમ્ । મજેદ્ધુમિગૃહશ્ચોષ્ણમુષ્ણંગ-ર્મગૃહંતથા ॥ ૧૩ ॥ શ્નીતેસુસ્વંતૃતંસેવ્યંયાનંશ્ચયનમાસનમ્ । પ્રાવારાજિનકૌષ્ણે-યપ્રવેણીકુથકાસ્તૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥ ગુરુષ્ણવાસાદિગ્ધાક્નોગુરુણાઽગુરુણાસદા । શ્ચયનેપ્રમદાંપીનાંવિશાલોપચિતસ્તનીમ્ ॥ ૧૫ ॥ આલિઙ્ગ્યાઽગુરુદિગ્ધાક્નીંસુ-પ્યાત્સમદમન્મથઃ । પ્રકામશ્ચનિષેવેતમૈથુનંશિશિરાગમે ॥ ૧૬ ॥

દુધ, ખાંડ, આદિ મિઠાઈ, ચરખી, તેલ, નરીન અન્ન, ગરમ પાણી, એનું હેમન્તશતુમાં સેવન કરવાથી આયુષ ક્ષીણ થતો નથી; તેમજ શરીરપર તૈલ મર્દન, ઉવટન, માથામાં તેલ સમાવવું જેતાકસ્વેદ (આનો વિષય આગળ આવશે) ધુપ, ગરમ જમીન, ધરના વચ્ચેનો

ઓરડા ચારે તરફથી બંધ કરવો, શય્યા, આસન, વાદંબર, શણ અને રેશમનાં કપડાં, રંગબેરંગી કામળ એઓનું સેવન કરવું, ગરમ અને ભારે વસ્ત્ર પહેરવાં, શયન કરતી વખતે શરીરમાં અગરનો જાડો લેપ કરવો. મોટાં સ્તનવાળા, સુગંધી યુક્ત અગરથી લેપ કરેલી, કામદેવને મોહિત કરનારી સ્ત્રીને કામથી ઉન્મત્ત થઇને આર્ક્ષીગન કરવું અને ઇચ્છા પ્રમાણે સંભોગ કરવો. ૧૨ થી ૧૬.

હલકા અન્નપાનનો ત્યાગ.

વર્જયેદન્નપાનાનિલઘૂનિવાતલાનિચ । પ્રવાતંપ્રમિતાહારમુદમન્યં હિમાગમે ॥૧૭॥

શીશીરરૂતુમાં પણ હેમન્તની માફક ક્રિયા કરવી. હલકાં, રૂક્ષ, અને વાયડાં અન્નપાન વાયુનો વેગ, અહપાહાર જળથી મિશ્ર કરેલું સર્પાત વિગેરેનું સેવન ન કરવું. ૧૭.

હેમન્ત અને શિશિરનાં કામ.

હેમન્તશિશિરેતુલ્યે શિશિરેડ્વલંવિશેષણમ્ । રૌદ્યમાદાનજંશીતંમેઘમારુતવર્ષજમ્

॥ ૧૮ ॥ તસ્માદ્દૈમન્તિકઃસર્વઃશિશિરેવિધિરિવ્યતે ॥ નિવાતમુષ્ણમધિકં શિશિરેગૃહમાશ્રયેત્ ॥ ૧૯ ॥ કટુતિક્તકષાયાણિવાતલાનિલઘૂનિચ । વર્જયેદન્નપાનાનિશિશિરેશીતલાનિચ ॥ ૨૦ ॥ હેમન્તેનિચિતઃશ્લેષ્માદિનકૃદ્ધાભિરીરિતઃ

। કાયાગ્નિંબાધતેરોગાંસ્તતઃપ્રકુરુતેબહૂન્ ॥ ૨૧ ॥

હેમન્ત અને શિશિર એ બંને રૂતુ બરાબર છે, પણ શીશીર રૂતુમાં આદાનકાળથી થયેલ રૂક્ષતા, તથા મેઘવાયુ અને વૃષ્ટિથી થયેલી શીતલતા વિશેષ હોય છે જેથી કરીને આ રૂતુમાં થોડું ભોજન કરવું. ૧૮. અને એ હેતુથી હેમન્ત રૂતુની સર્વ ક્રિયા તેમાં કરવા છતાં પણ વાયુ સિવાય ગરમ સ્થાનનું શિશિરરૂતુમાં અધિક સેવન કરવું. ૧૯. અને કડવાં, તીખાં, તુરાં, વાયુને કરવાવાળા હલકાં તથા શીતળ અન્નપાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૦ હેમન્ત રૂતુમાં ઠંડીથી ઉત્પન્ન થયેલ કફ વસંતરૂતુમાં સૂર્યના કિરણોથી પીગળીને શરીરમાં સંચય થયેલા અગ્નિને બગાડી અનેક પ્રકારના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૧.

વસન્તમાં વમન વિગેરે કર્મ, ધરણીય દ્રવ્ય તથા ભોજ્ય પદાર્થ.

તસ્માદ્વસન્તેકર્માણિવમનાદીનિકારયેત્ । ગુર્વમ્લસ્નિગ્ધમધુરં દિવાસ્વપ્નશ્ચવર્જયેત્

॥ ૨૨ ॥ વ્યાયામોદ્વર્તનંધૂમંકવલગ્રહમજ્જનમ્ । મુસ્વામ્બુનાશૌચવિધિંશીલયેત્કુસુમાગમે ॥ ૨૩ ॥ ચન્દનાગુરુદિગ્ધાક્ષોયવગોધૂમભોજનઃ । શારભંશાશમૈણેયંમાર્ગલાવકપિજ્જલમ્ ॥ ૨૪ ॥ મક્ષયેન્નિગદંસીધુપિબેન્માધ્વીકમેવવા । વસન્તેનુપિવેત્સ્ત્રીણાંકામિનીનાશ્ચયૌવનમ્ ॥ ૨૫ ॥

જેથી કરીને વસંતમાં વધતા જતા દોષને, વિરેચનાદિથી કાઢી નાંખવા જોઈએ. ભારે, ખાટા, ચીકણા અને મીઠા પદાર્થો અને દિવસે સુવાનો ત્યાગ કરવો. વ્યાયામ, લેપન, ધુમ્પાન, કવલી ગ્રહણ, અંજન, દોડર વરણા પાણીથી સ્નાન, શૌચાદિ એ સર્વનું વસન્તમાં સેવન કરવું. અગરથી મિશ્રીત કરેલ ચંદનનો શરીર પર લેપ કરવો, જવ, ઘઉં, સાબર, શક્ષુડું, હરણુ, લવા, સફેદ તીતર એઓના માંસનું ભોજન કરવું, અને આસવ, સીંધુ અથવા માધ્વી-

ક મદીરાનું પાન કરવું, અને વસન્ત રતુમાં બગીચા તથા સુંદર યુવતિઓના યૌવનના આનંદનું પાન કરવું. ૨૨ થી ૨૫.

ગ્રીષ્મના ગુણ તથા તેમાં સેવવા યોગ્ય પદાર્થ.

મયૂસ્વૈર્જગતઃસારંગ્રીષ્મેપેપીયતેરવિઃ । સ્વાદુશીતંદ્રવંસ્તિગ્ધમન્નપાનંતદાહિતમ્ ॥૨૬॥ શીતંસશર્કરંમન્યંજાઙ્ગાલાન્મૃગપક્ષિણઃ । ઘૃતંપયઃસશાલ્યન્નંમજન્ગ્રીષ્મેનસીદતિ ॥ ૨૭ ॥ મગ્ધમલ્પંનવાપેયમથવાસુવહૂદકમ્ । લવણામ્લકટૂષ્ણાનિવ્યાયામશ્ચાત્રવર્જયેત્ ॥ ૨૮ ॥ દિવાશીતગૃહેનિદ્રાનિશિચન્દ્રાંશુશીતલૌ । મજ્જેચ્ચન્દનદિગ્ધાઙ્ગઃપ્રવાતહર્મ્યમસ્તકે ॥ ૨૯ ॥ વ્યજનૈઃપાણિસંસ્પર્શશ્ચન્દનોદકશીતલૈઃ । સેવ્યમાનોમજ્જેદાસ્યાંમુક્તામણિવિભૂષિતઃ ॥ ૩૦ ॥ કાનનાનિચશીતાનિજલાનિકુસુમાનિચ । ગ્રીષ્મકાલેનિષેવેતમૈથુનાદ્વિરતોનરઃ ॥ ૩૧ ॥

ગ્રીષ્મ રતુમાં સૂર્ય ભગવાન પોતાના કિરણો દ્વારા જગતના રસને સુકાવી દે છે જેથી કરીને આ રતુમાં મધુર, શીતલ, અને ચીકણા અહાર પાનનું સેવન કરવું વળી સાકર નાંખેલો ઠંડો, મઠો, જંગલી મૃગ, તથા પક્ષીઓનાં માંસ, ઘી, દુધ, અને ભાત એ સર્વના ભોજનથી ગ્રીષ્મ રતુમાં કલેશ થતો નથી. ગ્રીષ્મરતુમાં મધ (દાઙ્) પીવા યોગ્ય નથી તો પણ બે અભ્યાસ હોય તો તેમાં થોડું પાણી મિશ્ર કરી અને પીવું. મીઠું, ખાટું, કડવું તથા ગરમ વસ્તુઓનું સેવન કરવું નહિ, અને કસરત કરવી નહિ. દિવસે ઠંડા સ્થાનમાં સુવું, અને રાત્રીએ જ્યાં ચંદ્રમાનાં કિરણો પડતાં હોય અને હવા આવતી હોય એવા સ્થાનમાં શરીર પર ચંદનનો લેપ કરીને સુવું. ચંદનનું જળ છાંટેલા પંખાથી નોકર વડે પવન ઉડાવરાવેલો અને મણી મુક્તાદિક આભૂષણો પહેરી રાત્રે શયન કરવું. (૩૦) ગ્રીષ્મ રતુમાં આગ, શીતળ જળ તથા પુષ્પોનું સેવન કરવું પણ સ્ત્રીનો સંગ કરવો નહિ. ૨૬ થી ૩૧.

વર્ષા રતુમાં જઠરાગ્નીનું દુર્બલ થવું.

આદાનદુર્બલેદેહેપક્તાભવતિદુર્બલઃ । સ વર્ષાસ્વનિલાદીનાંદૂષણૈર્વાધ્યતેપુનઃ ॥ ૩૨ ॥

આદાન કાળમાં શરીર દુર્બળ થવાથી જઠરાગ્નિ પણ નિર્બળ થાય છે, તે જઠરાગ્નિ વર્ષા રતુમાં જળ, વાયુ વિગેરેથી વધારે ક્ષીણ થાય છે. ૩૨

પવનનો કોપ.

ભૂવાપ્યાન્મેઘનિસ્યન્દાત્પાકાદમ્લાજ્જલસ્યચ ।

વર્ષાસ્વન્નિબલેક્ષીણેકુપ્યન્તિપવનાદયઃ ॥ ૩૩ ॥

વર્ષા કાળમાં, પૃથ્વીમાંથી બાફ નીકળવાથી, વરસાદ પડવાથી, અને જળ ખાટું પરી પકવ થવાથી અગ્નિ દુર્બળ થઇને વાતાદિ દોષ કોપાયમાન થાય છે ૩૩.

વર્ષામાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય કર્મ.

તસ્માત્સાધારણઃસર્વોવિધિર્વર્ષાસુવશ્યતે । ઉદયમન્યંદિવાસ્વમન્નવર્યાપન્નદાન્નજલમ્ ॥ ૩૪ ॥ વ્યાયામમાતપશ્ચૈવવ્યયાત્રાત્રવર્જયેત્ । પાનપ્રોજનસંસ્કારા-

न प्रायःक्षौद्रान्वितान्भजेत् ॥ ३५ ॥ व्यक्ताम्ललवणस्नेहवातवर्षाकुलेऽहनि ।
विशेषशांते शोक्तव्यंवासांतेल्लान्तये ॥ ३६ ॥ आग्निंसंरक्षणवतायवगोधू-
मशालयः । पुराणज्वालास्तीसैर्भोज्ययुषैश्चसंस्कृतः ॥ ३७ ॥ पिबेत्क्षौद्रान्वित-
श्चाल्पमाध्वीकानिष्टमम्बुवा । माहेन्द्रतप्तशीतंवाकौपंसारसमेववा ॥ ३८ ॥ प्रघ-
र्षोद्धर्त्तनस्नानगन्धमाल्यपरोभवेत् । लघुशुद्धाम्बरःस्थानंभजेदक्लेदिवार्षिकम् ३९

ज्येथी इरीने वर्षां कृष्णभां त्रिदोष नाशक साधारणु क्रियानुं सेवन इरुं, वर्षां इतुमां
सर्पत आदि ज्वणुं मंथन, दिवसे सुवुं, नदीनुं ज्वण, कसरत, तडकाभां इरुं, ज्ये सर्वतो आ
इतुमां त्याग इरुवो अने आन पानादिभं मदनो उपयोग इरुवो (उप) वायु अने वर-
साद अने जे दिवसे होय ते दिवसे अहुत शरदी होवाथी, आहुं, आइ तथा श्रीकसवाणा
(धी दुध) पदार्थ आवाथी वायुनी शांति थाय छे. उ६ अग्निनी रक्षा इरुवानी छिछावाणा
मनुष्ये जुना ज्व, धठं तथा योष्मा, ने जंगली ज्वोना मांसना युपनी साथे आवां,
योडा मद् साथे माध्वीक मदिरा पीनी, अने तणावमांथी वरसादनुं डे कुवानुं पाणी गरभ
इरी अने ठंडु पाडी पीवुं जेछये. वर्षांइतुमां शरीरने लुंछवुं, उपटन लगावी स्नान इरुं,
सुगंधित माणाओने पडेस्ती, ललकां अने योष्मां वस्त्रोने धारणु इरुवां अने जेज तथा
कीयड विनाना स्थानोनुं सेवन इरुं हितकारी छे. उ४ थी उ८.

वर्षांइतुमां रडेवाना नियम.

वर्षाशीतोचिताङ्गानांसहसैवार्करश्मिभिः । तप्तानामाचितंपित्तं प्रायःशरदिकुप्य-
ति ॥ ४० ॥ तत्रान्नपानंमधुरंलघुशीतंसतिक्तकम् । पित्तप्रशमनंसेव्यंमात्रयासु-
प्रकाङ्क्षितैः ॥ ४१ ॥ लावान्कपिञ्जलानेणानुरभ्राञ्शरभाञ्शशान् । शाली-
नयवगोधूमान्सेव्यानाहुर्धनात्यये ॥ ४२ ॥ तिक्तस्यसर्पिषः पानंविरेकोरक्त-
मोक्षणम् । धाराधरात्ययेकार्य्यमातपस्यचवर्जम् ॥ ४३ ॥ वसांतैलमवश्या-
यमौदकानूपमामिषम् । क्षारंदधिदिवास्वप्नं प्राग्वातश्चात्रवर्जयेत् ॥ ४४ ॥

वर्षांइतुमां शीतथी मंथित थयेलुं पीत शरदइतुमां सर्पना डिरेजोथी अेकाअेक तृभ
अधने कोपित थाय छे. ४०. माटे आ इतुमां पित्तने नाश इरुवावाणा मधुर ललका शीतल
तथा इरुवा अन्नपानादिनुं अहुज्ज भ्रूम लागे त्यारे सेवन इरुं. ४१. लवा, घोणुं तेतर,
दरणु, धेहुं, सायर अने ससलानुं मांस तथा योष्मा, ज्व, अने धठंनुं शरदइतुमां सेवन
इरुं. ४२. शरदइतुमां तिक्त पदार्थोनुं पान, धी आवुं, विरेयन, अने लोदी कटावुं तथा
तडकानो त्याग इरुवो. ४३ अरथी, तेल, अरक, ज्वण तथा अनुपदेशना ज्वोनुं मांस, क्षार,
दही, दिवसे सुवुं अने पूर्वना वायु, आ सर्वतो शरदइतुमां त्याग इरुवो. ४४.

पीना योष्य ज्वण तथा लंसोदक.

ज्वालास्तीसैर्भोज्ययुषैश्चसंस्कृतः ॥ ३७ ॥ पिबेत्क्षौद्रान्वित-
श्चाल्पमाध्वीकानिष्टमम्बुवा । माहेन्द्रतप्तशीतंवाकौपंसारसमेववा ॥ ३८ ॥ प्रघ-
र्षोद्धर्त्तनस्नानगन्धमाल्यपरोभवेत् । लघुशुद्धाम्बरःस्थानंभजेदक्लेदिवार्षिकम् ३९

તેતદ્યથામૃતમ્ ॥ ૪૬ ॥ શાર્વાનિષ્વમાલ્યાનિવાસાંસિવિમલાનિચ । શરત્કા-
લેપશસ્યન્તેપ્રદાનચન્દ્રરત્નમયઃ ॥ ૪૭ ॥

દિવસે સૂર્યનાં કિરણોથી ગરમ થઈ, અને રાત્રીએ ચંદ્રમાનાં કિરણોથી શીતળ થઈ કાલના પ્રભાવથી નિર્દોષ થયેલ અગસ્ત્યના દ્વારા નિર્વિષ (ઝેરવિનાનું) થનાર. ૪૫. શરદ-રતુનું નિર્મળ જળ હસોદક કહેવાય છે. તે જળ સ્નાન કરવામાં, પીવામાં અવગાહન વિ-ગેરેમાં અમૃત તુલ્ય શ્રેષ્ઠ છે. (૪૬) શરદરતુમાં પુષ્પોની માળા ચોખ્ખાં વસ્ત્ર અને સા-યંકાળના વખતે ચંદ્રમાના કિરણોનું સેવન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. (૪૭.)

એકસાત્મ્ય.

इत्युक्तमृतुसात्म्यंयच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।

उपशेतेयदौचित्यादોકसात्म्यंतदुच्यते ॥ ૪૮ ॥

એવી રીતે જે જે રતુમાં જેવા જેવા અહાર વિહાર કરવા યોગ્ય છે તે સર્વનું વ-ર્ણન કર્યું છે. જે ઉચિત હોવાથી સુખકારી થાય છે તેને ' એક સાત્મ્ય ' કહે છે. ૪૮.

સાત્મ્યનું લક્ષણ.

दोषाणामामयानाश्चविपरीतगुणं गुणैः । सात्म्यमिच्छान्तेसात्म्यज्ञाश्चेष्टितंचाद्य-
मेवच ॥ ૪૯ ॥ इति ।

જે અહાર વિહાર દોષ, તથા રોગોના વિપરીત ગુણ કરવાવાળા (અર્થાત રોગોથી બચાવી આરોગ્ય અર્પનાર) હોય છે તેને સાત્મ્યના જાણનારા સાત્મ્ય કહે છે પછી તે ચેષ્ટિત હોય કે ભોજન હોય. ૪૯.

तत्रश्लोकः । वृतावृतोवृभिःसेव्यमसेव्यंयच्चकिञ्चन । तस्याशित्तीयेनिर्दिष्टंहेतुम-
त्सात्म्यमेवचेति ॥ ૫૦ ॥

અહીં આ શ્લોક છે કે આ તસ્યાશિતિય નામના અધ્યાયમાં જે રતુમાં જે વસ્તુ સે-વન કરવી જોઈએ તથા જે સેવન કરવી નહીં જોઈએ અને જે હેતુ સાત્મ્ય-શરીરને અનુ-કુળ છે તે સર્વનું વર્ણન કર્યું છે. ૫૦

इति अग्निवेश कृते तन्त्रे चरक प्रति

संस्कृते तस्याशित्तीयोऽध्यायः ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે અગ્નિ વેશે રચેલ અને ચરકે શુદ્ધ કરેલ તસ્યા શિતીય નામનો છઠો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

પ્રતિજ્ઞા.

अथातो न वेगान्धारणीयमध्यायंन्याख्यास्यामः । इतिहस्माहभगवानात्रेयः ।
હવે નવેગાન્ધારણીય અધ્યાયનું કથન કરું છું એવું ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું,
અધ્યાયનો વિષય.

વેગને રોકવાનો નિષેધ.

નવેગાન્ધારયેદ્વીમાઠ્ઠાતાન્મૂત્રપુરીષયોઃ । નરેતસોનવાતસ્યન વમ્યાઃક્ષવચોર્ન-
ચ ॥ ૧ ॥ નોદ્ધારસ્યનજૃમ્ભાયાનવેગાન્શુત્પિપાસયોઃ । નવાષ્પસ્યનનિદ્રાયાન
શ્વાસસ્યશ્રમેણચ ॥ ૨ ॥ એતાન્ધારયતોજાતાન્વેગાનરોગાભવન્તિયે । પૃથક્પૃ-
થક્ચિકિત્સાર્થં તન્મેનિગદતઃશૃણુ ॥ ૩ ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે, મૂત્ર, મલ, વિર્ય, વાયુ, ઉલટી, છીંક આ સર્વના વેગને રોકવો નહિ.

(૧) ઓડકાર જમ્ભાઈ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, પરસેવો, નિદ્રા, અને શ્રમથી થનાર શ્વાસના વેગને રોકવો નહિં (૨) તેને રોકવાથી જે જે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વની ચિકિત્સાનું હું જુદું જુદું વર્ણન કરું છું તે તમે સાંભળો. (૩)

મૂત્રના વેગને રોકવાથી થતા રોગ.

વસ્તિમેહનયોઃશૂલંમૂત્રકૃચ્છંશિરોરુજા ।

વિરામોવઙ્ક્ષણાનાહઃસ્યાલ્લિઙ્ગેમૂત્રનિગ્રહે ॥ ૪ ॥

મૂત્રના વેગને રોકવાથી અસ્તિ, તથા લીંગમાં પીડા, મૂત્ર કચ્છ, માથામાં પીડા, દેહનું નમવું, પેટમાં પીડા અને આક્રમે ચઢવો આ ઉપદ્રવો થાય છે. (૪)

મૂત્ર રોકવાથી કરવા જોઈતા ઉપાય.

સ્વેદાવગાહનાભ્યઙ્ગાન્સર્પિષશ્ચાવપીડકમ્ ।

મૂત્રેપ્રતિહતેકુર્યોત્ત્રિવિધંબસ્તિકર્મચ ॥ ૫ ॥

મૂત્રના રોકવાથી થનારા રોગોમાં પરસેવો આપવો, જળમાં બેસવું, ચોળવું, ઘૂત પાન કરવું અને ત્રણ પ્રકારનું અસ્તી કર્મ કરવું જોઈએ. (૫)

મલ રોકવાથી થતા રોગો.

પક્વાશયશિરઃશૂલંવાતવર્ષોનિરોધનમ્ ।

પિષ્ટિકોદ્વેષ્ટનાધ્માનં પુરીષેસ્યાદ્વિધારિતે ॥ ૬ ॥

મળના વેગને રોકવાથી પકવાશય તથા માથામાં પીડા, વાયુ તથા મળનું રોકાવું, પીડલીયોનું જકડાવું અને આક્રમે ચઢવો આ સર્વ રોગ થાય છે. (૬)

મલ રોકવાથી ચિકિત્સા.

સ્વેદાભ્યઙ્ગાવગાહાશ્ચવર્ત્તયોત્ત્રિવિધંબસ્તિકર્મચ । હિતંપ્રતિહતેવર્ષસ્યન્નપાનં પ્રમાથિચ ૭

મલને રોકવાથી થતા રોગોમાં શ્વેદન, માલીસ, ગરમ જળમાં બેસવું; વર્તી, અસ્તિ કર્મ અને વાયુને અનુલોભ કરવાવાળાં અન્ન પાન હિતકારી છે. (૭)

વિર્યના વેગને રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ.

મેદૂઃશૂલમઙ્ગામર્દોહદિવ્યથા । ભવેત્પ્રતિહતેશુક્રે વિવઙ્ગમૂત્રમેવચ ॥ ૮ ॥

તન્નાભ્યઙ્ગાવગાહાશ્ચમદિરાચરણાયુધાઃ । શાલિઃપયોનિરૂહાશ્ચશસ્તંમૈથુનમેવચ ૯

વિર્યને રોકવાથી લીંગ, અંકુષ, શરીર તથા હૃદયમાં પીડા અને મૂત્રનું રોકાવું આ સર્વ રોગ થાય છે. (૮) વિર્યના રોકાવાથી થતા રોગોમાં માલીશ, અવગાહન, મદ્યપાન, કુકડાનું માંસ અને ચોખાનું ભોજન, દુધની નિરહ અસ્તી અને મૈથુન આ સર્વ હિતકારી છે. (૯)

અધોવાયુને રોકવાથી ઉપદ્રવ.

વાતમૂત્રપુરીષાણાંસંક્લોધ્માનંક્રમોરુજા ।

જઠરેવાતજાશ્ચાન્યેરોગાઃસ્યુર્વાતાનેગ્રહાઃ ॥ ૧૦ ॥

અધોવાયુ (વાહુટ) ને રોકવાથી વાયુ, મૂત્ર, તથા મલનું રોકાવું, આફરો, ઝ્લાની અને ઉદરમાં પીડા તથા ખીબ વાયુના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૦)

ઉપાય.

સ્નેહસ્વેદવિધિસ્ત્રવર્ત્તયોભોજનાનિચ ।

પાનાનિવસ્તયશ્ચૈવશસ્તંવાતાનુલોમનમ્ ॥ ૧૧ ॥

અધોવાયુને રોકવાથી થતા વિકારોમાં સ્નેહન, સ્વેદન, વર્તી અને વાયુને પોતાના માર્ગને અનુસાર કરવાવાળા અહાર પાન તથા અસ્તિ કર્મ હિતકારી છે. (૧૧)

વમન (ઉલટી) રોકવાથી થતા રોગ અને તેના ઉપાયો.

કણ્ઠકોઠાઽરુચિવ્યઙ્ગશોથપાણ્ડવામયજ્વરાઃ । કુષ્ઠહૃલાસવીસર્પાશ્છર્દિનિગ્રહજા-
ગદાઃ ॥ ૧૨ ॥ શુક્ત્વાપ્રચ્છર્દનંધૂમોલ્લંઘનં રક્તમોક્ષણમ્ । રુક્ષાન્નપાનંવ્યાયા-
મોવિરેકશ્ચાત્રશસ્યતે ॥ ૧૩ ॥

ઉલટીને રોકવાથી ખુબલી, કોઠામાં પીડા, અરુચિ, વ્યંગ, સોબ, પાંડુ, વાવ, કોઠ, હલાસ, વિશ્કેટક આ સર્વ રોગ થાય છે. (૧૨) શર્દિને રોકવાથી થતા રોગોમાં, ભોજન કરીને ઉલટી કરવી, ધુત્રપાન, ઉપવાસ, લોહી કઠાવવું, મુકું અન્નપાન, અને જીલાય લેવું હિતકારી છે. (૧૩)

છીંક રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ.

મન્યાસ્તમ્ભઃશિરઃશૂલમર્દિતાવર્દ્ધમેદકૌ । ઇન્દ્રિયાણાશ્ચદૌર્બલ્યંક્ષવથોઃસ્યાદ્વિધા
રણાત્ ॥ ૧૪ ॥ તત્રોર્દ્ધજન્તુકેઽભ્યઙ્ગઃ સ્વેદોધૂમંસનાવનઃ । હિતંવાતગ્રમાગ્રશ્ચ-
ઘૃતશ્ચોત્તરમક્તિકમ્ ॥ ૧૫ ॥

છીંકને રોકવાથી ગરદનનું રહી જવું, માથું ચઢવું, આર્દિત વાયુ, આદાશીશી અને ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા આ સર્વ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪. છીંક રોકવાથી થતા રોગોમાં ગરદનની નાડીઓપર તૈલાદિનું મર્દન કરવું, સ્વેદન, ધુત્રપાન, નશ્ય અને વાયુને નાશ કરનાર ક્રિયા કરવી તથા ઘૃત યુક્ત ભોજન હિતકારી છે. (૧૫)

એડકારના રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ.

હિકાકાસેઽરુચિઃકમ્પોવિબન્ધોહૃદયોરસોઃ ।

ઉદ્ધારનિગ્રહાત્તત્રહિકાયાસ્તુલ્યમૌષધમ્ ॥ ૧૬ ॥

ઓડકારના વેગને રોકવાથી હિચક, ખાંસી, અરુચિ, કમ્પ અને હૃદય તથા છાણીનું જઠકાવું અને ભારે થવું આ સર્વ રોગ થાય છે. ઓડકારના રોકવાથી થતા રોગોમાં હિચકને માટે જે ઉપાયો કહ્યા છે તે ઉપાયો કરવા. ૧૬,

જંભાઈના રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ.

વિનામાક્ષેપસક્કોચાઃ સુપ્તિઃકમ્પઃપ્રવેપનમ્ ।

જૃમ્ભાયાનિગ્રહાત્ત્રસર્વવાતગ્નમૌષધમ્ ॥ ૧૭ ॥

જંભાઈને રોકવાથી, શરીરનું નમવું, આક્ષેપ, મંકાચ, સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થવું અને અલુજ કમ્પ થાય છે. આ રોગોમાં વાત નાશક ઔષધિ કરવી જોઈએ. (૧૭)

ભૂખને રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ.

કાર્શ્યદૌર્બલ્યવૈવર્ણ્યમઙ્ગમર્દોઽરુચિર્ન્રમઃ ।

શુદ્ધેગનિગ્રહાત્ત્રસ્નિગ્ધોષ્ણંલઘુભોજનમ્ ॥ ૧૮ ॥

ભૂખના વેગને રોકવાથી, શરીરનું સુકાવું, દુર્બળતા, વિવર્ણતા, શરીરમાં પીડા, અરુચિ, અને ભ્રમ થાય છે. ભૂખને રોકવાથી થતા રોગોમાં ચિકણા, ગરમ તથા દલકાંભોજન કરાવવાં જોઈએ. (૧૮)

તરસને રોકવાથી થતા રોગ.

કળ્ઠાસ્યશોષોવાધિર્યશ્રમઃશ્વાસોહૃદિવ્યથા ।

પિપાસાનિગ્રહાત્ત્રશીતંતર્પણમિષ્યતે ॥ ૧૯ ॥

તરસનો વેગ રોકવાથી કંઠે તથા મુખનું સુકાવું, અહેરાપાણું, થાક, શ્વાસ, અને હૃદયમાં પીડા આ સર્વ રોગ થાય છે. આ રોગોમાં ઠંડા પદાર્થો (દુધ, શર્કરા આદિ) પાવા જોઈએ. (૧૯)

આંસુ રોકવાથી થતા રોગ અને તેના ઉપાય.

પ્રતિશ્યાયોઽક્ષિરોગશ્ચહૃદ્રોગશ્ચારુચિર્ન્રમઃ ।

વાષ્પનિગ્રહણાત્ત્રસ્વપ્નોમગ્નિયાઃકથાઃ ॥ ૨૦ ॥

આંસુઓના વેગ રોકવાથી પ્રતિશ્યાય, નેત્ર રોગ, હૃદયના રોગ, અરુચિ અને ભ્રમ આ સર્વ રોગ થાય છે. આ રોગોમાં નિંદ્રા લેવી, મધ પીવું તથા દિતકર વાતો સાંભળવી દિતકારી છે. (૨૦)

નિંદ્રાને રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ તથા ઉપાય.

જૃમ્ભાઙ્ગમર્દસ્તન્દ્રાચ શિરોરોગાક્ષિગૌરવમ્ ।

નિંદ્રાવિધારણાત્ત્રસ્વપ્નઃસંવાહનાનિચ ॥ ૨૧ ॥

નિંદ્રાને રોકવાથી જંભાઈ, શરીરમાં પીડા, તન્દ્રા, નેત્રોનું ભારે થવું, અને માથાના રોગ થાય છે. તેમાં મુવું અને પગને દબાવરાવવા દિતકર છે. (૨૧)

શ્વાસને રોકવાથી થતા ઉપદ્રવ અને ઉપાય.

ગુલ્મહૃદ્રાગસંમોહઃશ્રમનિશ્વાસધારણાત્ ।

જાયન્તેતત્રવિશ્રામોવાતગ્નાશ્ચક્રિયાહિતાઃ ॥ ૨૨ ॥

थाक लाज्या पक्षी यदता श्वासने रोकवाथी गोलो, मोह अने हृदयना रोग थाय छे. तेमां विश्राम अने वातनाशक क्रिया करी जेधजे. (२२)

वेगाने कदापी रोकवा नहि.

वेगनिग्रहजारोगायएतेपरिकीर्त्तिताः ।

इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिंवेगानेतान्नधारयेत् ॥ २३ ॥

वेगाने रोकवाथी जे रोग थाय छे ते रोगाने उत्पन्न करवावाणा वेगाने रोकवा जे जेधजे नहि. (२३)

धारणु करवा योग्य वेग.

इमांस्तुधारयेद्वेगान्हितैषीमेत्यचेहच । साहसानामशस्तानांमनोवाक्कायकर्मणा-
म ॥ २४ ॥ लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् निधारयेत् । नैर्लज्जेर्ष्यातिरागाणा-
मभिध्यायाच्चबुद्धिमान् ॥ २५ ॥ परुषस्यातिमात्रस्यसूचकस्यानृतस्यच । वा-
क्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥ २६ ॥ देहप्रवृत्तिर्याकाचित्त्वर्ततेपर-
पीडया । स्त्रीभोगस्तेयहिंसाघातस्यावेगान्विधारयेत् ॥ २७ ॥

आ लोक अने परलोक अनेना सुअने छिछिनार मनुष्योअने निजे लभेवा वेगाने रोक-
वा जेधजे. जेवां के:-अयोग्य साहस, अयोग्य मानसिक, वायिक अने कायिक कर्म
(२४) लोल, शोक, लय, क्रोध, मान, निर्लज्जता, छष्यां, अति राग अने सर्वना वेगाने
अुद्धिमान् पुरषे रोकवा (२५) डोर वाणी ओखरी, साथी लुठी (याडी युगली) करी,
लुठुं ओखनुं, समयने योग्य नहिं तेरी वातो करी अने सर्वना वेगने रोकवा. (२६)
पीनने दुःख आपवा माटे जे डार्ड शरीरथी प्रवृत्ति करवी पडे छे ते, परस्त्री गमन,
योरी, तथा हिंसा विगेरे शरीरनी प्रवृत्तिना वेगने रोकवा. (२७)

पुण्यना लाल.

पुण्यशब्दोविपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् । धर्मार्थकामान्पुरुषःसुखोभुङ्क्ते-
चिनोतिच ॥ २८ ॥

जे पुरष पापरहित, मानसिक, वायिक तथा कायिक कर्म करे छे, ते पुण्यात्मा कडे-
वाय छे अने धर्म, अर्थ अने कामने सुख पूर्वक भोगवे छे अने मोक्ष साधनने माटे
धर्मना संयय करे छे. (२८)

व्यायामना लाल.

शरीरचेष्टायाचेष्टास्यैर्यार्थाबलवर्धिनी । देहव्यायामसंख्यातामत्रयातांसमाचरे-
॥ २९ ॥ लाघवंकर्मसामर्थ्यस्यैर्यैर्यैश्चेत्सहिष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्याया-
मादुपजायते ॥ ३० ॥

शरीरनी जे क्रियाथी शरीरनी द्रढता, अने अणने वधारो थाय ते क्रियाने
व्यायाम (कसरत) कडे छे. ते व्यायाम शरीरना अणना प्रमाणमां करवे. (२९)
व्यायाम करवाथी शरीरनुं हलकापण, कार्यमां सामर्थ्य, स्थिरता, क्लेश सहैवानुं अण,
दोषने नाश अने अग्निनी वृद्धि थाय छे (३०)

અત્યંત કસરત કરવાથી થતી હાનિ.

શ્રમઃક્રમઃક્ષયસ્તૃષ્ણારક્તપિત્તપ્રતામકઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસોજ્વરશ્ચર્દિશ્ચજા-
યતે ॥ ૩૧ ॥ વ્યાયામહાસ્યભાષ્યાધ્વગ્રામ્યધર્મપ્રજાંગરાન્ । નોચિતાનપિસેવેત-
બુદ્ધિમાનતિમાત્રયા ॥ ૩૨ ॥

બહુજ કસરત કરવાથી થાક, ચિંતા, ક્ષય, તૃષ્ણા, રક્તપિત્ત, નેત્રોના તેજનું ઘટવું, ખાંસી, તાવ, અને ઉલટી આ સર્વ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૧) બુદ્ધિમાન પુરૂષને વ્યાયામ, હાસ્ય, ભાષણ, ચાલવું, મૈથુન અને જગરણ એ સર્વનું અધિક સેવન કરવું યોગ્ય નથી (૩૨).

શક્તિની ઉપરાંત કાંઈ કામ ન કરવું.

एतानेवंविधांश्चान्यान्योऽतिमात्रंनिषेवते । गजःसिंहमिवाकर्षन्सहसासविन-
श्यति ॥ ૩૩ ॥

જે મનુષ્ય વ્યાયામાદિને અને તેવાજ બીજા અન્ય વિષયોનું અત્યંત સેવન કરે છે તે મનુષ્ય સિંહને ખેંચનાર હાથીની માફક તુર્ત નાશ પામે છે (૩૩).

હિતાહિતનો વિચાર કરવો.

उचितद्वैतद्वैतद्वીमान्ક્રમશોત્વેસ્ત્રેન્નરઃ । હિતંક્રમેણસેવેતક્રમશ્ચાત્રોપદિશ્યતે ॥ ૩૪ ॥
પ્રક્ષેપાપચયેતાભ્યાંક્રમઃપાદાંશિકોભવેત્ । એકાન્તરંતતશ્ચોદ્ધિદ્વચન્તરં ચ્યન્તરંતથા
॥ ૩૫ ॥ ક્રમેણાપચિતાદોષાઃક્રમેણોપચિતાગુણાઃ । સન્તોયાન્ન્યપુનર્ભાવમપક-
મ્યાભવંતિચ ॥ ૩૬ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષ અભ્યાસ કરી અને અહિત પદાર્થનો ક્રમથી ત્યાગ કરે અને હિતકારી વસ્તુઓનું ક્રમથી સેવન કરે તે ક્રમ નિયે પ્રમાણે છે; (૩૪) અહિત વસ્તુના ચાર ભાગો-માંથી એક ભાગનો ત્યાગ કરી હિત વસ્તુના એક ભાગનું સેવન કરવું, પછી એક દિવસ પછી અર્ધી અહિત તથા અર્ધી હિત વસ્તુનું સેવન કરવું, પછી બે દિવસ અંતરે એક ભાગ અહિત વસ્તુ તથા ત્રણ ભાગ હિત વસ્તુનું સેવન કરવું, ફરી ત્રણ દિવસના અંતરે અહિત વસ્તુનો ત્યાગ કરી ચારે ભાગ હિત વસ્તુનું સેવન કરવું (૩૫) એવી રીતે અનુક્રમે ઘટેલા દોષો ફરી વધતા નથી અને ક્રમથી વધેલા ગુણો સ્થિર થાય છે. (૩૬)

વાતાદિની સમવિષમતા.

समपित्तानिलकफाःकेचिद्गर्भादिमानवाः । दृश्यन्तेवातलाः केचित्पित्तलाःश्ले-
ष्मलास्तथा ॥ ૩૭ ॥ તેષામનાતુરાઃપૂર્વેવાતલાઘ્યાઃસદાતુરાઃ । દોષાનુશયિતા
હ્યેષાંદેહપ્રકૃતિરુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥ વિપરીતગુણસ્તેષાંસ્વસ્થવૃત્તેર્વિધિર્હિતઃ । સમસ-
ર્વરસંસાત્મ્યં સમધાતોઃપ્રશસ્યતે ॥ ૩૯ ॥

કોઈ મનુષ્ય જન્મથીજ વાત, પિત્ત અને કફની સમાનતાવાળા હોય છે, કોઈ અધિક વાતવાળા, કોઈ અધિક પિત્તવાળા અને કોઈ અધિક કફવાળા હોય છે (૩૭) તે-માંથી પહેલા અર્થાત જેના વાત, પિત્ત તથા કફ સમાન હોય છે તેઓ નિરોગી અને અ-

અધિક વાતાદિવાળા હંમેશાં રોગી રહે છે. તેઓની શરીરની પ્રકૃતિ દોષોને અનુસાર હોય છે. જેની રીતે કે ત્રણે દોષોની સમાનતાવાળા સમપ્રકૃતિ, અધિક વાતવાળા વાતપ્રકૃતિ, અધિક પિત્તવાળા પિત્ત પ્રકૃતિ અને અધિક કફવાળાની કફ પ્રકૃતિ હોય છે, (૩૮) તેમાંથી વાતાદિ પ્રકૃતિવાળાને દોષોથી વિપરીત ગુણવાળી ક્રિયા સ્વસ્થતાને માટે હિતકારી છે અને જેના શરીરમાં વાતાદિક અને ધાતુ સામ્ય (શરીરાનુકુળ) છે તેના શરીરને તો સર્વરસો શરીરાનુકુળ હોય છે. ૩૯.

શરીરનાં છીદ્રોનું વર્ણન.

દ્વેઅથઃસપ્તશિરસિસ્વાનિસ્વેદમુખાનિ ચ ।

મલાયનાનિવાધ્યન્તેદુષ્ટૈર્માત્રાધિકૈર્મલૈઃ ॥ ૪૦ ॥

શરીરના નિચેના ભાગમાં જે છિદ્ર, (ગુદા અને લીંગ) માથામાં સાત (જે નેત્ર જે કાન, જે નાક, અને મુખ) છિદ્ર, અને પસીનો નીકળવાનાં સંપૂર્ણ છિદ્ર, આ સર્વ મળ નીકળવાના રસ્તા છે. દોષવાળા મળો પ્રમાણથી અધિક થવાથી આ મળ માર્ગોને દોષ યુક્ત કરે છે. (૪૦)

મળ વૃદ્ધિ વિગેરેનું જ્ઞાન.

મલવૃદ્ધિગુરુત્વેનલાઘવાન્મલસંક્ષયમ્ । મલાયનાનાંબુદ્ધચેતસક્લોત્સર્ગાદતી-
વચ ॥ ૪૧ ॥

મલ માર્ગોનું ભારે થવાથી તથા મલનું અધિક નીકળવાથી મલની વૃદ્ધિ થયેલી જાણવી અને મળ માર્ગોના હલકા થવાથી તથા મળનું ન નીકળવાથી મળોની ક્ષીણતા થઈ છે એમ જાણવું. (૪૧)

સાધ્ય રોગની ચિકિત્સા કરવી.

તાન્દોષલિઙ્ગૈરાદિશ્યવ્યાધીન્સાધ્યાનુપાચરેત્ । વ્યાધિહેતુપ્રતિદ્વન્દૈર્માત્રાકાલૌ-
વિચારયેત્ ॥ ૪૨ ॥

દોષોના ચિન્હોથી રોગોને સમજીને જે સાધ્ય રોગ હોય તેમાં હેતુ વિપરીત, વ્યાધિ વિપરીત અને હેતુ તથા વ્યાધિ એ બંનેથી વિપરીત મટાડી શકે તેવી આપધિયોથી સાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા, માત્રા અને સમયનો વિચાર કરી કરવો. (૪૨)

વિષમ વૃત્તિના વર્તનથી રોગ.

વિષમસ્વસ્થવૃત્તાનામેતેરોગાસ્તથાપરે ।

જાયન્તેડનાતુરસ્તસ્માત્સ્વસ્થવૃત્તપરોભવેત્ ॥ ૪૩ ॥

સ્વસ્થતામાં વિષમ આહારવિહાર કરવાથી આ રોગ તથા બીજા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેથી કરીને નિરોગ મનુષ્યે પણ પથ્ય (ખાવા યોગ્ય પદાર્થોનું) સેવન કરવું (૪૩)
દોષો દુર કરવાના વખત.

માધવપ્રથમેમાસિનમસ્યપ્રથમેપુનઃ । સહસ્યપ્રથમેચૈવહારયેદોષસશ્રયમ્ ॥ ૪૪ ॥
ક્લિગ્ધં સ્વિન્નશરીરાણામૂર્દ્ધશ્ચાધશ્ચબુદ્ધિમાન્ । વસ્તિકર્મતતઃકુર્યાન્નસ્તઃકર્મચબુ-

દ્વિમાન્ ॥ ૪૨ ॥ યથાક્રમંયથાયોગમતઙ્કૃદ્વપ્રયોજયેત્ । રસાયનાનિસિદ્ધાનિ-
વૃષ્યયોગાંશ્ચકાલવિત્ ॥ ૪૬ ॥ રોગાસ્તથાનજાયન્તેપ્રકૃતિસ્યેષુધાતુષુ । ધાતુ-
વશ્ચાભિવર્દ્ધન્તેજરાચાન્ત્યમ્બુપૈતિચ ॥ ૪૭ ॥ વિધિરેષવિકારાણામનુત્પત્તૌનિદ-
ાશતઃ । નિજાનામિતરેષાન્તુપૃથગેવોપદિશ્યતે ॥ ૪૮ ॥

ચૈત્ર, શ્રાવણ, અને માર્ગશિર્ષ આ ત્રણ મહીનામાં સંચિત થયેલા દોષોને ઉલટી
અને જુલાઈ દ્વારા બહાર કાઢવા (૪૪) સ્વેદન તથા સ્નેહન કરીને વમન વિરેચન, અસ્તિ
કર્મ અને નસ્ત્યો પ્રયોગ કરવો (૪૫) તે ઉપરાંત સમયને જાણવાવાળા વૈદેકમપૂર્વક યોગ્ય
રીતે રસાયન અને વાજકરણના યોગ કરવા. (૪૬) આ પ્રમાણે વ્યવહાર કરવાથી ધાતુ-
ઓના સ્વાભાવિક થઈ જવાથી રોગ ઉત્પન્ન થતા નથી. ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને
વૃદ્ધાવસ્થા આવી શકતી નથી (૪૭) આ વિધિ દોષવાળા વિકારોને ન ઉત્પન્ન થવાની
કહી, હવે આગન્તુક રોગો ન ઉત્પન્ન થાય તેની વિધિ આગળ કહેવામાં આવે છે. (૪૮)

આગન્તુક રોગોનું કારણ.

યેભૂતવિષવાય્વગ્નિસંપ્રહારાદિસમ્ભવાઃ । નૃણામાગન્તવોરોગાઃ પ્રજ્ઞાતેષ્વપરાધ્યતિ
॥ ૪૯ ॥ ઈર્ષ્યાશોકમયક્રોધમાનદ્વેષાદયશ્ચયે । મનોવિકારાસ્તેઽપ્યુક્તાઃસર્વેપ્રજ્ઞા-
પરાધજાઃ ॥ ૫૦ ॥

ભૂત, વિષ, વાયુ, અગ્નિ અને પ્રહાર વિગેરેથી જે આગન્તુક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે
તેમાં બુદ્ધિના દોષનું કારણ છે. (૪૯) ઈર્ષ્યા, શોક, ક્રોધ, માન, દ્વેષાદિક મનના સર્વ
વિકારોનું પણ બુદ્ધિ દોષજ કારણ છે. (૫૦)

આગન્તુકરોગોની શાંતિ.

ત્યાગઃપ્રજ્ઞાપરાધાનામિન્દ્રિયોપશમઃસ્મૃતિઃ । દેશકાલાત્મવિજ્ઞાનંસદ્વૃત્તસ્યાનુવ-
ર્તનમ્ ॥ ૫૧ ॥ આગન્તૂનામનુત્પત્તાવેષમાર્ગો નિર્દર્શિતઃ । પ્રાજ્ઞઃપ્રાગેવતત્કુર્યો-
દ્ધિતંત્રિગ્રાત્તદાત્મનઃ ॥ ૫૨ ॥

આ રોગોમાં બુદ્ધિના કુવિચારોનો ત્યાગ કરવો, ઇન્દ્રિઓને વશ રાખવી, શાસ્ત્રના
ઉપદેશોનું અને દેશ કાળ અને આત્માનું જ્ઞાન મેળવી, સદાચારનું સેવન કરવું (૫૧) આ
આગન્તુક રોગોને ન ઉત્પન્ન થવાનો ઉપાય છે, બુદ્ધિમાન પુરૂષ જે કાર્યોમાં પોતાનું સ્થિત
જાણે તેનું રોગ ઉત્પન્ન થતા પહેલાંથીજ સેવન કરવું (૫૨).

સોપત ન કરવા યોગ્ય પુરૂષ.

આપ્તોપદેશઃપ્રાજ્ઞાનાંપ્રતિપત્તિશ્ચકારણમ્ । વિકારાણામનુત્પત્તાવુત્પન્નાનાશ્ચશાન્તયે
॥ ૫૩ ॥ પાપવૃત્તવચઃસત્ત્વાઃસૂચકાઃકલહપ્રિયાઃ । મર્મોપહાસિનોલુબ્ધાઃપરવૃ-
દ્ધિદ્વિષઃશઠાઃ ॥ ૫૪ ॥ પરાપવાદરતયઃપરનારીપવેશિનઃ । નિર્ઘૃણાસ્ત્યક્તધર્મા-
ણઃપરિવર્જ્યાનરાધમાઃ ॥ ૫૫ ॥

વિકારોને નહિં ઉત્પન્ન થવામાં અને ઉત્પન્ન થયેલા વિકારોની શાંતિમાં આમ પુર-
ષોના ઉપદેશ અને પ્રાપ્ત પુરુષોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલવાની જરૂર છે (૫૩) ખાપી મન
તથા વચન વાળા, સાચા જુહુ કરનાર, કલેશ કરનાર, ખીજનને દુઃખી જોઈ હસનાર, લોભી,
પારકી ચઢતી જોઈ દ્વેશ કરવાવાળા, શઠ, (૫૪) પારકી નિંદા કરવાવાળા, વ્યભિચારી,
નિર્દય અને અધર્મી એવા અધમ મનુષ્યોની સોખત કરવી જોઈએ નહિ. (૫૫)

સોખત કરવા યોગ્ય પુરુષ.

બુદ્ધિવિદ્યાવયઃશીલધૈર્યસ્મૃતિસમાધિભિઃ । વૃદ્ધોપસેવિનો વૃદ્ધાઃસ્વભાવજ્ઞાગત-
વ્યથાઃ ॥ ૫૬ ॥ સુમુખાઃસર્વભૂતાનાંપ્રશાન્તાઃશંસિતવ્રતાઃ । સેવ્યાઃસન્માર્ગવ-
ક્તારઃપુણ્યશ્રવણદર્શનાઃ ॥ ૫૭ ॥

બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, અધિક વૃદ્ધ, સુશીલ, ધૈર્યવાળા, સ્મૃતિવાળા, સમાધિવાળા, વૃદ્ધો-
ની સેવા કરવાવાળા, વૃદ્ધ, સ્વભાવની પરીક્ષા કરવાવાળા, સ્વસ્થ, (૫૬) સુમુખ, સર્વ પ્રાણી-
ઓપર દયા કરવાવાળા, શ્રેષ્ઠ પ્રતિજ્ઞા કરવાવાળા, સારો ઉપદેશ કરવાવાળા, પુણ્ય શ્રવણ
અથવા પુણ્ય દર્શનવાળા એવા પુરુષોની સોખત કરવી જોઈએ. (૫૭)

ભોજનાદિમાં નિયમ.

આહારાચારચેષ્ટાસુસુખાર્થીમેત્યચેહચ । પરંપ્રયત્નમાતિષ્ઠેદ્બુદ્ધિમાન્ હિતસેવને
॥ ૫૮ ॥ નનક્તંદધિમ્બુઝીતનચાપ્યઘૃતશર્કરમ્ । નામુદ્ગસૂપંનાક્ષૌદ્રંનોષ્ણંનામલ-
કૌર્વિના ॥ ૫૯ ॥ અલક્ષ્મીદોષયુક્તવાન્નક્તન્તુદધિવર્જિતમ્ । શ્લેષ્મણંસ્યાત્સ-
સર્પિષ્કંદધિમારુતસૂદનમ્ ॥ ૬૦ ॥

આ લોક તથા પરલોકમાં સુખની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે હિતકર અહાર તથા આચાર
કરવામાં અત્યંત યત્ન કરવો. (૫૮) રાત્રીએ દહીં ન ખાવું તેવીજ રીતે ઘી, સાકર, મગની
દાળ, મદ કે આમલી સિવાય દહીં ખાવું નહિ, ગરમ દહીં ખાવું નહિ. (૫૯) રાત્રીને વ-
ખતે દહીં ખાવાથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. જેથી રાત્રીને વખતે દહીં ખાવું યોગ્ય નથી.
ઘૃત યુક્ત દહીં કફ કરનાર અને વાત નાશક હોય છે. (૬૦)

નચસન્ધુક્ષયેત્પિત્તમાહારશ્ચવિપાચયેત્ । શર્કરાસંયુતંદદ્યાત્તૃષ્ણાદાહનિવારણમ્
॥ ૬૧ ॥ મુદ્ગસૂપેનસંયુક્તંદદ્યાદ્રક્તાનિલાપહમ્ । સુરસશ્ચાલ્પદોષશ્ચક્ષૌદ્રયુક્તંભ-
વેદધિ ॥ ૬૨ ॥ ઉષ્ણંપિત્તાસ્રકૃદોષાન્ધાત્રીયુક્તન્નુનિર્હરેત્ । જ્વરાસ્ટકપિત્તવી-
સર્પકુષ્ઠપોષ્ટ્વામયન્નમાન્ ॥ ૬૩ ॥ પ્રાપ્નુયાત્કામલાશ્ચોગ્રાંવિધિંહિત્વાદધિમિય-
ન્નિતિ ॥ ૬૪ ॥

સાકરવાળું દહીં પીત્તનો ખીગાડ કરતું નથી, ભોજનને પચાવે છે અને તૃષ્ણા તથા દાહ
નાશક હોય છે. (૬૧) મગની દાળ સાથે દહીં ખાવાથી વાત રકતને નષ્ટ કરે છે. મદ સાથે
દહીં ખાવાથી સ્વાદીષ્ટ અને સહેજ દોષ કરનાર હોય છે. (૬૨) ગરમ દહીં રકત પીત્તને
ઉત્પન્ન કરે છે અને આમળાં સાથે દહીં ખાવાથી દોષોને અહાર કાઢે છે. વિધિસિવાય દહીં

ખાવાવાળા મનુષ્ય, જ્વર, રક્તપિત્ત, એરીવા, (વિશ્કેટકાદિ) કુષ્ટ, પાંડુ અને કમળો આ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. (૬૩)

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

વેગાવેગસમુત્થાશ્ચરોગાસ્તેષાશ્ચભેષજમ્ । યેષાંવેગાવિધાર્યાશ્ચમદર્થયદ્વિતાહિ-
તમ્ ॥ ઊચિતેચાહિતેવર્જ્યેસેવ્યેચાનુચિતેક્રમઃ । યથામકૃતિચાહારોમલાયનગદૌ-
ષધમ્ ॥૬૫॥ ભવિષ્યતામનુત્પત્તૌરોગાણામૌષધશ્ચયત્ । વર્જ્યાઃસેવ્યાશ્ચપુરુષાધી-
મતાત્મસુસ્વાર્થિના ॥ ૬૬ ॥ વિધિનાદધિસેવ્યશ્ચયેનયસ્માત્તદત્રિજઃ । નવેગાન્-
ધારણેઽધ્યાયે સર્વમેવાવદન્મુનિરિતિ ॥ ૬૭ ॥

આ અધ્યાયમાં આ શ્લોક છે. મલ મૂત્રાદિના વેગ, વેગોને રોકવાથી થતા રોગ, તેની ઔષધિ, જેને લીધે જે હિત તથા અહિત છે તેવા રોકવા યોગ્ય વેગ (૬૪) અભ્યાસ થતાં અહિતને ત્યાગવાના તથા અનભ્યાસમાં પણ હિતનું સેવન કરવાનો ક્રમ, પ્રકૃતિને અનુસાર અહાર, મળ માર્ગોના રોગોની ઔષધિ (૬૫) થનાર રોગો ન થાય તેની ઔષધિ, બુદ્ધિ-માન, તથા સુખ ઈચ્છનાર પુરૂષને ત્યાગ તથા સેવન કરવા યોગ્ય પુરૂષો, અને જેની રીતે જેની બુદ્ધિથી દલીલું સેવન કરવું જોઈએ એ સર્વ વાતોનું આ નવેગાન્ધારણીય અધ્યા-યમાં પુનર્વસુશ્રવે વર્ણન કર્યું છે. ૬૭.

इति अग्निवेश कृतेतन्त्रे चरकप्रति संस्कृते ।

न वेगान्धारणीयोऽध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકે શુદ્ધ કરેલો નવેગાન્ધારણીય નામનો સા-તમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ॥ ૭ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रतिज्ञा.

अथातइन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्याम इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

આ ઉપરાંત ઈન્દ્રિયોપક્રમણીય નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરેલું એવું ભગવાન આત્રેયશ્રવે કર્યું.

इन्द्रियोनुं वर्णन.

इहखलुपञ्चन्द्रियाणिपञ्चेन्द्रियद्रव्याणि । पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानिपञ्चेन्द्रियार्थाः ।
पञ्चेन्द्रियाधिकारेअतीन्द्रियं पुनः मनः सत्त्वसंज्ञकञ्चेत्याहुरेकेतदर्थાત્મસમ્પત્તદા-
યત્તચેષ્ટમ્ ॥ चेष्टानत्ययभूतमिन्द्रियाणाम् ॥ १ ॥ स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभि-
चरणाच्चानेकमेकस्मिन्पुरुषेसत्त्वम् रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्चनचानेकत्वंनाने-
कंहेककालमनेकेषुप्रवर्तते ॥ २ ॥ तस्माच्चानेककालासर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः । यद्-

ગુણંચામીક્ષણંપુરુષમનુવર્ત્તેતેસત્ત્વંતત્સત્ત્વમેવોપદિશન્તિઋષયોબાહુલ્યાનુશયાત્

॥ ૩ ॥ મનઃપુરઃસરાણીન્દ્રિયાણ્યર્થગ્રહણસમર્થાનિભવન્તિ ॥ ૪ ॥

આ સંસારમાં ઇન્દ્રિય પ, ઇન્દ્રિયોનાં દ્રવ્ય પ, ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાન પ, ઇન્દ્રિયોના વિષય પ, અને ઇન્દ્રિયોની બુદ્ધિ પ હોય છે આ સર્વ ઇન્દ્રિયાધિકારમાં કહેલું છે. કોઈ કહે છે કે મન અતિન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોના વિષય સહિત) છે અને કોઈ તેને સત્ત્વ કહે છે. કેમકે આત્માના પ્રયત્નાધિન વિચાર આદિ એષ્ટા તેના આધિન છે. (૧) કોઈ કોઈ મનને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનું કારણ કહે છે. સ્વાર્થ, ઇન્દ્રિયાર્થ સંકલ્પોના વ્યભિચારથી અથવા સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણના યોગથી એક પુરૂષમાં મન અનેક રૂપે માલુમ પડે છે. અર્થાત પુરૂષ કદી સુખી અને કદી દુઃખી થાય છે, કદી દેખે છે કદી સાંભળે છે, કદી ધોળો રંગ અને કદી કાળો રંગ દેખે છે, કદી સત્ત્વગુણને ધારણ કરે છે, કદી રજોગુણને ધારણ કરે છે, અને કદી તમોગુણનાં કાર્યો કરે છે. જેથી અનુમાન થાય છે કે એક પુરૂષમાં અનેક મન હોય છે પરંતુ તે વ્યાજબી નથી કેમકે કદી અનેક મન હોત તો એકી વખત અનેક કાર્યોમાં પુરૂષ પ્રયત્ન કરી શકત પણ તેમ બનતું નથી જેથી મન એકજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે (૨)

જેથી કરીને સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો એકી વખતે પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી. જે વખતે પુરૂષમાં જે ગુણની અધિકતા થાય છે તે વખતે તેનું મન તે ગુણવાળું કહેવાય છે જેમકે રૂપિલોક સત્ત્વગુણની અધિકતાથી સત્ત્વ કહેવાય છે. (૩) મનને આગળ કરીને સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેમાં જોવું, સાંભળવું, સુંઘવું, સ્વાદ લેવો, અને સ્પર્શ કરવો, આ પાંચ ઇન્દ્રિય છે. (૪)

ઇન્દ્રિયોનાં નામ, દ્રવ્ય અને સ્થાન.

તત્રચક્ષુઃ શ્રોત્રઘ્રાણંરસનંસ્પર્શનમિતિપચ્ચેન્દ્રિયાણિ ॥ પચ્ચેન્દ્રિયદ્રવ્યાણેસ્વંવાર-
જ્યોતિરાપોભૂરિતિ પચ્ચેન્દ્રિયાધિઘ્ઠાનાન્યક્ષિણીકર્ણોનાસિકેજિહ્વાત્વચ્ચેતિ ॥ ૫ ॥

આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્યો છે, નેત્ર, કાન, નાસિકા, જીભ અને ચામડી આ પાંચ ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાન છે. (૫)

ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિગેરે.

પચ્ચેન્દ્રિયાર્થાઃશબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાઃ ।

પચ્ચેન્દ્રિયબુદ્ધયશ્ચક્ષુબુદ્ધ્યાદિકાસ્તાઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય છે. દર્શનબુદ્ધિ, શ્રવણ-બુદ્ધિ, ધ્રાણ (સુંઘવું તે) બુદ્ધિ, સ્વાદ લેવાની બુદ્ધિ, અને સ્પર્શ બુદ્ધિ આ પાંચ ઇન્દ્રિયોની બુદ્ધિ છે. (૬)

પુનરિન્દ્રિયેન્દ્રિયાર્થસ્વત્ત્વાત્મસન્નિકર્ષજાઃ ।

ક્ષણિકાનિશ્ચયાત્મિકાચ્ચેત્યેતત્પચ્ચપચ્ચકમ્ ॥ ૭ ॥

આ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયોના વિષય, મન અને આત્મા એઓના સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ બુદ્ધિ ક્ષણિકા અને નિશ્ચયાત્મિકા નામની બે પ્રકારની હોય છે. આ ઇન્દ્રિય આદિપાંચનાં પંચક કહેવાય છે. (૭)

અધ્યાત્મિક દ્રવ્યગણ.

મનોમનોરથોબુદ્ધિરાત્માચેત્યધ્યાત્મદ્રવ્યગણસગ્રહઃશુભાશુભ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિહેતુશ્ચ-
દ્રવ્યાશ્રિતંકર્મયદુચ્યતે ક્રિયેતિ ॥ ૮ ॥

મન, મનના વિષય, બુદ્ધિ, અને આત્મા, આ અધ્યાત્મગણુ દ્રવ્ય કહેવાય છે. અને તે શુભ તથા અશુભની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિના કારણરૂપ છે. દ્રવ્યોના આશ્રિત કર્મને ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. (૮)

ઇન્દ્રિયોમાં વિશેષતા.

તત્રાનુમાનગમ્યાનાંપશ્ચમહાભૂતવિકારસમુદાયાત્મકાનામપિસતામિન્દ્રિયાણાંતેજ-
શ્ચક્ષુષિશ્રોત્રેનભઃ પ્રાણેક્ષિતિરાપોરસનેસ્પર્શનેઽનિલોવિશેષેણોપદિશ્યતે ॥ ૯ ॥

આ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે કે પાંચે ઇન્દ્રિયો પાંચ મહાભૂતોના વિકારરૂપ છે. જેમ આંખની ઇન્દ્રિયમાં તેજ, શ્રોત્ર (કાન) ઇન્દ્રિયમાં આકાશ, ઘ્રાણેન્દ્રિય (કાન)માં પૃથ્વી, રસનેન્દ્રિય (જીભ)માં જળ, અને સ્પર્શેન્દ્રિયમાં વાયુ વિશેષે કરીને રહે છે. (૯)

તત્રયદ્યદાત્મકમિન્દ્રિયંવિશેષાત્તદાત્મકમેવાર્થમનુધાવતિતત્સ્વભાવાદ્વિમુત્વાચ્ચા ॥ ૧૦ ॥

તેમાં જે ઇન્દ્રિય જે મહાભૂતની અનેલી છે તે વિશેષે કરીને તેના વિષયનું અનુકરણ કરે છે. તેમાં સ્વભાવ તથા વિભૂત્ય કારણરૂપ છે. (૧૦)

ઇન્દ્રિયોના વિપરિત થવાનું કારણ.

તદર્થાતિયોગાયોગમિધ્યાયોગાત્સમનસ્કમિન્દ્રિયંવિકૃતિમાપદ્યમાનંયથાસ્વબુદ્ધ્યુ-
પઘાતાયસમ્પન્નતે ॥ ૧૧ ॥ સમયોગાત્પુનઃ પ્રકૃતિમાપદ્યમાનંયથાસ્વંબુદ્ધિમા-
પ્યાયયતિ ॥ ૧૨ ॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયોની સાથે અધિક યોગ અયોગ અગર અનુચિત સંબંધ થવાથી મન-સહિત ઇન્દ્રિયો વિકારને પ્રાપ્ત થઈ પોતપોતાની બુદ્ધિને બગાડે છે. (૧૧) અથવા તે અનુ-કુળ યોગ થવાથી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત કરી પોતપોતાની બુદ્ધિને તૃપ્ત કરે છે. (૧૨)

મનના વિષય.

મનસસ્તુચિન્ત્યમર્થઃ। તત્રમનસોબુદ્ધેશ્ચતૈવસમાનાતિહીનમિધ્યાયોગાઃપ્રકૃતિવિ-
કૃતિહેતવોભવન્તિ ॥ ૧૩ ॥ તત્રેન્દ્રિયાણાંસમનસ્કાનામનુપત્તાનામનુપતાપાય-
પ્રકૃતિભાવેપ્રયતિતવ્યમેર્ષિર્હેતુર્ભિઃ ॥ ૧૪ ॥

મનનો વિષય ચિંતન કરવું, મન અને બુદ્ધિના વિષયોની સાથે સમયોગ, અધિક યોગ, દિનયોગ અને અનુચિત યોગ એજ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિમાં કારણરૂપ છે. (૧૩) તેમાં તાપ રહિત ઇન્દ્રિય અને મનમાં તાપ ન હોવાને લીધે આગળ કહેવામાં આવતા હેતુઓથી તેમના સ્વભાવમાં સ્થિત રાખવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. (૧૪)

प्रकृति स्थिर राभवानो हेतु.

तद्यथासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेनबुद्ध्यासम्यगवेक्ष्यावेक्ष्यकर्मणां सम्यक्कर्मणिपद-
नेनदेशकालात्मगुणाविपरीतोपसेवनेनचेति ॥ तस्मादात्महितंचिकीर्षितासर्वेण-
सर्वसर्वदास्मृतिमास्थायसद्रूतमनुष्ठेयम् । तद्बुध्यनुष्ठानंयुगपत्सम्पादयत्यर्थं द्य-
मारोग्यमिन्द्रियविजयश्चेति ॥ १५ ॥

आ. हेतु अे छे के जेभे छेन्द्रिय अने विषयोना अनुकुल संयोग बुद्धिथी सारी
रीते विचार करी क्षयोने सारी रीते करवां अने देशकाल तथा आत्माथी उलटां आय-
रणु न करवां. जेथी लक्षार्थ ध्येच्छवावाणा सर्वा पुत्रोअे हंभेशां सावयेत रक्षीने संपूर्ण
सदाचारनुं सेवन करवुं. सदाचारनुं सेवन करवाथी अेरी वपने आरोज्यता अने जतेन्द्रि-
यता आ अने वातो सिद्ध थाय छे. (१५)

सत्कार्योनुं वर्णन.

तत् सद्रूतमखिलेनोपदेक्ष्यामः । तद्यथा ॥ देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्यान-
र्चयेत् । अग्निमनुचरेत् । औषधीःप्रशस्ताधारयेत् ॥ द्वौकालावुपस्पृशेत् ॥ म-
लायतनेष्वभीक्ष्णंपादयोश्चवैमल्यमादध्यात् । त्रिःपक्षास्यकेशश्मश्रुलोमनखान्-
संहारयेत् । नित्यमनुपहतवासाःसुगन्धिः स्यात् ॥ १६ ॥

आ संपूर्ण सदाचारोनुं हेतु वर्णन करेधुं. देवता, गुरु, गाय, ब्राह्मण, वृद्ध, सिद्धादि
आचार्योनुं पुजन करी अग्निहोत्रादि अग्निकार्यो करवां, श्रेष्ठ औषधी धारणु करी प्रातःकाल
अने मध्याह्ने आयमन करी भोजनां स्थान तथा पगोने निरंतर योचभां राभवा. अेक
पपवाडीआमां त्रणुवार हजमत करावती, हंभेशां योचभां वस्त्र पहरेवां, मनने प्रसन्न
राभवुं अने सुगन्धित द्रव्योने धारणु करवां. (१६)

साधुवेशःप्रसाधितकेशोमूर्द्धश्रोत्रपादतैलनित्योधूमपःपूर्वाभिभाषीसुमुखः । दुर्गे-
ष्वभ्युपपत्ताहोतायष्टादाताचतुष्पथानांनमस्कृतांबलीनामुपहर्ताऽतिथीनांपूजकः-
पितृणांपिण्डदःकालेहितमितमधुरार्थवादी । वश्यात्मधर्मात्माहेतुवीर्यःफलेनेः ।
निश्चिन्तोनिर्भीकोधोमान्हीमान्महोत्साहः दक्षःक्षमावान्धार्मिकःआस्तिकःविन-
यबुद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता । छत्रोदण्डीमौनीसोपा-
नत्कोयुगमात्रहृत्विचरेत् ॥ १७ ॥

साधु वेष राभवा, वाणने होणी योणी साइ राभवा, हंभेशां माथामां, ज्ञान, नाक
अने पगना तणीआमां तेज लगाववुं, धुम्रपान करवुं, प्रथम ओलवुं, सुमुष्प, दुःखमां दया
लावती, हवन करवा, यज्ञ करवा, दान करवुं, अतुष्पथने नमस्कार करवा, भणी देवा,
अतिथिओनी पूज करवा, पितरोने पींड देवुं, समय प्रमाणे हित करवुं, थोडी अने
हितकर वात कहेती, छन्द्रियोने वश राभवा, स्वधर्भनिष्ठ, हेतुमां धर्मा करवा, इणमां

धर्मा करी नहि, विन्तारहित रहेवुं, निर्लय, लज्जयुक्त, युद्धिमान, धरुा उत्साहवाणा, यतुर, क्षमावाणा, धर्मात्मा, आस्तिक, विनय, युद्धि, विद्या, कुण अने अवरथाभां वृद्ध होय, तथा सिद्ध अने आचार्यो होय ओओनी सेवा करी, छत्री के सोटी लर्ध, पगरभां पडेरी, भौन धारणु करी यार हाथ आगणतो भार्ग जेध अने आलवुं. (१७)

**मङ्गलाचारशीलःकुचैलास्थिकण्टकामेध्यकेशतुषोत्करभस्मकपालस्नानबलिभूमी-
नांपरिहर्त्ताप्राक्श्रमाद्वयायामवर्जीस्यात् । सर्वप्राणिषुबन्धुभूतःस्यात्कृद्धानाम-
जुनेताभीतानामाश्वासयितादीनानामभ्युपपत्ता । सत्यसन्धः । सामप्रधानः ।
परपरुषवचनसहिष्णुःअमर्षघ्नः । प्रश्नमगुणदर्शी ॥ १८ ॥**

भंगण कामो करवां, भोटां वस्त्र, हाडकां, कांटा, अपवित्र केश, तुष, कंकड्यादि, लज्ज तथा कपालवाणा स्थानभां, स्नानना स्थानभां अने जणीना स्थानभां न जवुं, थाकता पडे-
लांज काम छोडी देवुं, सर्व ओओनी साथे लाधओ जेवुं आयरणु करवुं, क्रोधीने मनाववा,
लयलितने निर्लय करवा, गरीभोपर दया करी, साची प्रतिज्ञा करी, शांत रहेवुं, भी-
जनां कडोर वयनोने सडेवां, क्रोधने शकवो अने उत्तम गुणोने जेवा. (१८)

अकतन्वैरुं वरुन.

रागद्वेषहेतूनांहन्ता ॥ नानृतं ब्रूयात् । नान्यस्वमाददीत । नान्यस्त्रियमभिलषेत् ।
नान्यश्रियंनवैरंरोचयेत् । नकुर्यात् पापंन पापेऽपिपापीस्यात् । नान्यदोषान्ब्रू-
यात् । नान्यरहस्यमागमयेत् ॥ १९ ॥ नाधार्मिकैर्ननरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत् ।
नोन्मत्तैर्नपतितैर्नभ्रूणहन्तृभिर्नक्षुद्रैर्नदुष्टैः । नदुष्टयानान्यारोहेत् । नजानुसमंक-
ठिनमासनमध्यासीत् २० ॥ नानास्तीर्णमनुपहितमविशालमसमंवाश-
यनंप्रपश्येत् । नगिरिबिषमस्तकेष्वनुचरेत् । नद्रुममारोहेत् । न जलोग्रवे-
गएएपाहेत् । कुलच्छायां नोपासीत् । नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत् । नोच्चैर्हसेत् ।
नशब्दवन्तंमारुतंमुञ्चेत् । नासंवृतमुखो जम्भांक्षवथुंहास्यंवाप्रवर्त्तयेत् ।
ननासंवेष्टांकुष्णीयात् । नदन्तान्विघट्टयेत् । ननखान्वादयेत् । नास्थी-
न्यभिहन्यात् । नभूमिं विलिखेत् । नछिंद्यात्तृणम् ॥ नलोष्ठंमृद्नीयात् ॥ २१ ॥
नविगुणसङ्गैश्चेष्टेत् । ज्योतींष्यग्निश्चामेध्यमशस्तश्चनामिवीक्षेतनहूंकुर्याच्छवम् ।
नचैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छायामा क्रामेत् । नक्षपास्वमरसदनचैत्यचत्वर-
चतुष्पथोपवनश्मशानायतनान्यासेवेत् । नैकःशून्यगृहंनचाटवीमनुप्रविशेत् ।
नपापवृत्तान्स्वीयमिन्नभृत्यान्भजेत् । नोत्तमैर्विरुध्येत्नावरात्पासीतनाजेत्सरो-
चयेत् । नाऽनार्यमाश्रयेत् । नभयमुत्पादयेत् । नसाहसातिस्वप्नप्रजागर-
स्नानपानाशनान्यासेवेत् । नोर्द्धजानुश्चिरंतिष्ठेत् । नव्यालानुपसर्पश्चदं-
ष्ट्रिणःनविषाग्निः । नरोवातातपावश्यायातिप्रवाताज्जाहात्कलिनारमेत् ।

नानिभृतोऽग्निमुपासीत । नोच्छिद्येनाधःकृत्वाप्रतापयेत् । नाविगतह्रमोमाना-
 प्लुतवदनोननम्रउपस्पृशेत् । नस्नानशाठ्यास्पृशेदुत्तमाङ्गम् । नकेशाग्राण्यभि-
 ह्न्यात् । नोपस्पृशेत्एववाससीविधृयात् । नास्पृष्ट्वारत्नाज्यपूज्यमंगलमनसा-
 ऽभिनिष्क्रामेत् । नपूज्यमंगलान्यपसव्यंगच्छेम् । नेतराण्यनुदक्षिणम् ॥२२॥

राग तथा द्वेषना कारण्येनो त्याग करवो, मिथ्या लापण्य करवुं नहि, भीष्मनुं धन,
 स्त्री के लक्ष्मीनी धर्म्या करवी नहि, डाधनी साथे वैर करवुं नहि, पाप न करवुं, पापीनी
 साथे पण्य पाप न करवुं, भीष्मयोना दोषेने न कहेवा, डाधना बेदने उधाडवा नहि. (१८)
 पातडी, राजद्रोहि, पतित, गर्ल पाडनारा, क्षुद्र तथा दुष्टोनी सोयत करवी नहि, अराय
 स्वारीपर न यद्वुं, जेवी रीते भेसवाथी कष्ट थाय तेवी रीते न भेसवुं. (२०) पिछानुं
 अने उंशीका सिवायनी उंची नियी शय्या उपर सुवुं नहि, परतोना अराय शिभरोपर
 यद्वुं नहि, जाडपर यद्वुं नहि, धय्या वेगथी व्हेता जगमां न उतरवुं, पोताना कुण्ठी
 छाया अगर वेरीनी छायामां न भेसवुं, आग लागेत्ता स्थाननी पासे न जवुं, जेरथी न
 हसवुं, जेरथी अपशब्द न भोलवो, मुभ ढांक्या सिवाय जंलाध छींक अगर हास्य न
 करवुं, नाकने न भोतरवा, हांतोने न कपाववा, नभोने न वधारवा, हाडकांने न अगाडवां,
 जमीन न भोतरवी, शरीर न अंजवाणवुं, कंकड न मजे. (२१) दुष्टाचारी मनुष्येनो संग
 अथवा तेमनी साथे डाध व्यवहार न करवो, सूर्यना तेज अने अपवित्र तथा अहितकर्ता
 अग्निना सामुं न जेवुं, मुडहाने जेध अने हुंकार न करवो, भूतवाणां जाड, ध्वज, गुर,
 पूज्य अने अहितकर पदार्थोनी छायानुं उदंधन न करवुं. रातने वभते देवालय, भूतादिकना
 योतरा, यैराहा, अगीया तथा स्मशानमां न रहेवुं, सुना धर तथा वनमां अेकहुं जवुं
 नहि, पापवाणी स्त्री, मित्र तथा सेवकांनी प्रशंसा न करवी, सारा पुत्रोथी विरोध न
 करवो, नियनी सोयत न करवी, कपट राभवुं नहि, दुष्टनो आश्रय न लेवो, डाधने उरा-
 ववुं नहि, सादस, अधिक निद्रा, अधिक जगरण्य, अधिक स्नान, अधिक पान, तथा अधिक
 भोजन करवुं नहि, जंनुंयोना उपर उला पगे अहुवार न भेसवुं, सर्प, दादवाणा जनवरो
 तथा शीगडांवाणा जनवरोनी पासे जवुं नहि, सामे आवता पवननो, गरभीनो, टाढनो
 अने जेरथी वाता वायुनो त्याग करवो, इजेश न करवो, उच्चिष्ट, अंठा मुभथी या अ-
 ग्निने शय्या निये राभी तापवुं नहि, यिंतानो त्याग कर्था सिवाय, मुभ घोया सिवाय,
 अने वस्त्र सिवायना थध आयमन न करवुं, जे वस्त्रने पहेरी स्नान करे ते वस्त्रने माथे
 न आंधे, वाणोना आगत्ता लागने न कपाववा, अगर स्पर्श करवो नहि, जे वस्त्रोने
 धारण्य करवां, रत्न, पूज्य, धृत, मंगल पदार्थ तथा पुष्पोनो स्पर्श करी अने प्रसन्न
 मनथी धेरथी नीकणवुं. पुज्य तथा मंगलकारक वस्तुओने जपी आणु करीने न जवुं.
 अपूज्य तथा अमंगलकारी वस्तुओने जमण्ठी तरक राभीने न जवुं. २२

भोजन करवाना नियम.

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासानाऽजपित्वानाहुत्वादेवताभ्योऽनारूप्यपितृभ्यो
 नाऽदृत्वा गुरुभ्योनातिभिभ्योनोपाश्रितेभ्योनापुण्यगन्धोनामाकीनामर्षाहित-

पाणिपादवदनोनाऽशुद्धमुखोदङ्मुखीनविमनाभक्ताशिष्टाशुचिक्षुधितपरिचरो-
नापात्रीष्वमेध्यासुनादेशेनाऽकालेनाकीर्णेनादऽत्वाग्रमग्रयेनाप्रोक्षितंप्रोक्षणोदकै-
र्नमन्त्रैरनभिमन्त्रितंनकुत्सयन्नकुत्सितंनप्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत । नपय्युषि-
तमन्यत्रमांसहरितशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः ॥ २३ ॥

हाथमां रत्न पढेयां सिवाय, स्नान कर्था सिवाय, इष्टेवां इपडां पढेरीने, जप कर्था-
सिवाय, देवताओने नैवेद्य धराव्या सिवाय, पितृ, गुरु, अतिथी तथा आश्रितोने आभ्या-
सिवाय, सुगंध रहित थर्चने, माणा पढेयां सिवाय हाथ, पग तथा मुपने घोया सिवाय,
अशुद्ध मुपथी, उत्तर मुपथी, उदासिन थर्चने, अलक्ष्म, असन्न्य, अपवित्र तथा लुप्या
संधीओनी साथे भेरीने, तथा लोचनना प्रथम लागथी अजिन जभाड्या सिवाय, अप-
वित्र वासणोमां, अराज स्थणमां, अयोज्य समये छणोना छंटकाव कर्था सिवाय, मंत्राथी
अभिमन्त्रित कर्था सिवाय, अने ओटा तथा शत्रुनी पासे राभेला अन्नने, निद्रा करीने
जभवुं नदि, मांस, अहरक (भेणवेळुं दही विगेरे) सुकुं साक, सुकु इण अे सिवाय जीज
कां पढेथो वासी आवा नदि (२३)

नाऽशेषभुक्स्यादन्यत्रदधिमधुलवणसक्तूसर्पिर्भ्यः ननक्तदधि भुञ्जीत । नसक्तू-
नेकानश्रीयात् ॥ २४ ॥ ननिशिनभुक्त्वान बहून्नदिनेर्दकान्तरितान् ॥२५॥

ददिं, मद्, मीडुं, घी, तथा सतुओ सिवायना जीज पढेथोने थोडा थोडा छोडी द्ध
अने लोचन करवुं (२४) रात्रिअे ददिं आवुं नदि, इवणसनु (मीठा सिवायतुं घी) न आवुं.
रात्रीअे लोचन कर्था पंजी अलुज, भेवार, दांतोथी कापी कापीने अने पाणी पी पीने
सतु न आवुं, (२५)

नछित्वाद्विजैर्भक्षयेत् । नाऽनृजुःक्षुयान्नाद्यान्नशयीत । नवेगितोऽन्यकार्यःस्या-
त् । नवाय्वग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरुप्रतिमुखनिष्ठोविकावातवर्च्चोमूत्राप्युत्सजेत् ।
नपन्थानमवमूत्रयेन्नजनवतिनान्नकाले नजप्यहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासुश्लेष
सिंघाणकंमुञ्चेत् । नस्त्रियमवजानीत । नातिबिभ्रम्भयेत्नगुह्यमनुश्रावयेन्नाधिकु-
र्यात् । नरजस्वलांनानुरांनामेध्यांनाशस्तांनानिष्टरूपाचारोपचारांनादक्षिणांना
कामांनान्यकामांनान्यस्त्रियंनान्ययोर्निनायोर्नौनचैत्यचत्वरचतुष्पथपवनश्मशा-
नायतनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषुनसन्ध्ययोर्नातिननिषिद्धतिथिषुनाशुचिर्न-
जग्धभेषोनाप्रणीतसङ्कल्पोनानुपस्थितप्रहर्षोनाभुक्तवान् नात्यशितोनविषमस्थो
नमूत्रोच्चारपीडितोनश्रमव्यायामोपवासकृमाभिहतोनाऽरहसिव्यवायंगच्छेत् २६

याव्या सिवाय आल्लोनी साथे लोचन करवुं, शरीर टेढा करीने छींकुं, नदि तथा
सुवुं नदि. भणमूत्रादिना वेग थवा छातां अन्य कार्य न करवुं, सूर्य, अजिन, वायु, जण, अंद्रमा, गुरु
तथा आल्लोनी मंत्रमूत्र थुंकुं नदि, अत्रोवायु, (गुदावायु) भण तथा मूत्रो त्याग न करवो.

रस्ता वच्ये पेशाय न करवो, धरुा भाणुसोमां, लोञनना वपते, ञपमां, हवनमां, लणु-
वांमां, ञणी कर्ममां, अने मंगण कार्योमां थुंकवुं नहि, अजर नाक न सीकवुं नहि, स्त्रीने
अनादार न करवो तेमञ अत्यंत विश्वास पणु न करवो, स्त्रीने गुप्त वात न कळेयी, अथवा
तेने सत्ता न आपरी, रञस्वणा, रोगवाणी अपवित्र, निन्दित, अनिष्ट करनारी, इप,
आय्यार अने उपय्यार वाणी, यतुरता सिवायनी, कामरहित, तथा अन्यनी धञ्छा करनारी
स्त्रीनी साथे प्रसंग पाडवो नहि, परस्त्रीनी साथे प्रसंग न पाडवो, पशुयोनीमां तथा योनी
सिवायना स्थानमां गमन न करवुं, भूतना वासवाणा योतरापर, यौराहमां, उपवनमां,
यज्ञ स्थानमां, स्मशानमां, ञणमां, औषधासयमां, आत्मणुना धरमां, गुइना स्थानमां, अने
देवालयमां स्त्रीसंग न करवो, संध्या वपते, तथा निषिद्धतिथिओमां स्त्रीसंग न करवो,
अपवित्र थछने, मनसुभो करीने, हर्ष सिवाय, उपवास करीने, अहु ञभीने, विषमतायुक्त,
मणभूतना वेगयुक्तथछने अने श्रम, व्यायाम, उपवास, तथा ज्ञानीथी व्याकुण थछने
स्त्रीनी साथे संग करवो नहि अथवा अेदन्त सिवाय पणु स्त्रीने संग न करवो. (२६)

अध्ययन कागना नियम.

नसतो न गुरुन्परिवदेत् । नाथुचिरभिचारकर्मचैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिवर्त्तयेत्
नविद्युत्स्वनात्तवीषुनाभ्युदितासुदिक्षुनाग्निसंग्रवेनभूमिकम्पेनमहोत्सवेनोल्कापा-
तेनमहाग्रहोपगमनेनष्टचन्द्रायांतिथौनसन्ध्योर्नमुखद्गुरोर्नावपतितंनानातिमात्रं न
तान्तंनविस्वरंनानवस्थितपदंनानातिद्रुतंनविलम्बितंनानातिक्रीबंनानात्युच्चैर्नातिनीचैः ।
स्वरैरध्ययनमभ्यसेत् । नातिसमयंद्रुह्यात् । ननियमंभिन्द्यात् ॥ २७ ॥

सञ्जन तथा गुइनी निन्दा न करवी, अपवित्र थछने मंत्रतंत्र प्रयोग, छष्टपूजन,
पूण्यवर्गनी पूण तथा अध्ययन करवुं नहि, अयोज्य समये, वीञणीतो कडाका थाय
त्यारे, दिशाओमां गलरोट थाय त्यारे, अग्नि लागे त्यारे, धरतीकम्पमां, मळोत्सवमां,
विञणी पडे त्यारे, मळाग्रहोना इरक्षर वपते, अभावास्यामां, अने सन्ध्या वपते, गुइना
मुप सिवाय, अहुञ धीरेथी, अहुञ मदीनताथी, स्वरसिवाय, पदोने अगाडीने, उतावणथी,
अहुञ ठंडाछथी, अहुञ दुर्भणताथी, उंया स्वरथी अने अहुञ निया स्वरथी अध्ययन
करवुं नहि, अहु वपत गाणवो नहि तेमञ नियमने तोडवो नहि. (२७)

अन्य नियम.

न नक्तनादेशेचरेत् । नसन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवीस्यात् । नबालवृ-
द्धलुब्धमूर्खक्लिष्टक्लीबैःसहसख्यंकुर्यात् । न मद्यधूतवेश्याप्रसङ्गरुचिस्यात् । न
गुह्यंविवृणुयात् । नकश्चिदवजानीयात् । नाहंमानीस्यात् । नदक्षोनादक्षिणोना-
सूयकोनदक्षिणान्परिवदेत् । नगवांदण्डमुद्यच्छेत् । नवृद्धाननगुरुन्नगणान्ननृ-
पान्वाधिक्षिपेत्नचातिब्रूयात् ॥ नबान्धवतुल्यच्छूद्राद्वितीयगुणज्ञान्बहिः
कुर्यात् ॥ २८ ॥

રાત્રિમાં તથા ખરાબ સ્થાનમાં ચાલવું નહી, બંને સંખ્યા વખતે ભોજન, પઠન, સ્ત્રી સંગ અને શયન કરવું નહી. બાળક, વૃદ્ધ, લોભી, મૂર્ખ, દુઃખી તથા નપુંષકની સાથે મિત્રતા કરવી નહી, દારૂ ભુગાર અને વેશ્યા સંગમાં પ્રિતિ રાખવી નહિ, ગુપ્ત વાત અન્યને કહેવી નહિ, કોઈનો તિસ્કાર ન કરવો, અહંકાર કરવો નહિ, ચતુરતા રહિત, પ્રતિકુળ, અને નિંદક થવું નહિ, ચતુરોની સાથે વિવાદ કરવો નહિ, ગાયને કંડાથી ભારતી નહિ, વૃદ્ધ ગુરૂ જ્યોતિષ તથા રાજપર આક્ષેપ કરવો નહિ, બહુ બોલવું નહિ, ભાઈ, સ્નેહિ, વિપત્તિમાં સાલક તથા ગુપ્ત વાત જાણનારનો ત્યાગ કરવો નહિ. (૨૮)

વિશેષ ઉપયોગી નિયમ.

નાધીરોનાત્યુચ્છિનતસત્ત્વઃસ્યાત્ । નામૃતમૃત્યોનવિશ્રબ્ધાસ્વજનોનૈકઃસુસ્વી । ન-
દુઃસ્વશીલાચારોપચારોનસર્વાવિશ્રમ્ભી । નસર્વાભિશક્તી । નસર્વકાલવિચારી ॥ ન-
કાર્ય્યકાલમતિપાતયેત્ । નાપરીક્ષિતમભિનિવિશેત્ । નેન્દ્રિયવશગઃસ્યાત્ ॥૨૯॥

ધૈર્ય રહિત તથા બહુ સાદ્વિક બનવું નહિ, કુટુંબીનું પોષણ કરવું, પોતાના માણ-
સોના વિશ્વાસપાત્ર થવું, એકલા સુખ ભોગવવું નહિ, દુઃખ આપનાર સ્વભાવ, વર્તણુક
તથા કાર્યોનો ત્યાગ કરવો, સર્વ પર વિશ્વાસ રાખવો નહિ, સર્વપર વહેમ ન રાખવો, સદા
વિચાર કર્યા કરવા નહિ, કાર્યના વખતને ગુમાવવો નહિ, અજાણ્યા સ્થાનમાં રહેવું નહિ
અને ઇન્દ્રિયોને આધીન થવું નહિ. (૨૯)

નચશ્ચલંમનોભ્રામયેત્ । નબુદ્ધીન્દ્રિયાણામતિભારમાદધ્યાત્ ॥ નચાતિદીર્ઘસૂત્રી
સ્યાત્ । નક્રોધહર્ષાવનુવિદધ્યાત્ । નશોકમનુવિશેત્ । નસિદ્ધાવૌત્સુક્યંગચ્છે-
ન્નાસિદ્ધૌદૈન્યમ્ । પ્રકૃતિમભીક્ષ્ણંસ્મરેત્ । હેતુપ્રભાવનિશ્ચિતઃસ્યાત્ । હેત્વારંભ-
નિત્ય । નકૃતમિત્યાશ્વસેત્ ॥ નવીર્યંજહ્યાત્ । નાપવાદમનુસ્મરેત્ ॥ ૩૦ ॥

ચંચળ મનની ચંચળતાથી ભ્રમી જવું નહિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને બહુ કલેશી બનાવવી નહિ,
એકના એક કાર્યમાં બહુ વખત ગુમાવવો નહિ, ક્રોધ, હર્ષ, તથા શોકને વશ થવું નહિ,
કાર્યની સિદ્ધીમાં અત્યંત પ્રસન્ન થવું નહિ, કાર્ય સિદ્ધ ન થયે ઉદાસિન ન થવું, પોતાના
જન્મ કર્મ આદિનું હંમેશાં સ્મરણ રાખવું, જે કાર્યનો આરંભ કરવો તે કાર્યના કૃળને પહે-
લાંથી સમજ લેવું, ઉન્નતિ કરનાર કાર્યોનો શેજ આરંભ કરતા રહેવું, કાર્ય કરી નાંખ્યું
એમ સમજ મૃત મૃત્ય થવું નહિ, પોતાના પરાક્રમનો ત્યાગ કરવો નહિ, કોઈએ કરેલા
અપમાનનું વિસ્મરણ કરવું નહિ. (૩૦)

હવન વિગેરેના નિયમ.

નાશુચિરુત્તમાજ્યાક્ષતતિલકુશસર્ષપૈરગ્રિજુહુયાત્ । આત્માનમાશીર્ભિરાશાસ્મનઃ
॥ અગ્નિર્મેનાપગચ્છેચ્છરીરાત્ । વાયુર્મેપાણાનાદધાતુ । વિષ્ણુર્મેબલમાદધાતુ ।
इन्द्रोमेवीर्य्यशिवाમાં પ્રવિશંસ્તાપઃ ॥ આપોહિષ્ટેત્યપઃસ્પૃશેત્ ॥ દ્વિઃપરિમૃજેદો-

ઘૌપદૌચામ્યુક્ષ્યમૂર્ધ્નિસ્વાનિચોપસ્પૃશેત્ । અદ્ધિરાત્માનંહૃદયંશિરશ્ચબ્રહ્મચર્ય-
નદાનમૈત્રીકારુણ્યહર્ષાપંક્ષાપ્રણમપરશ્ચસ્યાદિતિ ॥ ૩૧ ॥

અપવિત્ર થઇને ઉત્તમ ધૃત, તલ, દર્ભ, તથા સર્પવૈથી અગ્નિમાં હોમ કરવો નહિ, અગ્નિ મારા શરીરમાંથી ન જાય, વાયુ મારા પ્રાણોને પુષ્ટ કરો, વિશ્નું મને બળ આપો, ઇન્દ્ર વિર્ય આપો, કલ્યાણરૂપી જળ, મારામાં પ્રવેશ કરો, આ મંત્રથી પોતાને આશિર્વાદ દેવો, આપો હિષ્ટા ઈલાદિ મંત્રોથી આચમન કરી ખેવાર હોઠને શુદ્ધ કરીને બંને પગને ઘોઈ, માથુ તથા આંખોના છિદ્રોમાં જળનો સ્પર્શ કરવો અને આત્મા, હૃદય તથા માથામાં જળનો સ્પર્શ કરી બ્રહ્મચર્ય, દાન, જ્ઞાન, મૈત્રી, કરુણા, હર્ષ તથા આનંદને ઇચ્છી શાંત-ચિત્તથી રહેવું. (૩૧)

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

પશ્ચપશ્ચકમુદિષ્ટંમનોહેતુચતુષ્ટયમ્ । ઇન્દ્રિયોપક્રમેઽધ્યાયેસદ્વૃત્તમસ્વિલેનચા ॥૩૨॥
સ્વસ્થવૃત્તંયથોદિષ્ટંયઃસમ્યગનુતિષ્ઠતિ । સસમાઃશતમવ્યાધિરાયુષાનવિયુજ્યતે
॥ ૩૩ ॥ નૃલોકમાપૂરયતેયશસાસાધુસમ્મતઃ । ધર્માર્થૈર્ચેતિભૂતાનાંબન્ધતામુપગ-
ચ્છતિ ॥ ૩૪ ॥ પરાન્સુકૃતિનોલોકાન્પુણ્યકર્માપપદ્યતે । તસ્માદ્વૃત્તમનુષ્ટેયધિ-
દંસર્વેણસર્વદા ॥ ૩૫ ॥ યચ્ચાન્યદપિકિશ્ચિત્સ્યાદનુક્તમિહપૂજિતમ્ । વૃત્તંતદપિ-
ચાત્રેયઃસદૈવાભ્યનુમન્યતે ॥ ૩૬ ॥

હવે અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરું છું. આ ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય નામના અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિ-
યાદિક પાંચ પંચક્રમન, ચારે હેતુ અને સંપૂર્ણ સદાચારોનું વર્ણન છે (૩૨) જે મનુષ્ય
તેમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે સદાચારનું સેવન કરે તે સો વર્ષ સુધી નિરોગ રહીને જીવે છે.
(૩૩) સારા લોકોમાં માન પામી સંપૂર્ણ સંસારને યશ પૂર્વક પૂર્ણ કરે છે જેથી કરીને
તે સર્વ પ્રાણીઓના અધુરૂપ કહેવાય છે, (૩૪) અને અંતમાં તે પુણ્યાત્માઓને યોગ્ય
શ્રેષ્ઠ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે જેથી કરીને આ સદાચારોનું હંમેશાં સર્વેએ સેવન કરવું જોઈએ.
(૩૫) આ કહેલા સદાચારો સિવાય બીજા જે કાંઈ ઉત્તમ આચારો જણાય તેનું પણ સેવન
કરવું જોઈએ એવી આત્રેયજીની આજ્ઞા છે. (૩૬)

इतिस्वस्थवृत्तचतुष्कः अग्निवेशकृतेतन्त्रे ॥

चरकप्रति संस्कृते इन्द्रियोपक्रमणीयोऽष्टमोध्यायः ॥८॥

ઈતિ અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકે સુધારેલ ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય નામનો અષ્ટમો અધ્યાય
સંપૂર્ણ થયો. ॥ ૮ ॥

નવમોઽધ્યાયઃ

અથાતઃ સુહ્ર્દાકચતુષ્પાદમધ્યાયવ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

इतिहस्माहभगवानात्रेयः ॥

હવે હું ખુડાક ચતુષ્પાદ નામના અધ્યાયનું વર્ણન કરું છું એવું ભગવાન આત્રેયજીએ કહેવા માંડ્યું.

ચિકિત્સાના ચાર ભાગ.

भिषग्द्रव्याण्युपस्था...
મિષગ્દ્રવ્યાણ્યુપસ્થા...

गुणवत्कारणज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ १ ॥

વૈદ, ઔષધી, પરિચારક, અને રોગી આ ચિકિત્સાના ચાર ભાગ છે. જો તે ચારે યથાર્થ ગુણવાળા હોય તો રોગોની શાંતિ અવશ્ય થાય છે. ૧

વિકાર અને સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ.

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ २ ॥

ધાતુઓની વિષમતાને વિકાર, અને સમતાને પ્રકૃતિ કહે છે, આરોગ્યને સુખ અને વિકારને દુઃખ કહે છે. (૨)

ચિકિત્સા લક્ષણ.

चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चિકित्सेत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

ધાતુઓ વિકાર યુક્ત થવાથી શ્રેષ્ઠ વૈદ વિગેરે,થી ધાતુઓને બરાબર કરવાને માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તેને ચિકિત્સા કહેવામાં આવે છે. (૩)

વૈદના ચાર ગુણ.

श्रुते पर्यवदातृत्वं बहुशोदृष्टकर्मता ।

दाक्ष्यं शौचमितिज्ञेयं वैદ्रेगुणचतुष्टयम् ॥ ४ ॥

શાસ્ત્રને જાણવું, દુરદર્શી થવું, ક્રિયામાં કુશળતા અને શુદ્ધતા આ વૈદના ચાર ગુણ છે. (૪)

ઔષધિ ગુણ ચતુષ્ટય.

बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

सम्पत्ते चित्तुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ५ ॥

સારા ગુણવાળી, રોગને અનુસાર, અનેક પ્રકારની કલ્પના પૂર્વક પ્રયોગ, અને સંપત્તિ આ ચાર દ્રવ્યના ગુણ છે. (૫)

સેવકના ચાર ગુણ.

ઉપચારક્ષતાદાક્ષ્યમનુરાગશ્ચભર્ત્તરિ ।

શૌચશ્ચેતિચતુષ્કોડ્યંગુણઃપરિચરેજને ॥ ૬ ॥

સેવાને જાણવી, ચતુરતા, સ્વામિમાં પ્રિતિ અને શુદ્ધિ, આચારપરિચારક આ ચાર ગુણ સેવકમાં હોવા જોઈએ. (૬)

રોગીના ચાર ગુણ.

સ્મૃતિનિર્દેશકારિત્વમ્પ્રીત્વમથાપિચ ।

જ્ઞાપકત્વશ્ચરોગાગામાતુરસ્યગુણાઃસ્મૃતાઃ ॥ ૭ ॥

સ્મૃતિ, વૈદની આજ્ઞા માનવી, બીક ન રાખવી, અને રોગને સારી રીતે બતાવવો આ ચાર રોગીના ગુણ છે. (૭)

ગુણોમાં વૈદની પ્રધાનતા.

કારણ્ણોઢશરુણ્ણંસિદ્ધૌપાદચતુષ્ટયમ્ ।

વિજ્ઞાતાશાસિતાયોક્તાપ્રધાનંભિષગત્રતુ ॥ ૮ ॥

સોળ ગુણોથી યુક્ત વૈદ વિગેરે રોગોની નિવૃત્તિમાં કારણ છે પરંતુ તે આરેમાં જ્ઞાતા, શિક્ષક તથા યોગને જાણવાવાળો વૈદ મુખ્ય છે. (૮)

પત્કૌહિકારણંપત્કુયથાપાત્રેન્ધનાનલાઃ । વિજેતુર્વિજયેભૂમિશ્ચમૂઃપ્રહરણાનિચ ॥

૯ ॥ આતુરાશ્ચસ્થાસિદ્ધૌપાદાઃકારણસંજ્ઞિતાઃ । વૈચ્રસ્યાતશ્ચિકિત્સાયાંપ્રધાનં-
કારણંભિષક્ ॥ ૧૦ ॥

જેવી રીતે પાકક્રિયા માટે બળતણ અને અગ્નિ કારણરૂપ છે છતાં પણ પાક બનાવનાર મુખ્ય છે, અને જેમ વિજયમાં ભૂમિ, સેના, તથા શસ્ત્રો કારણરૂપ છે છતાં પણ યુદ્ધ કરનાર સેનાપતિજ મુખ્ય મનાય છે તેવી રીતે ચિકિત્સામાં પણ રોગી, પરિચારક તથા ઔષધી કારણરૂપ છે પરંતુ મુખ્ય કારણ વૈદજ છે. (૧૦)

મૃદ્દ્વણ્ણચક્રસૂત્રાઘાઃકુમ્ભકારાદ્દતેયથા । નાવહન્તિગુણંવશાદ્દતેપાદત્રયંતથા ॥ ૧૧ ॥

જેવી રીતે માટી, લાકડી આકળો અને દોરી વિગેરે સિવાય કુંભારઘડો બનાવી શકતા નથી તેવી રીતે વૈદવિના રોગી, પરિચારક, અને દ્રવ્ય આ ત્રણ રોગોને દુર કરી શકતાં નથી. (૧૧)

રોગોમાં વૈદ કારણરૂપ.

ગન્ધર્વપુરવન્નાશંયદ્વિકારાઃસુદારુણાઃ । યાન્તિયજ્જેતરેટ્વદ્દિમાશૂપાયપ્રતીક્ષિણઃ ॥

૧૨ ॥ સતિપાદત્રયેજ્ઞાજ્ઞૌભિષજાવત્રકારણમ્ । વરમાત્માહુતોજ્ઞેનનચિકિત્સામ-
વર્તિતા ॥ ૧૩ ॥

* શીઘ્ર ઉપાય કરનારના અત્યંત દુઃસાધ્ય રોગો પણ ગંધર્વપુરની સમાન જલદી

મરી જન્મ નિરોગતાને પામે છે (૧૩) દ્રવ્ય, પરિચારક, અને રોગી હોવા છતાં પણ રોગનો નાશ થવામાં અગર વધવામાં જ્ઞાની અને અજ્ઞાન વૈદ કારણરૂપ છે કારણકે મુખ્ વૈદની ઔષધી કરવાની અપેક્ષા કરવા કરતાં દવા સિવાય મરી જવું ઉત્તમ છે. (૧૩)

મુખ્ વૈદનાં લક્ષણ.

પાણિચારાઘથાચક્ષુરજ્ઞાનાન્દ્રીતમીતવત્ ।

નૌર્મલ્લહોદાહોદોષકચરતિકર્મસુ ॥ ૧૪ ॥

આંધળો માણસ જેની રીતે આગળ હાથ ધરી ધરીને ચાલે છે, અને અતિ પવનના વેગથી જેની રીતે હોડી ડગમગે છે તેવી રીતે ચિકિત્સા વખતે મુખ્ વૈદ ડગમગતા ચલ્નો કરે છે. (૧૪)

મુખ્ વૈદનાં કર્મ.

યદ્દ્વચ્ચયાસમાપન્નમુચાર્ય્યાનિયતાયુષમ્ ।

ભિષગ્માનૌનિહન્ત્યાશુશતાન્યનિયતાયુષામ્ ॥ ૧૫ ॥

મુખ્ વૈદ કદાચ કોઈ આયુષ્યમાન રોગીને સારો કરે છે તો તે અભિમાનથી તે સેકડો ભાગ્યહિન રોગીઓના આયુષ્યને હરે છે. (૧૫)

પ્રાણ આપનાર વૈદ.

તસ્માચ્છાત્ત્વેઽર્થવિજ્ઞાનેપ્રવૃત્તૌકર્મદર્શને ।

ભિષક્ચતુષ્ટયેયુક્તઃ પ્રાણાભિસરુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

જેથી શાસ્ત્રના અર્થ, જ્ઞાન, વૈદક કરવામાં પ્રવૃત્તિ અને કર્મ દર્શન (વૈદક શીખી અનુભવ મેળવવો) આ ચારે ગુણોથી વૈદ પ્રાણોનો રક્ષક કહેવાય છે. (૧૬)

રાજ્યોગ્ય ચિકિત્સકનાં લક્ષણ.

હેતૌલિङ્ગેપ્રશમનેરોગાણામપુનર્ભવે ।

જ્ઞાનંચતુર્વિધંયસ્યસરાજાહુર્ભિષકૃતમઃ ॥ ૧૭ ॥

હેતુ, લક્ષણ, રોગોનો નાશ અથવા રોગોનું ફરી ન થવું, આ ચાર વિષયોનું જ્ઞાન જે વૈદમાં હોય તેને રાજ્યોગ્ય ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય શ્રેષ્ઠ વૈદ કહે છે. (૧૭)

વંદનું કર્તવ્ય કર્મ.

શ્વશ્વશાસ્ત્રાણિસલિલંગુણદોષપ્રવૃત્તયે ।

પાત્રાપેક્ષીણ્યતઃપ્રજ્ઞાંચિકિત્સાર્થવિશોધયેત્ ॥ ૧૮ ॥

શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, અને જળ એ સર્વમાં પાત્રના અનુસાર ગુણ દોષ હોય છે જેથી ચિકિત્સા કરવાને માટે યુદ્ધિને શુદ્ધ કરવી. (૧૮)

વૈદના છ ગુણ.

વિદ્યાવિતર્કોવિજ્ઞાનંસ્મૃતિસ્તપરતાક્રિયા ।

યસ્યૈતેષ્ઠગુણાસ્તસ્યનસાધ્યમતિવર્ત્તતે ॥ ૧૯ ॥

વિદ્યા, યુક્તિ, વિજ્ઞાન, સ્મૃતિ, કાર્યમાં તત્પરતા, અને કાર્યમાં ચતુરતા આ ૭ ગુણુ જેનામાં હોય તેને કોઈ પણ રોગ અસાધ્ય નથી. (૧૯)

વૈદ્યની વ્યુત્પત્તિ.

વિદ્યામતિઃ કર્મદૃષ્ટિરભ્યાસઃસિદ્ધિરાશ્રયઃ ।

વૈદ્યશબ્દાભિનિષ્પત્તૌબલમેકૈકમપ્યદઃ ॥ ૨૦ ॥

વિદ્યા, બુદ્ધિ, વૈદ્યકાર્યમાં બહુજ દ્રષ્ટિ, અભ્યાસ, સિદ્ધિ તથા આશ્રય આમાંથી એક એક ગુણથી યુક્ત હોવું તે પણ વૈદ્ય કહેવાય છે. (૨૦)

સુખદાતા વૈદ્યનાં લક્ષણુ.

યસ્યત્વેતેગુણાઃસર્વેસન્તિવિદ્યાદયઃશુભાઃ ।

સવૈદ્યશબ્દંસદ્ભૂતમર્હન્પ્રાણિસુખમદઃ ॥ ૨૧ ॥

જે આ વિદ્યા આદિ સંપૂર્ણ શુભ ગુણોથી સંયુક્ત હોય તે પૂર્ણ વૈદ્ય હોઈ જીવેને સુખનો આપવાવાળો થાય છે. (૨૧)

દોષોથી બચવાનો ઉપાય.

શાશ્વંજ્યોતિઃપ્રકાશાર્થદર્શનંબુદ્ધિરાત્મનઃ ।

તાભ્યાંભિષક્સુયુક્તાભ્યાંચિકિત્સન્નાપરાધ્યતિ ॥ ૨૨ ॥

જેવરૂપ પ્રકાશને માટે શાસ્ત્ર અને પોતાની બુદ્ધિ દર્પણરૂપ છે. આ બંનેથી સારી રીતે ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય દોષભાગી થતો નથી. (૨૨)

વૈદ્યને ઉપદેશ.

ચિકિત્સિતેત્રયઃપાદાયસ્માદ્વૈદ્યવ્યપાશ્રયાઃ ।

તસ્માત્પયત્નમાતિષ્ટેન્દ્રિષ્કૃસ્વગુણસમ્પદિ ॥ ૨૩ ॥

ચિકિત્સાના ત્રણ ભાગ (દ્રવ્ય, પરિચારક અને રોગી) વૈદ્યના આશ્રિત રૂપ છે જેથી કરીને વૈદ્યે પોતે ગુણવાળા થવાને યત્ન કરવો. (૨૩)

વૈદ્યની ચાર પ્રકારની વૃત્તિ.

મૈત્રીકારુણ્યમાત્તેષુશક્યેપ્રીતિરુપેક્ષણમ્ ।

પ્રકૃતિસ્થેષુ ધૂતેષુવૈદ્યવૃત્તિશ્ચતુર્વિધેતિ ॥ ૨૪ ॥

અસમર્થ રોગીપર મિત્રતા, દયાની બુદ્ધિ, અને સમર્થ રોગીપર પ્રીતિ અને સ્વસ્થ મનુષ્યોપર ઉપેક્ષા આ ચાર પ્રકારની વૈદ્યની વૃત્તિ છે. (૨૪)

અધ્યાયનું સંક્ષિપ્ત વિવરણુ.

મિષગ્જિતાંચતુષ્પાદંપાદઃપાદશ્ચતુર્ગુણઃ । મિષક્પ્રધાનંપાદેભ્યોયસ્માદ્વૈદ્યસ્તુય-
દ્ગુણઃ ॥ ૨૫ ॥ જ્ઞાનાનિબુદ્ધિર્બ્રાહ્મીચમિષજાંયાચતુર્વિધા । સર્વમેતશ્ચતુષ્પાદે-
સુહૃદ્કેસમ્પ્રકાશિતમિતિ ॥ ૨૬ ॥

ચિકિત્સાના ચાર ભાગ, એક એક ભાગના ચાર ચાર ગુણુ, તે સર્વામાં વૈદની પ્ર-
ધાનતા, વૈદના ચાર પ્રકારના ગુણુ અને જ્ઞાન, બ્રાહ્મિ બુદ્ધિ આ સર્વાનું આખુડાકચતુ-
ષ્પાદ અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૨૫-૨૬)

इति अग्निवेश कृतेतन्त्रे चरकप्रति संस्कृते.

આ રીતે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકે શુદ્ધ કરેલ ખુડાક ચતુષ્પાદ નામનો નવમો
અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. (૯)

दशमोऽध्यायः।

प्रतिज्ञा दर्शिन.

अथातोमहाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥

હવે હું મહા ચતુષ્પાદ નામના અધ્યાયનું વર્ણન કરું છું એવું આત્રેય ભગવાન
કહેવા લાગ્યા.

औषधधी आरोग्य लाल.

चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते । यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति त-
द्भेषजम् । युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्वसुरાત્રેયઃ ॥ ૧ ॥

સોળ ગુણોથી યુક્ત વૈદ આદિ ચારે ભાગોને વૈદલોક ભેષજ કહે છે. જે આથી પહેલા
(નવમા) અધ્યાયમાં સોળ ગુણુયુક્ત ભેષજ કહ્યાં છે તેનો યુક્તિ પૂર્વક પ્રયોગ કરવાથી
રોગ નષ્ટ થાય છે આવો ભગવાન આત્રેયજીનો મત છે. (૧)

ते विषयमां मैत्रेयनो प्रतिवाह.

नेतिमैत्रेयः किंकारणं दृश्यन्ते ह्यातुराः वेचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्चात्मव-
न्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानास्तथा युक्त्वाश्चापरेऽन्नियमाणास्तस्मा-
द्भेषजमकिञ्चित्करं भवति ॥ २ ॥

આ સાંભળી મૈત્રેયજી કહેવા લાગ્યા કે એવું થઇ શકતું નથી કારણકે ઉત્તમ દ્રવ્ય
યુક્ત, પરિચારયુક્ત, વિચારવાન અને ચતુર વૈદોથી ચિકિત્સા કરેલા કોઇ કોઈ રોગી
આરોગ્ય થાય છે અને એવી સામગ્રી યુક્ત છતાં પણ કોઇ કોઇ રોગી મરી પણ જાય છે.
જેથી જણાય છે કે ભેષજ કશુ કરી શકતા નથી. (૨)

दृष्टान्त.

तत्रथा—श्वभ्रेसरसि—प्रापेत्तमल्पमुदकम्, नद्यांस्यन्दमानायां पांशुधाने पांशुमुष्टि-
प्रकीर्णइति । तथापरे दृश्यन्ते अनुपकरणाश्चापरिचारिकाश्चानात्मवन्तश्च कुशलैश्च-
भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः । तथा युक्तान्नियमाणाश्चापरेयतश्च प्रति कुर्वन्
सिद्धयति प्रति कुर्वन् अन्नियते अप्रति कुर्वन् अन्नियते ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्ट-
मिति मैत्रेयः ॥ ३ ॥

તે ઝેરી રીતે સમજવું કે જેવી રીતે ઘડા તથા સરોવરમાં થોડું જળ નાંખવાથી અથવા વહેતી નદી તથા ધૂળના ઢગલામાં મુડી ભરી ધુળ નાંખવાથી જેમ કશું થઇ શકતું નથી તેવી રીતે ભેષજ નકામાં છે. એવી રીતે ખીજી તરફથી જણાય છે કે સામગ્રી તથા પરિચારક રહિત અને વિચાર શૂન્ય કોઈ કોઈ રોગી મૂર્ખ વૈદ્યોની ચિકિત્સા કરવાથી પણ આરોગ્ય થઇ જાય છે, અને કોઈ કોઈ એવા પ્રકારના રોગી મરી પણ જાય છે. ઔષધી કરવાથી જીવે પણ છે અને મરી પણ જાય છે. તેવીજ રીતે ઔષધી ન કરવાથી જીવે પણ છે અને મરી પણ જાય છે. જેથી જણાય છે કે ઔષધી કરવી અગર ન કરવી એ સમાન છે. ૩

તે વિષયમાં આત્રેયર્ષુ ખંડન.

મિથ્યાચિન્ત્યતદ્વિત્યાત્રેયઃકિંકારણંયેહ્યાતુરાઃષોઢશ્ચગુણસમુદિતેનાનેનભેષજેનોપ-
પદ્યમાનાદ્યુક્તંતદનૂપપન્નંનહિભેષજસાધ્યાનાંવ્યાધીનાંભેષજમકારણંભવતિ ।
યેપુનરાતુરાઃકેવલાદ્દ્વેષજાદતેસમુત્તિષ્ટન્તેનતેષાંસમ્પૂર્ણભેષજોપપાદનાયસમુત્થા-
નવિશેષોઽસ્તિયથાહિપતિતંપુરુષંસમર્થમુત્થાનાયોત્થાપયનપુરુષોબલમસ્યોપાદ-
ધ્યાત્ । સક્ષિપ્રતરમપરિક્લિષ્ટવોત્તિષ્ટેત્તદ્વસંમ્પૂર્ણભેષજોપલમ્ભાદાતુરાઃ । યે-
ચાતુરાઃ કેવલાદ્દ્વેષજાદપિન્નિયન્તેનચ સર્વેવતેભેષજોપપન્નાઃ સમુત્તિષ્ટેરન-
નહિસર્વેવ્યાધયોભવન્ત્યુપાયસાધ્યાઃ॥૪॥ નચોપાયસાધ્યાનાંવ્યાધીનામનુપાયેન-
સિદ્ધિરસ્તિનચાસાધ્યાનાંવ્યાધીનાંભેષજસમુદાયોઽસ્તિનહ્યલં જ્ઞાનવાન્ભિષક્ષુ-
મૂર્ષુમાતુરમુત્થાપયિતુમ્ । પરીક્ષ્યકારિણોહિ કુશલાભવન્તિ । યથાહિયોગજ્ઞોઽ-
ભ્યાસનિત્યદ્વાસોધનુરાદાયેષુમપાસ્યનનાતિવિપ્રકૃષ્ટેમહતિકાર્યેનાપબાધોભવ-
તિ । સમ્પાદયતિચેષ્ટકાર્યમ્ । તથાભિષક્સ્વગુણસમ્પન્નપકરણવાન્વીક્ષ્યક-
ર્મારમ્ભમાણઃસાધ્યરોગમનપરાધઃસમ્પાદયત્યેવાતુરમારોગ્યેણનતસ્માન્નભેષજમ-
ભેષજેનાવિશિષ્ટંભવતિ ॥ ૫ ॥

આ મતને સાંભળી આત્રેયજીએ કહ્યું કે હે મૈત્રેય ! તમારો આ વિચાર ખરોખર નથી કમકે જે રોગી સોળગુણ યુક્તભેષજથી ચિકિત્સા કરવા છતાં પણ મરી જાય છે વિગેરે જે કહ્યું તે સિદ્ધ થઇ શકતું નથી કમકે ઔષધી સાધ્ય રોગોમાં વ્યર્થ જતી નથી. અને જે રોગી ઔષધી વિના આરોગ્યતાને પામે છે તેની ઔષધિ કરવાથી આરોગ્ય થવામાં વિશેષતા છે. જેવી રીતે કે ઉઠવાને માટે શક્તિમાન પુરુષ પણ જે પડી ગયો હોય તો તેને ઉઠવાને માટે જે કોઈ અન્ય પુરુષ સહાય આપે છે તો તે કષ્ટ સિવાય જલદીથી ઉઠી શકે છે તેવી રીતે સોળ પ્રકારના ગુણોથી યુક્ત ઔષધિદ્વારા, રોગી પણ વિના કલેશથી આરોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે કે રોગી ઔષધી કરવા છતાં પણ મરી જાય છે તો કાંઈ એવો નિયમ નથી કે ઔષધી કરવાથી સર્વ આરોગ્ય થઇ જાય. કારણકે સંપૂર્ણ રોગ ઉપાય સાધ્ય નથી થતા. (૪)

ઉપાયથી સાધ્યરોગ ઉપાય સિવાય શાન્ત થતા નથી અને અસાધ્ય રોગોની કોઈ ઔષધી પણ નથી. જ્ઞાની વૈદ પણ મરનાર રોગીને આરોગ્ય કરી શકે છે. જે પરીક્ષા કરીને કામ કરે છે તે કુશળ કહેવાય છે. જેવી રીતે ધનુષવિદ્યાને જાણવાવાળા અભ્યાસવાળા ધનુર્ધારી ધનુષમાં બાણ લગાવી નજીકના મોટા નિશાનને શ્રમ સિવાય વેધી પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરે છે તેવી રીતે પોતાના ગુણોથી તથા સામગ્રી યુક્ત અને વિચાર કરી કાર્યને કરવાવાળા વૈદ સાધ્ય રોગને નિઃસંદેહ આરોગ્ય કરે છે જેથી ઔષધી કરવી અગર ન કરવી એ સરખું નથી (૫)

આત્રેયની અનુભૂત ચિકિત્સા.

इदंचेदंचनःप्रत्यक्षयदनातुरेणभेषजेनातुरंचिकित्सायः । क्षाममक्षामेनकृशंदुर्बल
माप्याययामः ॥ ६ ॥ स्थूलंमेदस्विनमपतर्पयामः । शीतेनोष्णाभिभूतमुपच-
रामः । शीताभिभूतमुष्णेन । न्यूनान् धातून्पूरयामः । व्यतिरिक्तान्हासया-
मः । व्याधीन्मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक्प्रकृतौस्थापयामः । तेषांनस्तथाकुर्व-
तामयंभेषजसमुदायः कान्ततमोभवति ॥ ७ ॥

આ સર્વ વાતોનો અમને અનુભવ છે કે દોષરહિત ભેષજથી રોગીની ચિકિત્સા કરનાર ક્ષમને અક્ષામથી કૃપ તથા દુર્બળને પુષ્ટ કરે છે. (૬)

ભેદવાળા જાડા પુષ્ટને લંઘન કરાવ્યાથી, ઉષ્ણતાથી વ્યાકુળને શીત ઔષધી કરવાથી, શીતથી વ્યાકુળને ઉષ્ણતાવાળી ઔષધી કરવાથી, ઘટેલી ધાતુઓને પૂર્ણ કરવાથી, વધેલી ધાતુઓને ઓછી કરવાથી, અને એવીજ રીતે રોગોના કારણોથી વિપરીત ઔષધી આપી સ્વસ્થ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે કરવાવાળા અમારા લોકોને ભેષજોના સમુદાય જાણુજ સુંદર લાગે છે. (૭)

ભવંતિચાત્ર.

साध्यासाध्यविभागज्ञानपूर्वंचिकित्सकः ।

कालेचारभतेकर्मयत्तसाध्यतिष्ठुवम् ॥ ८ ॥

સાધ્ય અને અસાધ્યના ભેદને જાણવાવાળા વૈદ વિચાર પૂર્વક વખતને અનુસાર જે કાર્યનો આરંભ કરે છે તેને તે નિઃસંદેહ સિદ્ધ કરે છે. (૮)

असाध्य रोगानी चिकित्सानुं क्षण.

स्वार्थविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।

प्राप्नुयान्नियतंवैद्योयोऽसाध्यंसमुपाचरेत् ॥ ९ ॥

જે વૈદ અસાધ્ય રોગની ચિકિત્સા કરે છે તે સ્વાર્થ, વિદ્યા તથા યજ્ઞની હાનિ, નિંદા અને અસંગ્રહ (તેની પાસે કોઈ ચિકિત્સા કરાવતું નથી) ને પ્રાપ્ત થાય છે. (૯)

साध्यासाध्य रोगानां भेद.

मुखसाध्यंमंतसाध्यंकृच्छ्रसाध्यमथापिच ।

द्विविधश्चाप्यसाध्यंस्याद्याप्यंयदनुपक्रमम् ॥ १० ॥

સાધ્ય રોગ બે પ્રકારના હોય છે. એક સુખસાધ્ય અને બીજો કષ્ટ સાધ્ય; અસાધ્ય રોગ પણ બે પ્રકારના હોય છે. ૧ યાધ્ય જેવા લાયક તથા ૨ અનુપક્રમ. (જે આરામ થઈ શકે નહિ તેવા). (૧૦)

સાધ્યના બીજા ભેદ.

સાધ્યાનાંત્રિવિધશ્ચાલ્પમધ્યમોત્કૃષ્ટતાંપતિ ।

વિકલ્પોનત્વસાધ્યાનાંનિયતાનાંવિકલ્પના ॥ ૧૧ ॥

અલ્પસાધ્ય, મધ્યસાધ્ય અને ઉત્કૃષ્ટસાધ્ય. આ ત્રણ ભેદ સાધ્ય રોગોના છે પણ નિશ્ચિત અસાધ્યરોગોના કોઈ ભેદ નથી. (૧૧)

સુખસાધ્યનાં લક્ષણ.

हेतवःपूर्वरूपाणिरूपाण्यल्पानियस्यच । नचतुल्यगुणोदृष्योन दोषःप्रकृतिर्भवेत् ॥ १२ ॥ नचकालगुणस्तुल्योनदोषो दुरुपक्रमः । गतिरेकानवत्वञ्चरोगस्योपद्रवोनच ॥ १३ ॥ दोषश्चैकःसमुत्पत्तौदेहःसर्वौषधक्षमः । चतुष्पादोपपत्तिश्च-सुखसाध्यस्यलक्षणम् ॥ १४ ॥

જે રોગનું કારણ પૂર્વરૂપ તથા લક્ષણ અલ્પ હોય, દ્રશ્ય (રસાદિ)ના ગુણદોષની અરોઅર ન હોય, પ્રકૃતિમાં દોષ ન હોય. (૧૨) વખતના ગુણની અરોઅર ન હોય, દોષ દુઃસાધ્ય ન હોય, એકજ માર્ગથી ઉત્પત્તિ હોય, રોગ નવિન હોય, રોગનો ઉપદ્રવ ન હોય. (૧૩) ઉત્પત્તિમાં દોષ એકજ હોય, શરીર સંપૂર્ણ ઔષધિઓનું ગ્રહણ કરવામાં સામથ્યવાળું હોય અને ચિકિત્સાના ચારે ભાગો અરોઅર હોય એવા રોગ સુખસાધ્ય હોય છે. ૧૪

કૃષ્ટ સાધ્યના લક્ષણ.

निमित्तपूर्वरूपाणांरूपाणांमध्यमे वले । कालप्रकृतिदुष्टानां सामान्योऽन्यतमस्यच ॥ १५ ॥ गर्भिणीवृद्धवालानांनात्युपद्रवपीडितम् । शस्त्रक्षाराभिकृत्यानामनवंकृच्छदोषजम् ॥ १६ ॥ विद्यादेकपथंરોગનાંતિપૂર્ણચતુષ્પદમ્ । द्विपथंनातिकालंवाकृच्छ્રसाध्यंद्विदोषजम् ॥ १७ ॥ शेषत्वादायुषोयाप्यमसाध्यं पथ्यसेवया । लब्ध्वाल्पसुखमल्पेनहेतुनाशप्रवर्त्तकम् ॥ १८ ॥

હેતુ પૂર્વરૂપ તથા રૂપનું બળ મધ્યમ હોય, કાલ, પ્રકૃતિ તથા દુષ્ય એમાંથી કોઈદોષની અરોઅર હોય, (૧૫) ગર્ભિણી, આલક, અથવા વૃદ્ધ હોય, બહુ ઉપદ્રવ ન હોય, શસ્ત્ર, ક્ષાર તથા અગ્નિ કર્મની આવશ્યકતા હોય, રોગ પ્રાચિન હોય, કડીન દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય. આ સર્વ રોગ કૃષ્ટસાધ્ય છે. (૧૬) એક માર્ગથી ઉત્પન્ન થએલ હોય, તથા ચિકિત્સાના ચારે ભાગ પૂર્ણ ન હોય અથવા બે માર્ગથી ઉત્પન્ન થએલ હોય અગર બહુ જીવન ન હોય એવા આ બે દોષથી ઉત્પન્ન થએલ કૃષ્ટસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ છે. (૧૭) આયુષ્ય બાકી હોયતો પથ્ય સેવન કરવાથી અસાધ્ય રોગ પણ યાધ્ય (મટી જાય) તેવા થાય છે. આ રોગમાં જરા પણ ચળી ન પાળવાથી રોગ વધી જાય છે. (૧૮)

દ્વિદોષજ તથા કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિનાં લક્ષણ.

ગમ્भीરંબહુધાતુસ્થમર્મસન્ધિસમાશ્રિતમ્ । નિત્યાનુશાયિનં રોગંદીર્ઘકાલમવ-
સ્થિતમ્ ॥ ૧૯ ॥ વિદ્યાદ્દ્વિદોષજંતદ્વત્પ્રત્યાલ્ખ્યેયંત્રિદોષજમ્ । ક્રિયાપથમતિ-
ક્રાન્તંસર્વમાર્ગાનુસારિણમ્ ॥ ૨૦ ॥ ઔત્સુક્યારતિસંમોહકરમિન્દ્રિયનાશનમ્ ।
દુર્બલસ્ય સુસંવૃદ્ધંવ્યાર્ધિસારિષ્ટમેવચ ॥ ૨૧ ॥

ગંભિર, બહુજ ધાતુઓમાં સ્થિત, મર્મ સ્થાન તથા સંધિઓમાં પહેલેયેલો, નિત્ય ઉપદ્રવવાળો ધણોજ જીનો (૧૯) આ રોગોને દ્વિદોષજ સમજીને, તેમની તથા ત્રિદોષજ રોગની ચિકિત્સા કરવા લાયક નથી, તે સર્વ અયોગ્ય માર્ગથી ઉત્પન્ન થએલ છે. (૨૦) ઉત્સુકતા, ખેચેની તથા મોહ કરવાવાળા, ઇન્દ્રિયનાશક, દુર્બળતા યુક્ત, વધી ગએલ અને અરિષ્ટ લક્ષણોથી યુક્ત રોગ પણ અસાધ્ય હોય છે. (૨૧)

વૈદને શિખામણ.

મિષજાપ્રાકૃપરીક્ષ્યૈવંવિકારાણાંસુલક્ષણમ્ । પશ્ચાત્કાર્ય્યસમારમ્ભઃકાર્ય્યઃસા-
ધ્યેષુધીમતા ॥ ૨૨ ॥ સાધ્યાસાધ્યવિભાગજ્ઞોયઃસમ્યક્ પ્રતિપત્તિમાન્ । નસ-
મૈત્રેયતુલ્યાનાંમિથ્યાબુદ્ધિંપ્રકલ્પયેત્ । ઇતિ ॥ ૨૩ ॥

બુદ્ધિમાન વૈદે પહેલાં રોગોના લક્ષણોની પરીક્ષા કરીને પછીથી સાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા કરી. જે વૈદ સાધ્ય તથા અસાધ્યના વિભાગને જાણવાવાળા અને જ્ઞાનવાન હોય છે તે મૈત્રેયના માફક મિથ્યા બુદ્ધિની કલ્પના કરતા નથી. (૨૨-૨૩)

અધ્યાયતુ સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

તત્રશ્લોકૌ । ઇહૌષધંપાદગુણાઃપ્રભાવૌમેષજાશ્રયઃ । આત્રેયમૈત્રેયમતીમતિદ્વૈવિ-
ધ્યનિશ્રયઃ ॥ ૨૪ ॥ ચતુર્વિધવિકલ્પાશ્ચવ્યાધયઃસ્વસ્વલક્ષણાઃ । ઉક્તામ-
હાચતુષ્પાદેયેષ્વાયત્તંમિષગ્જિતમિતિ ॥ ૨૫ ॥

ઔષધ, ભાગોના ગુણ, ભેષજનો પ્રભાવ, આત્રેય અને મૈત્રેયનો મત અને મતોનો નિશ્રય. (૨૪) પોતપોતાના લક્ષણયુક્ત રોગોની ચાર પ્રકારની કલ્પના આ સર્વ આ મહા ચતુષ્પાદ નામના અધ્યાયમાં કર્યું છે. (૨૫)

इति अग्निवेशे कृतेतंत्रे चरक प्रति संस्कृते महाचतुष्पादाध्यायः समाप्तः ॥ ૧૦ ॥

અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકે શુદ્ધ કરેલ મહા ચતુષ્પાદ નામનો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

एकादशोऽध्यायः

प्रतिज्ञा.

अथातस्तिस्त्रैषणीयमध्यायं व्याख्यास्याम इतिहस्माहभगवानात्रेयः ।

હવે હું તિસ્ત્રૈષણીય (ત્રણ એપણાવાળા) અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરું છું એવું આત્રેય લગવાન કહેવા લાગ્યા.

એષણાએાનું લક્ષણ.

इहखलुपुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेणहितमिहचामुष्मिश्च लोके समनुपश्य-
तातिस्रएषणाःपर्येष्टव्याभवन्ति ॥ १ ॥

આ સંસારમાં મન, બુદ્ધિ, પુરુષાર્થ અને પરાક્રમવાળા પુરુષોએ આલોકની અને પર-
લોકના સુખની ઇચ્છા માટે ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાએાને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. (૧)

ઇચ્છાએાનું વર્ણન.

तद्यथा । प्राणैषणाधनैषणापरलोकैषणेतिआसान्तुखल्वेषणानांप्राणैषणांतावत्पू-
र्वतरमापद्येतकस्मात्प्राणपरित्यागौहिसर्वत्यागः । तस्यानुपालनंस्वस्थस्यस्वस्थवृ-
त्तिरातुरस्यविकारप्रशमनेऽप्रमादस्तदुभयमेतदुक्तंवक्ष्यतेच । तद्यथोक्तम-
वर्त्तमानःप्राणानुपालनादीर्घमायुरवाप्नोतीति । प्रथमैषणायाख्याता भवति ॥ २ ॥

એ ત્રણ ઇચ્છા આ છે. પ્રાણૈષણા, (પ્રાણની ઇચ્છા,) ધનૈષણા, (ધનની ઇચ્છા)
પરલોકૈષણા (પરલોકની ઇચ્છા) આ ત્રણેમાં પ્રથમ પ્રાણની ઇચ્છા કરવી જોઈએ કારણ
કે પ્રાણના ત્યાગથી સર્વનો ભાગ થઈ જાય છે. જેથી કરીને આયુષ્યની ઇચ્છાવાળા-
એ આરોગ્યતા સાચવવાની સાવધાનતા રાખવી અને રોગ થાય ત્યારે રોગ મટે તેવા
ઉપાયો કરવા જોઈએ. આ એ બાબતો કહી તે પ્રમાણે વર્તન કરવાથી આયુષ્યની રક્ષા
થાય છે અને માણસ દીર્ઘાયુષી થાય છે. આ પ્રમાણે પહેલી એષણા કહી. (૨)

ધનની ઇચ્છા.

अथद्वितीयांधनैषणामापद्यते । प्राणेभ्योह्यनन्तरंधनमेवपर्येष्टव्यंभवति । नह्यतः
पापात्पापीयोऽस्तियदनुपकरणस्यदीर्घमायुःतस्मादुपकरणानिपर्येष्टुंयतेतत्रो-
पकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

પ્રાણૈષણા ઉપરાંત ધનૈષણાનો ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ કારણકે આયુષ્ય દરમીઆન
ધનની જરૂર પડે છે. આયુષ્ય લાંબુ હોય પણ ધન ન હોય તો તેથી કાઈ બીજું વધારે
દુઃખદાયક પાપ નથી. જેથી કરીને આજીવીકા મેળવવાને માટે યત્ન કરવો જોઈએ. ધન મેળ-
વવાના ઉપાયો આગળ કહેવામાં આવે છે. (૩)

ધનપ્રાપ્તિનો ઉપાય.

तद्यथा । कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि । यानिचान्यान्यपिसताम-
विगर्हितानिकर्माणिवृत्तिपुष्टिकराणिविद्यात्तान्यारभेतकर्तुम् । तथाकुर्वन्दीर्घ-
जीवितमनुवसतःपुरुषोभवतीति । द्वितीयाधनैषणाव्याख्याताभवति ॥ ४ ॥

જેમકે ખેતી કરવી, પશુપાલન કરવું, વ્યાપાર કરવો, રાજ્યસેવા (નોકર) કરવી, તેમજ
સજ્જનોથી નિંદિત નહિ તેવા ધન પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું સેવન કરવું. એમ કરવાથી દીર્ઘાયુ
થઈ સુખપૂર્વક જીવન ગુણરી શકાય છે. આ પ્રમાણે બીજી ધનૈષણા કહી. (૪)

પરલોકની ઇચ્છા.

અથ તૃતીયાં પરલોકૈષણામાપદ્યેતસંશયશ્ચાત્રકથંભવિધ્યામદૃતશ્યુતાનવેતિકુતઃપુનઃ
સંશયઈતિઉચ્યતેસન્તિહ્યેકેપ્રત્યક્ષપરાઃ પરોક્ષત્વાત્પુનર્ભવસ્યનાસ્તિક્યમાશ્રિતાઃ
સન્તિચાગમપ્રત્યયાદેવપુનર્ભવમિચ્છન્તિશ્રુતિભેદાચ્ચ ।

“માતરંપિતરશ્ચૈકેમન્યન્તેજન્મકારણમ્ । સ્વભાવંપરનિર્માણંયદૃચ્છાશ્ચાપરેજનાઃ॥”
ઇત્યતઃસંશયઃ । કિંનુસ્વલ્વસ્તિપુનર્ભવોનવેતિ । તત્રબુદ્ધિમાન્નાસ્તિક્યબુદ્ધિજ્ઞા-
ત્વિચિકિત્સાશ્ચાકસ્માત્પ્રત્યક્ષંહૃલ્પમનલ્પમપ્રત્યક્ષમસ્તિયદાગમાનુમાનયુક્તિભિ-
રુપલભ્યતે । ચૈરેવતાવદિન્દ્રિયૈઃપ્રત્યક્ષમુપલભ્યતેતાન્યેવસન્તિચાપ્રત્યક્ષાણિ ॥૫॥

ધનૈષણા ઉપરાંત પરલોકૈષણાનો ઉદ્ધોગ કરવો પરંતુ પરલોકેચ્છામાં મંદેહ થાય છે કે
શરીર છોડ્યા પછી (મરી ગયા પછી) ફરી જન્મ થાય છે કે નહિ. આ મંદેહ કેમ થાય
છે તેનું કારણ એ છે કે, જેમ કોઈ પ્રત્યક્ષવાદી પુનર્જન્મને પ્રત્યક્ષ ન જોવાથી નાસ્તિક
બની જાય છે, કોઈ શાસ્ત્રપર વિશ્વાસથી, અગર કોઈ શ્રુતિની સંમતિથી પુનર્જન્મને
માને છે, કોઈ માતાપિતાને જન્મનું કારણ માને છે, કોઈ સ્વભાવને જન્મનું કારણ માને
છે, કોઈ આ સંસારને રચનાર કોઈ છે અને તેનાથી જીવને ઉત્પન્ન થવાનું કારણ માને છે, કોઈ
માને છે કે આ વિશ્વમાં એક એવી શક્તિ છે કે જેથી મનુષ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે
તેને રચનાર કોઈ નથી, જેથી કરીને મંદેહ થાય છે કે પુનર્જન્મ હશે કે નહિ હોય, બુદ્ધિ-
માન પુરૂષે ગમે તો નાસ્તિકતાની બુદ્ધિ અને મંદેહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ કેમકે આ સંસા-
રમાં પ્રત્યક્ષ દેખી શકાય તેવી વસ્તુ થોડી છે અને અપ્રત્યક્ષ બહુ ચીજો છે કે જે શાસ્ત્ર,
અનુમાન, તથા યુક્તિઓથી જાણી શકાય છે, જે ઇંદ્રિયોદ્વારા પ્રત્યક્ષ જાણી શકાય છે,
તે પણ અપ્રત્યક્ષજ છે. (૫)

પ્રત્યક્ષના બાધક.

સતાશ્ચરૂપાણામતિસન્નિકર્ષાદતિવિપ્રકર્ષાદાવરણાત્કરણદૌર્બલ્યાન્મનોઽનવસ્થા
નાત્સમાનાભિહારાદભિભવાદતિસૌહમ્યાચ્ચ પ્રત્યક્ષાનુપલબ્ધિઃ તસ્માદપરીક્ષિ
તમેતદુચ્યતેપ્રત્યક્ષમેવાસ્તિનાન્યદસ્તીતિશ્રુતયશ્ચૈતાનકારણંયુક્તિવિરોધાત્ ॥૬॥

રૂપવાન વસ્તુઓ વિદ્યમાન છતાં પણ પ્રત્યક્ષ નથી જણાતી તેમજ બહુ દુર હોવાથી
પણ પ્રત્યક્ષ નથી જણાતી તેમજ અટકાવ કરનારી ચીજથી, (પડદો ભીંત વિ.) ઇંદ્રિયોની
દુર્બળતાથી, મનની અસાવધાનતાથી, સરખી વસ્તુઓમાં મળી જવાથી (જેમકે નદીમાં
જળ મળી જાય તેમ) અભિભવથી, ઇંદ્રિયોના ક્ષોભથી, (રજકણુ વિગેરેથીજ જેમ સુર્ય જણાતો
નથી તેમ) તેમજ અતિ સૂક્ષ્મતાથી કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ જણાતી નથી તો જે ઇંદ્રિયો-
થી પ્રત્યક્ષ જણાય તે પ્રત્યક્ષ છે અને બીજી નથી એવું કહેવું યોગ્ય નથી અથવા તો
યુક્તિથી પણ વિરૂદ્ધ છે. (૬)

જન્મ કારણપર વિવાદ.

આત્મામાતુઃપિતુર્વાયઃસોપત્યંયદિસશ્ચરેત્ । દ્વિવિધંસશ્ચરેદાત્મા સર્વોવાવયવે-
નવા ॥ ૭ ॥ સર્વશ્ચેત્સશ્ચરેન્માતુઃપિતુર્વામરણં ભવેત્ । નિરન્તરંનાવયવઃકશ્ચિ-
ત્સૂક્ષ્મસ્યચાત્મનઃ ॥ ૮ ॥ બુદ્ધિર્મનશ્ચનિર્ણીતેયથૈવાત્માતથૈવતે । યેષાશ્ચૈષામ-
તિસ્તેષાંયોનિર્નાસ્તિચતુર્વિધા ॥ ૯ ॥

માતા અથવા પિતાનો આત્મા સંતાનરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોય એમ કહે તો પૂછવું કે તેમનો સંપૂર્ણ આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે કે તેનો કોઈ ભાગ આત્મા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. જે સંપૂર્ણ આત્મા ઉત્પન્ન થાય તો સંતાન ઉત્પન્ન થાય તેની સાથેજ માતા અને પિતાનું મૃત્યુ થવું જોઈએ. (૭) જે આત્માનો કોઈ ભાગ ઉત્પન્ન થતો હોય તો સૂક્ષ્મ આત્માનો ભાગ થઈ શકતો નથી. (૮) અને જે બુદ્ધિ તથા મન સંતાનરૂપે ઉત્પન્ન થતા હોય તો તે પણ બની શકે તેમ નથી કારણ કે તે પણ આત્માની માફક સૂક્ષ્મ તથા ભાગ રહીત છે અને જેમનો એ મત છે કે માતા પિતા સંતાનમાં કારણ છે તો તેના મત પ્રમાણે અંડજ, સ્વેદજ, જરા-યુજ અને ઉદ્ભીજ એ ચારે યોની ઉત્પન્ન થઈ શકત નહિ કારણ કે તે ચારોની ઉત્પત્તિ માતા પિતાથી થતી નથી. (૯-૧૦)

સ્વભાવવાદિઓના મતનું ખંડન.

વિદ્યાત્સ્વાભાવિકંષણ્ણાંધાતૂનાંયત્સ્વલક્ષણમ્ ।
સંયોગેચવિયોગેચતેષાંકર્મૈવકારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ અને આત્મા આ છ ધાતુસંયોગ અને વિભાગને અનુસાર સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છે કેમકે તેમનાં સ્વાભાવિક લક્ષણ સર્વમાં જણાય છે. (૧૦)

પરનિર્માણ વાદિઓનું ખંડન.

અનાદેશ્ચેતનાધાતોર્નેષ્યતેપરનિર્મિતિઃ ।

પરઆત્માસચેદ્દેતુરિષ્ટોઽસ્તુપરિનિર્મિતિઃ ॥ ૧૧ ॥

અનાદિ ચૈતન્ય આત્મા કોઈ બનાવી શકતું નથી, જે આત્માને પર માનવામાં આવે છે, અને તેજ કારણરૂપ છે તો પરમાત્માને કર્તા માનવામાં કાંઈ હાની નથી. (૧૧)

યદ્વચ્છા વાદિઓના વિષય.

નપરીક્ષાનપારીક્ષ્યંનકર્તાકારણંનચ । નદેવાનર્ષયઃસિદ્ધાઃકર્મ્મકર્મ્મફલંનચ ॥ ૧૨ ॥
નાસ્તિકસ્યાસ્તિનૈવાત્માયદ્વચ્છોપહતાત્મનઃ । પાતકેભ્યઃપરશ્ચૈતત્પાતકંનાસ્તિક-
ગ્રહઃ ॥ ૧૩ ॥ તસ્માન્મર્તિવિમુચ્યેતામમાર્ગપ્રસૂતાંબુધઃ । સતાં બુદ્ધિમદીપેનપ-
શ્યેત્સર્વંયથાતથમ્ ॥ ૧૪ ॥ ઇતિ ॥

જે પરીક્ષા, પરીક્ષણીય કર્તા, કારણ, દેવતા, શ્પિ, સિદ્ધ કર્મ, અને કર્મનું ફળ માનતા

નથી. (૧૨) અને યદ્વચ્છા (પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થવું) ને માનનાર નષ્ટ બુદ્ધિવાળા કે જે આત્માને માનતા નથી તે નાસ્તિક છે અને સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં તે વધુ પાપી છે. (૧૩) એથી કુમાર્ગમાં જતી બુદ્ધિનો ભાગ કરી સજ્જનોના બુદ્ધિરૂપ દિવાથી સર્વ વાતો બરોબર જોવી. (માનવી). (૧૪)

સત અસતની પરિક્ષા.

દ્વિવિધમેવસ્વલુસર્વેસચ્ચાસચ્ચતસ્યચતુર્વિધાપરીક્ષા ।

આત્મોપદેશઃ પ્રત્યક્ષમનુમાનંયુક્તિશ્ચેતિ ॥ ૧૫ ॥

સર્વ પદાર્થ બે પ્રકારના થાય છે. એક સત્ય અને બીજું અસત્ય. તેની પરીક્ષા આત્મોપદેશ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને યુક્તિ આ ચાર પ્રકારથી થઈ શકે છે. (૧૫)

આત્મ તથા તેના ઉપદેશ.

રજસ્તમોભ્યાંનિર્મુક્તાસ્તપોજ્ઞાનબલેનયે । યેષાંત્રિકાલમમલંજ્ઞાનમવ્યાહતંસદા ॥ ૧૬ ॥ આત્માઃશિષ્ટવિબુદ્ધાસ્તેતેષાંવાક્યમસંશયમ્ । સત્યંવક્ષ્યન્તિતેકસ્માદ-સત્યંનીરજસ્તમાઃ ॥ ૧૭ ॥

પ્રથમ આત્મ કહેવામાં આવે છે. તપ તથા જ્ઞાનના બળથી રજોગુણ તથા તમોગુણથી રહિત, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન આ ત્રણ કાળને સારી રીતે જાણનાર નાશ રહિત છે. (૧૬) તે શિષ્ટ તથા વિબુદ્ધ આત્મ કહેવાય છે. તેનાં વાક્ય નિઃસંદેહ સત્ય હોય છે. કારણકે તેઓ રજોગુણ તથા તમોગુણથી રહિત હોય છે જેથી મિથ્યા અસત્ય બોલતા નથી. (૧૭)

પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ.

આત્મેન્દ્રિયમનોઽર્થોનાંસન્નિકર્ષાત્પ્રવર્ત્તે ।

વ્યક્તાતદાત્વેયાબુદ્ધિઃપ્રત્યક્ષંસાનિરુચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

આત્મા, ઇન્દ્રિય, મન, અને ઇન્દ્રિયના વિષયો આ ચારેનો સંબંધ થવાથી તે વખત જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. (૧૮)

અનુમાનનું લક્ષણ.

પ્રત્યક્ષપૂર્વેત્રિવિધંત્રિકાલશ્ચાનુમીયતે । વહ્નિર્નિગૂઢોધૂમેનમૈથુનંગર્ભદર્શનાત્ ॥ ૧૯ ॥

વંચ્યવસ્યન્ત્યતીતંબીજાત્ફલમનાગતમ્ । દૃષ્ટાબીજાત્ફલં જાતમિહૈવસદૃશંબુધાઃ ૨૦

પ્રત્યક્ષથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન આ ત્રણ કાળના ત્રણ પ્રકારનું અનુમાન થાય છે, જેમ ઠાંકેલા અગ્નિના ધુમાડાથી અગ્નિ જાણવો તે વર્તમાનકાળનું અનુમાન થાય છે, ગર્ભ હોવાથી મૈથુનનું. (૧૯) ભૂતકાળનું અનુમાન થાય છે અને બીજાથી ક્ષણનું ભવિષ્ય કાળનું અનુમાન થાય છે. વિદ્વાનો બીજાથી ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણને દેખીને અનુમાન પણ કરી શકે છે. જેમકે આ ક્ષણનું બીજા આત્મ હશે તેમ. (૨૦)

યુક્તિનું લક્ષણ.

જલકર્ષણબીજત્તુસંયોગાચ્છસ્યસંભવઃ । યુક્તિઃષઢ્ધાતુસંયોગાદ્ર્ધાનાંસમ્ભવ-સ્તયા ॥ ૨૧ ॥ મધ્યમન્થનમન્થાનસંયોગાદગ્નિસમ્ભવઃ । યુક્તિયુક્તાચતુષ્પાદ-

સમ્પદ્વયાધિનિવર્હणी ॥ ૨૨ ॥ બુદ્ધિઃપશ્યતિયામાવાન્બહુકારણયોગજાન્ ।
યુક્તિભિક્ષિકાલાસાન્નેયાત્રિવર્ગઃસાધ્યતેયયા ॥ ૨૩ ॥

જળ, જમીન, ખીજ અને રૂતુ આ ચાર સંયોગથી જેમ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે
છ ધાતુઓના યોગથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. આ યુક્તિ કહેવાય છે. (૨૧) જેમ મંથ
અને મંથન તથા મંથન કરતાં ઓના સંયોગથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે ચાર
ભાગથી યુક્તિ પૂર્વક ચિકિત્સા કરવાથી રોગનો નાશ થાય છે. (૨૨) જે બુદ્ધિ ધણા
કારણોના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોને જાણી શકે છે, અને જેથી ત્રિવર્ગ સિદ્ધ થાય છે
તેને ત્રિકાલા યુક્તિ કહે છે. (૨૩)

एषापरीक्षानास्त्यन्याययासर्वंपरीक्ष्यते ।

परीक्ष्यंसदसच्चैवंतयाचास्तिपुनर्भवः ॥ २४ ॥

આ પરિક્ષા છે. આ સિવાય ખીજ કોઇ પરિક્ષા નથી. આથી સર્વ પદાર્થોની પરિક્ષા
થઈ શકે છે. આથી સત્ અને અસતની પરિક્ષા કરવી જોઈએ એથી પુનર્જન્મ
સિદ્ધ થઈ શકે છે. (૨૪)

આત્માગમનું લક્ષણ અને ફળ.

તત્રાત્માગમસ્તાવદ્વેદોયશ્ચાન્યોઽપિકશ્ચિદ્વેદાર્થાદવિપરીતઃપરીક્ષકૈઃપ્રણીતઃ । શિષ્ટા-
નુમતોલોકાનુગ્રહમવૃત્તઃશાસ્ત્રવાદઃ સચાત્માગમઃ । આત્માગમાદુપલભ્યતે દાનત-
પોયજ્ઞસત્યાર્હિસાબ્રહ્મચર્યાણ્યભ્યુદયનિઃશ્રેયસ્કરાણીતિ । નચાનતિવૃત્તસત્ત્વ-
દોષાણામદોષૈરપુનર્ભવોધર્મ્યદ્વારેષૂપદિશ્યતે ॥ ૨૫ ॥

તેમાં વેદ અને વેદોના અર્થ યોગ્ય પરિક્ષકોએ બતાવેલ અને શિષ્ટોને સંમત તથા
લોકપરંપરાથી પ્રચલિત શાસ્ત્રને આત્માગમ કહે છે. આત્માગમથી જાણાય છે કે દાન, તપ,
યજ્ઞ, સત્ય, અહિંસા તથા બ્રહ્મચર્યા. આ સર્વ અભ્યુદય તથા મોક્ષના કારણરૂપ છે. આમ
પુરૂષોએ કહ્યું છે કે મનની શુદ્ધિરહિત મનુષ્યોને દાન આદિ ધર્મ કરવાથી પણ મુક્તિ
પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. (૨૫)

પ્રત્યક્ષનું ફળ.

ધર્મદ્વારાવહિતૈશ્ચવ્યપગતભયરાગદ્વેષલોભમોહમાનૈર્બ્રહ્મપરૈરાત્મૈઃ કર્મવિદ્ધિરનુપહ-
તસત્ત્વબુદ્ધિમચારૈઃપૂર્વૈઃપૂર્વતરૈર્મહર્ષિભિર્દિવ્યચક્ષુર્ભિર્દૃગ્પદિષ્ટુનર્ભવતિવ્યવસ્યે-
દેવં પ્રત્યક્ષમપિચોપલભ્યતે ॥ ૨૬ ॥

ધર્માત્મા, ભય, રાગ, દ્વેષ, લોભ, મોહ તથા માનરહિત બ્રહ્મમાં તત્પર, કર્મને જાણનાર
બુદ્ધિમાન, શુદ્ધ મનવાળા, ધણા પ્રાચિન, દિવ્ય દષ્ટિવાળા, અને આમ મહર્ષિઓએ વિચાર-
પૂર્વક પુનર્જન્મને માન્યો છે આ જાણવું જોઈએ. આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષથી પણ પુનર્જન્મનું
જ્ઞાન થઈ શકે છે. (૨૬)

અનુમાનનું ક્ષણ.

માતાપિત્રોર્વિસદૃશાન્યપત્યાનિતુલ્યસમ્ભવાનાંવર્ણસ્વરાકૃતિસત્ત્વબુદ્ધિભાગ્યવિ-
શેષાઃ । પ્રવરાવરકુઠ્ઠજન્મદાસ્યૈશ્વર્ય્યસુખાસુખમાયુઃ । આયુષોવૈષમ્યમિદ્ધકૃત-
સ્યાવાપ્તિરશિક્ષિતાનાશ્ચરુદિતસ્તનપાનહાસત્રાસાદીનાશ્ચમૃત્તિલક્ષણોત્પત્તિઃક-
ર્મસામાન્યેફલવિશેષોમેધાક્વચિત્કચિત્કર્મણ્યમેધાજાતિસ્મરણમિહાગમનમિત-
શ્ચ્યુતાનાશ્ચભૂતાનાંસમદર્શનેપ્રિયાપ્રિયત્વમતેવાનુમીયતે । યત્ સ્વકૃતમપરિહા-
ર્ય્યમવિનાશિપૌર્વદેહિકંદેવસંજ્ઞકમાનુબન્ધિકંકર્મ્મતસ્યૈતત્ફલમિતશ્ચાન્યદ્ભવિષ્ય-
તીતિફલાદ્વીજમનુમીયતે । ફલશ્ચ બીજાત્ ॥ ૨૭ ॥

કોઈ પ્રજા માતા પિતાના જેવી હોતી નથી, કોઈ તેમના જેવી થાય છે તો વર્ણ, સ્વર, આકૃતિ, મન, બુદ્ધિ તથા લાગ્યમાં તફાવત હોય છે. કોઈનો ઉત્તમ કુળમાં જન્મ થાય છે ત્યારે કોઈનો નિચા કુળમાં જન્મ થાય છે. કોઈ ચાકર બને છે ત્યારે કોઈ ઐશ્વર્યવાન બને છે. કોઈનું જીવન સુખથી વ્યતિત થાય છે ત્યારે કોઈનું દુષ્પમાં વ્યતિત થાય છે. કોઈનું લાંબુ આયુષ્ય હોય છે ત્યારે કોઈનું ટુંકું આયુષ્ય હોય છે. આ જન્મમાં નહિ કરેલાં કર્મના ફળની પ્રાપ્તિવિના જન્મથી બચવાનું રહવું, સ્તનપાન, હસવામાં તેમજ બય વિગેરેમાં સરખી પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પણ ફળમાં ભેદ, કોઈ બુદ્ધિમાન, કોઈ કામમાં ચાલાક, કોઈ બુદ્ધિલિન, કોઈને ભતિ અભિમાન અથવા સરખી વસ્તુને જોઈને કોઈના ઉપર હેત ઉપજવવું અગર કોઈના ઉપર અણુગમે ઉપજવવો આ સર્વ વાતોથી અનુમાન થાય છે કે પૂર્વ જન્મમાં પોતે જે કરેલ હોય તે કોઈથી મટતું નથી. તે અવિનાશી છે. આ કર્મને લોકો અનુબંધી કર્મ એટલે પ્રારબ્ધ કહે છે. તેનું ફળ આ જન્મમાં ભોગવવું પડે છે અને આ જન્મમાં કરેલ કર્મના ફળને આવતા જન્મમાં ભોગવવું પડે છે. જેવી રીતે ફળથી બીજા અને બીજાથી ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તેવીજ રીતે કર્મને આધિન જન્મ થાય છે. ૨૭

યુક્તિથી પુનર્જન્મની સિદ્ધિ.

યુક્તિશ્ચૈષાષઢ્ઠાતુસમુદયાદ્ધર્મજન્મકર્તૃકરણસંયોગાત્ક્રિયાકૃતસ્યકર્મણઃફલનાકૃ-
તસ્યનાંકુરોત્પત્તિરબીજાત્ । કર્મસદૃશંફલનાન્યસ્માદ્વીજાદન્યસ્યોત્પત્તિરિતિયુક્તિઃ
॥ ૨૮ ॥

છ ધાતુઓના સંયોગથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. અને આત્માનો સંબંધ પરલોક સાથે રહે છે. કર્તા અને કારણના સંયોગથી ક્રિયા થાય છે અને ક્રિયાથી ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ બીજા સિવાય અંકુર નીકળતું નથી તેમ ક્રિયા સિવાય ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી. જેમ બીજા બીજાથી બીજા ભતતું ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી તેમ, જેવું કર્મ કરે છે તેવું ફળ ઉત્પન્ન થાય છે એ યુક્તિ છે. ૨૮.

एवंप्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टैःपुनर्भवोधर्मद्वारेष्वनुविधीयते ॥ २९ ॥

આ પ્રકારે ચારે પ્રમાણથી પુનર્જન્મની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. હવે આગળ મહેલ ધર્મદ્વારોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૨૯

પરલોકૈષણામાં કર્તવ્યકર્મ.

તદ્યથાગુરુશુશ્રૂષાયામધ્યયનેવ્રતચર્યાયાંદારક્રિયાયામપત્યોત્પાદનેમૃત્યુભરણે-
 ઽતિથિપૂજાયાંદાનેનાભિધ્યાયાંતપસ્યનમ્સૂયાયાંદેહવાહ્મનસેકર્મ્મણ્યક્ષિષ્ટેદેહેન્દ્રિ-
 યમનોર્થ્યબુદ્ધયાત્મપરીક્ષાયાંમનઃસમાધાવિતિ । યાનિચાન્યાન્યપ્યેવંવિધાનિક-
 મ્માણિસતામવિગર્હિતાનિસ્વર્ગ્યાણિવૃત્તિપુષ્ટિકરાણિવિદ્યાત્તાન્યારભેતકર્તુમ્ । ત-
 થા કુર્વન્નિહૈચૈવયશોભત્તેપ્રેત્યચસ્વર્ગમિતિ તૃતીયાપરલોકૈષણાવ્યાખ્યાતા-
 ભવતિ ॥ ૩૦ ॥

જેવી રીતે ગુરુસેવા, અધ્યયન, વ્રત, વિવાહ, પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા, સેવકાનું પાલન કરવું, અતિથિ પૂજા, દાન, પારકા ધનની ઈચ્છા ન કરવી, તપ, ગુણમાં દોષ ન જોવા, શા-
 રીરિક, માનસિક અને વચનથી સત્કર્મમાં કલેશિત ન થવું અને સમાધિ ધરવી. આ પ્રકારે
 બીજાં પણ સત્કર્મ કરવાં કે જે સ્વર્ગમાં હિતકારક હોય, સજ્જનોથી નિહિત ન હોય તે,
 જીવનનાં નિર્વાહક હોય, તેનું પણ સેવન કરવું: આ પ્રમાણે કરવાથી આ લોકમાં યશ મળે
 છે અને મરણ પછી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ત્રીજી પરલોકૈષણા કહી. ૩૦

અથસ્વલુત્રયુપસ્તમ્ભાઃ, ત્રિવિધવલમ્, ત્રીણ્યાયતનાનિ, ત્રયોરોગાઃ, ત્રયોરો-
 ગમાર્ગાઃ, ત્રિવિધાભિષજઃ, ત્રિવિધમૌષધમિતિ ॥ ૩૧ ॥

આ ઉપરાંત શરીરના ઉપસ્તંભ (સહાયક) બળ, રોગનાં કારણ, રોગ, રોગોના
 માર્ગ, વૈદ્ય અને ઔષધ આ સર્વના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. ૩૧.

ઉપસ્તંભોનું વર્ણન.

ત્રયુપસ્તમ્ભાઽત્યાહારઃસ્વમોત્ત્રહ્નચર્યામિતિષ્ણિભિર્યુક્તિયુક્તૈરુપસ્તબ્ધમુપસ્ત-
 મ્ભૈઃશરીરંબલવર્ણોપચયોપાંચતમનુવર્ત્તે યાવદાયુષઃસંસ્કારાત્ ॥ ૩૨ ॥

આહાર, નિદ્રા, અને બ્રહ્મચર્યા આ ત્રણ ઉપસ્તંભ છે. આ ત્રણ ઉપસ્તંભોને યુક્તિ-
 પૂર્વક ધારણ કરવાથી શરીર મરણ પર્થેત બળ, વર્ણ તથા પુષ્ટતાવાળું રહે છે. ૩૨

ત્રણ પ્રકારનું બળ.

સંસ્કારમદિતમનુપસેવમાનસ્ય યદ્દૈવોપદેક્ષ્યતે । ત્રિવિધંબલમિતિસહજંકાલજં-
 યુક્તિકૃતશ્ચસહજંચચ્છરીરસત્ત્વયોઃપ્રાકૃતમ્ । કાલકૃતમૃતુવિભાગજંવયઃકૃતશ્ચ ।
 યુક્તિકૃતંપુનસ્તદાહારચેષ્ટાયોગજમ્ ॥ ૩૩ ॥

સ્વાભાવિક, કાલકૃત, અને યુક્તિકૃત આ ત્રણ પ્રકારનાં બળ છે. શરીર તથા મનની
 પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલ બલને સ્વાભાવિક કહે છે, રતુઓના ભેદથી અથવા અવસ્થાના
 ભેદથી થએલ બલને કાલકૃત કહે છે અને આહાર તથા ચેષ્ટાના યોગથી થએલ બળને યુક્તિ-
 કૃત કહે છે. આનો સારી રીતે વ્યવહાર ન કરવાથી શરીરનું અહિત થાય છે. ૩૩

રોગને યેદા કરનાર ત્રણ કારણ.

ત્રીણ્યાયતનાનીતિઅર્થાનાંકર્મ્મણઃકાલસ્યચાતિયોગાયોગાભિયોગાઃ । તત્રાતિ-
પ્રભાવતાંદૃશ્યાનામતિમાત્રંદર્શનમતિયોગઃ । સર્વશોડ્દર્શનપ્રયોગઃ અતિસૂક્ષ્માતિ-
વિમકૃષ્ટરૌદ્રભૈરવાદ્ભુતદ્વિષ્ટબીભત્સવિકૃતાદિરૂપંદર્શનમિથ્યાયોગઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ, (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ) કર્મ તથા કાળથી, અતિયોગ, અયોગ અને મિથ્યાં યોગ્ય આ ત્રણ રોગનાં કારણ છે. બહુજ તેજવાળા પદાર્થોને ધણીવાર સુધી જોવાથી રૂપનો અતિયોગ, સર્વથા ન જોવાથી અયોગ, અને ઘણું સુક્ષ્મ, અગર બહુ ભળી ગયેલું, ઘણે દુર ઉગ્ર, ભયંકર, અદ્ભૂત, અપ્રિય, ઝક્ષાનિ થાય તેવું, અને વિકારયુક્ત રૂપને જોવાથી રૂપનો મિથ્યાયોગ કહેવાય છે. ૩૪

શબ્દ અતિ યોગાદિતું વર્ણન.

તથાતિમાત્રસ્તનિતોપહતક્રુષ્ટાદીનાંશબ્દાનામતિમાત્રશ્રવણમતિયોગઃ । સર્વશોડ્દ્ર-
વણમયોગઃ । પુરુષેષ્ટવિનાશોપઘાતપ્રધર્ષણભીષણાદિશબ્દશ્રવણમિથ્યાયોગઃ ૩૫

તેવી રીતે વિજળીનો જોરથી દડકા થવાથી, નગારાં વિગેરેના અવાજને ધણીવાર સાંભળવાથી શબ્દનો અતિયોગ, સર્વથા ન સાંભળવાથી અયોગ અને કઠોર વાક્ય, પ્રિય વસ્તુનો નાશ, વજ્રઘાત, રૂવાડાં ઉભાં થાય તેવા શબ્દ, ભયાનક શબ્દ આવા આવા અવાજો સાંભળવાથી શબ્દનો મિથ્યા યોગ કહેવાય છે. ૩૫

ગન્ધ અતિ યોગાદિતું વર્ણન.

તથાતિતીક્ષ્ણોગ્રાભિવ્યન્દિનાંગન્ધાનામતિમાત્રઘ્રાણમતિયોગઃ સર્વશોડ્દ્રાણમયો-
ગઃ । પૂતિદ્વિષ્ટામેધ્યક્લિન્નવિષપવનકુણપગન્ધાદિઘ્રાણમિથ્યાયોગઃ ॥ ૩૬ ॥

તેવી રીતે અત્યંત તિક્ષ્ણ, ઉગ્ર તથા અભિવ્યન્દી ગંધોને બહુજ સુંઘવાથી ગંધનો અતિ યોગ, કદી ન સુંઘવાથી અયોગ, અને સડેલી, અપ્રિય, અપવિત્ર, ઝેરી વાયુ તથા મુડદા આદિના ગંધ ને સુંઘવાથી ગંધનો મિથ્યાયોગ કહે છે. ૩૬.

રસ અતિયોગનું વર્ણન.

તથારસાનામત્યાદાનમતિયોગઃ । અનાદાનમયોગઃ । મિથ્યાયોગોરાશિવજ્યેષ્ઠા
હારવિધિવિશેષાયતનેષૂપાદેક્ષ્યતે ॥ ૩૭ ॥

તેવીજ રીતે રસોનું અતિસેવન કરવાથી રસનો અતિયોગ, અને કદી ન સેવન કરવાથી અયોગ થાય છે. અને ખગડેલા તથા ત્યાગ કરેલા આહારનું મિથ્યાસેવન કરવાથી મિથ્યાયોગ થાય છે. મિથ્યાયોગને અપરિમિત ભોજનના વર્ણનમાં અરોઅર રીતે કહેવામાં આવશે. ૩૭.

સ્પર્શાતિયોગનું વર્ણન.

તથાતિશીતોષ્ણાનાંસ્પૃશ્યાનાંસ્નાનાભ્યક્ષોત્સાદનાદીનાશ્ચાત્યુપસેવનમતિયોગઃ ।
સર્વશોડ્દ્રુપસેવનમયોગઃ । વિષમસ્થાનાભિઘાતાશુચિભૂતસંસ્પર્શાદયશ્ચેતિમિ-
થ્યાયોગઃ ॥ ૩૮ ॥

તેવી રીતે ઘણા ઠંડા તથા ગરમ પદાર્થોના સ્પર્શથી, અને સ્નાન અભ્યંગ તથા ઉખટન આદિના અધિક સેવનથી સ્પર્શનો અતિયોગ, કદી ન સેવન કરવાથી અયોગ, અને એવી રીતે વિષમ સ્થાનમાં ફરવું, ખેસવું, સુવું, ચોટ લગાવવી, તથા અપવિત્ર વસ્તુ વિગેરેનો સ્પર્શ કરવો તેને મિથ્યાયોગ કહે છે. ૩૮

સ્પર્શનેન્દ્રિયની સર્વ વ્યાપકતા.

**તત્રૈકંસ્પર્શનેન્દ્રિયમિન્દ્રિયાણામિન્દ્રિયવ્યાપકંતતઃસમવાયિસ્પર્શનવ્યાપ્તેર્વ્યાપકમ-
પિચ્ચેતસ્તસ્માત્સર્વેન્દ્રિયાણાંવ્યાપકઃસ્પર્શકૃતોયોભાવવિશેષઃસોઽ્યમનુપશયાત્પ
શ્ચવિધત્ત્રિવિધવિકલ્પો ભવત્યસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃ । સાત્મ્યાર્થોષ્ટુપશયાર્થઃ ॥૩૯॥**

આ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં સ્પર્શોન્દ્રિય સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપક તથા મનની સાથે હંમેશાં સંયોગ રાખનારી છે અને તેને સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપક હોવાનું મનજ કારણ છે જેથી સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપક થવાથી સ્પર્શોન્યભાવ પાંચ પ્રકારનો થઈને પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ પ્રકારના વિકલ્પ થાય છે. સાત્મ્ય અને ઉપશય આ બંને એકાર્થ વાચક શબ્દ છે. ૩૯.

કર્મકૃત આયતનનું વર્ણન.

કર્મવાહ્મનઃશરીરપ્રવૃત્તિઃ । તત્રવાહ્મનઃ-

શરીરાતિપ્રવૃત્તિરતિયોગઃસર્વશોઽપ્રવૃત્તિરયોગઃ ॥ ૪૦ ॥

વાણી, મન તથા શરીરની પ્રવૃત્તિને કર્મ કહે છે. તેમાં વાણી મન તથા શરીરની અધિક પ્રવૃત્તિને અતિયોગ, અને સર્વથા પ્રવૃત્તિ થવાથી અયોગ કહે છે.

વાણીના મિથ્યા યોગનું વર્ણન.

સૂચકાનૃતાકાલકલહાપ્રિયાવદ્ધાનુપચારપરુષવચનાદિર્વાહ્મિથ્યાયોગઃ ॥૪૧॥

નિંદા કરવી, બુદ્ધું ખોલવું, કલેશ કરવો, અને અપ્રિય, અસ્તિકર અયોગ્ય અને કંઠાર વિગેરે વાક્યોનું ખોલવાથી વાણીનો મિથ્યા યોગ થાય છે. ૪૧.

માનસ મિથ્યા યોગ.

મયશોકક્રોધલોભમોહમાનેર્ષ્યામિથ્યાદર્શનાદિર્માનસોમિથ્યાયોગઃ ॥ ૪૨ ॥

ભય, શોક, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, ઈર્ષ્યા તથા મિથ્યા દર્શન આદિનું સેવન કરવું તેને મનનો મિથ્યા યોગ કહે છે. ૪૨.

શારીરિક મિથ્યા યોગ.

**વેગધારણોદીરણવિષમસ્ત્વલનપતનાઙ્ગમણિધાનાઙ્ગપ્રદૂષણપ્રહારમર્દનમાણોપરોષ-
સંક્લેશનાદિઃશારીરોમિથ્યાયોગઃ ॥ ૪૩ ॥**

મળ મૂત્રાદિ વેગોને રોકવા તથા જ્વરજ્વસ્તીથી મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો, ઉંચા નિયા સ્થાનમાં ઉછળવું, ચાલવું તથા પડવું, અયોગ્ય રીતે શરીરને રાખવું, મર્દન કરવું, પ્રહાર કરવો, પ્રાણુવાયુને રોકવો તથા કલેશાદિ કરવો તે શરીરનો મિથ્યા યોગ છે. ૪૩.

કર્મના મિથ્યા ભોગનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

સંગ્રહેણચાતિયોગાયોગર્જકર્મવાઙ્મનઃશરીરજમહિતમનુપદિઠ્યત્ત્વ મિથ્યાયો-
ગંવિચારિતિ । ત્રિવિધવિકલ્પંત્રિવિધમેવકર્મપ્રજ્ઞાપરાધ ઇતિવ્યવસ્યેત્ ॥૪૪॥

આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવ્યું તે ઉપરાંત અતિયોગ અને અયોગથી ભિન્ન, વાણી, મન તથા શરીરને અહિત કરતાં હોય તેને મિથ્યા યોગ કહે છે. ત્રણ પ્રકારના વિકલ્પ છે અને ત્રણ પ્રકારના કર્મ દોષને યુદ્ધિ વિકાર બાણવા બ્લેક/એ. ૪૪

કાલાતિ યોગાદીનું વર્ણન.

શીતોષ્ણવર્ષાલક્ષણાઃપુનર્હેમન્તગ્રીષ્મવર્ષાસંવત્સરઃસકાલઃ । તત્રાતિમાત્રસ્વલક્ષ-
ણઃકાલઃકાલાતિયોગઃ । હીનસ્વલક્ષણઃ કાલયોગઃ । યથાસ્વલક્ષણવિપરીત-
લક્ષણસ્તુકાલોમિથ્યાયોગઃકાલઃપુનઃપરિણામઉચ્યતે ॥ ૪૫ ॥

ઠંડી, ગરમી, વરસાદ એ ત્રણમાં અનુક્રમે ઠંડી પડવી, ગર્મી પડવી, વરસાદ વરસવો આ ત્રણ લક્ષણ છે. આ ત્રણ કાલના સમુદાયને સંવત્સર (વર્ષ) કહે છે. તેનું નામ કાલ છે. તે કાળમાં પોતાના સમયાનુસાર સરદી, ગરમી, અને વરસાદનું અતિશય પડવું તેને કાલનો અતિયોગ કહે છે. ન પડે ત્યારે અયોગ અને પોતાના સમયની આગળ પાછળ એટલે સમય વિના પડે ત્યારે તે સમયના વિપરીત લક્ષણોના કાલને મિથ્યાયોગ કહે છે. વળી કાલને પરિણામ પણ કહે છે. ૪૫

ઇત્યસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃ પ્રજ્ઞાપરાધઃપરિણામશ્ચેતિ ॥ ૪૬ ॥

આ પ્રમાણે અસાત્મ્ય, (આત્માના પ્રતિકુળ) ઇન્દ્રિય, તથા વિષયોના સંયોગ, યુદ્ધિના દોષ અને કાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૪૬

રોગોનું કારણ.

ત્રયસ્ત્રિવિધવિકલ્પાઃકારણવિકારાણામ્ ।

સમયોગયુક્તાસ્તુપ્રકૃતિહેતવોભવન્તિ ॥ ૪૭ ॥

ત્રણ પ્રકારના વિકલ્પો રોગોને ઉત્પન્ન થવામાં કારણરૂપ છે. ૪૭

સર્વેવામેવભાવાનાંભાવાભાવૌનાન્તરેણયોગાયોગાતિયોગામિથ્યાયોગાત્સમુપ-
ખ્યેતે । યથાસંયુક્ત્યાપેક્ષિણૌહિભાવાભાવૌ ॥ ૪૮ ॥

વિષય આદિનું સમાનયોગ આરોગ્યનું કારણ છે. યોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ વિના સંપૂર્ણ પદાર્થોના ભાવ તથા નાશ થતા નથી. ભાવ તથા નાશ પોત પોતાની યુક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. ૪૮

ત્રણ પ્રકારના રોગ.

ત્રયોરોગાઈતિનિજાગન્તુમાનસાઃતત્રનિજઃશરીરદોષસમુત્થઃ । આગન્તુર્ભૂતવિષવા-
ચ્વગ્નિસમ્પહારાદિસમુત્થઃ । માનસઃપુનરિષ્ટસ્યાલાભાલાભાચ્ચાનિષ્ટસ્યોપજાયતે ૪૯

નિબ્ધ અર્થાત શારીરિક, માનસિક અને આગંતુકના બેદથી આ ત્રણ પ્રકારના રોગ. શારીરિક રોગ શરીરના દોષોથી, આગંતુક રોગ, ભૂત, વિષ, વાયુ, અગ્નિ તથા પ્રહાર (પછડાવું) વિગેરેથી, અને માનસરોગ પ્રિય વસ્તુ ન મળવાથી તથા અનિષ્ટ કર્તા વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૯

હિત કર્તવ્ય.

તત્રબુદ્ધિમતામાનસસ્યોર્થે વિપરીતેનાપિસતાબુદ્ધ્યાહિતાહિતમવેક્ષ્યાવેક્ષ્યધર્મા-
ર્થકામાનામહિતાનામપસેવનેાહતાનાશ્ચોપસેવનેપ્રયતિતવ્યમ્ ॥ ૫૦ ॥

જેથી માનસિક વ્યાધિમાં બુદ્ધિમાન પુરૂષે હિત તથા અહિતનો વિચાર કરીને ધર્મ, અર્થ તથા કામને અહિત કર્તા હોય તે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવામાં અને હિતકારી વસ્તુઓને ગ્રહણ કરવામાં યત્ન કરવો જોઈએ. ૫૦

નહ્યન્તરણલોત્રયમેતન્માનસંકિશ્ચિન્નિષ્પદ્યતેસુસ્વંવાદુઃસ્વંવાતસ્માદેતન્નાનુષ્ઠયમ્ ।
તદ્વિદ્યાવૃદ્ધાનાશ્ચોપસેવનેપ્રયતિતવ્યમ્ । આત્મદેશકાલબલશક્તિજ્ઞાનેયથાવ-
ચ્ચેતિ ॥ ૫૧ ॥

કેમકે આ ત્રણ સિવાય આ લોકમાં કોઈ માનસિક સુખ કે દુઃખ થતું નથી જેથી ધર્મ, અર્થ તથા કામને મેળવવાને ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ. વૃદ્ધ વિદ્વાનોનું સેવન કરવું જોઈએ અને આત્મા, દેશ, કાલ, બલ તથા શક્તિને જાળવવાને માટે યત્ન કરવો જોઈએ. ૫૧
ભવતિચાત્ર । માનસંપ્રતિષ્ઠાજ્યંત્રિવર્ગસ્યાન્વવેક્ષણમ્ । તદ્વિદ્યાસેવાવિજ્ઞાનમાત્મા
દીનાશ્ચસર્વશક્તિ ॥ ૫૨ ॥

જેથી ધર્મ, અર્થ તથા કામનું અનુષ્ઠાન, ધર્મ આદિને જાળવનારની સેવા અને આત્મા વિગેરેનો અનુભવ કરવા પ્રયત્ન કરવો આ માનસિક રોગની ઔષધિ છે. ૫૨
રોગોના ત્રણ માર્ગ.

ત્રયોરોગમાર્ગોઈતિ । શાસ્ત્રામર્માસ્થિસન્ધયઃકોષ્ટશ્ચ । તત્રશાસ્ત્રારક્તાદયોધાતવ-
સ્ત્વકચ્ચાહ્નોરોગમાર્ગઃ । મર્માણિપુનર્વસ્તિહૃદયમૂર્દ્ધાદીન્યસ્થિસન્ધયોઽસ્થિસંયો-
ગાસ્તત્રોપનિબદ્ધાશ્ચસ્નાયુકણ્ડરાસમધ્યમોરોગમાર્ગઃ । કોષ્ટપુનરુચ્યતેમહાસ્તોતઃશ-
રીરમધ્યમહાનિન્નમમપકાશયથેતિપર્ય્યાયશબ્દૈઃ સરોગમાર્ગઆભ્યન્તરઃ ॥ ૫૩ ॥

શાખા, મર્મ તથા હાડકાંઓની સંધી અને કોષ્ટ આ રોગોના ત્રણ માર્ગ છે. તેમાં લોહિ વગેરે ધાતુ તથા ચામડીને શાખા કહે છે. આ બધા રોગોનો માર્ગ છે, અસ્તિ હૃદય તથા મસ્તક આદિ મર્મ સ્થાન, હાડકાંઓનો સાંધો અગર તેમાં સંધાયેલી સ્નાયુ તથા કંડરા, રોગોનો મધ્ય માર્ગ છે. આમાશય તથા પકવાશયને કોષ્ટ કહે છે, મહાસ્ત્રોત શરીર, મધ્ય તથા મહાનિન્ન આ પણ કોષ્ટનાં નામ છે. આ રોગોનો અભ્યંતર માર્ગ છે. ૫૩,

અહિમાર્ગજ રોગોનાં નામ.

તત્રગણ્ડઃપીડિકાલજ્યપચીચર્મ્મકીલાધિમાંસમસકકુષ્ટવ્યઙ્ગાદયોવિકારાવહિર્મા-
ર્ગજાઃ ॥ ૫૪ ॥

તેમાં ગલગંડ, પીડીકા, અલચી, અપચી, કૃમિ, અર્બુદ, અધિમાંસ, અલસ (પગના રોગો) કુષ્ટ અને વ્યંગ રોગ બાહ્ય રોગ માર્ગોથી પેદા થાય છે. ૫૪.

શાખાનુસારી રોગ.

વીસર્પશ્વયથુગુલ્માર્શવિદ્રધ્યાદયઃ શાખાનુસારિણોભવન્તિરોગાઃ ॥ ૫૫ ॥

વિસર્પ, શોથ, ગુદમ, અર્શ, વિદ્રધિ આદિરોગ શાખાનુસારી કહેવાય છે. ૫૫.

મધ્યમ માર્ગાનુસારી રોગ.

પક્ષવધગ્રહાપતાનકાર્દિતશોષરાજયક્ષ્માસ્થિસંધિશૂલગુદઘ્રંશાદયઃશિરોહૃદ્વસ્તિ-
રોગાદયશ્ચમધ્યમમાર્ગાનુસારિણોભવન્તિરોગાઃ ॥ ૫૬ ॥

પક્ષવધ, ગ્રહ, અપતાનક, અર્દિત, શોષ, રાજ્યક્ષ્મા, હાડકાં તથા સાંધાની પીડા ગુદ ભંશ, માથાના રોગ, હૃદયના રોગ અને ખસ્તીના રોગ વગેરે મધ્ય માર્ગમાં પેદા થાય છે. ૫૬.

કોષ્ટાનુસારી રોગ.

જ્વરાતીસારછર્ચલસકવિષૂચિકાશ્વાસહિકાનાહોદરપ્લીહાદયોઽન્તર્માર્ગજાશ્ચ । વિ-
સર્પશ્વયથુગુલ્માર્શોવિદ્રધ્યાદયઃકોષ્ટાનુસારિણોભવન્તિરોગાઃ ॥ ૫૭ ॥

અતિસાર, છર્દી, અલસક, વિશુચિકા, ખાંસી, શ્વાસ, હિચકી, આફરો, ઉદર તથા પ્લીહારોગ આબ્યંતર માર્ગમાં થાય છે. ઝેરી વા, સોળ, ગુદમ, અર્શ તથા વિદ્રધિ આદિરોગ કોષ્ટના માર્ગમાં થાય છે. ૫૭.

ત્રણ પ્રકારના વૈદ.

ત્રિવિધાભિષજોઽતિ । ભિષકૂલ્લઙ્ગચરાઃસન્તિસન્ત્યેકેસિદ્ધાધિતાઃ । સન્તિવૈ-
દ્યાગુણૈર્યુક્તાસ્ત્રિવિધાભિષજોઽભુવિ ॥ ૫૮ ॥

છન્નચર વૈદ, સિદ્ધ સાધિત વૈદ, અથવા વૈદના ગુણોથી યુક્ત આ ત્રણ પ્રકારના વૈદો છે.

ભિષક્ છન્નચરનાં લક્ષણ.

વૈદ્યમાણ્ડૌષધૈઃપુસ્પૈઃપલ્લવૈસ્વલોકનૈઃ ।

લભન્ત્યેભિષક્શબ્દમજ્ઞાસ્તેપ્રતિરૂપકાઃ ॥ ૫૯ ॥

ખીજ વૈદોની શાશી, વિગેરે ઔષધિયોનાં પાત્ર, ઔષધ, પુષ્પ, પાન વિગેરે જ્ઞેધને જે વૈદપણાને પ્રાપ્ત થાય છે તે છન્નચર વૈદ છે. ૫૯.

સિદ્ધ સાધિત વૈદનાં લક્ષણ.

શ્રીયશોજ્ઞાનસિદ્ધાનાંવ્યપદેશાદતદ્વિધાઃ ।

વૈદ્યશબ્દલભન્ત્યેજ્ઞેયાસ્તેસિદ્ધસાધિતાઃ ॥ ૬૦ ॥

જે વૈદકને નરિ જાણવાવાળા લોક, ઐશ્વર્ય, યશ તથા જ્ઞાનને લીધે પ્રસિદ્ધ વૈદોના પદાંનાથી તેના તુલ્ય વૈદ અને છે તેને સિદ્ધ સાધિત વૈદ કહે છે. ૬૦.

ગુણ્ય યુક્ત વૈદનાં લક્ષણ.

પ્રયોગજ્ઞાનવિજ્ઞાનસિદ્ધિસિદ્ધાઃસુખપ્રદાઃ ।

જીવિતામિસરાસ્તેસ્યુવૈદ્યસ્વંતેષ્વવસ્થિતમિતિ ॥ ૬૧ ॥

ઔષધિયોના પ્રયોગ તથા શાસ્ત્રને જાણનારા, કાર્ય કુશળ, આરોગ્ય અર્પનારા તથા પ્રાણને સ્થિર કરનારા યથાર્થ વૈદ કહેવાય છે. ૬૧.

ઔષધિયોના ભેદ.

ત્રિવિધમૌષધમિતિ । દૈવવ્યંપાશ્રયંયુક્તિવ્યપાશ્રયંસત્ત્વાવજયશ્ચ । તન્નદૈવવ્ય-
પાશ્રયંમન્ત્રૌષધિમણિમઙ્ગલનિયમપ્રાયશ્ચિત્તોપવાસસ્વસ્ત્યયનપ્રણિપાતગમનાદિ ।
યુક્તિવ્યપાશ્રયંપુનરાહારૌષધદ્રવ્યાણાંયોજના । સત્ત્વાવજયઃપુનરહિતેભ્યોઽર્ચ્યે-
ભ્યો મનોનિગ્રહઃ ॥ ૬૨ ॥

દૈવવ્યપાશ્રય, યુક્તિ વ્યપાશ્રય, અને સત્ત્વાવજય આ ત્રણ પ્રકારની ઔષધિ થાય છે. તેમાં મંત્ર, ઔષધ, મણિ, મંગલ, નિયમ, પ્રાયશ્ચિત, વૃત, સ્વસ્ત્યયન, પ્રણિપાત, તથા તિર્થ યાત્રા વિગેરેને દૈવ વ્યપાશ્રય ઔષધિ કહે છે. અહાર તથા ઔષધિયોની યોજનાને યુક્તિ વ્યપાશ્રય ઔષધિ કહે છે. અહિત વિષયોથી મનને રોકવાથી સત્ત્વાવજય ઔષધિ કહે છે. ૬૨.

શારીરિક રોગોમાં ઔષધ ભેદ.

શરીરદોષપ્રકાપેસ્વલુપીરમેવાશ્રિત્યપ્રાયશ્ચિત્ત્રિવિધમૌષધમિચ્છન્તિ । અન્તઃપરિ-
માર્જનંબહિઃપરિમાર્જનંશાસ્ત્રપ્રણિધાનશ્ચેતિ । તત્ત્રાન્તઃપરિમાર્જનંયદન્તઃશરીર-
મનુપ્રવિશ્યૌષધમાહારજાતવ્યાધીન્પ્રતિમાર્ષ્ટિ । યત્પુનર્બહિઃસ્પર્શમાશ્રિત્યા-
ભ્યઙ્ગસ્વેદપ્રદેહપરિષેકોન્મર્દનાઘૈરામયાન્પ્રમાર્ષ્ટિતદવહિઃપરિમાર્જનમ્ ॥ ૬૩ ॥

શાસ્ત્રપ્રણિધાનંપુનસ્ત્હેદનભેદનવ્યથનદારણલેખનોત્પાટનપ્રચ્છન્નસીવનૈષણક્ષારજ-
લૌકાશ્ચેતિ ॥ ૬૪ ॥ પ્રાણોરોગેસમુત્પન્નેબાહ્યેનાભ્યંતરેષ્વપિ । કર્મણાલભતે-
શ્મશ્નશ્લોપક્રમણેનવા ॥ ૬૫ ॥

શારીરિક દોષોના કોપને શાંત કરવાને માટે ધણું કરીને ત્રણ પ્રકારની ઔષધિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં ઔષધ આ છે. અંતઃપરિમાર્જન, બહિઃપરિમાર્જન, અને શાસ્ત્ર પ્રણિધાન. તેમાં જે અહાર શરીરની અંદર જામીને રોગને શાંત કરે છે તેને અંતઃપરિમાર્જન કહેવામાં આવે છે. અને અભ્યંગ, શ્વેદ, લેપ, પરિષેદ તથા મર્દન આદિના દ્વારા બહાર સ્પર્શ કરવાથી જે ઔષધિ રોગોને દુર કરે છે તેને બહિઃપરિમાર્જન ઔષધિ કહે છે. ૬૩. છેદન, ભેદન, વેધન, દારણ, લેખન, ઉત્પાટન, પ્રચ્છન્ન, સીવન, એષણ, ક્ષાર અને જોંક આ સર્વ ઉપાયોને શાસ્ત્ર પ્રણિધાન કહે છે. ૬૪, યુદ્ધિમાન પુરુષ રોગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે બાહ્ય તથા આભ્યંતર, ઔષધિદ્વારા અથવા શાસ્ત્ર કર્મથી સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૫

બાળકોની અજ્ઞાનતાનું કૃળ.

બાલસ્ત્વલુમાહાદ્વાપમાદાદ્વાનબુદ્ધ્યતે । ઉત્પદ્યમાનંપ્રથમરોગં ઘનુમિવાયુધઃ ॥
 ૬૬ ॥ અગ્રાહિપ્રથમંભૂત્વારોગઃપશ્ચાદ્વિવર્દ્યતે । સજાતંભૂત્વાતિવિવિદ્યાતુશ્ચદુ-
 ર્મતેઃ ॥ ૬૭ ॥ નમત્યેભમતેશ્રદ્ધાંતાવદ્યાવન્મપીહ્યતે । પીઠિતસ્ત્માતેપશ્ચાત્કુરુ-
 તેવ્યાધિનિગ્રહે ॥ ૬૮ ॥ અથપુત્રાંશ્ચદારાંશ્ચજાતીશ્ચાહ્યમાષતે । સવસ્ત્વેનાપિમે-
 કશ્ચિદ્ધિષગાનીયતામિતિ ॥ ૬૯ ॥ તથાવિધશ્ચકઃસક્તૌદુષ્કલંબ્યાધિપીઠિતમ્ ।
 કૃશંક્ષીણેન્દ્રિયંદીનંપરિત્રાતું ગતાયુષમ્ ॥ ૭૦ ॥ સત્રાતારમનાસાઘબાલસ્ત્ય-
 જતિજીવિતમ્ । ગોધાઠાંગૂલવદ્દેવાકૃષ્યમાણાવલીયસા ॥ ૭૧ ॥

જેની રીતે અજ્ઞાની મનુષ્ય શત્રુને જાણી શકતો નથી તેવી રીતે બાળક, મોહ અથવા અસાવધાનતાથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલ રોગને આની રીતે જાણી શકતું નથી. ૬૬ રોગ પ્રથમ થોડો ઉત્પન્ન થઈ પછી વધે છે અને તે વધીને મૂઠ મનુષ્યની આયુ તથા બળને નષ્ટ કરે છે. ૬૭. મુખ મનુષ્ય જ્યાં સુધી બહુ પીડા પામતો નથી ત્યાં સુધી તેને રોગ સમજતો નથી પણ પીડા પામે છે ત્યારે રોગને દુર કરવા ઇચ્છે છે. ૬૮. ત્યારે પુત્ર, સ્ત્રી તથા જાતલાઈઓને બોલાવીને કહે છે કે માઈ સર્વશ્ચ અર્થ કરી નાંખીને પણ કોઈ વૈદ્યને બોલાવો. ૬૯. પરંતુ દુર્બલ, રોગથી પીડીત, કૃશ, નિર્બળ હૃદયવાળા, દિન તથા આયુષ્ય-દિન રોગીને કોણુ બચાવી શકે છે? ૭૦. અને પછી તે મુખ પોતાની રક્ષા કરનાર વૈદ્યને ન બોલાવીને પુંછડેથી આંધીને બળવાન શત્રુથી તણાતા આખલાની માફક પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે. ૭૧.

રોગીનું કર્તવ્ય.

તસ્માત્પ્રાગેવરોગેભ્યોરોગેષુતરુણેષુવા । મેષજૈઃપ્રતિકુર્વીતયઈચ્છેત્સુખમાત્મનઃ૭૨
 જેથી સુખની ઇચ્છાવાળાએ રોગ ઉત્પન્ન થતા પહેલાં જ અથવા રોગની શરૂઆતમાં જ ઔષધિ કરવી. ૭૨.

ઉપસંહાર.

તત્રશ્લોકૌ । ઇષણાઃસમુપસ્તમ્ભાવલકારણમામયાઃ । તિસ્રૈષણીયેમાર્ગાશ્ચમિષજો
 મેષજાનિચ ॥ ૭૩ ॥ ત્રિત્વેનાઘૌસમુદ્દિષ્ટાઃકૃષ્ણાત્રેયેણધીમતા । ભાવાભાવેષુ-
 શક્તેનયેષુસર્વેપ્રતિષ્ઠિતમિતિ ॥ ૭૪ ॥

આતિસ્રેષ્ઠીય નામના અધ્યાયમાં ભાવ અભાવમાં સમર્થ શુદ્ધિમાન, આત્રેયજીએ એપણા, ઉપસ્તંભ, બળ, કારણુ રોગ માર્ગ, વૈદ્ય તથા ઔષધ આ આઠનો ત્રણ ત્રણ ભાગમાં વિભાગ કરીને કહ્યું છે કે સંપૂર્ણ ચિકિત્સા તેને આશ્રિત છે. ૭૩—૭૪.

इति अग्निवेशकृते तंत्रे चरकप्रति संस्कृते

एकादशस्तित्तैषणीयाध्यायः समाप्तः ११

આ રીતે અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકે સુધારેલ આતિસ્રેષ્ઠીય નામનો

અગ્નીઆરમ્ભો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ।

અથાતોવાતકલાકલીયમધ્યાયંવ્યાख्याસ્યામઃ । શતેહસ્મા ભગવાનાત્રેયઃ ।

હવે અમે વાતકલાકલીય નામના અધ્યાયનું વર્ણન કરીએ છીએ એવું ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું.

વાયુના વિષયમાં ૩ પિઓનો પ્રશ્ન.

વાતકલાકલા જ્ઞાનમધિકૃત્યપરસ્પરમેતાનિજિજ્ઞાસમાનાઃસમુપવિશ્યમહર્ષયઃપ્રપચ્છુ-
રન્યોન્યંકિંકિંણુનોવાયુઃકિમસ્યપ્રકોપનમુપશમનાનિવાસ્યકાનિ । કથञ્ચૈનમસઙ્ઘા-
તમનવસ્થિતમનાસાઞ્ચપ્રકોપનપ્રશમનાનિપ્રકોપયન્તિપ્રશ્નમયન્તિવા । કાનિચાસ્ય-
કુપિતાકુપિતસ્યશરીરાશરીરચરસ્યશરીરેષુચરતઃકર્માણિબહિઃશરીરેભ્યોવેતિ ॥૧॥

વાયુની અત્યંત સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થાને જાણવાને માટે મહર્ષિઓ એકઠા થઈ પરસ્પર પુ-
છવા લાગ્યા કે વાયુના શું શું ગુણ છે, વાયુ શા કારણથી કોપિત થાય છે તથા કયા કાર-
ણથી શાંત થાય છે અને અવયવ રહિત તથા સ્થિરતા રહિત વાયુને જાણ્યા સિવાય કોપિત
કરનારી તથા શાંત કરનારી ઔષધિ કેવા પ્રકારથી કોપિત તથા શાંત કરે છે. અને શરી-
રની અંદર તથા બહાર વાયુ ફરે છે તે વખતની કઈ ક્રિયાઓ થાય છે. અને શરીરની
અંદર રહીને કયા કામો તે કરે છે તથા બહાર રહીને કયા કામો કરે છે ? (૧)

સાંકૃત્યાયનકુશનો મત.

અત્રોવાચકુશઃસાંકૃત્યાયનઃ । રુક્ષલઘુશીતદારુણસ્વરવિષદાઃ ષડિમેવાતગુણા-
ભવન્તિ ॥ ૨ ॥

સાંકૃત્યાયન ૩ પિ કહેવા લાગ્યા કે, વાયુમાં રક્ષ, લઘુ, શીતલ, દારુણ, ખર, વિષદ
આ છ ગુણો છે. (૨)

ભરદ્વાજનો મત.

તચ્છુલાવાક્યકુમારશિરાભરદ્વાજઽવાચ એવમેતઞ્ચથાભગવાનાહૃતએવવાતગુણા-
ભવન્તિ । સત્વૈરેવંગુણૈરેવંદ્રવ્યૈરેવંપ્રભાવૈશ્વકર્મ્યભિરભ્યસ્યમાનૈર્વાયુઃપ્રકોપમાપઞ્ચતે-
સમાનગુણાભ્યાસોહિધાતૂનાંવૃદ્ધિકારણમિતિ ॥ ૩ ॥

આ સાંભળી કુમારશિરા ભરદ્વાજ એલ્યા કે એવું છે કે જેમ આપે કહ્યું કે વાયુના
આ ગુણ છે એવી રીતે પ્રભાવવાળા સત્વ, દ્રવ્ય અને કાર્યોના અભ્યાસથી વાયુ કોપાય-
માન થાય છે કેમકે સમાન ગુણવાળા ઔષધ આદિનો અભ્યાસજ ધાતુઓની વૃદ્ધિનું
કારણ છે. (૩)

વાલ્હીકનો મત.

તચ્છુલાવાક્યંકાઙ્ઘાયનોવાહ્લીકમિષગુવાચ । એવમેતઞ્ચથા ભગવાનાહ । ઇતા-
ન્યેવવાતપ્રકોપનાનિભવન્તિ । અતોવિપરીતાનિસ્વત્વસ્યપ્રશ્નમનાનિભવન્તિ । પ્ર-
કોપનવિપર્યયોહિધાતૂનાંપ્રશ્નમકારણમિતિ ॥ ૪ ॥

આ સાંભળી કાંક્ષાયત વાસ્કીક વૈદે કહ્યું કે જે આપ કહો છો તે યથાર્થ છે. વાયુના પ્રકાપથી તેમ થાય છે અને તેના વિપરિત થવાથી વાયુ શાંત થઈ જાય છે. ધાતુઓની શાંતિનું કારણ પણ વાયુના કોપિત ન થવાથી છે. (૪)

બીજીશોધામાર્ગવનો મત.

તચ્છુત્વાવાક્યંબડિશ્ચોધામાર્ગવચવાચ । एवमेतद्यथाभगवानाह । एतान्येववा-
-तप्रकोपप्रसन्नान्भवन्ति । यथावेत्प्रप्रાંધાતમवस्थितमनासाद्यप्रकोपनप्रसमना
-निप्रकोपयन्ति । तथानुव्याख्यास्यामः । वातप्रकोपनानिखलुरुक्ष-
-लघुशीतदारुणखरविषदशुषिरकराणिशरीराणांतथाविधेषुशरीरेषुवायुराश्रयंग-
-त्वा आप्यायमानःप्रकोपमापद्यते । वातप्रसमनानिपुनःस्निग्धगुरुष्णश्लक्ष्णमृदु-
-पिच्छलघनकराणिशरी । णांतथाविधेषुशरीरेषुवायुरासज्यमानश्चरन्प्रशान्तिमा
-पद्यते ॥ ५ ॥

આ સાંભળી બીજીશોધામાર્ગવ નામના રૂષિએ કહ્યું કે આપ કીક કહો છો કે તે વાયુને કોપિત તથા શાંત કરવામાં કારણ છે, જે પ્રકારથી અવયવ રહિત તથા સ્થિરતા રહિત વાયુ સિવાય પણ કોપિત તથા શાંત કરવાવાળી ઔષધિ કુપિત તથા શાંત કરે છે તે સર્વ હું કહું છું. રક્ષ, લઘુ, શીત, દારૂણ, ખર, વિષદ તથા શુષિરકારક ઔષધાદિક શરીરના વાયુને કોપિત કરે છે અને એવા પ્રકારના શરીરમાં વાયુ આશ્રય લઈને વધતાં વધતાં કોપિત થાય છે. સ્નિગ્ધ ગુરુ, ઉષ્ણ, શ્લેષ્મણુ પિચ્છલ તથા ધનકારક ઔષધાદિક શરીરની વાયુને શાંત કરે છે એવા પ્રકારના શરીરમાં આશ્રયને લઈને વીચરનાર વાયુ શાંત થાય છે. (૫)

વાર્યોવિદોનો મત.

તચ્છુત્વાવક્યંબડિશ્ચવચનમવિતથમૃષિગૈરનુમતમુવાચવાર્યોવિદો રાજર્ષિઃ । एवमे-
-तत्सर्वमनपवादंयथाभगवानाह । यानितुखलुबायोःकुपिताकुपितस्यशरीराशरीर
-रेषुचरतःकर्माणिबहिःशरीरेभ्योवाभवन्ति ॥ ६ ॥ तेषामवयवान्प्र-
-त्यक्षानुमानोपमानैः साधयित्वानमस्कृत्यवायवेयथाशक्तिप्रवक्ष्यामोवायुस्तन्त्रय-
-न्त्रधरःप्राणोदानसमानव्यानापानात्माप्रवर्त्तकश्चेष्टानामुच्चावचानानियन्ताप्रणेता-
-चमनसः । सर्वेन्द्रियाणामुद्योतकः । सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढासर्वशरीरधातुव्यू-
-हाकरःसन्धानकरःशरीरस्यप्रवर्त्तकोवाचःप्रकृतिः स्पर्शशब्दयोःश्रात्रस्पर्शनयो-
-लंहर्षोत्साहयोर्यो निसमीरणोऽप्रेर्दोषसंशोषणः । क्षेप्ताबहिर्मलानांस्थूलानुस्रोत-
-सांभेत्ताकर्त्तागर्भकृतांजांआयुषोऽनुप्रेक्ष्य भूतोभवत्यकुपितः॥ ७ ॥

બીજીશ રૂષિનાં સત્ય તથા રૂષિઓનાં અનુમોદન કરેલાં વચનને સાંભળી વાર્યોવિદો નામના રાજર્ષિએ કહ્યું કે આપનું કથન બહુજ સત્ય છે. કોપિત તથા શાંત અને શરીરના

અંદર તથા બહાર વિચરનાર વાયુના શરીરની અંદર તથા બહાર વિચરણ કરવાથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે (૬) તેને પ્રત્યક્ષ અતુમાન તથા આપ્તોપદેશની દ્વારા સિદ્ધ કરીને અને વાયુને નમસ્કાર કરીને યથાશક્તિ કહું છું. કોપ રહીત વાયુ, શરીરરૂપી તંત્ર યંત્રને ધારણ કરવાવાળા પ્રાણ, ઉદ્દાન, સમાન, વ્યાન તથા અપાનરૂપે ચેષ્ટાઓને પ્રવૃત્ત કરવાવાળી, મનને રોકવાવાળી તથા લેઈ જવાવાળી, સર્વ ઈન્દ્રિયોના ઉદ્દોગને કરવાવાળી, સંપૂર્ણ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને પ્રાપ્ત કરવાવાળી, શરીરની સંપૂર્ણ ધાતુઓને પુષ્ટ કરવાવાળી, શરીરને જોડવાવાળી વાણીને પ્રવૃત્ત કરાવનારવાળી, શબ્દ તથા રપર્શ પ્રકૃતિ, કાન તથા ત્વચા, ઇન્દ્રિયના મૂળ, ધર્ષ તથા ઉત્સાહની કારણ, અગ્નિને દીપ્ત કરવાવાળી, દોષોને સુકાવાવાળી, મજાને બહાર કાઢનાર, સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોના ભેદ કરવાવાળી. ગર્ભની આકૃતિઓને કરવાવાળી અને જીવનની સ્થિતિનો નિશ્ચય કરાવવાવાળી છે. (૭)

કોપિત વાયુનાં કર્મ.

કુપિતસ્તુસ્વલ્લશરીરેશરીરંનાવિધૈર્વિકારૈરુપતપતિચલવર્ણસ્વાપામ્ણપઘાતાય-
મનોવ્યાહર્ષયતિસર્વેન્દ્રિયાણ્યપહન્તિ । વિહન્તિગર્ભાન્વિકૃતિમાપાદયત્યતિકાલં-
ધારયતિ । મયશોકમોહદૈન્યપ્રદેષલ્પાજ્ઞનયતિપ્રાણાંશ્ચોપરુણદ્ધિ । પ્રકૃતિભૂત-
સ્યસ્વલ્વસ્યલોકેષ્વરતઃકર્માણીમાનિભવન્તિ ॥ ૮ ॥

કોપિત વાયુ, શરીરના અનેક પ્રકારના વિકારોથી સંતપ્ત કરાવનાર, બળ, વર્ણ, સુખ તથા આયુને નષ્ટ કરવાવાળી, મનને બગાડવાવાળી, સર્વ ઈન્દ્રિયોને નષ્ટ કરવાવાળી, ગર્ભોને વિકાર યુક્ત, નષ્ટ તથા બહુજ વખત સુધી સ્થિત કરવાવાળી, ભય, શોક, મોહ, દિનતા તથા અત્યન્ત પ્રક્ષાપને કરવાવાળી, અને પ્રાણોને રોકવાવાળી હોય છે. અને કોપ રહિત થઈને સંસારમાં વિચરનાર વાયુનાં આ કર્મ છે. (૮)

બાહ્ય વાયુનાં કર્મ.

તદથા । ધરણીધારણંજ્વલનોજ્જ્વાલનમ્ । આદિત્યચન્દ્રનક્ષત્રગ્રહગણાન્સંસ્થાન-
ગતિવિધાનંશ્રુષ્ટિશ્ચમેધાનામ્ । અપાશ્ચ વિસર્ગઃપ્રવર્તનંસ્ત્રોતસાંપુષ્પફલાનાશ્ચાભિ
નિર્વર્તનમ્સુદ્ધેદનશ્ચૌદ્ધિદાનામૃતૂનાંપ્રવિભાગઃ । વિભાગોધાતૂનાંધાતુમાનસંસ્થાન-
વ્યક્તિઃ । બીજાંભિસંસ્કારઃશસ્યાભિવર્દનંવિક્લેદોપતોષણમવેકારિકવિકારશ્ચેતિ ૯

જેમ કે પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, સૂર્ય, ચંદ્રમા, નક્ષત્ર, તથા ગ્રહોની સ્થિતિ, ગતિ કરે છે, મેદને ઉત્પન્ન કરે છે, જલનો ત્યાગ કરે છે, સ્ત્રોતોને પ્રવૃત્ત કરે છે, પુષ્પ તથા ફુલોને ઉત્પન્ન કરે છે. વૃક્ષ તથા લતા આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, રૂતુ તથા ધાતુઓના વિભાગ કરે છે, ધાતુઓની પ્રકૃતિ કરે છે, બીજાને શુદ્ધ કરે છે, ધાન્યનો વધારો કરે છે. આર્દ્ર નહીં કરતાં સુકાય છે અને પદાર્થોના વિકારોને નષ્ટ કરે છે. (૯)

કુપિત બાહ્ય વાયુનાં કર્મ.

પ્રકુપિતસ્યસ્વલ્વસ્યલોકેષ્વરતઃ કર્માણીમાનિ ભવન્તિ ॥ ૧૦ ॥

સંસારમાં વિચરનાર ક્રોધિત વાયુનાં આ સર્વ કાર્ય હોય છે. (૧૦)

તદ્ગથા । ઉત્પીઠનંસાગરાણા દ્વર્ત્તનંસરસામાતેસરજમાપગ નામાકમ્પનશ્ચભૂમેરા-
ધમનમમ્બુદાનાંશિશ્વરિશ્ચિશ્વરાવમથનમ્બુમથનમનોકહાનાંનિહારનિર્હાદપાંશુસિક-
તામત્સ્યભેકોરગક્ષારરુધિ રક્ષાદાનિવિસર્ગોવ્યાદનશ્ચષ્ણામૃત્નાંશસ્યાનામસં-
ઘાતોભૂતાનાશ્ચોપસર્ગોભાવાનાશ્ચાભાવકરણમ્ । ચતુર્યુગાન્તકારાણાંમેઘસૂર્ય્યાન-
લાનાંવિસર્ગઃ, સહિભગવાન્પ્રભવશ્ચાવ્યયશ્ચભૂતાનાંભાવાનામભાવાકરઃ ॥ ૧૧ ॥

જેમ કે સમુદ્રોને ડગમગાવી દેવા, તલાવોના જળોને ખળભળાવવું, નદિયોને ઉલટા-
વવી, ધરતીકંપ થવો, મેઘોનું કંપવું, પર્વતોના શિખરોનું મર્દન, વૃક્ષોને ઉખાડવાં, નિહાર
(પાણી વાળી હવા) ધુળ, શબ્દ, ખાલૂ, માછલી, દેડકું, સર્પ, ક્ષાર, રૂધિર, પથરા તથા
બજ્ર એ સર્વનું આકાશમાંથી ગરવું, છ રતુઓમાં વિકાર, અનાજનું ઘણું ન પાકવું, ભૂત આ-
દિગણોના ઉપસર્ગ, ભાવોના અભાવ, ચારે યુગોને નષ્ટ કરનાર અર્થાત પ્રલય કરનાર મેઘ,
સૂર્ય, વાયુ અને અગ્નિને ફેલાવવો આ કાર્ય છે. આ વાયુ ભગવાન ભૂત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ અને નાશને કરવાવાળા છે. (૧૧)

વાયુના સાધારણ ધર્મ.

સુસ્વાસુસ્વયોર્વિધાતામૃત્યુર્યમોનિયન્તાપ્રજાપતિરદિતિર્વિશ્વકર્માવિશ્વરૂપઃસર્વગઃ
સર્વતન્ત્રાણાંવિધાતા । ભાવાનામણુર્વિશ્વુર્વિષ્ણુઃક્રાન્તાલોકાનાંવાયુરેવભગવાનિતિ १૨

એજ વાયુ સુખ તથા દુઃખને આપનાર, મૃત્યુ, યમ, નિયન્તા, પ્રજાપતિ, અદિતિ,
વિશ્વ કર્મા, વિશ્વરૂપ, સર્વગામી, સંપૂર્ણ શરીરોનું નિર્માણ કરવાવાળી, અને અણુ, વિભુ,
અને વિષ્ણુ લોકોમાં વ્યાપક અથવા ભગવાન છે. (૧૨)

મારિચીને પ્રશ્ન.

તચ્છુત્વાવાક્યવિદ્વચોમારીચિરુવાચ । યદ્યપ્યેવમેતત્કિમર્થસ્યાસ્યવચનેવિજ્ઞાને-
વાસામર્થ્યમસ્તિભિષગ્વિદ્યાયામ્ । ભિષગ્વિદ્યાંવાધિકૃત્યકથાપ્રવર્ત્તે । વાર્યોવિ-
દુવાચ । ભિષકપવનમતિબલમતિપરુષમતિશીઘ્રકારિણમાત્યયિકશ્ચેન્નાનુનિશ-
મ્યેત્ ॥ ૧૩ ॥ સહસાપ્રક્રુપિતમતિપ્રયતઃકથમગ્રેઽભિરક્ષિતુમભિધાસ્યતિ । પ્રાગે-
વૈનમત્યયમયાદિતિ । વાયોર્યથાર્થાસ્તુતિરપિભવત્યારોગ્યાયબલવર્ણવૃદ્ધયેવર્ચસ્વિ-
ત્વાયોપચયાયચ । જ્ઞાનોપપત્તયેપરમાયુઃપ્રકર્ષાયચેતિ ॥ ૧૪ ॥

વાર્યોવિદનાં તે વચન સાંભળીને મારિચીએ કહ્યું કે વાયુમાં આ પ્રકારની શક્તિ છે
તો ચિકિત્સાના વિષયમાં તેના વર્ણનનું અથવા તેના જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન છે અને તેનું
કથન કરવાનું પણ અહીં શું પ્રયોજન છે ? આ સાંભળી વાર્યોવિદે કહ્યું કે જો અત્યન્ત
ખળવાન, અત્યન્ત કઠોર, અહુત શીઘ્રકારી, અત્યંત અનિષ્ટકારી વાયુને વૈદ્ય ન જ્ઞાન્ત કરી
શકે તો (૧૩) સહસાપૂર્વક ક્રોધિત થવાવાળી વાયુ અગાડી કેવી રીતે સમર્થ થવું, કેમકે
પહેલેથીજ તેથી નાશ થવાનો ભય છે અગર આરોગ્ય, ખળ તથા વર્ણની વૃદ્ધિ, તેજ પુષ્ટતા,
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તથા આયુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૧૪)

મારીચિચ્છિન્નપરિરેપ્તરિપિન્નત્તર્ગતઃકુપિતાકુપિતઃશુમાશુમાનિકરતિત ઘયા ।
પાસ્તમપ ક્ષેદર્શનમદર્શનમાત્રામાત્રત્વમૂષ્મણઃપ્રકૃતિવિકૃતિવર્ણોઽશ્વૌર્યમયંક્રોધંહ-
ર્ષમોહંપ્રસાદપિત્તિહ્યાદીનિચાપરાણેદ્વન્દ્વાદીતિ ॥ ૧૫ ॥

મરીચિચ્છિન્ન કહ્યું કે શરીરમાં અગ્નિ, પિત્તમાં રહીને અકુપિત અને કુપિત થઇને શુભ તથા અશુભને કરે છે. તે આ છે કે પરિપાક, અપરિપાક દર્શન અદર્શન માત્રા માત્ર-ત્વ, ઉષ્માની પ્રકૃતિ, ઉષ્માના વિકાર, વર્ણ, શૌર્ય લય, ક્રોધ, હર્ષ, મોહ, તથા પ્રસન્નતા વિગેરે અન્ય સુખ દુઃખાદિકાને કરે છે. (૧૫).

શરીરમાં સોમની પ્રધાનતા.

તચ્છૃત્વામારીચિવચઃ કાશ્યપવચાચ । શોમણ્વશરીરેશ્લેષ્મણઃકુપિતાકુપિતઃ
શુમાશુમાનિકરોતિ । દાઢર્યંશૈથિલ્યમુપચયંકાશ્યમુત્સાહમાલસ્યંચતાંશ્ચીવતાં-
જ્ઞાનમજ્ઞાનંબુદ્ધિમોહમેવમાદીનિચાપરાણેદ્વન્દ્વાદીનીતિ ॥ ૧૬ ॥

આ પ્રમાણે મારીચિનાં વચનો સાંભળીને કાશ્યપખોલ્યા કે શરીરમાં કફના અંતર્ગત સોમ કુપિત થઇને તથા કોપરહિત થઇને શુભ અશુભને કરનાર છે. જેમકે દ્રઢતા, શિથિલતા, પુષ્ટતા, કૃશતા, ઉત્સાહ, આળસ્ય, પુરુષાર્થતા, વૃધ્વતા, નપુંષકતા, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, બુદ્ધિ તથા મોહ વિગેરે અન્ય શુભ તથા અશુભને કરે છે. (૧૬)

પુનર્વસુનેા સિદ્ધાંત.

તચ્છૃત્વાકાશ્યપવચોભગવાનપુનર્વસુરાત્રેયવચાચ । સર્વણ્વભવન્તઃસમ્યગાહુરન્ય-
ત્રૈકાન્તિકવચનાત્ । સર્વણ્વસ્વલુવાતપિત્તશ્લેષ્મણઃપ્રકૃતિભૂતાઃપુરુષમવ્યાપન્નેન્દ્રિ-
યંબલવર્ણસુખોપપન્નમાયુષામહતોપપાદયન્તિ । સમ્યગેવાચરિતાધર્માર્થકામાનિઃ
શ્રેયસેનમહતાપુરુષમિહચાસ્ટિષ્મિંશ્ચલોકે । વિકૃતાસ્ત્વેનમહતાવિપર્યયેણોપવાદ-
યન્તિ । ઋતવસ્ત્રયશ્વવિકૃતિમાપન્નાલોકમશુભેનોપઘાતકાલેઙ્ત્યેતદ્વષયઃસર્વણ્વા-
નુમેનિરેવચનમાત્રેયસ્યભગવતોઽભિનનન્દુશ્ચેતિ ॥ ૧૭ ॥

કાશ્યપનાં આ વચન સાંભળીને ભગવાન પુનર્વસુ આત્રેયજીએ કહ્યું કે આપ સર્વ ઠીક કહો છો પરંતુ વાત, પિત્ત તથા કફમાંથી એક એકની મુખ્યતા કહેવી એ ઠીક નથી જેમકે વાયુ વિષ તથા કફ આ ત્રણ સ્વાભાવિક હોય તો મનુષ્યને સ્વસ્થ બલ, વર્ણ તથા સુખથી યુક્ત અને દીર્ઘાયુ કરે છે. જેવી રીતે ધર્મ, અર્થ તથા કામ સારી રીતે આચર્યું કરવાથી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ આપે છે, તેવીજ રીતે વાતાદિક પણ કરે છે. અને વિકાર યુક્ત વાતાદિક ઉપધાતકાળમાં વિકારને પ્રાપ્ત થઈ રતુઓની માફક મનુષ્યને અત્યન્ત દુઃખીત કરે છે. આત્રેયજીનાં આ વચન સાંભળીને સર્વ રૂપિઓએ અનુમોદન આપ્યું અને પ્રશંસા કરી. (૧૭)

પુનર્વસુરાત્ર ॥ તદાત્રેયવચઃસુત્વાસર્વણ્વાનુમેનિરે । ઋષયોઽભિનનન્દુશ્ચયેન્દ્ર-
વચનંસુરાઃ ॥ ૧૮ ॥

જેવી રીતે ઇન્દ્રનાં વચનને સાંભળી સર્વ દેવતા લોક અનુમોદન કરીને પ્રશંસા કરે છે તેવી રીતે ર્ષિઓએ આત્રેયજ્ઞનાં વચન સાંભળીને અનુમોદન આપ્યું તથા પ્રશંસા કરી. (૧૮)

અધ્યાયર્તુ સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

તન્નશ્લોકૌ । ગુણાઃષડ્વિધંહે વિવિધંકર્મ્મતત્પુનઃ । વાયોશ્ચતુર્વિધંકર્મ્મપૃથક્-
કફપિત્તયોઃ ॥ ૧૯ ॥ ગુર્ણીણાંપ્રતિયાપુનર્વસુમતિશ્ચયા । કલાકલીયવાત-
સ્યતત્સર્વસંમ્પ્રકાશ્ચતમિતિ ॥ ૨૦ ॥

તેમાં આ બે શ્લોક છે. વાયુના છ ગુણ, બે પ્રકારના હેતુ તથા અનેક કાર્ય વાત પિત્તનાં ચાર પ્રકારનાં જુદાં જુદાં કર્મ. (૧૯) મહર્ષિઓના મત, તથા પોતાનો મત આ સર્વ કલાકલીય નામના અધ્યાયમાં આત્રેયજ્ઞએ કહ્યું છે. (૨૦)

इति अग्निवेशे कृते तंत्रे चरक प्रति संस्कृते

वातकला कलीयोध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

આ પ્રમાણે અગ્નિ વેશે રચેલ અને ચરકે શુદ્ધ કરેલ વાત કલાકલીયોધ્યાય સમાપ્ત થયો.

त्रयोदशोऽध्यायः

अथात स्नेहा ध्यायं व्याख्यास्यामः इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥

આ ઉપરાંત સ્નેહાધ્યાયનું કથન કરું છું એમ ભગવાન આત્રેયજ્ઞએ કહ્યું.

अग्निवेशेन। प्रश्न.

सांख्यैःसंख्यातसंख्येयैःसहासीनं पुनर्वसुम् । जगद्धितार्थपप्रच्छवहिवेशः सुसं-
ज्ञयम् ॥ १ ॥ किंयोनयः कतिस्नेहाःकेचस्नेहगुणाःपृथक् । कालापानेकेक-
स्यकतिकाश्चविचारणाः ॥ २ ॥ कतिमात्राःकथंमान्नाह्नाच्छे.षूपदिश्यते । कश्च-
केभ्योहितःस्नेहः प्रकर्षःस्नेहनेचकः ॥ ३ ॥ स्नेहाः केकेचनस्निग्धाःस्निग्धाति-
स्निग्धलक्षणम् । किंपानात्प्रथमंपीतेजीर्णेकिश्चाहेताहितः ॥ ४ ॥ केमृदुकूरको-
ष्ठाःकाव्यापदःसिद्धयश्चकाः।अच्छेसंशोधनेचैवस्नेहेकावृत्तिरिष्यते ॥ ५ ॥ वि-
चारणाःकेषुयोज्याविधिनाकेनतत् प्रभो । स्नेहस्यामितविज्ञानज्ञानमिच्छामिवे-
दितुम् ॥ ६ ॥

ચોવીસ તત્વોનું વર્ણન કરનારા સાંખ્યશાસ્ત્રના જાણવાવાળા મહર્ષિઓની સાથે એ-
ટલા આત્રેયજ્ઞને જગતના હિતને માટે અગ્નિવેશે પોતાનો આ સંદેહ પુછ્યો (૧) કે હે ભગ-
વાન! કઈ કઈ વસ્તુઓથી સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે, કયા પ્રકારના સ્નેહ થાય છે, સ્નેહોના
જુદા જુદા કયા કયા ગુણ હોય છે. કયા સ્નેહનો કયો વખત તથા અનુપાન છે, કયા
સ્નેહની કેટલી તથા કોણ કોણ વિચારણા છે. (૨) સ્નેહની કેટલી માત્રા તથા પ્રમાણ છે,
કયું સ્નેહ કોને હિતકારક છે, કયા કયા સ્નેહોમાં કેટલી માત્રા જોઈએ, સ્નેહમાં કયી ઉત્ત-

મતા છે. (૩) કાનિ સ્નેહપાન કરાવવું જોઈએ, કાનિ ન કરાવવું જોઈએ, સ્નિગ્ધ તથા અ-
ત્યન્ત સ્નિગ્ધનાં ક્યાં લક્ષણુ છે, સ્નેહ પીવા પહેલાં પીને તથા પચી જવા માટે શું દિત
તથા અદિત છે (૪) મૃદુ તથા દુર કોઠાવાળા કાંથુ કહેવાય છે, અધિક સ્નેહપાનથી ક્યા
રોગ થાય છે, સ્નેહપાનથી ક્યા લાભ થાય છે, સંશમન તથા સંશોધન સ્નેહના ક્યા
નિયમ છે. (૫) અને ક્યા સ્નેહોમાં કઈ વિધિથી વિચારણા કરવી જોઈએ વિગેરે જે સં-
પૂર્ણ સ્નેહનું જે શાસ્ત્ર હોય તે અમિતવિજ્ઞાન હું જાણુવા ઈચ્છું છું. (૬)

પુનર્વસુનો ઉત્તર.

અથતત્સંયચ્છેતામત્યુવાચપુનર્વસુઃ। સ્નેહાનાંદિવિધાચાસૌયોનિઃસ્થાવરજગ્રમા
॥ ૭ ॥ તિલઃપિયાલામિષુકૌવિભીત્રકશ્ચિત્રાભયૈરણ્ડમધૂકસર્ષપાઃ । કુસુમ્બવિ-
લ્વાર્ભકમૂલકાતસીનિકોચકાક્ષોડકરઞ્જશિશુકાઃ ॥ ૮ ॥ સ્નેહાશ્રયાઃસ્થાવર-
સંપૂર્ણાસ્થાસ્યુર્જાઙ્ગમામત્સ્યમૃગાસપક્ષિણઃ તેષાંદધિક્ષીરઘૃતમંદવસ્તુસ્નેહેષુમ-
જ્જાચતમોપદેશ્યતે ॥ ૯ ॥

આથી અગ્નિવેશના સંદેહને દુર કરવાવાળા ભગવાન પુનર્વસુએ આત્રેયજને કહ્યું કે
સૌમ્ય, સ્થાવર જંગમ બેદથી સ્નેહ બે પ્રકારના હોય છે. (૭) તલ, પિયાલા, અભિષુક
(એક પહાડી ફળ), બહેડાં, ચિત્રા, હરડે, મહુવા, સર્ષપ, કસુખીનાં ખીજ, બિલુ, લિ-
લામું, મૂળાનાં ખીજ, અળસી, નિકોચક, અખરોટ, કરંજ તથા સુહાંજનનાં ખીજ (૮)
આથી જે સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાવર કહેવાય છે. અને માછલી, મૃગ તથા પક્ષિ-
ઓનાં દહીં, દુધ, ઘી, માંસ, ચરખી તથા મજ્જાને જંગમ સ્નેહ કહેવાય છે. (૯)

રોગ વિશેષોમાં તેલોની ઉત્કૃષ્ટતા.

સર્વેષાંતૈલજાતાનાંતિલતૈલંવિશ્નિષ્યતે । બલાર્થેસ્નેહનેચાગ્યમરણ્ડ-વિરેચને॥૧૦
સર્પિસ્તૈલંવસામજ્જાસર્વસ્નેહોત્તમામતાઃ । એભ્યશ્રૈવોત્તમંસર્પિઃસંત્કારસ્વા-વર્ષ-
નાત્ ॥ ૧૧ ॥

સંપૂર્ણ તેલોમાંથી તલનું તેલ, સ્નેહન તથા બળ વધારવાને માટે તેમજ જીલાબને માટે
એરંડીઆનું તેલ (દીવેલ) ઉત્તમ છે (૧૦) સંપૂર્ણ સ્નેહોમાં ઘી, તેલ, ચરખી તથા મજ્જા
શ્રેષ્ઠ છે. પોતાના ગુણનો ત્યાગ ન કરવા છતાં ખીજ વસ્તુઓના ગુણોને ગ્રહણ કરવામાં
ઘી સર્વથી ઉત્તમ છે. (૧૧)

ઘીના ગુણ.

ઘૃતંપિત્તાનિહરંરસશુક્રૌજસાંહિતમ્ ।
નિર્વાપણંમૃદુકરંસ્વરવર્ણમસાદનમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઘી પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર; રસ, શુક્ર તથા ઓજસને વધારનાર, દોષનો
નાશ કરનાર, ક્રોમળતા કરનાર અને સ્વર તથા વર્ણને ઉત્તમ કરનાર છે. (૧૨)

તેલના ગુણ.

મારુતઘ્નંચક્ષેપ્મવર્ધનંવલવર્ધનમ્ ।
સ્વચ્ચમુષ્ણંસ્નિગ્ધરંતૈલંપીપ્પીલોપનમ્ ॥ ૧૩ ॥

મારુતઘ્ન (મારુતનો નાશ) ચક્ષુ (ચક્ષુ) વર્ધન (વધાર) વલવર્ધન (વળવધાર) નમ્ ।
સ્વચ્ચ (સ્વચ્ચ) મુષ્ણ (મુષ્ણ) સ્નિગ્ધ (સ્નિગ્ધ) રં (રં) તૈલ (તૈલ) પીપ્પી (પીપ્પી) લોપ (લોપ) નમ્ ॥ ૧૩ ॥

તેલ વાયુનાશક, કફને ન વધારનાર, બળની વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચા (ચામડી) ને હિતકારક, ગરમ, સ્થિરતા કરનાર તથા ચોનીને શુદ્ધ કરનાર છે!

વસા (ચરબી) ના ગુણ.

વિદ્ધમગ્નાહતભ્રષ્ટયોનિકર્ણશિરોરુજિ ।

પૌરુષોપચયેસ્નેહેવ્યાયામેચેષ્યતેવસા ॥ ૧૪ ॥

ચરબી, છીદ્ર પડેલા તથા ટુટેલા સ્થાનમાં, ચોનીબ્રંશ, કાન, તથા માથાના રોગોમાં પુરુષાર્થને વધારવામાં, સ્નેહનમાં અને વ્યાયામમાં હિતકારક છે. (૧૪)

મળ્મળના ગુણ.

બલશુક્રરસશ્લેષ્મણેત્રાપ્તજ્જાવિવર્દનઃ ।

મજ્જાવિશેષતોઽસ્થનાશ્ચબલકૃત્સ્નેહનેહિતઃ ॥ ૧૫ ॥

મળ્મળ બળ, શુક્ર, રસ, કફ, મેદ, તથા મળ્મળને અત્યંત વધારનાર છે અને વિશેષ કરીને હાડકાંમાં બળ દેવાવાળી તથા સ્નેહનમાં હિતકારક છે. (૧૫)

સ્નેહપાનનો સમય.

રાપિષ્ટાદિપાતવ્યંવસામજ્જાચમાધવે । તૈલંપ્રાવૃષિનાત્યુષ્ણં શીતેસ્નેહંપિવેન્નરઃ ॥ ૧૬ ॥ વાતપિત્તાધિકેરાત્રાવુષ્ણેવાપિપિવેન્નરઃ । શ્લેષ્માધિકેદિવાશીતેપિવેન્નરઃ ॥ ૧૭ ॥ અત્યુષ્ણેવાદિવાપીતેવાતપિત્તાધિકેનચ । મુર્છાંપિપાસાસુન્માદંકામલાંવાસમીરયેત્ ॥ ૧૮ ॥

શરદ રતુમાં ઘૃત, વસંતમાં ચરબી તથા મળ્મળ, અને વર્ષાકાળમાં તેલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અત્યંત ગરમ તથા ઠંડી રતુમાં સ્નેહપાન કરવું નહિ. (૧૬) ઉષ્ણ કાળમાં રાત્રીને વખતે વાત તથા પિત્તની અધિકતામાં, અને શિત કાળમાં દિવસના વખતે કફની અધિકતામાં મનુષ્યે સ્નેહપાન કરવું (૧૭) જે અત્યંત ગરમ કાળમાં વાત તથા પિત્તની અધિકતાવાળો પુરુષ દિવસે સ્નેહપાન કરે તો તેને મૂર્છા, પિપાસા, ઉન્માદ તથા કમળાનો રોગ થાય છે. (૧૮)

શીતેરાત્રૌપિવેત્સ્નેહંનરઃ શ્લેષ્માધિકોઽપિવા ।

આનાહમરુચિશૂલંપાણ્ડુતાંવાસમૃચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

કફની અધિકતાવાળો પુરુષ શીતકાળમાં જે રાત્રિને વખતે સ્નેહપાન કરે તો તેને આફરો, અરુચિ, શૂળ તથા પાંડુરોગ થાય છે. (૧૯)

સ્નેહપર અનુપાન.

જલમ્બળંઘૃતેપેયંઘૃષ્ટતૈલેઽનુશસ્યતે ।

વસામજ્જોઽસ્તુમળ્મળઃસ્થાત્સર્વેષુષ્ણમયાન્બુવા ॥ ૨૦ ॥

ઘૃતપાન કરીને ગરમ જળ, તેલ આધા પછી માંસ, યૂષ, ચરબી તથા મળ્મળનું પાન કર્યા પછી માંસ અથવા સર્વ પ્રકારનાં સ્નેહપાન કર્યા પછી ઉપર ગરમ પાણી પીવું જોઈએ. (૨૦)

स्नेहनी विचारणा.

ओदनश्चिलेपीचरसोमांसंपयोदधि । यवागूःपक्वाकांचयूषः काम्बलिकःखटः
॥ २१ ॥ सक्तवस्तिकपिष्टश्चमद्यंलेहास्तयैवच । भक्ष्यमभ्यक्ष्यंतिस्तियाचो-
त्तरवस्तयः ॥ २२ ॥ गण्डूषःकर्णतैलश्चनस्तःकर्णाक्षितर्पणम् । चर्चिंशतिरै-
त्येताः स्नेहस्यप्रविचारणाः ॥ २३ ॥

भात, विलेपी (ओक प्रकारनी यवागू), मांस, दुध, दही, यवागू, दाल, शाक, यूष, काभ्यक्षिक भात, (२१) सतू, तिलपिष्टक, मद्य, अवलेह, लक्ष्य पदार्थ, अभ्यंग, अस्ति-
कर्म, उत्तरअस्ति, (२२) गण्डुष, कानमां तेल नांभुवं, आंभोतुं तर्पण, आ योपीस स्नेह-
नी विचारणा छे. अथवा आ योपीसनी साथे स्नेहन करावुं ज्ञेधजे. (२३)

असंयुक्त स्नेहर्तुं वर्णन.

अच्छपेयस्तुयः स्नेहोऽतमा विचारणाम् ।

स्नेहस्यसभिषग्दृष्टःकल्पःप्राथमकल्पिकः ॥ २४ ॥

डेवण स्नेह पीवे तेने विचारणा कहेता नथी, वैदलोड तेने स्नेहनो प्रथम कल्प
कहे छे. (२४)

स्नेहनी योसठ विचारणा.

रसैश्चोपहतःस्नेहःसमासव्यासयोगिभिः । षड्भित्तिषष्टिधासंख्याःप्रामोत्येकश्व-
केवलः ॥ २५ ॥ एवमेषाचतुःषष्टिःस्नेहानां प्रविचारणा । सात्स्यर्तुव्याधिपु-
रुषान्प्रयोज्याजानताभवेत् ॥ २६ ॥

समस्त (मणी गयेवां) तथा व्यस्त (इलायलां) छ रसेना योगथी ओक स्नेह ६३
प्रकारना थाय छे अने डेवण स्नेह ओक प्रकारनो थाय छे. (२५) आ प्रमाणे स्नेहानी ६४
विचारणा छे. इतु, रोग तथा पुश्पने ज्ञेधने तेना प्रयोग करवा ज्ञेधजे. (२६)

मात्राओतुं वर्णन.

अहोरात्रमहःकृत्स्नमर्द्धाहश्चप्रतीक्ष्यते । सधानामध्यमाहस्वास्नेहमात्राजरांप्रति
॥ २७ ॥ इतितिस्रःसमुद्दिष्टामात्राःस्नेहस्य मानतः । तासांप्रयोगान्वक्ष्यामिपु-
रुषंपुरुषंप्रति ॥ २८ ॥

स्नेहनी प्रधान मात्रा ओक द्विवस तथा रात्रिमां, मध्यम मात्रा आभा द्विवसमांअने
अस्व मात्रा जे प्हेरमां पये छे (२७) आ त्रयु स्नेहनी मात्रानां प्रमाणु कक्षां हवे कया
पुश्पने कर्ध मात्रा उचित छे तेज कहेवामां आवे छे. (२८)

उत्तम मात्राने योग्य पुश्प, तथा उत्तम मात्राना गुणु.

प्रभूतस्नेहनित्यायेक्षुत्पिपासासहानराः । पावकश्चोत्तबलोयेषांयेचात्तमाबले
॥ २९ ॥ गुल्मिनः सर्पदृष्टाश्चविसर्पोपहताश्चये । उन्मत्ताःकृच्छ्रमूत्राश्चगाढव-
र्चसएवच ॥ ३० ॥ पिबेयुरुत्तममात्रांतस्याःपानेगुणान्शृणु । विकारान्शमय-

ત્યજાતીઘંસમ્યકપયોજિતા ॥ ૩૧ ॥ દોષાઃ કર્ષિणीમાત્રાસવમાર્ગાઃ સારિણાં ।
વલ્યાઃ નર્નવકરીશરીરેન્દ્રિયચતસાઃ ॥ ૩૨ ॥

હંમેશાં ધણુજ સ્નેહનું સેવન કરવાવાળા, ભૂખ તથા તરસને સ્હેવાવાળા તિક્ષ્ણ જઠરાગ્નિવાળા, બહુજ બળવાન (૨૯) ગુહમરોગી, સર્પના કરડેલા, ઝેરીવા (વિસર્પ રોગ) વાળા, ઉન્મત્તવાળા, મુત્રકચ્છવાળા, કઠિન મળવાળા પુરૂષોએ. (૩૦) સ્નેહની ઉત્તમ માત્રા પીવી જોઈએ. ઉત્તમ માત્રાના ગુણુ એ છે કે, સારી રીતે પ્રયોગ કરેલી ઉત્તમ માત્રા સર્વ વિકારોને જલ્દીથી શાંત કરે છે. (૩૧) દોષોને ખેંચે છે, સર્વ માર્ગોને પ્રાપ્ત થાય છે, બળ વધારે છે અને શરીર ઇન્દ્રિય તથા ચિત્તને નવીન કરે છે. (૩૨)

મધ્યમ માત્રાને યોગ્ય પુરૂષ તથા તેના ગુણુ.

અહષ્કસ્ફોટપીડિકાકણ્ડુપામાભિરર્દિતાઃ । કુષ્ઠિનશ્ચમૂઢાશ્ચ વાતશોણિતકાશ્ચયે
॥ ૩૩ ॥ નાતિબહ્વાગ્નિનશ્ચૈવમૃદુકોષ્ઠાસ્તથૈવચ । પિબેયુર્મધ્યમાંમાત્રાંમધ્યમાશ્ચાપિ-
યેબલે ॥ ૩૪ ॥ માત્રૈષામન્દુવિભ્રંશાનચાતિબલહારિણી । મુલ્ખેનચસ્નેહયતિશો-
ધનાર્થેચયુજ્યતે ॥ ૩૫ ॥

અરૂક (એક પ્રકારનો ધા), વિરૂકોટક, પિડિકા, ખુજલી, ખસ, કોઠ, પ્રમેહ તથા વાતરક્તવાળા, (૩૩) થોડું ભોજન કરવાવાળા, કામળ કોઠાવાળા, અને મધ્યમ બળવાળા પુરૂષોને સ્નેહની મધ્યમ માત્રા આપવી જોઈએ. આ માત્રા થોડો જીલાખ કરનાર, બહુ બળને ન ઘટાડનાર અને સુખપૂર્વક સ્નિગ્ધ કરનાર છે. શોધનને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ૩૫

હસ્ત્ર માત્રાને યોગ્ય પુરૂષ.

યેતુવૃદ્ધાશ્ચબાલાશ્ચસુકુમારાઃસુસ્વોચિતાઃ । રિક્તકોષ્ઠત્વમહિતંયેષાંમન્દાગ્રયશ્ચયે
॥ ૩૬ ॥ જ્વરાતીસારકાસશ્ચયેષાંચિરસમુત્થિતાઃ । સ્નેહમાત્રાંપિબેયુસ્તેહસ્વાયે-
ચાવરાબલે ॥ ૩૭ ॥ પરિહારેસુસ્વાચૈષામાત્રાસ્નેહનવૃંહણી । વૃષ્યાવલ્યાનિરાબા-
ધાચિરશ્ચાપ્યનુવર્ત્તે ॥ ૩૮ ॥

વૃદ્ધ, બાળક, સુકુમાર, સુખનો અભ્યાસી, જીલાખ આપી જેનો કોઠો શુદ્ધ કરવો યોગ્ય ન જણાય તે, મંદાગ્નિવાળા, (૩૬) જ્વર અતિસાર તથા ખાંસીના રોગ જેને જીનું થયા હોય અને થોડું બળવાળા આવા પુરૂષોને સ્નેહની હસ્ત્ર માત્રા આપવી જોઈએ. (૩૭)

આ માત્રા આ માણસોને સુખ દેનારી, સ્નેહન, ધાતુ, વીર્ય તથા બળને વધારનારી, આધારહિત તથા બહુ વખત સુધી સેવન કરવા લાયક છે. (૩૮)

ધૃતપાનને યોગ્ય પુરૂષ.

વાતપિત્તપ્રકૃતયોવાતપિત્તવિકારિણઃ । ચક્ષુઃકામાઃક્ષતાઃક્ષીણાઃ
વાલાસ્તશા-
વલાઃ ॥ ૩૯ ॥ આયુઃ-
માશ્ચબલવર્ણસ્વરાર્થિનઃ
ચિંતૈકામાઃપ્રજાક માઃ

सौ माय्यार्थिनश्चये ॥ ४० ॥ निप्त्याजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
पिबेयुःसर्पिरात्ताश्चदाहश्चिषामिभेः ॥ ४१ ॥

वात तथा पित्तनी प्रकृतिवाणा वात तथा पित्तना रोगवाणा, दुःकी द्रष्टिवाणा, क्षीण्यु, वृद्ध, अणक, निर्भण, (३६) दीर्घायुने छञ्चनार, अण, वर्ष्य, स्वर, पुष्टता संतान, अने सुकुमारताने छञ्चनार (४०) कांति, ओजस, स्मरण शक्ति, मेधा, अग्नि, बुद्धि अने ईन्द्रियोना अणनी छञ्चवाणाने तथा दाह, शस्त्र, विष, अग्निथी पीडित मनुष्येने धृत पाया करवुं ज्ञेयमे. (४१)

तैलपानने योग्य व्यक्ति.

प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः । वातव्याधिभिराविष्टावातप्रकृतयश्चये ॥ ४२ ॥ बलंतनुत्वंलघुतांद्दृढतांस्थिरगात्रताम् । स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वक्तायेचकां-
क्षन्तिदेहिनः ॥ ४३ ॥ कृमिकोष्ठाःक्रूरकोष्ठास्तथानाडीभिरर्दिताः । पिबेयुः-
शीतले कालेतैलंतैलोचिताश्चये ॥ ४४ ॥

अधिक कृ तथा मेदवाणा, अयंण तथा स्थूल गणा तथा उदरवाणा, वात रोगथी पीडित, वात प्रकृतिवाणा (४२) अण, सूक्ष्मता लघुता, द्रढता, अंगोनी स्थिरता, त्वयानी स्निग्धता, श्लक्ष्ण तथा सूक्ष्मताने छञ्चवावाणा (४३) कृमिवाणा, तथा कडोर डोठावाणा, नासुरवाणा, पुरषोअे शीतकाणमां तेल पीवुं ज्ञेयमे अने तेलना अभ्यासवाणाअे पण्य तेल पीवुं ज्ञेयमे. (४४)

वसापानने योग्य पुरुष.

वातातपसहायेचरूक्षाभाराध्वकर्षिताः । संशुष्करेतोरुधिरानिष्फीतकफमेदसः ॥ ४५ ॥ अस्थिसन्धिशिरास्त्रायुर्मर्मकोष्ठमहारुजः । बलवा-मारुतोयषांस्वानि-
चावृत्यतिष्ठति ॥ ४६ ॥ महच्चाग्निबलंयेषांवसासात्म्याश्चयेनराः । तेषांस्नेहयि-
तव्यानांवसापानंविधीयते ॥ ४७ ॥

वायु, तथा धुपने रूढेवावाणा रूक्ष, भार तथा मार्गथी पीडित शुष्क रूधीर तथा विर्यवाणा न्यून कृ तथा मेदवाणा, हाडकां, सांधा, मायुं स्नायु मर्म तथा कोठांमां अत्यत पीडावाणा, अणवान वायुथी लरायेला छीद्रवाणा, तिक्ष्ण अग्निवाणा अने अरभीना अभ्यासवाणा मनुष्येने जे स्नेह पीवरावणे होय तो अरभी पीवरावनी. (४५-४६-४७).

मल्लपानने योग्य पुरुष.

दीप्ताग्रयःक्लेशसहाधस्मराः स्नेहसेविनः ।

वातार्त्ताःक्रूरकोष्ठाश्चस्नेहामज्जानमाप्नुयुः ॥ ४८ ॥

नेने अग्नि अणवान होय, ने क्लेश सडी शकतो होय, अजुण आतो होय, स्नेहनां अभ्यासवाणा होय, वातथी पीडित होय, कडीन कोठावाणा ने मनुष्य स्नेहने योग्य होय अेवा मनुष्येने मल्लने प्रयोग करावणे. ४८.

સ્નેહ પાનની અવધિ.

येभ्योयेभ्योहितोयोयःस्नेहःसपरिकांर्तितः ।

स्नेह नस्यप्रकषांतुसप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ ४९ ॥

જે મનુષ્યોને જે જે સ્નેહ હિતકારી હોય તેનું કથન કરવામાં આવે છે. સ્નેહ કર્મમાં સ્નેહની અધિકતા થવાથી અગર ન્યુનતા થવાથી સાતમે દિવસે અગર ત્રીજા દિવસના અંતરે સ્નેહપાન કરાવવું. ૪૯.

સ્નેહ કર્મને યોગ્ય પુરૂષ.

स्वेद्याःशोधयितव्याश्च रूक्षवात विकारिणः ।

व्यायामवाही. नेत्याःस्नेह्याःस्युर्येचचिन्तकाः ॥ ५० ॥

સ્વેદને યોગ્ય, શોધનને યોગ્ય, રૂક્ષવાત રોગી, વ્યાયામ મદ્ય તથા સ્ત્રીઓનું નિત્ય સેવન કરવાવાળા અગર ચિંતાગ્રસ્ત મનુષ્યોને સ્નેહપાન કરાવવું. ૫૦.

સ્નેહ કર્મને અયોગ્ય પુરૂષ.

संशोधनादृतेयेषां रूक्षणंसंप्रवक्ष्यते । नतेषांस्नेहनंशस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् । ५१ ।
अभिश्यन्दाननगुदानित्यमन्दाग्रयश्चये । तृषामूर्च्छांपरीताश्चगर्भिणयस्तालु-
शोषिणः ॥ ५२ ॥ अन्नद्विषश्छर्दयन्तो जठरामगरादिता । दुर्बलाश्चप्रतान्ता-
श्चस्नेहग्लानामदातुराः ॥ ५३ ॥ नस्नेह्यावर्त्तमानेषुननस्तोवस्तिकर्मसु
स्नेहपानात्प्रजायन्तेतेषारोगाःसुदारुणाः ॥ ५४ ॥

શોધન સિવાય રૂક્ષણને યોગ્ય, અધિક કફ તથા મેદવાળાને સ્નેહપાન સાફ નથી. ૫૧ મુખ તથા ગુદાના રોગવાળા, હંમેશાં મંદાગ્નિવાળા, તૃષા તથા મૂર્છાવાળા, ગર્ભિણી સ્ત્રી, તાલુશોષવાળા, (૫૨) અશ્ચી, છર્દી (ઉલટી) તથા ગ્લાનીવાળા, ઉદર અગર આમા શયના રોગવાળા, દુર્બળ સ્નેહથી મ્હાન અને મતવાળા (૫૩) ને સ્નેહપાન કરાવવું જોઈએ નહિ. તેને સ્નેહપાન કરાવવાથી ભયંકર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. નસ્ય તથા અસ્તિ ક્રિયામાં પણ સ્નેહપાન નિષિદ્ધ છે. ૫૪

અસ્તિગ્ધનાં લક્ષણ.

पुरीषंग्रथितंरूक्षंवायुरप्रगुणोमृदुः ।

पक्षाखरत्वंरौक्ष्यञ्चगात्रस्यास्तिग्धलक्षणम् ॥ ५५ ॥

અંગોને સ્તિગ્ધ ન થવાનાં આ લક્ષણ છે. જેમકે મળની કડીનતા તથા રૂક્ષતા, વાયુનું ઉલટું થવું, મંદાગ્નિ અને શરીરનું ખુર ખુરાપન તથા રૂક્ષ થવું. ૫૫.

સમ્યક સ્તિગ્ધનાં લક્ષણ.

वातानुलोम्यंदीप्तोप्रिर्वर्चःस्तिग्धमसंहतम् ।

मार्दवंस्तिग्धताचाङ्गेस्तिग्धानामुपजायते ॥ ५६ ॥

સારી રીતે સ્નેહપાન કરવાથી વાયુનું પોતાના માર્ગને અનુસાર થવું, મળનું ગ્ધ

तथा अकडोर थवुं. अग्निनुं प्रदित्थ थवुं अने अंगोनुं स्निग्ध तथा केमण थस्निग्धा लक्षणु थाय छे. ५६.

अतिस्निग्धनां लक्षणु.

पाण्डुतागौरवंजाहचंपुरीषस्याविपक्वता ।

तन्त्रीरुचिरुक्लेशःस्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५७ ॥

पांडुता, लारिपणुं, जडता, मणनुं न पाकनुं, तन्द्रा, अश्रयि, अने अमुञ्जु आ अधिक स्नेह पाननां लक्षणु छे. ५७.

स्नेह पाननां पूर्वा कर्तव्य कर्म.

द्रवोष्णमनभिष्यन्दिभोज्यमन्नं प्रमाणतः ।

नातिस्निग्धमसंकीर्णश्वःस्नेहंपातुमिच्छता ॥ ५८ ॥

स्नेह पानना अेक द्विवस पडेकां पातणुं, उष्णु अलिष्यन्द् रक्षित, अल्प स्निग्ध असंकीर्णु तथा थोडा अन्ननुं भोजन करवुं. ५८

स्नेह पान पछीनां कर्म.

पिबेत्संशमनंस्नेहमन्नकाले प्रकांसितः ।

शुद्धचर्यपुनराहारेनैशेजीर्णेपिबेन्नरः ॥ ५९ ॥

भोजनना वपते अहुज लूथ लागे त्तारे संशमन स्नेह पीवुं अने रात्रीअे करेखुं भोजन पची गया पछी संशोधन स्नेहपान करवुं. ५९

पीत्त स्नेह व्यक्तनां कर्तव्य कर्म.

उष्णोदकोपचारीस्याद्ब्रह्मचारीक्षपाशयः शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीकांश्यनधारयेत् ॥ ६० ॥ व्यायाममुच्चैर्वचनंक्रोधशोकौहिमातपौ । वर्जयेदमवातश्चसेवेतशयनासनम् ॥ ६१ ॥

स्नेपान करीमे गरम पाणु पीवुं जेधअे, धंद्रियेने वशमां राभवी द्विवसे सुवुं नदि, मण, मूत्र अने ओडकारना वेगने शकरो, व्यायाम, उंयुं ओलपुं, क्रोध, शोक, हिम, अने धुपनेा त्याग कररो, जे स्थानमां अधिक पवन न लागतो होय तेवा स्थणमां भेसवुं अगर सुवु. ६०-६१.

अधिक स्नेहपानना दोष.

स्नेहंपीत्वानरःस्नेहंपतिशुञ्जानएवच ।

स्नेहमिध्योपचारारिष्यात्तारुणागदाः ॥ ६२ ॥

स्नेह पीधा पछी तेना पच्या सिवाय इरी स्नेह पीवाथी स्नेहथी अनुचित व्यवहार थवाथी लपंकर रोग उत्पन्न थाय छे. ६२.

दोषानुसार स्नेहपान विधि.

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेणस्निग्धस्यचोपसेवया ।

स्निग्धतिक्करकोष्ठस्तुसप्तसप्तमेप्रमाणवः ॥ ६३ ॥

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेणस्निग्धस्यचोपसेवया । स्निग्धतिक्करकोष्ठस्तुसप्तसप्तमेप्रमाणवः ॥ ६३ ॥

કેવળ સ્નેહપાન કરવાથી શુદ્ધ કોઠાવાળા ત્રણ રાત્રીમાં અને કુર કોઠાવાળા સાત રાત્રીમાં સ્નિગ્ધ થાય છે. ૬૩.

મૃદુ કોઠાવાળાને વિરેચન દ્રવ્ય.

શુદ્ધમિશુરસં મસ્તુક્ષીરમુરલોહિતંદધિ । પાયસંકુસરંસર્પિઃકાશ્મર્ય્યંત્રિફલારસમ્ ॥ ૬૪ ॥ દ્રાક્ષારસંપીલુરસંજલમુષ્ણમથાપિવા । મઘંવાતરુણંપીત્વામૃદુકોષ્ઠોવિ-
રિચ્યતે ॥ ૬૫ ॥ વિરેચયન્તિનૈતાનિકૂરકોષ્ઠંકદાચન । ભવતિકૂરકોષ્ઠસ્યગ્રહ-
ણ્યત્યુલ્વણાનિલાઃ ॥ ૬૬ ॥

ગોળ, ઈશુરસ, દહીંની તોર, દુધ, અર્ધું વલોવેલું દહીં, ખીર, ખીચડી, ધી, શીવણુ તથા ત્રીફળાનો રસ, (૬૪) દ્રાક્ષરસ, પીલુરસ, ઉષ્ણુજળ, અથવા નવું મધ એઓને પીવાથી કોમળ કોઠાવાળાને વિરેચન થાય છે. (૬૫) પણ આથી કુર કોઠાવાળાને વિરેચન કદી થતું નથી. કારણ કે કુર કોઠાવાળાની ગ્રહણીમાં અધિક વાયુ હોય છે. ૬૬.

મૃદુ કોઠાવાળાનાં લક્ષણ.

उदीर्णपित्ताल्पकफाग्रहणीमन्दमास्ता ।

मृदुकोष्ठस्यतस्मात्ससुवિरेच्योनरःस्मृतः ॥ ६७ ॥

અધિક પિત્તવાળી અને ન્યુન કર તથા વાયુ વાળી ગ્રહણી જેની હોય છે તેનો કોઠો કોમળ હોય છે. આથી તેને વિરેચન સુખપૂર્વક થાય છે. ૬૭.

स्नेहयुक्ता अग्निर्નું तिપ્રત્ય.

उदीर्णपित्ताग्रहणोयस्यचाग्निर्वલंमहत् । भस्मीभवतितस्याशुस्नेहःपीतोऽग्नितेजसा ॥ ६८ ॥ सजग्धास्नेहमात्रांतामोजःप्रक्षालयन्बली । स्नेहाग्निरुत्तमांतृष्णांसोप-
सर्गामुदीरयेत् ॥ ६९ ॥ नालंस्नेहसमुद्धस्यशमायान्नंसुगुर्वपि ॥ सचेत्सृशीतं-
सलिलंનાસાદયતિદહ્યતે ॥ ૭૦ ॥

જેની ગ્રહણી અધિક પિત્તવાળી હોય તથા અગ્નિનું બળ અધિક હોય, તેણે પાન કરેલું સ્નેહ અગ્નિના તેજથી જલ્દીથી લગ્ન થઈ જાય છે. ૬૮ પ્રતી સ્નેહની માત્રાને ખાઈ ઓળંગે ક્ષીણ કરી બળવાન સ્નેહનો અગ્નિ ઉપદ્રવ સહિત ઘણી તૃપાને ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૯. ઘણું ભારે અન્ન ખાવાથી પણ તે અગ્નિ શાંત થતો નથી જે તે વખતે ઠંડુ પાણી ન મળે તો શરીરની ધાતુઓને ઓગી રીતે લગ્ન કરે છે કે જેમ તૃણોની વચમાં આવેલ સર્પ પોતાના ઝેરની અગ્નિથી લગ્ન થઈ જાય છે. ૭૦

અણુ સ્નેહપાનમાં ઉપાય.

यथैवाशीविषः कक्षमध्यगःस्वविषाग्निना । अनोर्णे यदितुस्नेहेतृषास्याच्छर्दये त्रि-
षक् ॥ ७१ ॥ शीतोदकं पुनःपीत्वा भुक्त्वारुक्षान्नमुल्लिखेत् । नसर्पिःकेवलेपि-
त्तेपेयंसामेविषेषतः ॥ ७२ ॥ सर्वह्यनुचरेद्देहं हत्वासंज्ञाश्चमारयेत् । तन्द्रासोत्-
क्लेशानाहोज्वरःस्तम्भोविसंज्ञता ॥ ७३ ॥

जे स्नेहना पत्र्या सिवाय तृषा उत्पन्न थाय तो वैदे वमन करावुं ज्येष्ठे. ७१ अने शीतल जल पीछ तथा रक्ष अन्न आधने पथी वमन करवुं, देवण पित्तमां अगर विशेषे करीने आम सहित पित्तमां धृत न पीवुं. इमके ते स्नेह सर्वा शरीरमां व्याप्त थधने संज्ञाने नष्ट करीने सुनुष्यनुं मृत्युं करे छे. ७२-७३.

स्नेह भ्रमना उपद्रव.

कोष्ठानिकण्डुःपाण्डुत्वंशोफार्शास्यरुचिस्तृषा । जठरंग्रहणीदोषःस्तैमित्यंवाक्य-
न्निग्रहः ॥ ७४ ॥ शूलमामपदोषाश्चजायतेस्नेहविभ्रमात् । तत्राप्युल्लेखनंश-
स्तंस्वेदःकालप्रतीक्षणाम् ॥ ७५ ॥ प्रतिपत्तिर्व्याधिबलंबुद्धासंसनमेवच । तक्रा
रिष्टप्रयोगश्चरूक्षपानान्नसेवनम् ॥ ७६ ॥ मूत्राणांत्रिफलायाश्चस्नेहव्यापत्ति-
भेषजम् । अकालेचाहितश्चैवमात्रयानचयोजितः ॥ ७७ ॥

स्नेहपान अशोअर न करवाथी तेमज तेमां यणी न पाणवाथी तंद्रा, उत्कलेश, आइरो, ताव, मणभूत्रनुं रोडावुं, जडता, भेलोशी, डाढ, पुजली, पांडु, शोथ, अर्श अइयि, तरस, उदररोग, गृहणी, शरीरमां गीलापाळुं, भोक्षुं अंध थवुं, शण, आमटोप, आ उपद्रव थाय छे. आ रोगोमां वमन करावुं, अथवा स्वेद स्नेह होय तो जर्ण थवानी प्रतिक्षा करवी अने व्याधिना अजाअणने विचार करी होषोने दुर करवा, छास, अरिष्ट, रक्ष अन्न-पान तथा गोमुत्र अने त्रिङ्गणानुं सेवन करवुं हितकारी छे. समय सिवाय अथवा अहित-कारी अगर अतिमात्राथी स्नेहपान करवाथी अथवा स्नेहपानना मिथ्यायोग थवाथी स्नेह व्याप्ति थाय छे. ७४-थी ७७.

स्नेहपानमां विरेचन विधि.

स्नेहोमिथ्योपचाराच्चव्यापद्येतातिसेवितः स्नेहात्प्रस्कन्दनोजन्तुस्त्रिरात्रोपरतः
पिवेत् ॥ ७८ स्नेहचंद्रवमुष्णश्चत्र्यहंभूक्त्वारसौदनम् । एकाहोपरतस्तद्वद्भु-
क्त्वाप्रच्छर्दनंपिवेत् ॥ ७९ ॥

विधि सिवाय स्नेहपान करवाथी जे रोग उत्पन्न थाय तो त्रणु द्विस स्नेहने त्याग करवो अने स्निग्ध, पातला तथा उष्ण मांसना रसनी साथे लातने आधने विरेचन-नी औषधि पीवी. जे उलटीनी औषधि पीवी होय तो जेक द्विसनुं अंतर आपी आ प्रकारनुं भोजन करीने पीवी. ७८-७९.

स्नेहमां भेणववा योज्य युष.

स्यात्तुसंशोधनार्थाय वृत्तिःस्नेहेविरित्किवत् । स्नेहद्विषःस्नेहनिस्पाद्युक्ताष्टा-
श्चयेतराः ॥ ८० ॥ क्लेशासहामद्यनित्यास्तेषामिष्टाविचारणा । लावतैत्तिरिमा-
यूरहंसवाराहकौकुटाः ॥ ८१ ॥ गव्यजोरभ्रमात्स्याश्चरसाःस्वस्नेहनेहिताः

વવકોલ લ્પ્ત્યાશ્વસ્નેહાઃસર ડચ્ચર્કરાઃ ॥ ૮૨ ॥ દાહિમંદધિસવ્યોષં સસંયા-
ગસંગ્રહઃ । ઇન્દ્રિયલિલિલાઃપૂર્વજગ્ધાઃસસ્જેહફાણિતાઃ ॥ ૮૩ ॥

જેને સ્નેહપાનથી દ્વેશ થાય, જે હંમેશાં સ્નેહ પીતા હોય, જે મૃદુ ક્રાંતાવાળા હોય, જે કલેશને સહી શકતા હોય, તેને અને હંમેશાં મઘપાન કરનારા મનુષ્યોને ખીલ દ્રવ્યોની સાથે સ્નેહપાન કરાવવું જોઈએ. લવા, તીતર, મોર, હંસ, શકર, મુરગાં, ગાય બકરી, ઘેડું, અને માછલીના માંસનો રસ સ્નેહની સાથે હિતકારી છે. ૮૦-૮૧-૮૨. જવ, ખોરકલથી ગોળ, સાકર, દાડીમનો રસ, દહી અને ત્રિંકડુંના રસની સાથે સ્નેહપાન કરાવવું ઉચિત છે. ભોજનની પહેલાં, સ્નેહ તથા રાખની સાથે તલને ખાવાથી શરીરને ચીકણું કરે છે. ૮૩.

કૃશરાશ્વ વસ્નેહાસ્તલકામ્બલિકાસ્તથા ॥ ફાણિતંશ્રુજ્જવેરશ્ચતૈલશ્ચસુરયા-
સહ ॥ ૮૪ ॥ પિબેદ્રુક્ષોઘૃતૈર્માસૈર્જાૈર્નૈશ્ચીયાશ્ચભોજનમ્ । તૈલંસુરાયામળ્હેનવસાં
મજ્જાનમેવવા ॥ ૮૫ ॥ પિબેત્સફાણિતંક્ષીરંનરઃસ્નિહ્યતિવાતિકઃ । ધારોષ્ણંસ્ને-
હસંયુક્તંપીત્વાસલવણંપયઃ ॥ ૮૬ ॥

અને ખીચડી, કામ્પલીક તથા તલ, બહુજ સ્નેહની સાથે ખાવાથી સ્નેહન હોય છે. મઘની સાથે રાખ, સુંઠ, તથા તેજ અને ઘૃત યુક્ત માંસનો રસ રક્ષ પુરૂષે પીવે અને ફરી તેના પચી ગયા પચી ઘૃત અને માંસની સાથે ભોજન કરવું, મંડની સાથે તેલને, વાણી મદિરાની સાથે, ચરખી અથવા મળ્ળને અને રાખની સાથે દુધને પીવાથી વાત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્ય સ્નિગ્ધ થાય છે. સ્નેહ તથા સાકર સાથે, તાજું દુધ મેળવીને પીવું. ૮૪-૮૬.

સ્નિગ્ધ કરવું.

નરઃસ્નેહ્યતિપીત્વાવાસરંદગ્નઃસફાણિતમ્ । પાશ્ચપ્રસૃતિકીપેયાપાયસોમાષામિ-
શ્રકઃ ॥ ૮૭ ॥ ક્ષીરસિદ્ધોબહુસ્મૃહઃ સ્નેહયેદચિરાન્નરમ્ । સર્પિસ્તૈલવસામ-
જ્જાતાણ્ડુલપ્રસૃતૈઃકૃતા ॥ ૮૮ ॥ પાશ્ચપ્રસૃતિકીપેયા પેયાસ્નેહનમિચ્છતા ।
ગ્રામ્યાનુપોદકંમાંસંગુડંદધિપયસ્તિલાન્ ॥ ૮૯ ॥ કુષ્ઠીશોષીપ્રમેહીચ સ્નેહનેન-
પ્રયોજયેત્ । સ્નેહૈર્યથાસ્વંતાન્સિદ્ધૈઃસ્નેહયેદવિકારિભિઃ ॥ ૯૦ ॥

અથવા રાખની સાથે દહીંની મલાઇને ખાવાથી મનુષ્ય સ્નિગ્ધ થાય છે. પાંચ પ્રસૃ-
તિની પેયા અને બહુજ સ્નેહ યુક્ત અડદથી બનાવેલી ખીર પીવાથી મનુષ્ય જલ્દીથી
સ્નિગ્ધ થાય છે. ઘી, તેલ, ચરખી, મળ્ળ તથા ચોખા બધે છતાંક લેઇ એકઠા કરી પકાવવી
તેને પાંચ પ્રસૃતિની પેયા કહે છે. શરીરને ચીકણું કરવાની ઈચ્છાવાળાએ આ પેયા પીવી.
ગ્રામ્ય પશુ, અનુપ દેશનાં પશુ તથા જળના જીવોનું માંસ, ગોળ, દહીં, દુધ અને તલનો
ક્રાંતાવાળા તથા પ્રમેહવાળાએ સ્નેહનમાં ઉપયોગ ન કરવો કેમકે તે લેમના રોગોને વધારે
છે જેથી તેમણે પોતાના રોગોને હિતકારી, વિકાર રહિત ઔષધિઓની સાથે સ્નેહને સિદ્ધ
કરીને પાન કરવું જોઈએ. ૮૭-૮૮-૮૯-૯૦.

निष्पत्ती भेर्हरितकयासिद्धैः फलयापेवा ।

द्राक्षामलकषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत् ॥ ९१ ॥

तेने पीपण, हरडे, अने त्रिफळानी द्राक्ष तथा आमणांना युपनी साथे अने दही तथा अटाघनी साथे सिद्ध करवुं. ९१.

व्योषगर्भसिद्धेः पीत्वास्निह्यतितन्तरः । यवलोककुलत्थानारसाः क्षीरं सुरा-
दधि ॥ ९२ ॥ क्षारः सर्पिश्च तत्सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् । तैलमज्जाबसासर्पिर्ब-
दरीत्रिफलारसैः ॥ ९३ ॥ योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् । गृहणात्य-
म्बुयथावहं प्रस्रवत्यधिकं यथा ॥ ९४ ॥ यथाग्निर्जीर्यति स्नेहस्तथा स्रवति चा-
धिकः । यथावाक्लेद्यमृत्पिण्डमासिकतं त्वरयाजलम् ॥ ९५ ॥ स्रवति संसते स्नेह-
स्तथा त्वरितसेवितः । लवणोपहिताः स्नेहोः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ॥ ९६ ॥

तद्बुध्यभिष्यन्द्यरूक्षञ्च सूक्ष्मसुष्णं व्यवायिच । स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमन-
न्तरम् ॥ स्नेहस्वेदोपपन्नपयसंशोधनमथेतरमिति ॥ ९७ ॥

त्रिकुटनी साथे स्नेहने पीवाथी कुष्ठादि रोगवाणा स्निग्ध थाय छे. ज्व, भोर तथा कुलथीनो रस, दूध भदिरा दही (९२) अने क्षार तेनाथी तैयार करेखुं घी अडुज उत्तम स्नेहन छे. भोर तथा त्रिफळाना रसनी साथे तेल मज्जा, यरणी तथा घीनो पाक करीने योनी तथा विर्यना रोगोर्मा उपयोग करवो. जेम वस्त्र पाणीने युसी ले छे अने जण वधारे होय तो नियोयी नंभाय छे. तेम अग्नि, पीधेला स्नेहने पयावे छे. जे स्नेह वधु होय तो मणद्वारा नीकणी जय छे. जेम माटीना दगडांमां अधिक पाणी पडवाथी तेने बीनी करीने वधारांनुं पाणी अहार जतुं रडे छे तेम मनुष्यना शरीरमां अधिक स्नेह जर्णुं न यतां अहार नीकणी जय छे. ९२-९३-९४-९५. लवणु (भीठा) युक्त स्नेह मनुष्यने जल्दीथी स्निग्ध करे छे. ते अलिष्यन्दि, सूक्ष्म, उष्ण अने जल्दीथी व्यापक यथ जय छे. प्रथम स्नेहन अने इरी स्वेदन, इरी वमन, त्यार पंथी जुलाप अने सर्वांनी पंथी नश्य कर्म विगेरेथी शिरो विरेचन करवुं. ९६-९७.

अध्यायनुं संक्षिप्त वर्णन.

तत्र श्लोकः

स्नेहविधिः कृत्स्नव्यापत्सिद्धिः समेषजा ।

यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥ ९८ ॥

आमां आ श्लोक छे. आ स्नेहाध्यायमां अग्निवेशना प्रश्नने अनुसार आत्रेय-
ज्ये स्नेह अने स्नेहनी सर्व विधि, स्नेहपानथी थनार रोग अने तेनी औषधि आ सर्व वातो कही. ९८

इति आग्रवेश कृत्ते तंत्रे चरकप्रति संस्कृते ।

स्नेहाध्याय नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति अग्निवेशे श्येख अने यरडे शुद्ध करेख स्नेहाध्याय नामनो त्रयोदशाः अध्याय समाप्त थयो.

ચતુર્દશોઃધ્યાય.

અથાતઃસ્વેદાધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ । इति हस्माहभगवानात्रेयः ।

આ ઉપરાંત સ્વેદાધ્યાયનું વર્ણન કરું છું. આ પ્રમાણે ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું.

अतःस्वेदाःप्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याःप्रशाम्यन्तिगदावातकफात्मकाः ॥ १ ॥

આ ઉપરાંત હું સ્વેદોનું વર્ણન કરું છું જેના વિધિપૂર્વક વ્યવહારથી સ્વેદસાધ્ય

વાતકફજન્ય રોગ શાન્ત થાય છે. ૧

स्नेहपूर्वप्रयुक्तेनस्वेदेनावर्जितेऽनिले । पुरीषमूत्ररेतांसिनसज्जन्तिकथञ्चन ॥२॥

શુષ્કાણ્યપિહિકાઘ્નાસ્નેહસ્વેદોપપાદનૈઃનમયન્તિયથાન્યાયંકિંપુનર્જીવતોનરાન્ ૩

પ્રથમ સ્નેહન કરીને પછીથી સ્વેદન (નાસ દેવો, પરસેવો લેવરાવવાથી) કરવાથી

વાયુ શાંત થવાથી મલ મૂત્ર તથા વિર્ચનું નીકળવું બંધ થતું નથી. ૨. સુકું લાકડું પણ

સ્નેહન અને સ્વેદનથી કોમળ થઈ જાય છે તો જીવધારી મનુષ્યોને તેથી ગુણુ થાય તેમાં

શું આશ્ચર્ય છે? ૩.

સ્વેદનથી કાર્ય સિદ્ધિ.

રોગર્તુવ્યાધિતાપેક્ષોનાત્યુષ્ણોઽતિમૃદુર્નચ ।

દ્રવ્યવાન્કલ્પિતોદેશેસ્વેદઃકાર્યકરોમતઃ ॥ ૪ ॥

રોગ, રૂતુ તથા રોગીને અનુસાર વ્યવહાર ઉપયોગ કરે તો બહુજ ઉષ્ણ તથા

બહુજ કોમળ દ્રવ્યવાળા અને ઉચિત સ્થાનમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે તો સ્વેદન હિત-

કારી છે. ૪.

સ્વેદનના ભેદ.

વ્યાધૌશીતેશરીરેચ મહાન્સ્વેદોમહાવલે ।

દુર્બલેદુર્બલઃસ્વેદોમધ્યમેમધ્યમોહિતઃ ॥ ૫ ॥

જે રોગમાં શરીર ઠંડુ પડી જાય તેમાં જે રોગીનું શરીર બળવાન હોય તો મહા

સ્વેદ અને જે દુર્બલ હોય તો દુર્બલ સ્વેદ અને મધ્યમ હોય તો મધ્યમ સ્વેદ આપ-

વાથી હિતકારી છે. ૫.

રોગાનુસાર સ્વેદન વિધિ.

વાતશ્લેષ્મણિવાતેવા કફેવાસ્વેદશ્ચયતે ।

સ્નિગ્ધરૂક્ષસ્તથાસ્નિગ્ધોઽરૂક્ષધ્વાપ્યુપકલ્પિતઃ ॥ ૬ ॥

કફજન્યઅતઃક રોગમાં સ્નિગ્ધ તથા રૂક્ષ સ્વેદ, વાતજ રોગમાં સ્નિગ્ધ સ્વેદન અને

કફજ રોગમાં રૂક્ષ સ્વેદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૬.

આમાશયગતેવાતે કફેપક્વાશયાશ્રિતે ।

રૂક્ષપૂર્વોહિતઃસ્વેદઃસ્નેહપૂર્વસ્તથૈવચ ॥ ૭ ॥

આમાશયગતેવાતે કફેપક્વાશયાશ્રિતે રૂક્ષપૂર્વોહિતઃસ્વેદઃસ્નેહપૂર્વસ્તથૈવચ ॥ ૭ ॥

આમાશયમાં વાધુ પેદા થાય તો પ્રથમ રૂક્ષ, ફરી સ્નિગ્ધ સ્વેદ કરવો કેમકે આમા-
શય કંકરું સ્થાન છે. આ પ્રકારે જો કંકરું પકવાશયમાં હોય તો પ્રથમ સ્નિગ્ધ સ્વેદ કરીને
પછી રૂક્ષ સ્વેદ કરવો. ૭.

સ્વેદનના અધ્યોગ્ય અંગ.

વૃષણૌહૃદયંદૃષ્ટિસ્વેદયેન્મૃદુનૈવવા ।

મધ્યમંવંક્ષણૌશેષમજ્જાવયવમિષ્ટતઃ

॥ ૮ ॥

અંકોશ, હૃદય અને નેત્રોમાં સ્વેદન કરવું ઉચિત નથી. જો કોઈ કારણથી આવ-
શ્યકતા જણાય તો મૃદુ સ્વેદ કરવો. અને વંક્ષણમાં સ્વેદ કરવો હોય તો મધ્યમ સ્વેદ
કરવો. અને ખીજા અંગોમાં જેમ યોગ્ય લાગે તેમ સ્વેદન કરવો. ૮.

નેત્રમાં સ્વેદન વિધિ.

સુશુદ્ધૈર્નક્તકૈઃપિણ્ડચાગોધૂમાનાપ્રથાપિવા ।

પદ્મોત્પલપલાશૈર્વાસ્વેદ્યઃસંવૃત્યચક્ષુષી

॥ ૯ ॥

શુદ્ધ સ્વચ્છ નરમ વસ્ત્રથી અને ઘઉંના મેંદાની લાષ્ઠથી અથવા કમલના પત્રથી નેત્રોને
ઠાંકી માથા વિગેરેમાં સ્વેદ કરવો, તાત્પર્ય એ છે કે સ્વેદન કરવાથી નેત્રોમાં ગરમી
થાય નહિ. ૯.

મુક્તાવલીભિઃશીતાભિઃશીતલૈર્ભાજનૈરપિ ।

જલાદ્રૈર્જલજૈર્હસ્તૈઃસ્વિચ્છતોહૃદયંસ્પૃશેત્ ॥ ૧૦ ॥

જેને સ્વેદ આપવામાં આવ્યો હોય તેના હૃદયપર ઠંડી મોતીમોની માળા, શીતળપાત્ર,
પાણીમાં ભીંજવેલ કમલ અથવા ઠંડા હાથ રાખવા જોઈએ. ૧૦

શીતશૂલવ્યુપરમેસ્તમ્ભગૌરવનિગ્રહે ।

સજ્ઞાતેમાર્દવેસ્વેદેસ્વેદનાદ્વિરતિર્મતા ॥ ૧૧ ॥

સ્વેદ દેતાં શીત, શૂળ, જડતા તથા શરીરનું ગૌરવ ઓછું થવા માંડે તો સ્વેદ દેવો
અંધ કરવો. ૧૧.

પિત્તપ્રકોપોમૂર્ચ્વાચશરીરસદનંતૃષા ।

દાહસ્વેદાદ્ગૌર્બલ્યમતિસ્નિગ્ધસ્યલક્ષણમ્ ॥ ૧૨ ॥

અધિક સ્વેદ (પરસેવો) દેવાથી પિત્તનો કોપ, મૂર્ચા, શરીરમાં શિથિલતા, તૃષા, દાહ,
પરસવો અને શરીરમાં દુર્બળતા આ લક્ષણો થાય છે. ૧૨

उक्तस्तस्याश्रितीयेयोग्रैष्મિકःसर्वशोविधिः ।

सोऽतिस्विन्नस्यकर्तव्योमधुरःस्निग्धशीतलः ॥ ૧૩ ॥

તર્યાશિતિય નામના (છઠા) અધ્યાયમાં જે ગ્રીષ્મ રતુની વિધિ કહી છે તે સંપૂર્ણ,
મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શિતળ વિધિ અધિક સ્વેદવાળાને કરવી જોઈએ. ૧૩

स्वेदन कर्मेने योग्य रोगी.

कषायमघ्नित्वानां गणित्यां रक्तपित्तिनाम् । पित्तिनांसा तिसाराणारूक्षाणां मधुमे-
हिनाम् ॥ १४ ॥ विदग्धभ्रष्टनाडीनां विषमग्रविकारिणाम् । श्रान्तानां नष्टसंज्ञा-
नां स्थूलानां पित्तमहिनाम् ॥ १५ ॥ तृण्यतां क्षुधितानां शक्रुद्धानां शोचतामपि ।
कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥ १६ ॥ दुर्बल्यगतिविशुष्काणामुपक्षी-
णौजसां तथा । भिषक्तैमिरिकाणाञ्च नस्वेदमवतारयेत् ॥ १७ ॥

कषाय तथा मघने नित्य सेवन करवावाणा, गर्भिणी स्त्री, रक्तपित्तवाणा, पित्त प्रकृति
वाणा, अतिसारवाणा, रूक्ष, मधु प्रमेहवाणा. (१४) विदग्ध, तथा ब्रष्ट नाडीवाणा,
अरे तथा मघना विकारवाणा, श्रान्त, संज्ञारहित, स्थुण, पित्त प्रमेहवाणा १५. तरस्या,
भ्रूण्या, शोकयुक्त, कमणो तथा उदर रोगवाणा, धाववाणा, आढ्य वातवाणा १६. दुर्बल,
अत्यंत शूलक शरीरवाणा, क्षीण्योन्वाणा, अने तिभीरवाणाने वैदे स्वेदन करावतुं नहि
१४-१५-१६-१७.

स्वेदनने योग्य रोग.

प्रतिश्यायेचकासेचहिकाश्वासेष्वलाघवे । कर्णमण्यांशिरःशूलेस्वरभेदेगलग्रहे
॥ १८ ॥ अर्द्धिस्तसर्वाङ्गपक्षाघातेविनामके । कोष्ठानाहृत्त्रिबन्धेषुशुक्राघाते-
विजृम्भके ॥ १९ ॥ पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहेगृध्रसीषुच । मूत्रकृच्छ्रेमहत्त्वेचतुष्क-
योरङ्गमर्दके ॥ २० ॥ पादोरुजानुजङ्घातिसंग्रहेश्वयथावपि । खल्लीष्वाभेषुशी-
तेचवेपथौवातकण्टके ॥ २१ ॥ सङ्कोषायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुसिषु ॥ स-
र्वाङ्गेषु विकारे स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २२ ॥

प्रतिश्याय, आंसी, हियडी, श्वास, गौरव, कान, गणानी पाछली नस तथा माथानी
पीडावाणा, स्वरलंग, गलग्रह, अर्द्धित, अंकांग, सर्वांग, पक्षाघात, विनामक, कोष्ठग्रह, मण
तथा मूत्रतुं रोकालु, धातुक्षय, जंलाघ, पासु, पीठ, डेड तथा दुभेतुं रही जतुं, गृध्रसी,
मूत्र कच्छ, अंडकोशनी वृद्धि, अंगमर्द, पग, जंग, धुंठु तथा पीडलीओनी पीडा, सुजन,
गंज, आभटोष, शीतकम्प, वातकन्टक, संकोच, आयाभ, शूल, स्तंज, गौरव सुन्न, अने
सर्व अंगोने विकार आ रोगोमां स्वेदन हितकारक छे. १८-१९-२०-२१-२२

पिण्ड स्वेदतुं वर्धन.

तिलमाषकुलरथाम्लघृततैलामिषौदनैः ।

पायसैः कृसरैर्मसैः पिण्डस्वेदं प्रयाजयेत् ॥ २३ ॥

तिल, अडद, कुलथी, धी, तेल, मांस, लात, भीर, भीयडी तथा मांसद्वारा पीड
स्वेदने प्रयोग करवो जेधजे. २३.

कङ्क रोगोमां स्वेदन विधि.

गोखरोष्ठ्वराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः । सिकतापांशुपाषाणकैश्चाप्यरूपैः ॥

૨૪ ॥ શ્લેષ્મિકાન્સ્વેદયેત્, વૈર્વાતિકાન્સમુપાચરત્ ।

સંપ્રસારણપિ ॥ ૨૫ ॥

ગાય, ગધેડો, ઉંટ, શુવર તથા ઘોડાની વિષ્ટાને ગરમ કરીને અથવા ભૂસા સહિત જવ તથા ખાજરેત, પથ્થરનો ભૂકો, ગાયના સુકા છાણુનું ચુર્ણ, લોહચુર્ણ, એ સર્વાને ગરમ કરીને કદ્ પ્રધાન રોગમાં સ્વેદન કરે અને પ્રથમ કહેલ પીડસ્વેદ વાતપ્રધાન વ્યાધિમાં કરે, પ્રસ્તર સ્વેદમાં પણ આ દ્રવ્યોનો દોષાનુસાર ઉપયોગ કરવો. ૨૪-૨૫.

સ્વેદનનો સહજ ઉપાય.

ભૂગૃહેષુચજેન્તાકેષૂષ્ણગર્ભગૃહેષુચ ।

વિધૂમાઙ્ગારતમેષ્વભ્યક્તઃસ્વચતિનાસુસ્વ ॥ ૨૬ ॥

ભૂમિના લીતર ધરમાં, જેંતાકમાં, ગરમ ધરમાં, પ્રથમ તેલથી માલીસ કરી ધુમરહિત અંગારાની ગરમીથી પરિશ્રમ સિવાયજ પરસેવો આવી જાય છે. ૨૬.

નાડી સ્વેદનની વિધિ.

ગ્રામ્યાનૂપૌદકંમાંસંપયોબસ્તશિરસ્તથા । વરાહમધ્યપિત્તાસૂક્સ્નેહવત્તિલતણ્ડુ-
લાન્ ॥ ૨૭ ॥ इत्येतानिसमुत्કાથ્યનાડીસ્વેદંપ્રયોજયેત્ । દેશકાલવિભાગજ્ઞો-
યુત્તયપેક્ષોભિષક્તમઃ ॥ ૨૮ ॥ વારણામૃતકૈરણ્ડશિષ્ટમૂલકસર્ષપૈઃ । વાસાવંશક-
રઙ્ગાર્કપત્રૈરશ્માન્તકસ્યછ ॥ ૨૯ ॥ શોભાઙ્ગનકશૈરીયમાલતીસુરસાર્જકૈઃ ।
પત્રૈરુત્કાથપસલિલંનાડીસ્વેદંપ્રયોજયેત્ ॥ ૩૦ ॥

ગ્રામ્ય, અનુપ અને જળમાં વિચરનાર જીવોના માંસ, દૂધ, બકરીનું માથું, સુઆરનો મધ્ય ભાગ, પિત્ત, શ્ધિર, ઘી, તેલ, ચોખા, એમનો ક્વાથ કરીને એક નળીદ્વારા પરસેવો આપવો જોઈએ. દેશ, કાળ, રાગ તથા યુક્તિને જાણવાવાળા વૈદ્યે પરીક્ષા કરીને વરજો, ગજો, એરંડ, વાયવરણ્ડ, કાળો સરગવો, મુળા, સરસવ, અરકુસી, વાંસ, કરંજ, આકડાનાં પાન, ખાટી લુણીનાં પાન, ઘોળો સરગવો, કસૈરી, ચમેલી, તુલસી તથા રાસના એઓનાં પાનનો ક્વાથ કરીને નાડીસ્વેદ (નળીથી નાસ લેવો) દેવો. ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦

ભૂતીકપશ્ચમૂલાભ્યાંસુરયાદધિમસ્તુના ।

મૂત્રૈરમ્લૈશ્વસનેહૈર્નાડીસ્વેદંપ્રયોજયેત્ ॥ ૩૧ ॥

અથવા ભૂતીક, પંચમૂળ, મધ, દહીંની તોર, સ્નેહયુક્ત આમળાનાં પાન, ગોમૂત્ર, કાંજ એમાં ઘી, તેલ મેળવી ક્વાથ કરી નાડીસ્વેદ દેવો. ૩૧.

एतएवचनिर्युहाःप्रयोज्याजालकोष्ठके ।

स्वेदनार्थघृतक्षीरतैलकोष्ठांश्चकारयेत् ॥ ૩૨ ॥

આ સંપૂર્ણ ક્વાથોને એક મોટા વાસણમાં ભરી તેમાં રોગીને બેસાડવાથી સ્વેદ-ક્રિયા થાય છે. તેવીજ રીતે ઘી, તેલ વિગેરેમાં પણ સ્વેદનને માટે રોગીને બેસાડવામાં આવે છે. ૩૨.

ગોમસકલશ્ચૂર્ણૈર્યવાનામમ્લસંયુતૈઃ ।

સસ્નેહકિણ્વલવળૈરુપનાહઃપ્રશ સ્યતે ॥ ૩૩ ॥

૬૭ અગર જવનો લોટ, ખટાઇ, મદિરાની કીટ, સીંધાલુણુ, એ સર્વાનો લેપ શ્રેષ્ઠ છે. ૩૩.

ગન્ધૈઃસુરાયાઃકિણ્વેનજીવન્ત્યાશતપુષ્પયા ।

ઉમયાકુઘૃતૈભ્યાંયુક્તયાચોપનાહયેત્ ॥ ૩૪ ॥

ગન્ધક, સુરાબીજ, જીવંતી, સવા, અલસી, ઉપલેટ અને તેલ તેનો લેપ કરવો જોઇએ. ૩૪.

ચર્મશ્ચોપનદ્વ્યઃસલોમભિરપૂતિભિઃ ।

ઉષ્ણવીર્યૈરલાભેતુકૌશેયાવિકશાટકૈઃ ॥ ૩૫ ॥

લેપ કરીને ઉપરથી દુર્ગંધરહિત, ઉષ્ણુ વિર્યા આમડું બાંધવું અને તેવું આમડું ન મળે તો રેશમી અગર ઉનનું કે ખીનું વાળવાળું વસ્ત્ર બાંધવું. ૩૫.

લેપ કરવાનો સમય.

રાત્રીવદ્દંદિવામુશ્ચેન્મુશ્ચેદ્રાત્રીદિવાકૃતમ્ ।

વિદાહપરિહારાર્થસ્યાત્પ્રકર્ષસ્તુશીતલે ॥ ૩૬ ॥

રાત્રીએ બાંધેલો લેપ દિવસે ઉખાડવો અને દિવસે કરેલો લેપ રાત્રીએ ઉખાડવો. કેમકે એમ કરણથી દાહ થતો નથી પરંતુ ઠંડી રતુમાં વધુ વખત રહેવાથી કાંઈ હાનિ નથી. ૩૬.

સ્વેદના તેર ભેદ.

સઙ્કરઃપ્રસ્તરોનાડીપરિષેકોઽવગાહનમ્ । જેન્તાકોશમધનઃકર્ષૂકુટીભૂઃકુમ્ભિકૈવચ

॥ ૩૭ ॥ કૂપોહોલાકરિત્યેતેસ્વેદયન્તિ ત્રયોદશ । તાનયથાવત્પ્રવક્ષ્યામિસર્વાને-

વાનુપૂર્વશઃ । ઇતિ ॥ ૩૮ ॥

સંકર, પ્રસ્તર, નાડી, પરિષેક, અવગાહન, જેન્તાક, અશ્મધન, કર્ષુ, કુટિ, ભૂ, કુંભી, ૩૭. કુપ, હોલાક. આ તેર પ્રકારના સ્વેદ છે તે સર્વાને યથાવત કહું છું. ૩૮.

સંકર સ્વેદનાં લક્ષણ.

તક્ષવરાત્પ્રાપ્તૈરવસ્થાન્તરિતૈર્વાપિઘૈર્યથોક્તૈરુપસ્વેદનંશઙ્કરસ્વેદૈતિવિદ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

ધુટેલી આપધિયોને વસ્ત્રમાં રાખીને પોટલી બનાવી વિધિપૂર્વક, સ્વેદ દેવાથી સંકર સ્વેદ કહેવાય છે. ૩૯.

પ્રસ્તર સ્વેદનાં લક્ષણ.

શૂકશમીધાન્યપુલાકાનાંવેશવા રાયસકૃશરોત્કારિકાદીનાંવાપ્રસ્તરેકૌશેયાવિકો-

ત્તરપ્રચ્છદેપશ્ચાઙ્ગુલોરુબુકાર્કપત્રપ્રચ્છદેવાસ્ત્રભ્યક્તસર્વગાત્રસ્યશયાનસ્યોપરિસ્વે-

દનંપ્રસ્તરસ્વેદૈતિવિદ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

શરીરમાં તેલાદિ લગાવી, પથ્થરપરે રેશમી તથા ઉનનું વસ્ત્ર પાથરી અથવા પાંચ આંગળ એરંડા અને આકડાનાં પાનાં પાથરી એટલા મનુષ્યને શમી ધાન્ય (અડદ વિગેરે) શકધાન્ય, (જવ વિગેરે) અને ફલક ધાન્ય (સામો વીગેરે) દ્વારા અથવા વેશવાર, (શાક વિગેરેમાં પડે છે તેવા ગરમ મશાલા) ખીર, ખીચડી તથા અડદની રોટલી વિગેરે દ્વારા જે સ્વેદ આપવામાં આવે છે તેને પ્રસ્તર સ્વેદ કહે છે. ૪૦.

નાડી સ્વેદનાં લક્ષણ.

સ્વેદનદ્રવ્યાણાંપુનર્મૂલફલપત્રમજ્જાદીનામૃગશકુનપિશિતશિરઃસ્પદાદીનામુષ્ણસ્વ-
ભાવાનાંવાયથાર્હમ્લલવણન્નેહોપસંહિતાનાંમૂત્રક્ષીરાદિનાંવાકુમ્ભ્યાંવાષ્પમનદ્રમ
ત્યામુત્કવથિતાનાંનાડયાશરેષીકાવંશદલકરજ્જાર્કપત્રાન્યતમકુતયાગજાગ્રહસ્ત-
સંસ્થાનયાવ્યામદીર્ઘયાવ્યામાર્દ્દદીર્ઘયાવાવ્યામચતુર્ભાગાષ્ટ્ત્રિભાગમૂલાગ્રપરિણાહસો
તસાસર્વતોવાતહરપત્રસંવૃતચ્છિદ્રયાદ્વિચ્છિર્વાવિનામિતયાવાતહરસિદ્ધસ્નેહાભ્યક્ત-
ગાત્રોવાષ્પમપહરેત્ । વાષ્પોહ્યનૂર્દ્ધગામીવિહલચળ્લવેગસ્ત્વચમવિદહનસુસ્વસ્વે-
દયતીતિનાડીસ્વેદઃ ॥ ૪૧ ॥

સ્વેદ યોગ્ય ઔષધિયોનાં મૂળ, ફલ, પાન તથા ભાંગ વિગેરે, મૃગ, પક્ષી વિગેરેનાં માંસ, માથું, પગ વિગેરે ક્ષેષ્ઠ તેમાં યોગ્ય રીતે ખાટા, ખારા તથા સ્નેહ મેળવી તથા મૂત્ર, દુધ, પાણી વિગેરે મિશ્ર કરી એક ઘડામાં નાંખીને ક્વાથ કરી તેનું મોં બંધ કરી તેમાં એક નળી લગાવવી તેમાંથી જે વરાળ આવે તેથી રોગીએ નાસ લેવો. તે નળી પાનખા-જરીયું, વાંસ, કરંજ આકડો તેમાંથી કોઈનાં પાન અગર અન્ય યોગ્ય દ્રવ્યથી બનાવવી. તે હાથીની સુંઠના આગળના ભાગ જેવી મોટી તથા એ હાથ પ્હોળા કરવાથી જેટલી લંબાઈ થાય તેટલી લાંબી જોઈએ અથવા એક ગજ લાંબી અને તેના અત્રીસમાં ભાગ જેટલું નાનું આગળના ભાગમાં કાણું જોઈએ, બધી તરફ વાત નાશક પત્રો (પાન)થી તેનાં સર્વ છીદ્રો બંધ કરવાં જોઈએ કે વરાળ બહાર નીકળે નહિ. તે નળીને એત્રણ જગાએ ઘોઈને ખાંચ દેવી જોઈએ. ખાંચ દેતા પહેલાં વાતનાશક તેલોથી રોગીના શરીરને માલીસ કરીને નત્ર રાખવું જોઈએ વરાળને રોગીનાં શરીરમાં છોડતી વખતે નળીનું મુખ ત્રાંસુ રાખવું જેથી વરાળ રોગીના શરીરની આમડીને દગ્ગાડે નહિ. કેસકે સીધી વરાળ અત્યંત ગરમ હાગે છે. તેને નાડી સ્વેદ (નાસ) કહે છે. ૪૧

પરિષેકનાં લક્ષણ.

વાતિકોત્તરવાતિકાનાંપુનર્મૂલાદીનામુત્કવાથૈઃસુસ્વોષ્ણૈઃકુમ્ભીર્વાયૂલિકાઃપ્રનાડી-
વાપૂરયિત્વાયથાર્હસિદ્ધસ્નેહાભ્યક્તગાત્રંવસ્ત્રાવચ્છન્નંપરિષેચયેદિતિપરિષેકઃ૪૨

રોગીને વાતનાશક, તેલાદિથી સ્નિગ્ધ કરીને ઉપર વસ્ત્ર મુકી ફરી વાતનાશક દ્રવ્યોનાં મૂળ, ફળ, મુખોષ્ણ ક્વાથને કોઈ લોટામાં ભરી તેને વસ્ત્રથી ઢાંકી સ્નિગ્ધ ગાત્રરોગી પર મુકવાથી પરિષેક સ્વેદ કહેવાય છે. ૪૨

અવગાહનું લક્ષણ.

વાતહરોત્કવાથક્ષીરતૈલ તપિચિતરસોષ્ણસાકલકોઃ સ્તુયથોક્તપ્વાબ-
ગાહઃ ॥ ૪૩ ॥

એક ખુલ્લા પાત્રમાં વાતનાશક ઔષધીયોનો ઉકાળો, દુધ, તેલ, ધી, માંસ રસ તથા ઉતું પાણી ગરમ ગરમ ભરીને તેમાં માથું કુએ નહિ તેવી રીતે એસવું તેને અવ-
ગાહન સ્વેદ કહે છે. ૪૩

જેન્તાક સ્વેદને લીધે ભૂમિપરીક્ષા.

અથજેન્તાકંચિકીપુર્ભૂમિપરીક્ષેત । તત્રપૂર્વસ્યાંદિશ્યુત્તરુસ્યાંવાગુણવતિપ્રશસ્તેભૂમિ
ભાગેકૃષ્ણમૃત્તિકેસુવર્ણમૃત્તિકેવાપરીવાપપુષ્કરિણ્યાદીનાંજલાશયાનામન્યતમસ્ય-
કૂલેદક્ષિણેપશ્ચિમેવાસૂપતીર્થેસમસુવિભક્તભૂમિભાગેસપ્તાઘૌવાઅરત્વીમુપક્રમ્યોદકા
ત્પાઙ્મુસ્વમુદ્ઙ્મુસ્વંવાભિમુસ્વતીર્થેકૂટાગારંકારયેત્ ॥ ૪૪ ॥

ઉત્સેધવિસ્તારતઃપરમરત્વીહિષોઢશસમન્તાન્તાત્સુદૃતંમૃત્કર્મ્મસમ્પન્નમનેકવાતાય-
નમ્ । અસ્યકૂટાગારસ્યાન્તઃસમન્તતોમિત્તિમરત્વીવિસ્તારોત્સેધાંપિણ્ડિકાંકારયે-
ત્કપાંટવર્જમ્ । મધ્યેચાસ્યકૂટાગારસ્યચતુષ્કિષ્કુમાત્રપુરુષપ્રમાણં મૃળમયંકન્દુસં-
સ્થાનંબહુસૂક્ષ્મચ્છદ્રમજ્જારકોષ્ઠકાન્તંસપિધાનંકારયેત્ ॥ ૪૫ ॥

જેન્તાક સ્વેદની ઈચ્છા કરવાવાળાએ પ્રથમ જમીનની પરીક્ષા કરવી તેમાં પૂર્વ
અથવા ઉત્તર દિશામાં ગુલુવાન, શ્રેષ્ઠ, કાળા રંગવાળી, પીળી, મધુરી, ઉત્તમ માટી હોય
અથવા જે જમીનની સમીપ નદી હોય, વાપી, પુષ્કરણી વિગેરે કોઈ જળાશય હોય તે
જળાશયના દક્ષિણ યા પશ્ચિમ કિનારે ખીજું તિર્થ હોય ત્યાં પવિત્ર સ્ત્રીધી ઉત્તમ ભૂમિમાં
જળાશયથી સાત આઠ હાથપર એક મકાન એવું બનાવવું કે જેનું મુખ જળાશયની
તરફ હોય, (૪૪) તે મકાન લાંબુ, પહોળું, અને ઉચું માપથી ૧૬ હાથ હોવું જોઈએ.
તે મકાન માટીનું બનાવી તેમાં હવા આવવા માટે કોઈ જગ્યાએ ખારણું રાખવું
તે મકાનની અંદર ચારે તરફ એક એક હાથની ભીંત બનાવી તેમાં કિવાડે ન
લગાવવું, તે મકાનની વચમાં એક ચાર હાથ પહોળું અને સાત હાથ લાંબું એક ભોંયડું
બનાવી તેપર આરીક છિદ્રોવાળું ઢાંકણું રાખવું. ૪૫.

તશ્ચસ્વાદિરાણામાશ્વકર્ણાદીનાંવાકાઘાનાંપૂરયિત્વાપ્રદીપયેત્ । સયદાજાનીયા-
ત્સાધુદગ્ધાનિકાઘાનિગતધૂમાનિઅવતપ્તશ્ચ કેવલમગ્નિનાતદગ્નિશૃંશ્વેદગોષ્ટ્યલ્લો-
ષ્મણાયુક્તમિતિ ॥ ૪૬ ॥ તત્રૈનંપુરુષંવાતહરાભ્યક્તગાત્રંવહ્લાવચ્ચન્નંપ્રવેશ્યેત્પ-
વેશયંશ્ચૈનમનુશિષ્યાત્ । સૌમ્યપ્રવિશકલ્યાણાયારોગ્યાયચેતિ । પ્રવિષ્યચૈનાંપિ-
ણ્ડિકામધિરૂપપાર્શ્વાપરપાર્શ્વાભ્યાંયથાસુસ્વંશયીથાઃનચત્વયાસ્વેદમૂર્છાંપરીતેના
પિસતાપિણ્ડિકૈષાવિમોક્તવ્યાત્માઆપ્રાણોર્ચ્છૈસાત્ । અસ્યમાનોહ્યતઃપિણ્ડિકાવ-
શ્ચાકોત્ત્વારમનધિગચ્છન્સ્વેદમૂર્છાંપાદેત્તયાસથઃ પ્રાણાઠજહ્યાઃ ॥ ૪૭ ॥

તેની અંદર ખેરશાક અથવા પવિત્ર લાકડાનો દેવતા રાખી જ્યારે ધુમાડી નિકળે અગર અંદરનું સ્થાન તપી જાય અગર સ્વેદન થોમ્ય ગરમીથી ભરી જાય ત્યારે રોગીને વાતનાશક તેલોથી સ્નિગ્ધ ગાત્ર કરીને (તેલ ચોપડી ગાત્ર નરમ કરવા.) કપડું લપેટી આ ગરમ ધરમાં પ્રવેશ કરાવવો. અને તે વખતે તેને કહેવું કે હે સૌમ્ય ! ત્હમારી આરોગ્યતા અને કલ્યાણને માટે આ ધરમાં પ્રવેશ કરો. અને પ્રવેશ કરીને આ ચોતરાપર ચઢીને જે તરફ ઇચ્છા થાય તે પર શયન કરો. તે પર સુવાથી ત્હમને પરસેવો થાય તે વખતે અથવા મુઝાં થાય તોપણ ત્યાંથી ઉઠવું નહીં, જ્યાં સુધી ત્હમારો પ્રાણ રહે ત્યાંસુધી તે ચોતરાનો ત્યાજ કરવો નહિ જે ખીને તમે ઉપરથી એકદમ ઉઠશો તો દારમાં આવતાંજ પરસેવા અને મુઝાંથી પ્રાણ નીકળી જશે. ૪૬-૪૭.

તસ્માત્પિણ્ડિકામેનાનાંનકથશ્ચનમુશ્ચેયાઃત્વંયદાજાનીયાઃ વિગતામિષ્યન્દમા-
ત્માનં સમ્યક્પ્રશ્નુતસ્વેદપિચ્છંસર્વસ્રોતોવિમુક્તં લઘુભૂતમપગતવિવન્ધસ્તમ્ભસુપ્તિવે-
દનાગૌરવમિતિ । તતસ્તાં પિણ્ડિકામનુસરન્દ્વારંપપચૈયાઃ । નિષ્ક્રમ્યચનસહસા-
ચક્ષુષોઃ પરિપાલનાર્થેશ્નીતોદકમુપસ્પૃશેયાઃ । અપગતસન્તાપક્લમસ્તુમુહૂર્તાત્સુખો-
ષ્ણેનવારિણાયથાન્યાયંપરિષિક્તોઽશ્નીયાઈતિજેન્તાકસ્વેદઃ ॥ ૪૮ ॥

જેથી તે પિંડીકાને છોડશે નહી. જ્યારે ત્હમારું શરીર ખીલકુલ કંઈ રહીત યઈ જાય અને પસીનો સર્વ વહી જાય, શરીરના સર્વ છિદ્રો ખુલી જાય અને શરીર હલકું યઈ જાય તથા શરીરનું વિબંધ સ્તંભ, સુપ્તિ, પીડા, ગુરતા. આ સર્વ દુર યઈ શરીર હલકું થાય ત્યારે તે પિંડીકાને તે ચોતરાના માર્ગથી બહાર આવવું. બહાર નીકળી જલદીથી શીતળ જળમાં પ્રવેશ કરવો નહિ, કેમકે તેથી નેત્રામાં દોષ થાય છે. ફરી સંતાપ તથા ગ્લાન્તિ દુર થાય ત્યારે એક પહોર સુધી ઉતું જળ પોતા પર રેડવું પછી બોજન કરવું તેનું નામ જેન્તાક સ્વેદ છે. ૪૮.

અશ્મધન સ્વેદનં લક્ષણું.

શ્યાનસ્યપ્રમાણેનઘનામશ્મમયીંશિલામ્ । તાપયિત્વામારુતગ્નૈર્દારુભિઃ સંપ્રદીપિતૈઃ
॥ ૪૯ ॥ વ્યપોહ્યસર્વાનક્કારાન્પ્રોક્ષ્યચૈવોષ્ણવારિણા । તાંશિલામથકુર્વીતકૌશે-
યાવિકસંસ્તરામ્ ॥ ૫૦ ॥ તસ્યાંસ્વભ્યક્તસર્વાઙ્ગઃ શ્યાનઃ સ્વિચ્ચતેસુસ્વમ્ ।
રૌરવાજિનકૌશેયપ્રાવારાઘૈસ્સુસંઘૃતઃ ॥ ૫૧ ॥ ઇત્યુક્તોઽશ્મઘનસ્વેદઃ કર્ષુસ્વેદઃ
પ્રવક્ષ્યતે ॥ ૫૨ ॥

રોગીના પ્રમાણુના અનુસાર એક શિલાને વાત નાશક લાકડાંથી ગરમ કરી ફરી સર્વ દેવતા કાઢી નાંખી પાણીથી તે શિલાને ઘોઈ નાંખવી. પછી તે ઘોયેલી ગરમ શિલા ઉપર રેશ્મી વસ્ત્ર અથવા ગરમ કાંમળી પાથરવી તે પર વાત નાશક તેલો રોગીને ચોળી સુકાડી અને પછી તેના પર રીક્ષ મુખર્ચમ્ યા રેશ્મી અગર અન્ય કપડું ઝોડાડવું તેથી સુખ પૂર્વક પરસેવો થાય છે. તેને અશ્મધન સ્વેદ કહે છે. ૪૯-૫૦-૫૧-૫૨.

કર્ણસ્વેદનાં લક્ષણ.

સ્વાનયેચ્છયનસ્યાઘઃ કર્ણસ્થાનવિભાગવિત્ । દીપ્તૈરધૃમૈરજ્જારૈસ્તાંકર્ણપૂરયેત્તતઃ ।
તસ્યામુપરિશય્યાયાંસ્વપન્સ્વિચ્ચતિના સુખમ્ ॥ ૫૩ ॥

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે એક અંદરથી મ્હોટા તથા નહાના મુખવાળા એક ધડામાં ધુમાડી સિવાયનો દેવતા ભરીને તે ઘડો રોગીના ખાટલા નિચે મુકવો. તે ઉપર પાથરેલી શય્યા પર સુતેલા રોગીએ સુખ પૂર્વક નાસ લેવો તેને કર્ણસ્વેદ કહે છે. ૫૩.

કુટીસ્વેદનું વર્ણન.

અનત્યુત્સેધવિસ્તારાવૃત્તાકારામલોચનામ્ । ઘનભિત્તિકુટીંકૃત્વાકુષ્ઠાદ્યૈઃ સમ્પ્રલે-
પયેત્ ॥ ૫૪ ॥ કુટીમધ્યેભિષક્શય્યાંસ્વાસ્તીર્ણાશ્ચોપકલ્પયેત્ । પ્રાવારાજિન-
કૌશેયકુત્થકમ્બલગોલકૈઃ ॥ ૫૫ ॥ સહંડિકાભિરજ્જારપૂર્ણાભિસ્તાશ્ચસર્વશઃ ।
પરિવાર્યાન્તરારોહેદ્ભ્યક્તઃ સ્વિચ્ચતેસુખમ્ ॥ ૫૬ ॥

અત્યંત ઉંચી નહિ તેમ અત્યંત મ્હોટી નહી તેવી ગોર આકારવાળા ઝરોખા સિવા-
યની પહોળા ભીંતવાળા કોટડી બનાવી, તે કોટડીને ઉપલેટ વિગેરે ઔષધિયોથી લીંપાવવી
પછી વૈદ્યે તેની અંદર દુપદો, મૃગચર્મ, રેશમી વસ્ત્ર, કૌષેય વસ્ત્ર, ગોદડી, કાંમળો તથા
ગોળક વિગેરે પાથરી શય્યા બનાવી, તેની ચારે તરફ સળગતા અંગારા ભરેલી હાંલીઓ
રાખી પછી રોગીના શરીરપર સ્નેહ લગાવી (તેલાદિ ચોપડી) શય્યાપર સુવાડવો જેથી સુખ
પૂર્વક સ્વેદન થાય છે. તેને કુટી સ્વેદ કહે છે. ૫૪-૫૫-૫૬.

ભૂસ્વેદનું વર્ણન.

યજ્વારમઘનસ્વેદવિધિર્ભૂમૌસજ્વતુ ।

પ્રશસ્તાયાંનિવાતાયાંસમાયામુપદિશ્યતે ॥ ૫૭ ॥

અશ્મઘન સ્વેદની માફક ભૂસ્વેદ થાય છે. અશ્મઘન સ્વેદમાં પથ્થરની શિલા તપાવવી
પડે છે અને ભૂસ્વેદમાં વાત રહિત પવિત્ર અને સિધિ જમીન તપાવીને ભૂસ્વેદ અપાય છે. ૫૭.

કુમ્ભી સ્વેદનું વર્ણન.

કુમ્ભીવાતહરકાથપૂર્ણાભૂમૌનિસ્વાતયેત્ । અર્દ્ધ્વભાગંત્રિભાગંવાશયનંતત્રચોપરિ ॥
॥ ૫૮ ॥ સ્થાપયેદાસનંવાપિનાતિસાન્દ્રપરિચ્છદમ્ । અથકુમ્ભ્યાંસુસન્તપ્તાન્પ્ર-
ક્ષિપેદ્યસોગુડાન્ ॥ ૫૯ ॥ પાષાણાન્વોષ્મણાતેનતત્સ્થઃ સ્વિચ્ચતિનાસુખમ્ ।
મુસંવૃતાઙ્ગસ્સ્વભ્યઙ્ગઃ સ્નેહૈરનિલનાશનૈઃ ॥ ૬૦ ॥

પ્રથમ વાત નાશક ક્વાથોથી ઘડાને અર્ધો યા ત્રીજો ભાગ ભરીને જમીનમાં દાટવો.
તે ઉપર રોગીની શય્યા અગર બેસવા યોગ્ય કોઈ વસ્તુ રાખીને તે પર બારીક વસ્ત્ર પાથ-
રવું, તે પર તેલાદિ ચોપડીને રોગીને કાંમળ વિગેરે વસ્ત્ર ઓઢાડીને બેસાડવો અગર સુવાડવો
અને પથ્થર યા લોઢાના ટુકડા આગમાં લાલ કરીને નિચેના ધડામાં નાંખવા. આથી વરાળ
નીકળીને રોગીને પરસેવો થાય છે. તેને કુમ્ભી સ્વેદ કહે છે. ૫૮-૫૯-૬૦.

કુપસ્વેદનું વર્ણન.

કૂપંશ્ચયનવિસ્તારંદ્વિગુણશ્ચાપિવેધતઃ । દેશેનિવાતેશસ્તેચ કુર્યાદન્તઃ સુમાર્જિ-
તમ્ ॥ ૬૧ ॥ હસ્ત્યશ્વગોશ્વરોષ્ટ્રાણાંકરીષૈર્દગ્ધપૂરિતે । સ્વવચ્છન્નઃ સસંતીર્ણેઽ-
ધ્યક્તસ્સ્વચ્ચતિના સુખમ્ ॥ ૬૨ ॥

રોગીની શય્યાની અરાબર વિસ્તારવાળો અથવા તેથી અમણો મોટો કુવો શ્રેષ્ઠ તથા વાતરહિત સ્થાનમાં ખોદાવી તેને સારી રીતે સાફ કરાવી તેમાં હાથી, ઘોડા, ગાય, ગધેડાં, તથા ઉંટની વિષ્ટા ભરી આફ દેવી, ફરી તે હોલાક જઈ ધુમાડી સિવાયની થઈ જાય ત્યારે તેના ઉપર શય્યા બિછાવી રોગીને સુવાડવાથી સુખ પૂર્વક સ્વેદ થાય છે. તેને કુપસ્વેદ કહે છે. (૬૧-૬૨).

હોલાકસ્વેદનું વર્ણન.

ધીતિકાન્તુકરીષાણાંયથોક્તાનાંપ્રદીપયેત્ । શયનાન્તઃ પ્રમાણેનશય્યામુપરિતત્રચ
॥ ૬૩ ॥ સુદગ્ધાયાંવિધૂમાયાંયથોક્તામુગકલ્પયેત્ । સ્વવચ્છન્નઃ સ્વપંસ્તત્રા-
ધ્યક્તઃ સ્વિચ્ચતિનાસુખમ્ ॥ ૬૪ ॥ હોલાકસ્વેદઇત્યેષસુખઃ પ્રોક્તોમહર્ષિણા ।
ઇતિત્રયોદશવિધઃ સ્વેદોઽપ્રિગુણસંશ્રયઃ ॥ ૬૫ ॥

રોગીની શય્યાની અરાબર પીતળના વાસણમાં ઉપર કલા મુજબ હાથી વિગેરેની વિષ્ટા ભરી આળી દેવી. જ્યારે તે બળી જઈ ધુમાડી સિવાયની થઈ જાય ત્યારે તેના ઉપર પ્રથમ કલા મુજબ શય્યા બિછાવી ફરી શરીર પર તૈલાદિ લગાવી ઓઢી અને તે પર સુવાથી સુખ પૂર્વક સ્વેદન થાય છે. ૬૩-૬૪-તેને હોલાક સ્વેદ કહે છે. આ પ્રકારે અગ્નિના યોગથી ૧૩ પ્રકારના સ્વેદ થાય છે. ૬૫.

અગ્નિ સિવાય સ્વેદનનો વિધાન.

વ્યાયામઉષ્ણસદ્નંગુરુપાવરણંશુધા । बहुपानंभयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥ ૬૬ ॥
સ્વેદયન્તિદશૈતાનિનરમપ્રિગુણાદતે । इत्युक्तोद्विविधःस्वेदःसंयुक्तोऽप्रिगुणैर्नच ६७
વ્યાયામ કરવાથી, ગરમ ધરમાં રહેવાથી, ભારે વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી, ભૂખ્યા રહેવાથી, અહુજ મઘ પીવાથી, ભયથી, ક્રોધથી, ઉપનાહથી, તાપ લાગવાથી, આ દશ કારણોથી અગ્નિ સિવાય પરસેરો થાય છે. આ પ્રમાણે અગ્નિના યોગથી અને અગ્નિ સિવાય બે પ્રકારનો પશ્ચિનો થાય છે. ૬૬-૬૭.

एकाङ्गसर्वाङ्गतः स्निग्धोरुक्षस्तथैवच । इत्येतत्रिविधंद्रुंस्वेदमुद्दिश्यकीर्तितम्
॥ ૬૮ ॥ स्निग्धःस्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनोपवेत् । तदहः स्विन्नगात्र-
स्तुव्यायामंवर्जयेन्नरइति ॥ ૬૯ ॥

અગ્નિના સંપર્ક દ્વારા અને અગ્નિના સંપર્ક સિવાય એક અંગના અથવા સર્વ અંગો-
ના અથવા સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ આ પ્રમાણે સ્વેદોના ત્રણ પ્રકારના દ્રુ સ્વેદ કલા છે. સ્નિગ્ધ સ્વેદ ઉપરાંત પથ્ય ભોજન કરવું અને તે દિવસે વ્યાયામને ન કરવો. ૬૮-૬૯.

અધ્યાયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

તત્ર શ્લોકા.

સ્વેદોયમ્સ્વેદોહિતોયેભ્યશ્ચયદ્વિધઃ । યત્રદેશેયથાયોગ્યો દેશોરક્ષ્યશ્ચયોયથા
 ॥ ૭૦ ॥ સ્વિન્નાતિસ્વિન્નરૂપાણિતથાતિસ્વિન્નભેષજમ્ । અસ્વેદ્યાઃ સ્વેદયોગ્યા-
 શ્ચસ્વેદદ્રવ્યાણિ કલ્પના ॥ ૭૧ ॥ ત્રયોદશવિધઃ સ્વેદોવિનાદશવિધોઽગ્નિના ।
 સંગ્રહેણષટ્સ્વેદાઃ સ્વેદાધ્યાયેનિદર્શિતાઃ ॥ ૭૨ ॥

સ્વેદાધ્યાયેનિદર્શિતાઃ સ્વેદાધ્યાયેનિદર્શિતાઃ ॥ ૭૨ ॥ શિષ્યૈસ્તુપ્રતિપત્તવ્યમુપદેશાન્નર્વસુરિતિ ૭૩
 હવે અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરું છું. તેમાં આ શ્લોક છે. સ્વેદના પ્રકાર, જે પ્રકારનો સ્વેદ જોને હિતકારી છે. સ્થાન બેદથી સ્વેદોના નિયમ, સ્વેદમાં જે પ્રકારનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તે, સ્વિન્ન અને અતિ સ્વિન્નનાં લક્ષણ, અતિસ્વિન્નનાં ઔષધ, સ્વેદને યોગ્ય તથા અયોગ્ય સ્વેદન દ્રવ્યોની કલ્પના. તેર પ્રકારના સ્વેદ, અગ્નિ સિવાય દશ પ્રકારના સ્વેદ અને સંક્ષેપમાં છ પ્રકારના સ્વેદ આ સર્વ સ્વેદાધ્યાયમાં જે કાંઈ કહેવાને યોગ્ય હતું તે ભગવાન પુનર્વસુજીએ વર્ણન કર્યું છે જે સર્વ શિષ્યોએ જાણવું જોઈએ. ૭૦ થી ૭૩.

અગ્નિ આદિ ॥ સ્વેદાધ્યાયસ્ચતુર્દશઃ સમાપ્તઃ । ૧૪ ॥

પંચદશોઽધ્યાયઃ ।

અથાત ઋપકલ્પનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાયા સ્યામઃ ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥

હવે હું ઋપકલ્પનીય નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરું છું. આ પ્રમાણે ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું.

इहखलुराजानंराजमात्रमन्यंवाविपुलद्रव्यंसंभृतसम्भारं वमनं विरेचनं वापाययितु-
 कामेनभिषजाप्रागेवौषधपानात्सम्भारा उपकल्पनीया भवन्ति । सम्यक्चैवहिग-
 च्छत्यौषधेप्रतिभोगार्थाः व्यापन्नेचौषधेव्यापदः परिसंख्यायप्रतीकारार्थाः ।
 नान्निकृष्टेकालेप्रादुर्भूतायामा... या क्रये सुकरमाशुसम्भरणमौषधा-
 नांयथावद्वि... दिनं भगवन्तमात्रेयमाग्निवेश उवाच ॥ १ ॥

બ્યારે રાજા અગર રાજાની સમાન બહુજ ધનવાન કોઈ અન્ય વ્યક્તિ ને વમન કે વિરેચનાદિ આપવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે ઔષધ પીવરાવતા પહેલાં સર્વ પ્રકારની આવશ્યક વસ્તુઓ એકઠી કરી લેવી કેમ કે જો ઔષધી પીવાથી કોઈ વિકાર ઉત્પન્ન ન થાય તો તે વસ્તુઓ અન્ય સુખને માટે કામ લાગે છે. અને જો વિકાર ઉત્પન્ન થાય તો વિકારની શાન્તિને માટે તે કામ આવી જાય છે. થોડા વખતમાં જો કોઈ વિકાર ઉત્પન્ન થાય તો ઔષધ વેચવાની દુકાન નજીક હોય તો પણ યોગ્ય ઔષધ તૈયાર કરવાને ટાઈમ જાય અને ઘણી અડચણ પડે આ પ્રમાણે કહેતાં આત્રેયજીએ અગ્નિ વેશને કહ્યું કે:- (૧)

મેકાન્તેન । સમ્યક્પ્રયોગનિમિત્તાહિસર્વકર્મણાંસિદ્ધિરિષ્ટાવ્યાપ્ત્ત્વાસમ્યક્પ્રયોગ
નિમિત્તા । અથસમ્યગસમ્યક્ચસમારબ્ધંકર્મસિદ્ધ્યતિવ્યાપદ્યતેવાનિયમેન ।
તુલ્યંભવતિજ્ઞાનમજ્ઞાનેનેતિ ॥ ૨ ॥

હે ભગવાન ! તેમાં કાંઈ અંશય નથી કે સર્વ સામગ્રી સમીપ હોવાથી આપત્તિના વખતે આપત્તિ દુર કરવામાં તે કામ આવે છે. પરંતુ જ્ઞાનવાન વૈદોએ પ્રથમથીજ આ પ્રકારે વિચારીને કાર્ય કરવું જોઈએ કે જે પ્રકારે કાર્ય કરવાથી વિદ્ન આવ્યા સિવાયજ ઔષધિ પ્રયોગનું ફળ સિદ્ધ થઈ શકે અર્થાત પ્રથમ વિચાર કરીને એવી રીતે વમન વિરેચનની ઔષધિ પ્રયુક્ત કરી જોઈએ કે જેથી વચમાં ઉપદ્રવ ન થાય અને બરોબર વમન વિરેચન થઈ જાય કેમકે સમજીને યોગ્ય પ્રકારથી પ્રયોગ કરવાથી સર્વ કાર્ય ઠીક સિદ્ધ થાય છે. વગર વિચારે અયોગ્ય રીતથી પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેમાં ઉપદ્રવ રૂપ વિપત્તિ અવશ્ય આવે છે. જેથી આ નિયમ સિદ્ધ છે કે યોગ્ય પ્રયોગથી કર્મની સિદ્ધિ થાય છે. અને અયોગ્ય પ્રયોગથી કર્મમાં વિપત્તિ અર્થાત વિદ્ન આવે છે. જે તેમ ન હોય તો ફરી જાણનાર અને અજાણનારમાં ફેર શો રહ્યો? અર્થાત ચિકિત્સાને જાણી અને ન જાણી બંને બરાબર છે. ૨

તમુવાચભગવાનાત્રેયઃ । શક્યંતથાપતિવિધાતુમસ્માભિરસ્મદ્ધિઘૈર્વાપ્યગ્નિવેશયથા-
પતિવિહિતેસિદ્ધ્યેદેવૌષધમેકાન્તેનતત્ત્રપ્રયોગસૌષ્ટવમુપદેષ્ટુંયથાવન્નહિકશ્ચિદસ્તિ
। યત્તદેવમુપદિષ્ટમુપધારયિતુમુત્સહેત ॥ ૩ ॥

આ સાંભળી આત્રેય ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે હે અગ્નિવેશ? જેવું તહમે કહો છો તેવું. વિચાર કરીને અમે અને અમારા સરખા અન્ય વૈદ્ય લોક પણ કહીએ છીએ કે જે પ્રકારે પ્રયોગ કરવાથી વમનાદિ કોઈ કાર્યમાં કાંઈ વિદ્ન ન આવે, અને આ પ્રકારે પ્રયોગોનો સુંદરતાને પણ કરવામાં આવે છે. પણ આ પ્રકારના ઉપદેશને સર્વ કોઈ ધારણ કરી શકતા નથી (૩)

ઉપધાર્યૈવા તથાપતિપત્તુંપ્રયોક્તું વા । સૂક્ષ્માણિહિદેશભેષજ દેશકાલબલશરી-
રાહારસાત્મ્યસત્ત્વપ્રકૃતિવચસામવસ્થાન્તરાણિ ॥ ૪ ॥ યાન્યન્તુચિન્ત્યમાના-
નિવિમલવિપુલબુદ્ધેરપિબુદ્ધિમાકુલીકુર્યુઃકિંપુનરલ્પબુદ્ધેઃ ॥ ૫ ॥

કદાપી કોઈ સમજી લે અથવા આ પ્રયોગ વિધિને ધારણ કરે તો તે પ્રયોગોને યોગ્ય કરી લેવા કઠીન છે. કેમ કે દોષ, ઔષધ, દેશ, કાળ, બળ, શરીર, અહાર, સાત્મ્ય, સત્ત્વ, પ્રકૃતિ, અને અવસ્થા એઓનો યોગ્ય વિચાર બહુજ સૂક્ષ્મ અર્થાત :બારીક છે. તેનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં ધણા ધણા નિર્મળ અને વિપુલ બુદ્ધિવાળાઓની બુદ્ધિ પણ વ્યાકુલ થઈ જાય છે તો ફરી બિચારા અલ્પ બુદ્ધિવાળાઓનું તો કહેવુંજ શું? (૪-૫)

તસ્માદુભયમેતન્નથાવદુપદેક્ષ્યામઃ । સમ્યક્પ્રયોગઞ્ચૌષધાનાં વ્યાપન્નાનાશ્ચવ્યા-

પત્સાધનાનિસિદ્ધિષૂત્તરકાલમ્ । ઇદાનીંતાવત્સંભારાન્વિવિધાનપિસમાસેનોપ-
દેક્ષ્યામઃ ॥ ૬ ॥

જેથી અમે બંને પ્રકારોનું અર્થાત જે પ્રયોગથી ઉપદ્રવ ન થાય તેનું કથન કરીશું અને જે કોઈ કારણથી કોઈ ઉપદ્રવ થઈ જાય તો તેશમાવવાના ઉપાયનું પણ કથન કરીશું. આપધોના ઉત્તમ પ્રયોગ, અને વમનાદિમાં કોઈ વિકાર થાય તો તેને શમાવવાનો ઉપાય, આ બંનેનું વર્ણન અમે ઉત્તર કાળમાં સિદ્ધિ સ્થાનમાં કરીશું, અને વમન વિરચન વિષયક સામગ્રીઓનું અને તેના પ્રકારોનું અત્રે સંક્ષેપથી કથન કરીશું. (૬)

નિવાસ સ્થાનનું વર્ણન.

તદ્યથા । દૃઢંનિવાતંપ્રવાતૈકદેશંસુખપ્રવિચારમનુપત્યકંધૂમાતપરજસામનભિગમ-
નીયમનિષ્ટાનાશ્ચશબ્દસ્પર્શસરૂપગન્ધાનાંસોપાનોદૂર્ચલમુસલવર્ચઃસ્થાનસ્નાનમૂ-
મિમહાનસોપેતંવાસ્તુવિદ્યાકુશલઃપ્રશસ્તંગૃહમેવતાવત્પૂર્વમુપકલ્પયેત્ ॥ ૭ ॥

પ્રથમ ઘર બનાવવામાં કુશળ વૈદ્યે એક એવું ઘર બનાવવું કે જેમાં સર્વ બીજો મન-
ખુત કરાવવી, એક ભાગમાં દવા આવે અને એક ભાગમાં ખીલકુલ હવા ન આવી શકે, જેમાં
આમ તેમ ફરવાને સીધી અને ખુલ્લી જગ્યા હોય, કે જે આબુઆબુનાં મકાનોમાંથી રોકા-
ચેલી ન હોય, જેમાં ધૂમાડી, તાપ તથા ધૂળ જઈ શકે નહિ, અનિષ્ટરૂપ રસ, ગન્ધ,
તથા સ્પર્શથી રહિત હોય, ખાચણી તથા પળાઈ વિગેરે દવા ખાંડવાનો સામાન રાખ્યો
હોય, અને દાદરો, (સીડી) જળજર, સ્નાન કરવાની જગ્યા, આપધ તથા ભોજન બનાવવાની
જગ્યા, સહિત શ્રેષ્ઠ ઘર પ્રથમ બનાવવું. (૭)

તતઃશીલશૌચાચારાનુરાગદાક્ષ્યપ્રાદક્ષિણ્યોપપન્નાનુપચારકુશલાન્સર્વકર્મસુપર્ય-
વદાતાનમ્સૂપૌદનપાચકન્નાપકસંવાહકોત્યાપકસંવેશકૌષ્ઠપેષકાંશ્ચપરિચારકા-
ન્સર્વકર્મસ્વપ્રતિકલાંસ્તથાગીતવાદિત્રોલાપકશ્લોકગાથાચ્યાયિકેતિહાસપુરાણકુ-
શલાનભિપ્રાયજ્ઞાનનુમતાંશ્ચદેશકાલવિદઃપરિષદ્યાંશ્ચ । તથાલાવકપિઞ્જલશશહ-
રિણૈકાલપુચ્ચકમૃગમાતૃકોરબ્રાન્ ॥ ૮ ॥

આ ઉપરાંત શીલ, શુદ્ધતા, ચતુરતા, અનુરાગ, ક્યા, સેવામાં પ્રવિણતા, સર્વ કાર્યોમાં
ચતુરતા, દાળ, ભાત બનાવવાં, સ્નાન કરાવવું, પગ દબાવવા, ઉઠાડવું, સુવાડવું તથા આપધ
ધુંટવું આ સર્વ ગુણથી યુક્ત કોઈપણ કાર્યમાં પાછા ન પડે તેવા સેવકોને રાખવા, ગાવું,
બળવવું, પ્રસન્ન કરવું, શ્લોક, વાર્તાઓ ઇતિહાસ તથા પુરાણ આ સર્વમાં પ્રવિણ, પ્રિય,
અભિપ્રાય, દેશ તથા કાલને જાણવાવાળા પરિષદને રાખવા. અને દવા, તેતર, સસહું
હરણુ, કાળા પુછકાવાળું હરણુ, મૃગ, ઘેટું, એ સર્વને એ ઘરમાં રાખવાં. ૮.

ગાંદોગ્રીશીલવતીમનાતુરાંજીવદ્વત્સાંસુપ્રતિવિહિતૃણશરણપાનીયામ્ । પાત્ર્યા-
ચમનીયોદકોષ્ઠમણિકઘટપિઠરપર્યોગકુમ્ભીકુમ્ભકુण्डशरावदवीकटोदञ्चनपरिप-
चनमन्यानचर्मचेलसूत्रकार्पासोर्णादीनिचक्षयनासनादीनिचोपन्यस्तभृङ्गारप्रति-
गृहाणिसुप्रयुक्तास्तरणोत्तरमच्छदोपधानानिस्वापाश्रयाणि संवेशनस्મેहस्वेदा-

अथप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनावासनशिरोविरेचनः आचार-
कर्मणामुपचारसुखानिसुप्रक्षालितोपधानाश्चमुश्लक्ष्णखरमध्यमाहृषदः शस्त्राणि-
चोपकरणार्थानि । धूमनेत्रंबस्तिनेत्रञ्चोत्तरबस्तिकञ्च । कुशहस्तकञ्चतूलाश्चमान-
भाण्डञ्चघृततैलवसामज्जसौद्रफाणितलवणेन्धनोदकमधुसीधुसुरासौवारकपोदक-
मैरेयमेदकदधिदधिमण्डोदस्विद्वान्यःश्लमूत्राणिच ॥ ९ ॥

अने दुध हेनारी सुशील रोग रहित शुचता वाछडा वाणी तथा सारी रीते धासणानारी
तथा पाणीने पीनारी गायने पाणवी. पंचपात्र, आयभनी, प्यालो, जणनी डोडी, तपेकुं,
घडा, भाटलां, ज़री, शक़ोरां, कडणी, पाक अनाववानुं पात्र, थाणी, वाडकी, आदि मथानी
वस्त्रो, सुतर, कपास तथा उन विगेरेथी अनेली मञ्जरदानी, यादर तथा उंसीका सायेनी
शय्या, आसन, आदि ओकडां करवां. अने शय्या तथा आसननी समीप जणनी ज़री,
अने थुं कवा भाटे पीकदान आदि सुकवां. भेसवा तथा सुवाभां सुप्रदायक सामान रहेवे
जेधजे. तथा स्नेह, स्वेद, मालिश (योग्युं) प्रलेप, परिषेक अनुलोमन, वमन, विरेचन,
शिरोविरेचन, आस्थापन, अनुवासन, जे सर्वनी योग्य साधन सामग्री होवी जेधजे.
अने मणभूतनो त्याग करवानुं पात्र, अने उलटी करवानां पात्र धोध अने साए राप्पवां
जेधजे. अन्य उपधान, शिला, श्लक्ष्णु, अने शुद्ध होवी जेधजे. तथा वस्त्र विगेरे अन्य
उपकरण पणु राप्पवां. धुम पाननी नणी, अस्ती कर्मने भाटे पीयकारी, अने उत्तर अस्तिनो
सामान, कुशहस्त, त्राजवां, कांटा, विगेरे मापवानां पात्र, घृत, तैल, खरपी, मज्ज, मद्द,
राज, भीकुं, लाकडां, पाणी. मदनो अनेलो मद्य (द्वि) शैविर, (जेक प्रकारनी कांठ) तृषो-
दक मैरेय (मयविशेष) मेदक, दही, दधीमन्ड, (दहीनी तोर) उद स्वित, धान्याम्ल, (कांठ)
अने गौमूत्र आदि सामान राप्पवे जेधजे. (८)

तथाशालिषष्टिकमूद्रमाषयवतिलकुलत्थबदरमृद्रीकाश्मर्य्यपरूषाभयामलकविभीत-
कानिनानाविधानिचस्नेहस्वेदोपकरणानिद्रव्याणितथैबोर्द्धहरानुलोमिकोभयभा-
ञ्जिसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहराणिसमाख्यातानिचौषधानि य-
च्चान्यदपिकिञ्चिद्रव्यापदःपरिसंख्यायोपकरणंविद्यात् । यच्चप्रतिभोगार्थतत्तदुपक-
ल्पयेत् ॥ १० ॥

तथा शाणनायोभा, साडीयोभा, भग, अडक, जव, तल, कणथी, भोर, काणीद्राक्ष,
शालसा, हरडे, भेठां आंभगां अने अनेक स्नेह तथा स्वेदनी सामग्री अने उपरना होपने
काढनारी अनुलोमन, उपर नीयेनुं शोधन करवावाणी, स्तंबनकर्ता, दीपन पाचन करनार
उपशमन करनार अने वायुनाशक औषधियो तथा पीणु अन्य औषधियो जे वमन
विरेचनभां कांठ कारणुथी उपद्रव थाय तो काम आवी शकशे तेम होय तेवी औषधीजे
पासे राप्पवी तथा जे अन्य द्रव्योथी शोभने सुभ प्राप्त थर्ष शके तेनो पणु संग्रह
करवे. १०.

ततस्तंपुरुषयथोक्ताभ्यांस्नेहस्वेदाभ्यांयथाहंमूपपादयेत् । तञ्चे स्निग्धन्तरमानसः

शारीरोवाव्याधिः कश्चित्तीव्रतरः सहसाभ्यागच्छेत्तमेवतावदस्योपावर्त्तयितुं यतेत् । ततस्तमूपावर्त्यतावन्तमेवैनंकालंतथाविधेनैवकर्मणोपाचरेत् । ततस्तंपुरुषंस्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमानसमभिसमीक्ष्यसुखोषितंप्रजीर्णभक्तंशिरःस्नातमनुलिप्तगात्रंस्त्रिग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतंदेवताप्रिद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तमिष्टेनक्षत्रेतिथिकरणमूर्हतेकारयित्वाब्राह्मणान्स्वस्तिवाचनंप्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमन्त्रितांमधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितांमदनफलकषायमात्रांपाययेत् ॥ ११ ॥

એ ઉપરાંત જેને વમન વિરેચન કરાવવું હોય તેને યોગ્ય સ્નેહન અને સ્વેદન દ્વારા નત્ર યનાવવો જે તેને તે વખતે કોઈ માનસિક શારીરિક તીવ્રવ્યથા જલદી ઉપસ્થિત થઈ હોય તો પ્રથમ તેને મટાડી ફરી વિકાર શાંત થયા પછી કેટલોક વખત થોભી સ્નેહન સ્વેદન કરવું. જ્યારે તે સ્નેહ સ્વેદદ્વારા મૃદુ થઈ જાય અને સ્વસ્થ ચિત્ત થાય તથા ભોજન કરેલું સારીરીતે પચી જાય ત્યારે તેનું માથુ ધોવાવાળી અને સુગંધિત વસ્તુઓથી શરીરને સુગંધિત બનાવી તથા માળા વગેરે ધારણ કરાવી અને શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરાવી દેવતા, અગ્નિ બ્રાહ્મણ ગુરુ, વૃદ્ધ અને પૈદ્ય વગેરેની પુંજ કરાવવી પછી શુભ નક્ષત્ર તિથિ કરણ મુહુર્ત-માં બ્રાહ્મણોના આશિર્વાદના મંત્રો દ્વારા અભિમંત્રિત કરેલું મદ જોદીમદ, સીંધાલુણ રાજ્ય યુક્ત મીઠળ આ સર્વના ક્વાથને યોગ્ય માત્રાથી પીવાવવાં. ૧૧.

મીઠળની માત્રાનું પ્રમાણ.

મદનફલકષાયમાત્રાપ્રમાણન્ટુસ્વલ્લુસર્વસંશોધનમાત્રાપ્રમાણાનિચ પ્રતિપુરુષમપેક્ષિ-
તવ્યાનિભવન્તિ । યાવદ્દિયસ્યસંશોધનંપીતંવૈકારિકદોષહરણાયોપપચ્ચતે ॥ ૧૨ ॥
નચાતિયોગાયોગાયતાવદસ્યમાત્રાપ્રમાણંવેદિતવ્યંભવતિ ॥ ૧૩ ॥

મીઠળના ક્વાથની માત્રા તથા સંપૂર્ણ સંશોધનની માત્રાનું પ્રમાણ પુરૂષની યોગ્યતાને અનુસાર છે. જેને જેટલો સંશોધનનો ક્વાથ પીવાથી વિકારવાળા દોષ નીકળી જાય તેટલી માત્રા સમજવી. (૧૨) અને અતિયોગ તથા હીનયોગ ન થાય તેને માટે તેને તેટલી માત્રાનું પ્રમાણ જાણવું ૧૩.

પીતવન્તન્ટુસ્વલ્વેનંમૂર્હતમનુકાંક્ષેત્ । તસ્યયદાજાનીયાત્સ્વેદપ્રાદુર્ભવેણદોષપ્રવિ-
લયનમાપચ્ચમાનંલોમહર્ષેણચસ્થાનેભ્યઃપ્રચલિતંકુક્ષિસમાધ્માનેનચકુક્ષિમનુગતંહ-
લ્લાસાસ્યશ્રવણાભ્યામપચિતોર્દમૂસ્વીભૂતમથાસ્મૈજાનુસમમસમ્બાધંસુપ્રયુક્તાસ્તર-
જોત્તરપ્રચ્છદોપધાનંસ્વાપાશ્રમમાસનમૂપવેષ્ટુંપ્રયચ્છેત્ ॥ ૧૪ ॥

ક્વાથ પીધા પછી થોડીવારે જ્યારે પરસેવા દ્વારા દોષની શાંતિ, રોમાંચનીદ્વારા દોષ-
નું પોતાના સ્થાનથી ચાલવું કુખના આધ્માનથી દોષનું કુખ પર્યંત આવવું અને મુખથી
પડવાથી દોષનું ઉર્ધ્વ મુખ થવું, જાણવામાં આવે ત્યારે રોગીને ઘુંટણ સમાન ઉંચી કોષ્ટ
પ્રકારની પીડા ન આપનાર, ચાદર તથા તકીયા સાથેની ગાદી પર બેસાડવો. (૧૪).

પ્રતિગ્રહાંશ્રોપચારયેત્ । લલાટપ્રતિગ્રહેપાશ્વોંપગ્રહણેનામિપ્રપીઢનેપૃષ્ઠોન્મર્દનેચઅ-

व्युपक्रमणीयाःसुहृदोऽनुमताःप्रवर्तेरन् । अथैनमनुशिष्यात् । विवृतीषुतालुकण्ठो-
नातिमहताव्यायामेनवेगानुदिर्णानुदीरयन्किञ्चिदवनम्यग्रीवामूर्द्धशरीरमुपवेग-
मप्रवृत्तान्प्रवर्त्तयन्सूपलिखितनखाभ्यामङ्गुलीभ्यामूत्पलकुमूदसौगन्धिकनालै-
र्वाकण्ठमनभिस्पृशनसुखंप्रवर्त्तयस्वेति ॥ १५ ॥

अने तेना सामे उलटी करवानुं, पात्र, हाथ लुंछवानो इमाल, अने जण विगेरे राखवुं, पछी वैद्य या परिचारके पोताना अने हाथोथी उलटी करनारना कपाण तथा पांसणीयो ह्याववी अने कुंटी तथा पीठपर तेना मित्र तथा परिचारके धीमे धीमे मस-
णवुं (हाथ इरेववो) के जेथी सुभ पूर्वक उलटी थाय. अने ते रोगीने पण्य अवी शिष्या-
मण्य देवी के, होठ, ताण तथा कंठ पुद्वा राभीने जे प्रकारे अधिक श्रम न पडे तेवी
रीते वमनना वेगने अहार काढवो. अने गरदन, मस्तक तथा शरीरने डेटलोड भाग
आगण जुलतो राखवो. जे उलटीने वेग न आवतो होय तो तेने लाववाने भाटे नभ
देवरावेली आंगणीयो अथवा कमण, कुमुदनी, कल्हार विगेरेनी नरम डांडीथी गणामां स्पर्श
करवो के जेथी सुभ पूर्वक वमन थाय. १५.

उलटी तथा पछी वैद्यनुं कर्त्तव्य.

सतथाविधंकुर्यात्ततोऽस्यवेगान्प्रतिग्रहगतानवेक्षेतावहितःवेगविशेषदर्शनाद्विकु-
शलोयोगायोगातियोगविशेषानुपलभेतवेगविशेषदर्शीपुनःकृत्यंयथार्हमवबुद्धये-
तलक्षणेन । तस्माद्देगानवेक्षेतावहितः ॥ १६ ॥

रोगीने आ प्रमाणे करवुं जेध अ. पछी कुशण वैद्य सावधानताथी जेवुं के उलटी
अशोअर थर्ध गर्ध छे के नहीं. उलटीना वेगने जेधने कुशण वैद्य उलटीना योग, अति-
योग, अयोगनी परीक्षा करवी. जे कांछ अतियोग विगेरे जण्युय तो ते वमने करवा योग्य
कृत्योने विचार करी देवाय जेथी सावधान थर्ध वेगाने जेवा. १६.

वमनना योगयोगादिनां लक्षण.

तत्रअमून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानिभवन्ति । तद्यथा-अपवृत्तिःकुतश्चित् के-
वलस्यवाप्यौषधस्यविभ्रंशोविवन्धोवेगानाम् योगलक्षणानिभवन्ति ॥ १७ ॥

तेमां वमनना अयोग, सम्यक योग, अने अति योगनां आ लक्षण छे. वमननुं न थवुं
अगर जे औषध वमनने भाटे पीधुं होय तेज मात्र निकणी जय अथवा वमन न थाय
आ उलटीनां अयोगनां लक्षण छे. १७.

कालेप्रवृत्तिरनतिमहतिवयथास्वंदोषहरणंस्वयञ्चावस्थानमिति योगलक्षणानिभ-
वन्ति । योगेनतुदोषप्रमाणविशेषेणतीक्ष्णमृदुमध्यविभागोज्ञेयः । योगाधिक्येन-
तुफेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानिभवन्ति ।

मित्तानिमानुपद्रवान्विद्यात् । आध्मानंपरिर्कृत्तिकापरिस्रावोहृदयोपशरणमङ्गग्रहो
जीवादानंविभ्रंशःस्तंभकलमउपद्रव इति ॥ १८ ॥

યોગ સમયે વમન થાય અતિ અધિક વમન થાય, વમનકર્તાને અધિક કષ્ટ ન થાય પ્રથમ દોષને બહાર કાઢી પછી ઔષધ બહાર નીકળે, આ વમનનો યોગ લક્ષણ છે. ઠીક યોગમાં પણ તીક્ષ્ણ, મૃદુ, મધ્ય, આ ત્રણ ભેદ છે. વમનને પ્રતિયોગ યોગ થવાથી ઉલ્-
ટીમાં ફીણ, લોહી તથા ચમક વિગેરે થાય છે. અને વમનનો વેગ બહુજ વધુ આવે છે. આ વમનના અતિયોગનાં લક્ષણ છે. તેમાં અયોગ અને અતિયોગ થવાથી આ ઉપદ્રવ થાય છે જેમકે આશરો, ગુદામાં અને પેટમાં પીડા, લોહી વિગેરેનું મુખથી વહેવું, હૃદયમાં વ્યથા, શરીરનું રહી જવું, શરીરમાં પીડા, જીભનું નીકળવું અને ગ્લાનિ આ ઉપદ્રવ થાય છે. ૧૮.

યોગેનતુસ્વલ્લેનંછર્દિતવન્તમભિસમીક્ષ્યસુપ્રક્ષાલિતપાણિપાદાસ્યંમૂહૂર્તમાશ્વાસ્યસ્ને-
હિકવૈરેચનિકોપશમનીયાનાંધૂમાનામન્યતમંસામર્થ્યતઃપાયયિત્વાપુનરેવોદકમૂપસ્પ
ર્શયેત્ । ઉપસ્પૃષ્ઠોદકઞ્ચૈનંનિવાતમગારમનુપ્રવેશ્યસંવેશ્યચાનુશિષ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥
ઉચ્ચૈર્ગ્રામ્યપ્રત્યાસનમતિસ્થાનમતિચંક્રમળંક્રોધશોકહિમાતપાવશ્યાયાતિપ્રવાતાન્ ।
યાનયાનંગ્રામ્યધર્મમસ્વપનંનિશિદિવાસ્વપ્નમ્ । વિરુદ્ધાજીર્ણાસાત્મ્યાકાલાપ્રમિ-
તામિતાતિહીનગુરુવિષમભોજનવેગસન્ધારણોદીરણમિતિભાવાનેતાન્મનસાપ્યસેવ-
માનઃસર્વમાહારમદ્યાદિતિ । સતથાકુર્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

રોગીને સારી રીતે યોગથી ઉલટી થયેલી જોઈને તેના હાથ, પગ તથા મુખ ધોષને આરામ કરી એ ઘડી પછી તેને સાવધાન કરી ફરી સ્નેહન વિરેચન તથા ઉપશ-
મનિય, ધુમમાંથી કોઈ ધુમ્રપાન, સામર્થ્યાનુસાર કરવા પછી હાથ પગ તથા મુખ ધોવ-
રાવી વાતરહિત સ્થાનમાં તેને લઈ જઈ એવી શિક્ષા આપવી કે. (૧૯) જોરથી જોલવું,
અધિક ભોજન કરવું, બહુ ફરવું, બહુ ઉભું રહેવું, ક્રોધ, શોક, ટાઢ તથા તાપ તથા
શીત, અત્યંત વાયુ, ઘોડા વિગેરેની સ્વારી પર ચઢવું, મૈથુન, રાત્રીએ જાગવું, દિવસે
સુવું, વિરૂદ્ધ ભોજન, અજીર્ણ કરે તેવા પદાર્થોનું ભોજન, થોડું ભોજન, મળમુત્રાદિના
વેગોને રોકવા, અથવા મળમુત્રાદિનો પરાણે ત્યાગ કરવો આ સર્વ વાતોનું મનથી પણ
સેવન ન કરવું આ નિયમનું રોગીએ કટલાક દિવસ પાલન કરવું ૨૦

રાત્રીએ ભોજનનો ક્રમ.

અથનંસાયાદ્વેપરેવાહિસુસ્વોદકપરિષિક્તંપુરાણાંલોહિતશાલિતળ્ડુલાનાંસ્વક્લિ-
ન્નાનાંમણ્ડપૂર્વાસુસ્વોષ્ણાંયવાગૂંપાયયેદગ્નિવલ્મભિસમીક્ષ્યચૈવંદ્વિતીયેતૃતીયેચાન્ન-
કાલેચતુર્થેત્વન્નકાલેતથાવિધાનામેવશાલિતળ્ડુલાનામુત્તિસ્વન્નાંવિલેષીમુષ્ણોદક-
દ્વિતીયામદેહ્યપ્ત્યામલ્પસ્નેહલવણાંવાભોજયેત્ । એવંપશ્ચમેષ્ઠેચાન્નકાલેસપ્ત-
મેત્વન્નકાલેતથાવિધાનામેવશાલીનાંદ્વિપ્સૃતંસુસ્વિન્નમોદનમુષ્ણોદકાનુપાનંતનુ-
માતનુસ્નેહલવણોપપન્નેનમુદ્ગયૂષેણભોજયેત્ । એવમષ્ટમેનવમેચાન્નકાલેદશમેત્વ-
ન્નકાલેલાવકપિજ્જલાદીનામન્યતમસ્યમાંસરસેનૌદકલાવણિકેનાપિસારવતાભો-
જયેત્ । ઉષ્ણોદકાનુપાનમેવમેકાદશેદ્વાદશેદ્વાદશેચાન્નકાલે ॥ ૨૧ ॥

ये उपरांत तेम मनुष्यने सांगे अथवा थिजे दिवसे प्रातःकाणे स्नेह उना (डाकर-वरष्ठा) पाणीथी स्नान करावी जुना साठीना योषा विजेरेनी कांठ अनापीने डाकर-वरष्ठा पानी. येनीजे रीते थिजे तथा त्रीजे वपतना अन्न भोजनना वपते सुषोण्यु नरम नरम साठी योषा वजेरेनी कांठ पावी, योथी वपतना भोजनना वपते उपर प्रभाणेना योषानी कांठ धी तथा मीडुं नांष्या सिवाय अथवा योडुं नांषीने पी-वरावे अने तेनी साथे गरम जेज पीवरावे, पांयमा तथा छडी वारना भोजन वपते पशु ते प्रभाणे करवुं. सातमी वपते प्रथम कडेसा योषानो अधशेर भात, योडुं धी तथा मीडा साथेनी भगनी कांठनी साथे भवरावे अने गरम पाणी पीवरावे. आठमा तथा नवमा वपते पशु तेजे भोजन आपवुं दशमा अन्नकाणमा क्षवा तथा तीतर विजेरे पक्षियोना मांसना रसनी साथे योडुं मीडुं जेणवी भात भवरावो अने गरम पाणी पीवरावुं अगीआरमा तथा आरमा वपतना भोजनना टाधमे पशु तेजे भोजन करावुं. २१.

अतऊर्द्धमन्नगुणानक्रमेणोपभुञ्जानःससरात्रेणप्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ २२ ॥

आ उपरांत सात दिवस सात्त्य तथा पथ्य भोजन करता करता पोतानु स्वाभाविक भोजन जमवुं. २२.

विरेचन विधि.

अथैनंपुनरेवस्नेहस्वेदाभ्यामुपवाद्यानुपहतमनसमभिसमीक्ष्यसुखाषितंसुप्रजीर्णभक्तंकृतहोमबलिमङ्गलजप्यप्रायश्चित्तमिष्टतिथिनक्षत्रकरणसुहूर्तेब्राह्मणान्स्वस्तिवाचयित्वात्रिवृतकल्कमक्षमात्रांयथार्हालोडनप्रतिविनीतंपाययेत् ॥ २३ ॥

प्रसमीक्ष्यदोषभेषजदेशकालबलशरीराहारासात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणिविकारांश्चसम्यक्विरिक्तश्चैनं वमनोक्तेनधूमवर्जेनविधिनोपपादयेदाबलवर्णमतिलाभात् ॥ २४ ॥

ये उपरांत ये रोगीने शरी स्नेहन तथा स्वेहन करावी तेने स्वस्थ चित्तवाणे जेधने भोजनने अरोअर पथी गया पछी सारी रीते सुभ पूर्वक जेसाडीने हवन, अणि, भंगक्ष, जप तथा प्रायश्चित्त करावीने उत्तम नक्षत्र, तिथि, करण तथा मुहुर्तमा आत्मज्ञानाद्वारा स्वस्त्ययन करावीने दोष, औषध, देश, काण, अण, शरीर, अहार, सात्त्य, सत्व, प्रकृति तथा अवस्थानुसार जे तोडा नसोतरनुं युर्षु जेणमां मिश्र करीने पीवरावुं पछी सारी रीते जुलाभ थर्ष गया पछी वमनाधिकारमा कथा प्रभाणे धुत्रपात सिवायनी थिजे सर्व विधि जेजे प्रकारे ज्यां सुधी अण, वर्ण तथा प्रकृति ठीक थाय त्यांसुधी करवी २३-२४

बलवर्णोपपन्नश्चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्यसुखाषितंसुप्रजीर्णभक्तंशिरःस्नातमनुलिप्तगात्रंस्त्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंबीतमनुरूपालङ्कारालंकृतंसुहृदां दर्शयित्वाहातीनां दर्शयेदथैनं कामेष्वेव सृजेत् ॥ २५ ॥

अण तथा वर्णयुक्त स्वस्थ चित्त, रोगीने जेधने भोजननु सारी रीते पथी गया.

પછી માથાથી સ્નાન કરાવીને શરીરમાં ચંદનાદિ મુગધિત વસ્તુ લગાવી માળા, વસ્ત્ર તથા આભુષણ પહેરાવીને તેના મિત્રો તથા ન્યાતવાળાઓને બતાવ્યા પછી તેની મરણ પ્રમાણે અહાર વિહાર કરવાની આજ્ઞા આપવી. ૨૫,

ભવંતિચાત્ર । અનેનવિધિનારાજારાજમાત્રોઽથવાપુનઃ । યસ્યવાવિપુલંદ્રવ્યંસસં-
શોધનમર્હતિ ॥ ૨૬ ॥ દરિદ્રસ્ત્વાપદંપ્રાપ્યપ્રાપ્તકાલંવિરેચનમ્ । પિબેત્કામમસંમ-
ત્યસમ્ભારાનપિદુર્લભાન્ ॥ ૨૭ ॥

નહિસર્વમનુષ્યાણાંસન્તિસર્વપરિચ્છદાઃ । નચરોગાનવાધન્તેદરિદ્રાનપિદારુણાઃ
॥ ૨૮ ॥ યદ્યચ્છક્યમનુષ્યેણકર્તુમૌષધમાપદિ । તત્તત્સેવ્યંયથાશક્તિવમનાન્ય-
જ્ઞાનાનિચ ॥ ૨૯ ॥

આમાં આ શ્લોક છે કે રાજ તથા રાજના જેવા મહાં ધનવાન આ પ્રકારના સંશો-
ધનને યોગ્ય છે. ૨૬. પણ જો કોઈ દરિદ્રી હોય તો તેને દુર્લભ સામગ્રી એકઠી કર્યાં સિ-
વાય પણ વમન વિરેચનાદિ ઔષધનું સેવન કરાવવું. ૨૭. કેમકે સંપૂર્ણ સાધારણ મનુષ્યોને
સંપૂર્ણ સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી નથી અને દરિદ્રીઓને દારૂણ રોગ ન થાય એમ પણ બનતું નથી
૨૮. જેથી રોગ થાય ત્યારે મનુષ્યે શક્તિઅનુસાર વમનાદિ ઔષધ તથા અહારનો વ્યવ-
હાર કરવો. ૨૯.

મલાપહંરોગહરંબલવર્ણપ્રસાદનમ્ । પીત્વાસંશોધનંસમ્યગાયુષાયુજ્યતેચિરમ્ ॥૩૦॥

મળ તથા રોગ નાશક અને બળ તથા વર્ણને ઉત્તમ કરવાવાળા સંશોધનને પીવાથી
મનુષ્ય ચિરાયુ થાય છે. ૩૦.

અધ્યાયર્તુ સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

તત્રશ્લોકાઃ । ઈશ્વરાણાંવસુમતાંવમનંસવિરેચનમ્ । સમ્ભારાયે યદર્થંચ સમાની-
યપ્રયોજયેત્ ॥ ૩૧ ॥ યથાપ્રયોજ્યંયામાત્રાયદયોગસ્યલક્ષણમ્ । યોગાતિયોગ-
યોર્યંચ્છદોષાયેચાપ્યુપદ્રવાઃ ॥ ૩૨ ॥ યદસેવ્યંવિશુદ્ધેનયશ્ચસંસર્જનક્રમઃ । તત્સ-
ર્વકલ્પનાધ્યાયેવ્યાજ હારપુનર્વસુઃ ॥ ૩૩ ॥

આમાં આ શ્લોક છે. રાજ તથા ધનવાન પુરુષોને વમન તથા વિરેચન જેવી રીતે
જેવી સામગ્રી લાવીને રાખવી જોઈએ, જે માત્રા જે પ્રકારથી આપવી જોઈએ, યોગ, અ-
યોગ, તથા અતિયોગનાં લક્ષણ, અયોગ તથા અતિયોગના દોષ વા ઉપદ્રવ, વમન તથા
વિરેચન ઉપરાંત જે વસ્તુઓનું સેવન ન કરવું જોઈએ અને નિયમોને ત્યાગ કરવાનો ક્રમ
આ સંપૂર્ણ વિષયનું આ ઉપકલ્પનિય નામના અધ્યાયમાં લગવાન આત્રેયજીએ વર્ણન કર્યું.
છે. ૩૧-૩૨-૩૩.

इतिकल्पनाचतुष्केउपकल्पनीयोऽध्यायः ।। १५ ।।

ઇતિ કલ્પના ચતુષ્કે ઉપકલ્પનીય નામનો પંદરમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥

અથાતશ્ચિકિત્સાપ્રાપ્તૃતીયમધ્યાયંવ્યાખ્યાસ્યામ ઇતિ હસ્માહભગવાનાત્રેયઃ ।

હવે હું ચિકિત્સા પ્રભૃતિય અધ્યાયનું કથન કરું છું એવું ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા

સારા વૈદના કર્મનાં ફળ.

ચિકિત્સાપ્રાપ્તૃતોવિદ્વાન્ શાસ્ત્રવાન્ કર્મતત્પરઃ । નરંવિરેચયતિયંસયોગાત્સુખ-
મશ્નુતે ॥ ૧ ॥

ચિકિત્સામાં નિપુણ, શાસ્ત્રીને જાણવાવાળા, પોતાના ચિકિત્સાકર્મમાં તત્પર વૈદ જે મનુષ્યને વિરેચન કરાવે છે તે મનુષ્ય રોગમુક્ત થઈ પરમ સુખને ભોગવે છે. ૧.

યંવૈચ્છમાનીત્વબુધોવિરેચયતિમાનવમ્ ।

સોઽતિયોગાદયોગાચ્છમાનવોદુઃસ્વમશ્નુતે ॥ ૨ ॥

અને પોતે પોતાને વૈદ કહેવરાવનારા મુર્ખ જેમને વિરેચન આપે છે તે અતિયોગ અથવા અયોગના થવાથી દુઃખને ભોગવે છે. ૨.

સારા વિરેચનનાં લક્ષણ.

દૌર્બલ્યંલાઘવંગ્લાનિર્વ્યાધીનામણુતારુચિઃ । હૃદ્વર્ણશુદ્ધિઃશ્ચુત્વૃષ્ણાકાલેવેગપ્રવર્ત-
નમ્ ॥ ૩ ॥ બુદ્ધીન્દ્રિયમનઃશુદ્ધિર્મારુતસ્યાનુલોમતા । સમ્યગ્વિરિક્તલિઙ્ગાનિ-
કાયાગ્રેશ્ચાનુવર્તનમ્ ॥ ૪ ॥

દેહમાં દુર્બળતા, હલકાપણું, ગ્લાનિ, રોગની અસ્પતા, રૂચિ, હૃદય, અને વર્ણની શુદ્ધિ, ભુખ, તરસ ઠીક લાગવી વખતસર મળમુત્રનો ખુલાસો થવો, શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, અને મનનું શુદ્ધ થવું, વાયુનું અનુલોમ થવું, જઠરાગ્નિનું બળવાન થવું, આ લક્ષણ ઉત્તમ વિરેચનનાં છે. ૩-૪.

દુષ્ટ વિરેચનનાં લક્ષણ.

ઘ્રીવનંહૃદયાશુદ્ધિરુત્કેશઃ શ્લેષ્મપિત્તયોઃ । આધ્માનમરુચિચ્છર્દિરૈર્બલ્યમલાઘ-
વમ્ ॥ ૫ ॥ જંધોરુસાદનંતન્દ્રાસ્તૈમિત્યંપીનસાગમઃ । લક્ષણાન્યવિરિક્તાનાંમા-
રુતસ્યચનિગ્રહઃ ॥ ૬ ॥

મુખથી પાણી પડવું, હૃદયનું ભારે થવું, કફ, પિત્તના નીકળવાની શંકા રહેવો, આ-
ક્રો, અરૂચિ, હલકી, દેહમાં પુષ્ટતા, અને ભારેપણું, પગ તથા ઘુંટણોમાં શિથિલતા, તન્દ્રા,
દેહમાં ગંદાપણું, પીનસ, અને વાયુનું રોકાવું આ સારી રીતે વિરેચન ન થવાનાં
લક્ષણ છે. ૫-૬

અતિ વિરેચનનાં લક્ષણ.

વિટ્પિત્તશ્લેષ્મવાતાનામાગતાનાંયથાક્રમમ્ । પરંસ્રવતિયદ્રક્તમેદોમાંસોદકોપમમ્
॥ ૭ ॥ નિઃશ્લેષ્મપિત્તમુદકંશોણિતંકૃષ્ણમેવવા । તૃષ્યતોમારુતાર્ચસ્યસોતિયોગ-
પ્રમુહ્યતઃ ॥ ૮ ॥

પ્રથમ વિષ્ટા, પિત્ત, બલગમ, વાત દવા આ પ્રમાણે અનુક્રમે નીકળી પછી મેઠ અને માંસના ધાવણની સમાન લોહી નીકળવા લાગે અને કદ પિત્ત રહિત પાણીનું નીકળવું અથવા કાળા રંગનું લોહી પડવું, અને બેહોશી, તરસની અધિકતા, વાયુનો કોપ થવો, આ વિરેચનનાં અતિયોગનાં લક્ષણ છે. ૭-૮.

વમનાતિકૃતેલિજ્ઞાન્યેતાન્યેવભવન્તિહિ ।

ऊर्द्धगावातरोगाश्चवाग्ग्रहश्चाधिकोपमः ॥ ९ ॥

વમનનો અતિયોગ થવાથી પણ આજ લક્ષણ થાય છે. પરંતુ ઉર્ધ્વાવાત, વાયુનો રોગ અને વાણીનું રોકાવું આ વિરેચનના અતિયોગથી વમનના અતિયોગમાં અધિક થાય છે. ૯

चिकित्साप्राभृतंतस्मादुपेयात्कारणंनरः ।

युञ्ज्याद्यएनमत्यन्तमायुषाचसुखेनच ॥ १० ॥

જેથી ચિકિત્સાના બંધુવાવાળા સુર વૈદના શરણમાંજ મનુષ્યને સ્વેદન, વમન, વિરેચનાદિ આપવાં જોઈએ ક્રમકે યોગ્ય વૈદજ આયુષ્ય અને સુખની રક્ષા કરે છે. ૧૦.

સંશોધનીય રોગ.

अविपाकोऽरुचिःस्थौल्यंपाण्डुतागौरवंकृमः । पित्तकाकोठकण्डूनांसम्भवोऽरतिरेवच ॥ ११ ॥ आलस्यंश्रમदौर्बल्यंदौर्गन्ध्यमवमादुकः । श्लेष्मपित्तसमुत्કेशोनिद्रानાસોऽતિનિદ્રતા ॥ १२ ॥ तन्द्राक्लेब्यमबुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम् । बलवर्णप्रणाशश्चतृप्यतोबृंहणैरपि ॥ १३ ॥ बहुदोषस्यलिङ्गानितस्मैसंशोधनंहितम् । ऊर्द्धश्चैवानुलोमश्चयथादोषंयथाबलम् ॥ १४ ॥

અન્નનું પરિપાકન થવું, અરુચિ, સ્થુળતા, પાંડુ, ગુરતા ઝાલિ, પિડિકા, ખુબ્લી, બેચેની (૧૧) આજસ, શ્રમ, દુર્બળતા, શરીરમાં દુર્ગંધ થવી, શરીર શિથિલ થવું, કદ તથા પિત્તથી વારંવાર વમન થવું, નિદ્રાનો નાશ, અથવા અધિક નિદ્રા, (૧૨) નપુષકતા, તંદ્રા, નિર્બુદ્ધિ થવી, ખોટાં સ્વપ્ન દેખાવાં, અને ખોટી ઔષધિયોદ્વારા તર્પણ કરવા છતાં પણ બળ તથા વર્ણનો નાશ થવો (૧૩) આ અધીક દોષવાળાનાં લક્ષણ છે. એવા લક્ષણોવાળા પુરૂષને સંશોધન હિત છે. બળ તથા દોષને જોઈને વમન તથા વિરેચન દેવું. ૧૪

સંશોધનનું ક્ષણ.

एवंविशुद्धकोष्ठस्यकायाग्निरभिवर्द्धते । व्याधयश्चोपशाम्यन्तिप्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १५ ॥ इन्द्रियाणिमनोबुद्धिर्वर्णश्चास्यप्रसीदति । बलंकुष्ठिरपत्यश्चवृषताचास्यजायते ॥ १६ ॥ जरांकृच्छ्रेणलभतेचिरंजीवत्यनामयः । तस्मात्संशोधनंकालेयुक्तियुक्तंपिबेन्नरः ॥ १७ ॥

આ પ્રકારે શુદ્ધ કોઠો થયેલા મનુષ્યની અગ્નિ વધે છે, રોગ શાંત થાય છે, શરીરની અવસ્થા સ્વાભાવિક થાય છે. ૧૫ ઇન્દ્રિય, બળ, બુદ્ધિ, વર્ણ તથા મનની પ્રસન્નતા થાય છે. પુષ્ટતા થાય છે, મંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. કામશક્તિ વધે છે. ૧૬ જલ્દીથી વૃદ્ધા-

वस्था आवती नथी अने निरोगतापूर्वक दीर्घायुष्य थाय छे. जेथी मनुष्ये सममानुसार मुक्तिपूर्वक संशोधन औषध पीवुं. १७

संशोधननी उत्कृष्टता.

दोषाः कदाचित्कृप्यन्ति जितालंघनपाचनैः । जिताः संशोधनैर्येतु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ १८ ॥ दोषाणाञ्चद्रुमाणाञ्चमूलेऽनुपहते सति । रोगाणां प्लवाणाञ्चगतानां मागतिर्ध्रुवा ॥ १९ ॥

लंघन तथा पाचनद्वारा शांत थयेला दोष इरी कदाचित् कोपीत थाय छे परंतु संशोधनद्वारा शांत थयेला दोष इरी कडी कोपीत यता नथी. १८ दोष तथा वृक्षेने मुण-मांथी ढभाऽया सिवाय जता रडेला रोग तथा इगोनी इरी उत्पत्ति थाय छे. १९

औषध क्षीणने भाटे पथ्य.

षेजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् । घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसाधितैः ॥ २० ॥ अभ्यङ्गेत्सादनैः स्नानैर्निरुहैः सानुवासनैः । तथासलभतेऽर्मयुज्यते चायुषाचिरम् ॥ २१ ॥

वमन विरेचननी औषधिनुं अधिक सेवन करवाथी मनुष्य क्षीण यर्ध जय छे. तेथी तेमने पथ्य अहारोथी पुष्ट करवा जेध अये तथा घृत, मांसरस, इध तथा हृद्यने प्रिय होय तेवा पदार्थोनी साथे धातुवर्धक पथ्य भोजन करवुं. (२०) शरीरमां तैलादि मर्दन करा-वीने स्नान करवुं अने निरुह तथा अनुवासन अस्ति क्रिया करवी. आ प्रकारे करवाथी सुष्य तथा दीर्घायुनी प्राप्ती थाय छे.

वमन विरेचनयोगमां चिकित्सा.

अतियोगानुबद्धानां सर्पिः पानं प्रशस्यते । तैलमधुरकैः सिद्धमथवाप्यनुवासनम् ॥ २२ ॥ यस्य त्वयोगस्तं सिद्धं पुनः संशोधयेन्नरम् । मात्राकालबलापेक्षीस्मर-त्पूर्वमितं क्रमम् ॥ २३ ॥

स्नेहनेस्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्जने च ये । जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साध-नम् ॥ २४ ॥

वमन तथा विरेचनना अतियोगमां घृत, मधुरादिगुण्थी सिद्ध करेन तेल अथवा स्नेहन अस्ति हितकारक छे. २२. वमन तथा विरेचनना अयोगमां वैद्य, मात्रा, समय तथा अणनेो विचार करीने इरी स्नेहन करावी वमन तथा विरेचनकारक औषध पूर्वोक्त कमा-नुसार पीवराववां. २३. स्नेहन, स्वेदन, संशोधन आदि, कौर्ध कृमना अगडवाथी जे रोग थाय छे तेनेो यत्न सिद्ध स्थानमां कडेवामां आवशे. २४

जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमादेहघातवः हेतुसाम्यात्समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ २५ ॥ प्रवृत्तिहेतुर्भावानां निरोधेऽस्ति कारणम् । केचिन्वत्रापिमन्यन्ते हेतुहे-तोरवसनम् ॥ २६ ॥

હેતુની વિષમતાથી શરીરની ધાતુ વિષમ હોય છે અને હેતુની સમતાથી સમ થઇ જાય છે. અને તેનો નાશ હંમેશાં સ્વભાવથી જ થાય છે. ૨૫.

સંપૂર્ણ પદાર્થોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે પરંતુ નાશનું કોઇ કારણ નથી, કોઇ લોક નાશમાં પણ હેતુના અભાવને કારણે માને છે.

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

एवमुक्तार्थमाचार्य्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत । स्वभावोपरमेकर्मचिकित्साप्राभृतस्य-
किम् ॥ २७ ॥ भेषजैर्विषमान्धातून्कान्समीकुरुतेभिषक् । कावाचिकित्साभग-
वन् किमर्थवाप्रयुज्यते ॥ २८ ॥

આ પ્રમાણે કહેતાં આચાર્ય આત્રેયજીને અગ્નિવેશે કહ્યું કે જો સંપૂર્ણ પદાર્થ સ્વ-ભાવથી નાશ પામે છે તો ચતુર વૈદ્યનું કામ જે ચિકિત્સા છે તેનું કામ પણ શું રહ્યું? ૨૭

હે ભગવાન વૈદ્ય લોક ઔષધિયોથી કયા વિષમ ધાતુઓને સમ કરે છે, ચિકિત્સા શી વસ્તુ છે અને કયા નિમિત્તે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે? ૨૮.

પુનર્વશુનો ઉત્તર.

तच्छिष्यवचनंश्रुत्वाव्याजहारपुनर्वसुः । श्रूयतामत्रयासौम्य युक्तिर्दृष्टामहर्षिभिः
॥ २९ ॥ ननाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् । ज्ञायतेनित्यगस्येवकाल-
स्यात्ययकारणम् ॥ ३० ॥ शीघ्रगत्वाद्यथाभूतस्तथाभावोविपद्यते । विरोधका-
रणंतस्यनास्तिनैवान्यथाक्रिया ॥ ३१ ॥

અગ્નિવેશનાં આ વચન સાંભળીને આત્રેયજીએ કહ્યું કે હે સૌમ્ય! આ વિષયમાં મહ-ષિયોએ જે યુક્તિ કહી છે તે તમે સાંભળો. (૨૯) જેમ નિત્યકાળને નાશનું કારણ પ્રતિત થતું નથી. તેવી રીતે સમાન પદાર્થોના નાશનાં કારણ જાણી શકાતાં નથી. ૩૦ જેવી રીતે કાળ જલ્દીથી ભૂત થઇ જાય છે તેવી રીતે ભાવ અર્થાત પદાર્થ પણ નષ્ટ થઇ જાય છે પણ નાશનું કારણ નથી, પરંતુ ચિકિત્સા વ્યર્થ નથી. ૩૧.

याभिःक्रियाभिर्जायन्तेशरीरेधातवःसमाः । साचिकित्साविकाराणां कर्मतद्भिषजां-
स्मृतम् ॥ ३२ ॥ कथंशरीरेधातूनांमवैषम्यंनभवेदिति । समानाश्चानुबन्धःस्या-
दित्यर्थंकुरुतेक्रियाः ॥ ३३ ॥

જે ક્રિયાઓથી શરીરના ધાતુ સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચિકિત્સા છે. તે વૈદ્યોનું કામ છે. ૩૨. જે પ્રકારથી શરીરની ધાતુઓની વિષમતા ન થાય અને સમતા બની રહે તેટલા માટે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. ૩૩.

त्यागाद्विषमहेतूनांसमानाश्चोपसेवनात् । विषमानानुवग्रन्तिजायन्तेधातवः
समाः ॥ ३४ ॥

ધાતુઓને વિષમ કરવાવાળા જે હેતુ છે તેનો ત્યાગ કરવાથી અને સામ્યાવસ્થામાં રાખનાર હેતુઓના સેવનથી ધાતુઓમાં વિષમતા આવતી નથી. અને સમતા પ્રાપ્ત રહે છે. ૩૪.

સમૈસ્તુહેતુભિર્યસ્માદ્ધાતૂન્સજ્જનયેત્સમાન । ચિકિત્સાપ્રાભૃતસ્તસ્માદ્ધાતાદેહસુસ્વા-
યુષામ્ ॥ ૩૫ ॥ ધર્મસ્યાર્થસ્યકામસ્યત્રિલોકસ્યાભયસ્યચ । દાતાશ્મ્પદ્યતેવૈદ્યો-
દાનાદેહસુસ્વાયુષામ્ ॥ ૩૬ ॥

ક્રમક્રે સમકારણોથી ધાતુઓની સમતા થાય છે. ચિકિત્સામાં નિપુણ વૈદ્ય, આથીજ દેહસુખ તથા આયુષ્યના દેનારા થાય છે. ૩૫ અથવા આ કારણથી વૈદ્ય ત્રણે લોકમાં અભય, ધર્મ, અર્થ તથા કામના આપનારા હોય છે. કારણ કે તેઓ દેહસુખ તથા આ-યુષ્યના દેનારા છે. ૩૬.

તત્રશ્લોકાઃ ।

ચિકિત્સાપ્રાભૃતગુણોદોષોયશ્ચેતરાશ્રયઃ । યોગાયોગાતિયોગાનાંલક્ષણંશુદ્ધિસંશ્ર-
યમ્ ॥ ૩૭ ॥ બહુદોષસ્યલિઙ્ગાનિસંશોધનગુણાશ્રયે । ચિકિત્સાસૂત્રમાત્રશ્ચસિ-
દ્ધિવ્યાપત્તિસંશ્રયમ્ ॥ ૩૮ ॥ યાચ્યુક્તિશ્ચિકિત્સાયાંચાર્થંકુરુતેભિષક્ ॥ ચિ-
કિત્સાપ્રાભૃતેઽધ્યાયેતત્સર્વમવદન્મુનિઃ ॥ ૩૯ ॥

અધ્યાયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

તત્ર શ્લોકાઃ

આમાં આ શ્લોક છે. ચિકિત્સામાં નિપુણ વૈદ્યના ગુણ, મુખ્ય વૈદ્યના દોષ, વમન, વિરેચન સંબંધી યોગ, અયોગ તથા અતિયોગનાં લક્ષણ. ૩૭ બહુજ દોષવાળાનાં લક્ષણ, ચિકિત્સાના સૂત્રમાત્ર, ચિકિત્સાની યુક્તિ, અને વૈદ્યનું કાર્ય આ સર્વ વિષય, આ ચિકિ-ત્સા પ્રાલૃતિય નામના અધ્યાયમાં ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યો. ૩૮-૩૯.

इतिअग्निवेशकृतेतन्त्रेचरकप्रतिसंस्कृतेकल्पनाचतुष्केचिकित्साप्राभृतीयोनाम

षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ૧૬ ॥

આ પ્રમાણે અગ્નિવેશે રચેલો અને ચરકે શુદ્ધ કરેલો કલ્પના ચતુષ્કે ચિકિત્સા પ્રાલૃતિયે નામનો સોળમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. (૧૬)

સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ।

अथातः कियन्तः शिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इतिहस्माह भगवा-
नात्रेयः ।

આ ઉપરાંત કિયન્ત શિરસીય નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે એવું ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું.

शैवा विषे अग्निवेशेना प्रश्न.

कियन्तःशिरसिप्रोक्कारोगाद्द्विचदेहिनाम् ॥ १ ॥ कतिचाप्यनिलादीनारोगा-
मानविकल्पजाः । क्षयाःकतिसमाख्याताः पिडकाःकतिचानघ ॥ २ ॥ गतिःक-
तिविधाचोक्तादोषाणांदोषसूदन । हुताशवेशस्यवचःतच्छ्रुत्वागुरुरब्रवीत् ॥ ३ ॥

અગ્નિવેશે પૂછ્યું કે, મનુષ્યોના માથા તથા હૃદયમાં કયા કયા પ્રકારના રોગ થાય છે? અને વાત પિત્ત તથા કફના ભેદથી અથવા તેઓના વિકલ્પથી થયેલા કેટલા રોગ છે? ક્ષય રોગ કયા પ્રકારનો છે અને પિડિકા કેટલા પ્રકારની છે. અને હે દોષને દૂર કરવાવાળા ગુરૂ દોષોની ગતિ કેટલા પ્રકારની છે. અગ્નિવેશના આ વચનને સાંભળીને ગુરૂ કહેવા લાગ્યા કે, ૧-૨-૩.

ગુરૂનો ઉત્તર.

પૃથ્થુવાનસિયત્સૌમ્ય ! તન્મેશૃણુસુવિસ્તરમ્ । દૃષ્ટાઃપચ્ચશિરોરોગાઃપચ્ચૈવહૃદયામ-
યાઃ ॥ ૪ ॥ વ્યાધીનાંદ્ર્યધિકાષષ્ટિર્દોષમાનવિકલ્પજા । દશાષ્ટૌચક્ષયાઃસપ્તપિ-
ડકામધુમેહિકાઃ ॥ ૫ ॥ દોષાણાંત્રિવિધાચોક્તાગતિર્વિસ્તરતઃગૃણુ ॥ ૬ ॥

હે સૌમ્ય ! જે હૃદયે મહને પૂછ્યું છે તેનો ઉત્તર વિસ્તારપૂર્વક શ્રવણ કરો. માથામાં મનાર રોગ પાંચ પ્રકારનો જેવામાં આવે છે. હૃદયના રોગ પણ પાંચ પ્રકારના હોય છે. વાતાદિ દોષોની અંશાદિ ભેદે કલ્પનાથી ૬૨ પ્રકારના રોગ થાય છે. ક્ષય ૧૮ પ્રકારના થાય છે. મધુમેહથી સાત પ્રકારની પિડિકા થાય છે. દોષોની ગતિ ત્રણ પ્રકારની છે. એ સર્વને હવે વિસ્તારથી સાંભળો. ૪-૫-૬.

શિરો રોગનું કારણ.

સન્ધારણાદિવાસ્વપ્નાદ્રાત્રૌજાગરણાન્મદાત્ । ઉચ્ચૈર્માઘ્યાદવશ્યાયાત્પ્રાગ્વાતાદતિ-
મૈથુનાત્ । ગન્ધાદસાત્મ્યાદાગ્રાતાદ્રજોઘ્રૂમહિમાતપાત્ ॥ ૭ ॥ ગુર્વમ્લહરિતાદા-
નાદતિશીતામ્બુસેવનાત્ । શિરોઽભિતાપાદુષ્ટામાદ્રોદનાદ્વાષ્પનિગ્રહાત્ ॥ ૮ ॥
મેઘાગમાન્મનસ્તાપાદ્દેશકાલવિપર્યયાત્ । વાતાદયઃપ્રકુપ્યન્તિશિરસ્યસંપ્રદુષ્યન્તિ
॥ ૯ ॥ તતઃશિરસિજાયન્તેરોગાવિવિધ લક્ષણાઃ ॥ ૧૦ ॥

મળમૂત્રનો વેગ રોકવાથી, દિવસે સુવાથી, રાત્રિએ જાગવાથી, મદથી, બહુજ ઉતાવળું ખેલવાથી, શરદીથી, પૂર્વના પરનથી, અતિ મૈથુનથી, અસાત્મ્ય ગંધ લેવાથી, ધુળ, ધુમાડી, અને તાપના સેવનથી, ભારે, તથા ખાટી વસ્તુ તથા શાક ખાવાથી, ઘણું ઠંડું પાણી પીવાથી, માથામાં વાગવાથી, આમના દોષથી, રોવાથી, આસુઓને રોકવાથી, વાદળ ચઢવાથી. મનના સંતાપથી, સ્થાન તથા વખનના વિપર્યયથી વાતાદિ દોષો કુપિત થાય છે અને માથાનું લોહિ દુષિત થઈને માથામાં અનેક પ્રકારના લક્ષણો વધવાનો ઉત્પન્ન થાય છે. ૭-૮-૯-૧૦.

માથાનું લક્ષણ.

પ્રાણાઃપ્રાણમૃતાંયત્રશ્રિતાઃસર્વેન્દ્રિયાણિચ ।

યદુત્તમાત્પ્રાણાંશ્ચાત્તદમિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

જે જગાએ પ્રાણધારીયોના પ્રાણ છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયો જેની આશ્રિત છે તથા જે સંપૂર્ણ અંગોમાં શ્રેષ્ઠ છે તેને માથું કહે છે. ૧૧.

नन्य वातादि शिरो रोग.

अर्द्धावभेदकोवास्यात्सर्ववारुज्यतेशिरः । प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगाःशिरो-
भ्रमाः । अर्दितंशिरसःकम्पोगलमन्याहनुग्रहः ॥ १२ ॥ विविधाश्चापरेरोगावा-
तादिक्रिमिसम्भवाः । पृथग्दृष्टास्तुयेपञ्चसंग्रहेपरमर्षिणा । शिरोगदांस्तान्शृणुमे-
यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ॥ १३ ॥

आदाशीशी-अर्धा माथामां पीडा यती, अथवा माथामां अधे पीडा यती, प्रतिश्या-
य, मुभरोग, नासारोग, आंभ तथा डानना रोग, माथानुं लभी नुं, लकवे, शिरःकंप, गणानुं अकडाधं नुं, मन्यास्तंल, हनुस्तंल, तथा भील अनेक प्रकारना रोग वातादि
भेदथी अथवा कृमिनन्य रोग माथामां थाय छे. तेथी जुदा न् पांय प्रकारना रोग मह-
र्षियोअे कथा छे, तेना हेतु तथा लक्षणोने साभजो, १२-१३

वातन्य रोगानुं कारण.

उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यांतीक्ष्णपानात्प्रजागरात् । शीतमारुतसंघ्नाद्ध्रुवाद्ये-
गनिग्रहात् । उपवासाच्चाभिघाताद्विरेकाद्वमनादपि ॥ १४ ॥ बाष्पशोकपरित्रा-
साद्धारमार्गातिकर्षणात् । शिरोगताः शिरादृद्धोवायुराविश्यकुप्यति ॥ १५ ॥
ततःशूलंमहत्तस्यवातात्समुपजायते । निस्तुद्येतेभृशंशंखौघाटासम्भिद्यतेतथा
॥ १६ ॥ भ्रुवोर्मध्यंललाटंचतपतीवातिवेदनम् । बाध्येतेस्वनतःश्रोत्रेनिष्कृष्ये-
तइवाक्षिणी ॥ १७ ॥ घूर्णतीवशिरःसर्वसन्धिभ्यइवमुच्यते । स्फुरत्यतिशिरा-
जालंतुद्यतेचशिरोधरा ॥ १८ ॥

अहुन उतावणुं तथा वधारे ओलवाथी, तिक्ष्ण वस्तुना पीवाथी, रात्रे लभवाथी,
टाढा पवनना लागवाथी, धर्षी कजरतथी, मणादि वेगोने रोडवाथी, उपवास करवाथी,
अभिघातथी, विरेयन अने वमननन्य विकारथी, रोवाथी, शोडथी, लयथी, त्रासथी, लार
उहाववाथी, धणुं आलवाथी, अत्यंत दुःखथी, मस्तकगत वायु माथानी नसोमां प्रवेश
करीने कुपित थाय छे. त्तारे ते वायुथी लारे शण उतपन्न थाय छे. अथवा पंने डानप-
टीयोमां पीडा यती, गरदनमां पीडा यती. लकृटीना मध्यमां पीडा, माथानुं तपवुं अने
पीडा यती, डानोमां गणुगणुाट थयो, नेत्रो भेयावां, अने आपो नीडणी पडती होय तेम
लागवुं, इरतुं होय तेम न्णुवुं, अने माथानी संधियोनुं धुटा पडवा न्णुं न्णुवुं,
माथानी नसो इरकती, माथाने धारणु करनारी नसोमां पीडा यती. आ लक्षणु वातनन्य
शिरो रोगमां थाय छे. १४-१५-१६-१७-१८.

स्निग्धोष्णमुपसेवेतशिरोरोगेऽनिलात्मके ॥ १९ ॥

वातनन्य शिरो रोगमां स्निग्ध अने उष्ण क्रियानुं सेवन करवुं. १९.

पित्तन्य शिरो रोगानुं कारण.

कट्वम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः । पित्तंशिरसिसन्दुष्टंशिरोरोगायकल्पते
॥ २० ॥ दह्यतेरुज्यतेतेनशिरःशीतनशूयते । दह्येतेचक्षुषीवृष्णाभ्रमःस्वेदश्च-
जायते ॥ २१ ॥

કડવાં, ખાટા, ખારા તથા ક્ષારવાળી વસ્તુઓ ના ખાવાથી, મધપાનથી, ક્રોધથી, અને ધુપ તથા અગ્નિના સેવનથી માથામાંનું પિત્ત કોપીત થઇને માથામાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૦ જેથી માથામાં સંતાપ તથા પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. શીતલ વસ્તુઓથી કાંઈક શાંતિ જણાય છે, આંખો બંધે છે, તરસ લાગે છે, ભ્રમ થાય છે, અને પરસેવો નીકળે છે. ૨૧.

કંઠજ શિરો રોગનાં લક્ષણ.

આસ્યાસુષ્કૈઃસ્વપ્નસુષ્કૈર્ગુરુન્નિઘાતિભોજનૈઃ । શ્લેષ્માશિરસિ સન્દુષ્ટઃશિરોરોગા-
યકલ્પતે ॥ ૨૨ ॥ શિરોમન્દરુજંતેનસુપ્તિસ્તિમિતભારિકમ્ । ભવત્યુત્પચ્ચતેતં-
ન્દ્રાતથાલસ્યમરોચકઃ ॥ ૨૩ ॥

ધણું ખેડા રહેવાથી, ધણું સુવાથી, ભારે અને ચીકણા પદાર્થોનું અધિક સેવન કરવાથી, માથામાં રહેનાર કંઠ દોષિત થઇને કંઠજન્ય મસ્તક પીડા કરે છે. ૨૨. તેથી માથામાં મંદ મંદ પીડા થવી. સ્પર્શ કરવાથી ખબર ન પડવી, માથાને લીલા કપડાથી ઢાંક્યા જેવું જણાવું, તંદ્રા, આળસ્ય, તથા અરુચિ આ લક્ષણો થાય છે. ૨૩.

ત્રિદોષજ શિરો રોગનાં લક્ષણ.

વાતાચ્છુલંભ્રમઃકમ્પઃપિત્તાદાહોમદસ્તૃષા ।

કફાદ્ગુરુત્વંતન્દ્રાચશિરોરોગેત્રિદોષજે ॥ ૨૪ ॥

ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલ શિરો રોગમાં, વાયુથી શૂળ અને ભ્રમ, પિત્તથી દાહ, મદ, તૃષા, કંઠથી ભારેપણુ અને તંદ્રા આ લક્ષણુ થાય છે. ૨૪.

કૃમિજ શિરો રોગનાં લક્ષણ.

તિલક્ષીરગુડાજીર્ણપૂતિસંકીર્ણભોજનાત્ । ક્લેદોઽમૃક્કફમાંસાનાંદોષશ્ચાસ્યોપજાયતે
॥ ૨૫ ॥ તતઃશિરસિસંક્લેદાત્ક્રિમયઃ પાપકર્મણઃ । જનયન્તિશિરોરોગંજાતબી-
મત્સલક્ષણમ્ ॥ ૨૬ ॥ વ્યવચ્છેદરુજાકણ્ડશોફદૌર્ગન્ધ્યદુઃસ્વિતમ્ । ક્રિમિરો-
ગાતુરંવિચાત્ક્રિમીણાંલક્ષણેનચ ॥ ૨૭ ॥

તલ, દુધ, ગોળ, અજીર્ણ કરનાર વસ્તુ, દુર્ગન્ધિત વસ્તુ, તથા વાસી, વિરૂદ્ધ ભોજનના સેવનથી માથાનું લોહી કંઠ અને માંસમાં દોષયુક્ત કલેદ (તરી) ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૫. ફરી માથામાં કલેદ થવાથી કૃમી ઉત્પન્ન થઇને ભયાનક શિરો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૬. જેથી માથામાં વેધન તથા છેદન કરવા જેવી પીડા, ખુજલી તથા શોથ થાય છે. દુર્ગંધી આવે છે. અને કૃમિયોના અન્ય લક્ષણુ થાય છે. ૨૭.

વાતજન્ય દ્વિધ રોગ.

શ્લોકોપવાસવ્યાયામશુષ્કરૂક્ષાલ્પભોજનૈઃ । વાયુરાવિશ્યહૃદયં જનયત્યુત્તમારુજમ્
॥ ૨૮ ॥ વેપથુર્વેઘ્નસ્તમ્ભઃપ્રમોહઃશૂન્યતાદ્રવઃ । હૃદિવાતાતુરેરૂપંજીર્ણેચાત્યર્થ-
વેદના ॥ ૨૯ ॥

શોક, ઉપવાસ અને વ્યાયામ, શુષ્ક, રક્ષ અને અદ્ય બોજન કરવાથી વાયુ હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને અત્યંત પીડાને પેદા કરે છે ભારે હૃદયકંપ, લપેટવા જેવી પીડા નસ્તબ્ધ, મોહ, શૂન્યતા, ગડગડાટ અને બોજન પચવાથી, પીડાની અધિકતા થવી આ વાતજ હૃદયરોગનાં લક્ષણ છે. ૨૮-૨૯.

પિત્તજ હૃદય રોગ.

ઉષ્ણામ્લલવણક્ષારકટુકાજીર્ણમોજનૈઃ । મદ્યક્રોધાતપૈશ્ચાશુહ્લાદિહિંમકુપ્યતિ ॥

૩૦ ॥ હૃદાહસ્તિક્તતાવક્રેક્લમઃપિત્તામ્લકોદ્ગરઃ । તૃષ્ણામૂર્છાંબ્રમઃસ્વેદઃપિત્તહ-
દ્રોગલક્ષણમ્ ॥ ૩૧ ॥

ગરમ, ખાટું, ખારૂં તથા કડવી વસ્તુઓના ખાવાથી, અજીર્ણમાં બોજન કરવાથી, મદ્ય પીવાથી, ક્રોધથી અને તાપને સહન કરવાથી હૃદયમાં સ્થિત પિત્ત કોપીત થાય છે. ૩૦. હૃદયમાં દાહ, મુખમાં તિક્તતા, ખાટા ઓડકાર આવવા, ઝાનિ, તૃષ્ણા, મૂર્છા, બ્રમ, અને દાહ આ પિત્તજ હૃદય રોગનાં લક્ષણ છે. ૩૧.

કફજ હૃદય રોગનાં લક્ષણ.

અત્યાદાનંગુરુસ્તિગ્ધમચિન્તનમ્ચેષ્ટનમ્ । નિદ્રાસુખંચાભ્યધિકંકફહૃદ્રોગલક્ષણમ્

॥ ૩૨ ॥ હૃદયંકફહૃદ્રોગેસુપ્તંસ્તિમિતભારિકમ્ । તન્દ્રારુચિપરીતસ્યભવત્યશ્માઠ્ઠ-
તંતથા ॥ ૩૩ ॥

અધિક બોજન, ભારે તથા સ્તિગ્ધ વસ્તુઓને ખાવી, ચિંતારાહત થવું, કાંઈ કાર્ય ન કરવું, અને સુખપૂર્વક ધણું સુવું, આ કફજ હૃદય રોગનાં કારણ છે. ૩૨. હૃદયનું સુન્ન થવું, ગીઆ અથવા ભારે જણાવું, તથા તંદ્રા, અરુચિ, અને હૃદયનું પથ્થરથી દબાયા જેવું જણાવું, આ કફજ હૃદય રોગનાં લક્ષણ છે. ૩૩.

સન્નિપાતક હૃદય રોગનું વર્ણન.

હેતુલક્ષણસંસર્ગાદુચ્યતેસાન્નિપાતિકઃ । ત્રિદોષજેતુહૃદ્રોગેયો દુરાત્માનિષેવતે ।

તિલક્ષારગુડાદીનિગ્રન્થિસ્તસ્યોપજાયતે ॥ ૩૪ ॥ મર્મકદેશેસંક્રેદંરસશ્વાસ્યોપ-

ગચ્છતિ । સંકલેદાત્ક્રિમયશ્વાસ્યભવન્ત્યુપહતાત્મનઃ ॥ ૩૫ ॥ મર્મકદેશેતેજા-

તાઃસર્પન્તોમક્ષયન્તિચ । તુચ્ચમાનંસ્વહૃદયંસૂચીભિરિવમન્યતે ॥ ૩૬ ॥ છિદ્રમા-

નંયથાશ્લેઝાંતકળ્મહારુજમ્ । હૃદ્રોગંક્રિમિજંત્વેતૌર્લિઙ્ગૈર્બુદ્ધાસુદારુણમ્ । ત્વરેત-

જેતુંતંવિદ્વાન્વિકારંશીઘ્રકારિણમ્ ॥ ૩૭ ॥

વાતાદિ ત્રણુ દોષોના હેતુ તથા લક્ષણોના મળવાથી સન્નિપાતજ હૃદય રોગ કહેવાય છે. આ રોગમાં જે દુષ્ટ મનુષ્ય તલ, દુષ્ઠ તથા ગોળ વિગેરે વસ્તુઓનું અધિક સેવન કરે છે. તેના મર્મ સ્થાનમાં ગ્રંથી પડી જાય છે. ૩૪ અને કલેદ (તરી) તથા રસ ઉત્પન્ન થાય છે, ફરી કલેદથી તે મુખને કીડા પડે છે. કીડા મર્મ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થઈને આમ તેમ ફરી લક્ષણ કરે છે. અને હૃદયમાં સોય ધોયવા જેવી પીડા માલમ પડે છે. (૩૬

શસ્ત્રથી કાપવા જેવી પીડા તથા ખુબી સહિત મહા પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે. આ લક્ષણો દ્વારા ભયંકર કૃમિજ હૃદ રોગને જાણીને વિદ્વાન વૈદ્ય જલ્દીથી તેને દુર કરવાનો ઉપાય કરે છે. કેમકે તે જલ્દીથી વિકાર કરનાર છે. (૩૭)

**દ્વયુલ્વનૈકોલ્વનૈઃષ્ટસ્યુર્હીનમધ્યાધિકૈશ્ચષ્ટ । સમૈશ્ચૈકેવિકારાસ્તેસન્નિપાતેત્રયો-
દશ ॥ ૩૮ ॥**

અબે દોષોની પ્રબળતાથી તથા એક દોષની અધિકતાથી, છ, અર્થાત વાતાધિક, કફાધિક, પિત્તાધિક, વાતપિત્તાધિક, પિત્તકફાધિક, અને વાત કફાધિક દોષોની હીનતા, મધ્યતા તથા અધિકતાથી, છ, જેમકે અધિક વાત, મધ્ય પિત્ત, હિન કફ, અધિક વાત, હીનપિત્ત, મધ્યકફ; અધિકપિત્ત, મધ્યવાત, હીન કફ, અધિક પિત્ત, હીન વાત, મધ્ય કફ, અધિક કફ. મધ્ય પિત્ત, હિન વાત, અધિક કફ, હીન પીત્ત, મધ્ય વાત, અને ત્રણે દોષોની અધિકતાથી એક એ પ્રમાણે ૧૩ સન્નિપાત થાય છે. (૩૮)

સંસર્ગ વિકારોના ભેદ.

સંસર્ગેણચષ્ટતેભ્યેકવૃદ્ધ્યાસમૈશ્વયઃ ।

પૃથ્કૂત્રયશ્ચતૈર્વૃદ્ધૈર્વ્યાધયઃપશ્ચવિંશતિઃ ॥ ૩૯ ॥

અને એક એક દોષની વૃદ્ધિના કારણથી ત્રણ પ્રકારના સંસર્ગથી ૬ પ્રકારના અને દોષોની અલગ અલગ વૃદ્ધિથી ત્રણ પ્રકારના આ પ્રમાણે વૃદ્ધિના થવાથી ૨૫ રોગ થાય છે.

યથાવૃદ્ધેસ્તયાક્ષીણૈર્દૈષૈઃસ્યુઃપશ્ચવિંશતિઃ ।

વૃદ્ધિક્ષયકૃતશ્ચાન્યોવિકલ્પપદેક્ષ્યતે ॥ ૪૦ ॥

જેવી રીતે દોષોની વૃદ્ધિથી ૨૫ પ્રકારના રોગ થાય છે તેવી રીતે દોષોની ક્ષીણતાથી પણ પચીસ પ્રકારના રોગ થાય છે. વૃદ્ધિ તથા ક્ષીણતા બંનેથી થયેલ વિકલ્પ આગળ કહેવામાં આવે છે. (૪૦)

વૃદ્ધિરેકસ્યસમતાચૈકૈકસ્યચસંક્ષયઃ ।

દ્વન્દ્વવૃત્તિઃક્ષયશ્ચૈકસ્યૈકાવૃદ્ધિર્દ્વયોઃક્ષયઃ ॥ ૪૧ ॥

એક દોષની વૃદ્ધિ, બીજાની સમતા, ત્રોળનો ક્ષય આ પ્રકારે ૬ ભેદ થયા. બંનેની વૃદ્ધિ, એકનો ક્ષય, અને એકની વૃદ્ધિ, બેનો ક્ષય આ પ્રકારથી છ ભેદ થાય છે. તેને આગળ કહેવામાં આવે છે. (૪૧)

પ્રકૃતિસ્થંયદાપિત્તમારુતઃશ્લેષ્મણઃક્ષયે । સ્થાનાદાદાયગાત્રેષુતત્રતત્રવિસર્પતિ ॥૪૨॥

તદાભેદશ્ચદાહશ્ચતત્રતત્રાનવસ્થિતાઃ । ગાત્રદેશેભવેત્તસ્યશ્રમોદૌર્બલ્યમેવચ ॥૪૩॥

કફના ક્ષીણ થયા પછી બ્યારે વાયુવીકાર રહિત પિત્તને તેના સ્થાનથી લઇને જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યારે ત્યાં ત્યાં સ્થિરતા રહિત ભેદન તથા દાહ તે વખતે થાય છે અને શ્રમ તથા દુર્બળતા થાય છે. ૪૨-૪૩.

સામ્યેસ્થિતંકફંવાયુઃક્ષીણેપિત્તેયદાબલી ।

કર્ષેત્કુર્યાત્તદાશૂલંસશૈત્યસ્તમ્ભગૌરવમ્ ॥ ૪૪ ॥

પિત્તના ક્ષીણ થયા પછી બળવાન વાયુ જ્યારે સામ્યમાં સ્થિત કરને ખેંચે છે તે વખતે પીડા શીત, સ્તંભ તથા ભારેપણું થાય છે. ૪૪.

યદાનિલંપ્રકૃતિગંપિત્તંકફપરિક્ષયે ।

સંરુણદ્ધિતદાદાહઃશૂલંચાસ્યોપજાયતે ॥ ૪૫ ॥

કરના ક્ષય થવાથી પ્રકૃતિસ્થ વાયુના સૂક્ષ્મ માર્ગોને જ્યારે પિત્ત રોકી દે છે ત્યારે તે મનુષ્યના શરીરમાં દાહ અને શૂળ થાય છે. ૪૫.

શ્લેષ્માણંહિસમંપિત્તંયદાવાતપરિક્ષયે ।

નિપીડયેત્તદાકુર્યાત્સતન્દ્રાગૌરવંજ્વરમ્ ॥ ૪૬ ॥

પિત્તવાયુના ક્ષય થયા પછી પ્રકૃતિસ્થકરની ગતિને જ્યારે રોકી દે છે ત્યારે તંદ્રા ભારે પણું અને તાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૬.

પૃષ્ઠોહિયદાશ્લેષ્માપિત્તેક્ષીણેસમીરણમ્ ।

રુન્ધ્યાત્તદાપ્રકુર્વીતશીતકંઘૌરવંજ્વરમ્ ॥ ૪૭ ॥

પિત્તની ક્ષીણતામાં પ્રકૃતિસ્થ વાયુને જ્યારે કંઈ રોકી દે છે, ત્યારે ટાઢ લાગવી, ભારે-પણું અને તાવ થાય છે. ૪૭.

સમીરણેપરિક્ષીણેકફઃપિત્તંસમત્વગમ્ । કુર્વીતસન્નિરુન્ધાનો મૃદ્વગ્નિત્વંશિરોગ્રહમ્
॥ ૪૮ ॥ નિદ્રાંતન્દ્રાંપલાપશ્ચહૃદ્રોગંગાત્રગૌરવમ્ । નસ્વાદીનાશ્ચપીતત્વંઘ્રીવનંકફ-
પિત્તયોઃ ॥ ૪૯ ॥

વાયુનો ક્ષય થવાથી જે પ્રકૃતિસ્થ પિત્તને કંઈ રોકી દે તે મંદાગ્નિ, માથામાં પીડા, નિદ્રા, તંદ્રા, બકવાદ, હૃદયરોગ, ગૌરવ, નખ, નેત્ર તથા મુત્રમાં પીળાપણું, કંઈ અને પીત્ત મુખથી થુંકવું આ લક્ષણ થાય છે. ૪૮-૪૯.

હીનવાતસ્યતુકફઃપિત્તેનસહિતશ્ચરન્ । કરોત્યરોચકાપાકૌસદનંઘૌરવંતથા ॥૫૦
હૃલાસમાસ્યસ્રવણંદૂયનંપાણ્ડુતાંમદમ્ । વિરેકસ્યહિવૈષમ્યંવૈષમ્યમનલસ્યચ ॥૫૧॥

જે મનુષ્યના શરીરમાં વાયુની ક્ષીણતા થાય તેના શરીરમાં કંઈ પિત્તથી મળી જઈને અશ્ચિ, ભોબનનું ન પચવું, શરીર ફાટવું, ભારેપણું હૃલાસ મુખશ્રાવ, પાંડુ, કમ્પ, મદ અને દસ્તની તથા અગ્નિની વિષયતા આ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૧-૫૧.

ક્ષીણપિત્તસ્યતુશ્લેષ્મામારુતેનોપસંહિતઃ । સ્તમ્ભંશૈત્યંચતોદશ્ચજનયત્યનવસ્થિતમ્
॥ ૫૨ ॥ ગૌરવંમૃદુતામગ્રેર્ભક્તાશ્રદ્ધાં પ્રવેપનમ્ । નસ્વાદીનાશ્ચશુક્લત્વંગાત્રપારુષ્ય-
મેવચ ॥ ૫૩ ॥

પિત્તનો ક્ષય થવાથી કંઈ વાયુમાં મળીને સ્થિરતા રહિત સ્તંભ, શીત, પીડા, ગૌરવ, મંદાગ્નિ, અશ્ચિ, કમ્પ, નખાદિનું ઘોળું થવું અને શરીરનું કર્કશ થવું આ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૨-૫૩.

હીનેકફેમારુતસ્તુપિત્તંતુકુપિતંદ્વયમ્ । કરોતિયાનિલિજ્ઞાનિશૃણુતાનિસમાસતઃ ॥
૫૪ ॥ અમમુદ્દેષ્ટનન્તોદંદાહંસ્ફોટનવેપનમ્ । અક્ષમર્દપરીશોષંહૃદયેધૂપનંતથા ॥૫૫॥

કફનો ક્ષય થવાથી પિત્ત તથા વાયુ અને ક્રોધિત થઈને જે લક્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે તેને સંક્ષેપમાં સાંભળો. બ્રમ, ઝેંઠન, વ્યથા, દાહ, સુષ્ક, કંપન, અંગમર્દ, દેહનો શોષ, અને મુખથી ધુઆંસા નીકળવો આ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૪-૫૫.

વાતપિત્તક્ષયેશ્લેષ્માસ્રોતાંસ્યામદધદ્ભૃશમ્ ।

વેષ્ટાપ્રણાશંમૂર્છાંશ્ચવાક્સજ્જશ્ચકરોતિહિ ॥ ૫૬ ॥

વાયુ તથા પિત્તનો ક્ષય થવાથી કફ કફજ્વાલોને રાંકીને કાર્ય કરવામાં અસમર્થતા, મૂર્છા, તથા વાતસ્તાંભને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૬.

શ્લેષ્મવાતક્ષયેપિતંદેહૌજઃસંસયેદ્યદા ।

ગ્લાનિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્યંતૃષ્ણાંમૂર્છાંક્રિયાક્ષયમ્ ॥ ૫૭ ॥

વાયુ તથા કફના ક્ષીણ થવાથી પિત્ત સંપૂર્ણ દેહમાં ફરીને ગ્લાનિ, ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા, તૃષ્ણા, મૂર્છા, તથા કાર્ય કરવામાં અસમર્થતાને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૭.

પિત્તશ્લેષ્મક્ષયેવાયુર્મર્માણ્યતિનિપીડયન્ ।

પ્રણાશયતિસંજ્ઞાંચવેપયત્યથવાનરમ્ ॥ ૫૮ ॥

પિત્ત તથા કફના ક્ષીણ થવાથી વાયુ મર્મોને પીડીત કરીને સંજ્ઞાને નષ્ટ કરે છે, અને કંમ્પ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૮.

દોષાઃપ્રવૃદ્ધાઃસ્વંલિઙ્ગંદર્શયન્તિયથાબલમ્ ।

ક્ષીણાજહતિલિઙ્ગસ્વંસમાઃસઙ્કર્મ્મકુર્વતે ॥ ૫૯ ॥

જ્યારે દોષ વધી જાય છે ત્યારે પોતપોતાના લક્ષણોને પ્રકટ કરે છે. તેમજ ક્ષીણ થયેલા દોષ પોતપોતાના ચિન્હોનો ત્યાગ કરી દે છે. અને સામ્યાપસ્થામાં સ્થિત થયેલ દોષ પોતાને યોગ્ય કાર્ય કરે છે. ૫૯.

વાતાદીનાંરસાદીનાંમલાનામોજસસ્તથા ॥

ક્ષયસ્તત્રાનિલાદીનામુક્તંસંક્ષીણલક્ષણમ્ ॥ ૬૦ ॥

વાતાદિ ત્રણ દોષ, રસાદિ સાત ધાતુ, મલસમુહ, અને ઝોજ આ સર્વનો ક્ષય થાય છે. તેમાં વાતાદિ ત્રણ દોષોના ૧૮ પ્રકારથી ક્ષયનાં લક્ષણ કહી ગયા છીએ. ૬૦.

ક્ષીણુરસનાં લક્ષણ.

વદ્ધતેસહતેશબ્દંનોચ્ચૈર્દ્રવતિદ્વયતે । હૃદયંતામ્યતિસ્વલ્પચેષ્ટસ્યાપિરસક્ષયે ॥ ૬૧ ॥

પરુપાસ્ફુટિતામ્લાનાત્વગૂક્ષારક્તસંક્ષયે । માંસક્ષયેવિશેષેણસ્ફિગ્રીવોદરશુષ્કતાદર

રસનો ક્ષય થવાથી ઉચ્ચ શબ્દ સાંભળી શકાતો નથી, ઉભા રહેવાની શક્તિ રહેતી નથી, હૃદયમાં શન્યતા, ધકધકાટ, અચળતા તથા પીડા થાય છે, અને કામ થોડું થાય છે. શ્ધિર કમ થવાથી કર્કશતા, અગોનું ફાટવું, મલાનતા, અને ત્વચાની રક્ષતા આ લક્ષણ થાય છે. માંસનું ક્ષીણ થવાથી પૂર્વોકત લક્ષણ થાય છે, અને વિશેષે કરીને કમર, ગર્દન અને ઉદર એ સુકાંઠ જાય છે. ૬૨.

મેદ ક્ષીણુનાં લક્ષણુ.

સન્ધીનાંસ્ફુટનંગ્લાનિરક્ષ્ણોરાયાસપ્વચ ।

લક્ષણમેદસિક્ષીણેતન્નુત્વંચોદરત્વચઃ ॥ ૬૩ ॥

મેદનો ક્ષય થવાથી સાંધાઓમાં સ્ફોટન, ગ્લાનિ, આંખોનું નીકળી પડવું, થાક અને ઉદર તથા ત્વચાનું કૃશ થવું આ લક્ષણુ થાય છે. ૬૩.

અસ્થિક્ષીણુનાં લક્ષણુ.

કેશલોમનસ્વશ્મશ્રુદ્વિજપ્રપતનંશ્રમઃ ।

જ્ઞેયમસ્થિક્ષયેરૂપંસન્ધિશૈથિલ્યમેવચ ॥ ૬૪ ॥

હાડકાંની ક્ષીણતા થવાથી કેશ, લોમ, નખ, દાઢી તથા દાંતોનું પડવું શ્રમ અને સાંધાની શિથિલતા, આ લક્ષણુ થાય છે.

મળ્લક્ષીણુનાં લક્ષણુ.

શીર્યન્ત્ત્વચાસ્થીનિદુર્બલાનિલઘૂનિચ ।

પ્રતંતવાતરોગીચક્ષીણેમજ્જનિદેહિનામ્ ॥ ૬૫ ॥

મળ્લક્ષીણુ થવાથી હાડકાંની શિથિલતા, દુર્બળતા તથા હલકાપણું અને વાતરોગ આ લક્ષણુ થાય છે. ૬૫

ક્ષીણુ શુક્રનાં લક્ષણુ.

દૌર્બલ્યંમુખશોષશ્ચપાણ્ડુત્વંસદનંક્લમઃ ।

ક્લૈવ્યંશુક્રાવિસર્ગશ્ચક્ષીણશુક્રસ્યલક્ષણમ્ ॥ ૬૬ ॥

વિચારનો ક્ષય થવાથી દુર્બળતા, મુખનું સુકાવું, પાંડુતા શિથિલતા, ગ્લાનિ, નપુષકતા અને વીર્યનું પાતન થવું આ લક્ષણુ થાય છે. ૬૬.

મળના ક્ષયનાં લક્ષણુ.

ક્ષીણેશકૃતિચાન્ત્રાણિપીડયન્તિવમારુતઃ ।

રૂક્ષસ્યોન્નમયન્કુક્ષિંતિર્યગૂર્દશ્ચગચ્છતિ ॥ ૬૭ ॥

મળનો ક્ષય થવાથી વાયુ આંતરડાંને પીડીત કરી અને રક્ષ મનુષ્યની કુખમાં તિરછી અથવા ઉદ્ધર્ગમન કરે છે. ૬૭.

મૂત્ર ક્ષીણુનાં લક્ષણુ.

મૂત્રક્ષયેમૂત્રકૃચ્છ્રંમૂત્રવૈવર્ણ્યમેવચ ।

પિપાસાવાધતેચાસ્યમુસ્વશ્ચપરિશુષ્યતિ ॥ ૬૮ ॥

મૂત્રનો ક્ષય થવાથી મૂત્ર કચ્છ, મૂત્રની વીવર્ણતા, તરસ, મુખશોષ આ લક્ષણુ થાય છે. ૬૮

અન્ય મળના ક્ષયનાં લક્ષણુ.

મલાયનાનિચાન્યાનિશૂન્યાનિચલ્લાનેચ ।

વિશુષ્કાણિચલ્લક્ષ્યન્તેયથાસ્વંમલસંક્ષયે ॥ ૬૯ ॥

અન્ય મળમાર્ગો મળહીન થવાથી તે માર્ગો શૂન્યતા યુક્ત તથા હલકા અને શુષ્ક જ-
ણાય છે. ૬૯

ક્ષીણ્ય ઓજનાં લક્ષણ.

વિભેતિદુર્બલોઽમીક્ષ્ણંધ્યાયતિવ્યથિતેન્દ્રિયઃ ।

દુચ્છાયોદુર્મનારૂક્ષઃક્ષામશ્ચૈવૌજસઃક્ષયે ॥ ૭૦ ॥

ઓજનો ક્ષય થવાથી, મનુષ્ય ભયભીત, દુર્બળ, નિરંતર ચિંતાયુક્ત, વિકલેન્દ્રિય, -કાં
તિરહિત, રૂક્ષ અને કૃષ થઈ જાય છે. ૭૦

ઓજ લાણ.

હૃદિતિષ્ઠતિચ્છુદ્ધંરક્તમોષત્સપોતકમ્ ।

ઓજઃશરીરેસંસ્થ્યાતંતન્નાશાન્નાવિનશ્યતિ ॥ ૭૧ ॥

જે શુદ્ધ લોહી કાર્બક પીત વર્ણનું હૃદયમાં રહે છે તેને ઓજ કહે છે. તે નષ્ટ
થવાથી મનુષ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે. ૭૧.

ઘાતુ ક્ષયનું કારણ.

વ્યાયામોઽનશનંચિન્તારૂક્ષાલ્પપ્રમિતાશનમ્ ।

વાતાતપૌભયંશોકોરૂક્ષપાનંપ્રજાગરઃ ॥ ૭૨ ॥

કફશોણિતશુક્રાણાંમલાનાંચાતિવર્તનમ્ ।

કાસોભૂતોપઘાતશ્ચજ્ઞાતવ્યાઃક્ષયહેતવઃ ॥ ૭૩ ॥

કસરત, ઉપવાસ, ચિંતા, રૂક્ષ તથા થોડું ભોજન કરવું, વાયુ તથા તાપનું સેવન,
ભય, શોક, રૂક્ષ વસ્તુઓને પીતી, જાગરણ, કફ, રૂધિર મળ તથા વિચનું અધિક નીકળવું,
ખાંસી, અને ભુતાવેશ આ ક્ષયનું કારણ છે. ૭૨—૭૩.

ગુરુસ્નિગ્ધામ્લલવણંભજતામતિમાત્રશઃ । નવમન્નંચપાનંચનિદ્રામાસ્યાસુસ્વાનિચ

॥ ૭૪ ॥ ત્યક્તવ્યાયામચિન્તાનાંસંશોધનમકુર્વતામ્ શ્લેષ્માપિત્તશ્ચમેદશ્ચમાંસંચા-

તિપ્રવર્દ્ધતે ॥ ૭૫ ॥ તૈરાવૃતઃપ્રસાદંહિગૃહીત્વાયાતિમારુતઃ । યદાવસ્તિતદાકુ-

ચ્છોમધુમેહઃપ્રવર્ત્તતે ॥ ૭૬ ॥

ભારે, સ્નિગ્ધ, ખાટું, તથા ખાઈ અધિક ખાવાથી, નવું અન્ન ખાવું, નવીન મધા-
દિક પીવું, બહુજ સુવું, અને બહુજ ખેસવું, વ્યાયામ ન કરવો, ચિન્તા રહિત થવું, અને
વમન, વિરેચનાદિનું સંશોધન ન કરવું, આ કારણોથી કફ, પિત્ત, મેદ તથા માંસ આ સર્વ
વધે છે. તેના દ્વારા રોકાયેલ વાયુ જ્યારે ઓજને લઇને અસ્તિસ્થાનમાં જાય છે. ત્યારે
કટ્ટદાયક મધુ પ્રમેહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૪ થી ૭૬.

સમારુતસ્યપિત્તસ્યકફસ્યચમુહુર્મુહુઃ ।

દર્શયત્યાકૃતિકૃત્વાક્ષયમાપ્યામ્યતેપુનઃ ॥ ૭૭ ॥

મધુમેહમાં વાત, પિત્ત તથા કફ ત્રણેનાં લક્ષણુ વારંવાર પ્રકટ થાય છે અને ફરી
તેનો ક્ષય થાય છે. ૭૭.

મધુ મેહનો ઉપદ્રવ.

ઉપેક્ષયાસ્યજાયન્તેપિડકાઃસપ્તદારુણાઃ । માંસલેષ્વવકારોષુમર્મસ્વપિચસન્ધિષુ
 ॥ ૭૮ ॥ શરાવિકાકચ્છપિકાજાલિનીસર્ષપીતથા । અલજીવિનતાખ્યાચવિદ્રધી-
 ચેતિસપ્તમી ॥ ૭૯ ॥

મધુમેહની ઉપેક્ષા કરવાથી માંસલસ્થાનોમાં, તથા સંધિઓમાં અત્યંત કષ્ટદાયક સાત પ્રકારની પીડીકા થાય છે. ૭૮. તેનાં શરાવિકા, કચ્છપિકા, જલની, સર્ષપી, અલજીવિનતા, અને વિદ્રધિ, આ સાત નામ છે. ૭૯.

અન્તેન્નતામધ્યનિમ્નાશ્યાવાક્લેદ્ઋજાન્વિતા । શરાવિકાસ્યાત્પિડકાશરાવાકૃ-
 તિસંસ્થિતા ॥ ૮૦ ॥

જો પિડકા ઉચી કિનારોવાળી હોય, મધ્યમાંથી નીચી હોય, શ્રાવ ક્લેદ અને પીડા-યુક્ત હોય તથા સકોરાના જેવા આકારની હોય તો તેને શરાવિકા કહે છે.

અવગાઠાર્ત્તિનિસ્તોદામહાવાસ્તુપરિગ્રહા । શ્લક્ષ્ણાકચ્છપપૃષ્ઠામાપિડકાકચ્છપી-
 મતા ॥ ૮૧ ॥ સ્તબ્ધાશિરાજાલવતીસ્લિગ્ધસ્નાવામહાશયા । રુજાનિસ્તોદબહુ-
 લાસક્ષ્મચ્છિદ્રાચજાલિની ॥ ૮૨ ॥

જેમાં ચેર આવે, ભેદન જેવી પીડા થાય, ગંભીર હોય તે અનેક સ્થાનોમાં વ્યાપક હોય, જેનો ઉપરનો ભાગ ચિકણો અને કાચ્યાની પીઠ જેવો સરખો હોય તેને કચ્છપિકા કહે છે ૮૧. જે પિડકા પ્હોળી હોય, જેના પર નસોની જળ દેખાય, જેમાંથી ચીકણી રસી નીકળે, અધિક દુર સુધી વ્યાપ્ત હોય, જેમાં અત્યંત પીડા હોય, ભેદન જેવી પીડા થાય, નહાનાં નહાનાં ઘણાં છિદ્ર હોય તેને જલની કહે છે. ૮૨.

પિડકાનાતિમહતીક્ષિપ્રપાકામહારુજા । સર્ષપીસર્ષપામાભિઃ પિડકામિશ્રિતામ-
 વેત્ ॥ ૮૩ ॥ દહતિત્વચમુત્થાનેતૃષ્ણામોહજ્વરપદા ॥ વિસર્પત્યનિશંદુઃસ્વાદહ-
 ત્યગ્નિરિવાલજી ॥ ૮૪ ॥

જે પીડકા મ્હોટી ન હોય, જલ્દી પાકે તેવી હોય, જેમાં પીડા વધુ હોય, સરસવના જેવી હોય, ખુબ્લીવાળી હોય તેને સર્ષપિકા કહે છે. ૮૩. જે પિડકા ઉકેતાંજ ત્વચામાં દાહ કરવાવાળી હોય, તૃષા, મોહ તથા જ્વરથી યુક્ત, નિરંતર વધનાર અને અત્યંત દુઃખ-દાયક અગ્નિની માફક દાહ કરનાર પીડીકાને અલજીવિનતા કહે છે. ૮૪.

અવગાઠરુજાક્લેદાપૃષ્ઠેવાપ્યુદરેડપિવા । મહતીવિનતાનીલાપિડકાવિનતામતા ८૫
 અંદર અત્યંત પીડાવાળી, કલેદયુક્ત, પીઠ તથા ઉદરમાં થનારી, મ્હોટા આકારવાળી, અને કાળા રંગવાળી પીડીકાને વિનતા કહે છે. ૮૫.

વિદ્રધિદ્વિવિધામાહુર્વાહ્યામામ્યન્તરંતથા ॥ બાહ્યાત્વક્ત્સાયુમાંસોત્થાકણ્ડરામામ-
 હારુજા ॥ ૮૬ ॥ શીતકાન્નવિદાહુણ્ણરુક્ષશુષ્કાતિભોજનાત્ । વિરુદ્ધાજીર્ણસં-
 ક્ષિષ્ટવિષમાસાત્મ્યભોજનાત્ । વ્યાપન્નબહુમચ્ચત્વાદ્વેગસન્ધારણાચ્છમાત્ ॥ ૮૭ ॥

અભ્યાસ્યામન્નયનાદિભારાધ્વમૈથુનાત્ । અન્તઃશરીરેષાંસાસ્ત્યાવિશન્તિયદ્દ-
 ક્ષાઃ ॥ ૮૮ ॥ તદાસન્નાયતેગ્રંથિર્ગમ્भीરસ્યઃસુદારુણઃ । હૃદયેલ્લોલિયકૃતિ-
 ણીદિક્કૃક્ષૌચવૃક્કયોઃ ॥ ૮૯ ॥ નાભ્યાંવંક્ષણયોર્વાપિવસ્તૌવાતીવ્રવેદનઃ । દુષ્ટર-
 ળ્લાલેસાત્રત્વાત્સવૈશીઘ્રંવિદહ્યતે ॥ ૯૦ ॥ તતઃશીઘ્રવિદાહિત્વાદિદ્રધીત્યભિધી-
 યતે ॥ ૯૧ ॥

વ્યથચ્છેદ્ભ્રમાનાહશબ્દસ્ફુરણસર્પણૈઃ । વાતિકીંપૈત્તિકીંતૃષ્ણાદાહમોહમદજ્વરૈઃ
 । જૃમ્ભોલ્લેશારુચિસ્તમ્ભશીનકૈઃ શ્લૈષ્મિકીંગિદુઃ ॥ ૯૨ ॥ સર્વાસ્વાસુમહચ્છુ-
 લંચિદ્રધીષૂપજાયતે ॥ તપ્તૈઃશ્લૈષ્ઠૈર્યથામધ્યેતોલ્મુકૈરિવદહ્યતે । વિદ્રધીવ્યમ્લતાંયા-
 તાવૃશ્ચિકૈરિવદશ્યતે ॥ ૯૩ ॥

વિદ્રધિ બાલ અને અંદરના ભેદથી બે પ્રકારની થાય છે. બાલ વિદ્રધિ ત્વચ્ચા, સ્નાયુ તથા માંસમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે જોવામાં મોટી નસની બરાબર થાય છે અને તેમાં પીડા અધિક થાય છે. ૮૬ શીત, વિદાહી ગરમ, રક્ષ, શુષ્ક, વિરક્ષ તથા દુર્ગંધિત વસ્તુઓના ખાવાથી, બહુજ તથા વિષમ જોજનથી અજીર્ણમાં ખાવાથી, અસાત્મ્ય વસ્તુઓને ખાવાથી, દુષિત અન્ન ખાવાથી, બહુજ મધ પીવાથી, મળમૂત્રાદિ વેગેને રોકવાથી, અમથી, શરીરને વિષમતાથી રાખવાથી, વ્યાયામ તથા શયન કરવાથી, બહુજ ભાર ઉઠાવવાથી, બહુજ ચાલવાથી અને બહુજ મૈથુનથી શરીરની અંદર માંસ તથા રૂધિરમાં વાતાદિ દોષ બ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે શરીરની અંદર બયાનક ગ્રંથ ઉત્પન્ન થાય છે. હૃદય, યકૃત, પ્લીહા, કુખ, કાળજી, હુંટી, વંક્ષણ (જાંગ તથા નિતંબની સંધિ) અને અસ્તિમાં અત્યંત પીડા કરનાર તે ગ્રંથિ ઉત્પન્ન થાય છે. દુષિત રૂધિરની અધિકતાથી જલ્દી વિદગ્ધ (પાડી) થઈ જાય છે. જેથી તેને વિદ્રધિ કહે છે (૮૬-થી ૯૧) વેધન અને છેદન જેવી પીડા ભ્રમ, આનાહ, શબ્દ સ્ફુરણ, અને સરસરાટ આ લક્ષણોથી વાતજ વિદ્રધિ, તૃષા, દાહ મોહ, મદ તથા તાવથી પિત્તજ વિદ્રધિ, અને જંભાઈ, ઉત્કલેશ, અરચિ, સ્તંભ તથા શીતથી કફજ વિદ્રધિ જાણી. આ સર્વ વિદ્રધિઓમાં ધણી પીડા થાય છે. ૯૨.

એમ જણાય છે કે જાણે કોઈ તપાવેલા શસ્ત્રથી મથતું હોય અથવા તેા દેવતાથી દ્વંષાયા જેવી પીડા જણાય છે. વિદ્રધિ પાકતી વખતે વિંધીન કરડવા જેવી પીડા થાય છે. ૯૩.

તનુરુક્ષારુણંસ્લાવંફેનિલંવાતવિદ્રધી । તિલમાષકુલત્યોદસન્નિભંપિચાચિદ્રધી ૯૪
 શ્લૈષ્મિકીસ્રવતિશ્વેતંબહુલંપિચ્છિલંબહુ । લક્ષણંસર્વમેવૈતદ્ભ્રજતેસાન્નિપાતિકી ૯૫

વાતજ વિદ્રધિમાં પાતળો, રક્ષ રક્તવર્ણ તથા ફેણુવાળો શ્રાવ થાય છે. પિત્તજ વિદ્રધિમાં તલ, અડદ તથા કુલથીના રસની માફક સ્લાવ થાય છે. ૯૪ અને કફજ વિદ્રધિમાં શ્વેતવર્ણ, ચિક્ષો તથા ગાદો ધણોજ શ્રાવ થાય છે. સન્નિપાતજ વિદ્રધિમાં આ સર્વ લક્ષણ થાય છે. ૯૫.

અથાસાંવિદ્રધ્યાંસ્ત્રધ્યાસાધ્યવિશેષજ્ઞાનાર્યસ્થાનકુર્તાલિ. વિશ્વચતુષ્પદેશ્યામઃ ।
તમપ્રધાનમર્મજાયાંવિદ્રધ્યાંહૃદ્દૃનતમકપ્રમોહકાસાઃક્લોમજાયાંપિપાસાઃસ્વશ્વાપગ-
લગ્રહાઃ । યકુજ્જાર્યાંશ્વાસઃ । પ્લીહજાયામુચ્છ્રાસોપરોધઃ । કુક્ષિજાયાંકુક્ષિપા-
શ્ચાન્તરાંસશૂલમ્ । વૃક્કજાયાંપાર્શ્વપૃષ્ઠકટિગ્રહઃ નાભિજાયાંહિકાવંક્ષણજાયાં સ-
વિચસાદઃ । વસ્તિજાયાંકૃચ્છ્રમૂત્રપૂતિવર્ચસ્ત્વંચેતિ ॥ ૧૬ ॥

હવે આ વિદ્રધિયોની સાધ્યાસાધ્ય વિશેષતા જાણવાને માટે વિદ્રધિયોના સ્થાનાનુસાર લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. જેમકે હૃદયમાં વિદ્રધિ થવાથી વક્ષઃસ્થલમાં ધડકવું, તમકશ્વાસ, મોહ તથા ખાંસી, ક્લોમમાં વિદ્રધિ થવાથી તૃષા અને મુખનું સુકાવું, તથા ગલગ્રહ, યકૃતમાં વિદ્રધિ થવાથી શ્વાસ, પ્લીહામાં વિદ્રધિ થવાથી શ્વાસ લેવામાં કષ્ટ થવું, કુક્ષિમાં વિદ્રધિ થવાથી પાર્શ્વ, પીઠ તથા કટિમાં પીડા, નાભિમાં વિદ્રધિ થવાથી હીચકી, વંક્ષણમાં વિદ્રધિ થવાથી જંગમાં પીડા, અને અસ્તિમાં વિદ્રધિ થવાથી મૂત્રકચ્છ તથા મલનું અત્યંત દુર્ગન્ધિત થવું આ લક્ષણ થાય છે. ૯૬.

પક્કામબિન્નાસુરુર્જ્જાસુમુલાત્સ્રાવઃ સ્વતિ ।

અધોજાસુગુદાત, ઉભયતસ્તુનાભિજાયામ્ ॥ ૧૭ ॥

શરીરના ઉર્ધ્વ સ્થાનમાં થયેલ વિદ્રાધિ પાકાને કુટવાથી મુખથી શ્રાવ થાય છે. અધઃ સ્થાનમાં થયેલ વિદ્રધિયોના પાકાને કુટવાથી ગુદાથી શ્રાવ થાય છે. નાભિમાં થયેલ વિદ્રધિના પાકાને કુટવાથી મુખ તથા ગુદા બંને સ્થાનોથી શ્રાવ થાય છે. ૯૭.

તાસાંહન્નાભિવસ્તિજાઃ પરિપક્વાઃ સાન્નિપાતિકીચમરણાય । અવશિષ્ટાઃપુનઃ કુ-
શલમાશુપતિકારિણંચિકિત્સકમાસાઘ્રોપશામ્યન્તિ । તસ્માદચિરોત્થિતાંવિદ્રધી-
શક્ષસર્પવિદ્યુદગ્નિતુલ્યાંસ્નેહસ્વેદવિરેચનૈશ્ચોપક્રામેત્ । સર્વશોગુલ્મવચ્ચેતિચાત્ર ॥૧૮॥

તેમાંથી હૃદય, નાભિ તથા અસ્તિમાં થયેલ અને સંનિપાતજ વિદ્રધિયોના પાકાને કુટવાથી રોગી મરી જાય છે. અને આકાની વિદ્રધિયો ચતુર તથા શીઘ્રતાકારક વૈધ મળવાથી શાન્ત થાય છે જેથી વિદ્રધિ ઉત્પન્ન થતાંજ શસ્ત્ર, સર્પ, વીજળી, તથા અગ્નિના જેવી તેને જાણીને સ્નેહ, સ્વેદ તથા વિરેચન દ્વારા ગુદમતી માફક તેની ચિકિત્સા કરવી. ૯૮.

મ્બંતિચાત્રવિનાપ્રમેહમપ્યેતાજાયન્તેદુષ્ટમેદસઃ ।

તાવચ્ચૈતાનલક્ષ્યન્તેયાવદ્વસ્તુપરિગ્રહઃ ॥ ૧૯ ॥

જેની મેદા દુષિત હોય છે તેને પ્રમેહ સિવાય પણ આ પિડિકા ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યાં સુધી તે ફેલાતી નથી ત્યાં સુધી લક્ષિત થતી નથી. ૯૯.

શરાવિકાકચ્છપિકાજાલિનીચેતિદુઃસહાઃ ।

જાયન્તેતાશ્ચતિબલાઃપ્રભૂતશ્લેષ્મમેદસામ્ ॥ ૨૦૦ ॥

અધિક કફ તથા મેદવાળા પુરુષને શરાવિકા, કચ્છપિકા અને જાલિની નામની અત્યંત દુઃખદાયી પિડિકા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૦.

સર્ષપીચાલજીચૈવવિનતાવિદ્રધીચયાઃ ।

સઘ્યઃપિત્તોલ્વણાસ્તાહિસમ્ભવન્ત્યલ્પમેદસામ્ ॥ ૧૦૧ ॥

થોડા મેદવાળા પુરુષને સર્ષપી, અલજી, વિનતા, અને વિદ્રધિ નામની સુખસાધ્ય પિડિકા થાય છે. ૧૦૧.

મર્મસ્વંસેગુદેપાલ્યોઃસ્તનેસન્ધિષુપાદયોઃ । જાયન્તેયસ્યપિડકાઃસપ્રમેહીનજીવતિ

॥ ૧૦૨ ॥ તથાન્યાઃપિડકાઃસન્તિરક્તપીતાસિતારુણાઃ । પાણ્ડુરાઃપાણ્ડુવર્ણા-

શ્ચભસ્માભામેચકમ્ભાઃ ॥ ૧૦૩ ॥ મૃદ્વચશ્ચકઠિનાશ્ચાન્યાઃસ્થૂલાઃમૂક્ષ્માસ્તથાપરાઃ ।

મન્દવેગામહાવેગાઃસ્વલ્પશૂલામહારુજાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

જેને મર્મસ્થાન ગુદા, કાંધ, સ્તન, અને પગની સંધિ આ સ્થાનોમાં જે પ્રમેહની પિડિકા થાય છે તે જીવી શકતા નથી, ૧૦૨. પિડિકાઓ સિવાય પીત્ત, રક્ત, શ્વેત, લાલ, કિંચિત્ લાલ, ભૂરી, તથા પાંડુરંગ યુક્ત ભળ્મની સમાન, આભાવાળી, સ્નિગ્ધ, કાળા રંગવાળી, ૧૦૩ કોઈ કોમળ, કોઈ કઠીન, કોઈ સ્થુળ, કોઈ સૂક્ષ્મ, કોઈ શીઘ્ર ઉત્પન્ન થનાર કોઈ ધીરે ધીરે ઉત્પન્ન થનાર, અને કોઈ સ્વલ્પ પીડાવાળી કોઈ અધિક પીડાવાળી પિડિકા થાય છે. ૧૦૪.

તાબુદ્ધામારુતાદીનાંયથાસ્વૈર્હેતુલક્ષણૈઃ ।

બ્રૂયાદુપાચરેચ્ચાશુમાગુપદ્રવદર્શનાત્ ॥ ૧૦૫ ॥

તેની વાતાદિ દોષોના હેતુ તથા લક્ષણો દ્વારા જાણીને ઉપદ્રવ થતા પહેલાંજ જલદી ચિકિત્સા કરવી. ૧૦૫.

તૃટ્શ્વાસમાંસસંકોથમોહહિકામદજ્વરાઃ ।

વીસર્પમન્દસંરોધાઃ પિડકાનામુપદ્રવાઃ ॥ ૧૦૬ ॥

તૃપા, શ્વાસ, માંસનું પાકવું, પ્રમેહ, હિયકી, મદ, જ્વર, જલેરી વા, અને મરોનો સંરોધ આ પિડિકાઓનો ઉપદ્રવ છે. ૧૦૬.

ક્ષયઃસ્થાનંચવૃદ્ધિશ્ચદોષાણાંત્રિવિધાગતિઃ । ઋધ્ધર્વશ્ચાધશ્ચતિર્ય્યકચવિજ્ઞેયાત્રિવિ-

ધાપરા ॥ ૧૦૭ ॥ ત્રિવિધાચાપરાકોષ્ટશાસ્વામર્માસ્થિસન્ધિષુ ।

ભેદેનદોષાણાંત્રિવિધાગતિઃ ॥ ૧૦૮ ॥

ક્ષય, સ્થિરતા તથા વૃદ્ધિ દોષોની આ ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે. ઉપર નીચે તથા ત્રાંસા આ પણ ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે. ૧૦૭. અને કોષ્ટ, શાખા, મર્મ તથા હાડકાંની સંધિ આ પણ ત્રણ પ્રકારનો ગતિ છે. પ્રકારોના ભેદથી દોષોની આ ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે.

ચયપ્રકોપપ્રશમાઃપિત્તાદીનાંયથાક્રમમ્ ।

ભવન્ત્યેકૈકશઃષટ્સુકાલેષ્વભ્રાગમાદિષુ ॥ ૧૦૯ ॥

વર્ષા, શરદ, હેમન્ત, શિશિર, વસન્ત, તથા ગ્રીષ્મ આ છ રતુઓમાં ક્રમથી પિત્તાદિ દોષોનો સંચય, કોપ તથા પ્રશમન થાય છે. ૧૦૯

ગતિઃકાલકૃતાચૈષાચયાદ્યાપુનરુચ્યતે ।

ગતિશ્ચદ્વિવિધાદૃષ્ટાપ્રાકૃતાવૈકૃતાચયા ॥ ૧૧૦ ॥

આ દોષોની કાલકૃત ગતિ કહેવાય છે. ગતિ એ પ્રકારની હોય છે. એક પ્રાકૃત અને એક વૈકૃત. ૧૧૦.

પિત્તાદ્દ્યૂષ્મોષ્મણઃપક્તિર્નરાણામુપજાયતે ।

તત્ત્વપિત્તપ્રકુપિતંવિકારાન્કુરુતેબહૂન્ ॥ ૧૧૧ ॥

પ્રાકૃત અર્થાત પ્રકૃતિસ્થપિત્તની ગરમીથી મનુષ્યોને અત્રનું ચથોચિત પરિપાક થાય છે. અને વિકારને પ્રાપ્ત થયેલ પિત્ત અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૧.

પ્રાકૃતસ્તુબલંશ્લેષ્માવિકૃતોમલુચ્યતે ।

સચૈવૌજઃસ્મૃતઃકાયાસચપાપ્મોપદિશ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

પ્રકૃતિસ્થ અર્થાત ઠીક સ્વભાવથી સ્થિત થયેલ કફને શરીર અળ અને ઓળ કહે છે અને તે કફને વિકૃત થવાથી મળ અને પાપ કહેવામાં આવે છે. ૧૧૨.

સર્વાહિચેષ્ટાવાતેનસપ્રાણઃપ્રાશ્વિનાંસ્મૃતઃ ।

તેનૈવરોગાજાયન્તેતેનચૈવોપરુઘ્યતે ॥ ૧૧૩ ॥

પ્રાણિયોની સંપૂર્ણ એષ્ટા વાયુથીજ થાય છે. તેને પ્રાણ કહે છે અને તે વાયુથી અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી નાશ પણ થાય છે. ૧૧૩.

નિત્યંસન્નિહિતામિત્રંસમીક્ષ્યાત્માનમાત્મવાન્ ।

નિત્યંયુક્તઃપરિચરેદ્વિચ્છિન્નાયુરભિત્વરમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષ રોગોને સદૈવ શરીરની નિકટ જાણીને તેની પરીક્ષા કરીને હંમેશાં આયુષ્યની રક્ષાને માટે યત્ન કર્યા કરે છે. ૧૧૪.

અધ્યાયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

॥ તત્ર શ્લોકૌ ॥

શિરોરોગાઃસહદ્રોગારોગામાનવિકલ્પજાઃ । ક્ષયાઃસપિડકાશ્ચોક્તાદોષાણાંગતિ-
રેવચ ॥ ૧૧૬ ॥ ક્રિયન્તઃશિરસીયેઽસ્મિન્નધ્યાયેતત્ત્વદર્શિના । જ્ઞાનાર્થમિષજા-
શ્ચૈવપ્રજાનાશ્ચહિતૈષિણા ॥ ૧૧૬ ॥

અહીં અધ્યાયની સમાપ્તિમાં શ્લોક છે કે આ ક્રિયન્તશિરસીય અધ્યાયમાં શિરો રોગ, હૃદયરોગ, રોગોના માનભેદ, ક્ષયોનો પ્રકાર, પિડકાઓના ભેદ, દોષોની ગતિ આ સર્વ વૈદ લોકના જ્ઞાનને માટે અને પ્રજ્ઞના હિતને માટે ભગવાન આત્રેયજીએ વર્ણન કર્યું. ૧૧૫-૧૧૬

इति रोग चतुष्केक्रियन्तः शिरसीयोनाम सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ।

ઇતિ રોગ ચતુષ્કેક્રિયન્તશિરસીયો નામનો સપ્તરમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૧૭.

અષ્ટદશોધ્યાયઃ

અથાત્ત્રિશોધીયમધ્યાયં વ્યાख्या સ્યામ इतिहस्माह भगवानात्रेयः

હવે હું ત્રિશોધીય અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરું છું એવું ભગવાન આત્રેયજી કહેવા

શાખ્યા.

સોથ મેદ તથા વાતાદિજન્ય લક્ષણ.

ત્રયઃશોથાભવન્તિ । વાતપિત્તશ્લેષ્મનિમિત્તાઃ તેપુનર્દ્વિવિધાઃ નિજાગન્તુમેદેન । તત્રાગન્તવઃ । છેદનમેદનક્ષણનમજ્જનપિચ્છનોત્પેષણપ્રહારવધબન્ધનવેષ્ટનવ્યધનપીડનાદિભિર્વા । મહાતકપુષ્પફલરસાત્મગુણાશૂકક્રિમિશૂકાહિતપત્રલતાગુલ્મસંસ્પર્શનૈર્વાસ્વેદનપરિસર્પણાવમૂત્રણૈર્વાવિષિણામ્ । સવિષા વિષપ્રાણિદંષ્ટ્રાદન્તવિષાણનખનિપાતૈર્વા । સગરવિષવાતહિમદહનસંસ્પર્શનૈર્વાશોથાઃસમુપજાયન્તે । તેયથાસ્વંહેતુજૈર્વ્યજ્જનૈરાદાવુપલભ્યન્તે । નિજવ્યજ્જનૈકદેશવિપરીતૈઃત્રણબન્ધમન્ત્રાગદપ્રલેપપ્રવાતનિર્વાપણાદિભિશ્ચોપક્રમૈરુપક્રમ્યમાણાઃપ્રશન્તિમાપચ્ચન્તે ॥૧॥

શોથ (સોજ) ત્રણ પ્રકારના થાય છે. એક વાતથી, ખીજ પિતથી અને ત્રીજ કફથી. તે પણ એ પ્રકારના થાય છે. એક નિજ ખીજે આગંતુક તેમાં આગંતુક શોજ છેદન, ભેદન, ક્ષણન, ભંજન, પિચ્છન, ઉત્પેષણ, પ્રહાર, વધ, બંધન, વેષ્ટન, વ્યધન અને પીડન વિગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે ભિલામાનાં ફલ, ફલ, રસથી, કૌવચના ફળથી, શુકવિશેષ કૃમિયોથી અને અન્ય ઝેરીપત્ર, ડાળ, ગુલ્મ વિગેરેના સ્પર્શથી, સ્વેદ, પરિસર્પણ વા મૂત્ર વિગેરેથી અથવા વિષનાળા કે વિષ સિવાયના પ્રાણીયોના દાંત સીંગડાં, નખ વિગેરે લાગવાથી, અથવા ગર, વિષ, પવન, હિમ અને અગ્નિ લાગવાથી જે સોજે આવે છે તેને આગંતુક શોથ કહે છે. કેમકે તે સોજ નિજ કારણથી ઉક્ત અર્થાત બહારના કારણથી પ્રગટ થાય છે. ત્રણ બંધન, મંત્ર અગદ, પ્રલેપ, સેક અને નિર્વાપણ વિગેરે ચિકિત્સા દ્વારા આગંતુજ શોથ શાંત થાય છે. ૧

નિજાસ્તુપુનઃસ્નેહસ્વેદનવમનવિરેચનાસ્થાપનાનુવાસનશિરોવિરેચનાનામયથાવત્પયોગાન્મિધ્યાસંસર્જનાદ્વા । છર્ચલસકવિસૂચિકાશ્વાસક્રાસાતીસારશોષપાણ્ડુરોગજ્વરોદરપ્રદરભગન્દરાશોવિકારાતિકર્ષણૈર્વા । કુષ્ઠકણ્ઠપિટ્ઠકાદિભિર્વાછર્દિ-ક્ષવયુદ્ધારશુક્રવાતમૂત્રપુરીષવેગધારણૈર્વાર્ચમરોગોપવાસકર્ષિતસ્યવા । સહસાતિર્ગુર્બલલવણપિષ્ટાન્નફલશાકરાગદધિહરીતકમચ્ચમન્દકવિરૂઢયાવશૂકશમીધાન્યાનૂપૌદકપિશ્નિતોપયોગાન્મૃત્પક્વલોષ્ટ્રમક્ષણાલ્લવણાતિમક્ષણાદ્વાગર્ભસમ્પીડનાદામર્ગર્ભપતનાત્પજાતાનાશ્ચમિથ્યોપચારાદુદીર્ણદોષત્વાચ્છેયાઃપ્રાદુર્ભવન્તિ ।

इत्युक्तःसामान्योहेतुः ॥ २ ॥

નિજશોથ વમન વિરેચન, આસ્થાપન, અનુવાસન અને શિરોવિરેચનના અયોગ્ય,

પ્રયોગથી અથવા તેમાં કુપથ્યાદિ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેવીજ રીતે ઉલટી, અલસક વિશુચિક, શ્વાસ, ખાંસી અતિસાર, શોષ, પાંડુ, ઉદર રોગ, પ્રદર, ભગંદર, હરસથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષોને પણ સોજા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ કોઠ, ખુબ્લી તથા પિડકા વિગેરેથી અથવા ઉલટી; છીંક, ઓડકાર, વીર્ય, અધોવાત, મળ અને મૂત્રના વેગને રોકવાથી સોજા ઉત્પન્ન થાય છે. ચર્મરોગ વાળાને, અથવા અત્યન્ત ઉપવાસ કરવાવાળાને સોજા થાય છે. સાધારણ રીતે બહુજ ભારે, ખાટા, ખારા, મીઠા પદાર્થો, ૧ળ, શાક, દહીં, હરિત, મધ, મંદક, અંકુર કુટેલું, ધ્યાન, કસ, શુક્રધાન્ય, સ્ત્રી ધાન્ય, અનુપસંચારી અને જળચર પ્રાણીઓનું બહુજ માંસ ખાવાથી, માટી, કાદવ કે રોડાં ખાવાથી, અધિક મીઠું ખાવાથી, ગર્ભ પીડા યા ગર્ભ પડવાથી અથવા પ્રસવ વખતે યોગ્ય આહાર વિહાર ન કરવાથી સોજા ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા ઉખડી ગયેલા દોષોને રોકવાથી સોજા ઉત્પન્ન થાય છે. આ સોજાનાં સામાન્ય કારણ છે. ૨

અયંત્વત્રવિશેષઃ । શીતરૂક્ષલઘુવિષદશ્રમોપવાસાતિકર્ષણક્ષેપણાદિર્ભિર્વાયુઃપ્રકુપિતઃત્વઙ્માંસશોણિતાદીન્યભિભૂયશોથજ્જનયતિ । સક્ષિપ્રોત્થાપનપ્રશમોભવતિ । શ્યાવારુણવર્ણઃપ્રકૃતિવર્ણોવાચલઃસ્પન્દનઃસ્વરપરુષભિન્નત્વગ્લોમાચ્છિદ્રતઙ્ગત્ત્વમિદ્યતઙ્ગત્ત્વપીડ્યતઙ્ગત્ત્વસૂચીભિરિવતુદ્યતેપિપીલિકાભિરિવસંસૃપ્યતેસર્ષપકલ્પાલિમ્મૈવચિમિચિમાયતેસંકુચ્યતેઆયમ્યતેઈતિવાતશોથઃ ॥ ૩ ॥

શોજાનાં વિશેષ કારણ એ છે કે શીતલ, રક્ષ, હલકા અને વિશદ પદાર્થોના અધિક સેવનથી, પરિશ્રમ અને ઉપવાસથી, કૃશ થવાથી અને આક્ષેપણ વિગેરેથી વાયુ દુષિત થઇને ત્વચા, માંસ, રક્તાદિમાં પ્રવેશી સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. તે વાતજન્ય શોજા જલદી પ્રગટ તેમજ જલદી શાંત થઈ જાય છે. તે કાળા, લાલ તથા રક્ષ વર્ણુ થવો, ચંચળતા, વાળ-ત્વચા, કેડાનું ફાટવું, તેમાં બેદન જેવી પીડા, સજ્જગરવા જેવી પીડા, સાધારણ પીડા, કીડીયો કરડવા જેવી પીડા, સરસવનો લેપ કરવાથી જેવો ચરચરાટ થાય છે તેવી રીતે કદી સોજા કમી થાય છે, કદી ફેલાઈ જાય છે. આ સર્વ લક્ષણ વાના સોજામાં થાય છે. ૩

ઉષ્ણતીક્ષ્ણકટુકક્ષારલવણામ્લાકીર્ણમોજનૈરશ્યાતપપ્રતાપૈશ્વપિત્તંપ્રકુપિતંત્વઙ્માંસશોણિતાન્યભિભૂયશોથજ્જનયતિ । સાક્ષિપ્રોત્થાપનપ્રશમોભવતિ । કૃષ્ણપીતનીલતામ્રકાવભાસઉષ્ણોમૃદુઃકપિલતામ્રલોમાઉષ્યતેદ્યૂયતેધૂપ્યતેઉષ્માયતેસ્વિદ્યતેક્ષિદ્યતેનચસ્પર્શમુષ્ણંવાસુષૂયતેઈતિપિત્તશોથઃ ॥ ૪ ॥

ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, કડવાં ક્ષાર, ખારા અને અજીર્ણકારક પદાર્થો ખાવાથી, અગ્નિ, ધુપ, અને સંતાપને સહન કરવાથી, પિત્ત, કુપિત થઈ ત્વચા, માંસ, લોહી વિગેરેને બગાડીને સોજા ઉત્પન્ન કરે છે. તે જલદી ઉત્પન્ન થાય છે અને મટી જાય છે. તે કાળા, પીળા, લીલા અને તાંબાના વર્ણુના થાય છે તથા સ્પર્શમાં ગરમ અને નરમ થાય છે. વાળ ભુરા અને તાંબાના રંગના થાય છે. તેમાં દાહ અને પીડા અધિક થાય છે. ધુઆંસા ઉઠી,

અગ્નિ સમાન ગરમ માલુમ પડે છે. પરસેવો થવો, કલેદ અને ગરમ વસ્તુને પકડી શકાય નહિ આ પિત્તના સોળનાં લક્ષણુ છે. ૪

ગુરુમધુરશીતસ્નિગ્ધૈરતિસ્વપ્નવ્યાયામાદિભિશ્ચશ્લેષ્માપ્રકુપિતઃ ત્વઙ્માંસશોણિતા-
દીન્યભિભૂયશોથઙ્ગનયતિ । સ કૃચ્છ્રોત્થાનપ્રશમોભવતિ । પાણ્ડુઃશ્વેતાવભાસઃ
સ્નિગ્ધઃશ્લેષ્ણઃગુરુઃસ્થિરઃસ્ત્યાનઃ શુક્લાગ્રરોમાસ્પર્શોષ્ણસહશ્ચેતિશ્લેષ્મશોથઃ ॥૫॥

ભારે, મીઠા, શીતળ, ચિકણા પદાર્થોના સેવનથી, અધિક સુવાથી, પરિશ્રમ ન કરવાથી, કફ કુપિત થઈને ત્વચા, માંસ, શ્વિર વિગેરેમાં પ્રવેશ કરીને શોથ વિલંબે પ્રકટ થાય છે અને વિલંબે મટે છે. તે પાંડુ અને સફેદ વર્ણુ, ચિકણા, ગાઠા, ભારે, કઠોર, ગીલા જેવા હોય છે. વાળનો આગળનો ભાગ સફેદ જેવો થાય છે. અને આ સોળપર ગરમ સ્પર્શ પ્રિય લાગે છે. આ કફના સોળનાં લક્ષણુ છે. ૫

યથાસ્વકારણાકૃતિસંસર્ગાદ્વિદોષશજાહ્વયઃશોથાઃભવન્તિ । તથાસ્વકારણાકૃતિ-
સન્નિપાતાત્સાન્નિપાતિકૈકઃ । એવંસપ્તવિધોભેદઃ । પ્રકૃતિભિસ્તાભિર્ભિદ્યમાનોદ્વિ-
વિધસ્ત્રિવિધશ્ચતુર્વિધઃસપ્તવિધશ્ચશોથઙ્ગપલભ્યતે । પુનશ્ચૈકવોત્સેધસામાન્યા-
દિતિ ॥ ૬ ॥

બંધે દોષોના કારણુ અને લક્ષણોના સંબંધથી વાત પિત્તજ, વાતકફજ, પિત્તકફજ આ ભેદથી ત્રણ પ્રકારના સોળ થાય છે. એવી રીતે ત્રણે દોષોનાં કારણુ અને લક્ષણુના સંબંધથી સન્નિપાતકનો ૧ સોળે થાય છે. એવી રીતે નિજ સોળના સાત ભેદ થયા. પ્રથમ સ્વભાવ ભેદથી નિજ અને આગંતુક તાપિસોળ બે પ્રકારના છે. ફરી વાત, પિત્ત આ ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે અને વાતજ, વાતકફજ, પિત્તકફજ, સન્નિપાતજ કફ આ ભેદથી ચાર પ્રકારના થયા. વાતાદિના ભેદથી સન્નિપાત પર્યંત સાત પ્રકારના થયા. સામાન્ય સોળ તરીકે જેવામાં આવે તે સોળ એકજ પ્રકારના છે. ૬

भवतिचात्र । शून्यन्तेयस्यगात्राणिस्वपन्तीवरुजन्तिच । निपीडितान्युन्नमन्तिवा-
तशोथन्तमादिशेत् ॥ ७ ॥ यश्चाप्यरुणवर्णाभःशोथेनक्तंप्रणश्यति । स्नेहोष्ण-
मर्दनाभ्याञ्चप्रणश्येत्सचवातिकः ॥ ८ ॥

જેની દેહ ચલાયમાન, સુન્ન તથા અત્યંત પીડાયુક્ત હોય, દયાવવાથી જલ્દી ઉઠી થાય તે વાતજ શોથ છે. જે સોળ લાલ વર્ણુના હોય, રાત્રિમાં શાંત થઈ જાય, સ્નેહ તથા ગરમ વસ્તુઓના લેપથી કે ચોપડવાથી મટી જાય તે વાયુના સોળ સમજવા. ૭-૮.
યઃપિપાસાજ્વરાર્તસ્યદૂયતેઽથવિદહતે । સ્વિદ્યતેક્લિદ્યતેગન્ધી સપિત્તશ્વયથુઃસ્મૃતઃ
॥ ૯ ॥ યઃપીતનેત્રવક્ત્વકૂર્વમધ્યાત્પસૂયતે । તનુત્વકૂચાતિસારીચપિત્તશોથઃ
સઙ્ચયતે ॥ ૧૦ ॥

જે સોળમાં અત્યંત પીડા તથા દાહ હોય, પરસેવા તથા કલેદ નીકળે, દુર્ગંધી આવે, શરીરના મધ્ય ભાગથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય, ત્વચા પાતળી થાય, અને રોગી તૃષ્ણા જવર

તથા અતિસારથી વ્યાકુળ હોય અને તેનું મુખ ત્વચા તથા નેત્ર પીળા થઈ જાય તેને પિત્તના સોજા હોય છે. ૯-૧૦.

યઃશીતલઃસક્તગતિઃકણ્ડૂમાન્પાણ્ડૂરેવચ । નિપીડિતોનોન્નમતિશ્વયથુઃસ કફા-
ત્મકઃ ॥ ૧૧ ॥ યસ્યશસ્ત્રકુશચ્છેદાચ્છોણિતેનપ્રવર્તતે । કૃચ્છ્રેણપિચ્છાન્સ્રવ-
તિસચાપિકફસમ્ભવઃ ॥ ૧૨ ॥

જે સોજા શીતળ, ધીરે ધીરે વધનાર, ખંજવાળ વાળા, પાંડુવર્ણના, તથા દબાવ-
વાથી ઉચ્ચા થાય નહી તેને કફના સોજા કહે છે. જે સોજામાં શસ્ત્ર તથા કુશા વગેરેથી
છેદન કરવા છતાં પણ રક્ત ન નીકળે, અને કઠિનતાર્થી થોડો થોડો ગાઢ શ્રાવ થાય તેને
કફના સોજા કહે છે. ૧૧-૧૨.

નિદાનાકૃતિસંસર્ગાચ્છ્રુયથુઃસ્યાદ્દિદોષજઃ ।

સર્વાકૃતિઃસન્નિપાતાચ્છોથોવ્યામિશ્રહેતુજઃ ॥ ૧૩ ॥

હેતુ તથા લક્ષણોના સંસર્ગથી દ્વિદોષજ સોજા થાય છે અને સંપૂર્ણ લક્ષણોના મળ-
વાથી સંનિપાતજ સોજા જાણવા. ૧૩.

યસ્તુપાદાભિનિર્વૃત્તઃશોથઃસર્વાન્નગોભવેત્ ।

જન્તોઃસચસુકષ્ટઃસ્યાત્પ્રસૃતઃસ્ત્રીમુત્વાચ્ચયઃ ॥ ૧૪ ॥

જે સોજા પુરૂષના પગથી ઉત્પન્ન થઈને સંપૂર્ણ શરીરમાં ફેલાઈ જાય અને જે સ્ત્રીના
મુખથી ઉત્પન્ન થઈ સંપૂર્ણ શરીરમાં ફેલાઈ જાય તે સોજા કષ્ટસાધ્ય છે. ૧૪.

યશ્રાપિગુહ્યપ્રભવઃસ્ત્રિયોવાપુરુષસ્યવા ।

સચકષ્ટતમોજ્ઞેયોયસ્યચસ્યુરુપદ્રવાઃ ॥ ૧૫ ॥

જે સોજા સ્ત્રી અથવા પુરૂષના ગુહ્યસ્થાનમાં પ્રગટ થાય તે કષ્ટ સાધ્ય છે. જે તેમાં
બીજા ઉપદ્રવ હોય તે બહુજ કષ્ટ સાધ્ય થઈ જાય છે. ૧૫.

હૃદિઃશ્વાસોઽરુચિસ્તૃષ્ણાજ્વરોઽતીસારૈવચ ।

સપ્તકોઽયંસદૌર્બલ્યઃશોથોપદ્રવસંગ્રહઃ ॥ ૧૬ ॥

ઉલટી, શ્વાસ, અરુચિ, તરસ, તાવ, અતિસાર, દુર્બળતા, આ સાત શોજા રોગના
ઉપદ્રવ છે. ૧૬.

ઉપશ્નિહકાનું કારણ.

યસ્યશ્લેષ્માપ્રકુપિતઃજિહ્વામૂલેઽવતિષ્ઠતે ।

આશુસંજનયેચ્છોથંજાયતેઽસ્યોપજિહ્વિકા ॥ ૧૭ ॥

જે મનુષ્યનો કફ કોપિત થઈને જીભની જડમાં સ્થિત થઈ જાય છે તેને ઉપશ્નિહકા
નામના સોજા થાય છે. ૧૭.

ગલશુન્દીનું કારણ.

યસ્યશ્લેષ્માપ્રકુપિતઃકાકલેવ્યવતિષ્ઠતે ।

આશુસંજનયચ્છોથંકરોતિગલશુન્દિકામ્ ॥ ૧૮ ॥

જેના ક્ષ કોપિત થઇને તાણુના મૂળમાં સ્થિત થાય છે તેને તાણુમાં જન્મી સોળ ઉત્પન્ન થઇને ગલશુંડી રોગ પેદા કરે છે. ૧૮.

યસ્ય શ્લેષ્માપ્રકુપિતસ્તિષ્ઠત્યન્તર્ગલેસ્થિતઃ ।

આશુસન્નનયસ્છોથંગલગળ્હોઽસ્યજાયતે ॥ ૧૯ ॥

જેના ક્ષ કોપિત થઇને ગળાની નસોમાં પ્રવેશ કરી બહાર સોળે પ્રગટ કરે છે તે ગળાની બહારના સોળને ગલગંડ કહે છે. ૧૯.

ગલમ્હતું કારણ.

યસ્ય શ્લેષ્માપ્રકુપિતોગલબાહ્યેઽવતિષ્ઠતે ।

શ્નૈઃસન્નનયસ્છોથંગજાયતેઽસ્યગલગ્રહઃ ॥ ૨૦ ॥

જેના ક્ષ કોપિત થઇને ગળાની ભીતર સોળને પ્રકટ કરે છે તે સોળને ગલ ગ્રહ કહે છે. ૨૦.

વિસર્પતું કારણ.

યસ્ય પિત્તં પ્રકુપિતં સરક્ત્ત્વચિસર્પતિ ।

શોથં સરાગં જનયન્વિસર્પસ્તસ્ય જાયતે ॥ ૨૧ ॥

જેને પિત્ત કોપિત થઇને લોહીની સાથે મળીને ત્વચામાં ફરનાર લાલ રંગના સોળ પ્રકટ કરે છે તે સોળને વિસર્પ કહે છે. ૨૧.

પિડીકાતું કારણ.

યસ્ય પિત્તં પ્રકુપિતં ત્વચિરક્તેઽવતિષ્ઠતે ।

રાગં સશોથન્નયન્પિડકાતસ્ય જાયતે ॥ ૨૨ ॥

જેના પિત્ત કોપિત થઇને લોહી તથા ચામડીમાં સ્થિત થઇને લાલ રંગનો સોળે ઉત્પન્ન કરે છે. તેને પિડીકા થાય છે. ૨૨.

તલ, મસા, ખીલ અને શંખકતું કારણ.

યસ્ય પિત્તં પ્રકુપિતં શોણિતં પ્રાપ્ય શુષ્યતિ । તિલકાપિપ્લવોવ્યંગો નીલિકાચાસ્ય-
જાયતે ॥ ૨૩ ॥ યસ્ય પિત્તં પ્રકુપિતં શંખયોરવતિષ્ઠતે । શ્વયથુઃશંખકોનામદા-
રુણસ્તસ્ય જાયતે ॥ ૨૪ ॥

કોપિત થયેલ પિત્ત જેના રક્તમાં પ્રવેશ કરીને સુકાઈ જાય તેના શરીરમાં તલ, છાંઈ, મસા, ખીલ વગેરે ક્ષુદ્ર રોગોને પ્રકટ કરે છે. જેને કોપિત થયેલ પિત્ત શરીરનાં લાડકાંમાં પ્રવેશી સોળ કરે તે સોળને શંખક નામનો દાણુ શોથ કહે છે. ૨૩-૨૪.

કર્ણમૂળાતું કારણ.

યસ્ય પિત્તં પ્રકુપિતં કર્ણમૂળેઽવતિષ્ઠતે ।

જ્વરાન્તેદુર્જયોઽન્તાયશોથસ્તસ્યોપજાયતે ॥ ૨૫ ॥

જેના પિત્ત કોપિત થઇને કાનની જડમાં સોળે ઉત્પન્ન કરે તો તે કર્ણ મૂળશોથ દુર્જય હોય છે. જે તે સોળે તાવ પછી પ્રગટ થાય તો મનુષ્યનો પશુ અંત કરી દે છે. ૨૫

પ્લીહાનું કારણુ.

વાતઃપ્લીહાનુઃકુપિતોયસ્યતિષ્ઠતિ ।

શૂલૈઃપરિતુદનપોર્શ્વેપ્લીહાતસ્યાભિવર્જ્યંતે ॥ ૨૬ ॥

જેના વાયુ કોપિત થઈને પ્લીહા (અરોળ)માં પ્રવેશ કરીને તેને ઉઘી કરી દે તો તે પ્લીહા ધીરે ધીરે પીડાની સાથે વધી જાય છે. ૨૬.

શુલ્મનું કારણુ.

યસ્યવાયુઃપ્રકુપિતોશુલ્મસ્થાનચતિષ્ઠતિ ।

શોથંસશૂલઙ્ગનયન્શુલ્મસ્તસ્યોપજાયતે ॥ ૨૭ ॥

કુપિતવાયુ જેના શુલ્મ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે તેને પીડાની સાથે શુલ્મશ્ચી સોળને પેદા કરે છે. ૨૭.

અધ્નનું કારણુ.

યસ્યવાયુઃપ્રકુપિતઃશોથશૂલકરશ્ચરન્ ।

વંક્ષણાદૃષ્ણૌયાતિબ્રહ્મંતસ્યોપજાયતે ॥ ૨૮ ॥

જેને વાયુકોપિત થઈને પીડાયુક્ત શોથ વંક્ષણુ (જંધાના મૂળ)માં પેડુથી અંડ-કોશની તરફ ઉત્પન્ન કરે તે સોળને અધ્ન કહે છે. ૨૮.

શોથોદરનું લક્ષણુ.

યસ્યવાતઃપ્રકુપિતઃત્વનાસાન્તરમાશ્રિતઃ ।

શોથંસઙ્ગનયન્કુક્ષાવુદરંતસ્યજાયતે ॥ ૨૯ ॥

કોપિતવાયુ જેની કુક્ષિસ્થાનની ત્વચા અને માંસમાં મળીને પેટને સુળવી દે છે તે સોળને શોથોદર કહે છે. ૨૯.

આક્રરાનું કારણુ.

યસ્યવાતઃપ્રકુપિતઃકુક્ષિમાશ્રિત્યતિષ્ઠતિ ।

નાધોવ્રજતિનાપ્યુર્દ્ધ્વાનાહસ્તસ્યજાયતે ॥ ૩૦ ॥

કુદવાયુ જેની કુખમાં સ્થિત થઈને નીચે તેમજ ઉપર જાય નહિ તે વાયુના અવ-રોધને આક્રરા કહે છે. ૩૦.

રોગાશ્ચોત્સેધસામાન્યાદધિમાંસાર્બુદાદયઃ ।

વિશિષ્ટાનામરૂપાભ્યાંનિર્દેશ્યાઃશોથસંગ્રહે ॥ ૩૧ ॥

અધિ માંસ અને અર્ધુદાદિક નામરૂપ કરીને શોથથી જુદા હોવા છતાં પણ ઉઠનાર સામાન્ય ધર્મથી તેની સોળમાં ગણના કરવી જોઈએ. ૩૧.

રોહિણીનું કારણુ.

વાતપિત્તકફાયસ્યયુગ્મપ્રાણુપ્રતાલ્લયઃ । જિહ્વામૂલેડ્વતિષ્ઠન્તેવિદહન્તઃસમ્પુચ્છિતાઃ ॥ ૩૨ ॥

જનયન્તિમૃશંશોથંવેદનાશ્વપૃથગ્વિધાઃ । તંશીઘ્રંકારિણંરોગંરોહિણીકે-

તિનિર્દિશેત્ ॥ ૩૩ ॥ ત્રિરાત્રપસ્મંતસ્યજન્તો વૃત્તિજીવિતમ્ । કુશલેનત્વનુમાત્તઃ
સિંધસમ્પદ્યતેસુસ્વી ॥ ૩૪ ॥

જે મનુષ્યને વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણે એકજ વખતે કોપિત થઇને જીભની જડમાં સ્થિત થઈ જાય છે તેની જીભની જડમાં દાહ યુક્ત ઉંચા સોજા પ્રગટ કરે છે. આ સોજામાં નાના પ્રકારની પીડા થાય છે. આ શીઘ્રમારક રોગને રોહિણીકા કહે છે. તેના થવાથી મનુષ્ય ત્રણ દિવસથી અધિક જીવી શકતો નથી. જેથી જો કુશળ ચિકિત્સકથી શીઘ્ર યત્ન કરાવવામાં આવે તો મનુષ્ય ખચી જાય છે. ૩૨-૩૪.

સન્તિજ્ઞેવંવિધારોગાઃસાધ્યાદારુણસમ્મતાઃ ।

યેહન્યુરનુપક્રાન્તામિધ્યારમ્ભેણવાપુનઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્ય પશુ જે આ પ્રકારના દારૂણ રોગ છે તે યુક્ત પૂર્વક જલદી કુશળ વૈદ્યદ્વારા ચિકિત્સા કરવાથી સાધ્ય થાય છે. અને તે રોગ યોગ્ય યત્નો જલદી નહિ કરવાથી અથવા ઉંટવૈદ્યદ્વારા યત્નો કરવાથી જલદી મારી નાખે છે. ૩૫.

વ્યાધિના ભેદ.

સાધ્યાશ્ચાપ્યપરેહન્તિવ્યાધયોમૃદુસમ્મતાઃ । યત્નાયત્નકૃતંતંયેષુકર્મસિધ્યત્યસંશય-
મ્ ॥ ૩૬ ॥ અસાધ્યાશ્ચાપરેસન્તિવ્યાધયોયાપ્યસંજ્ઞિતાઃ । સુસાધ્યેઽપિકૃતંતંયેષુ-
કર્મયાપ્યકરંભવેત્ ॥ ૩૭ ॥ સન્તિચાપ્યપરેરોગાઃકર્મયેષુનસિધ્યતિ । અપિયત્ન-
કૃતંવૈદ્યર્નતાન્વિદ્વાનુપાચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

ધણુ એવા મૃદુરોગ છે જે જલદી યત્ન કરવાથી સાધ્ય છે પરંતુ ચિકિત્સા વિના પશુ સાધ્ય થઈ જાય છે. ૩૬. કેટલાક રોગ એવા અસાધ્ય થાય છે કે જેને યાપ્ય કહે છે તે યાપ્ય ચિકિત્સા કરવાથી શાંત અને છે અર્થાત નષ્ટ થતા નથી. ૩૭. કેટલાક એવા અસાધ્ય રોગ છે જે કુશલ વૈદ્યોની ચિકિત્સાથી પણ શાંત થતા નથી, જેથી વિદ્વાન વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

સાધ્યાશ્ચૈવાપ્યસાધ્યાશ્ચવ્યાધયોદ્વિવિધાઃસ્મૃતાઃ । મૃદુદારુણભેદેનતેભવન્તિચતુ-
ર્વિધાઃ ૩૯ ॥ તદ્વાપરિસંરુચેયાભિગ્નમાના ભવન્તિહિ । નિદાનવેદનાવર્ણાસ્થા-
નસંસ્થાનનામભિઃ ॥ ૪૦ ॥ વ્યવસ્થાકારણંતેષાંયથાસ્થૂલેષુસંગ્રહઃ । તથાપ્રકૃ-
તિસામાન્યંવિકારેષૂપદિશ્યતે ॥ ૪૧ ॥

સાધ્ય અને અસાધ્ય ભેદથી રોગ બે પ્રકારના છે. અને તે મૃદુ તથા દારૂણ ભેદથી ચાર પ્રકારના થાય છે. પછી તે સંપૂર્ણ રોગ પીડા, વર્ણ, હેતુ, સ્થાન, સ્થિતિ તથા નામના ભેદથી અમંજ્ય થઇ જાય છે. સ્થુલ વિકારોમાં જેવો સંગ્રહ છે તે પ્રકારે પ્રકૃતિની સમાનતાને લેધને સર્વ રોગોની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ૩૯ થી ૪૧.

વિકારનામાકુશલોનજિહીયાત્કદાચન । નહિસર્વવિકારણાં નામતોઽસ્તિધ્રુવા-
ગતિઃ ॥ ૪૨ ॥ સપ્તકુપિતોદોષઃસમુત્થાનવિશેષતઃ । સ્થાનાન્તરગતશ્ચૈવજન-

યત્યામમાન્વહૂન્ ॥ ૪૩ ॥ તસ્માદ્વિકારમકૃતીરધિષ્ઠાનાન્તરાણિચ । સમુત્થાન-
વિશેષાંશ્ચબુદ્ધાકર્મસમાચરેત્ ॥ ૪૪ ॥

બીજા રોગોનાં નામ ન જાણવાથી વેદે લખ્યત થવું નહિ કેમકે સંપૂર્ણ રોગોના નામોનો
ચોખ્ખો નિશ્ચય છે નહિ. એક દોષ કોપિત થઇને કારણોની વિશેષતાથી અથવા બીજા
બીજા સ્થાનોમાં જઇને અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. જેથી રોગોના સ્વભાવ સ્થાન તથા
કારણોને જાણીને ચિકિત્સા કરવી. ૪૨-૪૪.

યોજ્યેત્રિવિધંજ્ઞાત્વાકર્માણ્યારમતેભિષક્ ।

જ્ઞાનપૂર્વેયથાન્યાયંસકર્મસુનમ્બુઘ્નતિ ॥ ૪૫ ॥

જે વૈદ્ય આ ત્રણે પ્રકારને જાણીને વિચાર પૂર્વકે જ્ઞાત્વાનુસાર ચિકિત્સા કરે છે તે
ચિકિત્સામાં મોહ વશ થતો નથી. ૪૫

દોષોનું નિત્યત્વ.

નિત્યાઃપ્રાણમૃતાંદેહેવાતપિત્તકફાસ્રયઃ ।

વિકૃતાઃમકૃતિસ્થાવાતાન્બુઘ્નત્સેતપણ્ડિતઃ ॥ ૪૬ ॥

વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણ પ્રાણિયોના શરીરમાં હંમેશાં રહે છે પરંતુ સામાન્ય-
વસ્થામાં છે કે નિષ્કૃત અવસ્થામાં છે તેની ખુદ્ધિમાને પરીક્ષા કરવી જોઇએ. ૪૬

વિકારરહિત વાયુઆદિનાં કર્મ.

ઉત્સાહોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસચેષ્ટાધાતુગતિઃસમા ।

સમોમોક્ષોગતિમતાંવાયોઃકર્માવિકારજમ્ ॥ ૪૭ ॥

શરીરમાં પ્રકૃતિસ્થ વાયુ રહેવાથી ઉત્સાહ, શ્વાસનું આવવું જવું, ચેષ્ટા, ધાતુઓની
અવસ્થા આ સમાન રહે છે, અને મળમૂત્રાદિની ગતિ ઠીક રહે છે. આ વિકારને નહિ
પ્રાપ્ત થયેલા વાયુના કર્મ છે. ૪૭.

દર્શનંપક્તિરુષ્માચક્ષુત્તૃષ્ણાદેહમાર્દવમ્ ।

પ્રભાપ્રસાદોમેધાચપિત્તકર્માવિકારજમ્ ॥ ૪૮ ॥

જોવું, અન્નનું પચવું, શરીરમાં ગરમાઈ, ભૂખ, તરસ દેહમાં ગરમી, કાંતિ, પ્રસન્નતા
ખુદ્ધિ એમનું ઉત્તમ થવું આ પ્રકૃતિસ્થ અર્થાત વિકાર રહિત પિત્તનું કર્મ છે. ૪૮.

સ્નેહોવદ્ધઃસ્થિરત્વશ્ચગૌરવંવૃષતાવલમ્ ।

ક્ષમાઘૃતિરલોભશ્ચકફકર્માવિકારજમ્ ॥ ૪૯ ॥

કફ પ્રકૃતિસ્થ રહેવાથી શરીરમાં સ્નિગ્ધતા, કઠનતા, દ્રઢતા, ગુરતા, વૃષ્યતા, બળ,
ક્ષમા, વૃત્તિ નિર્લોભતા આ થાય છે. ૪૯.

વાતપિત્તકફૈશ્વન્યૂનેલક્ષણમુચ્યતે ।

કર્મણાંપ્રકૃતેર્હાનિર્વૃદ્ધિર્વાપિવિરોધિનામ્ ॥ ૫૦ ॥

વાત, પિત્ત અને કફના ક્ષીણ થવાથી ઉપર કહેલ સ્વાભાવિક ગુણોથી હાનિ થાય
છે અને વિપરીત કર્મોની વૃદ્ધિ થાય છે. ૫૦.

अध्यायं सक्षिप्तं वर्षुन.

दोषप्रकृतिवचोप्यंनियतं वृद्धिः क्षणम् ।

नशाणांमद्विर्वादिर्वादिर्वापिपरीक्ष्यतेइति ॥ ५१ ॥

वातादि दोषोना स्वभावोनुं विशेष प्रतित यवुं ते दोष वृद्धिनुं लक्षयु छे नेधी
दोषोनी साम्भावस्था, क्षीयुता अने वृद्धिनी परीक्षा करी नेधये. ५१.

तत्रश्लोको.

संख्यानिमित्तरूपाणिशोथानांसाध्यतानच ।

तेषांतेषांविकाराणांत्रिविधंबोध्यसंग्रहम् ॥

विधिभेदव्येष्टारणांत्रिविधं दोषसंग्रहम् ॥ ५२ ॥

प्राकृतं कर्मदोषाणां लक्षणं हानि वृद्धिषु । वीतमोहस्त्वोदोषमाहमानमदस्पृहः । व्याख्यातवांशिशोफीयेरोगाध्याये पुनर्वसुः ॥ ५३ ॥

आ त्रिशैथीय अध्यायमां शोणनुं कारयु, शोण, शोणना विकार अने तेनी संख्या, तेनां ३५ तथा साध्या साध्यता, दोषण अने आगंतुक शोथ, शोथना विकारोना भेद, त्रय प्रकारोना दोष संग्रह, प्रकृतिस्थ दोषोनां कर्म, दोषोनी क्षीयुता, अने वृद्धिनां लक्षयु, आ सर्व मोह, रग्नेदोष, लोभ, मान, मद अने स्पृहारहित पुनर्वसुथे कथन कथुंछे. ५२-५३.

इतिरोग चतुष्के त्रिशोफीयोऽष्टा दशोऽध्यायः समाप्त. १८.

धृति रोग चतुष्के त्रिशोशीय नामोना अदारभो अध्याय समाप्त थयो. १८.

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

हवे हुं अष्टोदरीय अध्यायनी व्याख्या करुं छुं जेवुं भगवान आत्रेयथु कहेवा लाज्या.

रोगोनी संख्या.

इहखल्वष्टावुदराणि अष्टौ मूत्राघाताः अष्टौ क्षीरदोषा अष्टौ रेतोदोषाः सप्तकुष्ठानिसप्त-
पिडकाः सप्तवीसर्पाः षडतीसाराः षडुदावर्ताः पञ्चगुल्माः पञ्चग्रीहदोषाः पञ्चकासाः
पञ्च श्वासाः पञ्चहिकाः पञ्चतृष्णाः पञ्चछर्दयः पञ्चभक्तस्यानशनस्थानानि पञ्चशि-
रोरोगाः पञ्चहृद्रोगाः पञ्चपाण्डुरोगाः पञ्चोन्मादाः चत्वारोऽपस्माराः चत्वारोऽक्षि-
रोगाः चत्वारः कर्णरोगाः चत्वारः प्रतिश्यायाः चत्वारो मुखरोगाः चत्वारो ग्रहणीदो-
षाः चत्वारो मदाः चत्वारो मूर्च्छाः चत्वारः शोषाः चत्वारि क्लैब्यानि त्रयः शोथाः त्रीणि-
किलासानि त्रिविधं लोहितपित्तं द्वौ ज्वरौ द्वौ व्रणौ द्वावायामौ द्वे श्चस्यौ द्वे कामले द्विवि-
धमामं द्विविधं वातरक्तं द्विविधान्यर्शीसि एकः ऊरुस्तम्भः एकः सन्यासः एको महागदः

विंशतिःक्रिमिजातयःविंशतिःप्रमेहाःविंशतिर्योनिव्यापदः । इत्याचत्वारंशद्रो-
गाधिकरणान्यस्मिन्संग्रहेभवन्ति । उद्दिष्टानि एतानियथोद्देशमभिनिर्देह्यामः ॥१॥

आ संग्रहर्भा आठ प्रकारना उदररोग छे. आठ प्रकारना भूत्राधात, आठ प्रकारना
स्तन दोष, आठ प्रकारना क्षुद्र दोषो, सात प्रकारना कुष्ठ, सात प्रकारनी पिडका, सात प्र-
कारना वीसर्प (रतवी), ६ प्रकारना अतीसार, ६ प्रकारना उदावर्त, पांच प्रकारना गुल्म, ५
प्रकारना प्लीहादोष, ५ प्रकारनी आंसी, ५ प्रकारना आस, ५ प्रकारनी हीयकी, ५ प्रका-
रनी तरस, ५ प्रकारनी छटी (उल्टी), ५ प्रकारनी अश्मी, पांच प्रकारना क्षिररोग, पांच
प्रकारनी तरस, ५ प्रकारना पांडुगोग, ५ प्रकारना उन्माद, ५ प्रकारना मृगी, ४ प्रकारना
नेत्ररोग, ४ प्रकारना कर्णुरोग, ४ प्रकारना प्रतिक्षाय, ४ प्रकारना मुष्पेराग, ४ प्रकारना
अक्षुण्णदोष, ४ प्रकारना मद्यत्यय, ४ प्रकारनी भूर्जा, ४ प्रकारना शेष, ४ प्रकारनी गण्ड-
कता, ३ प्रकारना सोम, ३ प्रकारना किलास, ३ प्रकारना रक्तपित्त, २ प्रकारना लवर,
२ प्रकारना प्रथु, २ प्रकारना आयाभ, २ प्रकारना गृध्रसी, २ प्रकारना क्षमला, २ प्रका-
रना आमदोष, २ प्रकारना वातरक्त, २ प्रकारना अर्श, १ प्रकारना उश्तंभ, १ प्रकारनी
संन्यास, १ प्रकारना महा व्याधि, २० प्रकारना कृमिरोग, २० प्रकारना प्रमेह, २० प्रकारना
योनिव्यापक रोग आ प्रकारे आ संग्रहर्भा ४८ रोग छे. हवे आ सर्वाने यथा उद्देश
आगण वर्णन करवाभां आवे छे. १.

अष्टाबुदराणीतिवातपित्तकफसन्निपातप्लोहबद्धच्छिद्रोदकोदरानोति ॥ अष्टौमूत्रा-
घाताइतिवातपित्तकफसन्निपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितजाः ॥ अष्टौक्षीरदोषा-
इतिवैवर्ण्यवैगन्ध्यवैरस्यंपैच्छल्यंकेनसङ्घातरौक्ष्यंगौरवमतिस्नेहश्चेति ॥ अष्टौरेतो-
दोषाइतितनुशुष्कंफेनिलमश्वेतं पूतिपिच्छलमन्यधातूपहितमवसादिचेति ॥ सप्तकु-
ष्ठानीतिकपालोडुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकानि ॥ सप्तपिडकाइ-
तिशराविकाकच्छपिकाजालिनीसर्षप्यलजीविनताविद्रधीच ॥ सप्तवीसर्पाइतिवा-
तपित्तकफाग्निकर्दमग्रन्थिसन्निपाताख्याः षडतीसाराख्याइतिवातपित्तकफसन्नि-
पातभयशोकजाः षडुदावर्त्ताइतिषातमूत्रपूरीषशुक्रच्छर्दिक्षवथुजाः ॥ पञ्चगुल्मा-
इतिवातपित्तकफसन्निपातरक्तजाः पञ्चप्लीहदोषाइतिगुल्मैर्व्याख्याताः ॥ पञ्चका-
सा इतिवातपित्तकफक्षतक्षयजाः ॥ पञ्चश्वासाइतिमहोच्छिन्नतमकक्षुद्राः ॥
पञ्चहिकाइतिमहतीगम्भीराव्यपेताक्षुद्राचाभजाच ॥ पञ्चतृष्णाइतिवातपित्ताम-
क्षयोपसर्गात्मिकाः ॥ पञ्चच्छर्दयइतिद्विष्टान्नसंयोगजावातपित्तकफसन्निपातोद्रे-
कात्मिकाश्च ॥ पञ्चभक्तस्यानशनस्थानानीतिवातपित्तकफद्वेषायासाः ॥ पञ्च-
शिरोरोगाइतिपूर्वोद्देशमभिसमस्यवातपित्तकफसन्निपातद्विषयैः ॥ पञ्चहृद्रोगा-
इतिशिरोरोगैर्व्याख्याताः ॥ पञ्चपाण्डुरोगाइतिवातपित्तकफसन्निपातद्विषयैः
जाः ॥ पञ्चोन्मादाइतिवातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमिताः ॥ चत्वारोऽपस्वारा-

ઇતિવાતપિત્તકફજ્વલોપાત્તનેમિત્તજાઃ॥ ચત્વારોક્ષિરોગાઃ ચત્વારઃ કર્ણરોગાઃ ચત્વારઃ
 પ્રતિશ્યાયાઃ ચત્વારોમૂત્રરોગાઃ ચત્વારોમ્ત્રાંદોષાઃ ચત્વારોમદાઃ ચત્વારોમૂર્ચ્છા
 ઇતિઅપસ્મારૈર્વ્યાખ્યાતાઃ॥ ચત્વારઃશ્લેષાઇતિસાહસસન્ધારણક્ષયવિષમાશ્નજાઃ ॥
 ચત્વારિકલૈબ્યાનીતિવીજોપઘાતાઢૂજમજ્જાજ્જરાયાઃશુક્રક્ષયાશ્ચ ॥ ત્રયઃશોથાશ્ચ-
 ત્તિવાતજ્વલોપાત્તશ્લેષ્મનિમિત્તાઃ ॥ ત્રીણિકલાસાનીતિરક્તતામ્નશુક્લાનિ ॥ ત્રિવિધં-
 લોહિતપિત્તમિત્યૂર્ધ્વભાગમધોભાગમુખ્યભાગશ્ચ । દ્વાજ્વરૌ શીતસમુત્થશ્ચશીતાભિ-
 પ્રાયશ્ચાબ્જસમુત્થ ઇતિ ઉષ્ણાભિપ્રાયઃદ્રૈઘણાશ્ચિતિનિજશ્ચાગન્તુજશ્ચ ॥ દ્વાવાયામા-
 વિતિવાતશ્ચાભ્યન્તરશ્ચ ॥ દ્વેષ્ટ્રસ્પાલિત્વેલાત્તદ્વાતકફાશ્ચ ॥ દ્વેકામલેઇતિકોષ્ટા-
 શ્રયાશ્ચાસ્વાશ્રયાશ્ચ ॥ દ્વિવિધમામપિત્તલસકોવિષ્ણુચિકાચેતિ ॥ દ્વિવિધંવાતરક્ત-
 મિતિગમ્भीરમુત્તાનશ્ચ । દ્વિવિધાન્યશૈલીતિઆર્દ્રાણિશુષ્કાણિચ ॥ એકજરુષ્કંમ-
 ઇતિઆમત્રિદોષસમુત્થાનઃ ॥ એકઃસંન્યાસઇતિ ॥ ત્રિદોષાત્મકોમનઃશરીરાધિષ્ઠા-
 નસમુત્થઃ ॥ એકોમહાગદ્ઇતિઅતત્ત્વાભિનિવેશઃ ॥ ૨ ॥

વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, પ્લીહોદર, બદ્ધોદર, છિદ્રોદર, જલોદર, આ
 બેદથી આઠ પ્રકારના ઉદર રોગ છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, અશ્મરીજન્ય,
 શર્કરાજન્ય, શુક્રદોષજ અને રક્તજન્ય આ આઠ પ્રકારના મૂત્રાધાત છે. વિવર્ણતા, વિકૃ-
 તગંધિ, વૈરસ્ય, પિચ્છિશ્વતા, ફેનયુક્તાતા, રક્ષતા, ભારેપણું, આ આઠ સ્તનોના દુષ્ઠના
 વિકાર છે. પાતળાપણું, સુકાપણું, ફેનયુક્ત, સફેદ ન થવું, દુર્ગંધિત, પિચ્છિશ્વ, અન્ય ધાતુ
 મિશ્રિત, અવસાદયુક્ત આ આઠ વિર્યાના દોષ થાય છે. કોઠના સાત બેદ છે. જેવા કે
 કપાલ, ઉદુંબર, મંડળ, રૂખ્યજીવલ, પુંડરીક, સિધ્ધમ, અને કાંકણ; શરાવિકા, કચ્છપિકા,
 જલની, સર્પી, અક્ષજ, વિનતા, વિદ્રધિ, આ બેદથી પિડકા સાત પ્રકારની છે; વાતજ,
 પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ. અગ્નિવિસર્પ, કર્દમવિસર્પ, ત્રંથિવિસર્પ આ બેદોથી
 વિસર્પ સાત પ્રકારના છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, લયજ, શોકજ આ
 બેદથી અતિસાર છ પ્રકારના છે. અધોવાત, મૂત્ર, પુરપિ, શુક્ર, છર્દિ (ઉલટી), છીંક આ
 છના વેગ રોકવાથી છ પ્રકારના ઉદાવર્ત થાય છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિ-
 પાતજ, રક્તજ આ બેદથી ગુદમ પાંચ પ્રકારના છે. ગુદમના જેવાજ પાંચ
 પ્રકારના પ્લીહાના વિકાર થાય છે. વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, ક્ષત, ક્ષય
 આથી પાંચ પ્રકારની ખાંસી થાય છે, એવીજ રીતે વાતજ, પિત્તજ, કફજ,
 સન્નિપાતજ, ક્ષતજ, ક્ષયજ આ બેદોથી શ્વાસ પાંચ પ્રકારના છે. મહતી, ગંભીરા, વ્ય-
 પેતા, ક્ષુદ્રા, અન્નજ, આ બેદથી પાંચ પ્રકારની હિચકી છે. વાતજ, પિત્તજ, આમજ,
 ક્ષયજ ઉપસર્ગજ, આ બેદોથી તૃપા પાંચ પ્રકારની છે. દેશજનક અન્નથી, વાત, પિત્ત,
 કફ અને સન્નિપાતથી છર્દિ પાંચ પ્રકારની છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ, દ્વેષજ, શ્રમજ
 આ બેદથી અરુચિ પાંચ પ્રકારની છે. સામાન્ય સંગ્રહના ઉદ્દેશથી વાતજ, પિત્તજ, કફજ,
 સન્નિપાતજ, ક્રમિજન્ય આ બેદથી શિરો રોગ પાંચ પ્રકારના છે. શિરો રોગવાળા બેદોથી

પાંચ પ્રકારના હૃદયરોગ છે. વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, અને મૃદ લક્ષણથી પાંચ પ્રકારના પાંડુ રોગ હોય છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, અને આગંતુક આ બેદથી ઉન્માદ રોગ પાંચ પ્રકારના છે. વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ચાર પ્રકારના અપસ્માર (મૃગી) રોગ હોય છે. અપસ્મારની સમાનજ વાતાદિ ચાર ચાર બેદ-નેત્ર રોગ, કર્ણરોગ, પ્રતિશ્વાય, મુખરોગ, ગ્રહણીદોષ, મેદરોગ, મૂર્છારોગ આ સર્વને પણ કહ્યા છે. સાહસજન્ય, વેગાવરોધજન્ય, ક્ષયજન્ય અને વિષમાકાનજન્ય આ બેદથી શેષ રોગ ચાર પ્રકારના છે. વાત, પિત્ત કફજનિત ત્રણ પ્રકારની સૂજન થાય છે. રક્તવર્ણ, તામ્રવર્ણ અને શ્વેત, આ ત્રણ પ્રકારના કિલાસ રોગ થાય છે. ઉર્ધ્વગ, અધોગામી, ઉભયગામી, આ ત્રણ પ્રકારના રક્તપિત્ત થાય છે. જ્વર બે પ્રકારના છે. એક ઠાઠથી જેમાં શીતની અધિકતા હોય છે, બીજો ગરમીથી પ્રકટ થઈને ગરમીની અધિકતાવાળા થાય છે. નિજ અને આગંતુક બેદથી ત્રણ બે પ્રકારના હોય છે. આયામ બે પ્રકારના છે. એક અંતરાયામ બીજો બાહ્યાયામ, ગૃધ્રસી બે પ્રકારની છે. એક વાતજ, બીજો વાતકફજ, કાષ્ઠાશ્રય અને શાખાશ્રયના બેદથી કામલા બે પ્રકારના છે. અલસક અને વિસૂચિકા બેદથી આમરોગ બે પ્રકારના છે. વાતરક્ત બે પ્રકારના છે. ગંભીર અને ઉત્તાન, અર્થ બે પ્રકારના છે એક આર્દ્ર, બીજો શુષ્ક, આયુક્ત ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલ ઉચ્ચતંબ એક પ્રકારનો છે. ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલ સંન્યાસ એક પ્રકારનો છે. તેનું અધિષ્ઠાન મન અને શરીર છે. તત્વજ્ઞાનમાં મનનો યોગ ન થવો એ એક મહા વ્યાધિ છે. (૨)

વિંશતિઃ ક્રિમિજાતયઙ્ગિત્યુકાઃપિપીલિકાશ્ચેતિદ્વિવિધાવહિર્મલજાઃકેશાદાઃલોમાદાલોમદ્રીપાઃસૌરસાઐદુમ્બરાજન્તુમાતરશ્ચેતિષટ્શોણિતજાઃઅન્ત્રાદાડદરાદાહદયચરાઃચુરવોદર્ભપુષ્પાઃસૌગન્ધિકામહાગુદાશ્ચેતિસપ્તક્ર્ફજાઃકકેરુકામકેરુકાલેલિહાઃસશૂલકાઃસૌસુરાદાશ્ચેતિપશ્ચુરીષજાઙ્ગિતિ વિંશતિઃ ક્રિમિજાતયઃ॥૩॥

વીસ પ્રકારની કૃમિયોની જાતિ છે. તેમાં ચૂકા અને પિપ્પલીક આ બે પ્રકારના કૃમિ બહારના મળથી થાય છે. અને કેશાદ, લોમાદ, લોમદ્રીપ, સૌરસ, ઉદંબર, જંતુ માતર, આ છ પ્રકારના કૃમિ લોહીમાંથી પ્રકટ થાય છે. અંત્રાદઉદરાદ, હૃદયચર, ત્યુરવ, દર્ભપુષ્પ, સૌગંધિક, મહાગુદ આ સાત પ્રકારના કૃમિ કફથી પ્રકટ થાય છે. કર્કરક, મર્કરક, લેલિહ, સશૂલક, અને સૌસુરાદ આ પાંચ પ્રકારના પુરીષજ કૃમિ થાય છે. આ પ્રકારે સર્વ મળીને ૨૦ પ્રકારના કૃમિની જાતિ છે. આ વીસથી શરીરને કષ્ટ થાય છે. જેથી વીસ પ્રકારના કૃમિ રોગ માનવામાં આવ્યા છે. (૩)

વિંશતિઃપ્રમેહાઙ્ગિતિઉદકમેહશ્ચક્ષુમેહશ્ચરસમેહશ્ચસાન્દ્રમેહશ્ચસાન્દ્રપ્રસાદમેહશ્ચશુક્રમેહશ્ચશુક્રમેહશ્ચશીતમેહશ્ચશનૈર્મેહશ્ચસિકતામેહશ્ચલાલામેહશ્ચેતિદશશ્લેષ્મનિમિત્તાઃ । ક્ષારમેહશ્ચકાલમેહશ્ચનીલમેહશ્ચલોહિતમેહશ્ચમઙ્ગિષ્ઠામેહશ્ચહરિદ્રામેહશ્ચેતિ ષટ્ પિત્તનિમિત્તાઃ । વસામેહશ્ચમજ્જમેહશ્ચહસ્તિમેહશ્ચમધુમેહશ્ચેતિચત્વારોવાતનિમિત્તાઙ્ગિતિવિંશતિઃપ્રમેહાઃ ॥ ૪ ॥

વીસ પ્રકારના પ્રમેહ છે. તેમાં ઉદકમેહ, ક્ષુમેહ, રસમેહ, સાંદ્રમેહ, સાન્દ્રપ્રસાદ-

મેહ, શુક્રમેહ, શુક્રમેહ, શીતમેહ, શનેર્મેહ, સિકતામેહ, ક્ષાણામેહ આ ૧૦ પ્રકારના પ્રમેહ કદથી થાય છે. ક્ષારમેહ, કાળમેહ, નીલમેહ, લોહિતમેહ, મંજીષ્ઠામેહ, હરિદ્રામેહ, આ છ પ્રમેહ પિત્તથી થાય છે. વસામેહ, મળ્ગમેહ, હસ્તિમેહ, મધુમેહ આ ચાર પ્રમેહ વાતથી થાય છે. આ પ્રકારે સર્વ મળાને વીસ પ્રકારના પ્રમેહ થાય છે. (૪)

વિંશતિર્યોનિવ્યાપદશ્ચિવાતિકીપૈત્તિકીશ્લેષ્મિકીસાન્નિપાતિકીવેતિચતસ્રઃ દોષ-
જાઃ । દૂષ્યસંસર્ગપ્રદુષ્ટાનિર્દેશૈરવશિષ્ટાઃપાઠરુનિર્દેશ્યન્તે । તદ્વથા-રક્તયોનિ-
શ્ચારજસ્કા ચાચરણાચાતિચરણાચપ્રાક્કરણાણાણાપપુષ્પાચોદાવર્તિનીચકર્ણિનીચ-
પુત્રગ્રીચાન્તર્મુખીચસૂચીમુખીચશ્લેષ્માચવામનીચષ્ણ્ડયોનિશ્ચમહાયોનિશ્ચેતિવિંશ-
તિર્યોનિવ્યાપદઃકેવલશ્ચાયમુદ્દેશઃ । યથોદ્દેશમભિનિર્દેશ્ચિત્ ॥ ૫ ॥

વીસ પ્રકારના યોનિવ્યાપ્ત રોગ છે. તેમાં વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ચાર પ્રકારના થયા, દોષ, દુષ્ય, સંસર્ગ અને સ્વભાવના નિર્દેશથી ૧૬ પ્રકારના ઓળ થાય છે. તે આ પ્રકારે છે. જેમકે, રક્તયોની, અરજસ્કા, અચરણા, અતિચરણા, પ્રાકચરણા, ઉપપ્લુતા, ઉદાવર્તની, કર્ણિની, પુત્રગ્રી, અંતર્મુખી, સૂચિમુખી, શુષ્કા, વામિની, પંડયોની, અને મહાયોની આ પ્રકારે સર્વ મળાને ૨૦ યોનિરોગ થયા. અહીં પૂર્વ સંગ્રહના ઉદ્દેશથી સંખ્યા માત્રનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. (૫)

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

સર્વેવનિજવિકારાનાનપ્ત્રવાતપિત્તકફેભ્યોનિવર્તન્તે । યથા શકુનિઃસર્વાદિશ-
મપિપરિપતન્સ્વાંઝાયાંનાતિવર્ત્તેતેતથાસ્વધાતુવૈષમ્યનિમિત્તાઃસર્વવિકારાવાતપિ-
ત્તકફાન્નાતિવર્ત્તન્તે । વાતપિત્તશ્લેષ્મણાંપુનઃસમુત્થાનસ્થાનસંસ્થાનપ્રકૃતિવિશે-
ષાનભિસમીક્ષ્યતદાત્મકાનપિત્તસર્વવિકારાંસ્તાનેવોપદિશન્તિબુદ્ધિમન્ત્ત્ ॥૬॥

સર્વ પ્રકારના નિજરોગ, વાત, પિત્ત, કફ સિવાય થઈ શકતા નથી. જેમ પક્ષી ઉડતાં ઉડતાં કોઈ પણ દિશામાં પ્રવાહતાં પણ પોતાની ઊંચાથી અલગ થઈ શકતું નથી તેમજ પોત પોતાની ધાતુની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગ પણ વાત, પિત્ત, કફથી જુદા હોઈ શકતા નથી. એથી બુદ્ધિમાનને ઉચિત છે કે વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણ દોષોના કારણ, સ્થાન, લક્ષણ, અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને સંપૂર્ણ રોગોને વાત, પિત્ત, કફ આ દોષોના અંતર્ગતજ્ઞ માનવા. જેમકે સંપૂર્ણ ધાત્વાદિ આ ત્રણનેજ આધિન છે. ૬.

ભવંતિચાત્ર.

સ્વધાતુવૈષમ્યનિમિત્તજાયેવિકારસંઘાવહવઃશરીરે । નતેપૃથક્પિત્તકફાનિલે-
ખ્યઆગન્તવસ્ત્વેવતતોવિશિષ્ટાઃ ॥ ૭ ॥ આગન્તુરન્વેતિનિજવિકારંનિજસ્થા-
ગંતુરતિપ્રવૃદ્ધઃ તત્રાનુબન્ધં પ્રકૃતિચસમ્યક્જ્ઞાત્વાતતઃકર્મસમારભેત ॥ ૮ ॥

શરીરમાં થનાર સંપૂર્ણ વિકાર, પોત પોતાની ધાતુની વિષમતાથી અનેક પ્રકારના થવા છતાં પણ તે વાત, પિત્ત, કફથી અલગ થઈ શકતા નથી. અને આગંતુક વિકાર પણ શરીરમાં થઇને પછીથી નિજરોગોની માફક વાતાદિ દોષાત્મક થઈ જાય છે. એવીજ

રીતે નિબંધે પશુ આગંતુકની માફક. લક્ષણોને ધારણ કરે છે જેથી કારણાનુબંધ અને પ્રકૃતિને લક્ષી પ્રકારે સમજીને ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો જોઈએ. ૭-૮

અધ્યાયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

તत्र श्लोको ।

વિંશકાશ્રૈકકાશ્રૈવત્રિકાશ્ચોક્તાસ્યસ્યયઃ । દ્વિકાશ્ચાષ્ટૌચતુષ્કાશ્ચદશદ્વાદશપશ્ચકાઃ ॥
ચત્વારશ્ચાષ્ટકાવર્ગાઃષટ્કૌદ્વૈસપ્તકાસ્યયઃ । અષ્ટોદરીયેરોગાણામધ્યાયેસમ્પ્રકાશ્ચિ-
તઃ ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥

અહીં અધ્યાયની પૂર્તિમાં બે શ્લોક છે. કે આ અષ્ટોદરીય અધ્યાયમાં વીસ પ્રકારના ત્રણ રોગ, એક એક પ્રકારના ત્રણ રોગ, ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ત્રણ રોગ, બે પ્રકારના આઠ રોગ, ચાર ચાર પ્રકારના દસ રોગ, પાંચ પાંચ પ્રકારના બાર રોગ, આઠ આઠ પ્રકારના ચાર રોગ, છ છ પ્રકારના બે રોગ, અને સાત સાત પ્રકારના ત્રણ રોગ આ પ્રકારે રોગ સંગ્રહનું કથન કર્યું છે. ૯-૧૦

इति अग्निवेशकृतेतंत्रे चरक प्रति संस्कृते ।

રોગ ચતુષ્કે, અષ્ટોદરીયોનામોન વિંષોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૯ ॥

ઇતિ અગ્નિવેશ રચેલ અને ચરકે મુધારેલ રોગ ચતુષ્ક અષ્ટોદરીયો નામનો આગ-
ણીશ્રેણી અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૧૯.

विंशोऽध्यायः ।

अथातो महारोगाध्याय व्याख्यास्याम इति इस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે મહારોગાધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એવું આત્રેય ભગવાન કહેવા લાગ્યા.

રોગોના લેહ.

चत्वारो रोगा भवन्ति आगन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः तेषां चतुर्णामपि रोगाणां राग-
त्वमेकविधं रुक् सामान्यात् । द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागाद्विविधं-
चैषामधिष्ठानं मनःशरीरविशेषात् । विकाराः पुनरेषामपरिसंख्येयाः प्रकृत्यधिष्ठा-
नलिङ्गाय तनविकल्पविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ १ ॥

રોગો ચાર પ્રકારના છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ, અને આગંતુજ, આ ચારે પ્રકારના રોગોમાં પીડાની સમતાથી રોગત્વ એક પ્રકારનો છે. આગંતુજ તથા નિબંધેદથી રોગોની પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે. અને તેનાં સ્થાન પણ બે છે મન તથા શરીર. પરંતુ રોગોના સ્વભાવ, અધિષ્ઠાન, લક્ષણ, નિદાન, વિકલ્પ એમાં અંશાદિ અસંખ્યતા હોવાથી રોગ પણ અસંખ્ય કહેવાય છે. ૧.

मुखानि त्वल्वागन्तोः नखदशनपतनाभिचाराभिशापाभिषङ्गव्यधबन्धपादनरज्ज-
दहन... नेभूतोपसर्गादीनि ॥२॥ निजस्यतुमुखंवातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यम् ॥३॥

મુખાનિ ત્વલ્વાગન્તોઃ નખદશનપતનાભિચારાભિશાપાભિષંગવ્યધબન્ધપાદનરજ્જ-
દહન... નેભૂતોપસર્ગાદીનિ ॥૨॥ નિજસ્યતુમુખંવાતપિત્તશ્લેષ્મણાંવૈષમ્યમ્ ॥૩॥

આગંતુજ રોગનાં કારણુ આ છે. જેમકે નખ, દાંત વિગેરેનું વાગવું, પડવું, વિરૂદ્ધ આચાર (ખારવું વિગેરે) વિરૂદ્ધ બોલવું (ગાળ ભાંડવી,) અભિષંગ, વેધન, બંધન, પીડા થવી દોરકું બાંધવાથી, બળવાથી, મંત્ર, વજ્રપાત, અને કોઇ જનવર આદિના સંબંધથી આગંતુજ રોગ થાય છે. (૨) અને વાત પિત્ત કફની વિષમતાથી નિજ (શારીરિક) રોગ થાય છે. ૩.

દ્વયોસ્તુસ્વલ્લુઆગન્તુનિજયોઃપ્રેરણસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃપ્રજ્ઞાપરાધઃપરિણામશ્ચેતિ ।
સર્વેપિતુસ્વલ્વેતેઽભિપ્રવૃદ્ધાશ્ચત્વારોરોગાપરસ્પરમનુબદ્ધન્તિનશ્ચાન્યોન્યસન્દેહમાપ-
ચન્તે ॥ ૪ ॥

આગંતુજ અને નિજ એ બંને રોગોને ઉત્પન્ન થવાનું કારણુ અસાત્મ પદાર્થોને સંભોગ કરવે એજ છે. અને બુદ્ધિના અપરોધનું પરિણામ પણુ કારણુ છે. કેમકે સર્વ વસ્તુઓનો અયોગ, અતિયોગ, મિથ્યા યોગ થવાથીજ બંને પ્રકારના રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, આગંતુજ, ચારે રોગ બહુજ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થવાથી પરસ્પર-લક્ષણોને પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ તેના એકના લક્ષણોમાં બીજાનો સંદેહ હોતો નથી. ૪.

આગન્તુર્હિંવ્યથાપૂર્વસમુત્પન્નોજઘન્યંવાતપિત્તશ્લેષ્મણાંવૈષમ્યમાપાદયતિ । નિજે-
તુવાતપિત્તશ્લેષ્મણઃપૂર્વવૈષમ્યમાપચન્તેજઘન્યંવ્યથામભિનિર્વર્તયન્તિ । તેષાંત્ર-
યાણામપિદોષાણાંશશરીરેસ્થાનવિભાગુપદેક્ષ્યતે ॥ ૫ ॥

નિજ અને આગંતુજ રોગોમાં ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે આગંતુજરોગ પ્રથમ પ્રકટ થઈ પછી વાત, પિત્ત તથા કફની વિષમતાને ધારણુ કરે છે. અને નિજરોગોમાં પ્રથમ વાત, પિત્ત તથા કફની વિષમતા થઈને પછી રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. હવે આ વાત, પિત્ત, કફને સ્થાન વિભાગ કહે છે. ૫

તદ્વથાવસ્તિઃપુરીષાધાનંકટિઃસન્ધિનીપાદાવસ્થીનિવાતસ્થાનાનિ । તન્નાપિપ-
કાશયોવિશેષેણવાતસ્થાનમ્ ॥ ૬ ॥ સ્વેદોરસોલ્લસીકારુધિરમામાશયશ્ચપિત્ત-
સ્થાનાનિતન્નાપિઆમાશયૌવિશેષેણપિત્તસ્થાનમ્ ॥૭॥ ઉરઃશિરોગ્રીવાપર્વાણ્યામા-
શયોમેદશ્ચશ્લેષ્મણઃ સ્થાનાનિ તન્નાપિઉરોવિશેષેણશ્લેષ્મણઃસ્થાનમ્ ॥ ૮ ॥

અસ્તિ, મળસ્થાન, કમર, નિતંબ, બંને પગ, હાડકાં આ વાયુનાં સ્થાન છે. તેમાં પણુ પક્વાશય, વિશેષે કરીને વાતનું સ્થાન છે. (૬) સ્વેદ, રસ, લસીકા, લોહી અને આમાશય આ પિત્તનાં સ્થાન છે. તેમાં પણુ આમાશય વિશેષે કરીને પિત્તનું સ્થાન છે. આ જગ્યાએ આમાશય શબ્દથી આમાશયાંશ જૂન ગ્રહણી સમજવી. (૭) ઉરઃસ્થલ, માથું, ગરદન, પર્વ આમાશય અને ચરબી આ કફનાં સ્થાન છે. તેમાં પણુ ઉરઃસ્થળ (છાતી) વિશેષે કરીને કફનું સ્થાન છે. (૮)

સર્વશરીરચારાસ્તુવાતપિત્તશ્લેષ્મણોહિસર્વસ્મિશ્ચછરીરેકુપિતાકુપિતાઃશુભાશુમા-
નિકુર્વન્તિ । પ્રકૃતિભૂતાઃશુમાનિ, ઉપચયબલવર્ણપ્રસાદાદીનિ । અશુમાનિપુનઃવિ-
કૃતિમાપન્નાનિવિકારસંજ્ઞકાનિ । તન્નવિકારાઃસામાન્યજાનાનાત્મજાશ્ચતન્નસામા-

ન્યયાઃ પૂર્વમષ્ટોદરીયેવ્યાख्याતાઃ । નાનાત્મજાસ્તિહાધ્યાયે ૬. વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧૧॥

સંપૂર્ણ શરીરમાં વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણુ વિચરે છે અને કોપિત યા અકુપિત થયેલા સર્વ શરીરમાં શુભ તથા અશુભને કરે છે. જે તે વાતાદિ પ્રકૃતિના હોય છે તે શરીરમાં પુષ્ટિ, બળ, વર્ણ, પ્રસન્નતા આદિ શુભ લક્ષણોને કરે છે. અને વિકૃત થવાથી અનેક પ્રકારના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ દોષોના વિકૃત થવાનેજ વિકાર કહેવામાં આવે છે. આ વિકાર સામાન્યજ અને નાનાત્મજ આ બેદથી બે પ્રકારના છે. સામાન્યજ વિકાર

તથા—અશીતિર્વાતવિકારાઃ ચત્વારિંશત્પિત્તવિકારાઃ વિંશતિઃ શ્લેષ્મવિકારાઃ ॥૧૦॥

તે આ પ્રકારે છે. જેવાકે ૮૦ પ્રકારના વાત વિકાર છે. ૪૦ પ્રકારના પિત્ત વિકાર છે અને વીસ પ્રકારના કફના વિકાર હોય છે. ૧૦

તન્નાદૌવાતવિકારાનનુવ્યાख्याસ્યામઃ । તથા—નસ્ત્રભેદશ્ચ, વિપાદિકાચ, પાદશૂલશ્ચ, પાદભ્રંશશ્ચ, મુસપાદતાચ, વાતસ્તુડુતાચ, ગુલ્ફગ્રહશ્ચ, પિણ્ડિકોદ્વેષ્ટનશ્ચ, ગૃધ્રસીચ, જાનુભેદશ્ચ, જાનુવિશ્લેષશ્ચ, ઝરુસ્તમ્બશ્ચ, ઝરુસાદશ્ચ, પાદ્-ગુલ્ફ-શ્ચ, ગુદભ્રંશશ્ચ, ગુદાર્તિશ્ચ, વૃષણોત્ક્ષેપશ્ચ, શેફસ્તમ્બશ્ચ, વંક્ષણાનાહશ્ચ, શ્રોણિ-ભેદશ્ચ, વિદ્-ભેદશ્ચ, ઉદાવર્તશ્ચ, સ્વજ્જત્વશ્ચ, કુબ્જત્વશ્ચ, વામનત્વશ્ચ, ત્રિક્કશ્ચ, પૃષ્ઠગ્રહશ્ચ, પાર્શ્વાવમર્દશ્ચ, ઉદરવેષ્ટશ્ચ, હનમોહશ્ચ, હૃદ્-વશ્ચ, વક્ષ-ઉપરોધશ્ચ, વક્ષઉદ્ઘર્ષશ્ચ, બાહુશોષશ્ચ, ગ્રીવાસ્તમ્બશ્ચ, મન્યાસ્તમ્બશ્ચ, કણ્ઠોદ્ઘંસશ્ચ, હનુસ્ત-મ્બશ્ચ, ઓષ્ઠભેદશ્ચ, દન્તભેદશ્ચ, દન્તશૈથિલ્યશ્ચ, મૂકત્વશ્ચ, વાકસન્નશ્ચ, કષાયા-સ્યતાચ, મુખશોષશ્ચ, અરસન્નતાચ, ઘ્રાણનાશશ્ચ, કર્ણશૂલશ્ચ, અશબ્દશ્રવણશ્ચ, ઉષ્ણઃશ્રુતિશ્ચ, વાધિર્યશ્ચ, વર્ત્મસ્તમ્બશ્ચ, વર્ત્મસક્કોચશ્ચ, તિમિરશ્ચ, અક્ષિશૂલશ્ચ, અક્ષિવ્યુદાસશ્ચ, બ્રૂવ્યુદાસશ્ચ, શંખભેદશ્ચ, લલાટભેદશ્ચ, શિરોરુક્ચ, કેશભૂમિ-સ્ફુટનશ્ચ, અર્દિતશ્ચ, એકાઙ્ગરોગશ્ચ, સર્વાઙ્ગરોગશ્ચ, પક્ષવધશ્ચ, આક્ષેપકશ્ચ, દણ્ડ-કશ્ચ, શ્રમશ્ચ, ભ્રમશ્ચ, વેપથુશ્ચ, જૃમ્ભાચ, વિષાદશ્ચાતિ પ્રલાપશ્ચ, ગ્લાનિશ્ચ, રૌ-દ્યશ્ચ, પારુષ્યશ્ચ, શ્યાવારુણાવભાસતાચ, અસ્વપ્નશ્ચ, અનવસ્થિતત્વશ્ચેત્યશીતિ-ર્વાતવિકારાઃ ॥ ૧૧ ॥

તેમાં પ્રધાન વાત વિકારોને કહીએ છીએ. નપભેદ, વિપાદિકા, પાદશૂળ, પાદભ્રંશ, પાદસુપ્તિ, વાતસ્તુડુતા, ગુલ્ફગ્રહ, પિંડિકોદ્વેષ્ટન, ગૃધ્રસી, જનુભેદ, વિશ્લેષ, ઉરસ્તંભ, ઉરસાદ, પાંચુલ્ય, ગુદભ્રંશ, ગુદાર્તિ, વૃષણોત્ક્ષેપ, શેફસ્તંભ, વંક્ષણાનાહ, શ્રોણિભેદ, વિ-ડભેદ, ઉદાવર્ત, ખંજતા, કુમ્બાપન, વામનત્વ, ત્રિક્કશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, ઉદરવેષ્ટ, હનમોહ, હૃદવ, વક્ષોપરોધ, વક્ષોદ્ઘર્ષ, બાહુશોષ. ગ્રીવાસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ, કઠોદવેશ હનુસ્તંભ, ઓષ્ઠભેદ, દંતભેદ, દંતશિથિલતા, મૂકતા, વાણવરોધ, કષાયાબ્યતા, મુખશોષ, રસાગ્ન, પ્રાણનાશ, કર્ણશૂલ, કર્ણનાહ, ઉચ્ચે શ્રવણ, વાધિર્ય, વર્ત્મસ્તંભ, વર્ત્મસ્કોચ, તિમિર, આંખનું શૂળ, અક્ષિવ્યુદાસ, બ્રૂવ્યુદાસ, શંખભેદ, લલાટભેદ, શિરશૂળ કેશભૂમિસ્ફુટન,

અર્હિત, એકાંગરોગ, સર્વાંગરોગ, પક્ષાઘાત, આક્ષેપક, દંડકાશ્રમભોધ, ભ્રમ, કંપ, નૃંબાવિ
વિષાદ, અતિપ્રલાપ, આનિ, રક્ષતા, પાશુબ્યા, સ્થામા અને અરણ્યાવભાસ, અનિદ્રા, ચલ-
ચિત્તા. આ ૮૦ રોગ વાતથી થાય છે. ૧૧

વાતાવેકારાણામપરિસંહયેયાનામાવિજ્ઞાતતમાઘ્યાહ્યાતાઃસર્વેષ્વ પિત્તલ્લવેતેષુવાત
વિકારેષુઅન્યપુચાક્ષેષુવાયોરિદમાત્મરૂપમપરિણામિકર્મણશ્ચ સ્વલક્ષણંયદુપલ-
ભ્યતદવયવંવાવિરક્તસન્દેહાવાતવિકારમેવાધ્યવસ્યન્તિકુશલાઃ ॥ ૧૨ ॥

વાતરોગ અસંખ્ય થાય છે. પરંતુ અહીં તે અસંખ્ય વિકારોમાં જે મુખ્ય બે છે તેનું કથન કર્યું. આ વાતવિકારોમાં તથા તેથી બીજા જે અહીં કહેવામાં આવ્યા નથી તેમાં પણ વાયુનાવિકૃત અને અવિકૃત અવસ્થાનાં કર્મ, લક્ષણ, તથા અંશાદિ વિચાર કરીને સંદેહરહિત કુશળ વેદી વાતવિકારોને જાણવા કેમકે વિકૃત વાયુ પોતાની અવસ્થા છોડી દેવાથી જે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે તે સ્થાનમાં અનેક વિકારોને ઉત્પન્ન કરી દે છે, જેથી વાતના સ્વભાવ, લક્ષણોને સમગ્રી લેવા એ યુક્તિમાન વૈદ્યનું કર્તવ્ય છે. ૧૨

તદ્વથા.

રૌક્ષ્યંલાઘવંવૈષદ્યં શૈત્યંગતિરમૂર્ત્ત્વંચ્ચેતિવાયોરાત્મરૂપાણિ । એવંવિધત્વાચ્ચકર્મ-
ણશ્ચસ્વલક્ષણમિદમસ્યભવતિ તંતંશરીરાવયવમાવિશતઃસંસઞ્ચંશવ્યાસાઙ્ગભેદસાદ-
ર્હર્ષ-તર્ષાવર્ત્ત-મર્દક્રમ્પચાલતોદવ્યધવેષ્ટમજ્જાસ્તથાસ્વરપરુષવિષદ સુષિરતારુણ-
કષાયવિરસતા-શોષશૂલસુપ્તિસંકુચનસ્તમ્બનાનિવાયોઃકર્માણિતૈરન્વિતંવાતવિ-
કારમેવાધ્યવસ્યેત્ ॥ ૧૩ ॥

હવે તે વાયુના ધર્મને કહું છું. જેમ કે રક્ષતા, લઘુતા, વિશદતા, શીતતા, ગમન, શીલતા, સક્ષમતા, આ વાયુનાં આત્મરૂપ છે. આ ધર્મવાળા વાયુનાં કર્મ અને લક્ષણ છે. બ્યારે આ શરીરસ્થ વિકૃત વાયુ શરીરના જે જે અંગમાં પ્રવેશ કરે તે તે અંગમાં વાયુનાં કાર્ય અથવા લક્ષણ જેવામાં આવે છે. જેમકે સંશ, સંશ, પ્રસાર, અંગલેદ વિષાદ, હર્ષ, તર્ષ, આવર્તન, મર્દ, કંપ, ચાલન, તોદ, વ્યધવેષ, ભંગતા, કર્કશતા, પરપતા, વિશદતા, સુષિરતા, અરણ્યવર્ણતા, કષાયતા, રસાગ્નન, શોષ, શક્ત, સુપ્તિ, સંકોચન, સ્તંબન, આ વાયુનાં કર્મ છે. આ લક્ષણોવાળા વિકારોને વાતવિકાર જાણવા. ૧૩

તંમધુરામ્લલવણસ્તિગ્ધોષ્ણૈરુપક્રમૈરુપક્રમેતા સ્વેદસ્નેહાસ્થાપનાનુવાસનનસ્તઃકર્મ-
ભોજનાભ્યન્નોત્સાદનપરિષેકાદિભિર્વાતહરૈર્માત્રાંકાલશ્ચ પ્રમાણીકૃત્યાસ્થાપનાનુ-
વાસનન્તુસર્વથોપક્રમેભ્યોવાતેપ્રધાનતમંમન્યન્તેભિષજઃ ॥ ૧૪ ॥

વૈદને યોગ્ય છે કે મીઠા, ખાટા, ખારા, ચિકણા અને ગરમ પદાર્થો દ્વારા વાયુની ચિકિત્સા કરવી. વાતનાશક, સ્વેદન, સ્નેહન, આસ્થાપન, અનુવાસન, નસ્યકર્મ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ ભોજન, અભ્યંગ, ઉત્સાદન અને પરિષેક આદિથી માત્રા તથા કાળને વિચાર કરીને વાયુને જીતવો. વાતનાશક સર્વ ક્રિયાઓમાં વૈદ્ય લોક આસ્થાપન અને અનુવાસન અસ્તિ કર્મનેજ મુખ્ય માને છે. ૧૪

તત્રાવજિતે-
 વ્રાતેઽપિચ્છરીરાન્તર્ગતાવાતવિકારાઃપશ્ચાન્તિમાપચન્તે । યથાવનસ્પતેર્મૂલેછિન્ને-
 સ્કન્ધાલાલ્લોહકુસુમફલપલાન્નાદીનાનિયતોવિનાશસ્તદ્વત્ ॥ ૧૫ ॥

આસ્થાપન અને અનુવાસન કર્મ પકવાશયમાં પ્રવેશ કરીને વિકાર કરનારા વાયુને મૂળમાંથીજ નષ્ટ કરી શકે છે. બ્યારે પકવાશયસ્થ વિકારવાળો વાયુ નષ્ટ થઈ જાય છે ફરી વાતજન્ય વિકાર પોતેજ શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ વૃક્ષનું મૂળ કાપી નાખવાથી તેની શાખા, પાંદડાં, ફળ, કુલ, વિગેરે સર્વનો પોતાની મેળેજ વિનાશ થાય છે તેવીજ રીતે પકવાશય વાયુનો નાશ કરવાથી સર્વ વાત વિકાર શાંત થઈ જાય છે. ૧૫ પિત્તવિકારાશ્ચત્વારિંશદત્તજર્ઙ્ગવ્યાખ્યાસ્યન્તે । તદ્ગથા-ઓષશ્ચ, પ્લોષશ્ચ, દાહશ્ચ, દવથુશ્ચ, ધૂમકશ્ચ, અમ્લકશ્ચ, વિદાહશ્ચ, અન્તર્દાહશ્ચ, અંસદાહશ્ચ, ઝૂમાધિક્યશ્ચ, અતિસ્વેદશ્ચાહ્નગન્ધશ્ચ, અજ્ઞાવયવદરણશ્ચ, શોણિતક્લેદશ્ચ, માંસક્લેદશ્ચ, ત્વગ્દાહશ્ચ, ગાસલાશ્ચ, ત્વઝ્માંસદરણશ્ચ, ચર્મદરણશ્ચ, રક્તકોઠાશ્ચ, રક્તવિસ્ફોટાશ્ચ, રક્તમળ્દલાનિચ, હરિતત્વશ્ચ, હારિદ્રત્વઠ્ચ, ગીલિકાચ, કક્ષાચ, કામલાચ, તિક્તાસ્યતાચ, પૂતિમુખતાચ, તૃષ્ણાયાઆધિક્યઠ્ચ, અતૃપ્તિશ્ચ, આસ્થપાકશ્ચ, ગલપાકશ્ચ, અક્ષિપાકશ્ચ, ગુદપાકશ્ચ, મેદૂપાકશ્ચ, જીવાદાનઠ્ચ, તમઃપ્રવેશશ્ચ, હરિત-
 ત્વશ્ચ ત્રનેત્રવર્ષસ્ત્વંશ્ચેતિચત્વારિંશત્પિત્તવિકારાઃપિત્તવિકારાણામપરિસંખ્યેયા-
 નામાવિષ્કૃતતમાવ્યાખ્યાતાભવન્તિ ॥ ૧૬ ॥

હવે તે ઉપરાંત ચાલીશ પ્રકારના પિત્ત વિકારોનું કથન કરીએ છીએ. અગ્નિના તાપના જેવી ગરમી, બળવું, દાહ, હૃદયમાં આગની માફક ધકધક બળવું, ધૂવાંસા નીકળવો ખાટા ઓડકારો, વિદાહ, અંતર્દાહ, અંશદાહ, ગરમીની અધિકતા, અતિસ્વેદ, શરીરમાં દુર્ગંધિ, શરીર અને અવયવોનું ફાટવું, શોષિત કલેદ, માંસ કલેદ, ચામડીનો દાહ, માંસદાહ, ત્વચા અને માંસનું ફાટવું, ચર્મદરણ, લોહીનાં ચકામાં પડવાં, લાલ રંગના ફાલ્લા, રક્ત પિત્ત, કમળો, મુખમાં કડવાપણુ, મુખદુર્ગંધી, તૃષ્ણાની અધિકતા, અતૃપ્તિ, મુખપાક, ગલ-
 પાક, નેત્રપાક, ગુદપાક, શિશ્નપાક, જીવ સંસકરકતનો ક્ષય, અધકાર જણાવો. પીળા હરહરના રંગ જેવાં નેત્ર, મૂત્ર, પુરીષ, અને ત્વચાનો રંગ થવો આ ચાલીસ પિત્ત વિકાર છે. પિત્તના વિકાર અસંખ્ય છે, પરંતુ આ અસંખ્યોમાં જે મુખ્ય છે તે ૪૦ વિકારોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૬

સર્વેષ્વપિસ્વલ્વેતેષુપિત્તવિકારેષ્વન્યેષુચાનુક્તેષુપિત્તસ્યેદમાત્મરૂપમપરિણામિકર્મણ-
 શ્ચસ્વલક્ષણંયચાદુપલભ્યતદવયવંવાવિષ્કૃતસન્દેહાઃપિત્તવિકારમેવાધ્યવસ્યન્તિ કુ-
 શલાઃ ॥ ૧૭ ॥

આ સાત પિત્ત વિકારોમાં તથા જે અહીં કહ્યાં પણ નથી તે પિત્ત વિકારોમાં પિત્તના આમક સ્વભાવ, અને પરિણામોનો તથા પિત્તનાં કર્મ અને લક્ષણો દ્વારા પિત્તના અંશ વિકારાદિ જોઈને ચતુરવૈદ્ય નિઃસંદેહ આ રોગોને પિત્ત જન્ય માને છે. ૧૭.

તથથા ।

ઔષ્ણ્યંતૈક્ષ્ણ્યંલાઘવમનતિસ્નૈવર્ણશ્ચન્નલ્લજ્જોગન્ધશ્ચ વિસ્તોરસૌચકા-
મ્કૌપિચાસ્યત્પ્રવ્યાપિ । એવંવિધત્વાશ્ચકર્મણઃસ્વલક્ષણમિદમસ્યમ્ભવતિ । તંતંશરી-
રાવયવમાવિષ્ણતોદાહોષ્મપાકસ્વેદવલ્લેદકોથસ્ત્રાવરાગાઃયથાસ્વઠ્ઠચગન્ધવળ સાદે-
ધિર્નિર્વર્તનં પિચાસ્યકર્માગિતૈરવિતંપિચાવેકારમેવાધ્યવસ્યેત્ ॥ ૧૮ ॥

હવે પિત્તનાં કર્મ તથા લક્ષણોને કહીએ છીએ જેમકે ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, લઘુતા, ડિઝિટ્રિનગ્ધતા, ઘોળા અને અશુ રંગથી ભુદા રંગવાળા, દુર્ગંધવાળા, પૂતિ, કડવા, ખાટા આ સર્વ પિત્તના આત્મધર્મ છે. એવાજ પ્રકારનાં તેનાં કર્મ અને લક્ષણ છે. જ્યારે તે કોપિત થઇને જે જે અંગમાં જાય છે તે તે અંગમાં દાહ, ગરમી, પાક, સ્વેદ, કલેહ, કોથ, શ્રાવ, લાલી, આ લક્ષણુ થાય છે. અને પિત્તના ધર્મવાળાના મધ, વર્ણુ, મુખનો સ્વાદ, વિગેરે હોય છે. એવા એવા પિત્તાત્મક લક્ષણોના થવાથી પિત્ત વિકારનો નિશ્ચય કરવા ૧૮.

પિત્ત વિકારોનાં ચિકિત્સા ક્રમ.

તંમધુરતિત્તકષાયશીતૈરુપક્રમૈરુપક્રમેતસ્નેહવિરેકપ્રદેહપરિષેકામ્બ્યન્નાવગાહાદિભિઃ
પિચહરૈર્માત્રાંકાલશ્ચપ્રમાણીકૃત્ય । વિરેચનન્તુસર્વોપક્રમેભ્યઃપિચોપ્રધાનતમમન્ય-
ન્તેભિષજઃ ॥ ૧૯ ॥

પિત્તની ચિકિત્સા મીઠી, કડવી, તુરી અને શીતલ દ્રવ્યો દ્વારા કરવી. તથા પિત્તને શાન્તિ કરનારા, સ્નેહન, વિરેચન, પ્રલેપ, પરિષેક, અભ્યંગ, અવગાહ, દ્વારા માત્રા તથા કાળનો વિચાર કરીને ચિકિત્સા કરવી. પિત્ત નાશક સંપૂર્ણ ચિકિત્સાઓમાં વિરેચન કરાવવાને વૈદલોક સર્વથી ઉત્તમ ચિકિત્સા માને છે. ૧૯

તદ્દયાદિત્તવામાશયમનુપ્રવિશ્યકેવલંવૈકારિકંપિત્તમૂલશ્ચાપકર્ષતિ તન્નાવજિતેપિ-
ચોપિશરીરાન્તર્ગતાઃપિચાવિકારાઃપ્રશાન્તિમાપદ્યન્તે । યથાગ્રૌવ્યપોટેકેવલમપ્રિ-
ગૃહશ્ચશીતંમ્ભવતિતદ્વત્ ॥ ૨૦ ॥

કેમકે વિરેચન કરતા ઔષધી આમાશયમાં પ્રવેશ કરીને વિકારવાન પિત્તને મૂળથી ઉખાડીને વિરેચન દ્વારા કહાડી નાંખે છે. આમાશયમાં વધેલા પિત્તને જીતી લેવાથી શરીર-
રાન્તર્ગત પિત્તવિકાર પોતાની મેળે શિતળ થઇ જાય છે. જેમકે અગ્નિના બળી ગયા પછી અગ્નિનું સ્થાન પણ પોતાની મેળે શીતળ થાય છે તેની માફક પિત્તવિકાર પોતાની મેળેજ શાંત થઇ જાય છે. ૨૦.

શ્લેષ્મવિકારાશ્ચવિંશતિરતઋદ્ધૃવ્યાख्याસ્યન્તે । તથથા-તૃપ્તિશ્ચ, તન્દ્રાચ, નિદ્રા-
ધિક્યશ્ચ, સ્તૈમિલ્યશ્ચ, ગુરુગાત્રતાચ, આલસ્યશ્ચ, મુલ્લમાધુર્યશ્ચ, મુલ્લસ્રાવશ્ચ,
ઉદ્ધારશ્ચ, શ્લેષ્મોદ્ધરણશ્ચ, મલસ્યાધિક્યશ્ચ, કઠ્ઠોપલેપશ્ચ, વલાશ્ચ, હૃદયોપલે-
પશ્ચ, ધમનીપ્રતિચયશ્ચ, ગલગણ્ડશ્ચ, અતિસ્થૌલ્યશ્ચ, શીતામિતાચ, ઉદર્દશ્ચ,

શ્વેતાવભાસતાષ, શ્વેતમૂત્રનેત્રવર્ણસ્વશ્ચેતિર્વિંશતિઃશ્લેષ્માધિકારાઃ ॥ ૨૧ ॥

શ્લેષ્મવિકારસ્પાત્પરિસંખ્યેયાનામાવિષ્કૃતતમાख्याતાઃ । સર્વેષ્વપિતુસ્વલ્વેતેષુ-
શ્લેષ્મવિકારેષ્વન્યેષુચાનુક્તેષુશ્લેષ્માદ્યાત્મરૂપમપરિણામિકર્મણશ્ચસ્વલક્ષણંયદુ-
પલભ્યતેતદવચંવાવિમુક્તસન્દેહાઃશ્લેષ્મવિકારમધ્યવસ્યન્તિકુશલા ॥ ૨૨ ॥

હવે ૨૦ પ્રકારના કફના વિકારોને કહું છું. તે આ પ્રકારના છે. તૃપ્તિ, (અશ્વિ) તંદ્રા, નિંદ્રાની અધિકતા, સ્તેમિલ, અંગોનું ભારેપણું, આળસ, મુખમાં મીઠા પણુ, હાર વહેવી, ઉદ્દગાર, વારંવાર કફનું થુંકવું, મળની વિશેષતા, કંઠમાં કફનું ચોટી રહેવું, વલાસ, હૃદયનું લીસા રહેવું, ધમનિયોમાં સ્થૂળતા, મલગંડ, અતિ સ્થૂળતા, મંદાગ્નિ, ઉદર્દ, સફેદ રંગ થવો, મૂત્ર, નેત્ર અને પુરીષનું સફેદ થવું આ વીસ પ્રકારના કફનાવિકાર છે. ૨૧ જે કે કફના વિકાર અસંખ્ય થઈ શકે છે પરંતુ તેમાં મુખ્ય વીસ પ્રકાર છે કે જેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ સર્વ વિકારોમાં જેનું અહીં વર્ણન કર્યું છે, અને જેનું કથન કર્યું નથી એ સર્વમાં કફના ધર્મ અને લક્ષણોનો અને કફની વિકૃતાવસ્થાના કર્મોનો વિચાર કરીને કુશળ વૈદ્ય કફના વિકારોનો નિશ્ચય કરે છે. ૨૨.

તદ્યથા—શ્વૈત્યશૈત્યગૌરવમાધુર્યમાત્સર્યાણિશ્લેષ્મણઆત્મરૂપાણ્યેવંવિધત્વાચ્ચક-
ર્મણઃસ્વલક્ષણમિદમસ્યભવતિ । તંતંશરીરાવચવમાવિશ્વતઃશ્વૈત્યશૈત્યકંદ્રુસ્થૈર્યગૌ-
રવસ્નેહસ્તમ્ભસુપ્તિક્લેદોપદેહબન્ધમાધુર્યચિરકારિત્વાનિશ્લેષ્મણઃકર્માણિતૈરન્વિતં-
શ્લેષ્મવિકારમેવાધ્યવસ્યેત્ ॥ ૨૩ ॥

તે કફાત્મક ધર્મ આ પ્રકારે છે. જેવાકે, શૈત્ય, ગૌરવ, માધુર્ય, માત્સર્ય, આ કફના આત્મરૂપ છે. અને આ પ્રકારનાં તેનાં કર્મ અને લક્ષણ થાય છે. તે ન્યારે ન્યારે શરીરના અવયવોમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેમાં ઘોળાપણુ, શીતતા, ખાસ, સ્થિરતા, ભારે-પણુ, સ્નિગ્ધતા, સ્તંભ, સુપ્તિ, ક્લમાક્રમેદ, ઉપલેપ, બંધ, માધુર્ય અને ચિરકારી પણુ એ એમનો કર્મ તથા લક્ષણોને બતાવે છે. આ લક્ષણોવાળા વિકારોને કફના વિકાર બોલવા. ૨૩

તંકટુકતિક્તકષાયતીક્ષ્ણોષ્ણરૂક્ષૈરૂપક્રમૈરૂપક્રમેતત્સ્વેદનવમનશિરોવિરેચનવ્યાયા-
માદિભિઃશ્લેષ્મહરૈર્માત્રાંકાલશ્ચપ્રમાણીકૃત્ય । વમનન્તુસર્વોપક્રમેભ્યઃશ્લેષ્મણિપ્રધાન-
તમંમન્યન્તેભિષજઃ ॥ ૨૪ ॥ તદ્વ્યાદિતણવામાશયમનુપવિશ્યકેવલંવૈકારિકંશ્લે-
ષ્મમૂલમપકર્ષતિ । તન્નાવજિતેશ્લેષ્મણ્યપિશરીરાન્તર્ગતાઃ શ્લેષ્મવિકારાઃપ્રશાન્તિ-
માપદ્યન્તે । યથાભિન્નેકેદારસેતૌશાલિયવષાઠ્ઠિકાદીન્યભિષ્યન્દ્યમાનાનિ, અમ્ભ-
સાપશોષમાપદ્યન્તેતદ્વદિતિ ॥ ૨૫ ॥

આ કફને કડવા, તીખા, કષાય, તીક્ષ્ણ, અને ઉષ્ણ તથા રક્ષ ઉપાયોદ્ધારા શુભી તેની સ્વેદન, વમન, શિરોવિરેચન, વ્યાયામ, આદિ કફનાશક ઉપાયોદ્ધારા માત્રા અને કાળનો વિચાર કરી ચિકિત્સાને કરવી. કફનાશક સર્વ ઉપાયોમાં વૈદા વમન (ઉલટી) કરાવવું એ સર્વથી ઉત્તમ માને છે. કેમકે વામક (ઉલટી કરાવનાર) ઔષધિ પ્રથમજ આમાશ્વયમાં પ્રવેશ કરીને વિકારવાળા કફને મૂળમાંથી ખેંચીને બહાર કઢાડી નાંખે છે. ફરી આ વિકારિક કફને શુદ્ધતાં બળુવાથી શરીરાન્તર્ગત સર્વ કફના વિકાર પોતાની

મેળવ શાંત થઈ જાય છે. જેમ પાણીમાં ભરેલા ખેતરની પાળ તોડવાથી ખેતરમાંનું સર્વ પાણી બહાર નીકળી જાય છે, અને તે ખેતરનું અંદરનું સર્વ ધાન્ય સુકાઈ જાય છે. એવી રીતે કફવિકાર પણ સર્વ શાંત થઈ જાય છે. ૨૪-૨૫.

भवन्तिचात्र.

अध्यायने। उपसंहार.

सममादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्मभिषक्पश्चाज्जानपूर्वसमाचरेत् ॥ २६ ॥

અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ રોગની પરીક્ષા કરવી, ફરી ઔષધીની પરીક્ષા કરવી. એ બંનેનો યોગ્ય રીતે નિશ્ચય કરીને ફરી જ્ઞાનપૂર્વક ચિકિત્સા કર્મનો આરંભ કરવો. ૨૬.

यस्तुरोगमविचार्यकमाण्यारभतेभिषक् ।

अप्यौषधविधानज्ञस्तस्यसिद्धिश्छिद्यते ॥ २७ ॥

જે વૈદ્ય રોગને યોગ્ય રીતે સમજ્યા વિનાજ ચિકિત્સાનો આરંભ કરી દે છે, તે બલે ઔષધિજ્ઞાનમાં કુશળ હોય તોપણ તેની સિદ્ધિ દૈવાધિન છે. અર્થાત્ ક્ષાયદો થયો તો થયો, નહીં તો નુકશાન પણ થઈ જાય છે. ૨૭.

यस्तुरोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।

देशकालप्रमाणज्ञस्तस्यसिद्धिरसंशयम् ॥ २८ ॥

જે વૈદ્ય રોગને સારી રીતે સમજી લે છે તથા સર્વ પ્રકારની ઔષધક્રિયામાં પણ કુશળ હોય છે અને દેશકાળનો વિચાર કરીને ચિકિત્સા કરે છે, તેની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે. ૨૮.

अध्यायर्तुं संक्षिप्तं वर्णन.

तत्रश्लोकाः । संग्रहःप्रकृतिर्देशोविकारमुखमीरणम् । असन्देहोऽनुबन्धश्चरोगाणां-
सम्प्रकाशितः ॥ २९ ॥ दोषस्थानानि रोगाणां गणानानात्मजाश्चये । रूपं पृथक्त्वा-
दोषाणां कर्मचारिणामप्येत ॥ ३० ॥ पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
सम्यङ्महतिरोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ ३१ ॥

અહીં અધ્યાયના ઉપસંહારમાં શ્લોક છે કે આ મહા રોગાધ્યાયમાં રોગોનો સંગ્રહ, પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, વિકાર, કારણ, વાતાદિ ભેદથી જુદાં જુદાં કારણ, સ્વભાવ રોગોનો નિશ્ચય, રોગોનો અનુબંધ, દોષોનું સ્થાન, રોગોના ગણ, વિકારોની અનેકતા, દોષોના જુદા જુદા ધર્મ, અને તેનાં પરિણામી કર્મ તથા વાતાદિ દોષોની જુદી જુદી ચિકિત્સા આ સર્વનું તત્વેતા મહાત્મા પુનર્વસુજ્ઞએ કથન કર્યું છે. ૨૯-૩૦-૩૧.

इति अग्निवेश कृते तन्त्रे चरकप्रति संस्कृते ।

रोगचतुष्के महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्याय समाप्तः ॥ २० ॥

ઇતિ અગ્નિવેશે બનાવેલો અને શ્રી ચરકે સુધારેલો રોગ ચતુષ્કે મહારોગાધ્યાયો નામનો વીંશમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૨૦

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौनिन्दितीयमध्यायं व्याख्या स्याम इतिहस्माह भगवानान्नेयः ।

इदं अने अष्टौनिन्दितिय नामना अध्यायनी व्याख्या करीये छीअ. अबुं आत्रेय भगवान कहेवा छाज्या.

आठ प्रकारना निंदवा योग्य पुरुष.

इहखलुशरीरमधिकृत्याष्टौपुरुषानिन्दिताभवन्ति तद्यथा—अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चा-
तिलोमाचालोमाचातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति ॥ १ ॥

आ शास्त्रमां आठ प्रकारना शरीरवाणा पुरुषेने निंदवा लायक कला छे. ते आठ आ प्रकारना छे. अहुज लांआ, अहुज न्हाना, अहुज वाणवाणा जेना शरीरपर वाण पिलकुल न होय, अत्यंत कणा, अहुज गौरा अने अति स्थूल तेमज्ज अति कृश, आ आठ प्रकारनां शरीर निंदवा योग्य छे. १

अतिस्थूल (जडा)मां आठ अवगुण्.

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूयएवापरेनिन्दितविशेषाभवन्ति । अतिस्थूलस्यतावदायुषो-
हासःजरोपरोधःकृच्छ्रव्यवायतादौर्बल्यंदौर्गन्ध्यंस्वेदाबाधःशुद्धतिमात्रंपिपासाति-
योगश्चेतिभवन्त्यष्टौदोषाः ॥ २ ॥

आ आठमां अधिक मोटा अने अधिक कृष विशेष निंदवा योग्य छे. केमके अधिक मोटा होवाथी आयुष्यनी क्षीणता अने वृद्धावस्था वहेली आवे छे अने शरीरनां सूक्ष्म छिद्र पुराध नय छे. अने तेथी स्त्री संगमां दुःख, दुर्गणता, शरीरमां दुर्गन्धि, परसेवे, अधिक भूष, अधिक तरस आ आठ दोष थाय छे. जेथी अहुज मोटुं शरीर निंदनीय गणाय छे (२)

अति स्थूलतानुं कारण्.

तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगादव्यायामादव्यवायाद्दि-
वास्वप्नाद्धर्षनित्यत्वाच्चिन्तनाद्बीजस्वभावाच्चोपजायते ॥ ३ ॥

अतिस्थूलपण्, अधिक तृप्तिकारक, भारे, भीडा, ठंडा अने चिकला पदार्थो जावाथी, कसरत न करवाथी, स्त्री संग न करवाथी, दिवसे सुवाथी, सदा प्रसन्न रहेवाथी, चिन्ता न करवाथी अने माता पितानी मोटाधना कारण्थी थाय छे. ३

तस्यातिमात्रंमेदस्विनोमेदएवोपचीयतेनेतरेधातवस्तस्मादस्यायुषोहासः, शैथि-
ल्यात्सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्चमेदसोजरोपरोधः, शुक्राबहुत्वान्मेदसावृतमार्गत्वा-
त्कृच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यमसमत्वाद्भातूनां, दौर्गन्ध्यंमेदोदोषान्मेदसःस्वभावत्वा-
त्स्वेदलत्वाच्चमेदसः, श्लेष्मसंसर्गाद्विष्यन्दित्वाच्चबहुत्वाद्द्वयायामासहत्वात्स्वेदा-
बाधः, तीक्ष्णामित्वात्प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्चशुद्धतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति ॥४॥

તે અતિ સ્થુળ પુરુષના શરીરમાં કેવળ ચરખીજ વધ્યાં જાય છે અને ખીજ સર્વ ધાતુ વધવાની બંધ થઈ જાય છે, અને ક્ષીણ થવા લાગે છે. જેથી મેદવાળા પુરુષની આ-
યુષ્યની ક્ષીણતા થવાનો આરંભ થાય છે. તથા શરીરમાં શિથિલતા, સુકુમારતા, અને
ભારેપણાથી વૃદ્ધાવસ્થા અને હિદ્રોનું રોકાઈ જવું, વીર્યની અદ્યતા, અને મેદથી શરીરના
ભાગોનું રોકાઈ જવું, સ્ત્રી સંગમાં અધિક કષ્ટ થવું, ધાતુઓની સામાન્યાવસ્થા ન રહેવાથી
દુર્બળતા આવવી, ચરખીના વધવાથી ચરખીના દોષથી અને ચરખીના સ્વભાવથી તેમજ
પરસેવો આવવાથી શરીરમાં દુર્બળતા વધી જાય છે તથા કફનો સંસર્ગ સ્થૂળતા, વ્યા-
યામની અસહ્યતાના કારણથી પરસેવો અધિક થવા લાગે છે, અને અગ્નિની ક્ષીણતા અને
કોષ્ટવાયુની અધિકતાના કારણથી ક્ષુધા અને તરસ બહુજ વધી જાય છે. ૪

भवन्तिचात्र.

मेदसा तमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठेविशेषतः । चरन्सन्धुक्षयत्यग्निमाहारंशोषयत्यपि ॥
५ ॥ तस्मात्सशीघ्रंजनयत्याहारश्चावकांक्षति । विकारांश्चाश्नुतेघोरान्किञ्चि-
त्कलव्या तैक्रमात् ॥ ६ ॥ एतावुपद्रवकरौविशेषादग्निमारुतौ । एतौहिदहतःस्थू-
लंबनदावोवनंयथा ॥ ७ ॥

અહીં કહે છે કે મેદદ્વારા સૂક્ષ્મ માર્ગોના બંધ થઈ જવાથી વાયુ કોઠામાં વિશેષ
કરીને ફરે છે તથા જઠરાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને આહારને સુકાવી દે છે, અને એજ
કારણથી મેદવાળા પુરુષનો અહાર જલ્દી પચી જાય છે અને ભોજન કરવાની વારંવાર
ધૃત્તિ થવા લાગે છે. જે મેદવાળા મનુષ્યને ભોજન મળવામાં જરા વાર થાય છે તો
તે ધણા દુઃખોને પ્રાપ્ત થાય છે. મેદવાળા પુરુષના શરીરમાં અગ્નિ અને વાયુ એવી રીતે
વિશેષ ઉપદ્રવ કરે છે. જેમ દાવાનળ અગ્નિ વનને ભખ્મ કરી નાંખે છે, તેમ મેદ સિવાય
અન્ય ધાતુઓનો પણ તે નાશ કરી નાંખે છે. ૫-૬-૭

મેદ બહુ વધી જવાના દોષ.

मेदस्यतीवसंवृद्धेसहसैवानिलादयः । विकारान्दारुणान्कृत्वा नाशयन्त्याशुजी-
वितम् ॥ ८ ॥ मेदोर्मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिग्दूरस्तनः । अयथोपचयोत्साहोन-
रोऽतिस्थूलउच्यते ॥ ९ ॥ इतिमेदस्विनोदोषाहेतवोरूपमेवच । निर्दिष्टंवक्ष्यते-
वाच्यमतिकार्ष्येऽप्यतःपरम् ॥ १० ॥

શરીરમાં મેદ વૃદ્ધિને પામીને વાત, પિત્ત, અને કફના અનેક પ્રકારના રોગોને પ્રકટ
કરીને જીવનને નષ્ટ કરી દે છે. ૮. મેદ (ચરખી) અને માંસના અત્યંત વધવાથી નિતંબ
ઉદર અને સ્તન લથડી જાય છે. (ચરચર થાય છે). આ પ્રકારે વૃથા જાડાપણું આવે
તે મનુષ્યને અતિ સ્થુળ કહે છે. ૯. આ પ્રકારે મેદવાળા મનુષ્યના દોષ અને હેતુ તથા
રૂપનું કથન કર્યું છે. હવે અત્યંત કૃશ શરીરવાળાઓના હેતુ અને લક્ષણો કહીએ છીએ. ૧૦

કૃશ થવાનું કારણ.

सेवारूक्षान्नपानानांलंघनंप्रमिताशनम् । क्रियातियोगःशोकश्चवेगनिद्राविनिग्रहः
॥ ११ ॥ रूक्षस्योद्वर्त्तनंस्नानस्याभ्यासःप्रकृतिर्जरा । विकारानुशयःक्रोधःकुर्व-
न्त्यतिकृशंनरम् ॥ १२ ॥

રૂક્ષ અન્ન પાનનું અધિક સેવન કરવાથી, લંબન કરવાથી, અલ્પ ભોજન કરવાથી અતિશોષન અથવા પરિશ્રમ કરવાથી, શોકથી, મલ મૂત્રાદિના વેગને રોકવાથી, રત્નિમાં જામવાથી, સુકા દ્રવ્યોને ઉદ્ધર્તન કરવાથી, સ્નાન કરવાથી, કૃશતા કરનાર અહાર વિહારનું સેવન કરવાથી અને બુઢાપણથી તથા સદૈવ રોગી અને કોષી રહેવાથી મનુષ્ય દુર્બળ અર્થાત કૃશ થાય છે. ૧૧-૧૨

કૃશાના અસદ્ય કર્મ અને રોગ.

વ્યાયામમતિસૌહિલ્યંશુત્પિપાસામયૌષધમ્ । કૃશોનસહતેતદ્વદતિશીતોષ્ણમૈથુનમ્
॥ ૧૩ ॥ પ્લીહાકાસઃક્ષયઃશ્વાસોગુલ્માર્શીસ્યુદરાણિચ । કૃશંપ્રાયોઽભિધાવન્તિ-
રોગાશ્ચગ્રહણીગતાઃ ॥ ૧૪ ॥

કૃશ શરીરવાળો મનુષ્ય મહેનત કરી શકતો નથી તેમજ તે અધિક ભોજન, ભૂખ, તરસ, અધિક દવાનું સેવન, બહુજ શરદી, બહુજ ગરમી, અને અધિક મૈથુનને સહન કરી શકતો નથી. અને તેથી તે દુર્બળ શરીરવાળા મનુષ્યને બરણ, ખાંસી, ક્ષય, શ્વાસ ગોળો, હરસ, ઉદર રોગ અને સંબ્રહણીના રોગો થાય છે. ૧૩-૧૪.

કૃશતાનાં લક્ષણ.

શુષ્કસ્થિગુદરગ્રીવોધમનીજાલસન્તતઃ । ત્વગંસ્થિભ્રૂણાઽતિકૃશ્નઃસ્થૂલપર્વાનરામતઃ
॥ ૧૫ ॥ સતતવ્યાધિતાવેતાવતિસ્થૂલકૃશૌનરૌ । સતતંચોપચર્યૌર્હિકર્ષણૈ-
ર્જૈહૃણૈરપિ ॥ ૧૬ ॥

કૃશ મનુષ્યના નિતંબ (ગુદાનો ભાગ) ઉદર, ગ્રીવા, ત્વચા અને હાડકાં સુકાઈ જાય છે, શરીર નસોની જાળથી વ્યાપ્ત થયેલું જણાય છે, અને ધુંટણોની સ્થૂળતા જણાય છે. આ અત્યંત કૃશ મનુષ્યનાં લક્ષણ છે. (૧૫) અતિ સ્થૂળ તથા અતિ કૃશ આ બંને હંમેશાં રોગી રહે છે. જેથી યોગ્ય ક્રમથી ઉપવાસ તથા બૃહણથી તેમની હંમેશાં ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. (૧૬).

કૃશાના ઉત્કૃષ્ટત્વ.

સ્થૌલ્યકાર્શ્યવરંકાર્શ્યસમોપકરણૌહિતૌ ।

યદ્યુભૌવ્યાધિરાગચ્છેત્સ્થૂલમેવાતિપીડયેત્ ॥ ૧૭ ॥

અત્યંત જાડા અને અત્યંત પાતળા આ બંનેમાં જાડા કરતાં પાતળો માણસ સારો મનાય છે કેમકે બંનેનાં ઉપકરણ સરખાં હોવા છતાં પણ સ્થૂળ મનુષ્ય રોગ ગ્રસ્ત થાય છે, ત્યારે અધિક કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. ૧૭.

સમનાં લક્ષણ.

સમમાંસપ્રમાણસ્તુસમસંહનનોનરઃ । દૃઢેન્દ્રિયત્વાદ્વ્યાધીનાંબલેનાભિભૂયતે ૧૮
શુત્પિપાસાતપસહઃશીતવ્યાયામસંસહઃ । સમપક્તાસમજરઃસમમાંસ્થૂલપતઃ ૧૯

જે મનુષ્યના શરીરમાં માંસ વધુ તેમજ થોડું ન હોય અને જે સ્થાનમાં જેવા માંસાદિકની જરૂર હોય તેવાજ હોય તે પુરૂષની ઇન્દ્રિયોની દૃઢતાના કારણથી રોગ બહુજ ધીકા આપતો નથી. ૧૮. ભૂખ, તરસ, ગરમી, ઠંડી, તથા હસરતને સહન કરનાર

अग्निना अनुसार अन्नने पथावनारा अने वषत आवेण वृद्ध यनारा पुशे अधिक
जडा तेमज अधिक पातणा होता नथी. १८.

रुचातर्पणंचेष्टं लानांकषणंप्रति ।

कृशानांबृंहणार्थंचलघुसन्तर्पणञ्चयत् ॥ २० ॥

जडा मनुष्येने पातणा करवा माटे कठोर अने लंघन द्रव्यतुं सेवन करावतुं जेष्ठमे.
अने पातणा मनुष्येने पुष्ट करवाने माटे हलका लघु संतर्पण्यु द्रव्यतुं सेवन करावतुं
जेष्ठमे. २०.

स्थूल व्यक्तिनी चिकित्सा.

वातघ्नान्यन्नपानानिश्लेष्मभेदेऽप्युक्तम् । रूक्षोष्णैस्त्वत्तृतीक्ष्णारूक्षान्युद्वर्तना-
निच ॥ २१ ॥ गुडूचीभद्रमुस्तानांप्रयोगस्तैफलस्तथा । तक्रारिष्टप्रयोगस्तुप्रयो-
गोमाक्षिकस्यच ॥ २२ ॥ विडङ्गनागरंक्षारःकाललोहरजोमधु । यवामलकचूर्ण-
ञ्चप्रयोगःश्रेष्ठउच्यते ॥ २३ ॥

हवे स्थूल मनुष्यनी चिकित्सातुं वर्णुंन करीजे छीजे. वात अने कइ नाशक भेदने
नाश करनार अन्न पानतुं सेवन करावतुं अने इक्ष, गरभ, तीक्ष्ण, अस्ति, इक्ष उद्वर्त-
नेने प्रयोग कराववे. २१. तथा गणो, कइअ तथा नागरमेथने प्रयोग, त्रिङ्गानो
कवाथ, छासना अरिष्टने प्रयोग, भद्र, वावडींग सुंठ, जवभार, महती साथे दोहलण्भ,
जव, आमणांतुं यूर्णु, आ सर्वांने प्रयोग करवे अे भेद रोगने नष्ट करवाने माटे उत्तम
छे. २२-२३.

विल्वादिपञ्चमूलस्यप्रयोगः क्षौद्रसंयुतः । शिलाजतुप्रयोगस्तुसाग्निमन्थरसाशिला
॥ २४ ॥ प्रसातिकाप्रियंगुश्चश्यामाकायवकायवाः । जूर्णाढाःकोद्रवामुद्राकुल-
त्थाश्चक्रमर्दकाः ॥ २५ ॥ आढकीनाश्चबीजानिपटोलामलकैःसह । भोजनार्थप्र-
योज्यानिपानञ्चानुमधूदकम् ॥ २६ ॥ अरिष्टांश्चानुपानार्थमेदोमांसकफापहान्
अतिस्थौल्यविनाशायसंविभज्यप्रयोजयेत् ॥ २७ ॥

तेमज महती साथे विल्वादि (शीलां विगेरे) पंचमूलने कवाथ पावे अथवा अर-
णीना रस साथे शीलाजतने प्रयोग करवे उत्तम छे. २४.

प्रसातिका (नीवार) नामतुं धान्य, प्रियंगु (कांगतुं धान्य) सामातुं अनान (सामे)
जव, जुवार, केडरा, मग, कण्ठी, अकभई (जंगली मग) अरहर, परवण तथा आम-
णांने युष आ सर्वां आवाने माटे आपवां अने लोअन कर्वा पछी महती साथे पाणी
मेणवीने पीवुं जेष्ठमे. २५-२६. अति स्थूलतानो नाश करवाने माटे जुदा जुदा भांस तथा
कइनाशक अरिष्ट पीवा जेष्ठमे. २७.

प्रजागरं वयवायश्चव्यायामंचिन्तनानिच । स्थौल्यमिच्छन्परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रव-
र्द्धयेत् ॥ २८ ॥

જે મનુષ્યને પોતાના શરીરની સ્થૂળતા દુર કરવાતી ઈચ્છા હોય તેણે શત્રિએ જાન-
રણ, સ્ત્રી સેવન, કસરત, અને ચિંતાનું સેવન કરવું અને તેના સેવનને ધીરે ધીરે વધા-
રતા જવું. ૨૮.

કૃશતાનાશક પ્રયોગ.

સ્વપ્નોર્હર્ષઃસુસ્વાશ્વચ્યામનસોનિર્ઘૃતિઃશમઃ । નિત્યાલ્પલાયવ્યાયામવિરામઃપ્રિયદ-
ર્શનમ્ ॥ ૨૯ ॥ નવાન્નાનિનવંમઘંશ્રામ્યાનૂપૌદકારસાઃ । સંસ્ત્રાનિચમાંસાને-
દધિસર્પિઃપયાંસિચ ॥ ૩૦ ॥ ક્ષવઃશાલયોમાંસાગોધૂમાગુદ્વૈકૃતમ્ । વસ્તયઃ
સ્નિગ્ધમધુરાસ્તૈલાભ્યક્ષ્ણચસર્વદા ॥ ૩૧ ॥ સ્નિગ્ધમૃદ્ધર્તનંસ્નાનંગન્ધમાલ્યનિષેવ-
ણમ્ । શુક્લોવાસોયથાકલંત્રણાપાપ્તરોહનમ્ ॥ ૩૨ ॥ સાયનાનાંતૃષ્યાર્ણા-
યોગાનામૃપસેવનમ્ । હત્વાતિકાશ્ચ્યમાદરોનૃણાપચયંપરમ્ ॥ ૩૩ ॥

હવે કૃશતાને નાશ કરનાર ઔષધોને કહીએ છીએ. જેમકે ઈચ્છા પૂર્વક સુવું, પ્રસ-
ન્નતા, સુંદર નરમ શ્યામ, સંતોષ, શાંતિ, ચિન્તા ન કરવી, સ્ત્રીસંગ ન કરવો, કસરત ન
કરવી, ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવી, નવું અન્ન, નવું મઘ, આમ સંચારી જીવ, અનુપ સંચારી જીવ,
જળચર પ્રાણી, એઓનો માંસરસ, ઉત્તમ ખનાવેલ માંસ, દુધ, ધી, દહીં ઈસ, શાળના
ચોખા, અડદ, ઘઉં, મિઠાઈ, ચિકણા અને મીઠાં પદાર્થોની અસ્તિ, નિત્ય તેજ યોજવું,
ચિકણા ઉદ્ધર્તન, સ્નાન, અંદનનો લેપ. સુગંધિત પુલોની માળા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવાં,
વખતો વખત શરીરનું શોધન કરવું, રસાયન તથા દૃશ્ય યોગોનું સેવન કરવું, આ સર્વ
દ્રવ્યોનો ઉપયોગ મનુષ્યની કૃશતા (દુબળાપણું) ને દુર કરીને પરમપુષ્ટિને આપેછે. ૨૯-૩૩.

અચિન્તનાચ્ચકાર્યર્ણાધ્રુવંસન્તર્પણેનચ । સ્વપ્નપ્રસન્નાચ્ચનરો વરાહૈવપુષ્યતિ ।૩૪।

તેમજ કોઈ પણ કાર્યની ચિંતા ન કરવાથી તથા હંમેશાં સંતર્પણુ દ્રવ્યોનું સેવન
કરવાથી અને મસ્ત પડ્યા રહેવાથી મનુષ્યનું શરીર લુંડની માફક પુષ્ટ થઈ જાય છે. ૩૪.

નિંદ્રાનું કારણ અને તેના યોગ્યયોગ્ય પ્રકાર.

યદાતુમનસિક્લાન્તેકર્માત્માનઃક્રમાન્વિતાઃ । વિષયેભ્યોનિવર્તન્તેતદ્વાપેતિપાન-
વઃ ॥ ૩૫ ॥ નિદ્રાયચંસુસ્વંદુઃસ્વંપુષ્ટિઃકાશ્ચ્યંબલાવલમ્ । વૃષતાક્લીવતાજ્ઞાનમ-
જ્ઞાનંજીવિતંનચ ॥ ૩૬ ॥ અકાલેડતિપ્રસન્નાચ્ચનચનિદ્રાનિષેવિતા । સુસ્વાયુષીપ-
રાકુર્ય્યાત્કાલરાત્રિરિવાપરા ॥ ૩૭ ॥ સૈવયુક્તાપુનર્યુક્તેનિદ્રાનંદુલાયુષા ।
પુરુષંયોગિનંસિદ્ધયાસત્યાબુદ્ધિરિવાગતા ॥ ૩૮ ॥

ત્યારે મનુષ્યના મનમાં વિકળતા થાય છે અને કર્મેદ્રિયો થાકીને પોતાના વિષયોથી
નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે મનુષ્યોને નિંદ્રા આતી જાય છે. અર્થાત સુષ્ટ જાય છે. ૩૫.
સુખ અને દુઃખ, પુષ્ટતા અને કૃશતા, બલ તથા નિર્બળતા, વૃષ્યતા તથા નપુષકતા જ્ઞાન
અને અજ્ઞાન, જીવન અને મૃત્યુ, આ સર્વ નિંદ્રાને આધિન છે. ૩૬. કવખતે સુવાથી,
અને નહિ સુવાથી, નિંદ્રા બીજી કાલ રાત્રિની માફક મનુષ્યના સુખ તથા આયુષ્યનો નાશ

કરી દે છે. ૩૭. અને યુક્તિ પૂર્વક સેવન કરેલી નિંદ્રા, યોગી પુરુષને સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલી
યથાર્થ બુદ્ધિની માફક સુખ તથા આયુષ્યને પૂર્ણ કરી દે છે. ૩૮.

ગીતાધ્યયનમયશ્લીકર્મભારાધ્વકર્ષિતાઃ । અજીર્ણિનઃક્ષતાઃક્ષીણાઽદ્વાલાસ્ત-
યાવલાઃ ॥ ૩૯ ॥ તૃણાણાંભ્રુશૂલાર્તાઃશ્વાસિનઃશૂલિનઃકૃષ્ણાઃ । પતિતામિહ-
તોન્મત્તાઃકાન્ત્યાપિત્તગરૈઃ ॥ ૪૦ ॥ ક્રોધશોકમયકલાન્તાદિવાસ્વપ્નોષિ-
તાશ્રયે । સર્વણ્ણેદિવાસ્વપ્નસેવેરન્સાર્વકાલિકમ્ ॥ ૪૧ ॥

જે મનુષ્ય ગાયન, અધ્યયન, મદ્યપાન, સ્ત્રી સંગ, કર્મ, ભાર અને ચાલવાથી થાકી
ગયો હોય તેમજ અશુભ રોગવાળા, ઉરઃક્ષતવાળા, ક્ષીણ, વૃદ્ધ, આળસ, દુર્બળ, તથા તરસ,
અતિસાર, શળથી પીડિત, શ્વાસરોગવાળા, હિચકીવાળા, અને કૃશ તથા પડી ગયેલા,
વાગ્યું હોય તેવા, આવરા સ્વારીથી થાકેલા, ઉભગરાવાળા, કોષી, શોકાકુલ, ભયાતુર, દિ-
વસે સુવાના અભ્યાસવાળા આ સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ શત્રુઓમાં દિવસે પણ સુવું એ અનુ-
ચિત નથી (તે સિવાયના મનુષ્યોએ દિવસે સુવું નહિ.) ૩૯-૪૦-૪૧.

ધાતુસામ્યાત્તથાશ્લેષાંબલશ્ચાપ્યુષજાયતે । શ્લેષ્માપુષ્યતિચાક્ષાનિસ્થૈર્યંભવતિચા-
યુષઃ ॥ ૪૨ ॥ શ્લેષ્માચાદાનરુક્ષાણાંવર્દ્ધમાનેચમારુતે । રાત્રીણાંચાતિસંક્ષેપા-
દિવાસ્વપ્નઃપ્રશ્નસ્યતે ॥ ૪૩ ॥

ઉપર કહેલા મનુષ્યોએ દિવસે સુવાથી સર્વ ધાતુઓ સામ્યાવસ્થામાં આવીને બળની
વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. અને શ્લેષ્માદિ તેમના અંગોને પુષ્ટ કરે છે જેથી તેમના આયુષ્યમાં
સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૨. ગ્રીષ્મ શત્રુમાં મનુષ્યોના શરીર આદાનકાળના આકર્ષણથી
રક્ત થાય છે અને વાયુનો મંચય થાય છે. તથા રાત્રી બહુજ નહાની થાય છે જેથી ગર-
મીમાં દિવસે સુવું પણ ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૪૩.

દિવસે નિંદ્રાનો નિષેધ.

ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુકાલેષુદિવાસ્વપ્નાત્પ્રકુપ્યતઃ । શ્લેષ્મપિત્તોદેહાદિભ્રુક્તસ્માત્તે પુનશ્ન-
સ્યતે ॥ ૪૪ ॥ મેદસ્વિનઃસ્નેહનિત્યાઃશ્લેષ્મલાઃશ્લેષ્મરોગિણઃ । દૂષોવિષાર્ત્તાશ્ચદિ-
વાનશ્ચપીરન્કદાચન ॥ ૪૫ ॥

ગરમી સિવાય અન્ય શત્રુઓમાં દિવસે સુવાથી કદ અને પિત્ત કુપિત થાય છે જેથી
અન્ય શત્રુઓમાં દિવસે સુવું એ અયોગ્ય છે. ૪૪. જે મનુષ્ય અધિક મેદવાળા હોય અ-
થવા સ્નેહનું સેવન કરનારા તેમજ કદ પ્રધાન અને કદના રોગવાળા તથા દુષિત વિષથી
પીડિત હોય તે મનુષ્યોએ કોઈપણ વખતે દિવસે સુવું નહીં જોઈએ. ૪૫.

દિવસની નિંદ્રામાં ઉપદ્રવ.

હલીમકઃશિરઃશૂલંસ્તૈમિત્યંશુરુગાત્રતા । અક્ષમર્દોઽગ્નિનાશ્ચ પ્રલેપોહૃદયસ્યચ
॥ ૪૬ ॥ શ્ચોયારોચકહૃલાસપીનસાર્દાવિમેદકાઃ । કોઠાશ્ચપિઠકાઃકંઠસ્તન્દ્રા-
કાસોગલામયાઃ ॥ ૪૭ ॥ સ્મૃતિબુદ્ધિપ્રમોહાશ્ચસંરોધઃસ્નોતસાંજ્વરઃ । ઇન્દ્રિયાણા-

વિદ્યામયો વિદ્યોત્તમર્ષનમ્ ॥ ૪૮ ॥ મેવેન્નૃણાં દિવાસ્વપ્નસ્યાહૃતસ્ય નિષવના-
ત્ । તસ્માદ્દિતાહિતં સ્વપ્નં બુદ્ધાસ્વપ્ન્યાત્સુખં ઘઃ ॥ ૪૯ ॥

એ વખત અથવા બહુજ સુવાથી મનુષ્યોના શરીરમાં હલ્મીમક, મસ્તક પીડા, શરીરનું
ગીલાં કપડાંથી ઢંકાયા જેવું જણાવું ભારેપણુ, અંગમર્દ, મંદામિ, હૃદયનું કષ્ઠથી લેપાયા
જેવું માલમ પડવું, શોથ, અરુચિ, હલાસ, સજેખમ, આદાશીશી, કોદરોગ, પિડિકા,
ખુજલી, તંદ્રા, ખાંસી, ગળાના રોગ સ્મૃતિ અને બુદ્ધિનો નાશ, સ્નેહોતોનું રોકાવું, તાવ,
ઈંદ્રિયોનું અસમર્થ થવું, અને કુષિત વિષ હોય તો તેના વેગનું વધવું આ સંપૂર્ણ રોગ
દિવસે અનુચિત શયન કરવાથી થાય છે, જેથી બુદ્ધિમાન પુરૂષે હિત તથા અહિતનો વિ-
ચાર કરીને શયન કરવું. ૪૬-૪૯

રાત્રૌ જાગરણં રૂક્ષં સ્તિગ્ધમસ્વપનં દિવા । અરૂક્ષમનભિષ્યન્દિત્વારાં ન પ્રચલાયિતમ્
॥ ૫૦ ॥ દેહવૃત્તૌ યથાહારઃ તથા સ્વપ્નઃ સુખોમતઃ । સ્વાપ્નાહારસમુત્પત્યેચ સ્યૌલ્ય-
કાર્શ્યે વિશેષતઃ ॥ ૫૧ ॥ અભ્યક્તોત્સાદનં જ્ઞાનં ગ્રામ્યાનૂપૌદકારસા । જ્ઞાલ્યન્નં સ-
દધિક્ષીરં સ્નેહોમઘં મનઃ સુખમ્ ॥ ૫૨ ॥ મનસો ઽનુગુણા ગન્ધાઃ શબ્દાઃ સંવાહના-
નિચ । ચક્ષુષસ્તર્પણં લેપઃ શિરસો વદનસ્ય ચ ॥ ૫૩ ॥ સ્વાસ્તીણશયનં વેશ્મસ્વં-
કાલસ્તયોચિતઃ । આનયન્ત્યચિરાન્નિદ્રાં પ્રનષ્ટાયાનિમિત્તતઃ ॥ ૫૪ ॥

રાત્રીએ જાગવાથી રૂક્ષતા ઉત્પન્ન થાય છે, દિવસે સુવાથી સ્નિગ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે.
પરંતુ આસનપર બેઠે બેઠે ઉંઘવાથી રૂક્ષતા તેમજ સ્નિગ્ધતા પ્રકટ થતી નથી. ૫૦ શરીર-
વૃત્તિના નિર્વાહને માટે જેમ આહાર ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે નિદ્રા પણ પરમ ઉપયોગી
છે. જેથી સ્થૂળતા અને કૃશતા આ બંને નિદ્રા અને આહારને આધિનજ છે. ૫૧ જે
કાઈપણુ કારણથી મનુષ્યની નિદ્રાનો નાશ થઈ ગયો હોય તો અભ્યંગ, ઉદ્વર્તન, સ્નાન
અને ગ્રામ્ય તથા જલચારી જીવોના માંસનો રસ, શાકના ચોખ્ખા, દહીં, દુધ, સ્નેહ,
મઘ, અને મનને સુખ આપનાર કર્મ અને મનનું હરણુ કરનાર સુગંધિ તથા પ્રીતિ ઉત્પન્ન
કરનાર શબ્દ અને શરીરનું મસજીવું તથા દબાવવું (શરીર અંપાવવું-ગદડાવવું) નેત્રોનું
સંતર્પણુ, અને માથાપર સુગંધિત લેપ તથા માથા ઉપર પાણીની ધારા દેવી, સુખકારક
શય્યા, સમય પ્રમાણે ધરવું સુખ આ સર્વ જલદી નિદ્રા લાવનારાં છે. ૫૨-૫૩-૫૪.

નિદ્રા ન આવવાનું કારણ.

કાયસ્ય શિરસશ્ચૈવ વિરેકશ્ચર્દનં મયમ્ । ચિન્તાક્રોધસ્તથાધૂમો વ્યાયામો રક્તમોક્ષ-
ણમ્ ॥ ૫૫ ॥ ઉપવાસઃ સુસ્વાન્નચ્યાસત્ત્વૌદાર્ય્યં તમો જયઃ । નિદ્રા પ્રસન્નમહિતં વાર-
યન્તિ સમુત્થિતમ્ ॥ ૫૬ ॥ એતદ્વચ્ચ વિજ્ઞેયા નિદ્રાનાશસ્ય હેતવઃ । કાર્ય્યકાલો-
વિકારશ્ચ પ્રકૃતિર્વાયુરેવ ચ ॥ ૫૭ ॥

માથું તથા શરીરનું વિરેચન, શરદી, ભય, ચિંતા, ક્રોધ, ગરમી, પરિશ્રમ, લોહી
કઠાવવું, ઉપવાસ, ખરાબ શય્યા, સત્વગુણની અધિકતા, તમોગુણની ક્ષીણતા, તે સર્વથી
પ્રાપ્ત થએલ નિદ્રા પણ જતી રહે છે. ૫૫-૫૬. કાર્ય, કાળ, રોગ, સ્વભાવ અને વાયુ
આ પાંચ સૂક્ષ્મરૂપથી તથા સ્થૂળ રૂપથી પણ નિદ્રા નહિ આવવાનાં કારણુ કહેવાય છે. ૫૭

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

તમોભવાશ્લેષ્મસ દ્વવાચમનઃશરીરશ્રમસમ્ભવાચ । આગન્તુકીવ્યાધ્ય વર્ષિના-
ચરાત્રિસ્વભાવમનજાચાનેદ્રા ॥૫૮॥ રાત્રિસ્વભાવમ્ભવામતાયાતાંભૂતધાર્ત્રીપ્રવદન્તિ-
નિદ્રામ્ । તમોભવામાહુરઘસ્યમૂલંશેષં નવ્યાધિ નિર્દિશન્તિ ॥ ૫૯ ॥

નિદ્રા તમોગુણુથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા કફથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ મન અને શરીરના પરિશ્રમથી નિદ્રા આવે છે. તથા વિષ આદિના સેવનથી અથવા ભૂતાદિના આવે-
શથી આગંતુક નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે. અને કોઈ કોઈ રોગમાં પણ નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય
છે. તથા રાત્રિમાં સ્વાભાવિક નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે. તે સર્વ નિદ્રાઓમાં રાત્રીના સ્વ-
ભાવથી આવેલી નિદ્રાને ભૂતધાર્ત્રી કહેવામાં આવે છે, તમોગુણુથી આવેલી નિદ્રાને
પાપનું મૂળ કહે છે, અને આક્રીની નિદ્રાઓની વ્યાધિમાં ગણના કરવામાં આવે છે. ૫૮-૫૯

તત્રશ્લોકાઃ

નિન્દિતાઃપુરુષાસ્તેષાંયૌવિશેષેણનિન્દિતૌ । વક્ષ્યામિકારણંદોષાસ્તયોર્નિન્દિતમે-
ષજમ્ ॥ ૬૦ ॥ યેભ્યોયદાહિતાનિદ્રાયેભ્યશ્વાપ્યહિતાયદા । અતિનિદ્રાનિદ્રયો-
શ્રમેષજંયદ્વવાચસા ॥ ૬૧ ॥ યાયાયથાપ્રભાવાચનિદ્રાતત્સર્વમત્રિજઃ । અષ્ટા-
નિન્દિતસંખ્યાતેવ્યાજહારપુનર્વસુઃ ॥ ૬૨ ॥

આ અધ્યાયમાં આ શ્લોક છે. નિન્દિત પુરુષ, તેમાંથી વિશેષે કરીને જે વધુ
નિન્દિત છે તે બંનેના નિન્દિત હોવાનું કારણ, દોષ તથા ઔષધ કોને કઈ નિદ્રા લાભ-
કારક છે, કોને કઈ નિદ્રા નુકશાનકારક છે. અતિ નિદ્રા તથા નિદ્રા નાશની ચિકિત્સા અને
નિદ્રાનું કારણ જે જે સ્વભાવની છે તે સંપૂર્ણ વિષય આ અષ્ટાનિન્દિતીય નામના અધ્યા-
યમાં ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યો છે. ૬૦-૬૧-૬૨.

इति योजना चतुष्केऽअष्टौनिन्दितीयो नामै एकविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

ઈતિ અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકે મુધારેલો અષ્ટૌનિન્દિતીયો નામનો એકવિંશમે
અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ।

अथातो लंघन वृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्याम ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે લંઘન વૃંહણીય નામના અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એવું આત્રે-
યજી ભગવાન કહેવા લાગ્યા.

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयःश्लिष्यसत्तमान् । षडभिवेशप्रसुखानुक्तवान्परिचोद-
यन् ॥ १ ॥ लंघनंवृंहणं कालेरुक्षणं स्नेहनं तथा । स्वेदनं स्तम्भनञ्चैव जानीतेषः स-
वैभिषक् ॥ २ ॥

તપ તથા સ્વાધ્યાય પરાયણ અગ્નિવેશ આદિ યોતાના ઃ શિષ્યોને સંબોધીને મહાત્મા આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા કે જે વૈદ સમયાનુસાર લંઘન, ઘ્રૂંહણ, રક્ષણ, સ્નેહન, સ્વેદન અને સ્તાંભન આ છનો પ્રયોગ કરવો જાણે છે તેનેજ યથાર્થ વૈદ કહેવાય છે. ખીજો વૈદ કહેવાતો નથી. ૧-૨.

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

इति तमवक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । भगवँलंघनार्किस्विलंघनीयाश्च-
कीदृशाः । वृंहणं वृंहणीयाश्चरूक्षणीयाश्चरूक्षणम् ॥ ३ ॥ स्नेहनंस्नेहनीयाश्चेस्वेदाः
स्वेद्याश्चेकेमताः । स्तम्भनंस्तम्भनीयाश्चवक्तुमर्हसितद्गुरो ॥ ४ ॥ लंघनप्रभृतीनाश्च-
षण्णामेषांसमासतः । कृताकृतातिवृत्तानांलक्षणंवक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

આ પ્રમાણે કહેતાં ભગવાન આત્રેયજીને અગ્નિવેશે કહ્યું કે હે ભગવન, લંઘન કાને કહે છે અને લંઘનને યોગ્ય કાણુ છે. ઘ્રૂંહણ તથા ઘ્રૂંહણને યોગ્ય મનુષ્ય, રક્ષણ તથા રક્ષણને યોગ્ય મનુષ્ય, સ્નેહન તથા સ્નેહનને યોગ્ય મનુષ્ય, સ્વેદન તથા સ્વેદનને યોગ્ય મનુષ્ય, સ્તાંભન તથા સ્તાંભનને યોગ્ય મનુષ્ય કાણુ છે ? હે ગુરો ! તેનું કૃપા કરીને વર્ણન કરો, અને લંઘનાદિ છ, એના યોગ, અયોગ તથા અતિયોગનાં લક્ષણનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરો. ૩-૪-૫.

ગુરુરુવાચ.

यत्किञ्चिद्वाधवकरंदेहेतल्लङ्घनंस्मृतम् । वृंहत्वंयच्छरीरस्यजनयेत्तच्चवृंहणम् ॥ ६ ॥
रौक्ष्यंस्वरत्वंवैषद्यंयत्કુર્યાत्તદ્ધિરૂक्षणम् । स्नेहनंસ્नेहनिःष्यन्दमर्हद्वालेकारकम्
॥ ७ ॥ स्तम्भगौरवशीतघ्नंस्वेदनंस्वेदकारकम् । स्तम्भनंस्तम्भयतियद्गतिमन्त-
चलंघ्रुवम् ॥ ८ ॥

આત્રેયજીએ કહ્યું કે જેના દ્વારા શરીરમાં લઘુતા આવે, તેનું નામ લંઘન છે. જેના દ્વારા શરીરમાં પુષ્ટતા આવે તેનું નામ ઘ્રૂંહણ છે. ઃ જેના દ્વારા શરીરમાં રક્ષતા, કર્કશતા તથા વિષદતા આવે તેને રક્ષણ કહે છે, જેના દ્વારા શરીરમાં સ્નિગ્ધતા, કામળતા તથા કલેદ હોય તેને સ્નેહન કહે છે. જેના દ્વારા સ્તાંભ ગૌરવ તથા શીતનો નાશ થાય અને સ્વેદ (પરસેવો) નીકળે તેને સ્વેદન કહે છે અને જેના દ્વારા અચળ તથા દ્રવ વસ્તુની ગતિ રોકાઈ જાય તેને સ્તાંભન કહે છે. ૬-૭-૮.

લંઘન દ્રવ્ય.

लघूष्णतीक्ष्णविषदंरूक्षंरूक्षमंस्वरंसरम् ।

કઠિનશ્ચૈવયદ્દ્રવ્યંપ્રાયસ્તલ્લઙ્ઘનંસ્મૃતમ્ ॥ ૯ ॥

લઘુ, ગરમ, તીક્ષ્ણ, વિષદ, રૂક્ષ, સૂક્ષ્મ, ખરસટ તથા કઠિન વસ્તુઓને લંઘન કહે છે કેમકે આ વસ્તુ ધણુ કરીને શરીરને હલકી કરે છે. ૯.

બૃહણ્ણ દ્રવ્ય.

રુક્ષાંતમૃદુસ્તિગ્ધંબહુલંસૂક્ષ્મપિચ્છિલમ્ ।

માયામન્દંસ્થિરંસૂક્ષ્મંદ્રવ્યં હણમુચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

ભારે, ઠંડી, નરમ, સ્નિગ્ધ, ધન, અપિચ્છિલ, તથા કઠિન વસ્તુઓને બૃહણ્ણ કહે છે કેમકે તેવી વસ્તુઓથી શરીર ઘણું કરીને પુષ્ટ થાય છે. ૧૦.

રૂક્ષણ્ણ દ્રવ્ય.

રુક્ષંલઘુત્વરંતીક્ષ્ણમુષ્ણંસ્થિરમપિચ્છિલમ્ ।

પ્રાયશ્ચઃકઠિનશ્ચૈવયદ્દ્રવ્યંતદ્ધિરુક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

રૂક્ષ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, સ્થિર, પિચ્છિલતા રહિત, તથા કઠીણ વસ્તુઓને રૂક્ષણ્ણ કહે છે કેમકે એવી વસ્તુઓથી ઘણું કરીને રૂક્ષતા આવે છે. ૧૧.

સ્નેહન દ્રવ્યના ગુણ.

દ્રવંસૂક્ષ્મંસરંસ્તિગ્ધંપિચ્છિલંગુરુશીતલમ્ ।

પ્રાયોમન્દંમૃદુચયદ્દ્રવ્યંતત્સ્નેહનમતમ્ ॥ ૧૨ ॥

દ્રવ, સૂક્ષ્મ, સર, સ્નિગ્ધ, પિચ્છિલ, ગુરુ, ઠંડી, મંદ તથા મૃદુ વસ્તુઓને સ્નેહન કહે છે કેમકે એવી વસ્તુઓથી ઘણું કરીને શરીર ચિકણું થાય છે. ૧૨

સ્વેદન દ્રવ્ય.

લુષ્ણંતીક્ષ્ણંસરંસ્તિગ્ધંરુક્ષંસૂક્ષ્મંદ્રવંસ્થિરમ્ ।

દ્રવ્યંગુરુચયત્પ્રાયઃતદ્ધિસ્વેદનમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

જે દ્રવ્ય ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સર, સ્નિગ્ધ રૂક્ષ, સૂક્ષ્મ, દ્રવ, સ્થિર, તથા ગુરુ હોય છે તે વસ્તુને સ્વેદન કહે છે કેમકે એવી વસ્તુઓથી ઘણું કરીને શરીરમાંથી પરસેવો નીકળે છે. ૧૩.

સ્તાંબન દ્રવ્યના ગુણ.

શીતંમન્દંમૃદુશ્લક્ષ્ણંરુક્ષંસૂક્ષ્મંદ્રવંસરમ્ ।

યદ્દ્રવ્યંલઘુચોદ્ધિષ્ટંપ્રાયસ્તત્સ્તાંબનમ્ ॥ ૧૪ ॥

શીતળ, મંદ, મૃદુ, સ્લીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, સૂક્ષ્મ, દ્રવ, સર, તથા લઘુ વસ્તુને સ્તાંબન કહે છે કેમકે એવી વસ્તુઓથી ઘણું કરીને શરીરમાં દ્રવ, તથા અંચળ વસ્તુઓની ગતિ રોકાઈ જાય છે. ૧૪.

લંઘન.

ચતુષ્પકારાસંશુદ્ધિઃપિપાસામારુતાતપૌ ।

પાચનાન્યુપવાસશ્ચવ્યાયામશ્ચેતિલંઘનમ્ ॥ ૧૫ ॥

ચાર પ્રકારની સંશુદ્ધિ થાય છે અને તરસ, પવનનું સેવન, ગરમી, પાચન, ઉપવાસ અને પરિશ્રમ આને લંઘન કહેવાય છે. ૧૫

મથૂતશ્લેષ્મપિશાસનમલાત્સં દુમારતાઃ ।

હચ્છરાં શ્વેત્તિલોલંઘ્નોયોઃ શુદ્ધિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

જેના શરીરમાં શ્લેષ્મ, પિત્ત, ક્ષયિર અને મળ વધેલા હોય તથા પવન દૂષિત થઇ ગયે હોય, તેમજ સ્થુળ અને બળવાન થવાથી સંશોધનને યોગ્ય હોય તે મનુષ્ય લંઘનીય છે. ૧૬

યેષામધ્યબહારોગાઃ ક્રુફપિતસમ્પ્રત્યિતાઃ । વ્યમ્વતીસારહ્રોગવિચ્ચલસકજ્વ ૧ઃ

॥ ૧૭ ॥ વિવન્ધગૌરવોદ્રાપ્તિસ્ત્રાપ્તિચ્ચક્રાત્પ્તઃ । પાપ્તિસ્ત્રાપ્તિમિષકમાત્તઃ પ્રાયે-
જ્ઞાંદાવપાચરે ॥ ૧૮ ॥

જેના શરીરમાં કફ પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલ રોગ મન્દ બળવાળા છે તેને તથા જેને ઉલટી, અતિસાર, હૃદયરોગ, વિષુચિકા, અલસક, તાવ, વિબંધ, ભારેપણું, ઉદ્દગાર, અરોચક આદિ રોગ હોય તે પાચન યોગ્ય મનુષ્યોને લંઘન કરાવવા જોઈએ. ૧૭-૧૮.

અત્તપ્વયથોદિષ્ટાયેષામલ્પવલાગદાઃ । પિપાસાનિગ્રહેસ્તેષામુપવાસૈશ્ચતાઞ્જયેત્

॥ ૧૯ ॥ રોગાઞ્જયેન્મધ્યબલા-વ્યાયામાતપમારુતૈઃ । બલિનાંકિં નર્યેષાંરાગાણા-
મવરંબલમ્ ॥ ૨૦ ॥

ઉપરના રોગ તથા અન્ય પણ થોડા બળવાળા જે રોગ છે તે સર્વ તરસને રોકવાથી, સંયમથી, અને ઉપવાસથી જીતવા યોગ્ય છે. ૧૯. મધ્યમ બળવાળા રોગ કસરત, ગરમી અને વાયુથી લંઘન કરવા યોગ્ય છે. લંઘન (ઉપવાસ) દ્વારા મ્હોટા મ્હોટા બળવાન રોગ પણ જીતી શકાય છે, તે અહ્ય બળવાળા રોગોનું તો કહેવું જ શું ? ૨૦

શિશિર શ્તુમાં લંઘનીય રોગી.

ત્વદોષિણાં પ્રમીઢાનાં સ્નિગ્ધાભિષ્યન્દિવંહિણામ્ ।

શિશિરેલંઘ્નં સ્તમપિવાતવિકારિણામ્ ॥ ૨૧ ॥

ચામડીના રોગવાળા, પ્રમેહવાળા. સ્નિગ્ધ, અભિષ્યન્દયુક્ત, સ્થુળ અને વાતરોગીને પણ શિશિર શ્તુમાં લંઘનપથ્ય છે. ૨૧.

પૃંહણુ માંસનું વર્ણન.

અદિગ્ધવિદ્ધમકિલ્ષ્ટં વમઃ સ્થંસાત્મ્યચારિણામ્ ।

મૃગમત્સ્યવિહજ્ઞાનાં માંસં વૃંહણમુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

જે દુર્બળ, કોષ્ટએ માર મારેલો હોય અને કડોર તથા જીર્ણ ન હોય પણ સ્વસ્થ હોય એવા સર્વ પ્રકારના મૃગોનું માંસ અને માછલીઓ તથા પક્ષીઓનું માંસ પૃંહણુ કહેવાય છે. ૨૨.

ક્ષીણાઃ ક્ષતાઃ કૃશાઃ વૃદ્ધાઃ દુર્બલાનિત્યમધ્વગાઃ ।

ક્ષીમઘાનિત્યાગ્રીષ્મેચં હ્રીણીયાનરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૩ ॥

જે મનુષ્ય ક્ષીણુ, ક્ષત, કૃશ, વૃદ્ધ, દુર્બળ તથા રસ્તે ચાલવાથી થાકેલો હોય તથા ક્ષીમઘ અને મઘનું સેવન કરવાવાળા હોય તે ગ્રીષ્મ શ્તુમાં વૃંહણુ કરવાને યોગ્ય છે. ૨૩.

માંસદ્વારા વૃહણીય રોગી.

શ્વોષાન્નોગ્રહણીદોષૈર્વ્યાધિભિઃકર્ષિતાશ્ચયે ।

તેષાંક્રવ્યાદમાંસાનાંવૃંહણાલઘવોરસાઃ ॥ ૨૪ ॥

જે મનુષ્ય શોષ, હરસ, સંગ્રહણી આદિ રોગોથી ક્ષીણ થઈ જાય છે તેને માંસ લક્ષણ કરનારા જીવોને માંસરસ, વૃંહણકર્તા તથા લઘુ કહેલો છે. ૨૪.

સર્વોપયોગી પૃંહણુ કર્મ.

સ્નાનમુત્સાદનંસ્વપ્નોમધુરાઃસ્નેહવસ્તયઃ ।

શર્કરાક્ષીરસર્પીષિસર્વેષાંવિદ્ધિવૃંહણમ્ ॥ ૨૫ ॥

સ્નાન, ઉત્સાદન, નિદ્રા, મધુર પદાર્થ, સ્નેહબસ્તી, શર્કરા, દૂધ અને ઘી એ સર્વ મનુષ્યોને માટે વૃંહણુ (પુષ્ટ) કરનાર છે. ૨૫.

રક્ષણુ.

કટુત્તિક્તકષાયાણાંસેવનંસ્ત્રીષ્વસંયમઃ ।

સ્વલીપિણ્યાકતક્રાણાંમધ્વાદીનાંચરુક્ષણમ્ ॥ ૨૬ ॥

કડવા, કષૈલા, ચરપરા રસોનું સેવન, સ્ત્રીયોનું અત્યંત સેવન, ખણ, તિલકત્વ, છાસ અને મદ આદિ રક્ષ પદાર્થો સર્વ મનુષ્યોનું રક્ષણકર્તા કહેલા છે. ૨૬.

અભિષ્યન્દાપ્તપ્રાપ્તિમર્મસ્થાવ્યાધયશ્ચયે ।

ઝરુસ્તમ્બપ્રમૃતયોરુક્ષણીયાનિદર્શિતાઃ ॥ ૨૭ ॥

અભિષ્યન્દ દોષોની અધિકતા, મર્મસ્થાનમાં થએલા રોગ, તથા સ્તંભાદિરોગ એ સર્વમાં રક્ષણુ હિતકારી છે. ૨૭.

સ્નેહાઃસ્નેહયિતવ્યાશ્ચસ્વેદાઃસ્વેદ્યાશ્ચયેનરાઃ ।

સ્નેહાધ્યાયેસ્વેદાસ્વેદાચ્ચસવિસ્તરાઃ ॥ ૨૮ ॥

સ્નેહન તથા સ્નેહનને યોગ્ય પુરૂષ અને સ્વેદન તથા સ્વેદનને યોગ્ય પુરૂષ એનું વર્ણન મેં સ્નેહાધ્યાય તથા સ્વેદાધ્યાયમાં વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે. ૨૮.

દ્રવંતનુસરંયાવચ્છીતીકરણમૌષધમ્ ।

સ્વાદુત્તિક્તકષાયશ્ચસ્તમ્બનંસર્વમેવતત્ ॥ ૨૯ ॥

દ્રવ, તનુ, સર, શીતલ, સ્વાદુ, તિક્ત, અને કષાય દ્રવ્ય સ્તમ્બન કહેવાય છે. ૨૯.

પિત્તક્ષારાગ્નિદગ્ધાય સ્તમ્બનંસારપીઠિતાઃ ।

વિષસ્વેદાતિયોગ સ્તમ્બનીયાસ્તથાપરાઃ ॥ ૩૦ ॥

જે મનુષ્ય પિત્ત, ક્ષાર તથા અગ્નિથી દગ્ધ થયેલો હોય અને ઉષ્ણી તથા ઝાડાથી પીડિત હોય અથવા વિષ અને સ્વેદના અતિ યોગથી કહેશિત હોય તે સર્વ સ્તમ્બન કરવા યોગ્ય છે. ૩૦.

સમ્યક લંઘનનાં લક્ષણ.

વાતમૂત્રપુરીષાણાંવિસર્ગેગાત્રલાઘવે । હૃદયમસ્તિષ્ઠાસ્તથુદ્ધૌતન્દ્રાહુમેગતે ॥
૩૧ ॥ સ્વેદેજાતેરુચૌચૈવ ત્પિપાત્તાસહાદય । તંલંઘનમાદર્યં નિર્વ્યયેચાન્ત-
રાસ્મિ ॥ ૩૨ ॥

ન્યારે રોગીને વાત, મૂત્ર અને મલનો ત્યાગ થવા માટે, શરીર હલકું પડી જાય, હૃદય શુદ્ધ થાય, ઓડકાર શુદ્ધ આવવા લાગે, કંઠ અને મુખ સ્વચ્છ જણાય, તંદ્રા અને ઝાલાનિનો નાશ થાય, શુદ્ધ પરસેવો આવે, રૂચિ પ્રકટ થાય, ભૂખ અને તરસ લાગે, અને શરીર શુદ્ધ, હલકુ અને વ્યથા વિનાનું જણાય તો સમઝવું કે યોગ્ય લંઘન કરવામાં આવ્યું છે. ૩૧-૩૨.

પર્વમેદોઽક્લમર્દશ્ચકાસઃશોષોમુખસ્યચ । ક્ષુત્પ્રણાશોઽરુચિસ્તૃષ્ણાદૌર્બલ્યંશ્રોત્રનેત્ર-
યોઃ ॥ ૩૩ ॥ મનસઃસમ્પ્રમોઽપીક્ષ્ણમૂર્દ્ધ વાયુસ્તમોહદિ । દેહાગ્નિબલનાશશ્ચલં-
ઘનેઽતિકૃતેભવેત્ ॥ ૩૪ ॥

પર્વમેદ, અંગમર્દ, ખાંસી, મુખ સુકાવું, ભૂખ ન લાગવી, અરૂચિ, તરસ, કાન અને નેત્રોમાં દુર્બળતા, મનમાં વ્યાકુળતા, વારંવાર હિચકી આદિ આવવું, હૃદયમાં અંધકાર જેવું જણાવું, મંદાગ્નિ એ સર્વ લક્ષણ અતિ લંઘનનાં થાય છે. ૩૩-૩૪.

સમ્યક વૃંહણનાં લક્ષણ.

બલંપુષ્ટયુપલમ્બશ્ચકાર્શ્યદોષવિવર્જિતમ્ । લક્ષણંવૃદ્ધિતેસ્થૌલ્યમતિચાત્યર્થવૃદ્ધિતે
॥ ૩૬ ॥ કૃતાકૃતસ્યચિહ્નંયજ્ઞંઘિતેતદ્ધિરુક્ષિતે । સ્તમ્ભિતઃસ્યાદ્બલેલબ્ધેયથો-
ક્તૈશ્ચામયૈર્જિતૈઃ ॥ ૩૬ ॥ શ્યાવતાસ્તબ્ધગાત્રત્વમુદ્દેગોહનુસંગ્રહઃ । હૃદ્વર્ચોનિગ્રહશ્ચ-
સ્યાદતિસ્તમ્ભિતલક્ષણમ્ ॥ ૩૭ ॥

બળ, પુષ્ટિ, દ્રઢતા, અકૃશતા. એ સર્વ લક્ષણ વૃંહણનાં થાય છે. અત્યંત બુંદણુ થવાથી શરીરમાં સ્થુળતા વધી જાય છે. ૩૫. જેવાં લંઘનના યોગ, અને અયોગથી લક્ષણુ થાય છે તેવાંજ લક્ષણના યોગ અને મિથ્યા યોગથી પણ જાણવાં. યોગ્ય રોગોના ઉપદ્રવોને સ્તંભનદ્વારા જીતીને શરીરમાં બળ પ્રાપ્ત થાય તો એ ઉત્તમ સ્તંભનનાં લક્ષણુ છે. ૩૬ અતિ સ્તંભન થવાથી શરીરનો રંગ કાળો પડે છે અને ગાત્ર સ્તંભ, ઉદ્દેગ, હનુસ્તંભ, હૃદયનો ઉપરોધ અને મલ બદ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૭.

લક્ષણંચકૃતાનાંસ્યાત્વષ્ણામેષાંસમાસતઃ । તદૌષધીનાંવ્યાધીનામશમોવૃદ્ધિરેવ-
વા ॥ ૩૮ ॥ ઇતિષટ્સર્વરોગાણાંપ્રોક્તાઃ સમ્યગુપક્રમાઃ । સાધ્યાનાંસાધનેસિ-
દ્ધામાત્રાકાલાનુરોધિનઙ્ગિતિ ॥ ૩૯ ॥

આ પ્રકારે લંઘનાદિ ૬ પ્રકારના ઉપયોગ થવાથી જે લક્ષણુ થાય છે તેને, ઔષધિ અને ધાતુઓની અશાન્તિ અને વૃદ્ધિ આ સર્વ કહી ચૂક્યા છીએ. આ છ પ્રકારની ચિન્તિત્સાદ્વારા મતુષ્ય સર્વ રોગોને જીતી શકે છે. પરંતુ આ સર્વ માત્રા, કાળ આદિનો નિચાર કરીને પ્રયોગ કરવાથી સર્વ સામ્ય રોગોને નષ્ટ કરી દે છે. ૩૮-૩૯.

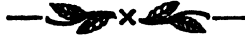
भव न्वेषाम्.

दाषाणां संसर्गात्सङ्कीर्यन्तेषुपक्रमाः ॥ षट्संज्ञान्नातिपुञ्जन्तेष्वित्वात्तादवापना
॥ ४० ॥ इत्यसिद्धं नाध्यायेव्याख्याताःषडुपक्रमाः । यथाप्रश्नंभगवता चिकि-
त्सायैःप्रवर्षिता ॥ ४१ ॥

આમાં આ શ્લોક છે. દોષોના બહુ સંસર્ગથી ચિકિત્સા પણ મળી હોય જણાય છે. પરંતુ જેવા વાતાદિ દોષોના ત્રિત્વ (ત્રણ હોવું) દુર થઈ શકતા નથી એવીજ રીતે લંધના-દિક્કાના ષટ્ત્વ દુર થઈ શકતા નથી. ૪૦. આ લંધન બૃહણીય, નામના અધ્યાયમાં ભગવાન આત્રેયશ્રીએ અગ્નિવેશના પ્રશ્નના અનુસાર ચિકિત્સાનાં પ્રવર્તક લંધનાદિ છ કાર્યો કહ્યાં છે. ૪૦-૪૧.

इति योजना चतुष्के लंघन बृहणीयोनाम द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २२ ॥

ઇતિ યોજના ચતુષ્કે લંધન બૃહણીયોનામનો બાવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત થાયે. ૨૨.

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्या स्याम इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે સંતર્પણીય નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. એવું ભગવાન આત્રેય કહેવા લાગ્યા.

संतर्पण्यथी थनारा रोगानां सकारण्य नाम.

सन्तर्पयतियःस्निग्धैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः । नवान्नैर्नवमद्यैश्चमांसैश्चानूपवारिजैः । १ ।
गोरसैर्गौडिकैश्चान्नैःपिष्टकैश्चातिमात्रशः । चेष्टाद्वेषीदिवास्वप्नशय्यासनसुखेरतः ।
॥ २ ॥ रोगास्तस्योपजायन्तेसन्तर्पणनिमित्तजाः । प्रमेहकण्डूपिडकाः कोठपा-
ण्ड्वामयज्वराः ॥ ३ ॥ कुष्ठान्यामप्रदोषाश्चमूत्रकृच्छ्रमरोचकम् । तन्द्राकृब्धमति-
स्थौल्यमालस्यंगुरुगात्रता ॥ ४ ॥ इन्द्रियेस्रोतसारोधोबुद्धेर्मेहःप्रमीलकः । शो-
फाश्चैवंविधाश्चान्येष्ठीघ्नमप्रतिकुर्वतः ॥ ९ ॥

જે મનુષ્ય સ્નિગ્ધ, મધુર, ભારે તથા પિચ્છિલ વસ્તુઓથી, નરીન અન્ન તથા મદથી, અનુપદેશ તથા જલચર જીવોના માંસથી, શરીરને તૃપ્ત કરે છે. અને દુધથી, ગોળના બનેલા પદાર્થોથી તથા પૃથ્થ પદાર્થોથી તૃપ્ત કરે છે. કાર્ય કરતા નથી, દિવસે સુવે છે અને હંમેશાં આડા પડી રહે છે અથવા તો બેકાબેક રહે છે. તેમને જે તે જલદીથી દવા કરતા નથી તો સંતર્પણથી થયેલા આ રોગ થાય છે જેવા કે પ્રમેહ, ખુજલી, પિડિકા, કાઠો, પાન્ડુ, તાવ, ચકામાં, આમ દોષ, મુત્ર કચ્છ, અશ્મિ, તંદ્રા, નપુસકતા, મેદ રોગ, આલસ્ય, ભારેપણું, ઇન્દ્રિયો તથા સ્ત્રોતોનું કફથી લેપાયણ જેવું થવું, બુદ્ધિનો મોહ, પ્રમીલક (એક પ્રકારની તંદ્રા) સોળ તથા અન્ય પ્રકારના રોગ થાય છે. ૧-૨-૩-૪-૫.

सुखं लेखनं तेषां विरकोरक्तमोक्षणम् । व्यायामश्चोपवासश्चधूमाश्चस्वेदनानि च ॥६॥
ससौद्रथाभयामासः प्राभात्कालात्तत्रानम् । पूर्णदेवियिचोक्ताः कण्ठकोठावैनाच-
नाः ॥ ७ ॥

आ रोगोभां उल्टी, जुलाभ, लोढी कटावतुं, कसरत, उपवास, नास लेवा, स्वेदन, भदनी साथे हरडेनुं युरथु याटवुं, अने इक्ष अन्न पाननुं सेवन तथा पुण्डी तथा कटने नाथ करनारा यूर्धु विगेरेनुं सेवन करवुं लोचये. ६-७.

भोहादिनाशक क्वाथ.

त्रिफलारग्वधंपाठांसप्तपर्णसवत्सकम् । मुस्तंनिम्बंसमदनंजलेनोत्कथितंपिवेत्
॥ ८ ॥ तेनमोदयायान्तिनाशमभ्यस्यतांघ्रुवम् । मात्राकालमयुक्तेनसन्तर्पण-
समुत्थिताः ॥ ९ ॥

त्रिङ्गुां (हरडे, जेढां, आमणां) गरभाजो, डाणी पाठ, सात्विन, कडानी छाल, नागरमेथ, लीमडानी छाल तथा भीढण, आ सर्वेनो क्वाथ (उडाजो) पनानीने मात्रा अने डाणनो विचार करीने सेवन करवाथी संतर्पणुथी थयेला प्रमेह आदि रोग मटी लय छे. ८-९.

आमडीना हाषोपर क्वाथ.

मुस्तमारग्वधः पाठात्रिफलादेवदारुच । श्वदंष्ट्राखदिरोनिम्बोहरिद्रात्वक्चव-
त्सकात् ॥ १० ॥ रसमेषांयथादोषंप्रातःप्रातःपिवेन्नरः । सन्तर्पणतैःसर्वैर्व्याधि-
भिर्विप्रमुच्यते ॥ ११ ॥

नागरमेथ, गरभाजो, डाणीपाठ, त्रिङ्गुा, देवदार, गोभर, काथो, लीमडानी छाल, उण्णदर, कडानी छाल अने सर्वेनो क्वाथ हंमेशां सवारभां पीवाथी संतर्पणुथी उत्पन्न थयेल सर्व प्रकारनी व्याधियो मटी लय छे. १०-११.

एभिश्चोद्वर्त्तनोद्धर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।

त्वग्दोषाःप्रक्षमंयान्तितथास्नेहोपसंहितैः ॥ १२ ॥

आ उपर कडेलां औषधोना तेलथी अथवा अेक सर्वना उभटन पनानी शरीर योणवाथी अथवा अे सर्वना क्वाथभांथी स्नान करवाथी संतर्पणुथी थयेला त्वयाना रोग मटी लय छे. १२.

मूत्र हाषपर क्वाथ.

कुष्ठंगोमेदकंहिङ्गुकौश्लिथत्र्युषगंवचाम् । वृषकैलेश्वदंष्ट्रांचखराह्वाश्वाम्भेदि-
कम् ॥ १३ ॥ तक्रेणदधिमण्डेनवदराम्लरसेनवा । मूत्रकृच्छंप्रमेहश्चपीतमेत-
द्व्यपोहति ॥ १४ ॥

उपलेट, गोरायन, लींग, कैंयपक्षीनुं हाडकुं, सुंठे, मरी, पींपर, वण, अरकुसा, कडानी छलायथी, गोभर, अन्नमो अने पाषाणुलेद अे सर्व औषधियोना यूर्धुने लय

અથવા દહીના પાણી અગર ચણી બોરડીના રસની સાથે સેવન કરવાથી મૂત્રક્રમ તથા પ્રમેહનો નાશ થાય છે. ૧૩-૧૪.

પ્રમેહાદિપર ક્વાથ.

તક્કામયામયોગૈશ્વત્રિફલાયાસ્તયૈવચ ।

અરિષ્ટાનામયોગશ્ચયાન્તિમેહાદયઃશમમ્ ॥ ૧૫ ॥

છાસમાં હરડે ધસીને પીવાથી ઝાસમાં ત્રિક્ષ્ણા ચુર્ણ મેળવીને પીવાથી પ્રમેહ વિગેરે નાશ પામે છે. ૧૫.

ઝૂણાંદેણુલાક્ષોદ્રંક્રિમિગ્રંસાજમોદકમ્ ।

મન્યોઽયંસક્તવઃસર્પિર્હિતાલોહોદકાપ્લુતઃ ॥ ૧૬ ॥

સુંઠે, પીપર, મરી, હરડે, ખેલાં, આમળાં, વાવડીંગ, તથા અન્નમોદ એ સર્વના ચુર્ણને લોટાના પાણી અથવા સતુ તથા ઘીની તોરમાં મેળવીને પીવાથી સંતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ રોગ મટી જાય છે. ૧૬.

બ્યોષંવિઙ્ગશિષૂણિત્રિફલાકદુરોહિણી । બૃહત્યૌદ્વેહરિદ્વેપાઠાસાતિવિષાસ્થિરા ।
હિઙ્ગુકેવુકમૂલાનિયવાનીધાન્યચિત્રકમ્ ॥ ૧૭ ॥ સૌવર્ચલમજાજીશ્ચહવુષાંચે-
તિચૂર્ણયેત્ । ચૂર્ણતૈલઘૃતક્ષૌદ્રભાગાઃસ્યુર્માનતઃસમાઃ ॥ ૧૮ ॥ સક્તૂનાંષોઢશગુ-
ળોભાગઃસન્તર્પણંપિબેત્ । પ્રયોગાદસ્યશામ્યન્તિરોગાઃસન્તર્પણોત્થિતાઃ ॥ ૧૯ ॥
પ્રમેહામૂઢવાતાશ્ચકુષ્ઠાન્યર્શીસિકામલાઃ । છીહાપાણ્ડ્વામયઃશોફોમૂત્રકૃચ્છમરો-
ચકઃ ॥ ૨૦ ॥ હ્રોગોરાજયક્ષમાચકાસઃશ્વાસોગલગ્રંહઃ । ક્રિમયોગ્રહણીદોષાઃ
શ્વૈત્ર્યંસ્થૌલ્યમતીવચ । નરાણાંદીપ્યતેચાગ્નિઃસ્મૃતિર્બુદ્ધિશ્ચવર્દ્ધતે ॥ ૨૧ ॥

સુંઠે, મરી, પીપર, વાવડીંગ, હરડે, ખેલાં, આમળાં, કડુ, ખંને ભોંયરીંગણી, હળદર દારહળદર, કાળીપાઠ, અતિ વિષની કળી, મોટા સમેરવે, હીંગ, કેવુકની જડ, અન્નમો, ધાણા, ચિત્રો, મંચળ, કાળી જીરી, પલાશ એ સર્વનું ચુર્ણ એક ભાગ, તેલ, ઘી અને મદ એક એક ભાગ, અને સતુ ૧૬ ભાગ આ સર્વને મેળવીને પીવાથી સંતર્પણ થયેલા રોગ શાંત થાય છે. પ્રમેહ, ઉર્ધ્વાવાત, કોઠ, હરસ, કમળો, યરોળ, પાંડુ, સોજા, મુત્રક્રમ, અરિષ્ટિ, હૃદયરોગ, રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) ખાંસી, દમ, કૃમી, અંત્રહણી, શરીરની જડાઈ (મેદ) અને કોષ્ટ રોગ એ સર્વનો નાશ થાય છે. અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, અને સ્મૃતિ, તથા બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૭-૧૮-૧૯-૨૦-૨૧.

વ્યાયામનિત્યોજીર્ણાશીયવગોધુમભોજનઃ ।

સન્તર્પણકૃતૈર્દૌષૈર્મુક્તાસ્થૌલ્યાદ્વિમુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

હમેશાં કસરત કરનારા અને યોગ્ય રીતે ભોજન કરનારા, જવ તથા ઘઉંના પલ્લથી ખાનાર, મનુષ્યો સ્થુળતાનો ત્યાગ કરીને સંતર્પણથી થયેલા રોગોથી મુક્ત થાય છે. ૨૨.

अतर्पणान्य रोगानां नाम.

उक्तसन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।

वक्ष्यन्ते श्वोर्द्धमपतर्पणजागदाः ॥ २३ ॥

आ प्रकारे संतर्पण्युथी उत्पन्न थयेला रोगोनी दवाओनुं वर्णुन करी शुद्धा छीअ. हवे उपवासथी थनारा रोगोनी दवाओ कडीये छीअ. २३.

देहाग्निबलवर्णैः क्रमांसबलक्षयः । ज्वरःकासानुबन्धश्चपार्श्वशूलमरोचकः ॥२४॥ श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादःपलापोहृदयव्यथा । विण्मूत्रसंग्रहःशूलंजघोरुत्रिक-संश्रयम् ॥ २५ ॥ पर्वास्थिसन्धिभेदश्चयेचान्येवातजागदाः । ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्तेतेऽपतर्पणात् ॥ २६ ॥

अत्यंत उपवास करवाथी तेमज्ज अयोज्य रीते उपवास करवाथी शरीर, जठराग्निनां अण, वर्णु, ओज, वीर्य, मांस अने बलनो क्षय थाय छे. अने ताव, पांसी, पांसणीयोमां पीडा, कर्णद्रियनी दुर्बलता, उन्माद, क्षररी, हृदयमा पीडा, मण मूत्रनो अंध-केश, शूल, जंगो, पीडकी तथा त्रिउस्थानमां पीडा अने पर्व, हाडकां, सांधाओमां पीडा आ सर्व रोग अने अन्य उर्ध्व वातादिक वातज रोग अतर्पण्युथी थाय छे. २४-२६.

तेषांसन्तर्पणंतज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् । यत्तदात्वेसमर्थस्यादभ्यासेवातदिष्यते ॥ २७ ॥ सद्यःक्षीणोहिसद्योवैतर्पणेनोपचीयते । नर्त्तसन्तर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीण-स्तुपुष्यति ॥२८॥ देहाग्निदोषभैषज्यमात्राकालानुवर्तिना । कार्यमत्वरमाणेन भेषजंचिरदुर्बले ॥ २९ ॥ हितामांसरसास्तस्मैपयां सैचतानिच । स्नानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्चये ॥ ३० ॥ ज्वरकासप्रसक्तानांकृशानांमूत्रकृच्छ्रिणाम् । वृष्यतामूर्ध्ववातानांहितंवक्ष्यामितर्पणम् ॥ ३१ ॥

अे वपने आ रोगमां संतर्पण्युकारक दवा समर्थ करनारी अथवा अभ्यासथी समर्थ करी शके तेनी तेना जल्युनाराओअे आपरी जेछीअे. २७. केभके जलदीथी क्षीण थयेले पुश्प जलदीथी संतर्पण्यु करवाथी पुष्ट थर्ज जय छे अने धरुा वपतथी क्षीण थयेले पुश्प संतर्पण्युना अभ्यास विना पुष्ट थनो नथी. २८. अहुज वपतथी दुर्बल थयेला मनुष्यनी चिकित्सा अग्नि, दोष, औषधनी मात्रा, तथा समयनो विचार करीने धीरे धीरे करनी जेछीअे. २९ मांसनो रस, दुध, धी, स्नान, अस्ति, तैलाभ्यंग, तथा अन्यतर्पण्यु तेमज्ज अतर्पण्युकारक पदार्थ तेने हितकारी छे. ३० ताव तथा पांसीवाणा, कृश, मूत्रकच्छवाणा, तृषामुक्त, तथा उर्ध्ववातवाणा पुश्पेने लाभ करनार संतर्पण्यु कथन करे छुं. ३१

पुष्टिकर्ता मन्थ.

सर्करापिप्पलीतैलघृतक्षौद्रसमासकः ।

सक्तुद्विशुणितोवृष्यस्तेषामन्थःप्रस्यते ॥ ३२ ॥

સાકર, પાંપળ, તેલ, ઘી, મદ એ સર્વ સરખે ભાગે અથવા એ સર્વથી બમણું સતુ મેળવીને પીવાથી લાભ થાય છે અને તે યોગ્ય પુરુષાર્થ આપનાર છે. ૩૨

વિષ્ણુ મૂત્રાનુલોભી તર્પણ.

સક્તવોમદિરાક્ષૌદ્રંશર્કરાચેતિતર્પણમ્ ।

વિબેન્મારુતવિષ્ણુમૂત્રકફપિત્તાનુલોમનમ્ ॥ ૩૩ ॥

સકતૂ, દારૂ, મદ, સાકર એ સર્વને મેળવીને પીવાથી વાયુ, મળ, મૂત્ર, કફ તથા પિત્ત, આ સર્વ પોતાના માર્ગને અનુસાર થઈ જાય છે. ૩૩

મૂત્રકચ્છાદિનાશક તર્પણ.

ફાગિતંસક્તવઃસર્પિર્દધિમળ્લોઽમ્લકાઙ્ગિકમ્ ।

તર્પણંમૂત્રકચ્છત્રમુદાવર્ત્તહરંપિબેત્ ॥ ૩૪ ॥

રાખ, સતુ, ઘી, દહીંની તોર તથા કાંચનું તર્પણ પીવાથી મૂત્રકચ્છ, તથા ઉદાવર્તનો નાશ થાય છે. ૩૪.

મન્થઃસ્વર્જૂરમૃદ્વીકાવૃક્ષામ્લામ્લીકદાડિમૈઃ ।

પરુષકૈઃ સામલકૈર્યુક્તોમઘવિકારનુત્ ॥ ૩૫ ॥

ખજૂર, દ્રાક્ષ, કોકમ, આંબલી, દાડમ, કાકસા, આંબળાં એ સર્વનો બનાવેલો મન્થ પીવાથી, દારૂ પીવાથી થયેલા વિકારોને મટાડે છે. ૩૫

બળ, વર્ણુદાયક સંતર્પણ

સ્વાદુરમ્લોજલકૃતઃસસ્નેહોરુક્ષણવા ।

સઘઃસન્તર્પણોમન્થઃસ્થૈર્યવર્ણબલપ્રદઃ ॥ ૩૬ ॥

મીઠી તથા ખાટી વસ્તુઓને પાણીમાં મેળવીને ઘી નાંખ્યા સિવાય અથવા નાંખીને પીવાથી જલ્દી સંતર્પણ થાય છે, અને સ્થિરતા, વર્ણુ તથા બળની વૃદ્ધિ થાય છે. ૩૬

તત્રશ્લોકા.

સન્તર્પણોત્થાયેરોગારોગાયેચાપતર્પણાત્ ।

સન્તર્પણીયેતેઽધ્યાયેસૌષધાઃપરિકીર્તિતાઃ ॥ ૩૭ ॥

આ સંતર્પણીય નામના અધ્યાયમાં સંતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનું અને ઉપવાસથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનું વર્ણન તથા તેની ચિકિત્સાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૩૭.

इति सन्तर्पणीयोनाम त्रयोविंशोऽध्यायः समाप्तः २३ ॥

इति संतर्पणीयो नाम्नो त्रयोविंशो अध्याय समाप्त થયો. ૨૩.

चतुर्विंशोऽध्यायः

अथातो विधिशोणित्तीयमध्यायं व्याख्यास्याम

इतिहस्माह भगवानान्नेयः ।

इवे अमे विधि शोणित्तीय नामना अध्यायनी व्याख्या करीये छीये अेवुं आत्रेय
भगवान कहेवा लाग्या.

शुद्ध रक्तना गुधु,

विधिनाशोणितंजातंशुद्धंभवतिदेहिनाम् । देशकालौकसात्म्यानांविधिर्यःसंपद-
शीतः ॥ १ ॥ तद्विशुद्धंहिरुधिरंबलवर्णसुखायुषा । युनक्तिप्राणिनंप्राणःशोणितं-
द्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥

देश, काल, स्थान तथा स्वभावने अनुसार जे श्धिरने शुद्ध करवानी विधि कहेकी
छे तेथी मनुष्यनुं लोडी शुद्ध थाय छे. १ अने जेनुं लोडी शुद्ध थर्छ ज्य छे तेना अण,
चर्षु तथा आयुष्यनी वृद्धि थाय छे. इभके मनुष्योना प्राणु वायु लोडीने अनुकुण रहेछे २.

प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मयैरन्यैश्चतद्विधैः । तथातिलवणक्षारैरम्लैः कटुभिरेवच ॥ ३ ॥
कुलत्थमाषनिष्पावतिलतैलनिषेवणैः । पिण्डालुमूलकादीनांहरितानाञ्चसर्वशः
॥ ४ ॥ जलजानूपवैलानांप्रसहानांचसेवनात् । दध्यम्बमस्तुसक्तूनांसुरासौवी-
रकस्पच ॥ ५ ॥ विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनांभक्षणेनच । भुक्तवादिवाप्रस्वपतांद्रव-
स्निग्धगुरुणिच ॥ ६ ॥ अत्यादानंतथाक्रोधंभजतां चातपानलौ । छर्द्दिवेगप्रती-
घातात्कालेचानवसेचनात् ॥ ७ ॥ श्रमाभिघातसन्तापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा ।
शरत्कालस्वभावाच्चशोणितंसंपदुष्यति ॥ ८ ॥

दुषित, अङ्गुली तीक्ष्णु, गरम मद्य पीवाथी अथवा मद्यना जेथी पीछ वस्तुओने
पीवाथी अर्त्त, मीहुं, क्षार, आटी तथा कडरी वस्तुओना सेवनथी, कणथी, अउद, वास,
तक्ष तथा तेलना सेवनथी, धौणु रताणु, भूणा, हरेक शकाने आवाथी, जलयर, अनुपदे-
शना जवनना डिनारे रहेनारां तथा प्रसह लोवोना मांसना सेवनथी, हडी, अटाछ, हडीनी
तोर, सत्तु, मदिरा तथा सौणीरक (मद्य विशेष) ना सेवनथी, विशुद्ध तथा सजेकी वस्तु-
ओना आवाथी, हिवसे लोज्जन करी सुवाथी, द्रव, लारे तथा स्निग्ध वस्तुओना सेवनथी,
अधिक लोज्जन तथा क्रोधथी, वायु तथा तापना सेवनथी, उलथीना वेगने रोकवाथी, शोअ
वभते स्तान न करवाथी, थोडथी, वाजवाथी, संतापथी, अञ्जुमां लोज्जन करवाथी विजेर
कारणथी अने शरद ऋतुना स्वभावथी लोडी अगडे छे. ३-४-५-६-७-८.

अगडेला लोडीने उपद्रव.

ततःशोणितजारोगाःप्रजायन्तेपृथग्विधाः । मुखपाकोऽक्षिरोगश्चपूतिघ्राणस्यगन्ध-
त्ता ॥ ९ ॥ गुल्मोपदंशवीसर्परक्तपित्तपमीलकाः । विद्रधीरक्तमेहश्चमदरोवातशोणि-

તમ્ ॥૧૦॥ વૈવર્ણ્યમગ્નિનાશશ્ચાપપાસાર ક્ષગાત્રતા । સન્તાપશ્ચાતિદૌર્બલ્યમરુચિઃષિ
રસશ્ચરુક્ ॥૧૧॥ વિદાહશ્ચાન્નપાનસ્યતિક્તામ્લોદ્ગરણંક્રમઃ । ક્રોધમચુરતાબુદ્ધેઃસંમો-
હોલવણાસ્યતા ॥૧૨॥ સ્વેદઃ પ્રીતિર્વૈવર્ણ્યમદઃકમ્મઃસ્વરક્ષયઃ । તન્દ્રાનિદ્રાતિ-
યોગશ્ચતમસશ્ચાતિદર્શનમ્ ॥૧૩॥ કણ્ઠરુકોઠપિડકાઃકુષ્ઠચમંદલઅદ્યઃ । વિકારાઃ
સર્વણ્વૈતેવિજ્ઞેયાઃ જ્ઞોણિતાશ્રયાઃ ॥ ૧૪ ॥

હરી તે લોહી બગડેલાથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવા કે મુખનાસિકા,
તથા આંખો આવવી તથા મુખમાંથી દુર્ગંધી નીકળવી, (૯) ગોળો, ઉપદંશ, (ગરમી) ઝેરીવા
રક્તપિત્ત પ્રમીલક, વિદ્રધી, રક્ત-પ્રમેહ, પ્રદર, વાતરક્ત (પત) (૧૦) વિવર્ણ્યત, મંદાગ્નિ,
તરસ, શરીરનું ભારે થવું, સંતાપ, અત્યંત દુર્બળતા, અશ્ચિ, માથામાં પીડા, (૧) ભોજન
તથા પાણીનું ન પચવું, તીખા તથા ખારા ઝોડકાર આવવા, ગ્લાનિ, ક્રોધની અધિકતા,
બુદ્ધિનું મોહિત થવું, મુખનું ઉદાસીન રહેવું, સ્વેદ, શરીરમાં દુર્ગંધી આવવી, મસ્તી, કંમ્પ,
સ્વરભંગ, તંદ્રા, ઉંઘ વધારે આવવી, અંધકાર જેવું જણાવું. ખસ, ચક્રામાં, પિડિકા, ક્રોધ,
ચર્મરોગ એવા એવા રોગ લોહીના બગડવાથી થાય છે. ૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪.

શ્રીતોષ્ણસ્નિગ્ધરુક્ષાદ્યૈરુપક્રાન્તાશ્ચયેગદાઃ ।

સમ્યક્સાધ્યાનસિધ્યન્તિરક્તજાંસ્તાનુવિભાવયેત્ ॥ ૧૫ ॥

જે સાધ્યરોગ ઠંડી, ગરમ, સ્નિગ્ધ, તથા રુક્ષ આદિ આપધિયોદ્વારા સારી રીતે
ચિકિત્સા કરવા છતાં પણ શાંત ન થાય તો તે લોહીવિકારથી થયેલા રોગ જણવા.

બગડેલા લોહીમાં શુક્ર કરવું.

કુટ્યર્યાચ્છોણિતરોગેષુરક્તપિત્તદરીક્રિયામ્ ।

વિરેકપવાસંવાસાન્નાજંજોણેતસ્યવા ॥ ૧૬ ॥

લોહી ખીગડના રોગોમાં રક્ત પિત્ત નાશક ચિકિત્સા કરવી, અને જુલાખ, ઉપવાસ
અને લોહી કઠાવવું એવા એવા ઉપાયો કરવા. ૧૬.

બલદોષપ્રમાણાદ્વાવિશુદ્ધયારુધિરસ્યવા । રુધિરંસ્નાયેજ્જતોરાત્રવંપસમીક્ષ્યવા
॥ ૧૭ ॥ અરુણાંપ્રદેત્રલાલિચ્છલંફેનિલંતનુ । પિત્તાત્પીતાસિતંરક્તંસૌખ્યા-
ત્સ્ત્યાયતિવૈચિરાત્ ॥ ૧૮ ॥ ઈષ્ટપાણ્ડુકફાદ્દુઘંપિચ્છિલંતનુમદ્દનમ્ । દ્વિદો-
ષલિંગ્સંસર્ગાત્ત્રિલિંસાન્નિપાતિકમ્ ॥ ૧૯ ॥

બળ, દોષના પ્રમાણને જણાવે તે લોહીની શુદ્ધતાને જોઈને લોહી કઠાવવું જોઈએ (૧૭)
વાયુથી કાલ રંગનું, ક્ષીણવાળું, વિચ્છલ તથા પાતળું, લોહી થાય છે, પિત્તથી પીળું, કાળ
રંગનું, અને ગરમીને ક્ષીણ ધણા વખતે ઠરી જનાર લોહી થાય છે. (૧૮) ક્ષયથી દુષિત
થયેલું લોહી, કાંઈક પાંડુ વર્ણનું, પિચ્છલ રેસાવાળું, તથા ભકું થાય છે જે દોષોનાં
ચિન્હ હોય તો જે દોષોથી દુષિત, અને ત્રણે દોષોનાં ચિન્હ હોય તો સન્નિપાતથી દુષિત
થયેલું લોહી જણવું. ૧૬.

શુદ્ધ રક્તનાં લક્ષણ.

તપનીયેન્દ્રગોપામ્પદ્મ... । જ્ઞાફલસવળંચવિષ્ણ વિદિસોળે-
ત્તમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે લોહી સોનાના જેવું તથા ખીરખડુડીના જેવું લાલરંગનું હોય અને પદ્મ રાગ-
અણીના જેવું પ્રકાશવાળું હોય અથવા ચણાખડીના રંગ જેવું લાલ રંગનું હોય તે શુદ્ધ
લોહી જાણવું. ૨૦.

નાત્યુષ્ણશ્ચીતંલ... દીપનીયંરક્તેऽપનીતેહિતમમ્પાનમ્ ।
તદાન્નરીરંજનવસ્થિતાસૃગપ્રિવિંશેષેણચરક્ષિતવ્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

રક્ત કઠાબ્યા પછી ખડુ ઠંડા નહિ તેમ ખડુ ગરમ નહિ તેવા, હલકા તથા દીપન
અન્ન પાન હિત છે કેમકે તે વખતે શરીરમાં લોહી ઠીક હોતું નથી જેથી વિશેષે કરીને
અગ્નિની રક્ષા કરવી જોઈએ. ૨૧.

...સ્વાન્વિતંમ્પ્રાષ્ટવલોપ-
પન્નંવિશુદ્ધરક્તં... ॥ ૨૨ ॥

વર્ણુ તથા ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા, વિષયોપર ઇચ્છા થતી, ઠીક પચવું, સુખ પુષ્ટતા અને
બળ આ શુદ્ધ લોહીવાળા પુરુષનાં લક્ષણુ છે. ૨૨.

યદાતુરક્તવાહાંનિરસસં... વહાનિચ । પૃથક્પૃથ... સમસ્તાવાસોતાંસિ... પેતામલાઃ
॥ ૨૩ ॥ મલિનાહારશ્ચીલસ્યરજોમોહાવૃતાત્મનઃ । પ્રતિ ત્યાવાતેષ્ટન્તેજાયન્તે
વ્યાધયસ્તદા ॥ ૨૪ ॥ મદમૂર્છાચસંન્યાસાસ્તેષાંવિદ્યાચિક્ષણઃ । યથોત્તરંવ-
લાધિક્યંહેતુલિક્ષાપન્નાન્તિ ॥ ૨૫ ॥

જે વખતે દુષિત આહાર કરનારા, રજ્જેશુષુ તથા મોહથી યુક્ત ચિત્તવાળા પુરુષના
વાતાદિક ગુણે દોષ મળીને અથવા બુદ્ધ બુદ્ધ રક્તવાહિની તેમજ રસસંજા વાહિની ન-
સોને બગાડીને સ્થિત થાય છે તે વખતે આ રોગ થાય છે. ૨૩-૨૪.

જેવા કે મદ, મુર્છા તથા સંન્યાસ. આ રોગોમાં બુદ્ધિમાન વૈદે, હેતુ લક્ષણુ તથા સાં-
વિતિમાં ઉત્તરોત્તર બળની અધિકતા જાણવી. ૨૫.

કુપિત વાયુનાં કર્મ.

દુર્બલચેતસઃસ્થાનંમદાવા... મપચતે । મનોવિક્ષોભયજ્ઞન્તોઃ...
॥ ૨૬ ॥ પિત્તમબંકફશૈવંમનોવિક્ષોભયન્નુણામ્ । સં... નયત્યા... લતાંવિશેષથા-
ન્નવચત્તે ॥ ૨૭ ॥

આરે મનુષ્યના દુર્બળ ચિત્તમાં વાયુ કુપિત થઇને પ્રવેશ કરે છે તે વખતે તે મ-
નુષ્યનાં મનને અચળ કરીને જ્ઞાનને નષ્ટ કરી દે છે. ૨૬

પિત્ત તથા કફ પશુ આ પ્રકારથી મનને બગાડીને મનુષ્યોનાં જ્ઞાનને નષ્ટ કરે છે.
તેમાં જે વિશેષતા છે તે આગળ કહીએ છીએ. ૨૭.

વાતાદિકૃત ઉન્માદત્વં લક્ષણુ.

સક્તાનલ્પદ્રુતાભાવે લેતચેષ્ટિતમ્ ।

વિચાન્નતપ્ત્વાદેષ્ટં પ્રધ્યાનવાચ્ચાકૃતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

થોડી થોડી વારે ભવરી કરવી, ચચળતા, વારંવાર પડી જવું, આકૃતિ રક્ષ કાળો તથા ભાલ રંગની થવી. આ વાતજ મદનાં લક્ષણુ છે. ૨૮

સક્રોધપરુષાભાષંસંપ્રહારકલિમિયમ્ ।

વિચ્યાત્પિત્તમદાવિષ્ટં રક્તપીતસિતાકૃતિમ્ ॥ ૨૯ ॥

ક્રોધ પૂર્વક કઠોર વચન કહેવા, મારવાને માટે દોડવું, ઘડવું અને રાતા પીળા તથા કાળા રંગના યર્ષ જવું એ પિત્તજ મદરોગનાં લક્ષણુ છે. ૨૯.

સ્વલ્પસમ્બન્ધવચનંતન્દ્રાલસ્યસમન્વિતમ્ ।

દેયાસ્તપ્ત્વાદાવેષ્ટં પાણ્યં પ્રધ્યાનતત્પરમ્ ॥ ૩૦ ॥

સ્વલ્પ સંબંધથી વચન કહેવું, તંદ્રા, આળસ્ય, પાંડુવર્ણ અને વિચારમાં તત્પર થવું એ કફજ મદનાં લક્ષણુ છે. ૩૦.

સર્વાન્યસ્ત્વનિરૂપાણિસન્નિપાતકૃતેમદે । જાયન્તેશ્ચામ્યતિત્વાશુમદોમચદાકૃતિઃ ॥ ૩૧ ॥ યશ્ચમચ્ચમદઃપ્રોક્તોવિષજોરૌધિરશ્ચયઃ । સર્વપ્તેમદાનર્ત્તેવાતપિત્તક-
ફાશ્રયાત્ ॥ ૩૨ ॥

સંનિપાતજ મદમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણુ થાય છે મદપાનથી થતા મદના જેવા આકૃતિવાળો મદ જલ્દી ઉત્પન્ન થાય છે અને જલ્દી મટી પથુ જાય છે. ૩૧. મદના મદ, વિષજ મદ અને રક્તજ મદ આ સર્વ મદ પથુ વાત, પિત્ત તથા કફ સિવાય થતા નથી.

વાતાદિજનિત મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણુ.

નીલંવાયદિવાકૃષ્ણમાકાશમથવારુણમ્ । પશ્યંસ્તમઃપ્રવિશતિશીઘ્રશ્ચપ્રતિબુધ્યતે ॥ ૩૩ ॥ વેપથુશ્ચાક્લમર્દશ્ચપીઠાહૃદયસ્યચ । કાર્શ્યંશ્યાવારુણાછાયામૂર્ચ્છાંયે-
વાતસમ્મવે ॥ ૩૪ ॥

લીલુ, કાળુ અથવા ભાલ રંગનું આકાશ જોધને મૂર્ચ્છિત થવું અને તુરંત જગવું, (૩૩) અંગ મદ, હૃદયમાં પીડા, કૃશતા અને કાળો તથા ભાલ રંગ થવો એ વાતજ મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણુ છે. ૩૪.

રક્તહૃરિતવર્ણવાવિચત્પાંતમથાપિવા । પશ્યંસ્તમઃપ્રવિશતિસસ્વેદશ્ચપ્રબુધ્યતે ॥ ૩૫ ॥
સ પેપાસઃસસન્તાપો વત્ત પિત્તાકુલેક્ષણઃ । સંમિશ્રવર્ચાઃપીતામ્બુર્ચ્છાંયેપિત્તસ-
મ્મવે ॥ ૩૬ ॥

ભાલ, હરિત, અથવા પીલા રંગનું આકાશ જોધને મૂર્ચ્છિત થવું અને પરસ્પેશે થતા જગવું, (૩૫) તૃષા, સંતાપ, આંખોમાં રક્તપિત્તનો કાપ, મળનું પાતળું થવું અને પીળા રંગ આ પિત્તજ મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણુ છે. ૩૬.

મયસ ત્રિશમાંકા માતૃતંવાતમોઘનૈઃ । પંચ્યસ્તમઃપવિશતિષિરાશ્વપતિબુઘ્યતે
 ॥ ૩૭ ॥ સુશ્મિઃપ્રાતૃતૈરકૈર્ય ઘાત્ર્યેચર્મ્મણા । સપસેકઃસહહ્રાસોમૂર્ચ્છાવેક-
 ફસમ્ભવે ॥ ૩૮ ॥

વરસાદથી અથવા અંધકારથી ઠંડાથેલા આકારને જોઈને મૂર્ચ્છાંત થવું અને બણી-
 વારે ભગવું, (૩૭) મંદા તથા ભારે ચામડાથી શરીરને ઠંડેલા જેવું બણાવું, મુખથી
 લાળ પડવી, અને જીવ ગભરાવો એ કહ્યજ મૂર્ચ્છાંનાં લક્ષણુ છે. ૩૮.

સર્વાતિઃસન્નિપાતાદપસ્મારહવાગતઃ ।

સજન્તુંપાતયત્યાશુવિનાવીપત્સચેષ્ટિતૈઃ ॥ ૩૯ ॥

સન્નિપાતની મૂર્ચ્છાંમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણુ થાય છે. તે મરખડાની માફક જલ્દીથી
 મનુષ્યને ગળડાવી દે છે. પરંતુ તેમાં બિભત્સ શેષ્ટા (લાચ પગ ધસવા) થતી નથી. ૩૯.

દોષેષુમદ-ર્ચ્છાયાઃહતવેગે દેહિનામ્ ।

સ્વયમેવોપશ્ચામ્યન્તિસંન્યાસોનૌષધૈર્વિના ॥ ૪૦ ॥

વાતાદિ દોષોના વેગના શાંત થયા પછી મદ તથા મૂર્ચ્છાં પોતાની મેળે શાંત થઈ
 જાય છે, પરંતુ સંન્યાસરોગ દવા સિવાય મટતો નથી. ૪૦.

સંન્યાસ રોગનાં લક્ષણુ.

વાગદેહમનસાંચેષ્ટામાક્ષિપ્યાતિબલામલાઃ । સંન્યસ્યન્ત્યવલંજન્તુપ્રાણાયતનસંશ્રિ-
 તાઃ ॥ ૪૧ ॥ સનાસંન્યાસસંન્યસ્તઃકાષ્ટભૂતોમૃતોપમઃ । પ્રાણૈર્વિયુજ્યતેશ્વીઘ્રંશુ-
 વત્વાસયઃફલાંક્રિયામ્ ॥ ૪૨ ॥

અત્યન્ત બળવાન, ત્રાતાદિક દોષો, વાણી, શરીર તથા મનની શેષ્ટાને નષ્ટ કરીને
 પ્રાણેના સ્થાનમાં સ્થિત થઈને નિર્બળ પુરૂષને સંન્યાસ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૧.
 સંન્યાસરોગવાળો પુરૂષ, મડદાની માફક લાકડા જેવો થઈ જાય છે. તે વખતે જો કોઈ
 જલ્દી જળ આપનાર ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો તેના પ્રાણુ નીકળી જાય છે.

દુર્ગેઽમ્ભસિયથામજ્જઙ્ગાજનન્ત્વરયાણુષઃ ।

શ્લીયાચલમપ્રાપ્તંશ્વાસંન્યાસવીઢિતમ્ ॥ ૪૩ ॥

જેમ કોઈ અથાગ પાણીમાં ડુબતા મનુષ્યને બુદ્ધિમાન પુરૂષ એવી ઉતાવળથી બહાર
 કાઢે છે તે જેથી તે મનુષ્ય પાણીના તળાયા સુધી ન પહોંચે એવી રીતે બુદ્ધિમાન વૈદે
 સંન્યાસ રોગવાળાની ચિકિત્સા કરવી. ૪૩.

સંન્યાસરોગમાં ચિકિત્સા.

અજ્ઞાનાન્યવપીઠામ્પૂવઃપ્રથમનાનિચ । સૂચીમિસ્તા-... ર્શૈર્હઃપીઠાનસ્વાન્તરે ॥
 ॥ ૪૪ ॥ લુચ્ચનંકેસલ્લાજાંવદન્તૈર્દલ્લનમેવચ । આત્મશુભાવધર્મામહતાસ્તસ્વા-
 સ્વોષને ॥ ૪૫ ॥

અંજન, તીક્ષ્ણ નરમ, પુષ્પપ્રયોગ, પ્રથમન, સોઈ યોગવી, ડ્રમ દેવા, નખ દખાવવો,
 (૪૪) વાળોને ખેંચવા, બચકું ભરવું, અને કકીચ લગાવવી આદિ ઉપાયો કરવા એ સંન્યાસ
 રોગવાળાને ચૈતન્યમાં લાવવાને દિતકારી છે. ૪૫.

ચેતનમાં લાવવાના બીજા ઉપાય.

સમૃદ્ધિતાનિતીક્ષ્ણાનિમયાનિવિધાનિચ । પ્રત્યક્તિક્ષ્ણાનેતસ્યાસ્યેગાલયે-
ન્મુદુઃ ॥ ૪૬ ॥ માતુલુક્કરસંતદ્વન્મહૌષધસમાયુતમ્ । તદ્વત્સૌવીરકંદયાધુક્તમ-
યામ્લકાઞ્ચિકૈઃ ॥ ૪૭ ॥ હિઙ્ગુષ્ણસમાયુક્તયાવત્સંજ્ઞાપબોધનાત્ । પ્રબુદ્ધસં-
જ્ઞમન્નૈશ્ચલધુમિસ્તમુપાચરેત્ ॥ ૪૮ ॥ વિસ્ત્રાપનઃસ્મારણૈશ્ચપ્રિયશ્રુતિભિરેવચ ।
ષટ્પદ્મિર્ગીજ્જનાદેનચ્ચન્દૈશ્ચિત્રૈશ્ચદર્શનૈઃ ॥ ૪૯ ॥ સંસનોછેસ્વનૈર્ધૂમૈરજ્જનૈઃકવલપ્રહૈઃ ।
જ્ઞોગિતસ્યાવસેકૈશ્ચન્યાયામોદ્ધર્ષજૈસ્તયા ॥ ૫૦ ॥

અનેક પ્રકારના તીક્ષ્ણ મધોમાં અહુજ કડવી વસ્તુ મેળવીને સંન્યાસ શેખવાળાના મુ-
ખમાં વારંવાર સુકરી. ૪૬ બીજોશના રક્ષમાં સુંક ધુંટીને તેના મુખમાં રેડવી, અને મદ
તથા કાંજમાં સુરભો, હીંગ, સુઠ, મરી પીપળ ધુંટીને તેના મુખમાં રેડવી. આ સર્વ ઉપ-
ચાર જ્યાં સુધી તે જાગે નહિ ત્યાં સુધી કરવા. જગ્યા પછી હથકું અને ખવરાવવું.
૪૭-૪૮ આશ્રયકારક તથા સ્મૃતીકારક, પ્રિય વાક્ય સંભળાવવાં, મનોહરગીત, વાણું સંભળા-
વવું અને વિચિત્ર વસ્તુ બતાવવી. ૪૯ બુદ્ધિમાન વૈદ્યનું કર્તવ્ય છે કે તેને જ્ઞાનમાં લાવ-
વાને માટે યુક્તિ પૂર્વક મળને કાઢવા તથા ઉલટી ધુમ્ર પાન, અંજન, કવલપ્રહ, લોહી
કઢાવવું, કસરત તથા ઉદ્ધર્ષણ (ચોળવું) દ્વારા જ્ઞાનમાં લાવવાને માટે ચિકિત્સા કરવી. ૫૦

જ્ઞાન આપ્યા પછીનું કર્મ.

પ્રબુદ્ધસંજ્ઞમતિમાનનુબદ્ધમુપાચરેત્ ।

તસ્યસંરક્ષિતવ્યંહિમનઃપ્રલયહેતુતઃ ॥ ૫૧ ॥

તેને જ્ઞાન આપ્યા પછી બુદ્ધિમાન વૈદ્યે પ્રલયના કારણોથી તેના મનની રક્ષા કરવી
તથા શેખીના મનમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર ન ઉત્પન્ન થાયતે અર્થે ચિકિત્સા કરવી. ૫૧.

સ્નેહસ્વેદોપપન્નાનાંયથાદોષંયથાબલમ્ ।

પશ્ચકર્માણિકુર્વીતઃ સ્ત્રીયપુમદેષુચ ॥ ૫૨ ॥

મદ તથા મુર્છા શેખમાં સ્નેહન તથા સ્વેદન કરીને દોષ તથા બળને અનુસાર વમના-
દિ પાંચ કર્મ કરવાં જોઈએ. ૫૨

અષ્ટાવિંશત્યૌષધસ્યાથવાતિક્તસ્યસર્પિષઃ । પ્રયોગઃશ્ચસ્યતેતદ્વન્મહતઃષટ્પલસ્યત
॥ ૫૩ ॥ ત્રિફલાયાઃપ્રયોગોવાસઘૃતસૌદ્રશ્કરઃ । શિલાજતુપ્રયોગોવાપ્રયોગઃ
પયસોઽપિવા ॥ ૫૪ ॥ પિપ્પલીનાંપ્રયોગોવાપ્રયોગશ્ચિત્રકસ્યવા । રસાયનાનાં-
કૌમ્બસ્યસર્પિષોવાપ્રશ્ચસ્યતે ॥ ૫૫ ॥

મુર્છા અને મદત્યયની નિવૃત્તિને માટે અઠાવીસ દવાઓથી સિદ્ધી કરેલું કલ્યાણ વૃત્ત,
તિક્તવૃત્ત, મહાપૃષ્ઠવૃત્ત અથવા ત્રિફલા ધન અને મદ સાકરનો પ્રયોગ, શીલાજતનો
પ્રયોગ, દુધનો પ્રયોગ, પીપળનો પ્રયોગ તથા ચિત્રકનો પ્રયોગ તથા રસાયન પ્રયોગ અને જુનું
ધી જે સર્વનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૫૩-૫૪-૫૫.

રક્તવસકાચ્છાણ સતાંસસ્વતામપિ ।

સેવનાન્મદમૂર્છાયાઃપશ્ચામ્યન્તિશ્ચરીરિણામ્, ઇતિ ॥ ૫૬ ॥

લોહી કઠાવવું, સારા સારા શાસ્ત્રને સંભળવા, શ્રેષ્ઠ મહાત્માઓનું સેવન કરવું એથી પશુ મનુષ્યોના મદ અને મૂર્છા રોગની શાંતિ થાય છે. ૫૬.

તત્રક્ષાકા.

વિશુદ્ધશ્ચાવિશુદ્ધંચશોણિતંતસ્યહેતવઃ । રક્તપ્રદોષજારોગાસ્તે રોગેષુચૌપધમ્ ॥

॥ ૫૭ ॥ મદઃચ્છાંયસંન્યાસહેતુલક્ષણમેષજમ્ । વિધિશોણિતકેઽધ્યાયેસર્વમેત-
ત્પકાશ્ચિતમ્ ॥ ૫૮ ॥

આ પ્રમાણે આ શૌણિતીયાધ્યાયમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ લોહીનાં લક્ષણ અને તેનાં કારણ તથા રક્ત જન્ય રોગ, અને તેના ઉપાય તેમજ મદ, મૂર્છા, સંન્યાસના હેતુ અને લક્ષણ તથા ચિકિત્સાનું ભગવાન પુનર્વસુએ વર્ણન કર્યું છે. ૫૭-૫૮.

ઇતિ યોજના ચતુષ્કે વિધિશોણિતાધ્યાયશ્ચચર્વિસ્રઃ સમાપ્તઃ ॥ ૨૪ ॥

ઇતિ યોજના ચતુષ્કે વિધિ શૌણિતાધ્યાય નામનો ચોવીસમો
અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૨૪.

પંચવિંશોઽધ્યાય.

અથાતોયજ્ઞઃ પુરુષીયમધ્યાયં વ્ય રુયાસ્યામઃ ઇતિહસ્માહ ભગવાનાત્રેયઃ ।

હવે અમે યજ્ઞ પુરુષીય નામના અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એવું ભગવાન આત્રેયજ્ઞ કહેવા લાગ્યા.

રૂપિયોનાં આંદોલન.

પુરામત્યક્ષધર્માણંભગવન્તંપુનર્વસુમ્ । સમેતાનાંમહર્ષીનાંપ્રાદુરાસીદિયંકથા ॥ ૧ ॥

આત્મેન્દ્રિયમનોઽર્થાનાંયોઽયંપુરુષસંજ્ઞકઃ । રાશ્ચિરસ્યામયાનાઞ્ચપ્રાગુત્પત્તિવિનિ-
શ્ચયે ॥ ૨ ॥

પહેલાં એક વખત ધર્મ દર્શી ભગવાન આત્રેયજ્ઞની પાસે એટલા સંપૂર્ણ મહર્ષિયોનાં આ કથા પ્રકટ થઈ (૧) કે આત્મા, ઇન્દ્રિય, મન તથા વિષય એ સર્વના સમુદાય-
રૂપ જ પુરુષ, તેમાં રોગોની કેવા પ્રકારથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેનો પહેલાં નિશ્ચય કરવો જોઈએ. (૨).

કારી શબ્દ વામકર્તું વાક્ય.

અથકાશ્ચિપતિર્વાક્યંવામકોઽર્થવદન્તરા । ડ્યાજહારર્ષિસમિતિમમિસૃત્યામિવાચ-

ચ ॥ ૩ ॥ કિન્નુસ્યાત્પુરુષોયજ્ઞસ્તજ્ઞાસ્તસ્યામયાઃસ્મૃતાઃ । નવેત્યુક્તેનરેન્દ્રેજ-

મોવાચવા પુનર્વસુઃ ॥ ૪ ॥ સર્વપ્રવાપિતજ્ઞાનવિ જ્ઞાનસંજ્ઞયાઃ । ભવન્ત-

શ્ચેષુમર્હન્તિ કાશ્ચેરાજસ્યસંજ્ઞય ॥ ૫ ॥

તેમની વચમાં કાશીપતિ વામક નામના રાજર્ષિએ સંપૂર્ણ રૂપિયોની પાસે જામને પ્રશ્ન કરીને કહ્યું (૩) કે જે વસ્તુઓથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયા છે તેજ વસ્તુઓમાંથી રાજ પશુ ઉત્પન્ન થયા છે કે નહીં? કાશીપતિનાં આ વચન સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ રૂપિયોને કહ્યું. (૪) કે આપ સર્વ અપાર જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનદ્વારા સંદેહથી રહિત થઈ ગયાછો જેથી કાશિરાજના સંદેહને દુર કરવા યોગ્યછો. (૫).

ઐદગલ્યનો મત.

પારીક્ષિસ્તત્પરીક્ષ્યાગ્રેમૌલ્લયોવાક્યન્નવીત્ । આત્મજઃપુરુષોરોગાશ્ચાત્મજાઃકાર-
ણંહિસઃ ॥ ૬ ॥ સચિનોત્યુપશુક્ર્તેચકર્મ્મકર્મ્મફલાનિચ । નબૃતેચેતનાધાતોઃ
પ્રવૃત્તિઃસુસ્વદુઃસ્વયોઃ ॥ ૭ ॥

આ સાંભળીને પરીક્ષાની પહેલાં પારીક્ષિ ઐદગલ્ય રૂપિયે વિચાર કરીને કહ્યું કે આત્માથી પુરુષ અને સર્વ રોગ ઉત્પન્ન થયા છે કેમકે આત્માજ કારણુરૂપ છે. (૬) આત્માજ કર્મોના સંચય કરે છે અને કર્મના ફળોને ભોગવે છે. કેમકે ચૈતન્ય આત્મા સિવાય સુખ, દુઃખની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી.

શરલોમાનો મત.

શરલોમાતુનેત્યાહનશ્ચાત્માનમાત્મના । યોજયેદ્વ્યાધિમિર્દુઃસ્વૈર્દુઃસ્વદ્વેષીકદા-
ચન ॥ ૮ ॥ રજસ્તમોઘ્યાંતુમનઃપરીતંસત્ત્વસંહ્રકમ્ । શરીરસ્યસમ્પત્તૌવિકા-
રાણાશ્ચકારણમ્ ॥ ૯ ॥

આ સાંભળી શરલોમા નામના રૂપિયે કહ્યું કે એવું થઈ શકતું નથી કેમકે દુઃખદ્વેષી આત્મા પોતે પોતાને કદાપી દુઃખદાયક રોગોથી યુક્ત નહીં કરી શકે (૮) પરંતુ રજોગુણ તમોગુણથી યુક્ત સત્ત્વગંધક મનજ શરીરની તથા રોગોની ઉત્પત્તિનું કારણુ છે. (૯).

વાયોવિદનો મત.

વાયોવિદસ્તુનેત્યાહનશ્ચેકંકારણમનઃ । નર્તેશરીરંશારીરારોગા નમનસઃસ્થિતિઃ
॥ ૧૦ ॥ રસજાનિતુભૂતાનિવ્યાધયશ્ચપૃથગ્વિધાઃ । આપોહિવ્યાધિવત્યસ્તાસ્મૃ-
તાનિર્વૃત્તિહેતવઃ ॥ ૧૧ ॥

આ સાંભળી મહર્ષિ વાયોવિદે કહ્યું કે એવું થઈ શકતું નથી કેમકે એક મનજ શરીરનું તથા રોગોનું કારણુ નથી. શરીર સિવાય શરીર સંબંધી રોગ તથા મનની સ્થિતિ થઈ શકતી નથી. (૧૦) જેથી સંપૂર્ણ પ્રાણી તથા અનેક પ્રકારના રોગ રચથી ઉત્પન્ન છે, અને રસ જલમાં રહે છે જેથી જળજ સર્વની સિદ્ધિનું કારણુ છે. (૧૧).

હિરણ્યાક્ષનો મત.

હિરણ્યાક્ષસ્તુનેત્યાહનશ્ચાત્મારસજઃસ્મૃતઃ । નાતીન્દ્રિયમનઃ સન્તિરોગાઃશ્ચન્દાદિ-
જસ્તયા ॥ ૧૨ ॥ વદ્ધાતુજસ્તુપુરુષો રોગાઃવદ્ધાતુજાસ્તયા । રાશ્નિઃવદ્ધા-
તુજેષસાંલ્યરાગઃપરીક્ષિતઃ ॥ ૧૩ ॥

વાર્ષોવિદ્નાં આ વચન સાંભળીને હિરણ્યાક્ષ ર્ષિએ કહ્યું કે આત્મા રસથી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી, અતિન્દ્રિય મન પણ રસથી ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી અને શબ્દાહિકાથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગ પણ રસથી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. (૧૨) જેથી પુરુષ તથા સંપૂર્ણ રોગ પદ્ધાતુ (પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ તથા આત્મા) ઝોથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાચિન સાંખ્યવેતા ર્ષિએએ પરીક્ષા કરીને કહ્યું છે કે આ પુરુષનામ સમષ્ટિ પદ્ધાતુ-ઝોથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૩)

સૈાનકનો મત.

તથાબ્રુવાણંકુશિકમાહતભેતિસૈાનકઃ । કસ્માન્માતાપિતૃભ્યાંહિવિનાષદ્ધાતુજોમ-
વેત્ ॥ ૧૪ ॥ પુરુષઃપુરુષાદ્ઘૌર્ગૌરશ્વાદશ્વઃ પ્રજાયતે । વૈજ્યામેહાદયશ્ચોક્તારો-
ગાસ્તાપ્વકારણમ્ ॥ ૧૫ ॥

કુશીકર્ષિનાં આ વચન સાંભળીને સૈાનક ર્ષિએ કહ્યું કે આ ઠીક નથી કેમકે માતા-પિતા વિના પદ (૭) ધાતુઝોથી પુરુષ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? (૧૪) બુઝો, પુરુષથીજ પુરુષનો જન્મ થાય છે, માયથી માયનો જન્મ થાય છે અને ઘોડાથી ઘોડાનો જન્મ થાય છે અને પ્રમેહાદિ રોગો પણ પૈતૃક (માતા, પિતાના ઉતરી આવેલા) કહેલા છે. જેથી માતા પિતાજ કારણરૂપ છે. (૧૫).

ભદ્રકાપ્યનો મત.

મદ્રકાપ્યસ્તુનેત્યાહનશ્ચન્ધોઽન્ધાત્પ્રજાયતે । માતાપિત્રોશ્ચ તેર્વમુત્પત્તિર્નોપપદતે ।
॥ ૧૬ ॥ કર્મ્મન્નસ્તુમતોજન્તુઃકર્મ્મજાસ્તસ્યચાપયાઃ । નશ્ચૈતેકર્મ્મણોજન્મરોગાણા-
રુપસ્યચ ॥ ૧૭ ॥

આ સાંભળી ભદ્રકાપ્ય ર્ષિએ કહ્યું કે એવું બની શકતું નથી કેમકે આંધળાનો પુત્ર આંધલો હોતો નથી અને જો માતાપિતાજ રોગોના કારણરૂપ હોય તો રોગોની ઉત્પત્તિનો પહેલાંથી નિશ્ચય થઈ શકત નહીં (૧૬) જેથી કર્મથીજ પુરુષ તથા રોગોની ઉત્પત્તિ છે કેમકે કર્મો સિવાય પુરુષ તથા રોગોની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. (૧૭).

ભરદ્વાજનો મત.

મરદ્વાજસ્તુનેત્યાહકર્તા વૈહિકર્મ્મણઃ । દૃષ્ટંચાકૃતંકર્મ્મયસ્યસ્યાત્પુરુષઃફલમ્ ॥ ૧૮ ॥
માવહેતુઃસ્વમાવસ્તુ વ્યાધાનાંપુરુષસ્યચં । સ્વરદ્રવ લૌણ્ણત્વંતેજોઽન્તાનાંયયૈવહિ १૯

આ સાંભળી ભરદ્વાજ ર્ષિએ કહ્યું કે એમ નહીં કેમકે પ્રથમ કર્મનો કોઈ કર્તા હોયો જોઈએ અને કર્તા સિવાય કોઈ કર્મની ઉત્પત્તિ દેખવામાં આવી નથી કે જેનું ફળ પુરુષ હોય. (૧૮) જેથી જેમ પૃથ્વી જળ, વાયુ તથા તેજમાં, અસ્તવ, દ્રવત્વ, સ્થલત્વ તથા ઉષ્ણત્વ આ ગુણ સ્વભાવથીજ હોય છે એ પ્રકારે પુરુષ તથા રોગોની ઉત્પત્તિ પણ સ્વભાવથીજ થાય છે. (૧૯).

કાંકાયન રૂપિનો મત.

કાઠ્ઠાયનસ્તુનેત્યાહનશ્ચારમ્બેફલંમવેત્ । મવેત્સ્વમાવા ૧૧વાનામસિદ્ધિઃસિદ્ધિરે-
વવા ॥૨૦॥ સ્પષ્ટાત્વમતિસકુલ્પોબ્રહ્માપત્યંપ્રજાપતિઃ । ચેતનાચેતનાસ્થાસ્થજગતઃ
સુસ્વદુઃસ્વયો ॥ ૨૧ ॥

ભરદ્વાજના આ વચન સાંભળીને કાંકાયન રૂપિએ કહ્યું કે એમ પણ બની શકતું નથી કેમકે આરંભમાં જ કળ હોતું નથી અને સ્વભવાથી પદાર્થોની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ પણ હોઈ શકે છે. (૨૦) જેથી બ્રહ્માના પુત્ર અમિતસંકલ્પ પ્રજાપતિજ આ ચરાચર સંસારના ચેતન વા અચેતન તથા સુખ દુઃખના ઉત્પન્ન કરનારા છે. (૨૧).

ભિક્ષુનામક આત્રેયનો મત.

તથેતિભિક્ષુરાત્રેયોનશ્ચપત્યંપ્રજાપતિઃ । પ્રજારિતીષીસતતંદુઃસ્વૈર્યુઠ્ઠ્યામસાધુવત્
॥ ૨૨ ॥ કાલજ્ઞસ્ત્વેવપુરુષઃકાલજાસ્ત ચચામયાઃ । જગત્કાલવંસર્વકાલઃ
સર્વત્રકારણ ॥ ૨૩ ॥

આ સાંભળી ભિક્ષુનામક આત્રેય રૂપિએ કહ્યું કે એવું થઈ શકતું નથી કેમકે પ્રજા-
પતિ પ્રજાના હિતૈષિ છે તે દુષ્ટોની આફક પ્રજાને દુઃખોથી કેવી રીતે સંયુક્ત કરી શકે ?
(૨૨) જેથી કાળથીજ પુરુષ તથા રાજોની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંપૂર્ણ જગત કાળનેજ
વશ છે જેથી કાળજ્ઞ સર્વતું કારણ રૂપ છે. (૨૩).

પુનર્વસુજનો મત.

તથર્ષીણાંવિવદતા વાચેદંપુનર્વસુઃ । મૈવંવોચતતસ્વાંદેદુઃસ્વપંપસસંશ્રયાત્ ॥૨૪॥
વાદાસપ્રતિવાદાન્હિવદન્તોદ્વેષિતાનિષ । પક્ષાન્તંનવગચ્છન્તિતિલપીઠકવઃ તૌ
॥ ૨૫ ॥ મુક્તવૈનવાદસંઘટ્ટમધ્યાત્મમજુચિન્ત્યતામ્ । નાવિદ્યુતેતમઃસ્કન્ધેન્નેયેજ્ઞા-
નંપ્રવર્તતે ॥ ૨૬ ॥ યેષામેવહિભાવાનાંસમ્પત્સજ્ઞનયેન્નરમ્ । તેષામેવવિપદ્વયા-
ષિન્વિવિધાન્સમુદીરયેત્ ॥ ૨૭ ॥

આ સાંભળી ભગવાન આત્રેય પુનર્વસુજને કહ્યું કે આ પ્રકારથી વિવાદ ન કરો.
કેમકે પક્ષપાત કરવાથી તત્ત્વ નીકળી શકતું નથી. ૨૪. જેમ ધાંણી-કે કાલકાનો બળદ
આલતાં આલતાં કદી પણ છેડે જઈ શકતો નથી તેવી રીતે નિશ્ચય કરીને વાત તથા પ્રતિ-
વાદને કરનારા પુરુષોના પક્ષનો અંત આવતો નથી. ૨૫. જેથી વાદનો ત્યાગ કરીને તત્ત્વનો
વિચાર કરીએ કેમકે અધકાર ગયા સિવાય દુર પડેલી જાણીતી વસ્તુનું પણ જ્ઞાન થઈ
શકતું નથી. ૨૬. જે પદાર્થોની સંપત્તિ સારી રીતે હોવાથી અનુબંધની ઉત્પત્તિ થાય છે તેજ
પદાર્થોની વિપત્તિથી (તેજ પદાર્થોમાં વિકાર થવાથી) રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૭)

કાશિરાજ વામકનો પ્રશ્ન.

અથાત્રેયસ્યમગંવતાવચનમ્ નિશ્ચમ્ય નરેવવામકઃકાશિપતિરુવાચમગવન્તમાત્રે-
યમ્ । મગવન્સમ્પન્નિમિત્તજસ્યપુરુસ્સ્વવિપન્નિામેતજ પ્રાંદાગાનાંકિમામે

દ્વિકારણમિતિ । ત વાચમગવાનાત્રેયોહિતા । રોપયોગઃએકએવપુરુષસ્યઅભિદ્-
દ્વિકરોમવતિઆહેતા । રોપયોગઃપુનર્વ્યાધીનાંનિમિત્તમિતિ ॥ ૨૮ ॥

આ વચન સાંભળીને ફરી કાશિરાજ વામકે કહ્યું કે હે ભગવાન ! સમ્પન્નિમિત્તજ-
રાત્રોની વૃદ્ધિનું શું કારણ છે ?

આ સાંભળી આત્રેયજીએ કહ્યું કે કેવળ હિતકારી આહારજી પુરુષની વૃદ્ધિનું કારણ
છે. અને અહિત આહારનો બ્યવહાર રાત્રોની વૃદ્ધિનું કારણ છે. (૨૮)

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

एवंवादिनंभगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । कथमिहभगवन् ! हिताहितानामा-
हारजातानांलक्षणमनपवादमभिजानीयाहितसमाख्यातानांचैवहारजातानामहि-
तसमाख्यातानाञ्चमात्राकालक्रियाभूमि देहदोषपुरुषावस्थान्तरेषुविपरीत कारि-
त्वमूलभामहे इति ॥ २९ ॥

આ સાંભળી અગ્નિવેશે ભગવન્ આત્રેયજીને પૂછ્યું કે હે ભગવન્ ! હિતકારી તથા
અહિતકારી આહારોનું નિર્દોષ લક્ષણ કેવા પ્રકારથી જાણ્યું જાય કેમકે હિતકારી તથા
અહિતકારી આહારોની માત્રા, સમય, ક્રિયા, ભૂમિ, દેહ, દોષ તથા પુરુષોની અવસ્થા એ
સર્વની વિશેષતાથી વિપરિત (ઉલટું) ફળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૨૯

આત્રેયનો ઉત્તર.

तमुवाचभगवानात्रेयः । यदाहारजातमग्निवेश । समांश्रैवशरीरधातूनप्रकृतौस्था-
पयतिविषयमांशसमीकरोतिइत्वेतद्धितांविद्धिविपरीतमहितमितिएतद्धिताहित ल-
क्षणमनपवादंभवति ॥ ३० ॥

અગ્નિવેશનાં આ વચન સાંભળીને આત્રેયજીએ કહ્યું કે હે અગ્નિવેશ ! જે આહાર
શરીરની તમ ધાતુઓને સ્વાભાવિક રાખે છે અને વિષમ ધાતુઓને સ્વાભાવિક રાખે છે
અને વિષમ ધાતુઓને સમ કરી શકે છે તેને હિતકારી જાણો અને તેથી વિપરિતને
અહિતકારી જાણો. હિત તથા અહિત જાણવાનું આ નિર્દોષ લક્ષણ છે. (૩૦)

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

एवंवादिनश्चभगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । भगवन् ! नन्वेतदेवमुपदिष्टंभूषि-
ष्टकल्याःसर्वाभिषजोविज्ञास्यन्ति ॥ ३१ ॥

આ પ્રશ્ને ભગવાન આત્રેયજીનાં વચન સાંભળીને અગ્નિવેશે કહ્યું કે હે ભગવાન !
આ પ્રકારના ઉપદેશથી પ્રાયઃ સર્વ વેદોને તેનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં (૩૧)

આત્રેયનો ઉત્તર.

तमुवाचभगवानात्रेयः । येषांविद्विज्ञानात्सर्वेषामग्निवेश ! गुणता व्यतःकर्मतः
सर्वावयवतोमात्रादयोभावास्तएतदेव पादेष्विज्ञा ह्युत्सहन्ते । यथा स्वल्पेतदु-

पदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्व भिषजो विज्ञास्यान्ततयैतदुपदेक्ष्यामः मात्रादीन्भावानु-
दाहरन्तः तेषां हि बहुविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधिविशेषास्तु खलु लक्षणत-
श्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ३२ ॥

अग्निवेशनां वचन सांख्येने आत्रेयश्रुत्ये क्लृप्तं क हे अग्निवेश ! ने अक्षरना तत्त्वने
युषु द्रव्य तथा क्रियायो द्वारा लक्ष्ये छ अने मात्रादिक्ते पक्षु सर्व प्रकारथी लक्ष्ये छे
ते आ प्रकारना उपदेशथी तेने लक्ष्यी शक्ये. परंतु ने प्रकारना उपदेशथी परी रीते सर्व
वैद लक्ष्यी शके ते प्रकारथी मात्रादि भावोनु उदाहरण्ये धने उपदेश करं धुं. मात्रादिङ्कोना
अहुञ्च प्रकारना विकल्प छे. आहार विधिना विशेषोनां लक्षण्य तथा अवयवोना अनुसार
आगम कदीये छीये.

आहारोना भेद तथा हितकारी द्रव्योनुं वर्णन.

आहारत्वम् । आहारस्यैकविधमर्थाभेदात्सपुनर्द्विंशोनिःस्थावरजङ्गमात्मकत्वात् ।
द्विविधः प्रभावो हि ताहितोदकविशेषाच्चतुर्विधोपयोगः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात्
षडास्वादोरसभेदतः षड्विधत्वाद्द्विंशतिगुणोगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्दतीक्ष्णा
स्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णस्वरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुगमनात् ॥ ३३ ॥
अपरिसंख्येयविकल्पोद्रव्यसंयोगकरणवाहुल्यात्तस्येयेविकारावयवाभूयिष्ठमुप-
युज्यन्ते । भूयिष्ठकल्पनाश्चमनुष्याणां प्रकृत्यैवहिततमाश्चाहिततमाश्चतांस्तान्यथा
वदन्नुव्याख्यास्यामः ॥ ३४ ॥

तत्रथालोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वे श्रेष्ठतमाः । मुद्गाः शमीधान्यानाम्,
आन्तरीक्ष्यमुद्गकानां, सैन्धवलवणानां, जीवन्तीशाकंशाकानाम् । ऐणेयं मृगमां-
सानां, लावः पक्षिणां, गोयाविलेशयानां, रोहितोमत्स्यानां, गव्यंसर्पिःसर्पिषां,
गोक्षीरं क्षीराणां, तिलतैलं स्थावरजातानां स्नेहानां, वराहवसा अनूपमृगवसानां चु-
लुकीवसामत्स्यवसानां, हंसवसाजलचरविहङ्गवसानां, कुकुटवसाविष्किरशकुनि
वसानामाजमेदःशाखादमेदसां, शृङ्गवेरं कन्शानां, मृद्रीकाफलानां, शर्कराश्शुवि-
काराणाम् । इति प्रकृत्यैवहिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतोद्रव्याणिव्या-
ख्यातानि ॥ ३५ ॥

अहिततमानामप्युपदेक्ष्यामः । यवकः शूकधान्यानामपथ्यत्वे प्रकृष्टतमा भवन्ति ।
माषाः शमीधान्यानां, वर्षाणादेयमुद्गकानामौषरं लवणानां, सर्षपशाकंशाकानां,
गोमांसं मृगमांसानां, कालकपोतः पक्षिणां, भेकोविलेशयानां, चिलिचिमोमत्स्या-
नामाविकंसर्पिः सर्पिषामाविक्षीरं क्षीराणां, कुमुभस्नेहः स्नेहानां स्थावराणां, महि-
षवसा अनूपमृगवसानां, कुम्भीरवसामत्स्यवसानां, काकमद्गुवसाजलचराव-

गवसानां, मूलकंकन्दानां, चाटकवसाविष्किरञ्जकुनिवसानां, हस्तिमेदः श्वा-
दमेदसां, लिङ्गुचंफलानां, फाणितमिक्षुविकाराणामितेप्रत्यैवअहिततमानामा-
हारविकाराणानिकृष्टतमानिद्रव्याणिव्याख्यातानि ॥ ३६ ॥

हिताहितावयवानामाहारविकाराणाम्, अतोभूयःकर्मैषधानां प्राधान्यतः ॥ सा-
नुबन्धानिद्रव्याणिअनुव्याख्यास्यामः । तत्रथा—अन्नवृत्तिकराणांश्रेष्ठम् । उदक-
माश्वासकराणां, सुराश्रमहराणां, क्षीरंजीवनीयानां, मांसंभृंहणीयानां, रसस्तर्प-
णीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणामम्लंद्द्यानां, कुक्कुटोबल्यानां, नक्ररेतो-
वृष्याणां, मधुश्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पिर्वातपित्तशमनानां, तैलंवातश्लेष्मप्रशम-
नानां, वमनंश्लेष्महराणां, विरेचनंपित्तहराणां, वस्तिर्वातहराणां, स्वेदोमार्दव-
कराणां, व्यायामःस्थैर्यकाराणां, क्षारःपुंस्त्वोपघातिनां, तिन्दुकमन्नद्रव्यरुचि-
कराणामामं कपित्थमकण्ठ्यानामाविकंसर्पिर्हृद्यानामजाक्षीरंशोषद्रस्तन्यसात्म्यर-
क्तसंग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानामविक्षीरंश्लेष्मपित्तोपचयकराणां, महिषीक्षीरंस्व-
प्नजननानां, मन्दकंदध्यंभिष्यन्दकराणां, गवेधुकांनंर्कपर्णीयानामुद्दालकानं-
विरुक्षणीयानामिक्षुर्मूत्रजननां, यवाःपुरीषजननानां, जाम्बवंवातजननानां, श-
ष्कुल्यःश्लेष्मपित्तजननानां, कुलुत्थाअम्लपित्तजननानां, प्राषाःश्लेष्मपित्तजनना-
नां, मदनफलंवमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत्सुखविरेचनानां, चतुरङ्-
गुलंमृदुविरेचनानां, स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पीशिरोविरेचनानां,
विडङ्गंक्रिमिघ्नानां, शिरीषोविषघ्नानां, खदिरःकुष्ठघ्नानां, रास्त्रावातहराणामाम-
लकंवयःस्थापनानां, हरीतकीपथ्यानामेरण्डमूलंवृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलंदी-
पनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलंदीपनीयगुदशूलशोथहराणां, पुष्कर-
मूलंहिकाश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तंसंग्राहकदीपनीयपाचनीयानामुदीच्यं-
निर्वापणीयदीपनीयच्छर्द्यतीसारहराणां, कट्फुल्लंसंग्राहकदीपनीयपाचनीयानाम् ।
अनन्तासंग्राहिकदीपनीयरक्तपित्तप्रशमनानाममृतासंग्राहिकवातहरदीपनीयश्लेष्म-
शोणितविबन्धप्रशमनानां, बिल्वंसंग्राहिकदीपनीयवातकफशमनानामतिविषादी-
पनीयपाचनीयसंग्राहिकसर्वदोषहराणामुत्पलकुमुदपद्मकिञ्जल्काःसंग्राहकरक्तपि-
त्तप्रशमनानां, दुरालभापित्तश्लेष्मोपशोषणानां, गन्धमियङ्गुः शोणितपित्ताति-
योगप्रशमनानाम् ॥ ३७ ॥

कुट्टमत्वकूश्लेष्मपित्तरक्तसंग्राहकोपशोषणानां, काश्मर्यफलंरक्तसंग्राहकरक्तपित्त-
प्रशमनानां, पृश्निपर्णीसंग्राहकवातहरदीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धावृष्यसर्वदो-

પહરાણાં, વજ્રા ઝંજીરૂં વ્યભાજીત્યા, ગોધુરકો મકુચ્છાનેલહરાણાં, હિન્-
 ગુનિર્યાસઃછેદનીયદીપનીયભેદનીયા. લોમિકવાતકફમ મનાનામમ્લવેતસોમે-
 દનીયદીપનીયા. લામિકવાતશ્લેષ્મમન્મનાનાં, યાવશૂકઃસંસનીયપાચનીયાશ્નોઘ્ના-
 નાં, તક્રાભ્યાસોગ્રહણીદોષાશ્નોઘૃતવ્યાપત્તમન્મનાનાં, ક્રવ્યાદમાંસાભ્યાસોગ્રહણી-
 દોષશ્નોષાશ્નોઘ્નાનાં, ઘૃતક્ષીરાભ્યાસોરસાયનાનાં, સમઘૃતસક્તુકાભ્યાસોવૃષ્યોદા-
 વર્ત્તહરાણાં, તૈલગણ્ઠુષાભ્યાસો દન્તવલ્લરુચિકરાણાં, ચન્દનોડુમ્બરંદાહનિનાં-
 ણાનાં, રાસ્નાગુરુણીશ્ચીતાપનયનમ્લેપનાનનલામજ્જકોશીરેદાહત્વગ્દોષસ્વેદાપનય-
 નમ્લેપનાનાં, કુષ્ઠંવાતહરાભ્યજ્ઞોપનાહયોગિનાં, મધુકંચક્ષુષ્યવૃષ્યકેદ્યકળ્યવ-
 ધ્યંબલ્યવિરજનીયરોપણીયાનાં, વાયુઃ પ્રાણસંઘામધાનહેતૂનામગ્નિરામસ્તમ્મશ્ચીત-
 શૂલોદ્દેપનમન્મનાનાઃ ॥ ૩૮ ॥

આહારમાં આહારત્વ એકજ પ્રકારનું છે કેમકે અર્થમાં કાંઈ ભેદ નથી. સ્થાવર તથા જંગમ બેદથી આહારના હિતપતિ સ્થાન બે છે. હિતકારી તથા અહિતકારી બેદથી આહારનો પ્રભાવ બે પ્રકારનો છે. પ્રાન, અશન, લક્ષ્ય તથા શ્લેષ્મબેદથી આહારનો પ્રયોગ ચાર પ્રકારનો છે. રસોના બેદથી આહારનો સ્વાદ છ પ્રકારનો છે. ગુરુ લઘુ, શીત, ગરમ, સ્નિગ્ધ, રક્ષ, મંદ, તીક્ષ્ણ, સ્થિર, સર, મૃદુ, કઠિન, વિશદ, પિચ્છિલ, સ્લક્ષ્ણ, ખર, સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ, ધન તથા દ્રવ્ય આ વિસ આહારના ગુણ છે. (૩૩) દ્રવ્ય સંયોગ તથા સંસ્કારોના બેદથી આહારના વિકલ્પ અગ્રંખ્ય છે. તેમાંથી જે જે વિકલ્પોના અવયવ બહુધા વ્યવહાર કરવામાં આવે છે અથવા સ્વભાવથીજ મનુષ્યોને બહુજ હિતકારી તથા અહિતકારી હોય છે તેનું યથાવત્ વર્ધન કરવામાં આવે છે. (૩૪) જેમકે શક ધાન્યોમાંથી લાલ ધાન્ય (અનાજ) અત્યંત પથ્ય (અનુકુળ) હોવામાં બહુજ શ્રેષ્ઠ છે. શમી ધાન્યોમાં મગ બહુજ શ્રેષ્ઠ છે. જળમાં વરસાદનું જળ શ્રેષ્ઠ છે. મીઠામાં સીંધવ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. શાકમાં જીવંતી (ખરખોડી-ડોડી)નું શાક શ્રેષ્ઠ છે. મૃગોના માંસમાં કાલાહરણનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે. પક્ષિઓના માંસમાં લવા પક્ષીનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે. દરમાં રહેનાર જીવોના માંસમાં ઘોનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે. માછલીઓમાં રોહ માછલી શ્રેષ્ઠ છે. ધીમાં ગાયનું ધી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. દુધમાં ગાયનું દુધ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. જંગલમાં રહેનાર મૃગોની ચરખીમાં, શુકર (ડુકર)ની ચરખી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. માછલીની ચરખીમાં શક્કી માછલીની ચરખી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. જલચર પક્ષિઓની ચરખીઓમાં હંસની ચરખી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. વિષ્ટિર પક્ષિઓની ચરખીમાં મરધાની ચરખી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. શાખા તથા પર્તા ખાનાર પશુઓની ચરખીઓમાંથી બકરીની ચરખી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ઙ્દોમાં આદુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ફળોમાં દ્રાક્ષ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, અને ઈક્ષુ વિકારોમાં સાકર સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. આ સ્વાભાવિક સર્વથી અધિક હિતકારી ભોજનની વસ્તુ કહેવામાં આવી. (૩૫) હવે અહિતકારી વસ્તુ કહેવામાં આવે છે. શક ધાન્યોમાં જવ, શમી ધાન્યોમાં અડક, જળમાં વર્ષાકાળની નદીનું જળ, લવણ (મીઠું)માં ખાર મીઠું, શકિમાં સરસવનું શાક, પશુઓના માંસમાં ગોમાંસ, પક્ષિઓના માંસમાં કાળા કપુતરનું માંસ, દરમાં રહેનારા જીવોના માંસમાં દેડકાનું માંસ અધિક અપકારી છે. માછલીઓમાં ત્રિલ ત્રીમ માછલી અધિક

અપકારી છે. ધીમાં ઘેટીનું અને દુધમાં ઘેટીનું દુધ, સ્થાવર તેલોમાં કસુંબાનું તેલ, અનુપદેશના પશુઓની ચરખીઓમાં ભેંસની ચરખી, માછલીઓની ચરખીઓમાં કુંભીર માછલી, જળચર પક્ષીઓની ચરખીઓમાંથી જળકોઆની ચરખી, કંદોમાં મુળા, વિષ્કીર પક્ષીઓની ચરખીમાં કારંડવ પક્ષીની ચરખી, શાખા ખાનાર પશુઓની ચરખીઓમાં હાથીની ચરખી, ફોમાં વડના ફળ, ઈક્ષુ વિકારોમાં રાખ અધિક અપકારી અને અપથ્ય છે. આ સ્વાભાવિક અહિતકારી આહારની વસ્તુઓમાંથી સર્વથી અધિક અપકારી વસ્તુ કહી છે. (૩૬) હિત તથા અહિતકારી આહારનો વિષય તો કલો હવે કર્મ તથા ઔષધોની અનુબંધ સહિત પ્રધાન દ્રવ્યોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. જેવા કે વૃત્તિ (જીવન ધારણોપાય) કારી પદાર્થોમાં અન્ન શ્રેષ્ઠ છે. આશાસકારી પદાર્થોમાં જળ શ્રેષ્ઠ છે. અમનાશક પદાર્થોમાંથી મદ શ્રેષ્ઠ છે. આયુષ્યવર્ધક પદાર્થોમાંથી દુધ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ધાતુવર્ધક પદાર્થોમાંથી માંસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, અન્નમાં રચિ વધારનારા પદાર્થોમાં મીઠું સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. હૃદ પદાર્થોમાં ખટાઈ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બળકારી પદાર્થોમાંથી મુરધાનું માંસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. કામિયોને હિતકારી પદાર્થોમાંથી નંક (મગર મચ્છ)નું વિચ્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. કફ તથા પીત્તનાશક પદાર્થોમાં મદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. વાયુ તથા પીત્તનાશક પદાર્થોમાં ધી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. વાયુ તથા કફનાશક પદાર્થોમાં તેલ શ્રેષ્ઠ છે. કફનાશક કર્મોમાં ઉલટી, પિત્તનાશક કર્મોમાં વિરેચન. વાતનાશક કર્મોમાં અસ્તિ કર્મ, શરીરને નમ્ર કરવામાં સ્વેદ (પરશેવો), ઠંડ કરવામાં કસરત, કૃશતા કરવામાં મૈથુન, પુરુષત્વ નષ્ટ કરવામાં ક્ષાર, અન્ન પર અરચિ કરવામાં ટીંબરનાં ફલ સર્વ પ્રધાન માનવામાં આવે છે, સ્વર બગાડવામાં કપીત્ય (કાચી સોપારી) હૃદયને અપ્રિય દ્રવ્યમાં ઘેટીનું ધી, ચક્ષુ (ક્ષય) નાશક, દુધ વધારનાર, સાત્ત્વ્ય રૂધિરને રોકનાર, રક્તપિત્ત નાશક, પદાર્થોમાં બકરીનું દુધ શ્રેષ્ઠ છે. કફ તથા પિત્ત વર્ધક પદાર્થોમાં ઘેટીનું દુધ શ્રેષ્ઠ છે નિંદ્રાકારક પદાર્થોમાં ભેંસનું દુધ શ્રેષ્ઠ છે, અભિષ્પન્દકારી પદાર્થોમાં મંદક દહીં, કૃશતાકારક પદાર્થોમાં ગવેધુક ધાન્ય (થેગી) શ્રેષ્ઠ છે. રક્ષતાકારી પદાર્થોમાંથી ઉદાલક અન્ન શ્રેષ્ઠ છે, સુતકારી પદાર્થોમાં શેરડી, મળવર્ધક પદાર્થોમાં મોટાં જાંબુ, કફ, પિત્તવર્ધક પદાર્થોમાં શલ્કુલી, અમ્લ પિત્ત કારક પદાર્થોમાં કુદથી, પિત્ત-કફકારક વિકારોમાં અડદ, અને ઉલટી, આસ્થાપન અને અનુવાસનમાં મીઠળ, સુખ પૂર્વક જીલાબ કરનાર પદાર્થોમાં નસોતર શ્રેષ્ઠ છે. તીક્ષ્ણ વિરેચક પદાર્થોમાંથી થોરનું દુધ શ્રેષ્ઠ છે, શિરો વિરેચન કરવામાં અંધેડાનાં ખી, કૃમિ નષ્ટ કરવામાં વાવડીંગ, વિષ ઉતારવામાં સરસવ, કુષ્ટ નાશ કરવામાં કાથો, વાત નાશ કરવામાં રાસ્ના, આયુષ્યનું સ્થાપન કરવામાં આંબળાં, સર્વ પ્રકારના પથ્ય પદાર્થોમાં હરડે, કામિયોને હિતકારી તથા વાતનાશક પદાર્થોમાં એરંડનું મૂળ શ્રેષ્ઠ છે, દીપન, પાચન તથા આહારનો નાશ કરનાર પદાર્થોમાં નાગરમોચ શ્રેષ્ઠ છે. હિકા, શાસ, ખાંસી તથા પડખાનાં શળ મટાડનાર દ્રવ્યોમાં પીપળીમૂળ શ્રેષ્ઠ છે. દીપન ગુદાનાં શળ તથા સોજને નાશ કરનાર પદાર્થોમાં ચિત્રકમૂળની છાલ શ્રેષ્ઠ છે. ગ્રાહિ દીપન તથા પાચન પદાર્થોમાં નાગરમોચ શ્રેષ્ઠ છે. હિચકી, શાસ, ખાંસી, પડખાનું શળ મટાડનાર દ્રવ્યોમાં પુષ્કર મૂળ શ્રેષ્ઠ છે. નિર્વાપન (દાહ-બળતરને શાંત કરનાર) દીપન, પાચન તથા ઉલટી ઝાડને નાશ કરનાર પદાર્થોમાં સુગંધીવાળો શ્રેષ્ઠ છે. ગ્રાહિ દીપન પાચન પદાર્થોમાં ઉપલસરી શ્રેષ્ઠ છે. ગ્રાહી તથા રક્તપિત્તનાશક પદાર્થોમાં દુર્વા-દરો શ્રેષ્ઠ છે. ગ્રાહી વાતનાશક દીપન, કફ

રક્તવિકારનાશક તથા વિબંધ (કબ્જયાત) નાશક પદાર્થોમાં ગંજા શ્રેષ્ઠ છે, આહી દીપન તથા વાતકંદનાશક પદાર્થોમાં ખીલીફળ શ્રેષ્ઠ છે. દીપન પાચન, આહી તથા સર્વ દોષનાશક પદાર્થોમાં અતીવીષ શ્રેષ્ઠ છે. આહી તથા રક્તપિત્તનાશક પદાર્થોમાં કમલગટાનાં લકરં તથા કમળનાં કેસર શ્રેષ્ઠ છે. તથા કંદનાશક પદાર્થોમાં જ્વાસા શ્રેષ્ઠ છે. બહુજ વધી ગયેલા રક્તપિત્તને નાશ કરનાર પદાર્થોમાં ગંધપ્રિયંગુ શ્રેષ્ઠ છે. (૩૭) શ્ધિરને રોકનાર, કંદ પિત્ત તથા કલેદનો નાશ કરનાર પદાર્થોમાં કડાની છાશ શ્રેષ્ઠ છે. આહી તથા રક્તપિત્તનાશક પદાર્થોમાં કાશ્મીરીનાં ફળ શ્રેષ્ઠ છે, આહી, વાતનાશક દીપન, પાચન તથા કામિયોને હિતકારી પદાર્થોમાં પૃષ્ઠપર્ણી શ્રેષ્ઠ છે. કામિયોને હિતકારી તથા સર્વ દોષનાશક પદાર્થોમાં શાલીપર્ણી શ્રેષ્ઠ છે. આહી, બળકારી તથા વાતનાશક પદાર્થોમાં વિદારીકંદ શ્રેષ્ઠ છે. મૂત્કચ તથા વાતનાશક પદાર્થોમાં ગોખર શ્રેષ્ઠ છે. હેદન, દીપન તથા દોષોને પોતાના માર્ગને અનુસાર કરનાર તથા વાત કંદનાશક પદાર્થોમાં હીંગ શ્રેષ્ઠ છે. ભેદન, દીપન દોષોને પોતાના માર્ગને અનુસાર કરનાર તથા વાત કંદ શાન્ત કરનાર પદાર્થોમાં અચ્ચનેતસૂ શ્રેષ્ઠ છે. સ્તંસન, પાચન તથા હરસનાશક પદાર્થોમાં જ્વખાર શ્રેષ્ઠ છે. ત્રહણીદોષ, હરસ તથા ધી પીવાથી થયેલા રોગોને શાંત કરનાર પદાર્થોમાં છાસ પીની સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ત્રહણીદોષ, (સંધરણી) યક્ષ્મા (ક્ષય) તથા હરસનાશક માંસમાં કન્યાદ પક્ષીનાં માંસ ખાવાનો અભ્યાસ શ્રેષ્ઠ છે. રસાયનોમાં દુધ ધીનો અભ્યાસ શ્રેષ્ઠ છે. કામિયોને હિતકારી તથા ઉદાવર્તનાશક પદાર્થોમાં કાંભમાં ધી મેળવીને રોજ ખાવું શ્રેષ્ઠ છે. દાંતોને બળ આપનાર અને શ્ચિકારક પદાર્થોમાં તેલને મુખમાં લઈ કાગળા કરવાનો અભ્યાસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. દાહનાશક લેપોમાં સુખડનો તથા ઉમરડનો લેપ શ્રેષ્ઠ છે. શીતનાશક લેપોમાં રાસ ના અથવા અગરનો લેપ શ્રેષ્ઠ છે. બળતરા, આમડીના દોષ અને પરસેવાને મટાડનાર લેપોમાં ખસ, વાતનાશક અભ્યંગો અથવા પ્રલેપોમાં કુક, (ઉપલેટ) નેત્રને હિતકારી, વીર્વ વર્દક, કેશ, કંઠ, વર્ણને હિતકર્તા, કાન્તિવર્ધક તથા રોપણ પદાર્થોમાં જ્ઞેડીમદ શ્રેષ્ઠ છે. ત્રાણી તથા સંજ્ઞાનાં પ્રધાન કારણોમાં વાયુ શ્રેષ્ઠ છે. આમ સ્તંભ, શીત શ્ળ તથા કંપનાશક પદાર્થોમાં અગ્નિ શ્રેષ્ઠ છે. ૩૮

જલંસ્તમ્બનીયાનાં, મૃદુમૃદુલોષ્ટૂનિર્વાપિતમૃદકંતૃષ્ણાતિયોગપ્રશમનાનામતિમાત્રા-
 શનમામપદોષહેતૂનાં, યથાગ્ન્યભ્યવહરણોઽગ્નિસન્ધુક્ષણાનાં, યથાસાત્મ્યંચેષ્ટાભ્ય
 વહારઃ સેવ્યાનાંકાલભોજનમારોગ્યકારણાં, વેગસન્ધારણમનારોગ્યકારણાં,
 વૃષ્ટિરાહારગુણાનાં, મદ્યંસૌમનસ્યજનનાનાં, મદ્યાક્ષેપોધીઘૃતિસ્મૃતિહરાણાં, ગુરુ-
 ભોજનંદુર્વિપાકાનામેકાશનભોજનંસુખપરિણામકારણા, સ્ત્રીષુઅતિપ્રસન્નઃશોષક-
 રાણાં, શુક્રવેગનિગ્રહઃશાળ્દ્યકારણાં, પરાયતનમન્મશ્રદ્ધાજનનાનામનશનમા-
 યુષોહાસકારણાં, પ્રમિતાશનંકર્ષણીયાનામજીર્ણાધ્યશનંગ્રહણીદૂષણાનાં વિષ-
 માશનમપ્રિવૈષમ્યકારણાં, વિરુદ્ધવીર્યાશનંનિન્દિતવ્યાધિકારણાં, પ્રશમઃ-
 સર્વાપધ્યાનાં, મિથ્યાયોગોવ્યાધિસુખાનાં, રજસ્વલાભિગમ-

નમલક્ષ્મીકાળાં, પ્રવચર્યમા વ્યકરાણા, સ લ્પાદૃષ્યાણાં, દૈર્ઘનસ્યમદૃષ્યાણા-
વયથ લ્પાદૃષ્યાણામ્ પ્રાણોપરોધિનાં, વિષાદોરોગવર્દનાનામ્ ॥ ૩૯ ॥

સ્તંભનકારી પદાર્થોમાં જળ શ્રેષ્ઠ છે. અત્યંત તૃષ્ણા નાશક પદાર્થોમાં તાવેલી આટી (કીંકર) યા ઇંટ) ઉની કરી પાણીમાં ઘોળવી તે જળ (જમકારેલું પાણી) સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. આમ દોષકારી પદાર્થોમાં બહુજ ભોજન શ્રેષ્ઠ છે. અગ્નિ વર્ધક પદાર્થોમાં અગ્નિને અનુ-
સાર ભોજન કરવું સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અભ્યાસ કરવાને યોગ્ય પદાર્થોમાં અભ્યાસને અનુકુળ
કાર્ય કરવા તે શ્રેષ્ઠ છે. આરોગ્યકારી પદાર્થોમાં સમયને અનુકુળ ભોજન કરવું તે શ્રેષ્ઠ છે.
રોગકારી પદાર્થોમાં મળમૂત્રાદિ વેગને રોકવા તે શ્રેષ્ઠ છે. મનને પ્રસન્ન કરનાર પદાર્થોમાં
મધ શ્રેષ્ઠ છે. યુદ્ધિ ધૈર્ય તથા સ્મૃતિનાશક પદાર્થોમાં મધનું મઢ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. સારી
રીતે ભોજન ન પચવામાં એકવાર ભોજન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. શોષકારક પદાર્થોમાં-મૈથુન, નપુ-
ષકતા લાવનાર પદાર્થોમાં વીર્યના વેગને રોકવો શ્રેષ્ઠ છે, અન્નમાં અશ્રદ્ધાકારી પદાર્થોમાં
મેલા સ્થાનમાં ખેસી ભોજન કરવું સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. આયુષ્યને ક્ષીણ કરનારમાં ઉપવાસ,
કૃશતા કરવામાં થોડું ભોજન કરવું, અગ્નિને વિસ કરવામાં વિષમ ભોજન, કોઠ આદિ
નિંદિત રોગને ઉત્પન્ન કરવામાં માછલી અને દુધ વિજેરે એક ખીજથી વિરૂદ્ધ ભોજન કરવું
તે છે, પથ્થોમાં શાન્તિ શ્રેષ્ઠ છે, અપથ્યમાં શ્રમ શ્રેષ્ઠ છે. રોગને ઉત્પન્ન કરવા માટે
આહાર વિહારનો મિથ્યા યોગ શ્રેષ્ઠ છે. અલક્ષ્મી કરવા માટે રજસ્વળા સ્ત્રીથી ગમન કરવું
શ્રેષ્ઠ છે. આયુષ્યનું હિત કરવા માટે બ્રહ્મચર્ય શ્રેષ્ઠ છે. કામિયોનું હિત કરવામાં સંકલ્પ
શ્રેષ્ઠ છે. કામિયોનું અહિત કરવા માટે મનની ખિન્નતા શ્રેષ્ઠ છે. પ્રાણુ નાશ કરનારમાં
બળથી અધિક કામ કરવું શ્રેષ્ઠ છે. રોગ વધારવા માટે ખેદ શ્રેષ્ઠ છે. ૩૯.

સ્નાનશ્રમહરાણાં, હર્ષઃપ્રીણનાનાં, શોકઃશોષનાનાં, નિર્વૃત્તિઃ પુષ્ટિકરાણામત્તિ-
સ્વપ્નસ્તન્દ્રાકરાણાં, સર્વરસાભ્યાસોબલકરાણામેકરસાભ્યાસોદૌર્બલ્યકરાણાં,
ગર્ભશલ્યમનાહાર્યોગામજીર્ણમુદ્ધાર્યોનાં, જાલમૃદુન્નેષજીયાનાં, વૃદ્ધાયાપ્યાનાં,
ગર્ભિણીતીક્ષ્ણૌષધવ્યાયામવર્જનીયાનાં, સૌમનસ્યંગર્ભધારકાણાં, સન્નિપાતોદુશ્ચિ-
કિત્સ્યાનામામોવિષમચિકિત્સ્યાનાં, જ્વરોરોગાણાં, કુષ્ટંદીર્ઘરોગાણાં, રાજયક્ષ્મા-
રોગસમૂહાનાં, પ્રમેહોઽનુષક્લિણામ્ ॥ ૪૦ ॥

શ્રમનો નાશ કરવા માટે સ્નાન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. મનને સંતુષ્ટ કરવા માટે હર્ષ શ્રેષ્ઠ
છે. શરીરને સુકાલી દેવા માટે શોક કરવો શ્રેષ્ઠ છે. પુષ્ટતા કરવા માટે સંતોષ શ્રેષ્ઠ છે.
તન્દ્રા કરવા માટે અધિક નિંદ્રા શ્રેષ્ઠ છે. બળ પ્રાપ્તિ માટે સંપૂર્ણ રસોમાં સંપૂર્ણ રસોના
ભોજનનો અભ્યાસ શ્રેષ્ઠ છે. દુર્બળતા કરવા માટે એક રસના ભોજનનો અભ્યાસ શ્રેષ્ઠ છે.
અનાકર્ષણિયોમાં ગર્ભશલ્ય, વમનના રોગોમાં અજીર્ણ, મૃદુ ઔષધોથી ચિકિત્સા કરવામાં
બાળક, માપ્ય સાધ્યોમાં વૃદ્ધ પુરુષના રોગ, તીક્ષ્ણ ઔષધ તથા બ્યાધામ, અને પુરુષ સંસ-
ર્ગનો ત્યાગ કરવાને માટે ગર્ભવંતી સ્ત્રી, ગર્ભ ધારણ કરવામાં મનની પ્રસન્નતા,
દુઃસ્વાપ્ન રોગોમાં સંનિપાત, વિષમ ચિકિત્સાવાળા રોગોમાં આમદોષ, સંપૂર્ણ રોગોમાં તાવ,
દીર્ઘ રોગોમાં કોઠ, રોગ સમુહોમાં રાજ્યક્ષ્મા, અને હંમેશ રહેનાર રોગોમાં પ્રમેહ શ્રેષ્ઠ છે.

જલૌકસોઽશ્લાખાનાં, વસ્તિસ્તન્ત્રાણાં, દિપવાનાૌષધિભૂમીનાં, મહુરારાગ્યદે-
 જ્ઞાનામનૂપમહિતદેશાનાં, નિર્દેશકારિત્વમાતુરગુણાનાં, મિષકચિકિત્સાજ્ઞાનાં,
 નાસ્તિકોવર્જ્યાનાંલૌલ્યંક્લેશકરણામનિર્દેશકારિત્વમરિષ્ટાનામનિર્વેદાર્ત્તલક્ષણા-
 નાં, યોગોવૈધગુણાનાં, શિષ્યાશ્રમણીયોષધીનાં, શાસ્ત્રસહિતસ્તર્કઃસાધનાનાં, સમ્પત્તિ-
 પત્તિઃકાલોત્તમયોજનાનામયોગોવ્યવસાયકાલાતિપત્તિહેતૂનાં, દૃષ્ટકર્મતાનિઃ
 સંશયકરણામસમર્થતાયકરણાં, તદ્વિદ્યસમ્ભાષાબુદ્ધિવર્દનનામાચાર્ય્યઃશાસ્ત્રા-
 ધિગમહેતૂનામાયુર્વેદોઽમૃતાનાં, સદ્વચનમનુષ્ટેયાનામસમ્બદ્ધવચનસંગ્રહણસર્વાહિતા-
 નાં, સર્વસંન્યાસઃસ્વાનામેતિ ॥ ૪૧ ॥

શસ્ત્ર કર્મોમાં જલૌકા, તંત્ર કરવા માટે અસ્તિ, ઔષધી સ્થાનોમાં હિમાલય, આર-
 ઝકારી દેશોમાં મરદેશ, અહિતકારી સ્થાનોમાં અનુપદેશ, રોગીના ગુણોમાં આગ્રાકારીત્વ,
 ચિકિત્સાના અંગોમાં વૈદ્ય, લાગવા યોગ્યમાં નાસ્તિક, ક્લેશ કરાવનારમાં શોભ, મૃત્યુ લક્ષ-
 ણોમાં રોગીએ આગ્રા ન માનવી, રોગીના લક્ષણોમાં ખેદનું ન થવું, વૈદના ગુણોમાં યોગ,
 ઔષધિયોમાં વિજ્ઞાન, સાધનોમાં શાસ્ત્ર સહિત તર્ક, કલ્પજ્ઞાનના પ્રયોજનમાં જ્ઞાન, વ્યવસાયના
 કાલને વ્યતિત કરનાર કારણોમાં અનુલોગ, નિઃસંશય કરનારમાં દૃષ્ટ કર્મતા, લય કરનારમાં
 અસમર્થતા, અને બુદ્ધિવર્ધકોમાં જે વિદ્યાને પોતે જાણતા હોય તે વિદ્યાને જાણનાર સાથે
 વાર્તાલાપ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનના કારણોમાંથી આચાર્ય શ્રેષ્ઠ છે. અમૃતોમાં આયુર્વેદ
 શ્રેષ્ઠ છે. અનુષ્ઠાન કરનાર યોગ્યોમાં સદ્વચન શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ પ્રકારના અહિતકારકોમાં અસં-
 યદ્ધ વચનનું ગ્રહણ કરવું શ્રેષ્ઠ છે, અને પરમાનંદદાયકમાં સર્વ ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. ૪૧.

भवन्ति चात्र,

अभ्याणांशतमुद्दिष्टंयद्विषञ्चासदुत्तरम् । अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिशते
 ॥ ४२ ॥ ज्ञानेनैवैव... ज्यास्तेषांश्रेष्ठस्यलक्षणम् । ज्यायस्त्वंकार्यकारित्वेऽ-
 वरत्वंचा... ॥ ४३ ॥

આ પ્રકારે સંપૂર્ણ પદાર્થોમાં જે ૧૫૨ શ્રેષ્ઠ પદાર્થ હોય છે તે તે રોગ મટાડવામાં
 મુખ્ય હોય છે. તેમાં સમાન કાર્ય કરનારા પદાર્થોમાંથી શ્રેષ્ઠતાકાર્ય કરવામાં ઉત્તમતા તથા
 નીચતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૪૨-૪૩

वातपित्तकफेभ्यश्चयद्यत्प्रश्नमनेहितम् । प्राधान्यतश्चनिर्दिष्टंयद्वाधिहरमुत्तमम् ॥
 ४४ ॥ एतन्निश्चम्यनिपुणांचिकित्सांसम्प्रयोजयेत् । एवंकुर्वन्सदावैद्योधर्मकामौ-
 समश्नुते ॥ ४५ ॥ पथ्यंयथानपेतंयद्यच्चोक्तंमनसःप्रियम् । यच्चाप्रियमपथ्यञ्च-
 नियततन्मलक्षयेत् ॥ ४६ ॥

વાત, પિત્ત તથા કફને શાન્ત કરવામાં જે જે હિત છે અને રોજોને દુર કરવામાં જે
 ઉત્તમ છે તે પ્રધાનતાથી કહેવામાં આવ્યું છે. આ વિષયને સાંભળીને વૈદે અતુરતાપૂર્વક
 ચિકિત્સા કરવી એમ કરવાથી ધર્મ તથા કામને સદા ભોગવે છે. જે વસ્તુ પથ્ય તથા મનને

પ્રિય કહી ગઈ છે તેને પથ્ય સમજવી જોઈએ, અને જે અપથ્ય તથા મનને અપ્રિય કહી ગઈ છે તે કુપથ્ય જાણી તે તરફ લક્ષ આપવું નહિ. ૪૪-૪૫-૪૬.

માત્રાકાલક્રિયાભૂમિદેહદોષગુણાન્તરમ્ । પ્રાપ્યતત્તદ્દિદ્યન્તેતતોભાવાસ્તથાત-
થા ॥ ૪૭ ॥ તસ્માત્સ્વભાવોનિર્દિષ્ટસ્તથામાત્રાદિરાશ્રયઃ । તદપેક્ષ્યોમયંકર્મમ-
યોજ્યંસિદ્ધિમિચ્છતા ॥ ૪૮ ॥

માત્રા, કાલ, ક્રિયા, ભૂમિ, દેહ, તથા દોષોથી ગુણાન્તર થવાથી સંપૂર્ણ પદાર્થ હિતકારી તથા અહિતકારી થઈ જાય છે. તેના સ્વભાવ તથા માત્રા આદિ આશ્રય કહેવામાં આવ્યા, આ બંનેનો વિચાર કરીને કાર્યની સિદ્ધિ ઇચ્છનાર વૈદે ચિકિત્સા કરવી. ૪૭-૪૮.

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન,

તદાત્રેયસ્યમગવતોવચનમનુનિશ્ચયપુનરપિમગવન્તમાત્રેયમ પ્રિવચ્ચત્વાચ । યથો-
દેશમભિનિર્દિષ્ટઃ કેવલોઽયમથોમગવતા શ્રુતસ્ત્વસ્માભિઃ । આસવદ્રવ્યાણામિદા-
નીલસપ્તમન્નાતેસંક્ષેપેણોપદિશ્યમાનંશુશ્રૂષામહેઽતિ ॥ ૪૯ ॥

ભગવાન્ આત્રેયજનું આ વચન સાંભળીને અગ્નિવેશે કરી આત્રેયજને કહ્યું કે હે ભગવાન્ ! આપે આ જે વિષય કેવળ ઉદ્દેશને અનુસાર વર્ણન કર્યો તે અમે સર્વે સાંભળ્યો. હવે આ સર્વ દ્રવ્યોનાં લક્ષણ વિસ્તાર પૂરક સાંભળવા ઇચ્છા રાખું છું. ૪૯.

તમ્મુવાચમગવાનાત્રેયઃ । ધાન્યફલસારપુષ્પકાણ્ડપત્રત્વચોભવન્ત્યાસવયોનયઃ અ-
પ્તિવેશ ! સંગ્રહેણાષ્ટૌશર્કરાનવમાસ્તાસુદ્રવ્યસંયોગકરણતોઽપરિચ્છેદ્યસુયથાપ-
થ્યતમાનાસવાનાંચતુરશીર્તિનિબોધમ્પુરાસૌવીર- પોદકમરેયમેદકધાન્યામ્લષહ-
ધાન્યાવાસવાઃ । મૃદ્વીકાસ્વર્જૂરકાશ્મર્યધન્વનરાજાદનતૃણશૂલ્યપરુષામયામલક-
મૃગલણ્ડિકાજામ્બવકપિત્થ-વકુલ-બદરકર્કન્ધુપીલુપિયાલપનસન્યગ્રોધાશ્વત્ય-
પુલ્કકપીતનોદુમ્બરાજમોદશૃઙ્ગાટકશંખિનીતિફલાસવાઃષહ્વિન્નતિઃ । વિદારિ-
ગન્ધાશ્વગન્ધાકુળ્લગન્ધાશ્વતાબરીચ્યામાત્રિવૃદ્ધન્તીદ્રવન્તીષિલ્વોરુમુકાચન્ન-લૈરેકા-
દશમૂલાસવાઃ । શાલમિયકાશ્વર્કર્ણચન્દનસ્યન્દનસ્વદિરકદરસપ્પર્ણાર્જુનાસના-
રિમેદતિન્દુકકિણિહીશ્મીશ્ક્તિશિન્નપાશેરીષવઙ્જુલધન્વનમધૂકસારાસવા વિ-
ન્નતિઃ ॥ ૫૦ ॥

આ સાંભળીને આત્રેય ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે હે અગ્નિવેશ ! ધાન્ય રૂળ, મૂળ, સાર, ફુલ, ડાંડી, પાન, છાલ આ આસવનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. અને સંગ્રહથી નવમી સાકર છે. તે દ્રવ્યોના સંયોગથી અસંખ્ય આસવ થઈ જાય છે. તેમાંથી ૪૮ પ્રકારના આસવ પથ્ય તમ (અત્યંત પથ્ય) થાય છે. તે સાંભળો.—મુરા, સૌવીર, (કાંજ) તુષોદક, શૈશ્ય, મેદક તથા ધાન્યામ્લ આ છ પ્રકારના આસવ ધાન્ય (અનાજ) થી ઉત્પન્ન થાય છે. કાળીદ્રાક્ષ, ખજૂર, શીવણુ ફલ, ધન્વન, આરોણી, કેતકીનાં ફલ, કાલ-સા, હરડે, આમળાં, બહેડાં, જાંબુ, કાથો, મોલસરી (ખકુલ) અથિગોર જંબહી ખોર,

અખરોટ, ત્રિમાલ, ક્ષુસ, વડનાં ફળ, પીપળાનાં ફળ, પીપરનાં ફળ, પારસપીપળો, ઉમરડો, અજમો, સીંગોડાં અને શમ્બિની આ ૨૬ પ્રકારના આસવ ફળોથી પ્રકટ થાય છે. વિહારીમંથ, આસન, સુહાંજના, શતાવર, નસોતર, (કાળુ અને લાલ), દંતીમૂળ, મોટાને પાળાનાં મૂળ, બીચી મૂળ, એરંડમૂળ ચિત્રકમૂળ એ સર્વના મૂળથી ૧૦ પ્રકારના આસવ અને છે. ઘેળો ડામર, કાંગ, મોટા ગજ-શાલ, રતાંજળી, તિનસ (મિશ્રોહરમો) ખેર, ઘોળી ખેર (ચીનાઈ કાથો), સાત્વિન અર્જુન, બીચો, દુર્ગન્ધિત ખેર, ટીબર, અધેડો, શમડો, છીપ, સીસમ, સરસવ, આસોપાલવ, ધન્વન (ધ્રામણુ) અને મહુડાં તે ૨૦ પ્રકારના વૃક્ષોના સારથી ૨૦ પ્રકારના આસવ અને છે. ૫૦.

પદ્મોત્પલનલિનકુમુદ સૌગન્ધિકપુણ્ડરીકશતપત્રમધુક મિયદૂધાતક્રીપુષ્પૈર્દશમાઃ
પુષ્પાસવાઃ । ક્ષુકાણ્ઠેશુક્ષુવાલિકાપુણ્ડ્રકચતુર્થાઃકાણ્ઠાસવાઃ । પટોલતાઢૌ-
પત્રાસવૌદ્વૌભવતઃ । તિલ્લકલોઘ્રૈલવાલુકક્રમુકચતુર્થાસ્ત્વગાસવાભવન્તિ । શર્ક-
રાસવૃકૃષ્વ । इत्येषामासवानामાસુતત્ત્વોદાસવસંજ્ઞાણવમેષામાસવાનાંચતુરશી-
તિઃ પરસ્પરેણાસંસ્કૃષ્ટાનામાસવદ્રવ્યાણામુપનિર્દિષ્ટાઃ । દ્રવ્યસંયોગવિભાગસ્ત્વેષાં-
બહુવિકલ્પસંસ્કારશ્ચ યથાસ્વયોનિસંસ્કારસંસ્કૃતાશ્ચાસવાઃસ્વંકર્મકુર્વન્તિસંયોગ-
સંસ્કારદેશકાલમાત્રાદયશ્ચભાવાસ્તેષાંતેષામાસવાનાંતેતેસમુપદિશ્યન્તેતત્તત્કાર્ય-
મભિસમીક્ષ્યેતિ ॥ ૫૧ ॥

કમળ, ઉપલેટ, કમલ પુષ્પ, રોહીસ ધાસ, કમળ, શતપત્ર (કમળ) મહુડાનાં ફુલ, ત્રિયંગુનાં ફુલ, ધાવડીનાં ફુલ એ સર્વથી ૧૦ પ્રકારના ફુલોના આસવ અને છે. પરવળનાં પાન તથા ગડનાં પાનથી એ પ્રકારનો આસવ અને છે. શેરડી, ધક્ષુઆલિકા, એખરો તથા પૌષ્ઠ (મધુ માધવી) એ ચારેથી ચાર પ્રકારના કાંડાસવ અને છે. તિલ્લક (તિલખાવરડી) લોધર, ચણકખાખ તથા સોપારી આ ચાર વૃક્ષોની છાલોથી ચાર પ્રકારના છાલના આસવ અને છે. સાકરથી શર્કરાસવ ૧ પ્રકારનો અને છે. ઉપર કહેલા સર્વ પ્રકારના મંથ આસુતત્વ (એકકા કરી રાખવાં) થવાથી આસવ કહેવાય છે. પરસ્પર નહી મેળવવામાં આવેલ આસવ દ્રવ્યોથી ૮૪ પ્રકારના આસવ અને છે. અને તે દ્રવ્યોના સંયોગના વિભાગમાં બહુજ વિકલ્પ તથાસંસ્કાર થાય છે. પોતાના કારણુ તથા સંસ્કારાનુસાર આસવમાં ગુણુ હોય છે. સંયોગ સંસ્કાર, દેશ, કાળ માત્રા આદિનો વિચાર કરીને આસવોનો ઉપયોગ કરવો. આ પ્રકારે જે જે આસવ જે જે પ્રકારે જે જે પદાર્થનો બનાવવામાં આવે છે તેનું યોગ્ય વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૫૧.

भवन्ति चात्र.

ઉપસંહાર.

मनःशरीराग्निबलप्रदानामस्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् । संदर्षणानांपवरासवा-
नामशीतिरुक्ताचतुरुत्तरैषा ॥ ५२ ॥ शरीरयोगप्रकृतौमतानितत्त्वेनचाहारवि-
निश्चयोयः । उवाचयज्जःपुरुषादिकेऽस्मिन्मुनिस्तथाग्याणिवरासवांश्चइति॥५३॥

આ અધ્યાયમાં એ શ્લોક છે કે મન શરીર, તથા અગ્નિને બળદાયક, અનિદ્રા, શોક તથા અચિનાશક અને હર્ષકારક આ ૮૪ પ્રકારના આસવ કલા છે. શરીરના યોગમાં

હિવહારી વસ્તુ અને તત્ત્વપૂર્વક આહારનો નિશ્ચય એ સર્વ વિષય આ યજ્ઞ પુરુષિય નામના અધ્યાયમાં ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યા છે. ૫૨-૫૩.

इति अन्नपाचन चतुष्के यजः पुरुषीयोऽध्यायः पंचविंशः समाप्तः ॥ ૨૫ ॥

ઈતિ અન્નપાચન ચતુષ્કે યજ્ઞ પુરુષીયોઽધ્યાય નામનો પચ્ચીસમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ॥ ૨૫ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

अथात् आत्रेय भद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्या स्याम इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે આત્રેય ભદ્રકાપ્યીય નામના અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એવું આત્રેય ભગવાન કહેવા લાગ્યા.

अनेक इषियोना अनेक भत.

आत्रेयोभद्रकाप्यश्चशाकुन्तेयस्तथैवच । पूर्णाख्यश्चैवमौद्गल्योहिरण्याक्षश्चकौशिकः ॥ १ ॥ यःकुमारशिरानामभरद्वाजःसचानघः । श्रीमान्वाय्योविदश्चैवराजाम-
 तिमतांवरः ॥ २ ॥ निमिश्चराजावैदेहोबडिश्चमहामतिः । काङ्कायनश्चबाहीको-
 बाहीकभिषजांवरः ॥ ૩ ॥ एतेश्रुतवयोवृद्धाजितात्मानोमहर्षयः । वनेचैत्ररये-
 रम्येसमीयुर्विजिहीर्षवः ॥ ૪ ॥ तेषांतत्रोपविष्टानामियमर्थवतीकथा । बभूवार्थ-
 विदांसम्यक्करसाहारविनिश्चये ॥ ૫ ॥ एकएवरसइत्युवाचभद्रकाप्योयंपञ्चा-
 नामिन्द्रियार्थानामन्यतमंजिह्वादिषुसंज्ञावमाचक्षतेकुशलाः । सपुनरुदकाद-
 नन्यइति ॥ ૬ ॥

એક વખત આત્રેય, ભદ્રકાપ્ય, શાકુન્તેય, પૂર્ણાક્ષ, મૌઙ્ગલ્ય, હિરણ્યાક્ષ, કૌશિક, મહાત્મા કુમારશિરા, ભરદ્વાજ, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીમાન રાજર્ષિ વાયોવિદ, નિમિ, રાજર્ષિ વૈદેહ, વિશાલબુદ્ધિ, અડિશ, કાંકાયન, બાહીક, આ સંપૂર્ણ વિદ્યામાં અને આયુષ્યમાં વૃદ્ધ, જીતેન્દ્રિય મહાત્મા લોક રમણ કરવા યોગ્ય ચૈત્રરથ પ્રભૃતિ સ્થાનોમાં વિચરણ કરનારાઓ તેઓ એક સ્થાનમાં એકત્ર થયા તે વખતે તે ઇષિઓની સભામાં રસાહાર સંબંધી સિદ્ધાન્ત નિશ્ચય કરવાને માટે વાર્તાલાપનો આરંભ થયો. તે વખતે ભદ્રકાપ્ય ઇષિએ કહ્યું કે રસ એકજ છે કેમકે એ રસને ચતુર લોક પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયમાંથી જુદા ઈન્દ્રિયનો વિષય કહીએ છીએ તે અથવા રસ જક્ષથી જુદો નથી. ૧ થી ૬.

द्वौरसावितिशाकुन्तेयोब्राह्मणश्छेदनीयश्चोपशमनीयश्चेति ॥ ७ ॥

अथोरसाइतिपूर्णाक्षःमौद्गल्यश्छेदनीयोपशमनीयोसाधारणाश्च ॥ ८ ॥

આ સાંભળી શાકુન્તેય બ્રાહ્મણે કહ્યું કે છેદનીય તથા ઉપશમનિય એમ એ રસ છે. ૭. પૂર્ણાક્ષય મૌઙ્ગલ્ય કહેવા લાગ્યા કે રસ ત્રણ પ્રકારના છે. ૧ છેદન (શીધન) કર્તા, ૨ શમનકર્તા, ૩ સાધારણ. ૮.

ષ્ટ્વારોરસા પ્રતિરિણ્યાક્ષઃકૌશ્લિકઃ સ્વાદુર્હિતશ્ચસ્નાધુરાહિતશ્ચઅસ્વાદુરહિતશ્ચ-
સ્વાદુર્હિતશ્ચેતિ ॥ ૯ ॥

હિરણ્યકૌશિક કહેવા લાગ્યા કે હિતકરસ્વાદુ, અહિતકરસ્વાદુ, અહિતકર અસ્વાદુ, અને હિતકર અસ્વાદુ આ પ્રકારે ૪ પ્રકારના રસ છે. ૯.

પદ્મસાઇતિ કુમારશિરાભરદ્વાજોભૌમૌદકામ્રેયવાયવાંયાન્તરિક્ષાઃ ॥ ૧૦ ॥

કુમારશિરા ભરદ્વાજ કહેવા લાગ્યા કે ભૌમ, ઔદક, આગ્નેય, વાયવ્ય, અન્તરિક્ષ એ બેદોથી પાંચ પાંચ પ્રકારનો રસ થાય છે. ૧૦.

ષડ્સાઇતિવાર્યોર્ણોર્ણાર્ણિઃગુરુલઘુશીતોષ્ણક્ષિગ્ધરુક્ષાઃ ॥ ૧૧ ॥

રાજર્ણિ વાર્યોવિદ કહેવા લાગ્યા કે ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ આ બેદોથી રસ છ પ્રકારનો થાય છે. ૧૧.

સપ્તરસાઇતિનિમિર્વેદેહોમધુરામ્લલવણકટુકતિક્તકષાયક્ષારાઃ ॥ ૧૨ ॥

નિમિર્વેદેહ કહેવા લાગ્યા કે રસ સાત પ્રકારનો થાય છે જેવા કે મધુર, ખાટો, લવણ્યુ, કડવો, તીખો, તુરો અને ખારો. ૧૨.

અઘૌરસાઇતિવડિશોધામાર્ગવોમધુરામ્લલવણકટુતિક્તકષાયક્ષારાવ્યક્તાઃ ॥ ૧૩ ॥

અડિશોધાભાર્ગવ કહે છે કે મીઠો, ખાટો ખારો, તીખો, તુરો, ક્ષાર અને વ્યક્ત આ બેદથી રસ આઠ પ્રકારનો થાય છે. ૧૩.

અપરિસંખ્યેયારસાઇતિકાઙ્કાયનોબાહીકમિષગાશ્રયગુણકર્મસંસ્કાર વિશેષાણામ-
પરિમેયત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

કાંકાયન કહેવા લાગ્યા કે રસ અપરિસંખ્યેય છે કેમકે આયુર્વેદાશ્રિત ગુણકર્મ સંસ્કાર વિશેષોથી અસંખ્ય કલ્પના થઈ શકે છે. ૧૪.

ષટેવરસાઇત્યુવાચભગવાનાત્રેયઃપુનર્વસુઃમધુરામ્લલવણકટુતિક્તકષાયઃ । તેપા-
ષણારસાનાંયોનિરુદ્ધકમ્ । છેદનોપશમનેદ્વેકર્મણી । તયોર્મિશ્રીભાવાત્સાધારણ-
ત્વંસ્વાદ્સ્વાદુતામ્કિતઃ । દ્વૌહિતાહિતૌમભાવૌ । પશ્ચમહાભૂતવિકારાસ્ત્વાશ્ર-
યાઃ ॥ ૧૫ ॥

તે પર ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે નહીં રસ છ પ્રકારના થાય છે. જેવા કે મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો અને તુરો આ છ રસોના કારણુ જળ છે. છેદન અને ઉપશમન આ રસોના બે કર્મ છે. તે સર્વ રસો મળીને સાધારણુ રીતે બે સ્વાદ મનાય છે. ૧ સ્વાદુ, ૨ અસ્વાદિષ્ટ હિતકર અંગર અહિતકર આ બે પ્રકારના રસોના પ્રભાવ હોય છે. અને પાંચ મહાભૂતોના વિકાર રસના આશ્રય માનવામાં આવે છે. ૧૫.

પ્રકૃતિવિકૃતિવિચારદેશકાલવશાસ્તેષુઆશ્રયેષુદ્રવ્યસંજ્ઞકેષુગુણાગુરુલઘુ શીતો-
ષ્ણક્ષિગ્ધરુક્ષાઃ ॥ ૧૬ ॥

તે આશ્રય-પ્રકૃતિ, વિકૃતિ, વિકાર, દેશ, કાળને વશ મનાય છે. ફરી તે દ્રવ્યનામક આશ્રય ગુરુ, લઘુ, શીત, ગરમ, રુક્ષ, આદિ ગુણોના આશ્રયીભૂત છે. ૧૬.

રૂપાત્કારોના સાર સોદ્રવ્યંતદન કરસસમુત્પન્નમને કરસંકટુકલવળમૂિમને ક-
ન્દ્રિયાર્થસમાન્વિતંકરણાભિનિર્વૃત્તમ્ ॥ ૧૭ ॥

ક્ષરણ્ય થવાથી ક્ષાર રસ નહીં પણ દ્રવ્ય છે તે અનેક રસોથી ઉત્પન્ન થાય છે જેથી તેમાં અનેક રસ હોય છે પરંતુ કડવો તથા ખારો રસ અધિક હોય છે. ક્ષાર અનેક ઇન્દ્રિયોના વિષયથી સંયુક્ત છે, અને ક્રિયાથી સિદ્ધ હોય છે. ૧૭.

અવ્યક્તીભાવસ્તુસ્વલુરસાનાંપ્રકૃતાવનુરસેઅનુરસસમન્વિતેવાદ્રવ્યે ॥ ૧૮ ॥ અ-
પારસંખ્યેયત્વંપુનરેતેષામાશ્રયાદીનાંભાવાનાં વિશેષાન્નાશ્રીયતેનચતસ્માદન્યત્વ-
મુપપદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

રસ પોતાની પ્રકૃતિમાં તથા અનુરસ દ્રવ્યોમાં ભળી જાય છે. જેથી માલુમ પડતો નથી. ૧૮ તે રસને આશ્રિત અનેક દ્રવ્ય છે. જેથી આશ્રયોના ભેદથી રસ પણ અસંખ્ય પ્રકારના થઈ શકે છે. પરંતુ તે રસજ રહે છે ખીલું થતું નથી. ૧૯

પરસ્પરંસંસૃષ્ટમૂયિષ્ટવાન્નચૈષામનિવૃત્તિર્જનપ્રકૃતીનામપારસંખ્યેયત્વંભવતિ । ત-
સ્માન્નસંસૃષ્ટાનાંરસાનાંકર્મોપદિશન્તિબુદ્ધિમન્તઃ ॥ ૨૦ ॥

એવી રીતે પરસ્પર ભગવાથી વા અધિકતાથી રસોની અસિદ્ધિ થતી નથી પણ ગુણ તથા પ્રકૃતિયો અસંખ્ય થાય છે જેથી બુદ્ધિમાન વૈદ મિશ્ર રસોના કર્મનો ઉપદેશ કરતો નથી. ૨૦.

તત્તૈવકારણમપેક્ષમાણાઃષણ્ણારસાનાંપરસ્પરેણાસંસૃષ્ટાનાંલક્ષણપૃથક્ત્વમુપદેક્ષ્યામઃ
। અગ્રેતુતાવદ્રવ્યભેદમભિપ્રેત્યકિશ્ચિદભિધાસ્યામઃ । સર્વદ્રવ્યંપાશ્ચભૌતિકમસ્મિન્ને-
વાર્યેતત્તેતનાવદત્તેતનશ્ચ । તસ્યગુણાઃશબ્દાદયોગુર્વાદયશ્ચદ્રવાન્તાઃ । કર્મપશ્ચવિ-
ષમુક્તંવમનાદિ ॥ ૨૧ ॥

એ કારણની અપેક્ષાથી પરસ્પર મિશ્રિત નહીં થયેલા હોયે રસોના લક્ષણોનો જુદો જુદો ઉપદેશ કરે છે. અને આગળ દ્રવ્યોના ભેદના વિષયમાં કાંઈક કહીશું.

આ શાસ્ત્રમાં જે દ્રવ્યોનું વર્ણન છે તે સર્વ પાંચભૌતિક છે તેમાંથી કાંઈક ચૈતન્ય છે અને કાંઈક જડ છે. શબ્દાદિક તથા દ્રવ્ય પર્યન્ત ગુરુ આદિક દ્રવ્યોના ગુણ છે અને વમનાદિક પાંચ દ્રવ્યોના કર્મ છે. ૨૧.

પાર્થિવાદિ દ્રવ્યોના ગુણ કર્મ.

તન્નદ્રવ્યમામેગુરુસ્વરકઠિનમન્દસ્થિરવિષદસાન્દ્રસ્થૂલગન્ધગુણવહુલાનિપાર્થિવાનિ-
તાન્યુપચયસહ્યાતગૌરવસ્યૈર્યકરાણિ ॥ ૨૨ ॥

એ દ્રવ્યોમાં ગુરુ, ખર, કઠિન, મંદ, સ્થિર, વિષદ, સાન્દ્ર, સ્થૂલ અને ગંધ એ ગુણ પાર્થિવ (પૃથ્વી સંબંધી) હોય છે, પાર્થિવ દ્રવ્ય શરીરને પુષ્ટ, કઠિન, ગુરુતા અને સ્થિરતાને કરનાર હોય છે. ૨૨.

દ્રવ્યક્લિગ્ધશીતમન્દમૃદુપિચ્છિલરસગુણવ લાન્યાપ્યાનિતાન્યુત્કે સ્નેહવન્ધાવેપ્યન્દ-
મહાકરાણે ॥ ૨૩ ॥

જે દ્રવ્ય દ્રવ, સ્નિગ્ધ, ઠંડુ, મંદ, મૃદુ, પિચ્છીલ, સ્વર તથા રસ ગુણુ પ્રધાન હોય છે. તે જલીય દ્રવ્ય માનવું. જલીય દ્રવ્ય—કલેદ, સ્નિગ્ધતા, બંધ વિબંધ, અને આલ્હાહતા કરનાર છે. ૨૩.

**ઉષ્ણતીક્ષ્ણસૂક્ષ્મલઘુલક્ષ્ણસ્વદરૂપગુણબહુલાનિઆગ્નેયાનિતાનિદાહપાકપ્રમાપકા-
શર્વણકરાણિ ॥ ૨૪ ॥**

જે દ્રવ્ય ગરમ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, લઘુ, રક્ષ, વિષદ, અને રૂપ, ગુણુ પ્રધાન હોય છે તેને આગ્નેય દ્રવ્ય જાણવાં. આગ્નેય દ્રવ્ય શરીરમાં દાહ, પાક, પ્રભા, પ્રકાશ અને વર્ણને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૨૪.

**લઘુશીતરૂક્ષસ્વરવિષદસૂક્ષ્મસ્પર્શગુણબહુલાનિવાયવ્યાનિતાનિરૌક્ષ્યગ્લાનિવિષા-
રવૈષગ્નલાઘવકરાણિ ॥ ૨૫ ॥**

જે દ્રવ્ય, લઘુ, શીત, રક્ષ, ખર, વિષદ, સૂક્ષ્મ અને સ્પર્શ ગુણુ પ્રધાન હોય છે તેને વાયવીય જાણવું. વાયવીય દ્રવ્ય—રક્ષતા, ખેચેની, વિચાર, વિષદતા તથા લઘુતાને કરનાર છે. ૨૫.

**મૃદુલઘુસૂક્ષ્મશ્લક્ષ્ણશબ્દગુણબહુલાન્યાકાશાત્મકાનિતાનિમાર્દવસૌષ્ઠિર્યલાઘવક-
રાણિ ॥ ૨૬ ॥**

જે દ્રવ્ય મૃદુ, લઘુ, સૂક્ષ્મ, સ્લક્ષ્ણ અને શબ્દ ગુણુ પ્રધાન હોય છે તે આકાશીય છે. આકાશીય દ્રવ્ય મૃદુતા, પિત્ત તથા લઘુતાને કરે છે. ૨૬.

**અનેનોપદેશેનનાનૌષધિભૂતંજગતિકિચ્ચિદ્દ્રવ્યમ્પલભ્યતે । તાંયુક્તિમર્થશ્ચતંતમ-
ભિમેત્યનચગુણપ્રભાવાદેવકાર્મુકાણિભવન્તિ ॥ ૨૭ ॥**

આ નિયમથી એ સિદ્ધ છે કે સંસારમાં જે કાંઈ વસ્તુ છે તેમાં પણ આષધિ તત્વ હોય છે. સંપૂર્ણ પદાર્થ પોતાના ગુણના પ્રભાવથી કાર્ય કરતાં નથી હોતા પણ અર્થ યોગ વિશેષની અપેક્ષાથીજ કાર્યકર્તા હોય છે. ૨૭.

**દ્રવ્યાણિહિદ્રવ્યપ્રભાવાદ્ગુણપ્રભાવાદ્ચત્સ્મિસ્તસ્મિન્કાલેતત્તદધિષ્ઠાનમાસાઘતાંતા-
શ્ચયુક્તિયત્કુર્વન્તિતત્કર્મયેનકુર્વન્તિતદ્વીર્ય, યત્રકુર્વન્તિતદધિકરણંયદાકુર્વન્તિ-
સકાલો યથાકુર્વન્તિસડપાયોયત્સાધયન્તિતત્ફલમ્ ॥ ૨૮ ॥**

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય દ્રવ્યના પ્રભાવથી અને દ્રવ્ય ગુણના પ્રભાવથી યોગ્ય રીતે પ્રયોગ કરવાથી જે કાર્ય કરે છે તેને કર્મ કહે છે. તેમજ જેના દ્વારા કરવામાં આવે છે તેને વીર્ય કહે છે. અને જે વખતે કરવામાં આવે છે તેને કાલ કહે છે. અને જે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે તેને ઉપાય કહે છે, અને કર્મદ્વારા જે સિદ્ધ થાય છે તેને ફળ કહે છે. ૨૮.

રસોના વિકલ્પની સંખ્યા.

મેદશ્ચૈષાંત્રિષ્ટિવિધિવિકલ્પોદ્યુક્તકાલપ્રભાવાત્તદુપદેક્ષ્યામઃ ॥ ૨૯ ॥

આ દ્રવ્યોના દેશ, કાળ અને પ્રભાવ વિશેષથી ૬૩ પ્રકાર થાય છે તેનું આગળ વર્ણન કરીશું. ૨૯.

સ્વાદ્મલાદિભેર્યોગંશેષૈરમ્લાદયઃપૃથક્ । યાનિપશ્ચદન્નૈતાનિદ્રવ્યાણિહિરસા-
નિતુ ॥ ૩૦ ॥ પૃથગમ્લાદિક્તસ્યયોગઃશેષૈઃપૃથગ્ભવેત્ । મધુરસ્યતયામ્લસ્ય-
લક્ષણસ્યકટોસ્તથા ॥ ૩૧ ॥ ત્રિરસાનિયથાસંખ્યંદ્રવ્યોણ્યુક્તાનિવિંશતિઃ । વ-
ક્ષ્યન્તેતુષ્વતુષ્કેણદ્રવ્યાણિહિરસાશ્ચ ॥ ૩૨ ॥ સ્વાદ્મ્લોસહિતૌયોગંલવણાદ્યૈઃપૃ-
થગ્ગતા । યોગંશેષૈઃપૃથક્યાતઃચતુષ્કંરસસંખ્યયા ॥ ૩૩ ॥ સ્વાદ્મ્લોસ્વાદુલવ-
ણૌતદ્વત્કદ્વાદિભિઃપૃથક્ । યુક્તૌશેષૈઃપૃથગ્યોગંયાતઃસ્વાદૂષણૌયથા ॥ ૩૪ ॥
કદ્વાદ્યૈરમ્લલવણૌસંયુક્તૌસહિતાપૃથક્ । યાતઃશેષૈઃપૃથગ્યોગંશેષૈરમ્લકદ્વતથા
॥ ૩૫ ॥ યુજ્યતેતુકષાયેણસતિક્તૌલવણોષણૌ । ષટ્તુપશ્ચરસાન્યાહુરેકૈકસ્યા-
પવર્જનાત્ ॥ ૩૬ ॥ પદ્મૈવૈકરસાનિસ્પુરેકંષડ્સમેવતુ । ઇનિત્રિષષ્ટિદ્રવ્યાણાનિ-
દિંદ્રારસસંખ્યયા ॥ ૩૭ ॥ ત્રિષષ્ટિઃસ્વાત્ત્વસખ્યેયારસાનુરસકલ્પનાત્ । રસા-
સ્તરતમાભ્યાંતાંસંખ્યામભિપતન્તિહિ ॥ ૩૮ ॥

મધુર વિગેરે જે છ રસ છે તેમાંથી સ્વાદુ રસના ખાટા વિગેરેના સંગથી બનેલા સંયોગ કરવાથી પાંચ પ્રકાર થાય છે. જેમકે મધુર અને ખાટું, મધુર અને ખારૂં, મધુર, તિપ્તુ, મધુર કડવું, મધુર તુર, એવીજ રીતે ખાટા રસને બનેથી સંયોગ કરવામાં આવે તો ચાર પ્રકાર થાય છે. જેમકે ખાટું મીઠું, ખાટું તિપ્તું, ખાટું કડવું, ખાટું તુર, આ ચાર પ્રકાર થયા. કારણ કે ખાટું મીઠું પ્રથમ પાંચ પ્રકારમાં આવી ગયું છે જેથી છ રસોમાંથી એક રસને બીજા બીજા રસો સાથે મેળવવાથી જે રસને મેળવવામાં આવે તે કમી થતાં પાંચ પ્રકાર થાય છે. અને બીજા રસનું મિશ્રણ કરવાથી ચાર પ્રકાર રહે છે. તેવીજ રીતે ખારા રસનું મિશ્રણ કરવાથી ત્રણ પ્રકાર થાય છે. તિપ્તુ રસનું મિશ્રણ કરવાથી બે પ્રકાર થાય છે તથા કડવો રસ કેવળ એક પ્રકારનો રહે છે. એવી રીતે સર્વ મળીને ૧૫ પ્રકાર થયા. ત્રણ ત્રણના મળવાથી મધુર રસ ૧૦ પ્રકારનો, ખાટો રસ ૬ પ્રકારનો, ખારો રસ ૩ પ્રકારનો અને તિપ્તો રસ ૧ પ્રકારનો થાય. કુલ ૨૦ પ્રકાર થયા. ચાર ચારના સંયોગથી મધુર રસ ૧૦ પ્રકારનો, ખાટા રસ ૪ પ્રકારનો, ખારો રસ ૧ પ્રકારનો થયો. એ સર્વને ભેગા કરવાથી ૧૫ પ્રકાર થાય. પાંચ પાંચના મિશ્રણથી મધુર ૬ પ્રકારનો, ખાટો ૧ પ્રકારનો, બે મિશ્ર કરવાથી ૬ પ્રકાર થયા. અને છ રસોને એકત્રિત કરવાથી ૧ પ્રકાર થયો. એવી રીતે મધુર વિગેરે સુખ્ય રસોના જુદા જુદા રાખવાથી ૭ પ્રકાર થયા. સર્વનું મિશ્રણ કરવાથી ૬૩ પ્રકારનો રસના ભેદ થયા. આ ૬૩ પ્રકારોમાં રસ અને અનુરસ એ અંશાંશ કલ્પના કરવાથી અત્યંત સંખ્યા વધી જાય છે. ૩૦ થી ૩૮.

સંયોગાઃસપ્તપશ્ચાશ્તકલ્પનાતુત્રિષષ્ટિષા । રસાનાંતત્રયોગ્યત્વાત્કલ્પિતારસચિ-
ન્તકૈઃ ॥ ૩૯ ॥ ક્વચિદેકોરસઃકલ્પ્યઃસંયુક્તાશ્ચરસાઃક્વચિત્ । તેષાંપદ્ધાતીન્સ-
ચ્ચિન્ત્યમિષજાસિ મિચ્છતા ॥ ૪૦ ॥ દ્રવ્યાણિદ્ધિરસાદીનિસંક્તાંશ્ચરસાનુષઃ ।
રસાનેકૈકસ્યૈવકલ્પનાન્તેનદાન્મતિ ॥ ૪૧ ॥

આ પ્રકારે સંયોગથી ૫૭ અને કલ્પના વિશેષથી ૬૩ પ્રકારના રસોના પ્રકાર થાય છે. રસ ચિંતકોએ રસ તંત્રમાં આ પ્રકારે કલ્પના કરી છે. સિદ્ધિની ઇચ્છા કરવા વાળા વૈદોએ કોષ એક અને કોષ બહુ રસોથી યુક્ત દોષ અને ઔષધિયોનો વિચાર લેવો જોઈએ. બુદ્ધિમાન વૈદોએ દ્રવ્ય અને દ્રવ્યોના રસ તથા રસ સંયોગ આદિનો વિચાર કરીને પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૩૯-૪૦-૪૧.

રસ વિકલ્પજ્ઞ વૈદની પ્રસંશા.

યઃસ્યાદ્રસાવેકલ્પજ્ઞઃસ્યાદ્દોષવિકલ્પવિત્ ।

નસમુલ્લેટ્ટિકારાણાં હેતુલિંગોપશ્ચાન્તિષુ ॥ ૪૨ ॥

જે વૈદ રસોના વિકલ્પને જાણે છે તથા દોષોના વિકલ્પને સારી રીતે જાણે છે તે વૈદ રોગના નિદાન, લક્ષણ અને ઉપાય કરવાને મોહને વશ થતો નથી. ૪૨.

વ્યક્તઃશુક્તસ્યચાદૌચરસોદ્રવ્યસ્યલક્ષ્યતે ।

વિપર્યયેણાનુરસોરસોનાસ્તિદ્વિસપ્તમઃ ॥ ૪૩ ॥

સંપૂર્ણ દ્રવ્યોમાં રસ બે પ્રકારનો જોવામાં આવે છે. ૧ વ્યક્ત રસ, ૨ અનુરસ. સુકા વા બીલા દ્રવ્યને મુખમાં નાંખવાથી જે રસપ્રતિત થાય છે તે વ્યક્ત રસ હોય છે અને તે રસ પ્રતિત થાય તેને અનુરસ કહે છે. જે સર આ વ્યક્ત અને અનુરસ ૭ રસો માંનાજ છે. અનુરસ ૭ થી જુદો કંઈ સાતમો રસ નથી. ૪૩.

પરાદિ ગુણોનાં નામ,

પરાપરત્વેયુક્તિશ્ચસંખ્યાસંયોગૈવ ચ । વિભાગશ્ચપૃથક્ત્વશ્ચપરિમાણમથાપિચ ॥ ૪૪ ॥ સંસ્કારોઽધ્યાસદ્યતેતેગુણાજ્ઞેયાઃ પરાદયઃ । સિદ્ધયુપાયશ્ચિકિત્સાયા-લક્ષણૈસ્તાન્પ્રવક્ષ્યતે ॥ ૪૫ ॥

પરત્વ, અપરત્વ, મુક્તિ, સંખ્યા, સંયોગ, વિભાગ, પૃથક્ત્વ, પરિમાણ, સંસ્કાર, અને અધ્યાસ આ સર્વેનું યોગ્ય જ્ઞાન થયા સિવાય ચિકિત્સાદિની સિદ્ધિ થતી નથી જેથી આ તેનાં લક્ષણોને કહીએ છીએ. ૪૪-૪૫.

દેશકાલવયોમાનપાકવીર્યરસાદિષુ ।

પરાપરત્વેયુક્તિરુલ્લોહદાણ્યચયુજ્યતે ॥ ૪૬ ॥

દેશ, કાલ, અવસ્થા, માન, પાત્ર, વીર્ય તથા રસાદિકોમાં પરત્વ તથા અપરત્વ (પ્રધાનતા તથા અપ્રધાનતા) જાણવામાં આવે છે. દોષોને જોઈને જે ઔષધિયોની કલ્પના કરવામાં આવે છે તેને યુક્તિ કહે છે. ૪૬

સંખ્યાદિનાં લક્ષણ,

સંખ્યાસ્યાદ્ગણિતંયોગઃ સહસંયોગ ઉચ્યતે ।

દ્રવ્યાણાદ્વન્દ્વસર્વેકંકર્મજોનિત્યૈવચ ॥ ૪૭ ॥

એક બે આદિ ગણિતને સંખ્યા કહે છે. એક પ્રકારની બે પ્રકારની તથા બહુજ દ્રવ્યોના પરસ્પર યોગને સંયોગ કહે છે. આ સંયોગ દ્રવ્યોના એક અનેક તથા બે કાર્યોથી ઉત્પન્ન થયેલ અનિત્ય હોય છે. ૪૭

વિભાગસ્તુવિભક્તિસ્તુવિયોગોભાગશાગ્રહઃ ।

પૃથક્ત્વંસ્યાદસંયોગોવૈલક્ષણ્યમનેકતા ॥ ૪૮ ॥

ભાગ કરવો તેને વિભાગ વિભક્તિ તથા વિયોગ કહે છે. પરસ્પર અસંયોગને પૃથક્ત્વ અને અનેકતાને વૈલક્ષણ્ય કહે છે. ૪૮.

પરિમાણંપુનર્માનંસંસ્કારઃકરણંમતમ્ ।

ભાવાભ્યસનમભ્યાસઃશાંલનંસતત ક્રિયા ॥ ૪૯ ॥

इतिस्वलक्षणैरુक्तागुणाःसर्वेपरादयः ।

चिकित्सायैरविदितैर्नयथावत्प्रवर्त्तते ॥ ૫૦ ॥

તોલને પરિમાણ કહે છે. વસ્તુઓ દ્રવ્યાદિકોનો સંયોગ કરવાથી જે વિશેષ રૂપ થાય છે તેને સંસ્કાર કહે છે. સત્ક્રિયાને નિરંતર સેવન કરવાને અભ્યાસ કહે છે. ૪૯ આ પ્રકારે પરત્વ આદિનાં લક્ષણોનાં વર્ણન કર્યાં છે તેના યથાર્થ જ્ઞાન વિના યથાર્થ ચિકિત્સા થતી નથી. ૫૦

गुणागुणाश्रयानोक्तास्तस्माद्रसगुणानभिषक् ।

विद्याद्रव्यगुणान्कर्तुरभिप्रायाःपृथग्विधाः ॥ ૫૧ ॥

ગુણ ગુણોના આશ્રિત હોતા નથી, પરંતુ દ્રવ્ય ગુણના આશ્રય રૂપ હોય છે, જેથી રસના જે ગુણ કહ્યા છે તે રસના આશ્રયભૂત દ્રવ્યના ગુણ વૈલે જાણવા જોઈએ કેમકે અંચ કર્તાના અભિપ્રાય જુદા જુદા હોય છે. ૫૧

अतश्चप्रकृतिबुद्धादेशकालान्तराणिच ।

तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्यमादिशेत् ॥ ૫૨ ॥

જેથી પ્રકૃતિ વિષય દેશ તથા કાલના ભેદને જાણીને અને અંચકર્તાના અભિપ્રાય તથા ઉપાયોને જાણીને અર્થ કહેવા જોઈએ. ૫૨.

परश्चातःप्रवक्ष्यन्तेरसानांषड्विभक्तयः ।

षट्पञ्चभूतप्रभवाःसंख्याताश्चयकारसाः ॥ ૫૩ ॥

આ ઉપરાંત રસોના ૭ વિભાગ અને જે પ્રકારે પાંચ મહાભૂતોથી ૭ રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિષય કહેવામાં આવે છે. ૫૨.

सौम्याःखल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाःप्रकृतिशीतालघ्व्यश्चअव्यक्तरसाश्चतास्त्वन्तरिक्षा-
द्भ्रश्यमानाभ्रष्टाश्चपञ्चमहाभूतविकाररजसमान्वताजङ्गमस्थावराणांभूतानांमूर्ती-
रभिप्रीणयन्तितासुमूर्तिषुषड्भिर्मूर्च्छन्तिरसाः ॥ ૫૪ ॥

આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલ જળ, સોમગુણ યુક્ત સ્વભાવથી શીતલ, હૃદયું તથા અવ્યક્ત રસ (જેમાં કોઈ રસ માલમ ન પડે તે) કહેવાય છે. તે રસ આકાશમાંથી ૫ ઢીને પાંચ મહાભૂતોના ગુણોવાળું થઈ જંગમ તથા સ્થાવર પ્રાણીઓનાં શરીરોને તૃપ્ત કરે છે, અને તે શરીરોમાં ૭ પ્રકારના રસને પ્રકાશિત થાય છે. ૫૪

૨સોની ઉત્પત્તિ.

તેષાંષણ્ણારસાનાંસોમગુણાતિરેકાન્મરોરસઃ, પૃથિવ્યગ્નિભૂયિષ્ટત્વાવમ્લઃસલિલઃ
ગ્નિભૂયિષ્ટત્વાલલવણોવાય્વગ્નિભૂયિષ્ટત્વાત્કટુકોવાય્વાકાશાતિરેકાત્તિક્તઃપવ-
નપૃથિવ્યતિરેકાત્કષાયઃ । एवमेषारसानांषट्त्वमुत्पन्नम् ॥ ૫૫ ॥

આ છ રસોમાંથી સોમગુણુની અધિકતાથી મધુર રસ, પૃથ્વી તથા અગ્નિ ગુણુની અધિકતાથી અમ્લ રસ જળ તથા અગ્નિગુણુની અધિકતાથી લવણુરસ વાયુ તથા આગ્ન ગુણુની અધિકતાથી કટુરસ વાયુ તથા આકાશ ગુણુની અધિકતાથી તીખોરસ, અને વાયુ તથા પૃથ્વી ગુણુની અધિકતાથી તુરો રસ ઉત્પન્ન થાય છે, આ પ્રકારે આ છ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૫

પંચ મહાભૂતોના ન્યુનાધિક્યર્થુ ક્ષ્ણ.

ન્યૂનાતિરેકવિશેષાન્મહાભૂતાનામિવજઙ્ગમસ્થાવરાણાંનાનાવર્ણાકૃતિવિશેષાઃષટ્-
ઋતુક્ત્વાચ્ચકાલસ્યરૂપભોમહાભૂતાનાંન્યૂનાતિરેકવિશેષઃ ॥ ૫૬ ॥

પંચ મહાભૂતોની ન્યુનતા તથા અધિકતાની વિશેષતાથી જંગમ તથા સ્થાવર પ્રાણિ-
યોના નાના પ્રકારના વર્ણુ તથા આકાર થાય છે, અને સમયના છ રૂતુ યુક્ત થવાથી
મહાભૂતોની ન્યુનતા તથા અધિકતા ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૬

અગ્નિ આરૂતાત્મક રસોનાં કર્મ.

તત્રાગ્નિમારૂતાત્મકારસાઃપ્રાયેણોર્દ્ધ્વાજોલાઘવાત્પ્લવકત્વાચ્ચ વાયોરૂર્દ્ધ્વજ્વલનત્વા-
ચ્ચવહેઃસલિલપૃથિવ્યાત્મકાસ્તુપ્રાયેણાધોભાજઃપૃથિવ્યાગુરૂત્વાભિન્નગત્વાચ્ચોદક-
સ્યવ્યામિશ્રાત્મકાસ્તુ પુનરુભયતોભાગભાજઃ ॥ ૫૭ ॥

આ રસોમાંથી ફરી અગ્નિ વાયુ આત્મક રસ ઉર્ધ્વસ્થાનમાં રહે છે, કેમકે વાયુ હલકી
તથા વક્રગામી હોય છે, અને અગ્નિ ઉપરથી બળે છે. જળ તથા પૃથ્વિકાત્મક રસ ફરી
અધર સ્થાનમાં રહે છે કેમકે પૃથ્વી ગુરૂ (ભારે) છે અને જળ અધોગામી છે. અને મળેલા
રસ ઉર્ધ્વ તથા અધોભાગ બંનેમાં રહે છે. ૮

મધુરાદિ રસોના ગુણાગુણુ.

તેષાંષણ્ણારસાનામેકૈકસ્યયથાદ્રવ્યગુણકર્માણ્યનુવ્યાભ્યાસ્યામઃ । તત્રમધુરોરસઃ-
શરીરસાત્મ્યાદ્રસરુધિરમાંસમેદોઽસ્ત્યેષામૃતૈઃશુક્રાભિવર્દ્ધનઆયુષ્યઃ ષડિન્દ્રિયપ્ર-
સાદનોબલવર્ણકરઃપિત્તવિષમારૂતઘ્નસ્તૃણામશ્નમનસ્ત્વચ્યઃકેશ્યઃકણ્ઠ્યઃપ્રીણનોજી-
વનસ્તર્પણઃસ્નેહનઃસ્થૈર્યકરઃક્ષીણક્ષતસન્ધાનકરોઘ્રાણમુખકણ્ઠૌષ્ઠતાલુપ્રહાદનોદા-
હમૂર્ચ્છાપશ્નમનઃષટ્પદપિપીલિકાનામિષ્ટતમઃસ્નિગ્ધઃશીતોગુરુશ્ચ ॥ ૫૮ ॥

આ છ રસોમાંથી પ્રત્યેક રસના દ્રવ્યાશ્રિત ગુણુ તથા કર્મ કહીએ છીએ. મધુર રસ
શરીરને સાત્ત્વ્ય હોવાથી રસ, માંસ, મેદ, હાડકાં, મજ્જા, ઓજ અને વિર્ય આ ધાતુ-
ઓની વૃદ્ધિ કરે છે. તથા આયુષ્યને વધારે છે. પંચેન્દ્રિય અને એક અતીન્દ્રિય (મન)ને
પ્રસન્ન કરે છે. બળ તથા વર્ણુને ઉત્તમ બનાવે છે. પિત્ત, વિષ, વાયુ અને તૃષાને નષ્ટ કરે

છે, ત્વચા, વાળ અને કંઠેને ઉત્તમ કરે છે તથા શરીરને પુષ્ટ કરે છે. જીવન, તર્પણ, સ્નેહન કરી આયુષ્યને કાયમ રાખે છે. ક્ષીણ, ક્ષત પીડીત, મનુષ્યોને સંધાન કરે છે. નાક મોઢું, ગળુ, ઝોઠ અને તાલુને પ્રસાન કરે છે. દાહ તથા મૂર્છાને શાંત કરે છે. બ્રમર, ચેંટીયોને અત્યંત પ્રિય છે તથા સ્નિગ્ધ શીતળ અને ભારે ગુણુવાળું છે. ૫૮

સર્વંગુણોઽપ્યેકૈવાત્યર્થમુપયુજ્યમાનઃસ્થૌલ્યંમાર્દવમાલસ્યમતિસ્વમંગૌરવમનન્ના મિલાષમપ્રેર્ષૌર્બલ્યમાસ્યકળ્થમાંસાભિવૃદ્ધિશ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયાલસકચ્છીતજ્વરાનાહાસ્યમાધુર્યવમથુસંજ્ઞાસ્વ પ્રણાસનગણ્ડમાલાશ્લીપદગલ્લોફવસ્તિધમનીગુદોપલેપાક્ષ્યામયાનમભિષ્યન્દમિત્યેવંપ્રમૃતીન્કફજાન્વિકારાનુપજનયતિ ॥ ૫૯ ॥

આ પ્રકારે ગુણુયુક્ત હોવા છતાં પણ મધુર રસને હંમેશાં સેવન કરવાથી મનુષ્યોને શરીરમાં મોટાપણું, નમ્રતા, આળસ નિદ્રા અધિક, ગૌરવતા, મંદાગ્નિ, અરૂચિ, મુખ તથા ગળાના માંસની વૃદ્ધિ, શ્વાસ, ખાંસી, પ્રતિશ્યાય, અલ્સી, શીતજ્વર, આરો, મુખમાં મીઠાપણુ, ઉલ્કટી, સંજ્ઞા અને સ્વરને નાશ, ગણગંડ, ગડમાળા, સ્લીપદ, ગણશોથ આદિ રોગોને કરે છે તથા અસ્તિ, ધમનીને મજદ્વારમાં દોષ ઉપલેપજ જેવું કરે છે એવી રીતે નેત્રોમાં અભિષ્યન્દ આદિ રોગોના તથા કફના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૯

અમ્લોરસોપક્તંરોચયતિ, અર્પિંદીપયતિ, દેહંબુંહયતિ, જર્જરયતિ, મનોબોધયતિ; ઇન્દ્રિયાણિદ્ઢીકરોતિ, બલંવર્દ્ધયતિ, વાતમનુલોમયતિ, હૃદયંતર્પયતિ, આસ્યંસંસ્રાવયતિ, શુક્તમપકર્ષયતિ, ક્લેદંજનયતિ, પ્રીણયતિલઘુરુણઃ સ્નિગ્ધશ્ચ ॥ ૬૦ ॥

ખાટો રસ અન્નની રૂચિ, અગ્નિને દીપન, દેહમાં પુષ્ટિ કરે છે. પરાક્રમ કરે છે મનને પ્રસન્ન કરે છે. ઈન્દ્રિયોને દઢ રે છે, બળને વધારે છે. વાયુને માર્ગાનુસાર કરે છે. હૃદયને તૃપ્ત કરે છે. મુખથી લાર વહે છે. ભોજન પચાવે છે. કલ્પેદ ઉત્પન્ન કરે છે, તૃપ્તિ કરે છે અને ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ હોય છે. ૬૦

સર્વંગુણોઽપ્યેકૈવાત્યર્થમુપયુજ્યમાનોદન્તાન્હર્ષયતિતર્પયતિ, સંમીલયતિઅક્ષિણી, સંવીજયતિલોમાનિ, કફંવિલાપયતિ, પિત્તમભિવર્દ્ધયતિ, રક્તંદૂષયતિ, માંસંવિદહતિ, કાયશિથિલીકરોતિ, ક્ષીણક્ષતકૃશદુર્બલાનાંશ્વયથુમાપાદયતિ । અપિ ચક્ષતામિહતદદષ્ટમપ્રશૂલિચ્યુતાવમૃદિતપરિસર્પિતમર્દિતચ્છિન્નવિદ્ધોત્પિષ્ટાદોનિપાચયત્યાપ્રેયસ્વભાવાત્પરિદહતિકળ્થમુરોહૃદયશ્ચ ॥ ૬૧ ॥

આ પ્રકારના ગુણોવાળું હોવા છતાં પણ કેવળ ખાટા રસનું અધિક સેવન કરવાથી દંતહર્ષ રોગ, તૃપ્તિ, નેત્રોનું અંધ થવું, રોમાંચ, કફ નીકળવો પિત્તવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, માંસમાં વિદાહ, શરીરમાં, શિથીલતા, ક્ષીણક્ષત કૃશ તથા દુર્બળોને સોજા થવા, ક્ષત, ચોટા, દષ્ટ. હાડકાંનું શૂળ, ચ્યુત, અવસન્નિત, પરિસર્પિત, મર્દિત, છીન, વિદ્ધ તથા ઉત્પિષ્ટા આદિ સ્થાનોનું પાકવું અવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને ખાટા રસને અમિય સ્વભાવ હોવાથી કંઠે ઉર તથા હૃદયમાં દાહ થાય છે. ૬૧

લવણા રસઃ પાચનઃ ક્ષેદનોદીપનશ્ચા પાચેદ્ભેદનસ્તીક્ષ્ણઃ સરોવિકાસ્યધઃ સ્ત્ર-
સ્યવકાસ્યવતહરઃ સ્તમ્ભવન્ધસંઘાતવિધમનઃ સર્વેરસપ્રત્યનીકમૂતઆસ્યંવિસ્ત્રા-
વયતિ, કફંવિષ્યન્દયતિ, માર્ગાઠ્ઠ્યોદયતિ, સર્વશરીરાવયવાન્મૃદૂકરોતિ, રોચય-
ત્યાહારમાહારયોગીચાત્યર્થગુરુઃ સ્ત્રિગ્ધજ્ઞશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

લવણુ રસ પાચન, ક્ષેદન, દીપન રેચન, છેદન ભેદન, તીક્ષ્ણસર, વિકાશી, અધો-
ગામી, છીદ્રકારી તથા વાતનાશક હોય છે. સ્તમ્ભબંધ તથા કઠિનતાને નષ્ટ કરે છે, સર્વ
રસોને વિષરીત કરે છે. મુખથી લાળ વહે છે; કફને ઢીલો કરે છે, માગોને શુદ્ધ કરે છે,
શરીરના સર્વોગોને ક્રામળ કરે છે. અહારમાં રચિ વધારે છે. અહારમાં અત્યંત ઉપમેાગી
છે અને ગુરુ સ્ત્રિમધ તથા ઉષ્ણ હોય છે ૨

સર્વંગુણોઽપ્યેકવાત્યર્થમુપયુજ્યમાનઃ પિત્તંકોપયતિ, રક્તંવર્દ્ધયતિ, તર્ષયતિ,
મૂર્ચ્છયતિ, તાપયતિ, દાહયતિ, કુષ્ણાતિ માંસાનિ, પ્રગાલયતિકુષ્ઠાનિ, વિષંવ-
ર્દ્ધયતિ, શોફાન્સ્ફોટયતિ, દન્તાઠ્ઠયાવતિ, પુંસ્ત્વમુપહન્તિ, ઇન્દ્રિયાણ્યુપરુણ-
દ્ધિ, વલીપચ્છિત્સ્વાલિત્યમાપાદયતિચ, લોહિતપિત્તામ્લપિત્તવીસર્પવાતરક્તવિ-
ચર્ચિકેન્દ્રલુપ્તમૃતીન્વિકારાનુપજનયતિ ॥ ૬૩ ॥

આ ગુણોવાળા છતાં પણ લવણુ રસ (મીઠું) અધિક સેવન કરવાથી પિત્તને ક્રાપીત
કરે છે. રક્તવિકારને વધારે છે. અને તૃષ્ણા, મૂર્છા, તાપ, દાહ, માંસમાં ખુજલીને ઉત્પન્ન
કરે છે. કુષ્ટોને પ્રગલિત કરે છે. વિષના વેગને વધારે છે. સોળને ફોટલા જેવા બનાવે
છે. દાંતોને કાળા કરે છે. પુરુષાર્થને નષ્ટ કરે છે. ઇન્દ્રિયોને ઉપરોધ કરે છે. શરીરમાં સળા
વાળ ધોળા થવા, માથામાં ગંબપન આ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તથા રક્તપિત્ત, વિસર્પ,
વાતરક્ત, વિચર્યિકા, અને ઇન્દ્રલુપ્ત રોગોને પ્રગટ કરે છે. ૬૩.

કટુકારોરસોવક્રંશોદયતિ, અગ્નિદીપયતિ, શુક્તંશોષયતિ, ઘ્રાણમાસ્ત્રાવયતિ, ચ-
શ્ચુર્વિરેચયતિ, સ્ફુટીકરોતીન્દ્રિયાણિ, અલસકશ્વયથૂપચયોદર્દાંભિષ્યન્દસ્ત્રેહસ્વે-
દક્ષેદમલાનુપહન્તિ, રોચયત્યન્નનં, કણ્ઠ્ઠર્વિનાશયતિ, વ્રણાનવસાદયતિ, ક્રિમી-
ન્દિનસ્તિ, માંસંવિલિસ્વતિ, શોગિતસક્ષાતંભિનત્તિ, બન્ધાંશ્છિનત્તિ, માર્ગાન્વિઠ્ઠ-
ગોતિ, શ્લેષ્માણંશ્ચમયતિ, લઘુરુષ્ણોરુક્ષશ્ચ ॥ ૬૪ ॥

ચરપરો રસ મુખને શુદ્ધ કરેછે. અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. ભોજનને શોષણુ કરે છે.
નાકમાં સ્ત્રાવ કરે છે. આંખોમાંથી પાણી નીકળે છે. ઇન્દ્રિયોને સ્પુટ કરે છે. અળસી, સોળ
ઉર દરદ, અભિષ્યન્દ, સ્નેહ, સ્વેદ, ક્ષેહ અને મળ આ સર્વને નષ્ટ કરે છે. અન્નમાં
રચિ ઉત્પન્ન કરે છે. ખરજવું, ગુમકું અને કૃમિયોનો નાશ કરે છે. માંસને લેખન કરે છે
બોહીનો જમાવ નષ્ટ કરે છે, વિષંધને છેદન કરે છે. સ્ત્રોતોને ખોલે છે, કફને મટાડે છે,
તેમજ લઘુ ઉષ્ણ અને રક્ષ ગુણવાળું છે. ૬૪.

સર્વંગુણોઽપ્યેકવાત્યર્થમુપયુજ્યમાનોવિપાકમભાવાત્ પાંસ્ત્વપહન્તિ, રસવીર-

ર્ષ પ્રભાવાન્મોહ્યતિગ્લાપયાતસાદ તિકર્ષયતિ, મૂર્છયતિનમયતિતમયતિભ્રમ-
યતિ ॥ ૬૫ ॥ તેજરીરતાપમુપજનયતિબલંક્ષિણોતિતૃષ્ણાંજનયતિવાવ્યગ્નિવાહુ-
લ્યાદ્ ભ્રમમદદવથુકમ્પતોદમેદૈશ્ચરણમ્હુજપાર્શ્વપૃષ્ઠ પ્રમૃતિષુમારુતજાન્વિકારાન્નુપજ-
નયતિ ॥ ૬૫ ॥

આ ગુણોવાળા હોવા છતાં પણ ચરપરા રસનું અધિક સેવન કરનાથી તીક્ષ્ણ રસનું તીક્ષ્ણવિપાક હોવાથી પુરુષત્વ નષ્ટ થાય છે, રસ અને વીર્યના પ્રભાવથી મોહ કરે છે, ગ્હાની કરે છે, અવસાદ કરે છે, કૃશતા કરે છે, મૂર્છા કરે છે, શરીરને નમન કરે છે, અંધકારને પ્રકટ કરે છે, ભ્રમ, કંઠમાં બળતરા, શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે, બળને ક્ષય કરે છે, તૃષ્ણાને પ્રકટ કરે છે, તેમજ વાયુ અને અગ્નિ ગુણુ વિશિષ્ટ હોવાથી ભ્રમ, મદ, અતિદાહ, કંમ્પ, તોદન અને મેદને ઉત્પન્ન કરે છે, લાથ, પગ અને પીઠ આદિ સ્થા-
નોમાં વાયુના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૫

તિક્તોરસઃસ્વયમરોચિષ્ણુરોચકઘ્નોવિષઘ્નઃકૃમિઘ્નોમૂર્છાદાહકણૂકુષ્ઠતૃષ્ણાપ્રશ-
મનઃત્વહ્માંસયોઃસ્થિરીકરણોઞ્વરઘ્નોદીપનઃ પાચનઃસ્તન્યશોધનોલેખનઃક્લેદમે-
દોવસામજ્જાલસિકાપૂયસ્વેદમૂત્રપુરીષપિત્તશ્લેષ્મોપશોષણોરુક્ષશીતોલ્પુશ્ચ ॥ ૬૬ ॥

તીખોરસ રચિને યોગ્ય નથી પરંતુ તેનું સેવન કરવા ઉપરાંત અન્નપર રચિ વધારે છે. આ રસ કૃમિયોને નષ્ટ કરે છે, વિષને નષ્ટ કરે છે, મૂર્છા, દાહ, કન્ડુ, કુષ્ઠ, અને તૃષ્ણાને શાન્ત કરે છે, ત્વચા અને માંસને સ્થિર કરે છે, તાવને મટાડે છે, દીપન છે, પાચન છે, સ્તનોના દુધને શુદ્ધ કરે છે, લેખન છે, અને ક્લેદ, મેદ, ચરખી, મજ્જા, લસિકા, રાધ, પરસેવો, મૂત્ર, મળ, પિત્ત અને કફને સુકાવે છે તથા રક્ષ, શીત અને લઘુ ગુણુવાળા છે. ૬૬.

સર્વંગુણોઽપ્યેક એવાત્યર્થમુપયુજ્યમાનોરૌક્ષ્યાત્સ્વર વિષદસ્વભાવાચ્ચરસરુધિરમાં-
સમેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રાણ્યુચ્છેષયતિસ્તોતસાંસ્વરત્વમુપપાદયતિબલમાદત્તેકર્ષયતિમો-
હ્યતિવદનમુપશોષયતિ, અપરાંશ્ચવાતાવેકારાન્નુપજનયતિ ॥ ૬૭ ॥

આ ગુણોવાળા હોવા છતાં પણ તીખો રસ અત્યંત સેવન કરવાથી રક્ષ, ખર અને વિષદ હોવાથી રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, અને શુક્રને સુકાવે છે, વાળના માર્ગોને ખરસટ કરે છે, બળને હરે છે, શરીરને કૃશ કરે છે, મોહને ઉત્પન્ન કરે છે, મુખને સુકાવે છે, એવા વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૭

કષાયોરસઃસંશ્મનઃસંગ્રાહીસન્ધારણઃપીડનોરોપણઃશ્લેષ્મણઃ સ્તમ્બનઃ શ્લેષ્મરક્ત-
પિત્તપ્રશ્મનઃશરીરક્લેદસ્યોપયોક્તા રુક્ષઃ શીતોગુરુશ્ચ ॥ ૬૮ ॥

તુરોરસ સંશ્મન છે, સંગ્રાહી છે, સંધારણુ છે તથા પીડન, રોપણુ, શોષણુ અને સ્તમ્બન કરે છે. કફ તથા રક્તપિત્તને શાંત કરે છે, શરીરના ક્લેદને હરે છે અને રક્ષ, શીતળ અને ગુરુ છે. ૬૮.

સપ્તંગુણોઽપ્યેકવૈવાલ્યર્થમુપજ્યમાનઆસ્યંશોષયતિ, હૃદયંપીડયાતે, હૃદયમા-
ધ્માપયતિ, વાચંનિગૃહ્ણાતિ, સ્ત્રોતાંસ્યવવધ્નાતિ, શ્યાવત્વમાપાદયતિ, પૌસ્ત્વમુપ-
હન્તિ, વિષ્ટબ્ધજરાંગચ્છતિ, વાતમૂત્રપુરીષાણ્યવગૃહ્ણાતિ, કર્ષયતિ, ગ્લાપયતિ, ત-
ર્ષયતિ, સ્તમ્ભયતિ, સ્વરવિષદરૂક્ષત્વાત્પક્ષવધગ્રહાપતાનકાર્દિતપ્રમૃત્તીશ્ચવાતવિ-
કારાનુપજનયતીતિ ॥ ૬૯ ॥

આ ગુણોવાળો હોવા છતાં પ્રભુ તુરો રસ અત્યંત વ્યવહાર કરવાથી મુખને સુકાવે છે, હૃદયને પીડા કરે છે, પગમાં આક્રો કરે છે, વાણીને જકડે છે, નસોને બંધ કરે છે, શરીરને કાળું બનાવે છે, પુરુષત્વને નષ્ટ કરે છે, ધરડપણુ ઠાવે છે, વાત, મૂત્ર અને મળ સુકાવે છે, ગ્લાનિ તથા તૃષ્ણાને ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ ખર વિષદ તથા શ્ક્ષ સ્વભાવવાળા હોવાથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ અપતાનક અને અર્દિતિ અદિ વાયુના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૯

एवमेतेषद्वसाःपृथक्त्वेनवामात्रशःसम्यग्गुण्युज्यमानाउपकारकराअध्यात्मलोक-
स्थापकारकराःपुनरतोऽन्यथोपयुज्यमानांस्तान्बिद्वानुपकारार्थमेवमात्रशःसम्य-
गुपयोजयेदिति ॥ ७० ॥

આ પ્રકારે છ રસ જુદા જુદા યોગ્યમાત્રાથી યોગ્ય રીતે સેવન કરવાથી શરીરને ઉપકાર કરે છે, નહિતો વિકારોને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે, એવીજ રીતે વિદ્વાન મનુષ્ય આ લોક અને પરલોકના હિતની ઈચ્છા કરીને રસોને વિધિપૂર્વક યોગ્ય માત્રાથી સેવન કરે છે. ૭૦

रसोना वीर्यंनुं वर्द्धन.

भवन्तिचात्र । शीतंवीर्येणयद्द्रव्यंमधुरंरसपाकयोः । तयोरम्लंयदुष्णंचयश्चो-
ष्णंकटुकंतयोः ॥ ७१ ॥

હવે કહેવામાં આવે છે કે જે દ્રવ્ય રસ અને વિપાકમાં મીઠા હોય તે શીતવીર્ય હોય છે. તેમજ જે દ્રવ્યનો રસ અને વિપાક બંને ખાટા હોય તે ઉષ્ણવીર્ય હોય છે એમજ જે દ્રવ્યનો રસ અને વિપાક કટુ હોય તે પણ ઉષ્ણવીર્ય હોય છે. ૭૧.

तेषारसोपदेशेननिर्देश्योगुणसंग्रहः ।

वीर्यतोविपरांतानांपाकतश्चोपदेश्यते ॥ ७२ ॥

આ પ્રકારે દ્રવ્યોના રસના ઉપદેશથી રસોના ગુણોના સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. હવે વીર્ય તથા પાકથી વિપરીત નિયમોનું કથન કરીએ છીએ. ૭૨.

यापयोययासर्पिर्ययाबाधव्यचित्रकौ । रज्ज्वादांनिजान्यानिमिर्दिशेद्रसतोभि-
षक् ॥ ७३ ॥ मधुरंकिञ्चिदुष्णंस्यात्कषायंतिक्तमेव च । यथामहत्पञ्चलंयया-
चान्द्राणामेषम् ॥ ७४ ॥

વૈદને દુધ, ઘી, ચવક, ચિત્રક, આદિ દ્રવ્યોના રસાનુસાર વીર્ય અને વિપાક જાણવો જોઈએ. કોઈ કોઈ મીઠા દ્રવ્ય તથા કોઈ કષાય દ્રવ્ય અને કોઈ દ્રવ્ય ઉષ્ણવીર્ય હોય છે.

જેમકે બૃહત પંચમૂળનો ક્વાથ તીખો હોવા છતાં પણ ઉષ્ણવીર્ય છે અને અનુપસંચારી હોવાનું માંસ મધુર હોવા છતાં પણ ઉષ્ણવીર્ય હોય છે. ૭૩-૭૪.

લવણસૈન્ધવનોષ્ણમમ્લમામલકંતયા ।

અર્કાગુરુગુટ્ટીનાંતિક્તાનામુષ્ણમુચ્યતે ॥ ૭૫ ॥

તેમજ સીંધાબુણ ખારો રસ હોવા છતાં પણ ઉષ્ણવીર્ય નહીં પરંતુ શીતવીર્ય હોય છે; અને આકડો, અગર, ગંગો, તીખો રસ હોવા છતાં પણ ઉષ્ણવીર્ય કહેવાય છે. ૭૫.

કિશ્ચિદમ્લંહિંસંગ્રાહિકિશ્ચિદમ્લંભિનત્તિચ । યથાકપિત્યંસંગ્રાહિમેદિચામલકંતયા ।

પિપ્પલીનાગરંવૃષ્યંકટુચાવૃષ્યમુચ્યતે ॥ ૭૬ ॥ કષાયઃસ્તમ્બનઃશીતઃસોઽમયા-

ત્વન્યથામતા । તસ્માદ્રસોપદેશેનનસર્વેદ્રવ્યમાદિશેત્ ॥ ૭૭ ॥ દૃષ્ટેતુલ્યરસેઽવ્વે-

વંદ્રવ્યદ્રવ્યેણુણાન્તરમ્ । રૌક્ષ્યાત્કષાયોરુક્ષાણામુત્તમોમધ્યમઃ કટુઃ ॥ ૭૮ ॥

તિક્તોઽવરસ્તયોષ્ણાનામુષ્ણત્વાલ્લવણઃ પરઃ । મધ્યોઽમ્લઃકટુકશ્ચાન્ત્યઃસ્નિગ્ધા-
નાંમધુરઃપરઃ । મધ્યોઽમ્લોલવણશ્ચાન્ત્યોરસઃસ્નેહાભિરુચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

કોઈ ખારો રસ સંગ્રાહી અર્થાત મળને આંધનાર હોય છે, અને કોઈ ખારો રસ મળને ભેદન કરનાર (ઝાડો લાવનાર) હોય છે. જેમ કાથો ગ્રાહી અર્થાત મળને આંધનાર છે અને આમળાં ભેદનકર્તા છે. કડવાં દ્રવ્ય પુસ્ત્વનાશક હોય છે પરંતુ પીંપળ તથા સુંઠ કટુ રસ હોવા છતાં પણ પુસ્ત્વવર્ધક હોય છે. ૭૬. તુરાં દ્રવ્ય સ્તંભન તથા શીતલ હોય છે. પરંતુ હરડે સ્તંભન અને શીતળ અને હોતી નથી જેથી રસોના ગુણાનુસાર સંપૂર્ણ દ્રવ્યોના ગુણ કહેવાય નહીં. ૭૭. કેમકે તુરા રસવાળા દ્રવ્યોમાં પણ ગુણોના ભેદ દેખાય છે. રક્ષ રસોમાંથી રક્ષતાથી તુરો રસ શ્રેષ્ઠ, કડવો રસ મધ્યમ. ૭૮. અને તીખો રસ હલકો છે. ગરમ રસોમાંથી ઉષ્ણતામાં ખારો રસ ઉત્તમ, ખારો રસ મધ્યમ અને કડવો રસ હીન છે. સ્નિગ્ધ રસોમાંથી સ્નિગ્ધતામાં મધુરરસ શ્રેષ્ઠ, ખારો રસ મધ્યમ અને ખારો રસ હલકો છે અને આ બંને રસ સ્નેહમાં કહેલા છે. ૭૯.

મધ્યઃકૃષ્ટાવરાઃશ્ચૈત્યાચ્છાપ્ત્વાણુતેક્ષ્ણતાઃ । તિક્તાત્કષાયોઃધુરઃશીતાચ્છીત-
તપરઃપરઃ । સ્વાર્ગુસ્વાદાધેકઃકષાયાલ્લવણોઽવરઃ ॥ ૮૦ ॥

શીત રસોમાંથી શીતલતામાં મીઠો રસ શ્રેષ્ઠ, તુરો રસ મધ્યમ અને તીખો રસ હલકો છે, તીખાથી તુરો મધુર છે અને શીતથી અતિશીત શ્રેષ્ઠ છે. ગુરુ રસોમાંથી ગુરુતામાં મધુરરસ શ્રેષ્ઠ, કષાય રસ મધ્યમ તથા લવણ રસ હલકો છે. ૮૦.

અમ્લાત્કટુસ્તંભસ્તિક્તાલ્લવણાદુત્તમોમત્તઃ । તિક્ષ્ણપ્રાપ્ત્વાણુમિચ્છંતિલવણં સ-
મ્ ॥ ૮૧ ॥ ગૌરવેલાઘવેચૈવસોઽવરસ્તુમયોરપિ । પરજ્ઞાતાવિપાકાનાંલવણં-
સમ્મન્યત ॥ ૮૨ ॥

ખારો રસથી કડવો અને કડવાથી તીખો લવણમાં પ્રધાન છે. કોઈ કહે છે કે ખારો રસ લવણના વિષયમાં સર્વથી નિકૃષ્ટ હોય છે. તથા ખારો અને ખારો રસોમાં ખારો રસ-

ની સુશતામાં પ્રધાનતા છે, અને લઘુતામાં કનિષ્ઠ છે. હવે આ ઉપરાંત વિપાકોના લક્ષણોનાં વર્ણન કરીએ છીએ. ૮૧-૮૨.

વિપાકતુ વર્ણન.

કટુતિક્તકષાયાણાંદેણાઃપ્રાયશઃકટુઃ ।

અમ્લોઽમ્લંપચ્યતેસ્વાદુમધુરંલવણસ્તથા ॥ ૮૩ ॥

કડવો તીખો અને તુરો રસમાં પ્રાયઃ કડવો વિપાક હોય છે. ખાટા રસમાં પણ ખાટો વિપાક હોય છે. તેમજ મીઠા અને ખારો રસમાં પણ મીઠો વિપાક હોય છે. ૮૩.

મધુરોલવણામ્લૌચક્તિગ્ધભાવાન્નયોરસાઃ ।

વાતમૂત્રપુરીષાણાંપ્રાયોમોક્ષેસુસ્વામતાઃ ॥ ૮૪ ॥

મીઠો, ખારો અને ખાટો આ ત્રણ રસ સ્નિગ્ધ હોવાથી વાયુ મૂત્ર અને મળને સુખપૂર્વક કાઢે છે. ૮૪.

કટુતિક્તકષાયાસ્તુરુક્ષભાવાન્નયોરસાઃ ।

દુઃસ્વાવિમોક્ષેદૃશ્યન્તેવાતવિષ્ણમૂત્રરેતસામ્ ॥ ૮૫ ॥

કડવો, તીખો અને તુરો આ ત્રણ રસ રૂક્ષ હોવાથી વાત, મૂત્ર, મળ અને વીર્યને સુખપૂર્વક નીકળવા દેતા નથી અર્થાત તેને બહાર નીકળવામાં રોકાણ કરે છે. ૮૫.

શુક્રહાવદ્ધવિષ્ણમૂત્રોવિપાકોવાતલઃકટુઃ ।

મધુરઃસૃષ્ટવિષ્ણમૂત્રોવિપાકેકફશુક્રલઃ ॥ ૮૬ ॥

કડવો રસ વિપાક હોવા છતાં વીર્યને હરે છે. મળમૂત્રને બંધ કરે છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે. મીઠો રસ વિપાક હોવા છતાં પણ મળમૂત્રને કહાડે છે. કફ તથા વીર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૬.

પિત્તકૃત્સૃષ્ટવિષ્ણમૂત્રઃપાકેઽમ્લઃશુક્રનાશનઃ ।

તેષાંગુરુઃસ્વાન્મધુરઃકટુકામ્લાવતોઽન્યથા ॥ ૮૭ ॥

ખાટો રસ વિપાક હોવા છતાં પણ પિત્તને કરે છે. મળમૂત્રને દુર કરે છે. વીર્યને નષ્ટ કરે છે. ઉપર કહેલા મીઠા ખાટા અને કડવા આ વિપાકોમાં મધુર વિપાક મુખ્ય છે, ખાટો મધ્યમ છે અને કડવો કનિષ્ઠ છે. ૮૭.

વિપાકલક્ષણસ્યાલ્પમધ્યભૂયસ્ત્વમેવચ ।

દ્રવ્યાણાંગુણવૈશેષ્યાત્તત્રતત્રોપલક્ષયેત્ ॥ ૮૮ ॥

વૈદ્યને ઉચિત છે કે વિપાક લક્ષણોની અલ્પતા, મધ્યતા, અને અધિકતાનો વિચાર કરીને દ્રવ્ય માત્રના ગુણની વિશેષતા આદિને જાણવી. ૮૮.

તીક્ષ્ણંરુક્ષંદુઃસ્વેદનુંલઘૂષ્ણંગુરુશીતલમ્ । વીર્યમષ્ટવિધંકેચિત્કોચિ વિષમાસ્થિ-
તાઃ ॥ ૮૯ ॥ શાંતોષ્ણ મિતિવીર્ય- ક્રિયતેયેનયાક્રિયા । નાવીર્યંકુરુતેકિંચિ-
ત્સર્વાવીર્ય વાક્રિયા ॥ ૯૦ ॥

કોષના મતથી તીક્ષ્ણ, રક્ષ, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ઉષ્ણ ગુરુ અને શીતલ આ બેદોથી દ્રવ્યોનું વીર્ય આઠ પ્રકારનું હોય છે. કોષ શીતલ અને ઉષ્ણ આ બે બેદોથી ૨ પ્રકારનું માને છે. જે શક્તિદ્વારા શરીરમાં ક્રિયા હોય છે તેને વીર્ય કહે છે. જેટલાં દ્રવ્ય છે તે વીર્ય સિવાય કોષ કરી શકતાં નથી કેમકે સંપૂર્ણ ક્રિયા વીર્યનેજ અધિન છે જેથી વીર્ય નષ્ટ થયેલ દ્રવ્ય કોષ કામનું હોતું નથી. ૮૯-૯૦.

રસવિપાક વીર્યનાં લક્ષણ.

રસોનિપાતેદ્રવ્યાણાંવિપાકઃકર્મ્મનિષ્ટયા ।

વીર્યયાવદધીવાસાન્નિપાતાચોપલમ્બયતે ॥ ૯૧ ॥

કોષ પદાર્થને મુખમાં લેવાથી જે આશ્વાદન થાય છે તેને રસ કહે છે. રસનું પરી-પાક થવાથી જે કાંઈ બને છે તેને વીર્ય કહે છે. ૯૧.

પ્રભાવર્તુ ક્ષણ.

રસવીર્યવિપાકાનાંસામાન્યંયસ્યલક્ષ્યતે ।

વિશેષઃકર્મ્મણાઞ્ચૈવપ્રભાવસ્તસ્યચસ્મૃતઃ ॥ ૯૨ ॥

જે દ્રવ્યના રસ, વીર્ય, વિપાકમાં કાંઈ વિશેષતા પ્રતિત ન હોય પરંતુ કર્મમાં વિ-શેષ રૂપથી વિશેષતા જણાય તેને પ્રભાવ કહે છે. જેમકે વિષ તથા હીરા આદિ. ૯૨.

કટુકઃકટુકઃપાકેવીર્યોષ્ણશ્ચિત્રકોમતઃ ।

તદ્વદન્તીપ્રભાવાત્તુવિરેચયતિમાનવમ્ ॥ ૯૩ ॥

જેમકે ચિત્રક રસમાં કડવું અને પાકમાં પણ કડવું તથા વીર્યમાં પણ ઉષ્ણ વીર્ય છે તેમજ દંતીમૂળ (નેપાળાનું મૂળ) પણ સ્વાદ, વિપાક, વીર્યમાં તેના સરખું હોવા છતાં પણ જુલાબનો ગુણ ચિત્રકથી વધુ રાખે છે. ૯૩.

વિષંવિષદ્રમ્મુક્તંયત્પ્રભાવસ્તત્રકારણમ્ ।

ઉદ્ધાન્નુલોમનંચતત્પ્રભાવપ્રભાવિતમ્ ॥ ૯૪ ॥

ઝરને ઝરજ નષ્ટ કરે છે એમ જે કહ્યું છે તેમાં પ્રભાવજ કારણ છે અને દોષોને જે ઉપર લઇ જવું તેમાં પણ પ્રભાવજ કારણ છે. ૯૪.

મળીનાંધારણીયાનાંકર્મ્મયદ્વિવિધાત્મકમ્ ।

તત્પ્રભાવકૃતંતેષાંપ્રભાવોઽચિન્ત્યઇષ્યતે ॥ ૯૫ ॥

મણીયોને ધારણ કરવાથી જે અનેક પ્રકારનાં કાર્ય થાય છે તેમાં પ્રભાવજ કારણ છે કેમકે તેના પ્રભાવ અચિન્ત્યજ હોય છે.

કિચ્ચિદ્રસેનકુરુતેકર્મ્મવીર્યેણચાપરમ્ । દ્રવ્યંગુણેનપાકેનપ્રભાવેણચકિચ્ચન ॥ ૯૬ ॥

રસંવિપાકસ્તૌવીર્યેપ્રભાવસ્તાનપોહતિ । ગુણસામ્યેરસાદીનામિતિનૈ ઇષિલ્લમ્

॥ ૯૭ ॥ સમ્યગ્વિપાકવીર્યોગિપ્રભાવશ્ચાપ્યુદાહતઃ ॥ ૯૮ ॥

. કોષ દ્રવ્ય રસથી, કોષ વીર્યથી, કોષ ગુણથી, કોષ વિપાકથી અને કોષ પ્રભાવથી કાર્ય કરે છે. ૯૬. રસને વિપાક નષ્ટ કરે છે રસ તથા વિપાકને વીર્ય નષ્ટ કરે છે અને

રસ વિપાક તથા વીર્યનો પ્રભાવ નષ્ટ કરે છે. રસાદિના ગુણોની સમતામાં સ્વાભાવિક બળ જોવું જોઈએ. ૯૭. વિપાક, વીર્ય તથા પ્રભાવનું વર્ણન સારી રીતે કહ્યું. ૯૮.

મધુરાદિ રસોનાં સ્વરૂપ.

ષણ્ણારસાનાંવેજ્ઞાનપદેસ્ત્યાદ્યતઃપરમ્ । સ્નેહનપીપનાહાદમાર્દવૈરુપલભ્યતે ॥ ૯૧ ॥ મુખસ્થોમધુરશ્ચાસ્યંવ્યાપ્ત્વલ્લિમ્પતીવચ । દન્તર્હર્ષાન્મુખસ્રાવાત્સ્વેદનાન્મુખબોધનાત્ । વિદાહાસ્યકઠ્ઠસ્યપ્રાણ્યૈવામ્લરંસંવદેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

હવે એ ઉપરાંત છ રસોના વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યું છે. સ્નિગ્ધતા, પ્રીતિ, આલ્હાદ તથા કોમળતા દ્વારા મીઠો રસ જાણ્યો જાય છે, અને મુખમાં સ્થિત મધુર રસ મુખને વ્યાપ કરીને મુખમાં લેપાઈ જાય છે. દંત હર્ષ મુખથી લાર વહેવી, પરસેવો, મુખ અને મુખ તથા કંઠમાં વિદાહ થવો આ લક્ષણોદ્વારા ખાટો રસ જાણવો જોઈએ. ૯૯-૧૦૦.

પ્રલીયનક્લેદવિષ્યન્દલાઘવંકુરુતેમુખે ।

યઃશીઘ્રંલવણોજ્ઞેયઃસવિદાહાન્મુખસ્થચ ॥ ૧૦૧ ॥

જે રસ મુખમાં જતાંજ ઝટ લીન થઈ જાય અને લાગતાંજ ક્લેદ, અભિષ્યન્દ તથા લઘુતા કરે અને મુખમાં જલદીજ વિદાહ ઉત્પન્ન કરે છે તેને ખાટો રસ જાણવો જોઈએ. ૧૦૧.

સંવેજયેચ્ચોરસાનાંનિપાતેતુદતીવચ ।

વિદેહન્મુખનાસાક્ષિસંસ્રાવીસકટુઃસ્મૃતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

જે રસ મુખમાં જતાંજ ઉદ્વેગ પેદા કરે અને દાહપૂર્વક પીડા કરે અને મુખ તથા નાસિકાથી જળ વહેવરાવે તેને કડવો રસ જાણવો. ૧૦૨.

પ્રતિહન્તિનિપાતેયોરસનંસ્વદતેનચ ।

સતિક્તોમુખસ્થવૈષયશોષપ્રહાદકારકઃ ॥ ૧૦૩ ॥

જે રસ જીભમાં લાગતાંજ પીડા ઉત્પન્ન કરે તથા સ્વાદિષ્ટ ન લાગે અને મુખમાં વિષદતા શોષ તથા આલ્હાદ કરે તેને તીખો રસ કહે છે. ૧૦૩.

વૈષયસ્તમ્બજાડ્યૈયોરસનંયોજયેદ્રસઃ । બન્ધાતીવચયઃકઠ્ઠંકષાયઃસવિકાસ્યપિ-
ત્તિ ॥ ૧૦૪ ॥

જે રસમાં જીભમાં વિષદતા, સ્તંભ તથા જડતા ઉત્પન્ન કરે અને ગળાને અત્યંત બંધ જોવું કરે તેને તુરોરસ કહે છે. આ વિકારી પણ હોય છે. ૧૦૪.

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

एवंवादिनंभगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । भगवन् श्रुतमेतद्वितथमर्थसम्पशुक्तं-
भगवतोयथावद्द्रव्यकर्माधिकारेवचः परन्त्वाहारविकाराणां वैरोधिकानां लक्षण-
मनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामहेति ॥ १०५ ॥

આ પ્રકારે કહેતાં ભગવાન આત્રેયજીને અગ્નિવેશે કહ્યું કે હે ભગવાન ! આપના દ્વારા આ અર્થ સંમ્પત યુક્ત દ્રવ્યોના કર્મનો વિષય યથાર્થ રૂપથી સાંભળ્યો હવે તે ઉપરાંત અહારના વિરોધી દ્રવ્યોનું લક્ષણ સંક્ષેપથી સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧૦૫

આત્રેયનો ઉત્તર.

તમ્બુવાચમગવાનાત્રેયઃ । દેહઘાતુપ્રત્યનીકશૂતાનિદ્રવ્યાણિદેહઘાતુવિરોધમાપાઘ-
ન્તેપરસ્પરવિરુદ્ધાનેકાનિ ચિત્સંયોગાત્સંસ્કારાદપરાણિદેશકાલમાત્રાદિભિશ્ચાપ-
રાણિતયાસ્વભાવાદપરાણિ ॥ ૧૦૬ ॥

આ સાંભળી આત્રેય ભગવાન અગ્નિવેશને કહેવા લાગ્યા કે હે ભગવાન ! દેહની ઘાતુ-
ઓની વિરુદ્ધ દ્રવ્ય દેહની ઘાતુઓમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ દ્રવ્ય પરસ્પર ગુણુ વિરુદ્ધ
હોવાને કીધે, કોઈ સંયોગ વિરુદ્ધથી, કોઈ સંસ્કાર વિરોધથી, કોઈ દેશકાળ તથા માત્રાના વિરો-
ધથી અને કોઈ સ્વભાવના વિરોધથી વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૦૬

તત્રયાન્યાહારમધિકૃત્યભૂયેષ્ટમુપજ્યન્તેતેષામેકદેશંવૈરોધિકમધિકૃત્યોપદે-
શ્યામઃ ॥ ૧૦૭ ॥

આમાંથી જે દ્રવ્યનો વિશેષ કરીને અહારમાં ઉપયોગ કરાય છે તેના એકદેશ વિરોધિ
તત્વને લઇને ઉપદેશ કરેલું. ૧૦૭.

સંયોગ વિરુદ્ધ આહાર.

નમત્સ્યાન્યપયસાસહાભ્યવહરેદુમયંજ્ઞેતન્મધુરંમધુરં દેહાહારામિષ્યન્દિશીતોષ્ણ-
ત્વાદ્વિરુદ્ધવીર્યં વિરુદ્ધવીર્યત્વાચ્છોણિતમદૂષણાયમહામિષ્યન્દિત્વાન્માર્ગોપરોધા-
યચ ॥ ૧૦૮ ॥

દુધની સાથે માછલી ન ખાવી કેમકે આ બંને મધુર રસ છે અને વિપાકમાં પણ
મધુર હોવાથી મહા અભિષ્યન્દી (રતુવત કરનારી યદ્ બળ) છે. દુધ શીત વીર્ય છે અને
માછલી ઉષ્ણ વીર્ય છે જેથી બંને વિરુદ્ધવીર્ય છે. વિરુદ્ધવીર્ય હોવાથી આ બંને કોહીને
દુષિત કરે છે અને મહા અભિષ્યન્દી હોવાથી શરીરની નસોને રોકે છે. ૧૦૮

તદનન્તરમાત્રેયવચનમનુનિશ્મ્ભમદ્રકાપ્યોઽગ્નિવેશમ્બુવાચ । સર્વાનેવમત્સ્યાન્યપ-
સાસહાભ્યવહરેત્, અન્યત્રૈકસ્માચ્ચિલિચિમાત્ । સપુનઃશકલીસર્વતોલોહિતરાજિઃ
રોહિતપ્રકારઃપાયોભૂમૌચરતિત્ત્વેત્પયસાસહાભ્યવહરેન્નિઃસંશયંશો જિતજાનાંવે-
વન્ધજાનાંવાવ્યાધીનામન્યતમથવામરણંપ્રાપ્નુયાદિતિ ॥ ૧૦૯ ॥

તે ઉપરાંત ભગવાન આત્રેયજનાં વચન સાંભળીને ભદ્રકાપ્ય રૂપિને અગ્નિવેશે કહ્યું
કે એક ચિલચમ માછલીને છોડીને બીજી સર્વ માછલી દુધ સાથે ખાવી જોઈએ. ચિલ-
ચમ માછલીમાં ટુકડા ટુકડા હોય છે તેના પર કાંટા અથવા લાલ વર્ણની રેખા હોય છે.
રોહુ માછલીના સરખો તેનો આકાર હોય છે અને વળી ભૂમીમાં રહે છે તેને દુધ સાથે ખા-
વાથી રકતજ અને વિબંધજ કોઈ રોગ અવસ્થ થાય છે અથવા મૃત્યુ પણ થાય છે. ૧૦૯

નેતિમગવાનાત્રેયઃ । સર્વાનેવમત્સ્યાન્યપયસાભ્યવહરેદ્વિશેષતસ્તુષિલિચિમંસહિમ-
હામિષ્યન્દિતમત્વાસ્પૂલ્લક્ષણતરાનેતાન્વ્યાધી. પજનયત્યામવિષમુદીરયતિચ ૧૧૦ ॥

ભદ્રકાષ્યના આ વચન સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે આ ઠીક નથી. કોઇ પણ માછલી દુધ સાથે ન ખાવી જોઇએ અને ચિકિત્સીમ માછલી તો વિશેષે કરીને નજ ખાવી કેમકે ચિકિત્સીમ અત્યંત મહા અભિષ્યન્દી હોવાથી સ્થુલ સુક્ષ્મવાળી અને વ્યાધિ-યોને ઉત્પન્ન કરે છે અને આમ વિષને ઉત્તેજીત કરે છે. ૧૧૦

**ગ્રામ્યાનૂપૌદક પ્રિષ્ઠાનિમધુતિલગુદપયોમાષમૂલકવિસૈર્વિરુદ્ધાન્યૈશ્ચનૈકધાઅ-
ઘાત્ । તન્મૂલશ્ચવાધિર્યાન્ધ્યવેપ્ જાઢયાવેકલમૂકતામૈન્મિણ્યમથવામરણમા-
મોતિ ॥ ૧૧૧ ॥**

ગ્રામ્ય અનુપદેશ તથા જળના જીવોના માંસ સહિત તેલ, ગોળ, દુધ, અડદ, મૂળા, કમળની ડાંડી તથા અંકુરવાળાં અનાજ એકવાર પણ ખાવાં ન જોઇએ. એવું ભોજન કરવાથી બહેરાપણું, અંધાપો, કંપવા, જડતા, બોબકુ થવું તથા મિત્ર મીનતા અને મૃત્યુ પણ આવે છે.

**નપૌષ્કરંરોહિણીકંવાશાકંનકપોતાન્સાર્ષપતૈલમૃષ્ટાન્મધુપયોભ્યાંસહાભ્યવહરેત્ ।
તન્મૂલં પ્રિષ્ઠાપિષ્યન્દધમનીપ્રતિચયાપસ્મારશંખકગલગ્ઢરોહિણીકાનામન્ય-
તમંપ્રામોત્યથવામરણમિતિ ॥ ૧૧૨ ॥**

પુષ્કર પત્ર તથા કથુતરોનું માંસ સરસીયા (સરસવનું તેલ) માં પલાળીને મદ તથા દુધની સાથે ખાવું નહીં એવું ભોજન કરવાથી રક્તજ દોષ, અભિષ્યન્દ, ધમનીયોનું ફરકવું, અપરમાર, કાનપડીના રોગ, ગલગન્ઢ અને રોહિણી આદી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા મૃત્યુ પણ થાય છે. ૧૧૨.

**નમૂલકલથુનકૃષ્ણગન્ધાર્જકમુમુખસુરસાદીનિમક્ષયિત્વાપયઃ સેવ્યંકુષ્ઠાબાધમ-
યાત્ ॥ ૧૧૩ ॥**

મૂળા, લસણ, કાળી તુલસી, ઘોળી તુલસી, વન તુલસી આદી ખાઈને ઊપરથી દુધ પીવું તે કોઢને ઉત્પન્ન કરનાર છે જેથી તેમ ન કરવું. ૧૧૩.

**નજાતુશાકંનલિકુચંપકંમધુપયોભ્યાંસહોપયોજ્યમ્ । ઇતદ્વિ મરણોયાથવાબલવ-
ર્ણતેજોવીર્યોપરોધાયાલઘુવ્યાધયેષાણ્ઙ્યાયચ ॥ ૧૧૪ ॥**

બધાં શાક તથા પાકાં વડફળ, મદ તથા દુધ સાથે ન ખાવાં કેમકે એવા ભોજનથી મૃત્યુ થાય છે અથવા બળવર્ણ, તેજ, વીર્યની હાની થાય છે અને કોઇ મહા વ્યાધિ તથા નપુષકતા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૪.

**તદેવલિકુચપકંનમાષસૂપગુડસર્પિર્ભિઃસહોપયોજ્યંવૈરોધકત્વાત્ ॥ ૧૧૫ ॥ તથા-
ન્નાતકમાતુલુક્કલિકુચકરમર્દમોચદન્તશઠવદરકોશાન્નમવ્યજામ્બવકપિત્થતિન્તિ-
લં દ્વારાવતાક્ષોટ્પનસનાલિકેરદાડિમામલકાન્યેવમ્પકારાણિચાન્યાનિસર્વૈચા-
મ્લંદ્રવ્યમદ્રવંષપયસાસહવિરુદ્ધમ્ ॥ ૧૧૬ ॥**

અડદની દાળ ગોળ તથા ઘીની સાથે પાકાં વડફળ ન ખાવાં કેમકે આ સંયોગ વિરુદ્ધ છે. ૧૧૫ એવીજ રીતે જંગલી આંબો, ખીજેરાં, ક્ષુદ્રફળુસ, કરમદાં, કેળાં, લીંબુ, મોટાં લીંબુ,

ખોર, હલકા આળો, જંબુ, કાથો, ભઅફલ, પારાવત, અખરોટ, કોકમ, યડહર, નારીયેળ, દાડમ, આંખળાં અને જેટલા પ્રકારનાં ખટાઈ તથા ખાટાં ફળ તથા કાંજી આદિ દ્રવ પદાર્થ છે તેને દુધ સાથે નહીં ખાવાં જોઈએ. ૧૧૬.

કંગુવરકમકુષ્ઠકકુલ્થવાપાત્તેજ્જવાઃપયસાસહવિરુદ્ધાઃ પદ્મોત્તરિકાશાકંશાકરો-
મૈરેયોમધુચસહોપયુક્તંવિરુદ્ધંવાતશ્ચાતિકોપયતિ ॥ ૧૧૭ ॥ હારિદ્રકઃસર્ષપતૈલ-
શુષ્ટોવિરુદ્ધપિત્તશ્ચાતિકોપયતિશ્લેષ્માણંચાતિકોપયતિ પાયસોમન્થાનુપાનોવિરુ-
દ્ધઃ । ઉપોદિકાતિલકલ્કસિદ્ધાદેતુરતીસારસ્ય ॥ ૧૧૮ ॥ બલાકાવારુણ્યા-
કુલ્માષૈરપિવિરુદ્ધા । સૈવશૂકરવસાપરિશુષ્ટાસચોવ્યાપાદયતિ ॥ ૧૧૯ ॥

કાંગ, વરક, મઠ, કલથી, અડદ તથા વાલ ને દુધ સાથે ખાવાં નહીં, કુંવાડીયાનું સાક, શાકરનું મદ અને મદ એ સર્વનું સાથે ખાવું વિરુદ્ધ છે જેથી વાયુ અત્યંત ક્રાપિત થાય છે. ૧૧૭.

સરસવના તેલ (સરસીયું) માં પલાળેલ હળદર ખાવી વિરુદ્ધ છે, તે પિત્તને ક્રાપિત કરે છે, ખીર ખાધને મંથ પીવો તે વિરુદ્ધ છે. તેલના કલકમાં સિદ્ધ કરેલ પોથીનું શાક અતિસારને કરે છે. ૧૧૮.

ધોળું ઈદ્રવારણું દારૂની સાથે, તેમજ કાળાની સાથે યગલાનું માંસ વિરુદ્ધ છે. જો તે યગલાનું માંસ સૂઅરની ચરખીમાં પલાળીને ખાય તો જલ્દી પ્રાણુનો ત્યાગ કરે છે. ૧૧૯

માર્માસમેરણ્ડસીસકાસક્તમેરણ્ડાગ્નિપુટ્તંસચોવ્યાપાદયતિ ॥ ૧૨૦ ॥ તદેવ-
ભસ્મપાંસુપરિધ્વસ્તંસક્ષૌદ્રમરણાય ॥ ૧૨૧ ॥ હારીતકમાંસંહારિદ્રાગ્નિપુટ્તંસચો-
વ્યાપાદયતિ । મત્સ્યતૈલનિસ્તાડનસિદ્ધાઃપિપ્પલ્યસ્તથાકાકમાચીમધુચમરણાય
॥ ૧૨૨ ॥ મધુચોષ્ણમુષ્ણાર્ત્તસ્યચમધુમરણાય ॥ ૧૨૩ ॥

ખોરનું માંસ દીવેલમાં ખાવાથી અથવા દીવેલાના લાકડાની આગમાં સેકીને ખાવાથી ઝટ મૃત્યુ થાય છે. ૧૨૦

તેમજ હરિયલ પક્ષીનું માંસ, ભખમ તથા મદની સાથે ખાવાથી મૃત્યુ થાય છે. ૧૨૧.

હારીતપક્ષીના માસને હળદરના લાકડાના અગ્નિમાં સેકી ખાવાથી જલ્દીજ મૃત્યુ થાય છે. માછલીના તેલમાં પીપળ પકાવીને ખાવાથી અને પીલુડી તથા મદ મેળવીને ખાવાથી મૃત્યુ થાય છે. ૧૨૨.

મદ ગરમ કરીને ખાવાથી અને ગરમીથી પીડીતને ગરમ કરી મદ ખવરાવવાથી મૃત્યુ થાય છે. ૧૨૩

મધુસર્પિષીતુલ્યેમધુવારિચાન્તરિક્ષંસમધૃતંમધુપુષ્કરવીજંમધુ પીત્ત્વોષ્ણોદકંમહ્લા-
તકોષ્ણોદકમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

મદ અને ઘી બંને બરાબર મેળવીને ખાવું અથવા મદ અને વરસાદનું જળ અથવા મદ અને પુષ્કરમૂળ, તથા મદ પીને ઉપર ગરમ જળ પીવું તેમજ એ સર્વને ભેગું ખાધને ગરમ જળ પીવું તે ઝેરની સમાન છે. ૧૨૪

**વિરુદ્ધાસિદ્ધિઃ કમ્પિલ્લકઃ પર્યુષિતાકાકમાચી, અહ્નારશૂલ્યોભાસશ્ચિતિવિરુદ્ધાનીત્યેત-
દ્યથામશ્રમમિનિર્દિષ્ટમ્ ॥ ૧૨૫ ॥**

જાસમાં સિદ્ધ કરેલ કમ્પીલો સંયોગ વિરુદ્ધ છે તેમજ વાસી પીલુડીનું થાક વિરુદ્ધ છે. અને શ્લમાં તપાવેલું માંસ વિરુદ્ધ છે. પ્રશ્નાનુસાર આ વિરોધી વસ્તુ કહી ૧૨૫.

ભવંતિ ચાત્ર શ્લોકાઃ ।

યત્કિશ્ચિદ્દોષમાસાઘનનિર્હરતિકાયતઃ ।

આહારજાતંતત્સર્વમહિતાયોપપદ્યતે ॥ ૧૨૬ ॥

અહીં આ શ્લોક છે. કે જે અહાર દોષોને કાપિત કરી દેલથી અહાર નીકળતા નથી તે સર્વ અહિતકર્તા બનવા. ૧૨૬

**ગ્ણાપિત્ત્વકાલાગ્નિસાત્મ્યાસાત્મ્યાનિલાદિભિઃ । સંસ્કારતોવીર્ય્યતશ્ચકોષ્ટાવસ્થા-
ક્રમૈરપિ ॥ ૧૨૭ ॥ પરિહારોપચારાભ્યાંપાકાત્સંયોગતોઽપિચ । વિરુદ્ધંતચ્ચનહિ-
તંહૃત્સંપદ્વિધિમિશ્રયત્ ॥ ૧૨૮ ॥**

જે દ્રવ્ય દેશકાળ અને અગ્નિ, સાત્મ્ય અને અસાત્મ્યથી વિરુદ્ધ હોય અને વાયુ-આદિને કરીને પ્રતિકુળ હોય તથા સંસ્કારથી અથવા વીર્યથી અથવા પરિપાકથી, પરિહાર અથવા ઉપચારથી, પરીપાકથી અથવા સંયોગથી અથવા હાર્દિક સંમ્પતિથી વિરુદ્ધ હોય તે સર્વ પદાર્થ હાનિકારક અને રોગોત્પાદક હોય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

વિરુદ્ધંદેશતસ્તાવદ્રૂક્ષતીક્ષ્ણાદિધન્વનિ ।

આનૂપેક્ષિગ્ધશીતાદિમેષજ્યન્નિષેવ્યતે ॥ ૧૨૯ ॥

હવે દેશ વિરુદ્ધોનું વર્ણન કરીએ છીએ. રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ મેળવીને સેવન કરવું ધન્વ (જલરહિત), દેશમાં વિરુદ્ધ છે. સ્નિગ્ધ અને શીત આદિ પદાર્થ મેળવીને ખાવું એ અનુપદેશમાં વિરુદ્ધ છે. ૧૨૯

કાલતોઽપિવિરુદ્ધંચચ્છીરૂક્ષાદિસેવનમ્ ।

શીતેકાલેતથોષ્ણેચકટુકોષ્ણાદિસેવનમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

શીત અને રૂક્ષ પદાર્થોને મેળવીને શીતકાળમાં સેવન કરવું કાળ વિરુદ્ધ છે તથા ઉષ્ણ કટુ પદાર્થોનું ઉષ્ણકાળમાં સેવન કરવું એ કાળ વિરુદ્ધ છે. ૧૩૦

વિરુદ્ધમનલેતદ્બ્રાજુરૂપંચતુર્વિધે । મધુસર્પિઃસમઘૃતંમાત્રયાતદ્વિરુદ્ધ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

**કટુકોષ્ણાદિસાત્મ્યસ્યસ્વાદુશીતાદિઃ સ્વપ્ત્ત્વમ્ । યત્તત્સાત્મ્યવિરુદ્ધન્તુવેરુત્વન-
લાદિભિઃ ॥ ૧૩૨ ॥**

જે પ્રકારની અગ્નિથી પ્રતિકુળ હોય તે અગ્નિ વિરુદ્ધ હોય છે. મદ અને ધૃતને સમાન ભાગમાં મેળવીને ખાવું તે માત્રા વિરુદ્ધ છે. ઉષ્ણ પ્રકૃતિના મનુષ્યોને ચરપરક આદિ ઉષ્ણ પદાર્થ સાત્મ્ય વિરુદ્ધ છે. એમજ શીતલ અને મધુર આદિનું સેવન અસાત્મ્ય વિરુદ્ધ છે. જે પદાર્થ અગ્નિ આદિથી વિરુદ્ધ હોય છે તે સર્વ સાત્મ્ય વિરુદ્ધ બનવા. ૧૩૧-૧૩૨.

યાસમાનગુણાભ્યાસવિરુદ્ધાઔષધક્રિયા ।

સંસ્કારતોવિરુદ્ધન્તઘ્નોજ્યાંબંધવદ્વજેત્ ॥ ૧૩૩ ॥

જે દ્રવ્ય ગુણથી અને અભ્યાસથી વિરુદ્ધ હોય તે ઔષધ ક્રિયામાં નહીં લેવું કેમકે ગુણ અભ્યાસ, સંસ્કાર અને પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ પદાર્થ કરતી સમાન મનુષ્યોને મારી નાંખે છે. ૧૩૩.

પ્રેરણસીસકાસક્તંશિશ્વિમાંસંતયૈવહિ । વિરુદ્ધંવીર્યતોજ્ઞેયં વીર્યતઃશીતલાત્મક-
મ્ ॥ ૧૩૪ ॥ તત્સંયોજ્યોષ્ણવીર્યેણદ્રવ્યેણસહસેવ્યતે । ક્રૂરકોષ્ઠસ્યચાત્ય-
લ્પમંદવીર્યમભેદનમ્ ॥ ૧૩૫ ॥ મૃદુકોષ્ઠસ્યગુરુચભેદનીયંતથાબહુ । એતત્કોષ્ઠ-
વિરુદ્ધન્તુવિરુદ્ધંસ્યાદવસ્થયા ॥ ૧૩૬ ॥ શ્રમવ્યવાયવ્યાયામસક્તસ્યાનિલકો-
પનમ્ । નિદ્રાલસસ્યાલસસ્યંભોજનંશ્લેષ્મકોપનમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

દીવેલમાં મેળવેલ મરગાનું માંસ તથા શીત વીર્યવાળી વસ્તુ વીર્ય વિરુદ્ધ છે. ૧૩૪. ઉષ્ણ વીર્યવાળી વસ્તુની સાથે શીતવીર્યવાળી વસ્તુ મેળવીને સેવન કરવાથી વિર્ય વિરુદ્ધ છે. અને કુર કોઠાવાળા મનુષ્યને અલ્પ વીર્યમાં મન્દ અભેદકારી છે. ૧૩૫. અને મૃદુ કોઠા-વાળા મનુષ્યને ભારે, અહુળ ભેદનીય તથા અવસ્થા એ સર્વ કોઠા વિરુદ્ધ છે. ૧૩૬. શ્રમ, મૈથુન, વ્યાયામ એમાં આસક્ત મનુષ્યને, વાયુને કોપિત કરનાર પદાર્થ તથા નિદ્રા અને આળસવાળાને કફને કોપિત કરનાર ભોજન અવસ્થા વિરુદ્ધ છે. ૧૩૭.

યચ્ચાનુત્સૃજ્યવિષ્મૂત્રંશુંકેયશ્ચાનુશુક્ષિતઃ ।

તચ્ચકર્મવિરુદ્ધંસ્યાચ્ચાતિશ્લુદ્રશાનુગઃ ॥ ૧૩૮ ॥

જે માણસ મળમુત્ર કર્યાં સિવાય ભોજન કરે છે અને ભૂખ સિવાય ભોજન કરે છે તથા અત્યંત ભૂખને વશ થઈને ભોજન કરે છે તે કર્મ વિરુદ્ધ છે. ૧૩૮.

પરહારવિરુદ્ધન્તુવશ્ચાતંત્રિષેવ્યયત્ ।

સેવેતોષ્ણઘૃતાદીશ્ચપીત્વાશીતંત્રિષેવતે ॥ ૧૩૯ ॥

વિરુદ્ધંપાકતશ્ચાપિદુષ્ટદુર્દારુસાધિતમ્ ।

અપક્વતણ્ડુલાત્યર્થપક્વદગ્ધંચયદ્ધવેત્ ॥ ૧૪૦ ॥

જે ડુકર આદિ જીવોના માંસને ખાઈને ગરમ પદાર્થનું સેવન કરે છે તથા ઘી વિ-ગેરે પીને ઠંડા દ્રવ્યોનું સેવન કરે છે તે આહાર વિરુદ્ધ છે. ૧૩૯. જે પદાર્થ ખરાબ થઈ ગયા હોય વા ખરાબ લાકડાંમાં પકાવ્યા હોય તે તથા કાચા ચોખા તથા અહુળ ખાંડેશ તથા બળી ગયેલા પદાર્થ પાક વિરુદ્ધ છે. ૧૪૦.

સંયોગતોવિરુદ્ધંતઘ્નયામ્લંપયસાસહ ।

અમનોરુચિતંયશ્ચદ્વિરુદ્ધંતદુચ્યતે ॥ ૧૪૧ ॥

દુધ સાથે ખટાઈ ખાવી સંયોગ વિરુદ્ધ છે. અને પોતાના મનને અશ્ચિકારી પદાર્થનું સેવન કરવું હેઠ વિરુદ્ધ છે. ૧૪૧.

સમ્યા રુચિશ્ચાલસજ્જાતરસન્તુત્ ।

અતિક્રાન્તરસંવાપિવિષખરસમેવવા ॥ ૧૪૨ ॥

જે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં રસ ન હોય તથા જેનો રસ સુકાર્ષ અથવા હોય અને વિપન્ન રસ હોય તે સંપદ્ વિરૂદ્ધ છે. ૧૪૨.

જ્ઞેયંવિધિવિરુદ્ધન્તુશુદ્ધયતેનિમૃતેનયત્ ।

તદેવંવિધમન્નંસ્યાદ્વિરુદ્ધમ્પયોજિતમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

જે મનુષ્ય તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થયા પછી ભોજન કરે તે વિધિ વિરૂદ્ધ છે. આ પ્રકારે અનોનું ભોજન કરવું વિરૂદ્ધ છે. ૧૪૩.

સાત્મ્યતોઽરુપતયાત્વાપિદાંતાગ્નેસ્તરુણસ્યચ ।

ઞ્જહ્યાયામબલિનોવિરુદ્ધંવિતથંભવેત્ ॥ ૧૪૪ ॥

સાત્મ્ય, અરુપતા, દીપ્તાગ્નિ, તરુણ, રનેહ વ્યાયામવાળા અને બળવાન પુરુષે પણ પ્રકૃતિથી વિરૂદ્ધ અનનું સેવન કરવું પણ હાનિકારક છે. ૧૪૪.

વિરૂદ્ધ અન્ન સેવનનાં કર્મ.

ષાણ્ડયાન્ધવીસર્પદકોદરાણાંવિસ્ફોટકોન્માદભગન્દરાણામ્ । મૂર્છામદાઘમાન-
ગલગ્રહાણાંપાણ્ડ્રામયસ્યામવિષસ્યચૈવ ॥ ૧૪૫ ॥ કિલાસકુષ્ઠગ્રહણીગદાનાં-
શોષાસ્રપિત્તજ્વરપીનસાનામ્ । સન્તાનદોષસ્યતથૈવમૃત્યોર્વિરુદ્ધમન્નંપ્રવદન્તિહે-
તુમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

વિરૂદ્ધ ભોજન કરવાથી નપુસકતા, અધિગાપણ, વિસર્પ, ઉદરરોગ, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, ભગન્દર, મૂર્છા, મદ, આઘ્માન, ગલગ્રહ, પાંડુ, વિપૈલીઆમ, કિલાસ કોઠ, સંગ્રણી, શોષ, રક્તપિત્ત, તાવ, પ્રતિશ્યાય, ત્રિદોષ તથા સંતાનદોષ થાય છે અને મરણ પણ થાય છે.

વિરૂદ્ધ અન્નથી થતા રોગોના ઉપાય.

एषाञ्चखलुपरेषाञ्चवैरोधिकनिमित्तानांव्याधीनामिमेभावाःप्रतिकाराः । यथाव-
मनंविरेचनञ्चतद्विरोधिनाञ्चद्रव्याणांसंशमनार्थम્પયોગस्तथाविधैश्चद्रव्यैःपूर्वमभि-
संस्कारःशरीरस्येति ॥ ૧૪૭ ॥

આ રોગોનું તથા વિરૂદ્ધ ભોજનથી થયેલા અન્ય રોગોના નાશનો આ ઉપાય છે જેવાકે ઉલ્લી, જીલામ્પ અને જે વિરૂદ્ધ કરનાર દ્રવ્યોદ્વારા શાન્ત થાય છે. જે ભોજનનો શરીરને હિમેશાં અભ્યાસ હોય તે અનુકુળ થઈ જવાથી હાનિ કરતા નથી. ૧૪૭.

भवतिचात्र ।

नित्द्राणामज्ञानरोगान्प्रतिहन्तिविरेचनम् ।

वमनंशमनञ्चैवपूर्ववाहितसेवनम् ॥ ૧૪૮ ॥

આમાં આ શ્લોક છે કે વિરૂદ્ધ ભોજનથી થયેલા રોગ ઉલ્લી, જીલામ્પ તથા સંગ્રથન દ્વારા દુર થાય છે અથવા વિરૂદ્ધ ભોજન કરવા પહેલાથીજ હિતકારી વસ્તુ ખાઈ લેવાથી વિકાર થતો નથી. ૧૪૮.

॥ ત્રણ શ્લોકાઃ ॥

મતિરાસાન્મ પીનાંયાયારસવિનિશ્ચયે । દ્રવ્યાણિગુણકર્મભ્યાંદ્રવ્યસંખ્યારસાશ્ર-
યાઃ ॥ ૧૪૯ ॥ કારણરસસંખ્યાચરસાનુરસલક્ષણમ્ । પરાદીનાંગુણાનાશ્ચલ-
ક્ષણાનિપૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૫૦ ॥ પશ્ચાત્મકાનાંષદ્ત્વશ્ચરસાનાંયેનદેતુના । ઝડ્ઢાં-
નુલોમભાજશ્ચ યદ્ગુણાતિશ્ચાદ્રસાઃ ॥ ૧૫૧ ॥ ષણ્ણારસાનાંષદ્ત્વૈવદુષ્ટિમ-
ક્તાવિમક્તયઃ । ઉદ્દેશશ્ચાપવિદ્ધશ્ચદ્રવ્યાણાંગુણકર્મણિ ॥ ૧૫૨ ॥ પ્રવરાવરમ-
ધ્યત્વંરસાનાંગૌરવાદિષુ । પાકપ્રમાવયોર્લિંગ્વીર્યસંખ્યાવિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૫૩ ॥
ષણ્ણામાસ્વાદ્યમાનાનાંરસાનાં યત્સ્વલક્ષણમ્ । યદ્દ્વિરુદ્ધયતેતસ્માદ્યેનયત્કારિ-
ચૈવયત્ ॥ ૧૫૪ ॥ વૈરોધિકનિમિત્તાનાંવ્યાધીનામૌષધશ્ચયત્ । આત્રેયભદ્રકા-
પ્ચીયેતત્સર્વમવદન્મુનિઃ ॥ ૧૫૫ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. રસના નિશ્ચયમાં મહર્ષિયોના મત દ્રવ્યોના ગુણ, તથા કર્મ દ્રવ્યોનો રસ આશ્રિત સંખ્યા. ૧૪૯.

રસ સંખ્યાનું કારણ પ્રધાનરસ તથા અપ્રધાન રસનું લક્ષણ, પરત્વાદિ ગુણોનાં ભુદાં ભુદાં લક્ષણ. ૧૫૦

પંચ મહાભૂતાત્મક રસો હોવાનું કારણ, જેના ગુણોની અધિકતાથી રસોના ભાગ, ઉદ્ધર્ ભાગ તથા અધોભાગના ભાગી થાય છે. ૧૫૧. છ રસોના સારી રીતે છ વિભાગ દ્રવ્યોના ગુણ કર્મના ઉદ્દેશ તથા અપવાદ. ૧૫૨.

ગૌરવાદિ ગુણોમાં રસોની શ્રેષ્ઠતા, મધ્યમતા તથા હીનતા પાક તથા પ્રભાવનું લક્ષણ વીર્યની સંખ્યાનો નિશ્ચય. ૧૫૩,

આદ લેવાના છ રસોનાં લક્ષણ જે જે વસ્તુ જેની સાથે વિરોધી છે તથા જે વિ-કાર ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૫૪.

અને વિરૂદ્ધ ભોજનથી થયેલા રોગોના ઔષધ આ સર્વ વિષય આ આત્રેયભદ્રકા-પ્ચીય અધ્યાયમાં ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યા છે. ૧૫૫.

इत्यन्न पान चतुःष्वे आत्रेय भद्रकाप्यीयोनाम षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥२६॥
ઈતિ અન્નપાન ચતુષ્કે આત્રેય ભદ્રકાપ્ચીયો નામનો ૫૬વિંશોધ્યાય સમાપ્ત. ૨૬.

॥ સપ્તવિંશોઽધ્યાયઃ ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥
હવે અમે અન્નપાન વિધિ નામના અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એવું આત્રેય ભગવાન કહેવા લાગ્યા.

અન્નપાનની ઉત્કૃષ્ટતા.

હૃદ્વર્ણગન્ધરસસ્પર્શવિધિવિહિતમન્નપાનંપ્રાણિનાંપ્રાણસંજ્ઞકાનાંપ્રાણમાચક્ષતેકુસ-

લાઃ । પ્રત્યક્ષફલદર્શનાત્તદિન્ધનાન્નત્રારામેઃસ્થિતિસ્ત્વચસત્ત્વમૂર્જયતિ । તચ્ચરી-
રધાતુવ્યૂહબલવર્ગેન્દ્રિયમસાદકરંચયોક્તપ્પસેવ્યમાનંવિપરીતમહિતાયસમ્પન્નતે ॥ ૧ ॥

અતુર વૈદ્યલોક મનોહર, વર્ણુ, ગન્ધ, રસ તથા સ્પર્શયુક્ત વિધિપૂર્વક કહેલા પ્રાણ્ય સંસક પ્રાણિયોના અન્નપાનને પ્રાણરૂપ કહે છે. પ્રત્યક્ષ ફલ જોવાથી માલુમ પડે છે કે અન્નપાનજ મનુષ્યની અમિતું કારણ છે એથી સત્ય વધે છે. વિધિ પૂર્વક તેનું સેવન કરવાથી શરીરની ધાતુનો જ્યો, અળ, વર્ણુ તથા ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા થાય છે અને વિપરીત સેવનથી અહિત થાય છે. ૧.

તસ્માદ્દિતાહિતાવબોધનાર્થમન્નપાનવિધિમસ્ત્રિલેનોપદેશ્યામોઽગ્નિવેશ ॥ ૨ ॥

હે અગ્નિવેશ, એથી હિત તથા અહિતને જાણવાને માટે સંપૂર્ણ અન્નપાન વિધિનું વર્ણન કરીએ છીએ. ૨.

અન્નપાનાદિનાં સ્વભાવિક કર્મ.

તત્સ્વભાવાદુદકંક્લેદયતિ, લવણંવિષ્યન્દયતિ, ક્ષારઃપાચયતિ, મધુસન્દઘાતિ, સર્પિઃસ્નેહયતિ, ક્ષીરંજીવયતિ, માંસંવૃંહયતિ, રસઃપ્રીણયતિ, સુરાજર્જરીકરોતિ, શીઘ્રાવધમયતિ, દ્રાક્ષારસોદીપયતિ, ફાગિતમાચિનોતિ, દધિશ્ચોફંજનયતિ, પિણ્યાકક્ષાકંગ્લપયતિ, પ્રમૂતાન્તર્મલોમાષમૂપઃ, દષ્ટિયુક્તઃક્ષારઃ, પ્રાયઃપિત્તલમ્મલમન્યત્રમધુનઃપુરાણાચ્છાલિયત્રગોધૂપાત્, પ્રાયઃસર્વેતિક્તંવાતલમટ્વલ્યચ્ચાન્યત્રવેત્રાગ્રપટોલાત્, પ્રાયઃકટુકં વાતલમટ્વલ્યચ્ચાન્યત્રપિપ્પલીવિશ્વમેષજાત્ ॥ ૩ ॥

જળ સ્વભાવથીજ ક્લેદકારક છે, મીઠું વિષ્પદકારક છે. ક્ષાર પચાવનાર છે, મદ સંધાનકારક છે. ધી સ્નિગ્ધતા કરનાર છે. દુધ એ જીવન છે. માંસ બૃહણુ (ધાતુ વધારનાર) છે. રસ પ્રસન્નતાકારક છે. મદ (મદિરા) અહારને જીર્ણ કરનાર છે. શીઘ્ર (મદ વિશેષ) દાહકારક છે. દ્રાક્ષનો રસ દીપન છે. રાજ સંચયકારક છે. દહીં શોષકારક છે. સરસોનું શાક ગ્ધાનિકારક છે. અડદની દાળ અત્યંત મળવર્ધક છે. ક્ષાર દ્રષ્ટિ તથા વીર્ય નાશક છે. દાડિમ અને આમળાં સિવાય સર્વ ખાડી વસ્તુઓ પિત્તવર્ધક છે. જીનું મદ, જવ તથા ધઉં સિવાય સર્વ મીડી વસ્તુઓ કફવર્ધક છે. નેતરનો અમ્બાગ તથા પટોળ સિવાય સર્વ તિખી વસ્તુ વાયુવર્ધક અને પુંસ્તવનાશક છે. સુંઠ તથા પીંપળ સિવાય સર્વ કટુ દ્રવ્ય વાયુવર્ધક તથા પુંસ્તવનાશક છે.

પ મતોર્વર્ગસંપ્રેણાહારદ્રવ્યાણ્યનુવ્યાख्याસ્યામઃ ॥ ૪ ॥

આ ઉપરાંત વર્ગોના ક્રમથી અહાર દ્રવ્યોનું આખ્યાન કરીએ છીએ. ૪.

વર્ગોનાં નામ.

શૂકધાન્યશ્મીધ ન્યમાંસન્નાકફલાશ્રયાન્ વર્ગાન્હરિતમયામ્બુગોરસેશ્વવિકારિકાન્ ॥ ૫ ॥ દશ્વદૌષપરોવર્ગોક્તાના ાગિનામ્ । રસવીર્યવિપાકૈશ્રમખા-
વૈશ્રાપેહ્યત ॥ ૬ ॥

શક ધાન્ય, શમી ધાન્ય, માંસ, શાક, ફલ, હરિત, મઘ, જળ, દુધ, ઈક્ષુ વર્ગ આ-
દસ અને ખીજાં કૃતાન્ત, તથા આહારોપયોગી બે આ બાર વર્ગ, રસ, વીર્ય, વિપાક
તથા પ્રભાવ સહિતનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. ૫-૬.

અથ શુકધાન્ય વર્ગ.

રક્તશાલિર્મહાશાલિઃકલમઃશકુનાહતઃ । ચૂર્ણકોદીર્ઘશુકશ્ચ ગૌરઃપાંડુકલાંગુ-
લૌ ॥ ૭ ॥ સુગન્ધિકાલોહવાલાઃશાલિવાર્યાઃપ્રમોદકાઃ । પતંગાસ્તપનીયાશ્ચ-
યેચાન્યેશાલયઃશુભાઃ ॥ ૮ ॥ શીતારસેવિપાકેચમધુરાઃસ્વરૂપમારુતાઃ । બદ્ધા-
લ્યવર્ચસઃસ્તિગ્ધાઞ્જૂઠ્ઠાઃશુક્રમૂત્રલાઃ ॥ ૯ ॥

રક્તશાલી (લાલ ધાન્ય) મહાશાલિ, કલમ (જે ઉખાડી શરી રોપવામાં આવે છે)
શકુલાહત (ધાન્ય વિશેષ) ચૂર્ણક, દીર્ઘશક, સ્વેતશાલી, પાન્ડુવર્ણશાલિ, લાંગુલશાલિ, સુગં-
ધિક, લોહ બાલ, શાલિવ, પ્રમોદક, પતંગ તથા તપનીય અને જે જે ઉત્તમ ધાન્ય છે તે
સર્વ રસ તથા વિપાકમાં ઠંડાં, મીઠાં, થોડાં વાયુકારક મળને બાંધનાર, થોડા મળને ઉ-
ત્પન્ન કરનાર, ચિકણાં, બુંદણુ અને વીર્ય તથા મૂત્રનાં વર્ધક છે. ૭-૮-૯.

શાલિધાન્યોનાં નામ.

રક્તશાલિર્વરસ્તેષાંતૃષ્ણાઘ્નસ્ત્રિમલાપહઃ ।

મહાંસ્તસ્યાનુકલમસ્તસ્યાપ્યતતઃપરે ॥ ૧૦ ॥

એ સર્વ ધાન્યોમાં લાલ રંગના શાલના ચોખા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તે તૃષા તથા
ત્રિદોષનાશક છે. લાલ ધાનો કરતાં મહાશાલિ ગુણોમાં હિન છે. મહાશાલિ કરતાં કલમ
ધાન હિન છે અને કલમ ધાનની અપેક્ષાએ અન્ય સર્વ ધાનહિન ગુણુ છે. ૧૦.

યવકાઠાયનાઃપાંશુવાપ્યોનેષધકાદયઃ ।

શાલીનાંશાલયઃકુર્વન્ત્યનુકારંગુણાગુણૈઃ ॥ ૧૧ ॥

યવક ધાન્ય, ઠાયનધાન્ય, પાંશુ, તલાવર્ના ધાન્ય, નૈષધ ધાન્ય, આ પશુ સર્વ ચો-
ખાની જાતિ તથા ગુણાગુણુ કરતાં ઉત્તરોત્તર હિન ગુણુ જાણવા. ૧૧.

સાઠીચોખાના ગુણુ.

શીતઃસ્તિગ્ધોગુરુઃસ્વાદુલ્લિદોષઘ્નઃસ્થિરાત્મકઃ ।

ષષ્ટિકઃપ્રવરોગૌરઃજ્જગારસ્તતોઽનુચ ॥ ૧૨ ॥

ષષ્ટિક ધાન્ય (સાઠી ચોખા) ઠંડા, સ્તિગ્ધ, બારે, મીઠા, ત્રિદોષ નાશક, તથા સ્થિર-
તાકારક હોય છે. સર્વ સાઠી ચોખામાં ધોળા ચોખા શ્રેષ્ઠ છે, અને ઢાળા ચોખા તેના
કરતાં હલકા છે. ૧૨.

વરકોદાલકૌષીનચાર ।જ્જ્વલદર્દુરાઃ ।

ગન્ધલાઃ ભવન્દાશ્વકાલ્યાન્તરાગુણૈઃ ॥ ૧૩ ॥

વરક ધાન્ય, ઉદાલક, ચીના, શારદ, ઉન્વલ, દર્દુર, મધલ કુવિન્દ આદિ ધાન્ય
સાઠી ચોખા કરતાં કાંઈકે ઓછ ગુણુવાળા છે. ૧૩.

મધુરશ્યામ્લપાકશ્વત્રીદિઃપિત્તકરોગુરુઃ ।

બહુમૂત્રપુરીષોષ્માત્રિદોષસ્ત્વેવપાટલઃ ॥ ૧૪ ॥

પ્રીહીધાન્ય, મીઠાં, પાકમાં ખાટાં, પિત્તકારક તથા ભારે હોય છે. પાટલ ધાન્ય બહુજ મૂત્ર તથા મલવાળાં, ગરમ તથા ત્રિદોષકારક છે. ૧૪.

સકોરદૂષઃશ્યામાકઃકષાયમધુરોલ્હુઃ ।

વાતલઃકફપિત્તઘનઃશીતસંગ્રાહિશોષણઃ ॥ ૧૫ ॥

કોદરા અને સામાનાં અનાજ કસેલાં, મીઠાં, હલકાં, વાયડાં, કદ્ધ પિત્તનાશક શીતલ, સંગ્રાહી તથા શોષણ કરનારાં છે. ૧૫.

હસ્તિશ્યામાકનીવારતોયપર્ણીગવેધુકાઃ । પ્રશાતિકામ્ભઃશ્યામાકલૌહિત્યાણુમિ-
યજ્જવઃ ॥ ૧૬ ॥ મુકુન્દશ્નિષ્ટિગર્મૂટીચરુકાવરકાસ્તથા । શિવિરોત્કટજૂર્ણાઃ
શ્યામાકસદૃશા ગુણૈઃ ॥ ૧૭ ॥

હસ્તિશ્યામાક, નાનવી, તોયપર્ણી, ગવેધુક (થેગી), પ્રશાતિકા, જલજશ્યામક, લૌહિ-
ત્યશ્યામક, અનુશ્યામક, કંચુની, મુકુંદ (સાઠીચોખા), ઝીંટી, ગર્મૂટી, ચરુકા, વરકા, શિવિર,
ઉત્કટ, જ્યાર આ સર્વના ગુણુ સામાના સરખા જણવા. ૧૬-૧૭.

રુક્ષઃશીતોગુરુઃસ્વાદુઃબહુવાતશકૃચ્ચવઃ ।

સ્થૈર્યકૃત્સકષાયસ્તુબલ્યઃશ્લેષ્માવેકારઃ ॥ ૧૮ ॥

જવ રક્ષ, શીતલ, ભારે, સ્વાદુ, બહુજ વાયુ અને બળ અર્પનાર, સ્થિરતાકારક,
કષાય, બળકારક અને કદ્ધ વિકારનાશક છે. ૧૮.

વેણુજવના ગુણુ.

રુક્ષઃકષાયાનુરસોમધુરઃકફપિત્તહા ।

મેદઃક્રિમિવિષગ્નશ્ચબલ્યોવેણુયવોમતઃ ॥ ૧૯ ॥

વેણુયવ-રક્ષ, કષૈલા, મીઠા, કદ્ધ પિત્તનાશક, મેદને હરનાર, કૃમિ તથા વિષને
નાશ કરનાર અને બળ અર્પનાર છે. ૧૯.

ધઉંના ગુણુ.

સન્ધાનકૃદ્વાતહરોગોધૂમઃસ્વાદુશીતલઃ ।

જીવનોન્દ્રજેઠ્ઠ્યઃસ્નિગ્ધઃસ્થૈર્યકરો રુઃ ॥૨૦ ॥

ધઉં, સંધાનકર્તા, વાતહર, સ્વાદુ, શીતલ, જીવનકર્તા, પુષ્ટકર્તા, વિયર્વર્ધક, સ્નિગ્ધ,
દ્રઢ કારક અને ભારે છે. ૨૦.

નાન્દીમુખ અને મધુલીના ગુણુ.

નાન્દીમુખીમધુલીષમધુરસ્નિગ્ધશીતલે । इत्ययंशૂकधान्यानां पूर्वोवर्गःसामाप्यते
॥ ૨૧ ॥ इतिशૂकधान्यवर्गः ।

નાન્દીમુખી તથા મધુલિકા (ધઉંની જાત) મીઠા, સ્નિગ્ધ અને શીતલ છે. આ
પ્રકારે શૂક ધાન્યોનો વર્ગ સમાપ્ત થયો. ૨૧.

અથ ક્ષમિધાન્ય વર્ગ.

મગના ગુણ.

કષાયમધુરોરુક્ષઃશીતઃપાકેકદુર્લભુઃ ।

વિષદઃશ્લેષ્મપિત્તગ્નોમુદ્ગઃસૂપ્યોત્તમોમતઃ ॥ ૨૨ ॥

સર્વ પ્રકારના શ્મી ધાન્યોમાં મગ ઉત્તમ છે. મગ કષાય, મીઠા, રક્ષ, શીતલ, પાકમાં કડવા, હલકા, વિશદ અને કફ પિત્તનાશક છે. ૨૨.

રાજ માષના ગુણ.

રુક્ષશ્રૈવકષાયશ્ચવાતલઃશ્લેષ્મપિત્તહા ।

વિષ્ટમ્બીચાપ્યવૃષ્યશ્ચરાજમાષઃપ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૩ ॥

રાજમાષ-ખર, રચિકારક, કફ, શુક્ર તથા અન્નપીત કરનાર છે, અને સ્વાદિષ્ટ, વાતકારક, રક્ષ, કષાય વિષદ અને ભારે છે. ૨૩

અડદના ગુણ.

વૃષ્યઃપરંવાતહરઃસ્નિગ્ધોષ્ણમધુરોગુરુઃ ।

બલ્યોચક્રુમલઃપુંસ્ત્વંમાષઃશીઘ્રંદદાતેષુ ॥ ૨૪ ॥

અડદ-વીર્યવર્ધક, અત્યંત વાયુનાશક, ચિકણા, ખરમ, મીઠા, ભારે, બળકારક, અહુજ મળ કરનાર અને જલ્દી પુરુષત્વને આપનાર છે. ૨૪.

કળથીના ગુણ.

ઉષ્ણાઃકષાયાઃપાકેઽમ્લાઃકફશુક્રાનિલાપહાઃ ।

કુલ્ત્યાગ્રાહિણઃજ્વરાહ્વાસાર્સાંહિતા ॥ ૨૫ ॥

કળથી-ખરમ, કષેલી, પાકમાં ખાટી, કફ, વીર્ય, અને વાયુ આ ત્રણને નષ્ટ કરનાર, સંગ્રાહી તથા ખાંસી, હીક, દમ અને હરસમાં હિતકારક છે. ૨૫.

મઠના ગુણ.

મધુરામધુરાઃપાકેગ્રાહિણોરુક્ષશીતલાઃ ।

મકુષ્ઠકાઃપ્રશ્નશ્યન્તેરક્તપિત્તજ્વરાદિષુ ॥ ૨૬ ॥

મઠ-રસ એને પાકમાં મધુર, ગ્રાહી, ઠંડા, રક્તપિત્ત નાશક અને તાવ વિગેરે રોગોમાં હિતકારક છે. ૨૬.

ચણાના ગુણ.

ચણકાશ્ચમસૂરાશ્ચસ્વણ્ડિકાઃસહરેણવઃ । લઘવઃશીતમધુરાઃસકષાયાચિરુક્ષણાઃ ॥૨૭॥

પિત્તશ્લેષ્મણિશ્ચસ્યન્તેસૂપેષ્વાલેપનેષુચ । તેષાંમધુરઃસંગ્રાહીકષાયોવાતલઃપરમ્ ॥૨૮॥

ચણા મસુર ખાંડિકા તથા રેણુ આ સર્વ હલકાં શીતળ, મધુર, કષેલાં, રક્ષ, અને પિત્ત તથા કફમાં તેનો સૂપ તથા આલેપન હિતકારી છે. તેમાં મસુર ગ્રાહી અને કષાય તથા ખાટી કરનાર છે. ૨૭.

તસ્યના ગુણ.

સ્નિગ્ધોષ્ણમધુરસ્તીક્ષ્ણઃકષાયઃકટુકસ્તિલઃ ।

ત્વચ્યઃકેશ્યશ્ચવલ્યશ્ચવાતઘ્નઃકફપિત્તક્રુત્ ॥ ૨૯ ॥

તલ-ચિકણ્ણા, ગરમ, મધુર, તીક્ષ્ણ, કષાય, કડવા આમડીને સુંદર કરનાર, કેશને વધારનાર, બળકારક, વાતનાશક તથા કફ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૨૯.

ગુર્યોઽથમધુરાઃસ્નિગ્ધોષ્ણમધુરસ્તીક્ષ્ણઃકષાયઃકટુકસ્તિલઃ । સસ્નેહાત્ત્રિભિર્ભોજ્યાવિવિધાઃશિ-
મ્બિજાતયઃ ॥ ૩૦ ॥ શિમ્બીરૂક્ષાકષાયા ચ કોષ્ઠેવાતમકોપની ॥ ન ચ વૃષ્યા
નચક્ષુષ્યા વિષ્ટમ્બ્ય ચ વિપચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

સર્વ પ્રકારની વાલોબ-ભારે, મધુર, શીતલ, બલધન, રક્ષસ્વભાવવાળી, સ્નેહયુક્ત, અને બળવાન પુષ્પોને ખાવા યોગ્ય છે. ૩૦ તે રક્ષ, કષાય, કોઠાના વાયુને કાપિત કરનાર, શરીરને દુર્બલ કરનાર, વિષ્ટમ્બ કરનાર, દુર્ગર, તથા નેત્રોને હિતકારક નથી. ૩૧.

તુવેર વિગેરેના ગુણ.

આઠકીકફપિત્તઘ્નીવાતલાકફવાતનુત્ । અવલ્ગુજઃસૈદ્ગજો નિષ્પાવાવાતપિત્ત-
લાઃ ॥ ૩૨ ॥ કાકાળ્ડોલાત્મગુપ્તાનાંમાષવત્ફલમાદિશેત્ । દ્વિતીયોઽયંશ્મી-
ધાન્યવર્ગઃપ્રોક્તોમહર્ષિના ॥ ૩૩ ॥

તુવેર—કફ અને પિત્તને નષ્ટ કરનાર અને વાતકારક છે. ખાવચીનાં બી, વાત અને કફનો નાશ કરે છે. મનવાડ (ચક્રમર્દ કુંવાડીયો)નાં બીજ પણ તે ગુણવાળાં છે. નિષ્પાવ વાત પિત્તને કરનાર છે. કોલસિમ્બી અને કોચનાં બી પણ અડદના જેવાં ગુણવાળાં છે. આ પ્રકારે મહર્ષિ આત્રેયજીએ આ શ્મી ધાન્યવર્ગ નામના બીજા વર્ગનું કથન કર્યું. ૩૨-૩૩.

અથ માંસ વર્ગ.

પ્રસહ પશુ અને પક્ષીયોનાં નામ.

ગોસ્વરાશ્વતરોષ્ઠાન્દ્રાપિર્ક્ષિર્ક્ષવાનરાઃ । વૃકોવ્યાઘ્રસ્તરક્ષુશ્ચ વન્નુમાર્જારમૂષિકાઃ
॥ ૩૪ ॥ લોપાકોજમ્બુકઃશ્યેત્તોવાન્તાદશ્ચાષવાયસૌ । શ્વશ્ચગ્રીમધુદ્ધામાસોઽ-
ધ્રોલૂકકુલિક્કાઃ ॥ ૩૫ ॥ ધૂલીકાકુરરશ્ચેતિપ્રસહામૃગપક્ષિણઃ ॥ ૩૬ ॥

ગાય, મધેડુ, ખચ્ચર, ઉટ, ઘોડો, શાદુલ, સિંહ, રીંછ, વાંદર, ઘેટું, વાધ, ચિત્તો, નાળવો, બીલાડી, ઉદર, લોપાક, ગીધ, શકરોખાજ, કુતરાં, નીલકંઠ, કૌઆ, ખાજ, હોલો, ચિડા, ઝંગર, ટીટોડી આ જાનવરોને પ્રસહ કહે છે. ૩૪-૩૫-૩૬.

ભૂમિશયનાં નામ.

શ્વેતઃશ્યામશ્ચિત્રપૃષ્ઠઃકાલકઃકાકુલીમૃગઃ । કુષીકાચિલ્લકોમેકોગોધાન્ત્કમણ્ડ-
કૌ । કદલીનકુલઃશ્વાવિદિતિભૂમિશ્ચયાઃસ્મૃતાઃ ॥ ૩૭ ॥

શ્વેતમૃગ, કાળોમૃગ, ચિત્રપૃષ્ઠમૃગ, કાલકમૃગ, કાકુલીમૃગ, કુચિકા, ચકલી, દેડકુ, જાહ, ચક્રક, મન્ડક, કઠલી નકુલ, (નીલા) અને શ્વાવિતપશુને ભૂમિશય કહે છે. ૩૭.

અનૂપ છવોનાં નામ.

સુમરુશ્વરઃસ્વક્ષોમહિષોગવયોગજઃ ।

ન્ય રુકુર્વરાહશ્ચાનૂપામૃગાઃસર્વેરુસ્તથા ॥ ૩૮ ॥

નંગલી સુઅર, ચમરમઉ, જેડા, પાડા, રોઝ, હાથી, હરણુ, કુકર અને ૩૩ આક્રિ સર્વ મૃગ, આ સર્વને અનૂપ કહે છે. ૩૮.

જળચર અને જળશય પક્ષીઓનાં નામ.

કૂર્મઃકર્કટકોમત્સ્યઃશ્ચિશુમારસ્તિપિક્કિલઃ । શુક્તિશંસ્વોદ્રકુમ્ભીરચુલુકીમકરાદ-
યઃ ॥ ૩૯ ॥ ઇતિવારિશ્ચયાઃપ્રોક્તાવક્ષ્યન્તે વારિચારિણઃ । હંસઃક્રૌશ્ચાવલાક-
ચ્ચકઃકારણદ્વઃપ્લુવઃ ॥ ૪૦ ॥ શરારીપુષ્કરાહશ્ચકેશરીમાનતુણ્ડિકઃ । મૃગાલ-
કળ્થોમદ્ગુશ્ચકાદમ્બઃકાકતુણ્ડકઃ ॥ ૪૧ ॥ ઉત્ક્રોશ્ચઃપુણ્ડરીકાક્ષોમેઘરાવોઽન્બુ
કુવકુટી । આરાનન્દીમુખીવાટીમુમુલાઃસહચારિણઃ ॥ ૪૨ ॥ રોહિણીકામકા-
લીચસારસોરજાંઘણીઃ । ચક્રવાકાસ્તથાન્યેચસ્વગાઃસન્ત્યમ્બુચારિણઃ ॥૪૩॥

કાચબો, કેંકડા, માછલી, શિશુઆર, તીર્થંગલ માછલી, છીપ, શંખ, કુમ્ભી, ચિરકી તથા મગર આ સર્વને જલશય જીવ કહેછે. હંસ, ક્રૌંચ, બગલા, વલાકા (એક પ્રકારનું બગલું, કારંડવ પ્લવ, શરારિ, પુષ્કર, કેશરી માનતુન્ડિક મૃગાલકંઠ, મદ્ય, (હારિલ) કાદમ્બ (બતક) કાકતુંડક, કુરરી, પુંડરીકાત્રે, મેઘરાવ, જલકુકડી, આરા, નંદીમુખી વાટી, મુમુખા, સહરચારિણી, રોહીણી કામકાલી, સારસ, રક્ત શર્પક, ચક્રવો આ સર્વ જળચારી કહેવાયછે તથા તે સિવાય બીજાં પણ જળમાંથી માછલાં પકડનાર પક્ષી વિશેષ જળચારી કહેવાય છે. ૩૯-૪૦-૪૧-૪૨-૪૩.

નંગલ પશુઓનાં નામ.

પૃષ્ઠતઃશ્ચરભોવામઃશ્વદંડ્પ્રામૃગમાતૃકાઃ । શ્ચશોરણૌકુરુશ્ચગોર્કર્ણઃકોટ્કારકઃ ૪૪
ચારુશ્ચોરણૌચશ્ચમ્બરઃકાલપુચ્છકઃ । ઋષ્યશ્ચતરપોતશ્ચવિજ્ઞેયાજાઙ્ગલામૃગાઃ

ચિત્ર હરણુ, મહાશૃગ, હરણુ, કસ્તુરીમૃગ, શ્વદંડા, મૃગ, માત્રિકા, ખર ગોશ, ઉરણુ, કુરંગ, ગોર્કર્ણ, કોશકારક, ચાટ્ક, હરિણુ, તામ્રવર્ણનું હરણુ, સાખર, કાળપુચ્છક, રૂખ, તરપોત આ સર્વને નંગલના મૃગ કહેછે. ૪૪-૪૫.

વિષ્કિર પક્ષીઓનાં નામ.

લાવોવર્તીરકશ્ચૈવવાર્તીકઃ । ચકોરશ્ચોપચક્રશ્ચકુવકુટોરક્ત-
વર્ષકઃ ॥ ૪૬ ॥ લાવાગ્રાવિષ્કિરાસ્ત્વેતેવક્ષ્યન્તેવર્ષકાદયઃ । વર્ષકોવાર્ષિકા-
ચૈવવહીતિતિરિકુવકુટૌ ॥ ૪૭ ॥ કક્કસારપદન્દ્રામગોનદપિરિષ્કિરાઃ । ક્રક-
રોઽવકરશ્ચૈવવરા મેતિવિષ્કિરાઃ ॥ ૪૮ ॥

લવ, વર્તીરક, વર્તીકકર્ષીજલ, ચકોર, ઉપચક્ર, કુકુટ તથા રક્ત વર્ષક આ લવાદિ વિષ્કિર કહેવાયછે. આવર્ષકાદિક કહેછે. વર્ષક, વર્ષિકા મોર, તેતર, કુકુટ, કેકસાર, પદન્દ્રામ, ગિરિવર્ષક, કકર, અવકર, અને વરાહ આ સર્વને પણ વિષ્કિર કહેછે. ૪૬-૪૭-૪૮

પ્રતુદ પક્ષિઓનાં નામ.

શતપત્રોમૃગરાજઃકોયટ્ટીજીવજીવકઃ । કેરાતઃકોકિલોઽપ્યુદોગોપાપુત્રઃપ્રિયાત્મજઃ ॥ ૪૯ ॥
 લઢ્દાલદૃષકોવધુર્વટહાદિણ્ડિમાનકઃ । જલ્લુન્દુનિવાકાવલોહપૃષ્ઠકુ-
 લિઙ્ગકાઃ ॥ ૫૦ ॥ કપોતશુકસારઙ્ગાશ્ચિરિટીકં યષ્ટિકાઃ । સારિકાકલવિક્ક-
 શ્ચતકોઽઙ્ગારચૂદકઃ । પારાવતઃપાણ્ડવિકસ્ત્યુક્તાઃપ્રતુદાદ્વિજાઃ ॥ ૫૧ ॥

શતપત્ર, ભુંગરાજ, કોયટ્ટિ, શ્વશ્વક, કેરાત, કોકિલ, અપ્યુદ, ગોપાપુત્ર, પ્રિયાત્મજઃ
 લટવા, લટ્પિક, નકુલ, વટલા, ડીંડીમાનક, જટી, કુંદુભીવાક, અવલોહ, પૃષ્ઠ કુલિંગક,
 કપોત (હોલો) શુક (પોપટ), સારંગ, ચિરટી કંકુયટ, સારિકા, કલવિક અંચાર ચૂડક,
 પારાવત, પાન્ડવીક, આ સર્વ પક્ષીઓને પ્રતુદ કહેછે, તથા દ્વિજ પશુ કહેછે. ૪૯-૫૦-૫૧.

પ્રસહ્યમક્ષયન્તીતિપ્રસહાસ્તેનસંશ્ચિતાઃ ॥ ૫૨ ॥ મૂશયાબેલવા સિત્વાદાનૂપાનૂપ-
 સંશ્રયાત્ । જલ્લોદેશ્ચાઙ્ગજલજાજલચર્યાઙ્ગલેષરાઃ । સ્થલજાજાઙ્ગલાઃપ્રોક્તા-
 મૃગાજાઙ્ગલચારિણઃ ॥ ૫૩ ॥ વિકીર્ચ્યવિષ્કિરાશ્ચેતિપ્રતુદપ્રતુદાઃસ્મૃતાઃયોનિર-
 ણ્ણવિદ્યાત્વેષાંમાંસાનાંપરિકીર્તિતા ॥ ૫૪ ॥

જે શ્વ બળપૂર્વક પોતાના ભોજનની સામગ્રીને ગ્રહણ કરીને ખાયછે તે સર્વને પ્ર-
 સહ કહેછે. જે પૃથ્વીમાં દર બનાવીને રહેછે તેને વિલેશય કહેછે. જળના નજીક વાસકર-
 નાર અનુપસંચારી કહેછે. જળમાં રહેનારને જળશય કહેછે. જળમાં વિચરનારને જળચર
 કહે છે. સ્થળચરશ્વે જે જંગલમાં રહે છે તેને જંગલ કહે છે. ચાંચથી ઉખેડનાર તથા
 પંચાથી ઉખેડી ખાનારને વિષ્કર કહેછે. કીડા વિગેરે પંચાથી દખાવી ચાંચથી ખાનારને
 પ્રતુદ કહે છે. આ પ્રકારે માંસોના આઠ પ્રકારના થોની વર્ણન છે. ૫૨-૫૩-૫૪

પ્રસહાદિના માંસના ગુણ.

પ્રસહામૂશયાનુપવારિજાવારિચારિણઃ । ગુરુષ્ણાસ્તિગ્ધમધુરા વલોપચયવર્દ્ધનાઃ ॥ ૫૫ ॥
 વૃષ્યાઃપરંવાતરાઃકફપિત્તાભિવર્દ્ધિનઃ । હિતાવ્યાયામનિત્યાનાંનરા-
 દીમાગ્રયશ્ચયે ॥ ૫૬ ॥

તેમાં પ્રસહ, બિલેશય, અનુપસંચારી, જલશય અને જળ સંચારી શ્વોનાં માંસ
 ભારે, ગરમ, સ્નિગ્ધ, મીઠાં બળવર્દક છે. વ્યાયામ કરનાર અને દિપ્તાગ્નિ મનુષ્યોને હિત-
 કારક છે. ૫૫-૫૬.

પ્રસહાનાંવિશેષેણમાંસમાંસાશિનાંમિષક્ । જીઘ્ણાર્ણોમ્રહ્ણીદોષશોષાર્ત્તાનાંમયો-
 જયેત્ ॥ ૫૭ ॥

વેદને ઉચિત છે કે જીના અને સંગ્રહણી તથા તૃપાથી પીડીત મનુષ્યોને માટે પ્રસહ
 શ્વોના માંસને ઉપયોગ કરવો. ૫૭

લાવાગ્નોવૈષ્કિરોવર્ગઃપ્રતુદાજાઙ્ગલામૃગાઃ । લઘવઃશીતમધુરાઃ સકષાયાહિતાનૃ-
 ગામ્ ॥ ૫૮ ॥ પિત્તોત્તરેવાતમધ્યેસન્નિપાતેકફાનુગે । વિષ્કિરાશ્ચેતિપ્રતુદાઃસ્મૃતાઃ
 સહાલ્પાન્તરાગુણૈઃ ॥ ૫૯ ॥

લવાથી લઘુ વિઠ્ઠિર વર્ગ, તથા પ્રતુદ અને ભંગલ જીવોનાં માંસ હલકાં, શીતલ, મધુર, કષાય, હોય છે. આ જીવોનાં માંસની કાંજ પિત પ્રધાન, વાત મધ્ય, કફલિન સન્નિ-
પાતમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ. વર્તકથી: લઘુ વિઠ્ઠિરપક્ષીયોનું માંસ પ્રસદ્ધ જાતિયોના પક્ષિ-
યોથી કાંઈક યોગ્ય ગુણવાળા છે. ૫૮-૫૯

બકરાના માંસના ગુણ.

નાતિશીતરુસ્તિગ્ધમાંસમાજમદોષલમ્ ।

શરીરધાતુસામાન્યાદનમિષ્યન્દિબુંહણમ્ ॥ ૬૦

બકરાનું માંસ અધિક શીતલ તેમ અધિક ભારે અને અધિક સ્નિગ્ધ હોય છે. તે
દોષોને કોપિત કરતું નથી. મનુષ્યનાં શરીર અને ધાતુને અનુકુળ હોવાથી અનભિષ્યન્દી
તથા પુષ્ટિકારક હોય છે. ૬૦.

ઘેટાના માંસના ગુણ.

માંસમધુરશીતત્વાદ્ગુરુબુંહણમાવિકમ્ । યોનાવજાવિકેમિશ્રેણેન્દ્રસ્ત્વસ્ત્રિશ્ચેતે
॥ ૬૧ ॥ સામાન્યનોપદિષ્ટાનાંમાંસાનાંસ્વગુણૈઃપૃથક્ । કેવાશ્ચિદ્ગુણવૈશેષ્યાદ્વિ-
શેષપદેક્ષ્યતે ॥ ૬૨ ॥

ઘેટાનું માંસ મીઠું, શીતળ હોવાથી ભારે હોય છે. અને બૃહથુ (ધાતુ વર્ધક) હોય
છે. બકરી તથા ઘેટાં આદિના સંસર્ગથી જે જીવ દત્તપત્ર થાય છે તેના માંસના ગુણનો
કાંઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ૬૧. માંસોના જે સામાન્ય ગુણ કહ્યા તેમાંથી કયા કયા
પશુપક્ષીનાં માંસના ગુણમાં વિષમતા હોય છે તેનું જુદું વર્ણન કરીએ છીએ. ૬૨.

ભારના માંસના ગુણ.

દર્શનશ્રોત્રમેધામિવગદર્પણરાયુષામ્ ।

બહીંહિતતમોબલ્યોવાતગ્રોમાંસથુક્રલઃ ॥ ૬૩ ॥

ભારનું માંસ, દ્રષ્ટિ, કાન, બુદ્ધિ, અગ્નિ, અવસ્થા વર્ણ, સ્વર, અને વાયુને હિતકાર-
ક છે તથા બળકારક, વાતનાશક, માંસ વર્ધક અને વીર્યજનક છે. ૬૩.

હંસના માંસના ગુણ.

ગુરુણસ્તિગ્ધમધુરાઃસ્વરવર્ણબલપ્રદાઃ ।

બુંહણાઃથુક્રલાશ્ચાક્તાહંસાસ્તનાશ્ચનાઃ ॥ ૬૪ ॥

હંસનું માંસ ભારે, ગરમ, સ્નિગ્ધ, મધુર, સ્વર અને વર્ણપ્રદ, બળકારક, ધાતુ-
વર્ધક, વીર્યજનક અને વાતનાશક છે. ૬૪.

ચુરમાના માંસના ગુણ.

સ્તિગ્ધાશ્ચોષ્ણાશ્ચવૃષ્યાશ્ચબુંહણાઃસ્વરબોધનાઃ ।

બલ્યાઃપરંવાતહરાઃસ્વેદનાશ્ચરણાયુધાઃ ॥ ૬૫ ॥

ચુરમાનું માંસ, સ્નિગ્ધ, ગરમ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, સ્વરકારક, બળવર્ધક, વાતનાશક
અને સ્વેદકારક છે. ૬૫.

ધન્વાનુપના માંસના ગુણ.

ગુરુષ્ણમધુરોનાતિધન્વાનૂપનિષેવણાત્ ।

તિત્તિરિઃસન્નયેન્નાગ્રંચીન્દોષાનનિલાલ્વણા ॥ ૬૬ ॥

અનૂપસંચારી જીવોનાં માંસ તથા જંગલી જીવોનાં માંસ અધિક ભારે નહિ, અધિક ચરમ નહી, અને અધિક મીઠાં હોતાં નથી. તેતરનું માંસ વાત પ્રધાન, સન્નિપાતને જીતનાર છે. ૬૬.

કપીજલ પક્ષીના માંસના ગુણ.

પિત્તશ્લેષ્મવિકારેષુસરક્તેષુકપિજ્જલાઃ ।

મન્દ્વાતપુષ્પસ્યન્તેશૈત્યમાધુર્ય્યલાઘવાત્ ॥ ૬૭ ॥

કપીજલ પક્ષીનું માંસ યોગ્ય વાયુવાળું, પિત્ત ક્ષયિકાર તથા રક્તવિકારોને જીતનાર છે કેમકે તે શીતલ, મધુર અને હલકું છે. ૬૭.

લવાનું માંસ.

લાવાઃકષાયમધુરાલઘવોઽગ્નિવિવર્ઘ્નનાઃ ।

સન્નિપાતમશ્મનાઃકટુકાશ્ચવિપાકતઃ ॥ ૬૮ ॥

લવાનું માંસ કષાય, મધુર, હલકું, અગ્નિવર્દક છે તથા સન્નિપાતને શાંત કરનાર છે તેમજ વિપાકમાં કટુ હોય છે. ૬૮.

કપ્યુતરના માંસના ગુણ.

કષાયમધુરાઃશીતારક્તપિત્તનિવર્હણાઃ । વિપાકેમધુરાશ્ચૈવકપોતાગૃહવાસિનઃ ॥ ૬૯ ॥ તેભ્યોલઘુતરાઃકિશ્ચિત્કપોતાવનવાસિનઃ । શીતાઃસંગ્રાહિણશ્ચૈવસ્વલ્પયૂષાશ્ચતેમતાઃ ॥ ૭૦ ॥

ધરમાં રહેનાર કપ્યુતરનું માંસ કષાય, મધુર, શીતલ, રક્તપીત્તનાશક, તથા વનમાં રહેનાર કપ્યુતરોનું માંસ ધરના કપ્યુતર કરતાં હલકું છે. વિપાકમાં મધુર છે, શીતલ છે, સંગ્રાહી છે, અને યોગ્ય ગુણવાળું છે. ૬૯. ૭૦.

પોષ્ટના માંસના ગુણ.

શુક્રમાંસંકષાયામ્લંવિપાકેરુક્ષશીતલમ્ ।

શોષકાસક્ષયહિતંસંગ્રાહિલઘુદીપનમ્ ॥ ૭૧ ॥

પોષ્ટનું માંસ કસૈલું, વિપાકમાં ખાટું, રક્ષ તથા શીતલ છે. શોષ, ખાંસી ક્ષયમાં સાર છે. સંગ્રાહી, હલકું અને અગ્નિવર્દક છે. ૭૧.

સસલાનું માંસ.

કષાયવિશદોરુક્ષઃશીતઃપાકેકટુર્લઘુઃ ।

શશઃસ્વાદુઃમશ્નસ્તશ્ચસન્નિપાતેઽનિલાવરે ॥ ૭૨ ॥

સસલાનું માંસ—કસૈલું, વિપાક, રક્ષ, શીતલ, પાકમાં કટુ અને મધુર છે. તેને માંસ રસ હીનવાત સન્નિપાતમાં હિતકર છે. ૭૨.

ત્રિડિયાના માંસના ગુણ.

ષટકામધુરાઃસ્તિગ્ધાવલગ્નુકવિવર્દનાઃ ।

સન્નિપાતપ્રજ્ઞમનાઃજ્ઞમનામારુતસ્યચ ॥ ૭૩ ॥

ત્રિડિયાનું માંસ, મધુર, ચિકણું, અળવર્ધક, વીર્યજનક, સન્નિપાત નાશક તથા વાયુ-
ને ઘાત કરનાર છે. ૭૩.

ગોહડના માંસના ગુણ.

મધુરાઃકટુકાઃપાકેત્રિદોષજ્ઞમનાઃશિવાઃ ।

લઘવોબદ્ધવિષ્મૂત્રાઃશીતાશ્ચૈનાઃપ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૪ ॥

શ્રગાલનું માંસ મધુર, પાકમાં કટુ, તથા ત્રિદોષનાશક હોય છે. અને મૃગ વિશેષનું
માંસ હલકું, મળમૂલને બંધ કરનાર તથા શીતલ છે. ૭૪.

ગોધાવિપાકેમધુરા કષાયકટુકારસે ।

વાતપિત્તપ્રજ્ઞમનીચંદ્રહણીબલવર્દિની ॥ ૭૫ ॥

ગોહનું માંસ વિપાકમાં મીઠું છે. રસમાં કષાય તથા કડવું છે. અને વાત પિત્ત
નાશક, પુષ્ટીકારક તથા અળવર્ધક છે. ૭૫

શ્વલ્લકોમધુરામ્લસ્ત્રવિપાકેકટુકઃસ્મૃતઃ ।

નરતાપ્ત્તકફઘ્નશ્ચકાસસ્વાસહરસ્તથા ॥ ૭૬ ॥

શેહનું માંસ મધુર, ખાટુ, વિપાકમાં કટુ તથા વાત પિત્ત અને કફને નષ્ટ કરનાર
તથા ખાંસી અને દમને હરનાર છે. ૭૬

શૈવલાહારમોજિત્વાત્સ્વપ્નસ્યચવિવર્જનાત્ ।

રોહિતોદીપનીયશ્ચલઘુપાકોમહાબલઃ ॥ ૭૭ ॥

રોહી માછલી સિવાર ખાય છે તથા નિંદ્રા રહિત છે જેથી તેનું માંસ દીપન, લઘુ
પાકી અને અત્યંત અળકારક છે. ૭૭

ગુરુષ્ણમધુરાવલ્યાચંદ્રહણાઃપવનાપહાઃ ।

મત્સ્યાઃસ્તિગ્ધાશ્ચવૃષ્યાશ્ચબહુદોષાઃપ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૮ ॥

બીજી માછલીઓ—આરે, ગરમ, મધુર, અળકારક, બુદ્ધિ, વાત નાશક, સ્નિગ્ધ, વીર્ય
વર્ધક, તથા બહુજ દોષોને કરનાર છે. ૭૮

બલ્યોવાતહરોવૃષ્યશ્ચક્ષુષ્યોબલવર્દનઃ ।

મેઘાસ્મૃતિકરઃપથ્યઃશોષઘ્નઃકૂર્મઽચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

કાચ્યાના માંસના ગુણ.

કાચ્યાનું માંસ અળકારક, વાતનાશક, વીર્યવર્ધક, નેત્રોને હિતકારી, બુદ્ધિ અને
સ્મૃતિને વધારનાર પથ્ય અને શોષનાશક છે. ૭૯

સ્નેહનંહણંવૃષ્યંશ્રમઘ્નમનિલાપહમ્ ।

વરાહપિશિતંબલ્યંરોચનંસ્વદનંરુ ॥ ૮૦ ॥

સૂઅરુનું માંસ સ્નેહન, બૃહણ્ણુ, વીર્યવર્દક, અમનાશક, વાતહર, બલવર્દક, શ્મિ કરનાર, સ્વેદનનક અને ભારી છે. ૮૦

રોઝના માંસના ગુણ.

ગવ્યકેવલવાતે પીનસેવિષમજ્વરે ।

શ્વકાસશ્રમાત્યાપ્તેમાંસક્ષયહિતશ્ચક્ત્ ॥ ૮૧ ॥

રોઝનું માંસ જે જગ્યાએ કેવલ વાતજ પ્રધાન છે અને કફ તથા પિત્ત ન હોય એવા પ્રતિશાસ્ત્ર અને વિષમ જ્વરમાં, સુડી ખાંસી, બ્રમ, ભસ્મકામિ અને ક્ષયને દિત-કારી છે. ૮૧

પાડાના માંસનો ગુણ.

સ્નિગ્ધાણપચુત્વૃષ્યંમાહિષંગુરુતર્પણમ્ ।

દાઢ્યઘૃહસ્વમુત્સાહંસ્વપ્નશ્ચજનયત્યપિ ॥ ૮૨ ॥

પાડાનું માંસ, ચિકણ્ણુ, ઉષ્ણ, મધુર, વૃષ્ય, બૃહણ્ણુ, શરીરને દ્રઢ કરનાર અને બૃહત્વ સાહસ, નિદ્રાને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૮૨

ધંકાના ગુણ.

ધાર્તરાષ્ટ્રચકોરાણાંદક્ષાણાંશિશ્વિનામપિ ।

સ્યુરણ્ણાનિચહિતાનિચ ॥ ૮૩ ॥ રેતઃક્ષીણેષુકાસેહૃદ્રોગેષુ

ક્ષેતેષુચ । મધુરાણ્યવપાકીનિત્તયોરુલ્કગણિચ ॥ ૮૪ ॥

હંસ, ચક્રાર, મુરગો, મોર, ચિડે એ સર્વનાં ધંકાં હૃદયગિ, અને ક્ષત રોગમાં દિત-કારક છે તથા મધુર, અવિપાકી અને શીઘ્ર બળવર્દક છે ૮૩-૮૪

માંસની ઉત્કૃષ્ટતા.

શરીરઘ્નૃહણેનાન્યત્દાઢ્યર્થમાંસાદ્વિશિષ્યતે ।

ઈતિવર્ગસ્ત્વૃત્તીયોઽયંમાંસાનાં પરિકીર્તિતઃ ॥ ૮૫ ॥

જેટલા પ્રકારના પદાર્થ શરીરને પુષ્ટ કરનાર છે તેમાં માંસ પ્રધાન છે. આ પ્રકારે આ માંસ વર્ગ નામના ત્રીજા વર્ગનું કથન કરવામાં આવ્યું. ૮૫

इति मांसवर्ग.

अथ ज्ञाकवर्ग.

पाठातुषाशठीज्ञाकंवास्तुकंसुनिषण्णकम् ।

विद्याद्ग्राहित्रिदोषग्रंभिन्नवर्षस्तुवास्तुकम् ॥ ८६ ॥

પાઠા, ઉષા, સાઠી, સુનિષણ્ણુ (ત્રોપતિયાં શાક) આ સર્વ શાક ગ્રાહી તથા ત્રિ-દોષ નાશક છે અને બધુઆનુ શાક મળવર્ધક અને ત્રિદોષ નાશક છે. ૮૬

મકાઇનું શાક.

ત્રિદોષક્ષાપ્તોઽજ્યાકાકમાચીરસાયની ।

નાત્તૂષ્ણશાંતવીર્યાચભેદનીકુષ્ઠનાશિની ॥ ૮૭ ॥

મકાઇનું શાક ત્રિદોષને શાંત કરનાર, વીર્યવર્ધક રસાયન, વીર્યમાં બહુ ગરમ નહીં અને બહુ શીતલ નહીં, મળવેધક અને કુષ્ટ નાશક છે. ૮૭

રાજક્ષવકના ગુણ.

રાજક્ષવકશાકન્તુત્રિદોષશ્મનંલઘુ ।

ગ્રાહિશસ્તંવિશેષેણગ્રણ્યર્શોવિકારિણાઃ ૮૮ ॥

રાજક્ષવક, બવક, સરસવ, દુધીનું શાક ત્રિદોષને શાંત કરનાર, હલકું, વિશેષે કરીને ગ્રહણી અને અર્શ રોગમાં હિતકારક છે. ૮૮

કરાલ શાકના ગુણ.

કાલશાકન્તુકટુકંદીપનંગરશોફજિત્ ।

લઘૂષ્ણવાંતલંરુક્ષંકરાલંશાકમુચ્યતે ॥ ૮૯ ॥

કાળી તુળસીનું શાક કડવું, દીપન, ત્રિપ વિકાર, તથા સોબને નષ્ટ કરનાર છે. કાળી તુળસીનું શાક હલકું, ઉષ્ણ, વાતકારક અને રક્ષ છે. ૮૯

ખાટી લુણી.

દીપનીચોષ્ણવીર્યાચગ્રાહિણીકફમારુતે ।

પ્રશ્નસ્યતેઽમ્લચાક્ષેરીગ્રહણ્યર્શોહિતાચસા ॥ ૯૦ ॥

ખાટી લુણીનું શાક અગ્નિ દીપક, ઉષ્ણવિર્યા ગ્રાહી, તથા કફ અને વાયુના રોગોમાં, ગ્રહણીમાં અને રશમાં હિતકર્તા છે. ૯૦

પોથીનું શાક.

મધુરામધુરાપાકેભેદનીશ્લેષ્મવર્દિની ।

વૃષ્યાન્નિગ્ધાચશીતાચમદગ્નીચાપ્યુપોદકા ॥ ૯૧ ॥

પોથીનું શાક મધુર, પાકમાં પથુ મધુર, મળવેધક, કફવર્ધક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીતળ અને મદવિનાશક છે. ૯૧

તાંદળબની બાણ.

રુદ્રોમદ્વિષ્ણશ્ચપ્રશ્નસ્તોરક્તપિત્તિનામ્ ।

મધુરોમધુરઃપાકેશીતલસ્તળ્ડુલીયકઃ ॥ ૯૨ ॥

તાંદળબની બાણનું શાક રક્ષ, મદવિકાર, તથા વિષવિકાર, નાશક, રક્તપિત્તમાં હિત-કર્તા, રસ તથા પાકમાં મધુર અને શીતળ હોય છે. ૯૨

મજ્જાદિ શાકોના ગુણ.

મજ્જાકર્ણીવેત્રાગ્રંથુવેલાવનતિક્તકમ્ । કર્કોટકાવલ્ગુજકૌ
પટાલંજ લાદનીવૃષ્ । વ્યાગિન્નાર્કુષ્ઠાકેવુકંસકાટંક ॥૧૩॥
નાલંકલાયંગે જિહાવાર્તાકંતિલપર્ણિકા । કુલકંકર્કશંનિમ્બં
શાકંપર્પટકશ્ચયત્ । કફપિત્ત રંતિક્તશીતંકદુવિપચયતે ॥૧૪॥

મજ્જા, વેત (નેતર)નો અગ્રભાગ, કુચેલા, વનતિક્તક, કડવીદાડકી, આવચી, પરવળ
સ્તવેલીયો, અરડુસીનાં પુલ, શાર્ગૃષ્ટિ (મહાકારંજ) કેવુક, કારેલાં, નાળા (અળવી)નું શાક,
મટર, ભોં પાથરીનાં પાન, રીંગણાં, તિલપર્ણિકા, પટાળ, લીંબડો, પિત્તપાપડો એ સર્વ
શાક કફપિત્તનાશક, કડવાં તીખાં, કંડાં અને પાકમાં કડવાં હોય છે. ૯૩-૯૪

મુખ્ય શાકોના ગુણ.

સર્વાણિસૂપ્યશાકાનિફલ્લીચિલીકમ્બુકઃ ॥ આલ્કાનિચસર્વાણિસપત્રાણિકટ્ટિ
જ્જરઃ । જ્ઞણશાલ્મલિપુષ્પાણિકર્વુદારઃ સુવર્ચલા ॥ ૧૫ ॥ નિષ્પાવઃકોવિદાર-
શ્ચપ્તુરશ્ચાસ્તુપર્ણિકા । કમારજીવોલોટ્ટાકપાલકુયામારિષસ્તયા ॥ ૧૬ ॥ કલ્ક-
મ્બોનાલકાશ્મર્યઃકુસુમ્બટ્કધૃમકૌ । લક્ષ્મણશ્ચમ્પુષ્પાટોનલિનીકાકુવેરકઃ ॥
૧૭ ॥ લોગિકાયવશ્ચાકશ્ચકૂષ્માણ્ડકમવલ્ગુજઃ । યાતુકઃશાલકલ્યાણોત્રિપર્ણી-
પીલુપર્ણિકા ॥ ૧૮ ॥ શાકંગુરુચરુક્ષશ્ચપ્રાયોવિષ્ટમ્બ્યજીર્યતિ । મધુરંશીતવીર્ય
શ્ચપુરીષસ્યચમેદનમ્ ॥ ૧૯ ॥

સર્વ પ્રકારનાં દાળવાળા અન્નેનાં શાક ભાંગરો, ચિત્રક, તુંબ્યડી, સંપૂર્ણ આલુ,
આલુઓનાં પાન, કટીંજર શશુ તથા સેમળાના કુલ, સફેદ કચનારની કળી, તલવણી,
કોવિદાર, પતંગ, મુસાકર્ણી, કુમાર, જીવકશાક, નાડી શાક, ઉપલેટ, ડાંબો, કલંબો, ગુગળ,
અશ્મર્યુ, કસંબો, વૃકધુમક, હનમાનવેલો, કુંવાડીયો, કમળ, શહવૃત, લુણી, ચીલી, બૂર-
કોળું, આવચી, શ્વેતશાલીપર્ણી, જવંતી, મોટો સમેરવો અને ઘોળાં ટીડારાં એ સર્વનું
શાક ભારે, શક્તિ, જલદી ન પચનાર, મીઠું અને શીતવીર્ય તથા મળવેધક છે. ૯૫ થી ૯૯.

શાકોની સાધારણ વિધિ.

સ્વિન્નિષ્પીઢિતરસંસ્નેહાદ્યતત્પ્રશસ્યતે । જ્ઞણસ્યકોવિદારસ્ય કર્વુદારસ્યશા-
લ્મલેઃ ॥ ૧૦૦ ॥ પુષ્પંગ્રાહિમશ્ચસ્તશ્ચરક્તાપિત્તેવિશેષતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

સર્વ શાકોને પ્રથમ હાથીને નિચોવી દેવાં જ્ઞેષ્ઠએ ફરી તેને ઘી વિગેરેમાં સિદ્ધ
કરી વધારીને ખાવાં ઉત્તમ છે. શશુનાં પુલ, અન્ને પ્રકારના કાંચનારોના પુલ, સેમળાના
પુલ એ સર્વ સંગ્રાહી તથા કફપિત્તમાં વિશેષ હિતકર છે. ૧૦૦-૧૦૧.

ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્યપ્લક્ષપદ્માદંબુલ્લવાઃ । કષાયાઃસ્તમ્બનાઃ શ્વીતાહિનાઃ પિત્તા-
તિસારિણામ્ ॥ ૧૦૨ ॥ વાયુંવત્સાદનીહન્યાત્કફંગળ્લીરચિત્રકૌશ્રેયસીચિલ્વ-

પન્નુવાતજુ । માખં લાલ્લાલી શાકં વલાજીવન્તિજશ્ચયત્ ॥ ૧૦૩ ॥ પર્વણ્યાઃ

પર્વપુણ્યાશ્ચવાતાપેત્તહરંસ્મૃત્ । લઘુપિપ્પિલ્લાકાન્તુલ્લુકયાઃ ॥૧૦૪॥

વડ, ઉમરો, પીપળો, પીંપર અને કમળ વિગેરેનાં પાન તુરાં, સ્તંભનકર્તા, શીતલીપિં તથા પિત્તના અતિસારવાળાએને હિતકારક છે. ગળોના પાનોનું શાક વાતનાશક છે. મ-
જીક અને ચિત્રકના પાનનું શાક કફનાશક છે. ગળપીંપર અને ખીલવપર્ણી તથા બીધામાનાં પાન વાતનાશક છે. બાન્ડી (સરસડીથો) શાક તથા શતાવરીનું શાક, બધાનું શાક, જીવ-
ન્તીનું શાક, પવર્ણીનું શાક, પર્વણી શાક, પર્વ પુષ્પ આ સર્વ વાત, પિત્તનાશક છે. લાંચુલી (રતવેલીયાનું પાન) અને દીવેલાનાં પાન હલકા અને મળવેધક હોય છે (લાંચુલીનું કંદં તીક્ષ્ણ એર છે) ૧૦૨-૧૦૩-૧૦૪.

તિલવતસશાકશ્ચશાકંપશ્ચાંગુસ્યવા । વત્તલંચતુલિકામ્લમધોમાર્ગમર્વર્તકમ્ ॥

॥ ૧૦૫ ॥ રુક્ષામ્લપ્ણકામુમ્બંકફગ્રાપેત્તવર્દન । ત્રપુસૈર્વારુકંસ્વાદુરુચિદ-

મ્મિશ્ચીતલમ્ ॥ ૧૦૬ ॥ મુસ્વમિયશ્ચરુક્ષશ્ચમૂત્રલંત્રપુસંત્વતિ । પર્વારુકશ્ચસંપકં-

દાહતૃણ્ણાક્લમાર્તિજુ । વર્ષોમેદાન્યલાનિરુક્ષશ્ચીતગુરુણિચ ॥૧૦૭॥ ચિર્મિત્યે-

ર્વારુકેતદ્વર્ષોમેદહિતેતુતે । વૃષ્ણાપ્તુકંસક્ષારંમધુરામ્લંતયાલ્પુ ॥ ૧૦૮ ॥

સ્રષ્ટમૂત્રપુરીષશ્ચસર્વદોષનિવર્હણમ્ । કેલુટશ્ચકદમ્બશ્ચનદીમાષકમૈન્દુકમ્ ॥ વિષ-

દંગુરુશ્ચીતંચસમભિષ્યન્દિષોચ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

તિલશાક, તથા નેતરનું શાક, તથા ઘોળા એરંડાનું શાક, વાતલ કડવું, તિપ્પુ, ખાટું, અને મળને કહાડનાર છે. ૧૦૫. કસુંબાનું શાક રક્ષ, ખાટું, ગરમ; કફનાશક તથા પિત્તવર્ધક છે. ત્રપુસ કાકડીનું શાક મીઠું, બારે વિષ્ટંબકારક શીતળ, સુસ્વાદ અને રક્ષ છે. તેમાં ત્રપુસ કાકડીનું શાક બહુજ મુત્રને લાવનાર અને પાકેલી કાકડી-દાહ, તૃષા અને બલગમની પીડાને શાંત કરે છે. તુંબડીનું શાક મળવેધક, રક્ષ અને બારે હોય છે. ૧૦૬-૧૦૭.

મીલડું—અથવા તડપુચાનું શાક મળને વેધન કરનાર અને હિતકર્તા છે. ભૂરા કો-
ળાનું શાક મધુર, ખાટું, ખાર અને હલકું હોય છે. તથા મળમૂત્રને કહાડનાર અને સર્વ દોષોને હરનાર હોય છે, કેલુટ કદંબ, નદીમાષ એન્દુક એ સર્વ વિષદ, બારે, શીતલ તથા અભિષ્યન્દી છે. ૧૦૮-૧૦૯

ઉત્પલાનિકષાયપિપ્પિલ્લસ્કરસાળેષ્વ । તથાતાલમ્લમ્બશ્ચરુક્ષતરુજાપહમ્ ॥

॥૧૧૦॥ સ્વર્જૂરંતાલશ્ચસ્યશ્ચરક્તપિત્તક્ષયાપહમ્ ॥ શ્ચલ્લેસાલૂકક્રૌશ્ચાદનક-

શેરુકમ્ । સૃજ્ઞાટકંકલોઙ્યશ્ચુરુગિષ્ટમ્મશ્ચીતલમ્ ॥ ૧૧૧ ॥ કુમુદોત્પલના-

લાસ્તુસપુષ્પાઃસફલાઃસ્મૃતાઃ । શીતાઃસ્વાદુકષાયારુક્કફમારુતકાપનાઃ ॥૧૧૨।

આ સર્વ પ્રકારનાં કમળ કસેલાં અને રક્તપીત નાશક હોય છે. તાલજટા (તાડની કમળ જટા) ઉરઃશૂત વિકારને શાન્ત કરે છે. ખચુરની કુંપંગ, રક્તપીત અને ક્ષયને નષ્ટ કરે છે. (૧૧૦) કંહારનો કંદ, લીસ, (કમળપુષ્પ શાલૂક (ભયરુળ), પદ્મખીજ (કમળ-કાકડી) કસેર, સીંધોડાં, ઊટા કમળકંદ એ સર્વ બારે, વિષ્ટંબલ કર્તા હોય અને શીતલ

ઉ. (૧૧૧) કુમુદ અને ઉત્પલની નાશ અને તેનાં પુષ્પ, ફળ, શીતળ, મધુર, તુરાં તથા કફવાતને કોપિત કરનાર છે. ૧૧૨.

કષાયમાંપદ્મિદ્મિભરવતપિત્તહરંસ્મૃતમ્ ।

પાષ્કરન્મધુરીજંમધુરંરસપાકયોઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પુષ્કર નામના કમરનાં બી અને પુષ્પ તથા નાશ વિષ્ટંભ કરતા, રક્તપિત્તનાશક, રસ તથા વિપાકમાં મધુર હોય છે. ૧૧૩.

વલ્યઃશીતોગુરુઃસ્નિગ્ધસ્તર્પણોઽઘ્નહૃણાત્મકઃ ।

વાતાપિત્તહરઃસ્વાદુર્ઘ્ણ્યોમુજ્જાતકઃસ્મૃતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

મુંજતક (મુંજ) — મલકારક, શીતલ, ભારે, સ્નીગ્ધ, ઘૂંઢણુ, તર્પણુ, વાતાપિત્ત નાશક, સ્વાદુ અને વીર્યવર્ધક હોય છે. ૧૧૪.

વિદારી કંદના ગુણ.

જીવનોઽઘ્નહૃણોઽઘ્ણ્યઃકળ્થ્યઃજસ્તોરસાયને । વિદારીકન્દોવલ્યશ્ચમૂત્રલઃસ્વાદુશી-
તલઃ । અમ્લીકાયાઃસ્મૃતઃકન્દોઘ્રહણ્યર્શોહિતોલઘુઃ ॥ ૧૧૫ ॥ નાત્યુષ્ણઃકફવા-
ત્તગ્રોગ્રાહીશસ્તોમદાત્યયે । ત્રિદોષંબદ્ધવિષ્ણુમૂત્રંસાર્ષપંશાકમુચ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥
તદ્વત્પિષ્ઠાલુકંવિદ્યાત્કન્દત્વાચ્ચમુખપ્રિયમ્ । સર્પચ્છત્રકવર્ગ્યાસ્તુવહ્યોન્યચ્છત્ર-
જાતયઃ ॥ ૧૧૭ ॥ શ્વીતાઃપીનસકર્ચ્યશ્ચમધુરાગુર્વ્યૈવચ । ચતુર્થઃશાકવર્ગોઽયં-
પત્રકન્દફલાશ્રયઃ ॥ ૧૧૮ ॥

વિદારીકંદ છવન, ઘૂંઢણુ, વિર્યવર્ધક, સ્વરકારક અને રસાયનમાં શ્રેષ્ઠ બળ અર્પનાર, મૂત્ર લાવનાર, મીઠાં, અને શીતલ છે, આંબરના કંદ-ગૂંઢણુ અને અર્શ રોગમાં હિતકારક છે. હલકા, વધુ ગરમ નહિ તેમ કફવાતને હરનાર છે. સંગ્રાહી છે. મદાત્ય રોગમાં હિતકારક છે. સરસવનાં પાનનું શાક, ત્રિદોષોને કોપિત કરનાર, મત્તમૂત્રને બાધનાર હોય છે. ૧૧૫-૧૧૬

ઘોળા રતાળાનું શાક પણ સરસવના જેવા ગુણુવાળું છે. પરંતુ ખાવામાં તેનો કંદ પ્રિય લાગે છે. સર્પ છત્રકના સિરાય અન્ય સર્વ પ્રકારની છત્રીઓ (વરસાદમાં જમીન તથા લાકડા પર ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘોળા ટોપીઓ જેવી) શીતલ, પ્રતિશ્યામકર્તા મધુર યા ભારે હોય છે. આ પ્રકારે શાકવર્ગ નામના ૫૧, કન્દ, ફળ, શાકાશ્રિત આ યોથો વર્ગ સમાપ્ત થયો. ૧૧૭-૧૧૮.

इति शाक वर्ग.

॥ अथ फल वर्ग ॥

द्राक्षिना गुण.

તૃષ્ણાદાહજ્વર શ્વાસરક્તપિત્તક્ષતક્ષ્યાન્ । વાતાપિત્તમુદાવર્તેસ્વરભેદંમદાત્યયમ્ ॥
॥ ૧૧૯ ॥ તિક્તાસ્યતામાસ્યશોષકાન્નશ્ચાશુબ્યપોહતિ । મૃદીકાઽઘ્નહૃણોઽઘ્ણ્યામ-
ધુરસ્નિગ્ધશ્વીતલા ॥ ૧૨૦ ॥

દ્રાક્ષ—તૃપા, દાહ, તાવ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, ક્ષત, ક્ષય, વાતપિત્ત, ઉદાવર્ત, સ્વરભેદ, મદાત્મય, મોઢાની કડવાશ, શોષ, ખાંસી આ સર્વને મટાડનાર તથા પુષ્ટિકારક, વીર્યવર્ધક, મધુર, સ્નિગ્ધ, અને શીતલ છે. ૧૧૯-૧૨૦.

અભ્યુરના ગુણ.

મધુરંબૃહણંવૃષ્યંસ્વર્જરંગુરુશીતલમ્ ।

ક્ષયેઽભિઘાતેદાહેચવાતપિત્તેચતદ્વિતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

અભ્યુરંતું ફલ-મીઠું, પુષ્ટિકારક, વીર્યવર્ધક, ભારે, તથા શીતલ છે, તથા ક્ષય, અભિઘાત, દાહ અને વાતપિત્તમાં હિતકારક હોય છે. ૧૨૧.

ફલ્યુ-ફાલસાના ગુણ.

તર્પણંબૃહણંફલ્યુગુરુવિષ્ટમ્મિશીતલમ્ ।

પરુષકંમધૂકશ્ચવાતપિત્તેચશ્વસ્યતે ॥ ૧૨૨ ॥

ફલ્યુ (કઠુમર)તું—ફલ તૃપ્તિકારક, બૃહણ, ભારે, વિષ્ટમ્ભ, અને શીતલ છે. ફાલસા અને મહુડાં, વાત પિત્તમાં હિતકારક છે. ૧૨૨.

કેરીના ગુણ.

મધુરંબૃહણંબલ્યમામ્રાતંતર્પણંગુરુ ।

સસ્નેહંશ્લેષ્મલંશીતંવૃષ્યંવિષ્ટમ્મ્યજીર્યતિ ॥ ૧૨૩ ॥

પાકેલા આંખાનાં ફલ (કરી)—પુષ્ટીકારક, બલવર્ધક, તર્પણ, મીઠાં, કઠકારક, શીતલ, વૃષ્ય, અને વિષ્ટમ્ભ હોય છે અને પચી જનાર છે. ૧૨૩.

તાડ-નારીયેળ.

તાલશ્વસ્યાનિસિદ્ધાનિનારિકેલફલાનિચ ।

બૃહણસ્નિગ્ધશીતાનિબલ્યાનિમધુરાણિચ ॥ ૧૨૪ ॥

સિદ્ધ કરેલ તાડનું ફલ અને નારીયેળ પુષ્ટિકર્તા, ચિકણું, શીતલ, બલકારક અને મધુર છે. ૧૨૪.

ભવ્યના ગુણ.

મધુરામ્લકષાયશ્ચવિષ્ટમ્મિમ્બગુરુશીતલમ્ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરંભવ્યંગ્રાહિવક્રવિશોધનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

ભવ્યફલ—મીઠું, ખાટું, કસેલું, વિષ્ટમ્ભકર્તા, શીતલ, ભારે, પિત્ત-કર્ષનાશક, સંગ્રાહી અને મુખનું શોધનકરતા છે. ૧૨૫

કાચા ફળોના ગુણ.

અમ્લંપરુષકંદ્રાક્ષાવદર્યાણ્યારુકાણિચ ।

પિત્તશ્લેષ્મપ્રક્રોપીણિકર્કન્ધુલકુચાન્યપિ ॥ ૧૨૬ ॥

ખાટા ફાલસાં, દ્રાક્ષ, ખેર, બટાકા વનખેર, આ સર્વ પિત્ત, કફને કોપિત કરનાર છે. ૧૨૬.

પાકા બટાટાનાં ગુણ.

નાત્યુષ્ણંગુરુસમ્પકંસ્વાદુપાયંમુલ્લમિયમ્ ।

દ્વિજીર્યતિક્ષિપનાતિદાપ્તમારુકમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

પાકા બટાકા અધીક ગરમ નહિ તેમ મીઠા છે. મુખને પ્રિય છે. પુષ્ટિકારક છે. જલ્દી પચી જનાર તથા દોષોને અધિક કોપિત કરનાર નથી. ૧૨૭.

પારાવત ફેલના ગુણ.

દ્વિવિધંશીતમુષ્ણશ્ચમધુરશ્ચામ્લમેવચ ।

રૂપાલેવતંજ્ઞયમરુચ્યત્યગ્નિનાશનમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

પારાવત ફેલ શીતલ અને ગરમ બે પ્રકારનાં છે. જે મીઠાં થાય છે તે શીતલ છે, અને ખાટાં ગરમ છે. આ બંને પ્રકારનાં અશ્ચિ તથા ભખમક અગ્નિને નષ્ટ કરનાર છે. ૧૨૮.

અભારી વુદ.

મવ્યાદલ્પાન્તરગુણકાશ્મર્ય્યફલમુચ્યતે ।

તથૈવાલ્પાન્તરગુણનૂદમમ્લંપરુષકમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

કાશ્મીર--(સીવણુનાં) ૨૫ ભવ્યફેલના ગુણોથી કાંઈક યોડા ગુણુવાળાં છે, અને ખાટા શહુવત ફાલસાના ગુણોથી પણ ન્યુન ગુણુવાળાં છે. ૧૨૯.

ટંડકના ગુણ.

કષાયમધુરંટકુંવાતલંગુરુશ્ચીતલમ્ । કપિત્થંવિષકઠઘ્રમામંસંગ્રાહિવાતલમ્ ॥

॥ ૧૩૦ ॥ મધુરામ્લકષાયત્ત્સૌગન્ધ્યાશ્ચરુચિપદમ્ । પરિપકંસદોષઘ્નંવિષ-
ઘ્રંગ્રાહિગુર્વપિ ॥ ૧૩૧ ॥

ટંડક (હાકુસ)--કષાય, વાતકારક, ભારે અને શીતલ છે. કાથાનાં ફેલ વિષના-
શક, સ્વરને બ્રાહ્મનાર, સંગ્રાહી અને વાતકારક છે. પાકેલા કાથાનાં ફેલ મધુર, ખાટાં,
કષાય, મુગંધવાળાં હોવાથી શ્ચિકારક, ત્રિદોષનાશક, વિષનાશક, સંગ્રાહી, અને ભારે
હોય છે. ૧૩૦-૧૩૧.

બીલીના ગુણ.

ર્જરંવિલ્વાસઙ્ગુદોષલં તત્મારુતમ્ ।

સ્નિગ્ધોષ્ણતીસ્નિગ્ધાલંદાંપનંકફવાતજિત્ ॥ ૧૩૨ ॥

પાકેલાં બીલાં દુર્ગર દોષવાળું, વાયુમાં ગંધ ફેલાવનાર, ચીકણું અને ગરમ તથા
તીક્ષ્ણ હોય છે. કાચુ બીલાનું ફેલ દીપન અને કફવાતને છતનાર છે. ૧૩૨

આમના ગુણ.

વાતપિત્તકરંબાલમાર્પૂર્ણપિત્તવર્દનમ્ ।

પરુમાન્નજયેદ્વાયુંમાંસશુકલપદમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

નાના આંખાનું ફળ (કેરી) વાતપિત્તને કરે છે અને પીત્તને વધારનાર છે. પાકેલા આંખાનું ફળ (કેરી) વાતનાશક, માંસ વર્ધક, વીર્યજનક તથા બલકારક છે. ૧૩૩.

જાંબુના ગુણ.

કષાયમધુરમાયંશુરુવિષ્ટમ્બિશીતલમ્ ।

જામ્બવંકફપિત્તઘનંગ્રાહિવાતકરંપરમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

પાકેલું જાંબુ કષાય, મીઠાં, બારે, વિષ્ટમ્બકારક શીતલ, કફ પિત્ત નાશક, સંગ્રાહિ અને વાયુને કોપિત કરનાર છે. ૧૩૪.

બોરના ગુણ.

મધુરંબદરંસ્નિગ્ધંભેદનંવાતપિત્તજિત્ । તચ્છુષ્કંકફવાતઘનંપિત્તેનચવિરુદ્ધયતે ।

કષાયમધુરંશીતંગ્રાહિસિશ્ચિતિકાફલમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

પાકાં બોર—સ્નિગ્ધ, મધુર, ભેદનકર્તા, વાતપિત્ત નાશક હોય છે, સુકાં બોર વાત અને કફને હરનાર છે તથા પિત્તના વિરોધી નથી. સિચિતિકા ફલ—કષાય, મધુર, શીતલ અને સંગ્રાહી હોય છે. ૧૩૫.

ગંજેરીના ગુણ.

ગાન્ઝેરુકીકરીરશ્ચબિન્બીતોદનધન્વનમ્ ।

મધુરંસકષાયશ્ચશીતંપિત્તકફાપહમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

ગંજેરી (નાગબલા) નું ફલ અને કેરડાનાં ફલ તથા ખીમ્ખી—(ધોળાં ટીંડોરાં) તોદન, ધન્વન, (ધ્રામણ) આ સર્વ ફલ મધુર કિંચિત્ કષાય, શીતલ અને પિત્ત કફને હરનાર છે. ૧૩૬.

રાયણાં વિગેરે.

ક્ષીરિકંપનસંભાવંરાજાદનફલાનિચ ।

સ્વાદૂનિસકષાયોણેસ્નિગ્ધશ્ચીતશુરુણિચ ॥ ૧૩૭ ॥

(રાયણાં) રાયણુનાં ફળ, ફણુજ, કેળાં, ચારોળી આ સર્વ મીઠાં, કષાય, સ્નિગ્ધ, શીતલ અને બારે હોય છે. ૧૩૭.

ખાટી આમલીના ગુણ.

કષાયવિષદત્વાશ્ચસૌગન્ધ્યાશ્ચરુચિમદમ્ ।

અવદંશ્ચક્ષમંરુક્ષંવાતલંબલાંફલ ॥ ૧૩૮ ॥

ખાટી આમલીનાં ફલ તુરાં અને વિશદ્દ હોવાથી તથા સુગંધયુક્ત હોવાથી રુચિકારક હોય છે તથા ચટશી આદિમાં મેળવવા યોગ્ય ફલ અને વાતકારક હોય છે. ૧૩૮.

કદમ્બાદિના ગુણ.

નીપંસમર્ષાંપાંલુણશૂન્યંવિકક્રુતમ્ ।

પ્રાચીનામલકશ્ચૈવદેષ્ટાંપ્રાણારેચ ॥ ૧૩૯ ॥

કદમ્બ, બારંગીનાં ફળ, પીલુ ફળ, કેતકી ફલ વિક્રંકત (વિક્રો) નાં ફળ, જળ આખીનાં ફલ આ સર્વ દોષનાશક તથા ગરમીનાશક હોય છે. ૧૩૯.

ઇંગારીચું ક્ષલ વિગેરેના ગુણ.

ઇંગુદંતિત્તામધુરંસ્નિગ્ધોષ્ણંકફવાતજિત્ ।

તિન્ કંકાપિત્તઘ્નંકષાયમ્-રંલઘુ ॥ ૧૪૦ ॥

ઇંગારીયાનાં ક્ષલ-કડવાં, મધુર, ચિકણ્ડા, ગરમ, ક્ષ અને વાતને જીતનાર હોય છે. ટીબ્બનાં ક્ષણ ક્ષ પિત્ત નાશક, કષાય, મધુર અને હલકાં હોય છે. ૧૪૦.

આવળોના ગુણ.

વિદ્યાદામલકેસર્વાનરસા-લવણવર્જિતાન્ ।

સ્વેદમેદઃકફોત્કેદપિત્તરખવિનાશનમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

આમળાં આરા રસ વિના, મીઠાં, ખાટાં, કડવાં, તુરાં, ચરપરાં એ પાંચ રસનાં છે. આંમળાં, ક્ષને ઉત્કલેશને અને પિત્ત વિકારને નષ્ટ કરે છે. તથા મેદ રોગ અને અધિક પરસેવો આવવો એને દુર કરનાર છે. ૧૪૧.

બહેડાના ગુણ.

રૂક્ષંસ્વાદુકાયાસ્લંદાપ્તપિત્તરંપમ્ ।

રસાસ્ટ્-માંસમેદેષ્ટાન્દોષાન્દન્તિવિભીતકમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

બહેડા—ક્ષ, સ્વાદીષ્ટ, તુરાં, ખાટાં અને ક્ષ પિત્તને અત્યન્ત નષ્ટ કરનાર તથા રસ, રક્ત, માંસ અને મેદના સંપૂર્ણ દોષોને નષ્ટ કરનાર છે. ૧૪૨.

દાડમના ગુણ.

અમ્લંકષાયમધુરંવાતઘ્નંપ્રાહિદીપનમ્ ।

સ્નિગ્ધોષ્ણંદાડિમંદ્વચંકફપિત્તાવિરોધિચ ॥ ૧૪૩ ॥

રૂક્ષામ્લંદાડિમંચત્તુત્પિત્તાનિલકોપનમ્ ।

મધુરંપિત્તનુષેષાન્તદ્વિદાડિમમુત્તમમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

દાડિમ-ખાટાં, તુરાં, મીઠાં, વાતઘ્ન, ગ્રાહી દીપન, સ્નિગ્ધ, ગરમ હૃદયને પ્રિય તથા ક્ષ અને પિત્તથી વિરોધ નહિ કરનાર હોય છે. ૧૪૩. ખાટાં દાડિમ-ક્ષ, પિત્તઘ્નક, અને વાતને ક્રોપિત કરનાર છે. મીઠાં દાડિમ પિત્તને નષ્ટ કરનાર છે. આ બંને પ્રકારના દાડિમોમાં મીઠાં દાડિમ ઉત્તમ છે. ૧૪૪.

કેકમના ગુણ.

વૃક્ષામ્લંપ્રાહિરૂક્ષોષ્ણંવાતશ્લેષ્મણિશસ્યતે ।

અમ્લિકાયાઃફલંશુષ્કંતસ્માદલ્પાન્તરંશુષ્કૈઃ ॥ ૧૪૫ ॥

કેકમ—સંગ્રાહિ, ક્ષ, ગરમ અને વાત ક્ષનો નાશ કરનાર છે. પાકેલાં આંબલીનાં ફળ તીંતીડ કસથી ઓછા ગુણવાળા છે. ૧૪૫.

અમલવેત તથા બીજેરનાં ગુણ.

ગુણસ્તૈરેવસંયુક્તંમેદનન્ત્વમ્લવેતસમ્ । શૂલેઽરૂચૌવિવ્રન્ત્રેચ મન્દેઽપ્રામદ્યવિશયે ॥ ૧૪૬ ॥ દિકાકાસેચશ્વાસેચવમ્યાંવર્ચોગદેષુચ । વાતશ્લેષ્મસમુત્પેષુસર્વેષ્વેતે-

વુદ્ધિશ્યતે ॥ ૧૪૭ ॥ કૈશરંમાતુલુક્કસ્યલધુશીતમતોઽન્યથા । રોચનોદીપનો
હયઃસુગન્ધિસ્ત્વપ્રિવર્જિતઃ । કર્ચૂરઃકફવાતવ્રઃશ્વાસદિકાર્શસાહિતઃ ॥ ૧૪૮ ॥

અમ્લવેત—તિતિડીકના જેવા ગુણુવાળા તથા મળને બેદન કરનાર છે. ખીજોરાનાં
કૈશર શુભ, અશ્ચિ વિઅંધ, મંદાગ્નિ, મદાત્મ્ય, હિચકી, શ્વાસ, ખાંસી, ઉલ્કટી, મળરોગ
તથા વાત અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલ મંપૂર્ણ રોગ આ સર્વમાં હિતકારક છે. તથા શીતલ
અને હલકી છે. ખીજોરાનાં કૈશર સિવાય છોડાં આદિ ખીજ ભાગમાં ખીજ ગુણુ છે.
છોલેલા કચુરાનાં ફલ શુચિકારક, અગ્નિ દીપક, હૃદયને પ્રિય, સુગંધિત, કફ, વાતને નષ્ટ
કરનાર, હિચકી અને હરશ્ચમાં હિતકારક છે. ૧૪૬-૧૪૭-૧૪૮.

નારંગીના ગુણુ.

મધુરંકિશ્ચિદમ્લશ્ચહૃદ્યંમક્તપરોચનમ્ ।

દુર્જરંવાતશમનંનાગરજ્જફલંગુરુ ॥ ૧૪૯ ॥

નારંગીનાં ફળ, દુર્જર, વાતનાશક, ભારે, મીઠાં, ક્ષીચિત, ખાટાં, હૃદયને પ્રિય,
તથા ભોજનમાં શ્ચિને કરનાર છે. ૧૪૯.

બદામાદિના ગુણુ.

વાતામાષિષુકાક્ષોટમ્કૂલકનિકોચકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥ ગુરુષ્ણક્તિગ્ધમધુરાઃસોરુ-
માણાબલપ્રદાઃ । વાતઘ્નાબૃંહણાવૃષ્યાકફપિત્તાભિવર્દનાઃ ॥ ૧૫૧ ॥

બદામ, અલિષુક, અખોટ, નાનો નેપાળો, અંકોલ, ઉશ માણુફલ આ સર્વ ફળોનો
ગર્ભ ભારે, ગરમ સ્નિગ્ધ, મીઠાં, મળવર્ધક, વાતનાશક, પુષ્ટિકારક, વીર્યવર્ધક, અને કફ
તથા પિત્તને વધારનાર છે. ૧૫૦-૧૫૧.

ચારોળીના ગુણુ.

પિયાલમેષાંસદૃશંવિચાદૃષ્ણંવિદ્યાગુણઃ ।

શ્લેષ્મલંમધુરંશીતંશ્લેષ્માતકફલંગુરુ ॥ ૧૫૨ ॥

ચારોળી ગુણુમાં ઉપરના ફળોની ગર્ભની ખરોખર ગુણુવાળી છે. પરંતુ પિત્તને ઉ-
ત્પન્ન કરતી નથી. મોટી શુદ્ધી-કફકારક, મધુર, શીતલ, અને ભારે હોય છે. (સુકી ખા-
સીને મટાડનાર છે.) ૧૫૨.

અંકોલના ગુણુ.

શ્લેષ્મલંગુરુવિષ્ટમ્બિચાક્કોટફલમપ્રિજિત્ ।

ગુરુષ્ણમધુરંરુક્ષંકેશ્ચઘ્નંચશમીફલમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

અંકોલ ફલ—કફકારક, ભારે, વિષ્ટમ્બી, અને ક્ષુધા નાશક છે. શમી (ખીજડો)
ફલ ભારે ગરમ, મીઠાં, શીતલ અને કૈશને નષ્ટ કરનાર છે. ૧૫૩.

કરંબના ગુણુ.

વિષ્ટમ્બયતિકારજ્જંપિત્તશ્લેષ્માવિરોધિચ । આન્નાતકંદન્તશ્ચઠમ્બલાંસકરમર્દક

॥ ૧૫૪ ॥ રક્તપિત્તકરંવિદ્યાદૈરાવતકમેવચ । વાતઘનંદીપનઞ્ચૈવવાર્તાકંકડુતિ-
ક્તકમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

કરંબદ્ધ વિષ્ટબલકર્તા, અને પિત્ત, કફથી અવિરોધી છે. ખાટાં આંખાના ફળ, લીંચુ, કરોંદા, અથવા નારંગી એ સર્વ ખાટાં રક્તપિત્તકારક છે, અને પહાડી ખાટાં લીંચુમાં પણ તે ગુણ છે. વાતાકફલ, વાતનાશક, દીપન, કડવા, અને તીખાં હોય છે. ૧૫૪-૧૫૫.

પિત્તપાપડાના ગુણ.

વાતલંકફપિત્તઘનંવિદ્યાત્પર્પટકીફલમ્ ।

પિત્તશ્લેષ્મઘનમ્ફલઞ્ચવાતિકઞ્ચાક્ષિકીફલમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

ખડસલીયા પિત્તપાપડા કફપિત્તનાશક છે. અચ્ચુનાં ફલ (હીહર) પિત્ત, કફનાશક, ખાટાં અને વાતકારક છે. ૧૫૬.

મધુરાણ્યવિપાકીનિવાતપિત્તહરાણિચ ।

અશ્વત્થોદુમ્બરપ્લક્ષન્યગ્રોધાનાંફલાનિચ ॥ ૧૫૭ ॥

પીંપરો, ઉમરડો, પીંપર અને વડનાં ફલ મધુર, લાંબી મુદને પરિપક્વ થનાર તથા વાતપિત્ત હરનાર છે. ૧૫૭.

ભિલામાની ગોટલીના ગુણ.

મહાતકાસ્થ્યપ્રિસમંત્વહ્માંસંસ્વાદુશીતલમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

પશ્ચમઃફલવર્ગોડ્યમુક્તઃપ્રાયોપયોગિકઃ ॥ ૧૫૯ ॥

ભિલામાની ગોટલી-અગ્નિ સમાન ગરમ છે તથા તેની છાલ ગુદાપાકમાં મીઠી ઠંડી છે. (યુક્તિ સિવાય ભિલામાં ખાવાથી ચામડી, માંસમાં સોજાં લાવી, દાંતોને પાડી નાંખે છે. તથા ઝેર સમાન છે પણ યુક્તિપૂર્વક ખાય તો અમૃત સમાન રસાયન છે) આ પ્રકારે ઉપયોગી ક્ષોથી તે ફલવર્ગ નામના આ પાંચમા વર્ગને કહ્યો છે. ૧૫૮-૧૫૯.

इतिफल वर्ग.

अथ हरित वर्ग.

આદુ અથવા મુંઠના ગુણ.

રોચનંદીપનંવૃષ્યમાદ્રકંવિશ્વમેજમ્ ।

વાતશ્લેષ્મવિબન્ધે રસસ્તસ્યોપદિશ્યતે ॥ ૧૬૦ ॥

આદુ રચિકારક, દીપન અને વૃષ્ય છે. આદાનો રસ વાત અને કફને તોડનાર છે. ૧૬૦.

જંગલી લીંચુના ગુણ.

રોચનોદીપનસ્તીક્ષ્ણઃસુગન્ધિર્મુલ્લવોધનઃ ।

જમ્બીરઃકફવાતઘનઃક્રિમિઘનોશુક્તપાચનઃ ॥ ૧૬૧ ॥

જંગલી લીંચુ-રચિકારક, દીપન, તીક્ષ્ણ, સુગંધિન મુખને બોધન કરનાર, કફ અને વાત તથા કૃમિઓને ન કરનાર અને ભોજન કરેલાં આહારને પચાવનાર છે. ૧૬૧.

મુળાના ગુણ.

બાલંદોષહરંઘ્નંત્રિદોષમારુતાપહમ્ ।

સ્નિગ્ધસિદ્ધંવિશુષ્કન્તુમૂલકંકફવાતજિત્ ॥ ૧૬૨ ॥

નાના મુળા ત્રિદોષ મટાડનાર, મોટા મુળા ત્રિદોષ કરનાર છે. તેલાદિથી સિદ્ધ કરેલા મુળાનાં શાક વાત નાશક છે. સુકા મુળા વાત, કફને હરનાર છે. ૧૬૨.

તુલસીના ગુણ.

હિકાકાસવિષ્વાસપાર્શ્વશૂલવિનાશનઃ ।

પિત્તકૃત્કફવાતઘનઃસુરસઃ પૂતિગન્ધનુત્ ॥ ૧૬૩ ॥

તુલસીનાં પાન હિચકી, ખાંસી, ઝેર ત્રિકાર, શ્વાસ, તથા પડખાના શળને નષ્ટ કરનાર છે. પિત્તાકારક, કફ, વાતનાશક અને દુર્ગંધ નાશક છે. ૧૬૩.

અજમા વિગેરેના ગુણ.

યવાનીચાર્જકૃથૈવશિશુશાલેયમૃષ્ટકમ્ ॥

હૃદ્યાન્યાસ્વાદનીયાનિપિત્તમૃત્વલેશ્યન્તિચ ॥ ૧૬૪ ॥

અજમો, અજર્ક (રામ તુલસી) કાળા સરગવાનાં ફલ, વરીયાળી, કાળાં મરી એ સર્વ હૃદયને પ્રિય તથા અન્નના સ્વાદને વધારનાર છે. પરંતુ પિત્તને ઉત્કલેશિત કરનાર છે. ૧૬૪.

ગન્ડીરાદિના ગુણ.

ગળ્ડીરોજલ્પિપ્પલ્યસ્તુમ્બુરુઃશૃઙ્ગવેરિકા ।

તીક્ષ્ણોષ્ણકટુરુક્ષાણિકફવાતહરાણિચ ॥ ૧૬૫ ॥

ગન્ડીર (મજ્જી), જલપીપ્પલ, (રતવેલીયે) તુમ્બુરુ (ધાળાની જાત) અને શૃંગ એ સર્વ તીક્ષ્ણ, ગરમ, કડવાં, રક્ષ તથા કફ વાતનાશક છે. ૧૬૫.

ભ્રૂતણુના ગુણ.

પુંસ્ત્વઘનઃકટુરુક્ષોષ્ણોભૂતૃણોવક્રશોધનઃ ॥

સ્વરાશ્વાકફવાતઘનીવસ્તિરોગરુજાપહા ॥ ૧૬૬ ॥

ભ્રૂતણુ (રોહિષ) -પુરૂષત્વ નાશ કરનાર, કડવાં, રક્ષ, ગરમ અને મુખ શોષક છે. અજમોદ કફ, વાતનાશક, અસ્તિના રોગોને દુર કરનાર છે. ૧૬૬.

ધાણાદિના ગુણ.

ધાન્યકંચાજગન્ધાચસુમ્સ્વાશ્ચેતિરોચનાઃ ।

સુગન્ધાનાતિકટુકાદોષાનુત્કલેશ્યન્તિતુ ॥ ૧૬૭ ॥

ધાણા, અજમો, તુલસી આ સર્વ અત્યંત રશ્મિકારક, સુગંધિત, કિંચિત કડવાં અને ત્રિદોષને ઉખાડનાર છે. ૧૬૭.

ગાજરના ગુણ.

ગ્રાહીગૃહ્ણનકસ્તીક્ષ્ણોવાતશ્લેષ્માર્શસાંહિતઃ ॥

સ્વેદનેઽભ્યવહાર્યેચયોજયેત્તમપિત્તિનામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

ગાજર--સંઝાહી, તીક્ષ્ણ, વાત, કફ અને અશરોગમાં હિતકારક છે. પરસેવો દેવાને માટે અને ભોજનમાં તેનો ઉપયોગ કરવો. પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યોએ ખાવાં નહિ જોઇએ. ૧૬૮.

ડુંગરીના ગુણ.

શ્લેષ્મલોમારુતઘનશ્ચપલાણ્ડુર્નચપિત્તનુત્ ।

આહારયોગીબલ્યશ્ચગુરુઠ્ઠ્યોઽથરોચનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

ડુંગરી--કફકર્તા, વાતનાશક, કિંચિત્ પિત્તકર્તા, અહારમાં ઉપયોગી, બળકારક, બારે, પુષ્ટિકારક, અને ગુરુવૃષ્ય તથા રચિકારક છે. ૧૬૯.

લસણના ગુણ.

ક્રિમિકુષ્ઠકિલાસઘ્નોવાતઘ્નોગુલ્મનાશનઃ ।

સ્નિગ્ધશ્ચોષ્ણશ્ચવૃષ્યશ્ચલથુનઃકટુકોગુરુઃ ॥ ૧૭૦ ॥

લસણ--કૃમિ-કોઠ, કિલાસ તથા વા અને ગોળાને મટાડનાર છે તેમજ સ્નિગ્ધ ગરમ, વૃષ્ય, કટુ અને બારે છે. ૧૭૦.

શુષ્કાણિકફવાતઘ્નાન્યેતાન્યેષાંફલાનિતુ ।

હરિતાનામયંચૈષાંષઘ્નોવર્ગઃસમાપ્યતે ॥ ૧૭૧ ॥

સુકી ડુંગરી, તથા લસણ, અને તેનાં ફળ કફઘ્ન તથા વાતઘ્ન હોય છે. આ હરિતાને આ જઠા વર્ગમાં સમાપ્ત કરીએ છીએ.

इति हरित वर्ग.

॥ अथ मद्य वर्गः ॥

प्रकृत्यामद्यमम्लोष्णमम्लंचोक्तंविपाकतः ।

सर्वसामान्यतस्तस्यविशेषउपदेक्ष्यते ॥ ૧૭૨ ॥

મદ્ય--સ્વભાવથી ખાટુ અને ગરમ છે. અને વિપાકોમાં પણ ખાટુજ છે. પહેલાં સામાન્ય રીતે મદના ગુણોનું વર્ણન કરી ચુક્યા છીએ હવે વિશેષ કરીને કથન કરીએ છીએ. ૧૭૨.

सुराना गुरु.

कृशानांसक्तमूत्राणांग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ।

सुरामशस्तावातघ्नीस्तन्यरक्तक्षयेषुच ॥ ૧૭૩ ॥

જે મનુષ્ય કૃષ મૂત્રરોગી, અર્શપીડીત હોય તેને તથા ક્ષયરોગવાળાએ અને જે

ઝીના સ્તનોમાં દુધ સુકાઈ જતું હોય તેણે અને રક્તક્ષયવાળાએ સુરા (સરાખ) પીવે
હિતકર છે. સુરા વાતનાશક છે. ૧૭૩.

મદિરાના ગુણ.

હિકાશ્વાસપ્રતિશ્યાયકાસવર્ચોગ્રહારુચૌ ।

વમ્યાનાહવિબન્ધેષુવાતઘ્નીમદિરાહિતા ॥ ૧૭૪ ॥

મદ—વાતનાશક હોવાથી હિક્ક, શ્વાસ, પ્રતિશ્યાય ખાંસી, મલગ્રહ (કબજિયાત)
અરુચિ, ઉલટી, આરો વિબંધ આ રોગોમાં હિતકારક છે. ૧૭૪.

જગલ મદના ગુણ.

શૂલપ્રવાહિકાટોપકફવાતાર્શસાંહિતઃ ।

જગલોગ્રાહિરૂક્ષોષ્ણઃશોફઘનોચુક્તપાચનઃ ॥ ૧૭૫ ॥

જગલ નામનું મદ, શૂળ, પ્રવાહિકા, પેટનું કુલ્લું કફ વાત અને હરશ રોગમાં હિત-
કારક છે. તથા ગ્રાહિ રૂક્ષ, ગરમ, સોળ નાશ કરનાર અને ભોજનને પચાવનાર છે. ૧૭૫

અરિષ્ટના ગુણ.

શોફાર્શોગ્રહણોદોષપાણ્ડુરોગારુચિજ્વરાન્ ।

હન્યરિષ્ટઃકફકૃતાન્રોગાન્રોચનદીપનઃ ॥ ૧૭૬ ॥

અરિષ્ટ—સોળ, હરશ, પાંડુરોગ, ગ્રહણીરોગ, અરુચિ, તાવ એ દુઃખોને મટાડનાર છે
તથા રુચિકારક અને દીપનીય છે. ૧૭૬.

શર્કરા મદના ગુણ.

મુખપ્રિયઃસુખમદઃસુગન્ધિર્વસ્તિરોગનુત્ ।

જરણીયઃપરિણતોહૃદ્યોવર્ણશ્ચશર્કરઃ ॥ ૧૭૭ ॥

ખાંડનું મદ મુખ પ્રિય, સુખ દેનાર, મદકારક, સુગંધિત, અસ્તિ રોગ નાશક, પાચન-
કર્તા, અને જીનું હોય તો હૃદયને પ્રિય અને વર્ણકારક છે. ૧૭૭.

પાકા રસના ગુણ.

રોચનોદીપનોહૃદ્યઃશોષશોફાર્શસાંહિતઃ ।

સ્નેહશ્લેષ્મવિકારઘ્નોવર્ણ્યઃપક્વરસોમતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

પાકા રસવાળું મદ—રુચિકર, દીપન, હૃદય, શોષનાશક, સોળ તથા અર્શરોગમાં
હિતકર છે. અને સ્નેહથી અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગોને નષ્ટ કરનાર છે તથા વજન-
કારક છે. ૧૭૮.

શીત રસિકનેા ગુણ.

જરણીયોત્રિવન્ધઘ્નઃસ્વરવર્ણવિશોધનઃ ।

લેખનઃશીતરસિકોહિતઃશોફોદરાર્શસામ્ ॥ ૧૭૯ ॥

શીત રસિક નામનું મદ—ભોજનને ઇર્ષુ કરનાર, વિબંધનાશક, સ્વર અને વર્ણને
ઉત્તમ બનાવનાર, લેખન અને ઉદર રોગ તથા હરશ રોગવાળાને હિતકર છે. ૧૭૯.

ગાળના મધના ગુણ.

મૃષ્ટોભિમશકૃદ્વાતોગૌડસ્તર્પણદીપનઃ ।

પાણ્ડુરોગવ્રણાહિતાદીપનીચાક્ષિકીમતા ॥ ૧૮૦ ॥

ગાળથી અનેક મદ-સ્વચ્છ, મળ અને અધોવાયુને નિકાલનાર, તૃપ્તિકારક અને દીપન-
બહેલાના સંયોગથી અનેકું મધ પાંડુરોગ, તથા પ્રણુ વિકારમાં હિતકારી છે અને અગ્નિને
દીપન કરનાર છે. ૧૮૦

સુરાસવના ગુણ.

સુરાસવસ્તીવ્રમદોવાતધ્નોવદનપ્રિયઃ ।

છેદીમધ્વાસવસ્તીક્ષ્ણોમૈરેયોમધુરોગુહઃ ॥ ૧૮૧ ॥

સુરાથી એ વાર સિંચેલું મધ-તીવ્ર મદને કરનાર, વાતનાશક, અને મુખ પ્રિય છે.
મધ્વાસવ અર્થાત મદથી અનેકું મધ-છેદન અને તીક્ષ્ણ છે. મૈરેય નામનું મધ મીઠું અને
ભારે છે. ૧૮૧

ઘાતકયાસવના ગુણ.

ઘાતકયમિષુતોહ્યોરૂક્ષોરોચનદીપનઃ ।

માધ્વીકવન્નચાત્યુષ્ણોમૃદ્વીકેશુરસાસવઃ ॥ ૧૮૨ ॥

ઘાવડીના કુલોના સંયોગથી અનેકું મધ હૃદયને પ્રિય, રૂક્ષ, રચિકારક અને દીપન
છે. દ્રાક્ષના રસથી બનાવેલ મધ મધ્વાસવના સરખું ગુણવાળું હોય છે, પણ અધિક
ગરમ નથી. ૧૮૨.

મધુના ગુણ.

રોચનંદીપનંહયંબલ્યંપિત્તાવિરોધિચ ।

વિબન્ધઘ્નંકફઘ્નશ્ચમધુલ્લઘ્વલ્પમારુતમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

મધુ નામનું મધ રચિકારક, અગ્નિદીપક, હૃદયને પ્રિય, બલકારક, પિત્તને ઉત્પન્ન કર-
નાર, વિબંધનાશક, કફનાશક, હલકું અને કિંચિત વાયુકારક છે. ૧૮૩

જવ-ધ્મ્નીં વિગેરેનું મધ.

સુરાસમળ્ડારૂક્ષોષ્ણાયવાનાંવાતપિત્તલા ।

ગુર્વીજીર્યતિવિષ્ટમ્બ્યશ્લેષ્મલસ્તુમધૂલકઃ ॥ ૧૮૪ ॥

જવથી અનેકું મધ તથા તેનો મંડ રૂક્ષ, ગરમ વાત, પિત્તકારક, ભારે તથા જલ્દી
જીરણ થનાર છે. મધુલક નામનું મધ કફકારક હોય છે. ૧૮૪.

સૌવીર-તુષોદકના ગુણ.

દીપનંજરણીયશ્ચહૃત્પાણ્ડુક્રિમિરોગનુત્ ।

ગ્રહણ્યશોહિતંમેદિસૌવીરકતુષોદકમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

સૌવિર (કાંજીતી જાત) અને તુષોદક આ બંને દીપન, પાચન, હૃદયરોગ, પાંડુરોગ,
અને કૃમિ રોગ નાશક, મલવેધક, તથા ગ્રહણી અને અર્શ રોગમાં હિતકારક છે. ૧૮૫.

દાહસ્વરાપહંસ્પર્શત્પાનાદ્વાતકફાપહમ્ ।

વિબન્ધઘનમવિસ્રંસિદીપનશ્ચામ્લકાઙ્ગિકમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

ખાટી કાંઈ-સ્પર્શથી બળતરા તાવનાશક અર્થાત તેમાં કપડાં બીજવી રોગીના ચ-
રીરપર લપેટવાથી તાવની બળતરા શાન્ત થાય છે. પીવાથી વાત, કફ, વિબંધ, મલબદ્ધને
નષ્ટ કરે છે, તથા અગ્નિને દીપન કરનાર છે. ૧૮૬

નવા અને જીના મઘના ગુણ.

પ્રાયશોઽભિનવંમઘંમુરુદોષસમીરણમ્ । સ્ત્રોતસાંશોધનંજીર્ણદીપનંલઘુરોચનમ્ ॥

॥ ૧૮૭ ॥ હર્ષણંપ્રીણનંબલ્યંભયશોકશ્રમાપહમ્ ॥ પ્રાગ્લઘ્યવીર્ય્યપ્રતિભાતુષ્ટિ-
પુષ્ટિબલપદમ્ ॥ સાત્ત્વિકૈર્વિધિવચુક્ત્યાપીતંસ્યાદમૃતંપથા ॥ ૧૮૮ ॥ વર્ગોઽયં-
સપ્તમોમઘમધિકૃત્યપ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૮૯ ॥

વળી નવું મઘ ભારે અને દોષકારક છે. જીનું મઘ નસોને શુદ્ધ કરનાર, પાચન,
દીપન, હલકું રચિકારક, હર્ષકર્તા, પુષ્ટિજનક, બલવર્ધક, ભયકારક, શોકોત્પાદક, ભ્રમનાશક,
અકવાદકારક, વીર્યવર્ધક, તથા હૃષ્ટ પુષ્ટ કરનાર છે. વિધિપૂર્વક પીવાથી અમૃતના જેવા
ગુણવાળું છે. આ પ્રકારે મઘ વર્ગ નામનો આ સાતમો વર્ગ સમાપ્ત થયો. ૧૮૭ થી ૧૮૯.

॥ इति मघ वर्गः ॥

॥ अथ जल वर्ग ॥

जलमेकविधं सर्वपतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ॥

तत्पतत्પતિતશ્ચૈવદેશકાલાવપેક્ષતે ॥ ૧૯૦ ॥

વરસાદનું જળ આકાશથી પડતી વખતે સર્વ જગ્યાએ એકજ ગુણવાળું હોય છે
પરંતુ આકાશથી પૃથ્વીમાં પડ્યા પછી દેશ, કાલની અપેક્ષાથી જુદા જુદા ગુણવાળું થઈ
જાય છે. ૧૯૦.

સ્વાત્પતત્સોમવાય્વકઃસૃષ્ટંકાલાનુવર્તિભિઃ ।

શીતોષ્ણસ્તિગ્ધરુક્ષાઞ્ચૈર્યથાસન્નંમહીગુણૈઃ ॥ ૧૯૧ ॥

આકાશથી પડતું જળ-ઠંડું, ગરમ, કાલાનુગામી, ચંદ્રમા, વાયુ, સૂર્યના સંસ્પર્કથી
તથા શીત, ગરમ, સિન્ધ, રુક્ષ દિ પૃથ્વીના ગુણોવાળું થઈ જાય છે. ૧૯૧.

દિવ્યનો જલ છ ગુણત્વ.

શીતંચુચિશિવંમૃષ્ટંવિમલંલઘુષડ્ગુગમ્ ।

પ્રકૃત્યાદિવ્યમુદકંબ્રહ્મંપાત્રમપેક્ષતે ॥ ૧૯૨ ॥

આકાશનું જળ સ્વભાવથી ઠંડું, સ્વચ્છ, શુભ, શુદ્ધ, નિર્મલ, હલકુ, મધુરાદિ છ
ગુણવાળું હોય છે. પૃથ્વી પર પડવાથી જેવા સ્થાનમાં પડે છે તેવા ગુણવાળું થઈ જાય છે. ૧૯૨.

પાત્રભેદથી જળભેદ.

શ્વેતેકષાયંભવતિપાણ્ડુરેચૈવતિક્તકમ્ । કપિલકટુકંતોયમૂષ્ણેલક્ષ્ણાન્વિતમ્ ।
કટુપર્વતવિસ્રાવેમધુરંકૃષ્ણમૃત્તિકે ॥ ૧૯૩ ॥ एतत्पाण्डुगुण्यमाख्यातंमहीस्थ-
स्थजलस्यहि । तथाव्यक्तसंविद्यादैन्द्रंकारंहिमञ्चतत् ॥ ૧૯૪ ॥

અત્રિક્ષથી પડેલું જળ, ઘોળું ભૂમિમાં પડવાથી કષાય થાય છે, પાંડુર ભૂમિમાં તિખું હોય છે. કપિલ ભૂમિમાં તીખું હોય છે. ઉમ્મર ભૂમિમાં ખારવાળું થાય છે. પર્વતોમાં પડેલું કટુવું થાય છે. કાળી ભૂમિમાં પડેલું મીઠું થાય છે. ૧૯૩. આ પ્રકારે પૃથ્વીમાં પડેલ જળના છગુણ કલા છે. આકાશથી પડેલ જળ, અવ્યક્ત રસ ઠંડું. તથા ઉત્તમગુણવાળું થાય છે. આકાશના જળને ઈંદ્રજળ કહે છે. ૫૪.

ઈંદ્ર જળના ગુણ.

यदन्तरिक्षात्पततीन्द्रसृष्टञ्चोक्तञ्चपात्रेपरिगृह्यतेऽम्भः ।

तदैन्द्रमित्येवવदन्तिधीरानरेन्द्रपेयंसलिलंपधानम् ॥ ૧૯૫ ॥

જે જળ આકાશમાંથી પડતાં પૃથ્વી પર પડવા ન પામે અને પાત્રમાંજ લેવામાં આવે તે જળ રાજઓને પીવા યોગ્ય સર્વ જળોમાં મુખ્ય માનવામાં આવે છે. ૧૯૫.

ऋतावृताविहाख्याताःसर्वेएवाम्भसोगुणाः । ईषत्कषायमधुरंसुसुक्ष्मंविषदंलघु
॥ ૧૯૬ ॥ अरुक्षमनभिष्यन्दि सर्वपानीयमुत्तमम् ॥ गुर्वभिष्यन्दिपानीयंवार्षि-
कंमधुरंसरम् ॥ ૧૯૭ ॥

શુદ્ધ શુદ્ધના ભેદથી જળના ગુણ ગુણ કહીએ છીએ. વળી સામાન્ય રીતે જળ કાંઈક કષેતુ, મીઠું, સુક્ષ્મ, વિશદ, હલકું, ચિકણું, અનભિષ્યન્તી, આ ગુણોવાળું જળ સર્વ પ્રકારના જળમાં ઉત્તમ છે. વર્ષાશુદ્ધિ જળ ભારે, કલેદકારક, મીઠું અને દસ્ત લાવનાર છે. ૧૯૬-૧૯૭.

तनुलघ्वनभिष्यन्दिप्रायःशरदिवर्षति ॥ तत्तुयेसुकुमाराः स्युःस्निग्धभूयिष्ठमोजि-
नः ॥ ૧૯૮ ॥ तेषांभक्ष्येचभोज्येचलेह्येपेयेचशस्यते ॥ हेमन्तेसाम् ,स्निग्ध-
वृष्यंबलयंहितंगुरु ॥ ૧૯૯ ॥

શરદ શુદ્ધિ જળ સુક્ષ્મ, હલકું અને કલેદરહિત હોય છે. આથી આ જળ સુકુમાર પ્રાણોને, ચિકણું અથવા વધુ ભોજન કરનારને લક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેલ, પદાર્થોમાં તથા પીવામાં ઉત્તમ કહ્યું છે. હેમન્ત શુદ્ધિ જળ ચિકણું, વીર્મવર્ધક, યજ્ઞકારક અને ભારે હોય છે. ૧૯૮-૧૯૯.

किञ्चित्तोलघुतरंशिशिरेकफवातजित् ॥ कषायमधुरंरुक्षंविद्याद्रासन्तिकंजलम् ॥
त्रैष्मिकंत्वनभिष्यन्दिजलमित्येवनिश्चयः ॥ ૨૦૦ ॥

શિશિર શુદ્ધિ જળ—કાંઈક હલકું કઠ અને વાયુને જીતનાર છે. વસન્તશુદ્ધિ જળ કષાય, મીઠું અને રક્ષ હોય છે. ત્રીષ્મશુદ્ધિ જળ—કલેદ રહિત અને સ્વચ્છ હોય છે.

વિભ્રાન્તેષ્ટુકાલેષુયત્પ્રચચ્છન્તિતોયદાઃ ।

સલિલંતત્તુદાંષાયયુજ્યતેનાત્રસંશયઃ ॥ ૨૦૧ ॥

આ પ્રકારે શ્તુભેદથી જળનો નિશ્ચય કર્યો છે. શ્તુ સિવાય આમળ પાછળ થયેલા વરસાદનું જળ દોષકારક હોય છે તેમાં સંદેહ નથી.

રાજભીરાજમાત્રૈશ્વસુકુમારૈશ્વમાનવૈઃ ।

સંગૃહીતાઃશરચાપઃપ્રયોક્તવ્યાવિશેષતઃ ॥ ૨૦૨ ॥

રાજસૌક, ધનાઢ્ય, પુરૂષ તથા સુકુમાર મનુષ્ય એમને વળી શરદ શ્તુમાં સંગ્રહ કરેલું જળ પીવું જોઈએ. ૨૦૨.

હિમાલયની નદીઓનો ગુણ.

નયઃપાષાણવિચ્છિન્નવિક્ષુબ્ધાવિમલોદકાઃ ।

હિમવતપ્રભવાઃપથ્યાઃપુण्याદેવર્ષિસેવિતાઃ ॥ ૨૦૩ ॥

હિમાલય પર્વતથી નીકળેલી નદીઓનું પાણી પથ્થરથી આહત તથા વિક્ષોભિત થાય છે તથા નિર્મળ પુણ્ય દેવર્ષિઓએ સેવેલું અને પથ્થ હોય છે. ૨૦૩.

મલયાચલની નદીઓના ગુણ.

નયઃપાષાણસિકતાવાહિન્યોવિમલોદકાઃ ।

મલયપ્રમવાયાશ્ચજલંતાસ્વમૃતોપદમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

મલયાચલથી નિકળેલ નદીઓનું પાણી પથ્થર અને રેતમાં વહેતું નિર્મળ હોય છે તથા અમૃત રસનું ગુણ આપનાર છે. ૨૦૪.

પશ્ચિમ તરફ વહેનારી નદીઓના ગુણ.

પશ્ચિમાભિમુસ્વાયાશ્ચપથ્યાસ્તાનિર્મલોદકાઃ ।

પ્રાયોમૃદુવહાગુવ્યૌયાશ્ચપૂર્વસમુદ્રગાઃ ॥ ૨૦૫ ॥

પશ્ચિમ તરફ વહેનાર નદીઓનું પાણી પથ્થ તથા નિર્મળ હોય છે, અને પૂર્વ તરફ વહેનાર નદીઓનું જળ મૃદુગામી અને બારે હોય છે. ૨૦૫.

અન્ય નદિઓનું જળ.

પારિયાત્રપ્રવાયાશ્ચવિન્ધ્યસહ્યપ્રવાશ્ચયાઃ ।

શિરોહૃદ્રોગકુષ્ઠાનાંતાહેતુઃશ્લીપદસ્યચ ॥ ૨૦૬ ॥

પારિયાત્ર પર્વત, વિન્ધ્યાચલ, તથા સંહ્યાદિથી નિકળેલી નદિઓનું પાણી શિરો રોગ હૃદયરોગ, શ્લીપદ તથા કુષ્ઠોને કરનાર છે. ૨૦૬.

વસુધાકીટસર્પાલુમલસંદૂષિતોદકાઃ ।

વર્ષાજલવહાનયઃસર્વદોષસમીરણાઃ ॥ ૨૦૭ ॥

માત્રી, પોરા, સાપ અને ઊદર આદિઓના મળથી ખરાબ થયેલું હોવાથી વરસાદમાં નદિઓનું પાણી સર્વ દોષોને કાપિત કરનાર હોય છે. ૨૦૭.

કૃવાના જળના ગુણ.

વાપીકૃપતઢાગોત્થસરઃપ્રશ્રવણાદિષુ ।

આનૂપશૈલધન્વાનાંગુણદોષૈર્વિભાવયેત્ ॥ ૨૦૮ ॥

વાવ, કૃવા, તળાવ, સરોવર, અને ઝરાનું જળ અનૂપશૈલ અથવા જાંગળ દેશના ગુણો જેવું બન્યું. અર્થાત જે દેશમાં જે વાવ આદિ હોય તેના ગુણ તે દેશના અનુસાર હોય છે. ૨૦૮.

પરાખ જળ.

પિચ્છિલંક્રિમિલંક્લિન્નપર્ણશૈવાલકર્દમૈઃ ।

વિવર્ણવિરસંસાન્દ્રંદુર્ગન્ધિનહિતંજલમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

જે જળ ડોળાયલું, પોરાવાળું, મળવાળું, પાન, શેવાળ અને કીચડવાળું, રસ અને રંગ રહિત, સાન્દ્રં અને દુર્ગન્ધિત હોય તેનું કદી સેવન કરવું નહિ. ૨૦૯.

વિસ્ત્રિદોષંલવણમમ્બુયદ્વરુણાલયમ્ ।

ઇત્યમ્બુવર્ગઃપ્રોક્તોઽયમષ્ટમઃસુવિનિશ્ચિતઃ ॥ ૨૧૦ ॥

સમુદ્રનું જળ વિસ્ત્રાંધયુક્ત, ત્રિદોષકારક, લવણવાળું હોય છે. આ પ્રકારે જળવર્ગનામનું આ આઠમા વર્ગનું વર્ણન કર્યું છે. ૨૧૦.

॥ ઇતિ જલ વર્ગઃ ॥

॥ અથ દુગ્ધ વર્ગઃ ॥

સ્વાદુશીતંમૃદુસ્નિગ્ધંવહલંશ્લક્ષ્ણપિચ્છિલમ્ । ગુરુમન્દંપ્રસન્નશ્ચગવ્યંદશગુણંપયઃ ॥

॥ ૨૧૧ ॥ તદેવંગુણમેવૌજઃસામાન્યાદભિવર્દ્ધયેત્ । પ્રવરંજીવનીયાનાંક્ષીરમુક્તં-
રસાયનમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

ગાયનું દુધ, સ્વાદિષ્ટ, ઠંડું મૃદુ, સ્નિગ્ધ, ઘન, શ્લક્ષ્ણ, પિચ્છિલ, ભારે, મંદ, પવિત્ર, આ દશ ગુણોવાળું હોય છે તથા આ ગુણોવાળું હોયને અને ઓજા ધાતુનું સાત્મ્ય હોવાથી ઓજાને વધારનાર, શ્રેષ્ઠ, જીવનદાયક અને રસાયન હોય છે. ૨૧૧-૨૧૨.

ભેંસના દુધના ગુણ.

મહિષીનાંગુરુતરંગવ્યાચ્છીતતરંપયઃ ।

સ્નેહન્યૂનમનિદ્રાયહિતમત્યગ્રયેચતત્ ॥ ૨૧૩ ॥

ભેંસનું દુધ, ગાયના દુધથી ભારે, શીતલ, અધિક ચિકિત્સું, જેને નિદ્રા નહી આવે અને બળવાન અગ્નિવાળાને પરમ હિતકારક છે. ૨૧૩.

ઊંટના દુધના ગુણ.

રુક્ષોષ્ણંક્ષીરમુષ્ટ્રીગામીષત્સલવણંલઘુ ।

શ્વસ્તંવાતકફાનાહક્રિમિશોફોદરાશંસામ્ ॥ ૨૧૪ ॥

ઉંટીનું દુધ—રૂક્ષ, ગરમ, કિંચિત ખાઈ અને હલકું હોય છે, અને વાત, કફ, આદિ, કરમ, સોજા, ઉદરરોગ અને અર્થામાં હિતકારી છે. ૨૧૫.

ઘોડીના દુધના ગુણ.

બલ્યંસ્થૈર્યકરંસર્વમુષ્ણઞ્ચૈકશંફંપયઃ ।

સામ્બલંસલવળંરૂક્ષંશાસ્વાવાતહરંલઘુ ॥ ૨૧૫ ॥

એક ખરવાળા જાનવરો—જેવાકે ઘોડી, ગધાડી આદિનું દુધ બળકારક, શરીરને દ્રઢ કરનાર, ગરમ, કાંઈક ખાટું અને ખાઈ, રૂક્ષ તથા શાખામત વાયુ નષ્ટ કરનાર છે. ૨૧૫.

બકરીના દુધના ગુણ.

છાગંકષાયમધુરંશીતંગ્રાહિપયોલઘુ ।

રક્તપિત્તાતિસારઘ્રંક્ષયકાસજ્વરાપહમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

બકરીનું દુધ—તુરં, મીઠું, ઠંડું, ગ્રાહિ અને હલકું છે. તથા રક્તપિત્ત અને ઝાડા, ક્ષય, ખાંસી, તાવ એ સર્વને નષ્ટ કરનાર છે. ૨૧૬.

ઘેટીના તથા હાથણીના દુધના ગુણ.

હિકાશ્વાસકરન્તૂષ્ણંપિત્તશ્લેષ્મલમાવિકમ્ ।

હસ્તિનીનાંપયોર્બલ્યંગુરુસ્થૈર્યકરંપરમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

ઘેટીનું દુધ ગરમ છે તથા પિત્ત, કફકારક, હિચકી તથા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરનાર છે. હાથણીનું દુધ, બળકારક, ભારે, શરીરને પરમ દ્રઢ કરનાર હોય છે. ૨૧૭.

ઝીના દુધના ગુણ.

જીવનંબૃંહણંસાત્મ્યેસ્નેહનંમાનુષંપયઃ ।

નાવનંરક્તપિત્તેચતર્પણઞ્ચાક્ષિશૂલિનામ્ ॥ ૨૧૮ ॥

ઝીનું દુધ—જીવનદાયક, પુષ્ટિકારક, સાત્મ્ય, સ્નેહન, રક્તપિત્તમાં અને નેત્રરોગમાં નેત્રતર્પણને માટે પરમ હિતકારક છે. ૨૧૮.

દહીના ગુણ.

રોચનંદાંપનંવૃષ્ણંસ્નેહનંબલવર્દનમ્ । પાકેઽમ્લમુષ્ણંવાતઘ્રંમઙ્ગલંબૃંહણંદધિ ॥
 ॥ ૨૧૯ ॥ પીનસેચાતિસારેચ શીતકેવિષમજ્વરે । અરુચૌમૂત્રકૃચ્છ્રેચકાર્શ્યેચદ-
 ધિશસ્યતે ॥ ૨૨૦ ॥

દહી—શ્ચિકારક, દીપન, વીર્યવર્ધક, સ્નેહન, બળવર્ધક, પાકમાં ખાટું, ગરમ, વાત-નાશક, મંગળ કરનાર અને પુષ્ટિજનક છે. દહીં—પ્રતિસ્થાય, ઝાડા, શીતકરોગ, વિષમ જ્વર, અશ્ચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કૃપતા રોગમાં પરમ હિતકારક છે. ૨૧૯-૨૨૦.

દહીના નિષેધ.

શરદ્ગ્રીષ્મવસન્તેષુપ્રાયશોદધિગર્હિતમ્ ।

રક્તપિત્તક્ર્મ્મોત્યેપુવિકારેષ્વહિતશ્ચત્ ॥ ૨૨૧ ॥

શરદ, ગ્રીષ્મ, અને વસન્ત રૂપમાં દહીં આવું નહિ. રક્તપિત્ત અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોમાં પણ દહીં આવું યોગ્ય નથી. ૨૨૧.

મન્દક દહીંના ગુણ.

ત્રિદોષમન્દકંજાતંવાતઘ્નંદધિશુક્લમ્ ॥

સરઃશ્લેષ્માનિલઘ્નસ્તુમળ્હઃસ્રોતોવિશોધનઃ ॥ ૨૨૨ ॥

મન્દક દહીં અથવા જમ્બા સિવાયનું દુધ ત્રિદોષકારક હોય છે. દહીંની મધાઇ વાત નાશક અને વીર્યવર્ધક હોય છે. દહીંની તોર ઝાડા પર, કફ વાતનાશક અને રોમભાગ (વાળનાં છીદ્રો) ને શુદ્ધ કરનાર હોય છે. ૨૨૨.

હાશના ગુણ.

શોફાશોગ્રહણીદોષમૂત્રકૂચ્છોદરારુચિ ।

સ્નેહવ્યાપદિપાણ્ડુત્વેતક્રંદગ્રાદ્રરેષુચ ॥ ૨૨૩ ॥

હાસ—સોજા, હરસ, સંઘરણી, મુત્રકચ્છ, ઉદરરોગ, અરુચિ, સ્નેહપાતથી ઉત્પન્ન થયેલ દોષ, પાંડુરોગ, ગરદોષ, આ સર્વમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે. ૨૨૩.

માખણના ગુણ.

સંગ્રાહિદીપનંહૃદ્યંનવનીતંનવોદ્ધતમ્ ।

ગ્રહણ્યશોવિકારઘ્નમર્દિતારુચિનાશનમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

તાળું માંખણ-મંત્રાહિ, દીપન, હૃદયને હિતકારી, ત્રહણી, રોગનાશક, હરસનાશક, અર્દિત રોગનાશક અને રુચિકારક છે. ૨૨૪.

ધીના ગુણ.

સ્મૃતિબુદ્ધચગ્રિશુક્રૌજઃકફમેદોવિવર્દનમ્ ॥

વાતપિત્તવિષોન્માદશોષાલક્ષ્મીજ્વરાપહમ્ ॥ ૨૨૫ ॥

સર્વસ્નેહોત્તમંશીતંમધુરંરસપાકયોઃ ।

સહસ્રવીર્ય્યવિધિધિઘૃતંકર્મ્મસહસ્રકૃત્ ॥ ૨૨૬ ॥

ધી-સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, અગ્નિ, વીર્ય, ઓજસ, કફ અને મેદને વધારનાર છે. તથા વાત, પિત્ત, વિપવિકાર, ઉન્માદ, શોષ, અલક્ષ્મી, સ્વરભંગ, આ સર્વને નષ્ટ કરનાર છે. સંપૂર્ણ સ્નેહોમાં ઉત્તમ છે. રસ તથા વિપાકમાં મધુર છે. ધી હળરો પ્રયોજના સંયોગથી જુદાજુદા સંસ્કાર કરેલા હળરો પ્રકારના ગુણને કરનાર છે. ૨૨૫-૨૨૬.

જીના ધીના ગુણ.

મદાપસ્મારમૂર્છાંયશોષોન્માદગરજ્વરાન્ ।

યોનિકર્ણશિરઃશૂલંઘૃતંજીર્ણમપોહતિ ॥ ૨૨૭ ॥

જીનું ધી, મદરોગ, મૃગી, મુર્છા, શોષ, ઉન્માદ, ગર, જ્વર યોનિ, કાન અને માથાના શૂળ આ સર્વને દુર કરનાર છે. ૨૨૭.

સર્પીષ્યજાવિમહિષીક્ષીરવત્સ્વાનિનિર્દિશેત્ ॥ પીયૂષોમોરટઞ્ચૈવકિલાટાવિવિધા-
શ્રયે ॥ ૨૨૮ ॥ દીપ્તાગ્રીનામનિદ્રાણાસર્વણ્ણેતેસુસ્વમદાઃ ॥ ગુરવસ્તર્પણાવૃષ્યાઞ્ઠ-
ણાઃપવનાપદ્માઃ ॥ ૨૨૯ ॥

બેંસ, ઘેડી અને બકરીનું ધી-તેના દુધના જેવા ગુણવાળું બળુવું. પીયુષ (તુરત વિઆયેક્ષી ગાયનું દુધ જેને ખરેડું કહે છે) મોરટ (૨૫ડી) કિલાક એ સર્વ બળવાન અગ્નિ-વાળાને તથા જેને નિંદ્રા ઓછી આવતી હોય તેને પરમ સુખ આપનાર છે. તથા ભારે, તૃપ્તિકારક, વીર્યવર્ધક, પૃષ્ઠીકારક, અને વાતનાશક છે. ૨૨૮-૨૨૯.

તકપિન્ડના ગુણ.

વિષદાગુરવોરુક્ષાગ્રાહિણસ્તક્રપિન્ડકાઃ ।

ગોરસાનામયંવર્ગોનવમઃપરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૩૦ ॥

તકપિન્ડ (હાસની તોર-પનિર) સ્વચ્છ, ભારે, રૂક્ષ, અને આહિ હોય છે. આ પ્રકારે દબ્ધવર્ગ નામનો આ નવમો વર્ગ સમાપ્ત થયો. ૨૩૦.

॥ इति गोरस वर्गः ॥

॥ अयेषु वर्गः ॥

શેરડીના રસના ગુણ.

वृष्यःशीतःस्थिरःस्निग्धोऽञ्जं हणोमधुरोरसः ।

श्लेष्मलोभक्षितस्येक्षोर्यान्त्रિકस्तुविदह्यते ॥ ૨૩૧ ॥

દાંતથી ચુસેલો શેરડીનો રસ, વીર્યવર્ધક, ઠંડો, દસ્તાવર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, મધુર અને કફકારક છે. કોલ્હુથી કહાડેત્ર શેરડીનો રસ, વિદબ્ધપાકી હોય છે. તથા ઉપરના સંપૂર્ણ ગુણવાળું પણ હોય છે. ૨૩૧.

शैत्यात्प्रसादान्माधुर्यात्पौण्ड्रकादंशकोवरः ।

प्रभूतक्रिमिज्जासृङ्मेदोमांसकरोगुडः ॥ ૨૩૨ ॥

પૌન્ડ્રક (પંડેરવો) શીતલ, સ્વચ્છ અને મીઠા હોય છે. વંશક શેરડી ગુણમાં તેથી અધિક છે. ગોળ કૃમિ કરનાર, મજ્જા, રૂધિર, મેદ અને માંસને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૨૩૨.

क्षुद्रोगुडश्चतुर्भाग्निकागार्द्धाशोषितः ।

रसोगुरुर्यथापूर्वधौतंस्त्रल्पम्लोगुडः ॥ ૨૩૩ ॥

ગોળ પકાવતી વખતે ચાર ભાગ રસ હોય તે ગોળથી જેમાં ત્રણ ભાગ રસ બાકી રહી ગયા હોય તે ગોળ તેથી બે ભાગ બાકી રહેનાર તથા જેમાં અર્ધો ભાગ રસ રહી ગયો હોય આ કમપૂર્વક પહેલાથી ખીન્ને ભારે હોય છે. શુદ્ધ કરેલ ગોળ અલ્પમલ-કારક હોય છે. ૨૩૩.

તતોમત્સ્યણ્ડિકાલ્પણ્ડશર્કરાવિમલાપરમ્ ।

યથાયથૈષાંવૈમલ્યંભવેચ્છૈત્યંતથાતથા ॥ ૨૩૪ ॥

મત્સ્યડિકા કાંઠક પાતળો અને બહુ જાડો શેરડીનો રસ કોઈ પાત્રમાં થોડો થોડો ટપકાયો હોય તે, ખાંડ તથા શાકર તે ગોળ કરતાં નિર્મળ હોય છે. તે જેટલી જેટલી અધિક નિર્મળ થતી જાય છે તેટલી તેટલી તેમાં અધિક શીતળતા હોય છે. ૨૩૪

ગોળની સાકરના ગુણ.

વૃષ્યાઃક્ષીણક્ષતહિતાઃસન્નેહાગુડસર્કરાઃ ।

કષાયમધુરાઃશીતાઃસતિક્તાયાઃસર્કરાઃ ॥ ૨૩૫ ॥

ગોળની સાકર વીર્યવર્ધક ક્ષીણ તથા ક્ષતને દિન અને સ્નિગ્ધ હોય છે. જ્વાસાની સાકર કપૈલી, મધુર અને શીતલ તથા કાંઠક તીખી હોય છે. ૨૩૫.

મદની સાકરના ગુણ.

રુક્ષાવમ્બતિસારગ્રીછેદયીમધુશર્કરા ।

તૃષ્ણામૃકૃપિત્તદાહેૃપશ્ચસ્તાઃસર્વશર્કરાઃ ॥ ૨૩૬ ॥

મદની સાકર રુક્ષ તથા છેદન હોય છે. તથા ઉલ્લી અને ઝાડાને મટાડે છે. તૃષ્ણા, રક્તપિત્ત તથા બળતરામાં સર્વ પ્રકારની સાકર હિતકારી છે. ૨૩૬

મદના ભેદ.

માક્ષિકંભ્રામરંક્ષૌદ્રંપૌત્તિકંમધુજાતયઃ ।

માક્ષિકંપ્રવરંતેષાંવિશેષાદ્ભ્રામરંગુરુ ॥ ૨૩૬ ॥

માખી, ભમરો, ક્ષૌદ્ર તથા પૌત્તિક આ ચાર પ્રકારોનું મદ થાય છે. એમાંથી માખીનું મદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ થાય છે, અને ભમરીનું મદ બહુજ બારે હોય છે. ૨૩૭.

મદને રોગ.

માક્ષિકંતૈલવર્ણસ્યાચ્ચક્ષેત્તંભ્રામરમુચ્યતે ।

ક્ષૌદ્રન્તુકપિલંવિઘ્નઃદૂઘૃતવર્ણન્તુપૌત્તિકમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

માખીનું મદ તેલના સરખું વર્ણવાળું હોય છે. ભમરીનું મદ ઘોળું થાય છે. ક્ષૌદ્ર મદ કપિલ વર્ણનું અને પૌત્તિક મદ ઘીના જેવું થાય છે. ૨૩૮

મદના ગુણ.

વાતલંગુરુશીતશ્ચસ્ત્ત્વેન્દ્રકફાપહમ્ ।

સન્ધાતૃચ્છેદનંરુક્ષંકષાયમધુરંમધુ ॥ ૨૩૯ ॥

મદ-આરે, શીતલ, ખાટી, રક્તપિત્ત નાશક, કફ, સંધાનકારક, છેદન, રુક્ષ, કપૈલું તથા મધુર હોય છે. ૨૩૯.

હન્યાન્મધૂષ્ણમુષ્ણાર્ચમથવાસ લેષાન્વયાત્ ।

ગુરુરુક્ષકષાયત્વાચ્છૈત્યાશ્ચાલ્પંહિતંમધુ ॥ ૨૪૦ ॥

મદ ઝેરવાળું હોય છે જેથી ગરમ કરીને ખાવાથી અને ગરમીથી વ્યાક્રમ પુરૂષને દેવાથી મૃત્યુ થાય છે. ભારે, રક્ષ, કષૈત્ત તથા શીતલ હોવાથી મદ થોડું ખાવું હિત-કારક છે. ૨૪૦.

મધના ગુણ.

નાતઃકષ્ટતમંકિશ્ચિન્મધ્વામાત્તદ્ધિમાધવમ્ । ઉપક્રમવિરોધિત્વાત્સઘોહન્યાગ્રથાવિ-
ષમ્ ॥ ૨૪૧ ॥ આમેસોષ્ણાક્રિયાકાર્ય્યાસામધ્વામેવિરુદ્ધયતે । મધ્વામંદારુણ-
તસ્માત્સઘોહન્યાગ્રથાવિષમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

મદનું અધિક સેવન કરવાથી જો પેટમાં આમ થાય તો તેને મધ્વામરોગ કહે છે. તેનાથી વધુ કષ્ટદાયક ખીજો રોગ નથી, કેમકે તેનાથી વિરોધી થવાથી જલદી મનુષ્યને વિપત્તિ ચિકિત્સા માફક મારી નાખે છે. ૨૪૧. આમમાં ગરમ ક્રિયા કરતી જોડાએ અને તે મધ્વામમાં વિરોધી હોય છે જેથી તે બહુજ ભયંકર હોય છે જેથી તે રોગ વિપત્તિ માફક જલદીથી માણસનું મૃત્યુ નીપજાવે છે. ૨૪૧-૨૪૨.

નાનાદ્રવ્યાત્મકત્વાચ્ચયોગવાહિદ્દિમંમધુ ।

इतीक्षविकृतिप्रायोवर्गोयंदशमोमतः ॥ २४३ ॥

મદ નાના દ્રવ્યોવાળું હોવાથી યોગવાહી તથા શીતલ હોય છે, આ પ્રકારે આ ઈક્ષુ (શેરડીનો રસ) વર્ગ નામનો દશમો વર્ગ સમાપ્ત થયો. ૨૪૩.

॥ इति इक्षुवर्गः ॥

॥ अथ कृतान्न वर्गः ॥

क्षुचृष्णाग्लानिर्દૈર્બલ્યકુક્ષિરોગવિનાશિની ।

स्वेदाग्निजननीपेयावातवर्चोऽनुलोमनी ॥ २४४ ॥

પેયા (ચોખ્ખામાં નવ ધણું પાણી નાંખી કરવામાં આવતી કાંજ) ક્ષુધા, તૃપ્તિ, આનિ, દુર્બલતા, કુક્ષિરોગ આ સર્વને શાન્ત કરે છે. સ્વેદ ઉત્પાદક, અગ્નિ અને અધો-વાત અને મળને નિકાલનાર છે. ૨૪૪.

तर्पणीग्राहिणीलध्वीहृद्याचापिविलेपिका ॥ २४५ ॥ मण्डुस्तुदीपयत्यग्निंवातश्चा-
प्यनुलोमयेत् ॥ मृदूश्चोत्तेहोतांसिस्वेदंसंजनयत्यपि ॥ २४६ ॥ लघितानांवि-
रिक्तानांजीर्णेस्नेहेचतृष्यताम् ॥ दीपनत्वाल्लघुत्वाच्चमण्डःस्यात्प्राणधारणः२४७

વિલેપી-(ચોખ્ખામાં આઠ ધણું પાણી નાંખી પકાવતાં ચોખ્ખા વધુ અને પાણી કમ હોય તેને વિલેપી કહે છે) તૃપ્તિ કર્તા, ગ્રાહી, હૃદયકાં એ હૃદયને પ્રિય હોય છે. મંડ-(ચો-ખ્ખામાં ૧૪ ધણું પાણી નાંખીને પકાવવાથી ચોખ્ખા માલુમ ન પડે પણ કેવળ પાતળું જળ જણાય તેને મંડ કહે છે) અગ્નિને દિપ્ત કરે છે. વાયુને અનુલોમન કર્તા છે. નસોને મૃદુ કરનાર અને સ્વેદજનક છે. અંધન કરનાર મનુષ્યને વિરક્ત મનુષ્યોને અને રનેહ છૂર્ણ થાય ત્યારે અને હૃદયકા થવાથી મંડ પાછો એ પ્રાણધારક થઈ પડે છે. ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭.

લાજમંડના ગુણુ.

ઋતઃપિપ્પલિશુળ્લીભ્યાંયુક્તોલાજામ્લદાડિમૈઃ । તૃણાતીસારશમનોધાતુસામ્યકરઃ
શિવઃ ॥ લાજમણ્ડોઽમ્નિજનનો દાહમૂર્છાનિવારણઃ ॥ ૨૪૮ ॥ મન્દાગ્નિવિષમા-
ગ્નીનાંબાલસ્પ્રિયાપિતામ્ । દેયશ્ચસુકુમારાણાંલાજમણ્ડઃસુસંસ્કૃતઃ । ક્ષુત્પિપા-
સાસહઃપથ્યઃશુદ્ધાનાન્તુમલાપહઃ ॥ ૨૪૯ ॥

ધાન્યોની ખીલોનો બનાવેલ મંડને પીંપર, સુંક ખાટાં દાડિમના રસવાળો કરી
પીવાથી તૃષ્ણા, અતિસારને નષ્ટ કરે છે, ધાતુઓને સમ કરે છે, કલ્યાણકારી છે, અગ્નિને વધારે
છે, અને દાહ તથા મુર્છાને નષ્ટ કરે છે. ૨૪૮. આ સારી રીતે બનાવેલ લાજમંડ મંદા-
ગ્નિવાળાને, વિષ્માગ્નિવાળાને, બાળકાને, વૃદ્ધાને, સ્ત્રીઓને, સુકુમાર પુરુષોને લુપ્ત તર-
સની શાન્તિને માટે દેવો જ્ઞેષ્ઠએ. આ સંશોધિત મનુષ્યોને પથ્ય છે, અને મળને નિકાલ-
નાર છે. ૨૪૮-૨૪૯.

ભાતના ગુણુ.

સુઘૌતઃપ્રશ્રુતઃસ્વિન્નઃસન્તપ્તશ્ચૌદનોલઘુઃ । મૃષ્ટતણ્ડુલમિચ્છન્તિગરશ્લેષ્મામયેષ્વપિ
॥ ૨૫૦ ॥ અઘૌતઃપ્રશ્રુતઃસ્વિન્નઃ શીતશ્ચાપ્યોદનોગુરુઃ ॥ ૨૫૧ ॥

ચોખાને સારી રીતે ઘોષ્ટને સિદ્ધ કરવા અને તેનાં છોડાં વીગેરે દુર કરીને ઉત્તમ રીતે
તૈયાર થયેથી તેનું ગરમ ગરમ ભોજન કરવું એ હલકું અને ઉત્તમ કચું છે. વિષ દોષ
અને કફના વિકારોમાં ચોખાને પલાળાને કરેલો ભાત આપવો જ્ઞેષ્ઠએ. ઘોષા સિવાય,
ઝાડખા સિવાય બનાવેલો ભાત અને ઠંડો ભાત ભક્ષણ કર્યો હોય તો તે ભારે તથા ગુરૂ
પાકી થાય છે. ૨૫૦-૨૫૧.

માંસશાકવસાતૈલઘૃતમજ્જાફલૌદના ।

બલ્યાઃસન્તર્પણાહશ્યાગુરવોબંધ્યન્તિચ ॥ ૨૫૨ ॥

માંસ, શાક, ચરખી, તેલ, ઘી, મજ્જન, અને ફળોની સાથે સિદ્ધ કરેલા અન્ન બલ-
કારક, તૃપ્તિકારક, હલ, ભારે અને પ્રુષ્ટિકારક છે. ૨૫૨.

તદ્વન્માષતિલક્ષીરમુદ્ગસંયોગસાધિતાઃ ।

કુલમાષાગુરવોરુક્ષાવાતલામિન્નવર્ચસઃ ॥ ૨૫૩ ॥

તેની માફક અડદ, તલ, દૂધ, મગ એના સંયોગથી સિદ્ધ કરેલા અન્ન પણ ઉપરના
ગુણવાળાં છે. દુલ્માષ (ધંઉ અને ચણાનો હોરો) ભારે, શક્ષ, વાતકારક અને મળ
બેદક છે. ૨૫૩.

સ્વિન્નમધ્યાસ્તુયેકેષિત્સૌપ્યગોધૂમયાવકાઃ ।

મિષકૃતેષાંયથાદ્રવ્યમાદિશેદુરુલાઘવમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

દાળ, ધઉ, જવ એનાથી સિદ્ધ કરેલ ભોજનમાં તે પદાર્થને અનુકુળ ભારે અને
હલકાં જાણીને વૈદે કથન કરવા. ૨૫૪.

કૃતાકૃતયુષના યુષ્.

અકૃતકૃતયૂષશ્ચતન્નુસંસ્કારિતંરસમ્ ।

સૂપમમ્લમનમ્લશ્ચગુરંવિદ્યાદ્યથોત્તરમ્ ॥ ૨૫૫ ॥

ધી સિવાય મશાલાવાળું યુષ (કાંજી) અને ધી તથા મશાલાવાળું યુષ, પાતળો કરેલ રસ, ખટાઈવાળો દાહ, ખટાઈ વિનાની દાળ એ સર્વ અનુક્રમે એકથી બીજું ઉત્તરોત્તર ભારે બાણુવું. ૨૫૫.

સક્તવોવાતલારુક્ષાબહુવર્ષોઽનુલોમિનઃ ।

તર્પયન્તિનરંસઘ્રઃપીતાઃસઘોબલાશ્ચતે ॥ ૨૫૬ ॥

સતુ જળમાં ઘેળીને પીવાથી વાતકારક, રક્ષ, મળ વર્દક, અનુસોમન, ભૂખ્યા મનુષ્યને જલદીથી તૃપ્ત કરનાર તથા જલદી બળ દેનાર હોય છે. ૨૫૬

શાલિધાન્યનો યુષ્.

મધુરાલઘવઃશીતાસક્તવઃશાલિસમ્ભવાઃ ।

ગ્રાહિણોરક્તપિત્તઘ્નાસ્તૃષાછર્દિજ્વરાપહાઃ ॥ ૨૫૭ ॥

શાળના ચોખ્ખાનો સ-તુ-મીઠું હલકું, શીતાલ, ગ્રાહી, રક્તપિત્ત નાશક, તૃપાનાશક, અને ઉલ્કરી તથા તાવને શાંત કરનાર છે. ૨૫૭.

જવની રોટલીના યુષ્.

હન્યાદ્વ્યાધીન્યવાપૂપોયાવકોવાટચણ્વચ ।

ઉદાવર્ત્તપ્રતિશ્યાયકાસમેહગલગ્રહાન્ ॥ ૨૫૮ ॥

જવના પુડા અથવા રોટલી, ઉદાવર્ત, પ્રતિશ્યાય, ખાંસી, પ્રમેહ અને ગલગ્રહને નષ્ટ કરનાર છે. ૨૫૮.

જવની ધાણીના યુષ્.

ધાનાસંજ્ઞાસ્તુયેમ્હ્યાઃપ્રાયસ્તેલેખનાત્મકાઃ ।

શુષ્કત્વાત્તર્ષણાશ્ચૈવવિષ્ટમ્ભિત્વાચ્ચદુર્જરાઃ ॥ ૨૫૯ ॥

ધાના-ધાણી પલાળેલ (ઘઉં તથા જવની) લેખન છે અને શુષ્ક હોવાથી તૃપાજનક હોય છે તથા વિષ્ટંબી હોવાથી દુર્જર હોય છે. ૨૫૯

વિરૂઢ ધાન્યના યુષ્.

વિરૂઢધાનાઃશ્શ્કુલ્યોમધુક્રોઢાઃસપિણ્ડિકાઃ ।

સૂપાઃપૂપુલિકાઘાશ્ચગુરવઃપૈષ્ટિકાઃપરમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

પિષ્ટ (દરેલાં) ધાન્યો (અંકુરવાળાં ધાન્ય) ની શ્કુલી મધુક્રોઢા, લાકુ, પૂડા, પુરીયે અને કઠોરીયો એ સર્વ અત્યંત ભારે હોય છે. ૨૬૦

ફલાદિ સંસ્કૃતના ગુણ.

ફલમાંસવસાશકપલ્લક્ષોદ્રસંસ્કૃતાઃ ।

મધ્યાવૃષ્યાશ્ચવલ્યાશ્ચગુરવોઞ્જઠનાત્મકાઃ ॥ ૨૬૧ ॥

ફલ, માંસ, ચરખી, શાક, તલોતું ચુર્ણુ તથા મદના સંયોગથી અનેક ભક્ષ્ય પદાર્થ વીર્યવર્દક, બળકારક, ભારે તથા પૌષ્ટીક છે. ૨૬૧.

વેશ્વરોગુરુઃસ્તિગ્ધોવલોપચયવર્દનઃ ॥

ગુરવસ્તર્પણાવૃષ્યાઃક્ષીરેશ્ચુરસમૂપકાઃ ॥ ૨૬૨ ॥

વેસવાર (પિષ્ટમાંસ) ભારે સ્તિગ્ધ અને બળવર્દક છે. દુધ અને ખાંડથી અનાવેલી ખીર-ભારે તૃપ્તિકારક અને વીર્યવર્દક છે. ૨૬૨

સગુડાઃસતિલાશ્ચૈવવસક્ષીરક્ષોદ્રશર્કરાઃ ।

વૃષ્યાવલ્યાશ્ચમધ્યાસ્તુતેપરંગુરુવઃસ્મૃતાઃ ॥ ૨૬૩ ॥

ગોળ, તલ, દૂધ, મદ, અને ખાંડથી અનાવેલા પદાર્થ વીર્યવર્દક, બળકારક, અને અત્યંત ભારે હોય છે. ૨૬૩

ઘઉંના પદાર્થના ગુણ.

સન્નેહાઃસ્નેહસિદ્ધાશ્ચમધ્યાવિવિધલક્ષણાઃ ।

ગુરવસ્તર્પણાવૃષ્યાઃકામોદ્ધૂમિકામતાઃ ॥ ૨૬૪ ॥

ચીકણાઈવાળા અને ધીર્મા પકાવેલા ઘઉંના લોટનો પદાર્થ-ભારે, તૃપ્તિકારક વીર્યવર્દક અને હૃદયને પ્રિય હોય છે. ૨૬૪.

સંસ્કારાલ્લઘવઃસન્તિમધ્યાગોદ્ધૂમપૈષ્ટિકાઃ ।

ધાનાપર્પટપૂપાદ્યાસ્તાન્બુદ્ધાનિર્દિશેત્તથા ॥ ૨૬૫ ॥

સંસ્કાર વિશેષથી ઘઉંના અનાવેલા પદાર્થ હલકા પણ છે. ધાના-ધાણી (ભીના-જવની) પર્યટ-(પાપડ) તથા પૂડા આદિ પદાર્થના સંસ્કારને ભેદને ગુણને બળવા. ૨૬૫

પૃથુકાગુરવોમૃષ્ટાન્મધ્યાગેદલ્પશસ્તુતાન્ ।

યાવાવિષ્ટમ્બ્યજીર્યાન્તિસતુષાભિન્નવર્ચસઃ ॥ ૨૬૬ ॥

ચૂડા-ચોળા ભારે હોય છે. તેને પકાણાને થોડા ખાવા જોઈએ. જવના પુડા વિષ્ટમ્બ કરીને પાચન થાય છે. જો તૃપ્તસહિત હોય તો મળને બેદન કરનાર છે. ૨૬૬.

સૂપ્યાન્નવિકૃતામધ્યાવાતલારૂક્ષશીતલાઃ ॥

સકદુસ્નેહલવણાનલ્પશોભક્ષયેત્તાન્ ॥ ૨૬૭ ॥

અડદ આદિની દાળથી અનેલો ચુષ, રૂક્ષ, શીતલ અને વાયુકારક હોય છે, જેથી તેમાં પીપર, મરી, સુંઠ મિત્રાવીને તથા ધીવાળો કરીને થોડો ખાવો જોઈએ. ૨૬૭

પાકના ગુણ.

મૃદુપાકાશ્ચયેભક્ત્યાઃસ્થૂલાશ્ચકઠિનાશ્ચયે ॥

ગુરવસ્તંડ્યતિક્રાન્તપાકાઃપુષ્ટિબલપ્રદાઃ ॥ ૨૬૮ ॥

સ્થૂલ અને કઠિન દ્રવ્ય જે મૃદુ પાકી હોય છે તે સર્વ ભારે, વિવ્રબે પચનાર, પુષ્ટિકારક અને બળને દેનાર હોય છે. ૨૬૮.

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારંદ્રવ્યમામંપૃથક્તથા ।

ભક્ત્યાગામાદિશેબ્દુદ્ધાયથાસ્વંગુરુલાઘવમ્ ॥ ૨૬૯ ॥

બુદ્ધમાન દેવને યોગ્ય છે કે સંપૂર્ણ ભક્ષણ કરનાર પદાર્થોના દ્રવ્ય, સંયોગ, સંસ્કાર, માન વિગતપર્યાયથોચિત રીતિપર બળુને તેને અનુસાર ભારે હલકાં આદિકથન કરવા. ૨૬૯.

ગ્મલાલ્પાબ્દુહનીવૃષ્ટ્યાસ્તિઘ્નાબલ્યાલંચિપ્રદા ।

સ્નેહનંતર્પણહૃદ્યંવાતઘ્નંસગુંદંધિ ॥ ૨૭૦ ॥

સ્નાન—કેમી વર્ષવર્ધક, પુષ્ટિકારક, સ્નિગ્ધ, બળવર્ધક અને શ્ચિકારક હોય છે. ગોળનાળું દહીં—તૃપ્તિકારક, સ્નેહન અને વાતનાશક હોય છે. ૨૭૦.

દ્રાક્ષાખર્જૂર્ગોલાનાંગુરુવિષ્ટમ્બિપાનકમ્ ।

પરુષકાણાંક્ષોદ્રસ્યયચ્છુવિકૃતિપ્રતિ ॥ ૨૭૧ ॥

તેષાંકટ્વમ્લસંયોગાઃપાનકાનાંપૃથક્પૃથક્ ।

દ્રવ્યમાનશ્ચવિજ્ઞાયગુણકર્માણિચાદિશેત્ ॥ ૨૭૨ ॥

દ્રાક્ષ. ખર્જુર, બોરથી બનાવેલ પીણું ભારે અને વિષ્ટમ્બી હોય છે. શાલસાનો રસ અને મદથી બનાવેલ પાનક (શરબત) તથા ખાંડ વિશેષથી બનાવેલ પાનક (શરબત) તેના ચરપર, ખાટા આદિ ગુણોથી તથા સંયોગથી અને દ્રવ્ય માનને બળુને ગુણ કમોત્તર કથન કરવું. આ પ્રકારે સર્વ ક્ષેત્રોનું શરબત બળવું જોઈએ. ૨૭૧-૨૭૨

કટ્વમ્લસ્વાદુલવળાલઘવોરાગષાઢવાઃ ।

મુખપ્રિયાશ્ચહૃદ્યાશ્ચદીપનાભક્તરોચનાઃ ॥ ૨૭૩ ॥

રાગષાઢવ (ગોળને બરમાં નોન ખરાબ તેલ તથા સુંક નાંખીને જે શરબત બનાવાય છે તેને રાગષાઢવ કહે છે.) ચરપર, ખાટું, મીઠું, ખાંડ, હલકું, મુખપ્રિય, હૃદય, દીપન અને નોજનમાં શ્ચિ કરનાર હોય છે. ૨૭૩.

આમ્રામલકલેહાશ્ચબૃંહણાબલવર્દનાઃ ।

રોચનાસ્તર્પણાશ્ચોક્તાસ્નેહમાધુર્યગૌરવાત્ ॥ ૨૭૪ ॥

પાકેલી કેરી અને આમ્રાના સંયોગથી બનાવેલ ચટણી, ચિકણી, મીઠી, બળવર્ધક, ભારે, શ્ચિકારક તથા તૃપ્તિકારક હોય છે. ૨૭૪.

બુદ્ધાસંયોગસંસ્કારંદ્રવ્યમાનશ્ચતસ્મૃતમ્ ।

ન જકર્માણિલહાનાંતેષાંતેષાંતથાવદેત્ ॥ ૨૭૫ ॥

નેટલા પ્રકારના અવલેહ પદાર્થ છે તે સર્વ સંયોગ સંસ્કાર દ્રવ્ય, પરિમાણ એના-
નેદથી તેના ગુણુ કર્મોનું કથન કર્યું. ૨૭૫

રક્તપ્રકારાતોક્તેદિથુક્તંવાતાનુલોમનમ્ ।

કન્દુલફલાદ્યશ્ચતદ્વિદ્યાત્તદાસુતમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

સિરકો રક્ત પિત્ત તથા કફને કોપિત કરે છે અને વાયુના માર્ગને અનુસાર કરે છે.
ને સિરકામાં કંદમૂલ ક્ષાદિ ને પદાર્થ પડે છે તેમાં પશુ તેના ગુણુ હોય છે. ૨૭૬

શિષ્ણાકીચાસુતશ્ચાન્યત્કાલામ્લરોચનંલઘુ ।

વિદ્યાદ્વર્ગકૃતાન્નાનામેકાદશતમંભિષક્ ॥ ૨૭૭ ॥

ચટની, સિરકો, કાંજી આદિ સર્વ પ્રકારની ખટાઇ રચિકારક અને હલકી હોય છે.
આ પ્રકારે કૃતાન્નવર્ગ નામનો અગ્નીઆરમો વર્ગ સમાપ્ત થયો. ૨૭૭

इति कृतान्न वर्ग.

अथाहार योग वर्गः ।

तेलना गुण.

कषायानुरसंस्वादुसूक्ष्ममुष्णंव्यवायिच । पित्तलंबद्धविण्मूत्रंनचश्लेष्माभिवर्द्धनम्
॥ २७८ ॥ वातघ्नेषूत्तमंबल्यंत्वच्यंमेधाभिवर्द्धनम् । तैलसंयोगसंस्कारात्सर्व-
रोगापहंमतम् ॥ २७९ ॥

તેલ કાંઈકે કષેણું, મીઠું, સૂક્ષ્મ, ગરમ, વ્યવાયી, પિત્તવર્ધક મળમૂત્રને બાધનાર તથા
કફને નહિ વધારનાર છે. વાત નાશકમાં ઉત્તમ, બલકારક, ચામડીને ઉત્તમ બનાવનાર,
બુદ્ધિ અને અગ્નિને વધારનાર હોય છે. અને આપધિયોના સંયોગથી સિદ્ધ કરેલ તેલ સંપૂર્ણ
રોગોને નષ્ટ કરનાર છે. ૨૭૮-૨૭૯.

तेलनी उत्कृष्टतानां द्रष्टांत.

तैलप्रयोगादजरानिर्विकाराजितश्रमाः ।

आसन्नातिबलाःसंख्येदैत्याधिपतयःपुरा ॥ २८० ॥

પૂર્વ સમયમાં દૈત્યોના રાજ્ય તેલનાજ પ્રયોગથી સંગ્રામમાં અજર, નિર્વિકાર, શ્રમ
રહિત અને હાવામાં અલંત બળવાન થયા હતા. ૨૮૦

दीवेलना गुण.

ऐरण्डतैलमधुरंगुरुश्लेष्माभिवर्द्धनम् ।

वातासृग्गुल्महृद्रोगजीर्णज्वरहरंपरम् ॥ २८१ ॥

દીવેલ મીઠું, બારે, કફવર્ધક, તથા વાતરક્ત, ગોળો, હૃદયરોગ, શુર્ધનવરને
ખટાડનાર છે. ૨૮૧

સરસીયાના ગુણુ.

કટૂણ્ણંસાર્ષપંતૈલંરક્તપિત્તપ્રદૂષણમ્ ।

કફશુક્રાનિલહરંકણ્ણકોઠવિનાશનમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

સરસીયું-કડવું, ગરમ, રક્તપિત્તને દૂષિત કરનાર, કફ અને વાયુને હરનાર તથા ખુબ્બી, કોઠ આદિ આમડીના રોગોને મટાડે છે. ૨૮૨

આરોળીના તેલના ગુણુ.

પિયાલતૈલમધુરંગુરુશ્લેષ્માભિવર્દનમ્ ।

હિતમિચ્છન્તિનાત્યૌષ્ણ્યાત્સંયોગેવાતપિત્તયોઃ ॥ ૨૮૩ ॥

આરોળીનું તેલ-મીઠું, ભારે કફ વર્ધક તથા અત્યન્ત ગરમ ન હોવાથી દ્રવ્યના સંયોગ દ્વારા વાત પિત્તને નષ્ટ કરનાર છે. ૨૮૩

અળસીના તેલના ગુણુ.

આતસ્યંમધુરામ્લન્તુવિપાકેકટુકંતથા ।

ઉષ્ણવીર્ય્યંહિતંવાતેરક્તપિત્તપ્રકોપનમ્ ॥ ૨૮૪ ॥

અળસીનું તેલ-મીઠું, ખાટું વિપાકમાં કડવું, ઉષ્ણવીર્ય, વાત રોગોમાં હિતકર અને રક્ત પિત્તને કુપિત કરનાર છે. ૨૮૪.

કુસુમ્ભૈલમુષ્ણશ્ચવિપાકેકટુકંગરુ ।

વિદાહિચવિશેષેણસર્વરોગમકોપનમ્ ॥ ૨૮૫ ॥

કુસુમ્બાના ખીજનું તેલ ગરમ, વિપાકમાં કડવું, ભારે, વિશેષે કરીને વિદાહી અને સર્વ રોગોને કુપિત કરનાર છે. ૨૮૫.

ફળોના તેલના ગુણુ.

ફલાનાંયાનિચાન્યાનિતૈલાન્યાહારસન્નિધૌ ।

યુજ્યન્તેગુણકર્મભ્યાંતાનિબ્રૂયાદ્યથાયથમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

આ પ્રકારે અનેક પ્રકારના ફળોનું વર્ણન જે તેલના આહારમાં ઉપયોગ કરાય છે. તેના ગુણુ ફળોના જેવાજ જાણવા. ૨૮૬

મળમવસાના ગુણુ.

મધુરોઽંબૂહ્ણોઽવ્યોવલ્યોમજ્જાતથાવસા ।

યથાસત્ત્વન્તુશૈત્યોષ્ણેવસામજ્જ્ઞોર્વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૮૭ ॥

મળમ અને ચરખી એ બંને મીઠાં, પુષ્ટિકારક, વીર્યવર્ધક અને બલકારક હોય છે, શીત ગુણુ વિશિષ્ટ તેલોના ગરમીમાં તથા ઉષ્ણ ગુણુ વિશિષ્ટ તેલોના શરદીમાં ઉપયોગ કરવો. ૨૮૭

સુંઠના ગુણુ.

સસ્નેહંદીપનંબૃહ્ણમુષ્ણંવાતકફાપહમ્ ।

વિપાકમધુરંહૃદ્યંરોચનંવિશ્વમેષજમ્ ॥ ૨૮૮ ॥

સુંઠ—તીક્ષ્ણી, દીપન, વૃષ્ય, ગરમ, વાત કફ નાશક, વિપાકમાં મીઠી, હૃદય અને શ્ચિકારક છે. ૨૮૮

પીંપરના ગુણ.

શ્લેષ્મલામધુરાચાર્દ્રાગુંવીંસિન્ધાચપિપ્પલી ।

સાથુષ્કાકફવાતઘ્નીકટુકાવૃષ્યસમ્મતા ॥ ૨૮૯ ॥

કાચી પીંપર કફકારક, મધુર, ભારે અને સ્નિગ્ધ છે. સુકી પીંપર કફ વાત નાશક, ચરપરી અને વીર્યવર્દક હોય છે. ૨૮૯

મરીના ગુણ.

નાત્યર્થમ્બુજ્જનમરિચમવૃષ્યંલઘુરોચનમ્ ।

છેદિત્વાચ્છોષણત્વાચ્ચદીપનંકફવાતજિત્ ॥ ૨૯૦ ॥

કાળાંમરી અધિક ગરમ નથી. કાંઇક વીર્યવર્દક હલકી અને શ્ચિકારક છે, છેદી અને શાષણ હોવાથી દીપ્તિકારક અને વાત કફનાશક છે. ૨૯૦

હીંગના ગુણ.

વાતશ્લેષ્મવિબન્ધઘ્નકટુકંદીપનંલઘુ ।

હિંગુશૂલપ્રશમનંવિદ્યાત્ પાચનરોચનમ્ ॥ ૨૯૧ ॥

હીંગ વાત, કફ તથા વિબંધ નાશક, કડવી, દીપન, હલકી, શૂલ નાશક પાચન તથા શ્ચિકારક છે. ૨૯૧

સીંધવખારના ગુણ.

રોચનંદીપનંહૃદયંચક્ષુષ્યમવિદાહિચ ।

ત્રિદોષઘ્નસમધુરંસૈન્ધવંલવણોત્તમમ્ ॥ ૨૯૨ ॥

સીંધવખાર—શ્ચિકારક, દીપન, હૃદયનં પ્રિય, નેત્રને હિતકારક, અવિદાહી, ત્રિદોષ નાશક અને મધુર હોય છે. ૨૯૨

સંચળના ગુણ.

સૌક્ષ્મયાદૌષ્ણ્યાલઘુત્વાચ્ચસૌગન્ધ્યાચ્ચરુચિપદમ્ ।

સૌવર્ચલંવિબન્ધઘ્નંહૃદયમુદ્ધારશોધિચ ॥ ૨૯૩ ॥

સંચળ સૂક્ષ્મ હોવાથી તથા ગરમ હોવાથી તેમજ હલકો અને સુગંધિત હોવાથી શ્ચિકારક, વિબંધનાશક, હૃદય તથા ઉદ્ધારને શુદ્ધ કરે છે. ૨૯૩

તૈક્ષ્ણ્યાદૌષ્ણ્યાદ્વચવાયિત્વાદીપનંશૂલનાશનમ્ ।

ઝર્દ્ધશ્ચાધશ્ચવાતાનામાનુલોમ્યકરંવિડમ્ ॥ ૨૯૪ ॥

ખિડ લક્ષણ—તીક્ષ્ણ હોવાથી, ગરમ હોવાથી તેમજ વ્યવાહી હોવાથી, દીપન, શૂળનાશક છે, ઉપર અને નીચેના ભાગોમાં થનાર વાયુને અનુસ્રોમન કરનાર છે. ૨૯૪.

સતિક્કટુસક્ષારંતીક્ષ્ણમુત્કેદિચૌદ્ધિદમ્ ।

નકાલલવણેગન્ધઃસૌવર્ચલગુણાશ્ચતે ॥ ૨૯૫ ॥

આરૂં મીઠું—કિંચિત્ કડવું, ચરપરૂં, આરૂં, તીક્ષ્ણ તથા ઉત્કલેષકારક છે. કાળું મીઠું ગંધહીન હોય છે તેના સર્વ ગુણ સંચળના જેવા હોય છે. ૨૬૫.

સમુદ્રાદિ લવણના ગુણ.

સામુદ્રકંસમધુરંસતિક્તકટુપાંશુજમ્ ।

રોચનંલવણંસર્વપાકિન્નંસ્યનિલાપહમ્ ॥ ૨૯૬ ॥

સમુદ્ર લવણ (મીઠું) કાંઈક મધુર હોય છે. પાંશું લવણ કાંઈક તીખું અને કડવું હોય છે. વળી સર્વ પ્રકારનાં લવણ રચિકારક પાચન, દસ્તાવર, અને વાતનાશક હોય છે.

જવઆરના ગુણ.

હૃત્પાણ્ડૂગ્રહણીદોષપ્લીહાનાહગલગ્રહાન્ ।

કાસંકફજમર્શાસિયાવશ્કોવ્યપોહતિ ॥ ૨૯૭ ॥

જવઆર—હૃદયરોગ, પાંડુરોગ, ગ્રહણી, બરોળ, આરૂરો, ગલગ્રહ, કફની ખાંસી અને હરશને મટાડે છે. ૨૯૭

ક્ષારોના ગુણ.

તીક્ષ્ણોળ્ણોલઘુરૂક્ષશ્લેદીપાકીવિદારણઃ ।

દહનોદીપનશ્લેત્તાસર્વઃક્ષારોઽગ્નિસન્નિમઃ ॥ ૨૯૮ ॥

વળી સર્વ પ્રકારના આર—તીક્ષ્ણ, ગરમ, લઘુ, રૂક્ષ, ક્ષેદી પાચન કરતા, વિદારણ, દાહન, દીપન, છેદન અને અગ્નિના સમાન હોય છે. ૨૯૮.

કારવ્યઃકુઙ્ગિકાજાજીકવરીધાન્યતુગ્બુરુઃ ।

રોચનંદીપનંવાતકફદૌર્ગન્ધનાશનમ્ ॥ ૨૯૯ ॥

જૂરૂ, કાળીજૂરી, અજ્જો, સફેદ જૂરૂ, મેથી, વરીયાળી, ધાણા, તુંબરૂ એ સર્વ રચિકારક, દીપન, વાત કફનાશક અને દુર્ગંધ નાશક હોય છે. ૨૯૯.

આહારયોગિનાંભક્તિનિશ્ચયોનતુવિચ્રતે ।

સમાપ્નોદ્વાદશશ્રાયાંવર્ગઆહારયોગિનામ્ ॥ ૩૦૦ ॥

આહારને ઉપયોગી પદાર્થોમાં કયાં કેટલી વસ્તુઓ નાંખવી જોઈએ, તેના કાંઈ યથાર્થ નિયમ નથી. આ પ્રકારે આહારોપયોગી નામનો આરમો વર્ગ સમાપ્ત થયો. ૩૦૦

इति आहार योगवर्ग.

શૂકધાન્યંશમીધાન્યંસમાતીતંપશસ્યતે ।

પુરાણંમાયશોરૂક્ષંપ્રાયેણાખિનવંશુરુ ॥ ૩૦૧ ॥

શૂક ધાન્ય અને શમીધાન્ય એક વર્ષના જુના થવાથી હિતકારી થાય છે. જુનું ધાન્ય રૂક્ષ હોય છે અને નવન ધાન્ય ભારે હોય છે. ૩૦૧.

યદ્યદાગચ્છતિક્ષિપ્રંતત્તલ્લઘુતરંસ્મૃતમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

જે ધાન્ય જલદી પરિપાકને પ્રાપ્ત થાય છે તે એટલુંજ હલકું હોય છે. ૩૦૨.

નિસ્તુબંયુક્તિમૃષ્ટન્તુસૂપ્યંલઘુવિપચયતે ॥ ૩૦૩ ॥

છાડાં રહિત યુક્તિ પૂર્વક પલાળેલી દાળ લઘુ પાકી હોય છે. ૩૦૩.

ખર્જિત માંસ.

મૃતંકેશાતિમેધ્યશ્વૃત્વાલંચિર્હતમ્ ।

અગોષ્ઠરમૃતંવ્યાંદમૃદિતંમાંસમૃતસૃજેત્ ॥ ૩૦૪ ॥

ચોતાની મેળે મરેલું, કૃશ, સડેલું, વૃદ્ધ, બાળ, વિષાદિથી મરેલું અપરોક્ષ મરેલું, વાધ વિગેરેએ મારેલું એવા જીવોનું માંસ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ૩૦૪.

માંસ રસનો ગુણ.

અતોઽજ્યાત્સંબૃહ્ણંબલવર્દનમ્ । પ્રીણનઃસર્વભૂતાનાંહૃદ્યોપાસરઃપરમ્ ॥ ૩૦૫ ॥ શુષ્યતાંવ્યાધિયુક્તાનાંકૃશાનાંક્ષીણરેતસામ્ ॥ બલવર્ણાર્થિનાંશ્ચૈવર-સંવિદ્યાયથામૃતમ્ ॥ ૩૦૬ ॥

એ સિવાય સંપૂર્ણ જીવોનું માંસ પુષ્ટિકારક, અને બળવર્દક હોય છે. માંસ-રસ સર્વ મનુષ્યોને માટે તૃપ્તિકારક અને લેહ્ય હોય છે તથા સુકાયત્રા શરીરવાળાને અથવા શોષ રોગવાળાઓને, કૃશ મનુષ્યોને, ક્ષીણવીર્યવાળાઓને, બલવર્ણની ઈચ્છાવાળાઓને માંસ રસ અમૃત સમાન છે. ૩૦૫-૩૦૬.

સર્વરોગપ્રશમનંયથાસ્વંવિહિતંરસમ્ । વિગ્રાત્સ્વર્ય્યંબલકરંવયોબુદ્ધીન્દ્રિયાયુષાઃ ॥ ૩૦૭ ॥ વ્યાયામનિત્યાઃસ્ત્રીનિત્યામગ્નિત્યાશ્ચયેનરાઃ । નિત્યંમાંસરસાહારા-નાતુરાઃસ્યુર્નદુર્બલાઃ ॥ ૩૦૮ ॥

માંસરસ દ્રવ્ય વિશેષના સંયોગથી સિદ્ધ કરેલું સંપૂર્ણ રોગોને નષ્ટ કરનાર છે. તથા સ્વરકારક, બળવર્દક, અવસ્થા સ્થાપક, બુદ્ધિવર્દક, ઇન્દ્રિયોનું બળ તથા આયુષ્યને વધારનાર છે. વ્યાયામ કરનાર, મનુષ્યોને, સ્ત્રી સેવન કરનારાઓને, સુરા પીનારાઓએ નિત્ય માંસ રસનો આહાર કરવો જોઈએ. માંસરસ સેવન કરવાથી રોગગ્રસ્ત મનુષ્ય પણ દુર્બલ થતું નથી. ૩૦૭-૩૦૮.

ત્યાગ કરવા યોગ્ય શાક.

ક્રિમિવાતાતપદ્ધતંશુષ્કંજીર્ણમનાત્તંવમ્ ।

શાકંનિઃસ્નેહસિદ્ધશ્ચવર્જ્યંચાપરિશ્રુતમ્ ॥ ૩૦૯ ॥

કીડાનું આધેલું, વાયુથી સુકાયેલું, સુકું, તાપથી બળેલું, જીવું, જે મોસમ, તેલાદ સિવાય બનાવેલું, જે શાકને નિચોવીને પાણી ન કલાડી નાંખ્યું હોય અથવા જે સાદુ કર્ચું ન હોય એવું શાક ખાવા યોગ્ય નથી. ૩૦૯.

ત્યાગ કરવા યોગ્ય ફળ.

પુરાણમામંસંક્લિષ્ટંક્રિમિવ્યાલહિમાતપૈઃ ।

અદેશાકાલજંક્લિન્નંયત્સ્યાત્કલમસાધુતત્ ॥ ૩૧૦ ॥

ભુનું, કમ્યું, સરોહું, કીમ, સાપ આદિથી ખાધેહું, તાપથી ઠાઝેહું, યરદીથી કરી મચેહું, ખસખ જમીનમાં ઉત્પન્ન થયેહું, કવખતે ઉત્પન્ન થયેહું, દુર્મંધવાળાં ક્ષત્રને નિંદનિય સમજીને ત્યાગવું જોઇએ. અર્થાત કદી ખાવું જોઇએ નહિ. ૩૧૦.

હરિતાનાંયથાશાકંનિર્દેશંસાધનાદતે ॥ ૩૧૧ ॥

સર્વ પ્રકારનાં હરિત (આદું વિગેરેનાં શાક) પત્રશાકોના સરખું સંસ્કાર કરીને ખાવાં જોઇએ પરંતુ તેને શાકોની માફક નિચોવવાં નહિં જોઇએ. ૩૧૧

મયામ્બુગોરસાદીનાં સ્વેસ્વેવર્ગેવિનિશ્ચયઃ ॥ ૩૧૨ ॥

મઘ. જળ તથા દુધ આદિકોના ગુણ દોષ તેના વર્ગોમાં કથન કરેલાં છે. ૩૧૨.

અનુપાનનું વર્ણન.

યદાહારગુણૈઃપાનંવિપરીતંતદિષ્યતે । અમ્લાનુપાનંઘાતૂનાંદૃષ્ટં

યક્ષવિરોધિચા ॥ ૩૧૩ ॥ આસવાનાંસમુદ્દિષ્ટાઅશીતિશ્ચતુરુત્તરાઃ ૩૧૪ ॥

જે ગુણવાળા અહાર હોય તેથી વિપરીત ગુણવાળાં અનુપાન કરવાં જોઇએ. અર્થાત આહાર, ઉષ્ણના પ્રધાન હોય તો અનુપાન શીતલ જોઇએ. શીતલ આહાર હોય તો અનુપાન ગરમ જોઇએ. પરંતુ ખાટા પદાર્થ પરથી મીઠું અનુપાન નહી કરવું જોઇએ, કેમકે તીક્ષ્ણ ખાટાના ઉપર મીઠું ખાવાથી ઘાતુઓમાં વિકાર ઉત્પન્ન થય છે. અથવા અન્નનું એ પ્રકારે અનુપાન કરવું જોઇએ, કે ઘાતુઓનું વિરોધી ન હોય. ૩૧૩ આસવ ૮૪ પ્રકારના હોય છે, તેનું અમે પ્રથમજ કથન કરેહું છે. ૩૧૪.

જલંપેયમપેયશ્ચપરીક્ષ્યાનુપિવેદ્ધિતમ્ ॥ ૩૧૫ ॥

પાણીની પરીક્ષા કરીને પીવા યોગ્ય છે કે ન પીવા યોગ્ય છે એમ વિચાર કરીને પીવું જોઇએ. ૩૧૫.

સ્ત્રિગ્ધ્રોષ્ણંમારુતેશસ્તંપિત્તેમધુરશીતલમ્ ।

કફેऽનુપાનંરૂક્ષોષ્ણંક્ષયેમાંસરસઃપરમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

વાયુના રોગમાં ચિકણું અને ગરમ અનુપાન કરવું જોઇએ. પિત્તજ નિતરોગોમાં મીઠું અને ઠંડું અનુપાન કરવું જોઇએ. કફજ નિત રોગોમાં રૂક્ષ અને ગરમ અનુપાન કરવું જોઇએ, અને સર્વ ઘાતુઓની ક્ષીણતામાં માંસરસનું અનુપાન કરવું જોઇએ. ૩૧૬.

દુધનું અનુપાન.

ઉપવાસાધ્વભારક્ષીમારુતાતપકર્મ્મભિઃ ।

ક્લાન્તાનામનુપાનાર્થપયઃપથ્યંયથામૃતમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

ઉપવાસ, આધર્તા થાકેલ, બહુ ભાષણ કરેલ, સ્ત્રી સંલોગની અનંતર, વાયુ, તાપ તથા અન્યકર્મોથી થાકેલા મનુષ્યોને દુધનું અનુપાન પથ્ય અને અમૃત સમાન છે. ૩૧૭.

સુરાકૃશાનાંપુષ્ટ્યર્થમનુપાનંમશસ્યતે । કાશ્યર્થસ્થૂલદેહાનામનુશસ્તંમધૂદકમ્ ॥ ૩૧૮ ॥ અલ્પાગ્રીનામનિદ્રાણાંતન્દ્રાશોકમયકૃમૈઃ । મગ્નમાંસોચિતાનાશ્ચમ-થમેવાનુશસ્યતે ॥ ૩૧૯ ॥

કૃશ મનુષ્યોને પુષ્ટિને માટે સુરાનું અનુપાન ઉત્તમ છે અને સ્થુલ (બડા) મનુષ્યોને કૃશ કરવાને માટે મદવાળું, પાણીનું અનુપાન ઉત્તમ છે. ૩૧૮. મંદાગ્નિવાળાને-અનિદ્રા, તન્દ્રા, શોક, બપ તથા ક્લાન્તિવાળા મનુષ્યોને અને મઘ માંસનું સેવન કરવાવાળાને મઘનું અનુપાન આપવું ઉત્તમ છે. ૩૧૯.

અનુપાનનાં કર્મ.

અથાનુપાનકર્મપ્રવક્ષ્યામિ । અનુપાનંતર્પયતિપ્રીણયતિઝર્જયતિપર્ય્યાપ્તિપમિનિર્વર્ત-
યતિશુક્તમવસાદયતિઅન્નસઙ્ઘાતંમિનત્તિમાર્દવમાપાંદયતિક્લેદયતિજરયતિમુખપ-
રિણામિતામાશુવ્યવાયિતાશ્ચાહારસ્યોપજનયતીતિ ॥ ૩૨૦ ॥

હવે અનુપાનના ગુણોને કહીએ છીએ. અનુપાન તર્પણકારક, પ્રાણુદાયક, બળ વર્ધક, ભોજનને અવસાદન કર્તા તથા ભોજનના સંઘ્રાતને ભેદન કર્તા, મૃદુતાકારક, ક્લેદકારક, પાચન કર્તા, આહારના પરિણામને સુખાવહ કરનાર તથા કરેલા ભોજનને જલદી ફેલાવી દેનાર હોય છે. ૩૨૦

॥ તત્રશ્લોકાઃ ॥

અનુપાનંહિતંયુક્તંતર્પયત્યાશુમાનવમ્ ।

સુખંપચતિચાહારમાયુષેચબલાયચ ॥ ૩૨૧ ॥

અહીં કહેવામાં આવે છે કે યુક્ત પૂર્વક અનુપાન કરવાથી મનુષ્યને જલદી તૃપ્ત કરે છે, તથા હિતકારક છે. તેમજ સુખ પૂર્વક આહારને પચાવનાર, આયુષ્ય વર્ધક અને બળદાયક હોય છે. ૩૨૧.

જળ પાનનો નિષેધ.

નોર્દ્ધાઙ્ગમારુતાવિષ્ટાનહિવ્કા શ્વાસકાસિનઃ ।

નગીતમાષાધ્યયનમ્સક્તાનોરસિક્ષતાઃ ॥ ૩૨૨ ॥

પિબેયુરુદકંશુક્તવાતદ્ધિકણ્ઠોરસિસ્થિતમ્ ।

સ્નેહમાહારજંહત્વાભૂયોદોષાયકલ્પતે ॥ ૩૨૩ ॥

ઉર્ધ્વાંગત વાતવાળાઓને હિયકી તથા દમ અને ખાંસીવાળાઓને તેમજ જેને ગાયન અને ભાષણ તેમજ અધ્યયનનું અધિક કામ પડે છે તથા ઉશ્કેલ રોગવાળાઓએ ભોજન પછી પાણી પીવું જોઈએ નહિ કેમકે તે પુષ્ટિને ભોજન પછી પાણી પીવાથી તે પાણી દુઃખ અને વક્ષઃસ્થલ થઈને આહારના સ્નેહને નષ્ટ કરી દે. એને કાપિત કરે છે. ૩૨૨-૩૨૩

અનુપાનૈકદેશોડ્યમુક્તઃપ્રાયોપયોગિકઃ દ્રવ્યન્તુનહિનિર્દેહુંશક્યંકૃત્સ્નેનનામભિઃ
॥ ૩૨૪ ॥ યથાનામૌષધંકિશ્ચિદેશજાનાંવચોયથા ॥ દ્રવ્યંતત્તથાવાચ્યમનુ-
ક્તમિહતદ્ભવેત્ ॥ ૩૨૫ ॥

આ પ્રકારે આહાર દ્રવ્ય અને અનુપાન સાધારણ રૂપથી વળી ઉપયોગી પદાર્થોનું વર્ણન કર્યું છે, અને સંપૂર્ણ દ્રવ્યોનાં સંપૂર્ણ નામો સહિત વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે કેમકે યાવ-

માત્ર સંપૂર્ણ દ્રવ્ય જાણી શકાતાં નથી. તેમજ તે સંપૂર્ણ દ્રવ્યનાં સંપૂર્ણ ભાષાઓમાં નામ પણ જાણી શકાતાં નથી. આ પ્રકારે સંપૂર્ણ દ્રવ્યોનું આ આહાર વિષયમાં કથન કરવું કઠિન પ્રતિત થાય છે, કેમકે દેશ ભેદથી, સંસ્કાર ભેદથી આહાર વિશેષ દ્રવ્યોની કલ્પના અસંખ્ય પ્રકારની છે. ૩૨૪-૩૨૫.

ચરાદિ પરીક્ષા.

ચરા:શરીરાવયવા:સ્વભાવોધાતવ:ક્રિયા ॥ લિङ્ગપ્રમાણસંસ્કારોમાત્રાચાસ્મિન્ પરીક્ષ્યતે ॥ ૩૨૬ ॥ ચરોઽનૂપજલાકાશધન્વાગ્રોમ્હક્ષ્યસંવિધૌ ॥ જલજાનૂપ- જાશ્ચૈવજલાનૂપચરાશ્ચયે ॥ ૩૨૭ ॥ ગુરુમ્હક્ષ્યાશ્ચયેસત્ત્વા:સર્વેતેગુરુવ:સ્મૃતા: । લઘુમ્હક્ષ્યાસ્તુલઘવોધન્વજાધન્વચારિણ: ॥ ૩૨૮ ॥

ચર શરીરના અંગ, સ્વભાવ, ધાતુ, ક્રિયા, લિંગ, પ્રમાણ, સંસ્કાર તથા માત્રાની પરીક્ષા આમાં કહેવામાં આવે છે. ૩૨૬ અનૂપદેશ, જળ, આકાશ તથા મૃદેશ આદિની જે ભક્ષ્ય સામગ્રી છે તેને ચર કહે છે. જળમાં થયેલા, અનુપદેશમાં થયેલા, અને જળ તથા અનૂપદેશમાં વિચરણ કરનારા, ભારે વસ્તુ ખાનારા જે જીવ છે તે સર્વ ભારે કહેવાય છે. મૃદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ, મૃદેશમાં વિચરણ કરનાર અને હલકી વસ્તુ ખાનારા જીવ હલકા હોય છે. ૩૨૭-૩૨૮.

શરીરાવયવનું વર્ણન.

શરીરાવયવા:સવિથશિર:સ્કન્ધાદયસ્તથા । સવિથમાંસાદ્ગુરુસ્કન્ધસ્તત:ક્રોડસ્ત- તશિર: ॥ ૩૨૯ ॥ વૃષણૌચર્મમેદ્શ્ચશ્રોણીવૃક્કૌયકૃદ્ગુદ્મ્ । માંસાદ્ગુરુતરંવિદ્યાઞ- યાસ્વંમધ્યમસ્થિચ ॥ ૩૩૦ ॥

જંઘા, માયુ તથા સ્કન્ધાદિ શરીરના અંગ છે, જંઘાઓના માંસથી ખાંધનું માંસ ભારે છે, ખાંધના માંસથી કરોડનું માંસ ભારે છે, કરોડના માંસથી માથાનું માંસ ભારે છે. ૩૨૯. અંડકોશ, ચર્મ, લિંગ, નિતમ્બ, કલેજું, યકૃત, તથા ગુદાનું માંસ અનુક્રમે એકથી ખીલું ભારે છે અને દાડીમાં જે માંસ છે તે મધ્યમ હોય છે. ૩૩૦

સ્વભાવનું વર્ણન.

સ્વભાવાલ્લઘવોમુદ્રાસ્તથાલાવકપિञ્જલા: ।

સ્વભાવાદ્ગુરવોમાષાવરાહમહિષાસ્તથા ॥ ૩૩૧ ॥

મૃગ, લવાનું માંસ અને કર્પીજલ એક સ્વભાવથીજ હલકું છે. ડુકર તથા ભેંસનું માંસ અને અડદ એ સ્વભાવથીજ ભારે છે. ૩૩૧

ધાતુઓનું ભારે હલકાપણું.

ધાતૂનાંશોણિતાધાનાંગુરંવિદ્યાઞયોત્તરમ્ । અલસેભ્યોવિશિષ્યન્તેપ્રાણિનોયેબહુ- ક્રિયા: ॥ ૩૩૨ ॥ ગૌરવેલિङ્ગસામાન્યેપુંસાંસ્ત્રીણાશ્ચલાઘવમ્ । મહાપ્રમાણાગુ- રવ:સ્વજાતૌલઘવોઽન્યથા ॥ ૩૩૩ ॥

લોહી વિગેરે ધાતુ ઉત્તરોત્તર ભારે હોય છે. જે પ્રાણી બહુજ કાર્ય કરે છે, તેનું માંસ આળસુ કરતાં ભારે હોય છે. ૩૩૨.

સરખી જાતના જીવોમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીનું માંસ હલકું હોય છે. એક જાતના જીવોમાં જે મ્હોટા હોય છે, તે ભારે હોય છે અને જે નાના હોય છે તે હલકા હોય છે. ૩૩૩.

સંસ્કાર અને માત્રા કૃત યુર લઘુત્વ.

ગુરુણાંલાઘવંવિઘાત્સંસ્કારાત્સવિપર્યયમ્ ।

ત્રીહેર્લાજાયયાચસ્યુઃસવતૂનાંસિદ્ધપિણ્ડકાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

સંસ્કારથી ભારે વસ્તુ પછુ હલકી થઈ જાય છે, અને હલકી ભારે થઈ જાય છે. જેમ ધાન્યો કરતાં ખીર હલકી હોય છે અને સતૂઓ કરતાં ધીના બનાવેલ લાડુ ભારે હોય છે. ૩૩૪.

અલ્પાદાનેગુરુણાશ્ચલઘૂનાંચાતિસેવને ।

માત્રાકારણમુદ્વિષ્ટંદ્રવ્યાણાંગુરુલાઘવે ॥ ૩૩૫ ॥

ભારે વસ્તુઓનું થોડું ભોજન કરવાથી હલકાપણું જણાય છે અને હલકી વસ્તુઓનું અધિક ભોજન કરવાથી ભારેપણું જણાય છે. આ લઘુતા ગુરુતામાં માત્રા કારણુ ૩૫ છે. ૩૩૫.

ગુરુણામલ્પમાદેયંલઘૂનાંવૃત્તિરિષ્યતે ।

માત્રામપેક્ષતેદ્રવ્યંમાત્રાચાગ્નિમપેક્ષતે ॥ ૩૩૬ ॥

ભારે વસ્તુ થોડી ખાવી જોઈએ અને હલકી વસ્તુ તૃપ્ત થતા સુધી ખાવી જોઈએ કેમકે દ્રવ્ય માત્રાની અપેક્ષા કરે છે, અને માત્રા અગ્નિના બલની અપેક્ષા કરે છે. ૩૩૬

બલમારોગ્યમાયુશ્ચમાણાશ્ચાગ્નૌમતિષ્ઠિતાઃ ।

અનુપાનેન્ધનૈશ્ચાગ્નિર્દીપ્યતેશ્ચામ્યતેઽન્યથા ॥ ૩૩૭ ॥

બળ, આરોગ્યતા, આયુષ્ય તથા પ્રાણુ અગ્નિમાં સ્થિત છે અને અનુપાન રૂપી લાકડાં દ્વારા અગ્નિ પ્રકટ થાય છે નહિંતો મંદ થઈ જાય છે. ૩૩૭.

ગુરુલાઘવચિન્તેયંપ્રાયેણાલ્પબલાન્મતિ ।

મન્દકર્માનનારોગ્યાન્સુકુમારાન્સુખોચિતાન્ ॥ ૩૩૮ ॥

વળી અલ્પ બળવાન, અલ્પ કાર્ય કરનારા, રોગી, સુકુમાર, તથા સુખાબ્યાસી પુરૂષોને માટે ગુરુતા લઘુતાનો વિચાર કરવો જોઈએ. ૩૩૮.

દીપ્તાગ્નયઃસ્વરાહારાઃકર્મ્મનિત્યામહોદરાઃ ।

યેનરાઃપ્રતિતાંશ્ચિન્ત્યંનાવશ્યંગુરુલાઘવમ્ ॥ ૩૩૯ ॥

દિપ્તાગ્નિવાળા, કઠિન વસ્તુનું ભોજન કરનારા, હંમેશ કામ કરનારા અને મ્હોટા પેટવાળા પુરૂષોને માટે ગુરુતા લઘુતાના વિચાર કરવાની અવશ્યકતા નથી. ૩૩૯.

હિતાભિર્ણુયાન્નેત્યમન્તરાગ્નિસમાહિતઃ ।

અનુપાનસમિદ્ધિર્નામાપ્રાકાલૌવિચારયન્ ॥ ૩૪૦ ॥

મનુષ્યે સદા માત્રા તથા કાલનો નિશ્ચય કરીને હિતકારી અનુપાન રૂપી સમિધોથી જઠરાગ્નિમાં હવન કરવો. ૩૪૦

આહિતાગ્નેઃસદાપથ્યાન્યન્તરાગ્નૌજુહોતિયઃ । દિવસેદિવસેબ્રહ્મજપત્યથદદાતિચ ।
નરંનિઃશ્રેયસેયુક્તાંસાત્મ્યજ્ઞપાનમોજને ॥ ૩૪૧ ॥ મજન્તેનામયાઃકેચિદ્ભાવિનો-
ઽપ્યન્તરાદ્દતે । ષટ્ત્રિંશચ્ચસહસ્રાણિરાત્રીણાંહિતમોજનઃ જીવત્યનાતુરોમ્નત્તુર્જિતા-
ત્માસમ્મતઃસતામિતિ ॥ ૩૪૨ ॥

જે મનુષ્ય બાહ્ય અગ્નિમાં હવન કરીને હંમેશાં જઠરાગ્નિમાં પથ્ય વસ્તુઓનો હવન કરે છે (જમે છે) અને હંમેશાં ઈશ્વરનો જપ કરે છે અને દાન કરે છે તથા પોતાના કલ્યાણમાં યુક્ત ખાનપાનના સાત્મ્યને જાણે છે. તે હિત ભોજન કરનારાને જન્માંતરમાં પણ કોઈ રોગ થતો નથી અને સો વર્ષ પર્યંત નિરોગી રહે છે, અને જ્ઞાતાત્મા થવાથી સજ્જનોમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૩૪૨.

તત્ર શ્લોકા : ।

અનુપાનગુણાઃસાઙ્યાવર્ગાદ્વાદશનિશ્ચિતાઃ ।

સગુણાન્યન્નપાનાનિગુરુલાઘવસંગ્રહઃ ॥ ૩૪૩ ॥

અનુપાનવિધાવુક્તંતત્પરીક્ષ્યંવિશેષતઃ । પ્રાણાઃપ્રાણમૃતામન્નમન્નંલોકોઽભિધાવતિ
॥ ૩૪૪ ॥ વર્ણમસાદઃસૌસ્વર્યંજીવિતંપ્રતિભાસુખમ્ ॥ તુષ્ટિઃપુષ્ટિર્વલંમેધાસર્વમ-
ન્નેપ્રષ્ટિતમ્ ॥ ૩૪૫ ॥ લૌકિકંકર્મ્મયદ્વૃત્તૌસ્વર્ગંતૌયચ્ચવૈદિકમ્ । કર્માપવર્ગેય-
ચ્ચોક્તંતચ્ચાપ્યન્નેપ્રનિષ્ટિતમ્ ॥ ૩૪૬ ॥

અનુપાનના શુભ, ખાર વર્ગ, ગુણ સહિત અન્નપાન, અને ગુરતા તથા લઘુતાનો વિચાર આજે સર્વ વિષય (૩૪૩) આ અનુપાન વિધિ અધ્યાયમાં કહ્યો. તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ કેમકે અન્નજ જીવોના પ્રાણ છે, અને સંપૂર્ણ લોક અન્નનીજ પાછળ દોડે છે. (૩૪૪) વર્ણની ઉત્તમતા, સ્વરની ઉત્તમતા, જીવન પ્રતિભા, સુખ, તુષ્ટતા, પુષ્ટતા અને ખલ તથા બુદ્ધ આ સર્વ અન્નમાંજ સ્થિત છે. ૩૪૫. જીવનું નિમિત્ત જે લૌકિકકર્મ કહેવામાં આવે છે, સ્વર્ગને માટે જે વૈદિક કર્મ કહેવામાં આવે છે અને મોક્ષને માટે જે કર્મ કહ્યું છે તે પણ અન્નને આધિન છે. ૩૪૬.

इत्यन्न पान चतुष्केऽन्नपान विधिरध्याय : ॥ २७ ॥

ઈતિ અન્નપાન ચતુષ્કે અન્નપાન વિધિ નામનો સતાવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૨૭.

અષ્ટાવિંશોઽધ્યાયઃ

અથાતોવિવિધાશ્નિતપીતીયમધ્યાયંવ્યાખ્યાસ્યામઙ્ગિતિ હસ્માહભગવાનાત્રેયઃ ।

હવે અમે ત્રિવિધઅશ્નિતપીતીય નામના અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એવું ભગવાન આત્રેયજીએ કહેવા માંડ્યું.

હિતકર આહારના કર્મ.

વિવિધમશ્નિતપીતલીઢસ્વાદિતંજન્તોર્હિંતમન્નમપ્રિસન્ધુક્ષિતવલેનયથાસ્વેનોષ્મણાસ-
મ્યગ્વિપચ્યમાનંકાલવદનવસ્થિતતર્સર્વધાતુપાકમનુપહતતર્સર્વધાતૂષ્મમારુતહ્નોતઃકેવ
લંશરીરમુપચયબલવર્ણસુસ્વાયુષાયોજયતીતિશરીરધાતૂર્જયન્ધાતવોહિધાત્વાહાર-
રાઃપ્રકૃતિમનુવર્ત્તન્તે ॥ ૧ ॥

અનેક પ્રકારના હિતકારક ભોજન કરવાના પદાર્થ, પીવાના પદાર્થ, આટવાના પદાર્થ, ખાવાના પદાર્થ, અંતરાશ્નિની ગરમીથી બરાબર રીતે પરિપકવ થઈ યોગ્ય વખતે રસ, લોહિ માંસાદિબનીને સંપૂર્ણ ધાતુઓમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેથી શરીરના સંપૂર્ણ ધાતુ, વાયુને નિકાલનાર છિદ્રોમાં વ્યાધાત ન કરતાં શરીરને બલ, વર્ણ, સુખ પુષ્ટતા તથા આ-યુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. આહારથી બળ પ્રાપ્ત થયેલ ધાતુરૂપ થતાં પોતપોતાની પ્રકૃતિમાં આહારને પ્રાપ્ત કરી સ્વભાવાનુકૂળ રહે છે. ૧.

પરિપકવ આહારના ભેદ.

તત્રાહારપ્રસાદારુયોરસઃકિટ્ટશ્ચમલાશ્ચમભિનિર્વર્ત્તેતેકિટ્ટાત્મૂત્રસ્વેદપુરીષવાતપિ-
ત્તશ્લેષ્માણઃ કર્ણાક્ષિનાસિકાસ્યલોમરૂપપ્રજનનમલકેશશ્મશ્રુલોમનસ્વાદયશ્ચાવ-
યવાઃ ॥ ૨ ॥

કરેલો આહાર પરિપકવ થવાથી તેના બે વિભાગ થઈ જાય છે. તેમાંથી એક પ્રસાદ નામ રસ અને બીજો મલનામ કિટ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે. કિટ્ટથી મૂત્ર, પરસેવો, પુરિષ, વાયુ, પિત્ત, કફ અને કાન આંખ, નાક, મુખ તથા વાળનાં છિદ્રથી ઉત્પન્ન થનારા મળ અને વાળ, દાઢી, માથાના વાળ તથા નખાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨.

પ્રસાદ નામ રસના ગુણ.

પુષ્યન્તિત્વાહારરસાત્રસરુધિરમાંસમેદોઽસ્થિમજ્જાથુક્રૌર્જાસિપશ્ચેન્દ્રિયદ્રવ્યાણિ-
ધાતુપ્રસાદસંશ્લકાનિશરીરસન્ધિવન્ધપિચ્છાદયશ્ચાવયવાઃતેસર્વેવધાતવોમલાખ્યાઃ
પ્રસાદારુયાશ્ચરસમલાધ્યાંપુષ્યન્તઃસ્વમાનમનુવર્ત્તન્તે ॥ ૩ ॥

અને પ્રસાદ નામ રસથી રસ, લોહિ, માંસ, મેદ, હાડકાં, મજ્જા, વીર્ય, ધાતુ, પ્રસાદ સંશ્લક પંચેન્દ્રિય દ્રવ્ય અને શરીરના સાંધાના બંધ તથા દૃઢતા આદિક અંગ આ સર્વ પુષ્ટ થાય છે. આ સર્વ મલનામ તથા પ્રસાદ નામ ધાતુ, મળ તથા રસથી પુષ્ટ થઈ શરીર અને અવસ્થાને અનુકૂળ પોતપોતાના માનને અનુસાર થાય છે. ૩

યથાવયઃ શરીરમેવંરસમલૌસ્વપમાણાવસ્થિતૌઆશ્રયસ્યસમઘાતોર્ધાતુસામ્યગત્તુ
વર્તયતોનિમિત્તતસ્તુક્ષોણાતિવૃદ્ધાનાંપસારુયાનાંધાતૂનાંવૃદ્ધિસપાઘ્યામાહારમૂલા
ઘ્યારંસઃસામ્યમુત્પાદયતેઆરોગ્યાય ॥ ૪ ॥

આ પ્રકારે પોતપોતાના પ્રમાણાનુસાર સ્થિત રસ અને મત્ર આશ્રયબૂત સમ
ધાતુ નામની શરીરની ધાતુઓને સમ કરે છે. કાર્ષ કારણથી ક્ષીણ થયેલ અથવા વૃદ્ધિ
થયેલ પ્રસાદ નામ ધાતુઓની આહારથી થયેલી વૃદ્ધિ તથા ક્ષયથી આરોગ્યના નિમિત્ત
રસ સમ કરે છે. ૪

કિદૃશ્ચમલાનામેવમેવ ॥ સ્વમાનાતિરિક્તાઃપુનરુત્સર્ગિણઃશીતોષ્ણપર્ય્યાયગુણૈશ્ચો-
પચર્યમાણામલાઃશરીરધાતુસામ્યકરાઃ સમુપલભ્યન્તે ॥ ૫ ॥

અને તેવીજ રીતે કિદૃમત્રોને સમ કરે છે પોતપોતાના પ્રમાણના કરતાં અધિક
નિક્તનાર મળ શીતમ તથા ગરમ ગુણોથી ચિકિત્સત થઇને શરીરની ધાતુઓને સમ
કરનાર થાય છે. ૫

તેષાન્તુપલપસાદારુયાનાંધાતૂનાંસો તાંસ્યયનમુસ્વાનિતાનિયથાવિમાનેનયથાસ્વં-
ધાતૂનાપૂરયન્ત્યેવમિદંશરીરમશિતપીતલીઢસ્વાદિતપ્રભવમ્ । અશિતલી ઢસ્વાદિત-
પ્રભવાશ્ચાસ્મિઠશરીરેવ્યાધયોભવન્તિ ॥ ૬ ॥ હિતાહિતોપયોગવિશેષાસ્ત્વત્રઘુમા
શુભવિશેષકરાભવન્તિ, ઇતિ ॥ ૭ ॥

મત્ર તથા પ્રસાદ નામ ધાતુઓના ગમન માર્ગને સ્ત્રોત (નસો) કહેવાય છે, તે સ્ત્રોત
વિભાગને અનુસાર પોતપોતાને ધાતુઓને પૂર્ણ કરે છે. આ પ્રકારે આ શરીર, આધેક્ષા
પીધેલા, આટેક્ષા તથા આવેક્ષા અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી શરીરમાં રોગ પણ
ઉત્પન્ન થાય છે. ૬ આહારના હિત તથા અહિત ઉપયોગજ શુભ વિશેષને કરે છે. ૭

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

एवंवादिनंभगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाचाद्दृश्यन्तेहिभगवन् ! हितसमाख्यातम-
प्याहारमुपयुञ्जानाव्याधिमन्तश्चागदाश्चतथैवाहितसमाख्यातमेवंदृष्टेकथंहिताहि-
तोपयोगविशेषात्मकंशुभाशुभविशेषमुपलभेगहीति ॥ ८ ॥

આ પ્રકારે કહેતા ભગવાન અત્રેયજીને અગ્નિવેશ કહેવા લાગ્યા કે હે ભગવન ! આપે
કથન કર્યું છે કે હિત આહારનું સેવન કરવાથી રોગી પુરૂષ પણ નિરોગી થઇ જાય છે
અને નિરોગી મનુષ્યોનાં શરીર સ્વસ્થ અને બલિષ્ઠ હોય છે. આ પ્રકારે અહિત આહારના
સેવનથી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તો હે ગુરુ ! સંસારમાં એવું પણ દેખવામાં આવે છે
કે અહિત આહારના સેવન કરનારા પુરૂષ નિરોગ રહે છે અને હિત આહારના સેવન કરના-
રાને અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી હિત અને અહિત આહાર વિશેષાત્મક
શુભ અને અશુભનું કેવળ પ્રકારે અમને જ્ઞાન થઇ શકે તે કૃપા કરી કથન કરશો. ૮

અત્રેયનો ઉત્તર.

तमुवाचभगवानात्रेयः । नहिताहारोपयोगिनामग्निवेश तन्निमित्ता व्याधयोजायन्ते।

નચકેવહંહિતાહારોપયોગાદેવસર્વેવ્યાધિભયમતિક્રાન્તંભવતિ । સન્તિહિત્તેડપિ-
હિતાહારોપયોગાદન્વરોગપ્રકૃતયઃ । તદ્વથા—કાલવિપર્યયઃપ્રજ્ઞાપરાધઃ પરિણામ-
શ્ચશબ્દસ્પર્શરૂપરસન્ધાશ્ચાસાત્મ્યાહૃતિ । તાશ્ચરોગપ્રકૃતયોરસાન્સમ્યગુપયુજ્ઞાનંપુ-
રુષમથુમેનેપ્રાપ્ત્યાન્ત તસ્માદ્દિતાહારોપયોગિનોડપિદૃશ્યન્તેવ્યાધિમન્તઃ । અ-
હિતાહારોપયોગિનાંપુનઃ કારણતોનસદ્યોદોષવાન્ભવત્યપચારોનહિસર્વાણ્યપદ્યાનિ
તુલ્યદોષકરાણે । નચસર્વેદોષાસ્તુલ્યબલાઃ । નચસર્વાણિશરીરાણિવ્યાધિક્ષમ-
ત્વેસમર્થાનિ । તદેવહ્યપથ્યંદેશકાલસંયોગ વીર્ય્યપ્રમાણાતિયોગાન્દ્યૂયસ્તરમપથ્યં-
સમ્પદ્યતે । સપ્વદોષઃસંસૃષ્ટયોનિવિરુદ્ધોપક્રમોગમ્भीરાનુગતઃપ્રાણાયતનસમુત્થો
મર્મોપઘાતીવાભૂયાન્કષ્ટતમઃક્ષિપ્રકારિતમશ્ચસમ્પદ્યતે ॥ ૯ ॥

આ સાંભળીને આત્રેય ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે હે અગ્નિવેશ ! આહારથી ઉત્પન્ન થનારા જે રોગ છે, તે હિત આહારના સેવન કરનારા મનુષ્યના શરીરમાં કદી ઉત્પન્ન થતા નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ વ્યાધિયો હિત આહાર કરવાથી થતી નથી એ વાત નથી કેમકે હિત આહારની ઉપયોગી આરોગ્યતા સિવાય ખીજાં પણ એવાંકારણુકે કે જે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. જેવા કે કાલ વિપર્યય (કાલની વિપરીતતા) અને પ્રજ્ઞાપરાધ અને પરિણામ તેમજ અસાત્મ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ સર્વ હિત આહારને સેવન કરનારા મનુષ્યોને પણ અશુભ કરે છે, એટલે રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં હેતુરૂપ થાય છે. આથીજ હિત અને પથ્ય ભોજન કરનારા મનુષ્ય પણ વ્યાધિયુક્ત જણાય છે, અને અહિત આહારને સેવન કરનારા મનુષ્યોને પણ તત્કાલ રોગ જણાતા નથી કેમકે સંપૂર્ણ કુપથ્યજ સર્વ દોષો તુલ્ય નથી હોતા તેમજ સર્વ દોષ પણ સમાન બળવાળા નથી હોતા, વ્યાધિ સરનશક્તિના સ્વભાવથી સર્વ શરીર પણ એક નથી હોતાં. આ પ્રકારે અપથ્ય ભોજન-દેશ, કાલ, સંયોગ, વીર્ય, પ્રમાણના અતિ યોગથી, ખીજાં પણ અધિક કુપથ્ય થઈ જાય છે, અને દોષોને કુપિત કરી દે છે. એક દોષ પણ અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરનાર ચિકિત્સા વિરોધી ગંભીરાનુગત, પ્રાણસ્થાન, તથા મર્મસ્થાનના ઉપગ્રાતી થનારા અત્યન્ત કષ્ટને ઉત્પન્ન કરનારા અને શીઘ્રકારી થઈ જાય છે. ૯.

શરીરાણિચાતિસ્થૂલાનિઅતિકૃશાનિઅનિવિષ્ટમાંસશોણિતાસ્થીનિદુર્બલાનિઅસા-
ત્મ્યાહારોપચેત્તન્યલ્પાહારાણિઅલ્પસત્ત્વાનિવાભવન્તિઅવ્યાધિસહાનિ ॥ ૧૦ ॥

વિપરીતાનિપુનવ્યાધિસહાનિઅભ્યશ્ચૈવાપથ્યાહારદોષશરીરવિશેષેભ્યોવ્યાધયોમૃ-
દવોદારુણાઃક્ષિપ્રસમુત્થાચ્ચિરકારિણશ્ચભવન્તિ ॥ ૧૧ ॥

સ્વભાવથી અતિ સ્થૂલ અને અતિ કૃશ શરીરવાળા જેના શરીરમાં લોહી તથા માંસ આદિ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, કુર્મલ મનુષ્ય અસાત્મ્ય આહારને, કારણ, અપ્થ ભોજન કરનારા તથા કેમજેર મનુષ્ય વ્યાધિયોને સહન કરવામાં અસમર્થ હોય છે. તેથી વિપરીત વ્યાધિ સહનકર્તા હોય છે. આ અપથ્ય આહાર, દોષ, શરીર, વિશેષતા પ્રભાવથી વ્યાધિ-
યો પણ મૃદ, દારુણ, શીઘ્રકારી અને ચિરકારી પણ થાય છે. ૧૦-૧૧.

અતएवचवातपित्तश्लेष्माणःस्राग्दोषेणप्रकुपिताव्याविधिशेषानभिनिर्वर्त्तयन्ति
अग्निवेश । तत्ररसादिषुस्थानेषुप्रकुपितानांदोषाणांयस्मिन्स्थानेयेयेव्याधयः
सम्भवन्तितास्तान्यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ १२ ॥

હે અગ્નિવેશ ! આથી વાત, પિત તથા કફ શરીરના સ્થાન વિશેષમાં કુપિત થઈ
વિશેષ વિશેષ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. રસાદિ સ્થાનોમાં કુપિત થયેલાં દોષોથી જે જે
સ્થાનમાં જે જે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું આગળ વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. ૧૨.

રસ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગ.

अश्रद्धाचारुचिश्चास्यवैरस्यमरसङ्गता । हृत्तासोगौरवंतन्द्रासाङ्गमर्दोज्वरस्तमः ॥
॥ १३ ॥ पाण्डुत्वंम्रोतसारोधःकैव्यंसादःकृशाङ्गता । नाशोऽग्नेरयथाकालंबल-
यःपलितानिच । रसप्रदोषजारोगावक्ष्यन्तेरक्तदोषजाः ॥ १४ ॥

અશ્રદ્ધા, અશ્ચિ, મુખની વિરસતા, રસ ન માલુમ પડવો, હૃદાસ, ગૌરવ, તંદ્રા
થેન) અંગમર્દ, તાવ અંધકાર જણાવો, પાંડુતા, સ્વોતોનું રોકાવું, નપુષકતા,
શિથિલતા, કૃશતા, મન્દાગ્નિ, અને વૃદ્ધાવસ્થા વિના વાળ ધોળા થવા, આ રોગ રસના
દુષિત થવાથી થાય છે. હવે શ્વિરમાં બિગાડ થવાથી જે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને
કહીએ છીએ. ૧૩-૧૪.

લોહિના બિગાડના રોગ.

कुष्ठवोसर्पपिडकारक्तपित्तमसृग्दरः । गुदमेढास्यपाकश्चप्लीहागुल्मोऽथविद्रधी ॥
॥ १५ ॥ नीलिकाकामलाव्यङ्गपिप्लवस्तिलकालकाः । दद्रुश्चर्मदलंभित्रःपा-
माकोठास्रमण्डलम् । रक्तपद्रोषाज्जायन्तेश्रृणुमांसप्रदोषजान् ॥ १६ ॥

કોઠ, ઝેરી વા, પિડિકા (ફેલ્લીઓ) રક્તપિત્ત, પ્રદર ગુદ, ઉપસ્થ, તથા મ્હેંદાનું
પાકવું, બરોળ, ગોળો, વિદ્રધિ, નીલિકા, કમગો, વ્યંગ (મંસા) પિપ્પલવ, તલ, કાલક,
દાદર, અમંદલ, શ્વેતકોઠ, ખસ, કોઠરોગ, રક્તમંડલ, આ રોગ લોહિનો બિગાડ થવાથી
ઉત્પન્ન થાય છે. હવે માંસના દુષિત થવાથી જે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે સાંભળો. ૧૫-૧૬.

માંસના બિગાડના રોગ.

अधिमांसार्बुदंकीलगलशालूकथुण्डिकाः । पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्वि-
काः ॥ १७ ॥ विद्यान्मांसाश्रयान्मेदःसंश्रयांस्तुप्रवचम्यथ ॥ निदानानिप्रमेहा-
णांपूर्वरूपाणियानिच ॥ १८ ॥

માંસમાં બિગાડ થવાથી અધિમાંસ, અર્બુદ, (ગાંઠ) કિલક, ગલરોગ (કંઠમાળ)
ગળશુંક, પૂતિમાંસ, અલજ, ગલગંડ, ગંડમાલા, અને ઉપજીવિકા આ રોગ માંસના દુ-
ષિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. હવે મેદ (ચરબી) ના કોપિત થવાથી ઉત્પન્ન થનારા
રોગોનું વર્ણન આગળ અષ્ટૈર્નિદનીય અધ્યાયમાં તથા રોગના પૂર્વરૂપમાં દુષિત મેદરોગનું
વર્ણન કરેલું છે. ૧૭-૧૮

હાડકાંના બિગાડના રોગ.

અધ્યસ્થિદન્તિદન્તાસ્થભેદઃશૂલંવિવર્ણત ।

કેશલોમનસ્વસ્મશ્ચુદોષાશ્ચાસ્થિપ્રકોપજાઃ ॥ ૧૯ ॥

હાડકાં બગડવાથી અધ્યસ્થિ, અધિદન્ત, દન્તભેદ, અસ્થિભેદ, દન્તુશ્ચળ અસ્થિશ્ચળ, અને વિવર્ણતા થાય છે તથા વાળ, નખ અને પાંપણોમાં પણ હાડકાં દુષિત થવાથી વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯.

મજ્જા દોષના રોગ.

રુક્પર્વણાંબ્રમોમૂર્ચ્છાદર્શનંતમસોમતાઃ ।

અરુષાંસ્થૂલમૂલાનાંપર્વજાનાશ્ચદર્શનમ્ ॥ ૨૦ ॥

મજ્જા દુષિત થવાથી પર્વભેદ, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, અંધકાર, મોટી મોટી જડયુક્ત અર્ચ્ચિકા નામની કૌસ્લીયો પર્વસ્થાન (સાંધા)માં ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦.

શુક્રના દોષથી થતા રોગ.

મજ્જાપ્રદોષાચ્છુક્રસ્યદોવાત્કલૈબ્યમહર્ષણમ્ । રોગિણંવલીચમલ્પાયુંવિરૂપંવામજા-
યતે ॥ ૨૧ ॥ નવાસજ્ઞાયતેગર્ભઃપતતિપ્રસ્રવત્યપિ । શુક્રં હિદુષ્ટંસાપત્યંસદારં-
વાધતેનરમ્ ॥ ૨૨ ॥

શુક્ર (વીર્ય) દુષિત થવાથી નપુષ્કતા, હર્ષ ન થવો અને બહુજ દિવસ સુધી રોગી રહેવાનું કારણ, આયુષ્યનું કમી થવું, સંતાનનું ન થવું, અથવા તો ખરાબ સંતાન થવું, અથવા ગર્ભનું પતન યા શ્રાવ થઈ જવું એવા એવા ઉપદ્રવ થાય છે. દોષિત થએલ વીર્ય પોતાના શરીર સિવાય સ્ત્રી અને સંતાનને પણ દુઃખદાયી હોય છે. અર્થાત સ્ત્રી પુત્રો સહિત પુરુષોને દુઃખિત રાખે છે. ૨૧-૨૨.

કોષિત દોષોનાં કર્મ.

ઇન્દ્રિયાણિસમાશ્રિત્યપ્રકુપ્યન્તિયદામલાઃ ।

ઉપતાપોપઘાતાભ્યાં યોજયન્તીન્દ્રિયાણિતે ॥ ૨૩ ॥

જો કોષિત થયેલા દોષ ઇન્દ્રિયોમાં આશ્રિત થઈ જાય તો ઇન્દ્રિયોનો ઉપતાપ તથા ઉપઘાત થાય છે. ૨૩.

સ્નાયૌશ્ચિરાશ્ચક્રાસ્તુપુઃક્લિશ્યન્તિમાનવમ્ ।

સ્તમ્ભસ્તોચસ્વલીભિર્ગ્રન્થિસ્ફુરણમ્સિમિઃ ॥ ૨૪ ॥

જો વાતાદિ દોષ, સ્નાયુ, શિરા, અને કન્ડરા આદિ નાડિયોમાં કુપિત થઇને બા-
પક થઈ જાય તો મનુષ્યના શરીરમાં સ્તમ્ભ, સંકોચ, ખદી, ગાંઠોનું ફડકવું તથા અંગેમ
સોજા આવવા આ ઉપદ્રવ થાય છે. ૨૪.

મલાનાશ્રિત્યકુપિતામેદદોષમદૂષણમ્ ।

દોષામલાનાંકુર્વન્તિસક્ષોત્સર્ગાવતીવચ ॥ ૨૫ ॥

કાપિત થયેલા વાતાદિ દોષ મૂત્રસ્થાનમાં વ્યાપક થવાથી મોતું બિલકુલ રોકાઈ જવું થાતો અત્યંત નિકળવું આદિ ઉપદ્રવ થાય છે. ૨૫.

વિવિધાદશિતાત્પીતાદહિતાહ્લીઢસ્વાદિતાત્ ।

મવન્ત્યેતેમઃ પ્યાણાંવિકારાયુદાહતાઃ ॥ ૨૬ ॥

આ પ્રકારે અહિત, ભુક્ત, પીત, આહીઢ, અર્વિત અનેક પ્રકારના આહારોનું સેવન કરવાથી મનુષ્યોને શરીરમાં આ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૬.

તેષામિચ્છન્નત્પત્તિસેવેતમતિમાન્સદા ।

હિતાન્યેવાધિતાહ્લીનેનસ્યુસ્તઙ્જાસ્તથામયાઃ ॥ ૨૭ ॥

જે મનુષ્ય પોતાના શરીરમાં દોષોના પ્રકોપને ન થવા દેવા ઈચ્છતા હોય તે ભુક્ષિ-માનોએ હિત આહારોનું સેવન કરવું જોઈએ કેમકે હિત આહાર સેવન કરવાથી આહાર-જનિત રોગ ઉત્પન્નજ થવા પામતા નથી. ૨૭.

રસજ રોગોની ચિકિત્સા.

રસજાનાંવિકારાણાંસર્વલંઘનમૌષધમ્ ।

વિધિશોણિતકેડઘ્યાયે રક્તજાનાંભિષગ્જિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

રસજન્ય વિકારોમાં ઉપવાસ કરવા એ સર્વોત્તમ ઔષધિ છે. લોહિ બિગાડમાં વિ-વિધ શોણતીયાધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાદ્વારા રક્તવિકારોને જીતવા જોઈએ. ૨૮.

માંસજ દોષોની ચિકિત્સા.

માંસજાનાન્તુસંશુદ્ધિઃશસ્ત્રક્ષારાગ્નિકર્મ્મચ ।

અઘ્રૌનિન્દિતસંખ્યાતેમેદ ઙ્જાઙ્ગાંચિકિત્સિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

માંસ જનિત વિકારોમાં શૂણ્ય શોધન (ઉદ્ધટી વિરચન) ક્રિયા તથા શસ્ત્ર ક્રિયા અથવા ક્ષાર યા અગ્નિ ક્રિયા હિતકારક છે. મેદ રોગની ચિકિત્સા અઘ્રૌનિન્દનીય અધ્યાયમાં કથન કરેલું છે. ૨૯

અસ્થ્યાશ્રયાણાંવ્યાધીનાંપશ્ચકર્માણિમેષજમ્ ।

વસ્તયઃક્ષીણસર્પીણીતિક્તકોપહિતાનિચ ॥ ૩૦ ॥

હાડકાંના બિગાડમાં ઉદ્ધટી, જુલાળ વિગેરે પંચ કર્મ, તિક્તકગણુ તથા દુધ ધીની અસ્તિ દ્વારા ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૩૦

મળજ શુક્રદોષોની ચિકિત્સા.

મજ્જાશુક્રસમુત્થાનામૌષધંસ્વાદુતિક્તકમ્ ।

અન્નંવ્યવાયવ્યાયામૌ શુદ્ધિઃકાલેચમાત્રયા ॥ ૩૧ ॥

મળજ અને વીર્યના રોગોમાં મીઠા અને તિપ્પા ઔષધો દ્વારા ચિકિત્સા કરવી જોઈએ તથા હિત અન્ન, ઉચિત મૈથુન, વ્યાયામ, તેમજ યથા સમયે યોગ્ય માત્રાથી સંશો-ધન કરવું જોઈએ. ૩૧

શાન્તિરિન્દ્રિયજાના-ત્રિમર્મીયે પ્રવક્ષ્યતે ॥ ૩૨ ॥

ઇન્દ્રિયજનિત વિકારોમાં આગળ ત્રિમર્મીય ચિકિત્સિત નામના અધ્યાયમાં ચિકિત્સક સ્થાનમાં કહીશું. ૩૨

સ્નાયુવાદિજાનાં પ્રશ્નમોવક્ષ્યતેવાતરોગિકે । નવેગાન્ધારજેઽધ્યાયેચિકિત્સાસંગ્રહઃ
કૃતઃ ॥ ૩૩ ॥ મલજાનાંવિકારાણાંસિદ્ધિશ્ચોક્તાકચિત્કચિત્ ॥ ૩૪ ॥

સ્નાયુ, નસો, કન્ડરાના દોષ જનિત વિકારોમાં વાત વ્યાધિ ચિકિત્સા અધ્યાયમાં કથન કરીશું તે યત્ન કરવો જોઇએ. મળજનીત વિકારોની ચિકિત્સા નવેગાન ધારણીયા-અધ્યાયમાં કથન કર્યું છે તથા ખીજ સ્થાનોમાં પણ કાંઈ કાંઈ કહેવામાં આવશે. ૩૩-૩૪.

વ્યાયામાદુષ્મણસ્તૈક્ષ્ણ્યાદ્વિતસ્પાનવધારણાત્ । કોષ્ટાચ્છાસ્વામલાયાન્તિદ્રુતત્વા-
ન્મારુતસ્યચ ॥ ૩૫ ॥ તત્રસ્થાશ્ચવિલમ્બન્તે કદાચિન્નાસમીરિતાઃ । નાદેશકા-
લેકુપ્યન્તિ ભૂયોહેતુમતીક્ષિણઃ ॥ ૩૬ ॥

હિતકર્તા આચરણુ ન કરવાથી, કસરત ન કરવાથી અથવા અહિત વ્યાયામ કરવાથી, ગરમીની તીક્ષ્ણતાથી વાયુની દુરગતિ થવાથી દોષ ક્રોધાથી શાખા અને મર્મસ્થાનોમાં ગમન કરે છે ફરી તે સ્થાનોમાં પહોંચતાં પ્રમળ થતાં સુધી વિલમ્બિત રહે છે. ફરી સમય વિના તથા દેશવિના પોતાના હેતુની પરીક્ષા કરતાં કોપિત થતા નથી, પરંતુ કારણુ મળવાથી કોપિત થઈ અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૫-૩૬

વૃદ્ધ્યાભિધ્યન્દનાત્પાકાત્સ્રોતોમુખવિશોધનાત્ ।

શાસ્ત્રામુક્તવામલાઃકોષ્ટ્યાન્તિવાયોશ્ચનિગ્રહાત્ ॥ ૩૭ ॥

વૃદ્ધિથી, અભિધ્યન્દથી, પાકવાથી, સ્રોતોનાં મુખ શુદ્ધ થવાથી અને વાયુના નિગ્રહથી મળ શાખાઓથી ક્રોધામાં ચાલ્યા જાય છે. ૩૭.

અજાતાનામનુત્પત્તૌજાતાનાંવિનિવૃત્તયે ।

રોગાણાંયોવિધિર્દૃષ્ટઃસુસ્વાર્થાંતંસમાચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

જે રોગ ઉત્પન્ન થયા નથી તેને ઉત્પન્ન થવા દેવા અને ઉત્પન્ન થયેલા દોષોને નષ્ટ કરી દેવા એ બંનેને માટે શાસ્ત્રમાં જે પ્રકાર લખ્યા છે તેનું સેવન કરવું સુખની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યને અતિ ઉપયોગી છે. ૩૮

સુસ્વાર્થાઃસર્વભૂતાનાંમતાઃસર્વાઃપ્રવૃત્તયઃ ।

જ્ઞાનાજ્ઞાનવિશેષાત્તુમાર્ગામાર્ગપ્રવૃત્તયઃ ॥ ૩૯ ॥

સંપૂર્ણ પ્રાણિયોની સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ સુખને માટેજ થાય છે. પરંતુ જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની વિશેષતાથી માર્ગ અને કુમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૩૯

હિતમેવાનુરુદ્ધ્યન્તેપ્રસમીક્ષ્યપરીક્ષકાઃ ।

રજોમોહાવૃતાત્માનઃપ્રિયમેવતુલૌકિકાઃ ॥ ૪૦ ॥

પરીક્ષક કોઈક વિચાર કરીને હિત હોય તેનુંજ સેવન કરે છે અને રજોગુણુ તથા

મોહથી વ્યામ લૌકિક લોકપ્રિય વસ્તુનું સેવન કરે છે, અર્થાત હિતાહિતનો વિચાર કરતા નથી. ૪૦
 શ્રતંબુદ્ધિઃસ્મૃતિર્દાઢર્યધૃતિર્હિતાનિષેવણમ્ । વાક્પથુદ્ધિઃશમોઢૈર્યમાશ્રયન્તિપરી-
 ક્ષકમ્ ॥ ૪૧ ॥ લૌકિકંનાશ્રયન્ત્યેતેગુણામોહતમાશ્રિતમ્ । તન્મૂલાબહુલાશ્રૈવ-
 રોગાઃશ્ચારીરમાનસાઃ ॥ ૪૨ ॥

બુદ્ધિમાન, શ્રુત, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, દ્રઢતા, ધૃતિ હિતકર સેવવા યોગ્ય વાણિની શુદ્ધતા, શમ અને ધૈર્ય આ ગુણુ પરીક્ષકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૧ મોહ તથા તમોગુણથી વ્યામ લૌકિક પુરુષને આ ગુણુ પ્રાપ્ત થતા નથી અને તેથી બધુજ શારીરિક તથા માનસિક રોગ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૨

મજ્ઞાપરાધાદ્યહિતાનર્થાન્પજ્ઞનિષેવતે । સન્ધારયતિવેગાંશ્ચસેવતેસાહસાનિચ ॥
 ॥ ૪૩ ॥ તદાત્વસુખસંજ્ઞેષુભાવેષ્વજ્ઞોઽનુરજ્યતે । રજ્યતેનતુવિજ્ઞાતાવિજ્ઞાનેહ્યમ-
 લીકૃતે ॥૪૪ ॥ નરોગાન્નાપ્યવિજ્ઞાનાદાહારમુપયોજયેત્ । પરીક્ષ્યહિતમશ્રીયાદે-
 હોહ્યાહારસમ્ભવઃ ॥ ૪૫ ॥

અજ્ઞાન પુરુષ બુદ્ધિના અપરાધથી પાંચે ઇન્દ્રિયોના અહિત વિષયોનું સેવન કરે છે, વેગોને રોકે છે અને સાહસ કરે છે. ૪૩. તે અસુખાકારી ભાવોમાં અનુરક્ત થાય છે પરંતુ નિર્ભળ વિજ્ઞાનવાળા જ્ઞાની પુરુષ અસુખકારી ભાવોમાં અનુરક્ત થતા નથી. ૪૪
 રોગથી તથા અજ્ઞાનથી આહારનો વ્યવહાર ન કરવો પરંતુ પરીક્ષા કરીને હિત-
 કર્તા આહાર કરવા કેમકે શરીર અહારથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

આહારસ્યવિધાવઘ્નૌવિશેષાદેતુસંજ્ઞકાઃ । શુભાશુભસમુત્પત્તૌતાન્પરીક્ષ્યોપયોજયેત્
 ॥ ૪૬ ॥ પરિહાર્યર્ણ્યપથ્યાનિસદાપરિહરન્નરઃ । ભવત્યનૃણતાંપ્રાપ્તઃસાધૂનામિ-
 હપણ્ડિતઃ ॥ ૪૭ ॥

આહાર વિધિમાં હેતુ સંજ્ઞક જે આઠ વિશેષ છે તેનો શુભ તથા અશુભની ઉત્પન્ન-
 ત્તિમાં પરીક્ષા કરીને ઉપયોગ કરવો. ૪૬. ત્યાગ કરવા યોગ્ય અપથ્યોનો હંમેશાં ત્યાગ
 કરનાર વિદ્વાન પુરુષ, સાધુઓથી અનૃણતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૭.

યત્તુરોગસમુત્થાનમશ્વક્યમિહકેનચિત્ ।

પરિહર્તુનતત્પ્રાપ્યશોચિતવ્યંમનીષિણા ॥ ૪૮ ॥

જે રોગની ઉત્પત્તિ કાઈથી પણ મટાડી શકાતી નથી તે થવાથી બુદ્ધિમાને શોક કરવો નહીં જોઈએ. ૪૮.

॥ તત્ર શ્લોકાઃ ॥

આહારપ્રમ્બોયસ્તુરોગાશ્ચાહારસમ્ભવાઃ । હિતાહિતવિશેષાશ્ચવિશેષઃસુખઃદુઃખયોઃ
 ॥ ૪૯ ॥ સહત્વેચાસહત્વેત્તદુઃખાનાંદેહસત્ત્વયોઃ । વિશેષોરોગસંઘાશ્ચધાતુજાયે-
 પૃથક્પૃથક્ ॥ ૫૦ ॥ તેષાશ્રૈવપ્રશમનંકોષ્ટાઞ્ચાસ્વાહપેત્યષ્ । દોષાયથાપ્રકુપ્ય-

ન્તિ શાસ્ત્રાભ્યઃ ક્રોષ્ટમેત્યથ ॥ ૫૧ ॥ પ્રાજ્ઞા ચોર્વિંશત્યથસ્વસ્થાતુરહિતશ્ચયત્ ।

વિવિધાશિતપીતીયેતત્સર્વેસમ્પ્રકાશિતઃ ॥ ૫૨ ॥

આમાં આ શ્લોક છે. જે આહાર સંબંધરોગ આહારથી ઉત્પન્ન થાય છે, હિત તથા અહિતની વિશેષતા સુખ દુઃખની વિશેષતા (૪૯) દુખોને સહેવામાં તથા ન સહન કરવામાં ડેહ તથા સત્વની વિશેષતા, રસાદિ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલ જુદા જુદા રોગ સમુહ. (૫૦) તેની શાંતિ, ક્રોધાની શાખાઓમાં જવાથી જે પ્રકારે દોષ કોપિત થાય છે, જે પ્રકારે શાખાઓમાંથી ક્રોધામાં જાય છે. (૫૧) બુદ્ધિમાન તથા મુર્ખની વિશેષતા અને સ્વસ્થ તથા રોગીને જે હિત છે તે સર્વ વિષય આ વિવિધ શિતપીતીય અધ્યાયમાં ભગવાન આત્રેયજીએ પ્રકાશિત કર્યા છે. ૫૨.

इति अग्निवेशकृतेतन्त्रे चरकपति संस्कृते सूत्रस्थाने अन्नपान चतुष्के विविधा-
शितपीतीयोनाम अष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २८ ॥

ઇતિ અગ્નિવેશે બનાવેલ અને ચરકે શુદ્ધ કરેલ સૂત્રસ્થાનનો અન્નપાન ચતુષ્કે વિવિધાશિત-પીતીયો નામનો અઠાવીશમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૨૮.

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोदशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે દશ પ્રાણાયતનીય અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એવું ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

प्राणस्थान तथा प्राणालिसर.

दशैवायतनान्याहुःप्राणायेषुप्रतिष्ठिताः । शंखोमर्मत्रयंकण्ठोरक्तशुक्रौजसीगुदम् ॥ १ ॥ तानीन्द्रियाणिविज्ञानंचेतनाहेतुमामयम् । जानीतेयःसविद्वान् वैप्राणा-
भिसरउच्यते इति ॥ २ ॥

એવા દશ સ્થાન છે જેમાં પ્રાણ રહે છે. જેવા કે બે શંખ (લલાટનાં બંને હાડકાં), ત્રણ મર્મ (મસ્તક, હૃદય તથા બસ્તિ) કંઠે, રૂધિર વીર્ય, ઓજ તથા ગુદા. ૧ જે વિદ્વાન આ દશ સ્થાનોની ધન્દ્રિયોના વિજ્ઞાનને ચેતનતાનાં કારણ તથા રોગોને જાણે છે તે પ્રાણલિસર (પ્રાણ રક્ષક) કહેવાય છે. ૨

वैद्वाना वेद.

द्विविधास्तुखलुभिषजोभवन्तिअग्निवेश । प्राणानामेकेऽभिसराहन्तारोरोगाणां,
रोगाणामेकेऽभिसराहन्तारःप्राणानामिति ॥ ३ ॥

હે અગ્નિવેશ ! બે પ્રકારના વૈદ્ય થાય છે. એક પ્રાણરક્ષક તથા રોગોને નાશ કરનાર થાય છે અને બીજા રોગલિસર (રોગ રક્ષક) તથા પ્રાણોને નાશ કરનાર હોય છે. ૩

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयम भिषज्ज उवाच भगव-

ते कथमस्माभिर्वेदे तज्ज्या भवेयुरिति ॥ ४ ॥

આ પ્રકારે કહેનાર ભગવાન આત્રેયજીને અગ્નિવેશ કહ્યું કે ભગવાન અમે આ વેદોને કેવી રીતે જાણી શકીએ. ૪.

સદ્વેદનાં લક્ષણ.

भगवानुवाच यद्भेकुलीनाः पर्य्यवदातश्रुताः परिदृष्टकर्माणोदक्षाः शुचयोजितह-
स्ताजितात्मानःसर्वोपकरणवन्तःसर्वेन्द्रियोपपन्नाःप्रकृतिज्ञाःप्रतिपत्तिज्ञास्ते प्राणि-
नामभिसराहन्तारोगाणांतथाविधा किवलेशरीरज्ञान शरीराभिनिवृत्तिज्ञानेप्र-
कृतिविकारज्ञानेच निःसंशयाः सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यमत्याख्येयानाञ्चरो-
गाणांसमुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषविज्ञानेव्यपगतसन्देहाःत्रिविधस्यायु-
र्वेदसूत्रस्यसंसंग्रहव्याकरणस्यसत्रिविधौषधग्रामस्यप्रवक्तारः ॥ ५ ॥

આ સાબળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે જે કુલીન, જ્ઞાનવાન, દૃષ્ટકર્મા, ચતુર, પવિત્ર, જીત હસ્ત (હાથને વજ્ર રાખનાર), જીતાત્મા (પોતાને વજ્ર રાખનાર), સર્વપ્રકારની સામગ્રીવાળા, સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોવાળા, પ્રકૃતિને જાણનારા અને સિદ્ધિને જાણનારા હોય તે પ્રાણુભિસર તથા રોગોને નાશ કરનારા છે, એવા મનુષ્ય શરીરના જ્ઞાનમાં, શરીરની ઉત્પત્તિના જ્ઞાનમાં અને પ્રકૃતિ તથા વિકારના જ્ઞાનમાં નિઃસંદેહ હોય છે અને સુખ સાધ્ય, કષ્ટ સાધ્ય, યાધ્ય તથા અસાધ્ય રોગોના નિદાન, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ, વેદના, તથા ઉપશય એમની વિશેષતાના જ્ઞાનમાં નિઃસંદેહ હોય છે, અને સંક્ષેપ તથા વિસ્તાર તથા ત્રણ પ્રકારની ઔષધિ સહિત ત્રણ પ્રકારના આયુર્વેદ સૂત્ર (નિદાન, લક્ષણ, તથા ઔષધિ)ના વક્તા હોય છે. ૫.

पञ्चत्रिंशत्तश्चमूलफलानांचतुर्णांमहास्नेहानांपञ्चानां लवणानामष्टानाञ्चसूत्राणाम-
ष्टानाञ्चमूत्राणामष्टानाञ्चक्षीराणांक्षीरत्वक्वृक्षाणाञ्चषण्णांशिरोविरोचनादेश्चपञ्च-
कर्माश्रयस्यौषधगणस्याष्टाविंशतेश्चयवागૂनांद्वात्रિंशत्तश्चूर्णपदेहानાંષण્णाં વિરેચ-
નશ્ચતાનાં પञ્ચાનાञ્ચકષાયશ્ચતાનામિતિસ્વસ્થવૃત્તૌચમોજનપાનનિયમસ્થાનચ-
ક્ષ્મણશ્ચયાસન-માત્રા-દ્રવ્યાજ્ઞાનધૂમનાવનાભ્યજ્ઞન-પરિમાર્જનવેગ વિધારણા
વિધારણ-વ્યાયામસાત્મ્યેન્દ્રિયપરીક્ષોપક્રમસદ્વૃત્તકુશલાઃ ॥ ૬ ॥

અને પાંત્રીસ પ્રકારની મૂળ અને ડુંગવાળી ઔષધિ, ૪ મહાસ્નેહ, ૫લવણ, ૮ મૂત્ર, ૮ જાતનાં દુધ, તથા છાલવાળાં વૃક્ષ, શિરોવિરેચનાદિ, પાંચ કર્મની આશ્રયભૂત ઔષધિ, ૨૮ યવાણુ, ૩૨ પ્રકારનાં ચુર્ણુ તથા લેપ, ૬૦૦ વિરેચન (જુલાબ), તથા ૫૦૦ કષાય એઓના વક્તા હોય છે. અને સ્વસ્થ વૃત્તિમાં ખાધા પીધાના નિયમ, સ્થાન ચક્ર-મણુ, (હરવું કરવું ટહેલવું) શય્યા આસન, માત્રા, દ્રવ્ય, અંજન, ધૂમ્રપાન, નસ્ત, તેલા-

હિનું મર્દન, પરિમાર્જન (સ્નાનથી શરીર શુદ્ધ કરવું), વેગોને રોકવા, વ્યાયામ, સાત્ત્વ, ઇન્દ્રિય પરિક્ષોક્તમ, (ઇન્દ્રિયોના વિપથી બહાર) તથા સહૃદયતા પ્રવિણુ હોયછે. (૬)

ચ. વ્યાદોપગૃહીતે ચ મેષજેષોઢશકલે સવિનિશ્ચયે સત્રિપર્યેષણે સવાતકલાકલ્પાને વ્ય
પગતસન્દેહાઃ । ચતુર્વિધસ્ય ચ સ્નેહસ્ય ચતુર્વિધસ્ય ત્ય પનયનસ્ય ઉપકલ્પનીયોક્તચતુઃ
પ્રકારો ન્તસ્ય વ્યવસ્થાપયિતારોઽબહુવિધવિધાન-યુક્તાનાશ્ચ સ્નેહસ્વેદ્યવમ્યવિરે-
ચ્યૌષધોપચારાણાં કુશલાઃ । શિરોરોગાદેશ્વદોષાંશવિકલ્પજસ્ય વ્યાધિસંગ્રહસ્ય-
સંક્ષયપિઢકવિદ્રધેઃ ત્રયાણાશ્ચ શોફાનાં બહુવિધશોફાનુબન્ધાનામષ્ટાચત્વારિંશતશ્ચ-
રોગાધિકારિણાં ચત્વારિંશદધિકસ્ય ચ નાનાત્મજસ્ય વ્યાધિશતસ્ય । તથા વિગર્હિ-
તાતિસ્થૂલાતિકુશાનાં સહેતુલક્ષણોપક્રમાણાં સ્વપ્નસ્ય ચ હિતાહિતસ્યા સ્વપ્નાતિસ્વ-
પ્નસ્ય ચ સહેતૂપક્રમસ્ય ષણ્ણાશ્ચ લંઘનાદીનામુપક્રમાણાં સન્તર્પણાપતર્પણજાનાં રોગા-
ણાં સ્વરૂપમશમનાનાં શોણિતજાનાશ્ચ વ્યાધીનાં મદમૂર્ચ્છાસંન્યાસાનાશ્ચ સકારણ-
રૂપૌષધાનાં કુશલાઃ । કુશલાશ્ચાહારવિધિનિશ્ચયસ્ય પ્રકૃત્યાહિતમાનામાહારવિ-
કારાણામગ્ર્યસંગ્રહસ્યા સવાનાશ્ચ ચતુરશીતેઃ દ્રવ્યગુણાવિનિશ્ચયસ્ય રસાનુરસસં-
શ્રયસ્ય સવિકલ્પકવરોધિકસ્ય દ્વાદશવર્ગાશ્રયસ્ય ચાન્નપાનસ્ય સગુણપ્રભાવસ્ય સાનુ-
પાનગુણસ્ય વિવિધસ્યાન્નસંગ્રહસ્ય આહારગતેશ્ચ હિતાહિતોપયોગવિશેષાત્મકસ્ય ચ-
શુભાશુભવિશેષસ્ય ધાત્વાશ્રયાણાશ્ચ રોગાણામૌષધસંગ્રહાણાશ્ચ દશાનાશ્ચ માણાયત-
નાનાંયશ્ચ વક્ષ્યામ્યથ દશમહામૂલીયૈત્રિંશત્તમાધ્યાયે તત્રચકૃત્સ્ય તન્ત્રોદેશલક્ષણ-
સ્ય તન્ત્રસ્ય ચ ગ્રહણધારણવિજ્ઞાનપ્રયોગકર્મકાર્યકાલકર્તૃકરણકુશલાઃ ॥ ૭ ॥

અને ૧૬ કળા યુક્ત ચતુષ્પાદ ભેષજ ત્રણ એપણા, તથા વાત ક્ષાકલ્પ જ્ઞાનમાં નિઃસંદેહ હોય છે. ચાર પ્રકારનાં સ્નેહોના, ૨૪ પ્રકારના વ્યવહારના, કે જે ૬૪ પ્રકારનાં થાય છે, તેની વ્યવસ્થા કરવાવાળાં હોય છે. અનેક પ્રકારના સ્નેહન, સ્વેદન, વિરોચન તથા વમનની દવાઓના ઉપચારમાં પ્રવિણુ હોય છે. શિરોરોગાદિ દોષોજ વિકલ્પજ વ્યાધિસંગ્રહ, સંક્ષય, પિડિકા, વિદ્રધિ, ત્રણ પ્રકારના સોજ, અનેક પ્રકારના શોથાઅનુમન્ધ, અડતાળીસ પ્રકારના મુખ્ય રોગ તથા એકસો ચાલીસ પ્રકારના નાના રોગ આ સર્વમાં પ્રવિણુ હોય છે, અત્યન્ત સ્થુલ તથા અત્યન્ત કૃશનાં હેતુ લક્ષણ તથા ચિકિત્સામાં, હિતાહિત સ્વપ્નમાં, અધિક નિદ્રા તથા અનિદ્રાના હેતુ તથા ચિકિત્સામાં ૭ પ્રકારના લંઘનાદિક ઉપયોગમાં લક્ષણ તથા ઔષધિમાં સહિત સંતર્પણ તથા અપતર્પણથી ધ્યેલા રોગોમાં રક્તજ રોગોમાં અને મઠ મૂર્ચ્છા તથા સંન્યાસ રોગોનાં નિદાન લક્ષણ તથા ઔષધિમાં પ્રવીણુ હોય છે. અને આહાર વિધિના નિશ્ચયમાં પ્રકૃતિથી અત્યન્ત હિત-મરી તથા અહિતકારી મુખ્ય આહાર વિકારોના સંગ્રહમાં સર્વ પ્રકારની સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુઓમાં ચોરાસી પ્રકારના આસવોમાં રસ તથા અનુરસના આશ્રય ૩૫ સવિકલ્પક વૈરો-ધિક દ્રવ્ય, ગુણના નિશ્ચયમાં, બાર વર્ગોમાં કહેલા અનુપાન ગુણુવાળા તથા પ્રભાવવાળા

અન્ન પાનમાં, સંક્ષેપથી કહેલા નવ પ્રકારની અપાર ગતિમાં લોબનના હિતાહિત વ્યવહારના વિશેષ, ૩૫ શુભાશુભ ધાતુઓમાં થનારા રોગોમાં, તેની આપધિમાં, દશ પ્રાણુસ્થાનોમાં અને અર્થે દશમહામૂલીયનામના ત્રીસમા અધ્યાયમાં જે વક્ષ્યમાણ સંપૂર્ણ તંત્રો દેશ, લક્ષણ (વૈદકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ) માં પ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, પ્રયોગ, કર્મ, કાર્ય તન્ત્રના કાલકર્તા તથા કરણમાં પ્રવીણ હોય છે. ૭

કુશલાશ્રમ્પતિમતિશાચ્યુક્તિજ્ઞાનસ્યાત્મનઃશીલગુણૈરવિસંવાદનેનસમ્પાદન્નત્તર્વપ્રાણિષુચચેતસોમૈત્રસ્યમાતૃપિતૃભ્રાતૃબન્ધુવદેવંયુક્તાભવન્તિઅગ્નિવેશ । પ્રાણાનામંભિસરાહન્તારોરોગાણામિતિ ॥ ૮ ॥

અને સ્મૃતિ, શુદ્ધિ, શાસ્ત્ર, યુક્તિ તથા જ્ઞાન યુક્તિ પોતાના શીલ તથા ગુણોથી સર્વ પ્રાણિઓમાં માતા પિતા, ભાઈ, તથા બંધુઓ સમાન હૈ, મિત્રતા કરે છે અને કઠોર વચન બોલતા નથી. હે અગ્નિવેશ ! આ પ્રકારના વૈદ્ય લોક પ્રાણુભિસર તથા રોગોના નાશક હોય છે. ૮.

અતોવિપરીતારોગાણામભિસરાહન્તારઃપ્રાણિનામિતિ । મિષકચ્છદ્વાપ્રતિચ્છન્નાઃ ક-
પ્લકમૂતાલોકસ્યપ્રતિરુપિકસહધર્મ્મણો રાજ્ઞાંપ્રસાદાચ્ચરન્તિરાષ્ટ્રાણિ । તેષામિ-
દંવિશેષવિજ્ઞાનમત્યર્થવૈચ્છેદ્યવેશેનશ્લાઘમાનાવિશિશ્વાન્તરમનુચરન્તિકર્મ્મલોભાત્ ।
શ્રુત્વાચકસ્યચિદાતુર્યમમિતઃપરિપતન્તિસંશ્રવણેચાસ્યાત્મનોવૈદ્યગુણાનુચ્ચૈર્વદન્તિ-
ચ્ચાસ્યવૈચ્છેદ્યપ્રતિકર્મ્મકરોતિતસ્યચદોષાન્મુહુર્મુહુરુદાહરન્તિઆતુરમિત્રાણિચપર્હ-
ણોપજાપોપસેવાભિરિચ્છન્તિઆત્મીકર્ત્તુમલ્પેચ્છતાશ્ચાત્મનઃસ્વાપયન્તિકર્મ્મચાસા-
ચ્ચમુહુર્મહુરવલોકયન્તિદક્ષ્યેણાજ્ઞાનમાત્મનઃછાદયિતુકામાવ્યાધિશ્ચાપવર્ત્તયિતુમશ-
કનુવન્તોવ્યાયિતમેવાનુપકરણમપચારિકમનાત્મવન્તમુદિશ્યન્તિઅન્તર્ગતશ્ચાભિસ-
મીક્ષ્યાન્ધમાશ્રયન્તિદેશમાદેશમાત્મનઃકૃત્વા । પ્રાકૃતજનસન્નિપાતેચાત્મનઃ કૌ-
શલમકુશલવદ્વર્ણયન્તિઅધીરવચ્ચૈર્યમપવદન્તિધીરાણામ્ । વિદ્વજ્જનસન્નિપાતશ્ચા-
ભિસમીક્ષ્યપ્રતિભયમિવકાન્તારમધ્વગાઃપરિહરન્તિદૂરાત્ ॥ ૯ ॥

ઉપરનાથી વિપરીત રોગોને અભિસર તથા પ્રાણોના નાશક કહેવાય છે. આ વૈદ્યો પાછલથી લોકને કંટકરૂપ થાય છે. વૈદ્યો જેવા વેષ કરે છે અને રાગબોના પ્રમાદથી રાગોમાં ધુમે છે. તેની આ મોટી ઓળખાણ છે કે તે વૈદ્યો જેવા વેષ ધારણ કરી પોતાની પ્રસંશા કરે છે. ચિકિત્સાના લોભથી મર્ગોમાં દૂરે છે. કાઈને રોગી સાંભળી તેની પાસે જાય છે અને તેને સંભળાવવા માટે પોતાના વૈદ્ય ગુણ ઉચ્ચ સ્વરથી કહે છે. જે વૈદ્ય તે રોગીની દવા કરતો હોય તે તેના દોષોનું વારંવાર કથન કરે છે. રોગીના મિત્રોને પ્રહર્ષણ (ખુશ કરવા) ઉપગ્રમ (ભેદ) તથા સેવાથી પોતાને વશ કરવા ઇચ્છે છે. પોતાની નિર્દોષતા પ્રકટ કરે છે. આ ઉપાયથી જ્યારે તેની ચિકિત્સા થવા લાગે છે ત્યારે વારંવાર અતુરાઈથી દેખે છે અને પોતાની મૂર્ખતાને છુપાવવાની ઇચ્છાને માટે રોગને દુર કરવામાં અસમર્થ થાય તો રોગીને સામગ્રી રહિત અપચારી (પરેજી પાળી નથી) તથા

ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત થયો છે એવું કહે છે. વળી જ્યારે રોગીને મરણ પથારીએ જીવે છે ત્યારે બહાનાં કાઠીને ખીજ દેશમાં ચાલી જાય છે. સાધારણ લોકોમાં પોતાની ચતુરતાનું વર્ણન કરે છે. જેથી તેની મુખર્તાજ પ્રકટ થાય છે. અથવા ધીર લોકોના ધૈર્યની નિન્દા કરે છે, અને જેમ વિદ્વાનોના સમાજને દેખીને મૂર્ખ, અને ભયંકર વનને દેખીને મુસાફર નાસે છે એવો વેગો નાસે છે.

યૈષાંકશ્ચિન્મુગ્રાવયુક્તસ્તંપ્રકૃતેપ્રકૃતાન્તરેવાસતતમુદાહરન્તિનવાનુયોગમિ-
ચ્છન્તિઅનુયોજન્વામૃત્યારિવવાનુયોગાદુદ્વિજન્તે । નચૈષામાચાર્ય્યઃશિષ્યોવાસ-
બ્રહ્મચારીવૈવાદિકો વાકશ્ચિત્પ્રજ્ઞાયતે ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

એવા વૈદો જે કોઈ સાધારણ રોગમાં સફલ થઈ જાય છે તો તેને પ્રસંગે તથા અપ્રસંગે પણ હંમેશાં સંભાળ્યાં કરે છે. તે કોઈને પ્રશ્ન પૂછતો નથી તેમ ઇચ્છતો પણ નથી કે તેને કોઈ પ્રશ્ન કરે. અથવા પ્રશ્ન પૂછનારથી મૃત્યુ સમાન કરે છે. તેને આચાર્ય, (ગુરુ) શિષ્ય, સાથે ભણનાર તથા સંવાદ કરનાર કોઈ હોતું નથી. ૧૦

મિષક્ષ્ણદ્વપ્રવિશ્યૈવવ્યાધિતાંસ્તર્કયન્તિયે । વસંતમિવસંશ્રિત્યવનેશાકુન્તિકોદ્વિ-
જાન્ । શ્રુતદૃષ્ટક્રિયાકાલમાત્રાસ્થાનબ્રહ્મિકૃતાઃ । વર્જનીયાહિતેમૃત્યોશ્ચરન્ત્યનુ-
ચરાશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

જે વૈદોના છલ કરીને રોગીઓને તૃપ્ત કરે છે તે વસન્ત રૂતુમાં વનમાં જળ નાંખીને પક્ષિઓને પકડવાવાળા પાર્શ્વીઓની સમાન, શસ્ત્ર કર્મ, દર્શન કાલ, માત્રા તથા જ્ઞાનથી રહિત વૈદોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ કેમકે તે પૃથ્વીમાં ફરવા જતાં પણ મૃત્યુના અનુચર (જમ જેવા) છે. ૧૧.

વૃત્તિદેતોર્મિષદ્માનપૂર્ણાન્મૂર્ખવિશારદાન્ ।

વર્જયેદાતુરોવિદ્વાન્ સર્પાસ્તેપીતમારુતાઃ ॥ ૧૨ ॥

ગુજરાતને માટે વૈદ અનેકા મૂર્ખ ચાલાકોનો વિદ્વાન રોગી લોકોએ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ કેમકે તે વાયુ ભક્ષી સર્પો જેવા હોય છે. ૧૨.

યેતુશાસ્ત્રવિદોદક્ષાઃશુચયઃકર્મકોવિદાઃ ।

જિતહસ્તાજિતાત્માનસ્તેભ્યોનિત્યકૃતંનમ્ ॥ ૧૩ ॥

જે શાસ્ત્રને ભણનાર, ચતુર, પવિત્ર, ચિકિત્સામાં પ્રવીણ, જીત હસ્ત (નસ્તર લગાવવામાં કુશળ) તથા જીતેન્દ્રિય હોય તે વૈદોને હંમેશાં નમસ્કાર કરવા જોઈએ. ૧૩.

તત્રશ્લોકાઃ ।

દશપ્રાણાયતનિકેશ્લોકસ્થાનાર્થસંગ્રહઃ ।

દ્વિવિધામિષજશ્લોકાઃપ્રાણસ્યાયતનાનિચ ॥ ૧૪ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. સૂચસ્થાનમાં કહેલા સર્વ વિષયોના સંગ્રહ એ પ્રકારના વૈદ અને પ્રાણોના દશ સ્થાન આ સર્વ વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૪.

ઈતિ દશપ્રાણાયતનીયોનામોનત્રિંશોઽધ્યાયઃ સમાપ્તઃ ॥ ૨૯ ॥

ઇતિ દશપ્રાણાયતનીયોનામનો ઓગણત્રીશોઽધ્યાય સમાપ્ત. ૨૯.

ત્રિશક્તમોઽધ્યાયઃ ।

અથાતોઽર્થેદશમૂલીયમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામ ઇતિ હસ્માહ ભગવાનાભેયઃ ।

હવે અમે અર્થેદશમૂલીય નામના અધ્યાયનું વર્ણન કરીએ છીએ. એવું આત્રેય ભગવાન કહેવા લાગ્યા.

હૃદયાધિન શરીરના અવયવ.

અર્થેદશમાહમૂલાઃસમાસક્તામહાફલાઃ ।

મહચ્ચાર્થશ્ચહૃદયંપટ્યર્થાયૈરુચ્યતેબુધૈઃ ॥ ૧ ॥

હૃદયમાં મહા ફલદાયક, મહામૂલનામની દશ નાડી આસક્ત છે. મહત્ અર્થ અને હૃદય આ ત્રણ હૃદયનાં નામ છે. (૧)

ષટ્કમક્કવિજ્ઞાનમિન્દ્રિયાણ્યર્થપશ્ચકમ્ । આત્માચસગુણશ્ચેતઃ ચિન્ત્યશ્ચહૃદિસંશ્રિ-
તમ્ ॥ ૨ ॥ પ્રતિષ્ઠાર્થેહિભાવાનામેષાં હૃદયમિષ્યતે । ગોપાનસીનામાગારકર્ણિ-
કેવાર્થચિન્તકૈઃ ॥ ૩ ॥

પડંગ અંગોનું વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય, પાંચ વિષય, સગુણ આત્મા, ચિત્ત તથા ચિન્ત્ય (જે વિચાર કરવામાં આવે) આ સર્વ હૃદયના આશ્રિત છે. ૨. આ સર્વ પદાર્થોની સ્થિતિને માટે હૃદયને, ઓળખનારા લોક હૃદયને, જીવને રોકવાને માટે ઉભા કરેલા ટેકા સમાન કહે છે. ૩.

મહા મુલાદિ નામતું કારણ.

તસ્યોપધાતાન્મૂર્છાયંમેદાન્મરણમૃચ્છતિ ।

યદ્દિતત્સ્પર્શવિજ્ઞાનંધારિતત્તત્રસંશ્રિતમ્ ॥ ૪ ॥

તત્પરસ્યૌજસઃસ્થાનંતત્રચૈતન્યસંગ્રહઃ ।

હૃદયંમહદર્થશ્ચતસ્માદુક્તંચિકિત્સકૈઃ ॥ ૫ ॥

હૃદયના ઉપધાતા (વાગતું) થી મૂર્છા થાય છે અને હૃદયના ભેદ (કાટવા) થી મૃત્યુ થઈ જાય છે. સ્પર્શના જ્ઞાન રૂપ આયુષ્ય, ઓજસ તથા ચૈતન્ય સંગ્રહ, એઓનું સ્થાન હૃદય છે જેથી વૈદલોક હૃદયને મહત્ તથા અર્થ કહે છે. ૪-૫.

ઓજસ ધાતુના ગુણ કર્મ.

તેનમૂલેનમહતામહામૂલામતાદશ । ઓજોવહાઃશરીરેવાવિધમ્યન્તેસમન્તતઃ ॥૬॥

યેનૌજસાવર્તયન્તિપ્રીણિતાઃ સર્વદેહિનઃ ॥ યદ્દતેસ્વંભૂતાનાંજીવિતંનાવતિષ્ઠતે ॥૭॥

અને મહત નામ હૃદય જે નાડીયોનું મૂળ છે તે દશ મહામૂલા કહેવાયું છે. ઓજસ ધાતુનું વહન કરનારી આ નાડીયો આખા શરીરમાં ધડકતી રહે છે. ૬. આ ઓજ ધાતુથી સંપૂર્ણ મનુષ્ય જીવે છે અને બચહાર કરે છે. તેના સિવાય સંપૂર્ણ પ્રાણિયોના પ્રાણ રહી શકતા નથી. ૭.

યત્સારમાદૌર્ગર્ભસ્યયોઽસૌર્ગર્ભરસાદ્રસઃ । સંવર્દ્ધમાનં દયંસમાવિશતિયત્પુરા ८ ।
 યસ્યનાશાન્નનાશ્નોઽસ્તિધારિયદ્વદયાશ્રિતમ્ ॥ યઃશરીરરસઃસ્નેહઃપ્રાણાયત્રપ્રતિ-
 ષ્ઠિતાઃ ॥ ૯ ॥

જે ઉત્પત્તિમાં ગર્ભના સાર રૂપ છે, જે રસરૂપ (ઓજ) ગર્ભ રસથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થઈને હૃદયમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરે છે. ૮. જેનો નાશ થયા સિવાય જીવનો નાશ થઈ શકતો નથી, જે હૃદયમાં સ્થિત આયુષ્ય રૂપ છે, જે શરીરના રસ રૂપ સ્નેહ છે અને શરીર તથા પ્રાણ વાયુ જેમ રહે છે ૯.

મહાફલની નિરૂકિત.

તત્ફલાવિવિધાવાતાઃફલન્તીતિમહાફલાઃ ॥ ધ્યાનાદ્ધમન્યઃસ્રવણાત્સ્રોતાંસિ-
 સરણાચ્છિરાઃ ॥ ૧૦ ॥ તન્મહત્તામહામૂલાસ્ત્ત્વૌજઃપરિરક્ષતા ॥ પરિહાર્યૌવિ-
 શેષેણમનસોદુઃસ્વહેતવઃ ॥ ૧૧ ॥

તે ઓજ ધાતુને સિદ્ધ કરવાવાળી નાડીયો અનેક પ્રકારનાં કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. જેથી તે નાડીયો મહા ફલ કહેવાય છે, તે નાડીયો ધડકવાથી ધમની સ્રવન (વહેવા)થી સ્તોત્ર અને સરણથી શિરા કહેવાય છે. ૧૦. તે હૃદય, તે મહામૂલા નાડીયો, અને તે ઓજની જે રક્ષા કરવા ઇચ્છે છે તેણે મનથી દુઃખના હેતુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૧.

હૃદયંયત્સ્યાદૌજસ્યંસ્રોતસાંયત્પ્રસાદનમ્ ।

તત્તત્સેવ્યંપ્રયત્નેનપ્રશમોજ્ઞાનમેવચ ॥ ૧૨ ॥

અને હૃદયને હિતકર્તા, ઓજને હિત કર્તા તથા સ્રોતો (નાડીયો)ને નિર્મલ કરનારા જે પદાર્થ હોય તેનું સેવન કરવું તથા પ્રયત્નથી શાંતિ તથા જ્ઞાનને ધારણ કરવાં જોઈએ. ૧૨.

અનેકમાં એકની ઉત્કૃષ્ટતા.

અથસ્વલુપ્કંપ્રાણવર્દ્ધનાનામુત્કૃષ્ટનમમેકંબલવર્દ્ધના નામેકંબૃહણાનામેકંનન્દના-
 નામેકંહર્ષણાનામેકમયનાનામિતિ । તન્નાર્હિસાપ્રાણિનાંપ્રાણવર્દ્ધનાનામુત્કૃષ્ટતમમ્ ।
 વીર્ય્યંબલવર્દ્ધનાનામ્ । વૃષ્યંબૃહણાનામ્ । ઇન્દ્રિયજયોનન્દનાનામ્ । તત્ત્વાવબોધો-
 હર્ષણાનામ્ । બ્રહ્મચર્ય્યમયનાનામિત્યાયુર્વેદવિદોમન્યંતે ॥ ૧૩ ॥

પ્રાણવર્દ્ધક સંપૂર્ણ પદાર્થોમાંથી એક પદાર્થ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રકારે બલ વધારનારમાંથી, બૃહણો (પુષ્ટી કર્તા)માંથી, આનંદ કરનારામાંથી, હર્ષ કરનારમાંથી પોતાનામાંથી એક એક અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પ્રાણવર્દ્ધન કરનારમાં અહિંસા સર્વોત્કૃષ્ટ છે. બળ વધારનારમાંથી વીર્ય (ઉત્સાહ શક્તિ) સર્વોત્કૃષ્ટ છે. બૃહણોમાંથી વૃષ્ય (વીર્ય-વર્દ્ધક) વસ્તુ સર્વોત્તમ છે. આનંદ કરનારામાંથી ઈન્દ્રિયોને જીતવું તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે, હર્ષ કરનારામાં તત્વજ્ઞાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને અયનો (વૃત)માંથી બ્રહ્મચર્ય સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આ આયુર્વેદવેદાઓના મત છે. ૧૩.

आयुर्वेद वित्तनां लक्षणम्.

तत्रायुर्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानांपृथक्त्वेनवाक्यशोवाक्यार्थशोऽर्थावयवश-
श्चप्रवक्तारोमन्तव्याः ॥ १४ ॥

आयुर्वेदवेत्ता (लक्षणार) ते कहेवाय छे के जे तन्त्र, स्थान, अध्याय तथा प्रश्नोना
वाक्यार्थ तथा अवयव द्वारा लुप्त लुप्त अर्थ कडी शके छे. १४.

अत्राहकथंतन्त्रादीनिवाक्यशोवाक्यार्थशोऽवयवशश्चेतिउक्तानिभवन्ति, अत्रोच्य-
तेतन्त्रमार्षकार्तस्नेनयथास्थानमुच्यमानंवाक्यशोभवत्युक्तम् । बुद्ध्यासम्यगनु-
प्रविशमार्थतत्त्वंवाग्भिर्वाससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनयुक्ताभिःत्रिविध-
शिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानंवाक्यार्थशोभवत्युक्तम् । तन्त्रनियतानामर्थदुर्गणां-
पुनर्भावनैरुक्तमर्थावयवशोभवत्युक्तम् । तत्रवेत्प्रष्टारःस्युःचतुर्णामृक्सामयजुरथर्व-
वेदानांकवेदमुपदिशन्तिआयुर्वेदविदः । किमायुःकस्मादायुर्वेदविदः । किमायुः
कस्मादायुर्वेदःकिञ्चायमायुर्वेदःशाश्वतोऽशाश्वतइति । कानिचास्याङ्गानिकैश्चाय-
मध्येतव्यःकिमर्थश्चेति ॥ १५ ॥

तन्त्रादि वाक्य वाक्यार्थ तथा अर्थावयव द्वारा केवा प्रकारे कडी शक्य छे तेने कडीअ
धीअ. आर्थ तन्त्रना संप्रदायानुसार संपूर्ण कहेवुं ते वाक्यद्वारा कडी शक्य छे. बुद्धि
अर्थना तत्त्वने सारी रीते नशुने विस्तार, संक्षेप, प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय
तथा निगमन युक्त अने त्रण प्रकारना शिष्योनी बुद्धिथी लक्षणवा योग्य, ओलवाथी तन्त्र-
नुं कहेवुं वाक्यार्थद्वारा कडी शक्य छे, अने तन्त्रना शुद्ध अर्थोने वारंवार विचार करीने
कहेवुं ते अर्थावयव द्वारा कडी शक्य छे. जे कोष्ठ आ उपर प्रश्न करे के इक, साम, यजु
तथा अथर्ना आ यार वेदोभांथी आयुर्वेदवाणा क्या वेदोना उपदेश करे छे ? आयुष्यने
शुं कहेवाय छे ? आयुर्वेद शार्थी उत्पन्न थाय छे ? आयुर्वेदना क्या अंग छे ? कोले आयु-
र्वेद लक्षणो जेछे ? अने शार्थी लक्षणो जेछे ? १५.

प्रश्नना उत्तर.

तत्रभिषजापृष्टेनैवश्चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानामात्मनोऽथर्ववेदेमक्ति रादेश्या-
वेदोह्यथर्वणः स्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियममायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चि-
कित्सांमाह । चिकित्साचायुषोहितायोपदिश्यतेवेदश्चोपदिश्यआयुर्वाच्यम् । तत्र
आयुश्चेतनाप्रमृत्तिर्जीवितमनुबन्धोधारिचेत्येकोऽर्थः तत्रआयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदःक-
थमित्युच्यतेस्वलक्षणतः सुखासुखतोहिताहिततःप्रमाणाप्रमाणतश्च । यतश्चायु-
ष्यानायुष्याणिचद्रव्यगुणकर्माणिवेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः। तत्रआयुष्याण्यनायुष्या-
णचद्रव्यगुणकर्माणिकेवलेनोपदेक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥

आ प्रश्नोना प्रश्न सांलणीने वंदे कहेवुं जेछेअ के इक, साम, यजु तथा अथर्व

આ ચાર વેદોમાંથી અથર્વ વેદમાં મારી ભક્તિ છે, અથર્વ વેદ સ્વસ્ત્યયન, બલિ, મંગલ, હોમ, નિયમ, પ્રાયશ્ચિત, ઉપવાસ તથા મંત્રાદિ દ્વારા ચિકિત્સાનું વર્ણન કરે છે, ચિકિત્સા આયુષ્યના હિતને માટે કહેલી છે. વેદના ઉપદેશથી આયુષ્યનો પણ ઉપદેશ થાય છે, આયુષ્ય એતનાનુવૃત્તિ, જીવન, અનુબંધ તથા ધારિ આ આયુષ્યનાં નામ છે. આ આયુષ્યનાં જે જ્ઞાન કરાવે છે તેને આયુર્વેદ કહે છે. કયા પ્રકારનું જ્ઞાન કરાવે છે તેને કહીયે જીયે. પોતાના લક્ષણોથી, સુખથી તથા અસુખથી હિત તથા અહિતથી અને પ્રમાણ તથા અપ્રમાણ અને આયુષ્યને હિત તથા અહિત દ્રવ્ય અને ગુણ કર્મોનું જ્ઞાન કરાવે છે તેથી પણ આયુર્વેદ કહેવાય છે. આયુષ્યને હિત તથા અહિત, દ્રવ્ય, ગુણ કર્મ કેવલ તંત્રથી ઉપદેશ કરવામાં આવશે. ૧૬.

લક્ષણથી આયુષ્યનું જ્ઞાન.

તન્ત્રેણતંત્રાયુરુક્તંસ્વલક્ષણતોયથાવદિહૈવતન્નશારીરમાનસાભ્યારોગાભ્યામનભિદ્રુત-
સ્યાવેરેણ યૌવનવતઃ સમર્થાઃ ગતબલવાંચર્યપૌરુષપરાક્રમસ્યાન્નવિજ્ઞાનન્દિયે-
ન્દ્રિયાર્થબલસમૃદ્ધાએવર્તમાનસ્યપરમદ્વિરુચિરવિવિધોપભોગસ્યસમૃદ્ધસર્વારમ્ભસ્ય-
યથેષ્ટવિચારણાત્મુસ્વમાયુરુચ્યતેઅમુસ્વમતોવિપર્યયેણ ॥ ૧૭ ॥

આયુષ્યનાં લક્ષણ યથાવત અહીં કહ્યાં છે. ત્યાં શારીરિક તથા માનસ રોગોથી નહીં પીડાનાર, યુવાવસ્થામાં પ્રાપ્ત બલ, વીર્ય, પુરુષાર્થ તથા પરાક્રમ યુક્ત, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય તથા ઇન્દ્રિયોના વિષય એમના બલવાળી પરમ સંપતિથી રચિકર અનેક પ્રકારના ભોગ કરનારા તથા સકલ સંપૂર્ણ આરંભવાળા મનુષ્યનો આયુષ્ય યથેષ્ટ વિચરણ કરવાથી સુખશ્ચ કહી શકાય છે, અને તેથી વિપરીત અસુખ આયુષ્ય કહેવાય છે. ૧૭.

હિતાહિત આયુષ્યનું વર્ણન.

હિતૈષિણઃ પુનર્ભૂતાનાંપરસ્વાત્પરતસ્યસત્યવાદિનઃશમપરસ્યપરીક્ષ્યકારિણોઽપ-
ત્તસ્યત્રિવર્ગપરસ્પરેણાનુપહતમુપમેવમાનસ્યપૂજાર્હસમ્પૂજકસ્યજ્ઞાનવિજ્ઞાનોપશમશ્ચી-
લદ્વૃત્તસ્યોપસોલેનઃ નિયતરાગેર્ષ્યામદમાનવેગસ્ય સત્તાંપિદેધમદાનપરસ્યતપો-
જ્ઞાનમશ્વમનિત્યસ્યઅધ્યાત્મવિદસ્તત્પરસ્યલોકમિમશ્ચામુશ્ચાવેક્ષ્યમાણસ્યસ્મૃતિમ-
તિમતોહિતમાયુરુચ્યતે । અહિતમતોવિપર્યયેણ ॥ ૧૮ ॥

સર્વ પ્રાણિયોનું હિત ઇચ્છનારા, પારકા ધનાદિની ઇચ્છા ન કરનાર, સત્યવાદી, શાંત પરીક્ષા કરીને કાર્ય કરનાર, પ્રમાદ રહિત, એકથી બીજાને બાધિત ન કરતાં ધર્મ તથા અર્થ અને કામનું સેવન કરનારા, પૂજ્યોનું પૂજન કરનારા, જ્ઞાન વિજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત શાંતિ-વાળા સ્વભાવવાળા, વડીલોની સેવા કરનારા, રાગ, ક્રોધ, ઇર્ષ્યા મદ તથા માનના વેગને રોકનારા, હિંમેશાં અનેક પ્રકારનું દાન કરનારા, તપ, જ્ઞાન તથા શાન્તિમાં નિત્ય અભ્યાસ કરનારા, અધ્યાત્મિક વિદ્યામાં તત્પર, આ લોક તથા પરલોક અનેમાં હિતની ઇચ્છા કરનારા, અને સ્મૃતિ યુક્ત પુરુષનો આયુષ્ય, હિત કહેવાય છે, અને તેથી વિપરીત ગુણોવાળાનો આયુષ્ય અહિત કહેવાય છે. ૧૮

આયુષ્યનું પ્રમાણ.

પ્રમાણમાયુષસ્સ્વર્થેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિચેષ્ટાદીનાંસ્વેનાભિભૂતસ્ય વિકૃતિલક્ષણૈરુપલમ્બ્ય તેઅનિમિત્તૈરિદમસ્માત્ક્ષણાન્મુહૂર્ત્ત્વાદિવસાત્ત્રિપશ્ચદાસપ્તમ્યાત્રક્ષાણાણામ્માસાત્ષણમાસાત્સંવત્સરાદ્વાસ્વભાવમાપત્સ્યતેઈતિ । તત્રસ્વભાવઃપ્રવૃત્તેરુપરમોમરણમનિત્યતાનિરોધઈત્યેકોર્થઃ । ઇત્યાયુષઃપ્રમાણમતોવિપરીતમપ્રમાણમ્ ॥ ૧૯ ॥

વિષય, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, તથા ચેષ્ટાદિકોના કારણુ રહિત વિકારથી આયુષ્યનું પ્રમાણુ જાણી શકાય છે. જેવાં અરિષ્ટ (અહિતકર) લક્ષણો કરવાથી એ જાણી શકાય છે કે અમુક વ્યક્તિ, ક્ષણુભરમાં, મુહૂર્ત્ ભરમાં, દિન ભરમાં, ત્રણુ દિવસમાં, પાંચ દિવસમાં, સાત દિવસમાં, દશ દિવસમાં, બાર દિવસમાં, પખવાડીયામાં, મહિનામાં, ૭ મહિનામાં અથવા વર્ષ દિવસમાં મૃત્યુને પામશે. સ્વભાવ, પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ. મરણુ, અનિત્યતા તથા નિરોધ આ મૃત્યુનાં નામ છે. આ તે આયુષ્યનું પ્રમાણુ છે અને તેથી વિપરીત તે અપ્રમાણુ છે. ૧૯.

આયુર્વેદના નિત્યત્વનું પ્રતિપાદન.

અરિષ્ટાધિકારેદેહપ્રકૃતિલક્ષણમધિકૃત્યચોપદિષ્ટમાયુષઃપ્રમાણમાયુર્વેદે । પ્રયોજન-શ્ચાસ્યસ્વસ્થસ્યસ્વાસ્થ્યરક્ષણમાતુરસ્ય વિકારમશ્મનમ્ । સોડ્યમાયુર્વેદઃશાશ્વતો-નિર્દિશ્યતેડનાદિત્વાત્સ્વભાવસંસિદ્ધસ્વલક્ષણત્વાદ્ભાવસ્વભાવનિત્યત્વાચ્ચ । નહિ નાભૂત્કદાચિદાયુષઃસન્તાનોવૃદ્ધિસન્તાનોવાશાશ્વતશ્ચાયુષોવેદિતાઅનાદિમચ્ચસુસ્વ-દુઃસ્વંસદ્રવ્યહેતુલક્ષણમપરાપરયોગાદેષ ચાર્થસંગ્રહોવિભાવ્યતે । આયુર્વેદલક્ષણ-મિતિયત્પુનઃશુરુલ્લેખાંતોળ્ણક્ષિગ્ધરુક્ષાદીનાશ્ચદ્વંદ્વાનાંસામાન્યવિશેષાભ્યાંવૃદ્ધિ-હાસૌયથોક્તંશુરુમિરમ્યસ્યમાનૈર્ગુરુનામ્પચયોભવત્યપચયોલ્ગૂનામેવમેવેતરેષામિ-ત્યેષભાવસ્વભાવોનિત્યઃ । સ્વસ્વલક્ષણશ્ચ દ્રવ્યાણાંપૃથિવ્યાનનાંસન્તિતુદ્રવ્યાણિ-શુણાશ્ચનિત્યાનિત્યાઃ ॥ ૨૦ ॥

આયુર્વેદના અરિષ્ટાધિકારમાં શરીર પ્રકૃતિ તથા લક્ષણોના અધિકારથી આયુષ્યનું પ્રમાણુ કહેલું છે. આ આયુર્વેદનું પ્રયોજન એ છે કે સ્વસ્થ પુરુષની સ્વસ્થતાની રક્ષા અને રોગીના રોગોનો નાશ કરવો એ આયુર્વેદ અનાદિત્વથી પોતાનાંલક્ષણોના સ્વભાવ સિદ્ધ થવાથી અને ભાવોના સ્વભાવના નિત્ય હોવાથી નિત્ય છે. આ સંસારમાં એવું કદી નથી થતું કે આયુષ્માન તથા બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ ન હોય, અને આયુષ્યને જાણવાવાળા નિત્ય છે (આયુષ્ય તથા આયુર્વેદ આ બંને નિત્ય છે) હેતુ તથા લક્ષણુસહિત સુખ દુઃખ અનાદિ છે આ વાત અપરાપર સંયોગથી જાણી શકાય છે. હે શુરો ! લઘુ, શીત, ગરમ તથા સ્નિગ્ધ, રક્ષ આદિ દ્વંદ્વોની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય સામાન્ય (સમવસ્તુઓનું ભેગું થવું) તથા વિશેષ દ્વારા થાય છે. જેમ ભારે વસ્તુઓનો અભ્યાસ કરવાથી ભારે વસ્તુઓની વૃદ્ધિ થાય છે, અને લઘુ વસ્તુઓનો હાસ થાય છે. આ પ્રકારે શીતોષ્ણાદિનું પણ જાણી લેવું જોઈએ.

આ પદાર્થોનો સ્વભાવ નિત્ય છે, અને પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યોનાં લક્ષણ પણ નિત્ય છે. પરંતુ દ્રવ્ય તથા ગુણ નિત્ય પણ છે તથા અનિત્ય પણ છે. ૨૦

નહિઆયુર્વેદસ્યાભૂત્વોત્પત્તિરુપલભ્યતે । અન્યન્નાવબોધોપદેશાભ્યામેતદ્વૈદ્યમધિકૃ-
ત્યુત્પત્તિમુપદિશન્ત્યેકેસ્વાભાવિકશ્ચાસ્ય લક્ષણમધિકૃત્યયદુક્તમિહચાગ્રેઅધ્યા-
યેયયોગ્રેરૌણ્યમપાંદ્રવત્ત્વં ભાવસ્વભાવનિત્યત્વમપિચાસ્યયથોક્તંગુરુમિરભ્યસ્યમા-
નૈર્ગુરુણામુપચયોભવત્યપચયોલઘૂનામિત્યેવમાદિ ॥ ૨૧ ॥

આયુર્વેદ પહેલાં નહોતો, તેમજ વચમાં તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે એવું કાંઈ જણાતું નથી, કેમકે કોઈ કોઈ આચાર્યનો એ મત છે કે અવબોધ (નિત્યજ્ઞાન) અને ઉપદેશ દ્વારા આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ છે. આ આયુર્વેદ પોતાના લક્ષણોથી સ્વભાવ સિદ્ધ છે. કામને કહેલો નથી, આ વાત આ અધ્યાયમાં અને પહેલા અધ્યાયમાં પણ કહેલી છે. જેમ અગ્નિની ગરમાઈ તથા પાણીની દ્રવતા આદિક પદાર્થોનો સ્વભાવ નિત્ય છે એવી રીતે તેની નિત્યતા કહેલી છે. જેમ ગુરુ વસ્તુઓના અભ્યાસથી, ગુરુ વસ્તુઓની વૃદ્ધિ, અને લઘુ વસ્તુઓનો હાસ થાય છે તેવીજ રીતે આયુર્વેદ પણ સ્વભાવ સિદ્ધ અને નિત્ય સિદ્ધ થઈ ચુક્યો છે. ૨૧.

આયુર્વેદના આઠ અંગ તથા તેનાથી ધર્મ પ્રાપ્તિ.

તસ્યાયુર્વેદસ્ય અઙ્ગાનિ અઙ્ગૌ । તદ્વથા । કાયચિકિત્સાશાલાક્યંશલ્યાપહર્તૃકં-
વિષગરવૈરોધિકપ્રશમનંભૂતવિદ્યાકૌમારભૃત્યકંરસાયનાનિવાજીકરણમિતિ । સ્વચા-
ધ્યેતવ્યોબ્રાહ્મણરાજન્યવૈશ્યૈઃ । તત્રાનુગ્રહાર્થપ્રાણિનાંબ્રાહ્મણૈરાત્મરક્ષાર્થેરાજન્યૈર્વૃ-
ત્ત્યર્થે વૈશ્યૈઃસામાન્યતોવાધર્માર્થકામપ્રતિગ્રહાર્થસર્વૈઃ । તત્રચયદધ્યાત્મવિદાંધર્મપ-
થસ્થાનાંધર્મપ્રકાશાનાંવામાતૃપિતૃપ્રાતૃવન્ધુગુરુજનસ્યવાવિકારપ્રશમનેપ્રયત્નવા-
ન્ભવતિ । યથાયુર્વેદોક્તમધ્યાત્મમનુધ્યાયત્યવૈત્યધીતેવાસોઽપ્યસ્યપરોધર્મઃ ॥૨૨॥

આયુર્વેદનાં આઠ અંગ છે, જેવાં કે શરીરચિકિત્સા, શાલાક્ય, શલ્યાપહર્તક, વિષગર, વૈરોધિક, પ્રશમન, ભૂત વિદ્યા, કૌમાર ભૃત્યક, રસાયન તથા વાજીકરણ, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીય તથા વૈશ્યોએ આયુર્વેદ લખવો જોઈએ તેમાંથી પ્રાણિયો પર દયા કરવાને લીધે બ્રાહ્મણોએ, પોતાની રક્ષાને માટે ક્ષત્રિયોએ, અને જીવિકાને માટે વૈશ્યોએ આયુર્વેદ લખવો જોઈએ. અથવા બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણે વર્ણોના ધર્મ, અર્થ તથા કામની પ્રાપ્તિને માટે આયુર્વેદ લખવો જોઈએ. અધ્યાત્મવેત્તા ધર્માવલંબી તથા ધર્મપ્રકાશ પુરૂષોના અથવા માતા પિતા, ભાઈ, બંધુ તથા ગુરુજનના રોગોને દુર કરવાને માટે જે યત્ન કરવો તે અને આયુર્વેદમાં કહેલી અધ્યાત્મ વિધીનો અભ્યાસ કરવો, અથવા અભ્યાસ કરાવવો એ પરમ ધર્મ છે. ૨૨.

આયુર્વેદથી અર્થ પ્રાપ્તિ.

યાપુનરીશ્વરાણાંવસુમતાંવાસકાશાત્સુસ્વોપહારનિમિત્તાભવત્યર્થલવાવાપ્તિરવેક્ષણ-
શ્ચયાચસ્વપરિગૃહીતાનાંપ્રાણિનામાતૃવ્યાદ્રક્ષાક્ષમત્વશ્ચાસ્યાર્થઃ । યત્પુનરસ્યવિદ્-

દ્વગ્રહણ્યશઃ સ્મરણ્યત્વંયાચ સમાનશુશ્રૂષાયચ્છેષ્ટાનાંજનાનામારોગ્યમાધત્સોડસ્ય-
કામઙ્ગિતિ ॥ ૨૩ ॥

ધનવાનો પાસેથી તથા રાજાઓ પાસેથી સુખોપહાર વિગેરેને માટે જે ધનની લેણમાત્ર પ્રાપ્તિ, પોતાનું અને સ્નેહિ લોકોનું રોગોથી રક્ષણ કરવું એ અર્થ છે. વિદ્વાન લોકોમાં પ્રતિષ્ઠિત થવું એ જશની પ્રાપ્તિ, આશ્રિતો પર દયા કરવી, સમાન લોકોમાં મોટાઇ મેળવવી અને પોતાના સ્નેહિ લોકોને આરોગ્ય કરવા એ કામ છે. ૨૩.

શાસ્ત્ર વિષયક આઠ પ્રશ્ન.

યથાપ્રશ્નમુક્તમશેષેણ । અથભિષગાદિત્વભિષજાપ્રષ્ટવ્યઙ્ગિતિઅષ્ટવિધમ્ । તદ્વથા-
તન્ત્રાંતન્ત્રાર્થસ્થાનાનિસ્થાનાર્થાનધ્યાયાનધ્યાયાર્થાન્પ્રશ્નાન્પ્રશ્નાર્થીશ્ચેતિ ॥ ૨૪ ॥
પૃષ્ઠૈતદ્વક્તવ્યમશેષેણવાક્યશોવાક્યાર્થશોડર્યાવયવશ્ચેતિ ॥ ૨૫ ॥

આ પ્રકારે પ્રશ્નનાનુસાર સર્વના ઉત્તર કહેવામાં આવ્યા. એ ઉપરાંત વૈદને આ આઠ વાતો પુછવી જોઇએ. જેવા કે તંત્ર તંત્રાર્થ, સ્થાન સ્થાનાર્થ, અધ્યાય અધ્યાયાર્થ, પ્રશ્ન અને પ્રશ્નાર્થ. (૨૪) આ પ્રકારે પ્રશ્ન થવાથી વૈદે વાક્ય, વાક્યાર્થ તથા અવયવવાર્થ દ્વારા સર્વ ઉત્તર દેવા જોઇએ ૨૫.

આયુર્વેદના પચાધિવાચી શબ્દ.

તત્રાયુર્વેદઃશાખાવિદ્યાસૂત્રજ્ઞાનંશાસ્ત્રલક્ષણંતન્ત્રમિત્યનર્થાન્તરમ્ । તન્ત્રાર્થઃપુનઃસ્વ-
લક્ષણેનોપદિષ્ટઃસચાર્થઃ॥પ્રકરણૈર્વિભાવ્યમાનોભૂયએવશરીરવૃત્તિહેતુવ્યાધિકર્મકા-
ર્યકાલકર્તૃકરણવિધિવિનિશ્ચયોદેશપ્રકરણાઃતાનિચપ્રકરણાનિકેવલેનોપદેહ્યન્તે
તન્ત્રેણ ॥ ૨૬ ॥

આયુર્વેદ શાખા, વિદ્યા, સૂત્ર, જ્ઞાન, શાસ્ત્ર, લક્ષણ તથા તંત્ર આ એકાર્થવાચક શબ્દ છે તંત્ર શબ્દનો અર્થ, તંત્રના લક્ષણોથી ઉપદેશ કરેલા આયુર્વેદના પ્રકરણથી જાણી શકાય છે. શરીર, વૃત્તિ, હેતુ, વ્યાધિ, કર્મ, કાર્ય, કાલ, કર્તા કારણ તથા વિધિવિનિશ્ચય આ દશ પ્રકરણ છે કેવળ આ પ્રકરણોના તંત્રથી વર્ણન કરીએ છીએ. ૨૬.

આઠ સ્થાનોનાં નામ.

તન્ત્રમષ્ટૌસ્થાનાનિ । તદ્વથા—શ્લોક—નિદાન—વિમાન—શારીરેન્દ્રિય—ચિકિત્સિત-
કલ્પ—સિદ્ધિસ્થાનાનિ । તન્ત્રત્રિંશદધ્યાયકંશ્લોકસ્થાનમ્ । અષ્ટાધ્યાયકાનિનિ-
દાનવિમાનશરીરસ્થાનાનિ । દ્વાદશકમિન્દ્રિયાણામ્ । ત્રિંશકંચિકિત્સિતાનાઃ ।
દ્વાદશકેકલ્પાસેસ્થાનેઙ્ગિતિ ॥ ૨૭ ॥

તંત્રનાં આઠ સ્થાન છે. જેવાકે સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, વિમાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ઈન્દ્રિયસ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન, કલ્પસ્થાન તથા સિદ્ધિસ્થાન તેમાંથી સૂત્રસ્થાનમાં ૩૦ અધ્યાય છે, નિદાનસ્થાન, વિમાન તથા શારીરસ્થાનમાં આઠ આઠ અધ્યાય છે. ઈન્દ્રિયસ્થાનમાં બાર

અધ્યાય છે, અને ચિકિત્સાસ્થાનમાં ત્રીસ અધ્યાય છે, અને કલ્પસ્થાન તથા સિદ્ધિસ્થાન-
માં બાર બાર અધ્યાય છે. ૨૭.

भवति चात्र.

द्वात्रिंशकेद्वादशकत्रयञ्चત્રીण्यष्टકાન્યેષુસમાસિરુક્તા ॥ શ્લોકૌષધારિષ્ટવિકલ્પસિ-
દ્ધિનિદાનમાનાશ્રયસંજ્ઞકેષુ ॥ ૨૮ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. સૂત્રસ્થાન તથા ચિકિત્સાસ્થાનની સમાપ્તિ ત્રીસ ત્રીસ અધ્યાયમાં થાય છે. ઇન્દ્રિય, કલ્પ, સિદ્ધિ આ ત્રણ સ્થાનની સમાપ્તિ બાર બાર અધ્યાયમાં થાય છે અને નિદાન વિમાન તથા શરીર આ ત્રણ સ્થાનોની સમાપ્તિ આઠ આઠ અધ્યાયમાં થાય છે. ૨૮.

स्वेस्वेस्थानेयथास्वश्चस्थानार्थउपदेक्ष्यते ।

सर्विंशमध्यायशतंशृणुनामक्रमागतम् ॥ २९ ॥

સ્થાનોના અર્થ પોતપોતાના સ્થાનમાં કહેવાશે. પૂર્વોક્ત એકસોત્રીસ અધ્યાયોનાં નામ અનુક્રમે સાંભળો. ૨૯.

અધ્યાયનાં નામ.

दीर्घञ्जीवोऽप्यपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ ।

षड्विरेकाश्रयश्चेतिचतुष्कोभेषजाश्रयः ॥ ૩૦ ॥

દીર્ઘજીવિતીય અધ્યાય, અપામાર્ગતંડુલીયાધ્યાય, આરગ્વાધિયઅધ્યાય તથા ષટ્ વિરેચનશતાશ્રિતીયઅધ્યાય આ ચાર અધ્યાય ભેષજાશ્રય છે. ૩૦.

मात्रातस्याशित्तीयौचनवेगान्धारणंतथा ।

इन्द्रियोपक्रमश्चेतिचत्वारःस्वास्थ्यवृत्तिकाः ॥ ૩૧ ॥

खुड्काश्चचतुष्प लोपलां द्वेषणस्तथा ।

सहवातकलाख्येनविद्यान्नैर्देशिकान्बुधः ॥ ૩૨ ॥

स्नेहनस्वेदनाध्यायावुभौયશ્રોપકલ્પનः ।

चिकित्साप्रभृतश्चैदसर्वाणवोकल्पनाः ॥ ૩૩ ॥

માત્રાશ્રિતીયાધ્યાય, તસ્યાશિતીયાધ્યાય, નવે ગાન્ધારણીયાધ્યાય, તથા ઇન્દ્રિયોપક્રમણી-
યાધ્યાય આ ચાર અધ્યાયમાં સ્વાસ્થ્યની રક્ષાના અર્થ છે. ૩૧. ખુડાકચતુષ્પાદાધ્યાય, મહા
ચતુષ્પાદાધ્યાય, તિષ્ઠેષણીયાધ્યાય, તથા વાતકલાકલીયાધ્યાય આ ચાર અધ્યાય નૈદશિક
અર્થાત કર્તવ્યાકર્તવ્ય વિષયમાં છે. ૩૨. સ્નેહાધ્યાય, સ્વેદાધ્યાય, ઉપકલ્પનીયાધ્યાય, તથા
ચિકિત્સાપ્રાભૃતીયાધ્યાય આ ચાર અધ્યાય ઉપકલ્પનાના વિષયમાં છે. ૩૩.

कियन्तःशिरसीयश्चत्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।

रोगाध्यायोमहांश्चैवरोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ૩૪ ॥

કિયન્તશિરસીયાધ્યાય, ત્રિશોફીયાધ્યાય, અષ્ટોદરીયાધ્યાય તથા મહારોગાધ્યાય આ
ચાર અધ્યાય રોગોના વિષયમાં છે. ૩૪.

અઘ્નોનિન્દિતસંખ્યાતસ્તથાલંઘનતર્પણૌ ।

વિધિશોણિતકશ્ચેતિવ્યાખ્યાતાસ્ત્રયોજનાઃ ॥ ૩૫ ॥

અઘ્નોનિન્દિતીયાધ્યાય, લંઘનબૃહણીયાધ્યાય, સંતર્પણીયાધ્યાય, તથા વિધિશોણીયાધ્યાય આ ચાર અધ્યાય યોજનાના વિષયમાં છે. ૩૫.

યજ્ઞઃપુરુષકઃખ્યાતોભદ્રકાપ્યોઽન્નપાનિકૌ ।

વિવિંધાશિતપીતશ્ચચત્વારોઽન્નવિનિશ્ચયે ॥ ૩૬ ॥

દશપ્રાણાયતનિકસ્તથાર્થેદશમૂલિકઃ ।

દ્રાવેતૌપ્રાણદેહાર્થૌપ્રોક્તૌવૈદ્યગુણાશ્રયૌ ॥ ૩૭ ॥

યજ્ઞઃપુરૂષીયાધ્યાય, આત્રેયભદ્રકાપીયાધ્યાય, અન્નપાનવિધિનામાધ્યાય, તથા વિવિંધાશિતપીતીયાધ્યાય આ ચાર અધ્યાય અન્નના નિશ્ચયના વિષયમાં છે. ૩૬ અને દશ પ્રાણાયતનીયાધ્યાય, તથા અર્થે દશમૂલીયાધ્યાય આ બે અધ્યાય પ્રાણુ તથા શરીરના નિમિત્ત વૈદ્યના ગુણોના વિષયમાં છે. ૩૭.

ઔષધસ્વસ્થનિર્દેશકલ્પનારોગયોજનાઃ ।

ચતુષ્કાઃષટ્ક્રમેણોક્તાઃસપ્તમશ્ચાન્નપાનિકઃ ॥ ૩૮ ॥

ઔષધ, સ્વાસ્થ્ય, નિર્દેશ, કલ્પના, રોગ, યોજના તથા અન્નપાન વિધિ આ વિષયોમાં ચાર ચાર અધ્યાય ક્રમથી કહેલા છે. ૩૮.

દ્વૌચાન્યૌસંગ્રહાધ્યાયાઃવિતિત્રિંશકમર્થવત્ ।

શ્લોકસ્થાનંસમુદ્દિષ્ટંતન્ગસ્યાસ્યશિરઃશુભમ્ ॥ ૩૯ ॥

ચતુષ્કાણાંમહાર્થાનાંસ્થાનેઽસ્મિન્સશ્ચયઃકૃતઃ ।

શ્લોકાર્થઃસંગ્રહાર્થશ્ચશ્લોકસ્થાનમતઃસ્મૃતઃ ॥ ૪૦ ॥

અને બાકી બે સંગ્રહાધ્યાય છે. આ પ્રકારે આ તંત્રના મસ્તકક્રમ શુભદાયક ત્રીસ અધ્યાયવાળા અર્થવાળું સુત્રસ્થાન કહેવામાં આવ્યું. ૩૯. આ સ્થાનમાં ધણા પ્રયોજનના ચાર ચાર અધ્યાયનો સંગ્રહ કર્યો છે, અને તેમાં આ સર્વ વિષયોના શ્લોક, અર્થ અને સંગ્રહઅર્થનું વર્ણન કર્યું છે. બેથી આ શ્લોક સ્થાન (સુત્રસ્થાન) કહેવાય છે. ૪૦.

નિદાનસ્થાનના અધ્યાયનાં નામ.

ઉવરાણારક્તપિત્તસ્પગુલ્માનાંમેહકુષ્ઠયોઃ । શોષોન્માદનિદાને ચસ્યાદપસ્મારણશ્ચ-
યત્ । इत्यध्यायाष्टकमिदंनिदानस्थानमुच्यते ॥ ૪૧ ॥

બવરનિદાન, રક્તપિત્તનિદાન, ગુલ્મનિદાન, પ્રમેહનિદાન, કુષ્ઠનિદાન, શોષનિદાન, ઉન્માદનિદાન, તથા અપસ્માર નિદાન આ આઠ અધ્યાયને નિદાનસ્થાન કહે છે. ૪૧.

વિમાનસ્થાનના અધ્યાયનાં નામ.

રસેષુત્રિવિધેકુક્ષૌધ્વંસેજનપદસ્યચ ॥ ૪૨ ॥ ત્રિવિધેરોગવિજ્ઞાનેસ્રોતઃસ્વપિચ-

वर्चते । रोगानीकेव्याधिरूपेरोगाणाञ्चभिषग्भिते । अष्टौविमानान्युक्तानिमाना-
र्थानि महर्षिणा ॥ ४३ ॥

विमानस्थानमां रसविमान, त्रिविधकुक्षीयविमान, ज्वनपटोध्वंशनीयविमान, त्रिविधशैव-
विशेषविज्ञानीयविमान, स्रोतोविमान, रोगानीकविमान, व्याधिःपीयविमान, तथा शैवलिप-
ग्लितीयविमान, आ आठ विमान आत्रेयल्लेखे गावाने भाटे कडेलां छे. ४२-४३.

शारीरस्थानना अध्यायनां नाम.

कतिधापुरुषीयञ्चगोत्रेणातुल्यमेवच ॥ ४४ ॥ खुड्डीकामहती चैवगर्भावक्रान्तिरु-
च्यते । पुरुषस्यशरीरस्यविचयौद्वौविनिश्चितौ ॥ ४५ ॥ शरीरसंख्यासूत्रञ्चजा-
तेरष्टमउच्यते । इत्युद्दिष्टानिष्टुनिनाशारीराण्यत्रिसूनुना ॥ ४६ ॥

शारीर स्थानमां कतिधापुरुषीय शारीर, अतुल्य गोत्रीय शारीर, खुड्डीका गर्भाव क्रान्ति
शारीर, महतीगर्भाव क्रान्ति शारीर, पुरुष विधायक शारीर, शरीर विषय शारीर, शरीर संख्या
शारीर, तथा ज्वति सूत्रीय शारीर, आ आठ अध्याय पुनर्वर्षसुल्लेखे कडेलां छे. ४४-४५-४६

धन्द्रियस्थानना अध्यायनां नाम.

वर्णस्वरीयंपुष्पाख्यस्तथैवपग्निमर्षणः । तथैवचेन्द्रियानीकःपौर्वरूपकमेवच ॥ ४७ ॥
कतमानिशरीरीयःपन्नरूपोऽप्यवाक्शिराः । यस्यश्यावनिमित्तश्चसद्योमरणएवच
॥ ४८ ॥ अणुज्योतिरितिख्यातस्तथागोमयचूर्णवान् । द्वादशाध्यायकंस्थानमि-
न्द्रियाणांप्रकीर्त्तितम् ॥ ४९ ॥

धन्द्रियस्थानमां वर्ण स्वरीय धन्द्रिय, पुष्पितक धन्द्रिय, परिमर्षणीय धन्द्रिय, धन्द्रि-
यानीक धन्द्रिय, पूर्व रूपीय धन्द्रिय (४७) कतमानि शरीरीय धन्द्रिय, पन्नरूपीय धन्द्रिय,
अवाक्शिरसीय धन्द्रिय, यस्यस्याव निमित्तीय धन्द्रिय, सद्योमरणणीय धन्द्रिय, (४८) अणु-
ज्योतिरिति धन्द्रिय तथा गोमय चूर्णीय धन्द्रिय आ आठ अध्यायनुं धन्द्रिय स्थानमां वर्णुन
कथं छे. ४९

त्रिकित्सास्थानना अध्यायनां नाम.

अभयामलकीयञ्चमाणकामीयमेवच ।
करप्रचितिकंवेदसमुत्थानंरसायनम् ॥ ५० ॥
संयोगशरमूलीयमासक्तक्षीरकंतथा ।
माषपर्णतृतीयञ्चपुमान्जातबलादिकम् ॥ ५१ ॥
चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
रसायनमि ल्लेखेऽंलाजीकरणमेवच ॥ ५२ ॥

त्रिकित्सा स्थानमां अलयमलकीय रसायन पाद, प्राणुकाामीय रसायन पाद, कर प्रथितीय
रसायन पाद, आयुर्वेदसमुत्थानीयरसायन पाद (५०) संयोगशर मूलीय वाञ्छकरणपाद, आसिक्ता

क्षीरीय वाञ्छकरणु पाद, माषपर्णी तृतीय वाञ्छकरणुपाद, तथा पुमान् जल अत्रादिक वाञ्छकरणुपाद (५१) आं यार यार भागना भे अध्याय छे जेभां रसायन अने वाञ्छकरणुनुं ज्ञान होय छे. (५२)

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः । शोषेऽर्शसमतीसारे वीसर्पे च मदात्यये ॥ ५३ ॥ द्वित्रणीये तथोन्मादे स्यादपस्मार एव च । क्षतशोथोदरे चैव ग्रहणीपाण्डुरोगयोः ॥ ५४ ॥ हिकाश्वासे च कासे च उर्ध्वितृष्णाविषेषु च । मर्मत्रये चोरुसादे सवाते वातशोणिते ॥ ५५ ॥ त्रिंशच्चिकित्सितान्ये वं योनीनां व्यापदा सह ॥ ५६ ॥

ज्वर चिकित्सित, रक्तपित्त चिकित्सित, गुल्म चिकित्सित, प्रमेह चिकित्सित, कुष्ठ चिकित्सित, रज्ज्यक्षमा चिकित्सित, अर्श चिकित्सित, अतिसार चिकित्सित, वीसर्प चिकित्सित, मदात्यय चिकित्सित, (५३) द्वित्रणीय चिकित्सित, उन्माद चिकित्सित, अपस्मार चिकित्सित, क्षतक्षीणु चिकित्सित, श्वयथु चिकित्सित, उदर चिकित्सित, ग्रहणीरोग चिकित्सित, पाण्डुरोग चिकित्सित (५४) हिका श्वास चिकित्सित, कास चिकित्सित, छर्दी चिकित्सित, तृष्णा चिकित्सित, विष चिकित्सित, त्रिमूर्धिय चिकित्सित, उर्ध्वितृष्ण चिकित्सित, वातव्याधि चिकित्सित, वातरक्त चिकित्सित, (५५) तथा योनिव्याय चिकित्सित, आ त्रीस अध्याय चिकित्साना कथा छे. ५६

कल्पस्थानना अध्यायनां नाम.

फलजीमूतकेक्ष्वाकुकल्पोधामार्गवस्य च । पञ्चमोवत्सकस्योक्ताः षष्ठश्च कृतवेधने ॥ ५७ ॥ श्यामान्निवृतयोऽकल्पस्तथैव चतुरंगुलेः । तिल्वकस्य रूपायाश्च सप्तलाशंखिनीष्वपि । दन्तीद्ववन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ५८ ॥

कल्प स्थानमां महा वृक्ष कल्प, मदन कल्प, ज्जमूत कल्प, छक्ष्वाकु कल्प, धामार्गव कल्प, वत्सक कल्प, कृतवेधन कल्प, (५७) श्यामान्निवृत् कल्प, चतुरंगुल कल्प, तिल्वक कल्प, सपील, शंखिनी कल्प तथा दन्ती प्रवन्ती कल्प आ आर अध्याय छे. (५८)

सिद्धिस्थानना अध्यायनां नाम.

कल्पनापञ्चकर्माख्यावस्तिमूत्रातथैव च । स्नेहव्यापादिकासिद्धिर्नेत्रव्यापादिका तथा ॥ ५९ ॥ सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्ति सिद्धिस्तथैव च ॥ प्रासृतीर्मर्मसंख्यातासिद्धिर्बस्त्याश्रयाचया ॥ ६० ॥ फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ॥ सिद्धयोद्वादशैवैतास्तन्त्रश्चासु समाप्यते ॥ ६१ ॥

सिद्धि स्थानमां—कल्पना सिद्धि, पंच कर्माया सिद्धि, अस्ति मूत्रिया सिद्धि, स्नेह व्यापादिका सिद्धि, नेत्र व्यापादिका सिद्धि, (५९) वमन विरेचन व्यापत् सिद्धि, अस्ति, व्यापादिका सिद्धि, प्रासृत योगिका सिद्धि, त्रिमूर्धिया सिद्धि, अस्ति सिद्धि (६०) इत्यत्रा सिद्धि तथा उत्तर सिद्धि आ अरात्र अध्यायनुं वर्णन कर्तुं छे. आ स्थानमां आ तंत्रती समाप्ति छे. ६१

प्रश्नानां लक्षणम्.

स्वेस्वेस्थानेतथाध्यायेचाध्यायार्थःप्रवक्ष्यते ॥

तन्त्र्यात्सर्वतःसर्वेयथास्वार्थसंग्रहात् ॥ ६२ ॥

आ सर्व अध्यायेना अर्थ पोतपोताना स्थानोभां तथा अध्यायोभां कळेवाशे, सर्वे न्यायेथी अर्थनो संग्रह करीने सर्वना अर्थ कळेवा. ६२

उत्तरनां लक्षणम्.

पृच्छातन्त्राद्यथाम्नायंविधिनाप्रश्नउच्यते ।

प्रश्नार्थोयुक्तिमांस्तस्यतन्त्रोणैवार्थनिश्चयः ॥ ६३ ॥

तंत्रमांथी संग्रहायानुसार विधिपूर्वक कांछ पूछवा योज्य प्रश्न कळे छे. नेत्रमांथी ते प्रश्नना अर्थनो युक्तिपूर्वक निश्चय करवो तेने प्रश्नार्थ कळे छे. ६३

तन्त्रादिनी निश्चिता.

निरुक्तंतन्त्रणात्तन्त्रोस्थानमर्थप्रतिष्ठया ।

अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञाःप्रतिष्ठिताः ॥ ६४ ॥

तन्त्रणु (अनेक विषयोना संग्रह करीने ऐकभां कळेवा ते) थी तंत्र कळेवाय छे. अर्थोनी स्थितिथी स्थान कळेवाय छे. अर्थना अधिकारने लघने अध्यायेनी संज्ञा आंधेकी छे तेवीण रीते ते तन्त्रादि शब्दोनी संज्ञा अर्थ छे. ६४

इतिसर्वेयथाप्रश्नमष्टकंसम्प्रकाशितम् ।

कात्स्नर्येनचोक्तस्तन्त्रस्यसंग्रहःसुविनिश्चितः ॥ ६५ ॥

आ प्रकारे आठे प्रश्नोनुं वर्णुन कर्तुं अने तन्त्रना संग्रहं निश्चित संग्रहनुं वर्णुन करवामां आळुं, ६५

सन्तिपाल्लविकोत्पाताःसंक्षोभंजनयन्तिये । वर्त्तकानामिवोत्पाताःसहसैवविभावि-
ताः । तस्मात्तान्पूर्वसंजल्पेसर्वत्राष्टकमादिशेत् ॥ ६६ ॥ परस्परपरीक्षार्थनात्र-
शास्त्रविदांबलम् शब्दमात्रेणतन्त्रस्यकेवलस्यैकदेशिकाः भ्रमन्त्यल्पबलास्तन्त्रो-
ज्याशब्देनैववर्त्तकाः ॥ ६७ ॥

पाक्षविक (ऐक देशने नालुनार) वैद्योअे करेवा उत्पात नेवा क्षोभने उत्पन्न करे छे. नेम वर्त्तक पक्षी नालुया विना आवीने ऐकऐक उत्पात करे छे ऐवीण रीते ऐवा वैद्योने वात करेतांण उपरना आठ प्रश्न करवा. ६६. पर (श्रेष्ठ) तथा अपर (अश्रेष्ठ) नी परीक्षाने माटे आ प्रश्न शास्त्र नालुनाराओने माटे परम अल ३५ छे. ऐक देशी वैद्य तंत्रनुं नाम मात्र सांलणीने ऐवा भ्रान्ती युक्त थाय छे के नेवा प्रत्यंया (धनुष्य) ना शब्दने सांलणीने वर्त्तक पक्षी लय पाभे छे. ६७

पशुःपशूनादौर्बल्यात्कश्चिन्मध्येवृत्तकायते । समत्वंवृत्तमासाद्यप्रकृतिभजतेपशुः॥६८॥

તદ્વદ્જ્ઞોઽજ્ઞમધ્યસ્થઃકથિન્મૌસ્વર્યસાધનઃ । સ્થાપયત્યાત્મમાત્માનમાત્મન્ત્વા સાઘમિ-
ચતે ॥૬૯॥

જેવા દુર્બલ પશુઓમાં કોઈ સાધારણ પશુ ઘેડું બની જાય છે પરંતુ ખરું ઘેડું આવતાં તે પોતાનું ખરું રૂપ ધારણ કરે છે તેવીજ રીતે મુખેની વચમાં મુખ વૈદ્યના આવવાથી પોતાને આત્મ કહે છે પરંતુ યથાર્થ આપ્તના આવવાથી તેનો ભેદ ખોલાઈ જાય છે. ૬૮-૬૯

વશ્તુમૂઢઙ્ગોર્ણાભિરબુદ્ધિરવદુશ્રુતઃ ।

કિંવૈવદ્યતિસંજલ્પેકુણ્ડમેદીજહોયથા ॥ ૭૦ ॥

એવા અશાસ્ત્રજ્ઞ મુખ તેમાં છુપાયેલા વૃદ્ધને ઉડાની સમાન છે. તે જર પુરૂષની સમાન વિવાદમાં શું કહી શકે ! ૭૦

સદ્વૈત્તૈર્નવિગૃહ્ણીયાદ્ધિષ્ણલ્પશ્રુતૈરપિ । હન્યાત્પશ્નાષ્ટકેનાદાવિતરાંસ્ત્વાત્મમાનિનઃ
॥ ૭૧ ॥ દમ્ભિનોમુસ્વરાહ્વજ્ઞાઃપ્રભૂતાવદ્ધમાષિણઃ ॥ ૭૨ ॥

સારા આચરણવાળા, અત્યંત પુરૂષોની સાથે પણ વૈદ્ય વિવાદ કરવો ન જોઈએ અને અભિમાની અન્ય મુખેને પૂર્વોક્ત આઠ પ્રશ્નોથી છૂતવા જોઈએ. ૭૧. દાંભિક, વાચાલ તથા અજ્ઞ પુરૂષ અખંધ બહુભાષિ હોય છે. ૭૨

પ્રાયઃપ્રાયેણસુમુસ્વાઃ સન્તોયુક્તાલ્પમાષિણઃ । તત્ત્વજ્ઞાનપ્રકાશાર્થમહંકારમના-
શ્રિતાઃ ॥ ૭૩ ॥ સ્વલ્પાધારાજ્ઞમુસ્વરાનદર્શેયુર્નવિવાદિનઃ ॥ પરોભૂતેષ્વનુક્રોશ-
સ્તત્ત્વજ્ઞાનેપરાદયા । યેષાંતેષામસદ્વાદનિગ્રહેનિરતામતિઃ ॥ ૭૪ ॥ અસત્પક્ષા-
ક્ષણિત્વાર્ત્તિદમ્ભપારુષ્યસાધનાઃ ॥ ૭૫ ॥ ભવન્ત્યનાત્તાઃસ્વેતન્ત્રોપ્રાયઃપરવિક્ક-
ત્થનાઃ । તત્કાલપાશસદ્શાન્વર્જયેચ્છાસ્રદૂષકાન્ ॥ ૭૬ ॥

વળી સજ્જન લોક સુમુખ, તથા ઉચિત અદ્ભ ભાષિ હોય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રકાશને લીધે અભિમાની હોતા નથી. (૭૩) અને અદ્ભજ્ઞ વાચાલ વાદિયો પર દ્રષ્ટિ પણ કરતા નથી. પ્રાણિયો પર પરમ અનુગ્રહ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પરમ દયા જે પુરૂષોની હોય છે (૭૪) તેની બુદ્ધિ અસદ્વાદનો ત્યાગ કરે છે જે વૈદ્ય અસત્પક્ષને સિદ્ધ કરે છે, પ્રશ્નનો વખત નથી આવું કહી ઉત્તર આપતા નથી અથવા કોઈ ખીડા થવાનું બહાનું કાઢે છે, દમ્ભ કરે છે, કઠોર વચન કહે છે (૭૫) અને પારતી નિંદા કરે છે તે પોતાના તંત્રમાં આત્મ કહેવાતા નથી એવા શાસ્ત્ર દૂષક વૈદ્યોનો કાળના પાશ રૂપ જાણીને ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૭૬

પ્રશમજ્ઞાનવિજ્ઞાનપૂર્ણાઃસેવ્યાભિષક્તમાઃ ॥ ૭૭ ॥ સમગ્રંદુઃસ્વમાયાતમવિજ્ઞાનેદ્વ-
યાશ્રયમ્ । સુસ્વંસમગ્રંવિજ્ઞાનેવિમલેચપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૭૮ ॥

इदमेवसुदारार्थमज्ञानार्थप्रकाशकम् ।

शास्त्रं दृष्टिप्रणष्टानां यथैवादित्यमण्डलमिति ॥ ७९ ॥

અને શાંતિ, જ્ઞાન, તથા વિજ્ઞાનથી પૂર્ણ શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોનું સેવન કરવું જોઈએ કેમકે અજ્ઞાનથી શારીરિક તથા માનસિક બંને પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૭. અને નિર્મલ જ્ઞાનથી સર્વ પ્રકારનાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રેષ્ઠ અર્થની સૂચના કરનાર આ શાસ્ત્ર અજ્ઞાત અર્થોનો એવી રીતે પ્રકાશિત કરે છે કે જેમ અંધકારમાં છુપાયેલા પદાર્થોને સુર્ય મંડલ પ્રકાશિત કરે છે. ૭૮-૭૯.

તત્ર શ્લોકા.

અર્થેદશમહામૂલાઃ સંજ્ઞાસ્તેષાંયથાકૃતાઃ । અયનાન્તાઃ ષડગ્ર્યાશ્ચરૂપંવેદવિદાશ્ચ-
યત્ ॥ ૮૦ ॥ સપ્તકશ્ચાષ્ટકશ્ચૈવપરિપ્રકનઃ સનિર્ણયઃ । યથાવાચ્યંયદર્થશ્ચષદ્વિધા-
શ્ચૈકદેશિકાઃ ॥ ૮૧ ॥ અર્થેદશમહામૂલેસર્વમેતત્પ્રકાશિતમ્ । સંગ્રહશ્ચૈવમધ્યાય-
સ્તન્ત્રસ્યાસ્યૈવકેવલઃ ॥ ૮૨ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. હૃદયમાં સ્થિત દશ મહામૂલ નાદી કે જે પ્રકારથી નાદીઓની આ મંજા થાય છે, પ્રાણ વર્ધક વિગેરેના છ મુખ્ય પદાર્થ, આયુર્વેદ જાણનારાઓનાં લક્ષણ, (૮૦) જે પ્રકારે જેવી રીતે કરવા જોઈએ તેવી રીતના નિર્ણય સહિત સાત તથા આઠ પ્રશ્ન. અને છ પ્રકારના એક દેશિક (૮૧) આ સર્વ વિષય આ દશ મહામૂલીય નામના અધ્યાયમાં ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યા છે. આ અધ્યાયમાં કૃષ્ણ આ તન્ત્રનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ છે. (૮૨).

સૂત્રસ્થાનની નિરૂપિત.

યથાસુમનસાંસૂત્રંસંગ્રહાર્થેવિધીયતે ।

સંગ્રહાર્થેયથાર્થાનામૃષિણાસંગ્રહઃકૃતઃ ॥ ૮૩ ॥

જેમ ફોના હાર ખનાવવાને માટે સૂત્ર (દોરા)ની જરૂર પડે છે તેવીજ રીતે અર્થોના સંગ્રહને માટે ભગવાન આત્રેયજીએ આ સૂત્ર સ્થાન કહ્યું છે. ૮૩.

इति अग्निवेश कृते तन्त्रो चरक प्रति संस्कृते

सुत्रस्थानै अर्थे महादशमूलीयो नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ૩૦ ॥

ઇતિ અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકે શુદ્ધ કરેલ સૂત્ર સ્થાનનો અર્થેમહાદશમૂલીયો નામનો ત્રીશમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૩૦

अग्निवेश कृते तन्त्रो चरक प्रति संस्कृते

इयतावधिना सर्वं सुत्रस्थानं समाप्यते ॥

મહર્ષિ અગ્નિવેશનો ખનાવેલો તથા મહાત્મા ચરક દ્વારા સુધારેલો આ આયુર્વેદ તન્ત્રનો આ સૂત્રસ્થાન આ ત્રીસ અધ્યાયોમાં સમાપ્ત થયો.

इति सूत्रस्थानम् .

। अथ निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वर निदानं व्याख्यास्यामइतिहस्माहभगवानात्रेयः ।

इवे अमे ज्वर निदाननी व्याख्या करीये थीये. अे प्रकारे लगवान आत्रेयञ्च कथन करवा लाज्या.

निदानना पर्यायवाचक शब्द.

इहखलुहेतुर्निमित्तमायतनंकर्त्ताकारणप्रत्ययःसमुत्थाननिदानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १ ॥

आ शास्त्रमां हेतु, निमित्त, कर्ता, कारण, प्रत्यय, समुत्थान, निदान, आ सर्व शब्दोनो अेकञ्च अर्थ छे. अर्थात् आ सर्व शब्द निदाननावाचक छे. १.

निदाननां कारण.

तत्रिविधम् असात्भ्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधःपरिणामश्चेति ॥ २ ॥

आ निदान त्रञ्च प्रकारनां छे. १. असात्भ्येन्द्रियार्थ, २. प्रज्ञापराध, ३. परिणाम. २.

व्याधिभेदाना लेद.

अतिस्त्रिविधविकल्पाव्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्नेयसौम्यवायव्याः द्विविधाश्चापरेराज-
सास्तामसाश्च ॥ ३ ॥

निदान त्रञ्च प्रकारना होवाथी व्याधियो पञ्च त्रञ्च प्रकारनीञ्च होय छे. आ त्रञ्चमां शारीरिक व्याधि, वात, पित्त अने कङ्क जनित होवाथी त्रञ्च प्रकारनी होय छे. मानसिक व्याधि, राजस अने तामस भेदथी अे प्रकारनी होय छे. ३.

व्याधियोना पर्याय शब्द.

तत्रव्याधिरामयोगदआतङ्कोयक्ष्माज्वरोविकारइत्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

व्याधि, आमय, गद, आतंक, यक्ष्मा ज्वर विकार अने रोग आ सर्व शब्द अेकञ्च अर्थवाणा छे. अर्थात् रोगना वाचक छे. ४.

रोगनी उपलब्धीना विषय.

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तिश्च ॥ ५ ॥

ते रोग, निदान, पूर्वरूप, रूप, उपशय, सम्प्राप्ति, आ पांच प्रकारथी ज्ञानी शक्य छे. अर्थात् रोगने ओणभावनार आ पांच प्रकार छे. ५.

निदाननां लक्षण.

तत्रनिदानंकारणमित्युक्तमग्रे ॥ ६ ॥

तेमां निदान कारणने कहे छे. आनुं पहेलां (सुत्रस्थानमां) कथन करैलुं छे. (निदान रोगने उत्पन्न करनार कारणने कहे छे.) ६.

પુર્વરૂપનાં લક્ષણ.

રૂપપ્રાગુત્પત્તિર્લક્ષણંવ્યાધેઃ ॥ ૭ ॥

રોગ ઉત્પન્ન થવાથી પ્રથમ થનારા લક્ષણોને પુર્વરૂપ કહે છે. ૭.

પ્રાદુર્ભૂતલક્ષણંપુનર્લિઙ્ગંતત્રલિઙ્ગમાકૃતિર્લક્ષણંચિહ્નંસંસ્થાનંવ્યજ્જનંરૂપમિત્યનર્થાન્ત-
રમ્ ॥ ૮ ॥

વ્યાધિ પ્રકટ થવાને રૂપ અથવા લક્ષણ કહે છે. અથવા તે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતાં વ્યાધિનાં જે લક્ષણ થાય છે તેને પુર્વરૂપ કહે છે. લિંગ, આકૃતિ લક્ષણ, ચિહ્ન, સંસ્થાન, વ્યજ્જન અને રૂપ આ સર્વ શબ્દ એકજ અર્થના વાચક છે. ૮.

ઉપશયનાં લક્ષણ.

ઉપશયઃ પુનર્હેતુવ્યૌધિવિપરીતાનાં વિપરીતાર્થકારિણાશ્ચૌષધાહારવિહારાણાં ઉપ-
યોગઃ સુસ્વાનુબન્ધઃ ॥ ૯ ॥

હેતુથી વિપરીત, વ્યાધિથી વિપરીત અને વિપરીત અર્થને કરનારાં ઔષધો, આહાર વિહારનું સેવન કરવું અર્થાત આરોગ્યકારક થાય છે તેને ઉપશય કહે છે, અને તેને સાત્મ્ય કહે છે. તાત્પર્ય કે આ બંનેથી વિપરીત અર્થ કરનાર અર્થાત વ્યાધિ અને વ્યાધિનાં કારણને હટાવનારાં ઔષધ, અન્ન અને વિહાર સુખને દેનારાં હોય છે. તેને સાત્મ્ય (શરીરને અનુકૂળ) અને ઉપશય કહે છે. ૯.

સંપ્રાપ્તિના પર્યાય.

સંપ્રાપ્તિર્જાતિરાગતિરિત્યનર્થાન્તરંવ્યાધેઃ ॥ ૧૦ ॥

રોગની ઉત્પત્તિને અર્થાત જે પ્રકારે જેટલા અંશોથી જે જે દોષોને લઇને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને સંપ્રાપ્તિ કહે છે. સંપ્રાપ્તિ, જાતિ, આગતિ એ સર્વ એકજ અર્થના વાચક છે. ૧૦.

સંપ્રાપ્તિના ભેદ.

સાસંખ્યાપ્રાધાન્યવિધિવિકલ્પબલકાલવિશેષૈર્મિદ્યતે ॥ ૧૧ ॥

સંખ્યા, પ્રાધાન્ય, વિધિ, વિકલ્પ, અને બળકાળના ભેદથી સંપ્રાપ્તિના વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. અર્થાત સંખ્યાદિ સંપ્રાપ્તિના ભેદ છે. ૧૧.

સંખ્યા સંપ્રાપ્તિનાં લક્ષણ.

સંખ્યા યથાઘૃજ્વરાઃ પઞ્ચગુલ્માઃ સપ્તકુષ્ઠાન્યેવમાદિ ॥ ૧૨ ॥

હવે સંખ્યાનાં લક્ષણ કહીએ છીએ. જેવાકે આઠ પ્રકારના તાવ, પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ (ગોળા), સાત પ્રકારના કુષ્ઠ ઇત્યાદિ જે ગણુના છે તેને સંખ્યા કહે છે. ૧૨

પ્રાધાન્ય સંપ્રાપ્તિનાં લક્ષણ.

પ્રાધાન્યંપુનર્દોષાણાંતરતમયોગેનોપલભ્યતે તત્ર દ્વયોસ્તરસ્ત્રિષુતમઙ્ગતિ ॥ ૧૩ ॥

વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણ દોષોમાં વાત અને પિત્ત અલ્પ હોવાથી પ્રધાન માનવામાં

આવે છે. આ પ્રકારે દોષોના ન્યુનાધિક યોગદ્વારા પ્રાધાન્ય જાણવા નોંધ્યે. જેમકે ત્રિદોષ જ્વરમાં વાત અલ્પ હોય, પિત્ત મધ્ય હોય અને કફ અધિક હોય તો તે સન્નિપાતને અલ્પ-વાત, મધ્યવાત, અને કફ પ્રધાન કહેવાય છે. અથવા જ્વરતિસારમાં જ્વર પ્રધાન છે કે અતિસાર પ્રધાન છે આવી રીતે એકી વખતે એકજ પુરુષને એ ત્રણ વ્યાધિઓમાંથી જે વ્યાધિ સ્વતંત્ર હોય તેને પ્રધાન કહે છે. આ પ્રકારે અન્યત્ર પણ જાણવું નોંધ્યે. ૧૩.

વિધિ સંપ્રાપ્તિનાં લક્ષણ.

વિધિર્નામદ્વિવિધાવ્યાધયોનિજાગન્તુભેદેનત્રિવિધાહ્નિદોષભેદેનચતુર્વિધાઃસાધ્યા-
સાધ્યમૃદુદારુણભેદેનપૃથક્ ॥ ૧૪ ॥

હવે વિધિના લક્ષણોને કહીએ છીએ. વ્યાધિ એ પ્રકારની થાય છે. એક નિજ અને બીજી આગંતુક, ફરી તે વાત, પિત્ત અને કફના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની થાય છે. આ પ્રકારે રોગોના ભેદના ક્રમને વિધિ કહે છે. ૧૪.

વિકલ્પ સંપ્રાપ્તિનાં લક્ષણ.

વિકલ્પોનામસમવેતાનાંપુનર્દોષાણામંશાંશબલવિકલ્પોઽસ્મિન્નર્થે ॥ ૧૫ ॥

મળેલા દોષોના અંશાંશ કલ્પનાને વિકલ્પ કહે છે. જેમકે સન્નિપાત જ્વરના આવન પ્રકારના વિકલ્પ છે. ૧૫.

કાળબળનું લક્ષણ.

બલકાલવિશેષઃપુનર્વ્યાધીનામૃત્વહોરાત્રાહારકાલવિધિનિયતોભવતિ ॥ ૧૬ ॥

વ્યાધિઓના ર્તુ, દિન, રાત્રિ, આહાર, કાળ અને વિધિના ભેદથી બળ અને કાળને જાણવું, તે કાળ બળ વિશેષ સંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે. જેમકે વસન્તર્તુમાં કફનું કાલકૃત બળ હોય છે, અને રાત્રિના પ્રથમ ભાગોમાં કફનું બળ હોય છે. દિવસના પ્રથમ ભાગોમાં કફનું બળ હોય છે અને ભોજનના પ્રથમ ભાગમાં કફનું બળ હોય છે, અને શરદર્તુમાં મધ્ય રાત્રિએ, ખરા બપોરે, ભોજનની વચ્ચે અથવા ભોજનના પરિપાકાવસ્થામાં પિત્તનું બળ હોય છે. આ પ્રકારે વર્ષાર્તુમાં, રાત્રિના અંતમાં, દિવસના અંતમાં, ભોજનના અંતે વાતનું બળ હોય છે. આ પ્રકારે બળ, કાળ, વિશેષ સંપ્રાપ્તિ જાણવા. ૧૬.

અંતકારની પ્રતિજ્ઞા.

તસ્માદ્વ્યાધીનુભિષગ્નુપહતસચ્ચબુદ્ધિર્હેત્વાદિભિર્ભાવૈર્યયાવદનુબુધ્યેત્ ॥ ૧૭ ॥

આથી બુદ્ધિવાળા વૈદ્ય હેતુ આદિના ભાવોથી અર્થાત નિદાનાદિક્ષા દ્વારા રોગની યથાર્થ પરીક્ષા કરવી. ૧૭.

इत्यर्थसंग्रहोनिदानस्थानस्योद्दिष्टःभवतितंविस्तरेणभूयः परमतोऽनुव्याख्या-
स्यामः ॥ १८ ॥

આ પ્રકારે સંક્ષેપથી સંપૂર્ણ નિદાનનું કથન કર્યું. હવે વિશેષ રૂપથી કથન કરીએ છીએ. ૧૮.

તત્રપ્રથમૈવતાવદાદ્યાહોમાભિદ્રોહકોપમમવાનઘૌવ્યાધીર્નિદાનપૂર્વેનક્રમેણમનુ-
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧૯ ॥

હવે ક્રમપૂર્વક લોભ અને અભિદ્રોહ અથવા મિથ્યા અહાર અને અનાચારથી ઉત્પન્ન થયેલા આઠ પ્રકારની વ્યાધિઓના નિદાનાદિનું અનુક્રમે કથન કરીએ છીએ. ૧૯.

તથાસૂત્રસંગ્રહમાત્રંચિકિત્સાયાઃચિકિત્સિતેષુચોત્તરકાલંયથોદિદ્ઘંવિકારાનનુવ્યા-
ખ્યામઃ ॥ ૨૦ ॥

અને ચિકિત્સાને પણ સૂત્ર સંગ્રહ માત્રાથી અર્થાત સંક્ષેપ રૂપથી કથન કરીએ છીએ. વિશેષ રૂપથી તે સંપૂર્ણ રોગોનું નિદાન અને ઉપાયનું યથાક્રમે ચિકિત્સા સ્થાનમાં કથન કરીશું. ૨૦.

નવરના પ્રકાર.

इहखलुज्वरएवादौविकाराणामुपदिश्यते ।
तत्प्रथमत्वाच्छारीरणाम् ॥ २१ ॥

ક્રમકે સંપૂર્ણ શરીરના વિકારોમાં નવરનેજ પ્રધાન માનવામાં આવ્યો છે. અથવા સંપૂર્ણ વિકારોમાં નવરની ઉત્પત્તિ થાય છે. એથી આ નિદાનસ્થાનમાં પ્રથમ નવર (તાવ)-નુંજ કથન કરીશું. ૨૧.

अथखल्वष्टाभ्यःकारणेभ्योज्वरःसञ्जायतेमनुष्याणांतत्रथावातात् पित्तात्कफाद्वा
तपित्ताभ्यांपित्तश्लेष्मभ्यांवातश्लेष्मभ्यांवातपित्तश्लेष्मभ्यःआगन्तोरष्टमात्कार-
णात् ॥ तस्यनिदानपूर्वरूपलिङ्गोपचयविशेषानुपदेक्ष्यामः ॥ २२ ॥

હવે કહીએ છીએ કે તાવ આઠ કારણોથી મનુષ્યના શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ આઠ કારણુ આ પ્રકારે છે. જેવાં કે, વાતથી, પિત્તથી, કફથી, વાતપિત્તથી, પિત્તકફથી, વાત કફથી, વાતપિત્ત કફથી અને આઠમા આગન્તુક કારણોથી. આ આઠ પ્રકારના નવરને નિદાન પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સંપ્રાપ્તિનું વિશેષથી કથન કરીએ છીએ. ૨૨.

वायुना कोपनुं कार्ष्ण.

तद्यथारूक्षलघुशीतव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगवेगसन्धार-
णानश्नाभिघातव्यवायोद्वेगशोकशोणितातिसेकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽति-
सेवितेभ्योवायुःप्रकोपमापन्नते ॥ २३ ॥

તે આ પ્રકારે છે. રૂક્ષ, લઘુ, ઠંડા પદાર્થોના સેવનથી, મહેનત કરવાથી, વમન, વિરેચન અને આસ્થાપનના અતિ યોગથી, મત્તમૂત્રાદિના વેગોને રોકવાથી, ઉપવાસ કરવાથી, વાટવાથી, મૈથુન કરવાથી, ઉદ્વેગ અને શોચ થવાથી લોહિના અત્યંત નિકળવાથી, રાત્રિએ નગવાથી, શરીરને હંચું નિચું કે વાંકું કરવાથી આ સર્વ કારણોના અધિક સેવનથી, શરીરમાં વાયુનો કોપ થાય છે. ૨૩.

अतिकोपित वायुनां कुर्म.

सयदाप्रकुपितःप्रविश्यामाशयमुष्मणःस्थानमुष्मणासहमिश्रीभूतआद्यमाहारपरिणा-
मघातुरसनामानमन्ववेद्यरसस्वेदवहानिचस्रोतांसिचपिधायाग्निमुपहत्यपक्तिस्था-
नादुष्माणंबहिःनिरस्यकेवलंशरीरमनुपद्यतेतदाज्वरमभिनिर्वर्तयतितस्येमानि लि-
ङ्गानिभवन्ति ॥ २४ ॥

ते कोपित वायु, आमाशयमां प्रवेश करीने आमाशयनी गरमाधमां भग्नी न्यय छे.
इरी ते आहारना सारभूत रस नामना धातुने आश्रय लघने रस अने स्वेद (परसेवा)
ने वल्लेवाना छिद्रोने शोथी हे छे. इरी पायकग्निने हनन करीने पक्ति स्थाननी गरमाधने
पहार कटे छे. इरी ते वायु शरीरने यथोचित अग्नि अल्लिहिन नेधने अण भेणवे छे. २४

पात न्यरना लिं ग अने अंग विशेषाभां वेदना विशेष.

तद्यथाविषमारम्भविसर्गित्वमूष्मणोवैषम्यंतीव्रतनुभावानवस्थानानिज्वरस्यजर-
णान्तेदिवसान्तेघर्मान्तेवाज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वाज्वरस्यविशेषेणपरुषारुणव-
र्णत्वंनखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थेक्लिप्तीभावश्चानेकविधोपमाश्चचलाचलाश्च-
वेदनास्तेषांतेषामङ्गावयवानाम् । तद्यथापादयोः सुप्ततापिण्डिकयोरुद्वेष्टनंजा-
नुनोःकेवलानाश्चसन्धीनांविश्लेषणमूर्वाः सादःकटीर्पाश्वपृष्ठस्कन्धबाहंसोरसाश्च-
भग्नरुग्णमृदितमथितचटितावपीडितावतुन्नत्वमिवहन्वोरप्रसिद्धिःस्वनश्चकर्णयोः
शंखयोर्निस्तोदः कषायास्यत्वमास्यवैरस्यंवामुखतालुकण्ठशोषःपिपासाहृदयग्रहः
शुष्कच्छर्दिःशुष्ककासःक्ष्वथुंद्वारविनिग्रहोऽन्नरसस्वेदःप्रसेकारोचकाविपाकाःवि-
षादविजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रम-प्रलापजागरणलोमहर्षदन्तहर्षास्तथोष्माभिमा-
यतानिदानाक्तानामनुपचयोविपरीतोपचयश्चेतिवातज्वरलिङ्गानिस्पुः ॥ २५ ॥

आ न्यरनां आ लक्षणु होय छे. जेवां हे न्यर यदती वप्यते अने उतरती वप्यते
शरीरनी गरमीमां विपमता, कही शरीरनुं अधिक गरम थवुं अने कही थोडुं गरम थवुं,
न्यरनुं अेक प्रकारनुं न रहेवुं, कही न्यरनुं तीक्ष्ण अने कही भेद थवुं तथा लोअनना
पथी गया पथी सांजे, तेमज वपांशुनुंमां उत्पत्ति अने वृद्धि थवी, तेमज नप, नेत्र, मुष्ण,
मूत्र, मण अने त्वया आ सर्वनुं कडोर अने शुष्क थवुं तथा लास रंगनुं थवुं, शरीरने
रंग अिकटा जेवो हेभावो, शरीरना अंगोमां क्षणु क्षणुमां आम तेम जनारी तथा स्थिर
रहेनार वायुनी पीडा थवी जेवी हे पगे सोअ, पिन्डलीओमां उद्वेपन (लपेटवा जेवी पीडा)
थवी, नंगोनुं तथा अन्य सांधाओनुं दीक्षा पडी जनुं, भंने नंगोनुं रडी जनुं, केद, पाथु,
पीठ, पांध, हाथ अने पांधना उपरना लागमां अेम जगथी स्थनमां तोड जेवी पीडा
तथा भर्दन करवा जेवी पीडा तेमज मथवा जेवी पीडा थवी तथा यदका जेवी पीडा,
सोथो धोयावा जेवी पीडा अने जकडावुं, कानोमां गणुगणुट थवो, कान पडीयोमां सोथो
धोयावा जेवी पीडा, मुष्णनुं कसैलुं थवुं, अने विरस थवुं, मुष्ण, तालु, अने कंठनुं सुकावुं,

તૃષા, છાતીમાં દરદ, સુક્રી ઉલટી, સુક્રી ખાંસી, અને છીકનું થવું, ઓડકાર ન આવવો, અન્નના રસયુક્ત થુંકવું, અરૂચિ, અન્નનું ન પચવું, ચિત્તમાં વિષાદ રહેવું, જંભાષ્ટ અધિક આવવી, શરીરનું નમી જવું, કંપ થવો, થકાવટ જણાવી, ભ્રમ થવો, બકવું, નિંદ્રા ન આવવી, શેમાંચ અથવા, દંત હર્ષ થવા, ગરમીની ઇચ્છા થવી, વાત નાશક, ગરમ અને સ્નિગ્ધ આદિ પદાર્થોથી રોગની શાન્તિ ન થવી અને રૂક્ષશીત આદિથી રોગનું વધવું આ સર્વ લક્ષણ વાતજ્વરમાં થાય છે. ૨૫.

પિત્ત કોપનું કારણ.

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसेवितेभ्यस्तथातितीक्ष्णातपाम्निस-
न्तापश्रमक्रोधविषमाहारेभ्यःपित्तंप्रकोपमापद्यते ॥ २६ ॥

હવે પિત્ત કોપના કારણોને કહીએ છીએ જેવા કે ગરમ, ખાટા, ખારા, ક્ષાર, ચર-
પરા પદાર્થોના સેવનથી અને અજીર્ણ કર્તા ભોજનનું અધિક સેવન કરવાથી તથા અતિ
તિક્ષ્ણ, ધુપ, અગ્નિ અને શંતાપના સેવનથી, પરિશ્રમ કરવાથી તથા વિષમ ભોજન કર-
વાથી આ સર્વ કારણોથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. ૨૬

પ્રકુપિત પિત્તનાં કર્મ.

तद्यथाप्रकुपितमामाशयादेवोष्माणमुपसंसृज्याद्यमाहारपरिणामधातुरसनामानम-
न्वावेद्यरसस्वेदवहानिचस्त्रોतांसिपिधायद्रवत्वादग्निमुपहत्यપंक्तिस्थानादूष्माणंब-
हिर्द्वારंनिरस्यप्रपीडयन्केवलंशरीरमुपद्यतेतदाज्वरमभिनिर्वर्त्तयति ॥ २७ ॥

પિત્ત કોપિત થઇને આમાશયથી ગરમીને ઉત્તેજન કરીને આહારના પરિણામ રૂપ
જે રસ નામની ધાતુ છે તેમાં મળીને સ્વેદ અને રસને વહેવાનાં છિદ્રોને રોકી દે છે.
પછી તે પોતાના દ્રવ્યથી જઠરાગ્નિને હનન કરીને પાચક સ્થાનની ગરમીને બહાર કાઢે છે
ત્યારે પોતાનો અધિકાર પામીને શરીરને પીડન કરનારા પિત્ત જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૭.

પિત્ત જ્વરનાં લક્ષણ.

तस्येमानिलिङ्गानिभवन्ति। तद्यथायुगपदेवकेवलेशरीरेज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा।
शुक्तस्यविदाहकालेमध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रेशरदिवाविशेषेणकटुकास्यताघ्राणमुखकण्ठो
ष्ठतालुपाकस्तृष्णाभ्रमोमदोमूर्च्छापित्तच्छर्दनमतीसारोऽन्नद्वेषःसदनंस्वेदःप्रलापो-
रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिःशरीरेहरितहारिद्रत्वंनखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्वचामत्व
र्थमुष्मणस्तीव्रभावोऽतिमात्रंदाहःशीताभिप्रायतानिदानोक्तानामनुपघयोविपरीतो-
पचयश्चेतिपित्तज्वरलिङ्गानिभवन्ति ॥ २८ ॥

તેનાં આ લક્ષણ છે. શરીરમાં એકદમ જ્વરનો વેગ થવો, ભોજનની પચન થવાના
વખતે, દિવસના મધ્યમાં, અર્ધ રાત્રિએ, શરદ રૂતુમાં વિશેષે કરીને તાવની વૃદ્ધિ થવી
અથવા ઉત્પન્ન થવું, મુખમાં કડેતા, નાક, મુખ, કંઠ, ઓઠ અને તાલુનું પાકવું, તૃષા,
ભ્રમ, મોહ, મૂર્છા, મુખથી પિત્તનું નીકળવું, પાતળો દસ્ત થવો, આહારમાં અરૂચિ, સ્વેદ,

मूत्र, प्रदाप, शरीरमां लास वर्णनां यकटां प्रकट थवां, नेत्र, नभ्य मुष्प, पुरीष अने त्वयानो ढणदरनी माइक पीजा रंग थवो, गरमी अधिक ज्वावी, यणतरा अधिक यणवी, शीतण वस्तुनी घञ्छा थवी, तेमज गरम वस्तुओथी रोग वधवो, ढंडी वस्तुओथी शांत थवो आ पित्त न्वरनां लक्षणु थाय छे. २८

कइ प्रकोपनां कारणु.

स्निग्धमधुरगुरुशीतपिच्छिलाम्ल--लवण-दिवास्वप्नहर्षव्यायामेभ्योऽतिसेविते-
भ्यःश्लेष्माप्रकोपमापद्यते ॥ २९ ॥

त्रिकणु, मधुर, लारे, शीतल, पिच्छील, आटा, अने आरा पदार्थाने आवाथी, दिवसे सुवाथी, हर्षथी, परिश्रम न करवाथी, कइ वर्द्धक पदार्थानुं अधिक सेवन करवाथी कइने कोप थाय छे. २८

प्रकुपित कइनां कर्म.

सयदाप्रकुपितःप्रविश्यामाशयमूष्मणासहमिश्रीभूतमाद्यगात्रप्रारोपामधातुरसना-
मानमन्ववेत्यरसस्वेद-~~हा~~स्रोतांसिपिधायामिमुपहत्यपंक्तिस्थानादूष्माणंवाव-
हिःनिरस्यप्रपीडयन्केवलंशरीरमुपपद्यतेतदाज्वरमभिनिर्वर्त्तयति ॥ ३० ॥

कुपित थयेलो कइ आमाशयमां प्रवेश करीने जकरामिनी गरमीनी साथे मणीने आहारना परिणाम ३५ रस नामना धातुनी साथे जइने रस अने परसेवाने वडेवानां छिद्रोने शोकी हे छे त्यारे जकरामिने नुकशान करीने पाचकामिनी गरमीने अहार काढे छे. पछी पोतानो अधिकार पाभीने शरीरने पीडा करी कइ न्वरने उत्पन्न करे छे. ३०

कइ न्वरनां लक्षणु.

तत्रेणात्तेलिङ्गानिभवन्ति । तद्यथायुगपदेवकेवलेशरीरेज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा-
भुक्तमात्रेपूर्वाह्नेपूर्वरात्रेवसन्तकालेवाविशेषेणगुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषः श्लेष्मप्र-
सेकोमुखस्यचमाधुर्यहृत्सासोहृदयोपलेप स्तिमिरत्वंछर्द्दिग्दग्नितानिद्रायाआधि-
क्यंस्तम्भःतन्द्राश्वासःकासःप्रतिश्यायः शैत्यंशैत्यञ्चनयननखवदनमूत्रपुरीषत्वचाम-
त्यर्थशीतपिडकाभृशमङ्गेभ्यउत्तिष्ठतिउष्णाभिप्रायतानिदानोक्तानामनुपचयोविप-
रीतोपचयश्चेतिश्लेष्मज्वरलिङ्गानिभवन्ति ॥ ३१ ॥

तेनां आ लक्षणु थाय छे. शरीरमां अेकदम न्वरनुं प्रकट थवुं, बोजन करतां प्रथ-
मज रात्रिना प्रथम लागमां, वसंत ३तुमां तावनुं अधिक आववुं, अथवा उत्पन्न थवुं,
शरीरमां लारेपाणुं, अन्नमां अइयि, मुष्पथी कइनुं नीकणवुं, मुष्पनो स्वाद भीठो थवो,
कइनी छलटी थवी, हृदय कइथी लारेकुं ज्वावुं, देहमां बीनाश आववी, अमिनी भंइता,
अधिक निद्रा, स्तम्भ, तन्द्रा, श्वास, कास, प्रतिश्याय शीतता, नेत्र नभ्य, मुष्प, मूत्र,
पुरीष, त्वया सर्वनुं घोणुं थवुं, देहमां घोणा रंगनी झेलीओ थवी, गरमीनी घञ्छा

થવી, ચિકણ અને કકકારક પદાર્થોથી રોગનું વધવું, રક્ત ઉખળુ, આદિ પદાર્થોથી શાંત થવું આ સર્વ કક ન્વરનાં લક્ષણુ છે. ૩૧

દ્વન્દ્વળદિ ન્વરોનું નિદાન.

વિષમાશનાદનશનાદન્નસ્યઅપરિવર્તાદતુવ્યાપત્તેઃ અસાત્મ્યાગન્ધોપધ્રાણાદ્વિષોપહ-
તસ્યોદકસ્યુપયોગાદ્ગરેભ્યોગિરોણામુપશ્લેષાત્સ્નેહસ્વેદવમનવિરેચનાસ્થાપનાનુવા-
સનશિરોવિરેચનાનામયથાવત્પ્રયોગાત્સ્ત્રીણાશ્ચવિષમપ્રજનનાત્પ્રજાતાનાશ્ચમિથ્યો-
પચારાદ્યથોક્તાનાશ્ચહેતૂનાંમિશ્રીભાવાદ્યથાનિદાનંદ્વન્દ્વાનામન્યતમઃસર્વેવાત્રયોદો-
ષાયુગપત્પ્રકોપમાપદ્યન્તે ॥ ૩૨ ॥

વિષમ ભોજન કરવાથી, પરિવર્તનથી, રૂતુઓમાં ફેરફાર થવાથી, અસાત્મ્ય ગંધને સુંઘવાથી, ઝેરી પાણી પીવાથી, ગર (વિષ) વિકારથી, પહોડોની સમીપતાથી, સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન, આસ્થાપન, અનુવાસન અને શિરોવિરેચન આ સર્વના મિથ્યા યોગ થવાથી, સ્ત્રીઓને ક્વખતે પ્રસવ થવાથી, અથવા પ્રસવના વખતે ચળી ન પાળવાથી તેમજ ઉપર કહેલા વાત, પિત્ત, કક એમાંથી બને. દોષોના કારણોના મળવાથી દોષો કોપિત થાય છે. અને ત્રણ દોષોના કોપકારક કારણોના મળવાથી ત્રણ દોષ એકી વખતે કોપિત થાય છે. ૩૨

દ્વન્દ્વળદિ ન્વરોનાં લક્ષણુ.

તેપ્રકૃપિતાસ્તયૈવાનુપૂર્વ્યાજ્વરમભિનિર્વર્તયન્તિતત્રયથોક્તાનાંજ્વરલિઙ્ગાનાંમિશ્રીભા-
વવિશેષદર્શનાદ્વાન્દ્વિકમન્યતમંજ્વરંસાન્નિપાતિકંવાવિદ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

તે કોપિત થયેલા દોષ ક્રમપૂર્વક દ્વન્દ્વ ન્વરને અથવા સન્નિપાત ન્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. એ દોષ કોપિત થતાં દ્વન્દ્વ ન્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રણ દોષ કોપિત થવાથી સન્નિપાત ન્વર ઉત્પન્ન થાય છે. એ દોષોનાં લક્ષણુ મળવાથી દ્વન્દ્વ (દ્વિદોષજ) બને દોષવાળા ન્વર જાણવા અને ત્રણ દોષોનાં લક્ષણુ ભેગાં થવાથી ત્રિદોષ ન્વર જાણવા. ૩૩

આગન્તુક ન્વરનાં કારણુ અને તેમાં દોષોત્પત્તિ.

અભિઘાતામિષઙ્ગામિચારામિશાપેભ્યઆગન્તુર્વ્યથાપૂવાજ્વરોઽષ્ટમોભવતિ । સક-
શ્ચિત્કાલમાગન્તુઃકેવલોભૂત્વાપશ્ચાદ્દોષૈરનુબદ્ધયતે । અભિઘાતજોવાયુનાદુષ્ટસોળે
તાધિષ્ઠાનેનઅમિષઙ્ગજઃપુનર્વાતપિત્તાભ્યામ્અમિચારામિશાપજૌતુસન્નિપાતેનુપ-
નિબદ્ધયતે । સપ્તવિધાજ્વરાદ્વિશિષ્ટલિઙ્ગોપક્રમસમુત્થિતત્વાદ્વિશિષ્ટોવેદિતવ્યઃ ।
કર્મણાસાધારણેનચોપક્રમ્યેતિઅષ્ટવિધાજ્વરપ્રકૃતિરુક્તા ॥ ૩૪ ॥

વાગવા કરવાથી, કામ ક્રોધાદિ અભિપ્પદથી, અવિચાર તથા અભિશાપથી આગન્તુક ન્વર ઉત્પન્ન થાય છે. આગન્તુક ન્વરને મેળવવાથી તાપ આક પ્રકારના થાય છે. આગન્તુક ન્વર પ્રથમ પોતે પ્રકટ થઈને પછી વાન, પિત્ત, કકની સહાયતાને પ્રાપ્ત કરે છે.

અર્થાત આગન્તુજ વ્યાધિમાં પ્રથમ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થઇને પછી વાતાદિ દોષ ક્રોપિત થાય છે. નિજ વ્યાધિમાં પ્રથમ વાતાદિ દોષ ક્રોપિત થઇને પછી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. અભિ-
ધાત નિમિત્તક આગન્તુક જ્વરમાં વાયુ દૂષિત રૂધિરનો આશ્રય લઇને અભિધાત જ્વરના સહાયક બને છે. અભિધ્યંદ જનિત જ્વરમાં વાત અને પિત્તનો અનુબંધ હોય છે. અવિ-
ચાર અને અભિશાપજનિત જ્વરમાં ત્રણે દોષોનો અનુબંધ થાય છે. આગન્તુક જ્વરમાં પૂર્વોક્ત સાત પ્રકારના જ્વરોનાં લક્ષણ, ઉપાય, કારણોદ્ધારા જીદાં જીણવાં જોઇએ,
અર્થાત વાતાદિ સાત પ્રકારના જ્વરોથી આગન્તુક જ્વરનાં કારણ, લક્ષણ અને ઉપાય જીદા પ્રકારનાં હોય છે. આગન્તુક જ્વર તેના સાધારણ કારણની ચિકિત્સા માત્રથી શાન્ત થઈ જાય છે, આ પ્રકારે જ્વરોની આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ કહી છે. ૩૪

જ્વરનાં એકત્વ અને પુર્વરૂપ.

જ્વરસ્ત્વેકવસન્તાપલક્ષણસ્તમેવાભિપ્રાયવિ શેષાદ્ધિવિષમાચક્ષતેનિજાગન્તુવિશે-
ષાન્નત્રનિજંદ્વિવિધંત્રિવિધંચતુર્વિધંસપ્તવિધઞ્ચાહુર્વાતાદિવેકલ્પા. ॥૩૫॥ તસ્યે-
માનિપૂર્વરૂપાણિ । તદ્યથામુખવૈરસ્યંગુરુગાત્રત્વમનન્નામિલાષશ્ચક્ષુષોરાકુલત્વમસ્રા-
ગમનંનિદ્રાયાઆધિક્યમરતિર્જમ્ભાવિનામોવેપથુશ્રમભ્રમપ્રલાપજાગરણલોમહર્ષશ્ચ-
ન્દગીતવાતાત પાસહત્વમરોચકાવિપાકૌદૌર્બલ્યમઙ્ગમર્દઃસદનમલ્પપ્રાણતાદીર્ઘસૂત્ર-
તાઆલસ્યમુપચિતસ્યકર્મણોહાનિઃપ્રતીપતાસ્વકાર્યેષુગુરુણાંવાક્યેષુઅભ્યસૂયાવા-
લેષુપ્રદ્રેષઃસ્વધર્મેષુ અચિન્તામાલ્યાનુલેપભોજનક્લેશનંમધુરેષુમધ્યેષુપદ્દેષોઽમ્લવળ-
કટુકપ્રિયતાચેતિજ્વરપૂર્વરૂપાણિ ॥ ૩૬ ॥

જો કે સંતાપ માત્ર લક્ષણથી અર્થાત શરીરના તપાયમાન થવાથી જ્વર (તાવ) એકજ પ્રકારનો હોય છે, પરંતુ તેને નિજ અને આગન્તુક બેદથી બે પ્રકારના કથન કરે છે. તેમાં નિજ જ્વર એક પ્રકારનો અને બે પ્રકારનો તેમજ ત્રણ પ્રકારનો અને ચાર પ્રકારનો અ-
થવા સાત પ્રકારના વાત આદિના વિકટપથી માન્યો છે. તે સામાન્ય જ્વરનાં આ પૂર્વરૂપ હોય છે જેવાં કે મુખની વિરસતા, અંગોનું ભારેપણું, અન્નમાં અરૂચિ, આંખોમાં દાહ અને સાવ થવા તેમજ આંખો લાલ થવી, અધિક ઉંઘ આવવી, ચિત્ત ન લાગવું, તથા ઘેન આવવું, શરીર જીકું પડવું, કંપ થવો, શ્રમ, ભ્રમ, પ્રલાપ, જાગરણ, રોમહર્ષ, દંતહર્ષ, આ સર્વનું થવું, શબ્દ, ગીત, પવન, ધ્રુપ આની ઈચ્છા થવી, અને ક્ષણ માત્રમાં તેથી દ્રેષ થવો તથા અરૂચિ, અવિપાક, દુર્બળતા, અંગમર્દ, અવસાદ, પ્રાણોનું ક્ષીણ થવું, કામને બહુજ વિલંબથી કરવાં, આજ્ઞા, કરવાનાં કાર્યોને છોડી દેવાં, પોતાના કાર્યમાં બેપરવાઈ કરવી, ગુરૂજનોના વાક્યોને નસાવવાં, આજ્ઞાની બોલચાલ ખરાબ લાગવી, પોતાના ધર્મનું ચિન્તન ન કરવું, પૂષ્પમાળા, ચંદનાદિને લેપ અને ભોજનથી પણ કલેશ જણાવો, મધુર પદાર્થોથી પણ દ્રેષ થવો, ખાટાં ખારાં, ચરપરાં પદાર્થોની ઈચ્છા થવી આ સર્વ લક્ષણ તાવના પૂર્વ રૂપમાં થાય છે. ૩૫-૩૬

પ્રાક્સન્તાપાદપિચૈનંસન્તાપાર્ષમનુબધનન્તીત્યેતાનિપૈકૈકજ્વરલિજ્ઞાનિચિત્તરસમા-
સાધ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

સંતાપ થવાને અર્થાત તાવને પ્રથમ આવવાને જ્વરનું પૂર્વ રૂપ કહે છે, અને આ લક્ષણ તાવ પ્રકટ થયા પછી તાવના રૂપમાં ગણાય છે. અર્થાત પૂર્વ રૂપાવસ્થામાં જે સંતાપ પ્રકટ ન થાય તે પ્રકટ થાય તેને રૂપ કહે છે. એવી રીતે આ લક્ષણ દરેક તાવમાં સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી જાણી લેવાં જોઈએ. ૩૭

જ્વરની ઉત્પત્તિ અને તેનાં નામાદિકોતુ વર્ણન.

જ્વરસ્ત્વલુપ્તમહેશ્વરકોપમભવઃસર્વપ્રાણિનાંપ્રાણહરોદેહેન્દ્રિયમનસ્તાપકરઃપ્રજ્ઞાબલ્બ-
ર્ણ સાદનાર્તિશ્રમક્રમમોહાહારોપરોધસજ્જનનોજ્વ યતિશ્ચરાંરાણિ તિજ્વરઃ।
નાન્યેવ્યાધયઃ તથાદારુણાબહૂપદ્રવાદુશ્ચિકિત્સ્યાયથાયમિતિ । સર્વરોગાધિપતિર્જ્વ-
રઃ નાનાતેર્વ્યગ્યોનિષુવ વિષૈઃશ્નૈરમિધીયતેસર્વપ્રાણમૃતશ્ચસજ્વરાણ્વજાયન્તે-
સજ્વરાણ્વમિચિન્તેસમહામોહાઃતેનાભિભૂતાઃ પ્રાગ્દૈહિકંદેહિનઃકર્માકાન્નિ સ્મરન્તિ-
સર્વ પ્રાણિભ્યશ્ચજ્વરણ્વપ્રાણાનાદત્તે ॥ ૩૮ ॥

જ્વર મહાદેવના કોપથી ઉત્પન્ન થયો છે અને સર્વ પ્રણિયોના પ્રાણોને હરનાર, દેહ ઇન્દ્રિય, મન એ સર્વને તપાયમાન કરનાર, બુદ્ધિ, બળ, વર્ણ, હર્ષ, ઉત્સાહ, એને નષ્ટ કરનાર, પીડા, થાક, ધભરાટ અને મોહને કરનાર છે. તથા આહારને ઉપરોધ કરનાર છે. શરીરને જ્જ્વર કરી દે છે. જેથી તેને તાવ કહે છે. બીજા રોગો જે પ્રકારના જ્વર છે તેવા પ્રકારે દારૂણ અને બહુ ઉપદ્રવોવાળી અને દુશ્ચિકિત્સ્ય નથી હોતા. જ્વર સર્વ રોગોનો રાજા છે અને અનેક પ્રકારનાં પશુ આદિ યોનિયોમાં અનેક નામોથી તે ઓળખાય છે. સંપૂર્ણ જીવ માત્ર જ્વર સહિત પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે. જ્વર રૂપ મહા મોહથી વ્યાપ્ત થયેલ મનુષ્ય જન્મના વખતે પૂર્વ જન્મની કોઈ પણ વાતને સ્મરણુ નથી કરતું. આ જ્વરજ સંપૂર્ણ પ્રણિયોના પ્રાણોને આકર્ષણુ કરે છે અર્થાત ગ્રહણુ કરે છે. ૩૮

જ્વરની પૂર્વે કર્તવ્ય કર્મ.

તત્રાસ્યપૂર્વરૂપદર્શનેજ્વરાદૌવાહિતંલઘ્વશનમતર્પણંવાજ્વરસ્યામાક્ષયસમુ-
ત્થત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

જ્વર આમાશયમાં ઉત્પન્ન થાય છે જેથી જ્વરનાં પૂર્વરૂપ દેખાય કે તરતજ જ્વરના આવતા પહેલાંજ હિત અનેક હલકાં ભોજન અથવા અતર્પણુ (ઉપવાસ) કરવા જોઈએ. ૩૯

તતઃકષાયપાનાભ્યન્નસ્વેદપદ્મદેહપરિષેકાન્તુલેપનવમનચિરેચ્છાસ્થાપનાન્તુવા-
સનોપશ્ચમનસ્તઃકર્મધૂપધૂમપાનાન્નક્ષીરભોજનવિધાનમ્ ॥ ૪૦ ॥

તાવ ઉત્પન્ન થતાં ઉકાળો પીવો, જ્વરનાશક લેપ ચોપકવો, પરસેવો આવવા નાસલેવો, તેમજ લેપ, પરિષેક, અનુલેપન, ઉલટી, જીલાઈ, આસ્થાપન, અનુવાસન, ઉપશમન, નસ્ય, ધુમ્રપાન, અંજન, દુધ પીવું આ સર્વનું જે જગ્યાએ જે વિધિથી જેનો પ્રયોગ કરવો ઉચિત હોય તે પ્રકારનો પ્રયોગ કરવો. ૪૦

નવરમાં ઘૃતપાન.

યથાસ્વંયુક્તયાજીર્ણજ્વરેષુસર્વેષ્વવસર્પિષઃપાનંપ્રશસ્યતે । યથા સ્નેહાદ્યાત્પિત્તમુષ્માણંચતસ્માજીર્ણજ્વરેષુ સર્વે-
સર્પિર્હિસ્નેહાદ્વાતં સંસ્કારાત્કફંશૈત્યાત્પિત્તમુષ્માણંચતસ્માજીર્ણજ્વરેષુ સર્વે-
ષ્વેવસર્પિર્હિત્તમુદ્કમિવાગ્નિપ્લુષ્ટેષુદ્રવ્યેષ્વિતિ ॥ ૪૧ ॥

સર્વ પ્રકારના જીર્ણજ્વરોમાં તેનાં લક્ષણોને અનુસાર યુક્તિપૂર્વક નવરનાશક દ્રવ્યો-
દ્વારા સિદ્ધ કરેલાં ઘૃતોનું પાન કરવું (પીવાં) પરમોત્તમ છે. યોગ્ય લક્ષણોવાળી ઔષધિ-
યોને સિદ્ધ કરી ઘી પોતાના સ્નેહના યોગથી વાયુને શાંત કરે છે. કફનાશક દ્રવ્યોના યોગ-
થી કફને શાંત કરે છે અને શીતલ હોવાથી પિત્તને શાંત કરે છે. જેમ અગ્નિ સળગેલા
પદાર્થોપર જળને રેડવું એ શાંતિ કરનાર છે તેમજ સંપૂર્ણ જીર્ણજ્વરોમાં ઘીનું પાન કરવું
એ શાંતિ કરનાર છે. ૪૧

તત્ર શ્લોકાઃ

યથાપ્રજ્વલિતંવેશ્મપરિષિશ્ચન્તિવારિણા ।
નરાઃશાન્તિમભિપ્રેત્યતયાજીર્ણજ્વરેઘૃતમ્ ॥ ૪૨ ॥

અહીં શ્લોક છે કે જેમ અગ્નિથી બળતા ઘરને મનુષ્ય પાણી છાંટે છે, અને તે જળ
જેમ શાંતિકારક થાય છે તે પ્રકારે જીર્ણજ્વરોમાં ઘી પણ શાંતિકારક થાય છે. ૪૨.

સ્નેહાદ્વાતંશમયતિશૈત્યાત્પિત્તનિચ્છતિ ।
ઘૃતંતુલ્યગુણંદોષસંસ્કારાત્તુજયેત્કફમ્ ॥ ૪૩ ॥

ઘી સ્નેહથી વાયુને શાંત કરે છે. અને શીતલતાથી પિત્તને શાંત કરે છે. ઘીમાં કફના
જેવા ગુણો હોવાથી ઔષધિયોના સંસ્કારદ્વારા કફને જીતી લે છે. ૪૩.

ઘૃતનું ઉત્કૃષ્ટપાણું.

નાન્યઃસ્નેહસ્તયાકશ્ચિત્સંસ્કારમ્ વર્તતે ।
યથાસર્પિરતઃસર્પિઃસર્વસ્નેહોત્તરંપરઃ ॥ ૪૪ ॥

જે પ્રકારે સંસ્કાર દ્વારા ઘૃત ઔષધિયોના ગુણને અહણુ કરી લે છે તેવી રીતે દ્રવ્યા-
ન્તરથી સંસ્કાર કરેલાં બીજાં સ્નેહ, અર્થાત તેલ વિગેરે દ્રવ્યોના ગુણોને અહણુ કરી
શકતાં નથી. ૪૪.

ગઘોક્તોયઃપુનઃશ્લોકૈરર્થઃસમન્નુગીયતે ।
તદ્વ્યક્તિવ્યવસાયાર્થદ્વિરુક્તઃસનગર્હતે ॥ ૪૫ ॥

પ્રથમ ગઘોમાં જે કહેલા વિષયો હોય તે જે શ્લોકોદ્વારા ફરી કહેવામાં આવે તે
તેમાં પુનરૂક્તિ દોષ ન માનવો જોઈએ કેમકે તે શ્લોકોમાં મનુષ્યોને યાદ રહી શકે છે, અને
પ્રિય માલૂમ પડે છે, જેથી કથન કર્યું છે. ૪૫.

ત્રિવિધંનામપર્ય્યાયૈર્હેતુંપશ્ચવિધાનગદાન્ । ગદલક્ષણપર્ય્યાયાન્ વ્યાધેઃપશ્ચવિધં-

ગ્રહમ્ ॥ ૪૬ ॥ જ્વરમષ્ટવિધંતસ્ય પ્રકૃષ્ટાસન્નકારણમ્ । પૂર્વરૂપશ્ચરૂપશ્ચસંગ્રહેમેષ-
જસ્યચ ॥ ૪૭ ॥

વ્યાખ્યાતવાઠજ્વરસ્યાગ્રેનિદાનેવિગતજ્વરઃ । ભગવાનન્નિવેશાયપ્રણતાયપુનર્વસુઃ૪૮

હવે અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરીએ છીએ કે આ જ્વરનિદાન નામના અધ્યાયમાં ત્રણ પ્રકારનાં કારણ, પાંચ પ્રકારના રોગ વિજ્ઞાન, પાંચ પ્રકારના રોગોના લક્ષણોના પર્યાય તથા તેનો સંગ્રહ, આઠ પ્રકારના તાવ, આ તાવનાં વિકૃષ્ટ તથા સનિકૃષ્ટ, કારણ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, સંક્ષેપથી ઔષધીસંગ્રહ, સંતાપરહિત ભગવાન પુનર્વસુએ આ જ્વર-નિદાનમાં કથન કર્યા છે. ૪૬-૪૭-૪૮.

इति चरकप्रति संस्कृते तन्त्रे ज्वरनिदानोनामः प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

ઇતિ ચરકે સુધારેલ જ્વર નિદાન નામનો પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૧

द्वितीयोऽध्यायः ।

रक्तपित्तनिदानम्.

अथातो रक्तपित्त निदानं व्याख्यास्याम इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે રક્તપિત્તના નિદાનનું કથન કરીએ છીએ આ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયએ કહેલા લાગ્યા.

रक्तपित्तनां कारण.

पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते तत्तथा नु व्याख्यास्यामः । यदायस्तु ज-
न्तुर्यવકોદાલકોરદૂષકપ્રાયાગિઅન્નાનિનિત્યં મુદ્ધત્તો મૃશોષ્ણતીક્ષ્ણમપિચાન્યદન્ન-
જાતં નિષ્પાવમાષકુલત્થક્ષારસૂપોહિતંદધિમળ્લોદશ્વિત્કટ્ટૂમ્લકાઞ્જિકોપહિતંવારાહ-
માહિષાવિક્રમત્સ્યગવ્યપિશિતંપિણ્યાકંપિણ્ડાલુકશાકોપહિતંમૂલકસર્ષપલથુનકર-
ઞ્જશિગ્રુકચ્ચૂષભૂસ્તૃણસુમુખસુરસકુઠેરગળ્લીરકાલમાલકર્ણાસક્ષવકફણિજ્જ-
કોપદંશંસુરાસૌવીરતુષોદકમૈરેયમેચકમધૂલકકુદલબદરામ્લપ્રાયાન્નપાનંપિષ્ટાન્નો
ત્તરભયિષ્ટમુષ્ણા મિતમ્નોઽતિમાત્રમતિવેલંવાપયસાસમશ્નાતિરોહિણીકાલકપોતમાં-
સંવાસર્ષપતૈલક્ષારસિદ્ધંકુલત્થમાષપિણ્યાકજામ્બલકુચપકૈઃશૈત્તિકૈર્વાસહક્ષીર-
મામમતિમાત્રમથવાપિવત્યુષ્ણામિતમ્લસ્તસ્યૈવમાચરતઃપિત્તંપ્રકોપમાપચ્ચતે । લોહિ-
તશ્ચસ્વપ્રાણમતિવર્ત્તે ॥ ૧ ॥

પિત્ત જે પ્રકારે રક્તપિત્ત સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રકારની તેની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ ન્યારે મનુષ્ય જ્વર, ઉદ્દાલક, કાદરા વિગેરે દ્રવ્યોનું નિરંતર સેવન કરે છે, અને અત્યંત ગરમ અને તીક્ષ્ણ અન્નોનું સેવન કરે છે. અથવા નિષ્પાવ, અડદ, કળથી, દાળ આદિ-

માં દહીંની તોર મેળવીને ખાય છે. અથવા ચરપરા, ખાટા કાંજી વિગેરે પદાર્થોનું અધિક સેવન કરે છે તથા સુવર, ભેંસ, ઘેટાં, માછલી, ગાય આદિનાં માંસને ખાય છે. તલની ખાણી, પરવળનું શાક, પાકામૂળા, સરસવ, લસણ, તથા અન્ય ખાટા પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરે છે. મિષ્ટાન્નનું અધિક સેવન કરે છે. ગરમીથી તૃપ્ત મનુષ્ય બહુજ ભોજન કરે, અને ભોજનના વખતે ઉપવાસ કરી પછી ભોજન કરે, અથવા રોહિણી નામની માછલી વા કાલકપોતના માંસને દૂધની સાથે, કાલકપોતના માંસને સરસવના તેલ અને ક્ષારની સાથે સિદ્ધ કરી ખાય છે, તેમજ કલથી, અડદ, તલની ખાણી, જાંબુ બહુહદની સાથે પકાવેલ દુધને અથવા આ સર્વ વસ્તુઓનું કાચા દુધની સાથે અથવા તે કાંજીની સાથે પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્ય હંમેશાં સેવન કરે છે. તેના શરીરમાં પિત્ત ક્રોધે છે, અને લોહિ પોતાના પ્રમાણ કરતાં વધી જાય છે. ૧.

રક્તના દુષિત થવાનાં કારણ.

તસ્મિન્પ્રમણાતિપ્રવૃત્તેપિત્તંપ્રકૃપિતંપ્રકૃપિતંશરીરમનુસર્વદ્યદૈવયકૃત્પ્લીહપ્રમાણાંલા-
હિતવહાનાંસ્રોતસાંલોહિતાભિષ્યન્દગુરુણિમુશ્વાન્યાસાઘ્રપ્રતિપદ્યતેતદૈવલોહિતંદૂ-
યતિ ॥ ૨ ॥

લોહિ પોતાના પ્રમાણ કરતાં અધિક થઇને અને પિત્તક્રોધિત થઇને શરીરમાં વિચરણ કરતાં જ્યારે યકૃત (કલેજા) અને પ્લીહા (પરોળ)થી પ્રગટ થયેલ લોહીને લઇ જનાર નાડિઓના લોહિના વહેવાથી ભારે મુખોમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે રૂધિરને દુષિત કરે છે. ૨

રક્તપિત્ત નામનું કારણ.

સંસર્ગાન્તલોહિતમદૂપ્રષણાલ્લોહિતગન્ધવર્ણાનુવિધાનાચ્ચપિત્તંલોહિતમિત્યાચક્ષતે ૩
અથવા સંસર્ગથી લોહિને દુષિત કરીને અથવા લોહિના સરખી ગંધ તથા વર્ણચુક્ત થવાથી પિત્તરક્ત કહેવાય છે. ૩

રક્તપિત્તનાં પૂર્વરૂપ.

તસ્યેમાનિપૂર્વરૂપાણિ । તદ્યથા । અનન્નામિલાષોશુક્તસ્યવિદાહઃશુક્તામ્લરસગ-
ન્ધસ્યોદ્ધારશ્છર્દેઃઅભીક્ષ્ણાગમનંછર્દિતસ્યવીખત્સતાસ્વરભેદોગાત્રાણાંસદનંપરિદાહ-
શ્ચમુશ્વાદૂમાગમદ્વલોહલોહિતમત્સ્યામગન્ધિત્વમપિચાસ્યસ્ય રક્તપિત્તનાં પૂર્વરૂપાણિ । રંદ્રવત્વ-
મજ્જાવયવશકૃન્મૂત્ર-સ્વેદલાલાશિધાનકાસ્યકર્ણમલ-પિડકાનામજ્જસંવેદનાલો-
હિતનીલપીતશ્યાવાનામર્ચિષ્યતાશ્ચરૂપાણાંસ્વપ્નદર્શનમભીક્ષ્ણમિતિલોહિતપિત્તપૂ-
ર્વરૂપાણિ ॥ ૪ ॥

તે રક્તપિત્તનાં આ પૂર્વ રૂપ હોય છે. જેવાં કે અન્નની અનિચ્છા, ભોજનનો વિદાહ, વારંવાર ઓડકારની સાથે સરકા જેવા ખાટા રસો નિકળવા, અનેક પ્રકારની દુર્ગંધિત ઉલટી, સ્વરભેદ, અંગોની શિથિલતા, શરીરમાં બળતરા, મુખથી ધુમાડી નીકળવી, મુખમાંથી લોહ, રૂધિર તથા કાચી માછલી જેવી દુર્ગંધિ આવવી, અંગ, પુરીષ, મૂત્ર, સ્વેદ, લાળ નાસીકાનો મળ, મુખ, કાનનો મળ, તથા પિડીકાતું લાલ, હરિત અથવા પીળું થઇ જવું, શરીરમાં

પીઠા થવી, સ્વપ્નમાં લાલ, લીલું, પીળું તથા કાળા રંગના તેજસ્વી રૂપોને જોવા, આ રક્તપિત્તનાં પૂર્વરૂપ છે. ૪

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ.

ઉપદ્રવાત્તુ સ્વલુદૌર્બલ્યારોચકા વપાકશ્વાસકાસજ્વરાતાસારશ્ચોષપાપ્તરોગ-
સ્વરમેદાઃ ॥ ૫ ॥

રક્તપિત્તના આ ઉપદ્રવ છે. જેમકે દુર્બળતા, અરૂચિ, અન્ન ન પચવું, શ્વાસ, ખાંસી, તાવ, ઝાડો, સોજા, ક્ષય, પાંડુરોગ તથા સ્વરભંગ થાય છે. ૫

રક્તપિત્તના માર્ગ.

માર્ગા નરસ્યદ્વૌર્જર્જશ્ચાથશ્વતઃકુશ્લેષ્મ જેન્નરીરેન્નેઅસંસર્ગાંર્ધ્વમવ્યમનંકર્ણના-
સિકાનેત્રાસ્યેભ્યઃ પ્રચ્યવતે । बहुवातेतुशरीरत्नतसंसर्गाद्वयःप्रपद्यमानंमूत्रपु-
રીषमार्गाभ्य एच्छवते । बहुवातश्लेष्मणितुशरीरેશ्लેષ્મવાતસंसर्गाद्वावपिमार्गैप्रप-
द्यते । तौमार्गैप्रपद्यमानंसर्वेभ्यएवयथोक्तेभ्यःखेभ्याप्रच्यवतेशरीरस्य ॥ ૬ ॥

રક્તપિત્તના જે માર્ગ છે. ઉર્ધ્વભાગ તથા અધોભાગ. બહુજ કફવાળા શરીરમાં કફના સંસર્ગથી ઉર્ધ્વ ભાગમાં પ્રાપ્ત થયેલ લોહિ, કાન, નાક, નેત્ર તથા, મોઢાદારા વહે છે. બહુજ વાતવાળા શરીરમાં વાયુના સંસર્ગથી અધોભાગમાં પ્રાપ્ત થયેલ, લોહિ, મૂત્ર, તથા પુરીષના માર્ગથી વહે છે, બહુજ વાયુ તથા કફવાળા શરીરમાં કફ તથા વાયુના સંસર્ગથી શરીરના ઉર્ધ્વભાગ તથા અધોભાગમાં પ્રાપ્ત થયેલ લોહિ પૂર્વોક્ત સર્વ માર્ગથી વહે છે. ૬

રક્તપિત્તની સાધ્યાસાધ્યતા.

તત્રયદૂર્જ્જમાગંતસાધ્યંવિરેચનોપક્રમણીયત્વાદ્ઘૌષધત્વાચ્ચ ॥ ૭ ॥

ઉર્ધ્વ ભાગથી વહેનાર રક્તપિત્ત સાધ્ય છે. કેમકે તેની ચિકિત્સા વિરેચન દ્વારા થાય છે, અને તેનાં ઘણાં ઔષધો છે. ૭

યદધોભાગંતદ્યાપ્યંવમનોપક્રમણીયત્વાદલ્પૌષધત્વાચ્ચ ॥ ૮ ॥

જે રક્ત અધોભાગથી વહે છે, તે સાધ્ય છે કેમકે તેની ચિકિત્સા વમનદ્વારા થાય છે, અને તેનાં ઔષધ સ્વલ્પ છે. ૮

યદુભયભાગંતદ્ધ્યાપ્યંવમનવિરેચનાયોગિત્વાદનૌષધત્વાચ્ચ ॥ ૯ ॥

જે રક્તપિત્ત બંને માર્ગથી વહે છે તે અસાધ્ય છે કેમકે વમન તથા વિરેચનદ્વારા તેની ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી. તેની કોઈ દવાજ નથી. ૯

રક્તપિત્તની ઉત્પત્તિ વિગેરે.

રક્તપિત્તમક્રોપસ્તુસ્વલુ રાદક્ષયજ્જ્વદંસેરુક્તપાપર્ષીદિલાપ્તા ગંનાંપરિગતશરીરપ્રા-
ણાનામનુજ્વરમभवत् ॥ ૧૦ ॥

પૂર્વે દક્ષિના યજ્ઞનાં વિધ્વંશમાં શિવજ્ઞના અગ્નિ રૂપી ક્રોપથી પ્રાણિયોના પ્રાણ તથા શરીર નષ્ટ થઈ જવાથી જ્વરના ઉપરાંત રક્તપિત્તની પણ ઉત્પત્તિ થયેલી છે. ૧૦

तस्याशुकारिणोदावाग्नेरिवापतितस्यात्ययिकस्याशुमन्तौयतितव्यंमात्रांदेशं-
कालश्चाभिसमीक्ष्यसन्तर्पणेनापतर्पणेनवायुदुग्धं रश्मिश्चिरत्तिककषायरभ्यवहार्यैः
मदे परिषेकावगच्छन्तस्पर्शनिर्दमनाद्यैर्वातत्रावितेनेति ॥ ११ ॥

शीघ्रकारी दवाभिना सरभा उपस्थित प्राणुधात रक्तपित्तनी शान्तिने माटे मात्रा,
तथा कण्ठने ज्येष्ठने सावधानतापूर्वक संतर्पणुधी अथवा अपतपणुधी मृदु, मधुर, शीतल,
तीष्ण तथा कषाय रसयुक्त भोजन, लेप, परिषेक अवगाहन, तथा संस्पर्शननी द्वारा अथवा
वमनाद्विद्वारा चिकित्सा करवी ज्येष्ठजे. ११

तत्रश्लोकाः ।

साध्यंलोहितपित्तंयद्दुग्धंमत्तिपद्यते ।

विरेचनस्ययोगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्यच ॥ १२ ॥

तेमां आ श्लोक छे. दुग्धं मार्गथी वडेनारा रक्तपित्त साध्य छे. इमडे तेनी चिकित्सा
विरेचनद्वारा थर्ष शक्ये छे अने तेनी दवा पणु अहु छे. १२

वमनंनहिपित्तस्यहरणेश्रेष्ठमुच्यते । यश्चतत्रानुगोवायुस्तच्छान्तौचावरंमतम् १३

पित्तने दुर करवाभां वमन श्रेष्ठ नथी अने तेनी साथे जे वायु छे ते पणु शांत
करवाभां वमन श्रेष्ठ नथी. १३

संसृष्ट द्रोषोनी चिकित्सा.

स्याचयागावहंश्लोकायतिककानिच । तस्माद्याप्यंसमाख्यातं यद्रक्तमनुलोमगम्

॥ १४ ॥ रक्तन्तुयदधोभागंतद्याप्यमितिनिश्चयः । वमनस्याल्पयोपेत्याद्व्यात-
द्भेषजस्यच ॥ १५ ॥

आवा रक्तपित्तमां कषाय तथा तीष्ण रसवाणी औषधियोने उपयोग करवे ज्येष्ठजे.
ज्येष्ठी अधोभागथी वडेनार रक्तपित्त याध्य कडेवाय छे. १४ जे इधिर नियेना लागथी
वडे छे ते निश्चय याध्य छे इमडे ते वमनना अल्पयोगी अने थोडा औषधोवाणा छे. १५

रक्तपित्तन्तुयन्मार्गौद्वावपिप्रतिपद्यते । असाध्यमपित्तज्ज्ञेयंपूर्वोक्तादापेकारणा-

॥ १६ ॥ नहिसंशोधनंकिञ्चिदस्त्यस्यप्रति मार्गगम् । प्रतिमार्गश्च रणंरक्तपित्तो-
विधीयते । वमेवोपशमनंसर्वोनास्यविद्यते ॥ १७ ॥ संसृष्टेषुचदोषेषुसर्वजि-
च्छमनंमतम् ॥ १८ ॥ इत्युक्तांत्रिविधोदंकरंतांमार्गविशेषतः ॥ १९ ॥

जे रक्तपित्त मांने मार्गोथी प्रवृत्त थाय छे. तेने पूर्वोक्त कारणोथी असाध्य जणुवा
ज्येष्ठजे. १६. अने मार्गोथी प्रवृत्त थनार रक्त पित्तमां प्रतिकुल मार्गना द्रोषोने कडाउनार
कडा संशोधन नथी. अने प्रतिकुलमार्गोथी द्रोषोने कडाउवा ज्येष्ठ रक्त पित्तमां आवश्यक छे,
अने आ प्रकारे तेने शांतकरनार औषध पणु नथी. १७.

मिश्र द्रोषोमां त्रिद्रोषनाशक औषध हितकर निवडे छे. १८. आ प्रकारे मार्गोनी
विशेषताथी त्रयु प्रकारना रक्तपित्त कडा. १९

અસાધ્યોભ્યઃ કિથિત્ સાધ્યં ન સિધ્યતિ । પ્રેષ્યોપકરણાભાવાદૌરાત્મ્યાદૈ-
દોષતઃ । અકર્મત્તથ સાધ્યત્વં કશ્ચિદ્રોગોઽતિવર્ષતે ॥ ૨૦ ॥

સાધ્ય રોગને અસાધ્ય થવાનું કારણ.

સાધ્ય રોગને અસાધ્ય થવાનું કારણ મગ્રીને અભાવ, રોગીની દુષ્ટતા તથા વૈદોના દોષના કારણોથી સાધ્ય રોગ પણ અસાધ્ય થાય છે. કાઈ કાઈ રોગ ચિકિત્સા ન કરવાથી પણ અસાધ્ય થઈ જાય છે. ૨૦

તત્રાસાધ્યત્વમેકં સ્યાત્ સાધ્યયાપ્યપરિક્રમાત્ ।

રક્તપિત્તસ્ય વિદ્યમાન્યોપદેશ્યતે ॥ ૨૧ ॥

સાધ્ય અને યાધ્ય બંનેની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. જેથી સાધ્યત્વ એકજ છે જેમ રક્તપિત્ત, પિત્તના સાધ્યા સાધ્યજ્ઞાનનો અહીં ઉપદેશ કરીએ છીએ. ૨૧

અસાધ્યનાં વધુ લક્ષણ,

યત્કૃષ્ણમથવાનીલંયદ્વાશક્રધનુષ્પમમ્ ।

રક્તપિત્તમસાધ્યં તદ્વાસસોરશ્ચ નશ્ચયત્ ॥ ૨૨ ॥

જે રક્તપિત્ત વાળાને કાળું, લીલું અથવા ઈન્દ્ર ધનુષના સરખું લોહી પડે તે અસા-
ધ્ય છે, અને જે રક્તપિત્તવાળાના રૂધિરથી રંગેલા વસ્ત્રના ડાઘ ન છૂટે તે પણ અસાધ્ય છે. ૨૨

મૃશંપૂત્યતિમાત્રશ્ચ સર્વોપદ્રવવચ્ચયત્ ।

બલમાંસક્ષયેયત્કમસિદ્ધિમત્ ॥ ૨૩ ॥

જે રક્તપિત્તવાળાને અત્યંત દુર્ગન્ધિત વ માત્રાથી અધિક રૂધિર પડે તથા યક્ત સ-
મ્પૂર્ણ ઉપદ્રવ થાય તે અસાધ્ય છે. જે રક્તપિત્તવાળાનું માંસ તથા બળ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તે અસાધ્ય છે. ૨૩

યેન ઘોપહતોરક્તરક્તપિરોનમાનવઃ ।

પશ્યેદ્દૃશ્યં વિચ્છેવત્ત્રાસાધ્યમસંશયમ્ ॥ ૨૪ ॥

જે રક્તપિત્તવાળા મનુષ્ય સંપૂર્ણ પ્રવ્ય વસ્તુ તથા આકાશને લાલ રંગનું દેખે તે
નિઃસંદેહ અસાધ્ય છે. ૨૪

રક્તપિત્તમાં કૃતવ્યતા.

તત્ર સાધ્યં પરિત્યાજ્યં યાપ્યં યત્નેન યાપયેત્ ।

સાધ્યશ્ચાવહિતઃ સિદ્ધૈર્મેષજૈઃ સાધયેદ્ધિષ્ક્ર ॥ ૨૫ ॥

વૈદોને યોગ્ય છે કે અસાધ્ય રક્તપિત્તવાળાની ચિકિત્સા ન કરવી. યાધ્યને યત્નથી
સ્થિત રાખીને સાધ્યની સિદ્ધ ઔષધિથી દ્વારા સાવધાનતાપૂર્વક ઔષધ કરવું. ૨૫

તત્ર શ્લોકઃ ।

કારણનામનિર્વૃત્તિપૂર્વરૂપાણ્યુપદ્રવાન્ । માર્ગોદોષાનુબન્ધશ્ચ સાધ્યત્વં ન ચ હેતુમત્
॥ ૨૬ ॥ નિદાને રક્તપિત્તસ્ય વ્યાજહારપુનર્વસુઃ । વીતમોહરજોદોષલોભમાનમદ-
સ્પૃહઃ ॥ ૨૭ ॥

तेषां आ श्लोकं छे रक्तपित्तानुं निदानं, संप्राप्ति, पूर्व ३५, उपद्रव, मार्ग, दोषाना अनुबंध, अनेक कारण सहित साध्यता तथा असाध्यता र. आ सर्व विषय आ रक्तपित्त निदान नामना अध्यायमां मोह, रज्जेदोष, लोल, मान, मद् तथा स्पृहा सहित लगवान्, आत्रेण्ये कथां छे.

इति अग्निवेश कृतेतंत्रे चरकप्रति संस्कृते रक्तपित्त निदानं द्वितीयोऽ-
ध्यायः ॥ २ ॥

इति अग्निवेश कृत अने अरके सुधारेल रक्तपित्तनिदान नामनो पीजे अध्याय-
समाप्त थयो. २

तृतीयोऽध्यायः ।

गुल्मनिदानमः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

हे अमे गुल्मनिदाननी व्याख्या कहीअे छीअे. अे प्रकारे लगवान् आत्रेण्ये क-
हेवा मांडयुं.

गुल्मोना प्रकार.

इहखलुपञ्चगुल्माभवन्ति । तद्यथा—वातगुल्मः पित्तगुल्मः श्लेष्मगुल्मोऽप्यगु-
ल्मःशोणितगुल्मइति ॥ १ ॥

पांच प्रकारना गुल्म (गोणानुं दर) होय छे. जेवाके वात गुल्म, पित्तगुल्म अने
संनिपात गुल्म तथा रक्तज गुल्म. १

अग्निवेशेना प्रश्न.

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच कथमिह भगवन् ?

पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजानीमहे । नह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपिभिषक्-
प्रश्नमनसमर्थइति ॥ २ ॥

आ प्रकारे कथन करता लगवान् आत्रेण्ये अग्निवेशे कहुं के, हे लगवान् ! पांचे
गुल्मोनी विशेषता केवी रीते न्छाय ! केअके दवाओना न्छानारा वैद्य रोगोनी विशेषताने
नप्या सिवाय चिकित्सा करी शके नहि. २.

आत्रेयेना उत्तर.

तमुवाच भगवानात्रेयः । समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञा-
नं गुल्मानां भवत्यन्येषां रोगाणामग्निवेश । तत्तु खलु गुल्मेषु च्यमानं नबोध ॥ ३ ॥

आ सांलग्नी लगवान् आत्रेण्ये कहुं के, हे अग्निवेश ! निदान, पूर्व ३५, लक्षण,

વેદના તથા ઉપશયની વિશેષતાથી ગુહ્મોતી તથા ખીજા રોગોની વિશેષતા બધી સકાયછે. તેમાં તમે ગુહ્મોના કારણ વિગેરેનું શ્રવણ કરો. ૩.

વાત કુપિત થવાનાં કારણ.

યદા રુપોવાતલોચિરેષેણજ્વરવમનવિરેચનાતીસારાણામન્યતમેનકર્ષનેનકાર્ણીતો-
 વતલગ્નાગરમાદ્દરતિત્તિવાદિશેષેષેષાતિમાગ્રસ્નેહપૂર્વેવાવમનવિરેચનેપિવત્યનુદી-
 ગાન્વાતઃ ત્ર રાષવગાન્વિરુણદ્વિઅત્યશિતોવાપિ નાતિનવોદકમતિમાગ્રસંક્ષોભિના
 વાયાનેનયાતિઅતિવ્યવાયવ્યાયામમદ્યરુચિર્વાંભિઘાતમિચ્છતિવાવિષમાજ્ઞનજ્ઞયન-
 સ્થાનચંક્રમણસેવીવાભવતિઅન્યદ્વાકિચ્છિદેવંવિધંવાઅતિમાગ્રંવ્યાયામજાતંવાઆર-
 મ્ભ તેતસ્યાપચારાદ્વાતઃ પ્રકોપમાપદ્યતે ॥ ૪ ॥

બ્યારે વાત કુપિત પુરૂષ, જ્વર, વમન, વિરેચન તથા અતિસાર આમાંથી કોઈ દ્વારા અત્યંત વશ થઈને આદી અથવા શીતલ વસ્તુ ખાયછે. સ્નેહન કર્યાં સિવાય વમન કરનાર ઔષધ પીવેછે, રૂચિ સિવાય વમનાદિ કરેછે. વાત, મૂત્ર તથા પુરીષના વેગને રોકેછે. નવિન અન્ન અને નવીન જળનો અધિક ઉપયોગ કરે છે, અથવા બહુજ હેલા આવે એવી સવારી ઉપર એસે, મૈથુન, વ્યાયામ, ભયનું અધિક સેવન કરે, લાગવાથી, વિષમભોજન અને વિષય શમન કરવાથી, ઉંચા નીચા સ્થાનમાં અધિક ફરવાથી, અથવા તે આ પ્રકારનાં ખીજાં થાકને ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોથી, તથા વાતકારક કારણોથી, ઉપસ્થિત થવાથી અને ઉપરોક્ત વમન, વિરેચનાદિકામાં કોઈ પ્રકારનો અપચાર થવાથી વાયુનો કોપ થાયછે. ૪.

મહા કુપિત વાયુથી ગુહ્મની ઉત્પત્તિ.

સમકુપિતોમહાસ્રોતોઽનુમવિશ્યરૌદ્ર્યાત્કઠિનીકૃત્યાપ્લુત્યપિણ્ડિતોઽવસ્થાનંકરો-
 તિ । હૃદિવસ્તૌપાર્શ્વયોર્નાભ્યાંવાસશૂલમુપજનયતિ । સ્રવાતજન્યાનનેકવિધાન્વે-
 દનાદિસ્રોત્સાજ્જનયતિગ્રન્થીશ્ચાનેકવિધાન્ । પિણ્ડિતશ્ચાવતિષ્ઠતેસપિણ્ડિતત્વાદ્-
 ગુલ્મઙ્ત્યુપચર્ય્યતે ॥ ૫ ॥

કોપેલ વાયુ મહા નાડિયોમાં પ્રવેશ કરીને, રક્ષતાથી કઠોર થઈને, ચક્રર આઈને, એક ગોળ મટાળ ગોળાને ઉત્પન્ન કરેછે. તે હૃદય, અસ્તિ, પાંસળી તથા કુંડીમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરેછે, અને અનેક પ્રકારની વાતજ પીડા તથા અનેક પ્રકારની ગ્રંથી ઉત્પન્ન કરેછે. ગોળાની સમાન તે વાયુ સ્થિત થાય છે. તેને ગુહ્મ કહે છે. ૫

વાત ગુહ્મમાં ઉપદ્રવ.

સમ્પુરુદઘાતિમ્મુ રલ્પત્વમાપદ્યતેઅનિયત્વેદનાચ્ચલત્વાદ્વાયોઃ પિપીલિકાસંપ્રકી-
 ણાદ્દાતોઽપુરણાયામસક્લોચર્હવપ્રલયોદયબહુલસ્તદાતુરશ્ચસૂચ્યેવશંકુનેવચાતિવિ-
 દ્વમાત્માનંમન્યતેઽપિચદિવસાન્તેજ્વર્ય્યતેશુલ્યાતિચાસ્યાસ્ય ઞ્ચાસશ્ચોપરુઘ્યતેહ-
 વ્યન્તિરોમાણેવેદનાયાઃપ્રાદુર્ભવેષ્ટીહાટોપાન્ગ્રજૂજવિપાકોદાવર્તાન્નમર્દમન્યાશ્ચિરઃ

શંસ્વર લગ્નપ્તરામાથેનમુપદ્રવન્તિકૃષ્ણારુણપરુષત્વજ્જનસ્વનયનવદનમૂત્રપુરીષશ્ચમ-
વતિનિદાનાપતનિચાસ્યનાપશેરતેવિપરીતાનિચોપશેરતઙ્ગિવાતગુલ્મઃ ॥ ૬ ॥

આ ગોળો વારંવાર વધે ઘટે છે. જેથી પીડા પણ કદી વધુ અને કદી ઓછી થાય છે. વાયુની અચળતાથી તેમાં કીડીયો કરડવા જેવી પીડા, તોડ (વ્યથા) સ્પુસ્થુ (કરકતું) વિસ્તાર, સંક્રાંચ, રોમાંચ પ્રત્યય, અધે થવું, તથા ઉદય (માલુમ પડવું) આ સર્વ વાતો થાય છે, રોગીના શરીરમાં સોય ધોચવા જેવી, તથા કાંટા વાગવા જેવી પીડા થાય છે, દિવસના અંતે તાવ આવે છે, મુખ સુકાય છે, શ્વાસ રોકાય છે, અને રોમાંચ થાય છે. જ્યારે પીડા થાય છે ત્યારે યરોગ, આફરો, આંતરડાનો ગડગડાટ, અન્નનું ન પચવું, ઉદા-વર્ત, અંગમર્દ અને મન્યાનસ (ગળાની પાછળની નસ) તથા લલાટનાં હાડકાંમાં પીડા અને બદ આ સર્વ રોગ થાય છે. ચામડી, નખ, મુખ, મૂત્ર તથા મળનો રંગ કાળો, લૂખો તથા કર્કશ થઇ જાય છે. નિદાનમાં કહેલા આહાર વિહારોથી કચેશ થાય છે, અને તે-નાથી વિપરિત આહાર વિહારોથી મુખ થાય છે. આ સર્વ વાતજ ગુદમનાં લક્ષણુ થાય છે. ૬

વાયુ પિત્ત પ્રકોપનું કારણ.

તૈરેવતુર્કર્ષણૈઃકર્ષિતસ્યામ્બલલવળકટુક્ષારોષ્ણતીક્ષ્ણશુક્લવ્યાપશ્ચમચ્ચહરિતકફ-
કામ્લાનાંવિદાહિનાશ્ચશાકમાંસાનામપયોગાદ્ગીર્ણાધ્યશનાદ્રૌક્ષ્યાનુગતેચામાંશ-
ચેવમનવિરેચનમતિવેલસન્ધારણંવાતાતપૌષ્ણાતિસેવમાનસ્યપિત્તંસહમારુતેનમકોપ-
માપચતે ॥ ૭ ॥

પૂર્વોક્ત તાવના તથા વમન વિરેચનાદિ દુર્બલ કરનાર કારણોથી કૃશ થયેલ પુરૂષને ખાટું, ખારું, કડવું, ખાર, ગરમ, તિક્ષ્ણુ, સુકું, સડવું, મધ, દહીં, ફળ, કાંચ અને વિ-દાહ કરે તેવાં શાક તથા માંસનો ઉપયોગ કરવાથી, અજીર્ણમાં ખાવાથી, આમાશયના રક્ષ-થનાથી, વારંવાર વમન કરવાથી, તથા મળ મૂત્રદિના વેગોને રોકવાથી અને વાયુ તથા તા-પનું અહુજ સેવન કરવાથી વાત સહિત પિત્ત કોપિત થાય છે. ૭

પિત્ત પ્રકોપથી ગુદમ.

તત્પ્રકુપિતંમારુતઅપાહરણેશેસંવર્ત્યતા-લેટ્ટા પ્રકારા-પજનયતિયુક્તાવા-
ત્તગુલ્મેપિતંતેનાવદ્ભિક્ષ્ણાદ્યુરસિકળે-સધૂમભિવોદારમુદ્રિત્ય
મ્લાન્વિતંગુલ્યાવકાશશ્ચાસ્યદક્ષતેદ્યતેધૂપ્યતેઉષ્માયતેસ્વિચ્છતિક્ષિચ્છતિમૃદુશિયિ-
લ્લવ્ચાસ્પર્શસહોસ્પરોમાશ્ચોભવતિચ્ચરભ્રમદવથુપિપાસાગલવદનતાલુષોષમો
હવિદ્મેદાશ્ચભવન્તિ । હરિતહારિદ્રત્વજ્જનસ્વનયનવદનમૂત્રપુરીષશ્ચમવતિનિદાનો-
વતાનિચાસ્યનોપશેરતેવિપરીતાનિચાસ્યચોપશેરતઙ્ગિવાતગુલ્મઃ ॥ ૮ ॥

કુપિત થયેલા પિત્તને વાયુ આમાશયના કાઈ સ્થાનમાં રાખીને પૂર્વોક્ત વાત ગુદમ-માં કહેલી પીડાઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી તે પિત્ત ગુદમ કુખ, હૃદય, છાતી અને કંઠમાં અચળતરા કરે છે, તે ગુદમ દાહ યુક્ત થઇને ધુમાડાની સમાન તથા ખાટા ઓડકાર

લાવે છે. ગુદમ સ્થાનમાં બળતરા થાય છે, અને ધુમાડો નીકળતો જણાય છે. પરસેવો આવે છે, શરીર ભીનું જણાય છે, ક્રામળતા તથા શિતળતા જણાય છે, સ્પર્શ સહેવાતો નથી, રોમાંચ થાય છે, તાવ, ભ્રમ, સ્તાંપ, ત્વચા અને કંઠ, મુખ તથા તાળુનું સુકાવું, મોઢ તથા મળભેદ આ સર્વ રોગ થાય છે. ત્વચા, નખ, નેત્ર, મુખ, મૂત્ર, મળ આ સર્વ હરમાં અથવા પીળાં થઈ જાય છે, પિત્તકારક પદાર્થોથી વધવું, અને તેના વિપરીતોથી શાન્ત થવું આ સર્વ પિત્ત ગુદમનાં લક્ષણ થાય છે. ૮

કફના પ્રકૃપિત થવાનાં કારણ.

તૈરેવતુકર્ષણૈઃકર્ષિતસ્યાત્યશનાત્સ્લિગ્ધગુરુમધુરશીતાશનાત્પિષ્ટેશુક્ષીરમાષતિલગુદ-
ઢવિકૃતિસેવનમધપાનાદ્દરિતક્રાતિપીણનયાદાનૂ પૌદકગ્રામ્યમાંસાતિભક્ષણાત્સ-
ન્ધારણાદતિસુહિતસ્યચાતિપ્રગાઢમુદકપાનાત્સંશોભનાદ્વાશરીરસ્યશ્લેષ્માસહમારુ-
તેનપ્રકોપમાપચ્યતે ॥ ૯ ॥

પૂર્વોક્ત જ્વર તથા વમનાદિ કૃશકારી પુરણોથી કૃષ થયેલો પુરૂષ જે તે અધિક ભો-
જનથી, સ્નિગ્ધ, ભારે, મધુર તથા શીતલ વસ્તુ ખાવાથી મેદા વિગેરે લોટ, ગોળ, દુધ અ-
ડદ, તલ, મિકાઇ, વિગેરે પદાર્થોના સેવનથી, મધપાનથી, હરિત વસ્તુઓ અને માંસને અધિક
ખાવાથી, મત્ર મૂત્રાદિના વેગોને રોકવાથી, અને બહુજ ભોજન કરી અધિક જલ પીવાથી
તથા ક્ષોભથી દેહનો કફ વાતની સાથે કૃપિત થાય છે. ૯

પ્રકૃપિત કફથી ગુદમની ઉત્પત્તિ.

તંપ્રકૃપિતંમારુતઆમાશ્ચયૈકદેશેસંવચ્ચ્યતાનેવવેદનાપ્રકારાનુપજનયતિયચ્ચતાવાત
ગુલ્મે । શ્લેષ્માત્વસ્યશીતજ્વરારોચકાવિપાકાક્લમર્દહર્ષહ્રદ્રોગચ્છાદિંનિદ્રાલસ્યસ્તૈ-
મિત્યગૌરવશ્ચિરોઽમિતાપાનુપજનયતિ અપિચ ગુલ્મસ્યસ્યૈર્યગૌરવકાઠિન્યાવગા-
ઢમુસતાઃતથાકાસશ્વાસપ્રતિશ્યાયાન્રાજયક્ષ્માણશ્ચાતિપ્રવૃદ્ધઃશ્વૈત્યંત્વહ્નસ્વનયન-
વદનમૂત્રાપુરીષેષુપજનયતિ । નિદાનોક્તાનિચાસ્યનોપશેરતેતદ્વિપરીતાનિચોપ-
શેરત્તિશ્લેષ્મગુલ્મઃ ॥ ૧૦ ॥

કાપિત થયેલા તે કફને વાયુ આમાશયના કોઈ સ્થાનમાં રાખીને પૂર્વોક્ત પીડાઓને
ઉત્પન્ન કરે છે જે વાતગુદમમાં કહેલી છે. અને એ કફથી અનેલો ગુદમ નિંદ્રા, સુસ્તી, સ્થિ-
રતા, ભારેપણું, તથા માથામાં ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે, અને નિશ્ચય કરીને ગુદમસ્થાનમાં
ગૌરવ, કઠોરતા તથા અત્યંત સુન્નતા થાય છે. ખાંસી, શ્વાસ, પ્રતિશ્યાય, રાજ્યક્ષમા, આ
ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્વચા, નખ, નેત્ર, મૂત્ર એ સર્વનો રંગ સફેદ થઈ જાય છે, અને
નિદાનમાં કહેલા કારણોથી રોગનું વધવું, તથા તેના વિપરીત કારણોથી શાન્ત થવું આ
સર્વ કફજન્ય ગુદમનાં લક્ષણ હોય છે. ૧૦

સન્નિપાત ગુદમનું વર્ણન.

ત્રિદોષહેતુલિઙ્ગસન્નિપાતાત્તુસાન્નિપાતિર્ગુલ્મમુપદિશન્તિકુશલાઃ । સપ્રતિષિદ્ધો-
પક્રમત્વાદસાધ્યોનિચયગુલ્મઃ ॥ ૧૧ ॥

જે ગુદ્મમાં ત્રણે દોષોનાં કારણ અને લક્ષણ મળતાં હોય તે ગુદ્મને કુશળ વૈદ સન્નિપાતજ ગુદ્મ કહે છે, તેની કાઈ ચિકિત્સા નથી જ્યેથી તે અસાધ્ય હોય છે. ૧૧
રક્ત ગુદ્મ.

શોણિતગુલ્મસ્ત્વલ્લુચ્છિયાણ્વભવતિનપુરુષસ્ય ।

ગર્ભકોષ્ટાર્ત્તવાગમનવૈશેષ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

રક્તજ ગુદ્મ સ્ત્રીઓનેજ થાય છે, પુરૂષને થતો નથી કેમકે સ્ત્રીઓનેજ ગર્ભાશયમાં ઋતુ સંબંધી રૂધિર આવીને એકઠું થાય છે. ૧૨

રક્ત ગુદ્મની ઉત્પત્તિનાં કારણ.

પારતન્વ્યાદવૈશારદ્યાત્સવતમુપચારાનુરોધાદ્રેગાનુદીર્ણાનુપરુઘ્નત્યાઆમગર્ભેવાપિ અચિરાત્પતિતેતથાપ્યચિરમ્જાતાયાઋતૌવાવાતમ્કોપનાન્યાસેવમાનાયાવાતમ્કોપમાપચતે ॥ ૧૩ ॥

સપ્રકુપિતોયોન્યામુખમનુપવિશ્યાર્ત્તવમુપરુણદ્વિમાસિમાસિતદાર્ત્તવમુપરુઘ્યમાનંકુક્ષિમભિવર્દ્યતિ ॥ ૧૪ ॥

સ્ત્રીઓ પરતંત્ર હોવાથી અને શારીરિક વિષયમાં મૂર્ખ હોવાથી નિરંતર પોતાના ઘર અને સંતાન આદિના કામમાં લાગેલી રહેવાથી અને મળમૂત્રાદિકના વેગોને રોકવાથી તેમજ કસુવાવડ થવાથી અથવા સુવાવડ વખતે યા રૂતુકાલમાં વાતને પ્રકાપ કરનાર પદાર્થના સેવનથી સ્ત્રીના શરીરમાં વાયુ ક્રોધિત થાય છે, અને તે ક્રોધિત વાયુ યોનીના મુખમાં પ્રવેશ કરીને રન્નેધર્મને રોકે છે. જ્યેથી પ્રતિમાસે તે રોકાયલું રજ (લોહી) કુખમાં વધે છે. ૧૩-૧૪

તસ્યાઃશૂલકાસાતીસારછર્ધરોચકાવિપાકાઙ્ગમર્દનિદ્રાલસ્યકફમ્સેકાઃસમુપજાયન્તેસ્તનયોશ્ચસ્તન્યમોષ્ટયોસ્તનમળલયોશ્ચકાષ્ણ્યંગ્લાનિઃચક્ષુષોમૂર્ચ્છાહલાસોદોહદઃશ્વયથુઃપાદયોરીષ્ઠ્ઠોદ્રમોરોમરાજ્યાયોન્યાશ્વાજનનત્વમ્પિચયોન્યાદૌર્ગન્ધ્યમાસ્ટાવશ્રોપજાયતે ॥ ૧૫ ॥ કેવલશ્વાસ્યાગુલ્મઃસ્પન્દતેતામગર્ભીગર્ભિણીમિત્યાહુર્મૂઢાઃ ॥ ૧૬ ॥

અને તેથી તે સ્ત્રીને શૂળ, ખાંસી, અતિસાર, છર્દિ, અરૂચિ, અવિપાક, અંગમર્દ, નિદ્રા, આળસ તથા મુખથી બહુજ કફ વહેવો આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્તનોમાં દુધ ઉત્પન્ન થાય છે, એક અને સ્તન મંડળ કાળાં થાય છે, આંખે નીકળી પડવા જેવી પીડા થાય છે, મૂર્છા, આળસ તથા સર્વ ગરભનાં લક્ષણ થાય છે, પગમાં સોજા, રોમાંચ થવું, યોનીમાં ગર્ભ પ્રગટ થવા જેવાં લક્ષણ દેખાવાં, યોનીમાંથી દુર્ગંધિ આવવી તથા પાણી વહેવું આ લક્ષણ થાય છે. આ સ્ત્રીનો આખા પેટમાં કેવળ ગુદ્મજ ધુમે છે. મુખ વૈદ એવી ગર્ભ રહિત સ્ત્રીને ગર્ભવંતી કહે છે. ૧૫-૧૬.

ગુદ્મનાં રૂપ.

एषांतुखलुपश्चानांगुल्मानां प्रागभिनिर्दृशोरिमानिपूर्वरूपाणि । तद्यथा-अनन्नाभि-

उपपन्नो वक्तोपि पातानि चैव न्यपि दाहात्कल्पनाकाले वायुत्तया छर्दि रुद्रारोवा-
त्तु गपुरांषवे गाणाम् प्रादुर्भावः प्रादुर्भूतानां त्रामृत्तिः सङ्गः ईषदागमनं वा वातशूला-
त्रेणान्द्रुणान्द्रुणादि चतुरीषताभ्युद्युक्ता दैर्ल्यं तौ ह्येव सहा सहत्वमिति-
गुल्मपूर्वरूपाणि ॥ १७ ॥

आ पांचे गुल्मोमां उत्पत्तिना पढेवां आ प्रमाणे पूर्वत्र प होय छे. जेवां के, अन्ननी
अनिच्छा, अश्चि, अविपाक, अग्निनी विषमता, अन्ननुं विदग्ध थछने पयवुं, भोजनना
परिपाक समयमां अयुक्तवमन थवुं, ओडकार आववा, वायु, भूत, तथा भणनो वेग न
थवो अने वेग थवा छतां पशु आडा आदिनुं पुलासे न थवुं, अथवा स्वल्प थवुं, वातज
शूल, पेटमां गडगडट थवो, आंतरडां भोलवां, रोमांच, भणना गृहा आजी जवा, लुप
न लागवी, दुर्बलता अने पेट लरीने भोजन करवाथी अधिक क्लेश थवो आ गुल्मोनां
पूर्वत्र छे. १७.

सर्वेष्वपि च गुल्मेषु न कश्चिद्वातादृते सम्भवति । गुल्मस्तेषां सन्निपातजमसाध्यं ज्ञात्वा-
नोपक्रमेता एकदोषजेतु यथास्वमारम्भं प्रणयेत्संश्लेषास्तु साधारणेन कर्मणोपचरेत् १८

संपूर्ण गुल्मोमां वायु विना डाध गुल्म थतो नथी. तेमां सन्निपातज गुल्म असाध्य
छे. तेथी तेनी चिकित्सा न करवी. अके दोषवाणा गुल्ममां जे दोषथी गुल्म थाय ते दोषने
अनुसार चिकित्सा करवी, जे दोषवाणा गुल्ममां अने दोषोनी साधारण चिकित्सा करवी. १८.

यद्वाअग्न्यदप्यविरुद्धं मन्येत तद्वचारयेद्विभज्यगुरुलाघवमुपद्रवाणां समीक्ष्यगुरुप-
द्रवांस्त्वरमाणः चिकित्सयेज्जघ्न्यमितरांस्त्वरमाणस्तु विशेषमुपलभ्य गुल्मेष्व्वात्य-
यिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत् ॥ १९ ॥

अने उपद्रवोनी शुश्ता तथा लघुतानो विचार करीने अने जे कांछ चिकित्सा
विश्व न होय ते करी उपद्रवोनी शुश्ताने जेछने जे दोष वध्ये होय तेनी चिकित्सा जलदीथी
करवी, अने दोषोनी विशेषताने जेषुने आत्यंतिक कर्ममां वातनी चिकित्सा करवी. १९.

स्नेहस्वेदौ वातहरौ स्नेहोपसंहितश्च मृदु विरेचनं वस्तीनम्ललवणमधुरांश्च रसान्युक्ति-
तोऽवचारयेत्मारुते ह्युपशान्तेऽस्वल्पेनापि प्रयत्नेन शक्यमन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मे-
ष्विति ॥ २० ॥

७ वातनाशक स्नेहन, स्वेदन, स्नेह युक्त, मृदा, विरेचन, अस्ति, क्रिया, अने आर्द्र
आर्द्र तथा भीडा रसना द्वारा युक्ति पूर्वक चिकित्सा करवी, केमके गुल्मोमां वायुना शांत
थछ जवाथी भीज दोष थोडाज दोषथी शांत थछे शके छे. २०

तत्र श्लोकौ.

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधि वदा चरितव्या । मारुते ह्यवजितेऽन्यमृदी-
र्णदोषमल्पमपि कर्मनिहन्यात् ॥ २१ ॥

तेमां आ जे श्लोक छे. गुल्मरोगवाणाना वायुने युक्ति पूर्वक शांत करबे जेधजे
केमके वायुना शांत थवाथी वधेदो अन्य दोष पशु थोडाज यत्नथी शांत थध नय छे. २१

संख्यानिमित्तरूपाणोर्वरूपमथापिच ।

दृष्टनिदानेगुल्माना पदेशश्चकर्मणा ॥ २२ ॥

आ गुल्म निदान अध्यायमां गुल्मोनी संख्या, निमित्त, लक्षण, पूर्वइप तथा कर्मोना
उपदेशनुं वर्णन छे. २२

**इति अग्निवेश कृतेतन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते गुल्मनिदाननाम तृतीयो-
ऽध्यायः ॥ ३ ॥**

इति अग्निवेशे रचेल अने चरके शुद्ध करेल गुल्म निदान नामनो तृतीयो
अध्याय संपूर्ण थयो.

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रमेह निदानम् ।

अथातः प्रमेह निदानं व्याख्या स्याम इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

हुवे अमे प्रमेहना निदाननी व्याख्या करीजे छीजे. जेवुं लगवान् आत्रेयज
कथन करवा लाग्या.

प्रमेहेनी संख्या.

**त्रिदोषोपनिमित्ताविंशतिःप्रमेहविकाराःचापरेऽपरिसंख्ययाः । तत्रयथात्रिदोष-
कोपप्रः प्रमेहानभिनिवर्त्तयतितथानुव्याख्यास्यामः ॥ १ ॥**

वातादि त्रिदोषना कोपथी वीश प्रकरना प्रमेह थाय छे. अने ते सिवाय असंख्य
प्रमेह पीज पशु थाय छे. तेमां छाल वातादि त्रिदोषथी जे प्रमेह उत्पन्न थाय छे तेनुं
व्याख्यान करीजे छीजे. १.

**इहानुवेदानदोषदूष्यविशेषेभ्योविकाराणांविघातभावाभावप्रतिविशेषाभवन्ति २
निदान, दोष तथा दूष्य, तेनी विशेषताथी रोगोना विघात, भाव तथा अभाव
विशेष थाय छे. २,**

**यदाहोतेत्रयोद्विदोषाःपरस्परंनानुबन्धन्तिअथथाप्रककर्षादबलीयांसेवा
नुबन्धन्तिनतदाविकाराभिनिवृत्तिः । चिराद्वाप्यभिनिवर्त्तन्तेतनवोवाभवन्त्यथ-
वाप्ययथोक्तसर्वलिङ्गाविपर्ययेणविपरीता इतिसर्वविकारविघातभावाभावप्रतिवि-
शेषाभिनिवृत्तिर्हेतुरुक्तः ॥ ३ ॥**

न्यारे निदान, दोष तथा दूष्य आ त्रशु परस्पर अनुबन्ध भणाने. दोषने उत्पन्न नथी
करता अथवा वृद्धिना न थवाथी नीर्भण थर्धने अनुबन्ध करे छे, त्यारे रोगनी उत्पत्ति थती
नथी. अथवा अहु वधते रोग उत्पन्न थाय छे, या सूक्ष्म थाय छे, अथवा संपूर्ण लक्षणो-

થી રહિત થાય છે. અને નિદાન દોષ તથા દૂષ્યોનો પરસ્પર અનુબંધ થવાથી રોગ અવશ્ય જલદીથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને સંપૂર્ણ લક્ષણ યુક્ત થાય છે. આ પ્રકારે સંપૂર્ણ રોગોના વિદાતભાવ તથા અભાવની વિશેષતાની સિદ્ધિનું કારણ કહેવામાં આવ્યું. ૩.

પ્રમેહ નિદાનના ભેદ.

તગ્નિદાનાદિવિશેષાઃશ્લેષ્મનિમિત્તાનાંપ્રમેહાણામાશુઅભિનિર્વૃત્તિકરાઃ।તથા
હાયનકચવચીનકોદાલકનૈષધોત્કટમુકુન્દકમહાત્રીહિમમોદકસુગન્ધકાનાંનવાન્ના
અપતિલેભમતિપ્રમાણેનોપયોગઃ । તથાસર્પિષ્મતાંનવહરેણુમાષસૂપાનાંગ્રામ્યાનૂપૌદ-
કાનાંમાંસાનાંશાકતિલપલ્લપિષ્ટાન્નપાયસકૃસરવિલેપીશુબિકારાણાંક્ષીરમન્દ કદ-
ધિદ્રવમધુરતરુણપ્રાયાણામુપયોગોમૃજાવ્યાયામવર્જનસ્વપ્રશયનાસનપ્રસન્નોયશ્ચકશ્ચિ-
દ્ધિરન્યોઽપિશ્લેષ્મમેદોમૂત્રસંજનનઃસર્વઃસનિદાનવિશેષઃ ॥ ૪ ॥

નીદાન દોષ, તથા દૂષ્યોની આ વિશેષતાઓથી કફજ મેહ જલદી ઉત્પન્ન થાય છે. જેવાકે જવ શાલિધાન્ય, ઉદાલક, નૈષધ ઉત્કટ, મુકુન્દક, મહાત્રીહી, પ્રમેહક તથા સુગન્ધક આ નવિન ધાન્યોનો બહુજ વખત સુધી બહુજ સેવન, ઘી સાથે નવા હરેણું (અન્ન વિશેષ) તથા અડદની દાળ, ગ્રામ્ય અનૂપદેશના જળના જીવેનું માંસ, શાક, તલ, લોટ, ખીર વિલેપી, સાકર, ગોળ વિગેરે ઇક્ષિવીકાર દુધ, મન્દક (થોડું જમણું દહીં) નવીન દહીં અને દ્રવ તથા મીઠી વસ્તુ આનું અધીક સેવન, સ્નાન તથા વ્યાયામને ન કરવો, બહુ સુવું, બહુ બેસી રહેવું અને આ પ્રકારે બીજા કફ મેહ તથા મૂત્રવર્ધક, અહાર, વિહાર આ સર્વ કફજ પ્રમેહોના નિદાન છે. ૪.

બહુદ્રવશ્લેષ્માદોષોવિશેષઃબહુબદ્ધમેદોમાંસશ્ચશરીરક્લેદઃશુક્રંશોણિતંશ્ચવસામજ્જાલ-
સીકારસશ્ચૌજઃસંખ્યાતાઇતિદૂષ્યવિશેષાઃ ॥ ૫ ॥

બહુજ દ્રવ કફદોષ છે અને બહુજ અધ્વ, મેદ માંસ શરીરની ત્વચા વીર્ય, લોહી, ચરખી, મજ્જા લસીકા રસ તથા ઓળ આદિય છે. ૫.

પ્રકૃપિત કફનાં કર્મ.

ત્રયાણામેષાંનિદાનાદિવિશેષાણાંસન્નિપાતેક્ષિપ્રંશ્લેષ્મા પ્રકોપમાપચ્ચતેપ્રાગતિ ભૂય-
સ્ત્વાત્ । સપ્રકૃપિતઃ ક્ષિપ્રમેવશરીરેવિસૃષ્ણિભતે । શરીરશૈથિલ્યાત્સવિસર્પનશ-
રીરેમેદસૈવાદિતોમિશ્રીભાવંગચ્છતિ । મેદસશ્ચૈવબહુબદ્ધત્વાન્મેદસશ્ચગુણાનાંગુણૈઃ
સમાન ગુણભૂયિષ્ટત્વાત્સમેદસામિશ્રીભાવંગચ્છન્દૂષયત્યેતદ્વિકૃતત્વાત્સવિકૃતોદુ-
ષ્ટેન્મેદસોપહિતઃશરીરક્લેદમાંસાભ્યાંસંસર્ગંગચ્છતિ । ક્લેદમાંસયોરતિપ્રમાણાભિન્ન-
દ્વિત્વાત્સમાંસેમાંસપ્રદોષાત્પૂતિમાંસપિડકાઃશ્ચરાવિકાકચ્છપિકાઘાઃસંજનયતિ-
અપકૃતિભૂતત્વાચ્છરીક્લેદંપુનર્દૂષયન્મૂત્રત્વેનપરિણમયતિ । મૂત્રવહાણાંશ્રોતસાંવહ્ન-
જબસ્તિપ્રમવાણાંમેદઃ ॥ ૬-૭ ॥

आ त्रयो निदानादिकाना भगवाथी कङ्क अधिकताना कारण्यथीञ्ज नस्तीथी प्रथमञ्ज कुपित थाय छे. कुपित थयेल कङ्क नस्ती संपूर्ण शरीरमां इलाय छे. इलाघने कङ्क शरीरन्ती शिथिलताना पडेलाञ्ज मेद धातुने भजे छे. मेदने अलुञ्ज धट्टु होवाथी अथवा मेदना गुण्य अने कङ्कना गुण्योमां अलुञ्ज समानता होवाथी ते मेदने भणीने पोते दूषित होवाथी मेदने पण्य दूषित करे छे. इरी दूषित मेदनी साथे भणीने शरीरना कलेद तथा मांसने भजे छे तदन्तर कलेद तथा मांसना प्रमाणुनुं अधिक थर्ध न्वाथी मांसमां मांसनाञ्ज द्रोषथी श- राविका, कञ्छपिका आदि दुर्गंधित मांसरूपी पी-उलीञ्जो (इस्लीञ्जो) उत्पन्न करे छे, अने दूषित कलेदने मूत्ररूप करी दध इरी वक्ष्यु तथा अस्तिथी उत्पन्न थयेल मूत्रने लर्ध न्जनार नाडियोना मेद तथा कलेद युक्त मोटा मोटा मुष्मां प्राप्त थघने तेने राङ्गने प्रकृतिनी विकृति थवाथी मेदनी स्थिरता तथा साध्यताने उत्पन्न करे छे. ६ अने शरीरने कलेद, कङ्क तथा मेदने भणीने मूत्राशयमां प्रवेश करीने मूत्ररूप थनारा कङ्कनी विशेषता, हानि तथा वृद्धि युक्त दश गुण्योथी युक्त थाय छे. दश गुण्य न्जेवा के, श्वेत, शीत, मूर्त्त, पिच्छल, स्वच्छ, स्निग्ध, गुर् मधुर, सान्द्र, तथा प्रसादमांथी अेक अथवा अनेक न्जे गुण्योथी ते कलेद युक्त थाय छे तेना अनुसार गौण्य नामने पाभे छे. ७

प्रमेहनां नाम.

तेतुखलुङ्गमेदशप्रमेहानामविशेषेणभवन्ति । तथाउदकमेहश्चेक्षुमेहश्चसान्द्रमेहश्चसा-
न्द्रप्रसादमेहश्चशुक्लमेहश्चशुक्रमेहश्चशीतमेहश्चसिकतामेहश्चशनैर्मेहश्चलालामेहश्चिति॥८॥

नाभोनी विशेषताथी आ दश प्रमेह थाय छे, न्जेवा के उदकमेह, क्षुमेह, सान्द्रमेह, सान्द्रप्रसाद मेह, शुक्लमेह, शुक्रमेह, शीतमेह, सिकतामेह,शनैर्मेह तथा लालमेह. ८

कङ्क मेहनुं साध्यपण्युं.

तेदशप्रमेहाःसाध्याःसमानगुणमेदःस्थानत्वात्कफस्यप्राधान्यात्समानक्रियत्वाच्च ॥९॥

अे दश प्रमेह कङ्कना समान गुण्यवाणी मेदमां स्थित होवाथी कङ्कनी प्रधानताथी अने चिकित्साने समान होवाथी साध्य होय छे. ९

तत्र श्लोका.

उदकमेहनां लक्षण्यु.

श्लेष्मप्रमेहविज्ञानार्थाः । अच्छंबहुंसितंशीतंनिर्गन्धमुदकोपमम् । श्लेष्मप्रमेहसरो-
मूत्रमुदमेहीप्रमेहति ॥ १० ॥

तेमां कङ्कञ्ज प्रमेहोने न्जण्यवाने माटे आ श्लोक छे. कङ्कना 'डापथी न्जे मनुष्यनुं मूत्र निर्माण, अलुञ्ज घोलुं, शीतल तथा गन्ध रहित न्जवना सरभुं होय तेने उदकमेह न्जण्यवो न्जेधअे. १०

क्षुमेहनां लक्षण्यु.

अत्यर्थमधुरंशीतमीषत्पिच्छिलमाविलम् । काण्डेशुरससङ्काशंश्लेष्मकापात्ममे ति॥११॥

કફના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર અત્યંત મધુર, શીતલ, કાંઈકે પિચ્છલ, ગંધવાળું, સાકરના રસના સમાન હોય તેને ઇન્દ્રિયાલિકા પ્રમેહવાળો જાણવો જોઈએ.

સાન્દ્રમેહનાં લક્ષણ.

યસ્યપર્યુષિતં પ્રસાન્દ્રીભવતિભાજને । પુરુષંક ઠોપ્તમાહુઃ સાન્દ્રમહિનઃ ॥૧૨॥

કફના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર પાત્રમાં રાખવાથી ઘાટું (જાડું) બની જાય છે, તેને સાન્દ્રમેહ જાણવો જોઈએ. ૧૨

સાન્દ્રપ્રસાદ્રમેહનાં લક્ષણ.

યસ્યસંહન્યતેમૂત્રંકિચ્ચિત્કિચ્ચિત્પસીદતિ । સાન્દ્રપ્રસાદ્રમેહીતિતમાહુઃ શ્લેષ્મકોપતઃ ॥૧૩॥

કફના કોપથી જે મનુષ્યનું કેટલુંક મૂત્ર ફાટી જાય અને કેટલુંક નિર્મળ રહે તેને સાન્દ્ર પ્રમેહ જાણવો જોઈએ. ૧૩

શુકલમેહનાં લક્ષણ.

શુકલંપિષ્ટનિખંમૂત્રમ્મીક્ષણ્યઃપ્રમેહતિ । પુરુષંકફકોપેનતમાહુઃશુક્રમેહિનમ્ ॥ ૧૪ ॥

કફના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર ઘોળું તથા પિષ્ટના સરખું વારંવાર નીકળે તેને શુકલ પ્રમેહવાળો જાણવો જોઈએ. ૧૪

શુક્રમેહનાં લક્ષણ.

શુક્રામંશુક્રમિશ્રંવામુહુર્મેહતિયોનરઃ । શુક્રમેહિનમેવાહુઃપુરુષંશ્લેષ્મકોપતઃ ॥૧૫॥

કફના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર વીર્યની માફક આત્માવાળું અથવા તે વીર્યવાળું નીકળે છે તેને શુક્રમેહી જાણવો જોઈએ. ૧૫

શીતમેહનાં લક્ષણ.

અત્યર્થશીતમધુરંમૂત્રંક્ષરતિયોમૃશમ્ । શીતમેહિનમાહુસ્તંપુરુષંશ્લેષ્મકોપતઃ ॥ ૧૬ ॥

કફના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર અત્યંત શીતલ તથા મધુર, બહુજ નીકળે તેને શીત પ્રમેહી જાણવો જોઈએ. ૧૬

સિકતામેહનાં લક્ષણ.

મૂર્તાન્મૂત્રગતાનદોષાનપૂનમેહતિયોનરઃ । સિકતામેહિનવિદ્યાન્નરંતંશ્લેષ્મકોપતઃ ॥૧૭॥

કફના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર રેતીના સૂક્ષ્મ કણો જેવું નીકળે તેને સિકતા પ્રમેહી જાણવો. ૧૭.

શનૈર્મેહનાં લક્ષણ.

મન્દમન્દમવેગન્તુકુચ્છંયોમૂત્રયેચ્છનૈઃ । શનૈર્મેહિનમાહુસ્તંપુરુષંશ્લેષ્મકોપતઃ ॥ ૧૮ ॥

કફના કોપથી જે મનુષ્ય કષ્ટ પૂર્વક ધીરે ધીરે વેગ સિવાય થોડા થોડા મૂત્રનો ત્યાગ કરે તેને શનૈઃ પ્રમેહી જાણવો. ૧૮

આલાલ મેહનાં લક્ષણ.

તન્તુવદ્મિવાલાલંપિચ્છિલંયઃપ્રમેહતિ । આલાલમેહિનંવિદ્યાત્તનરંશ્લેષ્મકોપતઃ

॥ ૧૯ ॥

कङ्कना कोपथी न्ने मनुष्यनुं मूत्र लाणना तारोवाणुं तथा पिच्छिन्न वलुंनुं निकते तेने काल प्रमेही न्णलुवो, आ प्रकारे कङ्क कोपथी उत्पन्न थयेल इथ प्रकारना प्रमेहीनुं कथन करवामां आण्युं. १६.

इति कफजनित दश मेह.

पित्त प्रमेहानां लक्षण.

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनस्तथातितीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्रम-
क्रोधविषमाहारोपसेविनश्चतथात्मकशरीरस्यैवक्षिप्रंपित्तप्रकोपमापद्यते ॥ २० ॥

तत्प्रकोपितंतयैवानुपूर्व्याप्रमेहानिमान्बट्क्षिप्रमभिनिर्वर्चयति ॥ २१ ॥

गरम, आटा, आरा. यरपरा अने कडवा पदार्थानुं अधिक सेवन, अणुर्णुमां नो-
जन, अडुण तीक्ष्ण गरमी, तथा अग्निने ताप सहेवो, श्रम, क्रोध तथा विषमाहार करवो,
आ कारणोथी पित्त प्रकृतिवाणानुं पित्त न्हदी कोपित थाय छे. २०. ते कोपित थयेल
पित्त पूर्वोक्त कथी आ छ प्रमेहने न्हदी उत्पन्न करे छे. २१.

छ प्रमेहानां नाम.

तेषामपिचपित्तगुणविशेषेणनामविशेषाः । तद्यथा—क्षारप्रमेहश्चकालमेहश्चलो
नीलमेहश्चलोहितमेहश्चमज्जिष्ठामेहश्चहरिद्रामेहश्चेतितेषड्भिरेवक्षाराम्ललवण-
कविस्रोणैःपित्तगुणैःपूर्ववत्समन्विताः । सर्वएवतेयाप्याःविषमगुणमेदःस्थानत्वा
द्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ २२ ॥

आ प्रमेहानां पित्तनी विशेषताथी आ नाम छे.

नेवां के क्षार प्रमेह, काल प्रमेह, नील प्रमेह, लोहित प्रमेह, मज्जिष्ठा प्रमेह, तथा
हरिद्रा मेह, आ छ प्रमेह. क्षार, आटा, आरा, कडवा, विस्त्र (आमगंध) तथा गरम,
पित्तना गुणोवाणा थाय छे. संपूर्ण पित्तप्रमेह विषम गुणोवाणी मेहमां स्थित होवाथी
अने चिकित्साने विरुद्ध होवाथी थाय होय छे. २२

तत्र श्लोकाः ।

क्षार मेहानां लक्षण.

पित्तप्रमेहाविज्ञानार्थाः । गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथाक्षारस्तथात्मकम् । पित्तकोपान्न-
रोमूत्रक्षारमेहीप्रमेहति ॥ २३ ॥

तेमां पित्त प्रमेहाने न्णलुवाने भाटे आ श्लोक छे. क्षार प्रमेहमां पित्तना कोपथी
गंध, वर्ण, रस अने स्पर्श अे सर्व क्षारना सरणा गुणोवाणुं मूत्र होय छे. २३.

काल प्रमेहानां लक्षण.

मसीवर्णमज्जंयोमूत्रमुष्णंप्रमेहति । पित्तस्यपरिकोपेनतंविद्यात्कालमेहिनम् ॥२४॥

पित्तना कोपथी न्ने मनुष्यनुं मूत्र शाहीनी समान कणुं तथा गरम हमेशां नीकणुं
होय तेने काल प्रमेही न्णलुवो न्नेधअे. २४.

નીલ મેહીનાં લક્ષણ.

चापपक्षनिभं त्रमस्त्रंमेहतियोनरः । पित्तस्यपरिकोपेनतंविद्याभीलमोहिनम् ॥२५॥

પિત્તના કોપથી જે મનુષ્ય નીલકંઠ પક્ષિની સમાન વર્ણવાળુ ખાટું મૂત્ર ત્યાગ કરે છે તેને નીલ પ્રમેહી જાણવો જોઈએ. ૨૫

રક્તમેહીનાં લક્ષણ.

विषंलवणमुष्णश्चरक्तंमेहतियोनरः । पित्तस्यपरिकोपेनतंविद्याद्रक्तमेहिनम् ॥२६॥

પિત્તના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર આમળાંબવાળું, ખારું, ગરમ તથા લાલ વર્ણનું હોય તેને રક્ત પ્રમેહી જાણવો જોઈએ. ૨૬

મંજીષ્ટામેહીનાં લક્ષણ.

मञ्जिष्ठारुपियोऽजस्रंभृशंविषंप्रमेहति । पित्तस्यपारकोपात्तंविद्यान्माञ्जिष्ठमेहिनम् २७

પિત્તના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર હંમેશાં મંજીષ્ટના સરખું રંગવાળું તથા દુર્ગંધિત હોય તેને મંજીષ્ટા પ્રમેહી જાણવો જોઈએ. ૨૭

હરિદ્રા મેહીનાં લક્ષણ.

हरिद्रोदकसङ्काशंकटुकंयःप्रमेहति । पित्तस्यपारिकोपात्तुविद्याद्धारिद्रमेहिनम् ॥

इतिषट्प्रमेहाःपित्तप्रकोपनिमित्तान्याख्याताः ॥ २८ ॥

પિત્તના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર હળદરના પાણીની માફક રંગવાળું તથા કડવું હોય તેને હારિદ્રક પ્રમેહવાળો જાણવો જોઈએ. આ પ્રકારે પિત્તના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલ છ પ્રમેહોનું કથન કર્યું. ૨૮.

इति पित्तजनित षट् प्रमेहाः

वात प्रमेहनां कारण.

कटुककषाय तिक्तरुक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचना-
तियोगसन्धारणानश्ननाभिघातातपोद्वेगशोकशोणिताभिषेकजागरणविषमशरीर-
न्यासानभ्युपसेवमानस्यतथात्मकशरीरस्यैवक्षिप्रंवायुःप्रकोपमाद्यते । सप्रकुपित-
स्तथात्मकेशरीरेविसर्पन्यदावसामादायमूत्रवहानिस्रोतांसिप्रतिपद्यतेतदावसामेह-
मभिनिर्वर्त्तयति ॥ २९ ॥

કડવાં તુરાં, તિખાં, રૂક્ષ, લઘુ તથા ઠંડી વસ્તુઓના અધિક સેવનથી, મૈથુન, વ્યાયામ ઉલટી, જીલામ, આસ્થાપન, તથા શિરોવિરેચનના અતિયોગથી મળ મૂત્રાદિના વેગોને રોકવાથી, અનશનથી, વાગવાથી, તાપના ખુબ સેવનથી, ઉદ્વેગ તથા શોકથી, ખુબ લોહિ કઠાવવાથી, રાત્રિમાં જાગવાથી, અને શરીરને વિષમતા પૂર્વક રાખવાથી વાત પ્રકૃતિ-વાળાની વાયુ જલ્દી કોપિત થઇને, શરીરમાં વિચરણ કરીને જ્યારે ચરખીથી માંડીને મૂત્ર વહેનાર નસોમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે વસા પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯.

મળ્લ મેહુતું કારણુ.

યદાપુનર્મજ્જનમૂત્રવસ્તાવાકર્ષતિતદામજ્જા મેહમભિનિર્વર્તયતિ ॥ ૩૦ ॥

ફરી તે જ્યારે મળ્લને મૂત્ર અસ્તિના સ્થાનમાં લાવે છે ત્યારે મળ્લ મેહને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

હસ્તિ મેહુતું કારણુ.

યદાલસીકામૂત્રાશયેઽભિવહન્મૂત્રમનુબન્ધંચ્યોતયતિકસીકાતિવહુત્વાદ્વિક્ષેપના-
શ્ચવાયોઃસ્વલ્વસ્યાતિમૂત્રપ્રવૃત્તિસઙ્ગકરોતિ, તદા સમત્તઙ્વગજઃક્ષરત્યજત્સંત્રમવે-
ગંતંહસ્તિમેહિનમાચક્ષતે ॥ ૩૧ ॥

જ્યારે લસિકા ધાતુને મૂત્રાશયમાં લેઇ જઇને મૂત્રની સાથે બહાર કાઢે છે અને લસીકા બહુ હોવાથી તથા વાયુના વિક્ષેપણુ ગુણથી બહુજ મૂત્ર નિકળે છે ત્યારે મનુષ્ય મત-
વાળા હાથીની સમાન વેગ વિના મૂત્રે છે તેને હસ્તિ પ્રમેહ કહે છે. ૩૧

મધુ મેહુતું કારણુ.

ઓજઃપુનર્મધુરસ્વભાવંતદૂરોક્ષ્યાદ્વાયુઃકષાયત્વેનાભિસંમૃજ્યઃ પૂત્રાશયઽપિતતદા-
મધુમેહિનં કરોતિ ॥ ૩૨ ॥

સ્વભાવથી મધુર, ઓજ ધાતુને જ્યારે રક્ષતાથી વાયુ કષાય રસ યુક્ત કરીને મૂત્રા-
શયમાં લાવે છે ત્યારે મધુ પ્રમેહ થાય છે. ૩૨

વાત પ્રમેહોતું અસાધ્યપણું.

તાનિમાંશ્ચતુરઃપ્રમેહાન્વાતજાનસાધ્યાનાચક્ષતે । મહાત્યયિકદ્વિપ તિપેદ્વોપક્રમત્વા-
તેષામપિ ચ વૈવદગુણવિશેષેણનામવિશેષાઃ ॥ ૩૩ ॥

આ ચારે વાતજ પ્રમેહ, મહાત્યયી (મળ્લ આદિ ગંભીર ધાતુઓને દુષિત કરનાર)
હોવાથી અને ચિકિત્સાની વિરૂદ્ધ હોવાથી અસાધ્ય છે. તેમાં પણ પ્રથમ માફક વાયુના ગુ-
ણોની વિશેષતાથી જુદાં જુદાં નામ છે. ૩૩

તથા ।

વસામેહશ્ચમજ્જમેહશ્ચહસ્તિમેહશ્ચમધુમેહશ્ચેતિ ॥ ૩૪ ॥

જેવાકે વસામેહ, મળ્લમેહ, હસ્તિમેહ, અને મધુમેહ આચાર પ્રકારનાં નામ છે. ૩૪

તत्र શ્લોકાઃ ।

વસામેહીનાં લક્ષણુ.

વાતપ્રમે વિશેષાવેજ્ઞાનાર્થાઃ । વસામિશ્રંવસામશ્ચમૂત્રમેહતિયોનરઃ । વસામેહિન-
માસ્તમસાધ્યંવાતકોપતઃ ॥ ૩૫ ॥

જ્યાં વાત પ્રમેહોને જણવાને માટે આ શ્લોક છે. વાયુના કોપથી જે મનુષ્યનું મૂત્ર

ચરખીથી મિશ્રીત તથા ચરખીની માફક રંગવાળું વારંવાર નીકળે તેને વસામેહ કહે છે. આ વસામેહ અસાખ્ય છે. ૩૫

મળ્મમેહીનાં લક્ષણ.

મજ્જાનંસહમૂષેણમુદુર્મેહતિયોનરઃ । મજ્જામેહિનમાદુસ્તમસાધ્યંવાતકોપતઃ ॥૩૬॥

વાયુના ક્રોપથી જે મનુષ્ય વારંવાર મળ્મ સહિત મૂત્ર ત્યાગ કરે તેને મળ્મમેહી કહે છે તે અસાખ્ય છે. ૩૬

હસ્તિમેહીનાં લક્ષણ.

હસ્તિમેહીનાં લક્ષણમ્ । જલમૂત્રમ્કરતિયોમૃશમ્ । હસ્તિમેહિનમાસ્તમસાધ્યંવાતકોપતઃ ॥૩૭॥

વાયુના ક્રોપથી જે મનુષ્ય મતવાળા હાથીની સમાન નિરંતર બહુજ મૂત્ર ત્યાગ કરે તેને હસ્તિ મેહી કહે છે તે અસાખ્ય છે. ૩૭

મધુમેહીનાં લક્ષણ.

કષાયમધુરંપાણ્ડુરુક્ષમેહતિયોનરઃ । વાતકોપાદસાધ્યંતંપ્રંતીયાન્મધુમેહિનમ્ ॥૩૮॥

વાયુના ક્રોપથી જે મનુષ્ય કવૈલું, મધુર, પાંકુ રંગનું તથા રક્ષ મૂત્ર ત્યાગ કરે તેને મધુ પ્રમેહી ગણવો તે પણ અસાખ્ય છે. ૩૮

ત્રિદોષપ્રમેહાનામવાતપ્રકોપનિમિત્તાઃ । તેષ્વંત્રિદોષપ્રકોપનિમિત્તાવિંશતિપ્રમેહા વ્યાख्याતાઃ ॥૩૯॥

આ ચારે વાયુના ક્રોપથી થનારા પ્રમેહ કહ્યા. આ પ્રકારે વાત, પિત્ત, તથા કફ ત્રણના ક્રોપથી થનાર વીસ પ્રકારના પ્રમેહ કહ્યા. ૩૯.

ત્રિદોષજન્ય પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપ.

તથથા ।

ત્રયસ્તુદોષાઃપ્રક્રુપિતાઃપ્રમેહાનભિનિવર્તયિષ્યન્તસ્માનિપૂર્વરૂપાણિદર્શયન્તિ ॥

જટિલીભાવંકેશુમાધુર્યમાસ્યેકરપાદયોઃસુપ્તતાંદાહમુખતાલુકળ્ઠશોષંપિપાસામાલસ્યંમલશ્ચકાયેકાયચ્છિદ્રેષુપદેહંપરિદાહંસુપ્તતાંચાક્ષેષુષ્ટપદપિપીલિકાભિઃશરીરમૂત્રાભિસરણંમૂત્રેચમૂત્રદોષાન્વિતંશરીરગન્ધંનિદ્રાંતન્દ્રાશ્ચસર્વકાલમિતિ ॥ ૪૦ ॥

વાતાદિક ત્રણે દોષ ક્રુપિત થઇને જ્યારે પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે આ પ્રમાણે પૂર્વરૂપ થાય છે.

જેવાં કે વાળોની જટા બાંધવી, મુખમાં મીઠાપણું, હાથપગમાં સુન્ન તથા દાહ, મુખ, તાળુ તથા કંકેનું સુકાવું, તૃષા, આળશ, શરીરમાં મેલ ઉત્પન્ન થવો, વાળનાં છિદ્રો બંધ થવાં, શરીરમાં દાહ તથા સુન્ન શરીરમાં તથા મૂત્રપર માંખી તથા કીડીયોનું ચઢવું, મૂત્રમાં મૂત્રના દોષો જેની શરીરમાંથી ગંધ આવવી, અને નિદ્રા તથા તંદ્રાની હંમેશાં અધિકતા રહેવી. આ સર્વ પ્રમેહનાં પૂર્વ રૂપ હોય છે. ૪૦

પ્રમેહના ઉપદ્રવ.

ઉપદ્રવાસ્તુસ્વલુપ્રમેહિણાંતૃષ્ણાતીસારજ્વરદાહદૌર્બલ્યારોચકાવિપાકાઃપૂતિમાંસપિ-
ડકાઅલજીવિદ્રઘ્યાદયશ્ચતત્પસક્લાદ્ભવન્તિ ॥ ૪૧ ॥

પ્રમેહવાળાઓને આ પ્રમાણે પીડા થાય છે જેવી કે તૃષ્ણા, ઝાડો, તાવ, બળતરા, દાહ, દુર્બલતા, અરૂચિ, તથા અવિપાક, અને અલ્પ તથા વિદ્રધિ આદિ દુર્ગન્ધિત માંસ રૂપી પીડા (કેલ્લીઓ) ઓ થાય છે. ૪૧

સાધ્ય પ્રમેહોની ચિકિત્સા વિધિ.

તત્રસાધ્યાન્પ્રમેહાન્સંશોધનોપશમનૈર્યથાર્હમુપપાદયેચ્ચિકિત્સેષ્વેતિ ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રમેહોમાં સાધ્ય પ્રમેહોની ચિકિત્સા યથાયોગ્ય સંશોધન તથા ઉપશમનની દ્વારા કરવી. ૪૨

તત્ર શ્લોકાઃ ।

મૃદ્ધમભ્યવહાર્યેષુસ્નાનચંક્રમણાદ્વિષમ્ !

પ્રમેહઃક્ષિપ્રમભ્યેતિનીચદ્રુમપિવાણ્ડજઃ ॥ ૪૩ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે જેવી રીતે નિચેના ઝાડને પક્ષી ઝટ વળગે છે તેવીજ રીતે પુરૂષ ભોજનનો અધિક લોભી અને સ્નાન તથા ચંક્રમણથી રહિત હોય છે તેને પ્રમેહ જલદીથી થાય છે. ૪૩

મન્દોત્સાહમતિસ્થૂલમતિસ્તિગ્ધંમહાશનમ્ ।

મૃત્યુઃપ્રમેહરૂપેણક્ષિપ્રમાદાયગચ્છતિ ॥ ૪૪ ॥

મંદ ઉત્સાહવાળા, બહુજ સ્થૂલ, બહુજ સ્તિગ્ધ, તથા બહુજ ભોજન કરનારા પુરૂષને મૃત્યુ પ્રમેહ રૂપથી જલદી ખેંચી જાય છે. ૪૪

યસ્ત્વાહારંશરીરસ્યધાતુસામ્યકરંનરઃ ।

સેવતેવિવિધાશ્ચાન્યાશ્ચેષ્ટાઃસસુખમશ્નુતે ॥ ૪૫ ॥

જે મનુષ્ય શરીરની ધાતુઓને સમ કરનારી, વસ્તુઓનું ભોજન કરે છે, અને અનેક પ્રકારની દિતકારી ચેષ્ટા કરે છે તે સુખી રહે છે. ૪૫

તત્ર શ્લોકાઃ ।

હેતુવ્યાધિવિશેષાણાંપ્રમેહાણાશ્ચકારણમ્ । દોષધાતુસમાયોગોરૂપંવિવિધમેવચ ॥ ૪૬ ॥ દશશ્લેષ્મકૃતાયસ્માત્પ્રમેહાઃષટ્ચપિત્તજાઃ । યથાકરોતિવાયુશ્ચપ્રમેહાં-શ્ચતુરોબલી ॥ ૪૭ ॥ સાધ્યાસાધ્યવિશેષાશ્ચપૂર્વરૂપાણ્યુપદ્રવાઃ પ્રમેહાણાંનિદાનેઽસ્મિન્ક્રિયાસૂત્રશ્ચભાષિતમ્ ॥ ૪૮ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. હેતુઓની વિશેષતાથી રોગની વિશેષતા, પ્રમેહોનાં કારણ, દોષ તથા ધાતુઓનું મળી જવું, અનેક પ્રકારનાં રૂપ. ૪૬. જેથી કફજ દશ પ્રમેહ, પિત્તજ ૭ પ્રમેહ થાય છે. જે પ્રકારથી બળવાન વાયુ ચાર પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૭. પ્રમેહની સાધ્યતા, તથા અસાધ્યતા, અને પ્રમેહોનાં પૂર્વ રૂપ તથા ઉપદ્રવ, અને પ્રમેહોની

ચિકિત્સાનો સંક્ષેપ આ સર્વ વિષય આ પ્રમેહ નિદાન નામના અધ્યાયમાં લગવાત આત્રે-
ભ્યે કહ્યો છે. ૪૮

इतिअग्निवेश तेतन्त्रोचरकप्रतिसंस्कृतेप्रमेहनिदानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ઇતિ અગ્નિવેશ ત્ર્યેલ અને ચરક સુધારેલ પ્રમેહ નિદાન નામનો
ચતુર્થોધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૪

पंचमोऽध्यायः ।

कुष्ठ (કોઠ) નિદાન.

अथातः कुष्ठानेदं द्रव्या ख्यास्यामइतिहस्माहभगवानात्रेयः ।

હવે અમે કુષ્ટ (કોઠ)ના નિદાનની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. આ પ્રકારે લગવાન આત્રેય-
કે કહેવા લાગ્યા.

કોઠ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ.

सप्तद्रव्याणिकुष्ठानांप्रकृतिर्विकृतिमापन्नानिभवन्ति । तद्यथात्रयोदोषावातपित्तश्ले-
ष्माणः सप्तद्रव्याणिकुष्ठानां प्रकृतिर्विकृतिमापन्नानिभवन्ति । तद्यथात्रयोदोषा-
वातपित्तश्लेष्माणः सप्तद्रव्याणिकुष्ठानां प्रकृतिर्विकृतिमापन्नानिभवन्ति । तद्यथात्रयोदोषा-
पघातविकृता इति एतत्सप्तानां सप्तधातुकमेवं गतमाजननं कुष्ठानामतः प्रभवाण्यभि-
नैर्वर्त्यमानानिकेवलं शरीर एतपन्ति । नचकिञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमि-
त्तम् ॥ १ ॥

પ્રકૃતિના વિકારને પ્રાપ્ત થયેલ સાત દ્રવ્યો કુષ્ટોનાં હોય છે. જેવાં કે પોતાના કાર-
ણથી દૂષિત થયેલા વાત, પિત્ત તથા કફ આ ત્રણ દોષ અને દોષોથી દૂષિત થયેલ ચામડી,
માંસ, લોહિ, તથા લસિકા આ શરીરની સાતે ધાતુ દૂષિત થાય છે. આ પ્રકારે આ સાત
દ્રવ્યોનું વિકૃત થવું એ આ સાત પ્રકારના કુષ્ટોની ઉત્પત્તિનાં કારણ છે. તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ
કુષ્ટ આખા શરીરને સન્તપ્ત કરે છે. એવો કોઈ કોઠ નથી કે જેમાં એકજ દોષનો કોપ
હોય, અર્થાત સર્વ કોઠ ત્રણે દોષવાળા હોય છે. ૧

अस्तितु खलु समानप्रकृतीनामपिसप्तानांकुष्ठानांदोषांशबलविकल्पानुबन्धस्थान-
विभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामाचिकित्सितविशेषः ॥ २ ॥

પરંતુ દોષોના અંશ, બળ, વિકલ્પ, અનુબંધ તથા સ્થાનોના વિભાગથી સમાન પ્રકૃતિ-
વાળા પણ સાત કુષ્ટોની વેદના, વર્ણ, સંસ્થાન, પ્રભાવ, નામ તથા ચિકિત્સામાં વિશેષતા
હોય છે. ૨

કોઠના પ્રકાર.

ससप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा ॥ ३ ॥

कोठ सात प्रकारना, अढार प्रकारना तेमळ असंख्य प्रकारना पणु होय छे. ३.
सात प्रकारना कोठ.

दोषाद्विकल्पवैविकल्पमानाविकल्पमन्त्रविकारानसंख्यानसाध्यभावात्तेषां-
विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्यसप्तविधमेवकुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः॥४॥

अंशांश कल्पनाथी विकल्पित थयेल दोष, रोगाने अनेक प्रकारथी विकल्पित करे छे.
तेना विकल्पोनी गणुनाना असाध्य थवाथी अति प्रसंगने दोषीने सात प्रकारना कुष्ठनुं
वर्णुन करीअे छीअे. ४

कुष्ठोना लेद अने उत्पत्तिनां कारण.

इहवातादिषुत्रिषुप्रकुपितेषूत्वगादींश्चतुरःप्रदूषयत्सुवातेऽधिकतरेकपालकुष्ठमभिनि-
र्वर्त्तते । पित्तेत्वौदुम्बरं श्लेष्मणिमण्डलकुष्ठम् ॥ ५ ॥

अे वातादि त्रये दोष कोपित थवाथी त्वया आदि आरे धातुओ इपित थवाथी, वायुनी
अधिकताथी कपाल नामनो कुष्ठ थाय छे. पित्तनी अधिकताथी औदुम्बर नामनो कोठ थाय
छे अने कङ्कनी अधिकताथी मंडल नामनो कोठ उत्पन्न थाय छे. ५

वातपित्तयोर्ऋष्यजिह्वपित्तश्लेष्मणोःपुण्डरीकंश्लेष्ममारुतयोःसिध्मकुष्ठं सर्वदोषा-
तिवृद्धौकाकणकमभिनिर्वर्त्तते । इत्येवमेषसप्तविधःकुष्ठविशेषोभवति ॥ ६ ॥

वात अने पित्तनी अधिकताथी ऋष्यजिह्व नामनो कोठ थाय छे, पित्त अने कङ्कनी
अधिकताथी पुण्डरिक नामनो कोठ उत्पन्न थाय छे, कङ्क अने वायुनी अधिकताथी सिध्म
नामनो कोठ उत्पन्न थाय छे, अने वातादि त्रये दोषोनी अधिकताथी काकणक नामनो कोठ
उत्पन्न थाय छे. अेवी रीते सात प्रकारना कोठ थाय छे. ६

सचैषभूयोऽतःप्रकृतिवैकल्यनयाभूयसीविकारसंख्यामापद्यते ॥७॥

आ साते प्रकृतिना विकल्पथी अनेक प्रकारना कोठ थाय छे. ७

कोठनुं साधारणु निदान.

तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानंपुनःसमासेनउपदेक्ष्यामः । शीतोष्णव्यत्यासमलानुपूर्वोप-
सेवमानस्यतथासन्तर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यत्यासंचमधुफाणितमत्स्यमूलककाक-
माचीःसततमतिमात्रमप्यजीर्णेसमश्नतश्चिलिचिमश्चपयसाहायनकयवकचीनकोहा-
लककोरदूषमायाणिचाभानिक्षीरदधितक्रकोलकुलत्थमाषातसीयूषकुसुम्भस्नेहव-
न्त्येतैश्चापिसुहितस्यव्यायव्यायामसन्तापानप्युपसेवमानस्यभयभ्रमसंतापोपह-
प्रतिघ्नतःश्लेहांश्चाभिचरतःयुगपत्त्रयोदोषाःप्रकोपमापद्यन्ते । त्वगादयश्चत्वारः
शैथिल्यमापद्यन्ते । तेषुश्लिथलेषुदोषाः प्रकुपिताःस्थानमभिगम्यसन्तिष्ठमाना-
स्तानेवत्वगादांन्दूषयन्तःकुष्ठान्यभिनिर्वर्त्तयन्ति ॥ ८ ॥

હવે સંપૂર્ણ કોઠાનું નિદાન સંક્ષેપથી કહીએ છીએ, જેમકે શરદી અને ગરમીના વિપ-
રિતપણાથી, સ્વાભાવિક અહાર, વિહારનું વિપરિતપણે સેવન કરવાથી, સંતર્પણ તથા
અપતર્પણની વિપરીતતાથી, મદ, રાખ, માછલી, મૂળા, તથા અંધેડી એ સર્વનું અધિક
ભોજન, અજીર્ણમાં ભોજન, દુધની સાથે ચિદચિમ માંછલી ખાવી, હાનનક (ધાન્ય વિશેષ)
યવક, ચીણો, કોદ્રા, આ સર્વ અન્નોનું દૂધ, દહીં, છાસ, ખોર, કળથી, અડદ, અને અળ-
સીની કાંજ તથા કુસુમના તેલની સાથે ભોજન કરવું, અહુજ ભોજન કરીને સ્ત્રી સંગ,
કસરત તથા ગરમીનું સેવન કરવું, ભય, ઠાક તથા તાપથી વ્યાકુળ થઇને સહસા ઠંડા પાણીમાં
પ્રવેશ કરવો, એક વખત કરેલું ભોજન પચ્યા વિના ખીજ વખત વિદાહી વસ્તુઓનું ભો-
જન કરવું, ઉદ્વટીને રોકવી, અને સ્નેહનનું ઘરોઘર ન થવું આ સર્વ કારણોથી વાતાદિ
ત્રણે દોષ કોપિત થઇ ભય છે. અને ત્વચા વિગેરે ચારે ધાતુ શિથિલતાને પ્રાપ્ત થાય છે.
આ શિથિલ ધાતુઓમાં કોપિત થયેલ વાતાદિ દોષ સ્થિત થઇને તે તે ધાતુઓને દુષિત કરીને
કોઠાને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

કોઠાનાં પૂર્વરૂપ.

તન્નેમાનિપૂર્વરૂપાણિ ॥ તદ્યથાઅસ્વેદનમતિસ્વેદનંપારુષ્યમતિશ્લક્ષ્ણતાવૈવર્ણ્યક-
ણ્ઠ્ઠનિસ્તોદઃસુપ્તતાપારિદાહઃપરિહર્ષોલોમહર્ષોસ્વરત્વમુષ્માયનંગૌરવંશ્વયથુર્વાસ-
ર્પાગમનમ્પ્રીક્ષણંકાયચ્છિદ્રેષૂપદાહઃપક્વદગ્ધદષ્ટક્ષતોપસ્થલિતેષ્વતિમાત્રંવેદના-
સ્થલપાનામપિષ્વ ત્રણાનાંદુષ્ટિરસંરોહણશ્ચેતિતેભ્યોઽનન્તરંકુઠાનિજાયન્તે ॥ ૯ ॥

કોઠાનાં આ પ્રમાણે પૂર્વરૂપ થાય છે. જેવાંકે પરસેવાનું ન નિકળવું અથવા પરસેવો વધુ
નીકળવો, શરીરના અવયવોનું કર્કશ થવું, તથા ચિકણું થવું, ચામડીનો રંગ બદલાવો, ખુબ્બી,
નિસ્તોદ (એક પ્રકારની પીડા) શન્યતા, અગતરા, પરિહર્ષ, રોમાંચ, ચામડી ખરક થવી, શરીર-
માંથી ગરમી અધિક નીકળવી, શરીરમાં ભારેપણું, સોજ, વિસર્પ (ઝેરીવા) રોગ થવો,
શરીરના છિદ્રોમાં હંમેશાં અગતરા થવી, શરીરના પાકેલા, બજેલા, કાપેલા, ક્ષત તથા દુટેલા
ભાગમાં અત્યન્ત પીડા થવી; અને નાના નાના ગુમડાંનું દૂષિત થવું, તથા પૂર્ણ ન થવું આ
કુષ્ટોનાં પૂર્વ રૂપ છે, અને તે તથા પછી કોઠ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

કપાલ કુષ્ટનાં લક્ષણ.

તેષામિદંવેદનાવર્ણસંસ્થાનપ્રભાવનામવિશેષવિજ્ઞાનમાતદ્યથા । રુક્ષારુણપરુષાણિ-
વિષમવિસૃતાનિસ્વરપર્યન્તાનિતનૂન્યુદ્વૃત્તબહિસ્તનૂનિસુપ્તસુપ્તાનિહૃષિતલોમાચિ-
તાનિનિસ્તોદબહુલાનિઅલ્પકણ્ઠ્ઠદાહપૂયલસીકાન્યાશુગતિસમુત્થાનાનિઆશુમેદી-
નિજન્તુમન્તિકૃષ્ણારુણકપાલવર્ણાનિકપાલકુઠાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

ત્રણે પ્રકારના કોઠની પીડા, વર્ણ, સંસ્થાન, પ્રભાવ તથા નામોની વિશેષતા આ પ્રકારે
બણવી નેઇએ. જેમકે રુક્ષ, અરુણ વર્ણવાળું, પરુષ, વિષમતાથી ફેલાયલી કિનારો પર
ખુરખુરા પાતળી ચામડીવાળા, સુન્નતા યુક્ત, રોમાંચ યુક્ત સોઇ ધોચાવા જેવી ધણીજ
પીડાવાળી સ્વરૂપ ખુબ્બી, દાહ, પીપ તથા લસીકાયુક્ત જલ્દીથી ઉત્પન્ન થનારા, જલ્દીથી

બિન થનારા, કૃમીથી યુક્ત અને કાળા તથા લાલ કપાલોની માફક વર્ણુ યુક્ત કુષ્ટ કપાલ કુષ્ટ કહેવાય છે. ૧૦

ઉદુમ્બર કુષ્ટનાં લક્ષણુ.

તામ્રા જિતામ્બારોમરાજાંભિરવનદ્વાનિવહુલાનિવહુવહલરક્ત પલસાંકાનિકળ -
ચલેદકોથદાહપાકવન્ત્યાશુગતિસમુત્થાનમેદીનિસસન્તાપક્રિમીણ્યુદુમ્બરફલપ-
ન્નપાન્નુદુમ્બર પ્થાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

તાંઆના રંગવાળા વાળની પંક્તિયોથી વ્યાપ્ત બહુજ લોહી, પીપ તથા લસીકા યુક્ત ખુબ્લી, કલેદ, શોથ, દાહ તથા પાક યુક્ત જલ્દીથી ઉત્પન્ન થનારા સંતાપ તથા ક્રિમિયુક્ત અને પાકા ગુણરના સરખા વર્ણુવાળા કુષ્ટનું ઉદુમ્બર નામ છે. ૧૧

મંડલ કુષ્ટનાં લક્ષણુ.

ક્લિગ્ધાનિગુરુણ્યુત્સેધવન્તિશ્લક્ષ્ણસ્થિરપીનમર્યન્તાનિશુક્લરક્તાવમાસાનિવહુલબ-
હલશુક્લપિન્નિહલતાનીપેશુક્લરોમરાજીસન્તાનાનિવહુકળક્રિમીણિસક્તગતિસમુ-
ત્થાનમેદીનિપરિમળ્હલાનિમળ્હલકુષ્ટાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

ચિકણા, ભારે તથા ઉન્નત કિનારે પર શ્લક્ષણુ, તથા સ્થુલ શુકલ તથા રક્ત વર્ણુ-
વાળા બહુજ જડા, ઘોળા રંગના તથા પિન્નિહલ શ્રાવવાળા, ઘોળા વાળોની પંક્તિયોથી વ્યાપ્ત, બહુજ ખુબ્લી તથા કૃમિયોથી યુક્ત, ધીરે ધીરે ઉત્પન્ન થનારા તથા બિન થનારા મંડલાકાર કુષ્ટને મંડલ કુષ્ટ કહે છે. ૧૨

રૂપ્યજીહ્વા કુષ્ટનાં લક્ષણુ.

પરુષાણ્યરુણવર્ણાનિવહિરન્તઃશ્યાવાનિનીલપીતતામ્રાવમાસાન્યાશુગતિસમુત્થાના-
ન્યલપકળ્હક્રેદક્રિમીણિદાહમેદનિસ્તોદપાકબહુલાનિશ્કોપહતોપમાનવેદનાન્યુ-
ત્સન્નમધ્યાનિતનુપર્યર્યન્તાનિકર્કશપિડકાચિતાનિદીર્ઘપરિમળ્હલાનિરૂપ્યજિહ્વાકુ-
તીનિરૂપ્યજિહ્વાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

કઠોર તથા લાલ વર્ણુના, બહાર અને અંદરનો ભાગ કાળા રંગનો, લીલો, પીળો તથા તાંઆના રંગવાળો, જલ્દી ફેલાનાર, જલ્દી ઉત્પન્ન થનાર, ખસ, કૃમિ, બળતરા, ભેદ, અને પીડા થકને અધિક પાકનાર, સોષ વાગવા જેવી પીડા થવી, વચ્ચેનો ભાગ અધિક ઉંચો નહિ અને કિનારે પર પાતળી કર્કશ ફેલ્લીઓવાળા, મોટા કુંડાળાવાળા અને રીંછની જીભના જેવી આકૃતિવાળા કુષ્ટને રૂપ્યજીહ્વા કુષ્ટ કહે છે. ૧૩

પુન્ડરિક કુષ્ટનાં લક્ષણુ.

શુક્લરક્તાવમાસાનિરક્તપર્યન્તાનિરક્તશિરારાજીસન્તાન્યુત્સેધવન્તિવહુવહલર-
ક્તપૂયલસીકાનિકળ્હક્રિમિદાહપાકવન્ત્યાશુગતિસમુત્થાનમેદીનિપુન્ડરીકપલાશ-
સંકાશાનિપુન્ડરીકાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

જે કોઠ, સફેદ તથા લાલ વર્ણુવાળા અને ગુલાખી વર્ણુવાળા હોય અને કિનારે

લાલ વર્ણની હોય, લાલ વાળવાળી હોય અને ઉંચી હોય, તેમાંથી અધિક લોહિ, પીત્ત તથા લસીકાવાળી ખસ, કૃમિ, બળતરા તથા પાકીને જલ્દી ઉત્પન્ન થનાર તથા બુઢી થનાર અને ઘોળા કમળના પાનની સમાન આકૃતિવાળા કુષ્ટને પુંડરિક કુષ્ટ કહે છે. ૧૪

સિંધુ કુષ્ટનાં લક્ષણ.

પરુષાર્દણવિશીર્ણવહિસ્ત-ન્યન્તઃસ્નિગ્ધાનિશુક્લરક્તાવમાસાનિબહૂન્યલ્પવેદના-
ન્યલ્પકણ્ડુદાહપૂયલસીકાનિલઘુસમુત્થાનાન્યલ્પભેદ-ક્રિમીળ્યલાવુ-પુષ્પસક્કા-
જ્ઞાનિસિંધુ-કુષ્ટાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

જે કોઈ બહારના ભાગમાં કઠોર અને ગળેલી પાતળી ચામડીવાળા, અંદર સિંધુ, ઘોળી તથા લાલ રંગના આભા વાળી બહુજ ફેલાયલી સ્વલ્પ પીડા, ખુન્દી, દાઢ, પીપ તથા લસીકાવાળી ધીરે ધીરે ઉત્પન્ન થનાર સ્વલ્પભેદ તથા કૃમિવાળા અને લોહીના કુલની સમાન રંગવાળા હોય તે સિંધુ કુષ્ટ કહેવાય છે. ૧૫

કાકણુક કુષ્ટનાં લક્ષણ.

કાકણન્તિકાવર્ણાન્યાદૌપશ્ચાત્સર્વકુષ્ટાલે સમન્વિતાનિપાપીયસાંસર્વ-જ્ઞાલેક્ષ-
સમ્ભવેનાનેકવર્ણાનિકાકણકાનીતિકાદ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રથમ લોહીના સરખા રંગવાળા, પછી સંપૂર્ણ કુષ્ટોના લક્ષણોવાળા કુષ્ટને કાકણુક કહે છે. ઘણા પાપીઓને સંપૂર્ણ કુષ્ટોનાં લક્ષણો થવાથી અનેક રંગવાળા આ કુષ્ટ થાય છે. ૧૬

કુષ્ટોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

તાન્યસાધ્યાનિસાધ્યાનિપુનરિતરાણિ તત્રયદ સાધ્યંતદસાધ્યતાંનાતિવર્ષતે । સા-
ધ્યંપુનઃકિચ્ચિત્સાધ્યતામતિવર્ષતે ત્વાત્ત્વચારાત્ ॥ ૧૭ ॥

આ કુષ્ટ (કાકણુક) અસાધ્ય છે, તે સિવાયના બીજા છ કુષ્ટો સાધ્ય છે. જે અસાધ્ય છે તે પોતાની અસાધ્યતાને છોડતા નથી. કોઈ કોઈ સાધ્ય કુષ્ટ પરંતુ ન પાળવાથી કદાચિત સાધ્યતાને છોડીને અસાધ્ય થઈ જાય છે. ૧૭

સાધ્યાનીહષ્ટ્કાકણુકવ્યાનિઅચિકિત્સ્યમાનાનિઅપચારતોવાદાષૈરભિષ્યન્દ-
માનાનિઅસાધ્યતામુપયાન્તિ ॥ ૧૮ ॥

કાકણુક કુષ્ટના સિવાય બીજા જે છ કુષ્ટ સાધ્ય છે તે ચિકિત્સા ન કરવાથી અથવા કુપથ્યથી દોષીત થઈને અભિષ્યન્દી થઈને અસાધ્ય થઈ જાય છે. ૧૮

ઉપેક્ષિત કુષ્ટનું ફળ.

સાધ્યાનામપિશુપેક્ષમાણાનામેષાંત્વદ્ભાંસજોગિતલ-સીકાકાથલેક્ષંત્વદ્ભાંસઃક્રિમ-
યોઽમિમૂર્છન્તિ । તેમક્ષયન્તોત્વગાદીનદોષાન્પુનર્દુષયન્તઃશ્મા-પદ્રવાનપૃથક્પૃથ-
ગુત્યાપયન્તિ ॥ ૧૯ ॥

સાધ્ય કુષ્ટોની પણ ચિકિત્સા ન કરવાથી (દવા ન કરવાથી) ચામડી, માંસ, લોહિ,

लक्ष्मीका, डोय, क्लेद तथा परसेवाधी कृमि वधी न्यय छे अने आमडी विगेरेने लक्ष्म्यु करतां करतां अने दोषोने दूषित करतां करतां जुद्ध जुद्ध आ उपद्रवोने उत्पन्न करे छे. १८

प्रकृषित दोषोना उपद्रव.

ततोवातःश्यावारुणपरुषवर्णतामपिचरौक्ष्यशूलशोथताद्वेदहर्षसङ्काषायासस्त-
म्भसुप्तिभेदमङ्गान् । पित्तंपुनर्दाहस्वेदक्लेदकोथकण्डूस्त्रावपाकरागान् । श्लेष्मात्व-
स्यचैत्यशैत्यस्रैर्घ्न्युष्णगौरवोत्सेधोपस्नेहोपलेपान् । क्रिमयस्त्वगादींश्चतुरःशि-
राःस्त्रायून्यस्थीन्यपिचतरुणानिखादन्ति ॥ २० ॥

ते कृमिओधी दूषित थयेव त्वया विगेरेमां वायु कोषित थधने काण्मश, अश्नुता, कठोरता, इक्षता अने शण, शोथ, तोड, कम्प, रोम, हर्ष, सङ्काय, आयास, स्तम्भता, शून्यता अने सोयो घोयावा जेवी पीडा उत्पन्न करे छे. कोषित पित्त, अणतरा, परसेवा, क्लेद, सडो, पुण्डी, स्त्राव, पाक अने लास रंगने उत्पन्न करे छे. अने कङ्क कोषित थधने शीतता, स्थिरता, पुण्डी, भारेपण्णु, कुष्टमां उंवापण्णु, यिकाश, उपलेपने प्रकट करे छे. अने ते वधेवा कृमि, त्वया, मांस, लोडि, लसीका, शिरा, स्नायु अने पुष्ट हाडकांवे पण्णु भावानो आरंभ करे छे. २०

कोषित दोषोमां उपद्रव.

अस्यामवस्थायामुपद्रवाःकुष्ठिनस्पृशन्ति । तद्यथा—पस्रवणमङ्गभेदःपतनान्यङ्गाव-
यवानांतृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाश्चतद्विधमसाध्यंविद्यादिति॥२१

जेवी अवस्थांमां कुष्टवाणाने आ प्रमाणे दुःख थाय छे. जेवां के पीपनो स्त्राव अंजोमां भेदन, आंगणी विगेरेनुं गणी ननुं, तरस, ताव, अडो, अणतरा, दुर्बलता, अश्न्यि अने अन्ननुं न पयनुं धियादि असाध्य उपद्रव थाय छे. २१

तत्र श्लोकाः ।

साध्योऽयमितियः पूर्वैनरोगमुपेक्षते ।

सकिञ्चित्कालमासाद्यमृतएवावबुध्यते ॥ २२ ॥

तेमां आ श्लोक छे के जे मनुष्य रोगने साध्य समज्जवा छतां प्रथमथीन रोगनी दरकार करता नथी ते केदलाक वषत पधी मृत्युने प्राप्त थाय छे. २२

यस्तुप्रागेवरोगेभ्योरोगेषुतरुणेषुच ।

भेषजंकुरुतेसम्यक्सचिरंसुखमश्नुते ॥ २३ ॥

अने जे मनुष्य रोगोना पूर्व रूपमां अथवा रोग थया पधी पण्णु नस्ती औषध करे छे ते अण्णु वषत सुधी शरीरना सुषोने सुखपूर्वक भोगवे छे. २३

यथास्वल्पेनयत्नेनच्छिद्यतेतरुणस्तरुः ।

सएवातिमहद्भुस्तुनमुच्छेद्यतमोभवेत् ॥ २४ ॥

વમવિકારોઽપિતરુગઃસાધ્યતેસુસ્વમ્ ।

વિવૃદ્ધઃસાધ્યતેકૃચ્છ્રાદસાધ્યોવાપિજાયતે ॥ ૨૫ ॥

જેમ નાનાં વૃક્ષ થોડાજ યત્નથી કપાઈ જાય છે અને તે વધી જવાથી સુખ પૂર્વક કાપવા યોગ્ય રહેતાં નથી ૨૪. તેવીજ રીતે તે રોગ પણ અળવાન થતા પહેલાંજ સુખ સાધ્ય હોય છે અને વધી જવાથી કષ્ટ સાધ્ય અને અસાધ્ય થઈ જાય છે. ૨૫

સંખ્યાદ્યાગિદ્યાશ્ચહેતવઃપૂર્વલક્ષણમ્ ।

રૂપાણ્યુપદ્રવાશ્ચોક્તાઃ કુષ્ઠાનાંકૌષ્ટિકેપૃથક્ ॥ ૨૬ ॥

કુષ્ટ નિદાન નામના આ અધ્યાયમાં લગવાન આત્રેયજીએ કુષ્ટોની સંખ્યા, દ્રવ્ય, દોષ, નિદાન, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ, તથા ઉપદ્રવ આ સર્વ બુદ્ધાં બુદ્ધાં કર્યાં છે. ૨૬.

इति आग्नेवेन्द्रतेतन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ૫ ॥

ઇતિ અગ્નિવેદે તે તન્ત્રે ચરક પ્રતિસંસ્કૃતે કુષ્ટ નિદાન નામનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૫.

षष्ठोऽध्यायः ।

श्लेष्म निदानम् । — ૨૦૧૫૬મા નિદાન.

अथातः श्लेष्मनिदानं व्याख्यास्यामइतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે શ્લેષ્મ (૨૦૧૫૬મા)ના નિદાનની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એવું આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

श्लेष्मिणा व्यायतનોની સંખ્યા.

इहखलुचत्वारिश्लेष्मस्यायतनानि । तद्यथासाहसंसन्धारणंक्षयोविषमाशनमिति ॥ ૧ ॥

આ શરીરમાં શ્લેષ્મ (૨૦૧૫૬મા) રોગ ચાર કારણથી થાય છે જેવા કે સાહસ, સંધારણ (મળ મૂત્રાદિના વેગને રોકવો), ક્ષય અને વિષમાસન. (૧)

સાહસનું વર્ણન.

તત્રયદુક્તંસાહસંશ્લેષ્મસ્યાયતનમિતિતદનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ । યદાપુરુષોદુર્બલોહિસન્વલવતાસહવિગૃહ્ણતિઅતિમહતાવાધનુષાવ્યાયચ્છતિજલપતિવાતિમાત્રમતિમાત્રંવાભારદ્વદ્વહાતેઅપ્સુવાપ્સુવતેચાતિદૂરમૃત્સાદનપદાઘાતનેવાતિપ્રગાઢમાસેવતેઅતિપ્રકૃષ્ટંવાધ્વાનંદ્રુતમભિપતતિઅભિહન્યતેવાન્યદ્વાકિશ્ચિદેવંવિધંવિષમમતિમાત્રંવાવ્યાયામજાતમારભ તેતસ્યાતિમાત્રેણકર્મણાઉરઃક્ષણ્યતેતસ્યઉરઃક્ષતમુપપ્સુવતેવાયુઃ । સતત્રાવસ્થિતઃશ્લેષ્માણમૂરઃસ્થમુપસંગૃહ્ણશ્લેષ્યનિવિહરત્યૂર્ધ્વમથસ્તિર્ય્યેક્ચ ॥ ૨ ॥

આ ચારે નિદાનોમાં સાહસ કે જેને શ્લેષ્મનું કારણ કહેલું છે, તેનું વ્યાખ્યાન કરીએ

છીએ. જ્યારે દુર્બળ પુરૂષ બળવાનની સાથે મક્ષયુદ્ધાદિક કરે છે, અથવા બહુજ બારે વળન ઉઠાવે છે ત્યારે પાણીમાં બહુજ તરે છે, પગોથી બહુજ બારે વસ્તુઓને ટૂલે છે, જલ્દી જલ્દી બહુજ દુર સુધી ચાલે છે, દ્વેષ કરે છે. અને આ પ્રકારના બીજા વ્યાયામાદિક કાર્ય બહુ કરે છે તેને આ સાહસી કાર્યોથી હૃદય ક્ષત થઇ જાય છે અને આ ઉરક્ષત-માં વાયુ ઉપદ્રવ કરે છે અને ત્યાં સ્થિત થઇને ત્યાંના કફની સાથે સુકાઇને ઉપર નિચે તથા વાંકા વિચરણ કરે છે. ૨

વાયુનું કર્મ.

યોઽશસ્તસ્યશરીરસન્ધીન્આવિશતિતેનજૃમ્ભાક્કમર્દોઞ્વરશ્ચોપજાયતે । યસ્ત્વામા-
શ્ચયમુપૈતિતેનરોગાભવન્તિરસ્યાઅરોચકશ્ચ । યઃકણ્ઠમ્પઘટેકણ્ઠસ્વનમ્મુદ્ધ્વંસતે-
સ્વરશ્ચાવસીદતિયઃપ્રાણવહાનિસ્રોતાંસ્યેતિતેનશ્વાસઃપ્રતિશ્યાયશ્ચોપજાયતે । યઃશિ-
રસ્યવતિષ્ઠતેશિરસ્તેનોપહન્યતે ॥ ૩ ॥

આ વાયુને જે અંશ શરીરના સાંધામાં પ્રવિષ્ટ થાય છે તેથી જંબાઇ, અંગમર્દ, તથા તાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો જે અંશ આમાશયમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી હૃદય સંબંધી રોગ તથા સ્વર ભંગ થાય છે, જે અંશ પ્રાણવાયુનું વહન કરનાર નસોમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેથી શ્વાસ (દમ) તથા પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને જે અંશ માથામાં પ્રાપ્ત થાય છે તેથી માથાનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

તતઃક્ષણનાશ્ચૈવોરસ્તોવિષમગતિત્વાચ્ચવ્યોઃકણ્ઠસ્યોદ્ધ્વંસનાત્ કાસઃસંજાયતે ।
કાસમ્પસન્નાદુરસિક્ષતેસશોણિતંઘ્રીવતિશોણિતાગમાશ્વાસ્યદૌર્ગન્ધ્યમુપજાયતેપ્વમેતે
સાહસમ્પ્રભવાઃ સાહસિકમ્પદ્રવાઃસ્પૃશન્તિ ॥ ૪ ॥

તે ઉપરાંત હૃદયમાં ધા થવાથી, વાયુની વિષમગતિથી અને કંક ૬ સથી ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ખાંસીની દ્વારા ક્ષતના વધવાથી યુકમાં લોહી આવવા લાગે છે. અને લોહી નીકળવાથી દુર્ગન્ધી આવવા લાગે છે. આ પ્રકારે સાહસને લીધે અનેક ઉપદ્રવ સાહસીને થાય છે. ૪

શોષમાં ઉપદ્રવ.

તતઃસોઽપ્યુપશોષણૈરૈતૈરુપદ્રવૈરુપદ્રુતઃશનૈઃશનૈરુપશુષ્યતિ । તસ્માત્પુરુષોમતિમાન્વ-
લમાત્મનઃસમીક્ષ્યતદનુરૂપાણિકર્માણ્યારભેતર્કર્તુમ્ । બલસમાધાનંદિશરીરંશરીર-
મૂલશ્ચપુરુષઈતિ ॥ ૫ ॥

ત્યારે તે શોષકારી પુરૂષ આ ઉપદ્રવોથી વ્યાકુલ થઇને ધીરે ધીરે સુકાતો જાય છે. તેથી બુદ્ધિમાન પુરૂષ પોતાના બળને જોઇને તેને અનુકુળ કાર્યોનો પ્રારંભ કરે છે કેમકે શરીર એ બળના આશ્રિત રૂપ છે અને પુરૂષનું મૂળ એ શરીર છે. ૫

તત્ર શ્લોકાઃ

સાહસંવર્જયેત્કર્મરક્ષન્જીવિતમાત્મનઃ ।

જીવન્દિહૃષ્ણાસ્ત્વઠ્ઠકર્મણઃફલમશ્રુતે ॥ ૬ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. પોતાના પ્રાણુની રક્ષા ઇચ્છનારા પુરૂષે સાહસનો ત્યાગ કરવો કેમકે જીવતો પુરૂષ કર્મોના વાંચ્છિત ફળને ભોગવે છે. ૬

સંધારણુજન્ય શોષનું વર્ણન.

સન્ધારણંશોષસ્યાયતનમિતિયદુક્કંતદનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ । યદાપુરુષોરાજસમીપેભર્ત્વ-
સમીપેવાગુરોર્વાપાદમૂલેઘૂતસમાંસભાજયન્ત્રીમધ્યંવાનુપ્રવિશ્યયાનૈર્વાપ્યુચ્ચાવચૈર્ગ-
ચ્છન્મયાત્પસંગાઢ્ઠીમત્વાદ્ઘૃણિત્વાદ્વાનિરુણઢ્ઠયાગતાનિવાતમૂત્રપુરીષાણિતસ્ય-
સસન્ધારણાદ્વાયુમકોપમાપદ્યતે ॥ ૭ ॥

સંધારણુ શોષના નિદાનનું કથન કર્યું છે. હવે તેની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. ન્યારે પુરૂષ રાજની પાસે, પોતાના ઉપરીની પાસે, ગુરૂઓની પાસે, ઘુતસભામાં કે સ્ત્રીઓની વચમાં હોય છે, અથવા ઉંચી નીચી સવારીઓપર ચઢીને, એસે છે અથવા તો ખીકથી, કાઠ પ્રસંગથી, લગ્નથી અથવાતો નિંદાથી ઉપસ્થિત થયેલ વાયુ, મૂત્ર તથા મળના વેગોને શેકે છે આરે તે પ્રકારે વેગોને શેકવાથી તેનો વાયુ કોપિત થાય છે. ૭

સપ્રકુપિતઃપિત્તશ્લેષ્માણૌસમ્પ્રુદીર્યાર્દ્ધમધસ્તિર્યઃકૃચવિહરતિ :તતશ્ચાંશવિશેષેજપૂ-
ર્વવચ્છરીરાવયવવિશેષંપ્રવિશ્વશૂલંજનયતિ મિનત્તિપુરીષમ્પુચ્છોષયતિવા, પાર્શ્વ-
ચામિરુજતિઘૃહ્ણાત્યંસૌકઠમુરશ્ચાવધમતિશિરશ્ચોપહન્તિ, કાસંશ્વાસંઝ્વરંસ્વરભેદ-
પ્રતિશ્યાયશ્ચોપજનયતિ ॥ ૮ ॥

કોપિત થયેલ વાયુ, પિત્ત અને કફને વધારીને ઉપર નીચે તથા વાંકા હરે ફરે છે. ઉપરાંત અંશની વિશેષતાથી શરીરના કાઠ ભાગમાં પ્રથમની માફક પ્રવેશ કરીને શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે, મળને ફાડી નાંખે છે, અને સુકવી દે છે, પાંસળીયોમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, ખાંધને જકડી નાંખે છે, કંઠ તથા વક્ષઃસ્થલમાં ફૂક ઉત્પન્ન કરે છે, માંથામાં પીડાકરે છે અને ખાંસી, તાવ, સ્વરલંગ તથા પ્રતિસ્થાયને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

તતઃસોઽપ્યુપશોષણૈરૈતૈરુપદ્રવૈરુપદ્ધુ તઃશનૈઃશનૈરુપશુષ્યતિ । તસ્માત્પુરુષોમાતેમાના-
ત્મનઃશરીરૈષ્વેવયોગક્ષેમકરેષુપ્રયતેતવિશેષેણશરીરંશ્ચસ્યમૂલંશરીરમૂલશ્ચપુરુષઈતિ॥૯॥

તે પછી તે પુરૂષ તે શોષકારી ઉપદ્રવોથી વ્યાકુલ થઈને ધીરે ધીરે સુકાઈ જાય છે, જેથી બુદ્ધિમાન પુરૂષે શરીરના યોગ ક્ષેમમાં વિશેષ યત્ન કરવો કારણકે શરીરજ યોગક્ષેમનું મૂળ છે, અને શરીરજ પુરૂષના મૂળ રૂપ છે. ૯

તત્રશ્લોકઃ ।

સર્વમન્યત્પરિત્યજ્યશરીરમનુપાલયેત્ ।

તદભાવેહિભાવાનાંસર્વાભાવઃશરીરિણામિતિ ॥ ૧૦ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. મનુષ્યે ખીજી સર્વ વાતોનો ત્યાગ કરીને પ્રથમ શરીરનું જ પાલન કરવું કેમકે શરીરના અભાવમાં શરીરિયોની સર્વ વાતોનો અભાવ થઈ જાય છે. ૧૦

क्षय शोषतुं वर्णन.

क्षयःशोषस्यायतनमितियदुक्तंतदनुव्याख्यास्यामः! यदापुरुषोतिमात्रंशोकचिन्ता-
परीतहृदयोभवति, ईर्षांत्कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वासमाविश्यते, कृशोवासनरुक्षान्न-
पानसेवीभवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारोवाआस्तेतदातस्यहृदयस्थायीर-
सःक्षयमुपैति । सतस्योपक्षयात्संशोषं प्राप्नोतिअप्रतीकाराच्चांनुबध्यतेयक्ष्मणायथो-
पदेक्ष्यमाणरूपेण ॥ ११ ॥

शोषतुं कारणु क्षय छे अने क्वं तेतुं हवे व्याख्यान कहीअने छीअने. न्यारे पुरष हृदयमां
अत्यंत शोक अने चिन्ताथी व्याप्त होय छे, अथवा धृष्ट्या, उत्कंडा, लय तथा क्रोधादिकाथी
मुक्ता होय छे, या सुकाधने सुकां अन्न पानतुं सेवन करे छे, या दुर्बलाकृति थधने उपवास
अथवा अल्पाहार करे छे त्यारे तेना हृदयमां स्थित थयेल रसक्षीणु थध न्यय छे, रसना
क्षीणु थवाथी ते सुकाय छे अने न्स्टीन तेनी चिकित्सा न करवाथी आगण कहेवामां
आवशे ते यक्ष्मा रोगथी युक्त थाय छे. ११

यक्ष्मा थवानी रीत.

यदापुरुषोऽतिहर्षात्प्रसक्तभावःस्त्रीषुअतिप्रसङ्गमारभतेतस्याति प्रसङ्गाद्रेतःक्षयमु-
पैतिक्षयमपिचोपगच्छतिरेतसियदिमनःस्त्रीभ्योनैवास्यनिवर्त्ततेअतिप्रवर्त्ततेएवतस्या-
तिप्रणीतसङ्कल्पस्यमैथुनमापन्नमानस्यशुक्रंनप्रवर्त्ततेअतिमात्रोपक्षीणत्वात् । अथा-
स्यवायुर्व्यायच्छमानस्यैवधमनीरनुप्रविश्यशोणितवाहिनीस्ताभ्यःशोणितं प्रच्याव-
यतितच्छुक्रक्षयाच्छुक्रमार्गेणशोणितं प्रवर्त्ततेवातानुसृतलिंगम् ॥ १२ ॥

न्यारे पुरष अत्यंत हर्षथी स्त्रीयोमां आसक्त थधने अहुन स्त्रीसंग करे छे त्यारे
धनु प्रसंगाने लीधे तेना वीर्यने क्षय थवा न्यय छे. वीर्य क्षीणु थवा छतां पणु ने
तेतुं चित्त स्त्रीयोथी छुटतुं नथी अने ते अत्यंत आसक्त थधने इरी स्त्रीसंगमां प्रवृत्त
थाय छे त्यारे अत्यंत क्षीणु थध न्वाथी वीर्य आवतुं नथी, परंतु स्त्रीसंग करती वप्पते
वायु, लोहितने इरवानी नाडीयोमां प्रवेश करीने ते नाडीयोमांथी लोहितने लावे छे न्थी
वायुना लक्षणेवाणुं ते लोहीन वीर्यना क्षीणु थध न्वाने लीधे वीर्यना स्थानमांथी
नीकने छे. १२

अथास्यशुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्चसन्धयःशिथिलीभवन्ति । रौक्ष्यमुपजायते ।
भूयः शरीरेदौर्बल्यमाविशतिवायुः प्रकोपमापद्यते । समकुपितोऽवशकंशरीरमनु-
सर्पन्परिशोषयतिमांसशोणितेप्रच्यावयतिश्लेष्मपित्तसंरुजतिपार्श्वेचावगृह्णात्यंसौ-
कण्ठमुद्धंसयतिशिरश्लेष्माणमुपक्लिश्यप्रतिपूरयतिश्लेष्मणासन्धींश्चप्रपीडयन्करो-
त्यङ्गमर्दमरोचकाविपाकौचपित्तश्लेष्मोत्कृशात्प्रतिलोमगत्वाच्चवायुर्ज्वरंकासंस्वर-
भेदं प्रतिश्यायश्चोपजनयति ॥ १३ ॥

અને એ પ્રમાણે વીર્યના ક્ષય થઇ જવાથી તથા લોહિના નીકળવાથી સાંધા શિથીલ થાય છે, રક્ષતા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી શરીર દુર્બળ થઇ જાય છે, અને વાયુ ક્રોપિત થાય છે તે ક્રોપિત થયેલ વાયુ તે દુર્બળ શરીરમાં વિચરણ કરનાર માંસ તથા લોહિને સુકાવે છે. કફ તથા પિત્તને ઉભેરે છે, પાંસળીમાં પીડા કરે છે, સાંધા જકડાય છે, માથાના કફને ઉભેરીને તેને કફથી પૂર્ણ કરી દે છે, સાંધામાં પીડા કરીને અંગમર્દને ઉત્પન્ન કરે છે, અને પિત્ત કફના ઉભરવાથી, તથા ઉલ્કટાગમનથી તાવ, ખાંસી, સ્વરભેદ તથા પ્રતિસ્થાયને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૩

વીર્યના રક્ષણને માટે ઉપદેશ.

તતઃસૌડ્વ્યુપશોષણૈરૈસ્પદ્રવસ્પદ્વૃતઃશ્નૈઃશ્નૈરુપશુષ્યતિ । તસ્માત્પુરુષોમતિમાના-
ત્મનઃશરીરમનુરક્ષઞ્ચુક્રમનુરક્ષેત્ । પરાલ્લેષાફલનિર્વૃત્તિરાહારસ્યેતિ ॥ ૧૪ ॥

તે પછી શોષકારી આ ઉપદ્રવોથી વ્યાકુલ પુરુષ ધીરે ધીરે સુકાય છે જેથી બુદ્ધિમાન પુરુષે શરીરની રક્ષાને માટે વીર્યની રક્ષા કરવી કેમકે આ વીર્યજ ભોજન કરવાની મુખ્ય ક્ષણ સિદ્ધિ છે. ૧૪

તत्र श्लोकाः ।

आहारस्यपरंधामथુક્રંતદ્રક્ષ્યમાત્મનઃ ।

ક્ષયેહ્યસ્યવહૂન્રોગાન્મરણંવાનિચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે, આહારનું મુખ્ય તેજ વીર્ય છે. તેથી તેનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. કેમકે તેના ક્ષીણ થઇ જવાથી બહુજ રોગ થાય છે અને મૃત્યુ થઇ જાય છે. ૧૫

विषमासननुं वर्णन.

विषमाशनशोषस्यायतनमितियदुक्तंतदनुव्याख्यास्यामः । यदापुरुषःपानाशनभ-
क्ष्यलेह्योपयोगानप्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानासे-
वतेतदातस्यवातपिचश्चेष्माणोवैषम्यमापद्यन्ते । तेविषमाःशरीरमनुपसृत्ययदास्रो-
तसांमूखानिप्रतिवार्य्यवतिष्ठन्तेतदाजन्तुर्यदाहारजातमाहरति तदस्यमूत्रपुरीष-
मेवोपचीयतेभूयिष्ठम्, नान्यस्तथाशरीरधातुःसपुरीषोपष्टम्भाद्वर्त्तयति ॥ १६ ॥

શોષનું કારણ વિષમાસન છે એવું જે કહ્યું તેની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. જ્યારે પુરુષ, પાન, અશન, ભક્ષ્ય તથા લેહન વસ્તુઓનો વ્યવહાર પ્રકૃતિ, કરણ, સંયોગ, રાશિ, દેશ કાલ, ઉપયોગ, તથા સંસ્થા એના ઉપશયની વિષમતાથી કરે છે, ત્યારે તેના વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણ દોષો વિષમ થઇ જાય છે. ક્રોપિત થયેલા આ ત્રણ દોષ વિષમ થઇ જાય છે. ક્રોપિત થયેલા આ દોષ શરીરમાં વિચરણ કરીને નસોના મુખોને રોકીને સ્થિત થાય છે. તેથી મનુષ્ય જે કાંઈ ભોજન કરે છે, તેથી બહુજ મુત્ર તથા મળ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરની બીજી ધાતુ વધવા પામતી નથી આવી અવસ્થામાં પુરુષને મળજ અધિક નીકળે છે. ૧૬

तस्माच्छुष्यतोविशेषणरीषमनुरक्ष्यम्, तथासर्वेषामत्यर्यकृशदुर्बलानाम् । त-
स्यानाप्यायमानस्यविषमाश्रितोपायेतदोक्तः पृथक्पृथगुपद्रवैर्युञ्जतोभूयःशरीर-
पक्षापयन्ति ॥ १७ ॥

अथी शोष रोगवाणाञ्चे तथा संपूर्ण अत्यंत पातणा तथा दुर्बल पुत्रोञ्चे मणनी
यत्नथी रक्षा करवी जेधञ्चे, आ विषमासनवाणा शोषरोगीने जे जल्दी आध्यायन (तर-
करवु) न करवाभां आवे तो विषमासनथी वधेला दोष जुद्ध जुद्ध दोषोने उत्पन्न करीने
इरी शरीरने अत्यंत कृश करे छे. १७

तत्रवातःशूलमङ्गमर्दकण्ठोद्धंसनंपार्श्वसंरोजनमंसावमर्दनंस्वरभेदं प्रतिश्यायञ्चोपज-
नयति । पित्तं पुनर्ज्वरं त्वोत्साहं सान्तर्दाहञ्च श्लेष्माण प्रतिश्यायांशेरसो गुरुत्वं कस्त-
रोचकञ्च ॥ १८ ॥

त्यारे आ दोषोभांथी वायु, अंगमर्द, शूल, कंडुध्वंस, पांसणीं तथा भलाभां पीडा,
स्वरभेद तथा जुकामने उत्पन्न करे छे. पित्त, ताव, अतिसार तथा अंदर अणतःने
उत्पन्न करे छे अने कक्ष, जुकाम, आंसी, माथु लारे थवुं तथा अश्मीने उत्पन्न करेछे. १८

स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घृवति । शोणितगमनाच्चस्य दौर्बल्यमुप-
जायते । एवमेते विषमाशनोपचिता दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति ॥ १९ ॥

अने तेथी आंसीने क्षीधे हृदयभां धा पडी ज्वाथी थुंकभां लोडि आववा भांडे छे,
अने लोडि पडवाथी दुर्बलता उत्पन्न थाय छे. आ प्रकारे विषमासनथी वधेला दोष राज
यक्ष्माणे उत्पन्न करे छे. १९

विषमासन-शोषभां कर्तव्यपद्युः.

सत्तरूपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैःशनैरुपशुष्यति । तस्मात्पुरुषोमतिमान् प्रकृ-
तिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयागसंस्थोपशयादविषमाहारमाहरेदिति ॥ २० ॥

शोषकारी आ उपद्रवोथी व्याकुल पुत्र धीरे धीरे सुकाय छे. जेथी बुद्धिमान पुत्रे,
प्रकृति, करण, संयोग, राशि, देशकाल, उपयोग तथा संस्थाना उपशयथी सम अहार करवे २०

तत्रश्लोकाः ।

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात् कालभोजी जितेन्द्रियः । पश्यन्रागान् बहून्
कष्टान् बुद्धिमान् विषमाशनादिति ॥ २१ ॥

तेभां आ श्लोक छे. बुद्धिमान पुत्रे विषमासनथी धला कष्टदायक रोगीनी उत्पत्ति
जल्दीने जितेन्द्रिय थधने योग्य वपते हितकर्ता तथा थोडुं नोन्न करवुं. २१.

राज्यक्षमा नाभवुं कारणु.

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरभ्युपसोधितैर्वातापित्तश्लेष्माण एवप्रकोपमापद्यन्ते ।
ते प्रकृपितानानाविधैरुपद्रवैः चरारं पक्षापयन्ति । तं सर्वरोगाणां कष्टतमं-

ત્વા રાજયક્ષ્માણમાચક્ષતે બિષ્જઃ । યસ્માદ્વા પૂર્વમાસીન્નગવતઃસોમસ્યો-
દુરાજસ્યતસ્માદ્રાજયક્ષમેતિ ॥ ૨૨ ॥

શોષના આચારે નિદાનોતું સેવન કરવાથી વાત, પિત્ત તથા કફ ત્રણે દોષ ક્રોધિત થાય છે અને ક્રોધિત થઇને અનેક પ્રકારના રોગોથી શરીરને સુકાવી દે છે. જેથી વૈદ્યલોક આ શોષ રોગને સંપૂર્ણ રોગોથી અધિક દુઃખકર જાણીને રાજ્યક્ષમા કહે છે, અથવા નક્ષત્ર રાજભગવાન ચન્દ્રમાને આ રોગ પ્રથમ થયો હતો જેથી તેને રાજ્યક્ષમા કહે છે. ૨૨

રાજ્યક્ષમાના પૂર્વરૂપ.

તસ્યેમાનિપૂર્વરૂપાણિ । તદ્યથા—પ્રતિદયાયઃક્ષવથુરભીક્ષ્ણંશ્લેષ્મપ્રસેકોમુખમાધુ-
ર્યમનન્નાભિલાષોન્નકાલેચાયાસોદોષદર્શનમદોષદર્શનમદોષેષ્વલ્પદોષેષુવામા-
વેષુપાત્રોદકાન્નસૂપાપૂપોપદંશપરિવેશકેષુશુક્તવતોહૃદ્યાસસ્તથોલ્લેખનમાહારસ્યા-
ન્તરાન્તરામુખપાદસ્યશોષઃપાણ્યોરવેક્ષણમત્યર્થમક્ષ્ણોઃશ્વેતતાવાહોઃપ્રમાણજિજ્ઞા-
સાસ્ત્રીકામતાતિઘૃણિત્વંબીભત્સદર્શનતાચકાચેસ્વમેહિઅભીક્ષ્ણંદર્શનમનુદકાનામુદ-
કસ્થાનાંશૂન્યાનાશ્ચગ્રામનગરનિગમજનપદાનાંશુષ્કદગ્ધમગ્રાનાશ્ચવનાનાંકૃકલા-
સમગૂરવાનરશુકસર્પકાકોલૂકાદિભિઃસંસ્પર્શનમધિરોહણંવાઅશ્વોષ્ટ્રચરવરાહૈર્યાન-
શ્ચકેશ્ચાસ્થિભસ્મતુષાઙ્ગારરાશીનાશ્ચાધિરોહણમિતિશોષપૂર્વરૂપાણિભવન્તિ ॥૨૩॥

રાજ્યક્ષમાને આ પૂર્વરૂપ થાય છે, જેવાકે જીકામ, વારંવાર છીંક ખાવી, મોઢામાંથી બહુજ કફ નીકળવો, મુખનું મીઠાપણું, જમવાની ઈચ્છા ન થવી, ભોજન વખતે થાક લાગવો, જરા દોષવાળા તથા દોષ વગરના પાત્ર, પાણી, અન્ન, તથા દાળ, ચટણી તથા મશાલાવાળા પદાર્થોમાં દોષ જોવા, ભોજન કરતાંજ ઉલટી થવી, ધીરે ધીરે ભોજનનું ઘટી જવું, મોં તથા પગોનું સુકાવું, વારંવાર હાથોને જોવા, આંખનું ઘોળું થઇ જવું, ભુગ્નઓનું પ્રમાણ જાણવાની ઈચ્છા, મૈથુનની અત્યંત ઈચ્છા, બહુજ તિરસ્કાર થવો, તથા શરીરનું બિખીત્સ થવું, સ્વપ્નામાં વારંવાર સુકાં તળાવ, સુનાં ગામ, નગર, દેશો, વિગેરેને જોવા, સુકાયલા, ખજેલા તથા તુટેલા વનોને જોવા, ગિરગટ, મોર, વાંદરૂં, પોપટ, સાપ, કાગડા, તથા હોલા વિગેરે જીવોનો સ્પર્શ કરવો, ઊંટ, ગધેડું તથા કુકર પર ચઢવું યા તેના પર સ્વારી કરીને ચાલવું અને વાળ, હાડકાં, ભખ્મ, ભૂસુ તથા અંગારાના ઢગલા પર ચઢવું એવાં સ્વપ્નાં જણાય છે. આ સર્વ શોષરોગનાં પૂર્વ રૂપ છે. ૨૩

રાજ્યક્ષમાનાં રૂપ.

અતઃકુર્કુમેકાદશરૂપાણિ । તદ્યથા—શિરસઃપ્રતિપૂરણં કાસઃશ્વાસઃસ્વરભેદઃશ્લે-
ષ્મણસ્છર્દનં શોણિતઘ્રીવનં પાર્શ્વસંરોજનંઅંસાવમર્દોજ્વરઃ અતીસારસ્તથા અરો-
ચક્ર ઇતિ ॥ ૨૪ ॥

આ ઉપરાંત આ અગીયાર લક્ષણુ યક્ષમાનાં થાય છે. જેવાં કે માથું ભરેલું જણાવું,

भांसी, दम, स्वरभेद, कङ्कनी उलटी थवी, थुं'कमां लोहि आववुं, पांसणां अने ખલામાં પીડા થવી, તોડ થવી, ઝાડો તથા અરૂચિ થાય છે. ૨૪

સાધ્યાસાધ્યતા.

તન્નાપરિક્ષીણમાંસશોણિતોબલવાનજાતારિષ્ટઃસર્વૈરપિ શોષલિङ્ગરુપદ્રુતઃ સાધ્યો જ્ઞેયઃ ॥ ૨૫ ॥

જે રાજ્યક્ષમાવાળાને માંસ તથા રૂધિર ક્ષીણ થયું હોય, બળવાન હોય, તથા ખરાબ લક્ષણ ન જણાતાં હોય, તેને ઉપરનાં અગીયાર લક્ષણો થવા છતાં પણ સાધ્ય જાણવો જોઈએ. ૨૫

બલવર્ણોપચયોપચિતો હિ સહિષ્ણત્વાદ્વાયાધ્યૌષધબલસ્ય કામંબહુલિङ્ગોડપ્યલ્પ-લિङ્ગ एवमन्तव्यः ॥ ૨૬ ॥

કેમકે બળ તથા વર્ણની વૃદ્ધિવાળો પુરૂષ, રોગ તથા ઔષધના બળનું સહન કરી શકે છે. જેથી તેનામાં રાજ્યક્ષમાનાં ઘણાં લક્ષણો હોવા છતાં પણ તે સાધ્ય હોય છે. ૨૬

દુર્બલન્ત્વતિક્ષીણમાંસશોણિતમલ્પલિંગમપ્યજાતારિષ્ટમપિવહુલિङ્ગમેવવિચાદસહ-ત્વાદ્વાયાધ્યૌષધબલસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૭ ॥

જે રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) વાળાનાં માંસ તથા લોહિ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, બળ ઘટી ગયું હોય, તેનામાં ગમે તો ક્ષયનાં થોડાં લક્ષણો હોય અને અરિષ્ટ ન ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ તેને સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળો જાણવો કેમકે તે રોગ તથા દવાના બળને સહન કરી શકતો નથી, તેથી તેની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ નહિ. ૨૭

ક્ષणेનહિમાદુર્ભવન્ત્યરિષ્ટાનિ । અન્યનિમિત્તશ્ચારિષ્ટપ્રાદુર્ભવન્તિ ॥ ૨૮ ॥

આવા દરદીને થોડીજવારમાં અરિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે. અને અન્ય નિમિત્તોથી પણ અરિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૮.

તત્રશ્લોકઃ ।

સમુત્થાનશ્ચ લિङ્ગશ્ચ યઃ શોષસ્યાવબુધ્યતે ।

પૂર્વરૂપશ્ચ તત્ત્વેન સરાગ્નઃ કર્તુમર્હતિ ॥ ૨૯ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે કે, જે વૈદ્ય રાજ્યક્ષમાનાં નિદાન (કારણ) પૂર્વરૂપ, તથા લક્ષણોને તત્વથી જાણે છે તે રાગની ચિકિત્સા કરવાને માટે યોગ્ય છે. ૨૯

इति चरकसंहितायां निदानस्थाने शोषनिदानं समाप्तम् ॥ ૬ ॥

ઇતિ ચરકસંહિતાના નિદાનસ્થાનનો શોષ નિદાન નામનો અધ્યાય સમાપ્ત થયો ૬.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

ઉન્માદ નિદાન.

અધોન્માદાનેદાનંવ્યાख्यास्याમ્ इतिह्यस्मात् । भगवानात्रेयः ।

હવે અમે ઉન્માદના નિદાનની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

ઉન્માદના લેહ.

इह खलु पञ्च उन्मादाभवन्ति । तद्यथा—वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः ॥ १ ॥

મનુષ્યના શરીરમાં ઉન્માદ રોગ પાંચ પ્રકારના થાય છે. વાતથી, પિત્તથી, કફથી, સન્નિપાતથી અને આગંતુક કારણથી. ૧

ઉન્માદ રોગી પુરૂષ.

पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्त्तन्ते । तद्यथा—भीरूणामुपक्लिष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणाञ्चमलविकृतोपहितान्यनुचितानि आहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानાંતન્નપયોગવા વિષમમાચરતામન્યાં વા ચેષ્ટાંવિષમાંસમાચરતામત્યુપક્ષીણદેહાનાઞ્ચઘ્યાધિવેગસમુદ્ભ્રમિતાનામુપહતમનસાંવાકામક્રોધલોભહર્ષભયશોકચિન્તોદ્વેગાદિભિઃપુનરભિયાતાભ્યહતાનાંવામનસિરુપહતેબુદ્ધોચપ્રચલિતાયામભ્યુદીર્ણાદોષાઃપ્રકુપિતાહૃદયમુપસૃત્યમનોવહાનિસ્રોતાંસિઆઠ્ઠત્યજનયંતિઉન્માદમ્ । ઉન્માદંપુનર્મનોબુદ્ધિસંજ્ઞાજ્ઞાનસ્મૃતિભક્તિશીલચેષ્ટાચારવિભ્રમંવિચાત્ ॥ ૨ ॥

આ ઉન્માદ રોગ એવા પુરૂષોને જલ્દી થાય છે જે કે ડરકણ, દુષિત સત્ત્વવાળા, ઉત્પન્ન દોષવાળા, મળના વિકારોવાળા, અનુચિત આહારને વિષમતાથી ખાનારા, વિષમતાથી તન્નના પ્રયોગોને કરનારા, અથવા અન્ય વિષમચેષ્ટા કરવાવાળા, બહુજ ક્ષીણ શરીરવાળા, રોગોના વેગથી પ્રાન્તિ થયેલ, કામ, ક્રોધ, લોભ, હર્ષ, ભય, શોક, ચિન્તા તથા ઉદ્વેગ વિગેરેથી બગડેલા ચિત્તવાળા અથવા શસ્ત્રાદિનો ધા થયેલા પુરૂષોને મનમાં વિક્લેપ થવાથી અથવા બુદ્ધિ અચળ થવાથી વધેલા દોષ કોપિત થઈને હૃદયમાં જઈને મનને લઈ જનાર સ્નાયુઓને ઠાંકીને ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે. મન, બુદ્ધિ, સંજ્ઞા, જ્ઞાન, સ્મૃતિ, ભક્તિ, શીલ, ચેષ્ટા તથા આહારના વિભ્રમને ઉન્માદ કહે છે. ૨

ઉન્માદનાં પૂર્વરૂપ.

त येमानेपूर्वरूपाणि । तद्यथाशिरसःशून्यभावः चक्षुषोराकुलतास्वनःकर्णयोरुच्छ्वासस्याधिक्यमास्यसंस्त्रवणमनन्नाभिलाषोऽरोषकाविपाकौहृदयग्रहोऽध्यानाया-

ससम्मोहोद्वेगाश्चास्य ने सततं लाभ षोडशरश्माभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्व दार्दित्वमर्दि-
ताकृतिकरणञ्चव्याधेः । स्वमेघदर्शनमभीक्ष्णंभ्रान्तचलितावस्थितानवस्थिताना-
ञ्चरूपाणामप्रज्ञस्तानाञ्चतिलपीडकचक्राधिरोहणंवातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनंनिम-
ज्जनंकलुषाणामम्भसामावर्त्तेषु चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादा-
नांपूर्वरूपाणि ॥ ३ ॥

उन्मादनां आ पूर्वत्रयं थाय छे. जेवां के शरीरनुं शून्य जल्थावुं, नेत्र ढंकायलां ज-
ल्थावां, डानमां गणुगणुट थवो, अधिक श्वास यढवो, मुष्ममांथी लाण पडवी, भावानी
अनिच्छा, अश्चि, अविद्याक, हृदय जडकावुं, डारण्य विना ध्यान, श्रम, मोह तथा उद्वेगनुं
थवुं, हंभेशां शोभांय (वाण भडा) थवा, ताव, विशेषे डरीने यित्तनुं उन्मत्त थवुं, उद्वेदित
अने अर्दित रोगना जेवी आकृति अनाववी, स्वप्नमां हंभेशां भ्रान्त यलित, अति यंयल
तथा अति लयानक इपोनुं जेवुं, पोताने धांणी पर यढवो जेवो, वायुना भोडरोमां
इसवुं, अगडेला जणमां लभर (यङ्कर) मां डुअवुं, जेवां स्वप्न जल्थावां, अने नेत्रोनुं
यंयण थवुं आ दोषज उन्मादोनां पूर्वत्रयं छे. ३

उन्मादनुं शोणभाषु.

ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिस्तत्रेदमुन्मादविज्ञानं भवति तद्यथा—परिसर्पणमक्षि-
भ्रुवामोष्ठांसहजुहस्तपादविक्षेपणमकस्मात् अनियतानाञ्च सततं गिरामुत्सर्गः
फेनागमनमास्यातस्मितहसितनृत्यगीतवादित्रादिप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंशश्च-
ङ्खशम्भातालश्चब्दा-करणम् असाधना । यानमयानैरलङ्करणमलङ्कारिकैर्द्रव्यै-
र्लोभोऽभ्यवहार्येष्वलम्बेषु । लम्बेषुचावमानस्तीव्रं मात्सर्यं काश्यं पारु-
ष्यमुत्पिण्डतारुणाक्षतावातोपशयविपर्ययासादनुपशयिता चेति वातोन्मादलिङ्गा-
निभवन्ति ॥ ४ ॥

आ लक्षणा उपरांत जेने उन्माद उत्पन्न थाय छे तेने उन्मादनां आ लक्षण थाय छे.
जेवां के आंभ तथा लूकुटियोनुं यंयत्र थवुं, डोड, अला, दाढी, हाथ तथा पगनुं अडरमात
हासवुं, यासवुं, हंभेशां लवरी डरवी, भोंथी शीणु नीकणवुं, डारण्य विना हसवुं, गावुं,
मश्करी डरवी, नायवुं, हाथे वाणुं पगाडवुं, वीणु, शंभ, वांसरी तथा वीजणीना शब्दनुं
हाथथी अनुडरणु डरवुं, जे पदार्थ सवारी डरवा योअ न डोय तेना पर यढवुं, जे वस्तु
धरेणां पडेरवा योअ न डोय तेने धरेणांनी माडक पडेरवुं, लोअनना अत्रभ्य पदार्थोनी
डोल डरवो, अने प्राप्त लोअनना पदार्थोनी त्याग डरवो, अडुअ मत्सरता, कृपता, भेला-
पणुं, आंभोने उंथी यढावी राभवी, आंभोनुं लास थवुं, अने वातने शान्त डरवावाणी
वस्तुओथी प्रतिकुण वस्तुओथी अहित थवुं आ वातज उन्मादनां लक्षण छे. ४

पितोन्मादनां लक्षण.

अमर्षःश्लोषःसंरम्भश्चास्थानेक्षलोलोष्टकाष्ठमुष्टिभिरभिद्रवणंस्वेषांपरेषां वामरुजा-

**યક્ષીતાદ તદ્દામિલાષઃસન્તાપોડતિવેલઃ । તામ્રહરિતહારિત્રતંરજ્વાલતાપિત્તો-
પશ્યવિપર્યાસાદનુપશ્યિતાચેતિપિત્તોન્માદલિંગાનિભવન્તિ ॥ ૫ ॥**

પ્રયોજનવિના આ સહિષ્ણુકતા, ક્રોધ, ગર્વ કરવો, પોતાને તથા પારકા લોકોને શસ્ત્ર-
ટેખલા, લાકડી તથા મુઠ્ઠીથી મારવાને માટે દોડવું, ઠંડી જાયા, જળ તથા ઠંડા અન્નની
ધમ્ધિ, ખહુજ સંતાપ, આંખો તાંખાના રંગ જેવી, હરિત તથા પીળી થવી, નેત્રોમાં
ગભરાટ જણાવો, અને પિત્તમાં સુખકારી વસ્તુઓ કરતાં વિપરિત વસ્તુઓથી અહિત થવું
આ પિત્તજ ઉન્માદનાં લક્ષણ છે. ૫

કરોન્માદનાં લક્ષણ.

**સ્થાનમેકદેશેતૂષ્ણીમ્માવોડલ્પશશ્ચંક્રમણંલાલાશિંઘાણકમસ્રવણમનન્નામિલાષોર-
હસ્કામતાવીમ્તસત્વંશૌચદ્વેષઃસ્વલ્પનિદ્રતાશ્વયથુરાનનેશુક્લસ્તિમિતમલોપદિગ્ધાક્ષ-
તાશ્લેષ્મોપશ્યવિપર્યાસાદનુપશ્યિતાચેતિશ્લેષ્મોન્માદલિંગાદિ ભવન્તિ ॥ ૬ ॥**

એક સ્થળમાં શાંતપણે બેસી રહેવું, થોડું ફરવું, નાકતું દદડવું, લાળ પડવી,
અન્નની અનિચ્છા, એકાન્તની ધમ્ધિ, ખિલતસતા, શૌચ ન જવું, ઓછું ઉઘવું, મોંપર સોજો
આવવો, આંખો ઘોળી, મેઢી તથા સ્થિર થવી, કંઈમાં ક્ષાયદો કરતા વસ્તુઓ કરતાં વિપ-
રિત વસ્તુઓથી અહિત થવું. આ કફજ ઉન્માદનાં લક્ષણ છે. ૬

સન્નિપાતજ ઉન્માદનાં લક્ષણ.

ત્રિદોષલિઙ્ગસન્નિપાતેતસાન્નિપાતિકાંવિદ્યાત્ ।

તમસાધ્યમિત્યાચક્ષતેકુશલાઃ ॥ ૭ ॥

ત્રણે દોષોના લક્ષણોના મળવાથી સન્નિપાતજ ઉન્માદ જણાવો જોઈએ. આને કુ-
શળ વૈદ્ય અસાધ્ય કહે છે. ૭

સાધ્ય ઉન્માદની ઉપક્રમણુ વિધિ.

**સાધ્યાનાન્તુત્રયાણાંસાધનાનિભવન્તિ । તદ્વથા—સ્નેહસ્વેદવમનવિરેચનાસ્થાપ-
નાનુવાસનોપશ્ચમનનસ્તઃકર્મધૂપધૂમપાનાજ્જનાવપીડપ્રધમનામ્બ્યક્કપ્રદેહપરિષેકાનુ-
લેપનવધવન્ધનાવરોધનવિત્રાસનવિસ્માપનવિસ્મારણાપતર્પણશિરાવ્યધનાનિ ॥૮॥**

વાતજ પિત્તજ, તથા કફજ આ ત્રણુ ઉન્માદ સાધ્ય છે. તેની ચિકિત્સા સ્નેહન,
સ્વેદન, ઉલટી, જીલાય, આસ્થાપન, અનુવાસન ઉપશમન, નસ્ય, (સુંધવું) ધુપ, ધૂમ્રપાન,
અંજન, અવપીડન, પ્રધમન, તૈલાદિતું મર્દન, લેપ, પરિષેક, અનુલેપન, બન્ધન, અવરોધન,
ત્રાસન (ત્રાસ જણાવો) આશ્ચર્ય કરાવવો, વિસ્મીત કરવો, અપતર્પણુ (ઉપવાસાદિ) તથા
શિરાવ્યધન (નાડીઓ દબાવવી) એ સર્વદ્વારા ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૮

**ભોજનવિધાનશ્ચયથાસ્વંયુક્તયાયજ્ઞાન્વદાપિકેશ્ચાન્નદાનવિપરીતમૌષધંકાર્ય્યંતત્સ્યા-
દિતિ ॥ ૯ ॥**

દોષને અનુકુળ ભોજન આપવું અને તે સિવાય ખીજું જે નિદાનનાં વિપરીત ઔષધ છે તે પણ કરવાં જોઈએ. ૯

તત્રશ્લોકા.

ઉન્માદાનદોષજાનસાધ્યાનસાધયેદ્વિષગુત્તમઃ ।

અનેનવિધિયુક્તેનકર્મણાયત્પ્રકીર્તિતમિતિ ॥ ૧૦ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. ઉત્તમ વૈદ્યે પૂર્વોક્ત કર્મોથી વિધિ પૂર્વક દોષજ, સાધ્ય ઉન્માદોની ચિકિત્સા કરવી. ૧૦

આગન્તુક ઉન્માદનાં લક્ષણ.

યસ્તુદોષનિમિત્તેભ્યઃઉન્માદેભ્યઃસમુત્થાનપૂર્વરૂપલિઙ્ગવેદનોપશયવિશેષસમન્વિતો-
ભવતિઉન્માદસ્તમાગન્તુમાચક્ષતે ॥ ૧૧ ॥

જે ઉન્માદ દોષજ ઉન્માદોનાં કારણ, પૂર્વ ૩૫ તથા લક્ષણ, વેદના, ઉપશયની વિશેષતાવાળા હોય છે તેને આગન્તુજ કહે છે. ૧૧

આગન્તુક ઉન્માદની ઉત્પત્તિમાં જુદા જુદા મત.

કેચિત્પુનઃપૂર્વકૃતંકર્માપ્રશસ્તમિચ્છન્તિ । તસ્યનિમિત્તંપ્રજ્ઞાપરાધએવેતિભગવાનપુ-
નર્વસુરાપ્રેયઝવાચ ॥ ૧૨ ॥ પ્રજ્ઞાપરાધાદ્વિઅયંદેવર્ષિપિતૃગન્ધર્વયક્ષરાક્ષસપિશ્ચા-
ચગુરુઋદ્ધસિદ્ધાચાર્ય્યપૂજ્યાનવમત્યાંહિતાનિઆચરતિઅન્યદ્વાકિશ્ચિત્ કર્માપ્રશ-
સ્તમારમતે ॥ ૧૩ ॥

કોઈ કોઈ આચાર્ય પૂર્વ જન્મનાં અનુચિત કર્મોને આગન્તુજ ઉન્માદનું કારણ કહે છે. પરંતુ ભગવાન આત્રેયજી કહે છે કે પ્રજ્ઞાપરાધ (બુદ્ધિના દોષ)જ તેનું કારણ છે. ૧૨. જે પુરૂષ બુદ્ધિના દોષથી દેવ, ર્ષિ, પિતૃ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ, આચાર્ય, તથા પૂજ્યોનો તિરસ્કાર કરીને અહિતાચરણ કરે છે, અથવા કોઈ ખીજાં નિહિત કાર્ય કરે છે. ૧૩

આગન્તુક ઉન્માદનાં પૂર્વ૩૫.

તમાત્મનોપહત્તમુપદ્રન્તોદેવાઃકુર્વન્ન્યુન્મત્તમ્ । તત્રદેવાદિપ્રકોપનિમિત્તેનાગન્તુકો-
ન્માદેનપુરસ્કૃતસ્યદ્માનિપૂર્વરૂપાણિ । તદ્યથાદેવગોબ્રાહ્મણતપસ્વિનાંહિંસારુચિ-
ત્વંકોપનત્વંનૃશંસાભિપ્રાયતાઅરતિરોજીર્વર્ણચ્છાયાત્તલવપુષાશ્ચોપતત્તિઃ । સ્વમેચ-
દેવાદિભિરભિભર્ત્સનંપ્રવર્ત્તનશ્ચેતિઆગન્તુનિમિત્તસ્યઉન્માદસ્યપૂર્વરૂપાણિભવન્તિત-
તોઽનન્તરજ્ઞાનમાદામિનિર્વૃત્તિઃ ॥ ૧૪ ॥

દેવલોક તે પ્રભાણે તિરસ્કાર કરનારને પીડા કરીને ઉન્મત્ત કરી દે છે. જેને દેવ વિગેરેના કોપથી આગન્તુજ ઉન્માદ થાય છે તેનાં આ પૂર્વ ૩૫ હોય છે. જેનાં કે દેવ, બ્રાહ્મણ તથા તપસ્વિયોની હિંસા કરવામાં રૂચિ, ક્રોધ, પરદ્રોહ કરવાની ઇચ્છા, ખેચેની,

એજન્સ, વર્ણ, કાંતિ, બળ તથા શરીરમાં ઉપતાપ, સ્વપ્નમાં દેવતાદિક્ષાથી બહીવું, તથા નિંદિત કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવું આ આગંતુજ ઉન્માદનાં પૂર્વ રૂપ હોય છે, અને આ લક્ષણો તથા પછી ઉન્માદ થાય છે. ૧૪

ઉન્માદોત્પત્તિથી પૂર્વ ચેષ્ટા.

તન્નાયમુન્માદકારણાંભૂતાનાન્માદયિષ્યતામારમ્ભવિશેષઃતદ્યથા—અવલોકયન્તો દેવાજનયન્તિઉન્માદમ્ । ગુરુવૃદ્ધસિદ્ધર્ષયોઽભિગ્નપન્તઃપિતરોર્ધર્ષયન્તઃ । સ્પૃશ્નન્તો-ગન્ધર્વાઃ । સમા પેશન્તોયક્ષરાક્ષસાસ્ત્વામગન્ધમાઘ્રાપયન્તઃપિશાચાઃપુનરધિરુક્ષ વાહ્યન્તઃ ॥ ૧૫ ॥

ઉન્માદ કરનાર દેવતા વિગેરે આ પ્રકારે ઉન્માદ કરે છે. જેમકે દેવતાલોક દષ્ટિથી ઉન્માદ કરે છે. ગુરુ, વૃદ્ધ સિદ્ધ, તથા રૂપિ શાપથી ઉન્માદ કરે છે, પિતૃ લોક બહીવરાવીને ઉન્માદ કરે છે. ગંધર્વ સ્પર્શથી ઉન્માદ કરે છે, યક્ષ તથા રાક્ષસ આવેશથી ઉન્માદ કરે છે, અને પિશાચ આમગંધ (માંસાદિક) ને મુંઘાડીને તથા શરીર ઉપર ચઢીને ઉન્માદ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૫

ઉન્માદનાં રૂપ.

તસ્યેમાનિરૂપાણિ । તદ્યથા—અમર્ત્યવલવીર્ય્યપૌરુષપરાક્રમગ્રહણધારણસ્મરણજ્ઞા-નવચનવિજ્ઞાનાનિઅનિયતશ્ચોન્માદકાલઃ ॥ ૧૬ ॥

આ ઉન્માદ રોગનાં આ લક્ષણ થાય છે. જેનાં કે દેવતાઓની સમાન બળ, વીર્ય, પુરુષાર્થ, પરાક્રમ, ગ્રહણ, ધારણ, સ્મરણ, જ્ઞાન, વચન તથા વિજ્ઞાન આ સર્વ આ મનુ-ષ્યના શરીરમાં ઉન્માદના વખતે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને ઉન્માદ થવાના સમયનો કાંઈ નિશ્ચય હોતો નથી. ૧૬

આઘાત કાળ.

ઉન્માદયિષ્યતામપિવલુદેવર્ષિપિતૃગન્ધર્વયક્ષરાક્ષસપિશાચાનાં ગુરુવૃદ્ધસિદ્ધાનાંવા-ણ્ણુઅન્તરેણુઅભિગમનીયાઃપુરુષાભવન્તિ તદ્યથા—પાપસ્યકર્મણઃસમારમ્ભેપૂર્વકૃત-સ્યવાકર્મણઃપરિણામકાલેએકસ્યવાશૂન્યગૃહવાસેચતુષ્પથાધિજ્ઞાનેવાસન્ધ્યાવેલા-યામપ્રયતભાવેવાપર્વસન્ધિષુવામિથુનખાલેસ્પન્દલાભિગમનેવાવિગુણેવાધ્યયનબલિ-મહ્નલ્હોમપયોગેનિયમવ્રતબ્રહ્મચર્ય્યર્થમજ્ઞેવામહાહવેવાદેશકુલપુરવિનાશેવામહાગ્રહો-પગમનેવાસ્ત્રિયાઃપ્રજનનકાલેવિવિધભૂતાશુભાશુચિસ્પર્શનેવાવમનવિરેચનરુધિર-સ્રાવેવાશુચેરમયતસ્યવાચૈત્યદેવાયતનાભિગમનેવામાંસમધુતિલગુડમગ્રોચ્છિષ્ટેવા-દિગ્વાસસિવાનિશિનગરનિગમચતુષ્પથોપવનશ્મશાનાયતનાભિગમનેવાદ્વિજગુરુ-સુરપૂજ્યામિઘર્ષણેવાધર્માલ્યાલવ્યતિક્રપલા અન્યત્તકર્મણાઽપશસ્તસ્યારમ્ભેવાઈ-ત્યાઘાતકાલાઃ ॥ ૧૭ ॥

ઉન્માદ કરવાની ઇચ્છાવાળા દેવતા, રૂપિ, પિતૃ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ તથા પિશાચ યા ગુરૂ, વૃક્ષ, સિદ્ધ જે જે અવસરોમાં આવીને પુરૂષને ઉન્મત્ત કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે. જેમકે પાપકર્મનો આરંભ કરવાથી અથવા પૂર્વ જન્મોમાં કરેલા પાપોના ફળના વખતે, શૂન્ય ગ્રહમાં એકલા રહેવાથી, ચક્રામાં જવું, સંખ્યા સમયે, અપવિત્રતા, પવોની સંધિ, મૈથુન, રજસ્વલાઓની સાથે ગમન કરવું, નિર્ગુણ વિષયનું અધ્યયન, અલિ, મંગળ, હોમ, પ્રયોગ, નિયમ, વ્રત, તથા બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થવો, ઘોર યુદ્ધ, દેશ, કુલ તથા નગરનો વિનાશ, મહા ગ્રહોનું ગમન, સ્ત્રીઓનો પ્રસવ સમય, અનેક પ્રકારના અશુદ્ધ પદાર્થોનો સ્પર્શ, ઉલટી, તથા લોહિના સ્ત્રાવથી અપવિત્ર થઇને અથવા ખીબ્બ કોઇ કારણથી અપવિત્ર થવાથી યજ્ઞશાળા તથા કોઇ દેવસ્થાનમાં જવું, માંસ, દારૂ, તણ, ગોળ, તથા મદ્ય ઉચ્છિષ્ટ થવું, નગ્ન થવું, રાત્રિમાં નગરથી બહાર નીકળવું, સ્મશાનમાં, ચક્રામાં અથવા વાયુના સન્મુખ જવું, આહાર, ગુરૂ દેવતા તથા પૂજ્ય લોકોનો તિરસ્કાર કરવો, ધર્માધ્યાનનો વ્યતિક્રમ કરવો અથવા ખીબ્બ કોઇ નિન્દિત કર્મનો આરંભ કરવો. આ વખત તે દેવતા વિગેરેને ઉન્મત્ત કરવાનો સમય છે. ૧૭

ઉન્મત્તતાના ત્રણ પ્રયોજન.

ત્રિવિધન્તુલ્લુન્માદકારણાંભૂતાનામુન્માદનેપ્રયોજનંભવતિ । તત્રયા-હિંસારતિ-
રમ્યર્ચનશ્ચેતિ । તેષાંતત્પ્રયોજનમુન્મત્તાચરણવિશેષલક્ષણૈર્વિદ્યાત્ । તત્રહિંસાર્થ-
મુન્માદ્યમાનોઽગ્નિંપ્રવિશતિઅસ્તુવાનિમજ્જતિસ્થલાત્શ્વપ્તેવાનિપતતિ । શસ્ત્રકશા-
કાષ્ટલોષ્ટમુષ્ટિભિર્હન્યાત્માનમન્યશ્ચપ્રાણવધાર્યમારમતે । હિંસાર્થિનમુન્મત્તમસાધ્ય-
વિદ્યાત્ । સાધ્યૌપુનર્દ્વાવિતરૌ ॥ ૧૮ ॥

ઉન્માદકારક દેવતાદિકોને ઉન્મત્ત કરવામાં ત્રણ પ્રયોજન હોય છે, જેવાં કે હિંસા, રતિ, અને પૂજન, આ પ્રયોજન ઉન્મત્તોના આચાર વિશેષોથી જાણવા જોઈએ. જે પુરૂષને હિંસાને માટે ઉન્મત્ત કરવામાં આવે છે, તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે, જળમાં ડુબે છે, અથવા ઉંચા સ્થાનથી નિચે પડે છે અથવા શસ્ત્ર, કશા, લાકડી, પથ્થર, મુક્તિ વિગેરેથી પોતાના શરીરને પ્રહાર કરે છે અથવા ખીબ્બ પ્રાણનાશક કાર્ય કરે છે. હિંસાને માટે જેને ઉન્મત્ત કરવામાં આવે છે તે અસાધ્ય છે. અને બાકીના બે સાધ્ય છે. ૧૮

સાધ્યનું વર્ણન.

તયોઃસાધનાનિ । મન્ત્રૌષધિમણિમદ્ગ્લબલ્યુપહારહોમનિયમવ્રતપ્રાયશ્ચિત્તોપવાસ-
સ્વસ્ત્યયનપ્રણિપાત્પ્રણામનિહતિપવમેતેપશ્ચોન્માદાવ્યાહ્યાતાભવન્તિ ॥ ૧૯ ॥

તેની ચિકિત્સા મંત્ર, દવા, મણિ, મંગળ, અલિ, ઉપહાર, હોમ, નિયમ, વ્રત, પ્રાયશ્ચિત, ઉપવાસ, સ્વસ્ત્યન, પ્રણામ તથા ગમનાદિ ઢાંગ, કરવી જોઈએ. આ પ્રકારે પાંચ ઉન્માદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૯

ઉન્માદનું દ્વિવિધત્વ.

તે તુ સ્વલુ નેજાગ્નવિશેષેણસાધ્યાસાધ્યવિશેષેણ ચ પ્રવિમડ્યમાનાઃ પશ્ચ
સન્તો દ્વૌ એવ મ્ભવતઃ ॥ ૨૦ ॥

તે ઉન્માદરોગ નિજ અને આગન્તુજ બેદથી પાંચ પ્રકારના અને સાધ્ય અસાધ્યના બેદથી બે પ્રકારના હોય છે. ૨૦

तौ परस्परमनुवधीतः । कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गाच्च तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति संसृष्टमेवलिङ्गञ्च । तत्र असाध्यसंयोगंसाध्यासाध्यसंयोगंवाअसाध्यंविद्यात् । साध्यन्तुसाध्यसंयोगं तस्य साधनं साधनसंयोगमेवविद्यादिति ॥ २१ ॥

કદાપિ એ અને પરસ્પર મળી જાય છે અને પૂર્વોક્ત કારણોના સંસર્ગથી તેનાં પૂર્વ રૂપ તથા લક્ષણ પશુ મળેલાં જણાય છે, તેમાં જો સાધ્યનો સંયોગ હોય તો તેની પૂર્વોક્ત ચિકિત્સા મેળવીને કરવી જોઈએ. ૨૧

तत्र श्लोकाः ।

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मानवम् ॥ २२ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે, દેવતા, ગંધર્વ, પિશાચ તથા રાક્ષસ અથવા બીજા એવા પ્રકારના લોક, નિર્દોષ મનુષ્યને કલેશ આપતા નથી. ૨૨

ये त्वेनमनुवर्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा ।

न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न हस्तिकृतकृत्यता ॥ २३ ॥

અને પોતાના કર્મથી કલેશિત મનુષ્યોને જે દેવતાદિક કલેશ આપે છે, તેમાં તેમને કારણ ન માનવા જોઈએ કેમકે એથી તેમની કૃત કૃત્યતા થતી નથી. ૨૩

प्रज्ञापराधात् सम्प्राप्ते व्याधौ कर्मजआत्मनः ।

नाभिसेसेद्बुधोदेवान् न पितृन् नापि राक्षसान् ॥ २४ ॥

શુદ્ધિના દોષથી કર્મજ રોગોના પ્રાપ્ત થવાથી વિદ્વાન મનુષ્ય, દેવતા, પિતૃ તથા રાક્ષસોને અપરાધ આપતા નથી. ૨૪

આત્માનેવ મન્યેત કર્તારં સુખદુઃખયોઃ ।

તસ્માચ્છ્રેયસ્કરં માર્ગં પ્રતિપચેત નોત્રસેત્ ॥ ૨૫ ॥

પરંતુ પોતાનેજ સુખ દુઃખના કર્તા માને છે. તેથી મનુષ્યે કલ્યાણકારી માર્ગનું અવલંબન કરવું અને ભ્રમમાં ન પડવું એ ઉચિત છે. ૨૫

देवादीनामुपचितिर्हितानामुपसेवनम् ।

न च तेभ्यो विरोधश्चसर्वमायत्तमात्मनि ॥ २६ ॥

દેવાદિકોનું પૂજન કરવું, હિત પદાર્થોનું સેવન કરવું અને દેવતાદિક સાથે કંડી વિરોધ ન કરવો કારણ કે તે સર્વ આત્મામાંજ રહેલા છે. ૨૬

संख्यानिमित्तं द्विविधं लक्षणं साध्यता न च ।

उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितम् ॥२७॥

उन्मादोती संख्या, निदान, ये प्रकारनां लक्षण, साध्यता, तथा असाध्यता अने चि-
कित्सानो संक्षेप आ सर्व विषय, लगवान आत्रेयल्ले आ उन्माद निदान नामना अध्या-
यमां कही छे. २७

इति उन्माद निदानं समाप्तम् ॥७॥

इति उन्माद निदान नामनो अध्याय समाप्त थयो. ७.

अष्टमोऽध्यायः ।

अपस्मार (मृगीवायु) निदानम् ।

अथापस्मारनिदानं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

इवे अमे अपस्मार रोगना निदानतुं कथन करीले छीले अवेतुं लगवान आत्रेयल्ले
कहेवा मांसुं.

अपस्मार (मृगीवायु) ना प्रकार.

इह खलु चत्वारोऽपस्मारो वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः ॥१॥

आ शरीरमां अपस्मार रोग यार प्रकारना उत्पन्न थाय छे. जेवाके वातयी, पित्तयी,
कफयी अने सन्निपातयी. १.

अपस्मारने योग्य पुरुष.

ते एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते । तद्यथा । रजस्तमोभ्यामुपहतचे-
तसामुद्भ्रान्तविषमबहुदोषाणां समलविकृतोपहितानि अशुचीनि अभ्यवहार-
जातानि वैषम्ययुक्तेन उपयोगविधिनोपयुञ्जानानांतन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचर-
तामन्याश्च शरीरचेष्टाविषमाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां वा दोषाः प्रकुपितारज-
स्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्तरात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसंगृह्य पर्यवतिष्ठन्ते तथा-
इन्द्रियायतनानितत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः कामक्रो-
धभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्वेगादिभिः भूयः सहसा अभिपूरयन्ति तदा जन्तुरप-
स्मरति ॥ २ ॥

आ रोग यार प्रकारना मनुष्योने जलही थाय छे जेवा के;—रन्नेगुलु तथा तमो-
गुलुयी व्याकुल चित्तवाणा, भ्रमयुक्त, विषम, अहुज दोषवाणा, विकारवाणा, अपवित्र लो-
ज्जननी विषमतायी आनारा, तंत्र प्रयोगोने विषमतायी करनारा, शरीरनी अन्य चेष्टाओने
विषमतायी करनारा तथा क्षीण शरीरवाणा पुरुषोना दोष कोपित अछने रन्नेगुलु तथा

તમેાશુભ્યુથી વિકલ ચિત્તવાળા, અંતરાત્માના શ્રેષ્ઠ સ્થાન હૃદયમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યાં સ્થિત થઇને ન્યારે ક્રોધ, ભય, લોભ, મોહ, હર્ષ, શોક, ચિન્તા, તથા ઉદ્દેગાદિકાથી પ્રેરિત થઇને હૃદય તથા ઇન્દ્રિય સ્થાનોને સહસા પૂર્ણ કરે છે ત્યારે અપસ્માર રોગ થાય છે. ૨
અપસ્મારનાં લક્ષણ.

અપસ્મારંપુનઃસ્મૃતિ દ્વિસસ્વસંપ્લવાદ્વીભત્સચેષ્ટમાવસ્થિકંતમઃપ્રવેશમાચક્ષતે ॥૩॥

સ્મૃતિ, યુદ્ધિ, તથા સત્વના બગડવાથી, બિભિત્સ ચેષ્ટા (હાથ પગ પછાડવા) વાળા થઇને અજ્ઞાનવાળા થઇ જવું તેને અપસ્માર કહે છે. ૩

અપસ્મારનાં પુર્વ ૩૫.

તસ્યેમાનિપૂર્વરૂપાણિભવન્તિ । તદ્યથા—ભ્રૂવ્યુદાસઃસતતમક્ષ્ણોર્વૈકૃતમશ્નબ્દશ્રવણં-
લાલાશિંઘાણકપ્લવણમનન્નાભ્યશનમરોચકાવિપાકૌહૃદયગ્રહઃકુક્ષેરાટોપોદૌર્બલ્ય-
મઙ્ગમર્દોમોહસ્તમસોદર્શનંમૂર્છાંભ્રમશ્ચામ્બીક્ષ્ણશ્ચસ્વમેમદનત્તનપીડનવેપનવ્યધનપત-
નાદીનિઅપસ્મારપૂર્વરૂપાણિભવન્તિતતોડનન્તરમપસ્મારાભિનિર્વૃત્તિઃ ॥ ૪ ॥

તે અપસ્મારનાં પૂર્વ ૩૫ થાય છે; જેવાં કે ભમરોનું સંક્રાન્તિવું, આંખોનું હંમેશાં વિકારવાળું રહેવું, કાનમાં ઓછું સંભળાવું, લાર વહેવી, અન્નની અનિચ્છા, અરુચિ, અવિ-
પાક, હૃદય જકડાયેલું જણાવું, દુષ્પમાં ગગડાટ થવો, દુર્બળતા, અંગમર્દ, મોહ, અંધકાર
જેવું જણાવું, મૂર્છા, વારંવાર ભ્રમ થવો, સ્વપ્નમાં ઉન્મત્તતા, નાચવું, પીડા, કંપ, માન-
સિક પીડા, તથા પડી જવું, આ વાતોનું આ લક્ષણો થયા પછી અપસ્માર થાય છે. ૪

વાતજ અપસ્મારનાં લક્ષણ.

તન્નેદમપસ્મારવિશેષવિજ્ઞાનંભવતિ । તદ્યથા—અમ્બીક્ષ્ણમપસ્મારન્તં ક્ષણે ક્ષણે સંજ્ઞાં
પ્રતિભમાનમુત્પિન્ડિતાક્ષમસાન્ના વા વિલપન્તમુદ્ગમન્તં ફેનમતીવાઘમાતગ્રીવમા-
વિદ્ધશિરસ્કં વિષમ વિનતાંગુલિમનવસ્થિતસકૃથિપાણિપાદમરુણપરુષશ્યાવનચ્ચન-
ચનવદનત્વચમનવસ્થિતચપલપરુષરૂક્ષરૂપદર્શિનંવાતલાનુપશ્યં વિપરીતોપશ્યં
વાતેનાપસ્મારવન્તંવિદ્યાત્ ॥ ૫ ॥

ત્યાં આ પ્રકારથી અપસ્મારનું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે. જેમ કે વારંવાર અપસ્માર યુક્ત
થવું, ક્ષણમાં ચૈતન્ય થઈ જવું, નેત્રોને આમ તેમ ફેરવવાં, પ્રક્રાપ કરવો, ફીણુની ઉલ્ક્રી
થવી, ગ્રીવાનું જકડાવું, માથામાં પીડા થવી, આંગળીયો વળી જઈ મુઠી વળાઈ જવી,
હાથ, પગ તથા નંગોનું સ્થિર ન રહેવું, નમ્પ તથા ત્વચાને મેલો, લાલ તથા કાળો રંગ
થવો, સ્થિરતા રહિત ચંચળ, મેલાં તથા રૂક્ષ રૂપોનું જણાવું, આદિ વસ્તુઓથી નુકશાન
થવું અને વાતનાશક વસ્તુઓથી, હિત થવું એ વાતજ અપસ્મારનાં લક્ષણ છે. ૫

પિત્તજ અપસ્મારનાં લક્ષણ.

અમ્બીક્ષ્ણમપસ્મારન્તં ક્ષણે ક્ષણે સંજ્ઞાં પ્રતિભમાનમ-કૂબન્તમાસ્ફાલચન્તં ચ મૂ-

भिहरित्तहारं प्रजात्र नखनयनवदनत्वचं रुधिरौक्षितो ज्वरैरवमदीतलपितरूपदर्शिनं पि-
त्तला, पञ्चयंविपरीतोपशयं पित्तेनपस्माररंविद्यात् ॥ ६ ॥

वारंवार अपस्मार थवो, क्षु क्षुभां यैतन्य थवुं, यमकवुं, पृथ्विभां हाथ पग प-
छाडवा, नभ, आंभ, मुभ तथा यामडीनुं हरुं, पीणुं, अने लाल रंगनुं थवुं, आंभो
लाल थवी, उग्र, लयंकर, दीप्त तथा रक्ष रपोनुं देभातुं, पित्तकारक वस्तुओथी अहित थवुं
अपि पित्त अपस्मारनां लक्षण छे. ६

कङ्क अपस्मारनां लक्षण.

धिरादपस्मरन्तं धिराच्चसंज्ञांप्रतिलभमानंपतन्तमनतिविकृतचेष्टं लालामुद्रमन्तं शु-
क्लनखनयनवदनत्वचं शुक्लागुरुस्निग्धरूपदर्शिनं श्लेष्मलानुपशयं विपरीतोपशयं श्ले-
ष्मणापस्मारितं विद्यात् ॥ ७ ॥

अहु वपते अपस्मार थवो, जलदी यैतन थवुं, पडी जल हाथ पग आदिनुं पछा-
डवुं, लागनुं वडेवुं, नभ, आंभ मुभ तथा यामडीनुं धोणुं थवुं, स्निग्ध, तथा लारे र-
पोनुं जलानुं, कङ्कारक वस्तुओथी अहित थवुं अने कङ्क वस्तुओथी हित थवुं आ कङ्क
अपस्मारनां लक्षण छे. ७

सन्निपात अपस्मारनां लक्षण.

समवेतसर्वलिङ्गमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यात् । तमसाध्यमाचक्षते । इति चत्वारोऽपस्माराः । तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव । कदाचित्सउत्तरकालमुपदेक्ष्यते । तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तैर्लिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं किञ्चिद्धितं तत्तु अप-
स्मारिभ्यस्तीक्षणानि चैव संशोधनानि उपशमनानि यथास्वमन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ ८ ॥

ने अपस्मारमां पूर्वोक्त त्रये दोषानां लक्षण भजेनां होय तेने सन्निपात अपस्मार
जलानुवो जेधये. अे असाध्य होय छे. अे प्रकारे यारे अपस्मारो कछा, तेमां कदाचित्
आगन्तुज संबंध पणु होय छे. ने आगण कडेवामां आवशे. तेनुं विशेष लक्षण आ छे के
पूर्वोक्त लक्षणोथी कांछिक अधिकता थवी अने आ दोष लक्षणोने अनुरूप कांछिक हित थवुं
अपस्मार रोगोमां तीक्ष्ण संशोधन तथा दोषोने अनुसार संशमन औषधद्वारा चिकित्सा
करवी जेधये, अने आगन्तुक संयोगमां मंत्रादिक द्वारा चिकित्सा करवी जेधये. ८

रोगानी उत्पत्ति.

तस्मिन् हिदक्षाध्वरोद्धसेदेहिनां नानादिक्षु विद्रवतामति सरणपुत्रनलङ्घनाद्यैर्देहविक्षो-
भणैः पुरागुल्मोत्पत्तिरभूद्विष्माशान्मेहकुष्ठानां भयत्रासशोकैरुन्मादानां विविधभू-
ताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणाम् ॥ ९ ॥ ज्वरस्तुमहेश्वरललाटप्रभवः । तत्सन्तापा-
द्रक्तापचमतिव्यवायात् पुनर्नक्षत्रराजस्यराजयक्ष्मेति ॥ १० ॥

पूर्व समये दक्षना यज्ञना विधनमां दिशाओमां नास्ती भयेना देहधारीथोना अहुज अ-

લવાથી, નાસી જવાથી, તથા ઉપવાસાદિ દેહના ક્ષોભોથી ગુહ્મરોગોની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. હવિ નાંખવાથી પ્રમેહ તથા કોઠની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ભય, ત્રાસ તથા શોકથી ઉન્માદની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. અનેક પ્રકારના અપવિત્ર ભૂતોના સ્પર્શથી અપસ્મારની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ૯
શ્રી શિવજીના લલાટથી જ્વરની ઉત્પત્તિ થઈ હતી, તેના સંતાપથી રક્તપિત્તની ઉત્પત્તિ થઈ હતી, અને ખહુજ મૈથુન કરવાથી ચંદ્રમાને રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) થયો હતો. ૧૦

તત્રશ્લોકાઃ ।

અપસ્મરતિવાતેનપિત્તનચક્રફેનચ ।

ચતુર્થઃસન્નિપાતેનમત્યાહ્યેયસ્તથાવિધઃ ॥ ૧૧ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે, વાતજ, પિત્તજ કફજ તથા સન્નિપાતજ આ ચાર પ્રકારના અપસ્માર છે. ૧૧

સાધ્યાંસ્તુભિષજઃપ્રાજ્ઞાઃસાધયન્તિસમાહિતાઃ । તીક્ષ્ણૈઃસંશોધનૈશ્ચૈવયથાસ્વંશમનૈ-
રપિ ॥ ૧૨ ॥ યદાદોષનિમિત્તસ્યભવત્યાગન્તુરન્વયઃ । તદાસાધારણકર્મપ્રવદ-
ન્તિભિગ્વરાઃ ॥ ૧૩ ॥

સાધ્ય અપસ્મારોની ચિકિત્સા, યુદ્ધિમાન વૈદ્યો સાવધાન થઈ તીક્ષ્ણ સંશોધનોથી તથા દોષોને અનુસાર સંશમનને કરે છે. ૧૨. અને જ્યારે દોષજ અપસ્મારોમાં આગંતુજ સંયોગ થાય છે ત્યારે સાધારણ કર્મ કરવાં જોઈએ. એ શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોનો મત છે. ૧૩

સર્વરોગવિશેષજ્ઞઃસર્વૌષધવિશેષવિત્ । ભિષ્કૂસર્વામયાનહન્તિનચમોહંનિચ્છતિ ।
इत्येतदखिलेनोक्तंनिदानस्थानमुत्तमम् ॥ ૧૪ ॥

સંપૂર્ણ રોગોની વિશેષતાના જાણવાવાળા અને સંપૂર્ણ ઔષધિયોની વિશેષતાને જાણવા વાળા વૈદ્ય સર્વ રોગોને દુર કરે છે, અને મોહને પ્રાપ્ત થતા નથી. આ પ્રકારે ઉત્તમ રીતીથી સંપૂર્ણ નિદાન સ્થાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૪

એક રોગથી અનેક રોગની ઉત્પત્તિ.

निदानार्थकरोरोगोरोगस्याप्युपलभ्यते । तद्यथाज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते
॥ ૧૫ ॥ रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यांशोषश्चाप्युपजायते । प्लीहाभिवृद्ध्याजठरंजठरा-
च्छोफएवच ॥ ૧૬ ॥

કોઈ કોઈ રોગ પણ રોગોનું કારણ થાય છે. જેવાકે તાપના સંતાપથી રક્તપિત્ત થાય છે. ૧૫ રક્તપિત્તથી તાવ થાય છે, અને તાવ તથા રક્તપિત્તથી રાજ્યક્ષમા થાય છે, અને ઉદર રોગથી સોજા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬

अर्शोभ्योजठरंदुःखंगुल्मश्चाप्युपजायते । प्रतिश्यायादथोक्यासः कासात्संजायते-
क्षयः । क्षयोरोगस्यहेतुत्वेशोषश्चाप्युपजायते ॥ ૧૭ ॥

હરસથી દુઃખદાયી ઉદરરોગ તથા ગુહ્મરોગ થાય છે, પ્રતિશ્યાયથી ખાંસી ખાંસીથી ક્ષય અને ક્ષયથી રાજ્યક્ષમા થાય છે. ૧૭

તે વિકેષણાસંગાપશ્ચાદ્દેસ્વર્યકારિણઃ । ઉભયાર્યકરાદાસ્તયૈવૈકાયકારિણઃ ॥ ૧૮ ॥ કથિદિરોગોરોગસ્યહેતુર્ભૂત્વાપદ્મામ્યતિ । નમન્નાન્ય તેચાપ્યન્યોહ ત્વં-
કુરુતેઽપિચ ॥ ૧૯ ॥

રોગ પ્રથમ માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછીથી નિદાનરૂપ થઇને તે બીજા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. કાઈ રોગ ઉભયાર્યક હોય છે (પોતે બીજા રોગોને ઉત્પન્ન કરીને પોતે નષ્ટ થઇ જાય છે.) ૧૮

કાઈ રોગ બીજા રોગનું કારણ થઇને પોતે શાંત થઇ જાય છે અને કાઈ રોગ પોતે શાન્ત ન થતાં બીજા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૯

एवंकुच्छलमनृणां दृश्यन्ते व्याधिसंकराः । प्रयोगापरिशुद्धत्वात् तथा नोन्यस-
म्भवात् ॥ ૨૦ ॥ પ્રયોગઃશમયેદ્વયાર્થિયોઽન્યમન્યમુદીર્યેત્ । નાસૌવિશુદ્ધઃશુદ્ધ-
સ્ત્વશમયેઘ્નોનકોપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

ઔષધિયોનો યોગ્ય ઉપયોગ ન કરવાથી અને રોગોના પરસ્પર કારણરૂપ હોવાથી આ પ્રકારે મનુષ્યોને અત્યંત કષ્ટદાયક રોગ સંકર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦

જે પ્રયોગથી એક રોગ શાંત થઈ જાય અને બીજા રોગ ઉત્પન્ન થાય તે પ્રયોગ શુદ્ધ કહેવાય નહીં. શુદ્ધ પ્રયોગ તે છે કે જે એક રોગને શાંત કરીને બીજાને ઉત્પન્ન ન થવા દે. ૨૧

રોગોના હેતુઓનું વર્ણન.

एको हेतुः रनेकस्यतथैकस्यैकएव हि । व्याघ्रेरेकस्यचानेको ब नां बहवोऽपि च ॥ ૨૨ ॥

એક હેતુથી અનેક રોગ થાય છે, એક હેતુથી એકજ રોગ થાય છે, અનેક હેતુઓથી એક રોગ થાય છે અને અનેક હેતુઓથી અનેક રોગ થાય છે. ૨૨

ज्वरभ्रमपलापाद्यादृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः । रूक्षेणैकेनान्ये ज्वरएवोपजायन्ते २૩

જેમકે રૂક્ષતાથી તાવ, ભ્રમ, તથા પ્રત્યાપાદિ અનેક રોગ થાય છે. એક રૂક્ષતાથી કેવળ તાવજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩

हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरोरूक्षादिभिर्भवेत् ।

रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः सम्भवन्ति हि ॥ ૨૪ ॥

રૂક્ષતા આદિ અનેક હેતુઓથી કેવળ તાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને રૂક્ષતા આદિ અ-
નેક હેતુઓથી જ્વરાદિ અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪

રોગોના લક્ષણોનું વર્ણન.

लिङ्गैकमनेकस्यतथैकस्यैकमुच्यते ।

ब न्यकस्यचव्याघ्रेर्ब नांस्युर्बहूने च ॥ ૨૫ ॥

અનેક રોગોનું એક લક્ષણ થાય છે. એક રોગનું એક લક્ષણ થાય છે. એક રોગનાં
બહુજ લક્ષણ થાય છે અને અનેક રોગોનાં અનેક લક્ષણ થાય છે. ૨૫

प्रमारम्भः कानांति प्रेकंज्वरसमतः । ज्वरस्य च चाप्येकः सन्तापो कं च २६

॥ ૨૬ ॥ વિષમારંભમૂલૈશ્ચજ્વરેકોનિરુચ્યતે । લિફ્ફેરેતૈર્જ્વરભ્રાસહિકાઘાઃસ-
ન્તિચામયાઃ ॥ ૨૭ ॥

જેવાકે વિષમારંભથી થયેલા અનેક રોગોનું તાવજ એક લક્ષણ છે. કેવળ જ્વરનું સંતાપ એજ લક્ષણ છે. ૨૬

કેવળ જ્વરના વિષમારંભથી થયેલાં ઘણાંજ લક્ષણ છે, અને તાવ, દમ તથા હિચ્ચકી વિગેરે અનેક રોગોના વિષમારંભથી થયેલાં અનેક લક્ષણ છે. ૨૭

રોગોની શાંતિયું વર્ણન.

एकाशान्तिरनेकस्यतथैकैकस्यलक्ष्यते ।

व्पाधेरेकस्यचानेकोबहूनांबह्व्यएवच ॥ २८ ॥

અનેક રોગોનો એક ઉપાય છે. એક રોગનો એક ઉપાય છે, એક રોગના અનેક ઉપાય છે, અને અનેક રોગોના અનેક ઉપાય છે. ૨૮

शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लघनक्रिया ।

ज्वरस्यैकस्यचाप्येकाशान्तिर्लघनमुच्यते ॥ २९ ॥

જેવાકે આમાશયથી થયેલા અનેક રોગોનો ઉપવાસ એ એકજ ઉપાય છે, કેવળ જ્વરનો પણ ઉપવાસ એ એકજ ઉપાય છે. ૨૯

तथालघ्वशनाद्यैश्चज्वरस्यैकस्यशान्तयः ।

एताश्चैवज्वरश्वासहिकादीनां प्रशान्तयः ॥ ३० ॥

એક તાવનાજ લઘુ ભોજન વિગેરે અનેક ઉપાય છે અને તાવ દમ તથા હિચ્ચકી આદિ અનેક રોગોના લઘુભોજન વિગેરે અનેક ઉપાય છે. ૩૦

सुखसाध्यःसुखोपायःकालेनाल्पेनसाध्यते । साध्यतेकृच्छ्रसाध्यस्तुयत्नेनमहता-
चिरात् ॥ ३१ ॥ यातिनाशेषतांव्याधिरसाध्योयाप्यसंज्ञितः । परोऽसाध्यःक्रियाः

सर्वाःप्रत्याख्येयोऽतिवर्त्तते ॥ ३२ ॥

સુખ સાધ્ય રોગ સાધારણ ઉપાયેથી જલ્દીજ શાંત થઈ જાય છે અને કષ્ટસાધ્ય રોગ ઘણા કષ્ટથી ઘણા વખતે નષ્ટ થાય છે. ૩૧

યાધ્યનાંમ અસાધ્ય રોગ કદી સમૂળગા નષ્ટ નથી થતા, અને અસાધ્ય રોગમાં સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વ્યર્થ જાય છે. ૩૨

नासाध्यःसाध्यतांया तसाध्योयात्तित्वसाध्यताम् ।

पादापचाराद्वैवाद्यायान्तिभावान्तरंगदाः ॥ ३३ ॥

અસાધ્ય રોગ સાધ્ય નથી થતા, પરંતુ સાધ્ય રોગ અસાધ્ય થઈ જાય છે. વૈદ વિગેરે ચારે ભાગોના અપચારથી અથવા ભાજ્યવશથી રોગ ભાવાન્તરોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩.

વૈદને ઉપદેશ.

वृद्धिस्थानक्षयावस्थादोषाणामुपलक्षयेत् । सुसूक्ष्माग्निवत्त्वेषामग्निबलचेतसाम्

॥ ३४ ॥ व्याध्यवस्थाविशेषानद्दिग्वात्वाद्वात्वाविचक्षणः । तस्यांतस्यामवस्थायां-
तत्तच्छ्रेयःप्रपद्यते ॥ ३५ ॥

बुद्धिमान वैद्वे दोषोनी वृद्धि, समता तथा क्षयावस्थाने, अने दृढ, अग्निपण तथा
यित्तनी सूक्ष्मावस्थाने जेता रहेवुं. ३४

कमके यतुर पुश्प रोगोनी अवस्था विशेषेने जण्णीने ते ते अवस्थाओमां कल्याणने
प्राप्त थाय छे. ३५

प्रायस्तिर्यग्गतादोषाःक्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् । तेषुनत्वरयाकुर्व्याद्दिहाग्निबलवित्-
क्रियाम् ॥ ३६ ॥ प्रयोगैःक्षपयेद्वातान्मुखंवाकोष्ठमानयेत् । ज्ञात्वाकोष्ठप्रपन्नां
स्तान्यथास्वंतंहरेद्बुधः ॥ ३७ ॥

वणी तिर्थक (वांका) जनारा दोष रोगियोने आडुज वपत सुधी क्लेश आपे छे.
नथी तेमां दृढ, अग्नि तथा अणने जण्णुनारा वैद्ये शिघ्रताथी क्रिया न करवी. ३६

अने आ दोषोना प्रयोगोथी शान्त करवा अथवा ते ते सुप्त पूर्वक कोडांमां लक्ष
आवी इरी तेने कोडांमां प्राप्त थयेला जण्णीने यथायोग्य औषध देधने तेमने दुर करवा. ३७

ज्ञानार्थयानिचोक्तानिव्याधिलिङ्गानिसंग्रहे । व्याध्यस्तेतदात्वेतुलिङ्गानीष्टानि-
नामयाः ॥ ३८ ॥ विकाराःप्रकृतिश्चैवद्वयंसर्वसमासतः । तद्धेतुवशंगहेतोर-
भावान्नानुवर्त्तते ॥ ३९ ॥

रोगोने जण्णुवाने माटे जे रोग इपी लक्षण संग्रहमां कळेवामां आव्या छे ते रोगोनां
ते वपते लक्षण जण्णुवां जेधये, परंतु रोग न जण्णुवा जेधये. ३८

संक्षेपथी विकार अने प्रकृति आ अनेमां सर्व वातो आवी जय छे. अने आ
अने हेतुने वशीभूत छे कमके हेतु विना तेनी प्रवृत्ति थती नथी. ३९

तत्रश्लोकाः ।

हेतवःपूर्वरूपाणिरूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिःपूर्वमुत्पत्तिःसूत्रमात्रंचिकित्सितम्
॥ ४० ॥ ज्वरादीनांविकाराणामष्टानांसाध्यतानच । पृथगेकैकश्वोक्ताहेतुलि-
ङ्गोपशान्तयः ॥ ४१ ॥ हेतुपर्यायनामानिव्याधीनांलक्षणस्यच । निदानस्थान-
मेतावत्संग्रहेणोपदिश्यते ॥ ४२ ॥

तेमां आ श्लोक छे. निदान, पूर्व रूप, लक्षण, उपशय, संप्राप्ति, आदि उत्पत्ति
चिकित्सानो संक्षेप. ४० अने ज्वरादि आठ रोगोनी साध्यता तथा असाध्यता सर्व वि-
षय कळी छे. अने हेतु, लक्षण तथा उपाय ये लुदा लुदा तथा अेक अेक करीने कळे-
वामां आव्या छे. ४१ निदान, रोग, तथा लक्षणोना पर्याय शब्द कळी छे. आ सर्व
विषय निदानस्थानमां संक्षेपथी कळेवामां आव्या छे. ४२

इति अग्निवेशकृते तंत्रे चरकप्रति संस्कृते निदानस्थाने अपस्मार नाम
अष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥

धृति अग्निवेशे रयेल अने यरके शुद्ध करेल निदानस्थानने अपस्मार नामने अध्याय
समाप्त थयो.

निदानस्थानम संपूर्णं ।

અથ વિમાન ચ ન ॥

પ્રથમોઽધ્યાય ॥

અથાતોરસાવિમાનંવ્ય રૂયાસ્યામઃ । ઇતિ હસ્માહ ભગવાનાત્રેયઃ ।

હેવે અમે રસ વિમાન સ્થાનની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, એવું ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

इहस्खलुच्चापीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसंख्याप्रधान्यविधेविकल्पबलकाल-
विशेषाननुप्रविश्यानन्तरंरसद्रव्यदोषविकार-भेषज-देशकालबलशरीराहारसा-
रसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसायथावज्ञेयंभवतिभिषज्जारस्तादिमा-
न ज्ञानायत्तत्वात्क्रियायाः । नहिअमानज्ञोरसादीनांभिषक्व्याधिनिग्रहसमर्थो-
भवति । तस्माद्रसादिमानज्ञानार्थेविमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश । तत्रादौ-
रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान्वक्ष्यामः ॥ १ ॥

પ્રથમ વૈદ્યે વ્યાધિયોનાં નિમિત્ત, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય, સંખ્યા, પ્રધાન્ય, અનેક પ્રકારના વિકલ્પ, વિધિ, બલ અને કાલ વિશેષને યથાયોગ્ય રીતે જાણવાં જોઈએ. ત્યાર પછી દોષ, ઔષધ, દેશ, કાલ, બલ, શરીર, આહાર, સારસાત્મ્ય, સત્ત્વ અને પ્રકૃતિ તથા અવસ્થાના પ્રમાણમાં સાવધાનતાથી યોગ્ય રીતે જાણવા જોઈએ. કારણકે જ્યાં સુધી આ દોષો આદિનું યથોચિત જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી વૈદ્યકની કીયાનો આરંભ થઈ શકતો નથી. આ સર્વના પ્રમાણને ન જાણવાવાળા વૈદ્યો વ્યાધિનો નાશ કરવામાં સમર્થ થઈ શકતા નથી. હે અગ્નિવેશ ! આથી દોષ વિગેરેના યોગ્ય પ્રમાણ જાણવાને માટે અર્થ વિમાન સ્થાનનું કથન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ રસ અને દ્રવ્ય તથા દોષ અને વિકાર એ-
ઓના વિમાન (પ્રમાણ)નું પ્રથમ કથન કરીએ છીએ. ૧.

રસોનું વર્ણન.

रसास्तावत्षट्मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायास्तेसम्यग्गुणयुज्यमानाः शरां चान-
पयन्ति । मिथ्योपयुज्यमानास्तुखलुदोषप्रकोपनायोपकल्पयन्ति ॥ २ ॥

રસ જ પ્રકારના હોય છે, જેવાકે મીઠાં, ખાટાં, ખારાં, કડવો, ચરપરો અને તીખો. આ જ રસનું ઉત્તમ રીતે સેવન કરવાથી શરીરનું પાલન કરે છે, અને આ જ રસને અયોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી દોષોના પ્રકોપના કારણરૂપ અને છે. ૨.

દોષોનું વર્ણન.

दोषाःपुनस्त्रयोवातपित्तश्लेष्माणःतेप्रकृतिभूताः शरीरोपकारकामभवन्ति । विकृ-
तप्रमाणःखलुनानाविधैर्विकारैःशरीरमुपतापयन्ति ॥ ३ ॥

વાત પિત્ત તથા કફ આ ત્રણ દોષ છે. એ જ્યારે સ્વાભાવિક (સમાવસ્તામાં) હોય છે ત્યારે શરીરને પુષ્ટ કરે છે, અને વિકૃત થવાથી શરીરને અનેક પ્રકારના રોગો દ્વારા તપાયમાન કરે છે. ૩.

तत्रदोषमेकत्रयस्यो रसाजनयन्ति, त्रयस्यत्रोपशमयन्ति ।

तद्यथा.

कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति, मधुराम्ललवणास्त्वेनं शमयन्ति । कटुका-
श्लेष्माणः पित्तं जनयन्ति । मधुरतिक्तकषायाःपुनरेनंशमयन्ति । मधुराम्लल-
वणाःश्लेष्माणं जनयन्ति, तिक्तकषायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ ४ ॥

त्रयु त्रयु रस अेक अेक दोषने उत्पन्न करे छे, अने त्रयु त्रयु रस अेक अेक दो-
षने शांत करे छे. केभके, कडवो, तीषो तथा कसायलो रस वायुने उत्पन्न करे छे, अने
मधुर, आटो तथा आरो रस वायुने शांत करे छे. कडवो, आटो तथा आरो रस पित्तने
उत्पन्न करे छे, अने मधुर, तीषो तथा कषाय रस पित्तने शांत करे छे. भीडा, आटो
तथा आरो रस कङ्गेने उत्पन्न करे छे अने कडवो, तीषो तथा तुरो रस कङ्गेने शांत
करे छे. ४.

रसदोषसामेपाते तु ये रसायैर्देवैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठावा भवन्ति
ते तानभिवर्द्धयन्ति । विपरीतगुणाः विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्य-
मानाः इत्येतादृशान्तोःषट्त्वापादेश्यते रसानां परस्परेणासंसृष्टानाम् ।
त्रित्वश्च दाषाणाः । संसर्गविकल्पावेस्तारोहेषामपरिसंख्येयो भवति, विकल्प-
भापरिसंख्यचत्वा ॥ ५ ॥

रस तथा दोषोना भणवामां के रस के दोषोना गुणोमां समान होय अथवा अ-
धिक समानतावाणा होय ते अभ्यास करवाथी तेने वधारे छे, अने विपरीत गुणुवाणा
अथवा अधिक विपरीत गुणुवाणा अभ्यास करवाथी तेने शांत करे छे. परस्पर नहीं
भणेवा रसोनुं षट्त्व (छ थवुं) अने दोषोनुं त्रित्व (त्रयु होवुं) आ सर्व व्यवस्थाने भाटे
उपदेश करवामां आवे छे. तेना संसर्ग विसर्गोना विस्तार असंख्य होय छे. केभके विक-
दोषोना भेद असंख्य छे. ५.

तत्र खलु अनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकै-
कत्वेनाभिसमीक्ष्य ततोद्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् । न त्वेवंखलु सर्वत्र
न हि विकृतिविषमसमवेतानानानात्मकानां द्रव्याणां परस्परेण चोपहतानाम-
न्यैश्च विकल्पनविकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वं मध्यव-
सितुमशक्यम् ॥

तथी निश्चय करीने अनेक रसवाणा द्रव्य तथा अनेक दोषोवाणा विकारोमां रस
तथा दोषोना प्रभावने अेक अेक तपासीने ते प्रमाणे द्रव्य तथा विकारोना प्रभावना
तत्वनेा निश्चय करवो. परंतु अे वात सर्वत्र नथी केभके विकारोथी तथा विषमताथी युक्त
परस्पर गुणान्तरोथी अयुक्त अने अन्य विकदोषोथी विकल्पित अनेक प्रकारना द्रव्योना
समुदायना प्रभावतत्व अवयवोना प्रभावना अनुमानथी निश्चय थर्क शकतो नथी. ६

તથાયુક્તે હિ સમુદાયેસમુદાયપ્રભાવતત્ત્વમેત્ત્રોપલભ્ય તતો રસદ્રવ્યવિકારપ્રભા-
વતત્ત્વં વ્યવસ્યેત્તસ્માદ્રસપ્રભાવતશ્ચ દ્રવ્યપ્રભાવતશ્ચદોષપ્રભાવતશ્ચવિકારપ્રભાવ-
તશ્ચતત્ત્વમુપદેક્ષ્યામઃ । તન્નૈષરસદ્રવ્યદોષવિકાર પ્રભાવઉપદિષ્ટોભવતિ ॥ ૭ ॥

જેથી એવા સમુદાયમાં સમુદાયના પ્રભાવ તત્ત્વનેજ જાણીને રસ, દ્રવ્ય તથા વિકારોના પ્રભાવ તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો. જેથી રસ પ્રભાવ દ્વારા, દ્રવ્ય પ્રભાવ દ્વારા, દોષ પ્રભાવ દ્વારા, તથા વિકાર પ્રભાવ દ્વારા તત્ત્વનો ઉપદેશ કરીએ છીએ તેમાં રસ દ્રવ્ય, દોષ તથા વિકારોના પ્રભાવનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. ૭

દ્રવ્ય પ્રભાવનું વર્ણન.

દ્રવ્યપ્રભાવંપુનરુપદેક્ષ્યામઃ । તૈલસર્પિર્મધૂનિવાતપિત્તશ્લેષ્મપ્રશ્મનાનિદ્રવ્યાણિ-
ભવન્તિ । તત્રતૈલંસ્નેહૌષ્ણ્યાદ્ગૌરવોપપન્નત્વાદ્વાતાંજયતિ સતતમભ્યસ્યમાનમ્ ।
વાતોહિરૌક્ષ્યશૈત્યલાઘવોપપન્નોવિરુદ્ધગુણો ભવતિ । વિરુદ્ધગુણસન્નિપાતેહિભૂય-
સાલ્પમવંજીયતેતસ્માત્તૈલંવાતાંજયતિસતતમભ્યસ્યમાનમ્ ॥ ૮ ॥

રસના પ્રભાવને પ્રથમ કથન કરી ચુક્યા છીએ હવે અહીં દ્રવ્યના પ્રભાવનો ફરી ઉપદેશ કરીએ છીએ. જેમ કે, તેલ, ઘી તથા મદ આ દ્રવ્ય, વાત, પિત્ત તથા કફને શાંત કરે છે. તેમાંથી હમેશાં ઉપયોગ કરવામાં આવેલું તેલ, સ્નેહ, ઉષ્ણતા તથા ગુરૂ તત્ત્વવાળું હોવાને લીધે વાયુને શાંત કરે છે. કેમ કે વાયુમાં રક્ષતા, શીતળતા, તથા લઘુતા આ વિરુદ્ધ ગુણ છે, અને વિરુદ્ધ ગુણોના સંયોગમાં જે ગુણ અધિક હોય છે તે સ્વરૂપને જીતી લે છે, જેથી હમેશાં ઉપયોગ કરેલું તેલ વાયુને જીતી લે છે. ૮

સર્પિઃખલુષ્વમેવપિત્તંજયતિમાધુર્યાચ્છૈત્યાત્મન્દવીર્યત્વાચ્ચપિત્તંહ્યમધુરમુષ્ણંતી-
ક્ષ્ણામ્ ॥ ૯ ॥

એવીજ રીતે નિશ્ચયથી ઘી પિત્તને શાંત કરે છે. કેમ કે ઘી મીઠું, શીતલ તથા મંદ હોય છે અને પિત્ત મધુરતા રહિત ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ હોય છે. ૯

મધુ ચ શ્લેષ્માણં જયતિ રૌક્ષ્યાત્ કષાયત્વાચ્ચ શ્લેષ્મા હિ સ્નિગ્ધો મન્દો
મધુરશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

મદ કફને જીતે છે, કેમ કે રક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા ગુરૂ હોય છે. કફ સ્નિગ્ધ, મંદ તથા મધુર હોય છે. ૧૦

યચ્ચાન્યદપિ કિંચિદ્દ્રવ્યમેવંવાતપિત્તકફેભ્યો ગુણતો વિપરીતં તચ્ચૈતાન્ જયન્તિ
અભ્યસ્યમાનમ્ । અથ ખલુ ત્રીણિ દ્રવ્યાણિ નાત્યુપયુક્તીતાધિકમન્યેભ્મો દ્રવ્યે-
ભ્યઃ તચ્ચથા । પિપ્લીક્ષારં લવણમિતિ ॥ ૧૧ ॥

એ પ્રકારે અન્ય પણ જે દ્રવ્ય વાત, પિત્ત, અને કફથી ગુણોમાં વિપરીત હોય છે તે પણ વિધિવત્ સેવન કરવાથી તેને જીતી લે છે. ૧૧.

पिप्पल्यो हि कटुकाः सद्योमधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थम् । स्निग्धोष्णाःप्रक्ले-
दिन्यो भेषजाभिमतश्च । ताः सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्त्यापातभद्रप्रयो-
गसमसाद्गुण्याहोषसञ्जयानुबन्धाः सततमुपयुज्यमानाहिगुरुमलकेदित्वात् श्ले-
ष्माणमुक्लेशयन्ति । औष्ण्यात् पित्तम् । न च वातप्रशमनायोकल्पन्तेअल्पस्ने-
होष्णभावात् । योगवाहिन्यस्तु खलु भवन्ति । तस्मात् पिप्पलीर्नात्युपयुञ्जीत ॥१२

काष्ठपत्रु योगमां पीलु पदार्थो करतां पीपर, क्षार तथा भीडुं आ त्रु पदार्थोने
अधिक उपयोग करवो नहिं. डमके पीपर तीपी छे अने ज्वदी मधुर विपाकवाणी, स्वल्प
भारे, स्निग्ध, गरम, क्लेदकारक अने औषधीमां मुख्य छे. ते ज्वदीज गुलागुल गुलु
आपनारी छे. जे समय तथा प्रमाणने अनुसरीने तेना प्रयोग थोडा द्विस करवामां आवे
ते। हितकारक छे. अने हंभेशां तेनुं सेवन करवाथी दोषोना संयथ करे छे. गुर्त्व तथा
क्लेदकारकत्व गुणोदारा कइने उभेगे छे, गरमीथी पित्तने उभेगे छे अने स्निग्धता तथा
उष्णतामां स्वल्प होवाथी वायुने शांत करी शकती नथी. परंतु ते योगवाही (जेनी साथे
आपवामां आवे तेना जेवो पोते पत्रु गुलु आपवावाणी) छे. जेथी पीपरने अहु
उपयोग करवो जेष्ठये नहिं. १२

क्षार सेवनने निषेध.

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नःक्लेदयत्यादौ पश्चात् विशोधयति । स पच-
नदहनभेदनार्थमुपयुज्यते । सोऽतिप्रयुज्यमानःकेशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरःस-
म्पद्यते । ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते ते ह्यान्ध्यषाण्ड्याख-
लित्यपालित्यभाजोहृदयोपकर्त्तिनश्च भवन्ति तद्यथा, प्राच्याश्चीनाश्च तस्मात्
क्षारं नात्युपयुञ्जीत ॥ १३ ॥

क्षार (भार) गरम, तीक्ष्ण तथा हलका गुणवाणो होवाथी ते प्रथम क्लेद करे छे.
पछी शोधन करे छे. पायन, दहन तथा बेदनने लीधे तेना उपयोग करवामां आवे छे.
तेना अहुज उपयोग करवाथी वाण, आंभो, हृदय तथा पुंस्त्वोना नाश थाय छे. जे गाम,
नगर तथा देशना रहेवासी हंभेशां तेना उपयोग करे छे ते आंधणा, नपुंषकता, गंजपन,
वाण घोणा थवा, तथा हृदयमां करववा जेथी पीडा थवी जेवा होय छे. जेभके पूर्वदेश
तथा चीन देशना लोका होय छे, तेवा ते थाय छे. जेथी क्षारने अहु उपयोग न करवो
जेष्ठये. १३

भीडानो उपयोग न करवो.

लघणम्पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्योपन्नमनतिगुरुअनतिस्निग्धमुपक्लेदिविसंसन समर्थमन्नद्र-
व्यरुचिकरमापातभद्रम् । प्रयोगातिरेकाहोषसञ्जयानुबन्धम् । तद्रोचनपाचनोप-
क्लेदनविसंसनार्थमुपयुज्यते । तदत्यर्थमुपयुज्यमानंग्लानिशैथिल्यदौर्बल्याभिनि-
र्दृत्तिकरं शरीरस्यभवति । ये ह्येतद्ग्राम नगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते, ते

શૂયિષ્ઠંગાસ્ત્વઃશ્ચિષ્ઠિંગાસ્ત્વોપિતામવન્તિ અપ રક્તેષ્ઠ સહાય । તદ્યથા, વાહી-
 રસાદિક્ષરૈસ્ત્વેભાવીરકાઃ । તે પિયસાપ સદાલવણમશ્નન્તિ । એડીદ્યૂમે-
 રત્યૂષરાદેશાસ્તેષુઓષધિવાનસ્પતિવાનસ્પત્યાનજાયન્તે । અલ્પ તજસો ામ-
 વાન્તેલવણોપહતત્વા । ત સાલ્લવણનારૂપુ જ્ઞાત । એલતિકવણસાત્મ્યાઃ પુરુ-
 શાસ્તેષામપિસ્વાલિત્યેન્દ્રલુપ્પાલિત્યાનિતયા વલ્યથાકાલેમવન્તિ । તસ્માત્તેષાં-
 વ્યવસ્થાપનઃ ક્રમેણોપગમનશ્રેયઃ ॥ ૧૪ ॥

મીઠું, ગરમ તથા તીક્ષ્ણતાવાળું હોવાથી બહુ ભારે તથા સ્નિગ્ધ હોતું નથી. કલેદ તથા સંસન કરે છે અને અન્નમાં રૂચિ ઉત્પન્ન કરાવે છે. સમય તથા માત્રા અનુસાર તેનો ઉપયોગ કરવાથી કેટલાક દિવસ સુધી તે ગુણકારક છે. પણ પછી દોષોને વધારે છે. રૂચિ, પાચન, કલેદન તથા સંસનને લીધે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેનો બહુ ઉપયોગ કરવાથી શરીરમાં ગ્લાનિ, શિથિલતા તથા દુર્બળતા થાય છે. જે ગામ, નગર તથા દેશના રહેવાસીઓ આનો હંમેશાં બહુ ઉપયોગ કરે છે, તે ધણેભાગે ગ્લાનિવાળા, શિથિલમાંસ તથા રૂધિસ્વાળા અને કલેશને નહીં વેડી શકનારા હોય છે. જેવા કે આલ્હીક, સોરઠ, સિંધુ તથા સૌવીર દેશના રહેવાસી હોય છે. તેવા હોય છે. આ લોકો દુધની સાથે પણ હંમેશાં મીઠું ખાય છે. પૃથ્વીના ઉપર (ઉજડ) દેશોમાં ઔષધ, વનસ્પતિ વીરૂધ તથા વાનસ્પત્ય થતી નથી અથવા અલ્પ તેજસ્વી થાય છે. કેમકે મીઠાને લીધે તે નષ્ટ થઈ જાય છે. જેથી મીઠાનો બહુ ઉપયોગ ન કરવો. જે લોકો મીઠાનો બહુ ઉપયોગ કરે છે તેમને અકાળે (નાની ઉંમરે) વાળ ઘોળા થાય છે. ઈન્દ્રલુપ્પ, ગંબપન તથા વાળ ખરી પડવા, નાની ઉંમરમાં શરીરે કરચલી પડવી આ વિકારો થાય છે. જેથી તેમણે ધીરે ધીરે મીઠાના અભ્યાસને છોડવો જોઈએ. ૧૪

સાત્મ્યનાં લક્ષણ.

સાત્મ્યમપિહિ ક્રમેણોપનિવર્ત્યમાનમદોષમલ્પંદોષંવાભવતિ । સાત્મ્યંનામતદ્યદાત્મ-
 નિરુપશેતે । સાત્મ્યાર્યોષ્ણુપન્નચાર્યઃ તત્ત્રિવિધમ્પ્રવરાવરમધ્ય વિભાગેન, સપ્ત-
 વિધશ્ચરસૈકૈકત્વેન સર્વરસોપયોગાચ્ચ । તન્ન સર્વરસંપ્રવરમવરમેકરસં મધ્યમ-
 ન્તુ પ્રવરાવર મધ્યસ્થમ્ । તન્નાવરમધ્યાભ્યાંસાત્મ્યાભ્યાં ક્રમેણપ્રવરમુપપાદયેત્
 સાત્મ્યમ્ । સર્વરસમપિચ્છદ્રવ્યંસાત્મ્ય મુપપન્નમ્ સર્વાણિ આહારવિધિવિશેષા-
 યતનાનિ અભિસમીક્ષ્યહિતમેવાનુરુધ્યતે ॥ ૧૫ ॥

સાત્મ્ય વસ્તુઓનો પણ ધીરે ધીરે ભાગ કરવાથી કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થતો નથી. અથવા થાય છે તો સ્વલ્પ થાય છે. જે પદાર્થ આપણા શરીરને હિતકર્તા હોય તેને સાત્મ્ય કહે છે. સાત્મ્ય અને ઉપશય આ બેનો એક અર્થ છે. તે ત્રણ પ્રકારના થાય છે. શ્રેષ્ઠ, મધ્યમ તથા નિકૃષ્ટ. જ રસોના ભુદા ભુદા અભ્યાસથી તથા સંપૂર્ણ રસોના અભ્યાસથી સાત્મ્ય સાત પ્રકારના છે. સંપૂર્ણ રસોનો અભ્યાસ હોવો એ શ્રેષ્ઠ સાત્મ્ય છે. એકજ રસોનો અભ્યાસ નિકૃષ્ટ સાત્મ્ય છે. અને એ બંનેની મધ્યાવસ્થા મધ્યમ સાત્મ્ય છે. તેમાંથી

જેને મધ્યમ તથા હીન સાત્મ્ય હોય તેણે કમથી શ્રેષ્ઠ સાત્મ્યનો અભ્યાસ કરવો. સંપૂર્ણ રસોના સાત્મ્ય થયા પછી સંપૂર્ણ આહારના વિધિ વિશેષ તથા હેતુઓને જોધને જે હિત હોય તેનું સેવન કરવું. ૧૫

આહારના આયતન.

તત્ર દુષ્ક્રિયાપાતે અષ્ટાવાહારવિધિ વિશેષાયતનાનિ ભવન્તિ । તથયા મત્રાતકરણસંયોગરાશ્ચેદેત્કાલોપયોગસંસ્થોપયોત્કાષ્ટેઃપ્લિભવન્તિ ॥ ૧૬ ॥

તેમાં નિશ્ચયથી આ આઠ અહારના વિધિ વિશેષ આયતન છે. જેમકે પ્રકૃતિ, કરણ્ય, સંયોગ, રાશિ, દેશ, કાલ, ઉપયોગ, સંસ્થા અને ઉપયોગતા આ આઠ હોય છે. ૧૬

પ્રકૃતિનું વર્ણન.

તત્ર પ્રકૃતિરુચ્યતેસ્વભાવાયઃ સનરાહારાષધદ્રવ્યાણાસ્વભાવિકોગુર્વાદિગુણયોગઃ । તથયા, —માષમુદ્ગયોઃ શૂકરૈણયોશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

તેમાંથી પ્રકૃતિ સ્વભાવને કહે છે. આહાર તથા ઔષધ દ્રવ્યોના સ્વાભાવિક ગુણવાદિ ગુણુ યોગને સ્વભાવ કહે છે. જેમકે અડદનું ભારેપણું, મગનું હલકાપણું અને કુકરનું ભારેપણું તથા એણુમૃગનું હલકાપણું હોય છે. ૧૭

કરણ્યનું વર્ણન.

કરણંપુનઃસ્વાભાવિકાનાંદ્રવ્યાણામ્ભિસંસ્કારઃ । સંસ્કારોદિગુણાન્તરાધાનઃચ્યતે । તેગુણાશ્ચતોયામિસંકર્ષશાષમન્યનદક્ષ્ણાક્ષ્ણેનભાવનાદિભિઃકાલપ્રકર્ષમાજનાદિભિશ્ચાધીયન્તે ॥ ૧૮ ॥

સ્વાભાવિક દ્રવ્યોના સંસ્કારને કરણ્ય કહે છે, અને ગુણાન્તર ઉત્પન્ન કરવાને સંસ્કાર કહે છે. તે ગુણુ જલ તથા અગ્નિના સંયોગજ શૌચથી મથનથી, કેશકાલ, વાસ તથા ભાવનાદિક્ષાથી અને કાલ, પ્રકર્ષ તથા પાત્રાદિક્ષાની દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮.

સંયોગનું વર્ણન.

સંયાગત્તદ્વયોર્બહૂનાંવાદ્રવ્યાણાંસંહતીભાવઃ સવિશેષમારમતેયત્રૈકલ્લોદ્રવ્યાણિઆરમન્તે । યથામધુસર્પિષોમધુમત્સપ્તસઃ સ્વસંયોગઃ ॥ ૧૯ ॥

જે અથવા અધિક વસ્તુઓના મિશ્ર થવાને સંયોગ કહે છે. તે વિશેષતાને ઉત્પન્ન કરે છે. જે વિશેષતા જુદા જુદા દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી જેમ કે ઘી, તથા મદનો સંયોગ અને મદ, માછલાં તથા દુધનો સંયોગ થવાથી વિષના જેવા ગુણુ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯.

રાશિનું વર્ણન.

રાશિસ્ત્વસર્વગ્રહપરિગ્રહૌમાત્રાસ્માન્પરિગ્રહવિશ્વયાર્યઃપ્રકૃતઃ । તત્રસર્વસ્યાપારસ્યપ્રમાણગ્રહણમેકપિળ્લેનસર્વગ્રહઃ । પરિગ્રહશ્ચપુનઃપ્રમાણગ્રહણમેકૈકત્વેનાહારવ્યાજામ્ । સર્વસ્યદિગ્રહઃસર્વગ્રહઃસર્વતશ્ચગ્રહઃપરિગ્રહઃચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

સર્વગ્રહ અને પરિગ્રહને રાશિ કહે છે. તે માત્રા તથા ઓછી વતી માત્રાના ફલના નિશ્ચયને માટે છે. તેમાં સંપૂર્ણ આહારી વસ્તુઓના એકાકારથી પ્રમાણ કરવું તે સર્વ ગ્રહ કહેવાય છે અને સંપૂર્ણ આહારી વસ્તુઓના જુદા એક એક પ્રમાણ કરવાને પરિગ્રહ કહેવાય છે. કેમકે સર્વના ગ્રહણને સર્વગ્રહ અને સર્વના જુદા જુદા ગ્રહણને પરિગ્રહ કહે છે. ૨૦
દશનું વર્ણન.

દેશ:પુન:સ્થાનંદ્રવ્યાણામુત્પત્તિપ્રચારૌદેશસાત્મ્યશ્ચાચછે ॥ ૨૧ ॥

દેશ-સ્થાનને કહે છે. એથી દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ સ્થાન તથા પ્રચાર (મૃગાદિના) નિવાસ સ્થાનાદિને સાત્મ્ય કહે છે. ૨૧

કાલનું વર્ણન.

કાલોહિનિત્યગશ્વાવસ્થિકશ્ચ । તન્નાવસ્થિકોવિકારમપેક્ષ્યતે । નિત્યગસ્તુસ્વલુક્ષ્મ-
તુસાત્મ્યાપેક્ષ: ॥ ૨૨ ॥

કાલ એ પ્રકારના હોય છે. એક નિત્યગ ખીજને આવસ્થિક, રોગની અપેક્ષાથી જે સમય લેવામાં આવે છે તેને આવસ્થિક કહે છે. અને શીતોષ્ણાદિ રૂતુ સાત્મ્યની અપેક્ષાથી જે કાલ લેવામાં આવે છે તે નિત્યગ કહેવાય છે. ૨૨

ઉપયોગ સંસ્થાનું વર્ણન.

ઉપયોગસંસ્થાતૂપયોગનિયમ:સજીર્ણલક્ષણાપેક્ષ: ॥ ૨૩ ॥

આહારના ઉપયોગના નિયમને ઉપયોગ સંસ્થા કહે છે. આહારના ઉપયોગના નિયમ એ છે કે આહાર કેવી રીતે પચશે એ વાતની અપેક્ષા કરવી. ૨૩

ઉપયોક્તાનું વર્ણન.

ઉપયોક્તાપુનર્યસ્તમાહારમુપયુંક્તે । યદાયત્તમોકસાત્મ્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

આહાર કરનારાને ઉપયોક્તા કહે છે. જેને આધિન એક સાત્મ્ય છે. ૨૪

इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानिभवन्ति । एषांविशेषा:शुभाशुभफलप्रदा:पस्प-
रोपकारकाभवन्ति । तान्बुभुत्सेत । बुद्धाचहितेप्सुरेवस्यान्नचमोहात्प्रमादाद्वा-
प्रियमहितमसुखोदरकमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा ॥ ૨૫ ॥

એ આઠ આહારના વિધિના વિશેષ આયતન હોય છે. તેના વિશેષ શુભાશુભ ફલ-દાયક અને પરસ્પર ઉપકારક હોય છે. એથી તેને જાણવાની ઇચ્છા કરવી અને જાણીને હિતની અભિલાષા કરવી પરંતુ મોહ અથવા પ્રમાદથી અહિતકારી પરિણામમાં કુદ્વિદાયક પ્રિય, આહાર તથા અન્ય વસ્તુનું સેવન ન કરવું. ૨૫

આહાર વિધિ.

તન્નેદસાહારવિધિવિધાનમરોગાણામપિચાતુરાણાંહિતમ્ । કેષાંચિત્કાલેપ્રકૃત્યૈવ-
હિતતમંશુજ્જાનાનાંભવતિ । ઉષ્ણંસ્નિગંધમાત્રાવજ્જીર્ણેવીર્યાવિરુદ્ધંદેશેદ્દેશેદ્દેશોદ્દેશ-
પકરણનાતિદ્રુતંનાતિવિલમ્બિતંનજલ્પન્નહસંસ્તન્મનાશુક્ષીતઆત્માનમભિસમીક્ષ્યસ-
મ્યક્ ॥ ૨૬ ॥

સ્વભાવથીજ વખતસર અત્યંત હિત વસ્તુઓનું ભોજન કરવારે યોગી તથા તીરાગી ખૂને આ વધ્યમાણ આહારવિધિ હિતકર છે. ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ વીચને અવિરૂઢ વસ્તુનું માત્રા અનુસાર, એકવાર ભોજનના પચી જવા પછી, ઇષ્ટ સ્થાનમાં, સંપૂર્ણ વસ્તુઓવાળું, બહુ જલ્દી નહિ તેમ બહુ ધીરે નહી, બહુ યોક્તી વખતે નહી, તેમ બહુ હસતી નહિ, તત્પર થઇને પોતાના હિતા હિતને જોઈને સારી રીતે ભોજન કરવું. ૨૬

ગરમ ભોજનના ગુણ.

તસ્યસાદુષ્ણમ્પદેક્ષ્યામઃ । ઉષ્ણમશ્નીયાદુષ્ણંહિશુજ્યમાનંસ્વદતેશુત્કશ્ચાગ્નિમુદા-
ર્ય્યમુદીરયતિ । ક્ષિપ્રશ્ચજરાંગચ્છતિ, વાતશ્ચાનુલોમયતિ, પ્લેષ્માણશ્ચપરિશોષય-
તિતસ્માદુષ્ણમશ્નીયાત્ ॥ ૨૭ ॥

એ પ્રકારે ભોજન કરવાથી જે ફળ થાય છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. ગરમ ભોજન કરવું, કેમકે ગરમ ગરમ ભોજનમાં સ્વાદ હોય છે. પેટમાં જઇને જઠરાગ્નિને દીપન કરે છે. જલ્દી પચી જાય છે. વાયુને માર્ગાનુસાર કરે છે. અને કફને સુકવે છે. એથી ગરમ ભોજન કરવું જોઇએ. ૨૭.

સ્નિગ્ધ ભોજનના ગુણ.

સ્નિગ્ધમશ્નીયાત્ । સ્નિગ્ધં હિ શુજ્ય માનંસ્વદતે । શુત્કશ્ચાગ્નિમુદીરયતિ ક્ષિપ્ર-
જરાંગચ્છતિ વાતમનુલોમયતિ દઠીકરોતિ । શરીરોપચયંબલાભિવૃદ્ધિશ્ચોપજનયતિ,
વર્ણપ્રસાદમપિચામિનિર્વર્તયતિ । તસ્માત્ સ્નિગ્ધમશ્નીયાત્ ॥ ૨૮ ॥

સ્નિગ્ધ (ચીકાશવાળું) ભોજન કરવું, કેમકે સ્નિગ્ધ ભોજન સ્વાદવાળું હોય છે. પેટમાં જઇને જઠરાગ્નિને દીપન કરે છે. જલ્દી પચી જાય છે. વાયુને માર્ગાનુસાર કરે છે. શરીરની વૃદ્ધિને દઠ કરે છે. બળને વધારે છે. અને વર્ણને શ્રેષ્ઠ કરે છે. એથી સ્નિગ્ધ ભોજન કરવું જોઇએ. ૨૮.

માત્રા પ્રમાણે ભોજનના ગુણ.

માત્રાવદશ્નીયાત્ । માત્રાવદ્વિશુક્તમ્ વાતપિત્તકફાનપ્રપીઢયદાયુરેવવિવર્દ્ધયતિ
કેવલંસુત્વં સમ્યક્પકં વિઢભૂતં ગુદમનુપર્યેતિ નચોષ્માણમુપહન્તિ અવ્યથશ્ચપરિ-
પાકમેતિ । તસ્માત્માત્રાવદશ્નીયાત્ ॥ ૨૯ ॥

માત્રા પ્રમાણે ભોજન કરવું કેમકે માત્રા પ્રમાણે કરેલું ભોજન, વાત, પિત્ત તથા કફને દુષિત કરતું નથી. આયુષ્યને વધારે છે. સુખ પૂર્વક મળ થઇને ગુદામાં આવે છે. ઉષ્માને નષ્ટ કરતું નથી અને કલેશ વિનાજ પચી જાય છે. એથી પ્રમાણ સર ભોજન કરવું જોઇએ. ૨૯

જીર્ણ ભોજનમાં ભોજનના ગુણ.

જીર્ણેશ્નીયાત્ । અજીર્ણે હિશુક્ત્વા નસ્યપૂર્વસ્યાહારસ્ય રસમપરિણત મુત્તરેણાહા-
રરમેનોપમ્જન સર્વાનદોષાન્ પ્રકોપયત્યાથુ । જીર્ણેત્ જ્ઞાનસ્ય સ્વસ્થાવસ્થેષુ

दोषेऽज्ञानोद्वेगजातया च बुभुक्षयां विवृतेषु च स्रोतसां च चोद्गारोबन्धुदे-
हदये विवृतेषु वाता लान्येविसृष्टेषु च वातः त्रपुरीषवेगपु जीर्णमभ्यवहृतमाहार-
जातं सर्वस्वरीर वातूनमदृक्पदाधुरत्नानिर्वर्जयतिकेवलम् । तस्मात्प्राणैऽश्री-
यात् ॥ ३० ॥

भोजन पत्नी गया पछी भोजन करवुं, केमके अल्लुर्भुं भोजन करवाथी प्रथमवार-
ना आहारने अपरिपक्व रस भील वारना आहारना रसमां मणीने ज्वलीन सर्वदोषोने
दुषित करे छे. अने जे कोष्ठ आहारना पत्नी गया पछी भोजन करे छे तेना संपूर्ण
दोषोने पोत पोताना स्थानमां स्थित थवाथी अग्निना दीप्त थया पछी, भूपने उत्पन्न
थया पछी, नसोना मुपना उधडी गया पछी, उकार तथा उदयना शुद्ध थया पछी, अने
वायुना अनुलोम थया पछी, वायु तथा मणोना लाग कर्था पछी, पहेली वारना आहारना
पत्नी गया पछी आधेखुं अन्न संपूर्ण धातुओने दुषित न करता आयुने वधारे छे. अथी
पहेलीवारनुं भोजन पत्नी गया पछी भीलवार भोजन करवुं जेष्ठमे. ३०

वीर्यं विरुद्धं भोजनना गुण.

वीर्याविरुद्धमश्रीयात् । अविरुद्धवीर्यमश्नन् हि नविरुद्धवीर्याहारजे र्विकारर-
यत्पसृज्यतेतस्माद्वीर्याविरुद्धमश्रीयात् ॥ ३१ ॥

वीर्यने अविरुद्ध (नुकसान न करनार) भोजन करवुं केमके अविरुद्ध वीर्यवाणा
भोजनना पदार्थोनुं भोजनकरवाथी विरुद्ध वीर्यवाणा आहारथी उत्पन्न थनारा विकार
उत्पन्न थता नथी. अथी वीर्यने अविरुद्ध भोजन करवुं. ३१

धृष्टं दशमां भोजनना गुण.

इष्टे देशेऽश्रीयात् । इष्टे हि देशेऽज्ञानोनिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोवि-
घातंप्राप्नोति तथेष्टैः सर्वोपकरणैस्तस्मादंष्ट्रेऽज्ञानोत्प्रेक्षितसर्वोपकरणश्चाश्रीयात् ३२

भनोहर स्थानमां जेसीने भोजन करवुं केमके भनोहर स्थानमां भोजन करवाथी,
दुषित स्थानमां भोजन करवाथी थनार मनने अप्रसन्न करनारा लावोथी मन अप्रसन्न-
ताने प्राप्त थतुं नथी. अने संपूर्ण सामग्रीवाणुं भोजन करवाथी पणु अंज उपकार थाय
छे. अथी भनोहर स्थानमां संपूर्ण सामग्रीने अकत्रीत करीने भोजन करवुं जेष्ठमे. ३२

नातिद्रुतं भोजनना गुण.

नातिद्रुतमश्रीयात् । अतिद्रुतंहि बुद्धानस्य उत्सने नमवसदनं भोजनस्याप्रतिष्ठा-
नम् । भोज्यदोषसाद्गुण्योपलब्धिश्चननियता । तस्मात्नातिद्रुतमश्रीयात् ॥ ३३ ॥

अत्यंत ज्वली भोजन करवुं न जेष्ठमे. अत्यंत ज्वली भोजन करवाथी भोजन
उपर आवी जय छे, स्थितीक्षता थाय छे, भोजन पोताना स्थानमां अशोथर रीते स्थित
थतुं नथी अने भोजनना दोष, गुणु अशोथर मालुम पडता नथी अथी अहुज उतावणथी
जमवुं नहि जेष्ठमे. ३३

नाति विलम्बित-भोजनना गुणः.

नातिविलम्बितमश्नाया । अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो-
क्तेश्चीतीभवति । तस्मान्नातिविलम्बितमश्नीया-

अहुञ् धीमेथी नभुवुं नहि, કેમકે અહુજ ધીમે ધીમે નમવાથી તૃપ્તિ થતી નથી,

અહુજ ખવાય છે, ભોજન થંકુ થઇ જાય છે. અને ભોજનનું પરિપક્વ વિષમતાથી યાય છે.
એથી અહુજ ધીમે ધીમે ભોજન ન કરવું જોઇએ. ૩૪

મૈનથી ભોજનના ગુણ.

અજલ્પન્ન સન્તન્મનાશુઠજીત્ । જલ્પતોહસતોઽન્યમનસો વા-
દોષાભવન્તિ યદ્વાતિદ્રુતમશ્નતઃ । તસ્માદજલ્પન્નહસંસ્તન્મનાશુઠજીત્ ॥ ૩૫ ॥

એવા સિવાય તેમ હસ્યા સિવાય મન લગાવીને નમવું. કેમકે વાતો કરતાં નમ-
વાથી, હસતાં હસતાં ખાવાથી અને ચિત્ત નમવામાં લગાવ્યા સિવાય નમવાથી, અહુજ
જલ્પી નમવાથી જે દોષ થાય છે તેવા દોષ થાય છે. એથી વાતો કર્યા સિવાય તેમજ હ-
સ્યા સિવાય નમવામાં ચિત્ત રાખીને નમવું. ૩૫

આત્માને જોઇને ભોજનના ગુણ.

આત્માનમધિસમીક્ષ્ય શુઠજીતસમ્યક્ । इदम्प्रमोपशेते इदन्नोपशेतेइति । विदितं
हि अस्य आत्मन आत्मसात्म्यम्भवति । तस्मादात्मनात्मानमाभेसमीक्ष्य शુઠજીત-
સમ્યગિતે ॥ ૩૬ ॥

આપણા હિતાહિતને જોઇને સારી રીતે ભોજન કરવું કેમકે આ આપણને હિત-
કર્તા છે, આ મને અહિતકર છે એ પ્રકારે જાણીને કરેલું ભોજન સાત્મ્ય હોય છે.
એથી આપણા હિતાહિતને જાણીને સારી રીતે નમવું જોઇએ. ૩૬

તत्र श्लोका.

रसान्द्रव्याणितोषांश्च विकारांश्चप्रभावतः । वेदयोदेशकालौ चशरीरञ्चसना-
भिषक् ॥ ३७ ॥ विमानार्यो रसद्रव्यदोषरणाः प्रभावतः ! द्रव्याणेनातिरेव्या-
नित्रिविधं सात्म्यमव- ॥ ३८ ॥ आहारायतनान्यष्टौ भोजसाद्गुण्यमेव च ।
विमानरससंख्यातेसर्वमेतत्प्रकाशितम् ॥ ३९ ॥

તેમા આ શ્લોક છે, જે રસ, દ્રવ્ય, દોષ તથા વિકારોના પ્રભાવને જાણે છે અને
દેશકાલ તથા શરીરને જાણે છે તે વૈદ છે. ૩૭ વિમાન-શબ્દનો અર્થ પ્રભાવથી, રસ, દ્રવ્ય,
દોષ, તથા રોગ, અહુજ નહીં સેવન કરવા યોગ્ય દ્રવ્ય, તથા પ્રકારના સાત્મ્ય, ૩૮. આ-
હારના આઠ આયતમ અને ભોજનની સદગુણતા આ સર્વ વિષય આ રસ વિમાનના અ-
ધ્યાયમાં કલા છે. ૩૯

इति अभिवेककृतेतन्त्रे चरकमातेसं-
प्रति अजिनेशे अनावेक्ष અને ચરકે સુધારેલા વિમાનસ્થાનનો રસ વિમાન નામનો
પ્રથમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ॥ ૧ ॥

तीयाऽध्यायः ।

अथातो त्रिविधकुक्षीयम व्याख्यास्याम इति हस्माह भमवानात्रेयः ॥

हवे अत्रे त्रिविध कुक्षीय विमानतुं कथन करीअे छीअे. अे प्रकारे लगवान् आत्रेय-
७ कडेवा लाग्या.

त्रिविध कुक्षीयतुं वर्णन.

त्रिविधकुक्षौस्थापयेदवकाशांशमाहारस्वाहारः पयुञ्जानः । तद्यथैकमवकाशांशमूर्त्तानामाहारविकाराणामेकन्द्राणामेकम्पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम् ॥ १ ॥

भोजन करवासां भोजनने माटे कुषभां त्रयु प्रकारना लाग करवा भेधअे. जेभके कुषभने अेक लाग भोजनना कडिन पदार्थाने माटे, अेक लाग प्रवाही पदार्थाने माटे अने अेक वात, पित्त तथा कडना संचारने माटे राखवे भेधअे. १

एतावती ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानोनामात्राहारजंकिकिठिचदशुभंप्राप्नोति । नच-
केवलम्मात्रावच्चादेवाहारस्यकृत्स्नमाहाफलसौष्ठवमवाप्तुंशक्यम् । प्रकृत्यादी-
नामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलकत्वात् । तत्रतावदाहारराशि-
मधिकृत्य मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः । एतावानेवह्याहारराशिविधिविक-
ल्पोयावत् मात्रावच्चममात्रावच्चञ्च तत्रमात्रावच्चपूर्वमुपदिष्टकुक्ष्यंशविभागेन ।
तद्भूयोविस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

जेभके अे प्रमाणुथी भोजन करवाथी अधिक प्रमाणुथी थनारा दोष उत्पन्न थता नथी. परंतु जेवण प्रमाणुने अनुसार भोजन करवाथीज भोजनना संपूर्ण अेष्ट इल प्राप्त थतुं नथी. जेभके प्रकृति आदि आठ आहारविधि विशेषायतनानां इण गुणं गुणं छे. तेमांथी राशिना अधिकारमां मात्रा तथा अमात्राना इणने निश्चय कर्यो. मात्रानुं अनुसार ढोपुं तथा मात्राने अनुसार न ढोपुं अे आहारराशिनी विधिनो विकल्प छे. कुषभता लागना विभागथी मात्राने अनुसार ढोवानो प्रथम उपदेश कर्यो छे. हवे इरी तेनु वि-
स्तारथी वर्णन करीअे छीअे. २

तद्यथा—कुक्षेरप्रपीडनमाहारेण हृदयस्यानवरोधः पार्श्वयोरविपाटनमनतिगौरवमु-
दरस्यप्रीणनमिन्द्रियाणांक्षुत्पिपासोपरमः स्थानाशनश्चयनगमनप्रश्वासोच्छ्वासहा-
स्यसङ्कथामुचमुखानुवृत्तिः सायम्प्रांतश्च सुखेनपरिणमनम् । बलवर्णोपचय-
करत्वञ्चेतिमात्रावतोलक्षणमाहारस्यभवति ॥ ३ ॥

ते जेभ आहारथी कुषभां पीडा न थवी, हृदयतुं अवरोध न थवुं, पार्श्वणीयोमां इटक जेवी पीडा न थवी, पेटमां भारेपणुं न लागवुं, मिन्द्रियोनुं असन्न थवुं, लुप तथा तृषानुं निवृत्त थवुं. उला रडेवाभां, भेसवाभां, सुवाभां, राधवाभां, भास देवाभां,

શ્વાસ મુકવામાં, હસવામાં, વાર્તાલાપ કરવામાં સુખ થવું, સાંજે તથા સવારે સુખપૂર્વક ભોજનનું પચી જવું, અને બળ તથા વર્ણની વૃદ્ધિ થવી એ પ્રમાણસર કરેલા ભોજનનાં લક્ષણ છે. ૩

અમાત્રાના ભેદ.

અમાત્રાવત્ત્વંપુનદ્વિવિધમાચક્ષતે । હીનમધિકચ્ચાત્રહીનમાત્રાહારરાશિબલ્લવર્ણો-
પચયક્ષયકરમતૃપ્તિકરમ્હુદાવર્તકરમતૃષ્યમનાયુષ્યમનૌજસ્યંમનોબુદ્ધીન્દ્રિયોપઘાતક-
રંસારવિધમનમલક્ષ્યાવહમશીતેશ્ચવાતવિકારાણામાયતનમાચક્ષતે ॥ ૪ ॥

વગર માપનું જમવાનું એ પ્રકારનું હોય છે, એક થોડાં પ્રમાણમાં અને બીજું અ-
ધિક પ્રમાણમાં. તેમાંથી થોડા પ્રમાણમાં કરેલું ભોજન બળ, વર્ણ તથા વૃદ્ધિને ક્ષીણું
કરે છે. તૃપ્તિ કરતું નથી. ઉદાવર્ત રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. નપુષક બનાવે છે. ઓજસ તથા
આયુષ્યને ક્ષીણ કરે છે. મન, બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયોને નષ્ટ કરે છે. સારવિધ મન કરે છે.
અલક્ષ્મીને ઉત્પન્ન કરે છે, અને હેંસી પ્રકારના વાતજ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે, ૪

અતિમાત્રંપુનઃસર્વદોષપ્રકોપનમિચ્છન્તિસર્વકુશલાઃ ॥ ૫ ॥

અધિક પ્રમાણથી કરેલું ભોજન સંપૂર્ણ દોષોને ક્રોધિત કરે છે. આ સંપૂર્ણ ચતુરવૈદ્યો
નો મત છે. ૫

દોષોનું ક્રોધિત થવાનું કારણ.

યોહિમૂર્ત્તાનામાહારવિકારાણાંસૌહિત્યંગત્વાપશ્ચાદ્રવૈસ્તૃપ્તિમાપદ્યતેભૂયસ્તસ્યામાશ-
યગતાવાતપિત્તશ્લેષ્માણોઽભ્યવહારેણઅતિમાત્રણઅતિપ્રપીડ્યમાનાઃસર્વેયુગપત્પ્રકો-
પમાપદ્યન્તે ॥ ૬ ॥

જે મનુષ્ય પ્રથમ કઠિન વસ્તુઓથી તૃપ્ત થઇને ફરી પાછળથી પ્રવાહી વસ્તુઓનું
સેવન કરે છે તેના આમાશયમાં પ્રાપ્ત, વાત, પિત્ત, કફ અધિક આહારથી પીડીત થઇને
એકી સાથે ક્રોધિત થાય છે. ૬.

જુદા જુદા દોષોના ઉપદ્રવ.

તેપ્રકુપિતાસ્તમેવાહારરાશિમપરિણતમાવિશ્યકુક્ષ્યેકદેશમાશ્રિતાવિષ્ટમ્ભયન્તઃસહ-
સાવાપિઉત્તરાધરાભ્યાંમાર્ગાંભ્યાંપ્રચ્યાવયન્તઃપૃથક્પૃથગ્વિકારાનભિનિર્વર્તયન્તિ-
અતિમાત્રમોક્તુઃ ॥ ૭ ॥

ક્રોધિત થયેલા તે દોષ કુખનાં એક ભાગમાં સ્થિત થઇને તે અપરિપકવ અહારમાં
પ્રવેશ કરીને તેને વિષ્ટમ્બ કરીને અથવા એકાએકી ઉર્ધ્વ ભાગથી યા અધોભાગથી નિક-
ળીને જુદા જુદા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૭.

ક્રોધિત વાતન ઉપદ્રવ.

તત્રવાતઃશૂલાનાહાક્ષમર્દમ્સુસ્વશોષઃ સ્ત્રીપ્રમાગ્નિવૈષમયાસિરાસક્લો પ્રાસંત્તમ્બનાનિ-
કરોતિ ॥ ૮ ॥

તેમાંથી વાયુ, શળ, આદ્રે, અંગમદ્, મુખનું સુકાવું, મુઝા, ભ્રમ, અગ્નિની વિષ-
મતા, નસોનું સંક્રાન્તવું, તથા સ્તમ્ભ (રહી જવું) આ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

ચિત્તં નર્જ્વરમતાંસારમન્તદાહં. ળ્ણામદધ્રમમલપનાનિ ॥ ૯ ॥

પિત્તનવર, અતીસાર, અંતર્દાહ, તૃષા, મદ, ભ્રમ તથા પ્રલાપને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯.

શ્લેષ્માતુઃકર્ધરોચકાવિપાકશીતજ્વરાલસ્યગાત્ર-ગૌરવાભિનિવૃત્તિકરઃસમ્પદ્યતે ॥ ૧૦ ॥

અને ઠંડી, અરુચિ, અવિપાક, શીતજ્વર, આલસ્ય, તથા શરીરનું બારેપણું
એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૦.

આમ દુષિત થવાનું કારણ.

નલ્લુકેવલમતિમાત્રમેવાહારરાશિમામપદોષકારણામેચ્છન્તિ । અપિતુલ્લુગુરુસ-
શ્ચીતશ્કદ્વિષ્ટાવેષ્ટમ્ભિત્રિદાહશુષ્કિવિરુદ્ધાનામકાલેઅન્નપાનાનામુપસેવનમ્ । કા-
મક્રોધલોભમોહેર્ષ્યાહીશોકલોભોદ્વેગભયોપતપ્તેનમનસાવાયદન્નપાનમુપયુજ્યતેતદપિ-
આમમેવમદૂષયતિ ॥ ૧૧ ॥

કેવળ અધિક, ભોજનથી આમ દોષની ઉત્પત્તિ થતી નથી પણ બારે, રક્ત, શીતલ,
શુષ્કદ્વિષ્ટ, વિષ્ટંભી, વિદાહી, અપવિત્ર, તથા વિરુદ્ધ અન્નપાનનું અસમયે સેવન અને
ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા, લજ્જા, શોક, ઉદ્વેગ તથા ભયથી ચિત્તની વ્યાકુળતા
થયા પછી ભોજન કરવું તેથી પણ આમ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧

भवतिचात्र.

मात्रयाप्यभ्यवहृतंपथ्यठचान्नंनजीर्यति । चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्या-
प्रजागैः ॥ १२ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. ચિન્તા, શોક, ભય તથા ક્રોધને લીધે ચિત્તનું વિકલ થવાથી
કલેશદાયક શય્યાપર સુવાથી અને રાત્રિમાં જગવાથી પ્રમાણસર ખાધેલું અન્ન પણ
પચતું નથી. ૧૨.

આમના લેહ.

तं द्विविधमामपदोषमाचक्षते भिषजः । विसूचिकामलसञ्च । तत्र विसूचिकामूर्द्धञ्च-
धश्च । तामदाषयथोक्तरूपां विद्यात् ॥ १३ ॥

વૈદ્યલોક આમ રોગને એ પ્રકારનો કહે છે. એક વિષુચિકા, બીજો અલસક, તેમાં
વિષુચિકામાં ઉલટી પણ થાય છે અને ઝાડા પણ થાય છે તેનાં લક્ષણ જેવાં કલાં છે
તેવાંજ જાણવાં જોઈએ. ૧૩.

અલસકનાં લક્ષણ.

अलसकमुपदेक्ष्यामः दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणात्रातः । नपुरीष वेगविधारिणः
स्मिरशुक्ल रक्तशीतशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलम्पांडितश्लेष्मणाचविविद-

મર્ણા તેમાં પ્રલીનમલસત્વામ્બહિર્મુત્તીભવતિ । તત્તદ્દર્શયતીસારવર્ષ્યાનિઆમમ-

દોષલિંગાનિઅભિદર્શયતિઅતિમાત્રાણિ । અતિમાત્રપદુષ્ટાશ્ચદોષાઃપદુષ્ટામવદ્મા-
ર્ગાસ્તિર્યગ્ગચ્છન્તઃ કદાચિત્કેવલમેવાસ્યશરીરન્દ્વન્દવત્સ્તમ્ભયન્તિ । તતસ્તમ-
લસકમસાધ્યમ્બ્રુવતે ॥ ૧૪ ॥

અલસકનેા ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. જેમ દુર્બળ મંદાગ્નિવાળા, બહુજ કફવાળા, વાયુ, મુત્ર તથા મળના વેગને રોકનારા અને સ્થિર, ભારે, બહુજ રક્ષ, શીતલ તથા શુષ્ક અન્નના ભોજન કરનારા પુરૂષોને ખાધેલું અન્ન, પાન વાયુથી પીડીત થઇ અને કફથી બદ્ધ માર્ગ થઈને બહુજ પ્રદીન તથા અલસ (સ્થિર) થવાથી બહાર નથી નીકળતું ત્યારે ઉલટી, તથા ઝાઝાના સિવાય આમ દોષનાં બીજાં લક્ષણુ બહુજ પ્રકટ થાય છે. અને બહુજ દૂષિત થયેલાં વાતાદિ દોષ દૂષિત આમથી બદ્ધ માર્ગ થઈને આમ તેમ જઘને રોગીના શરીરને કાઈ કાઈ વખત દંડની માફક સ્તબ્ધ કરે છે. ત્યારે આ અલસક રોગને અસાધ્ય કહે છે. ૧૪.

વિરુદ્ધાધ્યશનાજીર્ણાશ્નશીલિનઃપુનરેવદોષમામવિષમિત્યાચક્ષતેભિષજોવિષસદ્-
શ્ચલિન્નત્વાત્, તત્પરમસાધ્યમાશુફારિત્વાત્, વિરુદ્ધોપક્રમત્વાચ્ચેતિ ॥ ૧૫ ॥

વિરુદ્ધ ભોજન કરનારા, ભોજન પર ભોજન કરનારા, તથા અજીર્ણમાં ભોજન કરનારા પુરૂષોના દોષોને વૈદ્ય, આમવિષ કહે છે. કેમકે તેમાં ઝેર જેવાં ચિન્હ થાય છે. તે અત્યંત અસાધ્ય હોય છે. કેમકે જલ્દીજ પ્રાણુને નાશ કરનારાં હોય છે. અને તેની જે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે તે વિરુદ્ધ થાય છે. ૧૫

સાધ્ય આધાની ચિકિત્સા.

તત્ર સાધ્યમામંપદુષ્ટમલસીભૂતમુલ્લેસ્વયેદાદૈપાયણિત્વાલવળમુષ્ણશ્ચવારિ । તતઃ
સ્વેદનવર્ત્તિપ્રણિધાનાભ્યામુપાચરેદુપવાસયેચ્ચૈનમ્ ॥ ૧૬ ॥

સાધ્ય અલસક રોગમાં મીઠાવાળું ગરમ પાણી પીવરાવીને આમને બહાર કઢાડવો. તે પછી સ્વેદન તથા વર્ત્તિપ્રણિધાન વડે ચિકિત્સા કરવી અને ઉપવાસ કરાવવો. ૧૬.

વિપુચિકામાં ચિકિત્સા.

વિસૂચિકાયાંતુ લન્નમૈવાપ્રેવિારેક્તવચ્ચાનુપૂર્વા ॥ ૧૭ ॥

અને વિપુચિકામાં પ્રથમ ઉપવાસ કરાવી પછી વિરેચનવાળાની માફક કમથી ચિકિત્સા કરાવવી. ૧૭.

આમપ્રદોષેષુ ત્વન્નકાલેજીર્ણાહારંપુનર્દોષાવલિપ્તામાશયાસ્તમિતશુરુકોઃમનન્ના-
ખિલાષિણમભિસમીક્ષ્ય પાયયેદોષશેષપાચનાર્થમૌષધમામેસન્નક્ષણાર્થશ્ચ નત્વ-
જીર્ણાશ્નમ્ । આમપ્રદોષદુર્બલોક્ષમિર્ગપદોષમાષધમાહારજાતશ્ચાક્તઃપક્તુમ્ ૧૮

આમ દોષોમાં અન્ન આપવાના વખતે આહારના પચી ગયા પછી પણ આમાશયને દોષોવાળું જોઈને, કોઠાને કહેવાયો તથા ભારે જોઈને અને અન્નમાં અરૂચિ જોઈને અવશિષ્ટ દોષોને પચાવવાને માટે તથા અગ્નિને દીપ્ત કરવાને માટે દવા પાવી. પણ અજી-

હૃમાં દવા પશુ ન પાવી કેમકે આમ દોષથી દુર્બળ અગ્નિ એકી સાથે દોષ, દવા તથા આહારને પચાવી શકતો નથી. ૧૮.

**અપિચામપદાપાહારોષધવિભ્રમોઽતિલલ્લુહુપરતઽપ્યાદેમ્ સહસૈવાતુરમલમભિ-
પાતયેત્ ॥ ૧૯ ॥**

અને આમદોષ, ભોજન તથા દવાનો વિભ્રમ (ગડબડ થઇ જવી) અત્યન્ત બળવાન હોવાને લીધે મંદાગ્નિવાળા નિર્બળ પુરુષનો જલ્દીજ નાશ કરે છે. ૧૯.

**આમપદોષજાનાં પુનર્વિકારાણામપતર્પણેનૈવોપરમોભવતિ । સતિત્વનુબન્ધેકૃતાપત-
ર્પણાનાં વ્યાધીનાંનિગ્રહે નિમિત્તવિપરીતમપાસ્યૌષધમાતઃકૃત્વિપરીતમેવાવચારયેત્ ।
યથાસ્વં સર્વાવેશ્તરાણામપિચ નિગ્રહેહેતુવ્યાધિવિપરીતમૌષધમિચ્છન્તિકુશલાઃ ૨૦**

આમદોષથી થયેલા વિકાર અપતર્પણુ (ઉપવાસ) થીજ નાશ થાય છે. જે અપતર્પણુ કરવા છતાં પણ વિકાર રહી જાય તો, અપતર્પણુના ઉપરાંત રોગોને મટાડવાને માટે હેતુ વિપરીત ઔષધનો ત્યાગ કરીને રોગ વિપરીત દવા કરવી અર્થાત રોગને શાંત કરવાવાળી ઔષધિ કરવી. અતુરચૈદ સંપૂર્ણ રોગોને મટાડવાને માટે હેતુ વિપરીત તથા રોગ વિપરીત ઔષધ આપવાની ઇચ્છા કરે છે. ૨૦.

**તદર્શ્યગ્નિનેપ્પશુક્ત્યામપદોષસ્ય પુનઃ પરિપકદોષસ્ય દીપ્તેચાગ્રૌઅભ્યક્ત્યાસ્થાપ-
નાનુવાસનં વિધિવત્સ્નેહપાનશ્ચ યુક્તયામયોજ્યમ્, પ્રસમીક્ષ્યદોષમેષજદેશકાલ-
બલશરીરાહા સાત્મ્યસત્ત્વપ્રકૃતિવયસામવસ્થાન્તરાણિ વિકારાંશ્ચસમ્યગિતિઃ ૨૧**

ફરી આમદોષના કાપિત થયા પછી તથા આમદોષના પચી ગયા પછી અગ્નિને દીપ્ત જણીને અભ્યંગ આસ્થાપન, અનુવાસન તથા સ્નેહપાન વિધિપૂર્વક કરવું જોઇએ. પરંતુ તેમાં દોષ, ઔષધ, દેશ, કાળ બળ, શરીર, આહાર, સાત્મ્ય, સત્ત્વ, પ્રકૃતિ તથા અવસ્થાની દશાઓનો અને રોગોનો વિચાર કરવો જોઇએ. ૨૧.

भवति चात्र.

**अश्वितंखादितंपीतं લીલશ્ચકવિપચ્યતે । एतत्त्वांधीर ! च्छामस्तन्नआचक्ष्व
बुद्धिमन् ॥ २२ ॥**

તેમાં આ શ્લોક છે. અર્થ, આઘ, પેય, તથા લેલ પદાર્થ મનુષ્યના ઉદરમાં જઇને ક્યાં પચે છે, તે હે ધીર ! અમે તમને પુછીએ છીએ માટે એ ખતાવો. ૨૨.

**इत्यग्निवेशप्रमुखैःशिष्यैःपृष्टःपुनर्वसुः । आचक्ष्वक्षेततस्तेभ्योयत्राहारोविपच्यते
એ પ્રકારે અગ્નિવેશ જેમાં શ્રેષ્ઠ છે એવા શિષ્યોએ પુછેલા પુનર્વસુજી જ્યાં આહાર પચે છે તે, ત્રણ શિષ્યોને કહે છે. ૨૩.**

આહાર પચવાનાં સ્થાન.

**नाभिस्तनान्तरंजन्तोरामाशयइतिस्मृतः । अश्वितंखादितंपीतंलीलश્ચાગ્રવિપચ્યતે
કે ત્રાણિયોની કુંટી, તથા સ્તનોની વચમાં આમાશય (જઠર-હોજરી) નામનું સ્થાન હોય છે તેમાં આવેલા, ખાધેલા, લેલ તથા પીધેલા પદાર્થ પચે છે. ૨૪.**

આમાત્રયગતઃપાકમાહારઃપ્રાપ્યકેવલમ્ । પદઃસર્વાશ્રયઃપદ્મારુમનીભિઃપ્રપચ્ચતે ૨૫
ભોજન કરેલો આહાર પ્રથમ આમાશ્રયમાં જઈને પરિપક્વ થાય છે ત્યારપછી નાડિયે।
(આંતરડાં) દ્વારા રસરૂપ થઈને સર્વ સ્થાનોમાં જાય છે. ૨૫.

તસ્યમાત્રાવતોલિફ્ફલશ્ચોક્ત્યથાયયમ્ । અમાત્રસ્યતથાલિફ્ફલશ્ચોક્તંવિમા-
નગઃ ॥ ૨૬ ॥ આહારવિધ્યાયતનાનિચાષ્ટૌસમ્યક્ પરીક્ષ્યાત્પ્રાહિતંવિદ્ય્યાત્ ।
અન્યશ્રયઃકશ્ચિદ્દાસ્તિમાર્ગોઽહિતોપયોગેષુભજેતતશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

આ અધ્યાયમાં પ્રમાણુસર તથા પ્રમાણુ વગર કરેલા આહારનાં લક્ષણુ, તથા ફળ, યથાવત્ વિભાગપૂર્વક કહેવામાં આવ્યાં છે. ૨૬. આહારવિધિના આઠ આયતનોની સારી રીતે પરીક્ષા કરીને જે આપણને હિત હોય તેનું સેવન કરવું, અને તે સિવાય અન્ય જે કાંઈ હિતનો માર્ગ હોય તેનું પણ સેવન કરવું. ૨૭.

इतिअग्निवेशकृतेतंत्रेश्वरकृतिसंस्कृतोद्योगनश्याप्तोद्योगविधिकुक्षीयं विमानं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ઇતિ અગ્નિવેશે બનાવેલ અને ચરકે સુધારેલ વિમાનસ્થાનનો ત્રિવિધ કુક્ષીયવિમાન નામનો ખીજો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ॥ ૨ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात जनपदोद्धंसनीयम् व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે જનપદોદ્ધંસનીય વિમાનાધ્યાયનું કથન કરીએ છીએ, એવું આત્રેયજી ભગવાન કહેવા ભાગ્યા.

पुनर्वसुने। प्रस्ताव.

जनपदमण्डलेपञ्चालदेशेऽप्येवातिव्याधुषितायांकाम्पिल्यराजधान्यांभगवान्पु-
नर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगणपरिवृतःपश्चिमेष्वर्भमासेगङ्गातीरवनविचारम. विचरन्
शिष्यमाग्निवेशमब्रवीत् ॥ १ ॥

અનેક પ્રકારના લોકોના નિવાસસ્થાન, શ્રેષ્ઠ આહારોવાળા પાંચાલદેશમાં કમ્પિલ ના-
મની રાજધાનીમાં ગંગાજીના તટ પર વનમાં શિષ્યો સહિત પ્રવાસ કરતા ભગવાન આત્રેય-
જીએ શ્રીભમ રૂતુના પાછલા મહીનામાં અગ્નિવેશને કહ્યું. ॥ ૧ ॥

दृश्यन्तेहिखलुसौम्य ! नक्षत्रग्रहचन्द्रसूर्यादिलखितानादिशास्त्रमकृतिभूताऋतु-
वैकारिकाभावाअधिरादितो रपिचनयथावद्रसवीर्य्यविपाकप्रभावमोषधीनांम ति-
विधास्यति । तद्वियागाच्चात प्रायता नयता । तस्मात् माण्डूकुं मन्वा... भूमेर्वि-

રસીભાવાદુઢરસૌમ્ય ! મૈષજ્યાનિ, યાવન્નોપહતરસવીચ્ય વિપાકપ્રભાવાણિ ।
વયંચૈષાં સ્ત્રીચ્યવિપાકપ્રભાવાનુપયોક્ષ્યામહે, ચેચાસ્માન કાઠ્ઠન્તિ, યાંશ્ચવ-
ચમનુકાંક્ષામઃ ॥ ૨ ॥

કે હે ભગવાન ! પ્રકૃતિ ભૂત, નક્ષત્ર, ગૃહ, ચંદ્રમા, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ તથા દિશા એઓ-
ના ઋતુ સંબંધી વિકાર જોવામાં આવે છે. થોડાજ વખતમાં પૃથ્વી પણ ઔષધિયોના રસ,
વીર્ય તથા વિપાકને ધારણ કરશે નહિ. એથી ધણું કરીને સર્વ લોક રોગી થશે એ કારણ-
થી દેશના અગડવા તથા પૃથ્વીના વિરસ થવાની પહેલાંજ ઔષધિ ઉખાડી લ્યો નહીંતો
તેના રસ, વીર્ય, વિપાક, તથા પ્રભાવ નષ્ટ થઈ જશે. જે લોક અમારી આકાંક્ષા કરશે
અને જેની અમે ઇચ્છા કરીએ છીએ તે પુરૂષોને માટે આ ઔષધિયોના રસ, વીર્ય વિ-
પાક તથા પ્રભાવનો વ્યવહાર કરીશું. ૨

નાહંસમ્બન્ધુતેષુમૈષજ્યેષુસમ્યગ્વિહિતે સમ્યાગ્વેચારચારિતેષુજનપદોદ્ભૂંસકરા-
ણાંવિકારાણાંકિશ્ચિત્પ્રતીકારગૌરવમ્ભવતિ ॥ ૩ ॥

સારી રીતે ખોટલી ઔષધિયોને સારી રીતે ખનાવીને શ્રેષ્ઠ પ્રકારે વ્યવહાર કરવાથી
દેશના નષ્ટ કરવાવાળા રોગોને દૂર કરવામાં કાંઈ પણ કઠીનતા હોતી નથી. ૩.

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

एवंवादिनंभगवन्तमात्रेयमाश्रवेणउवाच । उद्धृतानिखलुभगवन् ! मैषज्यानि
सम्यग्विहित निसम्याग्वेच प्रचारितादि । अपिखलुजनपदोद्भूः नमेकनव्याधि-
नाःगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यासत्त्ववयसामनुष्याणांकस्मान्द्रवतीति ४

આ પ્રકારે કહેલા ભગવાન આત્રેયજીને અગ્નિવેશ કહ્યું કે, હે ભગવાન ! જે ઔષ-
ધિયો ખોટી પણ થીંધી, અને સારા પ્રકારથી આપી પણ ખરી પરંતુ હજી આ સંદેહ
થાય છે કે અનેક પ્રકારની પ્રકૃતિ, આહાર, દેહ, બળ, સાત્ત્વ, સત્વ તથા અવસ્થાવાળા
મનુષ્યોનો દેશ એકજ રોગથી એકી વખતે કેમ નષ્ટ થાય છે. ૪.

આત્રેયનો ઉત્તર.

तद्युवाचभगवानात्रेयः । एवमसामान्यानामेभिरपिअग्निवेश ! प्रकृत्यादिभिर्भा-
वैर्मनुष्याणांयेज्येभावाःसामान्यस्तद्वैगुण्याःसमानकालाःसमानकिङ्गाश्चव्याघ-
योभिर्निवर्त्तमानाजवपदमुद्भूंसयन्ति । तेखलुइमभावाःसामान्याजनपदेषु-
भवन्ति । तद्यथा,—वायुरुदकंदेशःकालइति ॥ ५ ॥

અગ્નિવેશનાં આ વચનો સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, હે અગ્નિવેશ !
મનુષ્યોના પ્રકૃતિ વિગેરે ભાવોનું સમાનપણું ન હોવાથી, અને જે સામાન્ય ભાવ છે તેના
દુષિત થવાથી એકી વખતે એકજ પ્રકારનો રોગ ઉત્પન્ન થઈને દેશને નષ્ટ કરે છે. તે
સામાન્યભાવ આ છે. જેવાકે, વાયુ, જળ, દેશ તથા કાલ. ૫.

वायुनुं अनारोज्यत्व.

तत्रातिप्रदीर्घमनारोज्यकं विद्यात् । तद्यथा, - ऋतुविषममतिस्ति मितमालचल-
मतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरुक्षमत्यभिष्यन्दिनमतिमैर- [१२६६] तैप्रतिहतपरस्पर
गतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यगन्धबाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति ॥ ६ ॥

तेमांथी आ प्रकारना वायुने रोगकारकं नश्युवो नोष्ठये. नैम ऋतुथी विपरीत, अहुण
आर्द्र, अहुण यंत्रय, अहुण कठोर, अहुण शीतल, अहुण गरम, अहुण रक्ष, अहुण
आष्पवाणो, अहुण लयानक शब्दवाणो, परस्पर अहुण अथडातो, अहुण यकर पातो,
अने असात्म्य गंध, आष्प, वेणु, धुण तथा धुमाडीवाणो. ६.

जलनुं अनारोज्यत्व.

उदकन्तुखलुअत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत्क्लेदबहुलमपक्रान्तजलघरविहङ्गमुप-
क्षीणजलाशयमभीतिकरमपगतमुणंविद्यात् ॥ ७ ॥

जल पशु अत्यंत विकारवाणुं, गंध, रंग, रस तथा स्पर्शवाणुं, जलयर पक्षियोनुं
त्याग करेलुं, जलाशयमां सुकायेलुं अने प्रीतिकारक न होय तेने दुषितं नश्युवुं नोष्ठये. ७

देशनुं अनारोज्यत्व.

देशंपुनःविकृतप्रकृतिवर्णगन्धरससंस्पर्शक्लेदबहुलमुपसृष्टंसरीसृ व्यालमशकसल-
भमक्षिकामूषकोलूकश्मानिकशकुनिजम्बुकादिभिः सुषोलापाट नवन्तंप्रतानादि
बहुलमर्षवदवपातेतंशुष्कनष्टशस्यंधूम्रपवनंमध्मातपतत्रिगणमुत्कुष्टश्वगणमुद्गा-
न्तव्यथितविविधमृगपक्षिसंघमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जाचारगुणजनपदंशश्वत्सुभि-
तोदीर्घसालंलाहुर्यं ततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पमतिभयारावरूपंरुक्षताम्रारुण-
सिताभ्रजालसंवृताकचन्द्रतारकमभाक्ष्णंसम्भ्रमोद्देगमिवसत्रासरुदितमिवसतमस्क
मिवरहकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलश्चाहितंविद्यात् ॥ ८ ॥

येवा देशने दुषित नश्युवो नोष्ठये नैवाके प्रकृतिनी विरुद्ध वर्णुं, गंध रस तथा
स्पर्शवाणो, अहुण क्लेदवाणो, साप, वनतां पशु, मच्छर, डीडी, माप्पी, उंहर, यामांसी-
डीयां, रमशानतां पक्षी तथा गीध विगेरेथी पीडित, धास तथा जंभरामांथी तथा ज़ाडीनी
सतांओवाणा, अपूर्व थय गयेल, सुका तथा नष्ट अन्नवाणा, धुमाडीवाणा, वायुवाणा, अहुण
ककगतां पक्षियोवाणा, अहुण लूकतां कुतरांवाणा, गलरायला तथा व्याकुण थयेला अनेक
प्रकारना पक्षीओवाणा, नष्ट थयेला धर्मवाणा, अत्यंत निर्दलन आयरणु करनारा पुर्षो-
वाणा, उंमेशां अणुणगाटवाणा, तथा उलणेला नलाशयवाणा, धले लागे वणपात तथा
धरतीकंपवाणा, अहुण लयानक शब्दवाणा, धले लागे रक्ष, तांया नैवा, लाल तथा
श्वेत वाहणीथी ढंकायेला सूर्य, यंद्रमा तथा नक्षत्रवाणा, गलराटःलय, रदन तथा अध-
कारवाणा, यक्ष, लुत प्रेतादिना आवेशवाणा तथा शोरभकारवाणा, येवा देशने अहित
नश्यव नोष्ठये ८.

કાળનું અનારોગ્યત્વ.

~~કાલનું સ્વલુપચરુ લિંગાદિપ્રાંતલિંગાદિલિંગીવલિંગાદિઆહિતંચવસ્યેત્ ॥ ૯ ॥~~

ઋતુઓના વિપરીત લક્ષણવાળા, ઋતુઓના અધિક લક્ષણવાળા અને ઋતુઓના હીન લક્ષણવાળા, કાલ (સમય) ને અહિત જાણવા જોઈએ. ૯.

~~इमानवंदोषः क्तांश्चतुरोभावान्जनपदोद्धंसकरान्वदन्तिकुशलाः । अतोऽन्यथाभू-~~
~~तांस्त्राहेतानाचक्षते ॥ १० ॥~~

એ પ્રકારે આ ચારે ભાવ, દેશને નષ્ટ કરવાવાળા હોય છે. અને આ લક્ષણોથી વિ-
પરીત લક્ષણવાળા હીન કરનાર હોય છે. ૧૦.

~~विगुणेष्वपितुस्वल्पते जनपदोद्धंसनकरे भावे भेषजानुपपाद्यमानानानभयंभव-~~
~~तिरोगेभ्यइति ॥ ११ ॥~~

દેશને નષ્ટ કરનારા આભાવોના દુષિત થવાથી પણ ઔષધિયોવડે ચિકિત્સા કરવાથી
રોગોનો ભય રહેતો નથી. ૧૧.

~~भवन्तिचात्र । विगुण्यः पपन्नानांदेशकालानिलाम्भसाम् । गरीयस्त्वाविशेषेण~~
~~हतुमः संभवक्ष्यते ॥ १२ ॥~~

આમાં આ શ્લોક છે. દુષિત થયેલા વાયુ, જળ, દેશ, તથા કાલ તેમાંથી જે અધિકમાં
અધિક કઠિન છે તેને કારણ સાથે કહું છું. ૧૨.

~~वाताज्जलंजलादेशं देहात्कालंस्वभावतः । विद्याप्यारेहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थ-~~
~~वित् ॥ १३ ॥~~

વાયુથી જળ, જળથી દેશ, દેશથી કાલનું દુષિત હોવું બહુજ કઠિન જાણવું જોઈએ.
ક્રમકે તેનો પરિહાર એક બીજા કરતાં બહુજ કઠિનતાથી થઈ શકે છે. ૧૩.

~~वाय्वादिषुयथोक्तानां क्षयान्પાન્તુવંશેષવિ- । प्रतीकारस्यसौकर्येविद्याल्लाघव-~~
~~लक्षणम् ॥ १४ ॥~~

વિશેષ જાણનારા વૈદ્ય, વાયુ વિગેરે ભાવોના પૂર્વોક્ત દોષોને અટકાવવાની સુગમતામાં
લઘુતા (હલકાપણું) નેજ લક્ષણ જાણવું. ૧૪.

~~चतुर्ष्वपितुदुष्टेषुकालान्तेषुयदानराः । भेषजेनोपपाद्यन्तेनभवन्त्याः रास्तदा ॥ १५~~

વાયુ વિગેરે ચારેના દુષિત થયા પછી જે મનુષ્ય ઔષધોનું સેવન કરે છે, તે રોગી
થતા નથી. ૧૫.

~~येषान्मृत्युसामान्यं सामान्यंनचकर्मणा । कर्मपञ्चविधंतेषामेषजंपर- च्यते ॥ १६ ॥~~

આ વખતમાં જે મનુષ્યોની પ્રાકૃત સંસ્કારથી થનાર ઐહિક મૃત્યુ તથા કર્મ સા-
માન્ય ન થાય તેને માટે વમન (ઉલટી) વિગેરે પંચ કર્મજ પરમ ઔષધ છે. ૧૬.

~~रसायनानां विधिवन्नोपयोगःप्रसस्यते । न्नस्यतेद- । पूर्वमुद्धृतैः १७~~

અને વિાધ પૂર્વક રસાયનોનું સેવન પણ શ્રેષ્ઠ છે અને પૃથ્વીમાં વિકાર થતા ૫-
હેલાંબ જોદી લીધેલી ઔષધિયોથી શરીરની વૃદ્ધિ કરવી તે પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૭.

સત્યંભૂતેદયાદાનંબલયો યત્કાલિદ્વૃષ્ણ । સદ્વૃષ્ણસ્વાત્મુદ્ધાતેશ્વમશ્વમોશુતિરાત્મનઃ ૧૮

સત્ય બોલવું, પ્રાણિયો પર દયા કરવી, દાન આપવું, બલિ આપવા દેવતાઓનું પૂજન
કરવું, સદાચાર રાખવો, તથા શાંતિ રાખવી એ ગુણોથી પોતાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૧૮.

હિતંજનપદાનાશ્ચ શિવાનામુપસેવનમ્ । સેવનંબ્રહ્મચર્યસ્યતયૈવબ્રહ્મચારિણામ્ ૧૯

સક્રયાધર્મશાસ્ત્રાણાં મર્ષાણાંજિતાત્મનામ્ । ધાર્મિકૈઃસાત્ત્વિકૈર્નિત્યંસહાસ્યા-

દ્વસમ્મતઃ ॥ ૨૦ ॥

સ્તસ્મિન્કાલેસુદારુણે ॥ ૨૧ ॥

દેશનું હિત કરવું, શુભ વર્તનનું સેવન કરવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, બ્રહ્મચારિયોની સેવા
કરવી. ૧૯. ધર્મશાસ્ત્રી તથા જીતેન્દ્રિય મહર્ષિયોની કથા કહેવી, અને વૃદ્ધોથી પ્રશંસા
કરેલા સત્વગુણુવલંબી ધર્માત્માઓની સાથે હંમેશાં બેસવું. ૨૦ આ બર્ચકર સમયમાં જે
મનુષ્યોનું મૃત્યુ નિશ્ચિત નથી હોતું તેના આયુષ્યના રક્ષણને માટે આ ઉપાય કહ્યો છે. ૨૧.

અગ્નિવેષના પ્રશ્ન.

इतिश्रुत्वाजनपदोद्धंसनेकारणानि आत्रेयस्यभगवतः । नरपिमगवन्तमात्रेयमाग्ने-

वेशजवाच । अथस्वल्भगवन् । कुतोमूलमेषांवायुादीनांवैगुण्यत्पद्यतयेनोप-

जाजनपदोद्धंसयन्तीति ॥ २२ ॥

ભગવાન આત્રેયજીએ કહેલાં દેશને નષ્ટ થવાનાં આ કારણ સાંભળીને અગ્નિવેશે ફરી
ભગવાન આત્રેયજીને કહ્યું કે, હે ભગવન! વાયુ વીજેરેના દ્વાપિત થવાનું કયું કારણ છે કે
જે વડે તે દ્વાપિત થઈને દેશને નષ્ટ કરે છે. ૨૨.

આત્રેયનેા ઉત્તર.

तवाचभगवानात्रेयः । सर्वेषाम् अग्निवेश ! वाय्वादं नां यद्वै गुण्यमुत्पद्यतेत-

स्यः लभधर्मः तन्मूलञ्चासत्कर्मपूर्वकृतः । तयोर्योनिःमज्ञापराच । ॥ २३ ॥

અગ્નિવેશનાં આ વચન સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, હે અગ્નિવેશ! વાયુ
વીજેરેના દ્વાપિત થવાનું કારણ અધર્મ છે. અને અધર્મનું કારણ પ્રાકૃતન અસત્કર્મ છે અને
અધર્મ તથા અસત્કર્મ આ બંનેનું કારણ પ્રજાપરાધ (બુદ્ધિદોષ) છે. ૨૩.

तद्यथा,—यदादेशनगरनिगमजन पदमधानाधर्ममुत्क्रम्यअधर्मेणप्रजामवचयन्ति-

तदाश्रितोपाश्रिताःपौरजनपदाव्यवहारोपजीविनश्चतमधर्ममभिवर्द्धयन्ति ॥ २४ ॥

જેમકે જ્યારે દેશ, નગર, નિગમ (પરકોટાનું નગર) તથા જનપદ (જેમાં બહુ લોક
વસે છે) ના પ્રધાન (રાજા ત્રિજેરે) ધર્મને ત્યાગ કરીને અધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરે છે
ત્યારે તેના આશ્રિત તથા ઉપાશ્રિત પુરવાસી તથા દેશવાસી અને બ્યવહારોપજીવી લોક આ
અધર્મને વધારે છે. ૨૪.

તતઃસોડધર્મઃપ્રસંધર્મમન્તર્ધસે । તતસ્તેઽન્તર્હિતધર્માણોદેવતાભિર પિત્યુચ્ચન્તે ।
તેષાં તથાન્તર્હિતધર્માણામધર્મપ્રધાનાનામપ્રક્રાન્તદેવતાનામૃતવોવ્યાપચન્તે । તેન-
નાપોયગાદાલંકરોર્ષસિ । દેહુતંવાવર્ષતિ વાતાનસમ્યગભિવાન્તિક્ષિતિર્વ્યાપ-
ચતેસલિલાનિરુપશુષ્યન્તિ । ઓષધયઃસ્વભાવંપરિહાયાપચન્તેવિકૃતિમ્ । તત-
ઉદ્ધ્વંસન્તેજનપદાઃસ્પર્શાભ્યવહાર્યદોષાત્ ॥ ૨૫ ॥

જેથી તે અધર્મ વધીને ધર્મનો નાશ કરી દે છે ત્યારે આ અધર્મિયોનો દેવતા લોક ત્યાગ કરી દે છે. આ પ્રકારે ધર્મરહિત અધર્મમાં ત્રિતીવાળા તથા દેવતાઓથી ત્યાગ કરેલા આ લોકોને માટે ઋતુ વિપરીત થઈ જાય છે એથી કરીને સમયને અનુસાર વરસાદ થતો નથી અથવા વિકારવાળો (રોગ કરનાર) વરસાદ થાય છે. વાયુ સારી રીતે વાતો નથી, પૃથ્વી દૂષિત થઈ જાય છે, જળ સુકાઈ જાય છે, અને ઔષધિયો પ્રભાવનો ત્યાગ કરીને વિકારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે સ્પર્શ તથા ભોજનના દોષથી દેશ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૨૫

યુદ્ધનું કારણ.

તથા શસ્ત્રપ્રભવસ્યઅપિજનપદોદ્ધ્વંસસ્ય અધર્મ્મણ્વહેતુર્ભવતિ । યેતિ પ્રવૃદ્ધલોભ-
ક્રોધરોષમાનાઃ તેદુર્બલોભવમત્ય આત્મસ્વજનપર પ્રણાતાશસ્ત્રેણ પરસ્પરમભિ-
ક્રામન્તિ પરાન્વાભિક્રામન્તિ પરૈર્વાભિક્રામ્યન્તે રક્ષોગણાદિભિર્વાવિવિધૈર્ભૂતસદ્ધૈ-
સ્તમધર્મમન્યદ્વાપ્યપચારાન્તરમુપલભ્યાભિહન્યન્તે । તથા મિશાપસ્યાપ્યધર્મ્મણ્વ
હેતુર્ભવતિ ॥ ૨૬ ॥

શસ્ત્ર વડે દેશના નષ્ટ થવાનું પણ અધર્મજ કારણ છે. જેમકે બહુજ લોભ, ક્રોધ, રોષ તથા માનની બહુજ ઇચ્છાવાળા તે અધર્મી પુરૂષ દુર્બલોનો તિરસ્કાર કરીને પોતાના સ્વજનોના તથા શત્રુઓના નાશને માટે શસ્ત્રોવડે યુદ્ધ કરે છે. તે શત્રુઓ પર ચઢાઈ કરે છે અથવા શત્રુ તેમના પર ચઢાઈ કરે છે. તેમના આ અધર્મને તથા અન્ય દોષને જોઈને રાક્ષસ વિગેરે ભૂત પ્રેતાદિક પણ તેમને સતાવે છે. ૨૬.

અભિશાપનો હેતુ.

તથામિશાપસ્યાપ્યધર્મણ્વહેતુર્ભવતિયેલુપ્તધર્માણોધર્માદપેતાઃ તેગુસ્તૃદ્ધસિદ્ધર્ષિપૂ-
જ્યાનવમત્યઅહિતાનિઆચરન્તિ । તતસ્તાઃપ્રજાગુર્વાદિભિરમિશાપ્તાભસ્મતામુપયા-
ન્તિ । પ્રાગપ્યભૂદનેકપુરુષકુલવિનાશાય ॥ ૨૭ ॥ નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાન્નિય-
તાશ્ચપરે । અનિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદનિયતાશ્ચાપરે ॥૨૮॥

ત્યારે તે લોક અધર્મી થઈને, ધર્મથી રહિત બનીને, ગુરૂ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ, ઋષિ, તથા પૂજ્યોનું અપમાન કરીને, અહિત આચરણ કરે છે. ત્યારે ગુરૂ વિગેરે તેને શાપ આપે છે. એથી તે ભ્રમ થઈ જાય છે અને તેથી તેના વંશનો વંશ નષ્ટ થઈ જાય છે. નિયત પ્રત્યયોપલમ્બ (નિશ્ચય જ્ઞાનાનુભવ)થી કાંઈ શાપનિયત થાય છે. અને અનિયત પ્રત્યયોપ-
લમ્બ (અનિશ્ચિત જ્ઞાનાનુભવ)થી કાંઈ અનિયમિત હોય છે. ૨૭-૨૮.

प्रागपि चाधर्मादृतेनाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् । आदिकाले हि अदितिमुत्समौजसो-
ऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवधिधर्मयज्ञविधिविधानाः शैलेन्द्रसारसंहत-
स्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवनसमबलजवपराक्रमाश्चारुफिचोऽरुपप्रमाणा-
कृतिप्रसादोपचयवन्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानदमनियमतपउपवासब्रह्मचर्य्यव्रतपरा-
व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमकृमालस्यपरिग्रहाश्च-
पुरुषावभूवुरमितायुषः ॥ २९ ॥

पूर्व समयमां पणु अधर्भना विना अशुभनी उत्पत्ति थती नहोती. पहेलांना वभतमां
द्वेवताओना समान ओणवाणा अलंत विमल तथा विपुल प्रभाववाणा, द्वेवता, द्वेवर्षि,
धर्म तथा यज्ञविधि विधानने प्रत्यक्ष करनारा, पर्वतोना सरभा सारवाणा, कडिन
तथा स्थिर शरीरवाणा, निर्मण रुप तथा छन्द्रयवाणा, वायुना नेवांयण, वीर्य तथा परा-
कभववाणा, सुंदर नितंयवाणा, योग्य प्रमाण, आकृति, प्रसन्नता तथा वृद्धिवाणा, सत्य, आर्णव,
सीधापन, अनिधुरता, दान, अतेन्द्रियता, नियम, तप, उपवास, तथा ब्रह्मचर्यमां
तत्पर, लय, राग, द्वेष, मोह, लोभ, क्रोध, शोक, मान, रोग, निद्रा, तन्द्रा, श्रम, ज्ञानि,
आणस, तथा परिग्रहथी रहित पुत्र्य अपरिमित आवरदावाणा होय छे. २९.

तेषामुदारसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यत्वात्सवीर्य्यविपाकप्रभावगुणसमुदितानि प्रा-
दुर्बभूवुः शस्यानि सर्वं णसमुदितत्वात्पृथिव्यादीनांकृतयुगस्यादौ । भ्रश्यतितुकृ-
तयुगे केषाञ्चिदत्यादानात्साम्पन्निकानां शरीरगौरवमासीत् । सत्त्वानां गौरवा-
च्छ्रमः श्रमादालस्यमालस्यात्सञ्चयः सञ्चयात्परिग्रहः परिग्रहालोभः प्रादुर्भूतः ॥ ३०

महा सत्वगुण तथा कर्मवाणा अे पुत्रोने माटे अयित्य, रस, वीर्य, विपाक तथा
प्रभाव गुणवाणां अन्न थाय छे. कर्मके सत्तयुगना पहेलां पृथ्वी वगेरे तत्व संपूर्ण गुणो-
वाणां हतां. त्यार पथी सत्तयुगना क्षीण थया पथी कटलाक संपन्न पुत्रोना अहुण ग्रहण
करवाथी शरीरमां गौरव उत्पन्न थयुं, गौरव थवाथी श्रम थयो, श्रमथी आणस थयुं,
आणसथी संयय थयो, संययथी परिग्रह थयो अने परिग्रहथी लोभ थयो. ३०.

ततः कृतयुगे गते त्रेतायां लोभादभिद्रोहः अधिद्रोहादवृत्तवचनमवृत्तवचनात्कामक्रोध
मानद्वेषपारुष्याभिघातभयतापशोकचित्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः ॥ ३१ ॥

त्यारपथी सत्तयुगना व्यतित थया पथी त्रेतायुगमां लोभना थवाथी अबिद्रोह उ-
त्पन्न थयो. अबिद्रोहथी असत्य लाषण उत्पन्न थयुं. असत्य लाषणथी काम, कामथी
क्रोध, क्रोधथी मान, मानथी द्वेष, द्वेषथी कठोरपणुं, कठोरपणुथी अबिघात, अबिघा-
तथी लय, ताप, शोक, चित्तथी उेग, विजेरे उत्पन्न थयुं. ३१.

ततस्त्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्गतः प्रथमतः । तस्यान्तर्द्वानात्पृथिव्यादीनां गुणपादप्रणा-
शोऽभूत् । तत्प्रणाशकृतश्च शस्यानां स्नेहस्यैव सत्त्वोत्पत्तिविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः ३२

अेम थवाथी त्रेतायुगमां धर्मना अेक पग नष्ट थयो. धर्मना अेक पगना नष्ट थ-

વાથી પૃથિવ્યાદિના ગુણોનો એક ભાગ નષ્ટ થયો તેથી અન્નોનાં સ્નેહ, નિર્મળતા, રસ, વીર્ય, વિપાક તથા પ્રભાવના ગુણોનો એક ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો. ૩૨.

ગૈશ્વાહારવિહારરયથાપૂર્વમુપપ્ત્ય-
માનાનિઅગ્નિમારુતપરાંતાનિમાઃ વ્યાધિભિર્વિરોધિરિત્યાન્તાનિઅતઃપ્રાણિનો-
હાસમવા રાયુષઃક્રમશ્ચઈતિ ॥ ૩૩ ॥

ત્યારે પ્રજ્વળોનાં શરીરો હીન ગુણુવાળાં તથા હીન થતા ગુણુવાળા આહાર વિહારોથી પુષ્ટ થવાને લીધે ઉષ્મા તથા વાયુથી યુક્ત થઈને પહેલાં જ્વરાદિ રોગોથી કલેશિત થયાં જેથી ધીરે ધીરે પ્રાણિયોનાં આયુષ્ય ક્ષીણ થવા લાગ્યાં. ૩૩.

भवतिचात्र ।

युगे नेधर्मपादःक्रमेणानेनहीयते । गुणपादश्चतानामवलोकःप्रलीयते ॥३४॥

આમાં આ શ્લોક છે. આ પ્રકારથી યુગ યુગમાં ધર્મનો એક એક પગ (ભાગ) એછો થાય છે. અને પૃથિવ્યાદિના ગુણોનો પણ એક એક પગ ક્ષીણ થાય છે. આ પ્રકારે મનુષ્યોનો આયુષ્ય નષ્ટ થાય છે. ૩૪.

संवत्सरश्चतेपूर्णेयातिसंवत्सरःक्षयम् । दहिनामायुषःकालेयत्रयन्मानमिष्यते ३५॥

इतिविकाराणांप्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ ३६ ॥

જે વખતે આયુષ્યનું જે પ્રમાણ છે તેના અનુસાર સો વર્ષના વિશા પછી આયુષ્યનું એક વર્ષ ક્ષીણ થાય છે. આ પ્રકારથી રોગોનું પ્રથમ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ કહ્યું. ૩૫-૩૬

वंवाादेनभगवन्तमात्रेयमग्निवेशजवाच । किमुखलुभगवन्! नियतकालप्रमाणमायुः
सर्वेनवेति भगवाज्वाच । इहआग्नेवे ! तानामायुयुक्तिमपेक्षते ॥ ३७ ॥

આ પ્રકારે કહેતા ભગવાન આત્રેયજીને અગ્નિવેશે કહ્યું કે, હે ભગવાન ! આયુષ્યના કાળનું પ્રમાણ નિશ્ચિત હોય છે કે નહિ? એ સાંભળી ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, હે અગ્નિવેશ ! મનુષ્યોનું આયુષ્ય મુક્તિને આધિન હોય છે. ૩૭.

કર્મોનું વર્ણન.

दैवे रूपकारचस्थितं ह्यस्यबलाबलम् । दैवमात्मकृतंविद्यात्कर्मयत्पूर्वदैहिकम् ३८

स्मृतः रूपकारस्तुक्रयतेयादेहापरः । दत्तवत्કર્મોનેસ્તિતયોરપિચકર્મ્મનોઃ ॥ ૩૯

આયુષ્યનું બળાબળ દૈવ તથા પુરુષકારને આધિન છે. પૂર્વ જન્મમાં ખેતે કરેલાં કર્મને દૈવ કહે છે. ૩૮. અને આ જન્મમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને પુરુષકાર કહે છે. દૈવ તથા પુરુષકાર આ બંને કર્મોમાં પણ બળાબળની વિશેષતા હોય છે. ૩૯

કર્મના ભેદ.

उच्छिष्टिदिवं... ४०

આ બંને કર્મ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. જેવાં કે હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ. ઉત્તમ કર્મો વડે દીર્ઘાયુ તથા દીર્ઘ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૦

नियतस्यायुषोह... ४१

કદી પણ અકાલ મૃત્યુના ન થવાથી પ્રાણિયોને અકાલ મૃત્યુનો ભય ન થવો જોઈએ. અને રસાયનાધિકારમાં મહર્ષિયોના કહેલા સંપૂર્ણ પ્રયોગ વ્યર્થ થવા જોઈએ. ૪૬
**નાપીન્દ્રોનિવતાયુપંશત્રુંવજ્રેણાભિહન્યાત્ । નાશ્ચિનાવાર્ત્તમેષજેનોપપાદયેતામ્ ।
 નર્ષયોયયેષ્ટમ્આયુસ્તપસામાપ્નુર્નચવિદિતવેદિતવ્યામહર્ષયઃસસુરેશાઃસમ્યક્પ-
 ર્યેશ્ચુરૂપાદેશેયુરાચરેર્વા ॥ ૪૭ ॥**

ઇન્દ્ર પણ પોતાના શત્રુના આયુષ્યને નિશ્ચિત માનીને પોતાના વજ્રથી તેને ન મારવો, અશ્વિનીકુમારે રોગીની ચિકિત્સા ન કરવી, મહર્ષિ લોક તપથી ઇચ્છેલા આયુષ્યને ન મેળવવાં, અને ઇન્દ્ર સહિત સર્વે મહર્ષિ લોકે આયુષ્યવર્ધક વાતોનો ઉપદેશ કે આચરણ ન કરવાં. ૪૭.

**આપેચસર્વચતુષામેતત્પરયંદૈન્દ્રંચક્ષુરિદશ્ચાસ્માકંતેનપ્રત્યક્ષંયથાપુરુષસહજ્ઞાણામ્-
 ત્યાયોત્યાયાહવંકુર્વતામકુર્વતાશ્ચાતુલ્યાયુષ્ટં તથાજાતમાત્રાણામપ્રતીકારાત્પ્રતીકાર-
 રાચ્ચઅવિષાવિષપ્રાશિનાંચાપિઅતુલ્યાયુષ્ટંનચતુલ્યોયોગક્ષેમહદપાનઘટાનાંચિત્રઘ-
 ઘટાનાંચોત્સીદતામ્ ॥ ૪૮ ॥**

આ વાત આપણને પ્રત્યક્ષ છે, કે જે લોક હંમેશાં યુદ્ધ કરે છે અને જે નથી કરતા તેમનાં આયુષ્ય સરખાં હોતાં નથી, કેમકે યુદ્ધ કરનારા ધણે ભાગે શસ્ત્ર વડે માર્યા જાય છે અને યુદ્ધ ન કરનારા શસ્ત્ર વડે મરતા નથી. જે લોકો રોગોના ઉપાય કરતા નથી અને જે લોક વિષમ આહારાદિકનો ત્યાગ કરીને ઉપાય કરે છે, તેમનાં આયુષ્ય પણ સરખાં હોતાં નથી. જેમ જળ પીવાનો (વપરાશનો) ઘડો તથા ચિત્રેલો (રાખી મુકેલો) ઘડો આ બંને પ્રકારના ઘડાઓના કુટવામાં જેમ સમતા હોતી નથી. એ પ્રકારે યત્ન કરનારા તથા યત્ન ન કરનારા મનુષ્યોના યોગ ક્ષેમ તથા આયુષ્યમાં સમતા હોઇ શકતી નથી. ૪૮.

**તસ્માદ્વિતોપચારમૂલંજીવિતમતોવિપર્યયાન્મૃત્યુઃ ॥ અપિચ દેશકાલાત્મગુણવિ-
 પરીતાનાંકર્મણામાહારવિકારાણાશ્ચક્રિયોપયોગઃ ॥ ૪૯ ॥**

એથી હિતનું સેવન કરવું એ જીવનનું મૂળ છે. વિપરીત આચરણ કરવાથી મૃત્યુ થાય છે. અને દેશકાલના ગુણોથી તથા આપણે કરેલું વિપરીત કાર્ય તથા આહાર વિહારનું સેવન પણ મૃત્યુનું કારણ છે. ૪૯.

**સન્ધ્યાર્ણવોતિયોગસન્ધારણમસન્ધારણમ્મુદીર્ણાનાશ્ચગતિમતાં સહસાનાશ્ચવર્જનમા-
 રોગ્યાનુવૃત્તૌપલભામહેદેતુમુપદિશામઃ સમ્યક્પદ્યામશ્ચેતિ ॥ ૫૦ ॥**

સંપૂર્ણ અતિ યોગોનો ભાગ કરવો, ઉત્પન્ન થતા વેગોને ન રોકવા અને સાહસ ન કરવું એ આરોગ્યનું મૂળ છે. આ વાત હમે સારી રીતે જાણીએ છીએ, ઉપદેશ કરીએ છીએ, અને દેખીએ પણ છીએ. ૫૦

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

**અતઃપરમગ્નિવેશઞ્ચાચ । एवंसतिअनियतकालप्रमाणायुषांभगवन् ! कथंकाल-
 मृत्युरकालमृत्युर्भवतीति ॥ ૫૧ ॥**

આ ઉપરાંત અગ્નિવેશે કહું કે હે ભગવન! એમ હોવાથી જે આયુષ્યના સમયનું કાંઈ પ્રમાણ નથી તે પછી અકાલ મૃત્યુ અને કાલમૃત્યુ એ કેવી રીતે થઈ શકે છે. ૫૧
કાલમૃત્યુનું વર્ણન.

તમુવાચમગવાનાત્રેયઃ । શ્રૂયતામગ્નિવેશ ! યથાયાનસમાસ્તોક્ષઃ પ્રત્યવાક્ષ-
ગુણૈરુપેતઃસ્યાત્ । સઘસર્વગોપપન્નાવાહમાનોયથાકાલંસ્વપ્રમાણક્ષયાવાવસા-
નંગચ્છેતથાયુઃશરીરોપગતંબલવતઃપ્રકૃત્યાવથાવદુપચર્યમાણંસ્વપ્રમાણક્ષયાદેવ-
અવસાનંગચ્છતિ ॥ ૫૨ ॥ સમૃત્યુઃ કાલેયથાચસર્વાક્ષોઽતિભારાધિષ્ઠિતત્વા-
દ્વિષમપથાદપથાદક્ષચક્રમજ્ઞાદ્વાહવાહકદોષાદનિર્મોક્ષાત્પર્યસનાદનુપાજ્ઞાન્વાન્ત-
રાવ્યસનમાપઘતે ॥ ૫૩ ॥ તથાયુરપ્યયથાબલમારમ્ભાદયયાગ્ન્યભ્યવહરજાઃ-
ષમાભ્યવરજાદ્વિષમપથાદપથાદક્ષચક્રમજ્ઞાદ્વાહવાહકદોષાદનિર્મોક્ષાત્પર્યસનાદનુપાજ્ઞાન્વાન્ત-
રાવ્યસનમાપઘતે । સમૃત્યુરકાલે ॥ ૫૪ ॥

અગ્નિવેશનાં આ વચન સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહું કે, હે અગ્નિવેશ! સાંભળો,
જેવી રીતે વાહનવાળા સંપૂર્ણ રથોના ગુણોવાળા તથા અન્ય સંપૂર્ણ ગુણોવાળી ગાડી
ચલાવવાથી વખતસર પોતાના પ્રમાણના ક્ષીણ થવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે, એ પ્રકારે જળ-
વાન પુરૂષના શરીરમાં પ્રાપ્ત આયુષ્ય યથાવત ઉપયોગ કરવાથી પોતાના પ્રમાણના ક્ષીણ
થયા પછી નષ્ટ થાય છે. ૫૨. એ કાલમૃત્યુ કહેવાય છે, અને જેવી રીતે તે ગાડી ખડુજ
ભાર ભરવાથી, ઉંચાનીચા માર્ગે ચલાવવાથી, માર્ગ સિવાયના રસ્તે ચલાવવાથી, પરડાના
ભાગવાથી, વાહન તથા ગાડીવાળાના દોષથી, બરોબર ચલાવ્યાંજ કરવાથી, યોગ્ય સ્થળે
ન ઉભી રાખવાથી અને આડાં વિગેરે ન હોવાથી વચમાંજ ટુટી જાય છે. ૫૩ એ
પ્રકારે જળના પ્રમાણે કાર્ય ન કરવાથી, અગ્નિને અનુસાર ભોજન ન કરવાથી, શરીરને
વિષમતા પૂર્વક રાખવાથી, ખડુજ મૈથુન કરવાથી, દુર્જનોનેા સંસર્ગ કરવાથી, ઉપસ્થિત
થયેલા વેગોને રોકવાથી, જે વેગોને રોકવા જોઈએ તેને ન રોકવાથી, ભૂત, વિષ, તથા
અગ્નિના તાપની ચોટ લાગવાથી અને ભોજન ન કરવાથી વચમાંજ આયુષ્ય નષ્ટ થઈ
જાય છે, તેને અકાલ મૃત્યુ કહે છે. ૫૪

તથાજ્વરાદીનપ્યાતક્લાન્મિથ્યોપચરિતાનકાલમૃત્નૃપશ્યામઙ્ગિતિ ॥ ૫૫ ॥

જ્વરાદિ રોગોમાં પણ સારી રીતે ચિકિત્સા ન કરવાથી અકાલમૃત્યુ થાય છે. ૫૫
અગ્નિવેશનેા પ્રશ્ન.

અથાગ્નિવેશઃપમચ્છકિન્નુસ્વલુભગવન્ ! જ્વરિતેભ્યઃપાનીયમુષ્ણંમૂયિષ્ઠંપ્રયચ્છ-
ન્તિભિષજોનતથાશ્ચીતમ્ । અસ્તિચર્ચીતસાધ્યોધાત્ત્વર્વરકરણતે ॥ ૫૬ ॥

આ ઉપરાંત અગ્નિવેશે પૂછ્યું કે, હે ભગવાન! વૈદ્યલોક ધણેભાગે જ્વરવાળાઓને
ગરમ પાણી આપે છે, પણ ઠંડું કેમ આપતા નથી? અને શીતસાધ્ય ધાતુથી જ્વર ઉત્પન્ન
થાય છે, તે વિપરીતનું શું કારણ છે? ૫૬.

નવરમાં ઉષ્ણજળાનુ વિધાન.

તમ્બુવાષ્પમગવાનાત્રેયોજ્વરિતસ્યકાયસત્યાનદશ્વકાલાનભિસમીક્ષ્યપાષ્ણનાર્યપા-
નીયમુષ્ણંપ્રયચ્છન્તિભિષજઃ । જ્વરોહ્યામાશ્ણસત્યઃ, પ્રાયોમેષજાનિચામાશ્ણય-
સત્યાનાંવિકારાણાંપાષ્ણવમનાપર્તપણાનિશ્મનાનિભવન્તિપાષ્ણનાર્યશ્ચપાનીયમુ-
ષ્ણંતપાષ્ણેતજ્જ્વારિતેભ્યઃપ્રયચ્છન્તિભિષજોભૂયિષ્ટમ્ ॥ ૫૭ ॥

અગ્નિવેશનાં વચન સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે શરીર, નિદાન, દેશ તથા કાલને જોધને વૈદલોક નવરવાળાઓને પાચનને માટે ઉષ્ણ જળ આપે છે. નવર આમાશ-
યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણેભાગે આમાશયથી ઉત્પન્ન થનારા રોગોને શાન્ત કરવાને માટે પાચન વમન તથા અપતર્પણ (ઉપવાસ) ઔષધ છે. તેના પાચનને માટે વૈદલોક નવરવાળાઓને ઉષ્ણજળ બહુજ આપે છે. ૫૭.

ગરમ પાણીના ગુણ.

તદ્વયેષાંપીતંવાતમ્ લોમયતિઅધિદર્યમુદીરયાતે । ક્ષિપંજરાં ગચ્છતિશ્લેષ્માણ-
અપરિહોષ્ણાતેલ્લમપિચપીતંતૃષ્ણાપ્રશમનાયોપપચ્ચતેતથાયુક્તમપિચતઆત્યર્યોત્સ-
ન્નપિત્તેજ્વરેસદાહ્રમપ્રલાપાતિસારેવાપ્રદેયમુષ્ણેનહિદાહ્રમપ્રલાપાતિસારાભૂયો
અમિવંદ્વન્તેશીતેનોપશ્ચામ્યન્તીતિ ॥ ૫૮ ॥

ગરમ જળ વાયુને અધોગામી (નીચે ઉતારવો) કરે છે. જઠરાગ્નિને વધારે છે. જલ્દી પાચન થાય છે. કફને સુકવે છે. અને થોડું પીધેલું જળ તરસને છીપાવે છે. આ પ્રકારનું ગુણવાળું ગરમ પાણી બહુજ વધી ગયેલા પિત્ત નવરમાં અથવા બળતરા, મૂર્છા, પ્રલાપ તથા અતિસારવાળા નવરમાં આપવું જોઈએ નહિ. કેમકે ગરમ હોવાથી બળતરા, મૂર્છા, પ્રલાપ તથા અતિસાર, એ બહુજ વધી જાય છે, અને શીતથી શાંત થઈ જાય છે. ૫૮

ભવતિ ચાત્ર ।

શીતેનોષ્ણદુક્તાદ્દાગાનશ્ણમયન્તિભિષગ્વિદઃ । યેતુશીતકૃતારોગાસ્તેષાશ્ચોષ્ણંભિષ-
ગ્જિતમ્ ॥ ૫૯ ॥

આમાં આ વલોક છે. વૈદલોક ઉષ્ણતાથી થયેલા રોગોને ઠંડકથી, અને શરદીથી થયેલા રોગોને ઉષ્ણતાથી શાંત કરે છે. ૫૯

અમિતરપામપિવ્યાધીનાંનિદાનવિપરીતમૌષધંકાર્યમ્ ॥ ૬૦ ॥

આ પ્રકારે ખીજા રોગોની પણ હેતુ વિપરીત દવા કરવી જોઈએ. ૬૦

તથ તર્પણનિમિત્તાનામાપેવ્યાધીનાંનાન્તરેણપૂરણમસ્તિશ્ચાન્તિસ્તથાપૂરણનિમિત્તાનાં
નાન્તરેણાપતર્પણમ્ ॥ ૬૧ ॥

આ પ્રકારે અપતર્પણથી થયેલા રોગોની સંતર્પણના સિવાય કોઈ ઔષધ નથી અને સંતર્પણથી થયેલા રોગોના અપતર્પણના સિવાય કોઈ ઔષધ નથી. ૬૧.

અપતર્પણના લેહ.

અતર્પણમપિચાત્રવિધંલંઘનંલંઘનપાષ્ણનંદોષાવસેષનશ્ચેતિ । તત્રલંઘનમલ્પદોષાણા-
મ્ । લંઘનેનશ્ણિમાસ્તદ્વદ્યાવાતાતપરીતમિવાલ્પદકમલ્પદાપઃપ્રશોષમાપચ્ચતો ૬૨

અપતર્પણ ત્રણ પ્રકારના છે જેવા કે લંઘન, (ઉપવાસ) લંઘનપાચન અને દોષાવ સેચન (દોષોનેજ કહાડવા) તેમાંથી થોડા દોષવાળાને લંઘન હિતકર્તા છે જેમકે વાયુ તથા તાપથી થોડું પાણી હોય છે તે તે સુકાઈ જાય છે એ પ્રકારે લંઘનથી વધેલા અગ્નિ તથા વાયુથી સ્વદેહ દોષ શાંત થઈ જાય છે. ૬૨

લંઘન પાચનના ગુણ.

લંઘનપાચનાભ્યામધ્યબલઃસૂર્યસન્તાપમારુત્ત્વ્યાંપાંશુમ્સાવકિરણૈરિવચાનાતિવ-
હૂદકમધ્યદોષઃપ્રજોષમાપચ્યતે ॥ ૬૩ ॥

લંઘન, પાચન, એ મધ્યબલવાળા, દોષવાળાને હિતકર છે, જેમકે તાપ તથા વાયુથી અને ધુળ નાંખવાથી ધણુંજ થોડું જળ સુકાઈ જાય છે એ પ્રકારે લંઘન તથા પાચનથી મધ્ય બળવાળાના દોષ સુકાઈ જાય છે, અર્થાત નષ્ટ થઈ જાય છે. ૬૩

દોષાવસેચનના ગુણ.

વહુદોષાણાં નર્દોષાવસેચનમેવકાર્યમ્ । નહ્યભિન્નેકેદારસેતૌપલ્લભસેકાઽસ્તિ ।
તદ્વદોષાવસેચનમ્ । દોષોઽસ્તિ નન્તુસ્વલૂઅન્યદ્વાભેષજંમાસકાલમપ્યાતુરસ્યનૈવ વિ-
વસ્યક્રુર્યાત્ ॥ ૬૪ ॥

અને બહુજ દોષવાળાને દોષાવસેચનજ હિતકર છે. જેમકે ખેતરની હદને તોડ્યા સિવાય નાના ખાડાઓનું જળ સુકાઈ જતું નથી, તે પ્રકારે દોષોને બહાર કહાડ્યા સિવાય બહુજ વધેલા દોષો શાન્ત થતા નથી. દોષાવસેચન તથા અન્ય ઔષધ વખત હોવા છતાં પણ એવા રોગીને ન કરવું. ૬૪.

અયોગ્ય રોગીનાં લક્ષણ.

અનપવાદપ્રતીકારસ્યાધનસ્યાપરિચારકસ્યવૈદ્યમાનિનશ્ચન્દસ્યાસૂચકસ્યતીત્રાધ-
ર્મ્મરુચેરતિક્ષીણબલમાંસશોણિતસ્યઅસાધ્યરોગોપહતસ્યમુઃશુલિંગાન્વેતસ્યચેતિ ।
एवंविधं ह्यारमुपचरन्भिषक्पापीयसाअयशसायोगंगच्छतीति ॥ ६५ ॥

જેમ અપવાદ વગરના ઉપાય, નિર્ધન, સેવક રહિત, પોતાને વૈદ્ય માનનાર, ક્રોધી, ગુણમાં પણ દોષ જોનાર, અધર્મમાં રૂચિવાળા, બહુજ ક્ષીણ થયેલા માંસ, બળ તથા રૂધિરવાળા, અસાધ્ય રોગવાળા અને મરનાર માણસના લક્ષણોવાળા એવા રોગીની ચિકિત્સા કરવાથી વૈદ્યને પાપ તથા અપયશ મળે છે. ૬૫

તત્ર શ્લોકાઃ ।

अल्पोदकद्रुमोयस्तुप्रवातःप्रचुरातपः । ज्ञेयःसजादल्लोदशःस्वल्परोगतमोऽपिच ६६

તેમાં આ શ્લોક છે. જે દેશમાં જળ તથા વૃક્ષ-થોડાં હોય, અને વાયુ તથા તાપની અધિકતા હોય તેને જંગલ દેશ કહે છે. એવા દેશમાં ધણુંજ થોડા રોગ થાય છે. ૬૬.

प्रचुरोदकवृक्षोयोनिवातोदुर्लभातपः । अरूपोऽवहृदोषश्चसमःसाधा जामतः ६७

જે દેશમાં જળ તથા વૃક્ષ અધિક હોય, વાયુ ઓછો વાતો હોય, તાપ બહુજ થોડા પડતો હોય અને પૃથ્વીનો રંગ સારો ન હોય તે દેશને સાધારણ દેશ કહે છે. તેમાં બહુજ રોગ થાય છે. ૬૭

तदात्वचा बन्धोवायस्यस्यावशुभंफलम् । कर्मणस्तन्नकर्तव्यमेतद्बुद्धिमतां-
मतम् ॥ ६८ ॥

आवा वधते तथा अनुषंधमां ने कार्यथी अशुभ इण भजे तेभ होय ते न करुं
नेधमे अये बुद्धिमानोना मत छे. ६८.

वृत्तरूपाणसामान्या तैवःस्वस्वलक्षणाः । दशोद्धंसस्यभैषज्यंहेतूनामूलमेवच ६९
देशोद्ध्वंशना पूर्वइप, लक्षणु सहित सामान्य लेद, औषध, चिकित्सा, हेतुओनुं
भूण. ६९

प्राणैस्त्रयसमुत्पत्तिरायुषश्चक्षयक्रमः । मरणंप्रतिभूतानांकालाकालविनिश्चयः
॥ ७० ॥ यथाचाकालमरणंयथायुक्तश्चभेषजम् । सिद्धियात्यौषधंयेषानकृय्या-
द्येनहेतुना ॥ ७१ ॥ तदग्निवेश्वायात्रेयोनिखिलंसर्वमुक्तवान् । देशोद्धंसनिमित्ती-
येविमानेमुनिसत्तमः ॥ ७२ ॥

रोगोनी प्रथम उत्पत्ति, आयुष्यना क्षीणु थवानो कभ, प्राणियोनां काल मृत्यु, तथा
अकाल मृत्युनो निश्चय. ७० ने प्रकारथी अकाल मृत्यु थाय छे, ने प्रकारथी औषधी
आपवाथी सङ्गता थाय छे, अने ने कारणुथी नेनी औषधि न करवी नेधमे. ७१ अये
सर्व विषय आ जनपदोद्ध्वंसनीय नामना अध्यायमां मुनि सत्तम लगवान् आत्रेयओ
अज्जिवेशने कहुं. ७२.

इति चरक संहितायां जनपदोद्ध्वंसनीयविमानं समाप्तम् ॥ ३ ॥

इतिजनपदोद्ध्वंसनीयविमानं नामनोत्रोणे अध्याय संपूर्णुं थयो. ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

अथातस्त्रिविधविज्ञाप्यैषविज्ञानीयविमानंव्याख्यास्वभावात् । इस्माह भगवानात्रेयः ॥

हवे अमे त्रिविधरोग विशेष विज्ञातीय विमान नामना अध्यायमुं कथन करीअये
धीअये. आ प्रकारे लगवान् आत्रेयओ कहेवा लाज्या.

त्रिविधंखलुरोगविशेषज्ञानंभवति । तद्यथा—आप्तोपदेशः प्रत्यक्षममानश्चेति ॥ १ ॥

आप्तोपदेश प्रत्यक्ष अनुमान आ त्रय प्रमाणो द्वाराण संपूर्णुं रोगोनुं विशेष
ज्ञान थाय छे. १

उपदेशानुं लक्षणु.

तत्राप्तोपदेशोनामआप्तवचनम् । आप्तास्त्वितर्कस्मृतिविभागविदोनिष्पीत्युपवाप-
दर्शिनश्च । तेऽप्यप्युपयोगाद्युच्यन्ततत्प्रमाणम् । अप्रमाणंपुनर्मत्तोन्मत्तः स्वर्क-
दुष्टान्तःकरणवचनमिति ॥ २ ॥

તેમાં આપ્તોપદેશ આમ લોકોના વચનને કહે છે. તર્ક રહિત સ્મૃતિયોના વિભાગના જાણનારા અને રાગદેશ રહિત થઈને રાગોને જોનારાને આપ્ત કહેવાય છે. તે લોક આ પ્રકારના ગુણોવાળા હોમ છે એ કારણથી તેમનાં વચન પ્રમાણુ રૂપ હોય છે. મત, ઉ-મત, મૂર્ખ તથા રાગવાળા પુરૂષોના દૂષિત તથા અદૂષિત વચન પણ અપ્રમાણુ રૂપ હોય છે. ૨

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન.

પ્રત્યક્ષન્તુસ્વહુતઘત્સ્વયમિન્દ્રિયેણ ચોપલભ્યતે । અનુમાનંસ્વહુતકોપુત્તયપેક્ષઃ

જે ખાસ ઇન્દ્રિયો તથા મનવડે જાણવામાં આવે છે તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. યુક્તિ અનુસાર જે તર્ક છે તેને અનુમાન કહે છે. ૩

ત્રિવિધેત્વસ્મિન્જ્ઞાનસમુદાયેન વૈપરીક્ષ્યરાગંસર્વયાસર્વમેવોચ કાલમધ્યવસા-
નમદોષંભવતિ ॥ ૪ ॥

આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન વડે રાગની સર્વ પ્રકારની પરીક્ષા કરીને ભવિષ્યને માટે જે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે તે નિર્દોષ હોય છે. ૪

નહિજ્ઞાનાવયવેનકૃત્સ્ત્રેક્ષેયેજ્ઞાનમુત્પદ્યતે । ત્રિવિધેત્વસ્મિન્જ્ઞાનસમુદાયે વૈમાત્સો-
પદેશાજ્ઞાનંતતઃપ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યાંપરીક્ષોપપદ્યતે । કિંચનુપદિષ્ટપૂર્વપ્રત્યક્ષાનુમા-
નાભ્યાંપરીક્ષ્યમાણોવિદ્યાત્ । તસ્માદ્દિવિધાપરીક્ષાજ્ઞાનવતાંપ્રત્યક્ષમનુમાનચ્ચેતિ ।
ત્રિવિધાવાસહોપદેશેન । તન્નેદમુપદિષ્ણન્તિબુદ્ધિમન્તોરોગમેકૈકમે પ્રકોપમેવંયોનિ-
મેવાત્પાપોષ્ણામેશુલ્પોષ્ણેલ્પાલંકાંથાનમેવંશબ્દ પ્રકાશ્યસગન્ધમેવમુપદ્રવમે-
વંવૃદ્ધિસ્થાનક્ષયસમન્વિતમેવમુદર્કમેવંયોગંવિદ્યાત્ । તસ્મિન્નિયંપ્રતી-
કારામવૃત્તિરથવાનિવૃત્તિરિત્યુપદેશાજ્ઞાયતે ॥ ૫ ॥

આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનોમાંથી એકજવડે સંપૂર્ણ જાણવા યોગ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન થતું નથી. આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનોમાંથી પ્રથમ આપ્તોપદેશદ્વારાજ જ્ઞાન થાય છે. પછી પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનવડે પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, કેમકે પ્રથમ ઉપદેશ સિવાય પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન-દ્વારા પરીક્ષા કરવાથી શું જાણી શકાય? એથી ઉપદેશદ્વારા જ્ઞાન થવા ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન એ પ્રકારથી પરીક્ષા થાય છે, અથવા આપ્તોપદેશ, પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન આ ત્રણ પ્રકારની પરીક્ષા થાય છે. દરેક રાગમાં યુદ્ધિમાન લોક આ પ્રકારથી ઉપદેશ કરે છે જેમકે, આ રાગ આ દોષથી થયો છે, આ તેનું કારણ છે, આ તેનું સ્વરૂપ છે, આ તેનું સ્થાન છે. આ પ્રકારની તેમાં પીડા થાય છે. આ પ્રકારના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ આમાં હોય છે, આ પ્રકારના ઉપદ્રવ તેમાં થાય છે, આ પ્રકારની વૃદ્ધિ, સમતા તથા ક્ષય તેમાં થાય છે. આ પ્રકારનું પરીણામ તેમાં થાય છે અને આ તેનું નામ છે. આ પ્રકારે રાગોને જાણવા. પછી ઉપદેશથી એ જાણી શકાય છે કે એવા સ્થાનમાં ચિકિત્સા કરવી જોઈએ અને એવા સ્થાનમાં ન કરવી જોઈએ. ૫.

प्रत्यक्ष ज्ञाननुं लक्षण.

प्रत्यक्षतस्त्खलुरागतत्त्वं बुभुत्सुः सर्वैरिन्द्रियैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान्य-
रीक्षेतान्यत्ररसज्ञानात् । तद्यथा, अन्त्रकूजनंसन्धिस्फोटनमंगुलीपर्वणां च स्वरवि-
शेषांश्चयेचान्येऽपिकेचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्ताञ्श्रोत्रेणपरीक्षेत । वर्णसंस्था
नप्रमाणच्छायाशरीरप्रकृतिविकारौ च सुवैषयिकाणि चान्यानिकानि च तानि च शुषा
परीक्षेत ॥ ६ ॥

प्रत्यक्ष रीते रोगिणा तत्त्वेन जलुवानी धृच्छा करतार वैद्ये पोतानी संपूर्णुं धन्द्रियोधी
रोगिणा शरीरना रस सिवाय संपूर्णुं विषयोनी परीक्षा करवी जेधये. जेभके आंतरांता शब्द,
आंगणीओना वेढाओना सांधाओनुं यटकुं, स्वरभेद, तथा भीज जे कांछ शरीरमां शब्द
यता होय, तेनी कानथी परीक्षा करवी. वर्षुं संस्थान, (आकृति) प्रमाणु, छाया शरीरनी
प्रकृति तथा अन्य जेवा योग्य विषयोनी आंभवडे परीक्षा करवी. ६.

अनुमान ज्ञाननुं लक्षण.

रसस्त्खलु आतुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमप्यनुमानादवगच्छेत् । नह्यस्यप्रत्य-
क्षेणग्रहणमुपपद्यते । तस्मादातुरपरिमश्रेणैवातुरमुखरसंविद्यात् । यूकापसर्पणेन-
त्वस्यशरीरवैरस्यंमक्षिकोपदर्शनेनशरीरमाधुर्यम् । लोहितपित्तमन्देहेतुकिन्धारि-
लोहितलोहितपित्तवेतिह्वकाकभक्षणात्धारिचोहितप्रक्षणात्लोहितमित्यनुमात-
व्यमृषवमन्यानप्यातुरशरीरगतान्रसाननुमिमीत । गन्धांस्त्खलुसर्वशरीरगताना
तुरस्यप्रकृतिवैकारिकान्घ्राणेनपरीक्षेतस्पर्शश्चपाणिनाप्रकृतियुक्तमितिप्रत्यक्षतोऽ-
नुमानैकदेशतश्चपरीक्षणमुक्तम् ॥ ७ ॥

रोगिणा शरीरना रस जेके रसना धन्द्रिय (जुल) वडे जलुषी शकाय छे तथापि तेने
अनुमानथीज्ज जलुवा केभके तेने प्रत्यक्ष रीते जलुवा जे योग्य नथी. जेथी रोगिने पू-
छीने, रोगिणा मुभने रस जलुवो, जेभके, पडवाथी शरीरनी विरसता जलुवी, माभी-
ओना जेसवाथी शरीरनी भधुरता जलुवी, दोही विकाररहित छे के रक्तपित्तवाणुं छे
आ आयतना संदेह माटे कुतरां तथा कौआने ते इधिर पीवा आपवुं, ज्यारे ते तेने
पीवे तो शुद्ध दोहि जलुवुं जेधये अने न पीवे तो रक्तपित्तवाणुं जलुवुं जेधये. आ
प्रकारे रोगिणा शरीरना अन्य रसोनुं पणु अनुमान करवुं. रोगिणा संपूर्णुं शरीरनी
स्वाभाविक तथा विकारवाणा गंधने पोतानी ध्राणुन्द्रिय (नाक) द्वारा जलुवा अने स्वाभा-
विक तथा विकारवाणा स्पर्शने हाथथी जलुवा, आ प्रकारे प्रत्यक्षथी तथा कांछक अनुमा-
नथी परीक्षा करवी ते वात कही. ७.

अन्य अनुमानज्ञेय भावोनुं वर्णन.

इमेतुस्खलुअन्येप्येवमेवभूयोऽनुमानज्ञेयाभवन्तिभावाः । तद्यथा-अग्निजरण-
क्त्या, बलंव्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीच्छब्दादिग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचारेण, वि-

अन्वयवसायेन, रजः सन्नेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं दैन्येन, चर्माभोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयंविषादेन, धैर्यमविषादेन, वीर्यमगुत्साहेन, स्थानमविभ्रमेण, श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, सज्ञानामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, हियमपत्रपेण, शीलमनुशीलनेन, द्वेषं प्रतिषेधेन, उपाधिमनुबन्धेन, धृतिमलौल्येन, वश्यतांविधेयतया, वयोभक्तिसात्म्यव्याधिसमुत्थानानिकालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, दलिक्रं व्याधिसुपञ्चयानुपञ्चयाभ्यां दोषममाणविशेषमपचारविशेषेण आयुषः क्षयमरिष्टैरुपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभिनिवेशेन अमलं सत्त्वमविकारणेति । ग्रहण्यास्तुष्टुददारुणत्वं दुःस्वप्नदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि चातुरपरिमशेनैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

अेन प्रकारे नियेनी वातो पशु अनुमानथीन लक्षुणी नेधये नेभके नररजिनी परिपाक शक्तिथी, अणनी व्यायाम शक्तिथी, कान विगेरे धन्द्रियोनी शब्दादिना ग्रहणु करवाथी, मननी अर्थना अनुसंधानथी, विज्ञाननी प्रवृत्तिथी, रनेगुणुनी संगथी, मोहनी अविज्ञानथी, क्रोधनी द्रोहथी, शोकनी दीनताथी, हर्षनी असन्नताथी, प्रीतिनी सतोषथी, भयनी विषाद्यथी, धैर्यनी अविषाद्यथी, वीर्यनी उत्साहथी, स्थिरतानी भ्रम न थवाथी, श्रद्धानी अलिप्रायथी, बुद्धिनी धारणाशक्तिथी, संज्ञानी नाम पोकारवाथी, स्मृतिनी स्मरणथी, लक्षणनी लक्षणत थवाथी, शीलनी अभ्यासथी, द्वेषनी निषेधथी, उपाधिनी अनुबन्ध (दोषोने उत्पन्न करवा)थी, धैर्यनी अयंयत्नताथी, वश्यतांनी आधिनताथी, अवस्था, लक्षित, सात्म्य तथा रोगोना निदानोनी काल, देश, हितकारी अहारविहार तथा पीडानी विशेषताथी, छुपायेल लक्षणुवाणानी रोगना उपशय तथा अनुपशयथी, दोषना प्रमाणु विशेषना अपचार (परेण न पाणरी) नी विशेषताथी, आयुष्यनी क्षीणुतानी अरिष्टेथी, थवाना शुभनी कल्याणुकारी वातोमां प्रवृत्त थवाथी, अनालस्यनी अविकारथी अने गृहणुनी कौमणता तथा कठिनता, दुःस्वप्न नेवां, धृष्ट तथा अनिष्ट वस्तु, सुष, दुःष, आ सर्व रोगीने पूष्टीने लक्षुवां नेधये. ८

आप्ततथोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च । अनुमानेन च व्याधीन्सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ९
आमां आ श्लोक छे के, यतुर वैद्ये आमोना उपदेश, प्रत्यक्ष तथा अनुमानवडे रोगोने सारी रीते आणभव. ९.

सर्वथासर्वमालोच्ययथासम्भवमर्थवित् । अथाध्यवस्येत्तत्त्वेचकार्येचतदनन्तरम्
अर्थने लक्षुनारा वैद्ये यथासंभव सर्व वातोनेो विचार करीने ते पछी तत्व तथा कार्यनेो निश्चय करवे. १०.

कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति । अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ११
कार्य तथा तत्वना विशेषने लक्षुनाराओ ज्ञानमां मोह धरता नथी अने मोह रहित पुष्टने यथार्थ इण प्राप्त थाय छे. ११

જ્ઞાનબુદ્ધિપ્રદીપેનયોનાવિચ્છતિતરવાવે । આસ્થ્યન્તરાત્માનંનસરોગાચ્છિ-
ત્સતિ ॥ ૧૨ ॥

તત્વને જાણનાર જે વૈદ્ય જ્ઞાનયુક્ત બુદ્ધિરૂપ દીપકથી રોગીના શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી તે રોગીની ચિકિત્સા કરી શકતા નથી. ૧૨.

સર્વરોગવિશેષાનાંત્રિવિધજ્ઞાનસંગ્રહમ્ । યયાત્પોષાદેવન્તરપાતાઃપ્રત્યક્ષંપૃષ્ઠતેયથા
॥ ૧૩ ॥ યેયથાચા, માનનજ્ઞયાસ્તાંચાત્પદારથીઃ । ભાવાંશ્ચિરોગવિજ્ઞાનેવિમાને-
નિરુક્તવાન્ ॥ ૧૪ ॥

સંપૂર્ણ રોગોને માટે ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન, જે પ્રકારથી આત્મલોક ઉપદેશ કરે છે, અને જે પ્રકારથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. ૧૩. જે વાતો જે પ્રકારે અનુમાનથી જાણવી જોઈએ, એ સર્વ વિષય આત્રિવિધરોગવિજ્ઞાની નામના અધ્યાયમાં મહાબુદ્ધિમાન જાગવાનું આત્રેયજીએ કહ્યું છે. ૧૪.

इतिश्रीमच्चक्रसंहितायां त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं नामचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
છતિ શ્રી ચરક સંહિતાનો ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીયં નામનો ચતુર્થોધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૪.

પંચમોઽધ્યાયઃ ।

अथातः स्रोतोविमानं नामाध्यायं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે સ્રોતો વિમાન નામના અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એ પ્રકારે જાગવાનું આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

यावन्तःपुरुषेभूर्त्तिमन्तोभावविशेषास्तावन्तएवास्मिन्स्रोतसांप्रकारविशेषाः, सर्वे
भावाह्निपुरुषेनान्तरेणस्रोतांस्यभिनिवर्तन्तेक्षयंवानगच्छन्ति । स्रोतांसिखलुपरि-
णाममापद्यमानानांधातूनामभिवाहीनिभवन्तिअनार्येनापिचैकेमहर्षयः स्रोतसामे-
वसमुदयंपुरुषमिच्छन्तिसर्वगतत्वात्सर्वसरत्वाच्चदोषप्रकोपणप्रसमनानान्तवेतदे-
वंयस्यसहिपुरुषः स्रोतांसेयच्च न्तियच्चावहन्तियप्रचावस्थितानिसर्वतदन्यतेन्यः

પુરૂષમાં જેટલા મૂર્તિમાન પદાર્થ છે એટલાજ પ્રકારની સ્રોત (શીશ-નાડીઓ) પણ છે. પુરૂષમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જે નાડી વિના ઉત્પન્ન થઈ શકે, યા ક્ષીણ થઈ શકે. નસો અદલાતી ધાતુઓનું વહન કરે છે અને માર્ગ થાય છે. કોઈ કોઈ આચાર્ય નસોનું સંપૂર્ણ શરીરમાં વ્યાપ હોવાથી અને સર્વગામી હોવાથી પુરૂષને સ્રોતો (નાડીઓ-નસો) ના સમહરૂપ કહે છે. પરંતુ એ ખરોખર નથી કમક જેની તે શિરાઓ છે, જેને તે કાષ્ટને ચાલે છે, જ્યાં સ્થિત છે, તે સર્વ તેનાથી જુદાં છે. ૧.

અતિવ. ત્વા. પુલ્લુકચિદપ રિસંલ્યયાનિઆવસતેત્નોતાંસિ, પરિસંલ્યેયાનેપુન-
રન્યે, તેષાંત્નોતસાંયયાસ્થાનકતિચિત્પકારા- લતથમકોપવિહાનતથા. વ્યાલ્યા-
સ્યામઃ। યેખવિલ્યન્ટ્યલમ. ક્તાર્યજ્ઞાનવતેવિજ્ઞાનાયચાજ્ઞાનાય, તથયા, પ્રાણોદકા-
શરસરુપિત્ત્વાંસપ્તે ડસ્થિમજ્ઞાશુક્રમૂત્રપુરીષસ્વેદ- પ્રાણિલાલ પિત્તશ્લેષ્મણાંપુનઃસ-
પ્રાણિલાલપાંસવર્તોતાંસિઅયનમૂતાનિ ॥ ૨ ॥

કાષ-કાષ આચાર્ય સ્ત્રોતો બહુ હોવાથી તેને અસંખ્ય કહે છે, અને કાષ કાષ સં-
ખ્યાને યોગ્ય કહે છે, આ સ્ત્રોતાના મૂળ તથા વિકાર સહિત કાંઈકે પ્રકારનું વ્યાખ્યાન
કરીએ છીએ. જેથી અનુકત અર્થ, જ્ઞાનવાનના જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનને લીધે જેમ સમર્થ
થઈને પ્રાણ, જળ, અન્ન, રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, હાડકાં, મળ્મ, વીર્ય, મળ મૂત્ર તથા
સ્વેદ એઓનું વહન કરનાર થાય છે, અને સંપૂર્ણ શરીરમાં વિચરણ કરનારા વાત, પિત્ત
તથા કફના માર્ગરૂપ થાય છે. ૨.

તદ્વદતીન્દ્રિયાણાંપુનઃસત્વાદીનાં કેવલંચેતનાવચ્છરીરમયનમૂતમધિષ્ઠાનમૂતચ્ચ,
તદેતઃ સ્ત્રોતસાંપ્રક્રાતે-તત્વાભાવેકારૈરુપસૃજ્યતે શરીરમ્ । તન્નપ્રાણવાનાંત્નોત-
સાંહૃદયમૂલંમ-ત્નોતચ્ચ, પ્રદુષ્ટાનામિદંવિશેષજ્ઞાનંભવતિ, અતિસૃષ્ટકૃપિતંસપતિવ-
ન્ધમલપાલ્પમપ્રીક્ષણંવાસશબ્દશૂલમ્ચૃસન્તંદૃષ્ટપ્રાણવહાન્યસ્યસ્ત્રોતાંસિપ્રદુષ્ટાનીતિ
વિદ્યાત્ ॥ ૩ ॥

એ પ્રકારે ચેતન યુક્ત શરીર ઇન્દ્રિયોના અગોચર સત્વાદિ પદાર્થોના માર્ગ રૂપ તથા
સ્થાન રૂપ છે. સ્ત્રોતાના દૂષિત ન થવાથી શરીરમાં કાષ વિકાર થતો નથી. પ્રાણનું વહન
કરનાર સ્ત્રોતોનું હૃદય તથા મહાશિરા મૂળ છે. આ શિરાઓના દૂષિત થવાનાં આ લક્ષણ
છે. જેમકે જેને રોકાઈ રોકાઈને બહુજ શ્વાસ નીકળે અથવા વારંવાર થોડો થોડો શળ
સહિત, શબ્દ સહિત શ્વાસ નીકળે છે. તેને જોઈને એ જાણવું જોઈએ કે પ્રાણને વહન
કરનાર શિરા (શ્વાસ નળિકા) દૂષિત છે. ૩.

દૂષિત ઉદકવાહી સ્ત્રોતનાં લક્ષણ.

ઉદકવહાનાંત્નોતસાંતાલુ-લંક્રોમચ પ્રદુષ્ટાનામિદંવિજ્ઞાનં, તથયાજિહાતાલ્વોષ્ટ-
કળ્ઠક્રોમશોષંપિપાસાઝાતિપ્રવૃદ્ધાંદૃષ્ટોદકવહાન્ય-સ્ત્રોતોનાંસિપ્રદુષ્ટાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૪ ॥

જળને વહન કરનાર શિરાનું તાણું તથા ફેફસાં એ મૂળ છે. તેના દૂષિત થવાનાં
આ લક્ષણ છે. જેમકે જીભ, તાળવું, હોઠ, કંઠ, તથા, ફેફસાંનું સુકાવું અને બહુજ તરસ
લાગવી. આ લક્ષણોને જોઈને જાણવું કે જળનું વહન કરનાર શિરા દૂષિત છે. ૪.

દૂષિત અન્નવાહી શિરાનું લક્ષણ.

અન્નવહાનાંત્નોતસામામાશયો-લંવામશ્વપાર્શ્વમ્, પ્રદુષ્ટાનાન્તુ સ્વલ્વેષામિદંવિશે-
ષવિજ્ઞાનંભવતિ, તથયાઅનન્નામિલ્કષણમરોચકાવિપાકૌછર્દિશ્ચદૃષ્ટાઅન્નવહાનિ-
સ્ત્રોતાંસિપ્રદુષ્ટાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૫ ॥

અનનું વહન કરનાર શિરાનું આમાશય તથા ડાણું પાસું એ મૂળ છે. તેના દૂષિત થવાનાં આ લક્ષણ છે. જેમકે અનની અનિચ્છા, અરૂચિ, અવિપાક તથા ઉલટી આ લક્ષણોને જોઈને જાણવું જોઈએ કે અનનું વહન કરનાર શિરા દૂષિત થઈ છે. ૫.

રસાદિનું વહન કરનાર શિરાઓનાં લક્ષણ.

રસવહાનાંસ્રોતસાંહૃદયં લંદન્નચધમન્યઃ શોણિતવ નાંસ્રાતસાંયકૃતઃ લંપ્લાંદા-
ચ, માંસવહાનાશ્ચસ્રોતસાંસ્રાયુમૂલંત્વકચ, મજ્જાવહાનાંસ્રોતસામસ્થીનેઃ લંસ-
ક્યયશ્ચ, રક્તવહાનાંસ્રાતસાંઘૃષ્ણાઃ લંશેફશ્ચ । પ્રદુષ્ટાનાંનુરસાદિસ્રોતસાંસ્વલ્-
ણાંવેજ્ઞાનાન્કાનિવિધાશિતીયેઅધ્યાયેયાન્યેવહિધાતૂનાંમદાપવિજ્ઞાનાનિતા-
ન્યેવયથાસ્વંધાતુસ્રોતસામ્ ॥ ૬ ॥

રસનું વહન કરનાર શિરાનું હૃદય તથા દશ નાડી એ મૂળ છે. લોહિનું વહન કરનાર શિરાનું યકૃત (કલેબું) તથા પ્લીહા (બરોળ) એ મૂળ છે. માંસનું વહન કરનાર શિરાનું સ્નાયુ તથા ત્વચા મૂળ છે. મજ્જાનું વહન કરનાર શિરાનું અસ્થિ (હાડકાં) તથા જે ઘટ એ મૂળ છે. વીર્યનું વહન કરનાર શિરાનું અંડકોશ તથા લિંગ મૂળ છે. રસાદિનું વહન કરનાર શિરાને દૂષિત થવાનાં લક્ષણ વિવિધાશિતપિતીય નામના અધ્યાયમાં કહેલાં છે. જેમકે જે લક્ષણ ધાતુઓના દૂષિત હોવાનાં છે તેજ તેનાં તેની શિરાઓના દૂષિત હોવાનાં પણ છે ૬.

મૂત્રવાહી શિરાનું લક્ષણ.

મૂત્રવહાણાંસ્રોતસાંવસ્તિર્મૂલંવંક્ષણૌચ, સ્વલ્વેષામિદંપ્રદુષ્ટાનાં વિજ્ઞાનમતિસૃષ્ટંપ્રતિ-
વદ્ધંકુપિતમલ્પાલ્પમમ્બીક્ષ્ણંવાસશૂલંમૂત્રં મૂત્રવન્તંદૃષ્ટ્વામૂત્રવહાણ્યસ્યસ્રોતાંસિપ્રદુ-
ષ્ટાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૭ ॥

મૂત્રનું વહન કરનાર શિરાનું અસ્થિ તથા વંક્ષણ મૂળ છે. તેના કોપિત થવાનાં આ લક્ષણ છે. જેવાં કે રોકાઈ રોકાઈને બહુજ મૂત્ર આવવું અથવા વારંવાર થોડી પીડા સહિત મૂત્ર થવું આ લક્ષણોને જોઈને જાણવું જોઈએ કે મૂત્રનું વહન કરનાર શિરા કોપિત થઈ છે. ૭

પુરીષ (મળ) નું વહન કરનાર શિરાનું લક્ષણ.

પુરીષવહાણાંસ્રોતસાંપકાશ્યોમૂલંસ્થૂલગુદશ્ચ, પ્રદુષ્ટાનાંસ્વલ્ણેષામિદંવિજ્ઞાનં,
કૃચ્છ્રેણઅલ્પાલ્પંસશૂલમતિદ્રવંકુપિતમતિવૃદ્ધંચોપવિશન્તંદૃષ્ટ્વાપુરીષવહાણ્યસ્યસ્રો-
તાંસિપ્રદુષ્ટાનીતિવિદ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પુરીષ (મળ) નું વહન કરનાર શિરાનું પકવાશય તથા સ્થૂળ ગુદા એ મૂળ છે તેના દૂષિત થવાનાં આ લક્ષણ છે, કઠિનતાથી, થોડી થોડી પીડા સહિત, બહુજ પાતળો મળ નીકળે અથવા બંધાયેલો મળ બહુજ રોકાઈ રોકાઈને નીકળે. આ લક્ષણોને જોઈને જાણવું જોઈએ કે પુરીષ (મળ)વાહીની શિરા દૂષિત થઈ છે. ૮

स्वेदवाही शिरानां लक्षणम्.

स्व-बहानां... दो-लंरोमकूपाश्च प्र-ष्टानांत्वल्बेषामिदंविज्ञानमस्वेदनमाते-
स्वेदनंपारुष्यमतिश्रु-... लोमहर्ष-... स्वेदबहान्यस्यधोतांसं-ष्टानां-
तिविद्या ॥ ९ ॥

स्वेद (परसेवा) नुं वहन करनार शिरानुं भूण मेद (रथी) छे. तेना दूषित
थवाथी आ लक्षणु थाय छे, नेम छे, परसेवो न नीकणवो अथवा अहुण स्वेद नीकणवो,
आमडीनुं परसटपणुं, आमडीनुं अहुण यीकणुं थयुं, दाढ तथा शैमांय थवां आ
लक्षणोने नेधने नखुवुं नेधये छे परसेवानुं वहन करनार शिरा दूषित थछ छे. ९

शरीर धात्ववकाशानां नाम.

स्रोतांसिञ्चिराधमन्योरसवाहिन्योनाड्यःपन्थानोमार्गाःशरीरच्छिद्राणिसंवृतानां-
वृतानिस्थानानिआशयाःआलयाःनिकेताश्चेतिशरीरधात्ववकाशानांलक्ष्यालक्ष्या-
णानामानि ॥ १० ॥

स्रोत, शिरा, धमनी, रसवाहिनी नाडी, पंथा, मार्ग, शरीर, छिद्र, संवृतस्थान, असंवृत-
स्थान, आशय, आलय तथा निकेतन आ शरीरती धातुओंनां लक्ष्य तथा अलक्ष्य अवका-
शानां नाम छे. १०

तेषांप्रकोपात्स्थानस्थाश्चैवमार्गगाश्चैवशरीरधातवःप्रकोपमापद्यन्ते ॥ ११ ॥

तेना डोपित थवाथी पोतपोताना स्थानोमां स्थित तथा मार्गमां प्राप्त शरीरती धातु
डोपित थाय छे. ११

इतरेषांवाप्रकोपादितराणि ॥ १२ ॥ स्रोतांसिस्रोतांस्येवधातवश्चधातून्प्रदूषयन्ति
॥ १३ ॥ प्रदुष्टास्त्वेषांसर्वेषामेववातपित्तश्लेष्माणोदुष्टादूषयितारोभवन्तिदोष-
स्वभावादिति ॥ १४ ॥

थोडी स्रोतोना डोपित थवाथी, तेना संसर्गथी भील स्रोतो पणु डोपित थाय छे.
अने थोडीक धातुओंना दूषित थवाथी भील धातु पणु दूषित थाय छे. परंतु दूषित थयेडा
वात, पित्त, कफ आ सर्वने दूषित करे छे, केमके तेना अेज स्वभाव छे. १२-१३-१४.

प्राणवाही स्रोतोना दुषित थवानां कारण.

भवति चात्र ।

क्षयात्सन्धारणाद्राक्ष्याद्व्यायामात्क्षुधितस्यच । प्राणवाहीनिदुष्यन्तिस्रोतांस्य-
न्यैश्चदारुणैः ॥ १५ ॥

आमां आ श्लोक छे. क्षय वेगोने रेकवा, रक्षता, भूमे पेटे कसरत करवी, तथा
अन्य दाशु कर्म करवां, आ कर्मथी प्राणुने लछ जनार स्रोत डोपित थाय छे. १५

उदकवाही स्रोतोनां दुषित थवानां कारण.

औष्ण्यादामाद्भयात्पानादतिथुष्कान्नसेवनात् । अम्बुवाहीनिदुष्यन्तितृषायाश्चा-
तिपीडनात् ॥ १६ ॥

ગરમી, આમ દોષ, બીક, બહુ પાણી વિગેરે પીવું, બહુજ વાસી અને ખાવું, અને તરસને રોકવી આ કારણોથી જળને લઇ જનાર સ્રોત દૂષિત થાય છે. ૧૬

અન્નવાહી સ્રોતોનું દૂષિત થવાનું કારણ.

અતિમાત્રસ્યચાકાલેચાહિતસ્યચમજનાત્ । અન્નવાહીનિદુષ્યન્તિવૈજ્યાત્પાવ-
કસ્યચ ॥ ૧૭ ॥

અકાળે બહુજ ખાવાથી, અહિત ભોજનથી તથા અગ્નિના દૂષિત થવાથી અન્નનું વહન કરનાર સ્રોત દૂષિત થાય છે. ૧૭

રસવાહી સ્રોતોનાં દુષિત થવાનાં કારણ.

ગુરુશીતમતિસ્તિગ્ધમાતેમાત્રાનેષેવજાત્ । રસવાહીનિદુષ્યન્તિચિન્ત્યાનાશ્ચાતિચિ-
ન્તનાત્ ॥ ૧૮ ॥

ભારે, સ્નિગ્ધ, તથા ઠંડી વસ્તુઓના બહુજ સેવનથી અને બહુજ ચિંતા કરવાથી રસનું વહન કરનાર સ્રોત દૂષિત થાય છે. ૧૮

રક્તવાહી સ્રોતોના દુષિત થવાનાં કારણ.

વિદાહીન્યન્નપાનાનિસ્તિગ્ધોષ્ણાનિદ્રવાણેચ । રક્તવાહીનિદુષ્યન્તિભજતાશ્ચાત-
પાનલૌ ॥ ૧૯ ॥

વિદાહી, સ્નિગ્ધ, ગરમ તથા દ્રવ અન્નપાનના સેવનથી અને તાપ તથા અગ્નિના સેવનથી લોહિતનું વહન કરનાર સ્રોત દુષિત થાય છે. ૧૯

માંસવાહી સ્રોતોના દુષિત થવાનાં કારણ.

અભિષ્યન્દીનિમોજ્યાનિસ્થૂલાનિચગુરુણિચ । માંસવાહીનિદુષ્યન્તિશુક્તવાચસ્વપ-
ત્તોદિવા ॥ ૨૦ ॥

અભિષ્યન્દકારી, સ્થુલ, તથા ભારે વસ્તુઓના ભોજનથી અને દિવસે ભોજન કરીને સુવાથી માંસનું વહન કરનાર સ્રોત દૂષિત થાય છે. ૨૦

મેદોવાહી સ્રોતોના દુષિત થવાનાં કારણ.

અવ્યાયામાદિવાસ્વમાન્મેધ્યાનાશ્ચાતિમક્ષણાત્ । મેદોવાહીનિદુષ્યન્તિવારુણ્યાશ્ચા-
તિસેવનાત્ ॥ ૨૧ ॥

વ્યાયામ ન કરવાથી, દિવસે સુવાથી, ચિકણા પદાર્થો અધિક ખાવાથી અને મદને અધિક પીવાથી, મેદનું વહન કરનાર સ્રોત દૂષિત થાય છે. ૨૧

અસ્થિવાહી સ્રોતોના દુષિત થવાનાં કારણ.

અવ્યાયામાદતિસંશોભાદસ્થાપતિમક્ષણાત્ । અસ્થિવાહીનિદુષ્યન્તિવાતલાનાશ્ચ-
સેવનાત્ ॥ ૨૨ ॥

व्यायामथी, अहुञ्ज क्षोभथी, अहुञ्ज ङाडकां भावाथी, अने अहुञ्ज आदी वस्तुओना भावाथी, ङाडकांनुं वहन करनार स्रोत दूषित थाय छे. २२

मञ्जवाही स्रोतोना दूषित थवानां कारण्.

उत्पेषादत्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपाडनात् । मञ्जवाहीनिदुष्यन्तिरिच्छान्ना-
शसेवनात् ॥ २३ ॥

उत्पेषण् (दृष्यावाथी) थी, अहुञ्ज अभिष्यन्दी वस्तुना भावाथी, वागवाथी, दृष्यार्ध न-
वाथी अने विरुद्ध वस्तुओना भावाथी मञ्जनुं वहन करनार स्रोत दूषित थाय छे. २३

शुक्रवाही स्रोतोना दूषित थवानां कारण्.

अकालायोनिगमनाभिग्रहादतिमैथुनात् । शुक्रवाहीणिदुष्यन्तिरिच्छान्नाक्षाराभिभि-
स्तया ॥ २४ ॥

अयोज्य समये मैथुन करवाथी, अयोज्य योनिमां गमन करवाथी, वीर्यना रोकवाथी,
अहुञ्ज मैथुन करवाथी, अने स्त्री, क्षार तथा अग्निना सेवनथी वीर्यनुं वहन करनार स्रोत
दूषित थाय छे. २४

भृत्रवाही स्रोतोना दूषित थवानां कारण्.

मूत्रितोदकभक्षणाद्वेद्वान्मूत्रनिग्रहात् । मूत्रवाहीणिदुष्यन्तिक्षीणस्याथकृशस्यच.
पेशात् करीने पाणी पीवाथी, भोजन तथा स्त्री प्रसंग करवाथी, भूत्रने रोकवाथी,
क्षीणताथी तथा कृशताथी मूत्रनुं वहन करनार शिरा दूषित थाय छे. २५

भण वाही स्रोतोना दूषित थवानां कारण्.

विधारणादत्यश्ननादजीर्णाध्यश्ननात्तया । वर्ध्वाहीनिदुष्यन्तिदुर्बलान्नेःकृश-
स्यच ॥ २६ ॥

भणने रोकवाथी, अहुञ्ज भोजन करवाथी, अलज्जुमां भोजन करवाथी, नभ्या उपर
नभवाथी, मंदाग्निथी तथा कृशताथी भणनुं वहन करनार नसो दूषित थाय छे. २६

स्वेदवाही स्रोतोना दूषित थवानां कारण्.

व्यायामादतिरुद्धापाच्छान्तेष्णाक्रमसेवनात् । स्वेदवाहीनिदुष्यन्तिक्रोधशोकभयै-
स्तया ॥ २७ ॥

कसरतथी, अहुञ्ज संतापथी, तथा गरभीनुं अयोज्य रीते सेवन करवाथी, क्रोधथी,
शोकथी, तथा भयथी, स्वेदनुं वहन करनार स्रोत दूषित थाय छे. २७

पीणं कारण्.

आहारश्चविहारश्चयःस्यादोषगुणैःसमः । धातुभिर्विगुणभापिस्रोतसांसमदूषकः २८

ने अहार, विहार, वात, पित्त, कफ ने साम्य गुणुकारी छे ते स्रोतोने दूषित करे
छे. ने अहार विहार धातुओने असमान गुणु करनार छे ते पणु स्रोतोने दूषित करे छे. २८

अतिप्रवृत्तिः स्रोतोनादिस्रोतयोऽपिवा । विमार्गगमनंवापिस्रोतसांदुष्टकक्षणम्

મળાદિકાનું બહુજ નીકળવું, અથવા ન નીકળવું, નાડીઓમાં ગ્રંથિનું પડી જવું અને રસાદિકાનું પોતાના માર્ગને અનુસાર ન હોવું એ સ્ત્રોતોના દુષિત થવાનાં લક્ષણ છે. ૨૬.

સ્ત્રોતોની આકૃતિ.

સ્વધાતુસમવર્ણાનિવૃત્તરુ લાન્વણાનેષ । સ્ત્રોતાંસિ નીર્ધાન્યાકૃત્વામતાનસદ્ધવાનૈષ ૩૦

સંપૂર્ણ સ્ત્રોતોનો વર્ણ પોત પોતાની ધાતુના વર્ણના સરખો હોય છે. સ્ત્રોત ગોળ હોય છે, સ્થુલ અથવા સૂક્ષ્મ હોય છે, દીર્ઘ હોય છે અને આકૃતિમાં લતાના જેવી હોય છે. ૩૦

દુષિત સ્ત્રોતોની ચિકિત્સાનું વિધાન.

પ્રાણોદકામ્બવાહાનાંદુષ્ટાનાંશ્વાસિકીક્રિયા । કાર્ય્યાત્વજ્જોષ્ણમનીતથૈવામપદોષિકી ૩૧

પ્રાણ, જળ તથા અન્નનું વહન કરનાર સ્ત્રોતોના દુષિત થવાથી કમથી શ્વાસ, તૃષ્ણા તથા આમ દોષની શાંતિ કરનાર ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૩૧.

વિવિધાશ્નિતપીતીયેરસાદીનાંયદૌષધમ્ । દૂષિતસ્ત્રોતસાંકુર્યાંચઘથાસ્વમુપક્રમમ્ ૩૨

વિવિધ શિતપીતીય અધ્યાયમાં રસાદિ ધાતુઓનું જે ઔષધ કહ્યું છે તે રસાદિ ધાતુઓનું વહન કરનાર સ્ત્રોતોનું પણ કરવું જોઈએ. ૩૨.

મૂત્રવિદ્સ્વદવાહાનાંચિકિત્સામૌત્રકૃચ્છ્રીકી । તથાતિસારિકીકાર્ય્યાતથાજ્વર-
ચિકિત્સિકી ઇતિ ॥ ૩૩ ॥

મૂત્ર, મળ તથા પરસેવાનું વહન કરનાર સ્ત્રોતોના દુષિત થવાથી કમથી મુત્રકચ્છ, અતીસાર, તથા તાવની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૩૩.

॥ તત્ર શ્લોકાઃ ॥

ત્રયોદશાનાંમૂલાનિસ્ત્રોતસાંદુષ્ટલક્ષણમ્ । સામાન્યંનામપર્ય્યાયાઃકોપનાનિપરસ્પરમ્ ૩૪

દોષહેતુઃપૃથક્ત્વેનભેષજોદૈશૈવચ । સ્ત્રોતોવિમાનેનિર્દિષ્ટસ્તથાચાદૌવિનિશ્ચયઃ ૩૫

તેમાં આ શ્લોક છે. તેર પ્રકારની સ્ત્રોતોનાં મૂળ તેના દુષિત થવાનાં લક્ષણ, સામાન્ય લક્ષણ, સ્ત્રોતોના પર્યાય શબ્દ, પરસ્પર કોપિત કરનાર સ્ત્રોતોનાં દુષિત થવાનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં કારણ, ઔષધનો ઉદ્દેશ, અને સ્ત્રોતોનો આદિમાં નિશ્ચય આ સર્વ વિષય આ સ્ત્રોતો વિમાન નામના અધ્યાયમાં ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યો છે. ૩૪-૩૫.

કેવલંવિહિતંયસ્યશરીરંસર્વભાવતઃ । શારીરાઃસર્વરોગાશ્ચસકર્મ્મસુનમુહ્યતિ ॥૩૬॥

જે વેધ સંપૂર્ણ શરીરના સર્વ પદાર્થોને તથા સંપૂર્ણ રોગોને બળે છે તે ચિકિત્સામાં મોહને પામતા નથી. ૩૬.

इति चरकसंहितायां विमानस्थाने स्त्रोतोविमानः ।

ઇતિ ચરકસંહિતાના વિમાન સ્થાનનો સ્ત્રોતોવિમાન નામનો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૫

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो रोगानं कं विमानं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानाग्नेयः ।

इवे अग्ने रोगानीक विमानती व्याख्या करीये छीये अे प्रकारे भगवान् आग्नेयश्च

इहेवा वाग्ना.

रोगाना विमान.

रोगानीकभवतःप्रभावभेदेनसाध्यश्चासाध्यश्च, रोगानांकेवलभेदेनमृ चदारु-
णश्च, द्वेरोगानीके अधिष्ठानभेदेनमनोऽधिष्ठानंशरीराधिष्ठानश्च, रोगानीकेद्वे-
निमित्तभेदेनस्वधातुवैषम्यनिमित्तश्चागन्तुनिमित्तश्च, रोगानांकेआशयभेदेन-
आमाशयसमुत्थश्चपकाशयसमुत्थश्च ॥ १ ॥

प्रलाव भेदथी अे प्रकारना रोग समूह थाय छे. जेम के साध्य तथा असाध्य, जण
भेदथी अे प्रकारना रोग समूह थाय छे. जेम मृदु तथा दारुण, स्थान भेदथी अे प्रकारना
रोग समूह थाय छे. जेवा के मन स्थानवाणा तथा शरीर स्थानवाणा, निमित्त भेदथी अे
प्रकारना रोग समूह थाय छे. जेमके धातुनी विषमताथी यनारा तथा आगन्तुज, आशय
भेदथी अे प्रकारना रोग समूह थाय छे जेम के आमाशयथी यनारा तथा पक्वाशयथी
यनारा. १.

रोगानी संख्या संख्येयत्व.

एवमेतत्प्रलावलाघेष्टानादिप्रोक्ताशयद्वैधंसंज्ञेदप्रकृत्यन्तरेणभिद्यमानमथवास-
न्धीयमानंस्यादेकत्वंवाबहुत्वंवा, एकत्वं तावद्वक्तमेपररोगानीकंदुःखसामान्यात्,
बहुत्वमनुदशरोगानीकानिप्रभावभेदादीनि, बहुत्वमापेसंख्येयंवास्यादसंख्येयं,
संख्येयंयथोक्तम्—अष्टोदरीये, असंख्येयंयथाप्रोक्ताध्याये रुग्वर्णसंस्थाना-
दीनामसंख्येयत्वात् ॥ २ ॥

आ प्रकारे प्रलाव, जण, स्थान, निमित्त तथा आशय आ जग्ने प्रकारना छे. भेदना
प्रकृत्यन्तरथी भिन्न यधने अथवा अेकत्र यधने तेनुं अेकत्वपणु अथवा अहुत्वपणु थाय छे.
अेकत्व तो अे प्रकारे थाय छे के सर्व रोग अेकज प्रकारना छे, केमके दुःख थवुं अे सर्वमां
समान छे. अने अहुत्व अे प्रकारेथी छे जेमके प्रलावादि भेदथी दश प्रकारना रोग समूह
कला. अने अहुत्व संख्याने योज्य पणु होय छे. तथा अमंज्य पणु होय छे. संख्येयपन
तो अष्टोदरीय नामना अध्यायमां कहुं छे. अने असंख्येयत्व महारोगाध्यायमां रोग, वर्ण
तथा निदानादिकानी असंख्येयताथी कला छे. २

नचसंख्येयाग्नेषुभेदप्रकृत्यन्तरीयेष्वविगतिरित्यन्तेनदेभ्यस्तत्संस्थाननक्तचित्प्रति-
ज्ञानवाविगीतिरित्यतः स्याददोषवद्भेदाहिभेदाद्यथाप्रोक्तस्यन्यथा रस्ताद्भिभं
भे प्रकृत्यन्तरणमिन्दनभेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधानचपूर्वभेदाग्र पदान्ते ३

ભેદોના પ્રકૃત્યન્તરથી થયેલા મુખ્ય સંખ્યેયોના નિદાનથી કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞા દોષવતી થતી નથી. કેમકે નિદાન થવાથી દોષનું ન હોવું સિદ્ધ થાય છે. ભેદ કરનારા પ્રથમ અન્ય પ્રકારથી થયેલા મદને અન્ય રીતીથી બિન્ન કરે છે અને ભેદને પ્રકૃત્યન્તરથી બિન્ન કરીને ભેદમાં અનેક પ્રકારોથી સંખ્યા વિશેષોને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ મુખ્ય ભેદને નષ્ટ કરતાં નથી. ૩.

સમાનાયામપિસ્વલુભેદપ્રકૃતૌપ્રકૃતા પયાગાન્તરમપેક્ષ્યસન્તિ સ્થયાન્તરા ણસમાન-
શબ્દામિહિતાનિ । સમાનોહિરોગશબ્દોદોષેષુવ્યાધિ ચવર્તતે । દોષાઅપિરોગ-
શબ્દાત્, શબ્દયક્ષ્મશબ્દાપ્રકૃતિશબ્દાત્ શબ્દશ્ચલમન્તે । તન્નદોષે ચવ-
વ્યાધિષુચરોગશબ્દઃસમાનઃશેષેષુ વિશેષવાન્ ॥ ૪ ॥

ભેદ પ્રકૃતિના સમાન હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિમાં ઉપયોગાન્તરને ન જોઈને એકજ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે જેમ રોગ શબ્દ, દોષોમાં તથા વ્યાધિઓમાં પણ કહેવાય છે અને દોષોના રોગને આંતક, યક્ષ્મા, દોષ, પ્રકૃતિ તથા વિકાર કહે છે. ત્યાં દોષોમાં તથા વ્યાધિઓમાં રોગ શબ્દ સમાન છે અને તેથી વ્યતિરિક્તોમાં વિશેષ વાચી છે. ૪.

તન્નવ્યાધયોઽપરિસંખ્યેયાશ્ચક્રિયાત્કેદુત્વાદોષાસ્તુપરિસંખ્યેયાઅનતિવહુત્વાત્ત-
સ્માદ્યથોચિતંવિકારાઉદાહરણાર્થમનવશેષેણચદોષાવ્યાख्याસ્યન્તે ॥ ૫ ॥

તેમાં રોગ અત્યન્ત બહુજ હોવાનાં કારણ અસંખ્ય હોય છે, અને દોષ બહુજ અત્યન્ત ન હોવાને કારણે સંખ્યાને યોગ્ય હોય છે એથી ઉદાહરણ નિમિત્તે રોગોનું અને સંપૂર્ણતાથી દોષોનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. ૫

દોષોનું વર્ણન.

રજસ્તમશ્ચમાનસૌદોષૌ, તયોવિકારાઃકામક્રોધલોભમોહેર્ષ્યામાનમદશ્ચોકચિત્તો-
દ્વેગભયહર્ષાદયઃ ॥ ૬ ॥

રજોગુણ તથા તમોગુણ આ બંને મનના દોષ છે. અને આ દોષો, દોષોના રોગ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇર્ષ્યા, માન, અહંકાર, શોક, ચિત્તમાં ઉદ્વેગ, ભય તથા હર્ષાદિક મનના રોગો છે. ૬

વત્પિત્તશ્લેષ્માણસ્તુશારીરાદોષાસ્તેષામપિચવિકારાજ્વરાતીસારશ્ચોષમહ-
ષ્ટાદયઈતિ ॥ ૭ ॥

વાત, પિત્ત તથા કફ આ ત્રણ શરીરના દોષ છે. જ્વર, અતીસાર, સોજા, રાન્યક્ષ્મા, પ્રમેહ તથા ક્રોધ વિગેરે આ દોષોના વિકાર છે. ૭.

દોષાશ્ચકેવલાવ્યાख्याતાઃ, વિકારૈકદેશશ્ચ ॥ ૮ ॥

આ પ્રકારે દોષ સર્વ કહ્યા અને રોગોના એક દેશને પણ કહ્યા. ૮

દોષોના ત્રિવિધ કોષ.

તન્નસ્વસ્વ પાંદ્યાનામપિદોષાનાંત્રિવિધંપ્રકાપણમસાત્ક્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃપ્રજ્ઞાપરાધઃ

પા નામથેતિ । મકુપિતાસ્ત્વ પ્રકાપણવિશેષાત્ । દ્રવ્યાવિશેષાચ્ચવિકારાવશેષાન મિ
 નિર્વચયન્તિજપ રિસંખ્યેયાસ્તે વિકારાઃપરસ્પરમ્ । વચમાનાઃ । કદાચેદ્ વન્ધ-
 વિદ્યાપાદ્યોષ્ટ્રાદ્યશ્ચ । નિયતસ્ત્વજુવન્ધોરજસ્તમસોઃપરસ્પરંનહ્વરજસ્કન્તઃ ।

તેમાં બંને પ્રકારના દોષોના ક્રોધિત થવાનાં ત્રણ કારણ છે. જેવાંકે ઇન્દ્રિય તથા વિષયોનો અસાત્મ્ય સંયોગ, પ્રજ્ઞાપરાધ, (બુદ્ધિ દોષ) તથા પરિણામ. (પ્રાકતન કર્મનું ફલોન્મુખ હોવું.) ક્રોધિત થયેલા દોષ, હેતુઓની વિશેષતા તથા દ્રવ્યોની વિશેષતાથી અસંખ્ય વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. તે કામાદિક તથા જ્વરાદિક વિકાર પરસ્પર અનુકુળ થઈને કદી કદી અનુબંધને પ્રાપ્ત થાય છે. અને રભેગુણ તથા તમોગુણનો પરસ્પર અનુબંધ નિત્ય છે. કેમકે રભેગુણ સિવાય તમોગુણ એકલો રહી શકતો નથી. ૯.

પ્રાયઃશરીરદોષાણામક્રોધિષ્ઠૈયમાનાનાંસન્નિપાતઃસંસર્ગોવાસમાનગુણત્વાદોષાવિ
 દૂષણૈઃસમાનાઃ ॥ ૧૦ ॥

વળી એક સ્થાનવાળા શારીરક દોષોનો સન્નિપાત તથા સંસર્ગ દુષણો કરીને સમાન થાય છે. ૧૦.

અનુબંધાનુબન્ધ ભેદ.

તન્નાનુબન્ધ્યાનુબન્ધકૃતોવિશેષ જતન્નાન્યક્ત્ત્વેક્લેબ્ધોયયોક્તસાસ્થાનપ્રશમોભવત્ય-
 નુબન્ધ્યસ્તદ્વિપ્રાંતલક્ષણોઽનુબન્ધઃ ॥ ૧૧ ॥

ત્યાં અનુબંધ અને અનુબંધકની આ વિશેષતા છે. જેનીકે જે રોગ સ્વતંત્ર હોય, જેનાં લક્ષણ પ્રકટ હોય અને જે પોતાના જ કારણોથી ઉત્પન્ન થાય તથા પોતાની જ ઔષધિયોથી શાંત થાય તેને અનુબંધ કહે છે. અને તેના વિપરીતને અનુબંધક કહે છે. ૧૧

સન્નિપાતાદિ દોષ ભેદ.

અનુબન્ધ્યાનુબન્ધલક્ષણસમન્વિતાસ્તત્રયદિદોષાભવન્તિતાંત્રિકંસન્નિપાતમાચક્ષતેદ્વય-
 વાસંસર્ગમ્ । અનુબન્ધ્યાનુબન્ધવિશેષકૃતસ્તુબહુવિધોદોષભેદઃ । એવમપસંવામ-
 કૃતોભિષજાંદોષે ચવ્યાધિષૂચનાનાપ્રકૃતિવિશેષાદ્વયુહઃ ॥ ૧૨ ॥

અનુબંધના લક્ષણોવાળા જે ત્રણ દોષ ભેગા થાય તો તેને સન્નિપાત કહે છે. અને જે બે દોષ થાય તો તેને સંસર્ગ કહે છે. અનુબંધ તથા અનુબંધકની વિશેષતાથી બહુજ પ્રકારના દોષના ભેદ થાય છે. આ પ્રકારે વૈદ્યોની સંજ્ઞાઓના વિષયમાં દોષ તથા રોગોમાં પ્રકૃતિની વિશેષતા વિગેરે અનેક પ્રકારની તર્કણા છે. ૧૨.

અગ્નિભેદ.

અગ્નિષુ શરીરષુચતુર્વિધો વિશેષોબલભેદેન । તદ્યથા—તીક્ષ્ણોઽમન્દઃસમોભેષમદ્વિ-
 તત્રતીક્ષ્ણોઽગ્નિઃસર્વપ્રકારસ્તસ્તિપરીતલક્ષણોમન્દઃ । સમસ્તલ્લુપ્તપચારતઃ
 વિતિમાપચતઅનપચારતઃ પ્રકૃતાવવતિષ્ઠત । સમલક્ષણાવેપરીતલક્ષણસ્તવિષ-
 મદ્વ્યેતેચતુર્વિધાઅપચારવિજ્ઞાનામવરુષાણામ્ ॥ ૧૩ ॥

બળના બેદથી, શારીરિક અગ્નિ ચાર પ્રકારનો હોય છે. જેવાકે તીક્ષ્ણ, મંદ, સમ તથા વિષમ તેમાં તીક્ષ્ણ અગ્નિ સર્વ અપચારને સહી શકે છે, મંદ અગ્નિ તેથી વિપરીત હોય છે. અર્થાત કોઈ પણ પ્રકારના અપચાર (અદપરેણ) ને સહી શકતો નથી. સમ અગ્નિ અપચારથી વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે. અને અપચાર ન કરવાથી બરોબર રહે છે. અને વિષમાગ્નિ સમાગ્નિથી વિપરીત લક્ષણવાળો હોય છે. આ ચાર પ્રકારના અગ્નિ ચાર પ્રકારના પુરૂષોને થાય છે. ૧૩.

ચાર પ્રકારના પુરૂષ.

તત્રસમવાતપિત્તશ્લેષ્મણામ્પ્રકૃતિસ્થાનાંસમાભવન્તિઅગ્નયઃ । વાતલાનાન્વાતાભિ-
 મ્ભૂતેઽગ્ન્યધિષ્ઠાનેવિષમાભવન્તિઅગ્નયઃ । પિત્તલાનાન્પિત્તાભિમ્ભૂતેઽગ્ન્યધિષ્ઠાનેતી-
 ક્ષ્ણાભવન્તિઅગ્નયઃશ્લેષ્મલાનાન્તુશ્લેષ્માભિમ્ભૂતેઽગ્ન્યધિષ્ઠાનેમન્દાભવન્તિઅગ્નયઃ ।
 તત્રકેચિદાહુર્નસમવાતપિત્તશ્લેષ્માણોજન્તવઃસન્તિવિષમાહારોપયોગિત્વાન્મ્યા-
 ણામ્, તસ્માચ્ચકેચિદ્વાતપ્રકૃતયઃ કેચિત્ પિત્તપ્રકૃતયઃ કેચિત્પુનઃ શ્લેષ્મપ્રકૃતયો-
 ભવન્તીતિ । તચ્ચાનુપપન્નકસ્માત્ કારણાત્સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણાંહરોગમિચ્છન્તિભિ-
 વજઃ પ્રકૃતિશ્ચારોગ્યમ્, આરોગ્યાર્થાચભેષજપ્રવૃત્તિઃસાચેષ્ટારૂપા, તસ્માન્નવન્તિ-
 સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ । નતુસ્વલુસન્તિ વાતપ્રકૃતયઃપિત્તપ્રકૃતયઃ શ્લેષ્મપ્રકૃતયો-
 વાતસ્યતસ્યકિલદોષસ્યહિઅધિકભાવાત્સાસાદોષપ્રકૃતિરુચ્યતેમનુષ્યાણામ્ ॥ ૧૪ ॥
 નચવિકૃતેષુદોષેષુપ્રકૃતિસ્થત્વમ્પપચતેતસ્માન્નૈતાઃ પ્રકૃતયઃ સન્તિસન્તિનુસ્વલુવા-
 તલાઃપિત્તલાઃશ્લેષ્મલાશ્ચાપ્રકૃતિસ્થાસ્તુતેજ્ઞેયાઃ ॥ ૧૫ ॥

જે પુરૂષ વાત, પિત્ત તથા કફના સમાન હોવાથી વિકાર વગરના રહે છે તેમની જરૂરાગ્નિ સમ હોય છે. જે પુરૂષોનો વાયુ અધિક હોય છે તેનું અગ્નિસ્થાન વાયુથી બગડી જાય છે. એથી તેની જરૂરાગ્નિ વિષમ હોય છે. આ સ્થળમાં કોઈ કોઈ કહે છે કે એવો કોઈ મનુષ્ય નથી કે જેનાં વાત, પિત્ત તથા કફ સમાન હોય, કેમકે મનુષ્ય વિષમ આહાર કરે છે. એથી કોઈ વાત પ્રકૃતિ, કોઈ પિત્ત પ્રકૃતિ અને કોઈ કફ પ્રકૃતિવાળા હોય છે. તેમનું આ કહેવું યોગ્ય નથી. કેમકે વૈદ્ય લોક જેના વાત, પિત્ત તથા કફ સમ હોય તેને આરોગ્ય કહે છે. અને આરોગ્યને જ પ્રકૃતિ કહે છે. અને આરોગ્યના નિમિત્ત ઔષધની પ્રવૃત્તિ છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સમાન વાત, પિત્ત, તથા કફવાળા પુરૂષ હોય છે અને વાત પ્રકૃતિ, પિત્ત પ્રકૃતિ તથા કફ પ્રકૃતિ હોતી નથી પરંતુ આ દોષોની અધિકતાથી દોષોની પ્રકૃતિજ મનુષ્યોની પણ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. અને દોષોને વિકાર યુક્ત હોવાથી પ્રકૃતિસ્થ હોવું એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. એથી એક પ્રકૃતિ નથી પરંતુ વાત પ્રકૃતિ, પિત્ત પ્રકૃતિ તથા કફ પ્રકૃતિના સ્થાનમાં વાતલ (અધિક વાતવાળા) પિત્તલ તથા શ્લેષ્મલ (અધિક કફવાળા) કહેવા જોઈએ અને તેને પ્રકૃતિસ્થ નહિ પરંતુ વિકારવાળા જાણવા જોઈએ. ૧૪-૧૫.

ચાર અન્ન પ્રલિધાન.

તેષાન્તુસ્વલુચતુર્વિધાનાંપુરુષાણં ચત્વાર્યન્નપ્રણિધાનાનિશ્રેયસ્કરાણિ । તત્રસમ-
સર્વધાતૂનાંસવાંકારસસમ ધિકદોષાણાન્તુત્રયાણાંયથાસ્વદોષાધિક્યમધિસમીક્ષ્ય-
દોષપ્રતિકૂલયોગીનિત્રીણિઅન્નપ્રણિધાનાનિશ્રેયસ્કરાણિયાવદગ્ને:સમીભાવાત્, સમે
તુસમમેવતુકાર્યમેવંચેષ્ટામેષજપ્રયોગાશ્ચાપરે, તદ્વિસ્તરેણાનુવ્યાख्याસ્યન્તે । ત્રય-
સ્તુપુરુષાભવન્ત્યાતુરાસ્તેઅનાતુરાસ્તન્નાન્તરીયાણાંધિષજામ્ । તદ્વયા-વાતલ:
શ્લેષ્મલ: પિત્તલ ઇતિ ॥ ૧૬ ॥

વિષમ અગ્નિવાળા વિગેરે ચાર પ્રકારના પુરુષોને ચારજ પ્રકારનાં ભોજનના પ્રકાર
કહ્યાણુકારી હોય છે. જે પુરુષોના ત્રણ દોષ સમ હોય તેણે સર્વ પ્રકારનું સમ ભોજનના
કરવું જોઈએ. અને જેના વાતાદિક દોષ અધિક હોય તેણે જે દોષ અધિક હોય તેના પ્રતિકૂળ
ત્રણ પ્રકારના પુરુષોએ ત્રણ પ્રકારનું ભોજન કરવું જોઈએ. પરંતુ એ ત્યાં સુધી કરવું
જોઈએ કે જ્યાં સુધી અગ્નિસમ ન થઈ જાય. અને સમ થયા પછી સમ ભોજન કરવું
જોઈએ. આ પ્રકારે અન્ય ચેષ્ટા તથા ઔષધનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. તેનું વિસ્તાર
પૂર્વક વર્ણન કરીએ છીએ. ત્રણ પ્રકારના પુરુષો રોગી હોય છે જેવાકે વાતલ (અધિક
વાતવાળા) પિત્તલ (અધિક પિત્તવાળા) તથા શ્લેષ્મલ (અધિક કફ વાળા) અન્ય
તંત્રોને જાણનારા વૈદ્ય એમને રોગી કહી શકતા નથી. ૧૬.

તેષાંવિશેષવિજ્ઞાનંવાતલસ્યવાતનિમિત્તા: પિત્તલસ્યપિત્તનિમિત્તા: શ્લેષ્મલસ્યશ્લે-
ષ્મનિમિત્તાઞ્ચાધય: પ્રાયેણબલવન્તશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

આ ત્રણ પ્રકારના પુરુષોનાં આ વિશેષ લક્ષણુ છે. જેવાંકે વાતલ ને વાતનિમિત્તક.
પિત્તલ ને પિત્તનિમિત્તક અને શ્લેષ્મલ ને કફ નિમિત્તક રોગ ધણું કરીને થાય છે અને તે
રોગ બળવાન હોય છે. ૧૭.

વાત પ્રકૃતિના રોગ.

તત્રવાતલસ્યપ્રકોપનોક્તાન્યાસેવમાનસ્યક્ષિપ્રંવાત:પ્રકોપમાપદ્યતેનતથેતરૌ ॥૧૮॥

તેમાં વાત પ્રધાન મનુષ્ય જે વાતને કોપિત કરનાર આહાર વિહારનું સેવન કરે તે
જલ્દીજ વાયુ કોપિત થાય છે અને કફ, પિત્ત એટલા જલ્દી કોપિત થતા નથી. ૧૮

સતસ્યપ્રકોપમાપન્નોયથૌક્તૈર્વિકારૈ:શરીરમુપતપતિબલવર્ણમુસ્વાયુષામુપઘાતાય ॥૧૯॥

કોપિત થએલ વાયુ, વાતજ વિકારોથી મનુષ્યના શરીરને પીડા કરીને બળ, વર્ણ, સુખ
તથા આયુને નષ્ટ કરે છે. ૧૯.

વાયુને છતવાનો ઉપાય.

તસ્યાવજયનંસ્નેહસ્વેદૌવિધિયુક્તૌષ્ઠ્વદૂનિચસં તોધનાનિસ્નેહોષ્ણમધુરામ્લલઘનયુ-

જ્ઞાવેતદ્ભ્યવહાર્યાણપનાહનો

વિગ્રાસનાવેસ્માપનવિસ્મારણાનિ રાસવ વેધાનંસ્નેહાશ્ચઅનકયોનયો પિનીપાષ-

નીચે તદ્દરવિરચનાં યોપિતાઃ તપાકાઃ સદ્ગુણાકાઃ સર્વથઃ પ્રયોગાર્થાવસ્તયોષ-
નિયમઃ સ્વાલંકૃતચેતિ ॥ ૨૦ ॥

તે વાયુ આ રીતે શાન્ત થાય છે. જેમકે વિધિ પૂર્વક સ્નેહ ન થતા સ્વેદન, મૃદુ
શોષન, સ્નેહ, ઉષ્ણ, મધુર, અમ્લ, તથા લવણવાળું બોળન, ઉપનાહન, ઉપવેષન, ઉન્મ-
દન, પરિષેક, અધગાહન, સંવાહન, અવપીડ વિત્રાસન, (બધ દેખાડવો), વિસ્માપન, (આમ્ય-
ચિત કરવા) વિસ્મારણ, (બૂઝી જવું) સુરાપાન, દીપન, પાચન, વાતધન, તથા વિરેચક-
ઔષધવાળું શતપાકી તથા સહસ્ર પાકી અનેક પ્રકારના સ્નેહ, સર્વ પ્રકારના પ્રયોગને માટે
અસ્તિ, અસ્તિના નિયમ અને સુખ પૂર્વક રહેવું. ૨૦.

પિત્તના જ્યનો યત્ન.

પિત્તલસ્યાપિપિત્તમકોપણાત્તત્ત્વાદેદ્માનસ્યક્ષિપ્રંપિત્તંપ્રકોષમાપચ્ચતે, તથાનેતરૌ
પિત્તલ પુષ્પના પિત્તના કોપિત કરનારા આહાર વિહારોનું સેવન કરવાથી જલ્દીજ
પિત્ત કોપિત થાય છે. અને વાત, કફ એટલા જલ્દી કોપિત થતા નથી. ૨૧.

તદ્દુષ્ટમાપકંચથોક્તેર્વિકારૈઃ શરીરમુપતપતિવલ્વર્ણસુખાવામુપઘાતાય ૨૨
તેનો કોપિત થએલ, પિત્તજ રોગોથી શરીરને પીડા કરીને બળ, વર્ણ સુખ, તથા
હાનિ કરે છે. ૨૨.

તસ્યાવજયનંસર્પિષ્પાનંસર્પિષાચસ્નેહમધશ્ચદોષહરણંમધુરતિક્તકષાયશીતાનાઞ્ચૌ-
ષધાનામભ્યવહાર્યાણામુપયોગોમૃદુમધુરસુરભિશ્ચીતહૃદ્યાનાંગન્ધાનાઞ્ચોપસેવા-
ક્ત્તામણિહારાવલીનાઞ્ચપવનશિશિરવારિસંસ્થિતાનાંધારણમુરસાક્ષણેક્ષણેસ્રક્ચન્દ-
નપ્રિયઙ્ગુકાલીયમૃણાલશીતવાતવારિભિરુત્પલકુમુદકોકનદસૌગન્ધિકપદ્માનુગ-
તૈશ્ચવારિભિરભિપ્રોક્ષણંશ્રુતિસુખમૃદુમધુરમનોઽનુગાનાઞ્ચગીતવાદિત્રાણાંશ્રવણઞ્ચ-
મ્યુદયાનાંમુહુદ્ધિશ્ચસંયોગઃસંયોગશ્ચદ્વિપ્રાભિઃશ્લીભિઃશીતોપહિતાંશુકલ્પઘારિણીભિ-
ર્નિશાકરાંશુશીનપ્રવાતહર્મ્યવાસઃશ્ચૈલાન્તરપુલિનશ્ચિત્ત્વાસનવ્યજનપવના-
નાંસેવારમ્યાણાઞ્ચોપવનાનાંમુખશિશિરશ્ચરભિમારુતોપવાતાનામુપસેવનંસેવનઞ્ચ-
નલિનોત્પલપન્કુમુદસૌગન્ધિકપુન્ડરીકશ્ચતપત્રહસ્તાનાંસૌમ્યાનાઞ્ચસર્વભાવાના-
મિતિ ॥ ૨૩ ॥

તે પિત્ત આ રીતે શાન્ત થાય છે. જેમકે ઘૃત પાન, ઘૃત વડે સ્નેહન, વિરેચન, મધુર
તિપ્પા, તુરા તથા ઠંડા ઔષધ તથા અહારનું સેવન કરવું. મૃદુ, મધુર, સુગન્ધિત, શીતલ
તથા હૃદયને હિતકર ચન્દનાદિ ગંધવાળા પદાર્થોનું સેવન કરવું, અત્યંત ઠંડા જળમાં સ્થિત
મેત્તી તથા મણિયોના હારોને હૃદય પર ધારણ કરવા, ચંદન ત્રિપંચુ, તથા મૃણાલથી શીતળ
જળને ક્ષણ ક્ષણમાં ઉત્પલ કુમુદ, કોકનદ, સૌગન્ધિક વિગેરે કમજો વડે પોતાના પર છાંટવું,
કનોમાં સુખદાયક, મૃદુ, મધુર તથા મનોહર ગીત, વાજાંત્રોને સાંભળવાં, પોતાના ઔષધને

સાંભળવાં, મિત્રોને મળવું, શીતળ વસ્તુ તથા માળાઓને પહેરવી, ખારી સીંચીને મળવું, ચંદ્રનાં કીરણોથી શીતળ હવાવાળા મહેલમાં રહેવું, પર્વત, જંગલી વચેનાં સ્થળ, શીતળ વસ્તુ તથા પંખા વડે પવનનું સેવન કરવું, મનોહર ઉપવનોમાં વિચરવું, સુખદાયક, શીતળ, સુમધિત વાયુનું સેવન, નલિન, ઉત્પન્ન, કમળ, કુમુદ, સૌગધિક, પુન્ડરીક, તથા શતપત્ર હાથમાં રાખવા અને સંપૂર્ણ સૌમ્ય પદાર્થોનું સેવન કરવું. ૨૩

કફના જયનો ઉપાય.

તે વ્યાજવ્યવસ્થાપે, જાપાજ. પનોક્તાન્યાસેવમાનસ્ય ક્ષિપ્રશ્લેષમાપ્રકાપમાપઃ તે, નતયે-
વરૌદોષૌ ॥ ૨૪ ॥ તદસ્યપ્રકાપમાપોયથોક્તેર્વિકારૈઃશરીરમુપતપાતંબલબર્ણઃ-
સ્વાયુષામુપઘાતાય ॥ ૨૫ ॥

શ્લેષ્મક પુરૂષે કફને કાપિત કરનારા આહાર વિકારોનું સેવન કરવાથી જલ્દી કફ કાપિત થાય છે. અને વાત, પિત્ત એટલા જલ્દી કાપિત થતા નથી. ૨૪ તેનો કાપિત થ-
એલો કફ, કફજ વિકારોથી શરીરને પીડા કરીને બળ, વર્ણ, સુખ તથા આયુષ્યની હાનિ કરે છે. ૨૫

તસ્યાવજયનંત્રિધિયુક્તાનિનીક્ષ્ણોષ્ણાનિસંશોધનાનિરુક્ષપ્રાયાણિશામ્યવત્યાગિ-
કદુતિક્તકષાયોપહિતાનિતથેવધાવનલંજનપ્લવનપ્રસરણાણિનિયુદ્ધવ્યવાય-
વ્યાયામોન્મર્દનસ્નાનોત્સાદનાનિવિશેષતસ્તીક્ષ્ણાનાંત્રીર્ધકાલસ્થિતાનાંપઘાન્મ પ-
યોગઃસર્વશ્ચોપવાસસ્તથોષ્ણવાસઃસધૂમપાનઃ સુવપ્રતિષેધશ્ચસુત્વાર્ધમ્નેત્તિ ॥ ૨૬ ॥

તે કફ આ રીતે શાંત થાય છે. જેમકે વિધિપૂર્વક તીક્ષ્ણ, તથા ગરમ, વમનાદિ, સંશોધન, કટુ, તિખા, તથા કષાય, રસવાળાં રક્ષ ભોજન, દોડવું, ઉપવાસ કરવો, તરવું, ફરવું, ઉભગરો કરવો, કુસ્તી કરવી, કસરત કરવી, વ્યવસાય કરવો, મર્દન, સ્નાન ઉત્પટન લગાવવું, વિશેષે કરીને બહુજ ભુજા તીક્ષ્ણ મઘોને પીવા, ઉપવાસ કરવો, ગરમ વસ્ત્રો પહેરવાં, ધુત્રપાન કરવું અને સુખને માટે સુખકારી પદાર્થોનું સેવન કરવું. ૨૬

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

भवतिचात्र । सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यावेशेवचि । सर्वभेषजतत्त्वज्ञोराः प्रा-
णपतिर्भवेत् ॥ २७ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. જે વૈદ્ય સંપૂર્ણ રોગોની વિશેષતાને, સંપૂર્ણ કાર્યોની વિશેષતાને, તથા સંપૂર્ણ દવાઓના તત્ત્વને જાણે છે તે રાજાઓનો પ્રાણરક્ષક થઈ શકે છે. ૨૭

અધ્યાયનો સંક્ષેપ.

॥ तत्रश्लोकाः ॥

नान्यन्तरभेदेनरोगानांकविकल्पन । परस्परान्तराधमसामान्यरोगोपयोः
॥ २८ ॥ दोषसंख्य विकारगणान्दोषकोपनम् । जरणंमातृचिन्ताचकाय ग्ने-

સજાનિચ ॥ ૨૯ ॥ નરાણાંવાતજ્વાલાનામ સ્તિસ્થાપના નેચ । રોગાનીકેવિ-
માનેઽસ્મિન્વ્યાત્હતાનિમહર્ષિણા ॥ ૩૦ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. પ્રકૃત્યન્તરના બેદથી રોગ સમૂહોના બેદ, પરસ્પર અવિરોધ, રોગ તથા દોષોની સમતા. ૨૮ દોષોની સંખ્યા, વિકારોના એક દોષનું કાપિત થવું, પરિપાકની ચિન્તા, જ્વરાગ્નિને દીપ્ત કરવી. ૨૬ અને વાતલાદિ પુરુષોને પ્રકૃતિમાં સ્થિત કરવા એ સર્વ વિષય આ રોગાન્તક વિમાનાખ્યાયમાં ભગવાન આત્મેયજ્ઞએ કહ્યા છે. ૩૦

इति आंचरकसंज्ञितायां विमानस्वरूपे रोगानं च ।

ઈતિ શ્રી ચરક સંહિતાના વિમાન ખંડના રોગાન્તક વિમાન નામનો અખ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ॥ ૬ ॥

સદ્ માઽધ્યાયઃ ।

अथातो व्याधिरूपानिषात् व्याख्यास्य म इति हस्मात् भगवानात्रेयः ।

હવે અમે વ્યાધિરૂપીયવિમાનની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, એ પ્રકારે ભગવાન આત્રે-
યજ્ઞ કહેવા લાગ્યા.

રોગીના બેદ.

द्वौ रूपौ व्याधिरूपा भवतः, तद्यथा—गुरुव्याधित एकः सत्त्वबलश्चरीरसम्पत्पेत-
त्वाच्च व्याधित इव दृश्यते । लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वा नामधमत्वा गुरुव्याधि-
त इव दृश्यते ॥ १ ॥

એ પ્રકારના પુરુષ વ્યાધિત રૂપ અથવા રોગી થાય છે. જેમ ગુરુવ્યાધિત અંન લઘુ
વ્યાધિત; સત્ત્વ બળ તથા શરીરના પુષ્ટ થવાથી ગુરુ વ્યાધિત પણ લઘુ વ્યાધિત જેવા જણાય
છે અને સત્ત્વાદિકાના પુષ્ટ ન હોવાથી લઘુવ્યાધિત પણ ગુરુ વ્યાધિત જેવા જણાય છે. ૧

અજ્ઞાનિયોનો ભ્રમ.

तयार सत्त्वाःकेवलंचध्रुपैवरूपं दृष्ट्वा व्यवस्यन्तो व्याधेर लक्षाधवेविम तिपद्यन्ते ।
न विज्ञानावयवनकृत्स्नेज्ञेयैज्ञान त्यज्यते ॥ २ ॥

મુખર્ષ વૈદ્ય કેવળ નેત્રોથીજ તેના રૂપને જોઈને રોગની ગુરુતા તથા લઘુતાનો નિશ્ચય
કરીને ભૂલાવામાં પડે છે, કેમકે જ્ઞાનના એક અંગથી સંપૂર્ણ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ જાણી
શકતા નથી. ૨

द्वि। तेषां सत्त्वरागज्ञाने उपक्रमः क्लिप्तज्ञाने च अपि विप्रतिपद्यन्ते । तयदा र-
व्याधितं कुरु व्याधितरूपमासादयन्ति तदा प्रत्यक्षोपपत्त्या संशोधनकालेऽस्मैऽदुसं-
शोधनं प्रयच्छन्तो यएवास्यदोषं दारयन्ति । यदा तु लघु व्याधितं रव्याधितरूप-
मासादयन्ति तं महादोषं भत्त्वा संशोधनकालेऽस्मैऽपि संशोधनं प्रयच्छन्तो । पान ति-
नि । त्वत्त्वारं रमस्यसिण्वन्ति ॥ ३ ॥

તે મૂર્ખ વૈદ્ય રોગના જ્ઞાનમાં બૂલાવો ખાધને ચિકિત્સાના જ્ઞાનમાં પણ બૂલાવો ખાય છે, અને ગુરૂ વ્યાધિતને લઘુ વ્યાધિત જાણે છે. ત્યારે તેને થોડા દોષવાળા માનીને સંશોધનના સમયમાં સ્વસ્થ સંશોધન આપીને તેના એથી પણ અધિક દોષોને વધારી દે છે, અને ત્યારે લઘુ વ્યાધિતને ગુરૂ વ્યાધિત જાણે છે ત્યારે તેને મહાદોષવાળા જાણીને સંશોધનના સમયમાં તીક્ષ્ણ સંશોધન આપીને દોષોને બહુજ બહાર કાઢાડીને રોગીના શરીરને ક્ષીણ કરી દે છે. ૩

પ્રથમપચવેન જ્ઞાનસ્ય સ્ત્રોત્યે જ્ઞાનમિતિ મન્યમાનાઃ સ્તુન્તિ, ત્રેવદિતવેદિતવ્યામિ-
મિવજઃ સર્વસર્વયાયયા સમ્ભવપરીક્ષ્યપરીક્ષ્યાધ્યવસ્યન્તાનકચન વિદિતિવન્તે, ય-
વેષ્ટમચમિનિર્વચયન્તિચેતિ ॥ ૪ ॥

આ પ્રકારે જ્ઞાનના એક અંગથી સંપૂર્ણ જ્ઞેય પદાર્થમાં જ્ઞાનને માનનારા મૂર્ખ વૈદ્ય બૂલાવો ખાય છે. અને જે વૈદ્ય જ્ઞેય પદાર્થને સારી રીતે જાણે છે તે સર્વ વાતોની યથા સંભવ પરીક્ષા કરીને નિશ્ચય કરે છે. તેથી કાંઈ પણ બૂલાવો ખાતા નથી અને યથેષ્ટ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરે છે. ૪.

॥ તત્રશ્લોકાઃ ॥

સસ્વાદાનાં વિકલ્પેન વ્યાધિતરૂપમારે । દ્વાવિપ્રતિપચન્તે વાલાં વ્યાધિતરૂપાણી ॥ ૫ ॥
તેમ્બેજ-વોગેન વન્ત્યજ્ઞાનમોહિતાઃ । વ્યાધિતાનાં વિનાશાય ક્લેશાય મ-
હતેઽપિવા ॥ ૬ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. મૂર્ખ વૈદ્ય રોગીના રોગને જોઈને તત્વાદિકાના વિકલ્પથી રોગના બળાબળમાં બૂલાવો ખાય છે. ૫. અને અજ્ઞાનથી મોહિત થઈને એવી અનુચિત ચિકિત્સા કરે છે કે રોગી મરી જાય છે અથવા તે બહુજ કલેશિત થાય છે. ૬.

મજ્ઞાસર્વમાજ્ઞાય પરીક્ષ્યમિહ સર્વથા । નસ્ત્વલન્તપ્રયોગ મપજાનાંક । ચન ॥ ૭ ॥

અને શુદ્ધિમાન વૈદ્ય પરીક્ષા વડે સર્વ વાતોને સારી રીતે જાણીને કદી પણ ચિકિત્સામાં બૂલાવો ખાતા નથી. ૭.

તિવ્યાધિતરૂપાધિકારે સ્ત્વાવ્યાધિતરૂપસંસ્વાપ્રસમ્ભવં વ્યાધિતરૂપહે-વિપ્રતિપ-
ચકારણં સાપવાદં સમ્પ્રતિપાત્કારણજ્ઞાનપવા-નિશ્ચન્યમગવન્તમાત્રેયમપ્રિવેશોઽ
તપરં સર્વક્રિમીણાં રૂપસંભયાણાં સમુત્પાનસ્થાનસંસ્થાનવર્ણન મમભાવચિ કિત્સ-
તવિરોપાન્યમરુદ્ધોપસંયુક્તપા-વચાસ્મૈવોવ દ્વાવ્યાધિતરૂપાણી ત્રિયઃ । इहस्वલુઅપ્રિવેશ !
તિવિધાઃ ક્રિમયઃ વશુક્તાનાનાવિધેનમવિભાગેનાન્યત્સ જન્યઃ ॥ ૮ ॥

આ પ્રકારે વ્યાધિત રૂપાધિકારમાં વ્યાધિત રૂપની સંખ્યા વ્યાધિત રૂપમાં બૂલાવો ખાવાના અપવાદ સહિત કારણ અને બૂલાવો ન ખાવાના અપવાદ સહિત કારણ, સાંભળીને અપ્રિવેશે ભગવાન આત્રેયજીનાં ચરણ આંધીને પુરૂષના અમિત કૃમિયોનાં નિહાન

સ્થાન, આકૃતિ, વર્ણ, નામ, પ્રભાવ, તથા ચિકિત્સાના વિશેષ સ્વરૂપ માટે તેમને પુષ્પુઃ અભિવેશના પ્રશ્નને સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે હે અભિવેશ ! સહજ કૃતિયોને બાદ કરતાં અનેક પ્રકારના વિભાગથી વીસ પ્રકારના કૃતિઓ પ્રથમ કહેવામાં આવી છે. ૮

ચાર પ્રકારના સહજ કૃતિ.

તેપુનઃપ્રકૃતિમિતિ... શતુર્વિધાસ્તથા—પુરીષજાઃશ્લેષ્મજાઃશોણિતજામલજા-
ચેતિ । તન્નમલોવાશ્ચામ્યન્તરશ્ચ, તન્ન વાલોમલેજાતાન્મલજાન્સંચક્ષ્મદે, તેષાંસ-
ત્યાનંમુજાવર્જનં, ત્યાનંકશ્મશ્નુલોમપક્ષ્મવાસાં સ, સંસ્થાનમળવસ્તિલાકૃત-
યોવહુપાદાંવર્ણસ્તુકુષ્ણઃશુક્રશ્ચ, ગાપીલિકાપીપીલિકાચેતિ, પ્રભાવઃક-
ળ્લૂજન... મિનિર્વર્તનશ્ચચિકિત્સિતન્ત્વચામ... મલોપઘાતોમલક-
રાણાશ્ચભાવાનામ. પસેવનામેતિ ॥ ૯ ॥

તે કૃતિ પ્રકૃતિયોના બેઠથી ચાર પ્રકારના થાય છે. જેવાકે પુરીષ (મળના)જ, ક્ષ્મ, ષ્ધિરજ, અને મલજ. મળ એ પ્રકારના હોય છે. એક બાહારના અને બીજા અંદરના. તેમાં બહારના મળમાં જે કૃતિ હોય છે તેને મળજ કહે છે. શરીરને શુદ્ધ ન કરવું એ કૃતિયોનું નિદાન (કારણ) છે. વાળ, દાઢી, રૂંધાં, પક્ષ્મ તથા વસ્ત્રો એ તેમનાં સ્થાન છે. તે નાના નાના થાય છે. તલના જેવી તેની આકૃતિ હોય છે. તથા ધણા પગ હોય છે. તેનો રંગ કાળો તથા ઘોળો હોય છે. તેનું નામ ચૂકા (જુ) તથા પિપીલિકા છે. એ લુપ્ત, દુર્લભ તથા ફેલ્લીઓને ઉત્પન્ન કરે છે. તેને મટાડવા માટે મેલને દુર કરવા અને મેલવાળા પદાર્થોનું સેવન ન કરવું એ તેની ચિકિત્સા છે. ૯.

શ્ધિરજ કૃતિ.

શોણિતજાનાન્તુકુટ્ટૈઃસમાનંસમુત્યાનં, સ્થાનરક્તવાનિયોધમન્યઃ, સંસ્થાનમળવો-
વૃત્તાશ્ચાપાદાશ્ચસૂક્ષ્મત્વાચ્ચૈકેભવન્ત્યદ્દશ્યાઃ; વર્ણસ્તામ્રઃ નામાનિકેશાદાલોમાદ્વા-
લોમદ્વીપાઃસૌરસાઐદુમ્બરાજ... માતરશ્ચાતે । પ્રભાવઃકેશ્મશ્નુલોમપક્ષ્માપધ્વં-
સોત્રણગતાનાશ્ચહર્ષકળ્લૂનોદસંસર્પણાનિઅનિવૃદ્ધાનાશ્ચત્વક્ષિરાસ્નાયુમાંસતરુણા-
સ્થિમ્લ્લણમિતિ, ચિકિત્સિતમપ્યેષાંષ્ટૈઃસમાનં ત્તરકાલમુપદેશ્યામઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્ધિરજ (લોહીના) કૃતિનું નિદાન (કારણ) કુષ્ટના સરખું છે. તેનું સ્થાન રક્ત વા-
હિની નાડી છે. તે નાના તથા ગોળ હોય છે. તેને પગ હોતા નથી. તેમાં ધણા ઝીણા હો-
વાથી કોઈ કોઈ અદ્રશ્ય હોય છે. તેનો તામવર્ણ હોય છે. કેશાદ, લોમાદ, લોમદ્વીપ,
સૌરસ, ઉદુમ્બર તથા જન્તુ માતર એ તેનાં નામ છે. એ કેશ, નખ, મુછ તથા લોભોને
નષ્ટ કરી દે છે. જ્યારે તે કોઈ ઘા (જખમ)માં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે વ્યેળ, ખુજ્લી,
પીડા તથા સરવરાટ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે તે બહુજ વધી જાય છે ત્યારે ચામડી, નસ,
સ્નાયુ, માંસ તથા તરણુ નામનાં હાડકાંને ખાય છે. તેની ચિકિત્સા કુષ્ટના જેવી છે, કે જે
અમળ કહેવાશે. ૧૦

કફળ કૃમિ.

શ્લેષ્મજાઃક્ષીરગુડાતેલમત્સ્યા- પર્માસપિષ્ટાન્નપરમાન્નકુસુમ્મસ્નેહાજીર્ણપૂતિક્લિષ્ઠ-
સંકીર્ણવિરુદ્ધાસાત્મ્યમોજનસમુત્થાનાઃ । તેષામામાશ્ચયઃસ્થાનં, પ્રમાવસ્તુતેપ્રવ-
ર્જમાનાસ્તૂર્જપ્રથોવાવિસર્પન્તિ, વ્રમયતોવા । સંસ્થાનવર્ણવિશેષાત્તથ્વેનાઃપૃથુવ્ર-
ધસંસ્થાનાઃકેચિત્, કેચિદ્વૃત્તપરિણાહાઃગણ્હૃત્તપ્તથ્વેતાઃ । શ્વેતાસ્તાન્નાવ-
ભાસાઃ, કેચિદ્વૃત્તપરિણાહાઃગણ્હૃત્તપ્તથ્વેતાઃ । તેષાન્નિવિધાનાં શ્લેષ્મનિમિત્તાનાં-
ક્રિમીર્ણાનામાનિઅન્નાદાઃ, ઉદરાદાઃ, હૃદયાદાશ્ચરવો, દર્ભપુષ્પાઃ, સૌગન્ધિકાઃ,
પરપુષ્પશ્ચઈતિ । પ્રમાવોહૃલાસાસ્યસંસ્ત્રવણપરોચ જાદિયાદાઃ ડબરોમૂર્છાજૃમ્ભાક્ષ-
વથુરાનાહોડ્ગ્મર્દઃછર્દિઃકાર્શ્યપારુષ્યમિતિ ॥ ૧૧ ॥

કફળ કૃમિયોનું નિદાન (કારણ) આ પ્રમાણે છે. જેમ કે દુધ, ગોળ, તેલ, માછલી, અનૂપદેશના શુવોનું માસ, પીઠી અથવા મેદા વિગેરે દળેલા પદાર્થ, ખીર, કુસુમનું તેલ, દુર્ગન્ધિત વસ્તુ, કલેદયુક્ત વસ્તુ, વિરુદ્ધ વસ્તુ, તથા અસાત્મ્ય વસ્તુઓનું અધિક સેવન કરવું, અજીર્ણમાં ભોજન કરવું, કફળ કૃમિયોનું આમાશય એ સ્થાન છે. ન્યારે તે વધે છે ત્યારે શરીરના ઉર્ધ્વ (ઉપરના) ભાગ અને અધો (નીચેના) ભાગમાં અથવા ખંતે ભાગોમાં ફેરવાય છે. તેમાં કોઈ ઘોળા હોય છે તથા પદના જેવી આકૃતિવાળા હોય છે. કોઈ ગોળ, લાંબા, કેન્દુઓના જેવા આકારના, ઘોળા તથા તાંત્રવર્ણના હોય છે. કોઈ સૂક્ષ્મ, ડોરોના જેવા લાંબા અને ઘોળા રંગના હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના કૃમિયોનાં આ નામ છે, અન્વાદ, ઉદરાદ, હૃદયાદ, ચુર, દર્ભ પુષ્પ, સૌગન્ધિક તથા મહા ગુદ. એ શુભ મય-કાવો, મુખમાંથી લાળ વહેવા, અરુચિ, અન્ન ન પચવું, તાવ, મૂર્છા જલાઈ, છીંક, આફરો, અંગમર્દ, ઉલટી, કૃશતા તથા પરપતા (મળ) ને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

વિષ્ટાના કૃમિ.

પુરીષજાસ્તુલ્યમમુત્થાનાઃશ્લેષ્મજૈસ્તેષાંસંસ્થાનંપક્વાશ્ચયઃ । પ્રમાવાસ્તુતેપ્રવર્જમા-
નાસ્ત્રથોવિસર્પન્તિ । यस્યપુનરામાશ્ચયાભિષ્ણુસ્વાસ્યુસ્તદનન્તરંતસ્યોદ્ધારનિશ્વાસાઃ
પુરીષગન્ધિનઃસ્યુઃ । સંસ્થાનવર્ણવિશેષાસ્તુસ્પૃષ્ટવૃત્તપરીણાહાઃશ્વેતાદોર્ધોર્ષાંશુક-
સક્લાન્નાઃ કેચિત્કેચિત્પુનઃસ્થૂલવૃત્તપરીણાહાઃ શ્યાવનીલહરિતપીતાઃ । તેષાંના-
માનિકકેલ્કામકે, ક્ષાલ્પલિપ્તઃશાલૂવકાઃસૌષુરાદાશ્ચેતિ । પ્રમાવઃપુરીષમેદઃકા-
ર્શ્યપારુષ્યંલોમહર્ષાભિનિર્વર્તનશ્ચ । તન્નવાસ્યગુદમુલંપરિતુદન્તઃકણ્ઠશ્ચાપજનય-
ન્તોગુદસ્વંપચ્યાસતે । સજાતહર્ષોગુદામિષ્ક્રમણમતિવેલંકરોતિ ॥ ૧૨ ॥

પુરીષજ (મળ) ના કૃમિયોનું નિદાન (કારણ) કફળ કૃમિયોના જેવું છે. તેનું સ્થાન પક્વાશય છે. તે વધીને નિચેની આજીએ જાય છે, અને જે કોઈ આમાશયની તરફ જાય છે તેના ઓડકારમાં તથા શ્વાસમાં વિષ્ટા જેવી ગંધ આવે છે. તેમાંથી કોઈ સૂક્ષ્મ ગોળ, લાંબા તથા ઘોળા હોય છે. એ તેના ડોરોના જેવા લાંબા હોય છે અને કોઈ

સ્થૂલ, ગ્રાણ, લાંબા તથા કપિશ, નીલ, પીત્ત તથા પીળા રંગના હોય છે. કંકરક, મંકરક, લેલિહ, શાલુવક તથા સૌમુરાદ એ તેનાં નામ છે. આમળબેદ, કૃશીતા, પરપતા તથા રો- માંચને ઉત્પન્ન કરે છે. આ કૃમિ ગુદાના મુખપર આવીને ગુદાના મુખમાં ખંજવાળ, તથા પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી રોગી વારંવાર ગુદાને ખુશીથી ખંજવાળે છે. ૧૨.

**इत्येषश्चक्ष्मजानां रीषजानांश्चक्रिमांणांसं त्यनानि विशेषः । चिकित्सत स्व-
स्वेषांसमासेनोपदिश्यन्नास्तिरेणोपदेक्ष्यते तत्रसर्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादेतः
कार्यम् । ततःप्रतिबन्धातोऽनन्तरं निदानोक्तानांभावात्तान् पसेवनमिते १३**

આ કહ્જ તથા પુરીષજ્નેમાં નિદાનાદિની વિશેષતા છે. તેની ચિકિત્સા પ્રથમ સંક્ષે- પથી કહીને પછીથી વિસ્તાર પૂર્વક કહેવાશે. ત્યાં કૃમિ રોગમાં પ્રથમ સર્વ કૃમિયોને બહાર કાઢી દેવા યોગ્ય છે. તે પછી પ્રકૃતિ, વિધાત કરવી જોઈએ તે ઉપરાંત નિદાનમાં કહેલા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૩.

કૃમિની ચિકિત્સા.

**तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिमुख्यापनयनमुपकरणवत् । उपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु-
क्रिमीणां शेषजेनापकर्षणं न्यायतश्च । विषम् । तद्यथा, शिरो वरेचनं वमनं विरेचन-
मास्थापनमित्यपकर्षणविधिः ॥ १४ ॥**

હાથથી તથા કોઈ હથીઆથી કૃમીઓને દુર કરવા જોઈએ પરંતુ પોતપોતાનાં સ્થાનમાં સ્થિત થયેલા કૃમિયોને દવાથી દુર કરવા જોઈએ. દવા વડે ચાર પ્રકારથી દુર કરી શકાય છે. જેમકે શિરો વિરેચન, વમન વિરેચન (ઉલટી-બુલાય) તથા આસ્થાપન આ કૃમિને દુર કરવાની વિધિ છે. ૧૪.

**प्रकृतिविधातस्त्वेषां कृत्तिकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणां पयोऽपचान्पदार्थानि-
श्चिच्छेत्पुરીषप्रत्यनीकं तत्तत्સ્वादिप्रकृतिविधातः ॥ १५ ॥**

કડવા, તિખા, તુરા, ખારા તથા ગરમ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો, અને ખીજ જે કાષ્ટ- કકૃ તથા મળથી વિરૂદ્ધકર્તા પદાર્થો હોય તેનો ઉપયોગ કરવો. આ કૃમિયોના પ્રકૃતિ વિધાત કહેવાય છે. ૧૫.

**अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं च । तन्निदानविधौ तस्य वर्जनं तथा विष-
प्रायाणाश्च परेषां द्रव्याणामितिलक्षणतश्चિકित्सितम् । व्याख्यातमेतद्बन्धनविस्तरे-
णोपदेक्ष्यते ॥ १६ ॥**

પ્રકૃતિવિધાત, ઉપરાંત નિદાન યોગ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અર્થાત નિદાન વિધિમાં જે વાતો કહી હોય તે સર્વનો ત્યાગ કરવો તથા તેના જેવા જે અન્ય પદાર્થો હોય તેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ સંક્ષેપથી ચિકિત્સા કહી હવે આગળ વિસ્તાર પૂર્વક કહીએ છીએ. ૧૬.

श्रेयसा कृत्रियेनी चिकित्सा.

अथनक्रिमिकोष्ठमा रमत्रेष । त्रंसप्तारात्रंवास्तइस्वे । त्प्रम्य पपाद्यभो । तेपमंसंवा-
न्नंपाययितास्मीति, क्षीरदधिगुडतिलमत्स्या- पमांसपिष्टानपरमानकुम्भस्नेह-
सम्ययुक्तैर्भोज्यैःसायंमातरूपया येत्स । दीरजायञ्चैव क्रमीणांको । तिमिसरजायञ्च
॥ १७ ॥ पिचगय-ष्टायारजन्यांमुखोपित- मर्जाणमुक्त- । यास्यापनवमन-
विरेचनैस्तदहरेवोपपादय ॥ १८ ॥

७ रोगीना शरीरमा कृत्रि होय तेने ७ अथवा सात द्विस सुधी स्नेहन करापी
पछी ७ द्विसे संशोधन करवुं होय तेना आगला द्विसे कृत्रियेने उनेणवा (ज्वाडावा) ने
माटे तथा तेने डाढांमां लाववाने माटे इध, वही, गोण, तेल, माछली, अनुपदेशेना ७-
वेनां मांस, द्रणेका पदार्थ, भीर, तथा कुसुमना तेलवाणुं सवारि तथा अपेरे नेोन्न
करवुं. १७. ते पछी वैद्ये पीने द्विसे सवारिमां रोगीने सारी रीते निंद्रा आवी छे अने
नेोन्न तेने सारी रीते पयी गयुं छे अे नष्पीने ते द्विसे आस्थापन, वमन तथा विरे-
चन कराववां १८.

उपपादनीयधेत्स्यात्सर्वान्परीक्ष्यविशेषान् समीक्ष्यसम्यक् । अथाहरेतित्रूयान्मु-
क्तकसर्षपकथुनकरज्रशिग्रुमधुशिग्रुस्वरपुष्प- स्तृणमुमुखसुरसकुठरक 'गण्डी' क-
ण्ड- । पणांससवकफ जिज्जकानि । सर्णिजयवायथाकामम् । तानि
आहृतानिअभिसमीक्ष्यखण्ड- कृत्वाप्रक्षाल्यपानीयेनः प्रक्षालितायांस्याल्या-
सयवाप्यगो- गणाच्चोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत् । सततमवधये- । न्व्यांतस्मि-
कधीतीभूतेतुउपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसिगतरसेषु औषधेषुस्याकामवतार्यसुपरि- तं-
कषायं- खोष्णंमदन- । कृत्वाप्रक्षाल्यपानीयेनः सर्जिकाकवणमभ्यां सच्य-
नस्तौचित्तवदास्थापयेदेनम् ॥ १९ ॥

वैद्य ने रोगीने वमन विरेचनादि कराववाने योग्य छे अेम माने तो सारी रीते
सर्व वातोनी परीक्षा करीने तेने कडेवुं डे, मूणा, सरसव, वसज्जु करंज, सश्यवो, अन्यो,
भूतथु, सुमुअ (तुणसीने प्रकार) सडेह तुणसी, वन तुणसी, गंडीर, कालभालक, पर्णसि,
क्षवक, तथा भइआ आ सर्व लावो अथवा तेमांथी ने ने भणी शके ते लावो. अे व-
स्तुओने आप्या पछी तेना कडका कडका करीने पाष्णीथी घोछने शुद्ध वासज्जुमां गेभूत्
तथा गेभूत्थी अर्धु पाष्णी नांभीने ते वस्तुओने यथायोग्य ज्वामां पकववी, कडकीथी
हावता ज्वुं. न्यारे औषधियेनेो रस सारी रीते नीकणी आवे त्यारे वासज्जुने उतारीने
ते उकाणाने गाणी देवो, पछी कांछक वशेका क्वाथमां भीटण तथा वावडीगेनेो कडक, तेल,
साशुभार, तथा मीहुं नांभीने विधीपूर्वक आस्थापन अस्ति आपवी. १९.

संशोधन औषधनी विधि.

तथाकीर्तिकुटजाडकां शकट- रूच येजतथाधिगुपीकुट- ककुकसर्षपक-

पायणतय मलकशृङ्गवेरदाहारेद्रापि कषायेणम नफलसंयोगसंयोजितेन-
त्रिरात्रं सत्प्राप्त्यापयेत् ॥ २० ॥

आ प्रकारे दाह तथा संक्षेद आकडो, धृद्रण्व, तुवेर तथा कुष्ट (उपलेट) तथा
कायङ्गना क्वाथमां सरगयो, पीलुडी, कोथभीर (अक प्रकारना धाया) कडु तथा सर-
सवना उकाणांमां आमणां, सुंठ, दाइ हणदर, तथा लीमडती छात्रना उकाणांमां भीटण मे-
णवीने त्रयु रात्रि अथवा सात रात्रि आस्थापन अस्ती आपवी. २०

प्रत्यागतेष्वपिमेवस्तौ प्रत्याश्वस्तंतदहरेवोभयतोभागहरणंसशोधनंपाययेत् युक्त्या,
तस्यविधिरूपदेक्ष्यते ॥ २१ ॥

पाछली अस्ती थर्ष गया पछी रागीने सावधान करीने ने द्विसे उर्ध्व भाग तथा
अधोभाग भंने तरङ्गथी दोषने कडाडवाने माटे संशोधन युक्तिपूर्वक पावुं तेनी विधि
कडीअे छीअे. २१.

मदनफल पिप्पलीकषायेषु अज्जाक्केमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्यपातुमसौ प्रय-
च्छेत् । तदस्यदोषप्रभयतो निर्हरतिसाधु ॥ २२ ॥

भीटण तथा पीपणना सोण तोला क्वाथमां १ तोला नसोतर धसीने मेणवीने पावुं.
आ क्वाथ वमन, विरेचन भंने रीते दोषोने सारी रीते अहार काढे छे. २२.

एवमेव कल्पोक्तानिवमनविरेचनानिसंसृज्यपाययेदेनंबुद्धया सर्वविशेषानवेक्ष्य-
माणः ॥ २३ ॥

आ प्रकारे कल्प स्थानमां कडेली वमन, विरेचननी औषधियोने मेणवीने बुद्धिथी
अणादिनी विशेषताने नेधने पावी. २३.

विरेचन थया पछीनुं कम.

अथैनंसम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराहृशैस्वरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत् । तेनै-
व च कषायेण वासाभ्यन्तरान्सर्वादकार्यान्कारयेत् श्वेत । तदभावे वा कटु तिक्तकर्म-
याणामौषधानां कार्थैर्मूत्रभारैर्वा परिषेचयेत् । परिषिक्तं च एननिवातमागारमनुप-
वेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूत्रचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेण उपक्राम-
येत् ॥ २४ ॥

ते पछी सारी रीते विरेचन थयेलुं नष्णीने द्विसना पाछला पहारे अंधेडाना कां-
छक हशेका क्वाथथी रागीपर सिंचन करवुं, अने ते वडे नष्णना आह तथा अंदरना कार्यो
करवां. ने अंधेडाने क्वाथ न भणे तो कडवी, तिप्पी, तुरी औषधियोने क्वाथ, भूत्रअथवा
आइ पाणी रागीपर ओपडीने पछी रागीने निर्वातस्थानमां लछ नछने, पीपण, पीपणी-
भूण, यवक, यित्रक तथा सुंठनी साथे पकावेली कांछ विरेचनुं भोजनकमथी आपवुं. २४.

विलेपीक्रमागतश्चैनमनुवासयेद्विद्वल्लैस्तेनैः । यदिपुनरस्यातिमृदा-

ठेडीपादी विधीन्येत, शिरस्येव अभिसर्पतः कदाचित्तस्नेहस्वेदाभ्यामस्य शि-
रस्यपाद्यविरेचयद... लंदिनाशिरोविरेचनेन ॥ २५ ॥

न्यारे तेने कृमि विक्षेपी भावाने भणवा लागे त्यारे वावडींगना तेथी अक द्वि-
सनु अंतर आपीने जे अथवा त्रयुवार अनुवासन अस्ति आपवी. जे उपरांत जे पक्षी
तेने अहुज कृमि पधीने शीतादि कृमि माथांमं जता ज्ञाय तो माथांमं स्नेहन तथा
स्नेहन करीने अंधेडाना योभा विगेरे शिरो विरेचन करनार दवाओथी शिरा विरेचन
करावतुं. २५.

कृमिनाशक दवा.

यस्त्वभ्याहार्यो विधिः मृत्तिकादिषु लोकाः क्रिणीणां, सोऽव्याख्यास्यते । मूषि-
कपर्णी समूलाग्रतानामपहत्यखण्डश्छेदयित्वा उलूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पी-
डयित्वा चरसृक्षीयत् । तेन रसेन लोहितकालित... समलोडयपूपनिकांक-
त्वाविधूमेषु अङ्गारेषु विपाच्य विडङ्गते लवणोपहितां क्रमिकोष्ठाय मशयितुं प्रयच्छे-
त् । तदनन्तरं च... कमुद्विद्रापिप्ल्यादिपञ्चवर्गसंमृष्टं सलवणमनुपाययेत् २६

प्रथम जे कृमियोना प्रकृति विधातमां भोजननी विधी कळी छे तेनुं वर्धन करवांमं
आवे छे. जेभके मूषक पर्शुनीनी जउ तथा पान विगेरे सहित लावीने तेना कडडा करीने
क्यरीने अने हाथे द्यावी द्यावीने तेना रस कडाडवे. जे रसवडे लाव योभांना लोटेने आंधीने
तेनी पुरीओ अनावीने धुमाडा सिवायना अंगारांमं पकावी पक्षी तेमां वावडींगनुं तेस
तथा मीहुं नांभीने जेना डोडांमं कृमि होय तेने भवरावतुं. भोजन पक्षी आटी कांण
अथवा दहींमं पीपत्यादि पंच वर्ग तथा मीहुं मेणवीने पातुं. २६

अनेन कल्पेन मार्कवाकसहचरनीपनिर्गुण्डीसुसुखसुरसकुठेरककण्डीरकालमालक-
पर्णीमक्षकफणिज्जकबकुलकुटजसुवर्णक्षीरीसुरसानामन्यनमस्मिन्कारयेत्पूपलि-
कानितथा किलिहीकिरातनिकक... बहामलकहरीतकीविभीनकस्वरसेषु कारयेत्पूप-
लिकाः । स्वरसांश्चैताने कै... सर्वशोषामधुविलुलितान्प्रातरनभायपातुं-
प्रयच्छेत् ॥ २७ ॥

आ प्रकारे लांगरे, आकडो, सडेह पुलने कांटा शेरीओ, कदंभ, नगोड अने सुमुप
तथा सुरस, (तुत्रसीनी जत) वनतुणसी, कौयां, कालमात्रक, पर्शुस, क्षवक, मरुआ, गोर-
सरी, कडु, सुवर्ण क्षीरी, सुरस, अंधेडो, करियातुं, सुमहा, आमणां, हरडे, अडेडां तेमांथी
जे भजे तेना रसमां पुरीओ अनावीने भवराववी अने सवारमां तेमांथी जे भजे तेना
स्वरसमां मड मेणवीने भोजन कर्या सिवाय पातुं. २७

अथाश्वकृदाहत्यमहर्तिकलिञ्जेप्रस्तीर्यातपेशोषयित्वा लूखले क्षोदयित्वा च पादे-
पुनः सूक्ष्माणि चूर्णीनिकार... कप येन गिफलाकषायेण वा अष्ट... त्वावक-
कृत्वो वा आतपे सुपरिभा विताने मावयित्वा हृषदिपुनः सूक्ष्माणि चूर्णीनिकारयित्वा-

નવકલે સમવાપ્પાનુસંનિયાત્પચે । તેવાનુસલ્લ ગૌનાંચગિતલંચૂર્ણયાવદ્ધા-
સાધુમન્યેતસાદ્રેણસંસૃજ્યક્રિમિકોષ્ટાપલેદુચ્ચે ॥ ૨૮ ॥

એ પછી ઘોડાની લાદને લઈને કુંડામાં રાખીને તાપે સુકવીને ખાંચણીઆમાં કચરીને પછી પથ્થરપર પીસીને વાવડીંગ અથવા ત્રિફળાના ઉકાળામાં આઠ તથા દશ વાર ભાવના લઈને તાપમાં સુકવવી પછી શિલ્લાપર પીસીને નવીન માટીના વાસણમાં ભરીને ગુપ્ત રાખવું પછી તે સુર્ષુમાંથી ૧ તોલો અથવા જેટલું થોડું જાડ્ય જણાય તેટલું મદ સાથે મેળવીને જેના કાઠામાં કૃમિ હોય તેને ચટાડવું. ૨૮

તથામહાતકાસ્વીન્યાહાર્યંકલસ્રપમાજેનસમ્પોધ્યસ્નેહમાવિતેદૃઢેકલશેસૂક્ષ્માને-
કાચ્છદ્રવ્યેશ્વદાવલિત્સેસમવાપ્યે પેનપિચાયશૂમૌઆકઠં નત્વાતસ્નેહમાવેત-
સ્વૈવઅન્યસ્પદ્દસ્ય મ્થસ્વરૂપરિસમારોપ્યસમન્તા ગોમયરૂપચિત્યદાહયેત્ । સ-
ચદાજાનાંયાત્સા દુગ્ધાનિગામયાનિમલિતસ્ને નિમહાતકાસ્વીનિતતસ્તંકુમ્ભ-
મુદારયે । અચતસ્માતીયા કુમ્ભાપાંસ્નેહમાદાયવિદ્વન્તણ્ડુલચૂર્ણેઃસ્નેહાર્દ-
માત્રૈઃપ્રતિસંસૃજ્યાતપેસર્વમહઃ શાપયિત્વાતતાઞ્ચૈવાદ્ય પ્રયચ્છેત્પાનાય । તેનસાધુ-
વિરચ્યતે દોષોત્પન્નચાનુ વીંચયોક્તા ॥ ૨૯ ॥

તેનીજ રીતે એક લોટા ભરીને લિલાંમાની ગોટલીઓ મંગાવીને ખાંડી પછી ચિકણા મજથુત ધડામાં ૬ જેની (નચે એક ઝીણું છિદ્ર રહેવા દાધું હોય તેમાં ભરીને પછી તેપર સંકેઈ ઢાંકાને તેના મુખને કપડ છાણથી બંધ કરવું. પછી જમીનમાં એક ચિકણો પાકા ધડો ગળાસુધી દાટવો અને તેનું મુખ ઉધાડું રાખવું, તેના મ્હોંપર લિલામાંથી ભરેલો ધડો ગોઠવીને તેનું મ્હોં કપડ છાણથી બંધ કરી દઈ પછી તે ઉપર અડાયાં છાણાંના અગ્નિ સળગાવવો. જ્યારે છાણાં સારી રીતે અળી જાય અને લિલામાંની મીનેમાંથી તેલ નીકળી જાય અને જાણે હવે ખીલકુલ તેલ રહ્યું નથી તો પછી ઉપરનો ધડો ઉખાડી લેવો અને જમીનમાં દાટેલા ધડામાંથી તેલ લઈને તે તેલમાં તેલથી અર્ધાભાગે વાવડીંગનું સુર્ષુ મેળવીને આખો દિવસ તાપે સુકવું, પછી તે તેલ થોડું પ્રમાણથી પીવરાવવું. તેના પીવાથી સારી રીતે વિરચન (જુલાબ) થાય છે. વિરચન પછીના પથ્યાદિનો ક્રમ પ્રથમ પ્રમાણે જ જણવો જોઈએ.

एवमेवमद्रदारुसरककाष्ठस्नेहा, पकल्प्यपातुं ॥ २९ ॥ । अ वासयेच्चनमनुवास-
नकाले ॥ ૩૦ ॥

એ પ્રકારે દેવદાર, પીળા ખેરજના લાકડાનું તેલ કઠાડીને પાવું જોઈએ અને અનુ-
વાસનના સમયમાં અનુવાસન આપવું જોઈએ. ૩૦.

બિડંગ તેલ.

अथाहरेनिष्पृयाच्छारदान्नवांसिलान्सम्पदुपेतानाहत्यमुनिष्पृताभिष्पृयसुशुदा-
च्छोधयित्वाविद्वक्त्रकाये स्वोष्णेप्रक्षिप्यमुनिर्वापिताभिर्वापयेदादोषगमनात् ।

गतदोषाग्राहसमीक्ष्य मण्डलान् मण्डलस्युत्तरेवसुनि जातस्युत्तरेवसुनि
 त्वाविद. कृपायेणनिःसप्तकृत्वः परिभाषितान् भाव यत्त्वाऽऽपेक्षीपयित्वात्स-
 कसं चदपदिपुनः कृत्वापिष्टान्कारयित्वाग्रेण्यामभ्यववायविद्वकृपायेण मण्ड-
 रवसिञ्चन्याग्निमर्दमदये । तस्मिन्स्वल्पपीडयमानेयत् तैकमुदिष्यत् कृपायेण
 पत्यः । यथुचौदहेककशेसमासेष्या गुप्तनिषापये । अवाहरेति यापित्वाका-
 हाकयोर्द्वौविल्वमात्रौपिण्डौ अष्टपिण्डौ कृपायेण, ततोऽस्मिन्मात्राभ्यामान-
 तयोरस्मात्त्रोदन्तां वन्त्याकृतोऽर्द्धमात्राचव्य चित्रकयोरित्यतस्सम्भारंविद्वक-
 पायस्यार्द्धकमात्रेणप्रतिसंख्यततस्तैकमस्थमावाप्यसर्वभालोच्यमहतिउपयोग-
 समासेच्यत्प्राग्निश्रित्यमहत्यासनेः स्तोत्राभ्युःसर्वतःस्नेहयवकाकय-
 मिना साधयेद्व्यासततमवधृष्टय । सप्तपञ्चाशदिति मतिशब्दः मन्त्राभ्यां च-
 फेनः, प्रसादमापद्यतेस्नेयेयत्संगन्धवर्णरसोत्पत्तिःसंवर्षतेच, भेषजमंगुलिभ्यां
 मृगमानमनातेषु मनातेदारुणमनं किम्राहिवेति । सकाळस्यस्यवतारजाय । त-
 तस्तमवतार्णं तंश्रीतीभूतमहतेनवाससापरि यथुचौदहेककशेसमासेच्यपिधाने-
 पिषायशुक्लेनवक्ष्यपट्टेनआच्छाद्यत्तत्रजसुवदंसुनिगुप्तनिषापयेत् । ततोऽस्मिन्मात्राभ्यामय-
 च्छ. पानाय ॥ ३१ ॥

शरदः ३१० भां उत्पन्न थयेल नवीन तक्षने भंगावीने अहुण साह करी धोवरावीने
 वावडीगना क्वाथभां २१ वार लावना आपीने तापभां सुकवीने पांयष्टीआभां भांडीने
 शिलापर पीसीने तेने क्वाथ यिकशु वासशुभां भरीने ते पर वावडीगना क्वाथ ३३वे अने
 वारंवार क्वाथने ३३ता ७वुं ने हाथथी मसणता ७वुं अने ७े तेव नीकणे तेने पवित्र
 अने मन्थुत वासशुभां रेडीने अथ करीने मुकवुं. पछी पडाशी दोहर तथा क्वाथ आर आर
 तोला, क्वाथुं नसोतर तथा धोणुं नसोतर अथे तोला, अने यवक तथा यिक अथे भासा,
 हंती (नेपाणे) अने द्रवंती (मोटे नेपाणे) अके अके तोले ते सर्वने वावडीगना
 क्वाथभां धुंटीने वावडीगना १२८ तोला उकाणाभां धोणीने उपरना ६४ तोला तेवभां
 भेणववुं. ते तेवने मोटी क्वाथभां नांभीने अग्निपर यदाववुं अने स्वस्थ थधने सारा
 आसनपर भेसीने सर्व तरुथी तेवपर नजर रापीने कडछीथी ह्वावता ७वुं अने भं-
 दाग्निभां पकववुं. न्यारे तेवने शब्द (अम्भजाट) अथ थाय अने शीथु नीकणवुं
 अथ थाय अने तेवभां निर्भणता देभावा लाजे अने औषधियोनी सुगन्धि, वर्षु
 तथा रस तेवभां आवी नय अने औषधीयेने अहुण देभावाथी अहु कठिन नहि तेम
 नरम पशु नही, ने आंजणीयोभां अत्ती भाहक थध नय लारे तेने उतारीने कडु थथा
 पछी वज्जथी गाणी पवित्र अने मन्थुत वासशुभां राभवुं अने ते कथकना मुपने हांडी
 धोणा वज्जथी तेना मुपने अथ करी ने यत्नपूर्वक तेने सुरक्षित स्थानभां राभवुं अने
 ७३३ पडे योग्य प्रमाथुथी पावुं. ३१

तेनसा विरिच्यत । सम्यगपहतदोषस्य चास्यानु वीषयोक्ता । ततश्चन्म चास-
येदनुवासनकाले ॥ ३२ ॥

अथी सारी रीति श्लोकात् क्षितिं छे. विरेचननी उपरंत पथ्यादिनां कर्म प्रथेभता न्वे।
न नक्षपा न्नेधये ते पछी अनुवासनना समथमा अनुवासन कर्म करवुं. ३२.
एतेनैवचपकविधिनात्सर्वपकरश्चकोपातकीस्नेहा. पकल्पपावयेत्सर्वाविशेषानव-
पमानस्तेनामदोभवति ॥ ३३ ॥

अेन रीते सरसव, करेन अने कडवा तुरीयानां पीतुं तेष अनादीने सर्व विशेषेने
नेधने पावुं. आ प्रकारथी कृमिरेजने नाश थाय छे. ३३
इत्येतद्व्यानां श्लेषपुरीषसम्भवानां क्रिमीणां सत्यानस्थानं त्यागवर्णनामप्रभाव-
धिकित्सितविशेषाव्याख्याताः नामान्यतः ॥ ३४ ॥

आ प्रकारे कडव तथा पुरीषेन अने प्रकारना कृमियोना निदानस्थान, आकृति,
वर्ण, नाम, प्रभाव, तथा चिकित्सानुं वर्णन सामान्यरीते करवाभां आव्युं. ३४.
विशेषतस्तु अल्पमात्रमास्थापना वासनानुलोमहरणं भूयिष्ठं तेष्वौषधि रोषजानां-
क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यमात्राधिकम्पुनः शिरो विरेचनवमनापक्षमनभूयिष्ठं ते-
ष्वौषधेषु श्लेषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यम् । इत्येवं क्रिमिदोषे जविधिरनु-
व्याख्यातो भवति ॥ ३५ ॥

आ अनेमां विशेषता अे छे क पुरीषेन कृमियोमां स्वल्प मात्राथी आस्थापन,
अनुवासन तथा विरेचन धले लागे करवुं न्नेधये अने कडव कृमियोमां अधिक मात्राथी
शिरो विरेचन, वमन, तथा उपशमन धले लागे करवुं न्नेध अे. आ रीते कृमियोनी चिकि-
त्सानी विधि कडेवाभां आवी. ३५.

तमनुतिष्ठतायथास्वहेतुवर्जने प्रयतितव्यम् । यथोदेक्षमेवमिदं क्रिमिकोष्ठचिकित्सि-
तं यथावदनुव्याख्यातं भवतीति ॥ ३६ ॥

आ विधिना करनारा पुश्चे निदानोक्त आहार विहारोना त्याग करवाने अहुण
यत्न करवो. आ रीते कृमिना डाडावाणानी चिकित्सा योग्य रीते कडेवाभां आवी. ३६

तत्र श्लोकाः ।

अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां मेषजं स्मृतम् । ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥ ३७ ॥

तेमां आ श्लोक छे, कृमि रोगमां प्रथम कृमियोने अहार डाढवा अेन औषध छे.
ते पछी प्रकृति विघात अने निदानोक्त आहार विहारोना त्याग करवो न्नेध अे. ३७

एतावद्भिषजाकार्यरोगे रोगेयथा विधि । अयमेव विकाराणां सर्वेषामपि निग्रहे ॥ ३८ ॥

विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं क्रिमीनुद्दिश्य कर्तितः । संशोधनसंक्रमननिदानस्य च वर्जनम् ॥ ३९ ॥

संपूर्ण रोगोमां विधिपूर्वक अेन कर्म करवो न्नेध अे. कृमियोना विषयमां न आ

ત્રય પ્રકારની ચિકિત્સા અર્થાત સંશોધન, સંશમન તથા નિદાનોક્ત, અહાર વિહારોનો ત્યાગ કરવો એજ કહ્યું છે તેજ સંપૂર્ણ રોગોને શાંત કરવામાં કરવું જોઈએ. ૩૮-૩૯

અધ્યાયનો સંક્ષેપ.

વ્યાધિતૌપુરુષૌજ્ઞાતૈભિષજાસમયોજનો । વિશ્વતિઃપિપચસ્ત્વચાંત્વાદેઃસસકો-
ગણઃ ॥ ૪૦ ॥ ઉક્તોવ્યાધિતરૂપીયવિમાને પરમર્ષિજા । શિષ્યસંવોધનાર્થશ્ચ-
વ્યાધિપ્રશ્નનાયચ ॥ ૪૧ ॥

એ પ્રકારના વ્યાધિન પુરુષ, પ્રયોજન સહિત મૂર્ખ તથા જ્ઞાની વૈદ્ય, વીસ પ્રકારના કૃમિ તથા કૃમિયોનાં નિદાનાદિક સાંત ગણ, (૪૦) એ સર્વ વિષય, આ વ્યાધિતરૂપીય વિમાનમાં ભગવાન આત્રેયજીએ શિષ્યોને શિખવાને માટે તથા રોગોની શાંતિને માટે કહ્યા છે. ૪૧.

इति व्याधितरूपीयंविमानं समाप्तम् ॥ ૭ ॥

इति व्याधितरूपीयं विमानं नामનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ॥ ૭ ॥

॥ અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥

अथातो रोगभिषग्छितांएषाध्यायंन्याख्यास्याम इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે રોગભિષગ્જીતીય અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. આ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

શાસ્ત્ર પરીક્ષા.

विमानात्मनःकार्यंरुलाघवेकमफलमनुबन्धंदेशकालौच विदित्वा । किदर्शना-
न्नुचम । पुः शास्त्रमेवादितःपरीक्षेत । विविधानिदिसाणिभिषजांस्वरन्ति-
लोके । तत्रयन्मन्येत महद्यश्चस्विधीरपुरुषानुमोदितमर्षव । लमाप्तजनपूजितंत्रिवि-
धसिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमर्षसुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्र क्रमंस्वाधारमन-
प-
तित । एषाध्यायं । कलाभेधानंक्रमागतार्थमर्थतत्त्वनिश्चयप्रधानंसङ्गतायमस-
लप्रकरणमाशु प्रबोधकंलक्षणवचोदाहरणवचतदधिपपद्येतशास्त्रम् । शास्त्रेषेववि-
धममल बादित्यस्तमोवि न्यप्रका यतिसर्वम् ॥ १ ॥

શુદ્ધિમાન પુરુષ જો વૈદ્ય થવા ઇચ્છે તો તેણે પોતાના કાર્યની ગુરૂતા, લઘુતા, કર્મ-
નાં ફળ, અનુબંધ, દેશ તથા કાલને જાણીને યુક્ત પૂર્વક પ્રથમ શાસ્ત્રનીજ પરીક્ષા કરવી.
લોકમાં વૈદ્યોના અનેક શાસ્ત્રોના અચાર છે. તેમાંથી જેને યશસ્વી તથા ધીર પુરુષ ગ્રહણ
કરે છે તેમાં અર્થનો વિસ્તાર હોય, આમ લોક જેની પ્રસંશા કરતા હોય તે ત્રય પ્રકારના
શિષ્યોને શિખવાને માટે હિતકર હોય, જેમાં પુનરુક્તિ હોય ન હોય, જે રૂપિ પ્રણીત હોય,

જેમાં સ્વ, બાધ્યનો ક્રમ સારી રીતે હોય, જેમાં આત્માન્તરની અપેક્ષા ન હોય જેમાં દુષિત શબ્દ ન હોય, જેના શબ્દ કલ્પિત ન હોય, જેમાં પુષ્ટ વિષયોનું વર્ણન હોય જેનો અર્થ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતો હોય, જેમાં અર્થતત્વનો પ્રધાનપણે નિશ્ચય હોય, જેમાં અસંગત અર્થ ન હોય, જેનાં સર્વ પ્રકરણુ બુદ્ધ બુદ્ધ હોય જેનો જ્ઞાતી બોધ થતો હોય અને જેમાં લક્ષણુ તથા ઉદાહરણુ બને હોય તે શાસ્ત્રને પ્રહણુ કરવાં જોઈએ. ક્રમકે એ પ્રકારનાં શાસ્ત્ર નિર્માણ સૂચની આદ્યક અધિકારને દૂર કરીને સર્વને પ્રકાશિત કરે છે. ૧

આચાર્યની પરિક્ષા.

તતોઽન્તરમ ચાચ્યપરીક્ષે । તથયા-પચ્યવદાતચુપારિહરઝાપંદાંતુલિપંદ-
 ષિજિતહસ્ત પકરણવન્તંસર્વેન્દ્રિયાપવમં । પ્રકૃતિપ્રતિપાલેક્ષમ વસ્કૃતવિષયમન-
 યકમકાપનં ક્લેશસાંચિષ્યવત્સલમધ્યાપકંપ્રાપનાસમર્થઞ્ચ ત્યવં જોશ્વા-
 ચાર્યઃ ક્લેશ્માતબોધેષદ્વચ્ચયઃ જઃ સુઃ જ્યેષ્ઠા પુત્રોઃ સમ્યગ્ યાતે । તમુપસ-
 તારેરાશયિ રુપચરેદમિવચ્ચવચરાજવચ્ચપિતૃવચ્ચમં વચ્ચામનતસ્તત્સ્વસ્થસા-
 તકૃત્સ્તંશાસ્ત્રમા પ્રાપ્સ્યેત્ ॥ ૨ ॥

આર પછી આચાર્યની પરીક્ષા કરવી જેમકે સારી રીતે વેદના જાણુનારા, દષ્ટકર્મ, ચતુર, સરળ ચિત્તવાળા, પવિત્ર, જીત હસ્ત, સામગ્રીવાળા, સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોવાળા, પ્રકૃતિના જાણુનારા, પ્રીત પતિના જાણુનારા, અન્ય શાસ્ત્રોને પણ જાણુનારા, અસૂયા રહિત, ક્રોધ રહિત, કલેશને સહેનારા, શિષ્યો સાથે સ્નેહ કરનારા અધ્યાપક અને સમજવવામાં સમર્થ એ પ્રકારના આચાર્ય શિષ્યને એવા જ્ઞાતી વૈદકના ગુણોવાળો બનાવે છે કે જેમ વર્ષા ઋતુમાં વરસાદ સારી રીતે ખેતરને અન્નના ગુણોવાળું કરે છે. એવા આચાર્યની પાસે જ્ઞાતી સાવધાનતા પૂર્વક અગ્નિ, દેવતા, રાજ, પિતા, તથા સ્વામીના સરખી તેની સેવા કરવી. તેની કૃપાથી સંપૂર્ણ શાસ્ત્રને જાણુને પછી શાસ્ત્રની દહતામાં, કથનની સુંદરતામાં, અર્થ જ્ઞાનમાં તથા વચન શક્તિમાં બહુજ યત્ન કરવો. ૨

તત્રોપ યા વ્યાખ્યાસ્યન્તે । વચ્ચરણતચ્ચાપનં તદ્વેચાસમ્યગ્ રેતર પાયાઃ ॥ ૩ ॥

તેના ઉપાયોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. અધ્યન, અધ્યાપન તથા તદ્વિદ્યા સં-
 ભાષા (વૈદ્યક વિદ્યાવાળાઓથી સંભાષણ) એ ઉપાય છે. ૩

અધ્યયનની વિધિ.

તત્રાયમધ્યયન વિધિઃ કમ્યેકૃતક્ષણઃ પ્રાતરત્યાયાપન્ વંચાતુઃ ॥ ૪ ॥
 સરામિર્વાગ્નિઃ સૂત્રમ- ક્ષાપ્ત- નઃ નરાવચયે બુદ્ધયાસમ્યગ્ જ્ઞાનમવિદ્યાર્યતસ્વંસ-
 દોષપરિહારપરોષપમાનાર્યમેવંમધ્યન્દિને સ્પરા રાત્રોચ્ચ- ન પારિશાપ્યમધ્યવન-
 મધ્યસેતિત્યધ્યયનવિધિઃ ॥ ૪ ॥

ત્યાં અધ્યયનની વિધિ આ છે. જેમ નરિંગ પુસ્તક, ઉત્સવ, કરીને સ્વાસ્થ્યમાં અથવા કાર્ક રાત્રિ રહે ત્યારે ઉઠીને સંખ્યા વન્દનાદિ આવશ્યક કાર્ય કરીને, આચમન કરીને, દેવતા, માય, પ્રાહ્લથ, વૃદ્ધ, ચુર, સિદ્ધ, તથા આચાર્યોને નમસ્કાર કરીને, સમ, પવિત્ર દેહમાં ઉત્તમ સ્થાનમાં, સુખ પૂર્વક બેસીને મન લગાવીને, વારંવાર સૂત્રોની આશુતિ કરવી. અને આશુતિ કરવામાં દોષોનો નાશ કરવાને માટે તથા પ્રમાણને માટે શુદ્ધિથી સારી રીતે અર્જતત્વને વિચારતા જવું. આ પ્રકારે મધ્યાન્હમાં બપોર પછી, તથા રાત્રિએ પણ અધ્યયન નો અભ્યાસ કરવો એ અધ્યયનની વિધિ છે. ૪

અધ્યાપનની વિધિ.

અયાચ્ય પાઠો વિધિઃ, અધ્યાપનકૃત િરાચાર્યઃ સ્થિત્યમા નઃ સીધાં લક્ષણાં મજ્ઞાન્તઃ । વ્યવકૃતિકમ દ્રકર્માણમ્પુષ્પમ્પુલ્કનાસાવંચંત રક્તાવચ્ચદાજિહમવિ તદન્તાષ્ટમ્ અમિનિયગં પ્રતિમન્તઃ અલંકૃતંમ ઘાવિનંચિતકસ્પૃતિસમ્પન્ન દારસચ્ચંતદ્વિચ ક્ષમયવાતસ્વામિનિવેશિનમવ્યઃ મધ્યાપનેન્દ્રિયાનેષ્ટમઃ ક્ષતમવ્યસાનેનંચ ક્ષોષાચારાઃ । રાગદાહ્યમા સિષ્યોપપન્નમવ્યવનાયેજ્ઞાનમવ્યવિજ્ઞાનકર્મવર્જનૈવાનન્યકાર્યમ અધ્યયનક સંસારતિપિણમા ચાર્યસર્વાત્ સ્થિટિમાતકર રજનમંચગુણસઃ દિતમધ્યાપ્યમવમાઃ । એવાંચિરમાચાર્ય્યાધ્યયનાર્ચ પસ્થિતમારિ-રાષયિષુમનુભાષેત ॥ ૫ ॥

અધ્યાપનની વિધિ આ છે કે અધ્યાપનને વિષે જેની શુદ્ધિ છે તેવા આચાર્યે પ્રથમ શિષ્યની પરીક્ષા કરવી. જેમકે પ્રશ્નાંત, આર્ય પ્રકૃતિ, ક્ષુદ્ર કાર્ય ન કરનાર, સીધાં નેત્ર, સુખ તથા નાશિકાના વંશવાળો, પાતળી તથા શુદ્ધ જીભવાળો, વિકાર રહિત દાંત તથા ઓઠવાળો, ધૈર્યવાળો, અહંકાર રહિત, શુદ્ધિવાળો, તર્કરહિત, તથા સ્મૃતિ વાળો, મહા સત્ત્વવાળો, જે વિદ્યાને જાણવા ઇચ્છતો હોય તે વિદ્યાના જ્ઞાન વાળાના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલ અથવા તે વિદ્યામાં અદુજ્ઞ રૂઝે રાખતો હોય, તત્વને જાણવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, બંધ રહિત, કોઈ ઇન્દ્રિયમાં દોષવાળો ન હોય, ઉદંડ ન હોય, શીલ, શૌચ, અનુરાગ, ચતુરતા તથા સરળતાવાળો, જાણવાની ઇચ્છા કરવાવાળો, અર્થ, જ્ઞાન તથા કર્મ દર્શનમાં ચિત્ત લગાવનાર, લોભ રહિત, આજસવગરનો, સર્વ પ્રાણિયોનું હિત ઇચ્છનારો, આચાર્યની સર્વ આજ્ઞાઓને માનનારો અને આચાર્યથી સ્નેહ કરનારો એવા પુરૂષને જાણાવવા યોગ્ય કહેલો છે. એવા ગુણોવાળા પુરૂષે અદુજ્ઞ વખતથી અધ્યયનને માટે તૈયાર થએલો જોઈને અને તેની આરાધન કરવાની ઇચ્છા જાણીને તેને કહેવું કે. ૫

ઉપદેશ.

ગયમ્ લપક્ષમક્ષસ્તેશ્ચિ વ્યહસ્તઅવગાન્વપુજામન્યતમનસજગનયોગ પન્તે-મનચ તિસાક્ષનિકસ્વાજેતુ તેસ્નાતઃકુનાપવાસો પ્હકપાયન સંવીતઃસમિધોડ નિમાન્ય પહેપમ્પુલકકુમ્માંચમુગાન્વ સ્તમાસ્વદામારરજ્વાન્દેમસ્વતમનિ-જ્ઞા-

विष्णुमहोत्सवपरिधीश्वरु लजसर्वपासतां च ॥ ६ ॥ नसोत्रयिताप्रयितांश्चमेध्यांश्च-
मह्यानगन्धांश्चपिष्टापिष्टानां । योषतिष्ठस्वेति । सतथाकुर्यात् ॥ ६ ॥

उत्तरायण, शुक्लपक्षमां, शुभ द्विवसमां न्यारे पुष्प, दस्त, अवण तथा अश्विनी आ-
नक्षत्रोमांथी षोडशमां लगवान् यद्रमानो न्यारे योग होय त्यारे शुभ मुहुर्तमां स्नान करी-
ने, व्रतकरीने वाग्ने, मुजानीने, कषाय वस्त्र पहरीने, समिध अग्नि, धी, उपलेपन, जल-
कुम्भ, जेना हाथमां सुगंधित भाण्ड होय, धन, सोनु, यांही, मल्लि, मोती, भूजा देशमी
वस्त्र, परिधि (यज्ञ संबंधी वृक्षोनी शाखा) दाल, दाल, सरसव, अक्षत, घोणा पुष्प,
घोणां पुष्पोनी भाण्डा, पवित्र बोज्जना पदार्थ अने ह्येला तथा ह्येला सिवायना मधद्रव्य
आ वस्तुओने लघने आवे अने शिष्ये ते प्रकारे करवुं. ६.

तदुपस्थितमाज्ञायसमेशुचारेणोप्राप्तवणेवाचनान् । मार्गचतुरस्रस्यण्डिलंगोम-
योदकेनोपलिप्तं चास्तीर्णमुपरिहितं परिधिभिश्चतुर्दिसंयथोक्तचन्दनोदककुम्भसौ-
मै महिरण्यरजतमाणमुत्ताविद्रुमालकृतं मध्य-मह्य-गन्धशुक्लपुष्पलाजामर्षपा-
सतोषणोभितंकृत्वा तत्रपात्वाग्नीभिरैर्मुदीभिरौदुम्बराभिर्माधुकीभिर्वासमिन्द्रिग्नि-
मुपसमाधाय प्राह सुखः शुचिरध्ययनविधिमुविधायमघुमर्षिभ्यां त्रिहोत्रं इगदग्नि-
म् । आग्नीः संप्रयुक्तैर्मन्त्रैश्च ॥ ७ ॥ प्रेधन्वन्तरिमजापनिमश्विनाविन्द्रमूर्षींश्चसूत्रका-
रानभिप्रन्त्रयमाणः । पूर्वस्वाहेति शिष्यंश्चैनमन्वरिमेतद्वृत्वा च प्रदक्षिणमग्निपनुपरि-
क्रामेत । ततोऽनुपरिक्राम्य ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् । भिषजश्चाभिपूजयेत् ॥ ७ ॥

ते वस्तुओने लघने शिष्यने आवेले। जलुने सम पवित्र, उत्तर अथवा पूर्वनी
तरङ् नीयेना स्थानमां यार हाथना योडा करीने स्थंडिल (यज्ञ माटेनी जमीन) ने जोष-
स्थी लीपीने नेपर दर्जन आसन पिछानीने तेनी यारे तरङ् परिधि अर्थात् यज्ञ वृक्षोनी
शाखा राष्मीने पूर्वोक्त अहन, जलने धडा, देशमी वस्त्र, सोनुं, धन, यांही, मल्लि, मोती
तथा भूजोंथी ते स्थानने शोभावाणुं करवुं अने पवित्र आवा योग्य पदार्थ, गंध द्रव्य,
श्वेत पुष्प, पीपल सरसव तथा अक्षतोने त्यां राष्मीने आपरानी, गुंहीनी, गुल्लरनी अथवा
महुडांनी समिन्धोथी अग्निने प्रज्वलित करीने पवित्र अघने पूर्वाभि मुष्प मेसीने अध्य-
यन विधीने करीने आशीर्वादात्मक मंत्रोथी, अग्निमां त्रय त्रय वार धी तथा मद्यो ह-
वन करवो, पथी ब्रह्मा, अग्नि, धन्वन्तरी, प्रणपति, अश्विनी कुमार, धन्वन्तरी तथा सूत्रकार
ऋषि ऐमना यारेना नामना अंते स्वाहा शब्द जोक्षीने अलिमंत्रित करीने हवन करवे।
अने आचार्यनी पथी शिष्ये पथु हवन करवो. हवन पथी अश्विनी प्रदक्षिण करीने
ब्राह्मणो पासे स्वस्ति वाचन करावुं अने वैद्योनुं पूज्ज करवुं. ७.

अथैनमत्रिसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषकसकाशे च । चिज्यात् । ब्रह्मचारिणाश्चमश्रु-
धारिणासत्यवादिना अमां पादेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाश्वाह्वारिणा भवितव्यम् ।
नचते च नान्कश्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात्याणहरादि लादधन्यादनर्थसं-
प्रत्तत्वाद्वाप्यर्थात् । मदर्पणे नमत्प्रधाननमदधीनेनमस्त्रिपरिवा । वरिनाचमभ्यर्च-

वक्तव्यम् । गवहासक । येवञ्चोपचरता । सत्तव्योऽहम् । अ. त्त्वननावहितेन-
अनन्यमनसाविनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्यकारिणा अनसूयकेनचाम्यमुज्ञातेनप्रविचरित-
व्यम् अ. ज्ञातेनचमावेचता ॥ ८ ॥

ते पछी अजिनी नञ्क, ब्राह्मणोनी पासे तथा वैद्योनी पासे, आचार्ये शिष्यने ज्ये
शिक्षण्यु आपुं के ब्रह्मचारी, श्मश्रुधारी, सत्यवादी, अभांसाशी, पवित्र सेवी, भत्सर रक्षित
तथा अशत्रुधारी तभारे थपुं ज्येष्ठे. राजनी द्वेषवाणां, ब्राह्मनाशक, षडुञ्ज अधर्म-
वाणां तथा अनर्थकारक कार्याना सिवाय हुं जे कांछ कहीश ते सर्व तभारे करवुं पडशे,
जे कांछ भजे ते भने अर्थण्यु करवुं, भने प्रधान समज्जो, भारे आधीन रहेवुं, अने
भने प्रिय तथा हिन कार्य होय ते करवां, पुत्र समान, दासनी माइक तथा अर्थीनी मा-
इक मारी सेवा करवी. निरलिमान थर्छने, सावधान थर्छने, अनन्य चित्त थर्छने, नत्र थर्छने,
तथा असूयारक्षित थर्छने मारी पासे रहेवुं अने मारी आज्ञा सिवाय कांछ कार्य न करवुं-
अने आज्ञा भेजवीने पणुं ज्ये कार्य करवुं तो, ८

वैधने उपदेश.

पूर्वशुर्वयोपाहरणेयथाशक्तिप्रयतितव्यम् । कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यज्ञोलाभश्चमेत्य-
चसर्वमिच्छताभिषजा । गोब्राह्मणमादौकृत्वासर्वमाणभृतांशर्मण्याशासितव्यम् ।
अहिरहरुत्तष्ठताचोपविशताचसत्त्वात्मनाचारुणामारोग्येप्रयतितव्यम् । जीवित-
हेतोरपिचातुरेभ्योनातिदोग्धव्यम् । मनसापिचपरास्त्रयोनाभिममनीयाः । तथा-
सर्वमेवपरस्वम् । निभृतवेश्मपरिच्छेदेनचभवितव्यम् । अशौण्डेनअपापेनअपाप-
सहायेनचश्लक्ष्णशुक्लधर्म्यश्लर्म्यधन्यसत्यहितमितवचसादेश्चकालविचारीणासति-
यताज्ञानोत्थानोपकरणसम्पत्सुनित्यंयत्नवता । नचकदाचिद्राजद्विष्टानाराजद्वेषि-
णांवामहाजनद्विष्टानामहाजनद्वेषिणांवाऔषधमनुविधातव्यम् । एवंसर्वेषामत्यर्थ-
विकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामनपवादप्रतिकरादीनां मूर्धुताश्चतथैवासभि
हितेश्वराजांस्त्रीणामनध्यक्षाणांवा ॥ ९ ॥

प्रथम गुहना प्रयेज्जनने सिद्ध करवामां यथाशक्ति यत्न करवो. कार्य सिद्धि, धन,
तथा यशने आ लोकमां अने भरण्यु पछी स्वर्गने धम्भनारा वैद्ये प्रथम गाय, ब्राह्मणुनी
अने ते पछी मंपूर्ण्युं ब्राह्मियोना सुभनी धम्भि करवी. दररोज उठतां तथा भेसतां सर्व
प्रकारना रागियोने आराम करवानो यत्न करवो ज्येष्ठे. ब्राह्मोने निमित्त पणु रागियोनी
पासेथी षडुञ्ज धन न लेवुं ज्येष्ठे. पारकी श्रियोपर तथा पारका धनपर कही पणु चित्त
न योटाउवुं ज्येष्ठे. विनीत (उत्तम) वैष राभवे ज्येष्ठे. नत्र परिकर (स्वभाव) राभवे
ज्येष्ठे. भवधान न करवो ज्येष्ठे. पापियोने शंभ न करवो ज्येष्ठे. यद्दु, दोषरक्षित,
धर्मवाणां, शांत, धन्य, सत्य, हित तथा मित वचन भोसवां ज्येष्ठे. देश तथा समयने
विचार करवो ज्येष्ठे, याइ राभपुं ज्येष्ठे. गान वृद्धि तथा उपकरणुनी सम्पत्तिमां नित्य

ચત્ન કરવો જોઇએ. રાગની સાથે દ્વેશ કરનારા અથવા જેની સાથે રાગનો દ્વેશ હોય તેઓ, શ્રેષ્ઠ લોકોની સાથે દ્વેશ કરનારા અથવા શ્રેષ્ઠ લોક જેની સાથે દ્વેશ રાખતા હોય તેઓ, અત્યંત વિકૃત દુઃખદાયક, દુષ્ટશીલ, આચાર તથા ઉપચારવાળા, અનપવાદ, પ્રતિકાર વિગેરે તથા જલ્દી મરનારની ચિકિત્સા ન કરવી જોઇએ. અને જે સ્ત્રિયોને પતિ તથા અધિકારી ન હોય તેની પણ ચિકિત્સા ન કરવી જોઇએ. ૯

**નચક્ષુર્ભક્ષિત્ત્વિચ્છિન્નમ્ભિષગ્કાંડાત્તવ્યમન. જ્ઞાતંભર્ત્રા અથવા અધ્યક્ષેણ । આતુરકુલ-
જ્ઞા. માવેન્નતાત્વયાવિદિતેનાનુમત. અસ્પૃશ્યતાદૈર્ઘ્યપુરુષેણસુસંવીતેનાવાક્ષિરસા-
સ્મૃતિમતાસ્તિમિતેનઅવેક્ષ્યાવેક્ષ્યબુદ્ધયામનસાસર્વમાચરતાસમ્યગ્નુપ્રવેષ્ટવ્યમ્ ।
અનુપ્રવિશ્યષ્વાહ્મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાગ્નિકથિત્પ્રણિધાતવ્યાનિઅન્યત્રાતુરોપકારાર્થા
વાઆતુરગતેષ્વન્યેષુવાભાવેષુ । નચાતુરકુલપૃથ્તયોબર્હિર્નિશ્ચારયિતવ્યાઃ । હાસિ-
તશ્ચયુષઃપ્રમાણમાતુરસ્યનવર્ણાયેતવ્યંજાનતાપિચ । તત્રયત્રોચ્યમાનમાતુરસ્યઅન્ય-
સ્યવાપ્તપ્ચાતાયસમ્પદ્યતે । જ્ઞાનવતાપિચનાત્યર્થમાત્મનોજ્ઞાનેનવિકલ્થિતવ્યમ્ ।
આપ્તાદપિહિ । આપ્તાદપિવિકલ્થમાનાદત્યર્થમ્બુદ્ધિજન્તિઅનેકે ॥ ૧૦ ॥**

સ્ત્રિયોનું આપેલું આમિષ અથવા કોઈ અન્યવસ્તુ તેના પતિ તથા અધિકારીની આજ્ઞા વિના કદી પણ ન લેવી જોઇએ. રોગીને ઘેર જવું હોય તો પ્રથમ અંદર કહેવરાવીને પછી આજ્ઞા લઇને, કોઈ પુરૂષને સાથે લઇને, વસ્ત્ર વડે શરીરને સારી રીતે ઢાંકીને, નીચે નજર રાખીને, જુની વાતોનું સ્મરણ કરીને, સાવધાન થઇને, શુદ્ધિ તથા મનથી સર્વ વાતોને સમજીને, વિવેચન કરીને રોગીના ધરમાં પ્રવેશ કરવો જોઇએ. રોગીના ધરમાં જઇને રોગીના ઉપકારના સિવાય અન્યકોઈ વિષયમાં વાણી, મન, શુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયને ન જોડવી જોઇએ. અને રોગના સિવાય રોગીને કોઈ ખીજા વિષયનો વિચાર પણ કરવો ન જોઇએ. બહાર નીકળીને રોગીના ધરની વાત અન્ય કોઇને કહેવી ન જોઇએ. રોગીનો આયુષ્ય ક્ષીણ થઈ ગયો છે એ વાત જાણવામાં આવે તો પણ કહેવી ન જોઇએ. એવું કહેવાથી રોગીને તથા અન્ય લોકને પણ ધણા કલેશ થાય છે. સારી રીતે બહુજ જ્ઞાનવાળા હોવા છતાં પણ પોતાના જ્ઞાનની પ્રસંશા ન કરવી જોઇએ. કેમકે કોઈ કોઈ લોક બહુજ પ્રસંશા કરવાવાળા પ્રમાણિક પુરૂષોથી પણ ગભરાય છે. ૧૦

**નચૈવહિઅસ્તિઆયુર્વેદસ્યપારં, તસ્માદપ્રમત્તઃશ્વશ્વદભિયોગમસ્મિન્ ગચ્છેત્ । તદે-
કાવ્યમેવંમૂયશ્ચપૃથ્તસ્યસૌષ્ઠ્વમનુસૂયતાપરેભ્યોઽપ્યગમયિતવ્યઃ । કૃત્સ્નોહિ-
લોકોલોકેતામાચાર્યઃશત્રુશ્વાબુદ્ધિમતામેતશ્વાભિસમીક્ષ્યબુદ્ધિમતાઆમેત્રસ્યાપિ
ધન્યંચન્નસ્યમાઽવ્યંપાટ્ટિકંકાકિકમન્યપન્નિ. તા. ૧૬. :શ્રોતવ્યમનુવિદ્વાતવ્યએતિ ૧૧**

આયુર્વેદનો પાર નથી. એથી સાવધાન થઇને તેમાં નિરંતર બહુજ શ્રમ કરવો જોઇએ. આ પ્રકારથી સર્વ આચરણ કરવાં જોઇએ અને ગુણોમાં દોષારોપણ ન કરીને દ્વેષી લોકોથી પણ શ્રેષ્ઠ વાતો શીખવી જોઇએ, કેમકે શુદ્ધિમાં લોક સંપૂર્ણ લોકને આચાર્ય માનીને તેની પાસેથી ઉપદેશ લે છે, અને મૂર્ખ લોક સર્વ સંસારને પોતાના શત્રુ સમ સમજે છે. એ

નેશીને શુદ્ધિમાન પુરૂષે કુસ્મનનાં પણ ધન્ય, યજ્ઞકારી, આયુષ્યને હિત તથા લોકમાં
 હિતકારી, ઉપદેશ, વચન સાંભળવાં નેષ્ટએ અને તેને અનુકુળ આચરણ કરવાં નેષ્ટએ ૧૧
 અતઃપરામંદં વાંચતામદ્વિજાતિગુરુહૃદ્વસિદ્ધાચાર્ય્યેષુ તે સમ્યગ્વસિતવ્યમ્ । તેષુ-
 તે સમ્યગ્ વર્તમાનસ્યાયમગ્નિઃ સર્વગન્ધરસરત્નવીજાનિયયેરિતાશ્વદેવતાઃ શિવાયસ્યુઃ
 અતોઽન્યચાચ વર્તમાનસ્યાશિવાયેતિ । एवंભૂવતિચાચાર્ય્યેશ્ચિષ્યસ્તયેતિભૂવાત્ ।
 યથોપદેશશ્ચકુર્વન્મધ્યાપ્યોયેઅતઃ અન્યથાતુઅનધ્યાપ્યઃ અધ્યાપ્યમધ્યાપયન્નહિ-
 શાચાર્ય્યોયથોક્તૈશ્ચાધ્યાપનફલૈર્યોગમાપ્નોતિઅન્યૈશ્ચાનુકૈઃ શ્રેયસ્કરૈર્ગુણૈઃ શિષ્ય-
 માત્માનશ્ચયુનક્તિત્વિતિ અધ્યાપનવિધિરુક્તઃ ॥ ૧૨ ॥

અને તે પછી પણ એ કહ્યું છે કે, દેવતા, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ તથા
 આચાર્યોની સાથે સદ્વ્યવહાર કરવો. જે તમે એઓની સાથે સદ્વ્યવહાર કરશો તો તે
 અગ્નિ, સંપૂર્ણ ગંધ, રસ, રત્ન, ખીજ તથા દેવતા તમારું કલ્યાણ કરશે અને જે તેમનાથી
 વિપરીત આચરણ કરશો તો તમારું અકલ્યાણ કરશે.

આચાર્યનાં તેવાં વચન સાંભળીને શિષ્યે કહેવું નેષ્ટએ કે બહુજ સારું. જે શિષ્ય
 પૂર્વોક્ત આચરણ કરે તેને ભણાવવાને યોગ્ય બળવા નેષ્ટએ. અને જે તેથી વિપરીત
 આચરણ કરે તેને ભણાવવાને અયોગ્ય બળવા નેષ્ટએ. ભણાવવાને યોગ્ય શિષ્યને ભણા-
 વનાર આચાર્ય ભણાવવાનું યથોક્ત ફળને મેળવે છે, અને અન્ય અનુકત ગુણોવાળા
 પોતાને તથા શિષ્યને કરે છે. આ પ્રકારે અધ્યાપન વિધિ કહેવામાં આવી. ૧૨.

સંભાષણ વિધિ.

અધ્યયનાધ્યાપનવિધિવત્સમ્ભાષાવિધિમતઃકર્ત્વ્યાસ્વાસ્વામઃ । મિષગ્મિષજા-
 સહસમ્ભાષેત્ । તદ્વિષસમ્ભાષાહિજ્ઞાનાભિયોગસંર્ષકરીભવતિ । વૈશ્વારઘ્નમાપે
 મિનિર્વર્તયતિવચનશક્તિમપિચાષત્તેયશ્ચામિદીપયતિ । પૂર્વશ્રુતેચ
 શ્રવણાચ્છ્રુતસંશયમપર્કર્ષતિ । શ્રુતેચાસન્દેહવતોધૂયોઽધ્વવસાયમમિનિર્વર્તયતિ
 અશ્રુતમપેવકશ્ચિદ્યેગોઽવિષ્ટિત્વાપાદયતે । યજ્ઞાચાર્ય્યઃ શિષ્યાયશુશ્રૂષવેમસન્ન-
 ક્રમણોપદિશતિઃ સામિષતમર્થજાતમ્, તત્પરસ્પરજસ પ્રલપન્પિષ્ઠેનવિજિગીષુરાહ-
 સંહષાતસ્માત્તદ્વિષસમ્ભાષામમિષસન્તિ સ્તલાઃ ॥ ૧૩ ॥

તે ઉપરાંત હવે અધ્યયન તથા અધ્યાપનની વિધિની માફક સંભાષણની વિધિનું વર્ણન
 કરીએ છીએ. વૈશ્વ વૈશ્વની સાથે સંભાષણ કરે છે તેને તદ્વિષ સંભાષણ કહે છે. તેથી જ્ઞાન
 તથા વાદની શક્તિ વધે છે. ષટ્તા થાય છે, વચન શક્તિ વધે છે. યજ્ઞ મળે છે. પ્રથમ
 સાંભળેલા જે વિષયમાં સંદેહ હોય તેને ફરી સાંભળવાથી સંદેહ દુર થાય છે. સંદેહ રહિત
 વિષયમાં પુષ્ટતા મળે છે. જે વિષય સાંભળેલો નથી હોતો તે પણ સાંભળવામાં આવે છે.
 જે ગુપ્ત વાતો આચાર્ય, શિષ્યને સેવા કરવાથી બહુજ પ્રસન્ન થઈને કરે કરે બતલાવે છે,
 તે વાતો પરસ્પર વાદ કરવામાં જીતવાની ઇચ્છાથી એકી સાથે કહેવામાં આવે છે. એથી
 અતુર લોક તદ્વિષ સંભાષણની પ્રસંશા કરે છે. ૧૩.

દ્વિવિધા સ્વલુપદ્વિચસમ્માષાષય તસન્ધાયસમ્માષાષયેશ્વસમ્માષાષય । તન્મજ્ઞાન-
 વિજ્ઞાનવચનપ્રતિવચનશક્તિસમ્પન્ને અનુપસ્તવિધે નાનસૂચકેનઅનુન-
 નયકોવિદેનક્લેશક્ષમેણમિયસમ્માષણેનચસહસન્ધાયસમ્માષાવિધીયતે । તથાવિ-
 ધેનસહકથયન્વિશ્રબ્ધઃકથયેત્ પૃચ્છેદપિચવિશ્રબ્ધઃપૃચ્છતેચાસ્મૈવિશ્રબ્ધાય વચ્ચ-
 દમર્યમ્ચૂયાત્ । નચનિગ્રહભયાદુદ્વિજેત । નિગૃહ્યચૈનનહૃષ્યેત્, નચપરે વિકલ્પત ।
 નચમોહાદેકાન્તગ્રાહીસ્યાત્, નચાપસ્તુતમર્યમ્, વર્ણયેત્ । સમ્યક્ ઘા નયનાનુ-
 નીયેત, અનુનયાશ્ચપરંતન્નચાવહિતઃ સ્યાદિત્યનુલોમસમ્માષાવિધિઃ ॥ ૧૪ ॥

તદ્વિધ સંભાષણુ એ પ્રકારનાં હોય છે. એક તો પરસ્પર મળીને સંભાષણુ કરવું, અને
 બીજું પરસ્પર વિગ્રહ કરીને સંભાષણુ કરવું તેમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વચન, તથા પ્રતિવ-
 ચન, શક્તિયુક્ત, ક્રોધરહિત, ગંભિર વિદ્યાવાળા, ગુણોમાં દોષ ન લગાવનારા, નત્ર, ક્લેશ-
 ને સહન કરનારા, તથા મિયવાદી, પુરૂષની સાથે સંધિ કરવામાં વિશ્વાસવાળાં થઇને વાર્તા-
 લાપ કરવી, વિશ્વાસ રાખીને પૂછવું અને વિશ્વાસ પૂર્વક પૂછનારા તે પુરૂષને બહુજ સ્પષ્ટ
 ઉત્તર આપવો. હારી જવાના ભયથી ગભરાવું નહિ, તેને જીતીને પ્રસન્ન થવું તેમ બીજાના
 આગળ તે વાત કહેવી નહિ, મોંથી કાઢ વાત માટે હક કરવી; જે વાત સ્પષ્ટ ન થઇ હોય
 તેને ફરીથી કહેવી, સારી રીતે સાંતવન પૂર્વક વાર્તાલાપ કરતાં તેની સાથે સંભાષણુ કરવું
 અને સાવધાન રહેવું એ સંધિ કરીને સંભાષણુ કરવાની વિધિ છે. ૧૪.

વાદ વિધિ.

અતઃકર્દમિતરેણસહવિગૃહ્યસમ્માષેતશ્રેયસાયોગમાત્મનઃપશ્યન્ । પ્રાગેવજ્જલ્પા-
 જ્જલ્પાન્તરંપરાવરાન્તરંપરિષદ્વિશેષાંશ્રસમ્યક્પરીક્ષેતસમ્યક્પરીક્ષાહિચુદ્ધિમતાં-
 કાર્ય્યમ્પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિકાલૌચશંસતિ । તસ્માત્પરીક્ષામતિપ્રશંસન્તિકુશલાઃ ।
 પરીક્ષમાણસ્તુસ્વલુપરાવરાન્તરમિમાઙ્ગલ્પકગુણાઠ્ઠેયસ્કરાંશ્ચદોષવતશ્ચપરીક્ષેતસ-
 મ્યક્ । તત્રથા—શ્રુતવિજ્ઞાનંધારણંપ્રતિમાનંવચનવિદિત્યેતાન્ગુણાઠ્ઠેયસ્ક-
 રાનાહુઃ । ઇમાન્પુનર્દોષવતઃકોપનત્વમવૈશારદ્યંભારુત્વમનવતિત્વમિતિ । एता-
 ન્દયાનપિગુણાન્ સ્લાઘવતઃપરસ્યચૈત્સુ નશ્ચતોલયેત્ ॥ ૧૫ ॥

એ ઉપરાંત પૂર્વોક્ત ગુણુ જેમાં ન હોય તેની સાથે વિગ્રહ કરીને સંભાષણુ કરવું.
 જે પોતાનું કાંઇ કલ્યાણુ જણાય તો વિગ્રહ કરીને સંભાષણુ કરવું, સંભાષણુ કરતા પહેલાં
 જલ્પાન્તર (પોતાની તથા બીજા વૈદ્યનું શાસ્ત્રમાં બળ) પર, અવર, આતુર તથા સભાની પ-
 રીક્ષા સારી રીતે કરી લેવી. ક્રમકે સારી રીતે પરીક્ષા કરવી એજ ચુદ્ધિમાનેને કાર્યની
 પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિના સમયને પ્રકટ કરાવે છે. એથી અતુર લોક પરીક્ષાની પ્રશંસા કરે
 છે. પર, અવર તથા આતુરની પરીક્ષા કરનારાએ, જલ્પક, જલ્પકના કલ્યાણુકારી તથા
 દોષકારી એ ગુણોની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી. જેમકે શ્રુત, વિજ્ઞાન, ધારણુ, પ્રતિભા તથા
 વચન શક્તિ એ જલ્પકના કલ્યાણુકારી ગુણુ છે. અને ક્રોધ, મૂઠ્ઠાનું ન હોવું, કરકણુ-

પશુ તથા સામવાન ન રહેવું એ દોષકારી ગુણ છે. પોતાનામાં તથા પ્રતિવાદીમાં આ બંને પ્રકારના ગુણોની ગુરૂતા તથા લઘુતાની તુલના કરવી. ૧૫

પ્રતિવાદીના પ્રકાર.

તત્રત્રિવિધઃ પરઃ સમ્પચ્ચતે, પ્રવરઃ પ્રત્યવરઃ સમોવાગુણવિનિષ્ણેપતો નત્સેવં ક્લાસ્ત્યેન ॥ ૧૬

તેમાં પર (પ્રતિવાદી) ત્રણ પ્રકારના હોય છે. જેમાં કે પ્રવર (પોતાનાથી ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ) પ્રત્યવર (પોતાનાથી ગુણોમાં ઉતરતા) તથા સમ (પોતાના સમાન ગુણવાળાં) એ શ્રેષ્ઠતા આદિ ગુણોના વિષયમાં લેવામાં આવે છે. સર્વ વિષયમાં નહિ. ૧૬

સભાના ભેદ.

પારિષદસ્વલ્લભિવિધા, જ્ઞાનવતીમૂઢપરિષદ, વૈદ્યાવિદ્યાસતીવિદ્યાપુનરનેનકારણવિભાગેનસુહૃત્પરિષદ, ઉદાઃ પ્રવૃત્તિત્પતિ નિવિષ્ટપારિષદેતિ ॥ ૧૭ ॥

સભા એ પ્રકારની હોય છે. એક જ્ઞાનવતી સભા અને એક મૂર્ખ સભા. આ બંને ફરી કારણોના વિભાગથી ત્રણ પ્રકારની થાય છે. જેથી કે મિત્ર સભા, ઉદાસીન સભા (જેમાં શત્રુ કે મિત્ર ન હોય) તથા પ્રતિનિવિષ્ટ સભા. (જેમાં દ્વેષી લોક હોય.) ૧૭.

તત્રપ્રતિનિવિષ્ટાયાંપરિષદસ્વલ્લભિવિધા, જ્ઞાનવતીમૂઢપરિષદ, વૈદ્યાવિદ્યાસતીવિદ્યાપુનરનેનકારણવિભાગેનસુહૃત્પરિષદ, ઉદાઃ પ્રવૃત્તિત્પતિ નિવિષ્ટપારિષદેતિ ॥ ૧૭ ॥

કયચિત્કનચિ. સહજલ્પોવિધીયતે । મૂઢયાન્તુઃ હૃત્પરિષદિઉદાસાંનાયાંવાજ્ઞાનવિજ્ઞાનમન્તરેણાપ્યતિયજ્ઞસામહાજનદ્વિષ્ટેનસહજલ્પોવિધીયતો । જદ્વિવનચસહકયતાઅર્થિદ્વિષ્ટાસંકુલૈર્કયદ્ગ્ઢક્રેઃકયયિતવ્યમ્ । અતિહૃદ્ગુહુર્ગુહુરુપહસતાપરંનિરૂપયતાચપરિષદમાકારૈર્બ્રુવતશ્ચાસ્યવાક્યાવકાચ્ચોનયઃ । કા સ્વદ્શ્ચન્વક્તવ્યોનોચ્યતિ । અથવાપુનર્હીનાતેમાનેજ્ઞેતિ નથાહયમાનઃમાતે વ્યઃ । પરિસંવત્સરંમંવાનુષ્ઠિષ્ણતાંતાવત્ । અથવાપર્યાપ્તેતાવચે । સકૃદેવહિપારિષ્ણેપિકંનિહતંનિહતમહરિતિ । નાસ્યયોગઃ કર્તવ્યઃકયચિદ્વ્યવચ્ચેત્સાસહવિષ્ટાવક્તવ્યમિત્યાહુરેકે । ॥૧૮॥

તેમાંથી જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વચન તથા પ્રતિ વચન, શક્તિવાળું હોય અથવા મૂર્ખોનું હોય, પણ પ્રતિનિવિષ્ટ સભામાં કોઈની સાથે કોઈપણ પ્રકારથી પણ જલ્પ ન કરવો જોઈએ મૂર્ખ, મિત્ર સભા તથા ઉદાસીન સભામાં અધિક જ્ઞાન, વિજ્ઞાન વિના પણ યશસ્વી તથા શ્રેષ્ઠ પુરુષોની સાથે દ્વેષ રાખનારાની સાથે જલ્પ કરવો. સંભાષણ વખતે મોટા મોટા કઠિન સૂત્રોથી મિત્ર બહુજ મોટાં મોટાં વાક્ય બોલવાં, બહુજ પ્રસન્નતા પૂર્વક વારંવાર હસવું આવે એવું રૂપ બનાવવું તથા એળા કરવી કે જેથી સભાસદો ને પ્રતિવાદીની મૂર્ખતા પ્રકટ જણાય, પ્રતિવાદીને કહેવાનો અવકાશ ન આપવો. જો પ્રતિવાદી કઠિન શબ્દ બોલે તો કહેવું કે હું કાંઈ કહેતો નથી, અથવા તમારી પ્રતિજ્ઞા (જે વાતને સિદ્ધ કરવી હોય) કઠિન થઈ છે. જો પ્રતિવાદી ફરી જલ્પના કરવા ઇચ્છે તો કહેવું કે હવે એક વર્ષ તમે વધુ શીખો, તમારે માટે આટલુંજ બહુ છે. એકવાર જોને છત્રી લીધા તે છત્રોજ સમજ-

વામાં આવે છે. એવું કહીને કસ્થાશુવાળા મધને ફરી તેમી સાથે સંભાષણ કરવું ન જોઈએ એવો કાઈ કાઈ લોકોના મત છે. પરંતુ ચતુર લોક મોટાઓની સાથે આ પ્રકારે વિગ્રહ કરવાનું યોગ્ય ગણતા નથી. ૧૮.

પ્રત્યવરણ સસમાનાભિમતે-વ્યાજવેદ્યજલપતામુદ્વપરિષદિકથયિતવ્યઃ । અથવા-
વ્યુદ્વેશનપરિષદિ અનવધાનશ્રવણજ્ઞાનવિજ્ઞાનોપધારણવચનસં-
 યયતાચાવહિતેનપરસ્યસાદ્ગુણ્યે-વ્યાજવેદ્યજલપતામુદ્વ સતવ્યમ્ । સમવેદ્યચયત્રૈનશ્રેષ્ઠમન્યે-
 તનાસ્યતત્રજલયંયોજયે. અનાવિ-વ્યાજવેદ્યજલપતામુદ્વ યગ્રસ્વેન-વ્યાજવેદ્યજલપતામુદ્વ નન્યતતત્રૈવૈનપા-
 યુનિવૃદ્ધીયાત્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રત્યવર (પોતાનાથી ગુણોમાં ન્યૂન) અથવા સભાની સાથે મિત્ર સભામાં વિગ્રહ કરીને વાદ કરવો જોઈએ અથવા સાવધાનતા, શ્રવણ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઉપધારણ તથા વચનશક્તિયુક્ત ઉદાસીન સભામાં વાદ વિવાદ કરવો હોયતો સાવધાનતા પૂર્વક પ્રતિવાદીના ગુણ તથા દોષોના અગ્રને જોધને અને જેતાં જે વિષયમાં તે શ્રેષ્ઠ જણાય તે વિષયમાં તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ ન કરવો અને સભામાં પોતાની અલ્પજ્ઞતા પણ પ્રકટ થવા ન દેવી અને જે વિષયમાં તે ન્યૂન જણાય તેમાં તેને જલ્દીથી છૂટી લેવો. ૧૯.

તત્ર-સ્વાલ્ભમેપ્રત્યવરાણામાયુનિગ્રહેમવન્તિ ઉપાયાઃ તદ્યથા, શ્રુતહીનમહતાસૂત્રપા-
 ઠેનાભિમવેત્વિજ્ઞાનહીનંપુનઃકષ્ટશબ્દેન વાક્યેન, વાક્યધારણાહીનમાવિદ્વદીર્ઘ-
 સંકુલૈર્વાક્યદુષ્ટકૈઃ, પ્રતિમાહીનંપુનર્વચનેનાનેક વિધાનાનેકાર્યવાચિના, વચન-
 શક્તિહીનમર્દોક્તસ્યવાક્યસ્યાક્ષેપેણ, અવિચારદમનમન્યજન, કોપનમાયાસનન,
 મીરંવિત્રાસનેન, અનવહિતંનિયમનેનિત્યેવમેતૈરુપાયસ્વરમભિમવેત્ ॥ ૨૦ ॥ કિ-
 ગૃહ્યકથયેદ્યુક્તયાયુક્તશ્ચનાનવારય- । વિગ્રહમાષાતીત્રંહિકેષાશ્ચિદ્ધો માવહત્ ॥ ૨૧ ॥

ત્યાં ન્યૂન ગુણોવાળાને માટે આ ઉપાય છે. જેવા કે હીનશ્રુત (જેણે બહુ શાસ્ત્ર સાંભળ્યું નથી.) ને મોટા મોટા સૂત્રોના પાઠ કરીને છૂટવા, વિજ્ઞાન હીનને કહિને શબ્દવાળાં વાક્ય બોલીને છૂટવા, જેને ધારણા શક્તિ ન હોય તેને મોટાં મોટાં કહિને સૂત્રોથી મિત્ર મોટાં મોટાં વાક્ય કહીને છૂટવા. પ્રતિભા રહિતને અનેકાર્થ વાચક, વાર્તા વારંવાર કહી કહીને છૂટવા, જેને કહેવાની શક્તિ ન હોય તેને જ્યારે તે અર્થ વચન કહી રહે ત્યારે વચમાંજ તે ના કહેવાને ખંડન કરીને છૂટવા, જે ધૃષ્ટ ન હોય તેને લલિજ્ઞત કરીને છૂટવા, કોપીને બહુજ શ્રમિત કરીને છૂટવા, બીરને ભય દેખાડીને છૂટવા અને અસાવધાનને નિયમ કરીને છૂટવા આ પ્રકારે આ ઉપાયોથી ન્યૂન પ્રતિવાદીને જલ્દી પરાજય કરવો. ૨૦.

વિગ્રહ કરીને સંભાષણ કરવામાં યુક્ત પૂર્વક વાત કહેવી અને યુક્ત યુક્ત વાક્યોને માની શ્રેયાં કેમકે વિગ્રહ કરીને વાર્તાલાપ કરવામાં કાઈ કાઈની સાથે ધણો દ્રોહ થઈ જાય છે. ૨૧.

नांकार्यमस्ति इत्यनावाच्यमपि विद्यते । सखानोभिनन्दन्तिकलहंसमितास-
ताम् ॥ २२ ॥

कोधी पुरषने क्वाथ अकार्यं नथी तेम अवाच्य पशु नथी अथी अतुर पुरषो स-
न्ननेने अहितकारी कलहनी प्रसंशा करता नथी. २२.

एवंपट्टेत्तुवाद्वागेववादात्तावदिदं कर्तुं तेत । सन्धायपरत्त । अथन तमात्म-
नःप्रकरणमासाहित्यात् । चत्वारस्तदुक्त्यात् । पत्तयवापरस्फुटवि-
खमानय । पारिषदिचोपसंहितायामन्वयमस्मात्किञ्चिदपि त्वासीत्पवचते-
परिषद्येष्टयथायोग्यं यथाभिप्रायं वादं । अत्रापि च साययिष्यतात्युक्त्वा ॥ २३ ॥

अने न्यारे आ प्रकारे वाद थवानो होय त्यारे अेम करवुं न्नेधअे के वाद थतः
पडेलां, सभासदो साथे संधि करीने अेवो यत्न करवो के नथी सभासद लोके वादने भाटे
ते प्रकारे नकि करे के न्ने आपणुने आवडतुं होय, अथवा न्ने प्रति वादीने धळुं कडिने
नथ्यातुं होय अथवा न्ने प्रतिवादीने अहुन विमुप होय, इरी आम करीने युप थध न्नुं
के सभाना अेकत्रित थया पडी हुं कांध कडी शकतो नथी. आ सभान्ने यथेष्ट, थथा योग्य
अभिप्रायने अनुसार वाद तथा वाद अर्थादातुं स्थापन करशे. २३.

वाद अर्थादानां लक्षण्यु.

तत्रेदंवादमर्यादालक्षणं भवति इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति पराजितो भवतीति इमा-
नि खलुपदानि भिषग्वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति । तद्यथा वादो,
द्रव्यं, गुणाः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, सम- आयः, प्रतिज्ञा, स्थापना,
प्रतिष्ठापना, हेतुः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरं, दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, शब्दः,
प्रत्यक्षम्, अनुमानः, एपम्यम्, ऐतिह्यं, संशयः, प्रयोजनं, सव्यभिचारं, जि-
ज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, सम्भवः, अ- वाच्यम्, अननुयोज्यम्, अनुयोगः,
प्रत्य- यागः, वाक्यदोषः, वाक्यप्र- सा, छलम्, अहेतुः, अतीतकालः, उपाह-
म्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरः, अर्थान्तरं, निग्रहस्थान-
मिति ॥ २४ ॥

त्यां वाद अर्थादानां आ लक्षण्यु छे. न्नेभके आ कडेवुं न्नेधअे या न कडेवुं न्नेधअे, अने
आम थवाथी परान्य थशे अथवा वादना मार्गने नथुवाने भाटे आ पद वैद्ये अवस्थ
नथी लेवुं न्नेधअे, न्नेभके वाद, द्रव्य, गुण्य, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय, पतिज्ञा
स्थापनी, प्रतिष्ठापण्युं, हेतु, उपनय, निगमन, उत्तर, दृष्टांत, सिद्धान्त, शब्द, प्रत्यक्ष,
अनुमान, औपम्य, ऐतिह्य, संशय, प्रयोजन, सव्यभिचार, जिज्ञासा, व्यवसाय, अर्थ
प्राप्ति, संभव, अननुयोज्य, अनुयोज्य, अनुयोग, प्रत्ययोज्य, वाक्यदोष, वाक्यप्रसंशा,
छल, अहेतु, अतीत काल, उपाहंभ, परिहार, प्रतिज्ञा हानि, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तर, अ-
र्थान्तर तथा निग्रह स्थान. २४.

વાદનું લક્ષણ.

તત્ર નાનાનામવત્પરસ્પરજસ ક્ષાણીકું વિચલકયયતિ । સવાદા વિધઃસંગ્રહેણ,
જલ્પોવિતળ્હા । તત્રપક્ષાશ્રિતયોવચનંજરઃ । જલ્પોવિતળ્હા યયૈ-
કસ્યપક્ષઃપુનર્ભવોઽસ્તિજાતીયપરસ્વ । તૌષ સ્વપક્ષસ્વહેતુભિઃસ્વસ્વપક્ષંસ્થા-
પયતઃપરપક્ષમુદ્ગાવયતઃષ્ણ જલ્પોજલ્પવિપચ્યયોવિતળ્હા । વિતળ્હાનામપરપદ-
દોષવચનમાત્રમેવમેવ ॥ ૨૫ ॥

આં પરસ્પર વિગ્રહ કરીને શાસ્ત્રને અનુકુળ જે કથન છે તેને વાદ કહે છે. તે વાદ સંગ્રહથી એ પ્રકારના છે. જલ્પ અને વિતંડા. તેમાં પોત પોતાના પક્ષના સ્થાપનને જલ્પ કહે છે અને તેથી વિપરીતને વિતંડા કહે છે જેમકે એકનો પક્ષ એ છે કે પુનર્જન્મ છે અને બીજાનો એ પક્ષ છે કે પુનર્જન્મ નથી. આ બંને પોત પોતાના પક્ષોના હેતુઓથી સિદ્ધ કરે છે તેને જલ્પ કહે છે, તેથી વિપરીત વિતંડા અથવા વિતંડામાં કે વળ પારકા પક્ષને દોષજ આપવામાં આવે છે. ૨૫.

દ્રવ્યાદિનાં લક્ષણ.

દ્રવ્યગુણકર્મ્મસામાન્ય વિશેષસમવાયઃસ્વલક્ષણૈઃશ્લોકસ્થાનેપૂર્વમુક્તાઃ ॥ ૨૬ ॥

દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ તથા સમવાય એઓનાં લક્ષણ પ્રથમજ સૂત્ર સ્થા-
નમાં કહેલાં છે. ૨૬.

અથ પ્રતિજ્ઞા.

પ્રતિજ્ઞાનામસાધ્યવચનંયથાનિત્યઃપુરુષઈતિ ॥ ૨૭ ॥

પ્રતિજ્ઞા—જે વાતને સિદ્ધ કરવી હોય તેને પ્રતિજ્ઞા કહે છે જેમકે પુરુષ નિત્ય છે. ૨૭.

અથ સ્થાપના.

સ્થાપનાનામતસ્થાપવપ્રતિજ્ઞાયાહેતુદષ્ટાન્તોપનયનિગમૈઃસ્થાપના, પૂર્વહિપ્રતિજ્ઞા, પ-
શ્ચાત્સ્થાપનાર્કેણપ્રતિજ્ઞાતંસ્થાપયિષ્યતિયથાનિત્યઃપુરુષઈતિપ્રતિજ્ઞાહેતુરકૃતકત્વા-
દિતિ । દષ્ટાન્તોયથાકાશંતચનિત્યઃ । ઉપનયોયથાચાકૃતકમાકાશંતથાપુરુષઃ ।
નિગમનંતસ્માન્નિત્ય ઇતિ ॥ ૨૮ ॥

સ્થાપના—તે પ્રતિજ્ઞાને હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય તથા નિગમનથી સ્થાપન કરવી તેને સ્થાપના કહે છે. પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે, તે પછી તેની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, જેમકે પ્રતિજ્ઞા કર્યા સિવાય કષ્ટ વાતનું સ્થાપન કરવામાં આવે, જેમકે નિત્ય પુરુષ આ પ્રતિજ્ઞા છે તેનો હેતુ પુરુષનું કૃત્રિમ ન હોવું એ છે, તેનું દષ્ટાન્ત, આકાશ કૃત્રિમ નથી એ છે, અને તે નિત્ય છે તેનો ઉપનય એ છે કે જેમ આકાશ કૃત્રિમ નથી તેમ પુરુષ પણ કૃત્રિમ નથી અને નિગમન એ છે કે એથી પુરુષ નિત્ય છે. ૨૮.

अथ प्रतिष्ठापना.

प्रतिष्ठापनानामयापरप्रतिष्ठायाःप्रतिविपरीतार्थस्थापना । यथा अनित्यःपुरुष-
इतिप्रतिष्ठाहेतुरेन्द्रियकत्वात् । दृष्टान्तायथाघटएन्द्रियकःसचानित्यः । उपनय-
थाघटस्तथापुरुषःतस्मान्प्रतिष्ठाते ॥ २९ ॥

प्रतिष्ठापणं—प्रतिष्ठादीनी प्रतिष्ठानी विपरीत स्थापनाने प्रतिष्ठापणं कहे छे. जेभडे
पुरुष अनित्य छे आ प्रतिष्ठा छे तेना हेतु धन्द्रियोना विषय छे छे, दृष्टान्त-जेभडे घट
धन्द्रियोना विषय छे अने ते अनित्य छे ते छे. उपनय छे छे क जेभडे घट धन्द्रियोना
विषय छे तेभडे पुरुष पणु धन्द्रियोना विषय छे. अने निगमन छे छे क अथी पुरुष अ-
नित्य छे. २६.

अथ हेतु.

हेतुर्नामोपलब्धिकारणतत्प्रत्यक्षमनुमानमैति औपम्यमित्यदिहेतुभिर्यदुपलभ्यतेत-
त्तत्त्वम् ॥ ३० ॥

हेतु—ज्ञानना कारणने हेतु कहे छे प्रत्यक्ष, अनुमान, औपम्य तथा अैतिस आ
वस्तुअथी हेतु ज्ञान थाय छे तेने तत्व कहे छे. ३०.

उपनयोननिगमनञ्चोत्तास्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥ ३१ ॥

उपनय तथा निगमन आ अने स्थापनानी व्याख्यामां कहेलां छे. ३१.

अथ उच्चारम्.

उत्तरं नामसाधर्म्योपदिष्टेबाहेतौवैधर्म्यवचनंवैधर्म्योपदिष्टेनासाधर्म्यवचनंपरारु-
सधर्मणोविकाराःशीतकस्यदिव्याग्नेहेतुसाधर्म्यवचनंभस्मिश्चिरवातसंस्पर्शा इति
ब्रुवतःपरोब्रूयात्तेतुविधर्मणोविकारायथाशरीरावयवानांदाहौष्णंकोयप्रपचनेहे-
तुवैधर्म्येहिमस्मिश्चिरवातसंस्पर्शा इति । एतत्सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ३२ ॥

उत्तर—साधर्म्यथी कहेला हेतुमां वैधर्म्य कहेलुं अने वैधर्म्यथी कहेला हेतुमां सा-
धर्म्य कहेलुं अे उत्तर छे. जेभडे हेतुना सभे विकाराने धर्म होय छे, केभडे शीतक व्या-
धिना जे धर्म छे तेज तेना कारण भूत, हिम तथा शिशिर, वात, स्पर्शने भाटे छे. आ
अकार कहेनार वादीने प्रतिवादी कहे क, हेतुना सभे विकाराने धर्म होता नथी केभडे अथ
(सधुं) ना पाकवाथी शरीरना अंगिमां दाह तथा उष्णता थाय छे. अने तेना हेतु
भूत हिम तथा शिशिर वातस्पर्शमां अे वात नथी अे विपर्यय सहित उत्तर छे. ३२.

अथ दृष्टान्तः.

दृष्टान्तानामयत्र-सर्विदुषांशुद्धिसाध्ययोवर्णयति । यथाप्रिकणोद्भवसुदकं-
स्थिरापुटिनाप्रित्यःप्रकाशक तियथावादेस्यःप्रका कस्तपसंस्पर्शवचनंमका-
कमति ॥ ३३ ॥

દૃષ્ટાન્તઃ—જેમાં સૂર્ય તથા શુક્રિમાનોની શુક્રિની સમતા હોય, અને જે વર્ણુને યોગ્ય વાતનું વર્ણુન કરે તેને દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમકે અગ્નિ ઉષ્ણ છે, જળ દ્રવ છે. પૃથ્વી સ્થિર છે. તથા સૂર્ય પ્રકાશક છે. અથવા જેમ સૂર્ય પ્રકાશક છે તેમ સાંખ્ય વચન પણ પ્રકાશક છે. ૩૩

અથ સિદ્ધાન્તઃ

સિદ્ધાન્તોનામયઃપરીક્ષકર્ષ વિષંપરીક્ષ્યદેતુભિઃસાધયિત્વાસ્થાપ્યતેર્નિર્ણયઃસસિદ્ધાન્તઃ । સર્વાન્તત્તત્તુર્વિધઃ । સર્વતન્ત્રાસંદ્ધાન્તઃ । પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તોઽધિકરણસિદ્ધાન્તોઽઽપગમસિદ્ધાન્તઃ ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાન્ત—પરીક્ષક લોક બહુજ પ્રકારે પરીક્ષા કરીને જે નિર્ણયના હેતુઓને સિદ્ધ કરીને સ્થાપન કરે છે તેને સિદ્ધાન્ત કહે છે. સિદ્ધાન્ત ચાર પ્રકારના હોય છે જેમકે સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત, પ્રતિતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત, અધિકરણ સિદ્ધાન્ત અને અપ્યુપગમ સિદ્ધાન્ત. ૩૪

સર્વતન્ત્ર સિદ્ધાન્તઃ

તત્રસર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તોનામતંસ્મિન્સ્તસ્મિન્સવાસસ્તન્ત્રેતત્પસિદ્ધંસન્તિનિદાનાનિસન્તિવ્યાધયઃસન્તિસિદ્ધયુપાયાઃસાધ્યાનામિતિ ॥ ૩૫ ॥

નિદાન છે, રોગ છે અને સાધ્યરોગોના ઉપાય છે એ સર્વ તંત્રોના મત છે તેને જ સર્વ તંત્ર સિદ્ધાન્ત કહે છે. ૩૫

પ્રતિતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત.

પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તોનામતંસ્મિન્સ્તસ્મિન્સ્તન્ત્રેતત્પસિદ્ધંયથાન્યત્રાઘૌરસાઃ શ્લેષ્મણ્ણ્યપશ્ચેન્દ્રિયાણિયથાન્યત્રષ્ણિન્દ્રિયાણિ । વાતાદિકૃતાઃસર્વવિકારાયથાન્યત્રવાતાદિકૃતાશ્રુતકૃતાશ્રમસિદ્ધાઃ ॥ ૩૬ ॥

જે એકજ એક તંત્રમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેને પ્રતિ તંત્ર સિદ્ધાન્ત કહે છે, જેમકે કોઈ તંત્રમાં આઠ રસ છે, કોઈમાં ૭ રસ છે, કોઈ તંત્રમાં પાંચ ઇન્દ્રિય છે, કોઈમાં ૭ છે, કોઈ તંત્રમાં સર્વ વિકાર વાતાદિ કૃત છે અને કોઈ તંત્રમાં વાતાદિ કૃત તથા ભૂત કૃત પ્રસિદ્ધ છે. ૨૬

અધિકરણ સિદ્ધાન્તઃ ।

અધિકરણસિદ્ધાન્તોનામસયસ્મિન્નધિકરણેસંસ્થયમાનેસિદ્ધાન્ત્યાન્યાન્યપિઅધિકરણાનિભવન્તિ । યથાનમુક્તઃકર્મ્માર્થાન્ધિકંકુરુતેનિસ્પૃહત્વાદિતંપસ્તુતેસિદ્ધાઃકર્મ્મફલમોક્ષપુરુષપ્રેત્યમાવાભવન્તિ ॥ ૩૭ ॥

જે અધિકરણના નિશ્ચયમાં અન્ય અધિકરણ પણ સિદ્ધ થઈ જાય તેને અધિકરણ સિદ્ધાન્ત કહે છે. જેમકે મુક્ત પુરુષ આતુબંધિક (જેના સિદ્ધ સિદ્ધા આલી જાય) કર્મ કરતા નથી, કર્મકે તે નિસ્પૃહ હોય છે. આ નિશ્ચયમાં કર્મ, ફલ, મોક્ષ, પુરુષ તથા પુનર્જન્મ સિદ્ધ થાય છે. ૩૭.

अभ्युपगम सिद्धान्तः ।

अभ्युपगमासे । न्तोनामयमर्यमासे अपरीक्षितम् । पदिष्टमहेतुकंवावादकात् अभ्यु-
पगच्छान्ते मेषजः । तद्यथा—द्रव्यंनप्रधानमिते । व्याप्यमायामः । शुभप्रधान-
कृतान्तरात्प्रधानस्यवमादिशतुर्विद्धःसिद्धान्तः ॥ ३८ ॥

वैधलोक्त वादना समयमां असिद्ध, अपरीक्षित, उपदेश रक्षित, तथा हेतु रक्षित, ने
वातना अंगीकार करी लेछे तेने अभ्युपगम सिद्धान्त कहे छे नेमके द्रव्य प्रधान नथी
अमे मानिने कहीशुं अने शुभ प्रधान छे अमे मानिने कहीशुं, धत्यादि. आ प्रकारे आर
प्रकारना सिद्धान्त कहेवामां आव्या. ३८.

शब्दः ।

शब्दोनामवर्णसमाम्नायःसच । वैधःदृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्चसत्यश्चानृतश्चेति । तत्रदृष्टा-
र्थस्त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाःप्रकृत्यन्तिषड्भिरुपक्रमैश्चप्र-
दिप्रहणमितिअदृष्टार्थःपुनरस्तिप्रेत्यभावोऽस्तिमोक्षइति सत्योनामयथार्थभूतः ।
सन्त्यावेदोपदशाः । सन्त्युपायाःसाध्यानाम् । सन्त्यारम्भफलानांति ।
सन्त्यावेपय्ययाचाहृतः ॥ ३९ ॥

शब्द—अक्षरोना समूहने शब्द कहे छे दृष्टार्थ तथा अदृष्टार्थ अने सत्य तथा
अध्या आ शब्दना लेद छे. तल्य हेतुओथी दोष कोपित थाय छे. अने छ प्रकारनी यि-
कित्साथी शांत थाय छे. आ दृष्टार्थ शब्द कहेवाय छे. नेमके तेना अर्थ प्रत्यक्षमां नेवामां
आवे छे. ज्ञान विगेरेना होवाथी ने शब्दादिनुं ग्रहणु करवुं पडे छे ते अदृष्टार्थ कहेवाम छे
नेम पुनर्ज्ञान छे, मोक्ष छे, धत्यादि आयुर्वेद छे. साध्य रोगोना उपाय छे, अने
आरंभक इल छे. अ सत्य शब्द छे तेथी विपरीत अध्या शब्द कहेवाय छे. ३९.

अथ प्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षनामतद्यदात्मनापञ्चेन्द्रियस्वयमुपलभ्यते । तत्रात्मप्रत्यक्षःसुख स्वच्छा
द्वेषादयः । शब्दादयास्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ४० ॥

प्रत्यक्ष—ने मन वडे तथा पञ्चेन्द्रियो वडे पोतानी भेजे लखुवामां आवे तेने
प्रत्यक्ष कहे छे. सुख, दुःख, धृष्टि, तथा द्वेषादिका मनथी प्रत्यक्ष थाय छे, अने शब्दा-
दिका धन्द्रियोथी प्रत्यक्ष थाय छे. ४०.

अनुमानम् ।

अनुमाननामतर्कोयुक्तपेक्षोयथोक्तमात्रेण तत्पापकं व्यापामसत्तयाश्रोत्रादी-
निश्र-
दिप्रहणेने-
वाणीत्ववनादिः ॥ ४१ ॥

अनुमान—युक्ति पूर्वक ने तर्क करवो तेने अनुमान कहे छे, नेमके प्रथम कहुं
अग्निने परिपाक शक्तिथी, अणने व्यापाम शक्तिथी, अने कर्णादि धन्द्रियोने शब्दादिना
ग्रहणथी लखुवां विगेरे. ४१.

અથ ઔષ્ણ્યમ્ ।

ઔષ્ણ્યનામય ન્યનાન્યસ્યસાદિશ્યમધિકૃત્યપ્રકાશનયવાદ એનદ્યુત્તરવચ્ચ-
ધ. ઇમ્મસ્ય વ્વાસેના પ્રાપ્ત્યદસ્યેતિ ॥ ૪૨ ॥

ઔષ્ણ્ય—એકની સદશતા લઇને જે બીજાનું પ્રકાશિત કરવું તેને ઔષ્ણ્ય કહે છે. જેમકે દંડની સદશતાથી દંડકે રોગનું જ્ઞાન થાય છે. ધનુષની સદશતાથી ધાનુષકનું જ્ઞાન થાય છે. અને બાણ ચલાવનારની સદશતાથી વેલનું જ્ઞાન થાય છે. ૪૨.

અથ ઐતિહ્યમ્ ।

ઐતિહ્યનામઆપ્તોપ સ્ત્રોત્વે તિદઃ ॥ ૪૩ ॥

ઐતિહ્ય—આપ્તોપદેશ વેદાદિકા ઐતિહ્ય કહે છે. ૪૩.

અથ સંશયઃ ।

સંશયાનામસન્દેહવેચ્ચેન્નિશ્ચયઃ । યથાકિમકાલમૃત્યુરસ્તિનાસ્તીતિ ॥ ૪૪ ॥

સંશય—સંદિગ્ધ વિષયોમાં જે નિશ્ચય કરવો તેને સંશય કહે છે. જેમકે અકાલ મૃત્યુ છે મા નથી. ૪૪.

અથ પ્રયોજનમ્ ।

પ્રયોજનનામયદ્યપ્પારમ્યન્તઆરમ્ભાઃ । યથાયથકાલમૃત્યુરસ્તિવતોઽહમાત્માનમા-
વ્યૈરુપચરિવ્યામિઅનાયુષ્યમિત્યપ્પારેહરિવ્યામિકથંમામકાલમૃત્યુઃપસહેતેતિ ॥૪૫॥

પ્રયોજન—જેને માટે કાર્યોનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે તેને પ્રયોજન કહે છે. જેમકે જે અકાલ મૃત્યુ છે તો હું આયુષ્યને હિતકારક વ્યવહાર કરીશ અને આયુષ્યને અહિતકારી પદાર્થોનો ત્યાગ કરીશ પછી કૃત્રી રીતે મારું અકાલ મૃત્યુ થશે. ૪૫.

અથ સવ્યભિચારમ્ ।

સવ્યભિચારનામય સ્યમિચરણંયથામવેદિદમોષધ તસ્મિન્વ્યાધાયૌગિકમથવાનેતિ ૪૬

સવ્યભિચાર—જેની સ્થિરતા ન હોય તેને સવ્યભિચાર કહે છે. જેમકે આ રોગમાં આ ઔષધ ગુણકારી થશે મા નહિ થાય. ૪૬.

અથ જિજ્ઞાસા ।

જિજ્ઞાસાનામપરીક્ષાયપ્રાયે જપરીક્ષોત્તરકાલ પદક્ષયતે ॥ ૪૭ ॥

જિજ્ઞાસા—પરીક્ષા કરવી તેને જિજ્ઞાસા કહે છે જેવીકે ઔષધિયોની પરીક્ષા આગળ કહેવામાં આવશે. ૪૭.

અથ વ્યવસાયઃ ।

વ્યવસાયનામ નિશ્ચયઃયથાવાતિક વાયંવ્યાધિરિ મવાસ્યમેષજમિતિ ॥૪૮॥

વ્યવસાય—નિશ્ચય કરવો તેને વ્યવસાય કહે છે જેમકે આ રોગ વાતજનો છે અને આ તેનું ઔષધ છે. ૪૮.

अथार्यप्राप्तिः ।

अर्यप्राप्तिर्नामयत्रैकनार्येनोत्तेनाप स्यायस्याः कस्यसिद्धः । एतद्विद्वान्-
साध्योव्याधिरित्युक्तेभवत्यर्यप्राप्तिरतर्पणसाध्योऽयमिति । नानैतन्नानि-
मित्युक्तेभवत्यर्यप्राप्तिर्निश्चिभाक्तव्यमिति ॥ ४९ ॥

अर्थप्राप्ति—न्यां अेक वात कडेवाथी थील वातनी सिद्धिनी सिद्धि थाय तेने
अर्थ प्राप्ति कडे छे. जेभके आ रोग संतर्पणु साध्य नथी अे कडेवाथी आ वातनी प्राप्ति
थाय छे के आ रोग अपतर्पणु साध्य छे, अने आने द्विसर्मा न आवुं जेधअे अथी
अे वात सिद्ध थाय छे के रात्रिअे आवुं जेधअे. ४६.

अथसम्भवः ।

सम्भवोनामयोयतःसम्भवतिसतस्यसम्भवः । यथाष चातवागर्भस्यव्याधेरहितं
हितमारोग्यस्येति ॥ ५० ॥

संभव—जेथी जेनी उत्पत्ति थाय छे ते तेना संभव कडेवाय छे, जेभके पदधातु
गर्भना संभव छे अहित सेवन रोगोना संभव छे अने हित सेवन आरोग्यना सं-
भव छे. ५०.

अथानुयोज्यः ।

अनुयोज्यंवाक्यद्वयंवाक्यदोषयुक्तंतदनुयोज्यमुच्यते । सामान्योदाहृतेष्वर्येषु-
वाविशेषग्रहणार्थतद्वाक्यमनुयोज्यम् । यथासंशोधनसाध्योऽयंव्याधिरित्युक्तेकिं-
वमनासाध्यःकिंविरेचनसाध्यइत्यनुयुज्यते ॥ ५१ ॥

अनुयोज्य—जे वाक्य वाक्य दोषोवाणुं होय छे ते अनुयोज्य कडेवाय छे, अ-
थवा सामान्यताथी कडेक्षा विषयोमां विशेषता जणुवाने भाटे जे वाक्य कडेवाय छे ते
अनुयोज्य कडेवाय छे. जेभ आ रोग संशोधन साध्य छे, अे कडेवाथी पूछवामां आवे
छे के वमन साध्य छे अथवा विरेचन साध्य छे. ५१.

अथाननुयोज्यम् ।

अननुयोज्यं नामातोविपर्ययेणयथायमसाध्यः ॥ ५२ ॥

अननुयोज्य—जे अनुयोज्यथी विपरीत होय तेने अननुयोज्य कडे छे, जेभके
आ असाध्य छे. ५२.

अथाऽनुयोगः ।

अनुयोगोनामयत्तद्विधानांतद्विधैरेवसा तन्नेतन्मकदेशेवा प्रभःप्रभके दोषा-
नविज्ञानवचनपरीसार्वमादिष्यत । अथवा नत्यःशुक्लशक्तिभावेहातेन परःको
हे रित्याहसाऽनुयोगः ॥ ५३ ॥

અનુયોગ—જે જે વિદ્યાને જાણતા હોય તે તે વિદ્યાને જાણનારાને, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા વચનની પરીક્ષાને માટે તંત્ર અથવા તંત્રના ક્ષાઇ વિષયના અંશ અથવા પ્રમત્ના એક દેશને કરે છે તેને અનુયોગ કહે છે. અથવા પુરુષ નિત્ય છે. એ પ્રતિજ્ઞા કરવા છતાં જે પ્રતિવાદી પૂછે છે કે શું કારણ છે તેને અનુયોગ કહે છે. ૫૩.

અથ પ્રત્યનુયોગઃ ।

પ્રત્યનુયોગોનામા યોગસ્વાનુયાગઃ । યથાસ્તુયોગસ્યપુનઃકોહેતરિતિ ॥ ૫૪ ॥

પ્રત્યનુયોગ—અનુયોગમાં અનુયોગ કરવું તેને પ્રત્યનુયોગ કહે છે. જેમકે અનુયોગનું શું કારણ છે એ કહેવું. ૫૪.

અથ વાક્ય દોષઃ ।

વાક્યદાષોનામયથાતલ્વસ્મિન્નર્થેન્યૂનમધિકમનર્થકમપાર્થકંવિરુદ્ધઞ્ચેતિ ॥ ૫૫ ॥

વાક્ય દોષ—ક્ષાઇ વિષયમાં વાક્યની ન્યૂનતા, અધિકતા, અનર્થકતા, અપાર્થકતા તથા વિરુદ્ધતા હોય તેને વાક્ય દોષ કહે છે. ૫૫.

વાક્યન્યૂનતા ।

અગ્રહેતુદાહરણોપનય નિગમનાનામન્યતમેનાપિન્યૂનંન્યૂનંભવતિયદ્વાબહૂ પદિષ્ટહે કમેકેનસાઘ્યતેહેતુનાતન્ન્યૂનમ્ પ્રાપ્તિભવત્યેવમ્ તોપ્યર્થઃપ્રણશ્યેત્ ॥ ૫૬ ॥

ન્યૂન—હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય, તથા નિગમન તેમાંથી એક પણ જે વાક્યમાં ન હોય તે ન્યૂન કહેવાય છે. અથવા જે વાત અનેક હેતુઓથી સિદ્ધ થાય છે તેને એકજહેતુથી સિદ્ધ કરવી એ પણ ન્યૂન દોષ છે. કેમકે તેના વિના મુખ્ય અર્થ પણ નષ્ટ થઇ જાય છે. ૫૬.

અથાધિક્યમ્ ।

આદેહ્યંત્યાયદાર્બેદમાષ્યમાણેવાર્હ પત્યમૌશ્નસમન્યદ્વાપ્રતિસમ્બદ્ધાર્થમુચ્યતે-યદ્વાપુનઃ પ્રાતેસમ્બદ્ધાર્થમપિરિમિધીયતે, તત્પુનરુક્તત્વાદધિકં, તદ્વાપુનરુક્તંદ્વિ-વિધંમર્થનરુક્તંશબ્દપુનરુક્તઞ્ચ । તત્પ્રાર્થનરુક્તંનાયયામેષજમૌષધંસાધનમિતિ શબ્દનરુક્તઞ્ચમેષજમેષજમિતિ ॥ ૫૭ ॥

આધિક્ય—ત્યાં આયુર્વેદનો વિષય કહેવો યોગ્ય છે ત્યાં બાહ્યપત્ય, ઔશનસ અથવા અન્ય શાસ્ત્રોના સંબંધ વિનાનું કહેવું તે અધિકતાનો દોષ કહેવાય છે. અથવા સંબંધવાળું પણ એ વાર કહેવું એ પુનરુક્ત દોષથી અધિક કહેવાય છે. અને પુનરુક્ત એ પ્રકારના હોય છે જેમકે એક અર્થ પુનરુક્ત અને બીજો શબ્દ પુનરુક્ત. અર્થ પુનરુક્ત જેવા કે ભેષજ, ઔષધ, તથા ધન વિગેરે એકાર્થ શબ્દોનું કહેવું તે અને શબ્દ પુનરુક્ત જેમકે ભેષજ એ વાર કહેવું તે. ૫૭.

અનર્થક ।

અનર્થકનામય ચનમક્ષરગ્રામમાત્રમયસ્વાત્પશ્વર્મવજચાર્યતો જ્ઞાસે ॥ ૫૮ ॥

જે વચનમાં વર્ગોની માફક અક્ષર માત્ર હોય, અર્થ કાંઈ પણ ન હોય તેને અનર્થક કહે છે. ૫૮.

અપાર્થક ।

અપાર્થકનામયદર્થવચ્ચપરસ્પરજ્ઞાનજ્યમાનાર્થયથાતક્રનક્રવંશ્વવજ્જનિજ્ઞાકરા । તે ૫૯

જે વાક્યમાં અર્થવાળા શબ્દો તો હોય પરંતુ તે પરસ્પર સંલગ્ન હોય તેને અપાર્થક વાક્ય કહે છે જેવાં કે, તક, નક, વંશ, વજ, નિશાકર વિગેરે. ૫૯.

વિરુદ્ધ ।

વિરુદ્ધનામયદૃષ્ટાન્તસિદ્ધાન્તસમયૈર્વિરુદ્ધંતત્રપૂર્વદૃષ્ટાન્તસિદ્ધાન્તાવુક્તૌ । સમયઃ પુનઃત્રિધાભવતિયથાવૈદિકસમયોયાજ્ઞિયસમયોમોક્ષશાસ્ત્રિકસમયઈતિ । તત્રાયુર્વેદિકસમયશ્ચુપ્પાદસિદ્ધેઃ । આલભ્યાયજમાનૈઃપશ્ચવદ્વિદ્યાદિપરમયઃ । સવભૂતેષ્વાર્હિસેતિમોક્ષસમયસ્તત્રસ્વસમયવિપરીતમુચ્યમાનંવિરુદ્ધમિતિવાચ્યદાસાઃ

જે દૃષ્ટાન્ત સિદ્ધાન્તના સમય (સંકેત અથવા નિયમ) થી વિપરીત હોય, તે વિરુદ્ધ દોષ છે. તેમાંથી દૃષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્ત તો પ્રથમ કહ્યા છે અને સમય જેવાકે આયુર્વેદિક સમય, યાજ્ઞિય સમય, તથા મોક્ષ શાસ્ત્રિક સમય; આયુર્વેદિક સમય આ છે કે ચતુષ્પાદ, બેષજની સિદ્ધિ થવી; યાજ્ઞિય સમય એ છે કે પશુઓનો વધ કરવો, અને મોક્ષ શાસ્ત્રિક સમય તે છે કે સર્વ પ્રાણિયોની અહિંસા. તેમાં જે પોતાના સમયને વિપરીત કહી શકાય છે તે વિપરીત કહેવાય છે. એ વાક્ય દોષ છે. ૬૦.

વાક્ય પ્રશંસા ।

વાક્યપ્રશંસાપ્રાપ્તયાન્ન્યુનમનધિકમર્થવદનપાર્થકમવિરુદ્ધમધિગતપદાર્થશ્ચતદ્વાક્યમનનુયોજ્ય મિતિમન્નસ્યત ॥ ૬૧ ॥

જે વાક્ય ન્યુનતા, અધિકતા, અનર્થકતા, અપાર્થકતા તથા વિરુદ્ધતાથી રહિત હોય અને જેના પદાર્થ જાણવામાં હોય તે વાક્ય અનનુયોજ્ય (જેમાં કાંઈ પૂછવાની આવશ્યકતા ન હોય) હોવાથી પ્રશંસા કરવામાં આવે છે, તે વાક્યપ્રશંસા કહેવાય છે. ૬૧.

વાક્યચ્છલ ।

ચ્છલંનપારેશ્વરમર્થયાસમનર્થકંવાગ્વસ્તુમાત્રમેવ । તદ્દિવિધંવાક્યચ્છલંસામાન્યચ્છલશ્ચ । વાક્યચ્છલનામયથાકેચિદ્બ્રૂયાત્નવતન્ત્રોડ્યંભિપ્રગિતિ, મિષક્રૂયાત્તન્ત્રેકતન્ત્રોડ્યમિતિ । પરાબ્રૂયાત્તન્ત્રમિનવતન્ત્રાણિતવેતિ, જયન્વાભ્યન્તેતન્ત્રમિતિ, મિષક્રૂયાત્તન્ત્રમવાનવાભ્યસ્તંતન્ત્રમનેકક્ષતાન્ત્સંખ્યાતન્ત્રમિતિ વાક્યચ્છલ ॥ ૬૨ ॥

વક્તાવાળું, અર્થાભાસ (અર્થ માલુમ પડે પણ કાંઈ તત્વ ન હોય) તથા અપાર્થક વાક્યમાત્રને છદ્ધ કહે છે. છદ્ધ એ પ્રકારના હોય છે. એક વાક્યમાં ખીજો સામાન્ય છદ્ધ વાક્યના જેવાકે કોઈ કહે કે વૈષ્ણ નવતંત્ર છે, એ સાંભળીને વૈષ્ણ કહે કે હું નવતંત્ર નથી. એક તંત્ર છું. આ સાંભળીને તે પુરુષ કહે કે હું એમ નથી કહેતો કે તમે નવતંત્ર નહો છો, પરંતુ હું એમ કહું છું કે તમને તંત્રનો નવ અર્થાત નવીન અભ્યાસ કર્યો છે. આ સાંભળીને વૈષ્ણ કહે કે મેં તંત્રમાં નવિન અભ્યાસ કર્યો નથી પરંતુ સેંકડો વખત તંત્રમાં અભ્યાસ કર્યો છે આ વાક્યના કહેવાય છે. ૬૨.

સામાન્યચ્છલ ।

સામાન્યચ્છલન મયથાન્યાધેપ્રશ્નનાયૌષધમિત્યુક્તેપરોબ્રૂયાત્સત્સત્પ્રશ્નનાયૈતિ-
કિન્નુભવાનાહસદ્રોગઃ સદૌષધંચાદૈવસત્પ્રશ્નનાયમવતિતત્રસત્કાપઃસત્ક્ષયઃ
સત્સામાન્યાત્કાસઃ ક્ષયપ્રશ્નનાયમવિષ્યતીતિત્સામાન્યચ્છલમ્ ॥ ૬૩ ॥

જેમ ઔષધથી રોગ શાંત થાય છે, આ વાદીનાં વચન સાંભળીને પ્રતિવાદી કહે કે સત્ (અસ્તિ) થી સત્ શાંત થાય છે. એ તમારો મત છે કેમકે રોગ પણ સત્ છે, અને ઔષધ પણ સત્ છે. અને જે સત્થી સત્ શાંત થાય છે તો ખાંસી પણ સત્ છે અને ક્ષય પણ સત્ છે. સત્ની સામાન્યતાથી તમારા મતમાં ખાંસીથી ક્ષયની શાંતિ થશે આ સામાન્ય છદ્ધ છે. ૬૩.

અહેતુ ।

અહેતુર્નામપ્રકરણસમઃ સંશયસમોવર્ણ્યસમઙ્ગિતિ । તત્રપ્રકરણસમોનામાહેતુર્યથાન્યઃ-
શરીરાદાત્માનિત્યમિત્યપરોબ્રૂયાચ્છરીરાદન્યઆત્માતસ્માન્નિત્યઃશરીરમનિત્યમ-
તોવિધર્મિપ્રાપ્તેત્ત્વવિતવ્યમ્પષ્પચાહેતુર્નહિયવ્વપક્ષઃસવ્વહેતુઃ ॥ ૬૪ ॥

પ્રકરણસમ, સંશયસમ, તથા વર્ણ્યસમ આ અહેતુના બેદ છે. પ્રકરણસમ, અહેતુ, જેમ આત્મા શરીરથી અન્ય છે, કેમકે નિત્ય છે, આ પક્ષમાં કોઈ કહે કે આત્મા શરીરથી અન્ય છે એથી નિત્ય છે. શરીર અનિત્ય છે, અને શરીરથી આત્મા વિધર્મી છે. (શરીર અને આત્માના ધર્મ જુદા જુદા છે એ અહેતુ થયો કેમકે જે પક્ષ છે તે હેતુ થઈ શકતો નથી. ૬૪.

સંશયસમોનામાહેતુર્યવ્વસંશયહેતુઃસવ્વસંશયચ્છદહેર્યથાઅયમાયુર્વેદૈકદેશમાહા
કિન્વયંચિકિત્સકઃસ્યાન્નવેતિસંશયેપરોબ્રૂયાચ્છસ્માદયમાયુર્વેદૈકદેશમાહતસ્મા-
ચ્ચિકિત્સકોઽપ્યમિતિ । નવસંશયસ્વેહેતુર્વિશેષયત્વેષ્પચાહેતુઃનહિયવ્વસંશયહે-
તુઃસવ્વસંશયચ્છદહેતુઃ ॥ ૬૫ ॥

સંશય, સમ, અહેતુ, તેને કહે છે જે સંશયનો હેતુ હોય, તેજ સંશયના તાલનો હેતુ હોય છે, જેમકે આ આયુર્વેદના એક દેશને કહે છે તેથી શું તે વૈષ્ણ છે નહીં ! આ સંશયમાં ખીજા કહે કે આ આયુર્વેદના એક દેશને કહે છે એથી વૈષ્ણ છે તેમાં સંશયના

હેતુથી કાંઈ વિશેષતા ન થઈ જેથી એ અહેતુ છે કેમકે જે સંશયનો હેતુ છે તે સંશયના નાશનો હેતુ થઈ શકતો નથી. ૬૫

**વર્ણ્યસ્માદામાહેતુર્યોહેતુર્વર્ણ્યાવિશિષ્ટઃયથાપરોબ્રુવાદસ્પર્શત્વા બુદ્ધિરાક્ત્વાસ્યવ્-
વદિતિતત્ત્રવર્ણ્યઃસ્રુશ્ચેષુબુદ્ધિરપિવર્ણ્યાતદુભયવર્ણ્યાવિશિષ્ટત્વાદ્વર્ણ્યસમોડ્વ્યહેતુઃ॥ ૬૬**

વર્ણ્યસમ અહેતુ—જેમ જે હેતુ વર્ણ્યાદિમાં વિશેષતા ન રાખતા હોય તે વર્ણ્ય સમ અહેતુ કહેવાય છે, જેમ પ્રતિવાદી કહે કે સ્પર્શના ન હોવાથી બુદ્ધિ અનિત્ય છે. જેમ સ્રુષ્ટ, અહીં શબ્દ પણ વર્ણ્ય છે. અને બુદ્ધિ પણ વર્ણ્ય છે એથી બનેના સમ હોવાથી વર્ણ્ય સમ હેતુ થયો. ૬૬.

અતીતકાલમ્ ।

**અતીતકાલંનામયત્પૂર્વવાચ્યંતત્પશ્ચાદુચ્યતેતત્કાલાતીતત્વાદગ્રાહ્યંભવતિપરંવાનિ-
ગ્રહપ્રાપ્તમનિગૃહ્યપરિગૃહ્યપક્ષાન્તરિતંપશ્ચાન્નિગૃહીતેતત્તસ્યાતીતકાલત્વાભિગ્રહવચન-
સમર્થંભવતીતિ ॥ ૬૭ ॥**

અતીતકાલ—જે વાત પ્રથમ કહેવી નોંધએ તે પછીથી કહેવામાં આવે તે અતીત-કાલ કહેવાય છે. એવી વાતને કાલાતીતથી ગ્રહણ કરી શકાતી નથી. અથવા નિગ્રહ પ્રાપ્ત થયા વિના ગ્રહણ કરેલા અન્ય પક્ષનું ગ્રહણ કરવામાં આવે અને પછીથી બીજાનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો કાલાતીત થવાથી નિગ્રહ વચન સમર્થ થાય છે. ૬૭.

ઉપાલમ્બ ।

ઉપાલમ્બોનામહેતોર્દોષવચનંયથાપૂર્વમહેતવો હેવાભાસાવ્યાક્રુયાતાઃ ॥ ૬૮ ॥

ઉપાલમ્બ—હેતુઓના દોષ કહેવાને ઉપાલમ્બ કહે છે જેમ પ્રથમ હેવાભાસ અહેતુ કહેલાં છે. ૬૮.

પરિહાર ।

**પરિહારોનામતસ્યૈવદોષવચનસ્યપરિહરણંયથાનિત્યમાત્મનિશ્ચરીરસ્વેજીવલિંગ્ગાન્યુ-
પલમ્બ્યન્તેતસ્યચાપગમાન્નોપલમ્બ્યન્તેતસ્માદન્યઃશરીરાદાત્માનિત્યઃશરીરાચ્ચેતિ ૬૯**

પરિહાર—દોષોને મટાડવા તેને પરિહાર કહે છે જેમકે આત્મા શરીરમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ નિત્ય જીવનાં ચિન્હ જણાય છે અને આત્માના જતાં રહ્યા પછી જીવનાં ચિન્હ જણાતાં નથી એથી આત્મા શરીરથી અન્ય છે અને નિત્ય છે. ૬૯.

પ્રતિજ્ઞા હાનિઃ ।

**પ્રતિજ્ઞાહાનિનમિયઃપૂર્વપ્રતિગૃહીતાંપ્રતિજ્ઞાંપર્યનુયુક્તઃપરિત્યજંતિયથાપ્રાક્પ્રતિજ્ઞા-
કૃત્વાનિત્યઃપુરુષદ્વિતિપર્યનુયુક્તસ્તશ્ચઅનિત્યવદિતિ ॥ ૭૦ ॥**

પ્રતિજ્ઞા હાનિ—પ્રથમ કરેલી પ્રતિજ્ઞાને કાંઈના પ્રમ્ન કરવાથી છોડી દેવી તેને પ્ર-તિજ્ઞા હાનિ કહે છે. જેમકે કાંઈએ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરી તે પુરુષ અનિત્ય છે, અને બ્યારે પ્રતિવાદીએ તેને પ્રમ્ન કર્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે નિત્ય છે. ૭૦.

અભ્યનુજ્ઞા ।

અભ્યનુજ્ઞામયદ્દાનિષ્ટાભ્યુપમમઃ ॥ ૭૧ ॥

અભ્યનુજ્ઞા—૪૪ તથા અનિષ્ટને માની લેવાને અભ્યનુજ્ઞા કહે છે. ૭૧.

હેત્વન્તર ।

હેત્વન્તરંનામપ્રકૃતહેતૌવાચ્યેયાદ્દેકારહે માહ ॥ ૭૨ ॥

હેત્વન્તર—ભ્યાં પ્રકૃતનો હેતુ કહેવો ઉચિત હોય ત્યાં વિકૃતિના હેતુ કહેવાને હેત્વન્તર કહે છે. ૭૨.

અર્થાન્તર ।

અર્થાન્તરંનામઙ્ગવરલક્ષણેવાચ્યેમમેહલક્ષણમાહ ॥ ૭૩ ॥

અર્થાન્તર—ભ્યાં ભવરનાં લક્ષણ કહેવાં જોઈએ ત્યાં પ્રમેહનાં લક્ષણ કહેવામાં આવે તેને અર્થાન્તર કહે છે. ૭૩.

નિગ્રહસ્થાન ।

નિગ્રહસ્થાનંનામપરાજયપ્રાપ્તિસ્તન્નિરુક્તસ્યવાક્યસ્યઅવિજ્ઞાનંપરિષદિવિજ્ઞાનવ-
ત્યામ્ યદ્વાઅનનુયોજ્યસ્યાનુયોગોઅનુયોજ્યસ્યચાનુયોગઃ ॥ ૭૪ ॥

નિગ્રહ સ્થાન—સભાને જાણવા છતાં ત્રણ વાર કહેલાં વાક્યને ન જાણવાં, ન જાણવાનાં જે પૂછવા યોગ્ય ન હોય તેને પૂછવાં તેને અને જે પૂછવા યોગ્ય હોય તેને ન પૂછવાં તેને નિગ્રહસ્થાન કહે છે. ૭૪.

પ્રતિજ્ઞા હાનિ ।

પ્રતિજ્ઞાહાનિરભ્ય-~~સાક્ષાત્પ્રતિજ્ઞા~~તુઃપુનમતિરિકંઠ્યર્થમનર્થકંપુનરુક્તંચિર-
દ્દહેત્વન્તરમર્થાન્તરં નિગ્રહસ્થાનમિત્તેનદિમર્થાદાપદાનિયથોદેશમભિનિર્દિષ્ટાનિ॥૭૫॥

પ્રતિજ્ઞાહાનિ અભ્યનુજ્ઞા, કાશાતીત, વચન, અહેતુ, ન્યુનતા, અધિકતા, અનર્થકતા, અપાર્થકતા, પુનરુક્ત વિરુદ્ધ, હેત્વન્તર, અર્થાન્તર તથા નિગ્રહ સ્થાન એ સર્વ વાદના માર્ગ-
પદ ઉદ્દેશ સહિત કહેવામાં આવ્યા. ૭૫.

વાદ ।

વૈદ્યોને વર્તમાનવાદ વૈદ્યનોજ થયો જોઈએ, અન્ય વિષયોનો નહીં. ૭૬.

વૈદ્યોનો વર્તમાનવાદ વૈદ્યનોજ થયો જોઈએ, અન્ય વિષયોનો નહીં. ૭૬.

તન્નામિવાક્યપ્રતિવાક્યાવસ્તારાઃકેવલાઅપપત્તવઃ સર્વાધિકરણેષુતાઃસર્વાઃસમ્ય-
ગવેદ્યાવેદ્યસર્વવાક્યંબ્રૂયાન્નામક્રાતેકમસાવિપ્રોસિત્ત્વમાધકમાકુલમદ્વાપકંબ
સર્વશ્રદ્ધતુમ્ બ્રૂયાદે મન્તાત્કલુષાઃ સર્વેવવાદવિગ્રહાધિકરિસતેકારણયુતાઃ ।
પ્રશ્નસ્તાદ્યવદ્કસ્વાત્સર્વોરમ્મસિદ્ધિશાકરતિઅનુપરતાપુદ્ધિઃ ॥ ૭૭ ॥

. अं वादमां संपूर्णं अधिकरणेना उत्पत्तिं अने वाक्य तथा प्रति वाक्येना विस्तार होय छे. आ सर्वने जेष्ठ जेष्ठने वाक्य कहेवां. प्रकृतिथी विरुद्ध, शास्त्रथी विपरीत, परीक्षा रहित, साधक रहित, आकुल, (जेमां विषय भजेदो होय) तथा स्थापक रहित वाक्य न कहेवां. जे कहेवुं ते सर्व हेतुवाणुं कहेवुं. प्रशस्त शुद्धिने वधारनार होवाथी हेतुवाणां तथा निर्दोष संपूर्ण विग्रह वाक्यज वैधक शास्त्रमां कारणभूत छे. केमके अनुपल्लव (कंठ शक्य नहि) शुद्धि, संपूर्ण कार्येनि सिद्ध करे छे. ७७.

इमानिखलुतावदिहकानिचित्प्रकरणानिब्रूमः । ज्ञान पूर्वकं कर्मणा समा ममं प्रसंसन्ति-
कुचलाः ॥ ७८ ॥

अहीं कांछक प्रकरण कहे छुं केमके कुशल योग, ज्ञान पूर्वक कार्यना प्रारंभनी प्रशंसा करे छे. ७८.

ज्ञात्वाहिकारणकरणकार्ययोनि कार्य्यकार्य्यफला बन्धे सकालमवृत्त पायान्स-
म्यगभिनिर्वर्त्यमानः कार्य्यभिनिर्वृत्ताविष्टफलानुबन्धकं कार्य्यमभिनिर्वर्त्तयत्यन-
तिमहताप्रयत्नेनकर्त्ता ॥ ७९ ॥

कारण, करण, कार्य्योनि, कार्य, कार्य्यण, अनुबंध, देश, काल, प्रवृत्ति, तथा उपाय अत्रोने लक्ष्मीने सारी रीते कार्य करनार कर्ता थोडाज यत्नथी कार्यना छष्ट इधने सिद्ध करे छे. ७९.

कारण.

तत्रकारणनामतद्यत्करोतिसएवहेतुःकर्त्तासः ॥ ८० ॥

कारण—जे कार्य कर्ता छे तेने कारण कहे छे तेने हेतु तथा कर्ता पणु कहे छे. ८०.

करण.

करणंपुनस्तद्यदुपकरणायोपकल्पतेकर्त्तुःकार्य्यभिनिर्वृत्तौप्रयत्नमानस्य ॥ ८१ ॥

करण—कार्यनी सिद्धिमां जे कर्ताना सहायताने भाटे व्यवहार करवामां आवे छे तेने करण कहे छे. ८१.

कार्य्योनि.

कार्य्योनिरसायावक्रियमाणाकार्य्यत्वमापद्यते ॥ ८२ ॥

कार्य्योनि—जे विकारने प्राप्त थधने कार्य्यत्वने प्राप्त थध लय तेने कार्य्योनि कहे छे. (जेम घटकार्य छे अने तेनी योनि मृत्तिका छे.) ८२.

कार्य.

कार्य्यं तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धायप्रवर्त्ततेकर्त्ता ॥ ८३ ॥

कार्य—जेनी सिद्धिने भाटे कर्ता प्रवृत्त थाय छे तेने कार्य कहे छे. ८३.

कार्य्यफलम्.

कार्य्यफलं तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धायप्रवर्त्तते ॥ ८४ ॥

કાર્યફલ—જે પ્રયોગનને માટે કાર્યની સિદ્ધિ ઇચ્છવામાં આવે છે, તેને કાર્ય ફલ કહે છે. ૮૪.

અનુબન્ધ.

અનુબન્ધસ્તુકર્તારમવશ્યમનુબધ્નાતિકાર્ય્યાદુત્તરકાલંકાર્યનિમિત્તઃ શુભાશુભાભાવ-
ભોવાભાવઃ ॥ ૮૫ ॥

અનુબન્ધ—કાર્ય સિદ્ધિ હોવા ઉપરાંત કાર્ય નિમિત્તક જે શુભ અથવા અશુભ ભાવ-
કર્તાને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય તેને અનુબન્ધ કહે છે. ૮૫.

દેશસ્ત્વધિષ્ઠાનમ્ ॥ ૮૬ ॥

જે સ્થાનમાં કાર્ય કરવામાં આવે તેને દેશ કહે છે. ૮૬.

કાલ.

કાલઃપુનઃપરિણામઃ ॥ ૮૭ ॥

અને પરિણામને કાલ કહે છે. ૮૭

પ્રવૃત્તિ.

પ્રવૃત્તિસ્તુસ્વલુચેષ્ટાકાર્યાર્થસૈવક્રિયાકર્મયત્નઃકાર્યસમા મ્મશ્ચ ॥ ૮૮ ॥

પ્રવૃત્તિ—કાર્યને નિમિત્તે જે ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે તેને પ્રવૃત્તિ કહે છે. ક્રિયા,
કર્મ, યત્ન તથા કાર્ય સમારંભ આ પ્રવૃત્તિનાં નામ છે. ૮૮.

ઉપાય.

ઉપાયઃપુનઃકારણાદીનાંસૌષ્ઠવમભિસન્ધાનશ્ચશ્ચમ્યક્રુકાર્યફલાનુબન્ધોપાયવ-
ર્જ્યાનાંકાર્ય્યાણામ્ભિનિર્વત્તકફલત્યતોઽધ્યુપાયઃકૃતેનોપાયાર્થોઽસ્તિનચાવ્યજ્જેતદા-
ત્વેકૃતાત્તોત્તરકાલં ત્લંફલચ્ચાનુબન્ધઙ્ગિતિવ્યાખ્યાતંદશ્ચવિધમ્ ॥ ૮૯ ॥

ઉપાય—કાર્ય, કાર્ય ફલ તથા અનુબન્ધ એ સિવાય જે કારણાદિકાના સમીચીનત્વ
તથા વિદ્યાન છે તેને ઉપાય કહે છે. ઉપાયથીજ કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે. જ્યારે કાર્ય થઇ રહે તો
પછી ઉપાયનું કાંઇ પ્રયોગન રહેતું નથી. અને કાર્યની ઉત્પત્તિના સમયે કાર્યની વિભ-
માનતા હોતી નથી અને કાર્ય થઇ ગયા પછી ફલ તથા અનુબન્ધ થાય છે. એથી કાર્ય,
કાર્યફલ તથા અનુબન્ધને બાદ કરતાં અન્ય કારણાદિના વિધાનને ઉપાય કહે છે. એ પ્ર-
કારે કારણાદિનાં દશ પ્રકરણ કહેવામાં આવ્યાં. ૮૯.

અગ્રેપરીક્ષ્યંતતોઽનન્તરકાર્યાર્થપ્રવૃત્તિરિષ્ટાતસ્માદ્ધિવક્રુકાર્યચિઠ્ઠીર્ષુઃપાકુકાર્ય-
સમારંભાત્પરીક્ષ્યાવે.વલંપરીક્ષ્યપરીક્ષ્યાર્થકર્મસમારંભેતકર્તુમ્ ॥ ૯૦ ॥

પ્રથમ પરીક્ષા કરવી જોઇએ તે પછી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ એથી કાર્ય કર-
વાની ઇચ્છા કરનાગ વેલે કાર્યારંભની પહેલાં પરીક્ષાથી પરીક્ષ્ય વિષયની પરીક્ષા કરીને
કાર્યનો પ્રારંભ કરવો. ૯૦

तत्र चैन्द्रियगमिषगामिषाणां चैन्द्रियच्छेदप्रवृत्तयश्च विरेचानास्थापना. वासनश्चिरोविरे-
चनानिप्रयोग. कामेनभिषजाकतिविधयापरीक्षयाकतिविधमेवपरिष्कारकान्तर-
स्यविशेषः कथञ्चपरीक्षितव्यं किंप्रयोजनं. एतद्विषयं. क्षाकचवमनादीनां प्रवृत्तिः कश्चिद्वि-
धिः प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं-
च्छन्तीति । स एव चोद्यमो ह्यितुमिच्छेद्ब्रूयादेन बहुविधाऽपरीक्षा तथा परीक्ष्य-
विधिभेदः । कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रंभवान्पृच्छति-
आख्यायमानं नदन्ति. प्रवतोऽन्येन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नयापरीक्षया अन्येन वा-
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रुत्वा तु महमन्येन परीक्षाविधि-
भेदेन अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भिन्नार्थमाचक्षाण्डच्छाम्पूरयेयमिति ११

जे क्षारं लभां वैद्य अथवा अन्ये केषु पुत्रेषु वैद्यने पूछे के वमन, विरेचन, आस्था-
पन, अनुवासन तथा शिरो विरेचनने प्रयोग करवानी छिच्छा करवारा वैद्ये कथं प्रकारनी
परीक्षाओथी कथं प्रकारनी परीक्षा करवानी योग्य वस्तुओनी परीक्षा करवी. परीक्षा करवानी
योग्य वस्तुओनी शुं विशेषता छे. कथा प्रकारथी, परीक्षा करवी नेछये, परीक्षातुं शुं
प्रयोगन छे, वमनादिकानी कथां प्रवृत्ति थाय छे अने कथां निवृत्ति थाय छे, न्यां प्रवृत्ति
निवृत्ति अनेनां लक्षणु भणसां होय त्यां शुं करवुं नेछये अने कथं औपधियो वमना-
दिकमां उपयोग करी शकय छे आ प्रश्नने सांलणीने जे प्रश्नकर्ताने मोहित करवा छ्यछे
तो कहेवुं के अनेक प्रकारनी परीक्षा छे अने अनेक प्रकारनी परीक्ष्य वस्तु छे. आप कथा
प्रकारना लेद कारणांतरथी परीक्ष्यना भेदने पूछवा छ्यछे छे, आ वपते आपना सिवाय
भेदना प्रकृत्यन्तरथी परीक्ष्यना भेदने केषु सांलणवा छ्यछता नथी ओथी परीक्षा विधिना
भेदना प्रकृत्यन्तरथी कथा परीक्ष्य लेदने कहीने हुं आपनी छिच्छाने पूछुं कइं. ९१.

एतद्विषयं चैन्द्रियच्छेदप्रवृत्तयश्च विरेचानास्थापना. वासनश्चिरोविरेचनानिप्रयोग. कामेनभिषजाकतिविधयापरीक्षयाकतिविधमेवपरिष्कारकान्तरस्यविशेषः कथञ्चपरीक्षितव्यं किंप्रयोजनं. एतद्विषयं. क्षाकचवमनादीनां प्रवृत्तिः कश्चिद्विधिः प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं च्छन्तीति । स एव चोद्यमो ह्यितुमिच्छेद्ब्रूयादेन बहुविधाऽपरीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः । कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रंभवान्पृच्छति आख्यायमानं नदन्ति. प्रवतोऽन्येन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नयापरीक्षया अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रुत्वा तु महमन्येन परीक्षाविधिभेदेन अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भिन्नार्थमाचक्षाण्डच्छाम्पूरयेयमिति ११ ।

आ सांलणीने जे प्रश्नकर्ता कहे के सारा प्रकारथी विचार करीने ओवो उत्तर आपो
के जेमां भाइं समाधान थाय. आ सांलणीने करी तेने मोहित न करवा नेछये अने उ-
चित उत्तर आपवानो समय जणुने अहुण स्पष्ट यथार्थ उत्तर आपवो. ९२.

परीक्षानो लेद.

द्विविधापरीक्षाज्ञानवर्ताप्रत्यक्षप्रमाणश्च एतत्तु द्वयस्यपदेशश्च परीक्षात्रयमेवमेषाद्वि-
विधापरीक्षात्रिविधावासहोपदेशेन ॥ ९३ ॥

ज्ञान वानोनी प्रत्यक्ष तथा अनुमान आ जे रीते परीक्षा थाय छे. अने उपदेशने
पशु तेनी साथे जेणववाथी त्रशु रीते परीक्षा थाय छे. ओवी रीते जे प्रकारनी अथवा त्रशु
प्रकारनी परीक्षा थछ. ९३.

द्विविधप्रवृत्तयश्चैन्द्रियच्छेदप्रवृत्तयश्च विरेचानास्थापना. वासनश्चिरोविरेचनानिप्रयोग. कामेनभिषजाकतिविधयापरीक्षयाकतिविधमेवपरिष्कारकान्तरस्यविशेषः कथञ्चपरीक्षितव्यं किंप्रयोजनं. एतद्विषयं. क्षाकचवमनादीनां प्रवृत्तिः कश्चिद्विधिः प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं च्छन्तीति । स एव चोद्यमो ह्यितुमिच्छेद्ब्रूयादेन बहुविधाऽपरीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः । कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रंभवान्पृच्छति आख्यायमानं नदन्ति. प्रवतोऽन्येन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नयापरीक्षया अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रुत्वा तु महमन्येन परीक्षाविधिभेदेन अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भिन्नार्थमाचक्षाण्डच्छाम्पूरयेयमिति ११ ।

સામ્યં, કાર્યફલં સ્વાભાતિઃ, અનુબન્ધઆયુઃ, દેશોભૂમિરાતુરશ્ચ, કાલઃસંવત્સર-
 ચાતુરાવસ્યાષ, પ્રવૃત્તિઃપતિકર્મસમારમ્ભઃ, ઉપાયોપિચ્છન્નદીનંત્સાષ્ટમમિસન્ધાન-
 શ્ચસમ્યાગે ાપિઅચાપાપરચ્ચવિચરઃ વૈજૈવોપાયવિશેષેણવ્યાખ્યાતશ્ચિકારણા-
 દીન્દિદશ । દશષ્ટમિષગાદેપુસંસાર્ય્યસન્દર્શિતાનિ, તથૈવાનુપૂર્વ્યાંપતદશ્ચવિધંપરી-
 ક્ષ્યમુક્તજ્ઞ ॥ ૧૪ ॥

પ્રથમ જે કારણાદિક કહેવામાં આવ્યાં તે દશ પ્રકારના પરીક્ષ્ય છે. તેને અહીં વૈદ્યા-
 દિક્ષામાં ફેલાવીને ખતાવીએ છીએ, જેમકે અહીં વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કાર્ય પ્રાપ્તિનું કારણ વૈદ્ય
 છે. કારણ ભેષજ છે, કાર્યથોનિ ધાતુઓની વિષમતા છે. કાર્ય ધાતુઓની સમતા છે. કાર્ય
 ફલ સુખ પ્રાપ્તિ છે, અનુબંધ આયુષ્ય છે, દેશ, ભૂમિ તથા રોગી છે, કાલ, સંવત્સર
 તથા રોગીની અવસ્થા છે. પ્રવૃત્તિ ચિકિત્સાનો પ્રારંભ છે. અને ઉપાય વૈદ્યાદિકાના વિધા-
 ન તથા પોતાના કાર્યને અનુકુલ હોવું એ છે. અહીં પણ ઉપાયનો વિષય જેવો પ્રથમ
 કહેવામાં આવ્યો છે તેવોજ જાણવો જોઈએ. આ પ્રકારે કારણાદિક દશ વૈદ્યાદિક્ષામાં ફે-
 લાવીને કહેલા આ ક્રમમાં આ દશ પ્રકારના પરીક્ષ્ય કહેવામાં આવ્યા છે. ૯૪.

તસ્યયોયોપરીક્ષ્યવિશેષોયથાયથાચપરીક્ષિતવ્યઃસસતથાતથાવ્યાખ્યાસ્યતે । કા-
 રણંમિષગિત્યુક્તમગ્રેતસ્યપરીક્ષામિષજ્ઞનામસયોમેષતિયઃસૂત્રાર્થપ્રયોગકુશલઃયસ્ય-
 ચાયુઃસર્વથાવિદિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

યથાવત્સર્વધાતુસામ્યંચિકીર્ષન્નાત્માનમેવાદિતઃપરીક્ષેત । ગુણિષુગુણતઃકાર્ય્યા-
 મિનિર્વૃત્તિપદ્યનકાચ્ચેદ્વ્યકાર્ય્યસ્યઅભિનિર્વર્ત્તનેસમર્થોનવેતિ ॥ ૧૬ ॥

સારી રીતે ધાતુઓને સમ કરવાની ઇચ્છા કરનારા વૈદ્યના ગુણોથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.
 આ જાણીને પ્રથમ પોતાનાજ ગુણોની પરીક્ષા કરવી કે હું આ કાર્ય કરવામાં સમર્થ છું
 કે નહીં. ૯૬.

તન્નેમેમિષગ્ગુણાયૈરુપપન્નોમિષજ્ઞધાતુસામ્યામિનિર્વર્ત્તનેસમર્થોભવતિતથાપર્યર્થવ-
 દાતશ્રુતતાપરિદૃષ્ટકર્મતાદાક્ષ્યંશૌચંજિતહસ્તતાઉપકરણવત્તાસર્વેન્દ્રિયોપપન્નતાપ્રકુ-
 તિજ્ઞતાપ્રતિપત્તિજ્ઞતાચેતિ ॥ ૧૭ ॥

તેમાં આ ગુણ વૈદ્યના છે કે જેથી વૈદ્ય ધાતુઓને સમ કરવાને સમર્થ થાય છે. જેમ
 સારી રીતે શાસ્ત્રને જાણવું, દૃષ્ટ કર્મતા, ચતુરતા, શૌચ, શુભ હસ્તતા, સામગ્રી યુક્ત હોવું,
 સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોવાળા હોવું, પ્રકૃતિ જાણવી અને પ્રતિ પતિગ્રતા (અવશ્ય કર્તવ્ય હોય તે
 વાત જાણવી.) ૯૭.

ભેષજની પરિક્ષા.

કરણંપુનર્ભેષજમ્ । મેષજંનામતદ્વદુપકરણાયોપકલ્પ્યતે, મિષજ્ઞોધાતુસામ્યામિ-
 નિર્વૃત્તિપ્રયત્નમાનસ્ય, વિશેષતશ્ચોપાયાન્તરેભ્યઃ તદ્દિવિધંવ્યપાશ્રયમેદાદૈવવ્યપાશ્ર-
 યંયુક્તિવ્યપાશ્રયશ્ચ । તન્નદૈવવ્યપાશ્રયમન્ત્રૌષધિમણિમજ્જલજલ્પુપહારહોમનિ-

વમપાયશ્ચિત્તોપવાસદાનસ્વસ્ત્યયમ ખેપાતગમનાદિન । યુક્તિવ્યપાત્યંસંજોષના-
પદ્મનેચેાશ્ચદૃષ્ટાઃપતૈવૈવમેષજમ્લમેદાદપિદ્વિવિધંદ્રવ્યમૂતમદ્રવ્યમૂતશ્ચતત્ર-
ચદ્રવ્યમૂતંતદુખાપાખેપ્લુતમ્ । ઉપાયપાત્યમયદર્શનાવેસ્માપ્તક્ષોભણંહર્ષણમર્ત્સ-
નવધન્યસ્વપ્નસંવાહનાદિરમૂર્છાંમાબોયથોક્તાઃસિદ્ધયુપાયાશ્ચ । ચતુદ્રવ્યમૂતંત-
દ્મનાદિષુયોગમુપૈતિ ॥ ૯૮ ॥

ભેષજ કરણુ છે એ જે કહ્યું તેની પરીક્ષા કહીએ છીએ. ધાતુઓને સમ કરવાને માટે
યત્ન કરતા વૈદને માટે જે ઉપકરણુ રૂપ હોય તેને ભેષજ કહે છે. તે આશ્રય ભેદથી એ
પ્રકારની છે. જેમકે દૈવ વ્યપાશ્રય તથા યુક્તિ વ્યપાશ્રય ત્યાં મંત્ર, ઔષધ, મણિ, મંગલ,
બલિ, ઉપહાર, હોમ, નિયમ, પ્રાશ્ચિત, ઉપવાસ, દાન, સ્વસ્ત્યયન, તથા પ્રાણિપાત, ગમન
વિગેરે આ દૈવવ્યપાશ્રય ભેષજ છે. અને સંશોધન, ઉપશમન તથા પ્રત્યક્ષ ફલદાયક ચેષ્ટા
એ યુક્તિ વ્યપાશ્રય ભેષજ છે. યુક્તિવ્યપાશ્રય ભેષજ અંગ ભેદથી એ પ્રકારની હોય છે. એક
દ્રવ્યમૂત, બીજી અદ્રવ્ય મૂત, બીજી અદ્રવ્યમૂત તેમાં અદ્રવ્યમૂત ભેષજ ઉપાય રૂપ છે. ભય
ખતાવવો આશ્ચર્યિત કરવું, ક્ષોભ કરવો, હર્ષિત કરવા, મારવા, માર મારવો, બંધન,
સ્વપ્ન તથા અંગમર્દન વિગેરે જે રૂપરહિત ભાવ અને અનેક પ્રકારની સિદ્ધિ આ ઉપાય
કહેવાય છે. અને દ્રવ્યમૂત ભેષજનો વમનાદિમાં વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. ૯૮.

ઔષધ પરીક્ષા.

તસ્યાપિરૂપરીક્ષાઈદમેવંપ્રકૃત્યાએવંગુણમેવંપ્રમાવખાસ્મન્દેશેજાતમસ્મિનૃતોએવંચૃદ્ધી-
તમેવંનિહિતમેવમુપસ્કૃતમનયામાત્રયાયુક્તમસ્મિન્ રોગેએવંવિધસ્યપુરુષસ્યૈતાવન્ત-
દોષમપર્કર્ષયતિઉપશમયતિવાઅન્યદપિચૈવંવિધંમેષજમવેત્તશ્ચ દેવાત્યેદેવા વેશેષે-
ણયુક્તમિતિ ॥ ૯૯ ॥

તેની આ પરીક્ષા છે. આ ઔષધની આ પ્રકૃતિ છે. આ પ્રકારના ગુણુ છે એ પ્રભાવ
છે. અમુક દેશ અને અમુક રૂતુમાં આ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રકારે એ લેવામાં આવી
છે, આ પ્રકારે રાખવામાં આવી છે, આ પ્રકારે બનાવવામાં આવી છે, અમુક રૂતુમાં આ
પ્રકારના પુરૂષને તેની આટલી માત્રા આપવાથી આટલો દોષ નિકળે છે, અથવા શાંત થાય
છે, અને આ પ્રકારનું બીજું પણ ઔષધ હતું તેમાં આ વિશેષતા હતી. ૯૯.

કાર્ય યોગિ પરીક્ષા.

કાર્યયોનિર્ધાતુવૈષમ્યંતસ્યલક્ષણંવિકારાગમઃપરીક્ષાત્વસ્યવિકારમ્પ્રકૃતેશ્ચૈવોનાતિરિક્ત-
લિઙ્ગવિશેષાવેક્ષણંવિકારસ્યચસાધ્યાસાધ્યવદુદાર્ણલિઙ્ગવિશેષાવેક્ષણમિતિ ॥૧૦૦॥

ધાતુઓની વિષમતા એ કાર્ય યોગી છે. રોગોનું થવું એજ ધાતુઓની વિષમતાનું લક્ષણુ
છે. રોગોના દોષોની ન્યુનતા તથા અધિકતાનાં લક્ષણુ વિશેષોનું જવું અને રોગોની સાખ્યતા,
અસાખ્યતા, મૃદુતા, તથા દારૂણતાનાં લક્ષણુ વિશેષોને જેવાં એ તેની પરીક્ષા છે. ૧૦૦

કાર્ય પરીક્ષા.

કાર્યધાતુસામ્યં, તસ્યલક્ષણંવિકારોપશમઃ, પરીક્ષાત્વસ્યરુગપન્નમનંસ્વરવર્ણયો-

ગાંધારીરોપચયઃબલવૃદ્ધિરભ્યવહાર્યામિલાંષોઠ્ઠિરાહારકા છેમ્યવ તસ્યચાહત-
સ્યચા । તસ્યસમ્યગ્જરણંનિદ્રાલાભોયથાકાલંવૈકારિકાણાંસ્વપ્નાનામદર્શનંસુલ્લેપ-
ચપતિબોધનંવાતઃત્રપુરીષરતસાંક્તિઃ । સર્વાકારૈર્મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણાશ્ચાવ્યાપિ-
રિતિ ॥ ૧૦૧ ॥

ધાતુ સામ્ય કાર્ય છે. રોગોનું શાન્ત થવું એજ ધાતુ સામ્યનું લક્ષણ છે. અને એ તેની પરીક્ષા છે. જેમ રોગોનું દૂર થવું, સ્વર, વર્ણનું ઠીક થવું, શરીરની પુષ્ટતા, બલની વૃદ્ધિ ભોજન પર ઇચ્છા, રૂચિ, ભોજનના સમય વખતે સારી રીતે જમવા આહારનું સારી રીતે પચી જવું, સમયસર નિંદ્રા આવવી, વિકારથી આવનાર સ્વપ્નો ન જણાવાં. સમયસર ભગવું, વાયુ, મૂત્ર, મળ તથા વીર્યનો સારી રીતે ખુલાસો થવો અને મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોનું સર્વ પ્રકારથી સ્વસ્થ થવું. ૧૦૧

કાર્ય ફલ પરીક્ષા.

કાર્ય્યફલંસુલ્લાવાપ્તિસ્તસ્યલક્ષણંમનોર્બુદ્ધિન્દ્રિયશરીરતુષ્ટિઃ ॥ ૧૦૨ ॥

કાર્ય ફલ—સુખની પ્રાપ્તિ છે. મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય તથા શરીરનું પુષ્ટ હોવું એ તેનું લક્ષણ છે. ૧૦૨

અનુબન્ધસ્તુસ્વલ્વાયુસ્તસ્યલક્ષણંપ્રાણૈઃસંયોગઃ ॥ ૧૦૩ ॥

અનુબંધ આયુષ્ય છે. પ્રાણોની સાથે શરીરનો સંયોગ થવો એ આયુષ્યનું લક્ષણ છે. ૧૦૩
દેશ લક્ષણ.

દેશસ્તુભૂમિરાતુરશ્ચત્રાભૂમિપરીક્ષાઆતુરસ્યપરિજ્ઞાનહેતોર્વાસ્યાદૌષધપરિજ્ઞાનહે-
તોર્વા । તત્રતાવદિયમાતુરપરિજ્ઞાનહેતોઃ । તત્રથા—અયંકસ્મિન્ભૂમિદેશેજાતઃસં-
વૃદ્ધોવ્યાધિતોવેતિતસ્મિન્શ્ચભૂમિદેશેમનુવ્યાણામિદમાહારજાતમિદંવિહારજાતમેત-
દ્વલમેવંવિધંસત્ત્વમેવંવિધંસાત્મ્યમેવંવિધોદોષોભક્તિરિયમિમેવ્યાધયોહિતમિદમ-
હિતમિદમિતિપ્રાયોગ્રહણેન ॥ ૧૦૪ ॥

ભૂમિ તથા રોગી આ બંને ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં દેશ કહેવાય છે. તેમાં ભૂમિ પરીક્ષા રોગીના જ્ઞાનને માટે અથવા ઔષધના પરિજ્ઞાનને માટે હોય છે તેમાંથી રોગીના જ્ઞાનને માટે આ પ્રમાણે ભૂમિ પરીક્ષા થાય છે, જેમકે આ મનુષ્ય કયા દેશમાં ઉત્પન્ન થયો છે. કયા દેશમાં તેની વૃદ્ધિ થઈ છે અને કયા દેશમાં રોગી થયો. તે દેશમાં મનુષ્યોનો આ આહાર છે, આ વિહાર છે, આ પ્રકારનું સત્વ છે, આટલું બળ છે, આ પ્રકારનું સાત્મ્ય છે. આ પ્રકારનો દોષ હોય છે, આ ભક્તિ હોય છે, આ રોગ હોય છે, આ હિત હોય છે અને આ અહિત હોય છે, આ વાતોની ધણું કરીને પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ૧૦૪

ઔષધપરિજ્ઞાનહેતોસ્તુકલપેષુભૂમિપરીક્ષાવશ્યતે ॥ ૧૦૫ ॥

અને ઔષધના પરિજ્ઞાનને માટે કલ્પસ્થાનમાં ભૂમિ પરીક્ષા કહેવામાં આવશે. ૧૦૫
રોગી પરીક્ષા.

આતુરસ્તુસ્વલુકાર્ય્યદેશસ્તસ્યપરીક્ષાઆયુષઃપ્રમાણજ્ઞાનહેતોર્વાસ્યાલ્લદોષપ્રમાણ-
જ્ઞાનહેતોર્વા ॥ ૧૦૬ ॥

रोगी, देश छे तेनी परीक्षा, आयुष्यना प्रमाणने जखुवाने भाटे अथवा अण तथा
 इच्छा प्रमाणने जखुवाने भाटे थाय छे. तेभा अल तथा दोषोनु प्रमाण जखुवाने भाटे
 आ निमित्ते परीक्षा करवी जेछेअ. १०६.

तथातावदियंबलदोषविशेषप्रमाणापेक्षासहसाहिअतिबलमौषधमपरीक्षकमक्तम-
 ल्पबलमातरमधिधातयेत्, नहतिबलान्याग्नेयसौम्यवायवीयान्यौषधान्यग्निक्षार-
 श्लक्ष्णकर्माणि वा शक्यन्तेऽल्पबलैःसोडुमविषह्वातितीक्ष्णवेगत्वाद्दिसत्रःप्राणहरा-
 णिस्युः ॥ १०७ ॥

इ अण, दोष, प्रमाणनी अपेक्षा विना परीक्षा करेला अल्प अणवान रोगीने जे
 अधिक अणवाणुं औषध आपवामां आवे तो ते जल्दीन तेने नष्ट करी नांजे छे, इमके
 स्वल्प अणवाणो रोगी, अधिक अणवाणी, अधिक अग्निना गुणुवाणी, अत्रिक जगना गुणु-
 वाणी, अधिक वायुना गुणुवाणी औषधियेने अथवा अग्नि, क्षार तथा शस्त्र कर्मने सही
 शकतो नथी. परंतु आ औषधि पोताना असल, तीक्ष्ण, वेगधी रोगीने जल्दीन प्राण
 हरी ले छे. १०७.

दुर्बल रोगीने औषध.

एतच्चैवकारणमवेक्ष्यमाणाहीनबलमात्रमावेषादकरैर्भृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्त गुरु-
 भिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चोपचरन्त्यौषधैःविशेषतश्चनारीस्ताह्वनवस्थितभृदुविकृत-
 बिल्वहृदयाःप्रायःसुकुमारानार्योऽबलाःपरमसंस्तभ्याश्च ॥ १०८ ॥

जे कारणथी वैद्यो विषादने उत्पन्न न करनार, भृदु तथा सुकुमार उत्तरोत्तर,
 गुरु, भ्रान्ति रहित, अने डांध प्रकारनुं अनिष्ट नहिं करे तेवी औषधीआ वडे, हीन अल-
 वाणा रोगियोनी चिकित्सा करे छे, अने विशेषे करीने स्त्रियोनी आ प्रकारेण चिकित्सा करे
 छे. इमके स्त्रियो धरु बाजे सुकुमार, निर्बल तथा पराश्रित होय छे अने तेनुं हृदय
 अनवस्थित, भृदु, तुच्छ तथा जल्दीन विकृत थनाई होय छे. १०८.

अल्पअल औषधनी व्यर्थता.

तथाबलवतिबलवद्दद्याधिपरिगतेस्वल्पबलमौषधमपरीक्षकमयुक्तमसाधकंभवतित-
 स्मादात्परंपरीक्षेतप्रकृतितश्चविकृतितश्चसारतश्चसंहननतश्चप्रमाणतश्चसात्म्यतश्चस-
 च्वतश्चाहारशक्तितश्चायामशक्तितश्चवयस्तथेति ॥ १०९ ॥

आ प्रकारे अणवान रोगीनी अथवा अणवान रोगोवाणा रोगीनी परीक्षा कर्था विना
 स्वल्प अणवाणां औषध आपवाथी डांध क्षयहो थतो नथी. अथी प्रकृति, विकृति, सार,
 संहन, प्रमाण, सात्म्य, सत्व, अहारशक्ति, व्यामशक्ति, तथा अवस्था वडे रोगीनी
 परीक्षा करवी जेछेअ. १०९

अल, प्रमाण, अहृणो नियम.

एतच्चैवकारणमवेक्ष्यमाणाहीनबलमात्रमावेषादकरैर्भृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्त गुरु-
 भिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चोपचरन्त्यौषधैःविशेषतश्चनारीस्ताह्वनवस्थितभृदुविकृत-
 बिल्वहृदयाःप्रायःसुकुमारानार्योऽबलाःपरमसंस्तभ्याश्च ॥ १०८ ॥

મપેક્ષતે । एताहियेनयेनदोषेणाधिकतमेनैकेन प्रोक्तमनवासम. बध्यन्ते तेन तेन
दोषेणगर्भोऽनुबध्यते । ततःसासादोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणांगर्भादिप्रवृत्ता । त-
स्माद्दातलाःप्रकृत्याकेचित्पित्तलाःकेचिच्छलभ्रलाःकेचित्संज्ञाः समधातवःप्रकृ-
त्याकेचिद्भवन्ति । तेषांहिलक्षणानिव्याख्यास्यामः ॥ ११० ॥

એથી અળતું પ્રમાણુ વિશેષ જાણવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ વિગેરેનો ભાવ આ છે, જે
મકે શુક્રશોણિત, પ્રકૃતિ તથા કાલ, ગર્ભાશય પ્રકૃતિ-રોગીના આહાર વિહારની પ્રકૃતિ
મહાજાત વિકાર પ્રકૃતિ, આ ગર્ભમાં જે શરીર હોય છે તે અનુસાર હોય છે, જે જે
અત્યંત અધિક અનેક અથવા એક દોષની સાથે સંબંધ રાખે છે તે ગર્ભથી પણ સંબંધ
રાખે છે. એથી તે તે દોષોની પ્રકૃતિ, મનુષ્યોની પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એજ કારણથી કોઈ
મનુષ્ય સ્વભાવથીજ ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થતાંજ વાતલ (અધિક વાનવાળા) હોય છે. કોઈ
પિત્તલ (અધિક પિત્તવાળા) કોઈ શ્લેષ્મલ (અધિક કફવાળા) કોઈ સંસૃષ્ટ (જેમાં
દોષ મિશ્ર થએલા હોય) અને કોઈ સ્વભાવથીજ સમધાતુવાળા હોય છે. તેનાં લક્ષણ
કહું છું. ૧૧૦.

કફ પ્રકૃતિ.

श्लेष्माहिलिग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमंदस्तिमितगुरुशीतविज्जलाच्छः । अस्य-
स्नेहाच्छलेष्मलाःस्निग्धाङ्गाः, श्लक्ष्णत्वाच्छक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वाद्दृष्टिसुखसुकुमारा-
वदातशरीराः माधुर्य्यात्प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सारत्वात् सारसंहतस्थिरशशी-
राः, सान्द्रत्वादुर्पाचतपरिपूर्णसर्वगात्राः, मन्दत्वान्मन्दचेष्टाहारविहाराः, स्तैमि-
त्यादशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः, गुरुत्वात्सारधिष्ठितगतयःशैत्यादल्पक्षुत्तृष्णासन्त-
पस्वेददोषाः, विज्जलत्वात्सुश्लिष्टसारबन्धसन्धानाः तथाच्छत्वात्प्रसन्नदर्शनान-
नाः प्रसन्नलिग्धवर्णस्वराश्चभवन्ति । तएवंगुणयोगाचेष्मलाबलवन्तोवसुमन्तो-
विद्यावन्तओजस्विनःशान्ताआयुष्मन्तश्चभवन्ति ॥ १११ ॥

કફ ચિક્ષ્ણો, શ્લક્ષ્ણ, મૃદુ, મધુર, સાર, સાન્દ્ર, મન્દ, સ્તિમિત, ગુરુ, શીતલ, વિજ્જ-
નલ, તથા અચ્છ હોય છે. કફના સ્નિગ્ધ થવાથી અધિક કફવાળાનું અંગ સ્નિગ્ધ (ચિ-
ક્ષ્ણાં) થાય છે, કફના શ્લક્ષ્ણ થવાથી અધિક કફવાળા પુરૂષોનાં અંગ શ્લક્ષ્ણ થાય છે.
કફના મૃદુ, હોવાથી અધિક કફવાળાનાં શરીર જોવામાં સુન્દર, સુકુમાર, તથા સ્વેત
હોય છે. કફના મધુર હોવાથી અધિક કફવાળા પુરૂષોનાં વીર્ય અધિક હોય છે. મૈથુન-
શક્તિ અધિક હોય છે. તથા સંતતિ બહુજ હોય છે. કફના સાર ગુણથી અધિક કફવાળાં
પુરૂષોનાં શરીર સાર (સ્થિરાંશ) થી સંહત (એંચાયત્તાં) તથા સ્થિર હોય છે. કફના સાન્દ્ર
(ગાઠો) હોવાથી અધિક કફ વાળાઓનાં સંપૂર્ણ અંગ પૂષ્ટ તથા પૂર્ણ હોય છે. કફના મન્દ
વાથી અધિક કફવાળા પુરૂષ એષ્ટા, આહાર, તથા વિહારમાં શિથિલ હોય છે. કફના
સ્તિમિત હોવાથી અધિક કફવાળા પુરૂષ આરંભ, ક્ષોભ તથા વિકારમાં શીઘ્રતાવાળા હોતા
નથી. કફના ભારે હોવાથી અધિક કફવાળા પુરૂષ સારવાળા તથા સ્થિર ગતિવાળા હોય

છે. કફના શીતલ હોવાથી અધિક કફવાળા પુરૂષોને ભૂખ, તરસ, સંતાપ, સ્વેદ તથા દોષ સ્વરૂપ હોય છે. કફના વિજ્ઞાન (સ્વચક્ષુ) હોવાથી અધિક કફવાળા પુરૂષોના સંધા સારી રીતે જડેલા તથા દૃઢ હોય છે. અને કફના અગ્નિ (સાદુ હોવાથી અધિક કફવાળા પુરૂષોનાં નેત્ર તથા મુખ પ્રસન્ન અને નિર્મલ હોય છે, અને વર્ણ તથા સ્વર ઉત્તમ હોય છે. આ પ્રકારના ગુણ હોવાથી અધિક કફવાળા પુરૂષો બળવાન, ધનવાન, વિદ્વાન, ઓજસ્વી, શાંત તથા આયુષ્યમાન હોય છે. ૧૧૧.

પિત્ત પ્રકૃતિનાં લક્ષણ.

પિત્તમુષ્ણંતીક્ષ્ણંદ્રવાંચેન્નમમ્લંકદુકચ્ચ । તસ્યૌષ્ણ્યાત્પિત્તલા ભવન્તિઉષ્ણાસહાઃશુ-
ષ્કસુકુમારાવદાતગાત્રાઃ પ્રભૂતપિત્તુવ્યદ્ગતિલકપિદકાઃ ક્ષુન્પિપાસાવન્તઃક્ષિપવ-
લીપલિતસ્વાલિત્યદોષાઃ । પ્રાયોમૃદુલ્પકપિલક્ષ્મશ્રુલોમકંઞાતૈક્ષ્ણ્યાત્તીક્ષ્ણપરાક્ર-
માઃતીક્ષ્ણાગ્રયઃપ્રભૂતાન્નપાનાઃક્લેશસહિષ્ણવોદન્દશૂફાઃદ્રવત્વાચ્ચિઙ્ચિલમૃદુસન્ધિ-
બન્ધમાંસાઃપ્રભૂતસૃષ્ટસ્વેદમૂત્રપુરીષાશ્ચવિસ્તત્વાત્ । પ્રભૂતપૂતિવક્ત્રઃકક્ષસ્કન્ધાસ્થ-
શ્ચિરઃસરીરગન્ધાઃકટ્વમ્લત્વાદલ્પશુક્રવ્યવાયાપત્યાઃ । તપ્તવંગુણયોગાત્પિત્તલામ-
ધ્યવલામધ્યાયુષોમધ્યજ્ઞાનવિજ્ઞાનવિત્તોપકરણવન્તશ્ચભવન્તિ ॥ ૧૧૨ ॥

પિત્ત-ગરમ, તીક્ષ્ણ, દ્રવ, વિસ્ત્ર, ખાટું, તથા કડવું હોય છે. પિત્ત ઉષ્ણ હોવાથી અધિક પિત્તવાળા પુરૂષ ઉષ્ણતાને સહી શકતા નથી. તેમનું શરીર સુકુમાર તથા શુદ્ધ હોય છે. તેમને ક્ષેત્વીઓ, ખસ, તલ તથા ખુજલી વિગેરે વધુ થાય છે. તેમને ભૂખ તથા તરસ અધિક લાગે છે. જલ્દીથી કર્ચલી વળતી, વાળનું ઘોળું થવું તથા ગંભીર દોષ થાય છે. ધણેભાગે દાઢી, ર્વાંટી તથા વાળ કામળ, થોડા, તથા ભૂરા રંગના થાય છે. પિત્તના તીક્ષ્ણ થવાથી અધિક પિત્તવાળા પુરૂષ તીક્ષ્ણ પરાક્રમી તથા અગ્નિવાળા હોય છે. ખાવા, પીવાનું વધારે જોઈએ, કલેશોને સહી શકતા નથી. પિત્તના દ્રવ થવાથી અધિક પિત્તવાળા પુરૂષોની સંધિ તથા માંસ શિથિલ તથા કામળ થાય છે. તેને પરસેવો તથા મળમૂત્ર પણ અધિક થાય છે. પિત્ત વિસ્ત્ર (કાયા માંસ જલ્દી, દુર્ગંધવાળું) હોવાથી અધિક પિત્તવાળા મનુષ્યોનાં વક્ત્રસ્થલ, બગલ, માથું, તથા શરીરના અન્ય અંગોમાં દુર્ગંધ આવે છે અને પિત્તના કટુ તથા અમ્લ હોવાથી અધિક પિત્તવાળા પુરૂષોનાં વીર્ય અસ્થ હોય છે. મૈથુન શક્તિ થોડી હોય છે. તથા સંતતિ પણ કમી હોય છે. આ પ્રકારના ગુણ હોવાથી અધિક પિત્તવાળા પુરૂષ, મધ્યમ બળવાળા, મધ્યમ આયુષ અને જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધન તથા ઉપકરણ (સામાન) વાળા હોય છે. ૧૧૨.

વાત પ્રકૃતિનાં લક્ષણ.

વાતસ્તુરુક્ષલધુચલચ શીઘ્રશીતપરનાચેન્નદસ્તસ્યરૌક્ષ્યાદ્વાતલા રુક્ષાપચિનાલ્પજ-
રીરાઃપ્રતતરુક્ષક્ષામભિન્નસક્તજાગરુકાશ્ચભવન્તિલધુત્વાશ્ચલધુચલગ-
તિવેષ્ટા નાવેહારાઃ ચલત્વાદનવસ્થિતસન્ધ્યક્ષિન્નહન્વોષ્ઠિજિહ્વાશ્ચિરઃસ્કન્ધપાણિ

પાંદાઃ સ્વાદુહુમલાપકળ્ડરાશિરામતાનાઃ સ્ત્રીવ્રત્યાષ્ટ્રીવ્રસમારમ્મશોષવિકારાઃ
 સ્ત્રીવ્રોત્રાસરાગવિરાગાઃ શ્રુતગ્રાહિણઃ અલ્પમ્બુતગચ્ચૈત્યાચ્છીતામહિષ્ણવઃ પ્રતતસ્ત્રીત-
 કોદ્દેપકસ્તમ્બાઃ પારુષ્યાત્પરુષકેન્દ્રાષ્મશ્રુરોમનસ્વદન્નવદનપાણિપાદાક્લાવૈશચાત્સ્ફુ-
 ઠિતાક્લાવયવાઃ સતતસન્ધિશ્ચન્દગામિનશ્ચખન્તિ । તદ્વંગુગયોગાદ્વાતલાઃ પ્રાયેમા-
 લ્પવલાશ્ચાલ્પાયુષશ્ચાલ્પાપત્યાશ્ચાલ્પસાધનાશ્ચાધન્યાશ્ચ ॥ ૧૧૩ ॥

વાયુ, રક્ષ, લઘુ, ચલ, બહુ, શીઘ્ર, શીતલ, પુરુષ તથા વિષદ હોય છે. વાયુ રક્ષ હોવાથી
 અધિક વાયુવાળા પુરુષોનું શરીર રક્ષ તથા વૃષ્ઠિ રહિત હોય છે. સ્વર ફેલાયલો, રક્ષ, ક્ષોભુ,
 ભિન્ન તથા જ્જ્જર હોય છે. તેને નિંદ્રા ઓછી આવે છે. વાયુના લઘુ હોવાથી અધિક વાત-
 વાળા પુરુષ, ગતિ, ચેષ્ટા, આહાર અને વ્યવહારમાં ચપલ હોય છે. વાયુ ચલ હોવાથી અ-
 મિક વાતવાળા પુરુષોના સાંધા, હાડકાં, બ્રહુટી, જવડા, હોઠ, જીભ, માથું, ખાંધ, કાથ તથા
 ખગ દઢ હોતા નથી, વાયુના બહુત હોવાથી અધિક વાતવાળા પુરુષ ધણા બકવાદી હોય છે.
 તેના શરીરમાં કન્ડરા (એક પ્રકારની નસ) તથા શિરાઓ જળ જેવી દેખાય છે. વાયુ
 શિઘ્ર હોવાથી અધિક વાતવાળા પુરુષો, આરંભ, ક્ષોભ, વિકાર, ભય, રાગ તથા દ્રેશમાં
 શીઘ્રતાવાળા હોય છે. સાંભળેલી વાતને માની લે છે. તથા સ્વલ્પ સ્મૃતિવાળા હોય છે. વા-
 યુના શીતલ હોવાથી અધિક વાત વાળા પુરુષો ટાઢને સહી શકતા નથી. તેને શરદી, કંમ્પ
 તથા સ્તંભ બહુ થાય છે. વાયુના પુરુષ (ખુર ખુરા) હોવાથી અધિક વાતવાળા પુરુષોના
 ના વાળ, દાઢી, રંવાટાં, નખ, દાંત, મુખ, પગ તથા અન્ય અંગ ખરસટ (કઠોર) હોય
 છે. વાયુના વિશદ હોવાથી અધિક વાતવાળા પુરુષોનાં અંગ ફાટે છે અને ન્યારે તે ચાલે
 છે ત્યારે તેના સાંધામાં અવાજ થાય છે. આ પ્રકારના ગુણ હોવાથી ધણે ભાગે અધિકવાત
 વાળા પુરુષ, અલ્પ બળવાળા, અલ્પાયુ, નિર્ધન તથા સ્વલ્પ સાધન (થોડા સામાનવાળા)
 વાળા હોય છે અને તેને સંતતિ કમી થાય છે. ૧૧૩.

સંકીર્ણ પરીક્ષા.

સંસર્ગાત્સૃષ્ટલક્ષણાઃ સર્વજસમ્પ્રદિતાસ્તુ સમધાતવઃ इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ૧૧૪ ॥

દોષોના મિશ્ર થવાથી લક્ષણુ પણ સંસૃષ્ટ (મિશ્ર થએલાં) હોય છે. અને જે પુરુષમાં
 આ સર્વ ગુણ હોય તેને સમધાતુ જાણવા જોઈએ. ૧૧૪.

વિકૃતિ પરીક્ષા.

વિકૃતિશ્ચેતિ । વિકૃતિરુચ્યતે વિકારઃ । તગ્વિકારહેતુદોષદૂષ્યપ્રકૃતિદેશકા-
 ળ્લાલ્પિત્તોયેર્દિ ક્ષતશ્ચ પરીક્ષેત । નહ્યન્તરેણહેત્વાદીર્નાંબલવિ । પંચ્યાધિબલવિશેષો-
 પલબ્ધિઃ । यस્યહિવ્યાધેર્દૂષ્યદાપ્રકૃતિદેશકાલસામ્યંભવતિમહશ્ચહે । લંબલસ
 વ્યાધિર્બલવાન્તદ્વિપર્યયાચ્ચાલ્પબલઃ । મધ્યબલસ્તુ વ્યાદાના ન્યતમસામાન્યા-
 સ્તેતુલિન્નમધ્યબલત્વાચ્ચરપલમ્બ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

વિકૃતિથી પરીક્ષા કરવાનું વર્ણન કરીએ છીએ, જેમકે વિકારને વિકૃતિ કહે છે. હેતુ,
 દૂષ્ય, દોષ, પ્રકૃતિ, દેશ તથા કાલ એઓના બળની વિશેષતાથી તથા લક્ષણથી વિકારની

પરીક્ષા કરવી જોઈએ, કેમકે હેત્વાદિકાના બળ વિશેષને જાણવાવિના રોગના બળ વિશેષ જાણી શકાતાં નથી. જે રોગમાં કૃમ્મ, દોષ, પ્રકૃતિ, દેશ તથા કાલની સમતા થાય અને હેતુ બળ તથા લક્ષણોની અધિકતા હોય તે રોગને બળવાન જાણવા જોઈએ, એથી વિપરીત તે અલ્પ બળવાન જાણવા જોઈએ જે રોગમાં કૃમ્મ્યાદિકામાં કાલની સમતા હોય અને હેતુ તથા લક્ષણ મધ્યમ તથા બળવાન હોય તે રોગને મધ્યમ બળવાળા જાણવા જોઈએ. ૧૧૫.

સાર દ્વારા પરીક્ષા.

સારતથેતિસારાણ્યઘૃૈપુરુષાણાંબલમાનવિશેષજ્ઞાનાથમુપદિશ્યન્તે । તથયા-ત્વગ્ર-
ક્તમાંસમેદોઽસ્થિમજ્જાશ્કસત્ત્વાને । તંત્રસ્તિગ્ધશ્લક્ષ્ણપૃદુમસજ્વલ્પગમ્પીર-
મુકુમારભોમાસપ્રમાચત્વક્સારાણામ્ । સાસારતામુસ્વસૌભાગ્યૈશ્વર્યોપભોગવુ-
દ્ધિવિદ્યારોગ્યમર્હર્ષણાન્યાયુષ્યત્વશ્ચાચઘ્તે ॥ ૧૧૬ ॥

સારથી પરીક્ષા કરવાનું વર્ણન મનુષ્યોના બળના પ્રમાણુ વિશેષને જાણવાને માટે આઠ સાર કહેવાય છે. જેવાકે ત્વચા, લોહિ, માંસ, મેદ, (ચરબી) અસ્થિ, મજ્જા, વીર્ય તથા સત્વ, એમાંથી જે પુરૂષોની ત્વચા સાર થાય છે. તેની ત્વચા સિંગ્ધ, શ્લક્ષ્ણુ, કામળ, નિર્મળ, સૂક્ષ્મ, અલ્પ. ગંભીર, મુકુમાર, રૂવાટાંવાળું હોય છે. અને જે મનુષ્યોની ત્વચા સાર હોય છે. તેનાં સુખ, સૌભાગ્ય, અશ્વર્ય, ભોગ શુદ્ધિ, વિદ્યા, આરોગ્ય, હર્ષ તથા આયુષ્યને વધારો થાય છે. ૧૧૬.

રક્તસાર.

કર્ણાક્ષિ-મુસ્વજિહ્વાનાસૌષ્ઠપાણિપાદતલ-નસ્વ-લલાટમેહનાનિસ્તિગ્ધરક્તાનિ-
શ્રીમન્તિભ્રાજિષ્ણુનિરક્તસારાણામ્ । સાસારતામુસ્વમુદગ્રતાંમેધાંમનસ્વિત્વંસૌકુ-
માર્યમનતિબલમક્લેશસહિષ્ણુત્વશ્ચાચઘ્તે ॥ ૧૧૭ ॥

જે મનુષ્યોને રૂધિર સાર હોય છે તેના કાન, નેત્ર, મુખ, જીભ, નાસિકા, ઓઠ, હથેળી, પગનાં તળીઆં, નખ, લલાટ, તથા લિંગ, સિંગ્ધ, રક્તવર્ણુવાળાં, સુંદર, તથા દીપ્તિવાળાં હોય છે. રક્તસાર, પુરૂષોનાં સુખ, ઉચ્ચતા, શુદ્ધિમનસ્વિતા મુકુમારતા, અધિક બળ ન હોવું અને કલેશને ન સહી શકવો એ સ્વભાવ છે. ૧૧૭.

માંસ સાર.

શ્લંસ્વ-લલાટ-કૃકાટિકાક્ષિગ્ઠ્ઠ હનુગ્રીવાસ્કન્ધોરઃકક્ષવક્ષઃ પાણિપાદમન્ધવઃ
સ્થિરગુરુશુભમાંસોપચિતામાંસસારાણામ્ । સાસારતાક્ષમાંઘૃતિમલૌલ્યંત્રિતંત્રિશાં-
મુસ્વમાર્જવમારોગ્યંબલમાયુશ્ચદીર્ઘમાચઘ્તે ॥ ૧૧૮ ॥

જે પુરૂષોને માંસ સાર હોય છે. તેનો શંખ, (મસ્તકનું હાડકું) લલાટ, કૃકાટિકા, (શિર અને ત્રીયાની સંધિને પાછલો ભાગ) નેત્ર, કપોલ, જીવણ, ત્રીવા, ખલા, વક્ષઃસ્પલ, અગ્રલ, હૃદય, હાથ, પગ તથા સન્ધિ, આ સર્વ અંગસ્થિર તથા સુંદર, માંસથી ભરેલાં હોય છે. કામા, ધૈર્ય, નિર્ભોભિતા ધન, વિદ્યા, સુખ, સરસતા, આરોગ્ય, બળ તથા આયુષ્ય આ સાસારતાઓનાં આધિક હોય છે. ૧૧૮.

મેદ:સાર.

વર્ષાસ્થિતિ ન વર્ષાલોમનસ્વદન્તિઃ । ત્રપુરાંચુવિશેષતઃ સ્નેહોમેદઃ સારાણા । સાસા-
રતાવિષ્ણુચર્યઃ સ્વાપભોગમન્નનાન્યાર્જવંસુ । પારાપચારતામાચષ્ટે ॥ ૧૧૯ ॥

જે પુરૂષોને મેદ સાર થાય છે, તેના વર્ણ, સ્વર, નેત્ર, વાળ, ફાંટાં, નખ, દાંત, ઝોઠ, મૂત્ર, તથા મળ આ વિશેષે કરીને સ્નિગ્ધ હોય છે. મેદાસારવાળા પુરૂષ, ધનવાન, ઐશ્વર્ય-વાન, સુખી, ભોગવાળા, દાની, સરળ તથા સુકુમ્ભર હોય છે. ૧૧૯.

અસ્થિસાર.

ગાર્ગિણ્યુજાન્વરત્તિજન્નુચિવકશ્નિરઃપર્વસ્થૂલાઃ સ્થૂલાસ્થિનસ્વદન્તાશ્ચાસ્થિસારા-
સ્તેમહોત્સાહાઃક્રિયાવન્તશ્લેષસહાઃસારસ્થિરશરીરાંભવન્તિજાયુષ્મન્તશ્ચ ॥૧૨૦॥

જે પુરૂષોને અસ્થિસાર હોય છે તેને ઝેડી, જનુ, ધુંટણ, અરન્તિ (કુણ્ડીથી છે આંગળ સુધીનો ભાગ) જનુ, (ખંભાના સાંધા) ચિત્રક, માથુ, સાંધા, હાડકાં, નખ, દાંત, આ સર્વ સ્થૂલ હોય છે. અસ્થિસાર પુરૂષ ધણા ઉત્સાહી, બહુજ કાર્ય કરનાર, કલેશ સહેનાર, સ્થિર શરીરવાળા તથા દીર્ઘાયુ હોય છે. ૧૨૦.

મન્મસાર.

તન્વ. । વલવન્તઃસ્નિગ્ધવર્ણસ્વરાસ્ત્વદીર્ઘવૃત્તસન્ધયશ્ચ । આસારાસ્તેદીર્ઘાયુષોવલ-
વન્તઃ ॥ ૧૨૧ ॥

જે પુરૂષોને મન્મસાર હોય છે તેનાં અંગ કૃશ હોય છે, બળ અધિક હોય છે, વર્ણ તથા સ્વર સ્નિગ્ધ હોય છે અને શરીરના સાંધા સ્થૂલ, દીર્ઘ તથા ઝોળ હોય છે. મન્મસાર પુરૂષ દીર્ઘાયુ તથા બળવાન હોય છે. ૧૨૧.

શુક્રસાર.

શ્રતવિજ્ઞાનવિત્તાપત્યસમ્માનભાજશ્ચસૌમ્યાઃ સૌમ્યપ્રેક્ષિણશ્ચક્ષીરપૂર્ણલોચનાઙ્ગમહ-
ર્ષવહુલાઃસ્નિગ્ધવૃત્તસારસમસંહતશ્ચિત્તસ્થિરિદ્વજનાઃપ્રસન્નસ્નિગ્ધવર્ણસ્વરામ્નાજિષ્ણ-
વોમહાસ્ફિજશ્ચશુક્રસારાઃતેલીપિયાઃપિયોપભોગાવલવન્તઃ ॥ ૧૨૨ ॥

જે પુરૂષોને વીર્યસાર હોય છે તે શાન્તજ્ઞાન, ધન તથા નીતિવાળા હોય છે. માની તથા સૌમ્ય હોય છે. સૌમ્યતાથી દેખે છે. તે એવા પ્રસન્ન રહે છે કે બાણે તેના નેત્રામાં દુધજ ભરેલું હોય, તેના દાંત સ્નિગ્ધ, સમ, પુટ, સુંદર હોય છે, વર્ણ નિર્મળ તથા સ્નિગ્ધ હોય છે, સ્વર મધુર તથા ગંભીર હોય છે, નિતંબ બહુજ મોટા હોય છે. અને કાંતિવાળા હોય છે. તે લોક સ્ત્રીઓને બહુજ પ્રિય હોય છે. સ્ત્રીઓને તેની સાથે ભોગ કરવામાં ધણા આનંદ થાય છે. અને તે ધણા બળવાન હોય છે. ૧૨૨.

સત્વસાર.

મુસૈશ્વર્યારોગ્ય વેત્તસમ્માનાપત્યમાજઃ । નિમન્તોમાક્તેમન્તઃકૃતજ્ઞાઃપ્રાજ્ઞાઃશુક્રયો-
મહોત્સાહાદક્ષાધીરાઃસમર વક્રાન્તયોચિનઃત્યક્તવિષાદાઃસુવ્યવસ્થિતાગમ્भीરબુ-
દ્ધિવેત્સઃ । આસારામનેષે ચિનશ્ચસત્વસારાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

જે પુરુષો સત્વસાર હોય છે તે, સુખી, ઐશ્વર્યવાન, નીરાગ ધનવાન, માની, સ્મૃતિ-માન, ભક્તિ, માન, કૃતજ્ઞ, પ્રાણ પવિત્ર, ધણુ ઉત્સાહી, ચતુર, ધીર, રણમાં અત્યંત પરાક્રમથી યુદ્ધ કરનારા, સ્વેદ રક્તિ, સ્થિર, ગંભીર, શુદ્ધિ, તથા ચિત્તવાળા, અને કલ્યાણ-કારી વિષયોમાં શ્રેયિકારી હોય છે. ૧૨૩.

તેષાંસ્વલક્ષણેરેવ જાન્યાભ્ય તાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

આ સર્વ સારોનાં લક્ષણોથી ગુણુ પણ જાણી લેવા જોઈએ, ૧૨૪.

સર્વસાર.

**તત્રસર્વેઃસારૈરુપેતાઃપુરુષાભવન્ત્યતિવલાઃપરંગારવક્ત્રાઃ ક્લેશસહાઃસર્વારંભેષ્વા-
સ્મિનિજાતપ્રત્યયાઃ કલ્યાણાભિનિવેશ્ચિનઃ સ્થિરસમાહિતશરીરાઃસુસમાહિતગતયઃ
સાન્નુનાદક્ષિગ્ધગમ્भीરમહાસ્વરાઃસુસ્તૈશ્ચર્યવિષ્ણોપમોગસમ્માનભાજોમન્દજરસો-
મન્દવિકારાઃપ્રાયસ્તલ્યગુણવિસ્તીણાપત્યાઃચિરજીવિનશ્ચ ॥ ૧૨૫ ॥**

જે પુરુષ સંપૂર્ણ સારોવાળા હોય છે તે અત્યંત બળવાન, અત્યંત ગૌરવવાળા, કલેશ સહેનારા, સર્વ કાર્યોમાં પોતાને સમર્થ જાણુનારા, કલ્યાણકારી વિષયોમાં શ્રેય કરનારા સ્થિર તથા સુંદર શરીરવાળા, સુંદર ગતિવાળા, પ્રતિષ્ઠાનિવાળા, સ્નિગ્ધ તથા ગંભીર મહાસ્વરવાળા, ઐશ્વર્ય, ઐશ્વર્યવાળા, ધનવાન, ભોગવાળા, માની, વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુજ શિથિલ ન થનારા, સ્વદેહ રોગવાળા, પોતાનાજ જેવા ગુણુ વાળા, બહુજ સંતાનવાળા અને દીર્ઘાયુ હોય છે. ૧૨૫,

અતોવિપરોતાસ્ત્વસારાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

એથી જે વિપરીત છે તે અસાર કહેવાય છે. ૧૨૬.

**મધ્યાનામધ્યૈઃસારવિશેષૈર્ગુણવિશેષાન્યાભ્યાતાઃ । શતેસારાણ્યૌપુરુષાણાંબલ-
પ્રમાણવિશેષજ્ઞાનાર્થાનિ ॥ ૧૨૭ ॥**

જે પુરુષોમાં સારોના ગુણુ મધ્યમ હોય તેમને મધ્યમસાર જાણુવા જોઈએ. આ પ્રકારે પુરુષોના બળના પ્રમાણુ વિશેષને જાણુવાને માટે આઠ સાર કહેવામાં આવ્યા. ૧૨૭.

**કયંનુશરીરમાત્રદર્શનાદેવમિષક્યુદયમુપ-
ન્યાહાવલવાનયમહાશ્ચરંત્વાદયમલ્પશરીરત્વાદલ્પબલઈતિ । દૃશ્યન્તેશ્ચલ્પશ્ચરાઃ ।
કુશ્ચાશ્ચૈકે લબન્તઃતત્રપિપીલિકામારહરણવત્સિદ્ધિઃ । અતઃસારતઃપરીક્ષેતશ્ચુ-
ક્તમ્ ॥ ૧૨૮ ॥**

કેવળ શરીરને જોઈને આ સ્તુલ છે એ કારણથી બળવાન હશે, આ કૃશ છે તેથી તે નિર્બળ હશે. આનું મોડું શરીર છે માટે તે બળવાનહશે. આનું નાનું શરીર છે, એથી તે નિર્બળ હશે. આ પ્રકારે વૈષ્ણ મોહિત ન થાય. એને માટે સારથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ એ કહેવામાં આવ્યું કેમકે એવું જાણુાય છે કે કોઈ કોઈ નાના તથા કૃશ શરીરવાળા પશુ બળવાન હોય છે. જેમ કીડી પશુ પોતાના શરીરથી પશુ અધિક ભારનું વહન કરે છે. ૧૨૮.

સમુદાયકારી પરીક્ષા.

સંહનનશ્ચેતિસંહનનસંઘાતઃસંયોજનમિત્યેકોડ્યર્થઃ ॥ ૧૨૯ ॥

સંહનનથી પરીક્ષા કરવી બોધ્યે. તેનું વર્ણન સંહનન, સંઘાત તથા સંયોજન આ એકાર્થ વાચક શબ્દ છે. ૧૨૯.

તન્નસમસુવિભક્તાસ્થિસુવદ્ધસન્ધિસુનિવિષ્ટમાસજોગિતંસુસંહતંશરીરમિત્યુચ્યતે ।
તન્નસુસંહતશરીરાઃ પુરુષાબલવન્તોવિપર્યયેણાલ્પવલાઃખવરાવરમધ્યત્વાત્ સંહન-
નસ્યમધ્યવલાભવન્તિ ॥ ૧૩૦ ॥

તેમાં જે શરીરમાં સંપૂર્ણ અસ્થિ, સમ તથા સારી રીતે વિભક્ત હોય, સાંધા સારી રીતે મજબુત હોય, લોહિ તથા માંસ સારી રીતે ભરેલું હોય એવા શરીરને સુસંહત કહે છે. સુસંહત શરીરવાળા પુરુષો બળવાન હોય છે. એથી વિપરીત સ્વલ્પ બળવાન હોય છે. અને આ લક્ષણોના ન્યુન હોવાથી મધ્યમ બળવાન હોય છે. ૧૩૦.

પ્રમાણથી પરીક્ષા.

પ્રમાણતશ્ચેતિશરીરપ્રમાણંતર્ન્યાસ્વેનાંગુલિપ્રમાણેનોપદેક્ષ્યતે । ઉત્સેધવિસ્તારા-
યામૈર્યથાક્રમમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

પ્રમાણથી પરીક્ષા કરવાનું વર્ણન-આપણી આંગળીઓના પ્રમાણથી શરીરની ઉંચાઈ દીર્ઘતા તથા વિસ્તારનો ક્રમથી ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ૧૩૧.

તન્નપાદૌચત્વારિષ્ટ્ચતુર્દશ્ચાઙ્ગુલાનિ, જંબેત્વષ્ટાદશાંગુલેષોઢશાંગુલિપરિક્ષેપે,
જાનુનીચતુરંગુલેષોઢશાંગુલિપરિક્ષેપે, ત્રિંશદંગુલપરિક્ષેપાવટાદશાંગુલાવૂરુ, વૃષ-
ણૌષઢંગુલદીર્ઘાવષ્ટાંગુલપરિણાહૌ, શેફઃષઢંગુલદીર્ઘપચ્ચાંગુલપરિણાહં, દ્વાદશાંગુ-
લપરિણાહોમગઃ, ષોઢશાંગુલવિસ્તારાકટી, દશાંગુલવસ્તિશ્ચરઃ, દશાંગુલવિસ્તારં-
દ્વાદશાંગુલમુદરં, દશાંગુલવિસ્તિર્ણેદ્વાદશાંગુલાયામેપાશ્વેદ્વાદશાંગુલવિસ્તારંમ્તના-
ન્તરંદ્વચંગુલસ્તનપર્યન્તં, ચતુર્વિંશત્યંગુલવિશાલંદ્વાદશાંગુલોત્સેધમુરઃદ્વચંગુલંહૃદ-
યમ્, અષ્ટાંગુલૌસ્કન્ધૌ, ષઢંગુલાવંસૌ, ષોઢશાંગુલૌચાહુ, પચ્ચદશાંગુલૌપાણી,
હસ્તૌદ્વાદશાંગુલૌ, કક્ષાવષ્ટાંગુલૌ, ત્રિકં દ્વાદશાંગુલોત્સેધમ્, અષ્ટાદશાંગુલોત્સે-
ધપૃષ્ઠં, ચતુરંગુલોત્સેધાદ્વાવિંશત્યંગુલપરિણાહાશિરોધરા, દ્વાદશાંગુલોત્સેધચતુ-
વિંશત્યંગુલપરિણાહમાનનં, પચ્ચાંગુલમાસ્યં, ચિત્તુ કૌષ્ઠકર્ણાક્ષિમધ્યનાસિકાલલા-
ટાનિ, ચતુરંગુલાનિ, ષોઢશાંગુલોત્સેધંદ્વાત્રિંશદંગુલપરિણાહંશિરૈતિપૃથક્ત્વેના-
ક્ષાવચનાનાંમાનમુક્તંકેવલં પુનઃશરીરમંગુલિપર્વાણિચતુરશાંતિસ્તદાયામવિસ્તાર-
સમસમુચ્યતે ॥ ૧૩૨ ॥

તેમાં પગની ઉંચાઈ ચાર આંગળ, વિસ્તાર છ આંગળ, તથા દીર્ઘતા ૧૪ આંગળ માને પીઠીઓ અઠાર આંગળની હોય છે. અને ૧૬ આંગળની તેની ગોળાઈ હોય છે. હૃદય ૪ આંગળના હોય છે, ગોળાઈ ૧૬ આંગળની હોય છે. અંધ ૧૮ આંગળની લાંબી

અને તેની ગોળાઈ ૩૦ આંગળની થાય છે. અંડકોશ ૬ આંગળ લાંબા અને ગોળાઈ ૮ આંગળની હોય છે. લિંગ ૬ આંગળનું લાંબુ અને ૫ આંગળની તેની ગોળાઈ હોય છે. યોનિની ઉંડાઈ ૧૨ આંગળની હોય છે. ક્રોડોનો વિસ્તાર ૧૬ આંગળ, મૂત્ર અસ્તિતો ઉર્ધ્વ ભાગ ૧૦ આંગળનો, પેટ ૧૨ આંગળ લાંબુ અને ૧૦ આંગળ પહોળું હોય છે, સ્તનોનો મધ્ય-ભાગ ૧૨ આંગળનો પહોળો હોય છે, સ્તનોની કિનાર ૨ આંગળની હોય છે. વક્ષઃસ્થળ (છાતી) ૨૪ આંગળ પહોળી તથા ૧૨ આંગળ લાંબી હોય છે. હૃદય ૨ આંગળનું, ખભા આઠ આઠ આંગળના, અને અંશ છ આંગળના હોય છે. ભુજ ૧૬ આંગળનો, પોચો ૧૫ આંગળનો, હાથ બાર બાર આંગળના, કાખ આઠ આઠ આંગળની, ત્રિક (પીઠની નિચે ત્રણ ગાંઠ જે હોય છે તે) બાર આંગળની હોય છે, પીઠ આઠ આંગળ ઉંચી હોય છે. ગરદન ૪ આંગળ ઉંચી તથા ૨૨ આંગળ ગોળ હોય છે. મુખ-અહેરો ૧૨ આંગળ ઉંચો અને ૨૪ આંગળના વિસ્તારવાળો છે, મુખ ૫ આંગળનું, દાઢ, હોઠ, કાન, નેત્રોનો મધ્ય ભાગ, નાસિકા તથા લલાટ આ ચાર ચાર આંગળનાં હોય છે. માથું ૧૬ આંગળ ઉંચું અને ૩૨ આંગળ વિસ્તૃત હોય છે. આ પ્રકારે સંપૂર્ણ અંગોનું જુદું જુદું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું. સર્વ શરીર ૮૪ આંગળનું ઉંચું હોય છે. જે શરીરની લંબાઈ તથા પહોળાઈ બરોબર કીક હોય તે સમ કહેવાય છે. ૧૩૨.

**ત્રાયુર્બલમોજઃસુસ્વમૈશ્વર્યવિત્તમિષ્ટાશ્ચાપરેભાવાભવન્ત્યાયત્તાઃપ્રમાણવતિશ્ચરીરેવિ-
પર્યયસ્તુહીનેઽધિકેવા ॥ ૧૩૩ ॥**

આયુષ્ય, બળ, ઝોજ, સુખ, શૈશ્વર્ય, ધન તથા અન્ય ઇષ્ટ પદાર્થ પ્રમાણવાળાં શરીરમાં હોય છે અને પ્રમાણની ન્યૂનતા તથા અધિકતા હોવામાં આ સર્વ વાતોની વિપરીતતા હોય છે. ૧૩૩.

સાત્મ્ય દ્વારા પરીક્ષા.

**સાત્મ્યતથ્ચેતિ । સાત્મ્યંનામતદ્યત્સાતત્યેનોપયુજ્યમાનમુપશેતેતન્નયેઘૃતક્ષીરતૈલમાં-
સરસસાત્મ્યાઃ સર્વરસસાત્મ્યાશ્ચતેબલવન્તઃક્લેશ્વસહાશ્ચિરજીવિનશ્ચભવન્તિ । રુ-
ક્ષનિત્યાઃપુનરેકરસસાત્મ્યાશ્ચયેતે પ્રાયેણાલ્પબલાશ્ચાક્લેશ્વસહાઅલ્પાયુષોઽલ્પસા-
ધનાશ્ચભવન્તિ ॥ ૧૩૪ ॥**

સાત્મ્યથી પરીક્ષા કરવાનું વર્ણન—જે વસ્તુ હંમેશાં સેવન કરવાથી હિતકર હોય તેને સાત્મ્ય કહે છે. ધી, દુધ, તેલ તથા માંસરસ જે પુરૂષોને સાત્મ્ય હોય છે. અને સંપૂર્ણ રસ જેને સાત્મ્ય હોય છે તે પુરૂષ બળવાન, કલેશનું સહન કરવામાં સમર્થ તથા ચિરંજીવી હોય છે. જે પુરૂષ નિત્ય, રૂક્ષ ભોજન કરે છે અને જેને એકજ રસ સાત્મ્ય હોય છે તે ત્રણે ભાગે સ્વલ્પ બળવાન, કલેશ સહેવામાં અસમર્થ, અલ્પાયુ તથા અલ્પ સાધનવાળા હોય છે. ૧૩૪.

વ્યામિશ્રસાત્મ્યાસ્તુયેતેમધ્યબલાઃપ્રાક્ષ્યાવિમિત્તઃ ॥ ૧૩૫ ॥

જે પુરૂષોને પુર્વોક્ત વસ્તુ મિશ્ર થયેલી સાત્મ્ય હોય છે તે નિમિત્તથી મધ્યમ બળવાન હોય છે. ૧૩૫.

સત્વથી પરીક્ષા.

સત્ત્વતથેતિ । સત્ત્વ વ્યતેમનસ્તચ્છરીરસ્યતન્નકમાત્મયોગાત્ત્રિવિધંબલમેદેનપ્ર-
વરંમધ્યમવરમિતિ । અતશ્ચપ્રવરમધ્યાવરસત્ત્વાશ્ચપુરુષાભવન્તિ । તન્નપ્ર-
સત્ત્વાત્સારેષુપદિષ્ટાઃ સ્વલ્પશરીરાણ્પિ તે નિજાગન્તુનિમિત્તાસુમ તાંજ્વપિ
પીઠાસ્વવ્યગ્રાદૃશ્યન્તેસત્ત્વગુણવૈશેષ્યાત્ ॥ ૧૩૬ ॥

સત્વથી પરીક્ષા કરવાનું વર્ણન—મનને સત્વ કહે છે. આત્માના સંયોગથી મન, શ-
રીરના પ્રેરક રૂપે છે. તે મન બળના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે. જેમકે શ્રેષ્ઠ, મધ્યમ તથા
હીન, એથી શ્રેષ્ઠ સત્વવાળા, મધ્ય સત્વવાળા, તથા હીન સત્વવાળા પુરૂષ થાય છે. તેમાં-
થી શ્રેષ્ઠ સત્વ પુરૂષ થોડા હોય છે. તેનું વર્ણન સાર પરીક્ષામાં આવી ગયું છે, અને શ્રેષ્ઠ
સત્વ પુરૂષ ગમે તો સ્વલ્પ શરીર વાળા પણ હોય પરંતુ તે દોષજ તથા આગન્તુજ મોટી
મોટી પીઠાઓમાં પણ સત્વની વિશેષતાથી વ્યગ્ર થતા નથી. ૧૩૬.

મધ્ય સત્વાદિ પુરૂષ.

મધ્યસત્ત્વાસ્તુપરાનાત્મન્યુપનિધાયસંસ્તમ્ભયન્ત્યાત્મનાત્માનંપરૈર્વાપિસંસ્તમ્ભ્યન્તેહી-
નસત્ત્વાસ્તુનાત્મનાનચપરૈઃસત્ત્વબલંશક્યન્તે ઉપસ્તમ્ભયિતુંમહાશરીરસ્યપૈતે સ્વ-
લ્પાનામપિવેદનાનામસહાદૃશ્યન્તે । પ્રાણિહિત્યશોકલોભમોહમાના રૌદ્રમૈરવદ્વિ-
ષ્ટબીભ્ત્સવિકૃતસંકથાસ્વપિચપશુપુરુષમાંસશોણિતાનિચાવેક્ષ્ય વિષાદવૈવર્ણ્યમ્-
ચ્છૈન્માદમ્રમપ્રપતનાનામન્યતમમાપ્નુવન્ત્યથવામરણમિતિ ॥ ૧૩૭ ॥

મધ્યમ સત્વ પુરૂષ પોતાના બળથી તથા બીજાના બળથી પણ પોતાને સાવ-
ધાન રાખે છે, અને હીન સત્વ પુરૂષ ન આપણા બળથી તેમ ન બીજાના બળથી સાવ-
ધાન રહી શકતા નથી. તેનું શરીર ગમે તો બહુજ મોટું પણ હોય પરંતુ તે થોડી વેદના-
ઓને પણ સહી શકતા નથી. લય, શોક, લોભ, મોહ તથા માનથી હંમેશાં કુબેલાજ
રહે છે. ઉગ્ર, લયંકર, દ્રોષકારક, ખીલત્સ તથા વિકૃત વાતોમાં પણ અને પશુ તથા
પુરૂષોનાં માસ, ડિધિરાદિને જેમનેજ વિષાદ, વિવર્ણતા, મૂર્છા, ઉન્માદ, ભ્રમ તથા પતન
એમાંથી કાઠ ઉપદ્રવને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩૭.

ભોજન શક્તિ દ્વારા પરીક્ષા.

આહારશક્તિતથેતિ । આહારશક્તેરભ્યવહરણશક્ત્યાજરણશક્ત્યાચપરીક્ષ્યબલા-
યુષીહ્યાહારાયત્તે ॥ ૧૩૮ ॥

મનુષ્યની આહારશક્તિની પરીક્ષા કરવાનું વર્ણન—ભોજન કરવાનું સામર્થ્ય, તથા
પચાવવાના સામર્થ્યથી આહારશક્તિની પરીક્ષા કરવી જેમકે ઉગ્ર બળ તથા આયુષ્ય,
ભોજનને આધિન છે. ૧૩૮.

વ્યાયામ શક્તિ દ્વારા પરીક્ષા.

વ્યયામશક્તિતથેતિ । વ્યાયામશક્તિમપિકર્મશક્ત્યાપરીક્ષ્યાકર્મશક્ત્યાહનુમીયતે-
વલં ત્રિવિધમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

વ્યાયામ શક્તિથી પરીક્ષા કરવાનું વર્ણન-કાર્ય કરવાનું વર્ણન, કાર્ય કરવાના સામર્થ્યથી, વ્યાયામ શક્તિની પરીક્ષા કરવી જોઈએ કાર્ય કરવાના સામર્થ્યથીજ ત્રણ પ્રકારના બળનું અનુમાન થાય છે. ૧૩૯.

અવસ્થાથી પરીક્ષા.

વયસ્તથેતિ । કાલપ્રમાણવિશેષાપોક્ષેણીહિશરીરાવસ્થાવયોઽભિધીયતે । તદ્વયો-
યથાવસ્થાનભેદેનત્રિવિધંબાલંમધ્યંજીર્ણમિતિ ॥ ૧૪૦ ॥

અવસ્થાથી પરીક્ષા કરવાનું વર્ણન-કાલના પ્રમાણુ વિશેષ કરતાં જે શરીરની અવસ્થા થાય છે તેને વય કહે છે. સ્થૂલ ભેદથી વય ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. જેવુંકે બાળ, મધ્ય તથા જીર્ણ. ૧૪૦

બાળ અવસ્થા.

ત્રિબાલમપારંપરકધાતુગુણમજાતવ્યજ્જનંસુકુમારમક્લેશસહમસમ્પૂર્ણબલં શ્લેષ્મધાતુ-
પ્રચમાષોઢશવર્ષમ્ । વિદ્યાર્જનધાતુગુણપુનઃપ્રાયેજાનવસ્થિતસત્ત્વમાત્રિશદ્વર્ષમ્-
પદિષ્ટમ્ । મધ્યંપુનઃ સમર્થાગતબલવીર્યપૌરુષપરાક્રમગ્રહણધારણસ્મૃત્ત્વજ્ઞાનવિ-
જ્ઞાનસર્વધાતુગુણં બલસ્થિતમવસ્થિતસત્ત્વમવિશીર્યમાણધાતુગુણં પિત્તધાતુપ્રાય-
માષષ્ટિવર્ષમ્દિષ્ટમ્ । અતઃપરં પરિહીયમાણધાત્વિન્દ્રિયવલપૌરુષપરાક્રમગ્રહણધા-
રણસ્મૃત્ત્વજ્ઞાનવિજ્ઞાનંદ્રશ્યમાનધાતુગુણંવાતધાતુપ્રાયંક્રમેણમજીર્ણમુચ્યતે આવ-
ર્ષશતમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

આં ૧૬ વર્ષ સુધી બાલ્યાવસ્થા રહે છે. આ અવસ્થામાં ધાતુ ગણુ પરિપકવ થતાં નથી. દાઠી વિગેરે પુરુષ ચિન્હ ઉત્પન્ન થતાં નથી, સુકુમારતા હોય છે. કલેશ સહી શકાતો નથી, બળ પૂર્ણ હોતું નથી, અને કફની અધિકતા હોય છે. ૩૦ વર્ષ સુધી ધાતુઓના ગુણુ વિશેષે કરીને વધે છે, અને સત્વની સારી રીતે સ્થિતિ રહે છે. અને મધ્યાવસ્થા ૬૦ વર્ષ સુધી છે. આ અવસ્થામાં બળ, વીર્ય પૌરુષ પરાક્રમ, ગ્રહણ, ધારણ, સ્મરણ, વચન, વિજ્ઞાન તથા સંપૂર્ણ ધાતુઓના ગુણુ સમ હોય છે. અને પિત્તની અધિકતા હોય છે. ચાર પછી ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીર્ણાવસ્થા હોય છે. આ અવસ્થામાં ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ, પુરુષત્વ, પરાક્રમ, ગ્રહણ, સ્મરણ, વચન તથા વિજ્ઞાનની ક્ષીણતા હોય છે. ધાતુઓના ગુણુ, ક્રમથી ન્યુન થઈ જાય છે, અને વાયુની અધિકતા થાય છે. ૧૪૧.

વયઃક્રમથી ઔષધ પ્રયોગ.

વર્ષશતંસ્વલ્લાયુષઃપ્રમાણંવિદ્યમાણે । સન્તિપુનરધિકોનવર્ષશતજીવિનોમનુષ્યાઃ ।
તેષાંવિકૃત્તિવર્જ્યઃપ્રકૃત્યાદિબલવિશેષેરાયુષોલક્ષણતથપ્રમાણપલમ્યવયસક્તિવં-
વિભજેત । એવંપ્રકૃત્યાદીજાંવિકૃતિવર્જ્યાંજાંભવાનાં પ્રવરમધ્યાવરણાપેદ્ય-
લવિશેષંવિભજેત્ । વિત્તિબલમવિધ્યેનતુ દોષબલંત્રેવિચમ્ મીયતે । તતોષૈષ-
જ્યસ્યતીક્ષ્ણમૃદુમધ્યવિભામેનત્રિત્વંવિભજ્યયથાદોષંષૈષજ્યમવચારયેતિ ॥૧૪૨॥

આયુષ્યનું પ્રમાણ ૧૦૦ વર્ષનું છે, પરંતુ આ સમયમાં ઘણું ભાગે મનુષ્યોનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષ કરતાં ઓછું જ હોય છે. તેના વિકારો સિવાય પ્રકૃતિ વિગેરેના બળ વિશેષ દ્વારા તથા લક્ષણોદ્વારા આયુષ્યના પ્રમાણને જાણીને અવસ્થાના ત્રણ ભાગ કરવા. આ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ, મધ્યમ તથા હીન ભેદથી વિકૃતિને બાદ કરતાં પ્રકૃત્યાદિકાના બળ વિશેષનો વિભાગ કરવો, અને વિકારોના ત્રણ પ્રકારના બળથી દોષોના ત્રણ પ્રકારના બળનું અનુમાન કરવું. તે પછી તીક્ષ્ણતા, મૃદુતા તથા મધ્યમતાના ભેદથી ઔષધનો ત્રણ પ્રકારથી વિભાગ કરીને દોષને અનુસાર ઔષધ કરવું. ૧૪૨.

આયુષ્યપ્રમાણજ્ઞાનહેતોઃપુનરિન્દ્રિયેષુજાતિસૂત્રીયેચલક્ષણાન્યુપદેક્ષ્યન્તે ॥૧૪૩॥

આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવાને માટે ઇન્દ્રિય સ્થાનમાં લક્ષણ કહેવામાં આવશે. ૧૪૩.

કાલભેદ.

**કાલઃપુનઃસંવત્સરશ્ચાતુરાવસ્થાંચ । તત્રસંવત્સરોદ્વિધાત્રિધા ષોઢાદ્વાદશધાભય-
શ્ચાતઃ પ્રવિભજ્યતે તત્તત્કાર્યમભિસમીક્ષ્ય ॥ ૧૪૪ ॥**

સંવત્સર તથા રોગીની અવસ્થા કાલ છે સંવત્સર બે પ્રકારથી, ત્રણ પ્રકારથી, છ પ્રકારથી, બાર પ્રકારથી તથા અનેક પ્રકારથી તે તે કાર્યને જોઈને વિભક્ત થાયછે. ૧૪૪.

૫૩ ઋતુ વિભાગ.

તત્રસ્વલ્પતાવત્ષોઢાપ્રવિભજ્યકાર્યમુપદેક્ષ્યતે । એમન્તોગ્રીષ્મો વર્ષાશ્ચેતિશ્ચીતોષ્ણવ-
ર્ષલક્ષણાસ્ત્રયઃઋતુવોભવન્તિ । તેષામન્તરેષ્વિતરેસાધારણલક્ષણાસ્ત્રયઃઋતુવઃપ્રાવૃદ્-
શ્ચરદ્વસન્તાઈતિ । પ્રાવૃદ્ઐતિપ્રથમઃપ્રવૃદ્દેઃકાલસ્તસ્યાનુબન્ધોવર્ષાણ્વમેતેસંશોધનમ-
ધિકૃત્યષડ્વિભજ્યન્તેઋતુવઃ ॥ ૧૪૫ ॥

આ વિભાગોમાંથી અહિં છ પ્રકારથી વિભાગ કરીને કાર્યનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. હેમન્ત, ગ્રીષ્મ, તથા વર્ષા આ ત્રણ ઋતુઓનાં શીત, ગરમ તથા વૃષ્ટિ આ લક્ષણુ છે. આ ઋતુઓની વચમાં પ્રાવૃદ્, શરદ, તથા વસન્ત આ ત્રણ ઋતુ હોય છે. તેમાં વૃષ્ટિના પ્રથમ સમયને પ્રાવૃદ્ કહે છે. તે પછી વર્ષાઋતુ થાયછે. આ પ્રકારથી સંશોધનના વિષયમાં છ ઋતુઓનો વિભાગ કરવામાં આવે છે. ૧૪૫.

**તત્રસાધારણલક્ષણેષ્વૃતુષુવમનાદીનાંપ્રવૃત્તિર્વિધીયતેનિવૃત્તિરિતરેષુ । સાધારણલ-
ક્ષણાહિમન્દશ્ચીતોષ્ણવર્ષત્વાત્સુસ્વતમાશ્ચભવન્ત્યવેકલ્પકાશ્ચશરીરૌષધાનામિતરેષુ-
નરત્યર્થશ્ચીતોષ્ણવર્ષત્વાહુઃસ્વતમાશ્ચભવન્તિવિકલ્પાશ્ચશરીરૌષધાનામ્ ॥૧૪૬॥**

આ ઋતુઓમાં સાધારણુ લક્ષણુવાળી ઋતુઓમાં (પ્રાવૃદ્, શરદ તથા વસન્તમાં) વમન વિગેરે કર્મ કરાવવાં જોઈએ. એ સિવાય બીજી ઋતુઓમાં વમનાદિ કાર્ય ન કરાવવું જોઈએ. કેમકે સાધારણુ લક્ષણુવાળી, ઋતુ, શીત, ગરમ તથા વૃષ્ટિની ન્યુનતાથી અત્યંત સુખદાયી હોય છે. અને આ ઋતુઓમાં શરીર તથા ઔષધીયોમાં અંતર ઉત્પન્ન થતો નથી. પરંતુ તે સિવાય અન્ય શેષ ત્રણ ઋતુ શીત, ઉષ્ણ તથા વૃષ્ટિની અધિકતાથી અત્યંત દુઃખદાયક હોય છે. અને આ ઋતુઓમાં શરીર તથા ઔષધીયોમાં અંતર ઘર્ષ જાય છે. ૧૪૬.

शीतमां संशोधन निषेध.

अतिशीतवाताध्मा-
तमतिदारुणीभूतमवनद्धदोषम् । मेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमन्तेशीतो-
पहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते । तस्मात्तयोः संयोगेसंशोधनमयोगायोपपद्यतेशरी-
रञ्चवातोपद्रवाय ॥ १४७ ॥

हेमन्त ऋतुमां अहुञ् शीत ढोवाने ढीधे शरीर पीडित रहे छे. शीतत्व वायुना वावाथी
अत्यंत दार्शु थर्ध न्य छे. अने दोष अद्ध (रोकार्ध) थर्ध न्य छे. अने संशोधनने माटे
ने गरम औषधियोना व्यवहार करवामां आवे छे ते शीतना योगथी मन्द वीर्य थर्ध
न्य छे. अथी हेमन्त ऋतुमां ने संशोधन आपवामां आवे छे तथी सारी रीते वमन,
विरेयनादि थतां नथी. अने शरीरमां वातञ् रोग उत्पन्न थाय छे. १४७.

ग्रीष्ममां निषेध.

ग्रीष्मेपुनर्भृशोष्णोपहतत्वाच्छरीरम-
स्वोपपन्नंभवति । उष्णवातातपाध्मातमति-
क्षिथिलमत्यन्तप्रविलानंदोषंमेषजंपुनःसंशोधनार्थमुष्णस्वभावमवात्युष्णा-
गम ना
तीक्ष्णतरत्वमापद्यते । तस्मात्तयोःसंयोगेसंशोधनमतियोगायोपपद्यतेशरीरम-
पिपेसातोपद्रवाय ॥ १४८ ॥

ग्रीष्मऋतुमां अहुञ् गरमथी शरीर पिन्न रहे छे. गरम वायु लागवाथी शरीरमां
शिथिलता आवी न्य छे, अने दोष अहुञ् ढीन थर्ध न्य छे, अने संशोधनने माटे ने
उष्ण औषधियोना व्यवहार करवामां आवे छे ते औषधियो अहुञ् उष्णुताना योगथी अति
उष्ण थर्ध न्य छे. अथी ग्रीष्म ऋतुमां ने संशोधन आपवामां आवे छे तथी वमन,
विरेयनादि अहुञ् अधिक थाय छे, अने तृषा लागे छे. १४८.

वर्षामां निषेध.

वर्षासुतुमेघजालावततेगूढार्कचन्द्रतारेधाराकुलेवियतिभूमौपङ्कजलपटलसंवृता-
यामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषुभूतेषुविहतस्वभावेषुचकेवलेष्वौषधग्रामेषुतोयदानुगत-
मारुतसंसर्गोपहतेषुगुरुमृत्चीनिवमनादीनिभवन्ति । गुरुसमुत्थानादिद्वाराणी ।
तस्माद्मनादीनांनिवृत्तिर्विधीयतेवर्षान्तेषुऋतुषुनचेदात्ययिकेकर्म ॥ १४९ ॥

वर्षाऋतुमां आकाशमां वादणांअथी सुर्य, चंद्रमा, तथा नक्षत्रादि आच्छादित थर्ध
न्य छे. ज्जनी धाराअथी आकाश पूर्ण थर्ध न्य छे, ज्जमीन डीउरवाणी थाय छे. अथी
प्राणियोनां शरीर अत्यंत क्लेदवाणां थाय छे अने ज्जवाणा वायुना संसर्गथी औषधि-
योना शुणु नष्ट थर्ध न्य छे. आ ऋतुमां संशोधन आपवाथी वमनादिक धया गौरवथी
थाय छे अने शरीर पणु अहुञ् लारे थर्ध न्य छे अथी हेमन्त, ग्रीष्म तथा वर्षाऋतुमां
ने कांठ पास आवश्यकता न होय तो वमनादिक न कराववां. १४९.

आत्ययिकेषुनःकर्मणिक्कामवृं विकल्पकृत्रिमं गोपधानेनयथं गुणविपरीतेन

प्रतिपत्ति.

प्रतिपत्तिर्नामसयस्तुविकारः यथाप्रतिपत्तव्यस्तस्यतथानुष्ठानज्ञानम् ॥ १५५ ॥

ॐ शोभने ॐ प्रकारे ओणभवो ज्येष्ठे तेने ते प्रकारेथी ओणभवो तेने प्रतिपत्ति कहे छे. १५५

यत्रतुखलुवमनादीनांप्रवृत्तिर्यत्रचनिवृत्तिस्तद्रयासतः सिद्धिषूत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगेतुखलुगुरुलाघवंसंप्रधार्यसम्यग्ध्यवस्येदन्त्यतरानेव्य-
याम् । सन्तिहिव्याधयःशास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमंप्रतिनिर्दिष्टाः । तस्माद्गुरुलाघ-
वंसम्प्रधार्यसम्यग्ध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १५६ ॥

वमनादिकानो न्यां प्रयोग करवो ज्येष्ठे अने न्यां न करवो ज्येष्ठे तेनुं सिद्धि स्था-
नमां विस्तार पूर्वक वर्णन करवामां आवशे. न्यां वमनादिकानी प्रवृत्ति तथा निवृत्तिनां
लक्षण भेदां होय त्यां सारी रीते गुस्ता तथा लघुतानो विचार करीने ज्येष्ठांथी अकनो
निश्चय करवो, कभके शास्त्रोमां सामान्य तथा विशेषथी शोभनी यिकित्सा करवानुं कहुं छे.
अथी गुस्ताधवनो सारी रीते तपास करीने निश्चय करवो अथे कहुं छे. १५६

वमन द्रव्य.

यानितुखलुवमनादिषुभेषजद्रव्याण्युपयोगंगच्छन्तितान्यनुव्याख्यास्यन्ते । तद्य-
था-फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकाण्डिकाकृतवेधनफलानि । जीमूतकेक्ष्वा
कुटजकृतवेधनपत्रपुष्पाणि । आरग्वधवृक्षकमदनस्वादुकण्टकपाठापाटलाशार्ङ्ग-
ष्ठामूर्वासप्तपर्जनक्तमाल-पिचुमर्दपटोलसुषवी-गुडूचीसामबल्कचित्रकद्वीपिशिषु-
लकषायैश्च । मधुमधूककोवेदारकर्दारनीपनिचुल्लिङ्गशृङ्गपुष्पीसदापुष्पीप्र-
त्यक्षपुष्पीकषायैश्चैलाहरेणुप्रियङ्गु-पृथ्वीका-कुस्तुम्बुरुतगरनलदहीवेरतालीशो-
पीरकषायैश्च । इक्षुकाण्डेक्ष्विष्णुवालिकादर्भपोटगलकालकृतकषायैश्च । सुमनाः-
सौमनसायिनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुनर्नवामहासहाशुद्रसहाकषायैश्चशाल्मलि-
शाल्मकभद्रपर्णेलापण्णोपदिकोहालकधन्वनराजादनोपधिभागोपीशृङ्गादिक्तकफि-
ककषायैश्च । पिप्पलीपिप्पलीलचव्याचित्रकशृङ्गवेरसर्षपफाजितक्षीरक्षार-
लवणोदकैश्चयथोपलाभंयथेष्टंवाप्युपसंस्कृत्यवार्तिक्रियाचूर्णावलेहस्त्रेहकषायमांस-
रसयवागूषकाम्बलिकक्षीरोपधेयान्मादन्तद्रव्यांश्चयोगान्विविधाननुविधाययथा
ईवमनार्णवद्रव्यादिधेवद्रव्यनिर्दिष्टकल्पसंग्रहोपमनद्रव्याणांकल्पस्त्वेषां विस्तरेणोत्त-
रकालमुपदेक्ष्यते ॥ १५७ ॥

वमनादिकामां ॐ औषधियोनो उपयोग करवामां आवे छे ते आगण कहेवामां आवे
छे. ॐभके भीठण, कुकडवेल, कडवी तुंअडी, कडवां तुरीयां, धन्द्रणव, तथा जींजी, तरकारी
अओनां इक्ष, कुकडवेल, कडवी तुंअडी, धन्द्रणव तथा गजडी अनां पान तथा पुल, गर-

भाणो, वृक्षक, भींठण, वीकलो, कांडर, काणीपाट, शारंगष्टा, भोरवेव, सात्विन, करंज, कुंडवो
 लींथडो, पटोण, काणीजरी, गणो, कामङ्गण, चित्रक, शतावरी, द्वीपी तथा काणा सरगवानुं
 भूण, अे सर्वनो क्वाथ, जेठीमद, महुडां, कांयनार, सईद कांयनार, कदंभ, समुद्रकूल, घोणां
 टीडारां, शणु, घोणो आकडो, तथा रातो अंधेडो अे सर्वनो क्वाथ, धलायन्वी, वटाण्णा,
 कांग, काणीजरी, धाण्णा, तगर, सुगंधीवाणो, तावीसपत्र, तथा प्स अेअोनो क्वाथ, शेरडी,
 अेअेरो, दर्ल, कास, तथा कालंकृत अेअोना क्वाथ, यमेली, सौमन, सामनी, ढणदर,
 दारुढणदर, वृश्चर, साटोडी, जंगली अडद, जंगली भग, अेअोनो क्वाथ, शेमणो, शादभक,
 शीवणु, रास्ना, पोर्ध, कादरा, धन्वन, रायणु, उपचित्रा, (भूसणी) उपलसरी, सींगाडां,
 तथा कडियां, अे सर्वनो क्वाथ, पीपण, पीपरीभूण, यवक, चित्रक, सुंठ, सरसव, राणडी,
 दूध, आर तथा भीडानुं पाणी, पूर्वोक्त संपूर्ण औषधियोमांथी जे कांर्ध भणी शके अथवा
 जेटवी जेधअे तेटवी औषधियोने लावीने वर्तिकिया, (गोणी) युर्णु, अवलेह, स्नेह, क्वाथ, मांस-
 रस, कांज, दुध, युष, उपध्रय (हुलास) आसव, तथा लाडु विगेरे अनेक योग प्नावीने
 वमन कराववाने योग्य पुङ्गवने यथायोग्य रीते आपवुं जेधअे.—आ प्रकारे संक्षेपथी वमन-
 कारक द्रव्य कडेवाभां आव्यां. कटपस्थानभां तेतो विस्तारपूर्वक वर्णुन करवाभां आवशे. १५७

विरेचन द्रव्य.

विरेचनद्रव्याणितुश्यामात्रिवृच्चतुरंगुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशंखिनीदन्तीद्रवन्ती-
 नांक्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानियथायोगमेतैश्चैवक्षीरमूलत्वक्पत्रफलपुष्पफलैर्वि-
 कल्पात्तद्वैद्येयन्धाश्वगन्धजम्बूक्षीरिणीनोलिनीक्रीतककषायैश्चप्रकीर्योदकी-
 र्य्यामसूरविदलाकम्पिलकविडङ्गगवाक्षीकषायैश्चपीलुप्रियालमृद्रीकाकाश्मर्य्यपरु-
 षकबदरदाडिमामलकहरीतकीविभीतकवृश्चरिपुनर्नवाविदारिगन्धादिकषायैश्चशी-
 धुसुरासौवीरकषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुबलबदरखर्जूरक-
 कन्धुभिश्चदधिदधिमण्डोदम्बिन्द्रिश्चगोमहिष्यजावीनाश्चक्षीरमूत्रैर्यथोपलाभंयथेष्टं-
 वाप्युपसंस्कृत्यवर्तैक्रियाचूर्णावलेहस्नेहकषायमांसरसयूषकाम्बलिक्रयवागूक्षीरो-
 पधेयान्मोदकानन्यांश्चभक्ष्यविकारान्विविधांश्चयोगानभिविधाययथार्हंविरेचनार्हा-
 यदद्याद्विरेचनमितिकल्पसंग्रहोविरेचनद्रव्याणांकल्पस्त्वेषांविस्तरेणोपदेक्ष्यतेउत्तर-
 कालम् ॥ १५८ ॥

विरेचनकारक औषध—काणुं नसेातर, अभलतास, लोधर, महावृक्ष, सप्तला, शंखिनी,
 नेपाणो, ज्मात्रगोटातुं जाड, तथा भूसाडरणी, (भूसणी), अेअोनुं दुध, भूण, छात्र, पत्र,
 पुत्र, तथा इल अे सर्व औषधियो मिश्र करी अथवा जुदी जुदी तथा अजभो, आसनं,
 काकडाशींगी, क्षीरीणी, नीलिनी तथा क्लीतक (जेठीमद) अेअोनो क्वाथ, पूतिकरंज,
 उदकिर्ण (करंजनी जत) काणु नसेातर, कंपीवो, वाचडींग, उद्रवारणुं, अेअोनो क्वाथ,
 पीलु, यारोणी, द्राक्ष, शीयण, इलसा, भोर, दाडिम, आंभणां, हरडे, जेडां, वृश्चर, सा-

टांडी, विद्यारीकंद, विगेरेनो क्वाथ, शीधु, (मद्यविशेष) सुरा (मद्य) सौवीर (मद्य) तुषोदक (अेक प्रकारनी कांठ) भैरेय, भेदक, भदिरा, मधु-महुडां, धान्याम्ल (कांठविशेष) कुवल (अेक प्रकारनुं भोर) भोर, अणुर तथा कर्कन्धु (अेक प्रकारनां भोर) ढडीं, ढडींनी तोर, तथा भडो, गाय, भेंस, अकरी तथा घेटानुं दुध तथा मूत्र पूर्वोक्त औषधिआमांथी न्ने कांठ मणी शक अथवा न्नेटली न्नेछअे ते वडे वर्तीकिया, (गोणी) यूर्धु, आसव, रनेड, अवलेड, क्वाथ मांसरस, युष, यवागु, दूध, तथा भोदक अने णीज अनेक प्रकारना योग अनापीने विरेचनने योग्य पुरषने विरेचनने भाटे आपवा. आ विरेचनकारक औषध संक्षेपमां कथां. तेनुं कल्पस्थानमां विस्तारपूर्वकं वर्णन करवामां आवशे. १५८

आस्थापननुं वर्णन.

आस्थापनेषुतुभूयिष्ठकल्पानिस्युर्द्रव्याणिनामतोविस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसंख्ययानिस्युरतिबहुत्वात् । इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशस्तन्ने इष्टञ्चकेवलं नान्तस्माद्रसतएवतान्यव्याख्यास्यन्ते ॥ १५९ ॥

आस्थापनना द्रव्येती अनेक प्रकारनी कल्पना थाय छे. न्ने नाम लेछ लेछने विस्तार पूर्वकं वर्णन करवामां आवे तो अधिकताने लीधे ते अग्रंभ्य थछ ज्य, अने तंत्रमां अहु विस्तारथी नहि तेम अहु संक्षेपथी नहि तेरी रीते वर्णन करवुं न्नेछअे अने सर्वनुं ज्ञान डोवुं पणु आवश्यक छे. अथी रसने अनुसार तेनुं वर्णन करवामां आवशे. १५९

रसानुसार आस्थापन.

रससंसर्गविकल्पविस्तारोत्प्रेषामपरिसंख्येयः सद्येतासां सानामंशांशबलविकल्पातिबहुत्वात्तस्माद्रव्याणाञ्चैकदेशमुदाहरणार्थरसेष्वनुविभज्यरसैकैकदेशेनचनमलक्षणार्थञ्चषडास्थापनस्कन्धारसतोऽनुविभज्यव्याख्यास्यन्ते । यत्तुषड्विधमास्थापनमाचक्षतेभिषजस्तदुलभतरंसंस्पृशसभूयिष्ठत्वाद्रव्याणाम् । तस्मान्मधुराणिमधुरप्रायाणिमधुरप्रभावाणिमधुरप्रभावप्रायाण्यपिचमधुरस्कन्धेमधुराण्येवकृत्वोपदेक्ष्यन्तेतथेतराणिद्रव्याण्यपि ॥ तद्यथा- जीवकर्षभकौजीवन्तीवीरातामलकीकाकोलीक्षोरकाकोलीमृद्रपर्णीमाषपर्णीशालपर्णीपृश्निपर्ण्यसनपर्णीमेदामहामेदाकर्कटश्रृङ्गीश्रृङ्गाटिकाछिन्नरुहाच्छत्रातिच्छत्राश्रावणीमहाश्रावणीअलम्बुषासहदेवाविश्वदेवाशुक्लाक्षीरशुक्लाबलातेबलाविदारी, क्षीरविदारी, द्रसहामहासहाक्रष्यगन्धाश्वगन्धापयस्याश्चीरपुनर्नवाहतीकण्टकारिकैरण्डमोरदश्वदंष्ट्रासंहर्षावतावरांचतुष्पादकपुष्पीयष्टिमधुमलिकामृद्राकाखर्जूरपरुषकात्मरसांस्करवाजकशेरुकाराजकशेरुकाकालकृतककाश्मर्यशीतपाक्योदनपाकीतालस्वर्णमस्तकेस्त्रिभुवालिकादर्भकुक्कुटकाशालिशुन्द्रोत्कटकशरकराजसबकर्ष्यमोक्तासुधाभा- रद्राभावनत्रयभीरुपत्राहंसपदं काकनासा लिंगाक्षीसीरबलं ज्येष्ठलीणोप-

હીમવદ્દાંસોમવહ્નિતિ । ધ્યામેઽપિઠાપાપ્ત્વેણાશ્મધુરવર્ગપરિસંહયાતાનામૌ-
 પથદ્રવ્યાણાંછેદ્યાનિસ્વપ્દ્વચ્છેદયિત્વામેદ્યાનિચાણુશ્ચોમેદયિત્વામક્ષાલ્યપાનીયેન-
 મુમક્ષાલિતાયાંસ્થાલ્યાંસમવાપ્યપયસાઅદ્વાદકેનાભ્યાપેચ્યસાધયેદર્વ્યાસતત-
 પથદ્વયન્તદુપયુક્તંભૂવિષ્ટેઽમ્ભસિગતરસેષ્વૌષધેષુપયસિચાનુપદગ્ધેસ્થાલીમુપહૃત્ય-
 પરિસ્તુતંપૂતંપયઃસુસ્ત્રોષ્ણઘૃતૈલવસામજ્જાલવળફાણિતોપહિતંવાસ્તિવાતવિકારિજે-
 વિધિશ્ચોવિધિવદ્દયાત્ । શ્રીતન્તુમધુસર્પિર્ભ્યામુપસંસૃજ્યપિત્તવિકારિજેદદ્યાદિતિમ-
 ધુરસ્કન્ધઃ ॥ ૧૬૦ ॥

મિશ્ર થયેલા રસોના અંશાંશ, બળ, ભેદના બહુજ અધિક હોવાને લીધે રસોના સંસ-
 ર્ગના વિકલ્પનો વિસ્તાર અસંખ્યતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એથી ઉદાહરણને નિમિત્તે રસોના
 એકદેશથી, દ્રવ્યોના એક એક દેશના વિભાગ કરીને નામ તથા લક્ષણ જાણવાને માટે છ
 આસ્થાપન રકંઘ રસોને અનુસાર વિભાગ કરીને વર્ણન કરવામાં આવશે. વૈદ્યલોક જે છ
 પ્રકારનું આસ્થાપન કરે છે એ બહુજ દુર્લભ છે, કેમકે ઘણેભાગે સર્વ દ્રવ્યોમાં અનેક
 રસ મળેલા હોય છે. એથી મધુર રકંઘમાં મધુર, ઘણેભાગે મધુર પ્રભાવ તથા ઘણેભાગે
 મધુર પ્રભાવવાળાં, દ્રવ્ય, મધુરજ માત્રીને ઉપદેશ કરવામાં આવશે. આ પ્રકારે
 અન્ય રકંઘોમાં પણ જાણવું જોઈએ, જેમકે જીવક, રૂપલક, જીવન્તી, (મીઠી
 ખરખોડી-ડોડી) કાકાલી, ક્ષીરકકાલી, જંગલી અડદ, જંગલી મગ, સાલ્વણ, પીઠવન અસન-
 પર્ણિ, મેદા, મહામેદા, (શતાવરી) કાકડાશીંગી, શંઘોડાં, ગજો, છત્રા, અતિછત્રા (તૃણ વિશેષ)
 ગોરખમુડી (ખોડીઓકલાર) મોટી ગોરખમુડી, અલંબુષા, ખપાટ (કાંસકી) વિશ્વદેવા,
 શુક્રા, ક્ષીરશુક્રા, બલા, અતિબલા, વિદારીકંદ, ક્ષીરવિદારીકંદ, ક્ષુદ્રસહા, જંગલી અડદ,
 રૂપગંઘ (વિદારીકંદ) આસન, સુરજમુખી છોડ, વૃશ્ચીર, સાટોડી, ઉભી ભોંયરીંગણી, જેડી
 ભોંયરીંગણી, એરંડો, મોરટ, ગોખરૂં, સંહર્ષાં, શતાવરી, સવા, મહુડાંનાં પુલ, જેડીમદ,
 મોરવેલ, દ્રાક્ષ, ખજુર, ફાલસાં, કઉચાં, કમલખીજ, કશેરૂં, મૂળાકૃળી, કાલકંત, સીવણ,
 શીતપાકી, ઉદનપાકી, તાડ, ખજુરી, શેરડી, કાસડો, દર્ભ, કુશ, કાશ, શાલિધાન્ય, ગુન્દ-
 ખડ, પાન બાજરીયાનું મૂળ; રાજક્ષવક, મોટી શતાવરી, વનનો કપાસ, ખીરાવનના અ-
 ણીરૂપત્રી, હંસપદ્મી, કાકજંઘા, કુલિંગા, ક્ષીરવિદારી, કપોતવહ્ની, ગોપવહ્ની, (સારિવા),
 મધુવહ્ની, તથા સોમલતા આ ઔષધ તથા મધુર વર્ગમાં કહેલાં આ પ્રકારનાં અન્ય ઔ-
 ષધો લઈને તેમાંથી જે કાષવાને યોગ્ય હોય તેના નાના નાના ટુકડા કાપીને, અને જે
 ખાંડવાને યોગ્ય હોય તેને ખાંડીને ઘોવા, પછી ઘોયેલા પાત્રમાં રાખીને અર્ધું દૂધ મેળવેલું
 પાણી તે ઉપર રેડવું, પછી યથાયોગ્ય વધારે પાણી રેડીને તેને કડકીથી હલાવતા જવું, ન્યારે
 ઔષધિયોનો રસ નીકળીને જળમાં આવી જાય ત્યારે ઉતારીને ગાળી લેવું. પછી
 તેને કાંઈક ગરમ ગરમ ક્વાથમાં ઘી, તેલ, ચરખી, મજ્જા, મીઠું, તથા રાખ મેળવીને વાત-
 રાગીને વિધિપૂર્વક અસ્તિ આપવી અને જે પિત્તરાગીને આપવું હોય તે ક્વાથને શીતલ
 કરીને તેમાં ઘી તથા મદ મેળવીને અસ્તિ આપવી. ઇતિ મધુર રકન્ધ. ૧૬૦

अम्ल रक्तं.

आम्रात्रातकलकुचकरपर्दवृक्षाम्लाम्लवेतस वलवदरदाडेममा लुङ्गकण्डाराम-
 लकनन्दीतकलालतिकाशीतदन्तशठैरावतकोषाम्रधन्वनानां फलानि पत्राणिचा-
 श्मन्तकचाङ्गेरीणां चतुर्विधानां चाम्लिकानां द्वयोः कोलयोर्द्वयोश्चामथुष्कयोर्द्वयोश्चथु-
 ष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययोश्चासवद्रज्याणे च सुरासौवीर पोदकमेरेपमेदकनादेस-
 मधुशीधुशक्तिदधिदधिमण्डोदधिद्वान्याम्लादीन्येषामेवंविधानाश्चान्येषाश्चाम्ल-
 वर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि ~~एतानि च~~ यित्वा ~~एतानि च~~ शुभोभेद-
 यित्वा द्रवैः स्थितान्यवसिच्यसाधयित्वापसंस्कृत्यथ ~~एतानि च~~ लवणसाम्भ्रज्जालवणफा-
 णितोपहितंसुखोष्णं बस्तिवातविकारिणे विधिवद्द्यादित्यम्लस्कंधः ॥ १६१ ॥

आंभो, जंगली आंभो, क्षुद्र इणुस, करमदां, डाकम, अमलवेत, अंते प्रकारनां भोर,
 दाडिम, भीजरे, कंडिर, आमणां, नन्दितक, आमली, नानीगुंठी, लांशुंठी, (नारंगी)
 मंतरां, काशात्र, धन्वन, ऐंभोनां इण, तथा पान, पाटीलुण्ठी आर प्रकारनी, आमली
 ये प्रकारनी, ये प्रकारनां भोर, सुषी आमली ऐ सर्वनां पान, आसव, सुरा, सौवीर,
 तुषोदक, मेरेये, मेदक, मदिरा, मधु, शीधु, सुकत, दही, दहीनी तोर, मठो तथा धान्याम्भ,
 आ औषध तथा अन्य अम्ल वर्गमां कृष्णां होय ते औषधाने लघने नै कापला योज्य
 होय तेने कापीने अने नै भांडवा योज्य होय तेने भांडीने द्रव वस्तुओने तेमां भेणवीने उपर
 प्रभाषे क्वाथ करीने कांछक गरम क्वाथमां तेल, यरणी, मज्जण, लवणु, तथा राष्य भेण-
 वीने वातरोगीने विधीपूर्वक अस्ति आपवी, छति अम्ल रक्तं. १६१.

लवण रक्तं.

सैन्धवसौवर्षलकालविडपाक्यानूपकूप्यवालकल लकसाष्टद्रोमकौद्रिदौषरपा-
 टेयकपांशजानीति एवंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि तानि अ-
 म्लोपहितानि उष्णोदकोपहितानि वास्नेहवन्ति सुखोष्णं वास्ते वातविकारिणे विधि-
 शो विधिवद्द्यादितिलवणस्कन्धः ॥ १६२ ॥

सीधव, संयर, काणुं मीकुं, भीडलवणु, आनूप, दूप्य, आलक, ऐत्रमूलक, सामुद्र,
 रोमक, उदिलद, औषर, पाटेयक, पांशुज, आ सर्व लक्षणु तथा लवणु वर्गमां कहेली अन्य
 औषधियोने लघने पाटा तथा गरम जणमां भेणवीने तेमां तेल विगरे स्नेह भेणवीने
 वातरोगीने विधिपूर्वक कांछक गरम गरम अस्ति आपवी. छति लवणु रक्तं. १६२.

कटुक रक्तं.

पिप्लीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलां चव्यचित्रकं ~~इवेरमरिचाज~~ मोदारिकविडङ्ग-
 स्तुम्बुरुपीलुतेजोवत्येलाकुष्ठमल्लतकास्थिर्हिगुकिलिम लकसर्षप-लथुन-कर-
 आसिग्रुकमधुरासिग्रुक लर ~~आभुस्तृणसुमत्सुरस-कुठेरक-काण्डां~~ लमाल-

કર્ણાસક્ષવકફણિજ્જકક્ષારમૂત્રાપિત્તાનામેષામેવંવિધાનાશ્ચાન્યેષાંકટુકવર્ગપરિ-
સંખ્યાતાનામૌષધદ્રવ્યાણાંછેદ્યાનિસ્વળ્ડશ્શ્છેદયિત્વામેદ્યાનિચાણુશ્ચોમેદયિત્વા-
ગોમૂત્રેણસ ~~સાદ્ય~~ ચેત્વોપસંસ્કૃત્યયથાવન્મધુતૈલલવણોપહિતંસુસ્વોષ્ણંવસ્તિ શ્લેષ્મવિ-
કારિણેવિધિ ~~વિધિ~~વદ્દ્યાત્, ~~વિધિ~~ ~~વિધિ~~કસ્કન્ધઃ ॥ ૧૬૩ ॥

પીંપળ, પીંપળીમૂળ, ગળપીંપળ, ચવક, ચિત્રક, સુકંઠ, મરી, અન્મો, વાવડીંગ, ધાણા,
ખીલૂ, તેજબલ, નાની ઇલાયચી, કુક (ઉપલેટ) ભિલામાં, હીંગ, દેવદાર, મૂળા, સરસવ, લહસણુ,
કરંજ, કાળો સરગવો, મીઠો સરગવો, ખોરાસાની અન્મો, ભૂતણુ, સુમુખ (તુલસી વિશેષ)
સુરસ, કુકરંક, કાંડિર, કાલમાલક, પર્ણાસ, નાક છીંકણી, મરવો, ક્ષાર, મૂત્ર, તથા પિત્ત, એ
તથા કટુવર્ગમાં કહેલી અન્ય ઔષધિયોને લધને જે કાપવાને યોગ્ય હોય તેના નાના નાના
કડકા કરીને અને ખાંડવાને યોગ્ય હોય તેને ખાંડીને ગોમૂત્રમાં ક્વાથ કરીને તેને ગાળી
લધને કાંઈક ગરમ ક્વાથમાં તેલ, મીઠું તથા મદ મેળવીને કફના રોગીને વિધિ પૂર્વક
અસ્તિ આપવી. ઇતિ કટુ સ્કંધ. ૧૬૩.

તિક્ત સ્કંધ.

ચન્દનનલદ-તમાલનક્તમાલનિમ્બતુમ્બુરુકુટજહરિદ્રાદારુહરિદ્રામુસ્તમૂર્વાકિરાત-
તિક્તકકટુરોહિણીત્રાયમાણાકરવીરકે-કકાટંલુકવૃષમળ-કર્ણીકર્કોટકવાર્તા-
કુર્કશકાકમાષીકારવેલ્લકાકોદુમ્બરિકાસુષવ્યતિવિષાપટોલકુળકપાઠાગુહ-
ષીવેત્રાગ્રવેતસવિકંકતવકુલસોમવલ્કસપ્તપર્ણસુમનોડર્કાવલ્ગુજવચાતગરાગુરુબા-
લકોશીરાણામ્ ॥ ૧૬૪ ॥

૧૬૪ ॥

ચંદન, ખસ, અમલતાસ, કરંજ, ખાટાં ગોળ લીંબુ, કડવી તુબડી, કટુ, હળદર, દારૂ
હળદર, નાગરમોથ, મોરવેલ, કરીયાતુ, કડો, ત્રાયમાણુ, કરેણુ, કેવુક (કેઉઓસાગ) કારેલાં,
અરકુસો, મજ્જક, કંકોડાં, વંતાક, કમલકાકડી, મકાઈ, કારેલાં (નાનાં) કટુમર, કાળીજીરી,
અતિવીષ, પટોલપત્ર, પરવળ, કાળીપાટ, ગળો, નેતરનો અગ્રભાગ, નેતર, વીકલો, ખોળસ-
ળી, કાયકળ, સાત્વન, ચમેત્રી, આકડો, આવંચી, વળ, તગર, અગર, સુગંધીવાળો, તથા
ખસ આ તથા ખીજ આ પ્રકારની તિક્ત વર્ગમાં કહેલી ઔષધિયોને લધને જે કાપવા
યોગ્ય હોય તેને કાપીને અને જે ખાંડવાયોગ્ય હોય તેને ખાંડીને, ક્વાથ કરીને ગાળી લેવો
પછી કાંઈક ગરમ ક્વાથમાં મદ, તેલ તથા મીઠું મેળવીને કફના રોગીને વિધિ પૂર્વક અસ્તિ
આપવી અને કંડા ક્વાથમાં મદ તથા ઘી મેળવીને પિત્તના રોગીને અસ્તિ આપવી. ઇતિ
તિક્ત સ્કંધ. ૧૬૪.

उपाय स्कंध.

मियङ्गवनन्ताघ्रास्थयम्बष्ठकीकद्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपट्टापट्टकेश-
 रजम्बाघ्नपुष्पवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभ्रूतकाश्मन्तकाशेरीषशिंपासोमबल्क
 तिन्दुजापेयालवदरखदिरस्सप्तपर्णश्वकर्णस्यन्दवार्जुनासनारिमेदैलवाङ्कपरिपे-
 लवकदम्बशल्लकीजिङ्गिनीकाशकशेरुकाराजकशेरुकाकटूफलवंशपट्टाकाशोकशा-
 लधवसर्जभूर्जशणपुष्पीशमीलाहंरुद्रकतुङ्गाजकर्णाश्वकर्णस्फुर्जकबिभांतकमी
 कपुष्करबीजबिसमृणाल-तालखर्जूरतरुणीनामेषामेवंविधानाश्चान्येषांकाषाय-
 वर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणांछेद्यानेखण्डरुद्धेदयित्वामेद्यानिचाणुशोभेद-
 यित्वाप्रक्षाल्यपानीयेनसहसाप्रित्वाप्रस्कृत्यथावन्मधुतैललवणोपहितंमुखो-
 ष्णंबस्तिश्लेष्मविकारिणेदद्यादिति । शीतन्तुमधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्यपित्तविकारि-
 णेदद्यादितिकाषायस्कन्धः ॥ १६५ ॥

कांग, ज्वासा, डेरीनी गोटली, पाटला, सारिवा, लोधर, मोयसर, वाराहीकंद, धाव-
 डीनां पुल, पन्नक, पन्नकेशर, लंशु, आंभानी छाल, सरसडियो, वड, पारसपीप्लो, उमरडो
 पीपर, बिलामां, भाटी लुण्ठी, सरसडियो, शिंपा, (सीसम) सङ्घे काथो, टीअर, यारोणी,
 मोर, काथो, सात्विन, अणुन, यंदन, मित्रोडरमो, डेवडीमोथ, कदंभ, शल्लकी, मञ्जक,
 काश, कशेरु, मोटुं कशेरु, कायङ्ग, वांस, पन्नक, (कमण) आसोपात्रव, शाणना योष्पा, धव,
 लोन्पत्र, शणु, रामडो, नानी पीलुडी, घोणो डामर, मोटोगज, टीअर, अडेडां, कायङ्ग, कमलगट्टा,
 कमणनी जड, कमणनी हांडी, ताड, अणुर, तथा गुलाय तथा आ प्रकारनी कषायवर्गमां
 कहेली अन्य औषधियोने लघने जे कापवा योग्य होय तेना नाना नाना कटका करीने
 अने आंडवा योग्य होय तेने आंडी पाण्णीथी घोघ नांभी क्वाथ अनाचीने गाणी लेवे।
 पथी कांछक गरम क्वाथमां मद्, तेज तथा मिहुं मेणवीने कङ्कना रोगीने विधि पूर्वक अस्ति
 आपवी अने कंडा क्वाथमां मद् तथा घी मेणवीने पित्तना रोगीने अस्ति आपवी. धति
 उपाय स्कंध. १६५.

॥ तत्र श्लोकाः ॥

षड्वर्गाःपरिसंख्यातायप्टेरस भेदतः । आस्थापनमभिप्रेत्यतान् विद्यात्सार्व-
 यौगिकान् ॥ १६६ ॥ सर्वतोद्दिप्रणिहिताःसर्वरोगेषुजानता । सवान्रोग-
 न्नियच्छन्तियेभ्यआस्थापनंहितम् ॥ १६७ ॥

तेमां आ श्लोक छे. रसेना लेहने अनुसार आस्थापनने माटे, आजे छ वर्ग कहे-
 वामां आव्या अने सर्व योगाने माटे लणुवा नेछअ. १६६. जे रोगियोने आस्थापन
 हितकर छे तेने संपूर्ण रोगोना शुद्धिमान वैद्ये आना प्रयोग करीने हूर करवा. इमके आ
 स्थापन साध्य सर्व रोगोने भटाडी शक छे. १६७.

येषंयेषांमन्त्रान्त्यर्येयेनपरिकीर्त्तिताः । द्रव्यवंगाविकाराणांतेषांतेपिकोपकाः १६८

જે જે રોગોને દુર કરવાને જે જે વર્ગ કહ્યા નથી તે તે રોગોને તે તે દ્રવ્ય વર્ગ દ્વાપિત કરે છે. ૧૬૮.

इत्येतेषढास्थापनस्कन्धारसतोऽनुविभज्यव्याख्याताः । तेभ्योभिषग्बुद्धिमान्प-
रसंख्यातमपियद्व्यययापिषंमन्येततत्पर्यायेत् । यद्यच्चानुक्तमपिया गिकंवाम-
न्येततद्दद्यात् । वर्गमपेवोणत्पसंयुज्जेरवेत् अनकेनवात्किंप्रमाणीकृत्य ।
पञ्चरात्रमेवभिष्कुस्यबीजमिवकर्षकस्यसूत्रंबुद्धिमतामल्पमपि अनल्पज्ञानायभव-
ति ॥ १६९ ॥

આ પ્રકારે આ છ આસ્થાપન, સ્કંધ, રસને અનુસાર વિભાગ કરીને કહેવામાં આળ્યા છે. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે આ વર્ગોમાંથી જે ઔષધને અયોગ્ય સમજે તેનો ત્યાગ કરવો અને આ વર્ગોમાં નહીં કહેલાં હોય પણ જે ઔષધ યોગ્ય સમજવામાં આવે તેને મેળવી લેવાં. યુક્તિ પૂર્વક એક વર્ગની સાથે એક અથવા અનેક વર્ગ પણ મેળવવા. જેમકે બિષ્કુક દૂરવા માત્રથીજ અનેક કાર્યને સિદ્ધ કરે છે અને જેમ ખેડુતો એક ખીજવડે અનેક ખીજ ઉત્પન્ન કરે છે એ પ્રકારે બુદ્ધિમાન લોક નાના સૂત્રથી પણ અધિક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૬૯.

तस्मान्बुद्धिमतामूहापोहवितकांमन्द... यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः ॥१७०॥

એથી બુદ્ધિમાને તો ઉહાપોહ, વિકર્ક કરવા નેષ્ટએ, અને મંદ બુદ્ધિવાળાએ તો જે રીતે કહેલું છે તેજ રીતે કાર્ય કરવું સાઈ છે. ૧૭૦.

यथोक्तंहिमार्गमनुगच्छन्भिषक्संसाधयतिवाकार्य्यमंतिमहस्वादनतिहस्वत्वाद्दु-
दाहरणस्येति ॥ १७१ ॥

જેવી રીતે કહ્યું છે તે અનુસાર કાર્ય કરનાર વૈદ્ય કદી કાર્યને સિદ્ધ કરે છે અને કદી કાર્યને અગાડી નાંખે છે કેમકે ઉદાહરણ બહુજ વિસ્તાર તથા બહુજ સંક્ષેપથી કહી શકાતાં નથી. ૧૭૧.

अतःपरमनुवासनद्रव्याणिअनुव्याख्यास्यन्ते । अनुवासनन्तु स्नेहएव । स्नेह-
स्त्राद्विधः । स्थावरोजङ्गमात्मकश्चतत्रस्थावरात्मकःस्नेहःतैलमतैलञ्च । तत्रतै-
लमेव त्वोपदिश्यतेसर्वतस्तैलप्रधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तुवसामञ्जासर्पिरिति ॥
१७२ ॥

એ ઉપરાંત અનુવાસન અસ્તિનાં દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. સ્નેહઅસ્તિને અનુવાસન કહે છે. સ્નેહ એ પ્રકારના હોય છે, સ્થાવરથી ઉત્પન્ન થએલ તથા જંગમથી ઉત્પન્ન થએલ. સ્થાવર વસ્તુઓથી ઉત્પન્ન થએલ સ્નેહ, તેલ તથા તેલથી બુદાં પણ હોય છે પરંતુ તેલ કહીનેજ તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. કેમકે તેલજ સર્વમાં પ્રધાન છે, અને જંગમ દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થએલ સ્નેહ, ચરખી, મળળ તથા શી છે. ૧૭૨.

शिरोविरेचन द्रव्य.

तेषां तैलवसामज्जासर्पिषांतुयथापूर्वश्रेष्ठम् । वातश्लेष्मविकारपुत्रवासनीये-
यथोक्तं पित्तविकारेषु सर्षपवसर्वेषु योगमायान्तिसंस्कारविधिविशेषादिति ॥ १७३ ॥
शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनः अपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्गशिग्रुशिरीष-कुस्तुम्बुरु-
बिल्वाजाज्याजमोदावार्ताक्रीपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि च । सुमुखसुरसकुठेरकग-
ण्डीरककालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकारेण्डुङ्गवेरमूलकलशुनतकरांसर्ष-
पत्राणि च । अर्कालककण्ठनागदन्तीवचाभार्गीश्वेताज्योतिष्मतोगवाक्षीगण्डीरा-
वाक्पुष्पीवृश्चिकालीवयस्थातविचालानि च । हरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशुनकन्दा-
श्रलोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि च । देवदार्वगुरुसरलशल्लकोजिङ्गिन्यसनर्हि-
गुनिर्यासाश्रतेजोवराङ्गेगुदीशोभाञ्जनब्रह्मीकण्टकारिकात्वगिति । शिरोविरेचन-
सप्तविधं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यासत्वगाश्रयभेदात् ॥ १७४ ॥

शिरोविरेचननी वस्तुभ्यो-अंधेडो, पीपर, मरी, वावडींग, शरगवो, सरसव, टीअडे,
पीली, सडेद ७३, अजभोद, वंताक, मोटी धलाययी, नानी धलाययी, तथा रेणुकपीण,
सुमुष्म, सुरस, कुठेरक, गंडीर, कालमालक, पर्णास, नाकडीं कण्ठी, मरुओ, ङणदर, आदु,
मूणाना कंद, लसन, अरणी, सरसव येनां पान तथा आकडो, कडो, नागदमणु, वज्र-
भारंगी, सडेद नसोतर, मालकांकण्ठी, ध्रुवरणुं, कंडीर, पुष्पी, वृश्चिकाली, आहली, (भरमी)
तथा अतिविष, येओनां मूण, ङणदर, आदु, मूणा तथा लसणु येओनां कंद, लोधर,
मीढण, सात्विन, त्रीशु तथा आकडो येनां कुल, देवदार, अगर, सरल, साल, मण्ड, वि-
जयसार तथा डींग येओनो गुंदर, तेजभल, तज, गुंदी, घोणा सरगवो, अंने बोयरीगण्ठी,
येमनी छाल; इण, पान, मूण, कंद, प्रुल, गुंदर तथा छाल आ आश्रयोना भेदथी शिरो-
विरेचन सात प्रकारना थाय छे. १७४.

लक्षणकटुतिक्तकषायानि च इन्द्रियोपशयानितथापराण्यनुक्तान्यपि द्रव्याणियथायो-
गविहितानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यन्ते इति ॥ १७५ ॥

इन्द्रियोने छिनदर, आडे, कडवुं, तिषुं, तथा कषाय अने नडीं कडेली अन्य वस्तु
पणु शिरोविरेचनमां युक्तिपूर्वक उपयोग करवानो उपदेश करवामां आवे छे. १७५.

अध्यायनुं संक्षिप्तं वर्णनं.

तत्र श्लोकाः ।

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षाकारणञ्च यत् । अध्येयाध्यापनविधिः सम्भाषावि-
धिरेव च ॥ १७६ ॥ षड्भिर्न्यूनानि पञ्चासद्वादशाथपदानि च । पदानैदं च च-
त्वारिंशत्पदानि तत्त्वतः ॥ १७७ ॥ सम्प्रश्नश्च परीक्षादेर्ननुकोपनादिषु । भि-
ज्जतीये रोगाणां विज्ञानसम्प्रदर्शितः ॥ १७८ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. આચાર્ય તથા શિષ્યનાં લક્ષણ, પરીક્ષા, કારણ, અધ્યયન, તથા અધ્યાપનની વિધિ, સંભાષણની વિધિ, (૧૭૬) વાદ કરવાને માટે સુવાણીશ તથા આર શ-
બ્દોના અર્થ, પદ, અને કારણ વિગેરે અન્ય દશ પદ, (૧૭૭) વમનાદિકામાં પરીક્ષાદિના ૬
પ્રશ્ન આ સર્વ વિષય આલિષ્ઠિજિતીય નામના અધ્યાયમાં ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યા છે.

અનુવાસન દ્રવ્ય.

बहुविधामंदमुक्तमर्थजातंब विधवाक्यविचित्रमर्थजातम् । बहुविधशुभशब्दस-
न्वियुक्तंबहुविधवादनिसूदनंपरेषाम् ॥ १७९ ॥

અનેક પ્રકારના વિચિત્ર વાક્યો સહિત અનેક પ્રકારના શુભ શબ્દોથી યુક્ત અનેક
પ્રકારના આ અર્થ સમૂહ કહ્યા છે. એથી પ્રતિવાદિયોના અનેક પ્રકારના વાદનું ખંડન
થાય છે.

इमामतिंबहुविधहेतुसंश्रयांवेजि चान्परमतवादसूदनीम् । निलीयतेपरवचनाव-
मर्दनेनशक्यतेपरवचनैश्चमर्दितुम् ॥ १८० ॥

પ્રતિવાદિયોના વાદનું ખંડન કરનાર અનેક પ્રકારના હેતુઓથી યુક્ત આ યુક્તિના જ-
ણનારા પ્રતિવાદિયોને જીતે છે, અને પ્રતિવાદી લોક તેને જીતી શકતા નથી.

दोषादीनांतुभावानांसर्वेषामेवहेतुना । मानात्समस्तमानानिनिरुक्तानिविभागश्चः

દોષાદિ સંપૂર્ણ પદાર્થોના હેતુપૂર્વક માનથી સંપૂર્ણ માન (પરિમાણ) વિભાગ કરીને
કહેવામાં આવ્યા છે. ૧૮૧.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रोचरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थानं समाप्तम् ॥

ઇતિ વિમાનસ્થાન સમાપ્ત થયો.

શારીરસ્થાનમ્.

પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

અથાતઃકતિધાપુરુષીયંવ્યાખ્યાસ્યામઙ્ગિહસ્માહભગવાનાત્રેયઃ ।

હવે અમે કતિધાપુરુષીય શારીરની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એ પ્રકારે ભગવાન આ-
યજ્ઞ કહેવા લાગ્યા.

અગ્નિવેશ ઉવાચ.

કતિધાપુરુષોધીમન્ ધાતુભેદેનભિદ્યતે । પુરુષઃકારણંકસ્માત્પ્રભવઃપુરુષસ્યકઃ । ૧ ।
કિમજ્ઞોઽજ્ઞઃસનિત્યઃકિંકિમનિત્યોનિદર્શિતઃ । પ્રકૃતિઃકાવિકારાઃકૈકિલિંકુપુરુ-
ષસ્યચ ॥ ૨ ॥

અગ્નિવેશ એલ્યા, હે ધીમન્ । પુરુષ ધાતુઓના ભેદથી કયા પ્રકારથી લિન્ન હોય
છે ? પુરુષ શાનું કારણ છે ? પુરુષની ઉત્પત્તિ શું છે ? પુરુષ જ્ઞાનવાન છે અથવા અજ્ઞાની છે
નિત્ય છે અથવા અનિત્ય છે ? પ્રકૃતિ શું છે ? વિકાર કયા છે ? અને પુરુષનાં લક્ષણ
શ્યાં છે ? ૨.

નિષ્ક્રિયશ્ચસ્વતન્ત્રશ્ચવશિનંસર્વગંવિદ્યુમ્ । વદન્ત્યાત્માનમાત્મજ્ઞાઃક્ષેત્રજ્ઞંસાક્ષિણં-
તથા ॥ ૩ ॥ નિષ્ક્રિયસ્યક્રિયાતસ્યભગવન્ । વિદ્યતેકથમ્ । સ્વતન્ત્રશ્ચેદનિષ્ઠા
સુકથંયોનિષુજાયતે ॥ ૪ ॥ વશીયદ્યસુલ્લૈઃકસ્માદ્ઘૈરાક્રમ્યતેબલાત્ । સર્વાઃ
સર્વગત્ત્વાશ્ચવેદનાઃકિંનવેત્તિસઃ ॥ ૫ ॥

આત્મજ્ઞાની લોક આત્માને નિષ્ક્રિય, સ્વતંત્ર, વશી, સર્વજ્ઞ, વિદ્યુ, ક્ષેત્રજ્ઞ તથા સાક્ષી
કહે છે. ૩. પરંતુ જો પુરુષ નિષ્ક્રિય છે તો તેમાં ક્રિયા કેવી છે ? જો પુરુષ સ્વતંત્ર છે તો
અનિષ્ઠ યોનિઓમાં કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? (૪) જો પુરુષ વશી છે તો અસુખાકારી ભાવોથી
અસાત્કારપૂર્વક કેમ પીડાય છે ? જો પુરુષ સર્વજ્ઞ છે તો સંપૂર્ણ સંસારની પીડાઓને કેમ
ભણી શકતો નથી ? ૫.

નપદ્યતિવિદ્યુઃકસ્માદ્ઘૈલકુદયતિરસ્કૃતમ્ । ક્ષેત્રજ્ઞઃક્ષેત્રમથવાકિંપૂર્વમિતિસંજયઃ
॥ ૬ ॥ જ્ઞેયક્ષેત્રંવિનાપૂર્વેક્ષેત્રજ્ઞોઽહેનૃજ્યતે । ક્ષેત્રશ્ચયદિંવંસ્યાત્ક્ષેત્રજ્ઞઃસ્યાદજ્ઞા-
ન્વતઃ ॥ ૭ ॥

જો પુરુષ વિદ્યુ છે તો પર્વત તથા દિવાલ આદિની અંદર છુપાયેલ પદાર્થોને કેમ
જોઈ શકતો નથી ? અને ક્ષેત્રજ્ઞ પ્રથમ છે અથવા ક્ષેત્ર પ્રથમ છે આ સંદેહ છે. (૬)
કેમકે ક્ષેત્ર, જ્ઞેય, અર્થાત જ્ઞાનનો વિષય છે તે વિના ક્ષેત્રજ્ઞ હોઈ શકે નહિ અને જો ક્ષેત્ર
પહેલાં હોય તો ક્ષેત્રજ્ઞ અનિત્ય થઈ જાય છે. ૭.

સાક્ષિભૂતવત્પ્રાણીભ્યો વિચિતે । સ્યાત્કથશ્ચાવિકારસ્યવિશેષોવદનાક્રમઃ ॥૯

ને અન્ય કાર્ધ કર્તા નથી તેા પુરૂષ સાક્ષી કાનેા છે, અને ને પુરૂષ વિકાર રહિત છે તેા પીડાઓની વિશેષતા તેને કૃત્રી રીતે માલૂમ પડી? ૮.

અથચાર્ત્તસ્યમગ્નવંતિસૃષ્ટાંકાંચિકિત્સતિ ! અતીતાંવેદનાંવૈદ્યોવર્તમાનાંભવિષ્યતીમ્ ॥ ૯ ॥ ભવિષ્યન્ત્યાઅસંપ્રાપ્તિરતીતાયાઅનાગમઃ । સામ્પ્રતિકયાઅપિસ્થાનનાસ્ત્યર્તેઃસંપ્રાપ્તઃ ॥ ૧૦ ॥

અને હે ભગવાન! અતીત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય આ ત્રણ પ્રકારના રોગીની વેદનાઓમાંથી વૈદ્ય લોક કાંની ચિકિત્સા કરે છે? (૯) કેમકે ભવિષ્યવેદના દેખાતી નથી, અતીત વેદના ફરી પાછી આવતી નથી અને વર્તમાનની સ્થિતિ નથી. એથી સંદેહ થાય છે કે વૈદ્ય લોક કાંની ચિકિત્સા કરે છે? (૧૦).

કારણંવ-ગ્નનાંચિકિત્સાદેષ્ટાનમુચ્યતે । ક્વચ્ચત્તેવેદનાઃ સર્વાનિ-તિયાન્ત્યશેષતઃ ૧૧
વેદનાઓનું કયું કારણ છે, વેદનાઓનું સ્થાન કયું છે, અને કયાં આ સંપૂર્ણ વેદના અશેષતાથી (મિલકુલ) નિવૃત્ત થાય છે? ૧૧.

સર્વવિત્સર્વસન્ન્યાસીસર્વસંયોગનિઃસૃતઃ । એકમશ્ચાન્તોભૂતોત્માકૈર્લિંગૈરુપલભ્યતે
સર્વજ્ઞ, સર્વ સંન્યાસી, સર્વ સંયોગ રહિત એક તથા શાન્ત જીવાત્મા કયા લક્ષણોથી જાણી શકાય છે? (૧૨).

વચ્ચત્યગ્નિવશ્ચસ્યુક્ત્યાપાત્તેપ્તાંવરઃ । સર્વેયયાવત્પ્રોવાચમશ્ચાન્તાત્માપુનર્વસુઃ ૧૩
અગ્નિવેશનાં આવાં વચન સાંભળીને શાન્ત ચિત્તે, મહા બુદ્ધિમાન ભગવાન આત્રેયજીએ સર્વ વાતોનો યથાર્થ ઉત્તર આપ્યો. ૧૩.

પુરૂષ વર્ણન.

સ્વાદયશ્ચેતનાષ્ટાધાતવઃપુરુષઃસ્મૃતઃ । ચેતનાધાતુરત્યેકઃસ્મૃતઃપુરુષસંજ્ઞકઃ ॥૧૪॥
પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, તથા ચૈતન્ય આ છ ધાતુઓને પુરૂષ કહે છે. તેમાંથી કેવળ ચૈતન્ય ધાતુને પણ પુરૂષ કહે છે. ૧૪.

પુનશ્ચધાતુમેદેનચતુર્વિશ્વતિકઃ સ્મૃતઃ મનોદશેન્દ્રિયાણ્યર્થાઃપ્રકૃતિશ્ચાષ્ટધાતુકી ૧૫
પછી ધાતુઓના ભેદથી પુરૂષમાં ૨૪ ધાતુ કહેલી છે જેની કે મન, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ વિષય અને આઠ ધાતુવાળી પ્રકૃતિ. ૧૫.

હસનમનસોજ્ઞાનસ્યાભાવોમાવ-વવા । સત્તિસાત્મનિ-ચાર્યાનાંસન્નિકર્ષેણવર્તતે ૧૬
વૈ-ત્યાન્મનસોજ્ઞાનંસાંખ્યેધ્યાત્તશ્ચવર્તતે । અણુત્વમયચૈકત્વંદ્વૌગુણૌમનસઃસ્મૃતૌ ૧૭

જ્ઞાનનું થવું તથા ન થવું એ મનનું લક્ષણ છે. કેમકે આત્મા તથા હિન્દ્રિયોનો સંયોગ હોવા છતાં પણ (૧૬) મનના સંયોગ વિના જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, અને મનનો સંયોગ થવાથી જ્ઞાન થાય છે. અણુત્વ તથા એકત્વ આ એ મનના ગુણ છે. ૧૭.

ચિન્ત્યાંવેચાર્યઃ-શ્ચાધ્યેયંસ-લ્યમવચ્ચ । ચત્કિશ્ચિન્મનસો-ચંતત્સર્વેશ્વર્ષસંજ્ઞકઃ ॥

ચિન્તા કરવાને યોગ્ય, વિચાર કરવાને યોગ્ય, તર્ક કરવાને યોગ્ય, ધ્યાન કરવાને યોગ્ય, સંકેપ કરવાને યોગ્ય, તથા અન્ય જે કાંઈ જાણવાને યોગ્ય હોય તે સર્વ મનનો વિષય છે. ૧૮.

બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ.

ઇન્દ્રિયાભેદગ્રહઃકર્મમનસસ્ત્વ સ્યનિગ્રહઃ । જહોવિચારશ્ચતતઃપરંબુદ્ધિઃપ્રવર્તિતે ॥૧૯॥

ઇન્દ્રિયોને ચકાવવી તથા રોકવી, તર્ક અને વિચાર આ મનનાં કામ છે. મનના કાર્યના ઉપરાંત બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૯.

ઇન્દ્રિયેણેન્દ્રિયોસ્તિત્વેનકેનગૃહ્યતે । કલ્પ્યતેમનસાત્યૂર્ક્ષ્ણગુણતોષતોયથા ॥૨૦॥

મન સહિત ઇન્દ્રિય, વિષયનું ગ્રહણ કરે છે. તે પછી મન તેમાં શુભ દોષની કલ્પના કરે છે. ૨૦.

ગણ્યતેવિષયતદ્દયાબુદ્ધિર્દિદ્યાત્મિકા । વ્યવસ્યતેતયાવક્તુર્કર્તુવાબુદ્ધિર્પૂર્વકમ્ ॥૨૧॥

પછી તે વિષયમાં જે નિશ્ચયાત્મિકા વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી બુદ્ધિ પૂર્વક કાંઈ કહેવામાં આવે છે અથવા કરવામાં આવે છે. ૨૧.

કાનેન્દ્રિય.

एकैकाधिकं क्तानिन्द्रियाणि । पञ्चकर्मा । मेयानियेभ्योबुद्धिःप्रवर्तते २२

આકાશાદિ મહાભૂતોની કાન વિગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો એક એક મહાભૂતોથી અધિક યુક્ત છે. અર્થાત્ કર્ણેન્દ્રિય (કાનની ઇન્દ્રિય) ની સાથે આકાશ, ત્વચાઇન્દ્રિયની સાથે આકાશ તથા વાયુ ચક્ષુરિન્દ્રિયની સાથે આકાશ, વાયુ તથા અગ્નિ ઇન્દ્રિયાદિ આ પાંચે ઇન્દ્રિયોનું સાંભળવું, ઠાગવું, દેખવું, સ્વાદ લેવો તથા સુંઘવું આ પાંચ કર્મોથી અનુમાન કરવામાં આવે છે. એનો આશ્રય કરીને બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૨.

કર્મેન્દ્રિય.

इस्तपादंगुदोपस्यंजिह्वेन्द्रियमयापिवा । किर्मेन्द्रियाणेष्वैवपादेष्वप्यवर्तते ॥ २३ ॥

**पायूपस्थौविसर्गार्थेहस्तौग्रहणधारणे । जिह्वावागिन्द्रियंनक्ष्वसत्याज्योतिस्त-
प्तोऽनृता ॥ २४ ॥**

હાથ, પગ, ઉપસ્થ, ગુદા, તથા જીભા, આ પાંચ કર્મેન્દ્રિય છે તેમાં પગ વડે ગમન કરવામાં આવે છે. ૨૩ મુદા તથા લિંગનાં દ્વારથી મળ મૂતનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. હાથ વડે ગ્રહણ તથા હરણ કરવામાં આવે છે, અને જીભા વડે ભાષણ કરવામાં આવે છે. ભાષણ એ પ્રકારનું હોય છે, એક સત્ય, બીજું મિથ્યા. સત્ય ભાષણ તેજસ્વરૂપ કહેવાય છે અને મિથ્યા ભાષણ તમસ્વરૂપ કહેવાય છે. ૨૪.

પાંચ મહાભૂત.

महातानिसंबवा रामरापःसितिमा । श्वेत्कःस्पर्शश्चरुमञ्जरसोगन्धश्चत गुणाः ॥ २५ ॥

तप्तमेकै । नरे । न । न । न । न । पूर्वःपूर्वो । जयजयमसापि स्वतः ॥ २६ ॥

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ તથા પૃથ્વી આ પાંચ મહાભૂત છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ, ગંધ આ તેના ગુણ છે. (૨૫) તેમાંથી આકાશમાં શબ્દ આ એક ગુણ છે. કૃત્રી બાકીનામાં એક એક ગુણની અધિકતા છે. અર્થાત વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ, અગ્નિમાં શબ્દ, સ્પર્શ, અને રૂપ આ ત્રણ ગુણ છે. જળમાં શબ્દ સ્પર્શ રૂપ તથા રસ આ ચાર ગુણ છે. અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ ગુણ છે. પરંતુ આકાશાદિ મહાભૂતોના ક્રમથી શબ્દાદિક એક એક ગુણ કહેવાય છે. ૨૬.

પૃથ્વી વિગેરેના ગુણ.

खरद्रवचलोष्णत्वंभूजलानिलतेजसाम् । आकाशस्यापतीघातोदृष्टंलिङ्गंयथाक्रम-
म् ॥ २७ ॥ लक्षणंसर्वमेवैतरस्पर्शनेन्द्रियगोचरः । स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयःस्पर्शोहि-
सविपर्ययः ॥ २८ ॥

ખરત્વ, દ્રવત્વ, ચક્ષુત્વ, ઉષ્ણત્વ, તથા પ્રતીઘાત આ પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અગ્નિ તથા આકાશના ક્રમથી ચિન્હ છે. ૨૭.

આ સર્વ ચિન્હ સ્પર્શેન્દ્રિયના ગોચર હોય છે કેમકે સ્પર્શેન્દ્રિયથી વિપર્યય સહિત સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે. ૨૮.

ગુણાદિતું વર્ણન.

गुणाःशरीरगुणानानेर्दिष्टाश्चिह्नमेवच । अर्थाशब्दादयोज्ञेयागोचराविषयागुणाः२९
શરીરમાં ગુણોના (પૃથિવ્યાદિના) ગુણ તથા ચિન્હ કહેવામાં આવ્યાં છે શબ્દાદિના અર્થ, જ્ઞેય, ગોચર, વિષય તથા ગુણ કહીએ છીએ. ૨૯.

यायदिन्द्रियमात्रित्यजन्तोर्बुद्धिःभवर्चते । यातिसातेननिर्देशमनसाचमनोभवा३०

જે ઇન્દ્રિયનો આશ્રય કરીને પ્રાણીની બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે તે તેને અનુસાર કહેવામાં આવે છે. અને મનનો આશ્રય કરીને જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે તે મનના અનુસાર કહેવામાં આવે છે. અર્થાત દર્શનઇન્દ્રિયનો આશ્રય કરીને જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે તે દર્શન બુદ્ધિ કહેવાય છે વિગેરે ૩૦.

જ્ઞાનોતું અનેકપણું.

भेदात्कार्येन्द्रियार्थानांबहयोवैबुद्धयःस्मृताः । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानामेकैकास-
न्निकर्षजा ॥ ३१ ॥ अंत्यंशुष्ठतलजस्तन्त्रीवीणानखो भवः । दृष्टःशब्दोयथा-
बुद्धिर्दृष्टासंस्पर्शजातया ॥ ३२ ॥

કાર્ય, ઇન્દ્રિય તથા વિષયોના ભેદથી બહુજ પ્રકારની બુદ્ધિ હોય છે. આત્મા, ઇન્દ્રિય, મન તથા વિષય એઓના યોગથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧. જેમ અંગળી તથા અંગુ-
લાના સંયોગથી અને તંત્રી, વિણા તથા નખના સંયોગથી, શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, આ પ્રકારના સંયોગથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૨.

હીન્દ્રિયમનોર્થાનાંવિદ્યાધોગચરંપર । ચતુર્વિધકાર્યપરાશિઃ સ્પર્શકકઃ૩૩

બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, મન, તથા વિષય એઓનો પરસ્પર યોગ જાણવો જોઈએ, આ પ્રકારે યોગીસ ધાતુઓના સંયોગને પુરૂષ કહે છે. ૩૩.

**સ્વપ્નાપાયાંયુક્તસ્યસંયોગોડ્યમનન્તવાન । તાભ્યાંનિરાકૃતાભ્યાન્તુસસ્વબુદ્ધયા-
નિવર્તેતે ॥ ૩૪ ॥**

તે અનંત પુરૂષ રજોગુણ અને તમોગુણના સંયોગથી અનાદિ કાળથી બંધાએલો છે, પરંતુ સત્વ ગુણની વૃદ્ધિથી રજ અને તમોગુણ પણ નાશ પામે છે. ૩૪.

પુરૂષની પ્રધાનતા.

અન્નકર્મ્મફલજ્ઞાનજ્ઞાત્રપ્રતિષ્ઠિતમ્ । અન્નમોહઃસુખંદુઃસ્વંજીવિતંમરણંસ્વતઃ॥૩૫॥

કર્મ, ફલ, જ્ઞાન, મોહ, સુખ, દુઃખ, જીવન તથા મરણ આ સ્વભાવથીજ પુરૂષમાં સ્થિત છે. ૩૫.

एवंपोवेदतत्त्वेनसवेदप्रलयोदयौ ॥ ૩૬ ॥

જે તત્ત્વને આ પ્રકારે જાણે છે તે સૃષ્ટિ તથા પ્રલયને જાણી શકે છે. ૩૬.

પુરૂષની કારણતા.

पारम्पर्यंचिकित्साचज्ञातव्यंयच्चकिञ्चन ॥ ૩૭ ॥ भास्तमःसत्यमनृतंवेदःकर्म-

शुभाशुभम् । नस्यात्कर्त्तावेदिताचपुरुषोनभवेद्यदि ॥ ૩૮ ॥

नाश्रयोनसुखंनार्त्तिर्नगतिर्नागतिर्नवाक् । नविज्ञानंनज्ञास्त्रાણિનજન્મમરણંનચ

॥ ૩૯ ॥ नबन्धोनचमोक्षःस्यात्पुरुषोनभवेद्यदि । कारणंपुरुषस्त માત્કારણજ્ઞૈ-

रुदाहतः ॥ ૪૦ ॥

જે પુરૂષ જ્ઞાતા ન હોત તો, લોક પરમ્પરા ચિકિત્સા, અંપૂર્ણ જ્ઞાતવ્ય વિષય, દીપ્તિ, અંધકાર, સત્ય, મિથ્યા, વેદ શુભાશુભ કર્મ, કર્તા, જ્ઞાતા, (૩૭-૩૮) આશ્રય, સુખ, ક્રિડા, ગતિ, આગતિ વાક્ય, વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર, જન્મ, મરણ, (૩૯) અંધ, તથા મોક્ષ આ હોત નહિ એથી કારણને જાણનારા વિદ્વાનોએ પુરૂષને કારણુ રૂપ કહ્યો છે. ૪૦.

नचकारणमात्मास्यात्वादयःस्युरहेतुकाः ।

नचैषुसम्भवेज्જ્ઞાનંનચતૈઃસ્યાત્પયોજનમ્ ॥ ૪૧ ॥

જે આત્મા કારણુ ન હોત તો આકાશાદિ હેતુરહિત થઈ જાત, અને તેના વિષયનું જ્ઞાન ન થાત તેમ તેનું કાંઈ પ્રયોજન પણ રહેત નહિ. ૪૧.

પુરૂષની કારણતાનું દષ્ટાન્ત.

मृदण्डचक्रैश्चकृतंकुम्भकारादतेघटम् । कृतंमृत्तृणकाष्ठैश्चपृहकारादिनामृदम् ॥ ૪૨ ॥

योवदेत्सवदेहेंसम्भूयकरणःकृतम् । बिनाकर्त्तारमज्ञानाद्युत्त्यागमबहिष्कृतः ।

कारणंपुरुषःसर्वैःप्रमाणैरुपलभ्यते ॥ ૪૩ ॥

येभ्यःप्रमेयंसर्वेभ्यઆગમેभ્યઃપત્તીયતે ॥ ૪૪ ॥

જે કોઈ મૂર્તિકા, દંડ તથા ચક્રથીજ, કુંભાર સિવાયજ ધડો બનાવેલો માને અને

જે કોઈ માટી, ધાસ તથા લાકડાં વિનાજી ધર અનેહું માને (૪૨) તે તે, અજ્ઞાનવાંણી તથા શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ એ વાત કહેશે કે, કર્તા સિવાય માત્ર કારણોના મળવાથીજ શરીરને ઉત્પન્ન કરી લીધું છે. જે સંપૂર્ણ આગમોના પ્રમાણોથી પ્રમેય જણી શકે છે તે સંપૂર્ણ પ્રમાણોથી પુરૂષ કારણ છે એ સિદ્ધિ થાય છે. ૪૩-૪૪.

અનિચરવાદીના મતનું ખંડન.

નતેતસ્સદ્દશાસ્ત્રસ્ત્વન્યેપારમ્યવ્યેસત્થિતાઃ । સારુપ્યાથેતરનેતેનિર્દેશ્યન્તેનરા-
જ્જરાઃ ॥ ૪૫ ॥ ભાવાસ્ત્વેપાંસદ્યોનેરીશ્વઃસ્વરસંપ્લવઃ । કર્તામોક્તાનસપુમા-
નિતિકેચિદ્વચસ્યિતાઃ ॥ ૪૬ ॥ તેષામન્યૈઃકૃતસ્વામ્યેભાવામાવૈર્નરાઃફલમ્ ।
પુસ્તકાસ્ત્વઃપ્રાસંગૈરાત્માનોપદેશ્યન્તે ॥ ૪૭ ॥

જે અન્ય પરંપરાથી પેદા થાય છે તે પુરૂષની બરાબર નથી, અને સમાન રૂપતાથી જે નરથી નર બતલાયા છે તેનેજ ભાવ કહેવામાં આવે છે. ૪૫. એ ભાવોના સમુદાય (ઉત્પન્ન થવું) ઇશ રહિત સત્વસંસૃક કહેવાય છે. તે પુરૂષ કર્તા અને ભોક્તા નથી એવી વ્યવસ્થા (વિચાર)માં સ્થિત કોઈ કહે છે. ૪૬ તેના વિચારમાં જેને આત્માનો ઉપદેશ નથી તે અન્ય સમાન રૂપ, નરભાવ અન્ય ભાવોથી કરેલાં કર્મ ને પ્રાપ્ત ફલને ભોગવે છે. ૪૭.

કારણાનન્યતાદૃષ્ટાકર્તુઃ કર્તાસપ્વતુ । કર્તાહેકરણૈક્તઃ કારણંસર્વકર્મણા-
ન્યપતિચ ॥ ૪૮ ॥ નિમેષકાલાઝ્ઞાવાનાંકાલઃશ્ચીઘ્રતરોઽત્યયે । મગ્નાનાંચપુનર્ભાવઃકૃતંના-
ન્યપતિચ ॥ ૪૯ ॥

કર્તાના કારણોની અનન્યતા બતાવવામાં આવી હોય તે કોઈ કર્તા છે કે જે નિશ્ચય કરીને સર્વ સાધનોથી યુક્ત થઈને સર્વ કર્મોના કારણ રૂપ હોય છે. ૪૮. ભાવોના નાશ થવાથી નિમેષ કાલથી શીઘ્રતર કાલ છે, અને ભજ્નોના પુનર્ભાવ (ફરી થવું) કરેલા અન્યને પ્રાપ્ત થતા નથી. ૪૯.

નતંતસ્વિદામત્તચ્ચસાત્કર્તાસકારણમ્ । ક્રિયોપભોગેભૂતાનાંનિત્યઃપુરુષસંપ્લવઃ ॥ ૫૦ ॥
અહકારઃફલંકર્મદેહાન્તરગતિઃ સ્મૃતિઃ । વિચિતેસતિભૂતાનાંકારણેદેહમન્તરા ॥ ૫૧ ॥

તત્વોને જાણનારાનો આ મત છે કે જેથી તે કર્તા કારણ કહેવાય છે, કે જે પ્રાણિ-
યોની ક્રિયાના ઉપભોગમાં સનાતન પુરૂષ સંસૃક હોય છે. ૫૦. કારણોના વિદ્યમાન હોવા-
છતાં પ્રાણિયોના શરીરની અંદર જ અહંકાર, ફલ, કર્મ, બીજા શરીરમાં જવું અને સ્મરણ એ બની રહે છે. ૫૧

પ્રમખોનલનાદૈત્વાદ્વિચિતેપરમાત્માઃ । પુરુષોરાશ્ચિસંપ્લવસ્તુમોહેચ્ચાદ્વેષકર્મજઃ ॥ ૫૨ ॥

પરમાત્મા અનાદિ છે. એથી તેની ઉત્પત્તિનું કોઈ કારણ નથી પરંતુ ધાતુ સમુદય પુરૂષ મોહ, ઇચ્છા, દ્રેષ તથા કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૨.

આત્મજ્ઞઃકરણૈર્યોગાઝ્ઞાનંતસ્યપ્રવર્ષતે । આત્મામયમલ્યાદ્યોગાત્મનવર્ષતે ॥ ૫૩ ॥

આત્મા જ્ઞાનવાન છે. કારણોના સાથે સંયોગથી તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કારણોના નિર્મળ ન થવાથી, અથવા કારણોનો યોગ ન થવાથી જ્ઞાન થતું નથી. ૫૩.

વંશ્યતોઽપિયથાદર્શેસંક્ષિપ્તેનાસ્તિદક્ષિણઃ । તજ્જલવાકલુપેચેતરુપહતતથા ॥૫૪॥
 જેમ મહિન દર્પણમાં તથા મેઝા જળમાં જેવા છતાં પણ પ્રતિબિમ્બ જણાતું નથી તેજ પ્રકારે ચિત્તના દુષિત થવાથી જ્ઞાન થતું નથી. ૫૪.

કરણોનાં નામ અને કર્મ.

કરણાનિમનોબુદ્ધિર્બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયાણિચ । કર્તુઃસંયોગજંકર્મવેદનાદિરેવચ ॥૫૫॥
 મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય, તથા કર્મેન્દ્રિય આ સર્વ કરણ કહેવાય છે. કર્તાની સાથે આ સર્વનો સંયોગ થવાથી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને એથી વેદનાતું પણ જ્ઞાન થાય છે. ૫૫.

નૈકઃપ્રવર્તેતેકર્તુઃતાત્માનાશ્નુતેફલમ્ । સંયોગાદર્ષતેસર્વતમૃતેનાસ્તિકેચન ૫૬
 નજીકોવર્તેતેમનેજ તેનાપ્યહેતુકઃ । શીઘ્રગત્વાત્સ્વભાવાત્તુભાવોનવ્યતિવર્તેતે ॥૫૭॥

એકલો જીવાત્મા કર્મ કરતો નથી તેમ જ્ઞાનો ભોગ પણ કરતો નથી. સંયોગથીજ કર્મ તથા કર્મફલનો ભોગ થાય છે. સંયોગ સિવાય કાંઈ પણ થતું નથી. ૫૬. કાંઈ ભાવ એક હોતા નથી અને હેતુ રહિત પણ હોતો નથી પરંતુ શીઘ્રગામી હોવાથી ભાવ પોતાના સ્વભાવતું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. ૫૭.

અનાદિઃપુરુષોનિત્યોવિપરીતસ્તુહેતુજઃ । સદાકારણવાજેત્યંદૃષ્ટં હૈમદન્યથા ॥૫૮॥
 પુરુષ અનાદિ તથા નિત્ય છે, અને જે તેથી વિપરીત છે તે હેતુથી ઉત્પન્ન થએલ છે કેમકે સત તથા કારણ રહિત જે પદાર્થ છે તે નિત્ય જણાયેલો છે અને જે હેતુથી ઉત્પન્ન થએલ છે તે અનિત્ય જણાયેલો છે. ૫૮.

તદેવભાવાદગ્રાહ્યંનિત્યત્વામકુતશ્ચન । અવ્યક્તમાત્માવ્યક્તમન્યથા ૫૯
 નિત્ય હોવાથી તે કાંઈ ભાવથી પણ અગ્રાહ્ય નથી. તે ભાવ (સત્તા) થી જણી શકાય છે. અચિન્ત્ય છે તથા અવ્યક્ત છે, અને આથી જે વિપરીત છે તે વ્યક્ત કહેવાય છે. ૫૯
 આત્માતું વર્ણન.

અવ્યક્તમાત્માક્ષેત્રજ્ઞઃશાશ્વતોવિશ્વરવ્યયઃ । તસ્માદ્યદન્યચદ્વયક્ત્વક્ત્વદ્યતેષાપરદ્વયમ્ ॥ ૬૦ ॥
 વ્યક્તએન્દ્રિયકાચૈવગૃહ્યતેતદ્યદિન્દ્રિયૈઃઅતોઽન્યસનરવ્યક્તાંલેહ્યાગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ॥ ૬૧ ॥

આત્મા અવ્યક્ત, ક્ષેત્રજ્ઞ, નિત્ય, વિભુ તથા અવિનાશી છે. એથી જે અન્ય છે તે સર્વ વ્યક્ત કહેવાય છે. ૬૦ જે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે વ્યક્ત તથા એન્દ્રિયક કહેવાય છે. અને જે ક્ષેત્ર ચિન્હોથીજ જણી શકાય છે તે અતીન્દ્રિય તથા અવ્યક્ત કહેવાય છે. ૬૧.

પ્રકૃતિયોતું વર્ણન.

સ્વાદીનિબુદ્ધિરવ્યક્તમહકારસ્તથાષ્ટમઃ । મૂતમકૃતિરુદિષ્ટાવિકારાલ્પોત્ત ॥૬૨॥
 મુક્તીન્દ્રિયાણિપચૈવપચકર્મેન્દ્રિયાણિચ । સમનસ્કાશ્વપચાયાવિકારાતિસંશ્રિતાઃ ॥ ૬૩ ॥
 ઇતિક્ષેત્રંસમુદિષ્ટંસર્વમવ્યક્તવર્જિતમ્ । અવ્યક્તમસ્યક્ષેત્રસ્યક્ષેત્રપચાચિદુઃ ॥ ૬૪ ॥

પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અવ્યક્ત, બુદ્ધિ તથા આહમો અહંકાર આ ભૂત પ્રકૃતિ કહેવાય છે. અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ શબ્દાદિ વિષય અને મન આ સોળ વિકાર કહેવાય છે. અવ્યક્તને આદ કરતાં આ સર્વ ક્ષેત્ર કહેવાય છે, અને અવ્યક્તને રૂપલોક આ ક્ષેત્રના ક્ષેત્રજ બતાવે છે. ૬૨-૬૩-૬૪.

પુરૂષની ઉત્પત્તિ.

જાયતેબુદ્ધિરવ્યક્તાદ્બુદ્ધયાહમિતિમન્યતે । પરંચાદીન્યહક્કારુપાદરોયથાક્રમમ્
॥ ૬૫ ॥ તતઃસમ્પૂર્ણસર્વાક્ષોજાતોઽભ્યુદિતત્તચ્યતે । પુરુષઃપ્રલયેચેષ્ટૈઃપુનર્ભાવૈ-
નિયુજ્યતે ॥ ૬૬ ॥ અવ્યક્તાદ્યક્તતાંયાતિવ્યક્તાદવ્યક્તતાંપુનઃ । રજસ્તમોઽધ્વા-
માવિષ્ટશ્ચક્રવત્પરિવર્તતે ॥ ૬૭ ॥

અવ્યક્તથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, બુદ્ધિથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને અહંકારથી આકાશાદિક ક્રમ પૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે. (૬૫). તે પછી એનાથી સર્વાંગ વાળો ઉત્પન્ન થએલ પુરૂષ કહેવાય છે. પ્રલય સમયે પુરૂષ આ સર્વ ભોગોથી પૃથક્ થઈ જાય છે. (૬૬). રજેગુણ તથા તમોગુણવાળા પુરૂષ અવ્યક્તથી વ્યક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં અવ્યક્ત પુરૂષ શરીર ધારણ કરીને વ્યક્ત થાય છે, અને વ્યક્તથી અવ્યક્તતાને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત પ્રલયમાં સૂક્ષ્મ તથા સૂક્ષ્મ શરીરને આદ કરતાં અવ્યક્ત થઈને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્થિત થાય છે. આ પ્રકારે ચક્રના સમાન ધુમ્માં કરે છે અર્થાત જન્મ મરણાદિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૭.

યેષાંદ્વેપરાસક્તિરહક્કારપરાશ્ચયે । ઉદયપ્રલયૌતેષાંનતેષાંયેત્વતોઽન્યથા ॥૬૮॥

જે પુરૂષ સુષુપ્ત દુઃખમાં બહુજ આસક્ત રહે છે અને અહંકારવાળા હોય છે, તે જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સુષુપ્ત દુઃખમાં આસક્ત ન થઈને અહંકારથી રહિત થાય છે તેને જન્મ મરણનો કલેશ ભોગવવો પડતો નથી, અર્થાત તે મુક્ત ઘઈ જાય છે. ૬૮

જીવન મરણનાં લક્ષણ.

પ્રાણાપાનૌનિમેષાગ્રાજીવનમનસોગતિઃ । ઇન્દ્રિયાન્તરસચ્ચારાપ્રેરણધારણશ્ચયત્
॥ ૬૯ ॥ દેશાન્તરગતિઃસ્વપ્નેપશ્ચત્વગ્રહણં તથા । દૃષ્ટસ્યદક્ષિણેનાક્ષણાસવ્યેના-
પગમસ્તથા ॥ ૭૦ ॥ ઇચ્છાદ્વેષઃસુખંદુઃખંપ્રયત્નશ્ચેતનાદૃતિઃ । બુદ્ધિઃસ્મૃતિરહક્કારો-
લિઙ્ગાનિપરમાત્મનઃ ॥૭૧॥ યસ્માત્સમુપલ્ભ્યન્તેલિંગાન્યેતાનિજીવતઃ । નમૃ-
તસ્યાત્મલિંગાનિતસ્માદાહુર્મહર્ષયઃ ॥ ૭૨ ॥ શરારંહિગતેતસ્મિઠ્ઠુન્યાગારમચે-
તનમ્ । પશ્ચમ્ભૂતાવશેષત્વાત્પશ્ચત્વંગતમ્મુચ્યતે ॥ ૭૩ ॥

પ્રાણ, અપાન, નિમેષ, જીવન, મનની ગતિ, મનનું ઈન્દ્રિયાન્તરોમાં ધુમ્બુ, પ્રેરણા કરવી, ધારણા કરવી, (૬૯). સ્વપ્નમાં દેશાન્તરમાં જવું, મૃત્યુ, જન્મણી આંખથી જોયેલી વસ્તુને કાપા નેત્ર વડે જોવી. (૭૦). ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, પ્રયત્ન, ચૈતન્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા અહંકાર આ પરમાત્માનાં ચિન્હ છે, (૭૧) આ સર્વ ચિન્હ જીવતા પુરૂષમાં જણાય છે, મરણમાં જણાતાં નથી. એથી મહાપિલોક આ ચિન્હોને આત્માનાં ચિન્હ

કહે છે. (૭૨) આત્માના ચાલી ગયા પછી શરીર શૂન્ય તથા ચૈતન્યતાથી રહિત થઈ જાય છે કેવળ પંચ મહાભૂતજ આકી રહી જાય છે. એથી તેને પંચત્વ (મરણ) ને પ્રાપ્ત થયો એમ કહેવાય છે. ૭૩.

આત્માનું કર્તવ્ય.

અચેતનંક્રિયાવચ્ચમનશ્ચેતયિતાપરઃ । યુક્તસ્યમનસાતસ્યનિર્દિશ્યંતેવિભોઃક્રિયાઃ
॥ ૭૪ ॥ ચેતનાવાન્યતશ્ચાત્માતતઃ કર્તાનિરુચ્યતે । અચેતનત્વાચ્ચમનઃક્રિયાવ-
દપિનોચ્યતે ॥ ૭૫ ॥

યથાસ્વેનાત્મનઃસર્વમનઃસર્વાસુયોનિષુ । પ્રાણૈસ્તન્ત્રયતેપ્રાણીનહ્યન્યોઽન્યસ્યત
ન્ત્રકઃ ॥ ૭૬ ॥

મન ચૈતન્યરહિત તથા ક્રિયાવાન છે. આત્માના યોગથી મનમાં ચૈતન્યતા થાય છે અને મનના યોગથી તે વિભુ આત્મા ક્રિયાવાન કહેવાય છે. (૭૪) આત્મા ચૈતન્ય છે એથી કર્તા કહેવાય છે અને મન જે કે ક્રિયાવાન છે તથાપિ ચેતના રહિત હોવાથી કર્તા કહેવાતું નથી. (૭૫) જેમ પ્રાણી પોતાના પ્રાણથી મનને સંપૂર્ણ યોનિઓમાં આંધી લે છે કેમકે અન્યનો પ્રેરક અન્ય થઈ શકતો નથી. ૭૬.

આત્માનું જીતેન્દ્રિયત્વ.

વશીતત્કુરુતેકર્મયત્કૃત્વાફલમશ્નુતે । વશીચેતઃસમાધત્તેવશીસર્વેનિરસ્યતિ ॥૭૭॥

આત્મા વશી છે. કેમકે જે ચાહે છે તે કરે છે અને તેના ક્ષણે ભોગવે છે. અને વશી હોવાથી ચિત્તને સમાધિમાં લગાવે છે અને સંપૂર્ણ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે. ૭૭.

દેહીસર્વગતોહ્યાત્માસ્વેસ્વેસંસ્પર્શનેન્દ્રિયે । સર્વાઃસર્વાશ્રયસ્થાસ્તુનાત્માતોવેત્તિ-
વેદનાઃ ॥ ૭૮ ॥

દેહધારી સર્વજ્ઞ આત્મા પોતપોતાની સ્પર્શને ઈન્દ્રિયનો આશ્રય લઈને વેદનાઓનો અનુભવ કરે છે, અને ઈન્દ્રિયો પ્રતિ શરીરમાં જુદી જુદી છે, એથી આત્મા સંપૂર્ણ સંસારની વેદનાઓનો અનુભવ કરી શકતો નથી. ૭૮.

આત્માની વ્યાપકતા.

વિશ્વત્વમતપ્વાસ્યયસ્માત્સર્વગતોમહાન્ । મનસશ્ચસમાધાનાત્પશ્યત્યાત્મા તિરસ્કૃત-
મ્ ॥ ૭૯ ॥ નિત્યાનુબન્ધમનસાદેહકર્મા પાતિના । સર્વયોનિગતંવિદ્યાદેકયો-
નાવપિસ્થિતમ્ ॥ ૮૦ ॥

સર્વજ્ઞ આત્મા મનને સમાધિમાં લગાવીને પર્વતાદિકામાં દયાયેલી વસ્તુઓને પણ દેખી શકે છે એથી વિભુ છે. ૭૯ શરીરના કર્મોનું અનુસરણ કરનાર મનની સાથે આત્માનો હંમેશાં સંબંધ ચાલતો આવ્યો છે. એથી એકજ યોનિમાં મનને એકાગ્ર કરીને આત્મા સર્વ યોનિઓનું વૃતાંત જાણી શકે છે. ૮૦.

આત્માનું અનાદિત્વ.

આદિન સ્વ્યાત્વઃ સ્વેષ્ટાભ્યવ્યવનાતેકઃ । અતસ્તયોરનાદિત્વાત્કિંચ મિતિ-
નોચ્યતે ॥ ૮૧ ॥

આત્મા અનાદિ છે અને ક્ષેત્ર પરંપરા (સૃષ્ટિક્રમ) પણ અનાદિ છે. અને અનાદિ હોવાથી ક્ષેત્ર પ્રથમ છે અથવા ક્ષેત્રજ પ્રથમ છે એ કહી શકાતું નથી. ૮૧.

આત્માનું સર્વ સાક્ષિત્વ.

જ્ઞઃ સાક્ષીત્યુચ્યતેનાજ્ઞઃ સાક્ષીભ્યાત્માહ્યતઃ સ્મૃતઃ । સર્વભાવાદિસર્વેષાં ભૂતાનામાત્મસા-
ક્ષિકાઃ ॥ ૮૨ ॥

જે જ્ઞાની છે તે સાક્ષી કહેવાય છે, અને જે અજ્ઞાની છે તે સાક્ષી થઈ શકતા નથી એથી આત્માને સાક્ષી કહે છે. એથી સર્વ પ્રાણિયોનો સર્વ વાતોમાં તેનો આત્માજ સાક્ષી છે. ૮૨.

નૈકઃ કદાચિદ્ભૂતાત્માલક્ષણૈરુપલભ્યતે । વિશેષોઽનુપલભ્યસ્યતસ્ય નૈકસ્યવિદ્યતે
॥ ૮૩ ॥ સંયોગઃ રુષસ્યેષ્ટો વિશેષો વદનાકૃતઃ । વેદનાયત્ર નિયતા વિશેષસ્ત-
ત્રતત્કૃતઃ ॥ ૮૪ ॥

કેવળ આત્મા લક્ષણો વડે ઓળખી શકાતો નથી અને તે અપ્રાપ્ત એક આત્મામાં કાંઈ વિશેષતા હોતી નથી. ૮૩.

તો માલુમ પડે છે કે સંયોગજ પુરૂષમાંજ વેદનાઓની વિશેષતા થાય છે. કેમકે જેમાં વેદના થાય છે તેમાં વેદનાઓની કરેલી વિશેષતા પણ થાય છે. ૮૪.

અતીત રોગની ચિકિત્સા.

ચિકિત્સતિભિષક્સર્વાઙ્ગિકાલાવેદનાઈતિ । યયાયુક્ત્યાવદન્ત્યેકે સાયુક્તિરુપ-
ધાર્યતામ્ ॥ ૮૫ ॥

વૈદ્ય લોક લૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન ત્રણે કાળની વેદનાઓની ચિકિત્સા કરે છે. આ વાતને જે યુક્તિથી લોક સિદ્ધ કરે છે તે યુક્તિને તમે સાંભળો. ૮૫.

નસ્તાચ્છરસઃ શૂલંજ્વરઃ સપુનરાગતઃ । પુનઃ સકાલો વલ્લવાંશ્છર્દિઃ સાપુનરાગતા ॥
॥ ૮૬ ॥ ણ્ધિઃ પ્રસન્નૈર્વચનરતીતાગમનંમતમ્ । કાલશ્ચાયમતીતાનામાર્તીનાંપુન-
રાગતઃ ॥ ૮૭ ॥ તમર્ષિકાલમ્બુદિશ્યમેષજંયત્મરુજ્યતે । અતીતાનાં મન્નનં વદ-
નાનાં તદુચ્યતે ॥ ૮૮ ॥

ફરી તેજ માથાની પીડા આવી ગઈ, ફરી તેજ તાવ આવ્યો, ફરી તેજ બળવાન ખાંસી આવી, તથા પછી તેજ ઉલટી ઉપસ્થિત થઈ. (૮૬) આ વચનોથી અતીત વેદનાઓનું પાછું આગમન માનવામાં આવ્યું, અને અતીત વેદનાઓનો સમય પાછો આવી ગયો. ૮૭ એમ માનીને વેદનાઓ તે અતીત સમયનો ઉદ્દેશ કરીને જે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે તેને અતીત વેદનાઓની ચિકિત્સા કહે છે. ૮૮.

ભવિષ્યત રોગની ચિકિત્સા.

આપસ્તા:પુનરાશુર્યામ્ભિ:શ્વસ્યંજુરાહત: । તથાભિક્રિયતેસે:પ્રતિકર્મતયાશ્રયેત્
 ॥ ૮૯ ॥ પૂર્વરૂપાંબેક સન્નદદ્વાનપુર્વીવ્યવતા: । યાક્રિયાક્રિયતેસાપરના-
 હન્ત્યનાગતા: ॥ ૯૦ ॥

જે જળવડે ખેતી પ્રથમ નષ્ટ થઈ હતી તેજ જળ ફરી આવનાર છે એમ માનીને
 જેમ જળને રોકવાને માટે બાંધ (પાળ) બનાવવામાં આવે છે. ૮૯. તેવીજ રીતે થનાર
 રોગોના પુર્વરૂપને જોઈને જે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે તે ભવિષ્ય વેદનાઓનો નાશ
 કરે છે. ૯૦.

પારમ્પર્યા:વન્ધસ્તુદુ:સ્વાનાંવિનિવર્ત્તે । મુસ્વહેત્પચારેજમ્મુસ્વસ્ત્રાપેમવર્ત્તતા ॥ ૯૧ ॥
 નસમાયાન્તિવૈષમ્યંવિષમા:સમતાં નચ । હેતુભિ:સદૃશાનિત્યંજાયન્તેદેહધાતવ: ॥ ૯૨ ॥
 યુક્તિમેતાં રસ્કૃત્યત્રિકાલાંવેદનાંભિષક્ । હન્તીત્તજ્વાષિકિત્સાસાનેષ્ટ્રીક્રીયા-
 વિનોપધામ્ ॥ ૯૩ ॥

મુખકારી આચરણેથી પરમ્પરાગત દુ:ખ નિવૃત્ત થાય છે અને મુખની પ્રવૃત્તિ થાય
 છે. ૯૧. જે સમઘાતુ છે તે વિષમતાને પ્રાપ્ત થતી નથી તથા જે વિષમ ઘાતુ છે તે સ-
 મતાને પ્રાપ્ત થતી નથી કેમકે દેહની ઘાતુ હંમેશાં હેતુઓના જેવીજ થાય છે. ૯૨. આ
 યુક્તિને લઈને વૈષ લોક ત્રિકાલ વેદનાનો નાશ કરે છે. ઉપધા (દ્વાયાશ)ઓ સિવાય જે
 ચિકિત્સા છે તેને નૈષ્ટ્રીની ચિકિત્સા કહે છે. ૯૩.

ઉપધાહિપરોહેતુર્દુ:સ્વદુ:સ્વાશ્રયમદ: । ત્યાગ:સર્વોપધાનાશ્ચસર્વદુ:સ્વઘ્વપોહક: ૯૪
 કોષકારોયથ શ્શૂનુપાદત્તેવધ્મદાન્ । ઉપાદત્તેતયાર્થેભ્યસ્તજ્વામઘ્ન:સદાતુર: ॥ ૯૫ ॥
 યસ્વામ્નકલ્યાનર્થાઽઠોઘ્નાત્વાતેભ્યોનિવર્ત્તે । અનારઘ્માદસંયાગાત્તં સ્વનાપ-
 તિષ્ઠતે ॥ ૯૬ ॥

કેમકે ઉપધા દુ:ખ, તથા દુ:ખના આશ્રયોના કારણુ રૂપ છે. સંપૂર્ણ ઉપાધીઓનો
 ત્યાગજ સર્વ દુ:ખોના નાશક છે. ૯૪. કોષકાર (રેશમનો કીડો) જેમ નાશના કારણુ રૂપ
 સૂત્રોને પોતાના મુખથી બનાવતો જાય છે તેજ રીતે મૂર્ખ પુરૂષ વિષયોમાં તૃષ્ણાને વધારે
 છે. ૯૫. અને જે જ્ઞાનવાન પુરૂષ વિષયોને અજિના સરખા જાણીને તેનો ત્યાગ કરે છે.
 અનારંભ (કોઈ વિષયનો આરંભ ન કરવો તે) તથા અસંયોગનુંને લીધે તેને દુ:ખ પ્રાપ્ત
 થતું નથી. ૯૬.

ધીષ્ટિસ્મૃતિવિભ્રંશ:સમ્પ્રાપ્તિ:કાલકર્મણા: । અસાત્મ્યાયાંગમચોતે તત્ત્વા:-
 સ્વહેતવ: ॥ ૯૭ ॥ વિષમાભિનિવેશોયોનિસ્થાનિત્યેહિતાહિતે । જ્ઞેય:સવુદ્ધિવિ-
 ભ્રંશ:સમ્પ્રાપ્તિર્હિપશ્યતિ ॥ ૯૮ ॥ વિષયમવળંચિસંધૃતિભ્રંશા:શ્ચક્યત । નિય-
 માહતાદર્યાદૃતિર્હિનિયમાત્મિકા ॥ ૯૯ ॥ તત્ત્વજ્ઞાને:તિર્યસ્પરજોમોહાહતા-
 ત્વન: । અશ્યતેસસ્મૃતિભ્રંશ:સ્પર્શીઠ્ઠાંહિતાસ્થિત: ॥ ૧૦૦ ॥

બુદ્ધિ, ધૈર્ય તથા સ્મૃતિનો ભંશ, કાલકર્મોની સંપ્રાપ્તિ અર્થાત જે વખતે જે કાર્ય કરવું નોંધ્યે તે ન કરવું તથા અસાત્મ્ય વસ્તુઓનું સેવન કરવું. આ સર્વ દુઃખનાં કારણ છે. નિત્ય, અનિત્ય, હિત તથા અહિત વિષયોમાં વિષમતાથી પ્રવૃત્ત હોવું તેને બુદ્ધિ ભંશ કહે છે, કેમકે બુદ્ધિજ્ઞ સમતાથી કાર્ય કરે છે. ૯૮ ધૈર્યનો ભંશ—નષ્ટ થઈ જવાથી વિષયોમાં ચોટણું મન અહિત વિષયોથી દુર કરી શકાતું નથી, કેમકે ચિત્તની નિયમાત્મિકા વૃત્તિ ધૈર્યજ્ઞ છે. ૯૯. રજોગુણ તથા મોહથી આત્માપર આચ્છાદિત થઈ જવાથી, જે તત્ત્વ-જ્ઞાનની સ્મૃતિ રહેતી નથી તેને સ્મૃતિ ભંશ કહે છે. કેમકે સ્મરણ કરવાની શક્તિ સ્મૃતિ-માંજ છે. ૧૦૦.

પ્રજ્ઞાપરાધ.

ધીઘૃતિસ્મૃતિવિભ્રષ્ટઃકર્મયત્કુરુતેઽશુભમ્ । પ્રજ્ઞાપરાધંતંવિદ્યાત્સર્વદોષપ્રકોપણમ્ ॥
 ૧૦૧ ઉદીરણંગતિમતામુદીર્ણનાશ્ચનિગ્રહઃ । સેવનંસાહસાનાશ્ચનારીણાશ્ચાતિસેવ
 નમ્ ॥ ૧૦૨ ॥ કર્મકાલાતિપાતશ્ચમિથ્યારમ્ભશ્ચકર્મણામ્ । વિનયાચારલોપશ્ચપૂજ્યા-
 નાશ્ચાભિધર્ષણમ્ ॥ ૧૦૩ ॥ જ્ઞાતાનાંસ્વયમર્થાનામહિતાનાંનિષેવણમ્ । પરમૌ-
 ન્માદૈત્તદ્વાશ્ચપ્રત્યયાનાંનિષેવણમ્ ॥ ૧૦૪ ॥ અકાલાદેશસશ્ચારૌમૈત્રીસંક્ષિપ્તક-
 મ્ભિઃન્દિયોપક્રમોક્તસ્યસદ્વૃત્તસ્યચવર્જનમ્ ॥ ૧૦૫ ॥ ઈર્ષ્યામાનમદક્રોધલો-
 ભમોહમદભ્રમાઃ । તઽજંવાકર્મયત્ક્રિષ્ટંક્રિષ્ટંયદેહકર્મચ ॥ ૧૦૬ ॥ યચ્ચાન્યદી-
 દ્વશંકર્મરજામોહસમુત્થિતમ્ । પ્રજ્ઞાપરાધંતંશિષ્ટાબ્રુવતેવ્યાધિકારણમ્ ॥ ૧૦૭ ॥
 પ્રજ્ઞાપરાધેષમવિજ્ઞાનંવિષમશ્ચપવર્તનમ્ । પ્રજ્ઞાપરાધંજાનીયાન્મનસોગોચરંહિત્ ॥

ધૈર્ય, બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિથી ભ્રષ્ટ થએલો પુરુષ જે અશુભ કર્મ કરે છે તેને પ્રજ્ઞા-પરાધ કહે છે. પ્રજ્ઞાપરાધથી અંપૂર્ણ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપસ્થિત નહીં થએલાં મૂત્રમળ આદિ વેગોને હકપૂર્વક દુર કરવા, ઉપસ્થિત થયેલા વેગોને રોકવા, સાહસમાં પ્રવૃત્ત થવું, બહુજ મૈથુન કરવું. ૧૦૨ સમયસર કાર્ય ન કરવું, નિરર્થક કામ કરવું, વિનય તથા સદા-ચારનો ત્યાગ કરવો, પૂજ્યોનો અનાદર કરવો, (૧૦૩) જે પદાર્થો પોતાને અહિત હોય તેને જાણ્યા છતાં પણ સેવન કરવું, ઉન્માદના હેતુઓનું સેવન કરવું, (૧૦૪) ખરાબ દેશમાં તથા ખરાબ સમયમાં ફરવું, દુષ્ટોની સાથે મિત્રતા કરવી, ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય નામના અધ્યા-યમાં કહેલા સદાચારનો ત્યાગ કરવો. ૧૦૫ ઈર્ષ્યા, માન, મદ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ તથા ભ્રમ, ઇર્ષ્યાદિકથી ઉત્પન્ન થએલ કલેશકારક કર્મ, દૈહિક કલેશ આપનાર કર્મ, (૧૦૬) અને રજોગુણ તથા મોહથી ઉત્પન્ન થએલ આ પ્રકારનાં અન્ય કર્મ, આ સર્વને શિષ્ટ લોક પ્રજ્ઞાપરાધ કહે છે. પ્રજ્ઞાપરાધ રોગોનું કારણ છે. (૧૦૭) બુદ્ધિવડે વિષમજ્ઞાન થવું અથવા બુદ્ધિની વિષમતાથી પ્રવૃત્ત થવું તેને પણ પ્રજ્ઞાપરાધ જાણવા નોંધ્યે. આ પ્રજ્ઞાપરાધ મન વડેજ જાણી શકાય છે. ૧૦૮.

નિર્દિષ્ટાકાલસમ્પ્રાપ્તિર્વ્યાધીનાંહ સંગ્રહે । ચયપ્રકોપમશ્માઃ પિત્તાદીનાંયથાપુરા
 ॥ ૧૦૯ ॥ મિથ્યાતિહીનલિંગાશ્ચવર્ષાન્તા રોગહેતવઃ । જીર્ણમુક્તમર્જાનાંજ્ઞા-

લાકાલસ્થિતિશ્ચયા ॥ ૧૧૦ ॥ પૂર્વમધ્યાપરાહ્નાશ્ચરાત્રયાયામાહ્નયશ્ચયે । યેષુ-
કાલેષુનિયતાયેરોગાસ્તે ચ કાલજાઃ ॥ ૧૧૧ ॥ અન્યેષુષ્કોદ્ધમદ્વાદીભૂતોપ-
કચતુર્થકૌ । સ્વેસ્વેકાલેપ્રવર્તન્તેકાલે શ્લેષાંબલાગમઃ ॥ ૧૧૨ ॥ एतेचान्ये-
चयेकेचित्कालजाविविधागदाः । अनागते चिकित्स्यास्तेबलकालौविजानता

રોગોના હેતુ સંગ્રહમાં કાલ સંગ્રામિ કહેવામાં આવેલ પિત્તાદિ દોષોનું સંચિત થવું, શાંત થવું, (૧૦૯) રોગોના કારણરૂપ વર્ષાદિ ઋતુઓનો મિથ્યાયોગ, અતિયોગ તથા હીન-યોગ, ભોજનના પચી ગયા પછી ફરી ભોજનના સમય તથા અસમયનો નિર્ણય (૧૧૦) સવાર, બપોર, તથા સાંજ અને રાત્રિના ત્રણ ભાગ એ આ સર્વને કાલ સંગ્રામિ કહે છે. જે જે સમયમાં જે જે રોગ અવશ્ય થાય છે તે રોગ કાલજ કહેવાય છે. ૧૧૧ એકાં-તરીઓ, દ્વિહાત્રાહી, તૃતીયક તથા ચતુર્થિક આ પોતપોતાના સમયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કેમકે તે સમયમાં તેનું બળ વધે છે. ૧૧૨ એ તથા અન્ય જે અનેક પ્રકારના કાલજ રોગ છે તેની ચિકિત્સા, બળ તથા કાલને જાણનારા વૈદ્યે રોગોનો સમય આવતા પહેલાંજ કરવી કેમકે સમય આવતાં તેનું બળ વધી જાય છે. ૧૧૩.

સ્વાભાવિક રોગોનું વર્ણન.

કાલસ્યપરિણામેનજરામૃત્યુનિમિત્તજાઃ । રોગાઃસ્વાભાવિકાદૃષ્ટાઃસ્વભાવોનિ-
વ્પ્રતિક્રિયઃ ॥ ૧૧૪ ॥
નિર્દિષ્ટદૈવશબ્દેનકર્મયત્પીર્વદૈહિકમ્ । હેતુસ્તદપિકાલેનરોગાણાપલભ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

સમયના પરિણામથી વૃદ્ધાવસ્થા તથા મૃત્યુ નિમિત્તક સ્વાભાવિક રોગ થાય છે. કેમકે સ્વભાવનું કાર્ષ આધક નથી. ૧૧૪. પૂર્વ જન્મનાં દૈવ નામનાં જે કર્મ છે તે પણ સમય આવતાં રોગોના કારણરૂપ બને છે. ૧૧૫.

કર્મ રોગોની શાંતિ.

નહિકર્મમહત્કિશ્ચિત્ફલંયસ્યનશ્ચુજ્યતે । ક્રિયાઘ્નાઃકર્મજારોગાઃપ્રજ્ઞમંયાન્તિતત્ક્ષ-
યાત્ ॥ ૧૧૬ ॥

એવું કાંઈ કર્મ નથી કે જેનું કર્મ ફળ ભોગવવું ન પડે, કર્મજ રોગ ચિકિત્સાથી નષ્ટ થતાં નથી. તે કર્મોના ક્ષય થવાથીજ નષ્ટ થાય છે. ૧૧૬

શ્રવણ સંયોગાદિ વર્ણન.

અત્યુગ્રશબ્દશ્રવણાચ્છ્રવણાત્સર્વશોનચ । શબ્દાનાશ્ચાતે નાનાંભવન્તિશ્રવણાઞ્જઙ્ઙઃ ।
॥ ૧૧૭ ॥ પરુષોત્તીપણાશ્ચસ્તાપ્રેયવ્યસનસૂચકૈઃ । શબ્દૈઃશ્રવણસંયોગોમિથ્યાયોગઃ
સચચતે ॥ ૧૧૮ ॥

બહુજ ઉગ્ર શબ્દ સાંભળવાથી, બિલકુલ ન સાંભળવાથી તથા બહુજ હીન શબ્દ સાંભળવાથી કાનોમાં જડતા થાય છે. (૧૧૭) નિષ્કુર, ભયાનક, નિન્દિત, અપ્રિય તથા વ્યસનસૂચક શબ્દોને સાંભળવા તેને શ્રવણેન્દ્રિયનો મિથ્યાયોગ કહે છે. ૧૧૮.

સ્પર્શનેન્દ્રિય સંયોગાદિનું વર્ણન.

અસંસ્પર્શેષ્ઠિતિસંસ્પર્ષે નિસંસ્પર્ષપ્રવચ । સ્પર્શનેન્દ્રિયવા-
ધકઃ ॥ ૧૧૯ ॥ યો સ્પર્શવાતાનામક્રાન્તગતભયઃ । સ્નેહશ્ચોતોષ્ણસંસ્પર્શે-
મિથ્યાયોગઃ સચ્ચયતે ॥ ૧૨૦ ॥

ખિન્નકુલ સ્પર્શ ન કરવાથી, બહુજ સ્પર્શ કરવાથી તથા હીન સ્પર્શથી સ્પર્શનેન્દ્રિયને વિધન થાય છે. (૧૧૯) ભૂત તથા ઝેરી વાયુનો સ્પર્શ તથા અસમયે સ્નિગ્ધ, ગરમ તથા શીતલ સ્પર્શ આ સ્પર્શને ઇન્દ્રિયનો મિથ્યાયોગ છે. ૧૨૦

દર્શનેન્દ્રિય સંયોગાદિનું વર્ણન.

રૂપાણાંભાસ્વજાંદદિવિનદ્યાતેવદર્શનાત્ ॥ ૧૨૧ ॥ દર્શનાચાતિસૂક્ષ્માણ સ્વદે-
શ્ચાપ્યદર્શનાત્ । દ્વિષ્ટમૈરવચીભત્સદૂરાતિક્ષિપ્તદર્શનાત્ । તામસાનાચ્ચરૂપાણામિ-
થ્યાસંયોગચ્ચયતે ॥ ૧૨૨ ॥

બહુજ દેદિપ્યમાન રૂપોને જોવાથી, બહુજ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓના જોવાથી તથા અત્યંત ન જોવાથી દષ્ટિ નષ્ટ થઈ જાય છે. (૧૨૧) અપ્રિય, ભયંકર, ખીલત્સ, બહુજ દુર, કલેશ-કારક તથા તામસ રૂપોને જોવાં તેને દષ્ટિનો મિથ્યાયોગ કહે છે. ૧૨૨.

રસનેન્દ્રિય સંયોગાદિનું વર્ણન.

અત્યાદાનમનાદાનમાન્સાત્સ્વાદિભેદેષ્વ । રસાનાં વેષમાદાનમલ્પાદાનજ્ઞદ્-
ષણમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

એક રસના સાત્મ્ય થવાથી, અન્ય રસોને ઝોછા ગ્રહણ કરવાથી અથવા ખિલકુલ ન ગ્રહણ કરવાથી, રસોનું વિષમતા પૂર્વક સેવન કરવાથી તથા ન્યુન સેવનથી રસનેન્દ્રિય દૂષિત થાય છે. ૧૨૩.

ધ્રાણુનેન્દ્રિય સંયોગાદિનું વર્ણન.

અતિમૃદ્ધતિતીક્ષ્ણાનાંગન્ધાનામુપસેવનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥ અસેવનંસર્વશ્ચઘ્રાણેન્દ્રિય-
વિનાશનઃ । પૂતિઃ પ્રવિષા ઇનાન્ધાયશ્ચાપ્યનાર્સવઃ ॥ ૧૨૫ ॥ તર્ગન્ધેનાંગ-
સંયોગોમિથ્યાયોગઃસ ચ્ચયતે ॥ ૧૨૬ ॥

અત્યંત મૃદુ તથા અત્યંત તીક્ષ્ણ ગંધોના સેવનથી તથા ખિલકુલ ન સુંઘવાથી ધ્રા-ણુનેન્દ્રિય નષ્ટ થાય છે. (૧૨૪) દુર્ગન્ધિ, ઝેરી, અપ્રિય તથા શ્તુઓના વિપરીત ગંધને સું-ઘવાને ધ્રાણુનેન્દ્રિયનો મિથ્યા યોગ કહે છે. આ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોની સાથે વિષયોનો તથા પ્રકારનો અસાત્મ્ય યોગ કહેવામાં આવ્યો. ૧૨૫-૧૨૬.

इत्यसात्स्वार्थसंयोगोऽविचो । पको नः । असात्स्वमितंवा विद्यायत्रयाति सहात्म-
ताम् ॥ १२७ ॥

જે વસ્તુ સાત્મ્ય (અભ્યાસથી પ્રેરતાને હિત હોય તે) ન હોય તેને અસાત્મ્ય કહે છે.

યોગ અથવા મોક્ષ..

યોગેમોક્ષેચસર્વાણાંજ્ઞાનામવર્તનમ્ । મોક્ષોનિવૃત્તિર્નિઃશેષાયોગોમોક્ષમવર્ત-
કઃ ॥ ૧૩૭ ॥ આત્મેન્દ્રિયમનોર્ધાનાંસમ્બિકર્ષાત્પવર્તિતે । સુખંદુઃસ્વમનારમ્મા-
દાત્મસ્થેમનસિસ્થિતે ॥ ૧૩૮ ॥ નિવર્તિતેતદુભયંવશિત્વશ્ચોપજાયતે । સશરીર-
સ્વપ્નાદિસ્તંયોગમૃષયોવિદુઃ ॥ ૧૩૯ ॥

યોગ તથા મોક્ષમાં કાંઈ વેદના થતી નથી. મોક્ષમાં સર્વ વાતોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને યોગથી મોક્ષ મળે છે. (૧૩૭) આત્મા, ઇન્દ્રિય, મન તથા વિષયોનાં સંયોગથી સુખ દુઃખની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને કાંઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત ન થતાં મનનું આત્મામાં સ્થિત થવાથી ૧૩૮ સુખ દુઃખ અને નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને શરીર સહિત ઇન્દ્રિયો વશ થઈ જાય છે. ૩૫ લોક આ અવસ્થાને યોગ કહે છે. ૧૩૯.

અષ્ટવિધ યોગખળ.

આવેશશ્ચેતસોજ્ઞાનમર્થનાંછન્દતઃ ક્રિયા । દૃષ્ટિઃશ્રોત્રંસ્મૃતિઃકાન્તિરિષ્ટતશ્ચાપ્યદ-
ર્શનમ્ ॥ ૧૪૦ ॥ इत्यष्टविधमाख्यातांयोगिनांबलमैश्वरम् । शुद्धसत्त्वसमाधा-
नात्तत्सर्वमुपजायते ॥ ૧૪૧ ॥

ચિત્તનો આવેશ, અર્થોનું જ્ઞાન સ્વ-અંતાથી કાર્ય કરવું, દૃષ્ટિ, શ્રવણ, સ્મૃતિ, કાન્તિ અને આપણી ઇચ્છાને અનુસાર અદૃષ્ટ થઈ જવું. ૧૪૦.

આ આઠ પ્રકારનું દૈવિ ખળ યોગિઓને મળે છે. શુદ્ધ ચિત્તથી સંમાધિમાં જોડાવાથી આ સર્વ વાતો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪૧.

મોક્ષ પ્રાપ્તિની રીતિ.

મોક્ષો જસ્તમોડમાવાદ્ભલવત્કર્મસંક્ષયાત્ । વિયોગઃકર્મસંયોગૈરપુનર્ભાવઉચ્યતે ૧૪૨
સ્નેહુણુ, તથા તમોણુનો અભાવ થવાથી અને કર્મોના ક્ષીણ થઈ જવાથી,
કર્મના સંયોગથી રહિત થઈ જવું તેને મોક્ષ કહે છે. ૧૪૨.

દુઃખોની નિવૃત્તિનો ઉપાય.

સતાપાસનંસમ્યાસાનાંપારદર્ષનમ્ । વ્રતચર્યોપવાસશ્ચનિયમાશ્રપૃથગ્વિધાઃ ૧૪૩
ધારણધર્મશાસ્ત્રાણાંવિજ્ઞાનાંવેદવેદવેદાન્તિઃ । વિષયેષ્વરતિર્મોક્ષેવ્યવસાયપરાધૃતિઃ ૧૪૪
કર્મણામસમારંભઃકૃતાનાશ્ચપરિક્ષયઃ । નૈષ્કર્મ્યમનહંકારઃસંયોગેભયદર્શનમ્ ॥
૧૪૫ ॥ મનોબુદ્ધિસમાધાનમર્થતત્ત્વપરીક્ષણમ્ । તત્ત્વસ્મૃતેરુપસ્થાનાત્સર્વમેત-
ત્પવર્તિતે ॥ ૧૪૬ ॥ સ્મૃતિઃસત્સેવનાચૈશ્વૃત્યન્તૈરુપલભ્યતે । સ્મૃત્યાસ્વમા-
વંભાવાનાંસ્મરન્દુઃસ્વાત્મમુચ્યતે ॥ ૧૪૭ ॥

સારી રીતે સજ્જનોની સેવા, અસજ્જનોનો ભાગ, વ્રત, ઉપવાસ, અનેક પ્રકારના નિયમ, ૧૪૩ ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, વિજ્ઞાન, નિર્જન સ્થાનમાં રહેવાની ઇચ્છા, વિષયોની અનિચ્છા, મોક્ષ પ્રાપ્તિનોઉદ્દેશ, અત્યંત ધૈર્ય, ૧૪૪ કાર્યોની અનારંભ, પ્રાક્તન કર્મોનો

નાશ; કર્મ રહિત થવું, અહંકાર રહિત થવું, સંયોગથી ડરવું, (૧૪૫) મન તથા બુદ્ધિનું સમાધિસ્થ થવું, તથા અર્થ તત્વની પરીક્ષા કરવી આ સર્વ વાતો સ્મૃતિના ઉપસ્થિત થવાથી થાય છે. ૧૪૬ અને પ્રથમ સ્મૃતિ, સત્સેવનથી લઇને ધૈર્ય પર્યંત જે વાતો કહી ગઇ છે તેથી જાણાય છે કે સ્મૃતિથીજ સાંસારિક બાવોના સ્વબાવોનું સ્મરણ કરીને પુરૂષ દુઃખથી છૂટી જાય છે. ૧૪૭

સ્મૃતિની પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

વક્ષ્યન્તેકારણાન્યષ્ટૌસ્મૃતિયૈરુપજાયતે । નિમિત્તરૂપગ્રહણાત્સાદૃશ્યાત્સવિર્પયાત્
 ॥ ૧૪૮ ॥ સત્ત્વાન્નુબન્ધાદભ્યાસાઙ્ગાનયોગાત્પુનઃશ્રુતાત્દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતાનાંસ્મર-
 નાત્સ્મૃતિરુચ્યતે ॥ ૧૪૯ ॥

જે આઠ કારણોથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કહીએ છીએ. ૬૪, શ્રુત, તથા અનુશ્રુત પદાર્થોના નિમિત્ત ગ્રહણથી, ૩૫ ગ્રહણથી, આદૃશ્યથી, વિપર્યયથી, મનને જોડી રાખવાથી, અભ્યાસથી, જ્ઞાનયોગથી, તથા ફરી સાંભળવાથી જે સ્મરણ થાય છે તેને સ્મૃતિ કહે છે. ૧૪૮-૧૪૯.

एतत्तदेकमयनंमुक्तैर्मोक्षस्यदर्शितम् । तच्चस्मृतिबलंयेनगतानपुनरागताः ॥ ૧૫૦ ॥
 अयनंपुनराख्यातमेतद्योगस्ययोगिभिः ॥ संख्यातधर्मैःसांख्यैश्चमुक्तैर्मोक्षस्यचा-
 यनम् ॥ ૧૫૧ ॥

મુક્ત લોકોએ તત્વોના સ્મૃતિમત્રનેજ મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો છે, જેવડે (મરી) ગયા પછી ફરી પુરૂષ પાછો આવતો નથી અર્થાત મુક્ત થઇ જાય છે. ૧૫૦ યોગી લોકોએ પણ આ યોગનો માર્ગ કહ્યો છે અને સાંખ્ય જાણનારાઓએ પણ આનેજ મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો છે. ૧૫૧.

सर्वकारणबुद्धुःखमस्वञ्चानित्यमेवच । नचात्माकृतकंतद्धितत्रचोत्पद्यतेस्वता । ૧૫૨
 यावन्नोत्पद्यतेसत्याबुद्धिर्नૈતદહંયया । नૈતન્મમचविज्ञायज्ञःसर्वमतिवर्चते ॥ ૧૫૩ ॥

આ સંસારમાં જે કંઈ છે, તે સર્વ કાર્ય ૩૫ છે, દુઃખદ તથા અનિત્ય આ સંસારમાં આપણું કંઈ પણ નથી પરંતુ તેમાં સ્વત્વ ત્યાં સુધી જ રહે છે કે (૧૫૨) ત્યાં સુધી આ હું નથી, આ મારું નથી, આ સત્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી, અને સત્યબુદ્ધિના ઉત્પન્ન થયા પછી જ્ઞાની પુરૂષ સર્વનો ત્યાગ કરી દે છે. ૧૫૩

મોક્ષનું ૩૫.

तस्मिंश्चरमसंन्यासेसमूलाःसर्ववेदनाः । समज्ञानविज्ञानाभिवृतिं यान्त्यशेषतः
 ॥ ૧૫૪ ॥ अतःपरंब्रह्मभूतोभूतात्मानोपलभ्यते । निःसृतःसर्वभावेभ्यश्चिह्नं-
 स्यनविद्यते ॥ ૧૫૫ ॥ गतिर्ब्रह्मविदांब्रह्मतच्चाक्षरमलक्षणम् । ज्ञानंब्रह्म वेदा-
 ञ्चात्रनाज्ञस्तज्જ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૬ ॥

આ અંતિમ ત્યાગમાં નામ સહિત સંપૂર્ણ વેદના, જ્ઞાનવિજ્ઞાનની દ્વારા મૂળ સહિત નષ્ટ થઇ જાય છે. ૧૫૪ તે પછી જીવાત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇ જાય છે. પછી તે ચિન્હોથી

જાણી શકતો નથી, તે સર્વ ભાવોથી અદ્ભુત થઈ જાય છે. એથી તેનાં કાષ્ઠ ચિન્હ રહેતાં નથી. (૧૫૫) કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાની લોક બ્રહ્મમાંજ લીન થઈ જાય છે અને બ્રહ્મ અક્ષય તથા ચિન્હોથી રહિત છે. બ્રહ્મજ્ઞાની લોકજ તેને જાણી શકે છે. અજ્ઞાની લોક તેને જાણી શકતા નથી. ૧૫૬

અધ્યાયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

પ્રશ્નાઃપુરુષમાશ્રિત્યત્રયોવિંશતિરુત્તમાઃ । કતિધાપુરુષીયેઽસ્મિન્નિર્ણાતાસ્ત્વ-
દર્શિના ॥ ૧૫૭ ॥

કતિધાર પુરુષીય નામના આ અધ્યાયમાં તત્ત્વદર્શી ભગવાન આત્રેયજીએ પુરુષના વિષયમાં તેવાસ ઉત્તમ પ્રશ્નોના નિર્ણયનું વર્ણન કર્યું છે. ૧૫૭.

इत्यग्निवेशकृतेतन्त्रेचरकमतिसंस्कृतेकतिधापुरुषीयंशारीरंसमाप्तम् ॥ १ ॥

ઇતિ અગ્નિવેશે રચેલ અને ચરકે સુધારેલ કતિધાપુરુષીય'શારીરં' નામનો પ્રથમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातोऽतुल्यगोत्रीयं शारीरं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે અતુલ્યગોત્રીય શારીર નામના અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, આ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કથન કરવા લાગ્યા.

गर्हना यतुष्पादना प्रश्न.

अतुल्यगोत्रस्यरजःक्षयान्तेरहोविसृष्टंमिथुનીકૃતસ્ય । કિંસ્યઃ ચતુષ્પાત્મભવશ્ચ-
ષ્ઢ્મ્યોયત્સ્ત્રીષુગર્ભત્વમુપૈતિપુંસઃ ॥ ૧ ॥

અગ્નિવેશે ભગવાન આત્રેયજીને પૂછ્યું કે, હે ભગવાન ! રત્નેધર્મની ઉપરાંત અતુલ્ય ગોત્રીય પુરુષની સાથે રમણ કરવાથી પુરુષની કઈ જ વસ્તુઓથી ઉત્પન્ન ચતુષ્પાદાત્મક વસ્તુ સ્ત્રીમાં ગર્ભત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

ઉત્તર.

शुक्रंतदस्यप्रवदन्तिधीरायद्धीयते गर्भसमुद्भवाय । वाय्वग्निभूम्यङ्गुणपादवत्त-
ष्ઢ્મ્યોરસેભ્યઃપ્રભવશ્ચતસ્ય ॥ ૨ ॥

આ પ્રશ્નને સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, જેથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે તેને વિદ્વાન લોક શુક્ર કહે છે. વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી, તથા જળ આ ચાર ભૂતોના ચાર અંશ તેમાં હોય છે, અને જ રસોથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

गर्हना विषयमां प्रश्न.

सम्पूर्णदेहःसमयेसुखश्चगर्भःकथंकेनचजायतेस्त्री । गर्भचिराद्विन्दतिसप्रजापि-
મૂત્ચાથવાનશ્યતિકેનગર્ભઃ ॥ ૩ ॥

અગ્નિવેશે પૂછ્યું કે, હે ભગવાન! સમયસર સંપૂર્ણ અંગવાળા ગર્ભને કેવી રીતે અને કેવા કારણથી સ્ત્રી સુખપૂર્વક ઉત્પન્ન કરે છે, કોઈ કોઈ વધ્યા દોષ વિનાની સ્ત્રી પણ બહુજ વિદ્યભે કેમ ગર્ભ ધારણ કરે છે? અને કયા કારણથી ગર્ભ રહેવા છતાં પણ નષ્ટ થઈ જાય છે?

યથાક્રમ ઉત્તર.

શુક્રાસૃગાત્માશયકાલસમ્પન્નસ્યોપચારાશ્ચહિતૈસ્તથાર્થેઃ । ગર્ભશ્ચકાલેચસુસ્વીસુ-
સ્વશ્ચસન્નાયતેસમ્પરિપૂર્ણદેહઃ ॥ ૪ ॥

યોનિપ્રદોષાન્મનસોઽમિતાપાચ્છુક્રાસૃગાહારવિહારદોષાત્ । અકાલયોગાદ્બલસં-
ક્ષયાચ્ચર્મચિરાદ્વિન્દતિસપ્રજાપિ ॥ ૫ ॥

અસૃઙ્ઘનિરુદ્ધપવનેનનાર્યાંગર્ભવ્યવસ્યન્ત્યબુધાઃકદાચિત્ । ગર્ભસ્યરૂપંહિકરોતિ-
ત્તસ્યાસ્તદાસૃગસ્ત્રાવિવિવર્દ્ધમાનમ્ ॥ ૬ ॥ તદગ્નિસૂર્ય્યશ્રમશ્ચોકરોગૈરુષ્ણાન્નપાનૈ-
રથવાપવૃત્તમ્ । દૃષ્ટ્વાસૃગેકેનચગર્ભમજ્ઞાઃકેચિન્નરાભૂતહૃતંવદન્તિ ॥ ૭ ॥

ઓજોઽજ્ઞનાનાંરજનીચરાણામાહારહેતોર્નશરીરમિષ્ટમ્ । ગર્ભહરેયુર્યદિતેનમાતુર્લ-
બ્ધાવકાશંનહરેયુરોજઃ ॥ ૮ ॥

આ સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, વીર્ય, રજ, આત્મા, આશય તથા સમય એઓના અરોઅર હોવાથી, હિતકારી આહારવિહારના સેવનથી, સમયસર સંપૂર્ણ અવયવવાળો ગર્ભ સુખપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે. ૪ યોનિના દૂષિત થવાથી, મનમાં સંતપ્ત થવાથી, વીર્ય રજ તથા આહાર વિહારના દોષથી, અસમયે સંભોગ કરવાથી અને બળના ક્ષીણ થવાથી અવધ્યા સ્ત્રી પણ વિદ્યભે ગર્ભ ધારણ કરે છે. ૫. કોઈ કોઈ સ્ત્રીનો વાયુ દૂષિત થઈને રજને રોકે છે અને ગર્ભના સંપૂર્ણ લક્ષણોને ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે રોકા-
ચેલ રજકંમથી વધે છે. તેને મૂર્ખ લોક અજ્ઞાનથી ગર્ભ માને છે. ૬ અગ્નિ, સૂર્ય, શ્રમ, શોક, રોગ, તથા ગરમ અન્નપાનવડે તે રજ વહેવા લાગે છે. આ જોઈને કોઈ કોઈ મૂર્ખ કહે છે કે ગર્ભને ભૂત હરી ગયું, પરંતુ આ માત્ર મૂર્ખતાજ છે. ૭ કેમકે ભૂતોનો આ-
હાર શરીર નથી પણ ઓજ ધાતુ છે. જો તે સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી ગર્ભને લઈ જાય તો અવકાશ મેળવીને તેની ઓજ ધાતુને પણ કેમ ન લઈ જાય? ૮

સંતાનનો પ્રશ્ન.

કન્યાંસુતંવાસહિતૌપૃથગ્વાસુતૌસુતેવાતનયાન્વહૂન્વા । કસ્માત્પસૂતેસુચિરેણગર્ભ-
મેકોઽભિવૃદ્ધિશ્ચયમેઽભ્યુપૈતિ ॥ ૯ ॥

અગ્નિવેશે ભગવાન આત્રેયજીને પૂછ્યું કે, હે ભગવાન! કયા કારણથી પુત્ર, કયા કારણથી કન્યા, કયા કારણથી એકી સાથે પુત્ર અને કન્યા, કયા કારણથી એકી સાથે બે પુત્ર, કયા કારણથી એકી સાથે બે કન્યા, તથા કયા કારણથી એકી સાથે અનેક સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે? કોઈ-કોઈ સ્ત્રીનો ગર્ભ કેમ બહુજ વખતમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કયા કારણથી બે સંતાનોના હોવાથી એક હીન અંગનું અને એક પુષ્ટ શરીરવાળું થાય છે? ૯

ઉત્તર.

રોનકન્યામાધકેન પ્રમુજેજતેનદ્વિવિધાંકૃતેન । વીજેનકન્યાઅસુતઅસૂતેયથા-
સ્વર્વીજાન્યતરાધકેન ॥ ૧૦ ॥ શુક્રાધિકંદ્વૈધમુપૈતિવીજંયસ્યાતાસાસહિતૌ-
પ્રસૂતે । રક્તાધિકંવાયદિભેદમેતિદ્વિધાસુતેસાસહિતેપ્રસૂતે ॥ ૧૧ ॥

આ સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે રજની અધિકતાથી કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે, અને વીર્યની આધકતામાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુવડે અધિક વીર્યવાળા ખીજ (મિશ્રિત રક્ત તથા વીર્ય) ના જો એ ભાગ થઈ જાય તો એ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અધિક રજવાળા ખીજના જો એ ભાગ થઈ જાય તો એ કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે અને જો ખીજના એ ભાગમાંથી એકમાં વીર્ય અધિક હોય અને ખીજમાં રૂધિર અધિક હોય તો એકથી પુત્ર અને ખીજથી કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦-૧૧.

મિનત્તિયાવદ્બ્રુહાપપન્નઃશુક્રાર્ચવંવાયુરતિપ્રવૃદ્ધઃ । તાવન્યપત્યાનિયથાવિભાગં-
કર્માત્મકાન્યસ્વવશાત્પ્રસૂતે ॥ ૧૨ ॥

જો બહુ વધેલો વાયુ ખીજના અનેક ભાગ કરી નાંખે તો કર્માનુસાર જેટલા વિ-
ભાગ થઈ જાય તેટલાં સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨.

આહારમામોતિયદાનર્ગર્ભઃશોષંસમામોતિપરિસૃતિંવા । તંસ્ત્રીપ્રસૂતેસુચિરેગર્ભેપુ-
દ્યેયદ્વર્ગર્ભૈરપિસ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

જો ગર્ભિણી સ્ત્રીને ઉત્તમ આહાર ન મળે તો ગર્ભ શુષ્ક થઈ જાય છે. અથવા
વહી જાય છે. તે સુકાયેલ ગર્ભ જ્યારે ધણા વખતે પુષ્ટ થાય છે ત્યારે સ્ત્રી તેને ઉત્પન્ન
કરી શકે છે. ૧૩.

કર્માત્મકત્વાદ્વિષમાંશભેદાચ્છુક્રાસૃજંવૃદ્ધિમુપૈતિકુક્ષૌ । ઇકોધિકોન્યૂનતરોદ્વિતીય-
અવ્યમેડ્યધ્યધિકોવિશેષઃ ॥ ૧૪ ॥

ભાગ્યવશાત અંશેની વિષમતાથી, શુક્ર અને રજ કુખમાં વૃદ્ધિને પામે છે અર્થાતઃ
એક ભાગ વધારે અને ખીજને ભાગ થોડો હોવાથી એ સંતાનોમાંથી એક સંતાન હીન
અંગનું અને એક પુષ્ટ અંગનું થાય છે. ૧૪

કસ્માદ્દિરેતાઃપવનેન્દ્રિયોવાસંસ્કારવાહીનરનારિષ્ઠઃ । વક્રીતયેર્ષ્યાભિરતિઃકથં-
વાસઆવતેવાતિકષ્ણકોવા ॥ ૧૫ ॥

અગ્નિવેશે ભગવાન આત્રેયજીને પૂછ્યું કે, હે ભગવાન! કયા કારણથી દિરેતા,
(નપુષક) પવનેન્દ્રિય, સંસ્કારવાહી, નરખંડ, નારીખંડ, વક્રી, ઈર્ષ્યારત તથા વાર્તાકષંડ
ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫

વીજાત્સમાંશાદુપતપ્તવીજાત્સ્ત્રીપુંસલિંગીભવતિદિરેતાઃ । શુક્રાશયર્ગર્ભજતસ્યહ-
ત્વાકરોતિવાયુઃપવનેન્દ્રિયત્વમ્ ॥ ૧૬ ॥ શુક્રાશયદ્વારવિઘટ્ટનેનસંસ્કારવાહિ-
કરોતિવાયુઃ । મન્દાલ્પવીજાવબલાવર્ષૌક્લીવૌચર્ષૌવિકૃતિદ્વયસ્ય ॥ ૧૭ ॥ મા-

વ્યવાયમ વિષ્ણવદ્વીપાદીજ્વલ્યતયાપિતુશ્ચ । ઈર્ષ્યામિતાવપિમન્દહર્ષાવાં-
ચ્યારતેરેવવદન્તિહેતુમ્ ॥ ૧૮ ॥ વાચ્વપ્રિદોષાઃ ક્ષણૈતુયસ્યનાંગતાવાતિક-
ષણ્ઢકઃસઃ । ઇત્યેવમઘૈવિકૃતિપ્રકારાઃકર્માત્મકાનામ્પલક્ષણીયાઃ ॥ ૧૯ ॥

આ સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, જે બીજામાં વીર્ય તથા રજનો ભાગ સમ હોય છે તે બીજાથી સ્ત્રી તથા પુરૂષ બંનેના લક્ષણવાળા દ્વિરેતા (નપુંસક) ઉત્પન્ન થાય છે. દૂષિતવાયુ ગર્ભસ્થ પ્રાણીના વીર્યાશયને નષ્ટ કરીને પવનેન્દ્રિયને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૬. વાયુવડે વીર્યાશયના દ્વારનું ખગડી જવાથી સંસ્કારવાહી નામના નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. જે સ્ત્રી પુરૂષ મન્દબીજ, અદ્યબીજ, નિર્બલ તથા મૈથુન કરવામાં હર્ષ રહિત હોય તે તેનો પુત્ર નરષંડ અને કન્યા નારીષંડ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭ મૈથુન વખતે માતા ક્રોધવાળી હોવાથી, અથવા પિતા અદ્યવીર્યવાળો હોવાથી વધી સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. જે સ્ત્રી પુરૂષ ધર્મ્યાવાળાં થઇને આનંદ સિવાય મૈથુન કરે છે તેનાં સંતાન ધર્મારતિ (બીજને મૈથુન કરતાં જોવાથી જેનું ચિત્ત મૈથુન કરવાનું ઇચ્છે તેવા) થાય છે. ૧૮ જે પુરૂષના અંડકોશ, વાયુ તથા અગ્નિના દોષથી નષ્ટ થઇ જાય તેને વાત્તિકષંડ કહે છે. કર્મને અનુ-સાર આ આઠ પ્રકારના વિકાર જાણવા જોઇએ. ૧૯

ગર્ભસ્યસઘોડ્નુગતસ્યકુક્ષૌસ્ત્રીપુંનપુંસામ્બુદરસ્થિતાનામ્ । કિંલક્ષણંકારણમિષ્યતે-
ર્કિંસરૂપતાંયેનચયાત્યપત્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

અગ્નિવેશે ભગવાન આત્રેયજીને પૂછ્યું કે, હે ભગવાન! જલ્દીથી રહેલા ગર્ભનાં કયાં લક્ષણ છે, ગર્ભમાં સ્થિત થએલ સ્ત્રી, પુરૂષ તથા નપુંસકનાં કયાં લક્ષણ છે. અને કયા કારણથી સંતાનનાં રૂપ જુદાં જુદાં થાય છે. ૨૦

સઘોગર્ભનાં લક્ષણ.

નિષ્ઠોવિકાગૌરવમદ્ગ્ગસાદસ્તન્દ્રાપ્રહર્ષૌહૃદયવ્યથાચ । તૃપ્તિશ્ચબીજગ્રહણશ્ચયોન્યાગ-
ર્ભસ્યસઘોડ્નુગતસ્યલિંગમ્ ॥ ૨૧ ॥

આ સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, થુંકવું, શરીરનું ભારેપણું, અંગોની શિથિલતા, તન્દ્રા, ગ્લાનિ, હૃદયમાં વ્યથા, તૃપ્તિ અને યોનિથી વીર્યનું ન નિકળવું આ જલ્દીથી રહેલા ગર્ભનાં લક્ષણ છે. ૨૧

ગર્ભસ્થ બાળકોનો પરિચય.

સવ્યાંગચેષ્ટાપુરુષાર્થિનીસ્ત્રીસ્ત્રીસ્વપ્રપાનાશનશીલચેષ્ટા । સવ્યાંગગર્ભાનચત્વચગ-
ર્ભાસવ્યપ્રદુગ્ધાસ્ત્રિયમેવસૂતે ॥ ૨૨ ॥ પુત્રન્ત્વતોલિલ્લવિપર્યયેણ વ્યામિશ્રલિલ્લા-
પ્રકૃતિવૃત્તીયામ્ । ગર્ભોપપત્તૌતુમનઃસ્ત્રિયાયંજન્તુંત્રજેત્ત્સદશંપ્રસૂતે ॥ ૨૩ ॥

જે સ્ત્રી કામાતુર થઇને ડાખા અંગથી ચેષ્ટા કરે, સ્ત્રીઓની માફક સુવે, સ્ત્રીઓની માફક ભોજન તથા ચેષ્ટા કરે, સ્ત્રીઓના જેવો સ્વભાવ પ્રકટ કરે, જે સ્ત્રીની ડાખી તરફ ગર્ભ હોય, ગર્ભ ગોળ ન હોય, અને પ્રથમ ડાખા સ્તનમાંથીજ દૂધ નીકળે તે તે સ્ત્રી પુત્રીને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૨ જે સ્ત્રીનાં એથી વિપરીત લક્ષણ હોય, તેને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય

છે. અને જેનામાં અનેનાં ભેગાં લક્ષણો હોય તેને નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વખતે સ્ત્રી પોતાના મનમાં જે પ્રાણીનું સ્મરણ કરે છે તેવુંજ તેને સંતાન થાય છે.

**ગર્ભસ્યચત્વારિચતુર્વિધાનિભૂતાનિમાતાપિતૃસમ્भवानि । आहारजन्यात्मकृता-
निचैवसर्वस्यसर्वाणिभवन्तिदेहे ॥ ૨૪ ॥**

**तेषांविशेषाद्बलवन्तियानिभवन्तिमातापितृकर्मजानि । तानि व्यवस्येत्सदृशत्व-
लिङ्गसत्त्वंयथानूकमपिव्यवस्येत् ॥ ૨૫ ॥**

સર્વના શરીરમાં માતાપિતાના આહારથી થએલાં, તથા પોતાના કર્મથી થયેલા આર પ્રકારના ચાર મહાભૂત થાય છે. ૨૪ માતાપિતાનો આહારવિહાર તથા પોતાનાં કર્મ તે- માંથી જે બળવાન ન હોય તેના જેવો ગર્ભ થાય છે. અને ગર્ભનું ચિત્ત પણ તેને અનુસારજ થાય છે. ૨૫.

**कस्मात्प्रजांस्त्रीविकृतांप्रसूतेहीनाधिकाङ्गीविकलेन्द्रियाश्च । देहात्कथं देहमुपैतिचा-
न्यमात्मासदाकैरनुबध्यतेच ॥ ૨૬ ॥**

અગ્નિવેશે ભગવાન્ આત્રેયજીને પૂછ્યું કે, હે ભગવાન્! કયા કારણથી કયી કયી સ્ત્રીને હીન અંગવાળી, અધિક અંગવાળી તથા વિકૃત અંગવાળી સંતતી થાય છે. આત્મા કેવી રીતે એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે, અને કઈ કઈ વસ્તુઓથી આત્મા અંધાય છે? ગર્ભની વિકૃતિનું કારણ.

**बीजात्मकर्माश्रयकालदोषैर्मातृस्तदाहारविहारदोषैः । कुर्वन्तिदोषाविविधानिदु-
ष्टाःसंस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानि ॥ ૨૭ ॥ वर्षासुकाष्ठाश्मघनाम्बुवेगास्तरोःसरि-
त्स्रोतसिसंस्थितस्य । यथैवकुर्युर्विकृतिंतथैवगर्भस्यकुक्षौनियतस्यदोषाः ॥ ૨૮ ॥**

આ સાંભળીને ભગવાન્ આત્રેયજીએ કહ્યું કે, બીજા, પોતાનાં કર્મ, ગર્ભાશય તથા સમયના દોષથી, અને ગર્ભાવસ્થામાં માતાના આહારવિહારોના દોષથી, કોપિત થએલા વાતાદિ દોષ, આકૃતિ, વર્ણ તથા ઈન્દ્રિયોમાં અનેક પ્રકારના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૭ જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીના પ્રવાહમાં સ્થિત વૃક્ષમાં, કાષ્ટ, પાષાણ તથા જળના વેગો વડે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેજ રીતે કુખમાં સ્થિત ગર્ભમાં દોષોનીદ્વારા વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૮.

આત્માનું આખા શરીરમાં પ્રાપ્ત થવાનું કારણ.

**भूतैश्चतुर्भिःसहितःसुसूक्ष्मैर्मनोजवोदेहमुपैतिदेहात् । कर्मात्मकत्वान्नतुतस्यदृश्यं-
दिव्यंविनादर्शनमस्तिरूपम् ॥ ૨૯ ॥ ससर्वगःसर्वशरीरभृश्चसविश्वकर्मासच-
विश्वरूपः । सचेतनाघातुरतीन्द्रियश्चसानेत्ययुक्सा-
क्षयःसएव ॥ ૩૦ ॥**

અત્યંત સૂક્ષ્મ ચાર મહાભૂતોની સાથે મનના વેગથી જીવાત્મા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જાય છે. તે વખતે તેનું કર્માત્મકરૂપ થાય છે એથી દિવ્યદૃષ્ટિ સિવાય તેને કોઈ જોઈ શકતા નથી. ૨૯. તે આત્માજ સર્વવ્યાપી, સર્વ શરીરધારી, વિશ્વકર્મા, વિશ્વરૂપ, ચૈતન્ય ધાતુ, અતીન્દ્રિય, નિત્યયુક્ત તથા અનુશય (રાગદ્વેશ) સહિત હોય છે. ૩૦.

રસાત્મમાતાપિતૃસમ્ભવાનિભૂતાનિવિદ્યાદશષટ્ચદેહે । ચત્વારિત્રાત્મનિસંશ્રિતા-
વિશ્રિતસ્તથાત્માચચતુર્ષુતેષુ ॥ ૩૧ ॥

મધુરાદિ રસ, આત્મા, માતા તથા પિતાનાથી ઉત્પન્ન થએલાં ૧૬ તત્વો શરીરમાં હોય છે એમાંથી ચાર મહાભૂત, આત્માનાં આશ્રિત રહે છે અને આત્મા તે ચારેમાં સ્થિત રહે છે. ૩૧.

ભૂતાનિમાતાપિતૃસમ્ભવાનિરજશ્ચશુક્રશ્ચવદન્તિગર્ભે । આપ્યાચ્યતેશુક્રમસૃજ્ચમૂ-
તૈર્યૈસ્તાનિભૂતાનિરસોદ્ભવાનિ ॥ ૩૨ ॥ ભૂતાનિચત્વારિતુકર્મજાનિયાનાત્મહી-
નાનિવિશન્તિગર્ભમ્ । સદ્વીજધર્માહ્વપરાપરાણિદેહાન્તરાણ્યાત્મનિયાનિયાનિ ॥ ૩૩ ॥

ગર્ભમાં રજ અને વીર્ય માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થએલાં હોય છે. જે મહાભૂતોથી રજ તથા વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે રસોથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૨ જે ચાર મહાભૂત આત્માની સાથે ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે તે કર્મજ છે. જ્યારે આત્મા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જાય છે, ત્યારે તે ચાર મહાભૂત પણ સૂક્ષ્મરૂપ આત્માની સાથે જાય છે. ૩૩

રૂપાદ્વિરૂપમ્ભવઃપ્રસિદ્ધઃકર્મ્માત્મકાનાંમનસોમનસ્તઃ । ભવન્તિયેત્વાકૃતિબુદ્ધિભે-
દારજસ્તમસ્તત્રચકર્મ્મહેતુઃ ॥ ૩૪ ॥ અતીન્દ્રિયૈસ્તૈરતિસૂક્ષ્મરૂપૈરાત્માકદાચિન્ન-
વિયુક્તરૂપઃ । નકર્મ્મણાનૈવમનોમતિભ્યાંનચાપ્યહંકારવિકારદોષૈઃ ॥ ૩૫ ॥

રજસ્તમોભ્યાન્તુમનોઽનુબદ્ધંજ્ઞાનંવિનાતત્રહિસર્વદોષાઃ । ગતિમવૃત્યોસ્તુનિમિત્તમુ-
ક્તમનઃસદોષંચલવચ્ચકર્મ્મ ॥ ૩૬ ॥

તેજ મહાભૂતોથી આકારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પૂર્વ જન્મના શરીરના મનથી ગર્ભસ્થ જીવના મનની ઉત્પત્તિ થાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણિની જે આકૃતિ તથા બુદ્ધિમાં તફાવત હોય છે તેમાં રજોગુણ, તમોગુણ, તથા પ્રોક્તન કર્મ કારણ ૩૫ છે. ૩૪ અત્યંત સૂક્ષ્મ રૂપવાળા, અતીન્દ્રિય ચાર મહાભૂત, પ્રોક્તન કર્મ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકારના વિકાર દોષોથી આત્મા કદી વિમુક્ત થતો નથી. ૩૫ રજોગુણ, તથા તમોગુણવાળા મનમાં જ્ઞાન સિવાય સર્વ દોષો થાય છે. દોષ સહિત મન અને બળવાન કર્મ એ ગતિ અને પ્રવૃત્તિના કારણ ૩૫ છે. ૩૭

રોગાઃક્રુતઃસંશ્મનંક્રિમેષાંહર્ષસ્યશોકસ્યચાર્કિંનિમિત્તમ્ । શરીરસત્ત્વપ્રભવાવિકા-
રાઃકથંનજ્ઞાન્તાઃપુનરાપતેયુઃ ॥ ૩૭ ॥

અભિવેશે ભગવાન્ આત્રેયજીને પૂછ્યું કે હે ભગવાન્! રોગ કયા હેતુથી થાય છે અને રોગોની શાન્તિ કેવી રીતે થાય છે. હર્ષ તથા શોકનું શું કારણ છે? શરીર તથા મનથી ઉત્પન્ન થનારા રોગ કયા પ્રકારે શાંત થઈને પછી ઉત્પન્ન થતા નથી. ૩૭

પ્રજ્ઞાપરાધોવિષમાસ્તદર્યાહેતુસ્તૃતીયઃપરિણામકાલઃ । સર્વામયાનાંશ્રિવિધાચશા-
ન્તિર્જ્ઞાનાર્થકાલાઃસમયોગયુક્તાઃ ॥ ૩૮ ॥ ધર્મ્યાઃક્રિયાહર્ષેનિમિત્તમુક્તાસ્તતોઽ-
ન્યથાશોકવશંનયન્તિ । શરીરસત્ત્વપ્રભવાસ્તુદોષાસ્તયોરવૃત્ત્યાનભવન્તિભૂયઃ ॥ ૩૯ ॥

રૂપચસત્ત્વસ્યચસન્તતિર્યાનોક્તસ્તદાદિર્નહિસોઽસ્તિકશ્ચિત્ । તયોરવૃત્તિઃક્રિયતે-
પરાભ્યાંઘૃતિસ્મૃતિભ્યાંપરયાધિયાચ ॥ ૪૦ ॥

આ સાંભળીને લગવાનું આત્રેયજીએ કહ્યું કે, પ્રજાપરાધ, વિષયોનો વિષમ યોગ અને સમયનું પરિણામ આ ત્રણ સર્વ રોગોનાં કારણ છે. બુદ્ધિ, વિષય તથા સમયનો સમયોગ એ રોગોની શાંતિનું કારણ છે, ૩૮

ધાર્મિક કાર્ય હર્ષના નિમિત્તે છે અને ધર્મ સંબંધી કાર્ય શોકનાં કારણ છે. શરીર તથા મનથીજ સંપૂર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી શરીર તથા મનના ઉત્પન્ન થવાથીજ રોગ ફરી થઇ શકતા નથી. ૩૯ શરીર તથા મનની જે સંતતિ તે અનાદિ છે. પરંતુ એમ કાંઈ નથી. અત્યંત ધૈર્ય, સ્મૃતિ તથા પરમ જ્ઞાનથી શરીર તથા મનની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. ૪૦

દૈવતું લક્ષણ.

સત્યાશ્રયેવાદ્વિવિધેયથોક્તેપૂર્વગદેભ્યઃપ્રતિકર્મ્મ નિત્યમ્ । જિતેન્દ્રિયંનાનુપતન્તિ-
રોગાસ્તત્કાલયુક્તંચદિનાસ્તિદૈવમ્ ॥ ૪૧ ॥ દૈવંપુરાયત્કૃતમ્બુચ્યતેતુતત્પૌરુષ્ય-
ચ્ચિહકર્મ્મદૃષ્ટમ્ । પ્રવૃત્તિહેતુર્વિષમઃસદૃષ્ટોનિવૃત્તિહેતુસ્તુસમઃસૅવ ॥ ૪૨ ॥

રોગોના આશ્રયભૂત, શરીર તથા મનના વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જો રોગોત્પત્તિની પ્રથમથીજ ચિકિત્સા કરવામાં આવે, ઇન્દ્રિયો વશમાં રાખે અને કોઈ પૂર્વોક્ત ખોટાં કર્મનાં કૃણ તે વખતે નિયતન હોય તો તો રોગ થતો નથી. ૪૧ પૂર્વ જન્મનાં કરેલાં કર્મને દૈવ કહે છે. અને જે આ જન્મમાં કર્મ કરવામાં આવે તેને પૌરુષ કહે છે. આ કર્મોની વિષમતા તથા સમતાજ રોગોની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિના કારણરૂપ છે. ૪૨

ઋતુઓના રોગોનું શમન.

હૈમન્તિકંદોષચયંવસન્તેપ્રવાહ્યન્ઘૃષ્ણિકમખ્રકાલે । ઘનાત્યયેવાર્ષિકમાથુસમ્યક્-
પ્રાપ્નોતિરોગાનૃતુજાન્નજાતુ ॥ ૪૩ ॥

હેમન્ત ઋતુમાં સંચિત થએલા દોષોને વસન્ત ઋતુમાં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, સંચિત થએલા દોષોને પ્રાવૃત્ ઋતુમાં અને વર્ષા ઋતુમાં સંચિત થએલા દોષોને શરદ ઋતુમાં દૂર કરાવવાથી મનુષ્યોને ઋતુઓના વિકારથી થનારા રોગો થતા નથી. ૪૩.

નરોહિતાહારવિહારસેવીસમીક્ષ્યકારીવિષયેષ્વસક્તઃ । દાતાસમઃસત્યપરઃક્ષમા-
વાનામ્નોપસેવીચભવત્યરોગઃ ॥ ૪૪ ॥

હિતઆહાર, તથા વિહારનું સેવન કરનારા, વિચાર પૂર્વકકાર્ય કરનારા, વિષયોમાં આસક્ત નહીં થનારા, દાતા, સમદર્શી, સત્યવાદી, ક્ષમાશીલ, અને આત્મલોકોની સોખત કરનારા મનુષ્યો રોગી થતા નથી. ૪૪.

મતિર્વચઃકર્મ્મસુસ્વાનુવન્ધિસત્ત્વંવિધેયંવિશ્વદાચબુદ્ધિઃ । જ્ઞાનંતપસ્તત્પરતાચયોગે-
યસ્યાસ્તિતંનાનુપતન્તિરોગાઃ ॥ ૪૫ ॥

પરિણામે સુખદાયક બુદ્ધિ, વચન, તથા કર્મ સ્વાધીન મન, નિર્ભંગબુદ્ધિ, જ્ઞાન, તપ,

અને યોગમાં તત્પર થવું આ જ્ઞેનામાં હોય છે. તેને કદી રોગ ઉત્પન્ન થતો નથી. ૪૫.

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

તत्र શ્લોકાઃ ।

इहामि-~~...~~र्थयुक्तांषड्विंशकंभ्रगणंमहर्षिः । अतुल्यगोत्रेभगवान्यथावन्नि-
र्णीतवाग्ज्ञानविवर्द्धनार्थम् ॥ ४६ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે, અતુલ્યગોત્રીય નામના આ અધ્યાયમાં ભગવાન આત્રેયજીએ જ્ઞાન-
ની વૃદ્ધિને માટે અગ્નિવેશના મહા અર્થવાળા છત્રીસ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કર્યો. ૪૬.

इति चरकसंहितायां शारीरस्थानेऽतुल्यगोत्रीयंशारीरं समाप्तम् ॥ २ ॥

ઇતિ ચરકસંહિતાના શારીર સ્થાનના અતુલ્ય ગોત્રીય શારીર નામનો અધ્યાય સમાપ્ત
થયો. ૨.

तृतीयोऽध्यायः

अथातः खुड्डीकागर्भाऽवक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्याम इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે ખુડ્ડીકાગર્ભાવક્રાન્તિ શારીરની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. આ પ્રકારે ભગવાન
આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

गर्भानी उत्पत्ति.

पुरुषस्यानुपहतरेतसःस्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशोणितगर्भाशयायायदाभवतिसंसर्गःऋ-
तुकाले । यदाचानयोस्तथैवयुक्तयोःसंसर्गेतुशुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतं-
जीवोऽवक्रामतिसत्त्वसम्प्रयोगात्तदागर्भोऽभिनिर्वर्त्तते ॥ १ ॥

જે પુરુષના વીર્યમાં કોઇ દોષ ન હોય અને જે સ્ત્રીની યોની, રજ, તથા ગર્ભાશયમાં
કોઇ દોષ ન હોય, એવાં સ્ત્રી પુરુષોનો ત્યારે રતુના વખતે સંયોગ થાય છે અને સંયોગ-
માંજ રજ તથા વીર્ય મિશ્ર થઇને ગર્ભાશયમાં જાય છે, અને મનને અનુસાર જીવ તેમાં
પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ગર્ભ રિથિતિ થાય છે. ૧.

ससात्म्यरसोपयोगादरोगोऽभिसंवर्द्धतेसम्यगुपचारैश्चोपचर्यमाणः । ततःप्राप्त-
कालःसर्वेन्द्रियोपपन्नःपरिपूर्णसर्वशरीरोबलवर्णसत्त्वसंहननसम्पदुपेतःसुखेनजा-
यतेसमुदायादेषांभावानाम् ॥ २ ॥

તે માતાના ગર્ભ સાત્મ્ય રસોના સેવનથી અને સારી રીતે ઉપચાર કરવાથી નીરોગ
થઇને વધે છે પછી સમય આવ્યે સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયવાળો, સંપૂર્ણ અંગોથી પરિપૂર્ણ બને, વર્ણ,
સત્ત્વ તથા સંહનન (શરીર બંધાવું તે) ની શ્રેષ્ઠતાવાળો થઇને સુખ પૂર્વક ઉત્પન્ન થાયછે. ૨

ગર્ભની લેહ.

માતૃજશ્ચાયંગર્ભઃપિતૃજશ્ચાત્મજશ્ચસાત્મ્યજશ્ચરસજશ્ચાસ્તિચસત્ત્વસંગ્મૌપપાદિકમિ-
તિહોવાચભગવાનાત્રેયઃ ॥ ૩ ॥

આ ગર્ભ માતા, પિતા, આત્મા. રસ તથા સાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને પરલોક-
માંથી આવીને સત્ત્વ સંજ્ઞાવાળું મન તેમાં પ્રવેશ કરે છે એ પ્રમાણે ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું. ૩
નેતિભરદ્વાજઃ । કિંકારણંહિનમાતાનપિતાનાત્માનંસાત્મ્યંનપાનાશનમ્હ્યલેહોપ-
યોગાગર્ભજનયન્તિનચપરલોકાદેત્યગર્ભસત્ત્વસંગ્મકમવક્રામતિ । યદિહિમાતાપિત-
રૌગર્ભજનયેતાંભૂયસ્યશ્ચસ્ત્રિયઃપુમાંસશ્ચભૂયાંસઃપુત્રકામાઃ, તેસર્વેપુત્રજન્માભિસન્ધા-
યમૈથુનઘર્મમાપન્નમાનાઃપુત્રાનેવજનયેયુર્દુહિત્વાર્દુહિત્કામાઃ નચકાશ્ચિત્સ્ત્રિયઃકે-
ચિદ્વાપુરુષાનિરપત્યાઃસ્યુઃઅપત્યકામાશ્ચપરિદેવેરન્ । નચાત્માત્માનંજનયતિ ।
યદિહ્યાત્માત્માનંજનયેજ્ઞાતોવાજનયેદાત્માનમજાતોવાજનયતિ । તત્ત્વ ઉભયથા-
પ્યયુક્તમ્ । નહિજાતોજનયતિસત્વાન્નચૈવવાજાતોજનયેત્સત્વાત્તસ્માદુભયથા-
પ્યનુપપત્તિસ્જિષ્ટતુ । અથતાવદેતદિઅયમાત્માનંશક્તોજનયિતુંસ્યાન્નતુએનમિષ્ટા-
સ્વેવકથંયોનિપુજનયેદ્વશ્ચિનમપ્રતિહતગતિકામરૂપિણંતેજોવલ્લજવવર્ણસત્ત્વસંહનન-
સમુદિતમજરમરુજમમરમેવં વિધંહિઆત્માત્માનમિચ્છન્નિત્યતોવાભૂયઃ ॥ ૪ ॥

એ સાંભળીને ભરદ્વાજ ઈષિએ કહ્યું કે એ ખરોખર નથી. માતા, પિતા આત્મા,
સાત્મ્ય અને અન્નપાન, લક્ષ્ય તથા લેહ વસ્તુઓના ઉપયોગથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થતી નથી.
અને પરલોકથી આવીને મન પણ તેમાં પ્રવેશ કરતું નથી. જે માતા તથા પિતા ગર્ભને
ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ હોય તે ધણીએ એવી સ્ત્રીઓ છે અને ધણાય એવા પુરૂષો છે કે
જે કન્યા તથા પુત્રની ઈચ્છા કરે છે. તેઓ સર્વે સ્ત્રી પુરૂષ સંયોગ કરીને જેને પુત્રની ઈચ્છા
હોય તે પુત્રને ઉત્પન્ન કરી લે અને જેને પુત્રીની ઈચ્છા હોય તે પુત્રીને ઉત્પન્ન કરી લે
અને કોઈ પણ સ્ત્રી અથવા કોઈ પણ પુરૂષ સંતાન રહિત રહે નહિ, અને સંતાનને માટે
દુખી થાય નહિ. આત્મા પોતાને ઉત્પન્ન કરતો નથી કેમકે જે આત્મા પોતાને ઉત્પન્ન
કરે તે ઉત્પન્ન આત્મા પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે યા અનુત્પન્ન આ બંને વાતો અનુચિત
છે કેમકે જે ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યું છે તે પાછું પોતાને કેવી રીતે અને કેમ ઉત્પન્ન કરશે,
તે તો વિદ્યમાનજ છે અને અનુત્પન્ન આત્મા પણ પોતાને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી કેમકે
તેની સત્તાજ નથી એથી આ બંને વાતો અસિદ્ધ થાય છે અને જે કદી માનીયે કે
આત્મા પોતાને ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે અભીષ્ટ યોનિયોમાંજ કેમ ન ઉત્પન્ન કરે, કેમકે
સર્વ સ્વતંત્ર, અપ્રતિહત ગતિ, (જ્યાં ઈચ્છે ત્યાં જઈ શકે) કામ, રૂપ અને તેજ, બલ,
વર્ણ તથા સત્ત્વ યુક્ત અજર, અમર તથા નીરોગ રહેવું એને ઈચ્છે છે એથી પણ સિદ્ધ
થાય છે કે આત્મા પોતાને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. ૪

ગર્ભની અસાત્મ્યજતા.

અસાત્મ્યજશ્ચાયંગર્ભોયદિહિસાત્મ્યજઃસ્યાત્તર્હિસાત્મ્યસેવિનામેવૈકાન્તેનવ્યક્તમ-

जास्यात् । असात्म्यसेविनश्चनिखिलेनानपत्याः स्तच्चाभयमुभयत्रैवदृश्यते ॥५॥

सात्म्यथी पशु आगर्भ उत्पन्न थछ शकतो नथी, जे सात्म्यथी गर्भनी उत्पत्ति होयतो सात्म्यनुं सेवन करनाराओने पशु संतति थाय अने असात्म्यनुं सेवन करनारा सर्व अनपत्य थछ जय परंतु जेवाभां आवे छे के सात्म्यनुं सेवन करनारा तथा असात्म्यनुं सेवन करनारा अनेय अनपत्य तथा संतान वाणा होय छे अथी अे सिद्ध थाय छे के सात्म्यथी गर्भ उत्पन्न थतो नथी. ५

गर्भनुं रसथी उत्पन्न न थयुं.

अरसजश्चायंगर्भोयदिहिरसजः स्यान्नकेचित्स्त्रीपुरुषेषुअनपत्याः स्युर्नहिकश्चिदस्त्येषांयोरसान्नोपयुङ्क्ते । श्रेष्ठरसोपयोगिनांचेद्गर्भाजायन्तेइत्यतोऽभिप्रेतमित्येवं सति, आजोरभ्रमार्गमायूरगोक्षीर-दधि-घृत-मधु-तैल-सैन्धवेक्षुरसमुद्गशालिभृतानामेवएकान्तेनप्रजास्यात् । श्यामाकवरकोदालककोरदूषककन्दमूलभक्ष्याश्चनिखिलेनानपत्याःस्युः तच्चोभयमुभयत्रैवदृश्यते ॥ ६ ॥

रसोथी पशु गर्भ उत्पन्न थतो नथी. जे रसोथी गर्भनी उत्पत्ति थायतो कोछ स्त्री पुत्र थकी संतानरहित न ज्ञाय, केभके अेवां कोछ स्त्री पुत्र नथी के जे रसोनुं सेवन न करतां होय अने जे कहेवाभां आवे के श्रेष्ठ रसोना सेवनथी गर्भ उत्पन्न थाय छे, अे अलिप्रायथी गर्भनी उत्पत्ति कहेवाभां आवी छे तो अकरां, घेटां, मृग तथा भोरनुं मांस, गायनुं दूध, दही तथा घी, भद, तेज, सीधवभार, शेरडीनारस, भग तथा शालिधान्य अेओना सेवन करनाराने पशु संतति थाय, अने शाभो, कोदरा, जंगवना कोदरा, तथा कन्दमूली पानारा, सर्व निरपत्य होय पशु अेभ थतुं नथी, परंतु श्रेष्ठ रस सेवन करनारा तथा निदुष्ट सेवन करनारा अनेय संतानरहित तथा संततिवाणा होय छे. अथी सिद्ध थाय छे के रसथी संतति उत्पन्न थती नथी. ६.

गर्भनुं सत्व गुणी थयुं.

नखलुअपिपरलोकादेत्यसत्त्वंगर्भमवक्रामति । यदित्तेषाम्पद्मामेनास्यकिञ्चिदेवपौर्बदेहिकंस्यादविदितमश्रुतमदृष्टं वा । सचकिञ्चिदपिनस्मरतितस्मादेतत्ब्रूमहे अमातृजश्चायंगर्भःपितृजश्चानात्मजश्चासात्म्यजश्चारसजश्चनचास्तिसत्त्वमौपपादिकमितिहोवाच भरद्वाजः ॥ ७ ॥

पर लोकमांथी आवीने मनपशु गर्भमां प्रवेश करतुं नथी. जे अेभ होय तो पूर्व जन्ममां जेठकी वातो तेजे जेछ सांलणी होय ते सर्व तेने याद होय परंतु कोछ पशु रभरथु होतुं नथी. अथी अेभे कडीअे छीअे के माता, पिता, आत्मा, सात्म्य तथा रसथी गर्भनी उत्पत्ति थती नथी अने परलोकथी आवीने मन पशु तेमां प्रवेश करतुं नथी अेभ आरदाजअे कहुं. ७.

આત્રેયનો મત.

નેતિભગવાનાત્રેયઃ સર્વેભ્યર્ષ્યો ભાવેભ્યઃસમુદિતેભ્યોગર્ભોઽભિનિર્વર્તતે । માતૃ-
જશ્રાયાંગર્ભોનહિ માતૃર્વિનાગર્ભોપપત્તિઃસ્યાન્નચજન્મજરાયુજાનામ્ । યાનિસ્વલુ-
અસ્યગર્ભસ્ય માતૃજાનિયાનિચાસ્ય માતૃતઃસમ્ભવતઃસમ્ભવન્તિતાનિ અનુચ્યા-
હ્યાસ્યામઃ । તદ્યથા— ત્વક્ચલોહિતશ્ચમાંસશ્ચમેદશ્ચનાભિશ્ચહૃદયશ્ચક્લોમચયક્-
ચ્છ્રીહા ચબુકૌચબસ્તિશ્ચપુરીષાધાનશ્ચામાશયશ્ચપ કાશયશ્ચોત્તરગુદશ્ચાધરગુદશ્ચ-
શુદ્રાન્નશ્ચ સ્થૂલાન્નશ્ચ વપાચવપાવહનશ્ચેતિમાતૃજાનિ ॥ ૮ ॥

આરે ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે એ બરોબર નથી માતા પિતા વિગેરે સંપૂર્ણ સ-
મુદાયથીજ ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે. ગર્ભની ઉત્પત્તિ માતાથી થાય છે કેમકે માતા સિ-
વાય ગર્ભ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. અને જરાયુજ જીવેનો જન્મ પણ થઈ શકતો નથી
ગર્ભના જે જે અંશ માતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. જેમ કે ત્વચ્ચા,
રૂધિર, માસ, મેદ, કુંટી, હૃદય, ફેફસાં, યકૃત (હીવર-કલેજ) પ્લીહા, (બરોળ) બસ્તિ,
પુરીષાધાન (મળાશય) આશય (હોજરી-જર) પકવાશય, ઉત્તર ગુદ, અધર ગુદ,
નાનાં આંતરડાં, ચરખી તથા ચરખીનો માર્ગ આ સર્વ ગર્ભમાં માતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૮

પિતાથી ઉત્પન્ન થનાર અવયવ.

પિતૃજશ્રાયાંગર્ભોનહિ પ્રૌઠ્ઠસ્તેષ્ઠર્ભોત્પત્તિઃસ્યાન્નચજન્મજરાયુજાનામ્ । યાનિસ્વલુ-
અસ્યગર્ભસ્યપિતૃજાનિયાનિચાસ્યપિતૃતઃ સમ્ભવતઃસમ્ભવન્તિતાનિઅનુચ્યાહ્યા-
સ્યામઃ । તદ્યથા—કેશશ્મશ્નુનસ્વલોમદન્તાસ્થિશિરાસ્નાયુધમન્યઃશુક્રમિતિપિતૃજાનિ ॥ ૯ ॥

પિતાથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેમકે પિતાના સિવાય ગર્ભ થઈ શકતો નથી.
અને જરાયુજ જીવેનો જન્મ પણ થઈ શકતો નથી. ગર્ભમાં પિતાના જે જે અંશ હોય
છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ જેવાકે વાળ, શ્મશ્નુ, નખ, રોમ, દાંત, હાડકાં, શિરા, સ્નાયુ,
ધમની, તથા વીર્ય આ સર્વ ગર્ભમાં પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

આત્માથી ઉત્પન્ન થએલા ગર્ભાવયવ.

આત્મજશ્રાયાંગર્ભોગર્ભાત્માહ્યન્તરાત્માય રૂપેત્તં વૈશ્વત્યાચક્ષતેશાશ્વતમરુજમજરમ-
મરમક્ષયમભેદ્યમચ્છેદ્યમલેહ્યંવિશ્વરૂપં વિશ્વકર્માણમવ્યક્તમનાદિમનિધનમક્ષરમપિ ।
સગર્ભાશ્ચયમન્નુપ્રવિદ્યથુક્રશ્નોજિતાભ્યાંસંયોગમેત્યગર્ભત્વેનજનયત્યાત્મનાત્માનમા-
ત્મસંજ્ઞાહિગર્ભેતસ્યપુનરાત્મનોજન્માદૈસક્ત્વાદુનોપપદ્યતેતસ્માદજાત૯વાયંજાતંગ-
ર્ભજનયતિજાતોઽપ્યજાતશ્ચગર્ભજનયતિ । સચૈવગર્ભઃકાલાન્તરેણબાલયુવસ્થવિર-
ભાવાનવાપ્નોતિ ॥ ૧૦ ॥

ગર્ભ આત્માથી ઉત્પન્ન થએલા ગર્ભમાં જે આત્મા કારણ હોય છે તેનેજ જીવ કહે
છે. આત્મા, નિત્ય, નિરોગ, અજર, અમર, અક્ષય, અલેહ, અલેહ્ય, વિશ્વરૂપ, વિશ્વકર્મ અ-
વ્યક્તા, અનાદિ તથા અનન્ત છે એજ આત્મા ગર્ભમાં પ્રવેશ કરીને રજ તથા વીર્યના

સંયોગને પામીને ગર્ભરૂપથી પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે. ફરી ગર્ભમાં જન્માદિ ન હોવાથી તેની આત્મસંજ્ઞા થઇ શકતી નથી. એથી કહેવામાં આવે છે કે ઉત્પન્ન તથા અનુત્પન્ન આત્મા ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગર્ભ કાલાન્તરે બાળ, યૌવન તથા વૃદ્ધતા એ અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

સયસ્યાંયસ્યામવસ્થાયાં વર્તન્તે તસ્યાંતસ્યાંજાતોભવતિયાત્વસ્યપુરસ્કૃતાતસ્યાંજનિષ્યમાણશ્ચતસ્માત્સપ્વજાતશ્ચાજાતશ્ચ યુગપદ્ભવતિતસ્મિન્નૈતદુભયંસમ્ભવતિજાતત્વશ્ચૈવજનિષ્યમાણત્વશ્ચ । સજાતોજન્યતેસચૈવાનાગતેષ્વવસ્થાન્તરેષુઅજાતો જન્યત્યાત્મનાત્માનમ્ । સતોહ્યવસ્થાનુગમનમાત્રામેવહિજન્મચોચ્યતેતત્રતત્રવયસિતસ્યાંતસ્યામવસ્થાયામ્ । યથાસતામેવથુક્રશોણિતજીવાનાંપ્રાક્સંયોગાદ્ગર્ભત્વંનભવતિતત્ત્વસંયોગાદ્ભવતિ । યથાસતસ્તસ્યૈવપુરુષસ્યપ્રાગપત્યાત્પિતૃત્વંનભવતિતત્ત્વાપત્યાદ્ભવતિ । તથાસતસ્તસ્યૈવગર્ભસ્યતસ્યાંતસ્યામવસ્થાયાંજાતત્વમજાતત્વશ્ચોચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

તે આત્માને જે અવસ્થામાં વર્તમાન હોય છે તેમાં ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહેવાય છે. અથવા જેમાં તેનો જન્મ થનાર હોય છે તેમાંજ નિષ્યમાણુ (ઉત્પન્ન થનાર) કહેવાય છે. એથી તે આત્મા એકજ વખતે ઉત્પન્ન તથા અનુત્પન્ન થાય છે. તેમાં જાતત્વ તથા જનિષ્યમાણુત્વ આ બંને વાતો સંલલિત છે. આ પ્રકારે તે ઉત્પન્ન થઇને પણ ઉત્પન્ન થાય છે. અને અનાગત અવસ્થાઓમાં અનુત્પન્ન થઇને પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે. સદ્વસ્તુના અવસ્થાંતરોમાં જવું તેજ જન્મ કહેવાય છે. જેમકે વીર્ય તથા રજ તથા જીવ આ પ્રથમ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સંયોગ સિવાય ગર્ભત્વને પ્રાપ્ત થતાં નથી, પરંતું સંયોગ સિવાય થયા પછી ગર્ભત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જેમ કાંઈ પુરુષ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સંતાનોત્પત્તિની પહેલાં પિતા કહેવાતો નથી પરંતુ સંતાનોત્પત્તિની પછીજ પિતા કહેવાય છે, એજ પ્રકારે સદ્વસ્તુ આત્માની અવસ્થાઓને ભેદ શી ઉત્પન્નત્વ તથા અનુત્પન્નત્વ કહેવામાં આવે છે. ૧૧.

નતુસ્વલુગર્ભસ્યમાતુર્નપિતુર્નાત્મનઃસર્વભાવેષુયથેષ્ટકારિત્વમસ્તિ । તેકિશ્ચિત્સ્વવશાત્કુર્વન્તિકિઞ્ચિત્કર્મવશાત્કચિષ્ષૈષાંકરણશક્તેર્ભવતિક્કચિન્નભવતિ । યત્રસત્ત્વાદિકરણસમ્પત્તત્રયથાબલમેવયથેષ્ટકારિત્વમતોઽન્યથાવિપર્યયઃ । નચકરણદોષાદકારણમાત્માગર્ભજનનેસમ્ભવતિ ॥ ૧૨ ॥

ગર્ભોત્પત્તિમાં માતા પિતા તથા આત્માના સર્વ વિષયોમાં યથેષ્ટ કારિત્વ (જે ઈચ્છે તે કરી શકે) નથી. તે કાંઈ પોતાની સત્તા વડે કરે છે અને કાંઈ કર્મ સત્તાથી કરે છે. કંઈ કંઈ તેની કરણ શક્તિ હોય છે અને કંઈ નથી હોતી. જ્યાં સત્વાદિ કરણોની શ્રેષ્ઠતા હોય છે ત્યાં બળને અનુસાર યથેષ્ટ કાર્ય કરવામાં આવે છે. નહિતો વિપરીતતા થાય છે. કરણોના દૂષિત થવાથી આત્મા ગર્ભની ઉત્પત્તિમાં સમર્થ થઇ શકતો નથી. ૧૨.

દૃષ્ટચ્છેદાયોનિરૈશ્વર્યમોક્ષશ્ચાત્મવિદ્ધિરાત્માયત્તમ્ । નહાન્યઃ સુખદુઃસ્વયોઃકર્તા-
નચાન્યતોગર્ભોજાયતેજાયમાનોનચ અંકુરોત્પત્તિરવીજાત્ ॥ ૧૩ ॥

આત્માજ્ઞાની લોક ચેષ્ટા, યોની, ઐશ્વર્ય તથા મોક્ષને પોતાને આધિન રાખે છે. આત્માના સિવાય ખીણું કોઇ સુખ દુઃખનું કર્તા નથી અને આત્મા સિવાય ગર્ભોત્પત્તિ પણ થતી નથી કેમકે ખીણ સિવાય કોઇ પણ પ્રકારથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. ૧૩.

આત્માથી ઉત્પન્ન થએલ દ્રવ્ય.

યાનિતુસ્વલુઅસ્યગર્ભસ્યાત્મજાનિયાનિચઅસ્યાત્મતઃસમ્ભવતઃ સમ્ભવન્તિતાનિ-
અનુવ્યાख्याસ્યામઃ । તદ્યથા—તાસુતાસુયોનિષુઉત્પત્તિરાયુરાત્મજ્ઞાનમનન્દ્રિયા-
ગિપ્રાણાપાનૌપ્રેરણાઽપ્પાદ્યૈસ્વરવર્ણવિશેષાઃસુખદુઃસ્વેઙ્છાદ્રેષૌચેતનાધૃતિબુ-
દ્ધિસ્મૃતિરહંકારઃયત્નશ્ચેત્યાત્મજાનિ ॥ ૧૪ ॥

ગર્ભમાં જે જે અંશ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. જેમ અને-
ક યોનિયોમાં ઉત્પન્ન થવું, આત્મ જ્ઞાન, આયુષ્ય, મન, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અપાન, પ્રેરણા,
ધારણા, આકૃતિ, સ્વર, વર્ણ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દોષ ચૈતન્યતા, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અંદ-
કાર, તથા પ્રયત્ન આ સર્વ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪.

સાત્મ્યજશ્ચાયંગર્ભઃનહિઅસાત્મ્યસેવિત્વમન્તરેણ્સ્ત્રીપુરુષયોર્વન્ધ્યત્વમસ્તિગર્ભેષુવા-
અનિષ્ટોભાવઃ । યાવત્સ્વલુઅસાત્મ્યસેવિનાંસ્ત્રીપુરુષાણાંત્રયોદોષાઃપ્રકૃપિતાઃશરીર-
મુપસર્પન્તોનશુક્રશોણિતગર્ભાન્યોપઘાતાયોપપચન્તેતાવત્સમર્થાગર્ભજનનાયભવન્તિ ।
સાત્મ્યસેવિનાંપુનઃસ્ત્રીપુરુષાણામનુપહતશુક્રશોણિતગર્ભાશયાનામૃતુકાલેસન્નિપા-
તિતાનાંજીવસ્યાનવક્રમણાદ્ગર્ભાનપ્રાદુર્ભવન્તિ । નહિકેવલંસાત્મ્યજશ્ચાયંગર્ભઃસ-
મુદાયોઽન્નકારણમુચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

ગર્ભ સાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે અસાત્મ્ય વસ્તુઓના સેવન સિવાય સ્ત્રી પુરુષો-
ને વન્ધ્યત્વ પ્રાપ્ત થવું નથી. તેમ ગર્ભમાં કોઇ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. અસાત્મ્ય વસ્તુઓનું સેવન કરનાર સ્ત્રી પુરુષોના ત્રણે દોષ ક્રાપિત થઇને શરીરમાં
દેહાઇને ન્યાં સુધી વીર્ય રજ તથા ગર્ભાશયને બગાડતાં નથી ત્યાં સુધી અસાત્મ્ય વસ્તુ-
ઓનું સેવન કરનારા પણ ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ થાય છે. અને જે સ્ત્રી પુરુષ સા-
ત્મ્ય વસ્તુઓનું સેવન કરે છે, જેનાં વીર્ય, રજ તથા ગર્ભાશય દુષિત હોતાં નથી એવાં
સ્ત્રી પુરુષોને રતુકાલમાં સંયોગ થવા છતાં પણ જીવાત્માનો પ્રવેશ ન થવાથી ગર્ભોત્પત્તિ
થતી નથી. કેમકે કેવળ સાત્મ્યથીજ ગર્ભોત્પત્તિ થતી નથી. પરંતુ સંપૂર્ણ કારણોનો સમુદા-
યજ ગર્ભની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. ૧૫.

સાત્મ્ય થયેલા ગર્ભના અવયવ.

યાનિતુસ્વલ્વસ્યગર્ભસ્યાત્મજાનિયાનિચઅસ્યાસાત્મ્યતઃસમ્ભવતઃસમ્ભવન્તિતા-
નિઅનુવ્યાख्याસ્યામઃ । તદ્યથા—આરોગ્યમનાલસ્યમલોલુપત્ત્વમિન્દ્રિયપ્રસાદઃસ્વ-

રવર્ણવીજસમ્પત્પ્રહર્ષભૂયસ્તઞ્ચેતિસાત્મ્યજાનિ ॥ ૧૬ ॥

ગર્ભમાં જે જે અંશ સાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ જેમકે આ-
રોગ્ય, નિરાલસ્યતા, નિર્લોભતા, ઇન્દ્રિયોનું નિર્મળ થવું, શ્રેષ્ઠસ્વર, શ્રેષ્ઠવર્ણ, શ્રેષ્ઠવીર્ય,
બહુજ પ્રસન્નતા આ સર્વ સાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬.

ગર્ભની રસજ ઉત્પત્તિ.

રસજશ્ચાયંગર્ભોનહિરસાદૃતેમાતુઃ પ્રાણયાત્રાપિસ્યાર્ત્કિપુનર્ગર્ભજન્મ, નચૈવાસ્યસ-
મ્યગુપયુજ્યમાનારસાગર્ભમભિનિર્વર્તયન્તિ । નચકેવલંસમ્યગુપયોગાદ્વચરસાનાંગ-
ર્ભોમિનિર્વૃત્તિર્ભવતિસમુદાયોઽચ્યત્રકારણમુચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

ગર્ભ રસથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે રસ વિના માતાની પ્રાણયાત્રા પણ થઇ શકતી
નથી. ગર્ભ તો દૂર રહ્યો પણ સારી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવેલ રસ પણ ગર્ભોત્પત્તિનું
કારણ નથી કેમકે રસોના સારી રીતે ઉપયોગથીજ ગર્ભની ઉત્પત્તિ થતી નથી પરંતુ સંપૂ-
ર્ણ કારણોનો સમુદાય ગર્ભોત્પત્તિમાં કારણ છે. ॥ ૧૭ ॥

ગર્ભના રસજ અવયવ.

યાનિતુસ્વલ્વસ્યગર્ભસ્યરસજાનિયાનિચાસ્યરસતઃ સમ્ભવતઃ સમ્ભવન્તિતાન્યનુ-
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । તદ્વથા—શરીરસ્યામિનિર્વૃત્તિરભિવૃદ્ધિઃપ્રાણાનુબન્ધસ્તૃપ્તિઃપુષ્ટિ-
રુત્સાહશ્ચેતિરસજાનિ ॥ ૧૮ ॥

ગર્ભના જે જે અંશ રસથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. જેમકે શ-
રીરની સિદ્ધિ, શરીરની વૃદ્ધિ, પ્રાણ વાયુનું સ્થિત રહેવું, તૃપ્તિ, પુષ્ટિ તથા ઉત્સાહ આ
રસથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮.

સત્વનું ઉત્પાદકત્વ.

અસ્તિસ્વલ્વપિસત્ત્વમૌપપાદિકં યજ્જીવસ્પૃક્શરીરેણાભિસમ્બધ્નાતિ । યસ્મિન્નપગમ-
નપુરસ્કૃતેશીલમસ્યવ્યાવર્ત્તેભક્તિર્વિપર્યયસ્યતેસર્વેન્દ્રિયાણ્યુપત્તચ્યન્તેબલંહીયતે-
વ્યાધયઆપ્યાયન્તે । યસ્માદ્દીનઃપ્રાણાજ્ઞહાતિયદિન્દ્રિયાણામૈગ્રાહકશ્ચમનઇત્ય-
મિધીયતેતન્નિવિધમાખ્યાયતેશુદ્ધંરાજસંતામસશ્ચૈતિ ॥ ૧૯ ॥

પરલોકથી આવીને મન અવશ્ય ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે કેમકે મનજ જીવાત્માની સાથે
શરીરનો સંબંધ કરે છે. જ્યારે મન શરીરથી છુટું પડનાર થાય છે. ત્યારે સ્વભાવ તથા
ભક્તિમાં વિપરીતતા થઇ જાય છે. ઇન્દ્રિયો સંતપ્ત થાય છે, બલ ક્ષીણ થાય છે, રોગ વધે
છે, અને શરીરથી મનના છુટા પડતાંજ પ્રાણ નિકળી જાય છે. અને આ મનજ ઇન્દ્રિયોનું
પ્રેરક છે. મન શુદ્ધ, રાજસ તથા તામસ આ ત્રણ પ્રકારનું કહેવાય છે. ૧૯.

યેનાસ્યસ્વલ્લપ્રયતોભૂયિઠ્ઠંતેનદ્વિતીયાયામાજાતૌસમ્પ્રયોગોભવતિ । યદાતુતેનૈવશુ-
દ્ધેનસંવ્યતેતદાજાતેરતિક્રાન્તાયાશ્ચ સ્મરતિ । સ્માર્ત્તેહિજ્ઞાનમાસ્મનસ્તસ્યૈવમન-
સોઽનુબન્ધાદનુવર્ત્તેયસ્યાઃ । દર્શિપુરસ્કૃત્યપુરુષોજાતિરિત્યુચ્યતેઈતિસસ્વમુક્તમ્ ૨૦

મૃત્યુના વખતે મનુષ્યનું જેવું મન હોય છે તેવુંજ ખીજા જન્મમાં પણ હોય છે. જેવું મન શુદ્ધ હોય છે તેને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ રહે છે. આત્માની સાથે તે મનના પરંપરાગત સંયોગથીજ પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થાય છે. એથી પુરૂષ જાતિસ્મર કહેવાય છે. આ પ્રકારે મનનું પરલોકમાંથી આવવું એ પણ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ૨૦.

या निखल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानियानि च अस्य सत्त्वतः सम्भवतः सम्भवन्ति तानि अनु-
व्याख्यास्यामः । तद्यथा—भक्तिः शीलं श्लोचद्वेषः स्मृतिर्मेहस्त्यागो मात्सर्यं शौर्यं
भयं क्रोधस्तन्द्रा उत्साहस्तैक्षण्यं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येवमादयश्चान्येते
सत्त्वजा विकारा यानुत्तरकालं सत्त्वभेदमधिकृत्य उपदेक्ष्याम इति सत्त्वजानि ।
नानाविधानितु खलु सत्त्वानિ तानि सर्वाणि एक पुरुषे भवन्ति न च भवन्ति एक कालम्,
एकन्तु प्रायोऽनुवृत्त्याह । एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकाराणां भावानां सदायाद-
भिनिर्वर्त्तते गर्भः ॥ २१ ॥

ગર્ભમાં જે જે મનના અંશ છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. જેમકે ભક્તિ શીલ, શૌર્ય, દ્વેષ, સ્મૃતિ, મોહત્યાગ, માત્સર્ય, શરતા, ભય, ક્રોધ, તન્દ્રા, ઉત્સાહ, તીક્ષ્ણતા, મૃદુતા, ગંભીરતા, તથા ચંચળતા, ઇત્યાદિ અન્ય વિષયો પણ મનથી ઉત્પન્ન થાય છે. એક પુરૂષમાં અનેક પ્રકારનું મન હોય છે. પરંતું એકી વખતે અનેક પ્રકાર હોતા નથી. અને જે ગુણની મનમાં ધણે ભાગે અધિકતા રહે છે, તેના અનુસાર જ મન એક પ્રકારનું કહેવાય છે. અર્થાત જે મનમાં સત્વ આદિક હોય છે તે સત્વ ગુણી, જેમાં રાજસ અધિક હોય છે તે રજોગુણી, અને જેમાં તમ અધિક હોય છે તે તમોગુણી કહેવાય છે. આ પ્રકારે અનેક કારણોના સમુદાયથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧

यथा कूटागारं नानाद्रव्यसमुदयाद्यथा वारधो नानारथाङ्गसमुदायात्तस्मादेतदवोचा-
ममातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चात्मजश्चात्म्यजश्चरसजश्च । अस्तिसत्त्वमौपपादिकमि-
ति होवाच भगवानात्रेयः ॥ २२ ॥

જેમ ઘર (ઘર-વિશેષ-તેનું વર્ણન સ્વેદાધ્યાયમાં થશે.) અનેક દ્રવ્યોના સમુદાયથી અને રથ અનેક અંગોના સમુદાયથી બને છે. તેજ રીતે ગર્ભ પણ અનેક કારણોના સમુદાયથી ઉત્પન્ન થાય છે. એથી અમે કહ્યું હતું કે, માતા, પિતા, આત્મા, સાત્મ્ય તથા રસથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને સત્વ સંતકમન આવીને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. એમ ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું. ૨૨.

ભરદ્વાજનો પ્રસ્તાવ.

भरद्वाज उवाच । यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकाराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्त्त-
ते गर्भः कथमयं सन्धीयते । यदि चापि सन्धीयते कस्मात्समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनु-
ज्जयते मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते । तत्र चेदिष्टमेतद्यस्मान्मनुष्यो मनुष्य-
प्रभवस्तस्मान्मनुष्यविग्रहे जायते । यथा गौर्गोप्रभवः यथा चाश्वोऽश्वप्रभव इत्येवं-
च कथमसमुदायात्प्रकृतितदयुक्तं यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्मात्प्रकृतितदयुक्तं

કવામનામંન્વિનવ્યક્તોન્મત્તઃ ક્ષકિલાસેભ્યોજાતાઃપિતૃસદ્-રૂપાનભવન્તિ ।
 અથાત્રાપબુદ્ધિરેવંસ્યાત્સ્વેનેવાયમાત્માચક્ષુષારૂપાણિવેત્તિશ્રોત્રેણસ્વદાન્ના(ણેન-
 ગન્ધાત્રસનેનરસાન્સ્પર્શને નસ્પર્શાન્ બુદ્ધયાબોદ્ધવ્યમિત્યનેનહેતુનાજઠાદિભ્યો-
 જાતાઃપિતૃસદ્-રૂપાનભવન્તિ । અત્રાપિપ્રતિજ્ઞાહાનિદ્વોષઃસ્યાદેવમુક્તેભ્યાત્માસત્સ્વિન્દ્રિ-
 યેષુજ્ઞઃસ્યાદસત્સ્વજ્ઞોયત્તૃચૈતદુભયંસમ્ભવતિજ્ઞત્વમજ્ઞત્વચ્ચ પ્રવિહાત્ પ્રકૃતિકચ્ચાત્મા-
 નિર્વિકારોજ્ઞશ્ચ । યદિચદર્શનાદિન્દ્રિયસ્તમ્મ, લેવયાન્વેત્તિનિરિન્દ્રિયાદર્શનાદિવિરહા-
 દજ્ઞઃસ્યાદજ્ઞત્વાચ્ચકારણમકારણત્વાચ્ચાનાત્મેતિવાગ્વસ્તુમાત્રમેતદ્વચનમનર્થકંસ્યા-
 દિતિહોવાચભરદ્વાજઃ ॥ ૨૩ ॥

ભારદ્વાજ મુનિએ કહ્યું કે જો કારણ રૂપ અનેક પ્રકારના પદાર્થોના સમુદાયથી
 જ ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે તો સર્વ પદાર્થ કયા પ્રકારથી મળીને ગર્ભ રૂપ થઈ જાય છે.
 તો અનેક પદાર્થોથી બનેલો ગર્ભ કયા કારણથી મનુષ્ય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેમ
 મનુષ્ય મનુષ્યનું કારણ કહેવાય છે. અહીં આગળ જો એમ કહેવામાં આવે કે મનુષ્યનું
 કારણ મનુષ્ય છે એથી ગર્ભ મનુષ્યના આકારમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ગામથી ગામ ઉ-
 ત્પન્ન થાય છે અને ઘોડાથી ઘોડો ઉત્પન્ન થાય છે તો પ્રથમ જે કહ્યું કે અનેક પદાર્થોના
 સમુદાયથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે તે અસંગત થઈ જશે. અને જો મનુષ્યની ઉત્પત્તિનું મ-
 નુષ્ય કારણ છે તો જડ, અંધ, કુખડા, મૂંગા, મિન મિના, વામન, વ્યંગ રોગવાળા,
 ઉન્મત્ત, કોઠીઆ, તથા કિસાસી મનુષ્યથી ઉત્પન્ન થએલ સંતાતિ પિતાના જેવી કેમ ઉત્પન્ન
 થતી નથી? અહીં આગળ એ બોધ પણ થઈ શકે છે કે આ આત્મા પોતાના નેત્રો વડે
 રૂપ, કાનો વડે શબ્દ, પોતાની નાસિકા, વડે ગંધ, પોતાની ત્વચા વડે સ્પર્શ, પોતાની જીભ
 વડે રસ, પોતાની શુદ્ધિ વડે જાણવા યોગ્ય વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે એ કારણથી જડ તથા
 અંધ આદિ પુરૂષોની સંતાતિ પિતાના જેવી થતી નથી. પરંતુ એમ માનવાથી પ્રતિજ્ઞા હાનિ
 નામનો દોષ લાગશે કેમકે ધન્દ્રિયોના વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ આત્મા જ્ઞાનવાળો, અને
 ધન્દ્રિયોના વિદ્યમાન ન હોવા છતાં પણ આત્મા જ્ઞાન રહિત સિદ્ધ થઈ જશે. અને જેમાં
 જ્ઞાનિત્વ તથા અજ્ઞાનિત્વ આ બંને વાતોનો સંભવ હોય તે આત્મા વિકારવાળો પ્રકૃતિ, નિ-
 ર્વિકાર જ્ઞાનવાળો તથા અજ્ઞાનવાળો સિદ્ધ થશે અને જો દર્શન વિગેરે ધન્દ્રિયો દ્વારાજ
 આત્મા વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે અથવા ધન્દ્રિયોના ન હોવાથી વિષયોનું ગ્રહણ કરતો નથી
 તો અજ્ઞાન હોવાથી આત્મા કારણ થઈ શકતો નથી અને અકારણ હોવાથી તેમાં આત્મ-
 ત્વજ હોઈ શકતું નથી. એથી જે આપણે કહ્યું તે કથન માત્રજ છે અને અનર્થક છે.
 એમ ભારદ્વાજ મુનિએ કહ્યું. ૨૩.

આત્રેયજ્ઞનો ઉત્તર.

આત્રેયજ્ઞવાચ । પુરસ્તાદેતત્પ્રતિજ્ઞાતંસત્ત્વંજીવસ્પૃક્ષરરીણામિસમ્બધ્નાતીતિ ।
 યસ્માત્સમુદાયમમ્ભવઃસન્ગર્ભોમનુષ્યવિગ્રહેખજાયતેમનુષ્યમનુષ્યમનુષ્યમનુષ્યતે-
 તદ્ભક્ષ્યામઃ ॥ ૨૪ ॥

ત્યારે ભગવાન આત્રેયશ્રીએ કહ્યું કે પ્રથમ એ કહેવામાં આવ્યું કે જીવ સહિત મનનો શરીરની સાથે સંબંધ થાય છે. હવે જે કારણથી અનેક પદાર્થોથી બનાવેલો ગર્ભ મનુષ્ય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યનું કારણ મનુષ્ય કહેવામાં આવે છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. ૨૪.

**भूतानांचतुर्विधायोर्निर्भवतिजरायवण्डस्वेदोद्भिदः । तासांखलुचतसृणामपियो-
नीनामेकैकायोनिरपरिसंख्येयमेदाभवतिभूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् ।
तत्रजरायुजानामण्डजानां प्राणिनामेतेर्गर्भकराभावायांयांयोनिमापद्यन्तेतस्यांत-
स्यांयोनौतथातथारूपाभवन्ति । तद्यथा कनकरजतताम्रत्रपुसीसाभासिच्यमाना-
स्तेषुतेषुमधूच्छिद्रष्टबिम्बेषुतेयदामनुष्यबिम्बमापद्यन्तेतदामनुष्यविग्रहेणजायन्ते ।
तस्मात्सप्तदायात्मकःसन्गर्भोमनुष्यविग्रहेणजायतेमनुष्योमनुष्यप्रभवइत्युच्यतेत-
द्योनित्वात् ॥ २५ ॥**

પ્રાણિયોની જરાયુ, અન્ડ, સ્વેદ તથા ઉદ્ભિદ આ ચાર યોનિ છે, આ ચારે યોનિયો- માંથી એક એક યોનિના અસંખ્ય પ્રકાર હોય છે. કેમકે પ્રાણિયોના વિશેષ આકાર અ- સંખ્ય છે. ચારે પ્રકારની યોનિમાંથી જરાયુજ તથા અન્ડજ પ્રાણિયોના ગર્ભજનક જે જે પદાર્થ જે જે યોનિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે યોનિમાં તે તે પ્રકારના રૂપને ધારણ કરે છે. જેમ મીણ, સોનું, ચાંદી, તાંબુ, કચ્છાઈ તથા શીસાને ગાળીને સાંચામાં ઢાળી દેવાથી મ- નુષ્ય વિગેરેના જેવી આકૃતિ બની જાય છે એ પ્રકારે જ્યારે ગર્ભકારક પદાર્થ મનુષ્ય- યોનિમાં પ્રવેશ થઈને મિશ્ર થાય છે ત્યારે મનુષ્ય આકારથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને મનુષ્યનું કારણ મનુષ્ય એ કારણથી કહેવાય છે કે મનુષ્ય યોનિથીજ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨૫

**यच्चोक्तंयदिचमनुष्योमनुष्यप्रभवःकस्मान्नजडादिभ्योजाताः पितृसदृशरूपाभव-
न्तीतितत्रउच्यते यस्ययस्यहिअङ्गावयवस्यबीजेबीजभावउपतप्तोभवतितस्यतस्या-
ङ्गावयवस्यविकृतिरुपजायतेनउपजायतेचअनुतापात्तस्मादुभयोपपत्तिरपिअत्रस-
र्वस्यचात्मजानिइन्द्रियाणितेषांभावाभावहेतुर्देवंतस्मान्नैकान्ततोजडादिभ्योजाताः
पितृसदृशरूपाभवन्ति ॥ २६ ॥**

અને જે એ સંદેહ કર્યો કે જે મનુષ્યથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ છે. તે અંધાદિ પુરુષો- ની સંતતિ અંધાદિજ હોવી જોઈએ, તેનો ઉત્તર એ છે કે જે જે અંગનાખીજમાં રોગ- વાળાં ખીજ હોય છે, તે અંગ વિકારવાળું થાય છે. અને ખીજ નિર્વિકાર હોય છે તે અંગમાં પણ કાઈ વિકાર થતો નથી એથી વિકારવાળું થવું તથા નિર્વિકાર થવું બંને વાતો સિદ્ધ થાય છે. સર્વની ઇન્દ્રિય આત્મજ હોય છે. ઇન્દ્રિયોનું હોવું તથા ન હોવાનું કારણ પૂર્વજન્મનાં કર્મ છે. એથી જડ તથા અંધ આદિ મનુષ્યોની સંતતિ પિતાના જેવી જડ તથા અંધ થતી નથી. ૨૬.

**नचात्मासत्स्विन्द्रियेषुअज्ञोऽसत्सुवाभवत्यज्ञोनसस्वःकदाचिदात्मासस्वविशेषा
च्चउपलभ्यतेज्ञानविशेषइति ॥ २७ ॥**

અને ઇન્દ્રિયોના હોવાથી આત્મા જ્ઞાનવાળો તથા ઇન્દ્રિયોના ન હોવાથી જ્ઞાન રહિત થાય છે. એ કહેવું પણ યોગ્ય તથી, કેમકે આત્માની સાથે હંમેશાં સત્વસંજક મન રહે છે અને સત્વથીજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૭.

भवन्तिचात्र.

नकर्तुरिन्द्रियाभावात्कार्यज्ञानंभवर्त्तते । यैः क्रियावर्त्तयेयातु साविनातैर्नवर्त्तते ॥ २८ ॥
जानन्नपिमृदोभावात्कुम्भकृन्नभवर्त्तते । श्रूयताञ्चेदमध्यात्ममात्मज्ञानबलंमहत् ॥ २९ ॥

આમાં આ શ્લોક છે, ઇન્દ્રિયોના સિવાય કર્તાને કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી કેમકે જે કારણથી જે ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે તે તેના વિના થતી નથી. ૨૮. જેમ કુંભાર ધડાને બનાવવાની રીતને જાણવા છતાં પણ મૃતિકાવિના ધડો બનાવી શકતો નથી તેજ રીતે ઇન્દ્રિયો વિના આત્માને વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. હવે હું આત્મજ્ઞાનને પુષ્ટ કરવાને માટે અધ્યાત્મ જ્ઞાન સાંભળાવું છું તે તમે સાંભળો. ૨૯.

अध्यात्म ज्ञान.

देहेन्द्रियाणिसंक्षिप्यमनःसंगृह्यचञ्चलम् । प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञःस्वेज्ञानेपर्यवस्थितः ॥ ३० ॥
सर्वत्र विहितज्ञानःसर्वभावान्परीक्षते । गृह्णीष्ववेदमपरंभरद्वाजविनैर्णयः ॥ ૩૧ ॥

આત્માજ્ઞાની પુરૂષ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરીને અને ચંચલમનને રોકીને અને અધ્યાત્મમાં પ્રવેશ કરીને આત્મ જ્ઞાનમાં સ્થિત થાય છે. ૩૦. અને જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી સર્વ પદાર્થોની પરીક્ષા કરે છે. તેનું જ્ઞાન કંઈ પણ રોકાતું નથી. હે ભરદ્વાજ! આત્મા જ્ઞાનવાળો છે. એ વાત પર એક બીજું પ્રમાણ સાંભળો. ૩૧.

निवृत्तेन्द्रियवाक्वेष्टःसुप्तःस्वप्नगतोयदा । विषयान्मुखदुःखेष्वेचित्तिना ऽप्यतः स्मृतः ॥ ३२ ॥
नात्माज्ञानादृतेचैकज्ञानंकिञ्चित्પવર્त्तते । नह्येकोवर्त्ततेभावोवर्त्ततेनाप्यहेतुकः ॥ ૩૩ ॥

ન્યારે મનુષ્યો સુષ્પ જાય છે ત્યારે તેની સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોની એટલા બંધ થઈ જાય છે. પરંતુ સ્વપ્નમાં સંપૂર્ણ વિષય તથા સુષ્પ દુઃખનું જ્ઞાન તેને થાય છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા અજ્ઞાન નથી. ૩૨.

આત્મજ્ઞાન વિનાજ કોઈ પણ જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થઈ શકતું નથી. સંસારમાં કોઈ પદાર્થ એક નથી, અને હેતુ રહિત નથી. ૩૩

प्रकृतिश्चात्माद्रष्टाकारणमेवच ।

सर्वमेतद्भरद्वाज ! निर्णीतंजहिसंशयमिति ॥ ૩૪ ॥

એથી આત્મા જ્ઞાનયુક્ત, પ્રકૃતિ, દૃષ્ટા, (સાક્ષી) તથા કારણ છે. હે ભરદ્વાજ! આ સર્વ વાતો નિર્ણીત (નિર્ણય કરેલી) છે એથી સંદેહનો ભાગ કરો. ૩૪

અધ્યાયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

તત્ર શ્લોકૈ.

હેતુગર્ભસ્યનિર્વૃત્તૌત્તૌદ્વૈદ્યોજ્જ્વલેત્તૈવ યઃ । પુનર્વસ્તુમતિર્યાચભરદ્વાજમતિશ્ચયા ॥૩૫॥
પ્રતિજ્ઞાપતિષેધશ્ચવિચ્છદશ્ચાત્મનિર્ણયઃ ગર્ભાવક્રાન્તિમુદિશ્યસ્વુડીકંસમ્પ્રકાશિ-
તમ્ ॥ ૩૬ ॥

તેમાં આ એ શ્લોક છે. ખુડીકાગર્ભાવક્રાન્તિ શારીર નામના આ અધ્યાયમાં ભગવાન્ આત્રેયજીએ ગર્ભની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ તથા બનવાનું કારણ, આત્રેયજી તથા ભરદ્વાજનો મત, પ્રતિજ્ઞા, પ્રતિબંધ, તથા વિસ્તાર પૂર્વક નિર્ણય, આ સર્વ વિષયનું વર્ણન કર્યું છે. ૩૫-૩૬.

इतिस्वुडીकागर्भावसंक्रांतिः शारीरः समाप्तः ॥ ३ ॥

ઇતિ ખુડીકાગર્ભાવક્રાન્તિઃ શારીર નામનો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૩

चतुर्थोऽध्यायः

अथातो महतीगर्भावक्रांतिंशारीरंव्याख्यास्याम इति हस्माहभगवानात्रेयः ।

હવે અમે મહતીગર્ભાવ ક્રાંતિ શારીરની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. એ પ્રકારે ભગવાન્ આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

આત્રેયજીની પ્રતિજ્ઞા.

यतश्चगर्भःसम्भवतियस्मिंश्चगर्भसंज्ञायद्विकारश्चगर्भोयथाचानुपूर्व्याभिनिर्वर्त्ततेकु-
क्षौयश्चास्यवृद्धिहेतुर्यतश्चास्यावृद्धिर्भवतियतश्चजायमानःकुक्षौविनाशंप्राप्नोतियत-
श्चकात्स्न्येनाविनश्यन्विकृतिमापद्यतेतदनुव्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

જેથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે જેમાં ગર્ભસંજ્ઞા હોય છે, જેનો વિકાર ગર્ભ છે, દુખમાં જે ક્રમથી ગર્ભના ઉત્પત્તિ થાય છે, ગર્ભની વૃદ્ધિનું કારણ, ગર્ભના ન વધવાનું કારણ, જે કારણથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થઈને દુખમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, અને જે કારણથી ગર્ભ પિલકુલ નષ્ટ ન થઈને વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ વાતોનું આગળ વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. ૧ ગર્ભની ઉત્પત્તિનું કારણ.

मातृतःपितृतआत्मतःसात्म्यतो रसतःसत्त्वतइत्येतेभ्योभावेभ्यःसमुदितेभ्योगर्भः-
सम्भवति । तस्ययेयेऽवयवायतोरतः सम्भवतःसम्भवन्तितान्विभज्यमातृजादी-
नवयवान्पृथक्पृथग्गुक्तमग्रे । शुक्रशोणितजीवसंयोगेतुखलुकुक्षिगतेगर्भसंज्ञा-
भवति ॥ २ ॥

માતા, પિતા, આત્મા, સાત્મ્ય, રસ તથા સત્ત્વ આ સર્વ ભાવોના મળવાથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમાંથી જે દ્વારા ગર્ભના જે જે અંગ ઉત્પન્ન થાય છે તે માતૃજ આદિ અંગોનો વિભાગ કરીને જુદુ જુદુ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું. દુખમાં વીર્ય, રજ તથા જીવના સંયોગને ગર્ભ કહે છે. ૨

ગર્ભના વૈકારિક દ્રવ્ય.

ગર્ભસ્તુસ્વલુઅન્તરિક્ષવાય્વગ્નિતોયભૂમિવિકારશ્ચેતનાધિષ્ઠાન ભૂત૯વમનયૈવયુક્ત્યા-
પશ્ચમહાભૂતવિકારસમુદાયાત્મકોગર્ભશ્ચેતનાધાત્વધિષ્ઠાનભૂતઃસહ્યસ્યષ્ઠોઘાતુરુક્તઃ ૩

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ તથા ભૂમિ આને વિકારજ ગર્ભ છે અને આ ગર્ભ એતનાનો આધાર છે. આ યુક્તિથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પાંચ મહા ભૂતોના વિકારોના સમુદાય ૩૫ ગર્ભ એતના ધાતુનો આધાર છે. એ એતના ગર્ભની છઠી ધાતુ કહેવાય છે. ૩

ગર્ભની આનુપૂર્વિક ઉત્પત્તિ.

યથાત્વાનુપૂર્વ્યાભિનિર્વર્તેતેકુક્ષૌતદનુવ્યાख्याસ્યામઃ । ગતે પુરાણેરજસિનવેચ-
અવસ્થિતેપુનઃશુદ્ધસ્નાતાંક્ષિયમવ્યાપન્નયોનિશોણિતગર્ભાશ્યામૃતમતીમાચક્ષ્મહેત-
યાસહતથાભૂતયાયદા પુમાનવ્યાપન્નવીજોમિશ્રીભાવંગચ્છતિતસ્યહર્ષોદીરિતઃપરઃ
શરીરધાત્વાત્માશુક્રભૂતોડ્ગ્લાદક્લાત્સમ્ભવતિ । સ તથાહર્ષભૂતેનાત્મનોદીરિત-
શ્રઅધિષ્ઠિતવીજધાતુઃપુરુષશરીરાદભિનિષ્પન્નોદિતેનહિતેનપયાગર્ભાશ્રયમનુપ્રવિ-
શ્યાર્ત્તવેનાભિસંસર્ગમેતિ । તત્ર પૂર્વેચેતનાધાતુઃસત્ત્વકરણોગુણગ્રહણાયપુનઃપ્રવ-
ર્ત્તે । સહિદેતુઃ કારણનિમિત્તમક્ષરંકર્તામન્તાવેદિતાબોદ્ધાદ્રષ્ટાધાતાબ્રહ્માવિશ્વ-
કર્માવિશ્વરૂપઃપુરુષઃપ્રમવોડ્વ્યયોનિત્યઃગુણીગ્રહણંપ્રાધાન્યમવ્યત્ત્વોવોઃપ્રકુલ-
શ્ચેતનાવાન્વિભુર્ભૂતાત્માચેન્દ્રિયાત્માચાન્તરાત્માચેતિ ॥ ૪ ॥

જે ક્રમથી દુષ્ક્રમાં ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. જુના રજના નિવૃત્ત થઈ ગયા પછી, નવીન રજના પ્રવૃત્ત થયા પછી, એથા દિવસે સ્નાન કરી શુદ્ધ થએલી જેની રજ યોની તથા ગર્ભાશયમાં કાંઈ દોષ ન હોય એવી સ્ત્રીને સ્તુમતી કહે છે. એવી સ્ત્રીની સાથે જે પુરૂષના પીઝમાં કાંઈ દોષ ન હોય એવો પુરૂષ જ્યારે સંગમ કરે છે, ત્યારે તે પુરૂષના હર્ષને લીધે અંગે અંગથી શુક્રનામની (વીર્ય) પરમ ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વીર્ય હર્ષ યુક્ત આત્માથી પ્રેરિત થઈને પુરૂષના શરીરમાંથી નીકળીને યોનિદ્વારા ગર્ભાશયમાં જઈને મળે છે. તે એતના ધાતુ સત્ત્વના દ્વારા ગુણોનું ગ્રહણ કરવાને માટે પ્રથમ- થીજ પ્રવૃત્ત થાય છે. આ એતના ધાતુ હેતુ, કારણ, નિમિત્ત, અક્ષર, કર્તા, મન્તા (મનન કરનાર) વેદિતા, બોદ્ધા, પ્રષ્ટા, ધાતા, બ્રહ્મા, વિશ્વકર્મા, વિશ્વરૂપ, પુરૂષ પ્રભવ, અન્યય, નિલ, ગુણી, ગ્રહણ, પ્રધાન, અન્યક્ત, જ્વ, જ્ઞાતા, પ્રકુલ, એતન, વિભુ, ભૂતાત્મા, ઇન્દ્રિયાત્મા, તથા અંતરાત્મા કહેવાય છે. ૪,

સગુણોપાદાનકાલેડન્તરિક્ષંપૂર્વતરમન્યેભ્યોગુણેભ્યુપાદત્તોયથા પ્રલયાત્યયેસિ-
સૃષ્ટુર્ભૂતાન્યક્ષરભૂતઃસત્ત્વોપાદાનંપૂર્વતરમાકાશંઃસૃજતિ । તતઃક્રમેણવ્યક્તતરગુ-
ણાન્ધાતૂન્ વાય્વદીંશ્ચતુરઃ । તથાદેહગ્રહણેડપિપ્રવર્ત્તમાનઃપૂર્વતરમાકાશમેવોપાદ-
ત્તેતતઃક્રમેણવ્યક્તતરગુણાન્ધાતૂન્વાય્વદીંશ્ચતુરઃ । સર્વમપિતુસ્વલ્વેતદ્ગુણોપાદા-
નમણુનાકાલેનમ્ભવતિ ॥ ૫ ॥

તે એતના ધાતુ ગુણુનું ગ્રહણ કરવાના સમયે અન્ય ગુણોના પહેલાં આકાશનું ગ્રહણ કરે છે. જેમ પ્રલયના ઉપરાંત આત્મા ભૂતોને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરીને પ્રથમ સત્વોપાઘનન આકાશને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પછી ક્રમથી આકાશના કરતાં અધિક પ્રકટ ગુણુવાળા વાયુ આદિક ચાર ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરે છે, આ પ્રકારે શરીરના ગ્રહણ કરવામાં પણ પ્રવૃત્ત થઇને પ્રથમ આકાશનું ગ્રહણ કરે છે. તે પછી ક્રમથી આકાશના કરતાં અધિક પ્રકટ ગુણુવાળા વાયુ વિગેરે ચારનું ગ્રહણ કરે છે. આ સર્વ ગુણોનું ગ્રહણ બહુજ થોડાજ સમયમાં થઈ જાય છે.

ગર્ભની પહેલી અવસ્થા.

સંસર્ગગુણવાનર્ગર્ભત્વમાપન્નઃપ્રથમેમાસિસંમૂર્ઙ્ગિઙ્ગતઃસર્વધાતુકલુષીકૃતઃસ્વેદભૂતોભવતિઅવ્યક્તવિગ્રહઃસચસદસદ્ભૂતાજ્ઞાવયવઃ ॥ ૬ ॥

સંપૂર્ણ ગુણુવાળી તે એતના ધાતુ ગર્ભત્વને પ્રાપ્ત થઇને પ્રથમ મહીનામાં સંપૂર્ણ ધાતુઓથી કલુષિત થઇને કફ જેવી થઈ જાય છે. તે વખતે તેમાં કોઈ આકાર પ્રકટ થતો નથી. પરંતું મહાભૂતોનાં અંગ સૂક્ષ્મ રૂપથી તેમાં રહે છે. ૬.

દ્વિતીયેમાસિઘનઃસમ્પવ્યતેપિઙ્ગપેદ્યર્બુદંવાતઞ્ઘનઃ પુરુષઃસ્ત્રીપેશીર્બુદંનપુંસકમ્ ૭

બીજા મહીનામાં તે ગર્ભ ઘન થઈ જાય છે અથવા પેશી (ઈંડા જેવો) અથવા અર્બુદ (માંસ પિન્ડ) જેવો થાય છે. જે ઘન હોય તો પુરુષ અને જે પેશી હોય તો સ્ત્રી અને જે અર્બુદ હોય તો નપુંસક થાય છે. ૭.

તૃતીયેમાસિસર્વેન્દ્રિયાણિસર્વાજ્ઞાવયવાશ્ચયૌગંપત્રેનઅભિર્નિર્વર્તન્તે ॥ ૮ ॥

ત્રીજા મહીનામાં સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિય તથા સંપૂર્ણ અંગ એકી સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૮ તત્રાસ્યકેચિદજ્ઞાવયવામાતૃજાદીનવયવાન્વિભજ્યપૂર્વમુક્તાયથાવન્મહાભૂતવિકારપ્રવિભાગેનતુડાનીમસ્યતાંશ્ચૈવઅજ્ઞાવયવાન્કાંશ્ચિત્પર્યાયાન્તરેણપરાંશ્ચઅનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૯ ॥

આ અંગોમાંથી જે અંગ માતા તથા પિતા આદિથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રથમ વિભાગ કરીને કહેવામાં આવ્યું છે. હવે મહાભૂતોના વિકારોના વિભાગથી તે અંગોનું પર્યાયાન્તરથી તથા અન્ય અંગોનું વર્ણન કરીએ છીએ. ૯.

ગર્ભના આકાશાત્મક અવયવ.

માતૃજાદયોડ્વયસ્યમહાભૂતવિકારાણ્વતત્રાસ્યાકાશ્ચાત્મકંશબ્દઃશ્રોત્રંલાઘવંસૌહમ્યંવિવેકશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

માતા આદિથી ઉત્પન્ન થનારા અંગો પણ મહાભૂતોના વિકારજ છે. તેમાંથી શબ્દ, શ્રોત્ર, લઘુતા, સૂક્ષ્મતા, તથા વિવેક આ આકાશાત્મક અર્થાત આકાશના વિકાર છે. ૧૦.

ગર્ભના વાય્વાત્મક અવયવ.

વાય્યાત્મકંસ્પર્શઃસ્પર્શનશ્ચરૌક્ષ્યં પ્રેરણંધાતુવ્યૂહનંચેષ્ટાશ્ચશારીર્યઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્પર્શ (અડકવું) સ્પર્શન (ત્વક (ચામડી) ઇન્દ્રિ) રક્ષતા, સ્વાસ લેવો તથા શ્વાસ મૂકવો, ધાતુઓને લઈ ચાલવું અને શારીરિક ચેષ્ટા આ વાયુના વિકાર છે. ૧૧.

ગર્ભના અગ્ન્યાત્મક અવયવ.

અગ્ન્યાત્મકરૂપંદર્શનંપ્રકાશઃપક્તિરૌષ્ણયશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

૩૫, દર્શનેન્દ્રિયતા, (આંખ) પ્રકાશ, જઠરાગ્નિના તથા ઉષ્ણતા આ અગ્નિ વિકાર છે.

ગર્ભના જલાત્મક અવયવ.

અવાત્મકંરસોરસનંશૈત્યંમાર્દવઃસ્નેહઃકલેદશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

રસ, રસેનેન્દ્રિય, (જીભ) શીતલતા, મૃદુતા, રનેહ તથા કલેદ આ જળના વિકાર છે. ૧૩.

ગર્ભના પૃથિવ્યાત્મક ઉપાય.

પૃથિવ્યાત્મકોગન્ધઃઘ્રાણંગૌરવંસ્યૈર્યમૂર્તિશ્ચ ॥ ૧૪ ॥

ગંધ, ઘ્રાણેન્દ્રિય (નાક) ગુરૂતા, સ્થિરતા, તથા મૂર્તિ આ પૃથ્વિના વિકાર છે. ૧૪.

एवमयंलोकसम्मतःपुरुषः । यावन्तोदिलोकेभावविशेषाःतावन्तः पुरुषेयावन्तः
पुरुषेतावन्तोलोकेइतिबुधास्त्वेवंद्रष्टुमिच्छंति ॥ १५ ॥

આ પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલ આ પુરૂષ જગતના સરખો થાય છે, કેમકે લોકમાં જેટલા પદાર્થ છે તે સર્વ પુરૂષમાં છે અને પુરૂષમાં જેટલા પદાર્થ છે તે સર્વ લોકમાં પણ છે. આ વાત વિદ્વાનોજ જાણી શકે છે. ૧૫

एवमस्येन्द्रियाणिअङ्गावयवाश्चयौगपद्येनाभिनिर्वर्त्तन्तेअन्यत्र तेभ्योभावेभ्योयेऽ-
स्यजातस्योत्तरकालंजायन्तेतद्यथा, दन्ताव्यञ्जनानिव्यक्तीभावःतथायुक्तानिचा-
पराणिएषाप्रकृतिविकृतिः पुनरतोऽन्यथा । सन्तिखलुअस्मिन्गर्भेनित्याभावाः-
सन्तिचानित्याःतस्यएवाङ्गावयवाःसन्तिष्ठन्तेतएवस्त्रीलिङ्गंपुरुषलिङ्गंनपुंसकलि-
ङ्गंवाविभ्रति ॥ १६ ॥

આ પ્રકારે ગર્ભના અંગ અને ઇન્દ્રિય એટલી સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જે ગર્ભો-
ત્પત્તિના ઉપરાંત થનારાં અંગો ઉત્પન્ન થતાં નથી. જેવા કે દાંત, સ્તન, દાઢીના વાળ,
રોમ અને એજ પ્રકારે અન્ય અંગ. એ તો પ્રકૃતિ છે અને તેથી વિપરીત વિકૃતિ છે. ગ-
ર્ભમાં કાંઈ ભાવ નિત્ય અને કાંઈ અનિત્ય છે. ગર્ભના જે જે અંગ સાકાર ઉત્પન્ન થાય
છે તે સર્વમાં સ્ત્રી પુરૂષ અથવા નપુસકનાં ચિન્હ હોય છે. ૧૬.

કન્યા આદિનો વિશેષ ભાવ.

ततःस्त्रीपुरुषयोर्बैशेषिकाभावाःप्रधानसंश्रयागुणसंश्रयाश्चतेषां यतोभूयस्त्वंततो-
ऽन्यतरभावः । तद्यथाक्लैब्यंभीरुत्वमवैशारद्यंमोहोऽवस्थानमधोगुरुत्वमसंहनंशैथि-
ल्यंमार्दवंगर्भाशयबीजभागस्तथायुक्तानिचापराणिस्त्रीकराणि । अतोविपरीतानि-
पुरुषकराणिउभयभागभावानिनपुंसककराणि । यस्ययत्कालमेवइन्द्रियाणिसन्ति-
ष्ठन्तेतत्कालमेवास्यचेतसिवेदनानिबन्धंप्राप्नोति । तस्मात्तदामभृतिगर्भःस्पन्दते-
प्रार्थयतेचजन्मान्तरान्नुभूतमिहयत्किञ्चित्तद्वैहृदयमाचक्षसेवृद्धाः । मातृजश्चा-

સ્વહૃદ્યોઽવૃહદયાભિસમ્બંધસવાહિનીભિઃસંવાહિનીભિસ્તસ્માત્તયોસ્તામિર્ભક્તિઃ
સમ્પદ્યતે । તત્તૈવકારણમવેક્ષમાણાનદ્વૈહૃદ્યંવિમાનિતંગર્ભમિચ્છન્તિકર્તુંવિમાનેહ-
સ્યદ્દશ્યતેવિનાશોવિકૃતિર્વા ॥ ૧૭ ॥

સમાનયોગક્ષેમાદિમાતાતદાગર્ભેનકેષુચિદર્થેષુતસ્માત્પ્રિયહિતાભ્યાંગર્ભિર્ણીવિશેષે-
ગોપચરન્તિકુશલાઃ ॥ ૧૮ ॥

જે વાતોથી સ્ત્રી, પુરૂષ અથવા નપુપક થશે એ ભેદ માલૂમ પડે છે, અને જે વાતો મૂખ્ય છે તેની અધિકતાથી સ્ત્રી આદિના હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. જેમકે કાયરતા, ભી-
રતા (ડરકણુ થવું) અચતુરતા, મોહ, શ્રમ માલૂમ પડવું. શરીરના નીચેના ભાગમાં ભારેપણું જણાવું, શરીરનું દબ ન જણાવું, શિથિલતા, ક્રામગતા, ગર્ભનું ડાખી તરફ હોવું. લક્ષણોના વિપરીત હોય તો પુરૂષ થાય છે. અને બંને પ્રકારનાં લક્ષણુ મળેલાં હોયતો નપુપક હોય છે. જે વખતે ગર્ભની ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તે વખતે તેના ચિત્તમાં પી-
ડાઓનું જ્ઞાન થવા લાગે છે, એથી ગર્ભ તે વખતેથીજ લાલમડોલા કરે છે. અને જન્માન્તરમાં અનુભવ કરેલી વસ્તુઓની પ્રાર્થના કરે છે, એથી વૃદ્ધ લોક ગર્ભને બેહદય કહે છે. ગર્ભનું હૃદય માતા વડે ઉત્પન્ન થાય છે અને રસવાહિની નાડિયો વડે માતાના હૃદયથી સંપંન્ન થાય છે એથી રસવાહિની નાડિયો વડે ગર્ભ તથા ગર્ભિણી બંનેની ભક્તિ સંપન્ન હોય છે. આ કારણથી વૈદ્ય લોક દ્વૈહૃદય ગર્ભનો તિરસ્કાર કરતા નથી. કેમકે ગર્ભની રચિનો તિરસ્કાર કરવાથી ઘણું ભાગે ગર્ભ નષ્ટ થઈ જાય છે. અથવા વિકાર થઈ જાય છે. એ વખતે ગર્ભિણીની ઇચ્છા કાંઈ વિષયોમાં ગર્ભને અનુસારજ થાય છે. એથી અતુર લોક ગર્ભિણીને પ્રિય તથા હિત વસ્તુઓથી તૃપ્ત કરે છે. ૧૭-૧૮.

બેહૃદયનાં લક્ષણુ.

તસ્યાદ્વૈહૃદ્યસ્યચવિજ્ઞાનાર્થલિઙ્ગાનિસમાસેનુપદેક્ષ્યામઃ ॥ ૧૯ ॥

તેનાં બે હૃદય જાણવાને માટે સંક્ષેપથી લક્ષણુ કહીએ છીએ. ૧૯.

આદોષ થાય છે.

ઉપચારસંબોધનંહસ્યાજ્ઞાનેદોષજ્ઞાનશ્ચલિઙ્ગતસ્તસ્માદિષ્ટોલિઙ્ગોપદેશસ્તથાઆર્ત-
વાદર્શનમાસ્યસંસ્રવણમનન્નામિલાષશ્ચર્દિરોચકોઽમ્લકામતાચવિશેષેણ । શ્રદ્ધા-
પ્રણયનશ્ચોચ્ચાવવેષુભાવેષુગુરુગાત્રત્વંચક્ષુષોર્ગાનિઃસ્તનયોઃસ્તન્યમોષ્ટયોઃસ્તનમં-
ળલયોશ્ચકાણ્યમત્યર્થશ્વયથુઃપાદયોરીષલોમરાજ્યુદ્ગમોયોન્યાશ્ચાટાલત્વમિતિગ-
ર્ભેપટ્યાગતેરૂપાણિભવંતિ ॥ ૨૦ ॥

કેમકે તેના જાણ્યા સિવાય ગર્ભિણીનો ઉપચાર થતો નથી અને જાણવું એ લક્ષણો-
થીજ થાય છે. એથી લક્ષણોનું કહેવું આવશ્યક છે. તે લક્ષણુ આ છે. જેમકે રબ્ધેર્મ
ન થવો, દાર વહેવી, અન્નની અનિચ્છા, ઉલટી, અરચિ, ખાટી વસ્તુઓમાં ખુબુજ રચિ
થવો, અનેક પ્રકારના પદાર્થોમાં અભિલાષ કરવો, શરીરનું ભારે માલૂમ પડવું નેત્રાનું

મલિન થવું, સ્તનોમાં દુધ થવું, હોઠ તથા સ્તનોમાં કાળાશ, પગોમાં બહુજ સોજો તથા યોનિપર રોમો (રૂવાંટાં) ની સૂક્ષ્મ પંકિતની જાળ જેવું થઈ જવું. ગર્ભ રહ્યાનાં આ લક્ષણ હોય છે. ૨૦.

ગર્ભનાશક લાવ.

સા યદ્યદિચ્છેત્તત્તદસ્યૈદદ્યાદન્યત્ર ગર્ભેપિઘાતકરેભ્યોભાવેભ્યઃ । ગર્ભેપિઘાતક-
રાસ્ત્વમે ભાવાઃ તદ્યથાસર્વમતિગુરુષ્ણતીક્ષ્ણદારુણાશ્ચચેષ્ટાઈમાંશ્ચાન્યાન્નુપદિશ્ન-
ન્તિવૃદ્ધાઃ । દેવતારક્ષોઽનુચરપરિરક્ષણાર્થનરક્તાનિવાસાંસિવિષ્ટયાન્નમદકસાપે-
ચાઘાન્નાભ્યવહરેન્નયાનમધિરોહેન્નમાંસમશ્રીયાત્સર્વેન્દ્રિયમતિકૂલાંશ્ચભાવાન્દૂરતઃ
પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૧ ॥

ગર્ભિણી જે જે વસ્તુઓની અભિલાષા કરે તે સર્વ તેને આપવી જોઈએ, પરંતુ ગર્ભને જે અહિત વસ્તુ છે તે ન આપવી જોઈએ. જેવી કે બહુજ ભારે વસ્તુ, બહુજ ગરમ વસ્તુ, બહુજ તીક્ષ્ણ વસ્તુ તથા કષ્ટદાયક ચેષ્ટા આ તથા અન્ય કારણ, પણ ગર્ભને હાનિ કરનાર વૃદ્ધ લોકોએ કહ્યાં છે, દેવતા તથા રાક્ષસોના દૂતોથી રક્ષિત રહેવાને માટે ગર્ભિણીએ લાલ વસ્ત્ર ન પહેરવાં, ગર્ભિણીએ માદક વસ્તુ ન ખાવી, સવારીપર ન ચઢવું, માંસ ન ખાવું, અને અંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોના પ્રતિકુલ વિષયોનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. ૨૧.

યજ્ઞાન્યદપિકિશ્ચિત્સ્ત્રિયોવિદુસ્તીત્રાયાન્તુસ્વલુપાર્થનાયાંકામમહિતમપ્યસ્યૈતિનો-
પસંહિતંદયાત્માર્થનાવિલયનાર્થમ્ । પ્રાર્થનાસન્ધારણાદ્ધિવાયુઃકુપિતોઽન્તઃશરીર-
મનુચરન્ગર્ભસ્યાપદ્યમાનસ્યત્રિનાશંવૈરૂપ્યંવાકુટ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

અને જે કાંઈ ગર્ભને હાનિકારક વસ્તુ સ્ત્રીએ જાણતી હોય તેનો પણ ત્યાગ કરવો. જે અહિત વસ્તુમાં ગર્ભિણીની બહુજ ઇચ્છા હોય તે અહિત વસ્તુને પણ હિત વસ્તુની સાથે મેળવી આપવી. જેથી તેની પ્રાર્થના પૂર્ણ થઈ જાય તેમજ ક્રમિક પ્રાર્થનાનો લંગ થવાથી કોપિત થએલ વાયુ શરીરની અંદર વિચરણ કરીને ગર્ભમાં જઈને ગર્ભને નષ્ટ કરી નાંખે છે અથવા વિરૂપ કરી દે છે. ૨૨.

ચોથા મહિનામાં ગર્ભનાં લક્ષણ.

ચતુર્થેમાસિસ્થિરત્વમાપદ્યતેગર્ભસ્તસ્માત્તદાગર્ભિણીગુરુગાત્રત્વમધિકમાપદ્યતેવિ-
શેષેણ ॥ ૨૩ ॥

ચોથા મહિનામાં ગર્ભ સ્થિર થઈ જાય છે. એથી ચોથા મહિનામાં ગર્ભિણીને પોતાનું શરીર બહુજ ભારે જણાય છે. ૨૩

પાંચમા મહિનામાં ગર્ભનાં લક્ષણ.

પચ્ચમેમાસિગર્ભસ્યમાંસશોણિતોપચયોભવતિઅધિકમન્યેભ્યોમાસેભ્યસ્તસ્માત્તદા-
ગર્ભિણીકાશ્યમાપદ્યતેવિશેષેણ ॥ ૨૪ ॥

પાંચમા માસમાં અન્ય માસો કરતાં ગર્ભમાં માંસ તથા રૂધિર અધિક વધે છે. એથી પાંચમા માસમાં ગર્ભિણી બહુજ કૃશ થઈ જાય છે. ૨૪.

છઠા મહિનામાં ગર્ભનાં લક્ષણ.

ષષ્ઠેમાસિગર્ભસ્યવલવર્ણોપચયોभवतिअधिकमन्येभ्योमासेभ्यस्तस्मात्तदागर्भिणी
वलवर्णहानिमापद्यतेविशेषेण ॥ ૨૫ ॥

છઠા માસમાં અન્ય માસો કરતાં ગર્ભનો વર્ણ તથા બળ અધિક વધે છે. એથી

છઠા માસમાં ગર્ભિણીના વર્ણ તથા બળની અધિક હાનિ થઇ જાય છે. ૨૫.

સાતમા મહિનામાં ગર્ભનાં લક્ષણ.

सप्तमेमासिगर्भःसर्वभावैराप्यायतेऽस्याः ।

तस्मात्तदागर्भिणीसर्वाकारैःक्लान्ततमाभवति ॥ ૨૬ ॥

સાતમા માસમાં ગર્ભનાં સંપૂર્ણ અંગ પુષ્ટ થઇ જાય છે. એથી સપ્તમ માસમાં ગ-

ર્ભિણી સર્વ પ્રકારે બહુજ મ્દાન રહે છે. ૨૬.

આઠમા મહિનામાં ગર્ભનાં લક્ષણ.

अष्टमेमासिगर्भश्चमातृतोगर्भतश्चमातारसवाहिनीभिःसंवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरોजः
परस्परतआद्दातिगर्भस्यासम्पूर्णत्वात्तस्मात्तदागर्भिणीमुहुर्मुहुः मुदायुक्ताभवति-
मुहुर्मुहुश्चग्लानातस्मात्तदागर्भस्यजन्मव्यापत्तिमद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात्तश्चै-
वमभिसमीक्ष्याष्टमंमासमगर्भण्यमित्याचक्षतेकुशलाः ॥ ૨૭ ॥

આઠમા માસમાં ગર્ભનાં સંપૂર્ણ અંગ પૂર્ણ થઇ જાય છે. એથી ગર્ભ માતાથી અને

માતા ગર્ભથી બંને પરસ્પર રસવાહિની નાડિયોદ્વારા વારંવાર ઓજનું ગ્રહણ કરે છે.

એથી આઠમા માસમાં ગર્ભિણી વારંવાર પ્રસન્ન થાય છે. અને વારંવાર મ્દાન થાય છે.

ઓજના સ્થિર ન હોવાને લીધે. અષ્ટમ માસમાં ગર્ભની ઉત્પત્તિ થવાથી ઘણી હાનિ થાય

છે. એથી બુદ્ધિમાન લોક આઠમો માસ ગર્ભને માટે અહિતકર કહે છે. ૨૭.

પ્રસવનો સમય.

तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपिनवमंमासमुपादायप्रसवकालमित्याहुरादशमान्मा-
सादेतावान्कालोवैकारिकम् ॥ ૨૮ ॥

આઠમો માસ ઉતરી રહ્યા પછી નવમા માસના પ્રથમ દિવસથી દશમા માસ પર્યંત
પ્રસવનો સમય છે. અને દશમો માસ વિત્યા છતાં પ્રસવ ન થાય તો વિદ્યાર જાણવો
જોઇએ. ૨૮.

अतःपरंकुक्षौस्थानंगर्भस्य । एवमनयानुपूर्व्याभिनिर्वर्ततेकुक्षौ ॥ ૨૯ ॥

કુખમાં ગર્ભનું સ્થાન છે. આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત ક્રમથી કુખમાં ગર્ભ ઉત્પન્ન થાયછે ૨૯

માત્રાદીનાન્તુસ્વલુગર્ભકરાણાંભાવાનાંસમ્પદસ્તથાતિવૃત્તસ્યસૌષ્ઠવાન્માતૃતશ્ચૈવો-

પસ્નેહોપસ્વેદાભ્યાંકાલપરિણામાત્સ્વભાવસંસિદ્ધેશ્ચકુક્ષૌઠ્ઠિપ્રાપ્નોતિ । માત્રા-

દીનાન્તુસ્વલુગર્ભકરાણાંભાવાનાંવ્યાપત્તિનિમિત્તમસ્યાજન્મभवति ॥ ૩૦ ॥

માતા વિગેરે ગર્ભના કારણોના વિગુણુ (દૂષિત) ન થવાથી, માતાના આહાર વિહારોના ઉચિત હોવાથી, માતાની દ્વારા સ્નેહન તથા સ્વેદનના પ્રાપ્ત થવાથી, સમયના પરિણામથી, અને સ્વભાવથી કુખમાં ગર્ભ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. માતા વિગેરે કારણોના દૂષિત થવાથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૩૦.

**યેત્વસ્યકુક્ષૌવૃદ્ધિરેતુસમાख्याતાભાવાસ્તેષાંવિપર્યયાદુદરેવિનાશમાપદ્યતેऽથવા-
પ્યધિરજાતઃસ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥**

કુખમાં ગર્ભના વધવાનાં જે કારણો કહેવામાં આવ્યાં છે તેના વિપરીત થવાથી ગર્ભ નષ્ટ થઈ જાય છે. અથવા બહુજ વિલંબે ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧.

યતસ્તુકાસ્ત્યેનાવિનશ્યન્વિકૃતિમાપદ્યતેતદનુવ્યાख्याસ્યામઃ ॥ ૩૨ ॥

જે કારણોથી ગર્ભ બિલકુલ નષ્ટ ન થતાં વિકારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તે કહેવામાં આવે છે. ૩૨

દૂષિત રક્તજન્ય વિકૃતાવયવ.

**યદાસ્ત્રિયાદોષપ્રકોપનોક્તાન્યાસેવમાનાયાદોષાઃપ્રકુપિતાઃશરીરમુપસર્પન્તઃશોણિ-
તગર્ભાશ્ચૈદૃષ્યન્તિતદાયંગર્ભલભતેસ્ત્રીતદાગર્ભસ્યમાતૃજાનામવયવાનામન્યતમોઽ-
વયવોવિકૃતિમાપદ્યતેएकोથવાનેકઃ ॥ ૩૩ ॥**

ન્યારે દોષોને ક્રોધિત કરનાર વસ્તુઓના સેવનથી સ્ત્રીના ક્રોધિત થએલા દોષ શરીરમાં વિચરણ કરીને રૂધિર તથા ગર્ભાશયને દૂષિત કરે છે ત્યારે સ્ત્રી જે ગર્ભ ધારણ કરે છે તે ગર્ભની માતાથી થનારા અંગોમાંથી એક અથવા અનેક અંગ વિકારવાળા થાય છે. ૩૩

**યસ્યયસ્યહવયવસ્યવીજેવીજભાગેવાદોષાઃપ્રકોપમાપદ્યન્તેતંતમવયવંદિકૃતિમાદિ-
શતિ ॥ ૩૪ ॥**

ખીજના જે ભાગથી જે જે અંગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભાગના દૂષિત થવાથી તે તે અંગ વિકારવાળા થાય છે. ૩૪.

**યદાહસ્યાઃશોણિતગર્ભાશ્ચવીજભાગઃપ્રદોષમાપદ્યતેતદાવન્ધ્યાંજનયતિ । યદાપુ-
નરસ્યાઃશોણિતેગર્ભાશ્ચવીજભાગાવયવઃપ્રદોષમાપદ્યતેતદાપૂતિપ્રજાંજનયતિ । ૩૫ ।**

ન્યારે સ્ત્રીનું રજ તથા ગર્ભાશયના ખીજનો ભાગ દૂષિત થાય છે ત્યારે વન્ધ્યા કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે. ન્યારે સ્ત્રીનું રજ તથા ગર્ભાશયના ખીજના ભાગનો કોઈ એકજ ભાગ દૂષિત થાય છે ત્યારે એવી કન્યા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેની સંતતિ દૂષિત થાય છે. ૩૫

**યદાત્વસ્યાઃશોણિતગર્ભાશ્ચવીજભાગાવયવઃસ્ત્રીકરાણાશ્ચશરીરવીજભાગાનામેક-
દેશઃપ્રદોષમાપદ્યતેતદાહ્યાકૃતિભૂયિષ્ઠામસ્ત્રિયંવાર્તાનામજનયતિતંસ્ત્રીન્યાપદમા-
ચક્ષતે ॥ ૩૬ ॥**

ન્યારે સ્ત્રીનું રજ તથા ગર્ભાશયના ખીજના ભાગનો કોઈ અંશ અને સ્ત્રીજનક શરીર ખીજના ભાગનો કોઈ અંશ દૂષિત થાય છે ત્યારે સ્ત્રીના જેવી આકૃતિવાળી વાર્તાનામ નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે તેને સ્ત્રી વ્યાપદ કહે છે. ૩૬

દૂષિત શુક્રજન્ય વિકૃતાવયવ.

एवमेव पुरुषस्य बीजदोषे पितृज एव विकृतिर्विद्याद्यदा पुनरस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति ॥ ३७ ॥

આ પ્રકારે પુરૂષના બીજમાં દોષ હોવાથી પિતાથી થનારા અંગોમાં વિકાર જાણવો જોઈએ. બ્યારે પુરૂષના બીજનો કોઈ ભાગ દૂષિત થાય છે ત્યારે દૂષિત મંતતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૭.

यदा त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरुषकरणाश्च शरीरबीजभागा नत्प्रकदेः प्रदोषमापद्यते तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपूलिकं नाम जनयति तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३८ ॥

બ્યારે પુરૂષના બીજનો કોઈ ભાગ અને પુરૂષજનક શરીર બીજના ભાગનો કોઈ અંશ દૂષિત થાય છે ત્યારે પુરૂષ કોઈ આકૃતિવાળી તૃણપૂલિક નામ નપુસક ઉત્પન્ન થાય છે તેને પુરૂષ વ્યાપદ કહે છે. ૩૮.

एतेन मातृजानां पितृजानाश्च एतदादादिति व्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानाश्चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता ॥ ३९ ॥

માતા તથા પિતાથી થનારા અંગોના વિકારનું વર્ણન કરવાથી સાત્મ્ય રસ તથા સત્વથી થનારા અંગોના વિકારનું પણ વર્ણન કર્યું. ૩૯.

निर्विकारः परस्त्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ ४० ॥

પરમાત્મા નિર્વિકાર છે, અને સર્વ પ્રાણિયોમાં સામાન્ય છે. પરંતું મન તથા શરીરની વિશેષતાથી ભેદ જાણાય છે. ૪૦.

तत्र त्रयस्तु शरीरदोषावातपित्तश्लेष्माणस्ते शरीरंदूषयन्ति ॥ ४१ ॥ द्वौ पुनः सत्त्व दोषोरजस्तमश्च । तौ सत्त्वं दूषयतस्ताभ्याश्च सत्त्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते नोपजायते चाप्रदुष्टाभ्याम् ॥ ४२ ॥

તેમાં વાત, પિત્ત તથા કફ આ ત્રણ શારીરિક દોષ છે. તેજ શરીરને દૂષિત કરે છે, ૪૧. રજોગુણ તથા તમોગુણ એ એ મનના દોષ છે તે મનને દૂષિત કરે છે. મન તથા શરીરના દૂષિત થવાથી વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને મન તથા શરીરના દૂષિત નહિ થવાથી વિકાર ઉત્પન્ન થતા નથી. ૪૨

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्विधमुक्तमग्नेत्रिविधं खलु सत्त्वं शुद्धं राजतंतामसमिति । तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात् । राजसं स दोषमाख्यातं रोषांशत्वात् । तथातामसमपिसदोषमाख्यातं मोहांशत्वात् ॥ ४३ ॥

ત્યાં શરીર યોનિયોની વિશેષતાથી ચાર પ્રકારનું થાય છે એ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. મન શુદ્ધ રાજસ તથા તામસ ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાંથી શુદ્ધ મન કલ્યાણકારક

હોવાથી નિર્દોષ કહેવાય છે, રાજસ મન કોષાંશ હોવાથી સદોષ કહેવાય છે, અને તામસ મન પણ મોહાંશ હોવાથી સદોષ કહેવાય છે. ૪૩

સત્વના અનેક ભેદ.

તેષાન્તુત્રયાણામપિસત્ત્વાનામેકૈકસ્યભેદાગ્રમપરિસંખ્યેયંતરતમયોગાચ્છરીરયોનિ વિશેષેભ્યશ્ચાન્યોન્યાનુવિધાનત્વાચ્ચ । શરીરમપિસત્ત્વમનુવિધીયતેસત્ત્વશ્ચશરીરં- તસ્માત્કતિચિત્તસત્ત્વભેદાનનૂકસાદૃશ્યાભિનિર્દેશેનનિર્દર્શનાર્થમનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૪૪

એમાંથી એકના શ્રેષ્ઠ હોવાથી, બહુમાંથી એકના શ્રેષ્ઠ હોવાથી, શરીરોની યોનિ વિશેષોથી અને મનના અનુસાર શરીર તથા શરીરને અનુસાર મન હોવાથી ત્રણ પ્રકારના મનોના અસંખ્ય ભેદ થાય છે. મન શરીરને અનુસાર હોય છે અને શરીર મનને અનુસાર હોય છે. એથી ઉદાહરણને માટે મનના કાંઈક ભેદ સદૃશતાને અનુસાર કહેવામાં આવે છે. ૪૪

પ્રાહ્લુતું રક્ષણ.

તદ્યથાશુર્ચિસત્યાભિસન્ધંજિતાત્માનંસંવિભાગિજ્ઞાનવિજ્ઞાનવચનપ્રતિવચનશક્તિસ- મ્પન્નંસ્મૃતિમન્તંકામક્રોધલોભમાનમોહેર્પ્યાહર્ષોષેતંસમંસર્વભૂતેષુબ્રાહ્મંવિદ્યાત્ ॥૪૫॥

જેમ પવિત્ર સત્ય સંધ, જીતેન્દ્રિય, યોગ્ય અયોગ્યનો વિભાગ કરનાર, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઉત્તર તથા પ્રત્યુત્તરની શક્તિવાળા, સ્મૃતિવાળા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, ઈર્ષ્યા, હર્ષ, તથા અમર્ષ (અસહન) થી રહિત અને સર્વ પ્રાણિયોમાં સમદર્શી, સત્વ (મન) ને પ્રાહ્લુ કહે છે. ૪૫

આર્ષંતું લક્ષણ.

इज्याध्ययनव्रतहोमब्रह्मचर्यमतिथिव्रतमुपशान्तमदमानरागद्वेषमोहलोभरोषंप्रति- भावचनविज्ञानोपधारणशक्तिसम्पन्नमार्षंविद्यात् ॥ ४६ ॥

યજ્ઞ, અધ્યયન, વ્રત, હોમ, બ્રહ્મચર્ય, તથા અતિથિ સત્કારવાળા, મદ, માન, રાગ, દ્વેષ, મોહ, લોભ, તથા રોષથી રહિત અને ઉત્તર, વિજ્ઞાન, તથા ધારણાશક્તિવાળા, સત્વ (મન)ને આર્ષ જાણવું જોઈએ. ૪૬

એન્દ્રતું લક્ષણ.

ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यंयज्वानंशूरमोजस्विनंतेजसोपेतमक्लिष्टकर्माणंदीर्घदाशिनंध- मार्षंકामાભિરતમૈન્દ્રંવિદ્યાત્ ॥ ४७ ॥

ઐશ્વર્યવાળા, પ્રહણ કરવામાં યોગ્ય, યજ્ઞવા, (યજ્ઞ કરનાર) શૂર, ઓજસ્વી, તેજ- સ્વી, કલેશદાયક, કર્મરહિત, દીર્ઘદર્શી, અને ધર્મ અર્થ તથા કામમાં તત્પર ને સત્વ (મન) તેમને એન્દ્ર જાણવા જોઈએ. ૪૭

યામ્યનાં લક્ષણ.

छेखास्थवृत्तंप्राप्तकारिणमसंहार्यमुत्थानवन्तंસ્मृतिमन्तमૈશ્વર્યાલ્કમ્બિનંવ્યપગતરા- ગદ્વેષમોહ્યામ્યંવિદ્યાત્ ॥ ४८ ॥

મર્યાદા અનુસાર કાર્ય કરનારા, સમય અનુસાર કાર્ય કરનારા, સમર્થ, સ્મૃતિવાળા, ઐશ્વર્ય- વાળા અને રાગદ્વેષ તથા મોહ રહિત જે સત્વ (મન) તેને યામ્ય જાણવા જોઈએ. ૪૮

વારૂણનાં લક્ષણ.

શૂરંધીરંશુચિમશુચિદ્વેષિણંયજ્વાનમમ્ભોવિહારરતિમકિલ્લષ્ટકર્માજંસ્થાનકોપપ્રસાદ-
ન્નસ્તૃણંવેદ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

શૂર, ધીર, પવિત્ર, અપવિત્રતાથી દ્વેષ કરનારા, યજ્ઞ કરનારા, જળ વિહારમાં બહુજ રૂચિ કરનારા, કલેશદાયક, કર્મ નહીં કરનારા, અને યોગ્ય અવસરે ક્રોધ તથા અનુગ્રહ કરનારા જે સત્વ (મન) તેને વારૂણ જાણવા જોઈએ. ૪૯.

કૌબેરનાં લક્ષણ.

સ્થાનમાનોપભોગંપરિવારસમ્પન્નસુખવિહારંધર્માર્થકામનિત્યંશુચિવ્યક્તકોપપ્રસા-
દંકૌબેરંવિદ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

યોગ્યસ્થાનમાં માન તથા ભોગ કરનારા, કુટુંબ યુક્ત ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં નિત્ય તત્પર. પવિત્ર અને પ્રકટ, ક્રોધ તથા અનુગ્રહ કરનાર જે સત્વ (મન) તેને કૌબેર જાણવા જોઈએ. ૫૦.

ગાંધર્વનાં લક્ષણ.

પ્રિયનૃત્યગીતવાલ્લોહીપદ્મશ્લોકાખ્યાયિકેતિહાસપુરાણેષુકુશલંગન્ધમાલ્યાનુલે-
પનવસનહ્વીલેષ્ટપ્રાપ્તિનિત્યમનસૂચકંગાન્ધર્વવિદ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય તથા ઉલ્લાપક (આલાપના)માં રૂચિ રાખનારા, શ્લોક, આખ્યાયિકા, ઇતિહાસ, તથા પુરાણમાં પ્રવીણ, સુગંધી માળા, ચંદનાદિનો લેપ, વસ્ત્ર, સ્ત્રી તથા વિહારની બહુજ અભિલાષા કરનારા અને અસૂચા (ગુણોમાં દોષ જોવા)થી રહિત સત્વ (મન) ને ગાંધર્વ જાણવું જોઈએ. ૫૧.

બ્રાહ્મની ઉત્કૃષ્ટતા.

इत्येवंशुद्धिस्यसत्त्वस्यसप्तविधंभेदांशंविद्यात्कल्याणांशत्वात्तत्संयोगात्तुब्राह्मणस्य
न्तशुद्धंव्यवस्येत् ॥ ५२ ॥

આ પ્રકારે કલ્યાણકારી હોવાથી શુદ્ધ સત્વ (મન) ના આ સાત ભેદ જાણવા જોઈએ તેમાંથી બ્રાહ્મ, સત્વ (મન) ને અત્યંત શુદ્ધ જાણવું જોઈએ. ૫૨.

અસુરનાં લક્ષણ.

શૂરંષण्डमसूयकमैश्वर्यवन्तमौदरिकरौद्रमननुक्रोशकमात्मजकमासुरंविद्यात् ॥ ५३ ॥

શૂર, અત્યંત ક્રોધી, અસૂચાવાળા, ઐશ્વર્યવાન, ઔદકરિક (મરભૂખ્યા) ઉગ્ર, નિદ્રિય, અને પોતાને સર્વથી અધિક સમજનારા જે સત્વ (મન) તેને આસુર જાણવા જોઈએ. ૫૩.

રાક્ષસનાં લક્ષણ.

अमर्षिणमनुबन्धकोपच्छिद्रप्रहारिणंक्रूरमाहारातिमात्ररुचिमामिषप्रियतमंस्वप्ना-
यासब्रह्मीर्षुराक्षसंविद्यात् ॥ ५४ ॥

ક્રોધી ક્રોધને બહુજ કાળ સુધી ચિત્તમાં રાખનારા, અવસર આવતાં પ્રહાર કરનારા, ક્રૂર, ભોજનમાં બહુજ રૂચિવાળા, અને માંસમાં બહુજ અધિક રૂચિ રાખનારા, બહુજ સુષ્ટ રહેનારા, બહુજ શ્રમ કરનારા, અને ઇર્ષ્યાવાળા જે સત્વ (મન) તેને રાક્ષસ જાણવા જોઈએ. ૫૪

પિશાચનાં લક્ષણ.

મહાલસંલેખંઘ્રીરસ્કામમથુચિંથુચિદ્વેષિંગ્મીરુમ્મીષયિતારંવિકૃતિવિહારહારશ્ચીલં-
પૈશાચંવિદ્યાત્ ॥ ૫૫ ॥

અત્યંત આળસુ, સ્ત્રિયોની સાથે એકાન્તમાં બહુજ વિહાર કરનારા, અપવિત્ર, પવિત્ર, તાથી દ્વેષ કરનારા, ભીરૂ (ખીકણુ) ભયાનક અને અનુચિત આહાર વિહાર કરનારા જે સત્વ તેને પિશાચ જાણવા જોઈએ. ૫૫.

સાપનાં લક્ષણ.

ક્રુદ્ધંશૂરંમક્રુચ્છ્રમ્મીરૂંતીક્ષ્ણમાયાસબહુલંમન્ત્રસુગોચરમાહારવિહારપરંસાર્પેવિદ્યાત્
॥ ૫૬ ॥

ક્રોધી, શૂર, ખીકણુ, તીક્ષ્ણ, બહુજ શ્રમ કરનાર અને આહાર તથા વિહારમાં તત્પર (મન) તેને સાપ્ય જાણવા જોઈએ. ૫૬.

પ્રેતનાં લક્ષણ.

આહારકામમતિદુઃસ્વશીલાચારોપચારમસૂયક્રમસંવિભાગિનમતિહોલુપમકર્મશ્ચીલં
પ્રેતંવિદ્યાત્ ॥ ૫૭ ॥

ભોજનની બહુજ કામના કરનાર, બહુજ દુઃખદાયક સ્વભાવ, આચાર તથા ઉપ-
ચારવાળા, ગુણોમાં દોષને જોનારા, કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યના વિચારથી રહિત અને બહુજ
લોભીને સત્વ (મન) તેને પ્રેત જાણવા જોઈએ. ૫૭.

શાકુનનાં લક્ષણ.

અનુષક્તકામમજસ્રમાહારવિહારપરમનવસ્થિતમર્ષિણમસચ્ચયંશાકુનંવિદ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

કામનાઓમાં બહુજ આસક્ત થનારા, કોઈ કાર્યમાં સ્થિર ન રહેનારા, ક્રોધ અને
સંચય નહીં કરનારા જે સત્વ (મન) તેને શાકુન જાણવા જોઈએ. ૫૮.

इत्येवंखलुराजसस्यसत्त्वस्यषड्विधंभेदांशंविद्याद्रोषांशत्वात् ॥ ५९॥

આ પ્રકારે ક્રોધાંસ હોવાથી રાજસ તત્વ (મન)ના આ ૭ ભેદ જાણવા જોઈએ. ૫૯

પાશવનાં લક્ષણ.

निराकरिण्णमधमवेषमजुगुप्सितारम् । अत्रात्रात्रैथुनपरं स्वमशीलंपाशवं-
विद्यात् ॥ ६० ॥

આ ભૂષણોની અનિચ્છા કરનારા, નિર્બુદ્ધિ અત્યંત નિંદા કરનારા, આહાર વિહાર
તથા મૈથુનમાં તત્પર રહેનારા અને બહુજ સુષ્ટ રહેનારા જે સત્વ (મન) તેને પાશવ જા-
ણવા જોઈએ. ૬૦

માત્સ્યનાં લક્ષણ.

भीरुमधुधमाहारलुब्धमनवस्थितमनुषक्तकामक्रोधंसरणशीलंतोयकामंमात्स्यंवि-
द्यात् ॥ ६१ ॥

ભીરુમધુધમાહારલુબ્ધમનવસ્થિતમનુષક્તકામક્રોધંસરણશીલંતોયકામંમાત્સ્યંવિ-
દ્યાત્ ॥ ૬૧ ॥

બીકણુ, મૂર્ખ, ભોજનના લોભી, કાઈ કાર્યમાં સ્થિર ન રહેનારા. હંમેશાં કામ તગા ક્રોધના વશમાં રહેનારા ધણે ભાગે ચાકરાવાના સ્વભાવવાળા અને જગની બહુજ અભિશાપા કરનારા જે સત્વ (મન) તેને માત્સ્ય જાણુવા જોઈએ. ૬૧.

વાનસ્પત્યનાં લક્ષણુ.

અલસંકેવલમભિનિવિષ્ટમાહારેસર્વબુદ્ધ્યક્ષીનંવાનસ્પત્યંવિદ્યાત્ ॥ ૬૨ ॥

આજણુ, હંમેશાં ભોજનનુંજ ચિંતન કરનાર અને સર્વ પ્રકારની બુદ્ધિથી હીન જે સત્વ (મન) તેને વાનસ્પત્ય જાણુવાં જોઈએ. ૬૨.

इत्येवंखलुतामसस्यसत्त्वस्यत्रिविधंभेदांशंविद्यान्मोहांशत्वात् ॥ ૬૩ ॥

આ પ્રકારે મોહાંશ થવાથી તમારા સત્વ (મન) ના ત્રણ દોશ જાણુવા જોઈએ. ૬૩.

इत्यपरिसंख्येयभेदानાંखलुत्रયાणामपिसत्त्वानાંભેદૈકદેશોવ્યાख्याતઃ ॥ ૬૪ ॥

અમંખ્ય ભેદવાળા ત્રણ પ્રકારના સત્વો (મનો) ના ભેદના આ અંશ માત્રજ કહેવામાં આવ્યા. ૬૪.

સત્વના ભેદનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

શુદ્ધસ્યસત્ત્વસ્યસમ્પલ્લિધોબ્રહ્મર્ષિશક્રવરુણયમકુબેરગન્ધર્વસત્ત્વાનુકારેણ । રાજે-
સસ્યષડ્વિધોદૈત્યરાક્ષસપિશાચસર્પપ્રેતશક્તુનિસત્ત્વાનુકારેણ । તામસસ્યત્રિવિધઃ
પશુમત્સ્યવનસ્પતિસત્ત્વાનુ કારેણ । કથશ્ચયથાસત્ત્વમુપચારઃસ્યાદિતિ । કેવલ-
આયમ્મુદેશઃયથોદેશમભિનિર્દિષ્ટોભવતિ । ગર્ભાવક્રાન્તિસંપ્રયુક્તસ્યાર્થસ્યવિજ્ઞાને-
સામર્થ્યગર્ભકરોણાશ્ચ ભાવાનામનુસમાધિર્વિયાતશ્ચવિદ્યાતકારાણાંભાવાનામિતિ । ૬૫ ॥

બ્રહ્મા, રૂપિ, ઈન્દ્ર, વરુણ, યમ, કુબેર, તથા ગંધર્વ એઓના, સત્વ (મન) ની સમતાથી શુદ્ધ સત્વ (મન) ના સાત પ્રકાર થાય છે. દૈત્ય, રાક્ષસ, પિશાચ, સર્પ, પ્રેત તથા શક્તુનિ (પક્ષી) એઓના સત્વ (મન) ની સમતાથી રાજસ સત્વ (મન) છ પ્રકારનાં થાય છે. પશુ મત્સ્ય, તથા વનસ્પતિ એઓના સત્વ (મન)ની સમતાથી તામસ સત્વ (મન) ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. સત્વ (મન)ની અનુસાર ગર્ભિણીનું સેવન કયા પ્રકારનું હોય એને માટે સત્વો (મન) ના ભેદ નામ સહિત કહેવામાં આવ્યા. ગર્ભોત્પત્તિના વિષયમાં જે વાતો છે તેને જાણુવાનું સામર્થ્ય ગર્ભજનક પદાર્થોનો સંગ્રહ અને ગર્ભનાશક પદાર્થોનો ત્યાગ થાય તેને માટે આ સર્વનું વર્ણન કર્યું છે. ૬૫.

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

તत्र श्लोकाः ।

निमित्तमात्माप्रकृतिर्बुद्धिःकुक्षौक्रमेणच । वृद्धिहेतुश्चगर्भस्यपञ्चार्थाःशुभसंज्ञिताः ६६ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે. નિમિત્ત, આત્મા, પ્રકૃતિ, ક્રમથી કુખમાં વધનું, અને વૃદ્ધિનો આ પાંચ વાતો ગર્ભને માટે શુભ કહેલી છે. ૬૬.

મજ્જામાને વયોહે વિનસોને વૃક્ષાવપિ । ઇમાંસ્ત્રીનશુભાન્ભાવાનાહુર્ગર્ભવિધાત-
કાન્ ॥ ૬૭ ॥

ગર્ભના ઉત્પન્ન થવામાં, નષ્ટ થઈ જવામાં, અને વિકારવાળા થવામાં જે કારણ છે તે ત્રણે કારણ ગર્ભના શુભ અશુભ ભાવ કહેવાય છે. ૬૭.

શુભાશુભસમાખ્યાતાનઘૌભાવાનિમાન્નિષક્ । સર્વથાવેદયઃસવાન્સરાઃકર્તુ-
મર્હતિ ॥ ૬૮ ॥

જે વૈદ્ય શુભ તથા અશુભ નામના આ આઠ ભાવોને જાણે છે તે રાજની ચિકિત્સા કરવાને માટે યોગ્ય છે. ૬૮.

અવાપ્ત્યુપાયાન્ગર્ભસ્યસપ્ત્વંજ્ઞાતુમર્હતિ । યેચગર્ભવિધાતોક્તાભાવાસ્તાંશ્રાપ્યુ-
દારધીઃ ॥ ૬૯ ॥

અને તેજ ઉદ્ધાર બુદ્ધિવાળા વૈદ્ય ગર્ભ સ્થિતિના ઉપાય તથા ગર્ભનાશક વિષયોને સારી રીતે જાણી શકે છે. ૬૯.

इतिचरकसंहितायांशारीरस्थानेमहतीगर्भावक्रान्तिःशारीरंसमाप्तम् ४
છતિ મહતી ગર્ભાવક્રાંતિ શારીર નામનો ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૪.

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः पुरुषविचयंशारीरं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानत्रेयः ।

હવે અમે પુરુષવિચય શારીરની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

पुरुषोऽयंलोकसम्मितइत्युवाचभगवान्पुनर्वसुरात्रेयः । यावन्तोहिमूर्त्तिमन्तोलोके-
भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे, तावन्तोलोके ॥ १ ॥

ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે આ પુરુષ જગતના સરખો છે કેમકે સંસારમાં જેટલા મૂર્તિમાન પદાર્થ છે તે સર્વ પુરુષમાં છે અને પુરુષમાં જેટલા મૂર્તિમાન પદાર્થ છે તે સર્વ સંસારમાં છે ૧

इत्येवंवादिनंभगवन्तमात्रेयमग्निवेशउवाच । नैतावतावाक्येनोक्तंवाक्यार्थमवगा-
हामहे । भगवताबुद्धयाभूयस्तरमतोऽनुव्याख्यायमानंशुश्रूषामहे ॥ २ ॥

ભગવાન આત્રેયજીનાં આ વચન સાંભળીને અગ્નિવેશે કહ્યું કે, હે ભગવાન ! આટલું કહેવાથી આપના કથનનું તાત્પર્ય અમે સમજી શકતા નથી. એથી હવે આપના મુખાર્થિદ્ધથી તેનો સર્વ વિસ્તાર સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ૨!

જગત તથા પુરુષની તુલના.

इति तमुवाचभगव नागयः । अप रसंख्ययालोकावयवविशेषाःपुरुषावयवव-
शेषाअप्यपरिसंख्येयाः । यथायथाप्रधानश्चतेषांयथास्थूलंभावान्सामान्यमभि-
त्योदाहारज्यामः । नेबोधसम्यगुपवर्ण्यमानानग्निवेश । षड्धातवः
समुदिता लोकइतिशब्दंलभन्ते । तद्यथा-पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशंब्रह्मसा-
व्यक्तमित्येतएवषषड्धातवःसमुदिताः रूपइतिशब्दंलभन्ते । तस्यपुरुषस्यपृथि-
वीमूर्तिरापःकलेदस्तेजोऽभिसन्तापोवायुःप्राणोवियच्छिद्राणिब्रह्मान्तरात्मा ॥३॥

અગ્નિવેશનાં આ વચન સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, આ સંસારના અંગ વિશેષ અસંખ્ય છે અને પુરુષના પણ અંગ વિશેષ અસંખ્ય છે, હે અગ્નિવેશ, એથી થોડા મુખ્ય અંગોને લઈને હું સમતાનું વર્ણન કરું છું. તે તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. છ ધાતુઓના સમુદાયને સંસાર કહે છે. તે છ ધાતુ આ છે. જેવી કે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ તથા અવ્યક્ત બ્રહ્મ અને આ છ ધાતુઓના સમુદાયને પુરુષ કહે છે. તે પુરુષનામાં મૂર્તિ, પૃથ્વી, કલેદ, જળ, સંતાપ, તેજ, પ્રાણુવાયુ, શિદ્ર, આકાશ અને અંતરાત્મા વગર છે. ૩.

यथास्त्वुवाचभगव भूतिर्लोकेतथापुरुषेऽप्यान्तरात्मिकीविभूतिर्ब्रह्मणोविभूतिर्लोके
प्रजापतिन्तरात्मनोविभूतिःपुरुषेसत्त्वम् । यस्त्विन्द्रोलोकेसपुरुषेऽहङ्कारःआदि-
त्यास्तुआदानंरुद्रोरोषःसोमःप्रज्ञाज्ञे सवःसुखमश्विनौकान्तिर्मरुदुत्साहोविश्वे-
देवाःसर्वेन्द्रियमित्तरेन्द्रियर्याश्चतमोमोहोज्योतिर्ज्ञानम् । यथालोक इत्यादि-
स्तथापुरुषस्यगर्भानंयथाकृतयुगमेवंबाल्यम् । यथानेत्रातथायौवनंयथाद्वापर-
स्तथास्थाविर्य्ययश्चक्रिरे मातुर्य्यंयथायुगान्तस्तथामरणमित्येवमनुमानेनाजुक्ता
सामपिलोकपुरुषयोरवयवविशेषाणामग्निवेश ! सामान्यंविद्यात् ॥ ४ ॥

જેમ સંસારમાં આત્મી વિભૂતિ છે તે પ્રકારે પુરુષમાં અંતરાત્માની વિભૂતિ છે. જેમ પ્રજાપતિ વિભૂતિ પ્રભુપતિ છે તેવીજ રીતે પુરુષમાં અંતરાત્માની વિભૂતિ મન છે. જેમ સંસારમાં ઇન્દ્ર છે તેમ પુરુષમાં અહંકાર છે, જેમ સંસારમાં સૂર્ય છે તેમ પુરુષમાં આદિત્ય (અહણુ કરવું) છે, જેમ સંસારમાં રુદ્ર છે તેમ પુરુષમાં ક્રોધ છે, જેમ સંસારમાં સોમ છે તેમ પુરુષમાં પ્રસન્નતા છે, જેમ સંસારમાં વસુ છે, તેમ પુરુષમાં સુખ છે, જેમ સંસારમાં અશ્વિની કુમાર છે તેમજ પુરુષમાં કાન્તિ છે, જેમ સંસારમાં મરુત (વાયુ) છે તેમ પુરુષમાં ઉત્સાહ છે, જેમ સંસારમાં વિશ્વદેવા છે તેમ પુરુષમાં સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિય તથા ઇન્દ્રિયોના વિષય છે. જેમ સંસારમાં અંધકાર છે તેમ પુરુષમાં મોહ છે, જેમ સંસારમાં પ્રજ્ઞા છે તેમ પુરુષમાં જ્ઞાન છે, જેમ સંસારમાં સ્વર્ગાદિક છે તેમ પુરુષમાં ગર્ભાધાન છે, જેમ સંસારમાં સતયુગ છે તેમ પુરુષમાં બાલ્યાવસ્થા હોય છે, જેમ સંસારમાં ત્રેતાયુગ છે તેમ પુરુષમાં યુવાવસ્થા હોય છે, જેમ સંસારમાં દ્વાપરયુગ હોય છે તેમ પુરુષમાં વૃદ્ધાવસ્થા હોય છે, જેમ સંસારમાં કલિયુગ હોય છે તેમ પુરુષમાં રોગ હોય છે, જેમ સંસાર-

માં પ્રલય થાય છે તેમ પુરૂષમાં મૃત્યુ થાય છે. આ પ્રકારે સંસાર એને પુરૂષની સમમતા છે. હે અગ્નિવેશ ! સંસાર એને પુરૂષના જે અંગોની સમતા કહેવામાં આવી નથી તેની સમતા અનુમાનથી જાણી લેવી જોઈએ. ૪

અગ્નિવેશને। પ્રશ્ન.

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । एतमेतत्सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता-
लोकपुरुषयोः सामान्यं किन्तु अस्य सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमिति ॥ ५ ॥

આ પ્રકારે કહેતા ભગવાન અત્રિયજીને અગ્નિ વેશ કહ્યું કે, હે ભગવાન ! આ જે સંસાર એને પુરૂષની સમતા કહી તે નિઃસંદેહ બહુજ ઠીક છે પરંતુ આ સમતાના ઉપદે-
શનું પ્રયોજન શું છે. ૫.

આત્રેયજીનો ઉત્તર.

भगवानुवाच । कथमग्निवेश ! सर्वलोकात्मन्यात्मानञ्च सर्वलोके समनुपश्यत-
स्तस्यात्मबुद्धिरुपपद्यते इति । सर्वलोकं हि आत्मनि पश्यतो भवति आत्मबुद्धिः स्व-
योः कर्तानान्य इति । हेत्वादिभिरयुक्तं सर्वलोकोऽहमिति विदित्वा-
ज्ञानं पूर्वमुत्थाप्यतेऽपवर्गायेति ॥ ६ ॥

અગ્નિવેશનાં વચન સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, હે અગ્નિવેશ ! જે પુરૂષ
પોતાનામાં સર્વ સંસારને એને સંસારમાં પોતાને જીવે છે તેને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.
જે સર્વ સંસારને પોતાનામાં જીવે છે તે આત્માને સુખ દુઃખના કર્તા માને છે, ખીજને
નહીં. કેમકે સુખ એને દુઃખ કર્મ સ્વરૂપ છે. હેતુ આદિકાથી રહિત સંપૂર્ણ સંસાર એ હું જ
છું. એમ જાણીને મોક્ષને માટે જ્ઞાન પૂર્વક ઉદ્ધત થાય છે. ૬

तत्रसंयोगापेक्षी लोकर. ब्दः षड्धातुसमुदायेऽसामान्यतः सर्वलोकः तस्य हे. रूपत्ति-
वृद्धिरुपप्लवोवियोगश्च । तत्रहेतुरुत्पत्तिकारणमुत्पत्तिर्जन्मवृद्धिराप्यायनमुपप्लवो-
दुःखागमः षड्धातुवियोगः । सजीवापगमः समाणनिरोधः सभङ्गः सलोकस्वभावः ७

લોક (સંસાર) શબ્દ સંયોગાપેક્ષી છે. કેમકે છ ધાતુઓનો સમુદાયજ સમાનત્વથી
સર્વ સંસાર છે. તેનો હેતુ, ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, ઉપપ્લવ તથા વિયોગ થાય છે. તેમાંથી ઉત્પત્તિ-
નું કારણ હેતુ કહેવાય છે. જન્મને ઉત્પત્તિ કહે છે. આપ્યાયન (તર કરવું) વૃદ્ધિ કહેવાય
છે. દુઃખની પ્રાપ્તિને ઉપપ્લવ કહે છે. એને છએ ધાતુઓના વિભાગને વિયોગ કહે છે.
તેને જીવાપગમ પ્રાણ નિરોધ ભંગ તથા લોક સ્વભાવ પણ કહે છે. ૭.

વિયોગનું કથન.

तस्य लंसवोपप्लवानाश्च प्र. त्तिर्निवृत्तिरुपरमश्च प्रवृत्तिर्दुःखं निवृत्तिः सुखमितियज्ज्ञा-
नमुत्पद्यते तत्सत्यम् । तस्य हेतुः सर्वलोकात् सामान्य. एतमेतत्प्रयोजनं सामान्योपदे-
शस्येति ॥ ८ ॥

વિયોગ તથા દુઃખોનું મૂળ પ્રવૃત્તિ છે, અને નિવૃત્તિથી તેનો નાશ થાય છે. પ્રવૃત્તિ

દુઃખરૂપ છે, અને નિવૃત્તિ સુખરૂપ છે. એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્ય છે. તેનું કારણ સંપૂર્ણ સંસારમાં પોતાની સમતાને ભણવું એ છે, અને આ સંસાર તથા પુરુષની સમતાનો ઉપદેશ કરવાનું પ્રયોજન છે. ૮.

અગ્નિવેશનો પ્રશ્ન.

अग्निवेशोवाच । किंमूलाभगवन् ! प्रवृत्तिर्निवृत्तौवाचपाय इति ॥ ९ ॥

ભગવાન આત્રેયજીનાં આ વચન સાંભળીને અગ્નિવેશ બોલ્યા કે, હે ભગવાન ! પ્રવૃત્તિનું શું મૂલ્ય છે અને નિવૃત્તિનો કયો ઉપાય છે ? ૯.

પ્રવૃત્તિના મુલ્યનું વર્ણન.

भगवानुवाच । मोहेच्छाद्वेषकर्ममूलाप्रवृत्तिस्तज्जाह्वहङ्कारसङ्गसन्देहाभिसंश्लवाभ्यव-
पातविप्रत्ययाविशेषानुपायाः । तरुणमिवद्रुममतिविपुलशाखास्तरवोऽभिभूयपुरु-
षमवतत्योत्तिष्ठन्ते यैरभिभूतो न सत्तामतिवर्चते ॥ १० ॥

આ સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, મોહ, ઇચ્છા, દ્વેષ તથા કર્મ આ વૃત્તિનાં મૂળ છે. પ્રવૃત્તિથી અહંકાર, સંગ, સંદેહ, અભિસંપ્તવ, અભ્યવપાત, વિપ્રત્યય, અવિશેષ, તથા અનુયાય, એમની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ નાના વૃક્ષને મોટી મોટી શાખાવાળાં વૃક્ષ ઢાંકી દે છે અને તેને વધવા દેતા નથી તેમજ અહંકારાદિ પણ વધીને પુરુષને એવો મોહિત કરે છે કે પુરુષને પોતાનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ૧૦.

અહંકારનું લક્ષણ

तत्रैवंजातिरूपवित्तबुद्धिशीलविद्याभिजनवयोवीर्य्यप्रभावसम्पन्नोऽहमित्यहङ्कारः १ १

ત્યાં આ પ્રકારે ભતિ, રૂપ, ધન, બુદ્ધિ, શીલ, વિદ્યા, કુલ, અવસ્થા, વીર્ય તથા પ્રભાવ-વાળો હું છું, એમ સમજવું એ અહંકાર છે. ૧૧.

સંગ લક્ષણ.

यन्मनोवाक्कायकर्मनापवर्गायससङ्गः ॥ १२ ॥

મન, વચન, તથા શરીર ૫૩ જે કર્મ મુક્તિ ઇચ્છા વિના કરવામાં આવે છે, તેને સંગ કહે છે. ૧૨.

સંદેહનું લક્ષણ.

कर्मफलमोक्षपुरुषमेत्यभावादयःसन्तिवानतिसंशयः ॥ १३ ॥

કર્મ ફલ, મોક્ષ તથા પુનર્જન્મ વિગેરે છે અથવા નથી આ વિચારને સંદેહ કહે છે. ૧૩

અભિસંપ્તવનું લક્ષણ.

सर्वास्ववस्थास्वनन्योऽमहंलघास्वभावसंसिद्धोऽहमहंशरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिवि-
शेषराशिरितिग्रहणमभिसंश्लवः ॥ १४ ॥

સર્વ અવસ્થાઓમાં હું અનન્ય છું. સ્પષ્ટ (ઉત્પન્ન કરનાર) છું. સ્વભાસિદ્ધ છું. અને શરીર, ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિના સમૂહરૂપ છું, એવું માની લેવું તેને અભિસંપ્તવ કહે છે. ૧૪

અભ્યવપાતનું લક્ષણ.

મમમાતૃપે. ત્રા. દારાત્યવન્ધુમિત્રઃ ત્યગજોગણસ્યચાહામેત્યભ્યવપાતઃ ॥ ૧૫ ॥

માતા પિતા, બ્રાતા, સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા, ભાઈ મિત્ર તથા સેવક, આ સર્વ મારાં છે, અને હું તેમનો છું આ પ્રકારે માની લેવું તેને અભ્યવપાત કહે છે. ૧૫.

વિપ્રત્યયનું લક્ષણ.

કાર્ય્યાકાર્યહિતાહિતેશુમાથુમે વિપરીતાભિનિવેશોધિપ્રત્યયઃ ॥ ૧૬ ॥

કાર્ય, અકાર્ય, હિત, અહિત, અને શુભ અશુભ તેમાં જે વિપરીત પ્રવૃત્તિ થાય છે તેને વિપ્રત્યય કહે છે. ૧૬

વિશેષનું લક્ષણ.

જ્ઞાજ્ઞયોઃ પ્રકૃતિવિકારયોઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્ત્યોશ્ચાસામાન્યદર્શનવિશેષઃ ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞ, (જ્ઞાની) અજ્ઞ, પ્રકૃતિ, વિકાર, અને પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ એમાં અસમાન દૃષ્ટિની જોવું તેને વિશેષ કહે છે. ૧૭

અનુપાયનું લક્ષણ.

પ્રોક્ષણાનન્નનાગ્નિત્રેણાદિવજાભ્યુક્ષણવાચ્યજનયાજનયાચનસલિલહુતાન્નમ-

દ્વિત્યાદ્યઃ સમારમ્ભાઃ પ્રોચ્યન્તેહનુપાયાઃ ॥ ૧૮ ॥

પ્રોક્ષણ, (યજ્ઞ પશુનું મારવું) અનશન (ઉપવાસ) અગ્નિહોત્ર ત્રિવલણ. (ત્રિકાલ સ્નાન) અભ્યુક્ષણ. (મંત્ર લક્ષ્મીને જળ છાંટવું) યજ્ઞ કરવો, યજ્ઞ કરાવવો, યાચના, આવાહન, અને જળ તથા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો. વિગેરે જે કાર્ય છે તેને અનુપા કહે છે. (જે કે આ સર્વ સ્વર્ગાદિના ઉપાય છે તથાપિ પ્રોક્ષણે માટે નિપ્રયોજન થવાનું કારણ તેને અનુપાય કહે છે.) ૧૮

एवमयमधीधृतिस्मृतिरहङ्काराभिनिविष्टः संसक्तः संसक्तोऽभिसंप्लुतबुद्धिरभ्यव-
पतितोऽन्यथादृष्टिविशेषग्राहीविमार्गगतिर्निवासवृक्षः सत्त्वशरीरदोषः लानामूलं स-
र्वदुःखानां भवति ॥ १९ ॥

આ પ્રકારે બુદ્ધિ, ધૈર્ય તથા સ્મૃતિથી રહિતઃ અહંકાર, સંગ, સંદેહ, અલિસંપ્લવ, અભ્યવપાત, વિપ્રત્યય, અવિશેષ, તથા અનુપાયથી યુક્ત પુરૂષ મન તથા શરીરના દોષોનો નિવાસ, વૃક્ષ અને સંપૂર્ણ દુઃખોનું મૂળ થઈ જાય છે. ૧૯

इत्येवमहंकारादिभिर्दोषैर्भ્રામ્યमाणોનાતિવર્તેતેમવૃત્તિઃ સાલમયસ્ય ॥ ૨૦ ॥

આ પ્રકારે અહંકારાદિ દોષોથી સંસારમાં ભ્રમણ કરતા પુરૂષો પાપોના મૂળરૂપ પ્રવૃત્તિને છોડતા નથી. ૨૦

द्विचरिपवर्गस्तत्परमज्ञान्तंदक्षरंतद्दक्षसमोक्षः । तत्रमुमुक्षूणा दयनानेव्या-
ख्यास्यामः । तत्रलोकदोषदर्शिनोमुमुक्षोरादितएवाचार्याभिगमन्तः योपदक्षानु-
ष्ठानम् ॥ २१ ॥

જિવિચરિપવર્ગસ્તત્પરમજ્ઞાનંતંદક્ષરંતંદક્ષસમોક્ષઃ । તત્રમુમુક્ષૂણા દયનાનેવ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ । તત્રલોકદોષદર્શિનોમુમુક્ષોરાદિતएवाचार्याभिगमन्तः योपदक्षानु-
ષ્ઠાનમ્ ॥ ૨૧ ॥

अपवर्गं परम शक्ति, अक्षर, अक्षर, तथा मोक्षने निवृत्त कहे छे. हवे अहीं मुमुक्षु पुरुषोना मोक्षनो उपाय प्रसंगथी कहीअे छीअे, लोकमां दोषोने जेनार मुमुक्षु पुरुषे प्रथमज आचार्यनी पासे जवुं जे कांछ आचार्य उपदेश करे तेने अनुकूल आचरण करवां. २१.

अग्नेरेवोपचर्याधर्मज्ञानं गमनंतदयावबोधस्तेनावष्टम्भःतत्रयथोक्ताःक्रियाःस-
 तामुपासनं गमनं तं पार्ष्णिजं सङ्गतिर्दुर्जनेन सत्यं सर्वभूतहितमपरुषमनतिकालेपरी-
 क्ष्यवचनं सर्वप्राणिषु आत्मनीवावेक्षा सर्वासामस्मरणमसंकल्पनमप्रार्थना अनभिभा-
 षणश्च स्त्रीणां सर्वपरिग्रहत्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं कन्यासीवनहे-
 तोः सूचीपेत्पलकौ चाधानहेतोः जलकुण्डिकादण्डधारणं भैक्ष्यचर्यार्थं पात्रं प्राण-
 धारणार्थं मककालमाम्योयथोपपन्नं वाच्यं चारः । श्रमापनयनार्थं शीर्णशुष्कप-
 र्णवृणास्तरणोपधानंध्यानहेतोः कायनिबन्धनं वनेषु अनिकेतवासस्तन्द्रानिद्राल-
 स्यादिकर्मवर्जनमिन्द्रियार्थेषु अनुरागोपतापनिग्रहः सुप्तस्थितगतप्रेक्षिताहारविहा-
 रमत्यङ्गवह्नादिकेषु आरम्भेषु स्मृतिपूर्विकाप्रवृत्तिः सत्कारस्तुतिगर्हावमानक्षमत्वं क्षु-
 त्पिपासायासश्रमश्चीतोष्णवातर्षाद्युखदुःखसंस्पर्शसहत्वं शोकदैन्यद्वेषमदमानलो-
 भरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरसञ्चलनमहङ्कारादिषूपसर्गं संश्लोषं पुरुषयोः सर्गादि-
 स मान्यावक्षणकार्यकालात्ययभययोगारम्भे सततमनिर्वेदः सत्त्वोत्साहापवर्गाय-
 धीवृत्तिस्मृतिबलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतसात्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन-
 शरीरावयवसंख्यानामभीक्षणं सर्वकारणबहुः स्वमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः । सर्वप्र-
 वृत्तिषु दुःखसंज्ञासर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनवेन च षण्मागोऽपवर्गाय अतोऽन्यथावध्य-
 ते इत्युदयनानिव्याख्यातानि ॥ २२ ॥

अग्निनुं सेवन, धर्मशास्त्रोनुं अध्ययन, धर्मशास्त्रोना अर्थनो ज्योध, धर्मशास्त्रने-
 अनुसार कार्य करवुं. सज्जनोनी उपासना, दुर्जनोनी त्याग, सत्य, सर्व प्राणियोनुं हित
 करवुं, परीक्षा करीने समयसर भधुर वचन ज्योधवां, सर्व प्राणियोने पोताना समान
 जण्युवा, स्त्री मात्र (सर्व स्त्रीयो) नुं स्मरण तथा चिंतन न करवुं. स्त्रीयोनी प्रार्थना
 न करवी, स्त्री मात्रनी साथे संभाषण न करवुं. सर्व प्रकारना संग्रहने त्याग, जे रथी
 रंगेलां कौपीन शरीर ढांकवाने माटे पहरेवां, कन्या साधवाने माटे सोर्ध तथा वचने
 अंड पासे राखवे. शौचने माटे जण कुण्डिका (रथीपात्र विशेष) पासे राखवी,
 दंड धारण करवा, प्राणोनी रक्षाने माटे निद्रा मागीने अेकवार यथा लाल (जे कांछ
 मणे) सौम्य जेज्ज करवुं, श्रम मटाडवाने माटे सुकां पान तथा धासनी शय्या अनाववी
 परमात्माना ध्यानने माटे शरीरने स्वस्थ राखवुं, वनमां कुटि विजरे अनावीने रहेवुं
 नहि, तन्द्रा, निद्रा, तथा आणसने त्याग करवे, चिन्द्रियोना अलिमत विषयोनी साथे
 जे अनुराग तथा अनिष्ट विषयोनी साथे जे द्वेष तेने त्याग करवे, निद्रा, स्थिति,

ગતિ, દર્શન, આહાર, વિહાર, તથા અંગોની ચેષ્ટા વિગેરે કાર્યોમાં સ્મરણ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, સત્કાર, સ્તુતિ, નિંદા, તથા અપમાન એમાં સમ રહેવું, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શ્રમ, શીત, ઉષ્ણવાયુ, વર્ષા, સુખ, તથા દુઃખ એને સહેવાં, શોક, દીનતા, દ્રેષ, મદ, માન, લોભ, ઇર્ષ્યા, ભય, રાગ, તથા ક્રોધ, આદિકથી ચલાયમાન ન થવું, અહંકારાદિને ઉત્પાત માનવા, સંસાર તથા પુરૂષને સમાન જોવા, કોઈ કાર્યનો ચોક્કસ સમય જતો રહેવાથી ડરવું. યોગના આરંભમાં કદી ખિન્ન ન થવું, સત્વ, ઉત્સાહ, તથા મોક્ષને નિમિત્તે શુદ્ધિ, ધૈર્ય, સ્મૃતિ તથા બળને વધારવું, ઇન્દ્રિયોને મનમાં સ્થિર કરવી, મનને આત્મામાં રોકવું, અને આત્માને પોતાનામાં જોવા, ધાતુઓના ભેદને અનુસાર શરીરના સંપૂર્ણ અંગોનું ચિંતન કરવું, કારણવાન (કાર્યરૂપ જે પદાર્થ છે તે સર્વ) દુઃખરૂપ છે. આત્માથી પૃથક છે તથા અનિત્ય છે એ જાણવું અને સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ દુઃખરૂપ તથા સર્વનો ત્યાગ સુખરૂપ છે, આ જ્ઞાન થવું પૂર્વોક્ત (આચાર્યની પાસે જવું વિગેરે) આ સર્વ મોક્ષનો માર્ગ છે. એથી વિપરીત આચરણ કરવાથી સંસારમાં બંધન થાય છે. આ પ્રકારે મોક્ષના ઉપાય કહેવામાં આવ્યા. ૨૨

भवन्ति चात्र ।

एतैरविमलंसत्त्वंशुद्धयुपायैर्विशुध्यति । मृज्यमानइवादर्शस्तैलचेलकचादिभिः
॥ २३ ॥ ग्रहाम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतः यथार्कमण्डलंभातिभातिसत्त्वंतथा-
मलम् ॥ २४ ॥ ज्वलत्यात्मनिसंरुद्धंतत्सत्त्वंसंवृतायने । शुद्धःस्थिरःप्रसन्ना-
चिर्दीप्तोऽज्ञयेयथा ॥ २५ ॥

ત્યાં આ શ્લોક છે. જેમ તેલ, વલ્લ તથા કેશ વિગેરે વડે નિર્મળ કરેલું દર્પણ સ્વચ્છ થઈ જાય છે તેવીજ રીતે પૂર્વોક્ત ઉપાયોવડે શુદ્ધ કરેલું મન નિર્મળ થઈ જાય છે. ૨૩ઃ ગ્રહ, મેઘ, ધુળ, ધુમાડી, તથા અરફની વડે આગ્રહાદિત નહિ થએલું સુર્ય મંડલના સરખું નિર્મળ, સત્વ (મન) શોભિત થાય છે. ૨૪

જેમ દીપાશય (દીવો રાખવાનું નિર્વાત સ્થાન)માં શુદ્ધ, સ્થિર તથા નિર્મળ જ્યોતિ દીપક બળે છે. તે પ્રકારે ઇન્દ્રિયોના રોકાઈ જવાથી આત્મામાં લીન થએલું મન પ્રકાશિત થાય છે. ૨૫

शुद्ध सत्त्व शुद्धिनुं कथन.

शुद्धसत्त्वस्ययाशुद्धासत्याबुद्धिःप्रवर्त्तते । ययाभिनत्यतिबलंम ।माहमयंतमः२६।।
सर्वभावस्वाभावोऽप्यभवतिनिस्पृहः । गोपंरयास्त चयतसांख्यःसन् चतयया
॥ २७ ॥ यया नोपैत्यहङ्का नोपास्तेकारणंयया । यय नालम्बतोकेचित्सर्वं-
नस्यतेयया ॥ २८ ॥ यातिःप्रमाणान्तरैःज्ञान्तमक्षरम् विद्यासिद्धिर्मति-
र्मेधामहाज्ञानञ्चसामता ॥ २९ ॥

મનના શુદ્ધ થયા પછી જે શુદ્ધ સત્ત્વ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેનાવડે અત્યંત બળવાન, મહા મોહમય અંધકાર નષ્ટ થાય છે.

જેની વડે સર્વ પદાર્થોના સ્વભાવ જાણી શકાય છે તેની વડે મનુષ્ય નિરપૃહ થઇ જાય છે. જેની વડે યોગ તથા સાંખ્યની સિદ્ધિ થાય છે, ૨૭ જેની વડે પુરુષ અહંકારથી રહિત થઇ જાય છે, જેની વડે સંસારના કારણરૂપ ધર્મ અધર્મનો ત્યાગ થઇ જાય છે, જેના વડે ક્રોધનો આશ્રય લેવો પડતો નથી, જેના દ્વારા સર્વ સંગ્રહનો ત્યાગ થઇ જાય છે. ૨૮ અને જેની વડે નિત્ય, અજર, શાંત તથા અક્ષય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી શુદ્ધિને, વિદ્યા, સિદ્ધિ, મતિ, મેધા, પ્રજ્ઞા તથા જ્ઞાન કહે છે. ૨૯

લોકેવિતતમાત્માનંલોકશ્ચાત્મનિપશ્યતઃ । પરાવરદૃશ્નઃશાન્તિર્જ્ઞાનમૂલાનનશ્યતિ ૩૦

જે સંસારમાં પોતાને અને પોતાનામાં સંસારને જુવે છે, તેના પર (બ્રહ્મ) અવર (પૃથ્વી વિગેરે) ના જાણનારાની જ્ઞાન મૂલક (જ્ઞાનથી થનારી) શાન્તિ કદી નષ્ટ થતી નથી. ૩૦

મુક્તનાં લક્ષણ.

પશ્યતઃસર્વભૂતાનિસર્વાવસ્થાસુસર્વદા । બ્રહ્મતસ્યસંયોગોનશુદ્ધસ્યોપપદ્યતે ૩૧

હંમેશાં સંપૂર્ણ સ્થાનોમાં સર્વ પ્રાણિયોને સમતાથી જ્ઞેનારા બ્રહ્મરૂપ શુદ્ધ પુરુષને ધર્મ અધર્મનો સંયોગ થતો નથી. ૩૧

નાત્મનઃકારણાભવાલ્લિક્ષ્મપ્યુપલભ્યતે । સર્વકારણત્યાગાન્મુક્તૃત્યભિધીયતે ॥ ૩૨ ॥ વિપાપંવિરજઃશાન્તંપરમક્ષરમવ્યયમ્ । અમૃતંબ્રહ્મનિર્વાણંપર્યાયૈઃશાન્તિ રુચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

કારણોના ન હોવાથી આત્માનાં કાંઇ લક્ષણ નથી. સંપૂર્ણ ધર્માધર્મરૂપ કારણોના ત્યાગથી આત્માને મુક્ત કહે છે. ૩૨ વિપાપ, વિરજ, શાંત, પર, અક્ષર, અવ્યય, અમૃત, બ્રહ્મ, તથા નિર્વાણ આ શાંતિના પર્યાય વાચક શબ્દ છે. ૩૩

एतत्तत्सौम्यंवेदात्તंજ્ઞાત્વામુક્તસંશયાઃ । મનુયઃપ્રજ્ઞમંજગ્મુર્વીતમોહરજઃસ્પૃહાઃ૩૪

હે સૌમ્ય અગ્નિવેશ ! આ તે વિજ્ઞાન છે કે જેને જાણીને સંશયરહિત મુનિ લોક મોહ, રજો ગુણ, તથા સ્પૃહાથી રહિત થઇને શાંતિને પામે છે. ૩૪

તત્ર શ્લોકૈ.

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

સપ્રયોજનમુદ્દિષ્ટંલોકસ્યપુરુષસ્ય ચ । સામાન્યંમૂલમુત્પત્તૌનિવૃત્તૌમાર્ગેવચ ॥૩૫॥

શુદ્ધસત્ત્વસમાધાનંસત્યાબુદ્ધિશ્ચનૈષ્ટિકી । વિચયેપુરુષસ્યોક્તાનિષ્ઠાચપરમર્ષિણા ॥ ૩૬ ॥

આમાં આ બે શ્લોક છે, પ્રયોજન સહિત સંસાર તથા પુરુષની સમતા, ઉત્પત્તિનું મૂળ નિવૃત્તિનો માર્ગ, ૩૫ શુદ્ધ મનનું સમાધાન, નૈષ્ટિકી સમશુદ્ધિ, તથા નેષ્ટા આ સર્વ વિષયનું ભગવાન આત્રેયજીએ આ પુરુષ વિચયનામ શારીરાધ્યાયમાં વર્ણવે કહ્યું છે. ૩૬

इति चरकसंહितायां शारीरस्थाने पुरुषविचयं शारारं समाप्तम् ॥ ५ ॥

ઇતિ ચરકસંહિતાયાં શારીરસ્થાને પુરુષ વિચયં શારીરં નામનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૬

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ

અથાતઃ શરીરવિચયન્નારી રંવ્યાખ્યાસ્યામ્ ઇતિ હસ્માહ ભગવાનાત્રેયઃ ।

હવે અમે શરીર વિચય નામના શારીરની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

શરીર વિચયનું પ્રયોજન.

શરીરવિચયઃશરીરોપકારાર્થમિષ્યતેભિષગ્વિદ્યાયામ્ જ્ઞાત્વાહિશરીરતત્ત્વંશરીરો-
પકારકરેષુભાવેષુજ્ઞાનમુત્પદ્યતેતસ્માચ્છરીરવિચયંપ્રશ્નંસન્તિકુશલાઃ ॥૧॥

વૈદક શાસ્ત્રમાં શરીરના ઉપકારને માટે શરીરના તત્ત્વોને જાણવાં એ બહુજ જરૂરું છે. કેમકે શરીરના તત્ત્વને જાણીને શરીરના ઉપકારક પદાર્થોનું જ્ઞાન શરીર રીતે થાય છે. એથી ચતુર લોક શરીરના તત્ત્વને જાણવાની પ્રશંસા કરે છે. ૧

શરીરનું વર્ણન.

તન્નશરી નામચેતનાધિષ્ઠાનભૂતંપञ्ચભૂતસમુદાયાત્મકમ્ ॥૨॥

સમયોગવાહિનોયદાહ્યસ્મિઠ્છરીરેધાતવોવૈષમ્યમાપદ્યન્તેતદાચંબલશંબિનાશંબા-
પાપોત્તિવૈષમ્યગમનંવાપુનર્ધાતૂનાંવૃદ્ધિહાસગમનમકાત્સ્વ્યેન ॥૩॥

એતના ધાતુના આધારરૂપ પંચ મહાભૂતોના સમુદાયને શરીર કહે છે. ૨ જ્યારે આ શરીરમાં સમતાથી રહેનાર ધાતુ વિષમતાને પામે છે ત્યારે શરીરમાં કલેશ થાય છે. અથવા શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે. ધાતુઓની વધઘટ થવાને વિષમતા કહે છે. ૩

પ્રકૃત્યાચયૌગપદ્યેનતુવિરોધિનાંધાતૂનાંવૃદ્ધિહાસૌભવતઃ ॥૪॥

વિરોધી ધાતુઓનું ઘટવું વધવું સ્વભાવથી એકી સાથેજ થાય છે. ૪.

યદ્વિયસ્યધાતોર્વૃદ્ધિકરંતત્તતોવિપરીતગુણસ્યધાતોઃપ્રત્યવાયકરન્ સમ્પદ્યતે ।

તદેવતસ્માદ્ભેષજંસમ્યગવધાર્યમાણંયુગપન્ન્યૂનાતિરિક્તાનાંધાતૂનાંસામ્યકંમ-
વતિઅધિકમપર્કર્ષતિન્યૂનમાપ્યાયયતિ । एतावद्ભેષજ્યપ્રયોગેફલ મિષ્ટંસ્વસ્ય
વૃદ્ધાનુષ્ઠાનશ્ચયાવદ્ધાતૂનાંસામ્યંસ્યાત્ ॥ ૫ ॥

જે વસ્તુથી જે ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે તે વસ્તુથી તે ધાતુથી વિપરીત ધાતુની હાનિ થાય છે એથી સારી રીતે વિચાર કરવામાં આવેલ ઔષધ તે છે કે જે ઘટેલી તથા વધેલી ધાતુઓને એકી સાથે સમ કરી દે છે અર્થાત્ વધેલી ધાતુઓને ઓછી કરીને અને ઘટેલી ધાતુઓને વધારીને સમ કરી દે છે. કેમકે તેજ ચિકિત્સા કરવાનું ફળ છે. અને સ્વસ્થતાં પશુ ત્યાં સુધીજ રહે છે કે જ્યાં સુધી ધાતુ સમ હોય છે. ૫.

ધાતુ સામ્યની વિધિ.

સ્વસ્થસ્યાપિસમધાતૂનાંસામ્યાનુપ્રહાર્યમેવકુશલારસગુણાન સ્વસ્થસ્યસ્યપર્ય-
યેજેચ્છતિલ્લપોક્તમ્ । સામ્યસંગત્યા તાનેકપકારભૂયિષ્ઠાંઓપયુજ્ઞાનાસ્ત-
દ્વિપરીતકરણલક્ષણસમાख्याતચષ્ટય સ્તમિષ્ઠાન્તિક ॥ ૬ ॥

ચતુર વૈદ્ય લોક સ્વસ્થ પુરૂષની સમ ધાતુઓને સમ રાખવાને માટે રસોના ગુણોનું અને અનેક પ્રકારના અહારોનો પર્યાય (વારા પછી) થી ઉપયોગ કરવાનું ઇચ્છે છે. અનેક પ્રકારની સાત્ત્વ વસ્તુઓનો વ્યવહાર કરીને એથી વિપરીતકારક લક્ષણ યુક્ત ચેષ્ટાથી ધાતુઓને સમ કરવાનું ઇચ્છે છે. ૬.

સ્વસ્થને ધાતુ સામ્ય રાખવાનો ઉપદેશ.

દેશકાલાત્મગુણવિપરીતાનાં હેતુકર્મણામા રવિકારાણાશ્ચક્રમેણોપયોગઃસમ્યક્ ।
સર્વાભિયોગોન્નુદીર્ણાનાંસન્ધારણમસન્ધારણમ્નુદીર્ણાનાશ્ચગાતેમતાંસા સાનાશ્ચર્જ-
નમ્ । સ્વસ્થવૃત્તમેતાવદ્ધાતૂનાંસામ્યાનુગ્રહાર્થમ્પદિશ્યતે ॥૭॥

દેષ, કાળ, તથા પોતાના ગુણોથી વિપરીત કર્મ આહાર, તથા વિકારના ક્રમથી સારી રીતે ઉપયોગ કરવો. કોઈ વિષયનું બહુજ સેવન ન કરવું, મળ મૂત્રાદિક વેગોને ન રોકવા, અને સાહસ ન કરવું, આ સ્વસ્થ પુરૂષને ધાતુઓને સમ રાખવાને માટે ઉપયોગનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો. ૭.

ધાતુઓની વૃદ્ધિ અને નાશનું કારણ.

ધાતવઃપુનઃશારીરાઃસમાનગુણૈઃસમાનગુણ યિષ્ટૈર્વાપિઆહારવિહારૈરભ્યસ્યમાનૈ-
ર્વાર્દિમાપ્નુવન્તિહાસન્તુવિતરીતગુણૈર્વિપરીતગુણ મૂયિષ્ટૈર્વાપ્યાહારૈરભ્યસ્યમાનૈઃ
॥ ૮ ॥

શરીરની ધાતુ સમાન ગુણુ વાળી તથા અધિક સમાન ગુણુ વાળી, આહાર વિહારોના અભ્યાસથી વૃદ્ધિને પામે છે, અને વિપરીત ગુણુવાળા તથા અધિક વિપરીત ગુણુવાળા આહાર વિહારોના અભ્યાસથી નાશને પામે છે. ૮

ધાતુઓના ગુણુ.

તત્તમેશ્વરીરધાતુગુણાઃ સંખ્યાસામધ્યસ્થકરાસ્તથાગુરુલઘુશીતોષ્ણસ્નિગ્ધરુક્ષ-
મન્દતીક્ષ્ણસ્થિરસરમૃદુકઠિનવિશ્નદપિચ્છલશ્લક્ષ્ણસ્થિરસ્પૃશ્યસ્થૂલસાન્દ્રદ્રવાઃ।૯।

ત્યાં આ શરીરની ધાતુઓના ગુણુ બણવાનું સામર્થ્ય આવે છે તે ગુણુ આ છે. જેમકે ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણસ્નિગ્ધ તીક્ષ્ણ, સ્થિર, સરમૃદુ, કઠિન, વિશદ, પિચ્છલ, સ્લક્ષ્ણ, ખર, સ્પૃશ્ય, સ્થૂલ, સાન્દ્ર, તથા દ્રવ. ૯

ગુરુ અને લઘુતાઓનું વર્ણન.

તે યેશ્વસ્વોધાતવોગુરુભિરાહારવિકારગુણૈરભ્યસ્યમાનૈરાપ્યાય્યન્તેલઘવશ્ચહસ-
ન્તિ । લઘવસ્તુલ ધારિવાપ્યાય્યન્તેગુરવશ્ચહસન્ત્યેવમવસર્વધાતુગુણાનાં સામા-
ન્યયોગાદ્વૃદ્ધિવિપર્યયાસઃ ॥ ૧૦ ॥

તેમાં શરીરની જે ધાતુઓ ગુરુ (બારે) છે. તેગુરુ ગુણુવાળા બોજનના અભ્યાસથી વૃદ્ધિને પામે છે, અને લઘુ ધાતુ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે લઘુ ગુણુ વાળા બોજનના

અન્યાસથી લઘુ ધાતુ વૃદ્ધિને પામે છે. અને ગુરુ ધાતુ નાશને પામે છે. એ રીતે સંપૂર્ણ ધાતુઓના ગુણ, સમાન ગુણવાળા બોજનથી વૃદ્ધિને પામે છે. અને વિપરીત ગુણવાળા બોજનથી નાશને પામે છે. ૧૦

પ્રતિધાતુઓની વૃદ્ધિનો હેતુ.

તસ્માન્માંસમાપ્યાચ્યતેમાંસેનશૂયોન્યેભ્યઃશરીરધાતુભ્યઃ । તથા લોહિતલોહિતે-
નમદોભેદસા સાવસયાઅસ્થિતરુણાસ્થનામહજામજ્યયાશુક્રંશુક્રેણગર્ભસ્ત્વાગમ-
ર્મેણ ॥ ૧૧ ॥

એથીજ માંસ ખાવાથી અન્ય ધાતુઓ કરતાં માંસ અધિક વધે છે. લોહિથી લોહિ, મેદથી મેદ, ચરખીથી ચરખી, તરૂણ નામની હાડકીઓથી હાડકાં, મજ્જથી મજ્જ, વીર્યથી વીર્ય અને આમગર્ભ (છડાં) ના સેવનથી ગર્ભ વધે છે. ૧૧

સમાનની અપ્રાપ્તિમાં ઉપાય.

યત્રતુર્ણવંલક્ષણેનસામાન્યેનસામાન્યવતામાહારવિકારાણામસાધિધ્યંસ્યાત્ । સ-
ન્નિહિતાનાંવાપિઅયુક્તવામ્બોપયોગોઘૃણિત્વાદન્યસ્માદ્વાકારણાત્સચધાતુરભિવર્દ-
યિતવ્યઃસ્યાત્ । તસ્યયેસમાનગુણાઃસ્યુઃઆહારાવેકારણા અસેવ્યાશ્રતત્રસમાનગુણ
શૂયોન્યેભ્યઃઅન્યમકૃતીનામપિઆહારાવેકારણાપયોગઃસ્યાત્ ॥૧૨॥

જ્યાં સમાન લક્ષણથી સમાન ગુણવાળા આહાર વિહારની અપ્રાપ્તિ થાય અથવા પ્રા-
પ્તિ થયા પછી પણ અયોગ્ય હોવાથી, તે પ્રતિ અલાવ હોવાથી, અથવા અન્ય કોઈ કા-
રણથી, ઉપયોગ ન થઈ શકે અને ધાતુઓનું વધવું આવશ્યક હોય તેના જે સમાન ગુણ-
વાળા આહાર વિહાર સેવન કરવા યોગ્ય ન હોય તેમાં અધિક સમાન ગુણવાળા અન્ય
પ્રકારના પણ આહાર વિહારોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ૧૨

તથા—શુક્રક્ષયેક્ષીરસાન્નિગ્ધસમ્પૂર્ણમધુરસ્નિગ્ધસમાસ્વાતાનાશ્ચાપરપામેવદ્રવ્યા-
ણામ્ । મૂત્રક્ષયે નરિશ્ચુરસવારુણામ્પન્ડદ્રવ્યમધુરામ્લલવળોપકલેદિનામ્ । પુરીષ-
ક્ષયેકુલ્માષમાષાન્નપ્પાન્ડાજમધ્યયવશ્ચાકધાન્યામ્લાનામ્ । વાતક્ષયેકાતેક્ષકષા-
યરુક્ષલક્ષણાંતાનાશ્ચ । પિત્તક્ષયેમ્લલવળાન્નકક્ષારાણ્ણતીક્ષ્ણાનામ્ । શ્લેષ્મક્ષયે-
સ્નિગ્ધગુરુમધુરસાન્નિગ્ધાન્નનાંદ્રવ્યાણાંકમાપિચયથસ્યવાતોર્દ્ધિ કરંતત્તદ-
નુસેવ્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

જેમ વીર્યના ક્ષીણ થવાથી, વીર્યના ન મળવાથી, અથવા વીર્ય ખાવામાં ચિત્રી ચઢતી
હોવાથી, દૂધ, ઘી તથા અન્ય મધુર, સ્નિગ્ધ, વસ્તુઓનું સેવન કરવું જોઈએ. મૂત્રના ક્ષીણ
થવાથી શેરડીનો રસ, વારૂણી, મદિરા, મન્ડ અને દ્રવ, મધુર, ખાટું, ખારું, તથા ક્લેદ-
કારક વસ્તુઓનું સેવન કરવું જોઈએ. મળના ક્ષીણ થયા પછી કુલથી, અડદ, રૂપ કુંડ,
અકારનો મધ્ય ભાગ, જવ, શાક, તથા ધાન્યાશ્ચ (એક પ્રકારથી કાંઈ) એનું સેવન
કરવું જોઈએ. વાયુના ક્ષીણ થયા પછી કડવું, તિખું, તુરું, રૂક્ષ, લઘુ, તથા શીત વસ્તુ-

ઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પિત્તના ક્ષીણ થયા પછી ખાદુ, ખારું, કડવું, ક્ષાર, ગરમ, તથા તીક્ષ્ણ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો, અને કફના ક્ષીણ થયા પછી સ્નિગ્ધ, ગુરુ, મધુર, સાન્ન, તથા પિચ્છલ વસ્તુઓનું સેવન કરવું જોઈએ અને કાર્ય પણ જે ક્ષીણ થએલી ધાતુ વધારનાર હોય તેવાં કરવાં જોઈએ. ૧૩

વમન્યેષામપિશ્નરીરયત્ નાસામાન્યવિપર્યયાભ્યાંવૃદ્ધિહાસૌયયાકાલંકાર્યાવિતિ ।
સર્વધાતુનામેકૈકશ્ચોડતિદેશતશ્ચવૃદ્ધિહાસકરાણિવ્યાખ્યાતાનિભવન્તિ ॥ ૧૪ ॥

આ પ્રકારે શરીરની અન્ય ધાતુઓનો વધારો ઘટાડો, સમાન ગુણુવાળા તથા વિપરીત ગુણુવાળા આહાર વિહારોના સેવનથી કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે સંપૂર્ણ ધાતુઓના એક એક કરીને સંક્ષેપથી ઘટાડનાર આહાર, વિહાર કહેવામાં આવ્યા. ૧૪

સ્વભાવમવાસ્તુસ્વભાવાઃકાલયોગઃસ્વભાવસિદ્ધિરાહારસૌષ્ઠવમવિધા-
તશ્ચોતંબલવૃદ્ધિકરાસ્ત્વમેભાવાભવન્તિ । તદ્યથા—બલવત્પુરુષેદેશેજન્મબલવ-
ત્પુરુષેષકાલે । સુસ્ત્રશ્ચકાલયોગોવીજક્ષેત્રજસમ્પન્નાહારસમ્પન્નશરીરસમ્પન્નસા-
ત્મ્યસંપન્નસત્ત્વસમ્પન્નસ્વભાવસંસિદ્ધિશ્ચૈવાવનશ્ચકર્મચસંહર્ષશ્ચેતિ ॥૧૫ ॥

સંપૂર્ણ શરીરને પુષ્ટિ કરનાર એ કારણ છે. સમયનો યોગ, સ્વભાવની સિદ્ધિ, સુંદર ભોજન, અવિધાત અને બળને વધારનાર આ કારણ છે. જેવાં કે જે દેશમાં પુરુષ બળવાન થાય છે તે દેશમાં જન્મ થવો, જે સમયમાં પુરુષ બલવાન થાય છે તે સમયમાં જન્મ થવો, સુખદાયક સમય, ધીર્ય તથા ક્ષેત્ર (માતા)નું શ્રેષ્ઠ હોવું, શ્રેષ્ઠ ભોજન, શરીરનું શ્રેષ્ઠ હોવું, સાત્મ્ય વસ્તુઓનું મળવું, શ્રેષ્ઠ સત્વ હોવું, સ્વભાવ સંસિદ્ધિ (સ્વભાવથીજ બળવાળા થવું) યુવાવસ્થા, કર્મ તથા હર્ષ. ૧૫

આહારસૌષ્ઠ્યમકરાસ્તુદ્ધમેભાવાભવન્તિ । તદ્યથાઉષ્મા, વાયુઃ, ક્લેદઃ, સ્નેહઃ,
કાલઃ, સંયોગશ્ચેતિ ॥ ૧૬ ॥ તત્રસ્વભાવમવાસ્તુસ્વભાવાઃકાલયોગઃસ્વભાવસિદ્ધિરાહારસૌષ્ઠ્યમકરાણાં-
ભાવાનામિમે કર્મવિશેષાભવન્તિતદ્યથા । ઉષ્માપચતિવાયુરપકર્ષતિક્લેદઃશૈથિ-
લ્યમાપાદયતિસ્નેહોમાર્દવંજનયતિકાલઃપર્ય્યાપ્તિમભિનિર્વર્ત્યતિસંયોગસ્તુષ્ણાંપરિ-
ણામધાતુઃસમ્પન્નસમ્પન્નયતે ॥ ૧૭ ॥

ત્યાં ભોજનને પચાવનાર આ ઉષ્મા (વાયુ) દિકાનાં આ કર્મ છે જેવાં કે ઉષ્મા (ગરમી), વાયુ, ક્લેદ, સ્નેહ, કાલ તથા સંયોગ. (૧૬) તેમાંથી ભોજન પચાવવાને માટે જેનું જે કાર્ય છે તે કહેવામાં આવે છે, જેમકે ગરમી ભોજનને પચાવે છે, વાયુ તેને ખેંચે છે, ક્લેદ તેને શિથિલ કરે છે, સ્નેહ કામળતા લાવે છે, સમય ઇચ્છાને ઉત્પન્ન કરે છે અને સંયોગ ભોજન પચ્યા પછી અનેલી ધાતુઓને સમ કરે છે. ૧૭

પરિણામતસ્ત્વાહારસ્ય ણાઃશ્ચારાં જમાવમાપચન્તેયયાસ્વમવિરુદ્ધાશ્ચવિહન્યુર્ધિ-
હતાશ્ચવિરોધિભિઃશરીરમ્ ॥ ૧૮ ॥

પચેલા ભોજનના ગુણુ જે વિરોધી ન હોય તો પરિણામે શરીરના ગુણુ યથ જાય છે. અને જે વિરોધી હોય તો વિરોધી ગુણુથી વિહિત (બગડીને) યદને શરીરને નષ્ટ કરે છે. ૧૮

શરીર ધાતુના ભેદ.

શરીરધાતવસ્ત્વેવંદ્વિવિધાઃ સંપ્ર ખમલભૂતાઃ પ્રસાદભૂતાશ્ચ । તન્નમલભૂતાસ્તેશ્ચ-
રીરસ્યયેવાધકરાઃસ્યુસ્તઘથાશ્ચરીરચ્છિદ્રેષુપદેહાઃપૃથગ્જન્માનોવહિર્મુશ્વાઃપરિપ-
કાશ્ચધાતવઃ । પ્રકૃપિતાશ્ચવાતગિલ્લણ્યા ણોયેચાન્યેઽપિકેચ્ચિચ્છરીરેતિષ્ઠન્તિભા-
વાઃશ્ચરીરસ્યોપઘાતાયોપપદ્યન્તેસર્વાસ્તાન્મલાન્સંપ્રચક્ષ્મહે । इतरांस्तुप्रसादेर्गुर्वा-
दींश्चद्रव्यान्तान्गुणभेदेनरसार्दींश्चशुक्रान्तान्द्रव्यभेदेन ॥ ૧૯ ॥

શરીરની ધાતુ સામાન્યતાથી એ પ્રકારની છે. એક મળરૂપ અને બીજી પ્રસાદરૂપ તેમાંથી જે ધાતુ શરીરને કેટલીક પ્રકારની અડચણ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે તેને મળ ધાતુ કહે છે, જેમકે શરીરની નાશિકા, કર્ણાદિક છિદ્રોનો મેલ, ભોજન પચ્યા પછી શરીરની બહાર નીકળનાર મળમૂત્રાદિક અને કાપિત થએલ વાત, પિત્ત, કફ આ તથા અન્ય પદાર્થ જે શરીરમાં રહીને શરીરને પીડા આપે છે. તે સર્વને મળ ધાતુ કહે છે. અને એથી વ્યતિરિક્ત ગુરૂથી દ્રવ પર્યંત, જે ગુણ અને રસથી વીર્ય પર્યંત જે દ્રવ્ય, તેને પ્રસાદ ધાતુ કહે છે. ૧૯.

तेषांसर्वेषामेववातपित्तश्लेष्माणोदुष्टादूषयितारोभवन्तिदोषत्वाद्वातादीनांपुनर्धात्व-
न्तरेकालान्तरेप्रदुष्टानांविविधाशितपीतीयेऽध्यायेविद्वानान्युक्तानि एतावत्येवदुष्ट-
दोषगतिर्यावत्संस्पर्शनाच्छरीरधातूनाम् । प्रकृतिभूतानान्तुखलुवातादीनांफल-
मारोग्यंतस्मादेषांप्रकृतिभावेप्रयतितव्यंबुद्धिमद्भिः ॥ ૨૦ ॥

દોષિત થએલ વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણ સર્વ ધાતુઓને દૂષિત કરે છે, જેમકે આ દોષ (દૂષિત કરનારા) કહેવાય છે. અન્યોન્ય ધાતુઓમાં તથા અન્યોન્ય સમયમાં કાપિત થએલા વાતાદિ દોષોનાં લક્ષણુ વિવિધાશિતપીતીય નામના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યાં, દૂષિત થએલ દોષોની એ ગતિ છે કે જે શરીરની ધાતુઓના સ્પર્શથી થાય છે. અને વાતાદિ દોષોના સ્વાભાવિક હોવાથી શરીર નીરોગ રહે છે. એથી બુદ્ધિમાન લોકોએ વાતાદિક દોષોને સ્વાભાવિક રાખવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. ૨૦

પૂર્ણ વૈદ્યનાં લક્ષણુ.

તત્ર શ્લોકાઃ ।

सर्वदासर्वथासर्वशरीरंवेदयोभिषक् । आयुर्वेदंसकात्स्न्येनवेदलोकसुखप्रदम् २१
તેમાં આ શ્લોક છે, જે વૈદ્ય હંમેશાં સર્વ પ્રકારથી શરીરના સર્વ તત્ત્વોને જાણે છે, તે વૈદ્ય સંસારને સુખ આપનાર આયુર્વેદ શાસ્ત્રી સંપૂર્ણતાથી જાણે છે. ૨૧.

तमेवमुक्तवन्तंभगवन्तमात्रेयमग्निवेशउवाच । श्रुतमेतद्यदुक्तंभगवताशरीराधि-
कारेवचः किन्नुखलुगर्भस्याङ्गपूर्वमभिनिर्वर्त्ततेकुक्षौ । तोसुखंकथंवाचान्तर्गतस्ति-
ष्ठति । किमाहारश्चवर्त्तयतिकथंभूतश्चनिष्क्रामतिकैश्चायमाहारोपचारैर्जातस्त्वव्या-
धिरभिवर्द्धतेसद्योहन्यतेकैःकथञ्चास्यदेवादिप्रकोपनिमित्ताविकाराउपलभ्यन्ते-

આહોસ્મિકિઆસ્યકાલાકાલ્યોર્માવામાવયોર્મગવાનધ્યવસ્યતિ । કિઙ્ગા-
સ્યપરમાઃકાનિચાસ્યપરમા પોનામેત્તાર્નીતિ ॥ ૨૨ ॥

આ પ્રકારે કહેતા ભગવાન આત્રેયજીને અગ્નિવેશે કહ્યું કે, હે ભગવાન! આપે શરી-
રના વિષયમાં જે કહ્યું તે સર્વ અમે સાંભળ્યું હવે કૃપા કરીને એ કહો કે દુષ્પમાં ગર્ભ-
નાં ક્યાં અંગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ગર્ભનું મુખ ક્યાં રહે છે. ક્યા પ્રકારથી ગર્ભ
દુષ્પમાં રહે છે. ગર્ભસ્થ જીવ શું ભોજન કરીને જીવતો રહે છે, ક્યા પ્રકારથી ગર્ભનો પ્ર-
સવ થાય છે, ક્યા ક્યા આહાર તથા ઉપચારો વડે ગર્ભ નીરોગ થઇને વધે છે. ક્યા કા-
રણથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થઇને જલ્દીજ નષ્ટ થઇ જાય છે, દેવતા વિગેરેના કાપથી થએલા
તથા દોષોના કાપથી થએલા રોગોના ભેદ કેવી રીતે જણાય, કાલ મૃત્યુ તથા અકાલ મૃ-
ત્યુના થવા તથા ન થવામાં આપનો શો નિશ્ચય છે. પુરૂષનો પરમાયુ કયો છે અને પર-
માયુ (પૂણ્ય આવરણ) નાં કારણ ક્યાં છે. ૨૨

તમવઃક્લવન્તપિત્તિજ્ઞાનગવાનર્નર્વસુરાત્રેયુઃ । પૂર્વમુક્તમેતદ્ગર્ભાવક્રાન્તૌય-
થાયમભિનિર્વર્ત્તેતેકુક્ષૌયચાસ્યયદાસન્તિષ્ટતેજ્ઞજાતમ્ । વિપતિપત્તિવાદાસ્ત્વત્ર-
વહુવિધાઃસૂત્રકારિણામૃષીણાંસન્તિસર્વેષાંતાનપિનિબોધુચ્યમાનાન્ । શિરઃપૂર્વમ-
ભિનિર્વર્ત્તેતેકુક્ષાવિતિકુમારશિરાભરદ્વાજઃપશ્યતિસર્વેન્દ્રિયાનાંતદાયેષ્ઠાનમિતિહદ-
યમિતિકાઙ્ગાયનોબાહીકમિષક્ષ્વેત્ત્વાદેષ્ટત્વાત્ । નાભિરિતિભદ્રકાપ્યઆહા-
રાગમૃત્તેષ્ટત્વાપક્વગુદમિતિભદ્રશૌનકોમારુતાધિષ્ઠાનત્વાત્ । હસ્તપાદમિતેષ્ઠે
શસ્તત્કરણત્વાત્ । રુપસ્યન્દ્રિયાણીતિજનકોવૈદેહસ્તાન્યસ્યબુદ્ધયધિષ્ઠાનાનીતિકુ-
ત્વા । બુદ્ધિપરોક્ષત્વાદેષ્ટત્વામિતિમારીચિઃકશ્યપઃસ્વાદેષ્ટત્વાતિયુગપદિતિધન્વ-
ન્તરિઃ । તદુપપન્નંસર્વાઙ્ગાનાંતુલ્યકાલાભિનિર્વર્ત્તવાદ્દૃદ્યમમૃતીનાંસર્વાઙ્ગાનાંજસ્ય
હૃદયમૂલમધિષ્ઠાનશ્ચકેષાશ્ચિદ્ગાવાનાંનચતસ્માત્પૂર્વાભિનિર્વર્ત્તિરેષાન્તસ્માદ્દૃદ્ય-
પૂર્વાણાંસર્વાઙ્ગાનાંતુલ્યકાલાભિનિર્વર્ત્તિઃ સર્વભાવાહ્યન્યોન્યપ્રતિબદ્ધાસ્તસ્માદયથા-
મૃતંદર્શનમ્ ॥ ૨૩ ॥

અગ્નિવેશનાં આ વચન સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, દુષ્પમાં ગર્ભનાં જે
અંગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે એ સર્વ વિષય ગર્ભાવકાતિ નામના અધ્યાયમાં પ્રથમથીજ
કહેવામાં આવ્યા છે. પરંતું આ વિષયમાં સૂત્રકારકે રૂષિયોના બહુજ મત ભેદ છે. તે સર્વ
મત ભેદ અમે કહીએ છીએ. તમે ચિત્ત રાખીને સાંભળો. કુમારશિરા ભરદ્વાજ રૂષિનો
આ મત છે કે દુષ્પમાં પ્રથમ ગર્ભનું માથું ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે માથું સર્વ ધન્દ્રિયોનું
અધિષ્ઠાન (આશ્રય) છે. વાદ્દીક દેશના વૈશ્વકાંકાય રૂષિનો એ મત છે કે, દુષ્પમાં
ગર્ભની પહેલાં હૃદય ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે હૃદય ચૈતન્યના આધારરૂપ છે. ભદ્રકાપ્ય
રૂષિનો એ મત છે કે પ્રથમ કુંટી ઉત્પન્ન થાય છે કેમકે કુંટીમાંજ આહાર જવાનું સ્થાન
છે, ભદ્રશૌનકે રૂષિનો એ મત છે કે પ્રથમ પક્વાશય ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે તે વાયુનું

સ્થાન છે. બડિશ રૂપિનો એ મત છે કે પ્રથમ હાથ, પગ, ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે પુરૂષ સર્વ કાર્યો હાથ પગથીજ કરે છે. રાજર્ષિ જનકવૈદિહિનો એ મત છે કે પ્રથમ સમ્પૂર્ણ ઈન્દ્રિયોજ સંપૂર્ણ બુદ્ધિનું સ્થાન છે. અને મારીચ કશ્યપ રૂપિનો એ મત છે કે પ્રત્યક્ષ ન હોવાનું કારણ કયું અંગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયું છે, અને કયું અંગ પાછળથી ઉત્પન્ન થયું છે એ જાણી શકાતું નથી. પરંતુ આ કોઈ મત બરોબર નથી. કેમકે હૃદયાદિક સંપૂર્ણ અંગ એકી સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે. પુરૂષના સમ્પૂર્ણ અંગોનું મૂળ તથા અધિષ્ઠાન (આશ્રય) હૃદય છે. એથી કોઈ પણ અંગ હૃદયના પહેલાં ઉત્પન્ન થતું નથી. એથી હૃદયાદિક સંપૂર્ણ અંગ એકી સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે. સંપૂર્ણ અંગ પરસ્પર એક ખીજની અપેક્ષા કરે છે. એથી અમારૂં એ કહેવું છે કે સંપૂર્ણ અંગ એકી સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે. એ બહુજ યોગ્ય છે. ૨૩.

**ગર્ભસ્તુવલુપાતઃપૃષ્ઠાભિમુખઝર્દશિરાઃસંકુચ્યાઙ્ગાન્યાસ્તેજરાયુવૃતઃકુક્ષૌ । વ્ય-
પ્પાત્તપ્પેપાસાબુમુશ્નુસ્તુવલુગર્ભઃપરતન્નવૃત્તિર્માતરમાશ્રિત્યવર્ચયતિઉપસ્નેહોપસ્ને-
દાભ્યામ્ । ગર્ભસ્તુસદસદ્ભૂતાઙ્ગાવયવસ્તદન્તરંજસ્યલ્પાપ્દ્ધ્યાયનૈરુપસ્નેહઃકશ્ચિ-
ન્નાભિનાહ્યયનૈઃનાભ્યાંતરંજસ્યલ્પાપ્દ્ધ્યાયનૈરુપસ્નેહઃકશ્ચિન્નાભિનાહ્યયનૈઃ
પ્રસક્તાસાનાભ્યાશ્ચામરાચાસ્યમાતુઃપ્રસક્તાહૃદ-
યમાતૃસ્ત્યંજસ્યતામમરામભિસંપ્લવતેશિરાભિઃસ્યન્દમાનાભિઃ ॥ ૨૪ ॥**

ગર્ભ દુખમાં માતાની પીઠની તરફ, મુખ કરીને ઉર્ધ્વ મસ્તકે (જેનું ઉપર માથું હોય છે.) સંપૂર્ણ અંગોને સંકોચીને જરાયુ (જોરી) થી લપેટાઈને રહે છે. ગર્ભસ્થ જીવને જૂખ તથા તૃષા હોતી નથી. તે પરતંત્ર થઈને માતાના આશ્રયથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વેદ તથા સ્નેહની વડે જીવતો રહે છે. કોઈ કોઈ સ્નેહ, રોમકુપોની દ્વારા અને કોઈ કોઈ સ્નેહ નાભિમાં લાગેલી નાડી (નાળ)ની દ્વારા ગર્ભસ્થ પ્રાણીને પ્રાપ્ત થાય છે. ગર્ભની નાભિ (કુટી)- માં એક નાડી (નાળ) લાગેલી રહે છે. તે નાડી અવરા (ઝર-ગર્ભના હૃદય)માં લાગેલી રહે છે અને અવરા માતાના હૃદયમાં લાગેલી હોય છે. ચાલતી નાડિયોની દ્વારા માતાનો રસ અવરામાં પ્રાપ્ત થઈને ગર્ભમાં પહોંચે છે. ૨૪

તે રસથી ગર્ભના બળ તથા વર્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે.

**સતસ્યરસોસર્વવલ્લવર્ણકરઃસમ્પદ્યતેષ્ઠ । સચસર્વરસવાનાહારઃશ્લિયાહ્યાપન્નગર્ભાયા-
શ્લિધારસઃપ્રતિપદ્યતે સ્વશરીરપુષ્ટયેસ્તન્યાયગર્ભવૃદ્ધયેચસતેનાહારેણોપસ્તબ્ધોવર્ચ-
યતિઅન્તર્ગતઃ ॥ ૨૫ ॥**

ગર્ભિણી સ્ત્રી જે સર્વ રસયુક્ત આહાર કરે છે તેથી જે રસ બને છે, તેના ત્રણ ભાગ થાય છે. એક ભાગથી ગર્ભિણીનું શરીર પુષ્ટ થાય છે, અને બીજા ભાગથી દૂધ બને છે, અને ત્રીજા ભાગથી ગર્ભની વૃદ્ધિ થાય છે. તે રસના આશરાથી ગર્ભ જીવતો રહે છે. ૨૫

ગર્ભને બહાર આવવાનું વૃત્તાંત.

વિષોપ રિચિત્ત લેજન્મનિ...ત્પરિવૃત્તયાઽવાક્ષિરાનિષ્કામત્યપસ્ય-

પયેન । ષ્ણામ્પ્રતિવિકૃતિરતોજ્જ્વાલાન્વત વસ્વતન્વૃત્તિર્ભવતિ ॥૨૬॥

જન્મનો સમય ઉપસ્થિત થયા પછી ગર્ભ પ્રસૂતિના વાયુના યોગથી ઉલટો થઇને અધોમુખ થઈ સંતતિ થવાના માર્ગથી નિકળે છે. આ તે પ્રકૃતિ છે, અને એના વિપ્રરીત વિકાર જાણવા જોઈએ, પરંતુ પ્રસવ પછી ગર્ભ સ્વતંત્ર થઈ જાય છે. ૨૬

આળકનું અયોગ્ય આહારથી નષ્ટ થવું.

તસ્યા રુદ્રોષ્ણરૌજાતિસૂત્રીયોપદિષ્ટૌ અવિકારકરૌચાભિવૃદ્ધિકરૌભવતઃ। તાભ્યા-
મે ચસોવેતાભ્યાંવિષમાભ્યાંજાતંસઘઅપહ્ન્યતે તરુરિવાચિરવ્યપરોપિતોવાતાત-
પાભ્યામપ્રતિષ્ઠિતમૂલઃ ॥ ૨૭ ॥

જાતિય સૂત્રીય નામના અભ્યાયમાં કહેલા આહાર તથા ઉપચાર વડે ગર્ભની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ગર્ભમાં કોઈ વિકાર થતો નથી. પરંતું તે આહાર તથા ઉપચારોનું વિષ-મતા પૂર્વક સેવન કરવાથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થઇને, થોડા વખતનું રોપેલું વૃક્ષ વાયુ તથા તાપથી જન્મ નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૨૭

દેવાદિના કોષ નિમિ વિકાર.

આપ્તોપદેશાદ્દ્ભુતરૂપદર્શનાત્સમુત્થાનલિઙ્ગચિકિત્સિતવિશેષાચ્છદોષમકોપાનુ
રૂપાશ્ચદેવાદિમકોપનિમિત્તાશ્ચવિકારાઃ સમુપલભ્યન્તે ॥ ૨૮ ॥

આપ્તોપદેશથી, અદ્ભુતરૂપના દર્શનથી, કારણોની વિશેષતાથી, લક્ષણોની વિશેષ-તાથી, અને ચિકિત્સાની વિશેષતાથી, દેવતાદિકોના કોષથી થનારા તથા કોષિત દોષોથી થનારા રોગ જાણવામાં આવે છે. ૨૮

કાલાકાલ મૃત્યુનું વર્ણન.

કાલાકાલમૃત્યોસ્તુસ્વલુભાવાભાવયોરિદમધ્યવસિતંનઃ । યઃકશ્ચિન્મ્રિયતેસર્વઃ
કાલૈવસમ્રિયતેનહિકાલચ્છિદ્રમસ્તીત્યેકેભાષન્તે । તન્નાસમ્યક્નહ્યચ્છિદ્રતાસ-
ચ્છિદ્રતાવાકાલસ્યોપપદ્યતે કાલસ્વલક્ષણભાવાત્ ॥ ૨૯ ॥

કાલ મૃત્યુ તથા અકાલ મૃત્યુનું થવા તથા ન થવામાં જે અમારો નિશ્ચય છે તે અમે કહીએ છીએ તે સાંભળો. આ વિષયમાં કેટલાક લોકોનો એ મત છે કે જે વખતે જેનું મૃત્યુ થાય છે તે તેના મૃત્યુનો કાલ છે. કેમકે કાળમાં કોઈ છિદ્ર (અંતર) નથી. પરંતુ એમનું આ કહેવું ઠીક નથી. કેમકે કાલનું કોઈ લક્ષણ ન હોવાથી કાલમાં અંતર છે અથવા નથી તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ૨૯

તયાહુરપરેયોયદામ્રિયતેસતસ્યનિયતોમૃત્યુકાલઃ સર્વમ્ભુતાનાંસત્યઃ સમક્રિય-
ત્વાદિતિ । તદપિચાન્યથાર્થગ્રહણંનહિકવિદ્યાદ્યેવતેજ્જિતિસમક્રિયઃકાલઃપુનરાયુષઃ
માંજમાધેકૃત્યોચ્યતે ॥ ૩૦ ॥

કેટલાક લોકોનો એ મત છે કે જે જ્યારે મરે છે તે તેના મૃત્યુનો નિશ્ચિત વખત છે.

કેમકે સમક્રિય (સમાન કાર્ય કરનારા) હોવાથી સર્વ પ્રાણિયોને માટે સમય સત્ય છે. પરંતુ એ કહેવું પણ યથાર્થ નથી, કેમકે કોઈ ન મરે એવું નથી, અને સમયને સમ-ક્રિય આયુષ્યના પ્રમાણના વિષયમાં કહે છે. ૩૦

યસ્યચેષ્ટંયોયદાગ્રિયતેતસ્યસાનિયતમૃત્તુકાલઙ્ગિતસ્યસર્વેભાવાયથાસ્વનિયત-કાલાભવિષ્યન્તિ । તદ્વનોપપદ્યતેપ્રત્યક્ષકાલા । રવચનકર્મણાંફલમનિષ્ટવિપ-ર્યયેચેષ્ટમ્ । પ્રત્યક્ષતથોપલભ્યતેસ્વલુકાલકાલઙ્ગિસ્તાસુતાસુત્રવસ્થાઃ તંતમય-મભિસમીક્ષ્ય । તદ્વથાકાલોઽયમસ્ય-વ્યાધેરાહારસ્યૌષધસ્યમતિકર્મણો વિસર્ગસ્ય-ચાકાલોષેતિલોકેઽપ્યેતદ્ભવતિ । કાલેન્દેવોવર્ષત્યકાલેદેવાવર્ષતિકાલોતમકર્મ-લેશીતંકાલતપત્યકાલેતપતિકાલે-ષ્પફલમકાલેપુષ્પફલમિતિ । તસ્માદુભયમ-સ્તિકાલેમૃત્યુરકાલેચનૈકાન્તિકમત્ર । યાદૈશ્વકાલેમૃત્તુર્નસ્યાગ્રિયતકાલપમાણ-માયુઃસર્વસ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

અને જે લોકોનો આ મત છે કે જ્યારે મરે છે તે તેના મૃત્યુને વખત છે. તેના મતમાં સર્વ વાતોના સમય નક્કી છે. પરંતુ આ બરાબર નથી કેમકે પ્રત્યક્ષ રીતે જણાય છે કે અકાલમાં આહાર કરવાનું, બોલવાનું, તથા કાર્ય કરવાનું ઈળ અનિષ્ટ થાય છે. અને કાલમાં આહારાદિ કરવાનું ઈળ શ્રેષ્ઠ મળે છે. વિશેષ વિશેષ અવસ્થાઓમાં વિશેષ વિશેષ કાર્યોને જેવાથી કાલ તથા અકાલની યુક્તિ પ્રત્યક્ષજ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જેમકે લોકમાં પણ કહેવાય છે કે, આ રોગનો, આ આહારનો, આ કાર્યનો, તથા આ ઘનનો આ કાલ (વખત) છે અને આ અકાલ છે. કાલમાં વૃષ્ટિ થાય છે તથા અકાલમાં વૃષ્ટિ થાય છે, કાલમાં ટાઢ પડે છે તથા અકાલમાં ટાઢ પડે છે. કાલમાં સૂર્ય તપે છે તથા અકાલમાં તપે છે. અને કાલમાં કુલ આવે છે તથા અકાલમાં પુષ્પ આવે છે. ઇત્યાદિ. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે કાલ મૃત્યુ થાય છે અને અકાલ મૃત્યુ પણ થાય છે. આ બંનેમાંથી એકના હોવાનો કોઈ નિશ્ચય નથી. જે અકાલ મૃત્યુ ન થાત તો સર્વના આયુષ્યનું પ્રમાણ નક્કી થઈ જત. ૩૧.

एवंगतेहिताहितज्ञानमकारणस्यात्मत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणीस्युःयेप्रमाणभूताः सर्वतन्त्रेषुयैरायुष्याण्यनायुष्याणिचोपलभ्यन्तेदाग्वस्तुमेतद्वादमृषयोमन्यन्तेना-कालमृत्युरस्तीति ॥ ३२ ॥

અને હિત તથા અહિતનું જ્ઞાન વ્યર્થ થઈ જત, અને પ્રત્યક્ષ અનુમાન તથા ઉપદેશ આ જે પ્રમાણે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યાં છે, જેના વડે આયુષ્યનાં હિતકારક તથા અહિતકારક વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે તે સર્વ અપ્રમાણ થઈ જાય એથી ઇષિલોક અકાળ મૃત્યુ થતું નથી આ કથનને બકવાદ સમ કહે છે. ૩૨

આયુષ્યનું પ્રમાણ.

वर्षशतंखलुआयुषःप्रमाणमस्मिन्कालेतस्यनिमित्तंमकृतिगुणात्मसम्पत्सात्म्योप-सेवनञ्चेति ॥ ३३ ॥

આ વખતે પૂર્ણ આયુષ્યનું પ્રમાણ ૧૦૦ વર્ષનું છે. પ્રકૃતિ, ગુણ, તથા પોતાના કર્મોનું શ્રેષ્ઠ શું, અને સાત્ત્વ વસ્તુઓનું સેવન આપૂર્ણ આયુષ્ય થવાનાં કારણ છે. ૩૩

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

ત્રગ્લોકા.

શરીરંયદુયથાતચ્ચર્ચતેક્લિષ્ટમામયૈઃ । યથાક્લેશંવિનાશશ્ચયાતિયેષાસ્યધાતવઃ
 ॥ ૩૪ ॥ વૃદ્ધિહાસૌતથાચૈષાંક્ષીણાનામૌષધશ્ચયત્ । દેહવૃદ્ધિકરાભાવાબલવૃ-
 દ્ધિકરાશ્ચયે ॥ ૩૫ ॥ પરિણામકરાભાવાયાચતેષાંપૃથક્ક્રિયા । મલાહ્યાઃસમ્પ્ર-
 સાદાહ્યાધાતવઃપ્રશ્નપ્વચ ॥ ૩૬ ॥ નવકોનિર્ણયશ્ચાસ્યવિધિવત્સમ્પ્રકાશિતઃ
 તથાશરીરવિચયેશ્ચારિરેપરમર્ષિણા ॥ ૩૭ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે, જે પદાર્થોથી શરીર અને છે, શરીર જે પદાર્થ છે. શરીર રોગોથી પીડા પામીને જે પ્રકારે કલેશ તથા વિનાશને પામે છે, શરીરની જે ધાતુ છે, જે પ્રકારે ધાતુઓની વૃદ્ધિ તથા ઠંડાસ થાય છે. ક્ષીણ ધાતુઓનાં ઔષધ, શરીર તથા બલને વધારનાર પદાર્થ, (૩૫) ભોજન પચવાનું કારણ, તેનાં જુદાં જુદાં કાર્યમલ તથા પ્રસાદ નામની ધાતુ, અને નવ પ્રશ્ન, તથા તેના ઉત્તર, આ સર્વ વિષય ભગવાન આત્રેયજીએ આ શરીર વિચય નામના અધ્યાયમાં કહ્યા છે. ૩૬—૩૭.

इतिचरकसंहितायांशारीरस्थानेशरीरविचयःशारीरःसमाप्तः ॥ ६ ॥

ઇતિ ચરક સંહિતાયાં શારીર સ્થાને શરીર વિચયશારીરઃ નામનો છઠો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ

अथातःशारीरसंख्यानाम शारीराध्यायंव्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः

હવે અમે શારીર સંખ્યા નામના શારીરાધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. આ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

शरीरसंख्यामवयवज्ञःकृत्स्नंशरीरंप्रविभज्यसर्वशरीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतोर्भग-
 वन्मात्रेयमग्निवेशःपप्रच्छ ॥ १ ॥

અગ્નિવિશે ભગવાન આત્રેયજીને સંપૂર્ણ શરીરના અંગોને તથા તેની સંખ્યાને બાણવાને માટે કહ્યું કે, હે ભગવાન! સંપૂર્ણ શરીર તથા શરીરના અંગોનો વિભાગ કરીને વર્ણન કરો. ૧

तमुवाचभगवानात्रेयः शृणुमत्तोऽग्निवेश ! सर्वशरीरमभिचक्षणाद्यथाप्रश्नमेकमना ॥

અગ્નિવેશનાં વચન સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ કહ્યું કે, હે અગ્નિવેશ ! હું સંપૂર્ણ શરીરનું યથાવત વર્ણન કરું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળો. ૨

ત્વચાના ભેદ.

યથાવચ્છરીરેષદ્ત્વચસ્તથા—ઉદકધરાત્વગ્વાહાતિતીયાત્વગસ્પન્ધરાત્વતંયાસિ-
ધ્મકિલાસસમ્ભવાધિષ્ઠાનાચર્ચીકુષ્ઠસમ્ભવાધિષ્ઠાનાપશ્ચમીઅલ્પીવિદ્રધીસ-
મ્ભવાધિષ્ઠાનાષષ્ઠીતુયસ્યાંછિન્નાયાંતામ્યત્યન્ધવચતમઃપ્રવિશતિયાંવાપ્યધિષ્ઠા-
યાલંબિજાયન્તેપર્વસન્ધિપુકુષ્ણરક્તાનિસ્થૂલમૂલાનિદુશ્ચિકિત્સ્યતમાનાંતિષદ્ત્વ-
ણતાઃષડઙ્ગશરીરમવતત્યતિષ્ઠાન્તે ॥ ૩ ॥

શરીરમાં ૭ ત્વચા (ચામડી) છે. તેમાંથી પહેલી આહત્વચા ઉદકધરા (જળને ધારણ કરનારી) છે. બીજી અસૃઝધરા (લોહિતે ધારણ કરનારી) છે. ત્રીજી સિંધ (સેન્દુઆ) તથા કિલાસનું સ્થાન છે, ચોથી ત્વચા કુષ્ઠનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે, પાંચમી ત્વચા અલજી તથા વિદ્રધિ નામની પિડિકાઓ (ફેલા) ના થવાનું સ્થાન છે. અને છઠી ત્વચા તે છે કે જેના કપાવાથી મનુષ્ય બહુજ વ્યાકુલ થાય છે. તથા અંધકારમાં કુખી બન્ય છે અને જે ત્વચામાં આશ્રય કરીને પર્વના સાંધામાં કાળા તથા લાલ સ્થુલ મૂળવાળાં (બહુજ ફેલાયતાં) તથા અત્યંત દુસ્સાધ્યત્રણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ૭ ત્વચાપડંગ શરીરને ઢાંકી રાખે છે. ૩

શરીરના અંગ વિભાગ.

તત્રાયંશરીરસ્યાઙ્ગવિભાગઃતચ્ચથા—દ્વાંબાહુદ્વેસવિથનોશિરોગ્રીવમન્તરાધિરિતિષડ-
ઙ્ગમઙ્ગમ્ ॥ ૪ ॥

તેમાં શરીરના અંગોનો આ વિભાગ છે. જેમકે બે બાહુ (હાથ), બે જંઙ (પગ), તથા એક માથા સાથેગર્દન અને અંતરાધિ (શરીરનો મધ્યભાગ) શરીરનાં આ ૭ અંગ છે. ૪.

શરીરના હાડકાની સંખ્યા

ત્રીણિષષ્ટયધિકાનિશતાન્યસ્થનાંસહદન્તોલૂસ્વલ્લનસૈસ્તચ્ચથાદ્વાત્રિંશદન્તોલૂસ્વલાનિ-
દ્વાત્રિંશદન્તાવિંશતિર્નસ્વાવિંશતિઃપાણિપાદશ્ચલાકાશ્ચત્વાર્ય્યધિષ્ઠાનાન્યાસાંચત્વા-
રિપાણિપાદપૃષ્ઠાનિષષ્ટિરંગુલ્યસ્થીનિ દ્વેપાણ્યોર્દ્વેર્કુર્ચાધશ્ચત્વારઃપાણ્યોર્મણિકાશ્ચ-
ત્વારઃષાદયોર્ગુલ્ફાઃચત્વાર્ય્યરત્ન્યોરસ્થીનિચત્વારિજંઘયોર્દ્વેજાનુનોર્દ્વેર્કૂર્પરયોર્દ્વેઋ-
વાર્દ્વેબાહ્વોઃસાંસયોઃદ્વાવક્ષકોદ્વેતાલૂનિદ્વેશ્રોણિફલકેએકંભગાસ્થિપુંસાંમેદ્વાસ્થિએકં-
ત્રિકસંશ્રિતમેકંગુદાસ્થિપૃષ્ઠગતાનિપશ્ચત્રિંશત્પશ્ચદશસ્થીનિગ્રીવાયાંદ્વેજત્રુણ્યેકંહ-
ન્વસ્થિદ્વે હનુમૂલબન્ધનેદ્વેલલાટેદ્વેઅક્ષ્ણોર્દ્વેગણ્ડયોનાસિકાયંત્રીણિઘોળાખ્યાનિદ્વયોઃ
પાર્શ્વયોશ્ચતુર્વિંશતિશ્ચતુર્વિંશતિઃપજ્જરાસ્થીનિચપાર્શ્વકાનિ । તાવન્તિચૈષાંસ્થાહ્નિ-
કાન્યર્બુદાકારાણિતાનિદ્વિસપ્તિદૌંશંરવકૌચત્વારિશિરઃકપાલાનિવક્ષસિસપ્તદ્વે-
તિત્રીણિષષ્ટયધિકાનિશતાન્યસ્થનામિતિ ॥ ૫ ॥

શરીરમાં દાંત ઉલૂખત્ર (દાંતોની ઉપરનું હાડકું) તથા નખ વિગેરે થઇ ત્રણસો સાડ ૩૬૦ હાડકાં છે. જેમ કે ૩૨ દાંત, ૩૨ ઉલૂખત્ર, ૨૦ નખ, ૨૦ હાથ પગોની શકાકા, ૪

શ્લોકાઓના આધાર, ૪ હાથ પગોના પાછલી આંગળીયોનાં હાડકાં, ૬૦ આંગળીયોનાં હાડકાં, ૨ કુચાંની નિચેનાં હાડકાં, બે હાથોના માણિકા ૪, પગોનાં ગુદ્ધ, ૪ ચરત્નીની હાડકી ૪, પિંડુલિયોનાં હાડકાં બે, ઘુંટલોનાં હાડકાં ૨, કુણ્ણીયોનાં હાડકાં ૨, ભંગનાં હાડકાં ૨, હાથનાં હાડકાં ૨, ખભાનાં હાડકાં ૨, ખભાની પાસે અક્ષક નામની હાડકાં ૨, તાળવાનાં હાડકાં ૨, નિતંબોનાં હાડકાં ૨, લગનું તથા લિંગનું હાડકું ૧, ત્રિકું હાડકું ૧ ગુદાનું ૧, પીઠનાં હાડકાં ૩૫, ગરદનનાં ૧૫, જતુનાં ૨, જવડાની ૧, જવડાના મૂલખં-ધનની ૨, લલાટની ૨, આંખની ૨, કાનોની ૨, નાકની ૩, બંને પાંસળીયોમાં ચોવીસ ચોવીસ હાડકીઓ, હાડપીંજરની ૨૪, આ અર્બુદના સમાન આકારવાળા સ્થાલિક હાડકી ૭૨, કાનપટ્ટીની હાડકી ૨, માથાની ૪, અને વક્ષઃસ્થલ (છાતી) ની હાડકી ૧૭ આ પ્રકારે સર્વ મળીને ૩૬૦ હાડકીઓ થઈ ૫

ઇન્દ્રિયોનાં અધિષ્ઠાન આદિ.

પચ્ચેન્દ્રિયાધિષ્ઠાનનિતઘથા—ત્વગ્જિહ્વાનાસિકાક્ષિણીકર્ણૈચ ॥ ૬ ॥

જ્ઞાનેન્દ્રિયનાં સ્થાન ૫ છે જેવાં કે ત્વચા, શ્રુત, નાક, આંખ તથા કાન. ૬

પચ્ચબુદ્ધીન્દ્રિયાણિતઘથા—સ્પર્શનંરસનંગ્રાણંદર્શનંશ્રોત્રમિતિ ॥ ૭ ॥

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે જેની કે સ્પર્શન (જેને લીધે સ્પર્શનનું જ્ઞાન થાય છે.) રસન, (જેને લીધે રસનું જ્ઞાન થાય છે.) ઘ્રાણ, (જેને લીધે ગંધનું જ્ઞાન િથાય છે.) દર્શન, (જેને લીધે રૂપનું જ્ઞાન થાય છે.) અને શ્રોત્ર (જેને લીધે શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. ૭

પચ્ચકર્મેન્દ્રિયાણિતઘથાહસ્તાપાદૌપાટુરુપસ્થોજિહ્વાચેતિ ॥ ૮ ॥

પાંચ કર્મેન્દ્રિય છે. જેમકે હાથ, પગ, ગદા, લિંગ તથા શ્રુત. ૮

હૃદયંચેતનાધિષ્ઠાનમેકમ્ ॥ ૯ ॥

ચેતનાનું સ્થાન હૃદય એક છે. ૯

દશપ્રાણાયંતનાનિતઘથામૂર્ઢાકંઠોહૃદયંનાભિર્ગુદ્ધસ્ત્રિપોષ્ઠઃશુક્રંશોણિતંમાંસમિતિ ॥ તેષુષ્ટ્પૂર્વાજિમર્મસંખ્યાતાનિ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાણોનાં સ્થાન દશ છે. જેમકે માથું, કંઠ, હૃદય, નાભિ, ગુદા, અસ્તિ, (મૂત્રાશય) ઓજ, બીજ, રૂધિર તથા માંસ તેમાંથી પ્રથમનાં છ મર્મ કહેવાય છે. ૧૦

પચ્ચદશકોષ્ઠાજ્ઞાનિતઘથાનાભિશ્ચહૃદયશ્ચક્લોમચયકૃચ્છલીહાચવૃકૌચવસ્તિશ્ચપુરી-ષાધાનશ્ચામાશયશ્ચેતિપક્વાશયશ્ચોત્તરગુદશ્ચાધરગુદશ્ચક્ષુદ્રાન્ત્રશ્ચસ્થૂલાન્ત્રશ્ચવપાવ-હનશ્ચેતિ ॥ ૧૧ ॥

કોષ્ઠામાં ૧૫ અંગ છે, જેમ કે નાભિ, હૃદય, કલોમ, ચક્ર, કલેબુ, પ્લીહા, (બરોળ) વૃક, અસ્તી, મૂત્રાશય, આમાશય, પક્વાશય, ઉત્તરગુદ, (ગુદાની ઉપરનો ભાગ) અધરગુદ (ગુદાની નિચેનો ભાગ) ક્ષુદ્રાન્ત્ર, (નાનાં આંતરડાં) સ્થૂલાન્ત્ર, (મોટાં આંતરડાં) અને વપાવહન (ચરબીનું સ્થાન) ૧૧

પ્રત્યંગોનાં નામ.

ષટ્પશ્ચાશ્વત્પત્તનિષ્કુમ્બકેષુપનિવદ્ધાનિયાન્યપરિસંખ્યાતાનિ વમત્રેપુપરિ-
સંખ્યાયમાને તાન્યન્યઃપર્યાયૈરિદ્રપ્રકાશ્યવ્યાख्याતાનિભવન્તિ । તથયા-દ્વેજ-
ગાપેષ્ટિ કેદ્રેજવપિન્ડિકદ્વૌસ્ફિચૌદ્વૌષ્ણાણકંશેષઃદ્વેઉલ્લૈવંક્ષણૌદ્વૌકુન્દરાણ-
કંબસ્તિશીર્ષમેકમુદરંદ્વૌસ્તનાદોમુજૌદ્વૌવા પિન્ડિકેચિબુકમેકંદ્વાવોષ્ટૌદ્વૌસ્રકળ્યૌદ્વૌ
દન્તવેષ્ટકૌષકંતાલુણકાગલથુન્ડિકાદ્વેઉપજિહ્વિકેષકાગોજિહ્વિકાદ્વૌગઢૌદ્વૌકર્ણ-
શ્કુલિકેદ્વૌકર્ણપત્રકૌદ્વૌઅક્ષિકૂટેચત્વારિઅક્ષિવર્ત્માનિદ્વૌઅક્ષિકનીનિકેદ્ર શ્રુવૌષક-
મવદુચત્વારિપાણિપાદહૃદયાનિનવમહાન્તિહિદ્રાણિસપ્તશિરસિ ચાઘઃ ॥ ૧૨ ॥

પ્રથમ અંગોની ગણતરીમાં જે ૭ અંગોનાં ૫૬ પ્રત્યંગ (ઉપાંગ) કહેવામાં આવ્યાં
નથી તે હવે કહીએ છીએ. જેમ કે, પિંડુલી ૨, જાંગોની પિંડિકા ૨, નિતંબ ૨, અંડકાષ
૨, લિંગ ૧, ઉપા (આમાશય) ૧, વંક્ષણ (જાંગોના સાંધા) ૨, કુકુન્દર (નિતંબોના
ઢગરા) ૨, અસ્તિશીર્ષ (પેડુની ઉપરનો ભાગ) ૧, ઉદર (પેટ) ૧, સ્તન ૨, ભુજ ૨,
ભુજઓની પિંડીકા ૨, દાઢી ૧, હોઠ ૨, હોઠની કિનારો ૨, દંતવેષ્ટક ૨, તાળવું ૧,
ગળથુંડીકા ૧, ઉપજિહ્વિકા ૨, ગોજિહ્વિકા ૧, કપાળ ૨, કાન ૨, કર્ણપુષ્પક ૨, નેત્રકૂટ
૨, નેત્રોની કાર ૪, નેત્રોની પુતળી ૨, બ્રહ્મકૂટી ૨, ગર્દન ૧, હાથેળી ૨, પગનાં તળીયાં
૨, મહાહિદ્ર ૯, તેમાંથી ગ્રીવાનાં ૭ ઉપરના ભાગમાં છે. અને ૨ શરીરના નીચેના ભા-
ગમાં છે. ૧૨

અદૃશ્ય અંગોનાં નામ.

एतावद्दृश्यंशक्यमपिनिर्दिष्टुमादेर्देहयमतःपरंतर्क्यमेवतद्यथानवस्नायुञ्जतानिसप्त-
शिराशतानिद्वेधमनीशतेपञ्चपेशीशतानिसप्तोत्तरंमर्मशतंद्वेषुनःसन्धिश्नते ॥ १३ ॥

આ જે અંગો કહેવામાં આવ્યાં તે સર્વ દૃશ્ય (જોઈ શકાય તેવાં) છે, એ સિવાય
પાકીનાં અંગ અદૃશ્ય છે. તે તર્ક (અનુમાન) થી જાણી શકાય છે. જેમ કે ૯૦૦ સ્નાયુ
૭૦૦ શિરા, ૨૦૦ ધમની, ૫૦૦ પેશી, ૧૦૭ મર્મ અને ૨૦૦ સાંધા. ૧૩

त्रिंशच्छतसहस्राग्निवचशतानिषट्पશ्चाશत्सहस्राणिशिराधमनीनामणुशःप्रवि-
भज्यमानानांस्वाग्रपरिमाणम् । तावन्तिचैवकेशश्मश्रुलोमानीत्येतद्यथावद्यत्सं-
ख्यातंत्वक्प्रभृतिदृश्यमतःपरंतर्क्यम् ॥ १४ ॥

શિરા તથા ધમનિયોનો સૂક્ષ્મ વિભાગ કરવાથી તેના મુખાંગ્રોનું પરિમાણ ત્રણ લાખ
છપનહજાર નવસો થાય છે. અને આટલા કેશ, સ્મશ્રુ (દાઢીના વાળ) તથા લોમ છે. આ
યથાર્થ સંખ્યા કહેવામાં આવી, તેમાંથી ત્વચા વિગેરે દૃશ્ય છે, અને પાકીની તર્કથી
જાણવા લાયક છે. ૧૪

एकेतदुभयमपिनविकल्पयन्तेप्रकृतिभावाच्छरीरस्ययत्स्वञ्जलिसंख्ययंतदुपदेक्ष्यामः
तत्परंप्रमाणमभिज्ञेयंतच्चट्टिह्रासयोगितर्क्यमवतद्यथादशोदकस्याञ्जलयःशरीरे-

સ્ત્રીપ્રાણીભિરમાણેયસુપ્રચ્યવમાનંપુરીષમનુષન્ધાતિઅતિયોગેન । તથામૂત્રંરુધિ-
 રમન્યાંશ્ચશરીરઘાતૂન્ યસુસર્વશરીરચરંધાહત્વગ્વિભર્તિવસુત્વગન્તરેવ્રણગતંલસી-
 કાશ્વન્દંભતેયશ્ચાખ્મજા । વદંલોમકૂપેભ્યોનેવતસ્નેદકન્દમવામાતિત દકંદ-
 જ્ઞાત્ત્વેમમાણમ્ ॥ ૧૫ ॥

કાઈ કાઈ આચાર્યલોક દૃશ્ય તથા તર્કમાં ભેદ માનતા નથી, શરીરમાં જે વસ્તુ
 સ્વભાવથી અંજલીની સંખ્યાથી જાણવા યોગ્ય છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેનું
 પ્રમાણ જાણવું બહુજ આવશ્યક છે, કેમ કે વૃદ્ધિ તથા હાસના જ્ઞાનમાં તેનો ધણો ઉપ-
 યોગ થાય છે. આ અનુમાનની દ્વારાજ જાણી શકાય છે. શરીરમાં આપણી અંજલિના પ્રમા-
 ણથી દશ અંજલિ જળ હોય છે. તે જળ અધિક હોવાથી પુરીષ (મળ) માં મળી જાય
 છે. તેજ જળ સંપૂર્ણ શરીરમાં ફેલાઈને બાહ્ય ત્વચાથી ધારણ કરવામાં આવે છે. તે જળ
 મૂત્ર, રૂધિર, તથા શરીરની અન્ય ધાતુઓમાં મળે છે. તેજ જળ ત્વચામાં થયેલા પ્રજ્જ-
 (ગુહા) માંથી નીકળીને લસિકા કહેવાય છે. તેજ જળ ઉષ્માને લીધે રોમ કૂપોથી નીક-
 ળીને સ્વેદ (પરસેવો) કહેવાય છે. આ દશ અંજલિ પ્રમાણ જળ શરીરમાં રહે છે. ૧૫
 નવાજ્જલયઃપૂર્વસ્યાહારપરિણામધાતોર્યદ્રસમિત્યાચક્ષતે । અઘૈશોણિતસ્યસપ્તપુરી-
 ષસ્યષ્ઠશ્લેષ્મણઃપચ્ચપિત્તસ્યચત્વારોમૂત્રસ્યત્રયોવસાયાદ્વામેદસઃएकोમજ્જઃ ।
 મસ્તિષ્કસ્યઅર્દ્ધાજ્જલિઃશુક્રસ્યતાવદેવપ્રમાણંતાવદેવશ્લેષ્મણશ્ચોજસદ્ત્યેતચ્છરીર-
 તત્ત્વમુક્તમ્ ॥ ૧૬ ॥

ભોજનના પચી ગયા પછી પ્રથમ જે રસ નામની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. તે શરી-
 રમાં પોત પોતાની અંજલિના પ્રમાણથી નવ અંજલિ હોય છે. રૂધિર આઠ અંજલિ હોય
 છે, વિષ્ણુ સાત અંજલિ હોય છે. કફ છ અંજલિ હોય છે, પિત્ત પાંચ અંજલિ હોય છે,
 મૂત્ર ચાર અંજલિ હોય છે. ચરખી ૩ અંજલિ હોય છે. મેદ, (ચરખી) બે અંજલિ હોય છે,
 મજ્જા એક અંજલિ હોય છે, અને મસ્તિષ્ક, વીર્ય તથા ઓજ અર્ધી, અર્ધી અંજલિ
 હોય છે. અને એટલુંજ શ્લેષ્માનું ઓજ છે. આ શરીરનું તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું. ૧૬.

પાર્થિવ દ્રવ્યોનું વર્ણન.

તત્રયદ્વિશેષતઃસ્થૂલંસ્થિરંમૂર્તિમદ્ગુરુસ્વરકઠિનમજ્જનસ્વાસ્થિદન્તમાંસર્મર્મવર્ચઃકેશ-
 શ્મશ્રુનખલોમકળ્ડરાદિતત્પાર્થિવગન્ધોઘ્રાણશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

શરીરમાં દાંત, નખ, હાડકાં, માંસ, ચામડી, મળ, કેશ, શ્મશ્રુ (દાઢીના વાળ), રોમ
 (શરીરપરની રૂંવાંટી) તથા કંડરા વિગેરે જે અંગ વિશેષ કરીને સ્થૂલ, સ્થિર, મૂર્તિમાન,
 ભારે, ખર, કઠિન છે તે પાર્થિવ (પૃથ્વી સંબંધી) છે, અને ગંધ તથા ઘ્રાણેન્દ્રિય પશુ
 પાર્થિવ છે. ૧૭.

આર્ય દ્રવ્યોનાં નામ.

યદ્રવસરમન્દસ્નિગ્ધઘૃદુપિચ્છિલ્લરસરુચિઃપ્રાણપચ્ચાપ્તમૂત્રસ્વેદાદંતદાપ્યંરસો-
 રસનશ્ચ ॥ ૧૮ ॥

શરીરમાં રસ, રૂધિર, ચરમી, કફ, પિત્ત, મૂત્ર, તથા સ્વેદ વિગેરે જે અંશ દ્રવ, સર, મંદ, સ્નિગ્ધ, મૃદુ તથા પિચ્છલ છે તે આખ્ય (જલ સંબંધી) છે. અને રસ તથા રસને-
ન્દ્રય પણ આખ્યા છે. ૧૮.

આજ્ઞેય દ્રવ્યોનાં નામ.

યત્પિત્તમુષ્માચયોયાચમાઃશરીરેતત્સર્વમાજ્ઞેયરૂપંદર્શનશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પિત્ત, ગરમી, પ્રકાશ, રૂપ તથા દર્શનેન્દ્રિય આ સર્વ શરીરમાં આજ્ઞેય (અગ્નિ સં-
બંધી) છે. ૧૯.

વાયવીય દ્રવ્યોનાં નામ.

યદુચ્છાસપ્રશ્વાસોન્મેષનિમેષાકુશ્ચનપસારણગમનપ્રેરણધારણાદિતદ્વાયવીયંસ્પર્શઃ
સ્પર્શનશ્ચ ॥ ૨૦ ॥

શરીરમાં ઉચ્છવાસ (શ્વાસ લેવો) પ્રશ્વાસ (શ્વાસ છોડવો) ઉન્મેષ (પત્રક ખોલવો)
નિમેષ સંકોચવો, ફેલાવવો, ગમન, પ્રેરણા કરવી, ધારણા કરવી, સ્પર્શ તથા સ્પર્શેન્દ્રિય
આ સર્વ વાયવીય અર્થાત પવનનાં અંગ છે. ૨૦

આંતાંરક્ષ દ્રવ્યોનાં નામ.

યદ્વિવિક્તમુચ્યતેમહાન્તિચાણુનિચસ્રોતાંસિતદાન્તરિક્ષંશબ્દઃશ્રોત્રશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

શરીરનાં છિદ્ર, સૂક્ષ્મ સ્રોત, મોટી સ્રોત, શબ્દ અને શ્રોત્ર (કાન) આ સર્વ આન્તરિક્ષ
(આકાશ સંબંધી) નાં અંગ છે. ૨૧.

યત્પ્રયોક્તૃતત્તત્પ્રધાનંબુદ્ધિમનશ્ચેતિશરીરાવયવસંખ્યાયથાસ્થૂલભેદેનાવયવાનાં-
નિર્દિષ્ટા ॥ ૨૨ ॥

જે પ્રયોગ કરનારા છે તેને પ્રયોક્તા કહે છે. મન અને બુદ્ધિ પ્રયોક્તા છે. એથી તે
પ્રધાન કહેવાય છે. આ પ્રકારે શરીરના અંગોની સંખ્યા સ્થૂલ ભેદથી કહેવામાં આવી. ૨૨

શરીરાવયવાસ્તુપરમાણુભેદેનાપરિસંખ્યેયાભવન્ત્યતિબહુત્વાદદતિસૌક્ષ્મ્યાદતી-
ન્દ્રિયત્વાચ્ચ । તેષાંસંયોગવિભાગેવાયુઃપરમાણુનાંકારણંકર્મસ્વભાવશ્ચતદેતચ્છરી-
રસંવ્યાતમનેકાવયવંદૃષ્ટમેકત્વેનસક્લઃસંખ્યાતમ્ । પૃથક્ત્વેનાપવર્ગઃતત્રપ્રધાન-
મશક્તંસર્વસત્ત્વાતિવૃત્તૌનિવર્ત્તેતે ઇતિ ॥ ૨૩ ॥

પરમાણુઓના ભેદથી શરીરનાં અંગ, અસંખ્ય થાય છે, કેમકે પરમાણુ અત્યંત
બહુજ, અત્યંત સૂક્ષ્મ તથા અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાનથી બહાર) છે. પરમાણુઓના
સંયોગ તથા વિભાગમાં વાયુ, કર્મ તથા સ્વભાવ કારણ છે. સંપૂર્ણ અંગોવાળું આ
શરીર દૃષ્ટ કહેવાય છે. સંયોગના કારણે શરીર રૂપ સમુદાયને સંગ કહે છે. આ સર્વનાં
અક્ષય અક્ષય થઈ જવાથી મોક્ષ થાય છે. ત્યાં પ્રધાન અસક્ત છે. કેમકે સંપૂર્ણ તત્વોની
અતિ વૃત્તિમાં નિવૃત્તિ થાય છે. ૨૩.

તત્ત્વશ્લોકો.

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

શરીરસંખ્યાંયોવેદસર્વાવયવજ્ઞોભિષક્ । તદ્જ્ઞાનનિભેજેનસમોહનન જ્યતે ॥૨૪॥

તેમાં આ બે શ્લોક છે. જે વૈદ્ય શરીરના સર્વ અંગોની સંખ્યા સારી રીતે જાણે છે, તે કદી અજ્ઞાનથી મોહિત થતા નથી. ૨૪.

અમૂઢોમોહમૂલૈશ્વનદોષૈરભિભૂયતે । નિર્દોષોનિઃસ્પૃહઃશાન્તઃપ્રજ્ઞામ્યત્યપુનર્ભવઃ ॥૨૫॥

અને જે મોહિત થતા નથી તે મોહથી થનારા દોષોથી યુક્ત થતા નથી. અને જે નિર્દોષ છે, તે નિસ્પૃહ થઈને શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અને શાંત પુરૂષ મુક્ત થઈ જાય છે. ૨૫

इति चरकसं० शारीर० शरीरसंख्यः शारीरः समाप्तः ॥ ७ ॥

ઇતિ ચરક સંહિતાના શારીર સ્થાનનો શરીર સંખ્ય શારિર નામનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૭.

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातोजातिसूत्रीयंशारीरं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે જાતિસૂત્રીય શારીરની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. આ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા,

ઉત્તમ સંતાન થવાનો ઉપાય.

स्त्रीपुरुषयोरव्यापन्नशुक्रशोणितयोनिर्गर्भाशययोःश्रेयसीं प्रजामिच्छतोस्तन्निर्वृत्ति
करं कर्मोपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

જે સ્ત્રીનું રજ, યોનિ તથા ગર્ભાશય દૂષિત ન હોય અને જે પુરૂષનું વીર્ય દૂષિત ન હોય એવાં સંતાનને ઇચ્છનાર સ્ત્રી પુરૂષોને માટે હિતકારી કર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ૧.

अथाप्येतौस्त्रीपुरुषौस्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यवमनविरेचनाभ्यांसंशोध्यक्रमात्मकृति
मापादयेत्संशुद्धैश्चास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेदुपाचरेच्चमधुरौषधसंस्कृता-
भ्यांघृतक्षीराभ्यांपुरुषंस्त्रियन्तैलमांसाभ्याम् ॥ २ ॥

સ્ત્રી તથા પુરૂષને સ્નેહન તથા સ્વેદનથી યુક્ત કરીને, વમન તથા વિરેચન (ઉલટી અને જીવાણ) વડે શુદ્ધ કરીને, કમથી સ્વસ્થ કરવાં, તે પછી આ સ્થાપન તથા અનુવાસનનો પ્રયોગ કરવો. તે પછી પુરૂષને મધુર ઔષધિયોના યોગથી પકવેલું ઘી તથા દૂધ પાવું અને સ્ત્રીને તેજ તથા માંસ ખવરાવવું.

श्री पुत्रपुत्र कर्तव्य कर्म.

ततःपुष्पात्प्रभृतित्रिरात्रमासांद्ब्रह्मचारिण्यधःत्रायिनीपाणिभ्यामः मज्जर्पाग-
मुज्जानानचकाञ्चिदेवमुजामापद्येत ॥ ३ ॥

श्रीये इतुश्राव (अटकाव आववो) ना प्रथम दिवसथी त्रयु रात्रि पर्यंत अहत्या-
रिथो (पुत्रप संग न करवो) यधने पृथ्वी पर सुवुं. जुनां वासथु अथवा भाटीना वासथुमां,
अथवा हाथमां लधने लोञ्ज करवुं, अने स्नानादि कोर्ध स्वच्छतानुं कार्य न करवुं. ३.

ततश्चतुर्थेऽह्नयेनामुत्साद्यसन्नि रसंत्वाप यत्वाशुक्लानिवासांस्याच्छादयेत्पुरु-
षश्च ॥ ४ ॥

ते पथी योथे दिवसे माथुं योणीने स्नान करवुं, श्वेत वस्त्रो पहरेवां अने ते दिवसे
पुत्रपे पथु सारी रीते स्नान करीने श्वेत वस्त्रो पहरेवां. ४.

ततःशुक्लवाससौचस्रग्विणौसुमनसावन्योन्यमभिकामौसंवसेतामितिब्रूयात् ॥५॥

ते पथी भाणा पहरेरीने प्रसन्न यित्ते श्वेत वस्त्रो धारणु करीने श्री पुत्रपे रात्रिना
वधते वैद्यनी आज्ञा लधने ऐडी साथे शयन करवुं. ५.

स्नानात्प्रभृतिगुग्मेष्वहःसुसंवसेतांपुत्रकामौतौचायुग्मेषुदुहितकामौ ॥ ६ ॥

स्नानना दिवसथी ऐडी दिवसमां अर्थात् योथा, छा, विगेरे दिवसोमां पुत्रनी ध-
च्छावाणा श्री पुत्रपेये सहवास करवो अने अयुग्म—ऐडी अर्थात् पांयमा, सातमा,
विगेरे दिवसोमां कन्यानी धच्छावाणा श्री पुत्रपेये सहवास (श्रीगभन) करवो. ६.

सहवास (गभन) नी विधि.

नचन्युब्जांपार्श्वगतांवासंसेवेत । न्युब्जायावातोबलवान्सयोर्निपीडयति । पा-
र्श्वगतायादक्षिणेपार्श्वेऽश्लेष्मासंच्युतोऽपिदधातिगर्भाशयम् । वामेपार्श्वेपित्ततद-
स्यांपीडितंविदहतिरक्तशुक्रंतस्मादुत्तानासतीबीजंगृह्णीयात् । तस्याहियथास्थान-
मवतिष्ठन्तेद्रोषापट्यांश्चैनांशीतोदकेनेपरिषिञ्चेत् ॥ ७ ॥

पग संडोरीने सुतेवी तथा पासु इरवीने सुतेवी श्रीनी साथे रमणु करीने वीर्यपात
न करवो, कभके पग विगेरे संडोरीने सुतेवी श्रीनी योनिने लणवान पायु पीडा करे छे.
जमणुी तरङ्क पासु इरवीने सुतेवी श्रीने कङ्क पिडित यधने गर्भाशयने ढांडी हे छे अने
अथी तरङ्क पासु इरवीने सुतेवी श्रीने पित्त पीडित यधने रज तथा वीर्यने लभ करी
नांजे छे. ऐथी श्रीये उत्तान (छती) सुधने वीर्यने ग्रहणु करवुं, कभके उत्तान (छता) सुवाथी
वात, पित्त तथा कश आ त्रणे दोष पोत पोताना स्थानोमां स्थित रहे छे. आ प्रकारे
मैथुनना यध रक्षा पथी श्रीये कंडा जणथी मुष्पादिने कोर्ध स्वच्छ करवां, ७

गर्भ धारणु करवाने अथोच्य श्री.

तदात्प्राप्तं ताक्षुधितापिपासिताभीताविमनाःशोकार्त्ताकुडाचान्य-
न्तीमैथुनेचातिकामावानारीगर्भेनधत्ते विगुणांवाप्रजांजनयति ॥ ८ ॥

ગર્ભ ધારણ કરવાને અયોગ્ય સ્ત્રી તથા પુરૂષ બહુજ બોજન કરેલી, ભૂખી, તરસી, બીક લાગેલી, મૈથુનમાં ચિત્ત વચરની, શોક અને ક્રોધી થયેલી, બીજ પુરૂષને ઇચ્છનારી, અથવા બહુજ કામાતુર સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરી શકતી નથી, અને જે ધારણ પશુ કરે છે તેો વિકાર યુક્ત સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૮

આતેવાલામ તિવદ્વાંદીર્ઘરોગિણીમન્યેનવાવિકારેણોપસૃષ્ટાંવર્જયેત્ ॥ ૯ ॥

બહુજ ન્યુન અવસ્થાવાળી (નાની ઉમ્મરની) અને અત્યંત વૃદ્ધ, કાંઈ દીર્ઘ રોગવાળી અથવા કાંઈ અન્ય રોગવાળી સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું. ૯

પુરુષે ઽપ્યેતપ્વદોષાઃઅતઃસર્વદોષવર્જિતૌસ્ત્રીપુરુષોસ્ત્સુચ્યેયત્તામ્ ॥ ૧૦ ॥

અને પુરૂષમાં પશુ આ દોષ હોય છે એથી સંપૂર્ણ દોષ રહિત સ્ત્રી પુરૂષે રમણ (ગમન) કરવું. ૧૦

સ્ત્રી ગમન વિધિ.

સજ્ઞાતહર્ષોમૈથુનેચાન્નુકૂલાવિષ્ટગન્ધંસાસ્તીર્ણસુસ્વંશયનમુપકલ્પ્યમનોઙ્ઘ્રિતમશન-
મશિત્વાદક્ષિણપાદેનપુમાન્વામપાદેનસ્ત્રીચારોહેત્ત્રમંત્રંપ્રયુજ્ઞીત (અહિરસિઆયુ-
રસિસર્વતઃપ્રતિષ્ઠાસિધાતાત્વાદધાતુવિધાતાત્વાદધાતુબ્રહ્મવર્ચસાભવેદિતિ ॥ બ્ર-
હ્માવૃહસ્પતિર્વિષ્ણુઃસોમઃસૂર્યસ્તથાશ્વિનૌ । મગોઽથમિત્રાવરુણૌપુત્રંવીરંદધાતુમે ॥
॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યુક્તવાસંવસેતામ્ ॥ ૧૩ ॥

હિત કરનાર મનોહર બોજન કરીને મૈથુનમાં ઇચ્છા કરનારાં પરસ્પર સ્નેહવાળાં સ્ત્રી પુરૂષે સુખ જનક, સુગન્ધિત શય્યા બિછાવીને, પુરૂષે જમણા પગથી અને સ્ત્રીએ ડાબા પગથી શય્યા ઉપર ચઢવું અને આ મંત્ર લખવો.

“ અહિરસિ આયુરસિ સર્વતઃ પ્રતિષ્ઠાસિધાતાત્વાદધાતુવિધાતાત્વાદધા-
તુબ્રહ્મવર્ચસાભવેદિતિ ॥ બ્રહ્માવૃહસ્પ તર્વિષ્ણુઃસોમઃસૂર્યસ્તથાશ્વિનૌ । મગોઽથ-
મિત્રાવરુણૌપુત્રંવીરંદધાતુમે ॥ ”

આ મંત્રોને લખીને પછી સ્ત્રી પુરૂષે ગમન કરવું. ૧૧-૧૨-૧૩

ઉત્તમ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની વિધિ.

સાચેદેવમાસીતવૃહન્તમવદાતંહર્યક્ષમોજસ્વિનંશુર્ચિસત્ત્વસમ્પન્નપુત્રમિચ્છેયમિતિ ।
શુદ્ધસ્નાનાત્ પ્રમૃત્યસ્યૈમન્યમવદાતં યવાનાંમધુસર્પિર્ભ્યાંસંસૃજ્યશ્વેતાયાગોઃસરૂપ-
વત્સાયાઃપયસાલોઙ્ઘ્યરાજતેકાંસ્યેવાપાત્રેકાલેકાલેસપ્તાહંસતતંપ્રયચ્છેત્પાનાય-
પ્રાતશ્ચશ્ચાલિયવાન્નવિકારાન્દધિમધુસર્પિર્ભિઃપયોભિર્વાસંસૃજ્યશુજ્ઞીત ॥ ૧૪ ॥

જે સ્ત્રી એવી ઇચ્છા કરે કે વિશાલ, ગૌરવર્ણ, સિંહના સમાન પરાક્રમી, પવિત્ર, તથા સત્વવાળો મને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, તે તેણે ૩૫ સ્નાનના દિવસથી તે સ્ત્રીએ જવતું યુદ્ધ-મંથ ધોળેલી પાતળી સુ (કાંજ) મદ તથા કૌથી મેળવીને, સુંદર વાહાવાળી

घोणी गायना दूधमां भेगवीने, यांही अथवा कांसाना पात्रमां सात द्विस सुधी वभते वभते पीवुं, अने सवारे शाबि धान्य (शाणना योआ) अथवा ज्वना पदार्थोमां दही, मड तथा घी अथवा दूध भेगवीने आवुं. १४

तथासायमवदातशरणशयनासनयानवसनभूषणवेषाचस्यात् ॥ १५ ॥

पछी सांजना वभते ते स्त्रीये शुद्ध गृहमां वास करेवा, शुद्ध आसनपर भेसकुं अने स्वच्छ शय्यामां सुवुं, स्वच्छ वस्त्रो पडेरवां, अने स्वच्छ धरेणुं धारणु करवां. १५
सायंप्रातश्चशश्वत्श्वेतंमहान्तम् ऋषभम् आजानेयंहरिचन्दनाङ्कितंपश्येत् । सौम्या-
भिश्चैनांकथाभिर्मनोज्ज्वलाभेरुपासीत । सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टांश्चस्त्रीपुरु-
षानितरानपिचेन्द्रियार्थानवदातान्पश्येत् । सहचर्य्यश्चैनांप्रियहिताभ्यांसततमु-
पचरेयुःतथाभर्त्तानचमिश्रीभावमापयेयाताम् ॥ १६ ॥

अने हंभेशां सांजे तथा सवारे श्वेत वर्णुं विशास तथा घोणा यंदनवाणा वृषल (आभलो) तथा सारी जतना घोडाने जेवा, ते स्त्रीने मनोहर, सौम्य कथा संलगावनी, सौम्य आकृति, वचन, उपचार, तथा चेष्टावाणां स्त्री पुरुषोने तथा अन्य सुंदर विषयोने ते स्त्रीये जेवा, सभियोये हित तथा प्रिय वस्तुओवाउडे तेनी सेवा करवी अने पतिये तेनी साथे गमन करवुं. १६

इत्यनेनविधिनासप्तरात्रंस्थित्वाष्टमेऽहन्याप्लुत्याद्भिःसशिरस्कंसहभर्त्रांचाहतानि-
वस्त्राणिआच्छादयेदवदातानिअवदाताश्च स्रजोभूषणानिविभृयात् ॥ १७ ॥

आ प्रकारे सात रात्रि व्यतीत करीने आठमा द्विसे पतिनी साथे, माथु योणीने स्नान करीने ते स्त्रीये घोणां स्वच्छ वस्त्रो, माणा तथा आभूषणो पडेरवां. १७

उत्तम पुत्रने भाटे हुवन विधि.

ततऋत्विक्प्रागुत्तरस्यांदिश्विअगारस्यप्राक्प्रवणमुदक्प्रवणंवाप्रदेशमभिसमीक्ष्य-
गोमयोदकाभ्यांस्थण्डिलमुपसंलिप्यप्रोक्ष्य चोदकेनवेदिमस्मिन्स्थापयेत् । तांप-
श्चिमेनानाहतवस्त्रसञ्चयेश्वेतार्षभेवाप्यजिनउपविशेद्ब्राह्मणप्रयुक्तोराजन्यप्रयुक्त-
स्तुवैयाघ्रेचर्मण्याःडुहेवावेश्यप्रयुक्तस्तुरौरवेवास्तेवा । तत्रोपविष्टः पालाशीभि-
रैंगुदीभिरांदुम्बरीभिर्माधुकीभिर्वासिष्ठैःसिद्धैःसिद्धैःमुपसमाधायकुशैःपरिस्तीर्य्यपरिधि-
भिश्चपरिधायलाजैःशुक्लाभिश्च गन्धवतीभिःसुमनोभिरुपकिरेत् । तत्रप्रणीयोदपा-
त्रंपवित्रंपूतमुपसंस्कृत्यसर्पिराज्यार्थंयथोक्तवर्णानाजानेयादीन्समन्ततःस्थापये-
त् ॥ १८ ॥

ते पछी इतिवडे (यज्ञमां जेने यजमान वरणु करे छे.) धरनी उत्तरे अथवा पूर्वं दिशां, उत्तरनी तरङ्ग जुकेला अथवा पूर्वनी तरङ्ग जुकेला स्थानने जेधने गायना छाणुथी वीपावीने ते उपर पाणुी छंटावीने वेदी (ओरी) अनाववी. जे आहणु यजमान होय तो तडे ते वेदीनी पश्चिमे अने अर्धदित वस्त्रोपर घोणा अणहुनुं अर्ध (अमडा) पाण-

રીને ઝેસવું, જો ક્ષત્રીય યજ્ઞમાન હોય તો વામ અથવા બજાના ચર્મને પાથરીને ઝેસવું, અને જો યજ્ઞમાન વૈશ્ય હોય તો ૩૩ મૂગના ચર્મને અથવા બકરાના ચર્મને પાથરીને ઝેસવું તે પછી ખાખરા, અધેડી, ઉમરડો, મહુડો વિગેરેનાં લાકડાંથી અગ્નિને પ્રવલિત કરી, અગ્નિની ચારે તરફ દર્ભાસન પાથરીને ખાખરા વિગેરે યજ્ઞના વૃક્ષોની શાખાઓથી અગ્નિને ચારે તરફથી સળગાવીને સફેદ ધાનની ખીર, તથા સુગંધિત ઘોળાં પુષ્પ વેદીપર છંટાવવાં, અને પવિત્ર (જનોષ્ઠ), પ્રણીતાપાત્ર, જળપાત્ર, ઘી અને પૂર્વોક્ત ગુણોવાળો વૃષભ તથા અશ્વનું ત્યાં સ્થાપન કરવું. ૧૮

તતઃ ત્રકામાપાશ્ચમતોઽગ્નિદક્ષિણતોબ્રાહ્મણમુપવેદ્યઅન્વાલમેતસહમર્ત્ત્રાયથેષ્ટંપુત્ર-
માક્ષાસાના । તતઃ તસ્યાઆશ્વાસાનાયા ઋત્વિક્વપ્રજાપતિમભિનિર્દેશ્યયોનોત-
સ્યાઃકામપરિપૂરનાર્થકામ્યામિષ્ટિર્નિર્વેપેદ્વિષ્ણુર્યોર્નિકલ્પયત્વિત્યન્વયાર્ષાતતશ્ચૈ-
વાઙ્મેનસ્થાલીપાકમભિસંસાર્યર્ચિર્જુ યાત્ । યથામ્નાયશ્ચોપમન્ત્રિત દકપાગ્રંત-
સ્યૈદઘાત્ સર્વોદકાર્યાન્નિરુષ્વોતે ॥ ૧૯ ॥

તે પછી પુત્રની કામના કરનારી સ્ત્રીએ અગ્નિ પશ્ચિમ તરફ રહે અને બ્રાહ્મણ દક્ષિણ તરફ રહે તેવી રીતે પતિની સાથે ઝેસવું. અને અન્વાલમ્ભન (રૂત્વિક બ્રાહ્મણનો સ્પર્શ) કરીને યથેષ્ટ પુત્રની કામના કરવી. તે પછી તેણીની કામનાને પૂર્ણ કરવાને માટે રૂત્વિક “ પ્રજાપતિ ” આદિ મંત્રનો નિર્દેશ કરીને તે સ્ત્રીના પતિના હાથનો સ્ત્રીની યોનીએ સ્પર્શ કરાવી ને “ વિષ્ણુર્યોર્નિ કલ્પયતુ ” આ મંત્રને લાળીને પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવવો. તે પછી ઘીની સાથે ચરૂ મેળવીને સ્થાલી પાક બનાવીને ત્રણ વાર અગ્નિમાં હવન કરવો. એ પછી વિધિ પૂર્વક મંત્રોથી અભિમંત્રિત કરીને જળનું પાત્ર તે સ્ત્રીને આપવું અને કહેવું કે આ જળથી જળનાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરવાં.

યજ્ઞના અંતમાં કર્મ.

તતઃસમાપ્તેકર્મણિપૂર્વદક્ષિણપાદમભિહરન્તીપ્રદક્ષિણમગ્નિમનુપરિક્રામેત્તતોબ્રાહ્મણા-
ન્સ્વસ્તિવાચયિત્વાસહમર્ત્ત્રાઽઽજ્યશેષંપ્રાશ્રીયાત્ । પૂર્વપુમાન્યશ્ચાત્સ્ત્રીનચઽચ્છિષ્ટમ-
વશેષયેત્તતસ્તૌસહસંવસેતામષ્ટરાગ્રંતથાવિધપરિચ્છદાવેવચસ્યાતાંતથેષ્ટપુત્રાંજન-
યેતામ્ ॥ ૨૦ ॥

એ પછી હવન કર્મના સમાપ્ત થઇ ગયા પછી તે સ્ત્રીએ પ્રથમ જમણે પગ આગળ મુકીને પછી અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવી, પછી પ્રદક્ષિણા કરીને બ્રાહ્મણ પાસે સ્વસ્તિ વાચન કરાવીને પતિની સાથે હવનમાંથી બચેલા ઘીને ચાટી જવું. પ્રથમ પુરૂષે ચાટવું પછી સ્ત્રીએ ચાટવું. અને તે ઘીમાંથી વધે નહિ તેમ કરવું. તે પછી તે સ્ત્રી પુરૂષે આઠ રાત્રિ પર્યંત પૂર્વોક્ત વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરીને સહવાસ (ગમન) કરવો. આ પ્રકારે કરવાથી યોગ્ય પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૦

યાતુસ્ત્રીશ્યામંલોહિતાક્ષંવ્યૂદોરસ્કંમહાબાહુંપુત્રમાશાસીત । યાવાકૃષ્ણંકૃષ્ણમૃદુ-
દીર્ઘકેશંશુક્રાક્ષંશુક્લદન્તંતેજસ્વિનમાત્મવન્તમ્ ષષ્ણવાનયોરપિહોમવિધિઃકિન્તુ-

પરિવર્હવર્ણવર્ણ્યસ્યાઃ ત્રવળાનુરૂપસ્તુયયાશ્ચીરેવતયોઃપરિવર્હોઽન્યઃકાર્યઃસ્યા-
ત્ ॥ ૨૧ ॥

જે સ્ત્રી એમ ઇચ્છા કરે કે કાળા રંગ, લાલ નેત્ર તથા વિશાળ વક્ષઃસ્થલવાળો દીર્ઘ બાહુ, પુત્ર મને થાય અથવા જે સ્ત્રી એમ ઇચ્છા કરે કે કાળો રંગ, ક્રોમળ તથા દીર્ઘ કેશવાળો, તેજસ્વી, શ્વેત નેત્ર, તથા શ્વેત દાંત વાળો, જીતેન્દ્રિય પુત્ર મને થાય તેને માટે પણ આ હવનની વિધિ બરોબર છે. પરંતુ પરિવાર્ક (સામાન) ના વર્ણુન બેદ હોય છે. જેવા વર્ણુવાળા પુત્રની ઇચ્છા કરે તેવાજ વર્ણુના જેવો સર્વ સામાન, તેનો તથા તેના પતિનો હોવો જોઈએ. ૨૧.

દ્વિજેભ્યઃશુદ્રાતુનમસ્કારમેવકુટર્યાદેવગુરુતપસ્વિસિદ્ધેભ્યશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

અને જે શુદ્ર સ્ત્રી હોય તે, બ્રાહ્મણ, દેવતા, ગુરુ, તપસ્વી તથા સિદ્ધોને નમસ્કારનું કરવો પણ સ્પર્શ ન કરવો. ૨૨.

યાયાચયથાવિધંપુત્રમાશાસીતતસ્યાસ્તસ્યાસ્તાંતાંપુત્રાશિષમનુનિશ્ચમ્યતાંસ્તાઙ્ગ-
નપદાનાંમનુષ્યાણામનુરૂપંપુત્રમાશાશીતસાતેષાંતેષાંજનપદાનામાહારવિહારોપચા-
રપરિચ્છદાનનુવિધીયસ્વેતિવાચ્યાસ્યાત્ । इत्येतत्सर्वंपुत्राशिषांसमृद्धिकरंકर्मन्या-
ख्यातंभवति ॥ ૨૩ ॥

જે જે સ્ત્રી, જે જે પ્રકારના પુત્રની ઇચ્છા કરે, તે તે સ્ત્રીની તેવા તેવા પુત્ર થવાની કામના સાંભળીને તેવા તેવા દેશોમાં તેને મન વડે ભ્રમણ કરાવવું. તે પછી જે જે સ્ત્રી જે જે દેશના મનુષ્યોના જેવા પુત્રની ઇચ્છા કરે, તે તે સ્ત્રીને તે તે દેશના જેવા અહાર, વિહાર,, ઉપચાર તથા પરિચ્છેદ (સામાન) રાખવાની આજ્ઞા આપવી. આ પ્રકારે પુત્ર કામનાને પૂર્ણ કરવાનું બ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. ૨૩.

નતુલલુકેવલમેતદેવકર્મવર્ણાનાંવૈશેષ્યકરમપિતૃતેજોધાતુરપ્યુદકાન્તરિક્ષધાતુમા-
યોઽવદાતવર્ણકરોભવતિ । पृथिवीवायुधातुप्रायःकृष्णवर्णकरःसमसर्वधातुप्रायः
श्यामवर्णकरः ॥ ૨૪ ॥

કેવળ આજ કર્મ વર્ણોની વિશેષતાનું કારણ નથી, પરંતુ જળ, ધાતુ તથા આકાશ ધાતુથી અધિક યુક્ત, તેજ ધાતુ, ગૌરવર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે. પૃથ્વી, ધાતુ તથા વાયુ ધાતુથી અધિક યુક્ત, તેજ ધાતુ, કૃષ્ણવર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે. અને જે તેજ ધાતુમાં સર્વ ધાતુ સમ હોય છે તે શ્યામ વર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૪,

સત્વના ભેદનું કારણ.

સત્ત્વવૈશેષ્યકરાણિપુનસ્તેષાંતેષાંપ્રાણિનાંમાતાપિતૃસત્ત્વાન્યન્તર્વત્ન્યાઃશ્રુતયશ્રામી-
ક્ષણંસ્વાચિતશ્ચકર્મસત્ત્વવિશેષાભ્યાસશ્ચેતિ ॥ ૨૫ ॥

ગર્ભ સ્થિતિના સમયમાં માતા પિતાનું સત્ત્વ, ગર્ભિણીની સાંભળેલી કથા, પુરાણુ વિગેરે અનેક જન્મોનાં ઉપાર્જન કરેલાં પોતાનાં કર્મ અને સત્ત્વ વિશેષનો અભ્યાસ આ સર્વ સત્ત્વની વિશેષતાનાં કારણુ છે. ૨૫

યયોક્તેનવિધિનાપસંસ્કૃતશરીરયોઃસ્ત્રીસ્વપાસ્તુભિશ્રીભાવમાપ્તયયોઃશુક્રંદ્વોગિતે-
નસહસંયોગેસમેત્યાવ્યાપન્નમવ્યાપેન યાનાવનુપહતાયામમદુદ્દેગ્મી યેગમમ-
ભિનિર્વર્તયતિષ્કાન્તેન । યથાનિર્મલેવાસસીમુપરિકલ્પતેરજ્ઞનંસમુદિતગ્પાપાને-
પાતાદેવરાગમભિનિર્વર્તયતિતદ્વત્ । યથાવાક્ષીરંદધ્નાભિયુતમભિષવળાદ્વિહાયસ્વ-
ભાવમાપધતેદધિભાવંશુક્રંતદ્વત્ ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વોક્ત વધિથી સંસ્કાર વાળાં, શુદ્ધ શરીરવાળાં સ્ત્રી પુરૂષોના સંયોગ થયા છતાં પણ દોષ રહિત યોનિમાં, દોષ રહિત વીર્ય, દોષ રહિત રજની મિશ્ર થઇને, દોષરહિત ગર્ભા શયમાં અવશ્ય ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ નિર્મળ ધોયેલા વસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠ રંગ નાંખતાંજ રંગ ચઢી જાય છે, અને જેમ દૂધમાં દહીં મેળવવાથી ખટાશને લીધે પોતાના દુગ્ધત્વને છોડીને દહિત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે વીર્યરજની સાથે મળીને ગર્ભત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬.

एवमभिनिर्वर्तमानस्यगर्भस्यस्त्रीपुरुषत्वेहेतुःपूर्वमुक्तः ॥ २७ ॥

આ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલા ગર્ભમાં સ્ત્રી પુરૂષ થવામાં જે કારણ છે તે પ્રથમજ ક-
હેવામાં આશુ. ૨૭

यथाहिबीजमनुपतसमुप्तंस्वांस्वांपकृतिमनुविधीयतेत्रीहिर्वात्रीहित्वंयत्रोवायवत्वंत-
યાસ્ત્રીપુરુષાવપિયથોક્તંહેતુવિભાગમનુવિધીયતે ॥ ૨૮ ॥

જેમ દોષ વગરનું ખી વાવવામાં આવે તો તે પોતપોતાની પ્રકૃતિના અનુસાર ઉ-
ત્પન્ન થાય છે. અર્થાત અનાજના ખીથી અનાજ અને જવ વિગેરેના ખીજથી જવ આ-
દિક ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રકારે સ્ત્રી પુરૂષ પણ હેતુને અનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૮

तयोःकर्मणावेदोक्तेनविवर्त्तनमुपदिश्यतेप्राग्व्यक्तीभावात् ॥ २९ ॥

ગર્ભમાં જ્યાં સુધી સ્ત્રીપુરૂષનાં ચિન્હ ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં સુધી પુરૂષને ઉત્પન્ન થવાની
વેદોક્ત વિધિ કહેવામાં આવે છે. ૨૯

प्रयुक्तेनसम्यकर्मणांहिदेशकालसम्पदुपेतानानियतमिष्टफलत्वंतयेतरेषामितरत्वम् ।
तस्मादापन्नगर्भास्त्रियमभिसमीक्ष्य प्राग्व्यक्तीभावाद्गर्भस्यपुंसवनमस्यैदद्यात् ॥૩૦॥

યોગ્ય દેશ તથા યોગ્ય કાલમાં સારી રીતે કરેલાં કર્મોથી અવશ્યજ ઇષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત
થાય છે. અને અયોગ્ય દેશ, કાલમાં કરેલાં કર્મોથી ઇષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એથી
સ્ત્રીને ગર્ભવતી જોઇને ગર્ભમાં સ્ત્રી પુરૂષોનાં ચિન્હ ઉત્પન્ન થવાના પહેલાંજ સ્ત્રી પુંસવન
(જેથી પુરૂષ ઉત્પન્ન થાય છે.) ઔષધ આપવું જોઇએ. ૩૦.

पुंसवन विधि.

गोत्रेजातस्यन्यग्रोधस्यभा. तराभ्यांशाखाभ्यांशुक्लेऽनुपहते आदाय द्वाभ्यांघान्य-
माषाभ्यांसम्पदुपेताभ्यांगार. र्भाभ्यां वासहदग्निमक्षिप्यपुण्येऋक्षेपिबेत् ॥૩૧॥

ગામના રહેઠાણમાં ઉગેલા વડની પૂર્વ તથા ઉત્તર તરફની શાખાઓ (વડવાઇઓ)

મંથી એ નિર્દોષ કુંપળો લઇને નિર્દોષ એ ચોખાના દાણા, એ અડદના અથવા એ ઘોળા સરસવ લઇને દહીંમાં મેળવીને પુષ્પ નક્ષત્રમાં સ્ત્રીને પાવું. ૩૧.

તથૈવ અપરાઝીવકર્ષમકાપામાર્ગસહચરકલ્કાંશ્ચ ગપદૈકકશ્ચોયથેષ્ટંવાણ્ પસંસ્કૃ-
ત્યપયસા ॥૩૨॥ કુડયકીટકંમત્સ્યકઞ્ચોદકાઞ્જલૌપ્રક્ષિપ્યપુષ્યેણપિવેત્ ॥૩૩ ॥

જીવક, ર્ષભક, ઘોળો અંધેડો, તથા કાંટા શેરીયાનો કલ્ક (એકત્ર વાટી ચટણી કરવી) દુધમાં મેળવીને પુષ્પ નક્ષત્રમાં પીવું અને આ ઔષધિયોમાંથી જે સર્વ ન મળેતો જેટલી મળી શકે એટલી પીવી અથવા તેમાંથી એકજ ઔષધીનો કદકપીવો, ૩૨ કુડયકીટક (ભીંત-માં થનાર કીડો) તથા એક નાની માછલીને અંજલિ ભરીને જળની સાથે પીવી. ૩૩.

તથાકનકમયાત્રાજતાનાયસાંશ્ચપુરુષકાનગ્નિવર્ણાનનુપમાણાન્દન્ધિપયસિડકા
ઞ્જલૌવાપ્રક્ષિપ્યપિવેદનવરેષ્ટઃપુષ્યેણ ॥ ૩૪ ॥

સોનું, ચાંદી અથવા લોહની ઉત્તમ ભખમ લઇને તેનો અત્યંત મુદ્દમ, અગ્નિ વર્ણુ પુરૂષ બનાવીને, દહીં, દૂધ અથવા અંજલિ ભરીને જળની સાથે પુષ્પ નક્ષત્રમાં તેમાંથી કાંઇ બચે નહો તેવી રીતે તમામ પી જવું. ૩૪ (ભખમ બનાવેલા પુરૂષને અગ્નિમાં તપાવી જળ, દૂધ યા દહીંમાં યુઝાવી તે પાણી પીવું એવું વાગભટમાં લખ્યું છે.)

પુષ્યોધૃતલક્ષ્મણામૂલસ્યપયસાપુત્રકામોડસ્યદક્ષિણનાસાપુટેકન્યાકામસ્ય વામ-
નાસાપુટેસિંચેત્ । एवं श्वेतकंठकार्यारससिंचनेनपुत्रावाप्तिः । पुष्येणैवचपिष्ट-
स्यपच्यमानस्योष्माण मृपघ्रायस्यैवचपिष्टस्योदकसंसृष्टस्यरसंदेहलीमृपनिघाय-
दक्षिणेनासापुटेस्वयमासिञ्चेत्पिचुना ॥ ૩૫ ॥ इतिपुंसवनानियचान्यदपित्रा-
क्षणान्त्रियुराप्तावापुंसवनमिष्टंतचानुष्ठेयम् ॥ ૩૬ ॥

પુષ્ય નક્ષત્રમાં પાકનામી લક્ષમણા (હનમાનવેલો) ના મૂળને સુધીને તેને દુધમાં ધ-સીને પુત્રની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીએ પોતાના હાથથી રવડે નાકના જમણા છિદ્રમાં રેડવું. અને પુત્રીની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીએ ડાબા નાકમાં રેડવું. એજ પ્રકારે રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં ઘોળી ભોંયરીંગણીને ઉખાડીને તેના રસનો ઉપયોગ કરવો તે પણ પુત્રને આપનાર છે. લક્ષમણા-ના પુષ્ય નક્ષત્રમાં ઉખાડેલા મૂળને દૂધમાં ધસીને તેના રસને અથવા દૂધમાં પકાવીને તેને સવારમાં સૂર્યની સામે ઉભા રહીને સુધવું અથવા લક્ષમણાના રસને પૂર્વ ભણી ઉભા રહીને જમણા નાકમાં નાંખવો. ૩૫ આ પુંસવન (પુત્ર થવા)નો ઉપાય છે. તે સિવાય અન્ય જે ઉપાય પ્રમાણિક બ્રાહ્મણો બતાવે તે પણ કરવા જાઇએ. ૩૬.

ગર્ભસ્થાપન ઔષધ.

અતઃકર્ત્વેગર્ભસ્થાપનાનિવ્યાહ્યાસ્યામઃ ॥ ૩૭ ॥

एन्द्रीब्राह्मीशतवाय्यांस स्रवीर्याअमोघाअव्यथाशिवाबलाअरिष्टावाटयपुष्पी-
विष्वक्सेनाकान्ताचआसामोषधीनांशिरसादक्षिणेनपाणिनाधारणमेताभिश्चैव-
सिद्धयसः सर्पिषोवापानमेताभिश्चैवपुष्येपुष्येस्नानंसदाचैताभिःसमालमेत
॥ ૩૮ ॥

એ ઉપરાંત ગર્ભનું સ્થાપન કરનારા પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે. ૩૭ એન્દ્રિ (ઇન્દ્રિય) બ્રાહ્મી, (ભરમી) ઘોળી ધરા, કાળી ધરા, અમોઘા (પાઠરા) મોટી ગોરખમુંડી, હરડે, બલા, કડવો લીંબડો, વાટ્યપુષ્પી, (કકુ) કાંગ, શતાવરી આ ઔષધિયોને જમણા હાથમાં અથવા માથા ઉપર ધારણ કરવી જોઈએ. આ ઔષધિયોની સાથે પકવેલું દૂધ અથવા ઘી પીવું જોઈએ. આ ઔષધિયોની સાથે પકાવેલા જળ વડે પુષ્પ નક્ષત્રમાં સ્નાન કરવું જોઈએ. અને આ ઔષધિયોને હંમેશાં પાસે રાખવી જોઈએ. ૩૮.

**તથા સર્વ સાંજીવનાયોક્તાનામોષધીનાં સદેપ્પોષણસૈક્યોગવિધિભિરિતિ ગર્ભ-
સ્થાપનાનિવ્યાખ્યાતાનિ ભવન્તિ ॥ ૩૯ ॥**

એ પ્રકારે જીવનીયગણમાં કહેલી ઔષધિયો વડે પૂર્વોક્ત કાર્ય હંમેશાં કરવાં જોઈએ. આ ગર્ભસ્થાપનાના પ્રયોગ કહેવામાં આવ્યા. ૩૯.

ગર્ભનાશક લાવ.

**ગર્ભોપઘાતકરાસ્તિવમેભાવાભવન્તિ તદ્વથાઉત્કટુકવિષમસ્થાનંકઠિનાસનસેવિ-
ન્યાઘાતમૂત્રપુરીષવેગાનુપરુન્ધત્યાદારુગાનુચિતવ્યાયામસેવિન્યાસ્તીક્ષ્ણોષ્ણાતિ-
માત્રસેવિન્યાઃ પ્રમિતાશ્નસેવિન્યાગર્ભોન્નિયતેન્તઃ કુક્ષેરકાલેવાસંસતેશોષીવા-
ભવતિ ॥ ૪૦ ॥**

ગર્ભને નષ્ટ કરનાર આ કારણ છે. જેમ કે ઉત્કટ (ઉંચું) ખેસવું, વિષમતાથી ખેસવું, કઠિન આસનપર ખેસવું, વાયુ, મૂત્ર તથા મળના વેગોને રોકવા, કઠિન તથા અનુચિત વ્યાયામ (કસરત) કરવી. તીક્ષ્ણ તથા ગરમ વસ્તુઓને બહુજ ખાવી. થોડું જમવું, આ કારણોથી ગર્ભ દુખની અંદર નષ્ટ થઈ જાય છે. અને સુકાઈ જાય છે, અને સમય સિવાય જ નીકળી પડે છે. ૪૦.

**તથાભિઘાતમપીડનૈશ્વઞ્ચરૂપપ્રપાતદેશાવલોકનૈર્વામીક્ષ્ણંમાતુઃપ્રપતત્યકાલે ।
તથાતિમાત્રસંક્ષોભિભિર્યાનૈરપ્રિયાતિભાવશ્રવણૈર્વા । પ્રતતોત્તાનશાયિન્યાઃપુનર્ગર્ભ-
સ્યનાભ્યાશ્રયાનાડીકઠમનુવેષ્ટયતિ ॥ ૪૧ ॥**

એજ પ્રકારે વાગવાથી, દખાવાથી, તથા કુવાના ઉંડાણુ લાગને અને પર્વતોના શિખર વિગેરેને જોવાથી વગર સમયેજ ગર્ભ ગરી જાય છે. જેના ઉપર ચઢવાથી શરીર બહુજ હાલડોલા થાય તેવી સવારી ઉપર ચઢવાથી, તથા બહુજ અપ્રિય શબ્દોને સાંભળવાથી ગર્ભ ગરી જાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રીએ છતાં સુવાથી ગર્ભની નાલિમાં જે નાડી લાગેલી હોય છે તે ગર્ભના ગળામાં લપેટાઈ જાય છે. ૪૧.

**વિવૃતશાયિનીનક્તઞ્ચારિણીચોન્મચંજનયત્યપસ્મારિણંપુનઃ કલિકલહાચારશીલા
વ્યવાયશીલાદુર્વપુષ્પમહાકંઠૈર્ણવાશ્ચોકનિત્યામીતમપચિતમલ્પાયુષંવા । અભિ-
ધ્યાત્રીપરોપતાપિનમીર્ષ્યુઠ્ઠૈર્ણવાતેનાત્યાયાસબહુલમતિદ્રોહિણમકર્મશીલંવા । અ-
ર્ષિણીચણ્ડમૌપાધિકમસુયકંવા । સ્વપ્નનિત્યાતન્દ્રાલુમબુધમલ્પામ્નિવા । મથનિ-
ત્યાપિપાસાલુમનવસ્થિતચિત્તંવા । ગોધામાંસપ્રિયાશર્કરિણમશ્મરિણંશ્નૈર્મેહિનંવા ।**

ચરાહમાંસપ્રિયારક્તાક્ષંક્રથનમનાતેપરુષોમાણંવા । મત્સ્યમાંસનિત્યાચિરનિ-
મિષં સ્તઙ્ઘાક્ષંવા । મધુરનિત્યાપ્રમેહિણંમૂકમગ્નિસ્થૂલંવાઅમ્લનિત્યારક્તપિત્તિન-
ત્વગક્ષિરોગિણંવા । લવણનિત્યાશીઘ્રવલીપલિતસ્વાલિત્યરોગિણંવા કટુકનિત્યા
દુર્બલમલ્પશુક્રમનપત્યંવા । તિક્તનિત્યાશ્લોષિણમબલમપચિતંવા । કષાયનિત્યા-
શ્યાવમાનાહિનમ્મુદાવર્તિનંવા ॥ ૪૨ ॥

જે ગર્ભિણી સ્ત્રી મેદનમાં સુવે છે, અથવા રાત્રિમાં બહુજ ધુમે છે તેનું સંતાન
ઉન્મત્ત થાય છે, જે ગર્ભિણી સ્ત્રી હંમેશાં કંકાશ કર્યાં કરે છે તેના સંતાનને મૃગી (વધ)
નો રોગ થાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી બહુજ મૈથુન કરાવે છે તેનું સંતાન કાણુ, કુબડ, નિર્લજ્જ, અથવા સ્ત્રીયોને બહુજ વશીભૂત થાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી હંમેશાં શોકમાં
રહે છે તેનું સંતાન, ખીકણુ, કૃશ તથા અદ્યાપાયુષી થાય છે. જે ગર્ભવંતી સ્ત્રી પારકા ધનની
બહુજ ઇચ્છા કરે છે તેનું સંતાન ખીખને પીડા કરનાર, અદેખાઇવાળું અથવા સ્ત્રીયો
ને બહુજ વશીભૂત થાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી ચોરી કરે છે તેનું સંતાન સ્વલ્પ શ્રમમાંજ
થાકી જનાર, દ્રોહી તથા કુત્સિત કર્મ કરનાર થાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી બહુજ ક્રોધ કર્યાં
કરે છે તેનું સંતાન ક્રોધી, ઉપાધી અથવા ગુણોમાં દોષ જોનાર હોય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી
બહુજ સુવે છે તેનું સંતાન તન્દ્રાવાળું, મુર્ખ અથવા મંદગ્નિવાળું હોય છે. જે સ્ત્રી
બહુજ મઘ પીવે છે તેનું સંતાન બહુજ તૃષ્ણાવાળું અથવા ચંચલ ચિત્તનું થાય છે. જે ગ-
ર્ભિણી સ્ત્રી ગાયનું માંસ ખાય છે, તેનું સંતાન મધુ પ્રમેહ (સાકરીયો-મીઠા પ્રમેહ), પ-
થરી અથવા ઘણે ભાગે પ્રમેહવાળું થાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી કુકરનું માંસ ખાય છે.
તેનું સંતાન લાલ નેત્રવાળું અથવા કર્કશ રોમ (રૂવાંટા) વાળું થાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી
બહુજ માછલી ખાય છે તેનું સંતાન થોડી થોડીવારે નેત્રના પત્તકારા (ઉઘાડમીચ કરવી)
મારે છે અથવા તેનાં નેત્ર બંધ જેવાંજ રહે છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી હંમેશાં મધુર વસ્તુ
ખાય છે, તેનું સંતાન પ્રમેહવાળું, મુંગું અથવા બહુજ સ્થુલ થાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી
હંમેશા ખાટી વસ્તુ ખાય છે, તેનું સંતાન પ્રમેહરોગી, ચર્મ્મ (ચામડીના) રોગવાળું.
અથવા નેત્રના રોગોવાળું થાય છે, જે ગર્ભિણી સ્ત્રી હંમેશાં ખારી વસ્તુ ખાય છે
તેનું સંતાન નાની ઉમ્મરમાં શરીરે કરચલી પડવી, વાળ ઘોળા થવા, આ રોગોવાળું
થાય છે. જે ગર્ભિણી સ્ત્રી હંમેશાં કડવી વસ્તુ ખાય છે, તેનું સંતાન દુર્બલ, સ્વલ્પ વીર્ય-
વાળું, અથવા અન પત્ય (સંતાન વગરનું-ચાંચીયું) થાય છે, જે ગર્ભિણી સ્ત્રી હંમેશાં
તિખી વસ્તુ ખાય છે તેનું સંતાન રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) રોગવાળું, દુર્બલ અથવા કૃશ થાય
છે, અને જે ગર્ભિણી સ્ત્રી હંમેશાં તુરી વસ્તુ ખાય છે તેનું સંતાન ભુરા રંગનું, આ નાહ
(આદરો ચહેવો) રોગવાળું અથવા ઉદવર્ત રોગવાળું થાય છે. ૪૨.

યદ્યચ્ચયસ્પયસ્યવ્યાધેર્નિદાનમ્મુક્તાંતત્તદાસેવમાનાન્તર્વત્નીતદ્વિકારબહુલમપત્યંજ-
નયતિ ॥ ૪૩ ॥

જે જે રોગનું જે જે કારણ કહેવામાં આવ્યું છે તે તે કારણનું જો ગર્ભિણી સ્ત્રી
સેવન કરે તો તેનું સંતાન તે તે રોગવાળું થાય છે. ૪૩

મધુરદોષામાતૃજૈરપચારૈવ્યાख्याત ઇતિગભોપવાતક । ભાવાન્ય વ્યાખ્યા : ૪૪

જેમ માતાના અપચાર (બદ પરેશ) કહેવામાં આવ્યા તેવીજ રીતે પુરુષના દોષ જાણવા જોઈએ, આ પ્રકારે ગર્ભને નષ્ટ કરનારાં કારણ કહેવામાં આવ્યાં. ૪૪

ગર્ભિણીની ઉપચાર વિધિ.

તસ્માદહિતાનાહારવિહારાન્પ્રજાસમ્પદમિચ્છન્તીસ્ત્રીવિશેષેળવર્જયેત્સાધ્યાચારા-
ચાત્માનમુપચરેદ્વિતાભ્યામાહારવિહારાભ્યામ્ ॥ ૪૫ ॥

એથી ગર્ભવતી સ્ત્રીએ શ્રેષ્ઠ સંતાન થવાની ઇચ્છા કરીને અહિત આહાર વિહારોને વિશેષે કરીને ત્યાગ કરવો, શ્રેષ્ઠ આચરણ કરવાં અને હિત આહાર વિહાર કરવા. ૪૫

વ્યાર્ધીશ્વાસ્યામૃદુમધુરશિશિરસુખસુકુમારપ્રાયૈરૌષધાહારોપચારૈરુપચરેત્ । નચા
સ્યાવમનવિરેચનશિરોવિરેચનાનિપ્રયોજયેન્નરક્તમવસેચયેત્ । સર્વકાલશ્ચનાસ્થા-
પનમનુવાસનંવાકુટ્યોદન્યત્રાત્યયિકાદ્વયાત્રેઃ । અષ્ટમંમાસમુપાદાયવમનાદિસા-
ધ્યેષુપુનર્વિકારેષુઆત્યયિકેષુમૃદુભિર્વમનાદિભિર્વૌપચારઃસ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રીને જે કાંઈ રોગ થાય તો મૃદુ, મધુર, શીતલ, સુખદાયક તથા સુકુ-
માર ઔષધ, આહાર, તથા ઉપચાર વડે ચિકિત્સા કરવી. ગર્ભિણીને વમન (ઉલટી)
વિરેચન (જુલાબ) શિરો વિરેચન (નાસ લેવો) રક્તાવસેચન (ફસ ખોલાવવી) આસ્થા-
પન (એક તરેહનો અમત્ર) તથા અનુવાસન (એક પ્રકારનો અમત્ર) આ કાર્ય જે કોઈ
કર્કિન પ્રાણુ નાશક રોગ ન હોય તો કદાપિ પણ ઉચિત નથી. આઠમા માસમાં જે વમ-
નાદિથીજ શાંત થનાર કોઈ કર્કિન પ્રાણુનાશક રોગ થાય તો, મૃદુ (બહુજ વ્યાકુલ ન
કરનાર) વમનાદિ વડે અથવા તેના જેવા ઉપચાર વડે ચિકિત્સા કરવી. ૪૬

ગર્ભિણીના ઉપચારમાં મુખ્ય કર્મ.

ર્ગમિવતેલપાત્રમસંક્ષોભ્યાન્તર્વત્નીભવત્યુપચર્યા ॥ ૪૭ ॥

તેવથી ભરેલા પાત્રની માફક ગર્ભિણી સ્ત્રીને ક્ષોભિત (વ્યાકુલ તથા હતાવવી ડોલા-
વવી) ન થાય તેવી રીતે ચિકિત્સા (દવા) કરવી. ૪૭

સાચેદપચારાદ્વયોલ્લિષુમાસેષુપુષ્પંપશ્યેન્નાસ્યાગર્ભઃસ્થાસ્યતીતિવિદ્યાત્ । અજાત
સારાહિતસ્મિન્કાલેભવન્તિગર્ભાઃ ॥ ૪૮ ॥

જે ગર્ભિણી સ્ત્રીને બીજા તથા ત્રીજા માસમાં અપચાર (બદ પરેશ) થી રજ
વહેવા લાગે તો જાણવું કે તેનો ગર્ભ ટકશે નહિ, કેમકે તે વખતે ગભોનો કોઈ સ્થિર
અંશ ઉત્પન્ન થયેલો હોતો નથી. ૪૮

સાચેચતુષ્પ્રમૃતિષુમાસેષુક્રોધક્ષોભ્યામયત્રાસબ્યવયવ્યાયામસંક્ષોમસન્ધા-
રણવિષમાશનશ્ચયનસ્થાનમ્મૃત્પિપાસાઘ તેણોવાત્કદાહારાદ્વાજ્વંપશ્યત્સ્યાગર્ભસ્થા-
પનવિધિમુપદેક્ષ્યામઃ ॥ ૪૯ ॥

ने गर्भिणी स्त्रीना योथा के पांयमा मडिनामां क्रोध, शोक, असूया (गुणोमां द्रोप
ज्जेवा), धर्था (अहेभाध), लय, त्रास, मैथुन, व्यायाम, संक्षोभ (हासंभडोहा) मण
मूत्रादिना वेगोने शकवा, विषमताथी भेसवुं, विषमताथी सुवुं, विषमताथी भोजन करवुं,
विगेरेथी, भूष तथा तरस विगेरेनी अधिकताथी अथवा भराय भोजनथी रण वडेवा लागे
तो तेने गर्भ स्थिर थवानी विधि कडेवामां आवे छे. ४८

पुष्पदर्शनादेवैनांब्रूयाच्छयनंतावन्मृदुसुखशिशिरास्तरणसंस्तीर्णमीषदवनतशिर-
स्कंप्रतिपद्यस्वेति । ततोऽष्टमधुकसर्पिर्भ्यांपरमशिशिरवारिणिसंस्थिताभ्यांपि-
चुमाप्लाव्योपस्थसमीपे स्थापयेत् । तस्याः तथाश्नतधौतसहस्रधौताभ्यांसर्पि-
र्भ्यामधोनाभेःसर्वतःप्रदिहात् । गव्येनचैनांपयसामुशीतेनमधुकाम्बुनावान्यग्रो-
धादिकषायेणवापरिवेचयेदधोनाभेः । उदकंवासुशीतमवगाहयेत्क्षीरिणांकषाय-
द्रुमाणाश्चस्वरसपरिपीतानिचेलानिग्राहयेत् । न्यग्रोधादिसिद्धयोर्वाक्षीरसर्पिणोः-
पिचुंग्राहयेदतश्चैवाक्षमात्रं प्राशयेत्प्राशयेद्वाकेवलञ्चक्षोरसर्पिः ॥ ५० ॥

योथा विगेरे भासोमां रण (इधिर) वडेतांन स्त्रीने कडेवुं के कामत्र, सुभदायक,
तथा शीतक भिछानुं भिछापीने शय्यापर शयन करे अने शय्याने माथानी तरक कांछक
निये राभनी. ते पछी अत्यंत शीतक न्णमां धी तथा नेडीमद भेणवीने तेमां ३ ओणीने
ते स्त्रीनी योनिमां राभवुं. सो वार तथा हलरवारं धोयेवा धीने लेप तेनी नाबिनी नीये
(पेडुपर) कराववो. गायनुं शीतक दूध नेडीमदने शीतक उकाणे अथवा वड आदि दूध-
वाणा वृक्षोने उकाणे तेनी नाबिनी निये छांटवो अथवा शीतक न्णमां तेने स्नान करा-
ववुं, दूधवाणा वृक्षोनां तथा पूर्वोक्त वड विगेरे दूधवाणां वृक्षोना रसमां ३ पलाणीने तेनी
योनिमां राभवुं, अथवा वड आदि रसवाणा वृक्षोना कवाथनी साथे पाक करेलुं धी तथा
दूधमां ३ पलाणीने तेनी योनिमां राभवुं, अने तेज धी तथा दूध तोडो तोडो बधने तेने
पावुं अथवा मात्र सामान्य धी तथा दूध पावुं. ५०

पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्कांश्चास्यैसमधुशर्कराल्लेहार्थदद्यात् । शृङ्गाटकञ्जरवाज-
कशेरुकान्भक्षणार्थम् । गन्धाष्टंष्टमितोत्पलशालुकोदुम्बरशलाडुन्यग्रोधशुङ्गा-
निवापाययेदेनामाजेनपयसा ॥ ५१ ॥

कमण, कड, (उपलेट) अने कुमुद (पोयली) नुं केशर, मद तथा साकरमां भेणवीने
तेने यटाडवुं, सीधेडां, कमलगटा, तथा कशेर तेने आवाने माटे आपवां. गंध, कंग,
नीलकमण, कमणनी नड, उमरडानां कायां इण, तथा वडनी कुंपणे अडरीना दूधमां भेण-
वीने तेने पावुं. ५१

पयसाचैनांवलपतिवकाः । त्रिकेशुमूलकाकोलीश्रृतेनसमः चकरंरक्तवाकीना-
मोदनमृदुसुखरत्नेशीतंभोजयेत् । लावकापञ्जल रङ्गसम्बरससहारणेणकाः च-
करसेनवाः तसल्लिसिद्धेनः खनिशिरोपचरतपकस्थांभोजयेत् ॥ ५२ ॥

અથવા બલા, અતિબલા, શાળના ચોખા, સાડીના ચોખા, શેરડીનું મૂળ, કાકાલી, એ સર્વની સાથે પકવેલા દુધમાં મદ, સાકર, તથા સુગંધિત લાલ ધાન્યો (લાલ ચોખા) નો શીતલ ભાત મેળવીને તેને ખવરાવવો. અથવા તેતર, કંપિંજલ (પક્ષીની જાત) મૃગની સમ્પર (મૃગની જાત) ખરગોશ, હરણુ, એણુ (મૃગની જાત) તથા કાલ પુચ્છક, (મૃગની જાત) એઓના માંસને ઘી તથા જળની સાથે પાક કરીને તે માંસના શીતલ રસની સાથે તેને શીતલ તથા વાયુવાળા સ્થાનમાં બેસાડીને ભોજન કરાવવું. ૫૨

**તથાક્રોધશ્લોકાયાસવ્યવાયન્યાયામતશ્ચાભિરક્ષેત્સૌમ્યાભિશ્ચૈનાંકથાભિર્મનોઽનુકૂ-
લાભિરુપાસીતતથાસ્યાગર્ભસ્તિષ્ઠતિ ॥ ૫૩ ॥**

અને ક્રોધ, શોક, પરિશ્રમ, મૈથુન તથા વ્યાયામને કરવા ન દેવો, અને મનોહર તથા સૌમ્ય કથા તેને સંભળાવવી. આ ઉપાયોથી તેનો ગર્ભ સ્થિત રહે છે. ૫૩

આમગર્ભમાં પુષ્પદર્શન.

**યસ્યાઃ પુનરામાન્વયાત્પુષ્પદર્શનંસ્યાત્પ્રાયસ્તસ્યાસ્તદ્ગર્ભવાધકંભવતિવિરુદ્ધોપક્ર-
મત્વાત્તયોઃ ॥ ૫૪ ॥**

જે ગર્ભિણી સ્ત્રીને આમના સંબંધથી રજ વહે છે. તેને ઘણું ભાગે ગર્ભમાં વિરુદ્ધ હોય છે, કેમ કે આ બંનેની ચિકિત્સાનો ક્રમ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. ૫૪

**યસ્યાઃ પુનરુષ્ણતીક્ષ્ણોપયોગાદ્ગર્ભિણ્યામહતિસજાતસારેર્ભેપુષ્પદર્શનંસ્યાદન્યોવા-
યોનિમસ્ત્રાવઃ । તસ્યાગર્ભોનૃદ્ધિમપ્રાપ્નોતિનિઃસ્રુતત્વાત્સક લાન્તરમવતિષ્ટતેઽતિ-
માત્રંતમુપવિષ્ટકમિત્યપ્ચક્ષતે કેચિત્ ॥ ૫૫ ॥**

ગર્ભનો સ્થિર અંશ ઉત્પન્ન થઈ ગયા પછી જે ગર્ભિણી સ્ત્રીને તીક્ષ્ણ વસ્તુનું ભોજન કરવાને લીધે રજ વહેવા લાગે છે. અથવા અન્ય કોઈ પ્રકારનો સાવ થવા લાગે છે. તેનો ગર્ભ રજ વહેવાને લીધે વધતો નથી, અને બહુજ વખત સુધી ઉદરમાંજ રહે છે. કોઈ કોઈ લોક તે ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે. ૫૫

નાગોદર ગર્ભનાં લક્ષણ.

**ઉપવાસત્રવર્ણપરણાઃ પુનઃકદાહારાયાઃસ્નેહદ્વેષિણ્યાવાતમકોપનોક્તાન્યાસેવમા-
નાયાગર્ભોનૃદ્ધિમપ્રાપ્નોતિપરિશુક્તવાત્ । સચાપિકાલઃપ્રવૃદ્ધિષ્ટતેઽતિમાત્રંસ્પ-
ન્દનશ્ચભવતિ । તન્તુનાગોદરમિત્યાચક્ષતે ॥ ૫૬ ॥**

જે ગર્ભિણી સ્ત્રી બહુજ ઉપવાસ તથા વ્રત કરે છે, ખરાબ ભોજન કરે છે, ઘી વિગેરે સ્નેહ પદાર્થો ભાવતા નથી, અને વાયુને કોપિત કરનારા પદાર્થોનું અધિક સેવન કરે છે. તેનો ગર્ભ સુકાઇ જવાને લીધે વધતો નથી, અને પેટમાં બહુજ વખત સુધી રહે છે, અને ઉદરમાં બહુજ કર્યો કરે છે. તે ગર્ભને નાગોદર કહે છે. ૫૬

નાર્યોસ્તયોરુમયોરપિષિકિત્સિતાવેશેષઃ પદેક્ષ્યામઃ ॥ ૫૭ ॥

ઉપવિષ્ટક તથા નાગોદર બંનેની ચિકિત્સા કહેવામાં આવે છે. ૫૭

ભૌતિકજીવનીયબંધૂણીયમુદ્રાત્તરાસેદાનાંસર્પિષાપયોગઃ । નાગોદરેતુયોનિ-
 આપાદેર્ણિષ્ટંપયસામાયગર્ભાણાશ્ચગર્ભવૃદ્ધિકારણાશ્ચસમ્બોજનમેતૈરેવસિદ્ધેશ્ચઘૃતા-
 દિભિઃસુબુધુક્ષાયમભીક્ષ્ણ્યાનવાહનાપમાર્જનાવજૃમ્ભગૈસ્વપ્રાપ્ત્વાપિ તે ॥ ૫૮ ॥

જે સ્ત્રીનો ગર્ભ ઉપવિષ્ટક થઇ ગયો હોય તેને ભૌતિક ગણ, જીવનીયગણ, બૃહણીય-
 ગણ, મધુરગણ તથા વાતનાશકગણની ઔષધિયોની સાથે પકવેલું ઘી પાવું જોઇએ. જે
 ગર્ભિણી સ્ત્રીનો ગર્ભ નાગોદર થઇ ગયો હોય તે સ્ત્રીની ચિકિત્સા યોનિ રોગોમાં જેવી
 કહેલી છે તેવી રીતે કરવી જોઇએ. અને ગર્ભની વૃદ્ધિને માટે તથા આમ ગર્ભની પુષ્ટતાને
 માટે જે પ્રકારનું દુધ પીવાને લખ્યું છે તે પાવું જોઇએ, અને ગર્ભની વૃદ્ધિ કરનારી જે
 વસ્તુ છે તેની સાથે પકવેલા ઘીની સાથે ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરાવવું જોઇએ, અને રથ
 વિગેરેની સવારી ઉપર બેસાડવી તથા ઝુલાપર બેસાડવી જોઇએ, અને સ્નાન કરાવવું તથા
 ઉત્તમ વાતોને સંભળાવવી જોઇએ. ૫૮.

પસુમ્ ગર્ભમાં ચિકિત્સા.

યસ્યા:પુનર્ગર્ભ:પ્રસુત્તોનસ્પન્દતેતાંશ્યેનમત્સ્યગવયતિત્તિરતામ્રચૂડશિશ્વિનામન્યત-
 મસ્યસર્પિષ્મતારસેનમાષયૂષેંગવાપ્રભૂતસર્પિષામૂલકયુષેંગવારક્તશાલીનામોદનમૃદુ-
 મધુરશીતંભોજયેત્ । તૈલાભ્યંગેનાસ્યાશ્ચાભીક્ષ્ણમુદરવંક્ષણોરુકટિપાર્શ્વપૃષ્ઠપ્રદેશા-
 નીષદુષ્ણેનોપાચરેત્ ॥ ૫૯ ॥

જે ગર્ભિણી સ્ત્રીનો ગર્ભ હાલડોલા ન થતો હોય તેને આજ, માછલી, રોઝ, તેતર,
 મરઘ, તથા મોર એઓના માંસને ઘીની સાથે અડદની દાળની સાથે અથવા બહુજ ઘી વાળા
 તથા મૂળાના યૂષ (કાંજી) ની સાથે લાલ ચોખાનો શીતલ ભાત ખવરાવવો અને તેના પેટપર
 બંગના સાંધા પર, બગપર, કેટ, પાંસળીયો તથા પીડમાં કાંઈકે ગરમ તેલ મસળાવવું. ૫૯.

ઉદાવર્ત્તરૂદ્ધ ગર્ભની ચિકિત્સા.

યસ્યા:પુનરુદાવર્ત્તવિવન્ધ:સ્યાદદ્રષ્ટમેમાસેનચાનુવાસનસાધ્યમન્યતેતતસ્તસ્યાસ્ત-
 દ્વિકારમશ્નમનમુપકલ્પયેન્નિરૂદ્ધમુદાવર્તોઘુપેક્ષિતઃ સર્ગર્ભસર્ગર્ભાગર્ભિણીવાનિપાત-
 ચેત્ ॥ ૬૦ ॥

જે ગર્ભિણી સ્ત્રીને આઠમાસમાં ઉદાવર્ત્તથી વિબંધ (મળ મૂત્રનું રોકાઈ જવું) થાય
 અને અનુવાસન (એક તરેહનો અમત્ર) થી શાંત ન થઇ શકે તો તેને નિરૂદ્ધસ્તિ (એક
 તરેહનો અમત્ર) આપવી જોઇએ, કેમકે ઉદાવર્ત્તની ચિકિત્સા ન કરવાથી ગર્ભનો અથવા ગર્ભ
 સહિત ગર્ભિણીનો નાશ થઇ જાય છે. ૬૦.

તત્રવીરણશાલિષટ્કિકુક્કુશકાશેષુબાલિકાવેતસપરિવ્યાધમૂલાનાંભૂતૌકાનન્તાકા-
 શ્મર્યમરૂષકમધુકમૃદ્વીકાનાશ્ચપયસાદ્ધોદકેનોદ્રમચ્ચરસંપ્રિયાલવિભીતકમજ્જા-
 તિલકલ્કસમ્પ્રયુક્તમીષલ્લવગમનત્યુષ્ણંનિરૂદ્ધદઘાત્ ॥ ૬૧ ॥

એવા રોગમાં વીરણવાળો, શાળના ચોખા, સાડી ચોખા, ડાહ, કાશ, એપરો,
 નેતર તથા પીળીકણેરનું મૂળ અને રોહિસો, જ્વાસો, સીવણુ, ફાલસાં, જેડીમદ, કાળી દ્રાક્ષ,

એ સર્વમાં અર્ધું પાણી મેળવીને દુધમાં ધુંટીને રસ કઢાડીને તે રસમાં ચારણી, બહેડની મીંજો, તથા તલની ચટણી મેળવીને કાંઈકે મીઠું નાંખીને ગરમ ગરમ નિરૂહ અસ્તિ આપવી. ૬૧.

**વ્યગતવિબન્ધાચ્ચૈનાંસુખસલિલપરિષિક્તાંગીંસ્થૈર્ગ્યકરમવિદાહિનમાહારંશુક્તવ-
તીંસાયંમધુરકસિદ્ધેનતૈલેનાનુવાસયેન્ન્યુજ્જાન્ત્વેનામાસ્થાપનાનુવાસનાભ્યામુપ-
ચરેત્ ॥ ૬૨ ॥**

તે પછી વિબંધ મટી ગયા પછી તે સ્ત્રીના અંગોપર કાંઈકે ગરમ જળ છાંટીને અથવા ગર્ભને સ્થિત કરનાર વિદાહ રહિત (આક્રોશ ન કરનાર) ભોજન કરાવીને સાંજની વખતે મધુરગણુની સાથે પકાવેલા તેલ વડે અનુવાસન અસ્તિ આપવી. સ્ત્રીને ઉધી સુવાડીને આસ્થાપન તથા અનુવાસન અસ્તિ આપવી જોઈએ. ૬૨.

મૃત ગર્ભનું લક્ષણ.

યસ્યા:પુનરતિમાત્રદોષોપચયાદ્વાતીક્ષ્ણોષ્ણાતિમાત્રસેવનાદ્વાતમૂત્રપુરીષવેગધારણૈ-
ર્વાવિષમાશનશયનસ્થાનસંપીડનૈર્વાક્રોધશોકેર્ષ્યાસૂયાભયત્રાસાદિભિર્વાપરૈ:કર્મભિ-
રન્ત:કુક્ષોગર્ભોન્નિયતે । તસ્યા:સ્તિમિતસ્તબ્ધમુદરમાતતંશીતમશ્માન્તર્ગતમિવભવ-
ત્યસ્પન્દનોગર્ભ:શૂલમધિકમુપજાયતેનચાવ્ય:પ્રાદુર્ભવવન્તિયોનિર્નમ્સ્રવત્યક્ષિણી-
ચાસ્યા:સ્રસ્તેભવત:તામ્યતિવ્યથતભ્રમતેશ્વસિત્યરતિવહુલાચભવતિનવાસ્યાવેગ-
પ્રાદુર્ભાવોવાયથાવદુપલભ્યતેઇત્યેવંલક્ષણાંસ્ત્રિયંમૃતગર્ભેયમિતિવિદ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

દોષોની બહુજ વૃદ્ધિથી અથવા બહુજ તીક્ષ્ણ તથા ગરમ વસ્તુઓના બહુજ ભોજનથી અથવા વાયુ, મૂત્ર તથા મળના વેગને રોકવાથી, વિષમ ભોજનથી, વિષમશયનથી, વિષમ સ્થિતિથી, દયાવાથી, અથવા ક્રોધ, શોક, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, ગુણોમાં દોષ જોવા, ભય તથા ત્રાસ વિગેરેથી અથવા અન્ય કોઈ પ્રકારના કાર્યથી જે સ્ત્રીનો ગર્ભ દુખમાં મરી જાય છે, તેનું ઉદર ભીના કપડાથી ઢાંકેલા જેવું, જકડાયેલા જેવું, કુલેલું, શીતલ તથા પથરથી ભરેલા જેવું થઈ જાય છે, અને ચલાયમાન થતું નથી. પેટમાં બહુજ પીડા થાય છે. પ્રસવના સમય જેવી પીડા થતી નથી, યોનિમાંથી કોઈ પ્રકારનો સ્રાવ થતો નથી, નેત્ર શિથિલ થઈ જાય છે, અને ગર્ભિણી, મ્હાન, વ્યાધિત, ભ્રમવાળી તથા ખેચેન થઈને બહુજ શ્વાસ લે છે, અને મળમૂત્રાદિકાનો યથાવત વેગ આવતો નથી જે સ્ત્રીનાં એવાં લક્ષણ હોય તેના ગર્ભને મરેલો જાણવો જોઈએ. ૬૩.

મૃત ગર્ભમાં ઉપાય.

**તસ્યગર્ભશ્ચલ્યસ્યજરાયુપ્રપાતનેકર્મસંશ્મનમિત્યાહુરેકે । મન્વાદિકમથર્વવેદવિદિ-
તમિત્યેકે । પરિદષ્ટકર્મણાશ્ચલ્યહર્ત્રાહરણમિત્યેકે ॥ ૬૪ ॥**

કોઈ કોઈને આ મત છે કે તે ગર્ભની ઝોળને બહાર કાઢી નાંખવાથીજ શાંતિ થાય છે. કોઈ કોઈને એવો મત છે કે, અથર્વ વેદોક્ત મંત્રાદિકાની દ્વારા ગર્ભ બહાર ગરી પડે છે અને પીડાની શાંતિ થઈ જાય છે. અને કોઈ કોઈને આ મત છે કે દષ્ટકર્મ. શબ્દ કર્મને જાણનાર પૈઠની દ્વારા શબ્દથી તે ગર્ભ બહાર કઢાવી નાંખવો જોઈએ. ૬૪

અપગતગર્ભશલ્યાન્તુસ્ત્રિયમામગર્ભાસુરાક્ષીધ્વરિષ્ટમધુમદિરાસવાનામન્યતમમગ્રેસા-
મર્થ્યતઃપાયયેત્ ગર્ભકોષ્ટવિશુદ્ધચર્થમર્ત્તિવિસ્મરણાર્થેપ્રહર્ષણાર્થેચ્ચ ॥ ૬૫ ॥

ગર્ભના નીકળી ગયા પછી ગર્ભના કાકાને શુદ્ધ કરવાને માટે, પીડાને મટાડવાને માટે તથા પ્રસન્નતાને માટે તે સ્ત્રીને શક્તિઅનુસાર દારૂ, સીંદુ (મઘની જાત) અરિષ્ટ, મધુ, મદિરા તથા આસવ, તેમાંથી કાંઈ પણ એક વસ્તુ પાવી જોઈએ. ૬૫

અતઃપરંબૃંહણૈર્બલ્લાનુરક્ષિભિઃસ્નેહસમ્પયુક્તૈર્ચવાગ્વાદિભિર્વિલેપ્યાદિભિર્વાતત્કાલ-
યોગિભિરાહારૈરુપાચરેદ્દોષધાતુક્લેદવિશોષણમાર્ગતત્કાલમ્ ॥ ૬૬ ॥

તે પછી દોષ તથા ધાતુઓના ક્લેદના સુકાતા સુધી ધાતુ વર્ધક, બળ આપનાર તથા સ્નેહવાળી યવાગૂ (કાંજી) વિગેરે અથવા વિલેપી વિગેરે તે વખતને યોગ્ય ભોજન તે સ્ત્રીને આપવું જોઈએ. ૬૬

અતઃપરંસ્નેહપાનૈર્બસ્તિભિરાહારવિધિભિશ્ચદીપનીયજીવનીયબૃંહણીયમધુરવાતહરસ-
માખ્યાતૈરુપચારૈરુપાચરેત્ ॥ ૬૭ ॥

તે પછી સ્નેહપાન, અસ્તિક્રિયા (અમત્ર આપવો) અને જીવનીય, બૃહણીય, દીપન, મધુર તથા વાતનાશક ઉપચારો વડે ચિકિત્સા કરવી. ૬૭

પરિપક્વગર્ભશલ્યાયાઃપુનર્વિમુક્તગર્ભશલ્યાયાસ્તદહરેવસ્નેહોપચારઃસ્યાત્ ॥ ૬૮ ॥

જે સ્ત્રીને ગર્ભ પરિપૂર્ણ થઈને મરી જાય તેના ગર્ભને બહાર કઢાવી તેજ દિવસે સ્નેહ પાન કરાવવું. ૬૮

પરમતોનિર્વિકારમાપ્યાયમાનસ્યગર્ભસ્યમાસેમાસેકર્મોપદેક્ષ્યામઃ ॥ ૬૯ ॥

તે ઉપરાંત નિર્વિકાર થઈને ગર્ભ વધે તેને માટે દર મહિને જે કૃત્ય કરવાં જોઈએ તે કહેવામાં આવે છે. ૬૯

ગર્ભની માસ પરત્વે રક્ષણુ વિધિ.

પ્રથમેમાસેશક્લિતાચેદ્ગર્ભમાપન્નાક્ષીરમનુપસ્કૃતંમાત્રાવચ્છીતંકાલેપિવેત્સાત્મ્યશ્ચભો-
જનંસાયંપ્રાતશ્ચમુશ્ચીત ॥ ૭૦ ॥

પ્રથમ મહીનામાં જે ગર્ભ સ્થિર થવાનો સંદેહ જણાય તે ગર્ભિણીએ કાંઈ ઔષધ-
ની સાથે નહીં પકાવેલું શીતલ દૂધ યોગ્ય પ્રમાણુસર વખતસર પીવું અને સાયંકાલ તથા
પ્રાતઃકાલે સાત્મ્ય ભોજન કરવું. ૭૦

દ્વિતાયેમાસેક્ષીરમેવચમધુરૌષધસિદ્ધમ્ । તૃતીયેમાસેક્ષીરંમધુસર્પિર્ભ્યાપસંસૃજ્ય
। ચતુર્થેમાસેતુક્ષીરનવનીતમક્ષમાન્નમશ્રીયાત્ । પચ્ચમેમાસેક્ષીરસર્પિઃ । षષ્ટેમાસેક્ષી-
રસર્પિર્મધુરૌષધસિદ્ધંતદેવસપ્તમેમાસે ॥ ૭૧ ॥

બીજા મહીનામાં મધુર ઔષધિયોતી સાથે પકાવેલું દૂધ પાવું, ત્રીજા મહીનામાં મદ
તથા ઘી મેળવીને દૂધ પાવું, ચોથા મહીનામાં દૂધમાંથી કલાડેલું માંખણુ એક તોલા ભાર પાવું,
પાંચમા મહિનામાં દૂધ, ઘી મેળવીને પાવું, અને છઠા તથા સાતમા મહીનામાં મધુર દવા-
ઓની સાથે પકાવેલું ઘી તથા દૂધ પાવું. ૭૧

સાતમાં માસમાં બીજા ઉપચાર.

તત્રગર્ભસ્યકે...જાયમાનામાતુર્વિદાહંજનયન્તીતિશ્ચિયોભાષન્તે તન્નેતિભગવાનાત્રે-
 યઃ । કિન્તુગર્ભોત્પીડનાદ્વાતપિત્તશ્લેષ્માણરુરઃ પ્રાપ્યવિદહન્તિતતઃકણ્ઠરૂપજાયતે
 કણ્ઠમૂલાચકિકાશ્વાસિર્ભવતિતત્રકોલોદકેનનવનીતસ્યમધુરૌષધસિદ્ધસ્યપાણિ-
 તલમાત્રંકાલેઽસ્યદન્તાત્ । ચન્દનમૃગાલકલ્કૈશ્ચાસ્યાઃસ્તનોદરંવિમૃદ્ધીયાત્ । શ્ચિ-
 રીષધાતકીસર્ષપમધુકચૂર્ણૈઃ...જાર્જકબાંજમ્મુસ્તહરિદ્રાકલ્કૈર્વાનિમ્બકોલસુરસમશ્ચિ-
 ણ્ઠાકલ્કૈર્વા । પૃષ્ઠરિણશ્ચરુધિરયુતયાત્રિફલયાવાકરવીરકપત્રસિદ્ધેનવાતૈલે
 નાભ્યક્લ્લઃ । પરિષેકઃ પુનર્માલતીમધુકસિદ્ધેનામ્ભસાજાતકણ્ઠ્યાચકણ્ઠ્યત્તં જ-
 યેચ્વગ્મેદનવૈરૂપ્યપરિહારાર્થમશ્વકયાયાન્તુ કણ્ઠ્વામુન્મર્દનોદ્ધર્ષણાભ્યાંપરિહારઃસ્યા-
 ત્ । મધુરમાહારજાતં વાતહરમલ્પમલ્પસ્ત્રેહલવળમલ્પોદકાનુપાનશ્ચશુક્લત ॥૭૨॥

શ્ચિયો કહે છે કે, સાતમા મહીનામાં ગર્ભના કેશ ઉત્પન્ન થઇને માતાના ઉદરમાં દાહ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ, ભગવાન આત્રેયશુ કહે છે કે આ ખરાખર નથી. તેનો મત એ છે કે, ગર્ભથી દયાયજ્ઞા વાત, પિત્ત તથા કફ હૃદયમાં પ્રાપ્ત થઇને વિદાહને ઉત્પન્ન કરે છે. વિદાહથી ખુબલી ઉત્પન્ન થાય છે, અને ખુબલીથી ચામડી ફાટવા લાગે છે, એવી દશામાં મધુર, ઔષધિયોની સાથે પકવેલું માંખણ ખોરના કાઠામાં મેળવીને ગર્ભિણીને સમયસર અંજલી પ્રમાણથી પાવું. સુખટ તથા કમલની ડાંડીનો કલ્ક (ચટણી) ગર્ભિણી સ્ત્રીના સ્તનોની વચમાં ચોપડવો, અથવા સરસની છાલ ધાવડી, સરસવ, તથા જેડીમદનું ચુર્ણ, તથા કડો, રામ તુળસીનાં બીજ, મેથ તથા હળદરનો કલ્ક, અથવા લીંબડો, ખોરડી, રાસના તથા મજીકનો કલ્ક, અથવા પૃષ્ઠ હરિણ (મૃગની જાત) તથા ખરગોશના લોહિતી સાથે વાટેલી ત્રિફળા, અથવા કરેણુના પાનોથી સિદ્ધ કરેલા તેત્રથી માલિશ કરવું અને માલતી અથવા જેડીમદ વડે સિદ્ધ કરેલું જળ છાંટીને જે ખુબલી હોય તે ગર્ભિણીને વલુળવા ન દેવું, કેમકે વલુળવાથી ચામડી ફાટી જાય છે અને જે અસહ્ય ખુબલી હોય તે માલિશ કરીને અથવા ધર્ષણ કરીને ખુબલીને મટાડવું અને તેને વાત નાશક, મધુર, ભોજન કરાવવું, ભોજનમાં મીઠું તથા સ્નેહ ઓછું આપવું, અને ભોજન પછી જળ બહુજ ઓછું પાવું. ૭૨

આઠમા માસમાં ગર્ભ રક્ષણની વિધિ.

અષ્ટમેતુમાસેક્ષીરયાગૂંસર્પિષ્મર્તીકાલેકાલેપિવેત્ । તન્નેતિભદ્રકાપ્યઃ, પૈક્કલ્યાવા-
 ધોહ્યસ્યાગર્ભમોગચ્છેદિતિ । અસ્ત્વત્રપૈક્કલ્યાવાધઈત્યાહમગવાન્પુનર્વસુરાત્રેયોનહો-
 ત્તદકાર્યમેવંકુર્વતીહારોગ્યબલ્લવર્ણસ્વરસંહનનસમ્પદુપેતંજ્ઞાતીનામપિશ્રેષ્ઠમપત્યંજ-
 નયતિ ॥ ૭૩ ॥

આઠમા માસમાં ગર્ભિણીને દુધમાં પકવેલી યવાગૂ (કાંજ)માં ઘી મેળવીને વખતે વખતે પાવી. ભદ્રકાપ્ય રૂપિનો એ મત છે કે, આઠમા માસમાં દૂધની યવાગૂ (કાંજ) પાવી

ન નોષઝે. ક્રમક્રે તેથી ગર્ભસ્થ જીવ પીંગળ વર્ણનું ચર્ચન્ય છે. પરંતું ભગવાન આત્રેયજી કહે છે કે પીંગળ વર્ણુ થાય તો થાય તથાપિ દૂધની કાંજી તો અવશ્ય પાવીજ નોષઝે. ક્રમક્રે આઠમા માસમાં દૂધની કાંજી પાવાથી આરોગ્ય, ખળ, વર્ણ, સ્વર તથા સંહન-નની ઉત્તમતાવાળું અને જ્ઞાતિમાં શ્રેષ્ઠ સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૩.

નવમા મહિનામાં રક્ષણ વિધિ.

નવમેતુસ્વલુપનાંમાસેમધુરૌષધસિદ્ધેનતૈલેનાનુવાસયેત્ । અતશ્ચાસ્યાસ્તૈલંપિચ-મિશ્રંચોનૌપ્રણયેદ્ગર્ભસ્થાનમાર્ગસ્નેહનાર્થમ્ ॥ ૭૪ ॥

નવમા મહિનામાં ગર્ભિણીને મધુર ગણુની ઔષધિયોની સાથે પકવેલા તેલ વડે અનુ-વાસન બસ્ત્રિ આપી અને તે પછી ગર્ભને માર્ગ ચિકિત્સા કરવાને માટે તેલમાં ૩ ઝોળીને તેની યોનિમાં રાખવું. ૭૪.

યદિદંકર્મપ્રથમમાસમુપાદાયોપદિષ્ટમાનવમાન્માસાત્ । તેન ગર્ભિણ્યાગર્ભસમયેગર્ભ-ધારણેકુક્ષિકટિપાર્શ્વપૃષ્ઠમૃદુભવતિવાતશ્ચાનુલોમઃ સમ્પન્નતેમૂત્રપુરીષેચપ્રકૃતિભૂ-તેસુસ્થેનમાર્ગમનુપદ્યેતર્ચર્મનસ્વાનિચમાર્દવમુપયાન્તિબલ્બર્ણૌષોપચીયેતેપુત્રંચેષ્ટસ-મ્પદુપેતંસુસ્થિનંસુસ્થેનૈષાકાલેનપ્રજાયતઇતિ ॥ ૭૫ ॥

પ્રથમ માસથી નવ માસ સુધીમાં જે ગર્ભિણીનાં કર્મ કહેવામાં આવ્યાં તે વડે ગર્ભ ધારણ કરવાના સમયમાં ગર્ભિણીની કુખ, કેઠ, પાંસળી, તથા પીઠ કામળ થાય છે. વાયુ અનુલોમ (માર્ગાનુસાર) થાય છે, મૂત્ર તથા મળ પ્રકૃતિસ્થ થઇને સુખ પૂર્વક પોતાના માર્ગમાં આવી જાય છે. ચામડી તથા નખોમાં કામળતા આવે છે. ખળ તથા વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે, અને યોગ્ય સમયે સુખ પૂર્વક શ્રેષ્ઠ સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૫.

સૂતિકા ગૃહની વિધિ.

પ્રાક્ષૈવાસ્યાનવમાન્માસાત્સૂતિકાગારંકારયેદપદ્મતાસ્થિશર્કરાકપાલંદેશંપ્રજ્ઞસ્તરૂ-પરસગન્ધાયાંભૂમૌમાગ્દ્વારમુદગ્દ્વારંવા ॥ ૭૬ ॥

નવમા માસની પહેલાંજ શ્રેષ્ઠ રૂપ, રસ તથા ગંધવાળી પૃથ્વીમાં સૂતિકા ગૃહ બનાવવું તેમાંથી ધુળ, કાંકરા તથા ઝાંખરાં સાફ કરાવી નાંખવા અને સૂતિકા ગૃહનું દાર પૂર્વની તરફ અથવા ઉત્તરની તરફ રાખવું. ૭૬.

તત્રબૈલ્વાનાંકાષ્ટાનાંતિન્દુકૈંશુદાનાંમહાતકાનાંવારુણાનાંસ્વદિરાણાંવા યાનિચા-ન્યાન્યપિબ્રાહ્મણાઃ શંસેચુરથર્વવેદવિદસ્તદ્વસનાલેપનાચ્છાદનાપિધાનસમ્પદુપેતં-વાસ્તુવિદ્યાત્ । હૃદયયોગેનાપ્રિસલ્લિલોલૂસ્વલ્લવર્ચઃ સ્થાનસ્નાનભૂમિમહાનસમૃતુસુ-સ્વર્ચ્ચ ॥ ૭૭ ॥

તે સ્થાનનાં કમાડ વિગેર બિક્ષી, તેંદ, ગુંદી, બિલામાં, વરણા ખેર અથવા જે વૃક્ષ અથર્વ વેદના જાણુનારા બ્રાહ્મણો બતાવે તેની મારફતે વસ્ત્ર, લેપન, બિહાનાં અને ઓઠવાના કપડાં વિગેરેને ધરમાં રાખવાં નોષઝે, અને વિચાર પૂર્વક અગ્નિનું સ્થાન,

પાણીની જગ્યા, ખાંડવાનું સ્થાન, જાળ, સ્નાન કરવાનું સ્થાન, રસોઈનું સ્થાન, શ્તુને અનુસાર બનાવવાં જોઈએ. ૭૭.

સૂતિકાગૃહનો સામાન.

તત્પરિણેત્તમધુસૈન્ધવસૌવર્ષલકાલલવણવિટ્કુશુદ્ધકુષ્ઠકિલ્મિનાગરપિપ્પલીમૂ-
લહસ્તિપિપ્પલોમળ્લકપર્ણેલાલાક્કલીવચાચવ્યચિત્રકચિરબિલ્વહિંગુસર્ષપલથુન-
કળકાળેદ્રાદીપાતસીબલ્લવજમૂર્જાઃ કુલત્યમૈરેયમુરાસવાઃ સન્નિહિતાઃસ્યુઃ ॥૭૮॥

શી, તેલ, મદ, સીંધાલુણુ, સંચળ, કાળું મીઠું, વાવડીંગ, ગોળ, કડો, દેવદાર, સુંઠ, પિંપરીમૂળ, ગળખીપર, મજીઠ, ધંધાયચી, કઉચાં, વજ, ચવક, ચિત્રક, કરંજ, હીંગ, સરસવ, લસણુ, ચોખ્ખાના દાણા, અળસી, કદમ્બ, પદકા, ભોજપત્ર, કળશી, મૈરેય, (મઘની જાત) મુરા તથા આસવ આ સર્વ વસ્તુ ગૃહમાં રાખવી જોઈએ. ૭૮.

તથાશ્માનૌદ્વૌદ્વેચ્છન્દમુસલેદ્વેડલૂચલેચ્છરોટ્વૃવમશ્વદ્વૌચ્છતીક્ષ્ણૌસૂચીપિપ્પલકૌસૌવ-
ર્ણરાજતૌદ્વેશ્ચાણિચ્છતીક્ષ્ણાયસાનિદ્વૌચ્છબિલ્વમયૌપર્યક્કૌતૈન્દુકૈંશુદાનિચ્છકાષ્ઠા-
નિઅગ્નિસન્ધુક્ષણાનિસ્ત્રિયશ્ચ્ચબહ્ચોબહુશ્ચઃ પ્રજાતાઃસૌહાર્દયુક્તાઃસતતમનુરક્તાઃપદ-
ક્ષિણાચારાઃપ્રતિપત્તિકુશ્લાઃ પ્રકૃતિવત્સલાસ્ત્યક્તવિષાદાઃક્લેશસહિષ્ણવોઽભિમ-
તાબ્રાહ્મણાશ્ચાથર્વવેદવિદોચ્ચાન્યદપિતત્રસમર્થે મન્યેતયચ્ચબ્રાહ્મણામ્બ્રૂયુઃસ્ત્રિયશ્ચત્વ-
દ્વાસ્તત્કાર્યમ્ ॥ ૭૯ ॥

તેમજ એ પથ્થર, એ મૂશળ, એ ખાંચણીયા, એક ગધેડું, એક બળદ, એ ઝીણી સોયો, સોના તથા ચાંદીની એ તીક્ષ્ણ ગોળી, લોહાનું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર, બિલીના લાકડાના બનાવેલા એ પલંગ, અગ્નિ સળગાવવાને માટે તેંદુ તથા ગુંદીનાં લાકડાં, અનેક વખત બાળકને જાણાવનાર (દાયણુ) સુહદ, અનુરક્ત, સુંદર, આચરણવાળી પ્રતિપત્તિ (જે વખતે જે કરવું જોઈએ તે) માં પ્રવીણુ, સ્વભાવથીજ સ્નેહાળ, વિષાદ રહિત, કલેશ સહેવામાં સમર્થ તથા પ્રિય એવી ધણી સ્ત્રિયો, અને અથર્વ વેદના જાણનારા બ્રાહ્મણુ આ સર્વ સૂતિકા ગૃહમાં એકઠા કરવા જોઈએ, અને તેના સિવાય અન્ય જે ઉપયોગી વસ્તુ બ્રાહ્મણુ તથા વૃદ્ધ સ્ત્રી બતાવે તે પણ એકઠી કરવી જોઈએ. ૭૯.

તતઃપ્રવૃત્તેનવમેમાસિપુણ્યેઽહનિમશ્ચસ્તનક્ષત્રયોગમુપગતેભગવતિશ્ચિનિકલ્યાણે-
શ્ચપોદેદ્મહૂર્તેશાન્તિહૃત્વાગોબ્રાહ્મણમગ્નિમુદકશ્ચાદૌપ્રવેશ્યગોભ્યસ્તૃણોદકમધુ-
લાજાંશ્ચપ્રદાયબ્રાહ્મણેભ્યોઽક્ષતાન્સુમનસોનાન્દીમુશ્વાનિચ્છફલાનીષ્ઠાનિદત્ત્વાઉદ-
વપૂર્વમાસનસ્યેભ્યોઽભિવાદ્યપુનરાચમ્યસ્વસ્તિવાચયેતતઃપુણ્યાહશ્ચન્દેનગોબ્રાહ્મ-
ણમન્વાવર્તમાનાપ્રવિશેત્સૂતિકાગારમ્ । તન્નસ્થાચ્ચપ્રસવકાલંપ્રતીક્ષેત ॥ ૮૦ ॥

તે પછી નવમે મહીને બેસતાં ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પવિત્ર દિવસે, શુભ નક્ષત્રમાં, શ્રેષ્ઠ યોગ, કરણ અને ચંદ્રમામાં તથા મૈત્ર મુહુર્તમાં (ચાર ધડી દિવસ ચઢેલાંથી ૭ ધડી દિવસ સુધી) શાંતિ કર્મ કરીને, ગાય, બ્રાહ્મણુ, અગ્નિ, તથા જળને પ્રથમ સૂતિકા ગૃહમાં

મોક્ષીને ગાયોનું ધાસ, જળ, મદ, તથા ધાન્યની ખીર આપીને, બ્રાહ્મણોને અક્ષત, પુષ્પ, તથા મંગળ સૂચક પ્રિય ક્ષણ આપીને, બ્રાહ્મણોને ઉત્તર અથવા પૂર્વ મુખના આસનપર બેસાડીને તેને પ્રણામ કરીને, આયમન કરીને સ્વસ્તિ વાચન કરાવવું. તે પછી પુણ્યાહ વાચન કરાવતાં કરાવતાં ગાયો તથા બ્રાહ્મણોની પાછળ પાછળ સૂતિકાગૃહમાં જવું અને સૂતિકાગૃહમાં જઈને પ્રસવના સમયની પ્રતીક્ષા (રાહ જોયા) કરવી. ૮૦

પ્રસવકાળનાં ચિન્હ.

તસ્યાસ્ત્વલુહ્માનિલિહ્માનિપ્રજનનકાલમ્ભિતો ભવન્તિ તદ્વચાક્લમોગાત્રાણાંગ્લાનિરાનનસ્ય અક્ષ્ણોઃ શૈથિલ્યં વિમુક્તબન્ધનત્વમિવ વક્ષસઃ કુક્ષેરવઙ્ગસનમધોગુરુત્વં વક્ષણવસ્તિકટિપાર્શ્વપૃષ્ઠનિસ્તોદોયોનેઃ પ્રસવમનન્નામિલાષશ્ચેતિ । તતોઽનન્તરમાવીનાં પ્રાદુર્ભાવઃ પ્રસેકશ્ચ ગર્ભોદકસ્ય ॥ ૮૧ ॥

જ્યારે પ્રસવ થવાનો સમય નજીક હોય છે, ત્યારે ગર્ભિણીને આ લક્ષણ થાય છે. જન્મ અંગોની શિથિલતા, મુખનું ચ્વાન થવું, નેત્રોનું શિથિલ થવું, છાતિયોનું ઢીલું પડવું, દુખનું ઢીલું થવું, શરીરની નીચેના ભાગનું ભારે થવું, વક્ષણ (જાંઘનો સાંધો) ખસ્તિ, કેટ, પાંસળી, તથા પીઠમાં સોયો ઘોચાવા જેવી પીડા થવી, યોનિનું વહેવું, તથા અન્નમાં અનિચ્છા. આ લક્ષણો ઉપરાંત, પ્રસવની પીડા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ગર્ભમાં જળ હોય છે, તે વહેવા લાગે છે. ૮૧

પ્રસવ વેદનામાં કર્તવ્યકર્મ.

આવી પ્રાદુર્ભાવેતુ ભૂમૌશયનં વિદધ્યાન્મૃદ્વાસ્તરપાપ્પવન્ત્તદધ્યાસીનાં તાં તતઃ સમન્તતઃ પરિવાર્યયથોક્તગુણાઃ સ્ત્રિયઃ પર્યુગાણાં શ્વાસયન્ત્યોવાગ્ભિર્ગ્રાહિણીભિરુપદિષ્ટવદર્થામિધાયિનીભિઃ ॥ ૮૨ ॥

જ્યારે પ્રસવની પીડા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પૃથ્વીમાં કોમળ બિહાનાપર ગર્ભિણીએ સુવું. તે વખતે પૂર્વોક્ત ગુણવાળી સ્ત્રીઓએ તેને ચારે તરફથી ઘેરીને ઉપદેશવાળા મધુર વચનોથી સમજાવતા રહેવું. ૮૨.

સાચેદાવીભિઃ સંક્લિશ્યમાનાન પ્રજાયેતાયૈનાં શ્રૂયાદુષ્ટિષ્ઠુસલમન્યતરશ્ચ ગૃહ્ણીષ્વાનેનતદુલ્લસલંચાન્યપૂર્ણેષુ હુર્મુહુરધિજહિમુહુર્મુહુરવજૃમ્ભસ્વચંક્રમસ્વચાન્તરાન્તરાઈત્યેવમુપદિશ્નન્ત્યેકે ॥ ૮૩ ॥

જો પ્રસવ વેદનાઓથી અત્યંત કલેશ થાય અને સંતાનનો જન્મ ન થાય તો તે ગર્ભિણીને કહેવું કે ઉઠો, એક સાંબેલું લઈને ખાંચણીયામાં ભરેલા અનાજને ખાંડો અને સાંબેલું ઉંચું કરી કરીને ખાંચણીયાની ઉપર ખાંડો, આવો કોઈ કોઈ આચાર્યનો મત છે. ૮૩.

આત્રેયજીનો મત.

તન્નેત્યાહ પ્રાપ્તવાનેયઃ । દારુણવ્યાયામવર્જનં હિ ગર્ભિણ્યાઃ સતતમુપદિશ્યતે । વિશેષતઃ પ્રજનનકાલે પ્રવૃત્તિઃ પ્રાદુર્ભાવો ધાતુદોષાયાઃ સુકુમાર્યાનાર્યામુસલવ્યાયામ-

સમીરિતોવાયુરન્તરંલઘ્વાપ્રાણાન્હિંસ્યાદ્દુષ્પતીકારતમાહિતસ્મિન્કાષે દ્વિોષ-
 ણમવતિર્ગર્ભિણી । તસ્માન્મુસલગ્રહણંપરિહાર્યઃ । પયોમન્યન્તેજમ્મળશ્ચંક્રમણસ્રપુ-
 નરનુષ્ટેયમિતિ ॥ ૮૪ ॥

પરંતુ ભગવાન્ આત્રેયજી કહે છે કે એ બરોબર નથી. કેમકે ગર્ભિણી સ્ત્રીને કઠિન વ્યાયામ (કસરત) હંમેશાં વર્જીત છે, અને પ્રસવના સમયમાં તેા વિશેષે કરીને વર્જીતજ છે. પ્રસવ વખતે સંપૂર્ણ દોષ તથા ધાતુ ચલાયમાન થાય છે, એથી તે વખતે જો સુકુ-
 માર સ્ત્રી સાંખેલું લઇને અનાજ ખાંડે તેા કોપિત થએલ વાયુ તક આવેલી જાણીને ગ-
 ભિંણીના પ્રાણોને નષ્ટ કરી દેછે. કેમકે તે વખતે ગર્ભિણી જો કોઇ રોગથી પ્રસિત હોયતો તેની ચિકિત્સા કરવી બહુજ કઠિન થઇ જાય છે. એથી રૂપિ લોક ગર્ભિણી સ્ત્રીએ સાંખેલું લેવું એને વર્જીત કહે છે. પરંતું હરવું ફરવું એ યોગ્ય છે. ૮૪.

પ્રસવ વખતે ઔષધ.

અથાસ્યૈદગ્રાત્કુષ્ઠૈલાલાક્કલિકીવચાચિત્રકચિરવિલ્વચૂર્ણમુપઘ્રાતુંસાતન્મુહુર્મુહુ-
 રુપજિઘ્રેત્ । તથાભૂર્જપત્રધૂર્મીશંસપાસારધૂમંતસ્યાશ્ચાન્તરાન્તરા । કટિપાર્શ્વપૃષ્ઠ-
 સક્થિદેશાદીષદુષ્ણેનતૈલેનાભ્યજ્યાનુસુખમવમૃદ્વીયાદિત્યનેનતુકર્મણાગર્ભોજ્વાક્ર-
 પ્રતિપાદ્યતે । સયદાજાનીયાદ્વિમુચ્યહૃદયમુદરમસ્યાસ્ત્વાવિશતિવસ્તિશિરોજ્વઘૃ-
 હ્નાતિત્વરયન્તિણામાવ્યઃપરિવર્ત્તેતેઅસ્યાઅવાગર્ભૈત્યસ્યામવસ્થાયાંપર્યક્ક્રમે-
 નામારોપ્યપ્રવાહિતમુપક્રમેતર્કણેચાસ્યામન્ત્રમિમમનુકૂલાસ્ત્રીજપેત્ ॥ ૮૫ ॥

તે પછી ગર્ભિણીને સુંઘવાને માટે કુષ્ઠ, (ઉપલેટ) ઈલાયચી, રતવેલીયાં, વજ, ચિત્રક, તથા કરંજ એનું ચુર્ણુ આપવું અને ગર્ભિણીએ તેને વારંવાર સુંઘવું. વચમાં વચમાં બોજપત્ર તથા શીશમની ધુણી, સુંઘતા જવું. તે પછી તેની કૂડ, પાંસળી, પીઠ, તથા જંગોમાં કાંઈક ગરમ તેજ નિચેતી તરફથી મસળવું. આ પ્રકારે કરવાથી ગર્ભ અધોમુખ અર્થાત ઉલટો થઇ જાય છે. ન્યારે એમ જણાય કે ગર્ભ હૃદયને છોડીને પેટમાં પ્રવેશ કરીને, અસ્તિના ઉપરના ભાગમાં આવી ગયો છે, પ્રસવની પીડા બહુજ થવા લાગી છે, અને ગર્ભનું મુખ નીચેતી બાજુ આવી ગયું છે, ત્યારે તેને પક્ષંગપર સુવાડીને તેને કહેવું કે પ્રસવ થવાને માટે બળ કરો. (કરાંજવું) અને તેના કાનમાં કોઇ યોગ્ય સ્ત્રીએ આ મંત્ર (શ્લોક ૮૬-૮૭ માં લખેલો મંત્ર) સંભળાવવો. ૮૫

પ્રસવ વખતે કહેવાનો મંત્ર.

ક્ષિતિર્જલંવિયત્તેજોવાયુર્વિષ્ણુઃપ્રજાપતિઃ । સર્ગર્માત્વાંસદાપાન્તુવૈશલ્યશ્ચદિશ્ન-
 ન્તુતે ॥ ૮૬ ॥ પ્રમુવત્વમવિક્લિષ્ટમવિક્લિષ્ટાથુમાનને ! કાર્તિકેયઘૃતિપુત્રકાર્તિ-
 કેયાભિરક્ષિતમિતિ) ॥ ૮૭ ॥

(મંત્રનો અર્થ.) પૃથ્વી, જળ, આકાશ, તેજ, વાયુ, વિષ્ણુ, અને પ્રજાપતિ હે ગર્ભ-
 વતી સ્ત્રી ! આ તમારી રક્ષા કરે છે. અને તે તમને ગર્ભમાં કોઇ પ્રકારનો ઉપદ્રવ નહીં થવા

हे. हे शुभानने ! तुं क्लेश रहित पुत्रने उत्पन्न कर तथा स्वामी कर्तिकना सभान कान्ति-
वाणा अने स्वामी कर्तिकथी अलिखीत पुत्रने प्रकट कर. ८६-८७.

ताश्चैनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युरनागतावीर्माप्रवाहिष्ठाः याह्यनागतावीः प्रवा-
ह्यते व्यर्थमेवास्यास्तत्कर्म भवति । प्रजाचास्या विकृतिमापन्ना च श्वासकासशो-
षष्ठीह्रसक्ता वा भवति यथा हि क्षवथूद्धारवातमूत्रपुरीषवेगान्प्राणानाऽप्यमासका-
लान्नलभते कृच्छ्रेण व्याप्य वामो तितथानागतकालं गर्भमपि प्रवाहमाणा यथा चैषा-
मेव क्षवध्वादीनां सन्धारणमुपघातायोपपद्यते तथा प्राप्तकालस्य गर्भस्याप्रवहणमिति ।
सायथानिर्देशं कुरुष्वेति वक्तव्या स्यात् । तथा च कुर्वती शनैः शनैः पूर्वप्रवाहे ततोऽ-
नन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं-
धन्यं पुत्रमिति तथा स्यादहर्षेणाप्यायन्ते प्राणाः ॥ ८८ ॥

पूर्वोक्त गुणवाणी स्त्रीयोऽपि गर्भिणी स्त्रीने अे शिष्वाभल्यु आपवी के, प्रसवनी
पीडा थया सिवाय प्रसव थवाने माटे अण (करांजवुं) न करवुं. केमके ने स्त्री पीडा थया
सिवायण प्रसव थवाने माटे अण करे छे, तेना अम नकाभेण नय छे, अने तेनुं संतान
कोष्ठ अंगमां विकारवाणुं अथवा दम, भांसी, क्षय अथवा अशेण विगेरे रोगोवाणुं थाय
छे. नेम छींक, ओडकार, वायु, मूत्र, तथा मण विगेरेनी घृच्छा थया सिवाय ने तेने
त्यजवाने माटे यत्न करवामां आवे तोपणु समय थयाविना ते यत्न नकाभे नय छे.
अथवा अडुण कष्टी सङ्ग थाय छे. तेण प्रकारे ने प्रसवना समय विनाण प्रसवने माटे
अण करवामां आवे तो ते व्यर्थ नय छे. अथवा अडुण कष्टी प्रसव थाय छे. तेवीण
रीते नेम छींक विगेरेना वेगने रोकवाथी विकार थाय छे तेण प्रकारे ने गर्भने
प्रसव समय थया छतां पणु प्रसव थवाने माटे अण न करवामां आवे तो गर्भमां हानि
पहोये छे. अथी नेवे उपदेश आपवामां आण्ये छे तेवीण रीते करवुं. ते स्त्रीयोनां
वचनोनी अनुसार गर्भिणीअे प्रथम धीमे धीमे प्रसवने माटे अण करवुं. पछी वधु अण
करतां नवुं, ते वपते पीणु स्त्रीयोअे अेवुं कहेवुं के, 'धन्य छे, धन्य छे, पुत्र नभ्ये, पुत्र
नभ्ये,' अेवुं कहेवाथी गर्भिणीने अण आनंदथी लराछ नय छे. ८८

प्रसव पछीनुं कार्य.

यदा च प्रजाता स्यात्तदैनामवेक्षेत काचिदस्या अमराप्रपन्ना वा प्रपन्नानेति । तस्याश्चे-
दमरानप्रपन्ना स्यादथैनामन्यतमा स्त्रीदक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाद्वलवन्निपीड्य-
सव्येन पाणिना पृष्ठत उपसंगृह्य मुनिर्द्धनुयात् । अथास्याः पादपाण्यां श्रोणीमाकोटये-
दस्याः स्फिचानुपसंगृह्य मुपीडितं पीडयेत् । अथास्या बालवेण्या कण्ठतः परिमृ-
शेत् ॥ ८९ ॥

न्यारे संतान उत्पन्न थाय त्यारे अेक स्त्रीअे अेवुं के, गर्भिणीनी अेण पडी के
नहि, अने ने न पडी होय तो अेक प्रसूता (दायणु) अे डुंडीनी उपर नभल्यु हाथथी
अडुण ह्वापीने पाछण पुठे अेणे हाथ राभीने अडुण ह्वापीने ते पछी पगनी अेडीथेने

કુટીની પાસે લઈ જઈને તેના અને નિતંબો (ઢગરા)ને સારી રીતે દ્યાવવા, અને તેના ચોટલાને તેના કંઠ અને તાલુપર રચડવા. ૮૯

૨. જયન્નકાચમાણેસર્પનિર્મોકૈશ્યાસ્યાયોર્નિધૂપયેત્ । કુષ્ટતાલીસકલ્કંબલ્બજયુષે-
મૈરેયુગાણ્ણેદાઘૌલત્યેવામણ્ણકર્ણિપિપ્પલીકાથેવાસંપ્લાવ્યપાયયેદેનામ્ ॥૯૦॥

તે પછી મોજપત્ર, કાચ, અને સાપની કાંચળીની તેની ચોનીમાં ધુમાડી આપવી. અને કઠ (ઉપલેટ) તથા તાલીસ પત્રના કલ્ક (ચટણી) ને અલ્વજના યૂષમાં, મૈરેય (મઘની જાત) માં, સુરા મંડમાં, કુથીના કાઠામાં અથવા મજીઠ તથા પીંપળના ક્વાથમાં મેળવીને પાવો. ૯૦

ઓર પાડવાની વિધિ.

તથામૂક્ષ્મૈલાંકિલિમકુષ્ટનાગરવિહઙ્ગકાલવિહચવ્યપિપ્પલીચિત્રકોપકુશ્ચિકાક-
લ્કંસ્વરવૃષભસ્યજરતોવાદક્ષિણંકર્ણમુત્તુર્યસ્યપિપ્પલીકુર્ય બલ્બજયૂષાદીનામન્ય-
તમમસ્મિન્પ્રક્ષિપ્યમુહૂર્ચીસ્થિતમુદ્દૃત્યતદાપ્લાવનંપાયયેદેનામ્ ॥ ૯૧ ॥

અને નાની ધલાયચી, દેવદાર, ઉપલેટ, સુંક, વાવડીંગ, કાળું મીઠું, ઝિડલવણુ, ચવક, પીંપળ, ચિત્રક, કાળી જીરી, એઓના કલકને અલ્વજ વિગેરેના ક્વાથમાં મેળવીને પાવો, ઘરડા ગઘેડા અથવા તે બળદના જમણા કાનને કાપીને ખલમાં વાટીને પૂર્વોક્ત અલ્વજ વિગેરેમાંથી કાઠના ક્વાથમાં કેટલોક વખત પલાળી રાખીને પછી તે ક્વાથ પ્રસૂતાને પાવો. ૯૧

શ્વતપુષ્પાકુષ્ટમદનર્હિંશુસિદ્ધસ્યચૈનાંતૈલસ્યપિચુંગ્રાહ્યેદત શ્રૈવાનુવાસયેદેતૈરેવચા-
પ્લાવનૈઃફલજીમૂતકેક્ષ્વાકુધામાર્ગવકુટજકૃતવેધનહસ્તિપર્ણ્યપહિતૈરાસ્થાપયેત્ ॥ ૯૨ ॥

અને સવા, ઉપલેટ, મીંઢળ, તથા હીંગની સાથે પકાવેલું તેલ ૩માં પલાળીને પ્રસૂતા (સુવાવડી સ્ત્રી)ની ચોનિમાં રખાવવું. તે પછી તે તેલ વડે પ્રસૂતાને અનુવાસન અસ્તિ આપવી. અને મીંઢળ નાગરમેથ, કડવી તુંબડી, કડો, ગલકાં, તથા ગજપીંપળ એ સર્વને વાટીને પૂર્વોક્ત અલ્વજ વિગેરેના ક્વાથમાં મેળવીને નિરૂહ અસ્તિ આપવી. ૯૨

તદાસ્થાપનમસ્યાહિસહવાતમૂત્રપુરીષૈર્નિર્હરત્યમરામાસવતાંવાયોરત્તુલોમગમનાત્ ।
અમરાંહિવાતમૂત્રપુરીષાણ્યન્યાનિચાન્તર્વહિર્મુસ્વાનિસૃજન્તિ ॥ ૯૩ ॥

આ નિરૂહ અસ્તિને હીધે વાયુના અનુલોભ થઈ જવાથી, વાયુ, મૂત્ર તથા મળમાં ભરાઈ રહેલી ઓળ નિકળી પડે છે. કેમકે વાત, મૂત્ર, મળ, તથા ખીજ બાહારના તથા અંદરના મળ ઓળમાં વળગી રહે છે. ૯૩

બાળકની સારવાર.

તસ્યાન્તસ્વલ્મરાયાઃપપતનાર્યેસ્વલ્વેવમેવકર્મણિક્રિયાણેજાતમાત્રેસ્ત્યૈવકુમાર-
સ્યકાર્ય્યાણ્યેતાનિકર્માણિભવન્તિતથા—અશ્મનોઃસંઘટ્ટનંકર્ણયોર્મૂલેશ્ચીતોદકેનો-
બ્બોદકેનવાસુસ્વપરિષેકઃ । તથાસંલેશ્ચવિહતાન્માજાન્પુનર્લમેતકુષ્ણકપાલિકાશ્-
ર્પેણચૈનમથિનિષ્પુણ્યાચચ્ચેંસ્યાથાવત્પ્રાજાનાંપત્યામપનાત્તત્સર્વમેવકુર્યુઃ ॥ ૯૪ ॥

તતઃપ્રત્યાગતપ્રાણંપ્રકૃતિભૂતમભિસમીક્ષ્યસ્નાનોદકગ્રહણાધ્યામુપપાદયેત્ । અયા-
સ્યતાલ્વોષ્ઠકણ્ઠજિહ્વાપ્રમાર્જનમારમેતઅંગુલ્યામુપરિલિલિખિતનસ્વયામુપક્ષાલિતોપધા-
નકાર્પાસપિચુમત્યાપ્રથમંપ્રમાર્જિતસ્યાસ્યચન્નિરસ્તાલુકાપાસપિનાસ્નેહગર્ભેણપ્ર-
તિચ્છાદયેત્ । તતોડસ્યાનન્તરંકાર્ય્યસૈન્ધવોપહિતેનસર્પિષાપચ્છર્દનમ્ ॥૯૫ ॥

ઓળને કહાડી નાંખવાને માટે આ પ્રકારે યત્ન કર્યા પછી જન્મેલા આળકને માટે જે કાર્ય જલદી કરવું જોઈએ તે એ છે કે, પત્થરના એ કકડાં લઈને આળકના કાન આ-
ગળ ખખડાવવા, ઠંડા તથા કાંઈક ગરમ જળ આળકના ઉપર છાંટવું, એમ કરવાથી જન્મ
થતી વખતે કલેશને લીધે આળકને પ્રાણ મૂર્છિત જેવો થઈ ગયો હોય છે તેમાં ફરી ચૈતન્ય
આવે છે. સૂપડા કે પંખા વડે આળકને પવન ઉડાડવો. અને એ સિવાય અન્ય જે કાર્ય-
થી આળકને પ્રાણ સાવધાન થાય તેમ કરવું. ૯૪ તે પછી પ્રાણના સાવધાન થયા પછી
આળકને પ્રકૃતિસ્થ જોઈને તેને સ્નાન કરાવવું. અને મળ તથા મૂત્રનાસ્થાનને સુદ્ધ કરવાં,
તે પછી એક સ્ત્રીએ નખને કાપવા અને પછી તર્જની આંગળીમાં ૩ લઈને આળકના હોઠ,
કંઠ તાળવું તથા જીભને સાફ કરવી. પછી નવરાવેલા તે આળકને માથું, તથા તાળવામાં
તેલથી પલાળેલા રૂથી ઢાંકી દેવું. તે પછી સીંધવખારવાળા ધી વડે આળકને ઉલટી ક-
રાવવી. ૯૫.

નાળ છેદવાની વિધિ.

નાડયાસ્તસ્યાઃકલ્પનવિદ્યુણ્ણેદ્યામઃ । નાભિબન્ધનાત્પ્રમૃતિાહેત્વાષ્ટાંગમભિ-
જ્ઞાનંકૃત્વાછેદનાવકાશ્ચસ્યદ્વયોરન્તરયોઃશનૈર્ગૃહીત્વાતીક્ષ્ણેનરૌક્મરાજતાયસાનાં-
છેદનાનામન્ગણેદાદ્ધારેણછેદયેત્તામગ્રેસૂત્રેણોપનિબધ્યકણ્ઠેચાસ્યશિયિલમવ-
સૃજેત્ ॥ ૯૬ ॥

એ પછી નાળ કાપવાની વિધિ કહેવામાં આવે છે, જેમકે નાભિથી આઠ આગળ
સુધી મૂકીને જ્યાં સુધી નાળને કાપવો હોય ત્યાં બંને તરફથી પકડીને સોના, ચાંદી કે
લોહાની તીક્ષ્ણ ઉભી ધારવાળા શસ્ત્ર વડે ધીરે ધીરે કાપવો, અને કાપીને નાળના આ-
ગળના છેડે સુતર આંધીને આળકના ગળામાં ઢીલો ઢીલો આંધી દેવો. ૯૬.

નાભિ પાકનો ઉપાય.

તસ્યચેન્નાભિઃપચ્યેત્તાંલોધ્રમધુકમિયંદારહારેદ્રાકલ્કસિદ્ધેનતલેનામ્યજ્વાદેષા-
મેવતૈલૌષધાનાંર્ણેદાદ્ધુણ્ણેદ્યામઃ । કલ્પનવિધિરુક્તઃસમ્યક્ ॥ ૯૭ ॥

જો આળકની કુંટી પાકે તો, લોધર, જેડીમદ, કાંગ, તથા દારૂહળદરના કલ્કની સાથે
પકાવેલું તેલ કુંટીપર ચોપડવું. અને તેજ ઔષધિયોનું ચુર્ણ કુંટીપર બભરાવવું. એ પ્રકારે
નાળ કાપવાની વિધિ સારી રીતે કહેવામાં આવી. ૯૭

આયામવ્યાયામોસુખિન્દિતપિળ્હાલિકાવિનામિકાવિજૃષ્ણિ-
કાવાષેભ્યોમયમ્ ॥ ૯૮ ॥ તન્નાવિદ્યાર્શિર્ભિર્વાતપિત્તપ્રક્રમનૈરશ્વજ્ઞેસ્તા નપરિવે-
કૈઃસર્પિર્ધિ િપક્રમેત રુલાયવમભિસમીક્ષ્વ મારસ્વ ॥ ૯૯ ॥

નાળને સારી રીતે ન કાપવાથી ઉતુષ્ણિત, પિંડાલિકા, વિનામિકા, તથા વિભ્રમિકા, આ રોગોના થવાનો ભય રહે છે. ૯૮. જો આ રોગ થાય તો રોગોની અંધિકતા તથા ન્યૂનતાને જોષને વાત પિત્ત નાશક, વિદાહરહિત. અભ્યંગ તેલ ચોળવું. ઉત્સાદન, તથા પરિષેક (સીંચવું.) દ્વારા અને ઘીની વડે ચિકિત્સા કરવી. ૯૯.

ભતકર્મ વિધિ.

પ્રાગતોજાતકર્મકાર્ય્યૈતતોમધુસર્પિષીમન્ત્રોપમન્ત્રિતેયથાન્યાયંપ્રાશિતુમસ્મૈદઘાત્ ।
સ્તનમતઝર્દમનેનૈવવિધિનાદક્ષિણંપાતુંપુરસ્તાત્પ્રયચ્છેત્ । અથાતઃશીર્ષતઃસ્થાપયે-
દુદકુમ્ભમન્ત્રોપમન્ત્રિતમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

નાળ કાપવાની પહેલાંજ ભત કર્મ કરી લેવું, તે પછી વેદોક્ત વિધિ અનુસાર મંત્રોથી અભિમંત્રિત કરેલું ઘી તથા મદ તે બાળકને ચટાડવું. તે ઉપરાંત વિધિ પૂર્વક પ્રથમ જમણા સ્તનથી બાળકને ધવરાવવું. તે પછી મંત્રોથી અભિમંત્રિત જળનો ભરેલો ધડો બાળકના માથાની તરફ રાખવો. ૧૦૦.

રક્ષા વિધિ.

અથાસ્યરક્ષાંવિદધ્યાદાદાનીસ્વદિરકર્કન્ધૂપીલુપરુષકશાસ્વાભિરસ્યાગૃહંભિષક્સ-
મન્તતઃપરિદાહ્યેત્ । સર્વતશ્ચસૂતિકાગારસ્યસર્ષપાતસીતણ્ડુલકળકણિકાઃપ્રકિરેત્ ।
તથાતણ્ડુલવલિમઙ્ગલહોમઃસતતમુમયકાલંક્રિયતેપ્રાહ્-નામકર્મણોર્દારેચમુસલમનુ-
તિરશ્ચીનંન્યસ્તંકુર્યાત્ । વચાઙ્ગુક્ષૌમકર્હિંગુસર્ષપાતસીલશુનકળકણિકાનાં રક્ષો-
ઘ્રસમારુયાતાનાઞ્ચઔષધીનાંપોટ્લિકાંબદ્ધાસૂતિકાગારસ્યોત્તરદેહલ્યામાસૃજેત્ ।
તથાસૂતિકાયાઃકળ્ઠેસપુત્રાયાઃસ્થાલ્યુદકકુમ્ભપર્યર્થેક્લેષ્વપિતૈર્વૃષ્ણદૂધેર્દારપક્ષયોઃ
સક્ષણકુમ્ભકેન્ધનામિસ્તિન્દુકકાષ્ટેન્ધનશ્રામિઃ સૂતિકાગારસ્યાભ્યન્તરતોનિત્યંસ્યા-
ત્ । ત્રિયથૈનાંયથોક્તગુણાઃસુહૃદશ્ચાનુજાગૃયુર્દશાહંદ્વાદશાહંવાનુપરતપદાનમઙ્ગલા-
શ્ચીઃસ્તુતિગીતવાદિત્રમન્નપાનવિશ્વદમનુરક્તપ્રહૃષ્ટજનસમ્પૂર્ણતદ્વેશ્મકાર્ય્યમ્ । બ્રાહ્મણ-
શ્રાચર્વવેદવિત્સતતમુંમયકાલંશાન્તિજુહુયાત્સ્વસ્ત્યયનાર્થેસુકુમારસ્યતથાસૂતિકા-
યાહૃત્યેતદ્રક્ષાવિધાનમુક્તમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

તે પછી બાળકની રક્ષા કરવી, આદાની, કાથો, ખોર, પીલુડાં, ફાલસાં, એએની શાખા, સૂતિકા ગૃહની સર્વ તરફ રાખી દેવી. સરસવ, અળસી તથા ચોખાના દાણા, સૂતિકા ગૃહમાં વેરવા અને નામકરણ પર્યંત સવારે તથા સાંજે ચોખાનો બલિ, મંગલ તથા હોમ હંમેશાં કરવો. સૂતિકા ગૃહના દાર પર એક લોઢાની મૂસળી(પળાઇ) રાખવી. વજ, ઉપલેટ, અજમે, હીંગ, સરસવ, અલસી, લસણ, તથા ચોખાના કણ, રાક્ષસોને નાશ કરનાર આ સર્વ ઔષધ પોટલીમાં બાંધીને સૂતિકા ગૃહની ઉપરની બાજુએ અભરાઇ પર રાખી મુકવી. અને સૂતિકાના ગળામાં તેમજ બાળકના ગળામાં, વટલોઇમાં, જળના ધડામાં, પલંગમાં અને દારની બંને બાજુએ પણ તેવી બીજી પોટલીઓ બાંધી દેવી. સૂતિકા ગૃહમાં

योआनां दांशु, जणपात्र, लाकडां, अग्नि तथा तेंदुना लाकडानो देवता आ सर्व वस्तु
हंभेशां रडेवी लोभये. पूर्वोक्त गुणुवाणी प्रिय स्त्रियोअये दश द्विस अथवा आर द्विस
सुधी सूतिकानी पासे जगरणु करवुं. दान, मंगल, आशीर्वाद, स्तुति, गीत तथा वाद्य
स्तुतिका गृहमां हंभेशां करवां. शुद्ध अन्न तथा जण सूतिका गृहमां राभवां, प्रितिवाणा
तथा आनंटी मनुष्योअये सुतिका गृहमां हंभेशां रडेवुं. अने अथर्व वेदना जणुनारा आ-
ह्मणे हंभेशां सांजे तथा सवारे आणक तथा सूतिकाना कल्याणुने माटे शांति होम करा-
ववो. आ प्रकारे रक्षणुनी विधि कडेवामां आवी. १०१.

प्रसूतिकाना अहारविहारतुं वरुंनि.

सूतिकान्तुखलुबुभुक्षितांविदित्वास्नेहंपाययेत्प्रथमंपरमयाशक्त्या सर्पिस्तैलंवसांम-
ज्जानंवासात्म्यीभावमभिसमीक्ष्यभिषक् । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवे-
रचूर्णसहितंस्नेहंपीतवत्याश्चसर्पिस्तैलाभ्यामभ्यज्यवेष्टयेदुदरंमहतावाससातथा-
तस्यानवायुरुदरेविचिक्रितिसुत्पादयत्यनवकाशत्वात् । जीर्णेतुस्नेहेपिप्पल्यादिभि-
रेव सिद्धायवागूंसुस्निग्धांद्रवांमात्रशःपाययेतोभयकालञ्चोष्णोदकेनपरिषेचयेत्मा-
कस्नेहयवागूपानाभ्याम् । एवंपञ्चरात्रंसप्तरात्रञ्चानुपालयततःक्रमेणाप्ययेत्स्वस्थ-
वृत्तमेतत्सूतिकायाः ॥ १०२ ॥

सूतिका लूणी थाय तो घी, तेल, यरणी तथा मज्ज आ स्नेहो (यीक्ष्णा पदार्थां)
मांथी जे स्नेह तेने सात्म्य होय ते तेनी शक्तिनी अनुसार वैद्ये तेने पावां, पीपण, पीपणी-
भूण, यवक, चित्रक, तथा सुं, अयोना यूर्णनी साथे स्नेहनुं गर्भिणीने पान करावीने पंथी
घी तथा तेल पेट पर ओपडीने ते उपर ओक मोटुं वस्त्र लपेट्टी हेवुं, ओम करवाथी
अवकाश न मणवाथी तेना उदरमां वायुनो विकार उत्पन्न थतो नथी. स्नेहना प्रथी गया
पंथी पीपल्यादिगणुनी साथे पकावेल स्नेहवाणी कांश सवारे तथा सांजे योग्य प्रमाणुमां
पावी. अने स्नेह तथा कांश पाता पहेलांज गरम जण सूतिकाना उपर छांटवुं. आ प्रकारे
पांय के सात द्विस आ नियमो प्रमाणु व्यतित करीने कमथी आध्यायन करनार पदार्थांनुं
सेवन कराववुं, सूतिकाने स्वस्थ राभवाने माटे आ कम कडेवामां आये. १०२.

प्रसूतानो रोग वपते उपाय.

तस्यास्तुखलुयोव्याधिरुत्पद्यतेसकृच्छसाध्योभवत्यसाध्योवा । गर्भवृद्धिक्षयित-
त्रिथिलसर्वशरीरधातुत्वात्प्रवाहणवेदनाक्लेदनरक्तनिःसृतिविशेषशून्यशरीरत्वा-
च्चतस्मात्तांयथोक्तेनविधिनोपचरेद्भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्य-
ङ्गोत्सादनपरिषेकावमाहनान्नपानविधिभिर्विशेषतश्चोपचरेद्विशेषतोहिशून्यशरी-
राःस्त्रियःप्रजाताभवन्ति ॥ १०३ ॥

गर्भनी वृद्धिथी शरीरनी संपूर्ण धातुओना शिथिल तथा क्षीण थध ज्वाने लीये
अने प्रसव वपते अण करवां पीपणी, क्लेदननी, तथा सिद्धैरभ्यङ्गोत्सादनानी, शरीर विशेष

શન્ય થઈ જવાને લીધે, સૂતિકાને જે રોગ થાય છે તે કષ્ટ સાધ્ય અથવા અસાધ્ય થઈ જાય છે. એથી પૂર્વોક્ત વિધિના અનુસાર સૂતિકાનું સેવન કરવું જોઈએ, અને ભૌતિક, જીવનીય, બૃહણીય, મધુર તથા વાતહરણીય સિદ્ધ કરેલું અભ્યંગ (તેજ ચોળવું) ઉત્સાદન, પરિષેક, (સિંચવું) અવગાહન તથા અન્નપાન સૂતિકાને આપવું જોઈએ, કેમકે પ્રસવ થવાથી સ્ત્રીઓનું શરીર બહુજ શન્ય થઈ જાય છે. ૧૦૩.

આળકના જન્મ થયા પછી દશમા દિવસની વિધિ.

દશમ્યાનિશ્યતીતાયાંસપુત્રાસ્ત્રીસર્વગન્ધૌષધૈર્ગૈરિસર્ષપલોઞ્ઞૈશ્ચસ્નાતાલઘ્વહતવહ્નંપરિધાયપવિત્રેષ્ટલઘુવિચિત્રભૂષણવતીસંસ્પૃશ્યમદ્ગ્નલાન્યુચિતામર્ચયિત્વાચદેવતાંશિવિનઃશુક્લવાસસોવ્યઙ્ગાશ્ચબ્રાહ્મણાન્સ્વસ્તિવાચયિત્વાકુમારમહતેનશુચિવાસસાચ્છાદયેત્ । પ્રાક્શિરસમુદ્કશિરસંવાસંવેશ્યદેવતાપૂર્વેદ્વિજાતિભ્યઃપ્રણમતીત્યુત્ત્રાકુમારસ્યપિતાદ્રેનામનીકારયેત્નાક્ષત્રિકંનામાભિપ્રાયિકશ્ચ । તન્નાભિપ્રાયિકંનામઘોષવદાચન્તસ્થાન્તમૂષ્માન્તશ્ચટ્વંત્રિપુરુષાન્તરમનવપ્રતિષ્ઠિતમ્ । નાક્ષત્રિકન્તુનક્ષત્રદેવતાસંયુક્તંકૃતંદ્વયક્ષરંચતુરક્ષરંવા ॥ ૧૦૪ ॥

આળકના જન્મ પછી દશ દિવસ પછી અગીયારમા દિવસે પુત્ર સહિત સ્ત્રીએ સંપૂર્ણ સુગંધિત ઔષધ, ઘોળા સરસવ, તથા લોધર વડે માથુ ચોળીને સ્નાન કરવું તે પછી હલકાં નવાં વસ્ત્ર પહેરીને, પવિત્ર, ત્રિય તથા હલકાં ભૂષણ પહેરીને, મંગળ વસ્તુઓને સ્પર્શ કરીને, ઇષ્ટ દેવતાનું પૂજન કરીને શિખા તથા ઘોળાં વસ્ત્ર ધારી સુંદર અંગવાળા બ્રાહ્મણો પાસે સ્વરિતવાચન કરાવીને, આળકને અખંડિત ઘોળા વસ્ત્રથી ઢાંકી દેવું, તે પછી આળકને પૂર્વ અથવા તેા ઉત્તર તરફ માથુ રાખીને સુવાડવું. પ્રથમ દેવતાઓને તે પછી બ્રહ્મણોને નમસ્કાર છે એમ કહીને પિતાએ આળકનાં બે નામ પાડવાં, એક નાક્ષત્રિક (નક્ષત્ર પ્રમાણે પાડેલું) નામ અને એક અભિપ્રાયિક (જે અભિપ્રાય પ્રમાણે પાડવામાં આવે તે) નામ તેમાંથી અભિપ્રાયિક નામની પહેલાંનો અક્ષર પાંચ વર્ગના છેલ્લા ત્રણ અક્ષરોમાંથી કોઈ હોવો જોઈએ. અને છેલ્લો અક્ષર, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, એમાંથી કોઈ હોવો જોઈએ. અને તે નામ, પિતા, પિતામહ તથા પ્રપિતામહના નામથી જુદુ હોવું જોઈએ. અને નક્ષત્રિક નામ, જન્મ નક્ષત્રના દેવતાના અનુસાર બે અથવા ચાર અક્ષરનું હોવું જોઈએ. ૧૦૪.

કૃતેચનામર્ષ્યપિતુમારંસંશિતુપૂષ્કાણેદ્રાયુષઃપ્રમાણજ્ઞાનહેતોઃ । તન્નેમાનિઆયુષ્મતાંમારાણાંલક્ષણાનિભવન્તિ । તથયા—एकैकजामृदवोऽल्पाःस्निग्धाःसुबद्धमूलाःकृष्णाःकेशाःप्रश्नस्यन्ते । स्थिरावहलात्वकमत्याकृतिःसम्पन्नमाप्तप्रमाणातिरिक्तमनुरूपमातपत्रोपमंश्चिरःप्रश्नस्यते । व्यूढंदृढंसंमुखंश्लिष्टंशंससन्ध्यर्द्धव्यञ्जनधुपचितंबलिनमर्द्धषन्द्राकृतिललाटंबलौविपुलसमपीठौसमौनीषौद्वौपृष्ठतोऽवनतौसुश्लिष्टकर्णपुटकौ... इत्येवमित्यावसङ्गतेसमेसंहतेमहत्पौ... ॥

સમસમાતિદર્શનેવ્યક્તભાગવિભાગેબલવતિતેજસોપપન્નેસ્વાહ્નોચક્ષુષી । ઋજ્વીમ-
 હોચ્છ્વીસાવંશસમ્પન્નેષદવતતાગ્રાનાસિકામહદ્જુસુનિવિષ્ટદન્તમાસ્યમાયામવિસ્ત-
 રોપપન્નાશ્લક્ષ્ણાતન્વીપ્રકૃતિયુક્તાપાટલવર્ણાજિહ્વા । શ્લક્ષ્ણંયુક્તોપચયમૂષ્મોપપ-
 ંરક્તંતાલુમહાનદીનઃસ્નિગ્ધોઽનુનાદીગમ્भीરસમૃત્યોધીરઃસ્વરઃ । નાતિસ્થૂ-
 લૌનાતિકૃશૌવિસ્તારોપપન્નાવાસ્યપ્રચ્છાદનૌરક્તાવોષ્ઠૌ । મહત્યૌદ્દનૂદૃતૌના-
 તિમહતીગ્રીવાવ્યૂઢમુપચિતમુરોદ્દંજન્નુપૃષ્ઠવંશશ્ચ । વિકૃષ્ટાન્તરૌસ્તનૌઅંસપાતિની-
 સ્થિરેપાશ્વેવૃત્તપરિપૂર્ણાયતૌવાહૂસવિથનીઅંગુલયશ્ચમહદુપચિતંપાણિપાદમ્ ।
 સ્થિરાવૃત્તાઃસ્નિગ્ધાસ્તામ્રાસ્તુઙ્ગાઃકૂર્માકારાઃકરજાઃ । પ્રદક્ષિણાવર્ત્તાસોત્સઙ્ગા-
 ચનાભિઃ । નાભ્યુરસ્ત્રિભાગહીનાસમાસમુપચિતમાંસાકટીવૃત્તૌસ્થિરોપચિતમાંસૌ-
 નાત્યુન્નતૌનાત્યવનતૌસ્ફિચાવનુપૂર્વવૃત્તૌપચયયુક્તાવૂઠુ । નાત્યુપચિતેનાત્યપ-
 ચિતેણીપદેપ્રગૂઢશિરાસ્થિસન્ધીજઙ્ગે । નાત્યુપચિતૌનાત્યપચિતૌગુલ્ફૌપૂર્વોપદિ-
 ષ્ઠગુણૌપાદૌકૂર્માકારૌ । પ્રકૃતિયુક્તાનિવાતમૂત્રપુરીષગુહ્યાનિતથાસ્વપ્નજાગરણ્યાયા-
 સસ્મિતરુદિતસ્તનગ્રહણાનિ । યચ્ચકિચ્ચિદન્યદપિઅનુક્તમસ્તિતદપિસર્વપ્રકૃતિસમ્પ-
 ન્નમિષ્ટંવિપરીતંપુનરનિષ્ટમિતિદીર્ઘાંયુર્લક્ષણાનિ ॥ ૧૦૫ ॥

નામ કર્મની ઉપરાંત બાળકને આયુષ્ય બાણવાને માટે પરીક્ષા કરવાને બાળકની પાસે જવું. દીર્ઘાયુ બાળકનાં આ લક્ષણ છે. જેમ જુદા જુદા ઉત્પન્ન થએલ કામલ, સ્વદ્વપ, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટ તથા કાળા રંગનું બાળક શ્રેષ્ઠ હોય છે. સ્થિર તથા ધન ચામડીવાળું શ્રેષ્ઠ હોય છે, પ્રકૃતિથી રૂપવાળું, શરીરનાં પ્રમાણ કરતાં કાંધક મોઢું, છત્રીની માફક બનેલા માથાવાળું શ્રેષ્ઠ હોય છે, અર્ધા ચંદ્રમાની માફક આકૃતિવાળું, દઢ, સમ, મોઢું, સુંદર, શંખના અર્ધા ભાગની સમાન શોભાવાળું, માંસથી ભરાવાવાળું, રેખાવાળું, લલાટ શ્રેષ્ઠ હોય છે. પાછળથી મોઢું, સમ નીચેથી મોઢું, પાછળથી ઝુકેલાં મોટાં છિદ્રવાળા કાન શ્રેષ્ઠ હોય છે. કાંધક લાંબી, પરસ્પર નહીં મળેલી, સમ, ધની, તથા મોટી બુટીઓવાળું શ્રેષ્ઠ થાય છે. સમ, જોવામાં સમર્થ, અંપૂર્ણ ભાગમાં સારી રીતે વિલક્ત, બળવાન, તેજવાળાં, તથા સુંદર દોરવાળાં નેત્રોવાળું શ્રેષ્ઠ થાય છે. સીધી, લાંબી, શ્વાસવાળું આગળના ભાગમાં કાંધક ઝુકેલું, તથા મોટા વાંસવાળી નાસિકાવાળું શ્રેષ્ઠ થાય છે. સીધું, મોઢું, તથા સુંદર દાંતના સ્થાનવાળું, મુખ શ્રેષ્ઠ થાય છે. લાંબી, પડોળી, ચિકણી, પાતળી, વિકાર રહિત, તથા લાલ રંગની જીભ શ્રેષ્ઠ થાય છે. ચિકણું, બહુ ઉચું નહિ તેમ બહુ નીચું નહિ, એવું ઉચું, રક્તવર્ણનું તાળું શ્રેષ્ઠ થાય છે. ગંભિર, મોટા દિનતા રહિત, સ્નિગ્ધ, પ્રતિધ્વનિવાળો શ્વર શ્રેષ્ઠ થાય છે. બહુ મોટા નહિ તેમ બહુ પાતળા નહિ, તેવા વિસ્તારવાળા લક્ષ્મ રંગના તથા મુખને ઢાંકનારા હોઠ શ્રેષ્ઠ થાય છે. મોટાં ડાઘાં થાય છે. બહુ નાની નહિ તેમ બહુ મોટી નહીં તેવી ગોળ ગરદન શ્રેષ્ઠ થાય છે. વિશાળ તથા પુષ્ટ વક્ષસ્થળ શ્રેષ્ઠ થાય છે. માંસથી ઢંકાયેલી હાંસડી તથા પીઠની કરોડ શ્રેષ્ઠ થાય છે. સ્થિર પાંચળીઓ શ્રેષ્ઠ થાય છે, ગોળ, દીર્ઘ તથા પુષ્ટબળ, કંધા તથા આંગળીયો શ્રેષ્ઠ થાય છે.

મોટા તથા પુષ્ટ હાથ પગ શ્રેષ્ઠ થાય છે. સ્થિર, ગોળ, સ્નિગ્ધ, ઉન્નત, રક્તવર્ણ તથા કા-
ચ્ચાની સમાન આકૃતિવાળા નખ શ્રેષ્ઠ થાય છે. જમણી તરફ વળેલી ગંભિરનાભિ શ્રેષ્ઠ
થાય છે. નાભિ તથા વૃક્ષઃસ્થળની મધ્યમાં જે સ્થાન છે તેના ત્રણ ભાગોમાંથી એકભાગની
માફક પરિમાણવાળું સમ તથા માંસવાળી કટિ શ્રેષ્ઠ થાય છે. ગોળ, સ્થિર, માંસવાળું,
બહુ ઉંચા નહિ તેમ બહુ નીચા નહિ તેવા નિતંબ શ્રેષ્ઠ થાય છે. કમથી ગોળ તથા માં-
સવાળી જાંઘ શ્રેષ્ઠ થાય છે. બહુ મોટી નહિ તેમ બહુ પાતળી નહિ, તથા મૃગલીના પ-
ગના જેવી પિંડુલી શ્રેષ્ઠ થાય છે. પિંડુલિયોની શિરા, હાડકી તથા સાંધા, માંસથી ઢંકા-
યેલી હોય તો તે શ્રેષ્ઠ થાય છે. પૂર્વોક્ત ગુણોવાળા તથા કાચબાની માફક આકૃતિવાળા
પગ શ્રેષ્ઠ હોય છે. વાયુ, મૂત્ર, મળ, ગુણ્ધસ્થાન, સ્વપ્ન, જાગરણ, હસવું, રોવું, તથા સ્ત-
નોએ ધાવવું એ સર્વ પ્રકૃતિને અનુસાર શ્રેષ્ઠ હોય છે. અને જેનું જેનું અહીં વર્ણન કર્યું
નથી તે સર્વ પ્રકૃતિને અનુસાર શ્રેષ્ઠ થાય છે. આ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણ હોય તો તે
આગકને અદ્વાયું જાણવું જોઈએ. આ પ્રકારે દીર્ઘાયુનાં લક્ષણ કહ્યાં. ૧૦૫

ધાત્રી પરીક્ષા ।

અતોધાત્રીપરીક્ષામુપદેક્ષ્યામઃ ॥ ૧૦૬ ॥

એ ઉપરાંત ધાત્રી (ધાવ)ની પરીક્ષા કહેવામાં આવે છે. ૧૦૬

અથબ્રૂયાદ્ધાત્રીમાનયેતિસમાનવર્ણીયૌવનસ્થાનિભૃતામનાતુરામવ્યક્ત્યામવ્યસનામ-
વિરૂપામજુગુપ્સિતાંદેશજાતીયામશુદ્રામશુદ્રકર્મિણીંકુલેજાતાંવત્સલામરોગજીવદ્-
ત્સાંપુંવત્સાંદોઘ્રીમપ્રમત્તામશાયિનીમનુચારશાયિનીમનન્તાવશાયિનીંકુશલોપચા-
રાંશુચિમશુચિદ્વેષિણીંસ્તન્યસમ્પદુપેતામિતિ ॥ ૧૦૭ ॥

વૈદે ધાત્રી (ધાવ)ને ઓલાવવા આજ્ઞા આપી હોય તે ધાત્રી એવી હોવી જોઈએ.
સમાન વર્ણવાળી, યુવતી, નમ્ર, રોગ રહિત, સંપૂર્ણ અંગોવાળી, કામ, ક્રોધાદિ દોષરહિત,
સુંદર રૂપવાળી, નિંદા રહિત, પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી, ક્ષુદ્રતા રહિત, શ્રેષ્ઠ કુળમાં
ઉત્પન્ન થએલી, પ્રેમાળ, પુત્રવાળી, જીવતાં સંતાનવાળી, દુધ હોય તેવી, સાવધાન, બહુ
ઉંધનાર ન હોય તેવી, ચતુરતાથી ઉપચાર કરનાર, પવિત્ર, અપવિત્રતામાં દેશ કરનારી,
અને શ્રેષ્ઠ સ્તન તથા દુધવાળી, ધાવ હોવી જોઈએ. ૧૦૭

ઉત્તમ સ્તનનાં લક્ષણ.

તત્રોયંસ્તનસમ્પન્નાત્યૂઝૈર્નાતિલમ્બૌઅનતિકૃશૌઅનતિપીનૌયુક્તપિપ્પલકૌસુખપપા-
નૌચેતિસ્તનસમ્પત્ ॥ ૧૦૮ ॥

બહુ ઉંચા નહીં, તેમ બહુ ઘાંખા નહિ, બહુ મોટા નહિ તેમ બહુ પાતળા નહિ,
પીંપળના પાનની માફક પાછળથી પહોળા અને આગળથી સાંકડા એવા સુખ મૂર્વક ધા-
વવાને માટે સ્તન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ઉત્તમ દુધનાં લક્ષણ.

સ્તન્યસમ્પત્પ્રકૃતિવર્ણગન્ધરસસ્પર્શ દવાત્રે ચ સમાનં ન્વહુલકંવેતિપ્રકૃતિશૂતત્વા-

તંત્રાષ્ટિક દારોગ્ય કરચ્ચેતિસ્તન્યસમ્પદતોઽન્યથાવ્યાપન્નજ્ઞેયમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

જે દુધ, સ્વાભાવિક વર્ણ, ગંધ, રસ તથા સ્પર્શથી યુક્ત હોય, અને જળના પાત્રમાં દોહોવાથી જળમાં મળી જાય, તે દુધ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. દૂધ વિકારવાળું ન હોવાને લીધે પુષ્ટતા તથા આરોગ્યને ઉત્પન્ન કરે છે. અને જે દુધ વિપરીત ગુણવાળું હોય તેને દોષવાળું જાણવું જોઈએ. ૧૦૯

વાત દુષિત દુધ.

તસ્યવિશેષાઃશ્યાવારુણવર્ણેકષાયાનુરસંવિશદમનતિલક્ષ્યગન્ધંરુક્ષદ્રવંફોનેલંલ્-
અત્મિકરંકર્ષણંવાતવિકારાણાંકર્તૃવાતોપસૃષ્ટંક્ષીરમભિજ્ઞેયમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

તે દોષિ દૂધની વિશેષતા એ છે કે જેમ કે કાળા રંગનું, લાલ રંગનું, કાંધક કપાયલું, ગંધ વગરનું, રક્ષ, અહુજ પાતળું, શીણવાળું, હલકું, તૃષ્ણિને નાંદિ ઉત્પન્ન કરનાર, અને વાતજ રોગોને ઉત્પન્ન કરનાર જે દૂધ છે તેને વાતવાળું દૂધ જાણવું જોઈએ. ૧૧૦

પિત્ત દુષિત દુધ.

કૃષ્ણનીલપીતતામ્રાવભાસંતિક્તામ્લકટુકાનુરસંકુળપરુધિરગન્ધિમૃશોષ્ણંપિત્તવિ-
કારાણાંકર્તૃપિત્તોપસૃષ્ટંક્ષીરમભિજ્ઞેયમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

કાળું, લીલું, પીળું, અને લાલ રંગનું કાંધક તીખું, કાંધક ખાટું, કાંધક કડવું, મુ-
કદાના લોહી જેવી ગંધવાળું, અહુજ ગરમ, અને પિત્તજ રોગોને ઉત્પન્ન કરનાર જે દૂધ છે તેને પિત્તવાળું જાણવું જોઈએ. ૧૧૧

કંક દૂષિત દૂધ.

અત્યર્થશુક્લમતિમાધુર્યોપપન્નલવણાનુરસંઘૃતતૈલવસામઙ્ગગન્ધિપિચ્છિલંતન્તુમદુ-
દકપાત્રેઽવસીદતિશ્લેષ્મવિકારાણાંકર્તૃશ્લેષ્મોપસૃષ્ટંક્ષીરમભિજ્ઞેયમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અહુજ ઘોળું, અહુજ મધુર, કાંધક ખાટું, ઘાં, તેલ, ચરખી, તથા મળના જેવી ગંધવાળું, ડોળાયલા જેવું, જળના પાત્રમાં નાંખવાથી જળમાં ભળી જનારું, તંતુવાળું (જેમાં તાંતણા જણાય) અને કંકજ રોગોને ઉત્પન્ન કરનાર જે દુધ છે તેને કંકયુક્ત જાણવું જોઈએ. ૧૧૨.

તેષાન્તુત્રયાણામપિક્ષીરદોષાણાંપ્રકૃતિવિશેષમભિસમીક્ષ્યયથાસ્વંયથાદોષશ્ચવમન-
વિરેચનાસ્થાપનાનુવાસનાનિવિભજ્યકૃતાનિપ્રશમનાયભવન્તિ ॥ ૧૧૩ ॥

આ ત્રણે પ્રકારના દુધની પ્રકૃતિની વિશેષતાને જોઈને પોત પોતાના દોષને અનુસાર વિચાર પૂર્વક વમન, વિરેચન, આસ્થાપન, તથા અનુવાસન આપવાથી દોષ શાંત થઈ જાય છે, ૧૧૩.

ધાત્રીને ખાવા પીવાની વિધિ.

પાનાન્નવિધિસ્તુદુષ્ટક્ષીરાયાવગોધૂમશ્ચાલિષષ્ટિકમુદ્રહરેણુકકુલત્યસુરાસૌવીરક-
ત્તુષોદકમૈરેયમેદકલ્પનકરજ્ઞપ્રાયઃસ્યાત્ ॥ ૧૧૪ ॥

ને સ્ત્રીનું દૂધ દૂષિત હોય તેને જવ, ધઉ, શાળના ચોખા, સાડીના ચોખા, હરેણું મગ, કળથી, સુરા (મઘ) તુષોદક (મઘની જાત) મૈરેય (મઘની જાત) મેદક (મઘની જાત) સૌવીર (મઘ) લશણુ, તથા કરંજ વિગેરે વસ્તુઓ ધણે ભાગે ખાવા પીવાને આપવી જોઈએ. ૧૧૪.

ક્ષીરદોષવિશેષાંશ્ચાવેક્ષ્યાવેક્ષ્યત્કાઢ્ઢેચાનંકાર્ય્યંસ્યાત્ ॥ ૧૧૫ ॥

દૂધના દોષોની વિશેષતાને જોઈ જોઈને તેનો યત્ન કરવો જોઈએ. ૧૧૫

દુગ્ધ શોધક ઉપાય.

પાઠામહૌષધ-સુરદારુ-મુસ્તમૂર્વાગુઢૂચી-વત્સકફલ-કિરાતતિક્તકટુકરોહિણી-શારિવાકષાયાણાશ્ચપાનંપ્રશસ્યતે । તથાન્યેષાંતિક્તકષાયકટુકમધુરાણાંદ્રવ્યા-ણાંપ્રયોગઃ । इतिक्षीरशोधनान्युक्तानिभवन्ति । क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य-मात्राकालश्चेतिक्षीरविशोधनानि ॥ ११६ ॥

કાળીપાટ, સુંઠ, દેવદાર, મોથ, મોરવેલ, ગજો, ઇન્દ્રજવ, કરીયાતું, કડો, તથા સાં-રિયા એ સર્વનો ક્વાથ પાવાથી અને ખીજી તીખી, કપૈલી, કડવી તથા મધુર વસ્તુઓના સેવનથી દૂધ શુદ્ધ થાય છે. દૂધના વિકારોની વિશેષતાને જોઈને માત્રા તથા કાલને અનુ-સાર આ ઔષધિયોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ પ્રકારે દૂધ શુદ્ધ કરવાની દવા કહેવામાં આવી. ૧૧૬.

દુગ્ધોપાદક વિધિ.

ક્ષીરજનનાનિતુમઘાનિસીધુવર્જ્યાનિગ્રામ્યાનૂપૌદકાનિચશાકધાન્યમાંસાનિદ્રવમ-ધુરામ્લભૂયિષ્ટાશ્ચાહારાઃક્ષીરિણ્યશ્રૌષધયઃક્ષીરપાનશ્ચાનાયાસશ્ચેતિવીરણષટ્ષિશા-લિકેશ્ચુવાલિકાદર્ભકુશ્કાશ્ચગુન્દ્રોત્કટમૂલકષાયાણાશ્ચપાનમિતિક્ષીરજનનાન્યુ-ક્તાનિ ॥ ૧૧૭ ॥

સીધુ મઘને ખાદ કરતાં અન્ય સર્વ મઘ, ગામ, જંગલ તથા જળમાં ઉત્પન્ન થએલ શાક, અન્ન તથા એ દેશોમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવોનું માંસ, અધિક અધિક દ્રવ્ય, મધુર તથા અધિક ખાટાં જોજન દૂધવાળાં ઔષધ, દૂધ પીયું, મહેનત કરવી, વીરણવાળો, સાડી ચોખા, શાળના ચોખા, તાલમખાના, ડાલ, કાશ, દાલ, નાગરમોથ, તથા જાડી તજ, એ-ઓના મૂળનો ક્વાથ પીવો. આ સર્વ દૂધને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૧૭

શુદ્ધ દુધવાળી ધાત્રીનાં કર્તવ્ય કર્મ.

ધાત્રીતુયદાસ્વાદુબહુલશુદ્ધદુગ્ધાસ્યાત્તદાસ્નાતાનુલિપ્તાશુક્લવસ્ત્રંપરિધાયૈન્દ્રીબ્રાહ્મી-શતવીર્ય્યાંસહસ્રવીર્ય્યાંમોઘામન્યથાંશ્ચિવામરિષ્ટાંવાઠયપર્ષીવિષ્વક્સેનકાન્તામિતિ-વિશ્રત્યૌષધીઃકુમારંપ્રાહ્મણ્યંપ્રથમંદક્ષિણંસ્તનંપાયયંતિધાત્રીઃ ॥ ૧૧૮ ॥

ન્યારે ધાત્રી (ધાવ) નું દૂધ મીઠું તથા શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે માથું ચોળીને સ્નાન કરીને શરીરે સુખટ વિગેરેનો સુગંધિત લેપ ચોપડીને અને ઈન્દ્રવરણું, ખાહી, ઘોળી ધરા,

काणी धरो, काणी पाद, हरेडे, आंभणां, लींभडा, अला, कांग, रेणुका आ औषधियोनी भाणा धारणु करीने धात्रीजे आणकने पूर्वं तरङ्गुं मुअ राभीने प्रथम जमणा स्तनथी धवरावपुं. आ प्रकारे धात्रीनां कर्म कडेवाभां आंभ्यां. ११८

कुमारागार विधि ।

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः । वास्तुविद्याकुशलः प्रज्ञस्तरम्य-
मतमस्कंनिवातंप्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकपतंगं सुसंविभक्तसलिलो-
त्स्रखलमूत्रवर्चःस्थानस्तानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्तुशयनासनास्तरणसम्पन्नं कुट्या-
त् । तथासुविहितरक्षाविधानबलिमंगलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पू-
र्णमिति कुमारागारविधिः ॥ ११९ ॥

जे उपरांत आणकने रडेवाने माटे, गृह अनाववानी विधि कडेवाभां आवे छे. वास्तु विद्याभां अतुर, पुत्रे, प्रशस्त, रमणीय, अंधारा सिवायनुं, डाध जेक स्थानभां, पवननी आवणवाणुं, दढ, हंसक, पशु, कुकर विगेरे दाढवाणां पशु, उदर तथा पतंगीयां विजेरे ज्वेथी रक्षित जण, आंयणीजे, मण, मूत्र, रसोध, तथा स्नाननां जुदां जुदां स्थानवाणुं अने इतुने अनुसार सुवानुं, आसन, तथा पिछानांवाणुं गृह अनावपुं, ते गृहभां रक्षा- विधि, मंगल, अलि, होम तथा प्रायश्चित्त सारी रीते करवां जेधजे. अने पवित्र, वृद्ध, पैध तथा त्रिय जेवां मालुसे राभवा जेधजे. आ प्रकारे आणकने माटे गृहनी विधि कडेवाभां आवी. ११९

आणकने माटे वस्त्रो.

शयनास्तरणमावरणानिकुमारस्यमृदुलघुशुचिसुगन्धीनिस्युःस्वेदमलजन्तुमन्तिमू-
त्रपुरीषोपसृष्टानिचवर्ज्यानिःस्युः १२० ॥

आणकनुं पिछानुं, शय्या तथा ओढवानुं, कोमण, हलकुं, पवित्र तथा सुगंधित होवुं जेधजे. परसेवा, मण तथा ज्वणतुंवाणुं, अने मूत्र तथा विष्टाथी लरेखुं वस्त्र आणकने माटे त्याग करवा जेज्य छे. १२०

असतिसम्भवेऽन्येषांतान्येवचसुप्रक्षालितोपधानानिसुधूपितानि सुशुद्धशुष्का-
ण्युपयोगंगच्छेयुः ॥ १२१ ॥

जे भीणुं शुद्ध वस्त्र न होय तो परसेवा विगेरेवाणां वस्त्रोने सारी रीते धोधने सुगंधित धुप धधने तथा सुकवीने उपयोगभां लेवां. १२१

वस्त्रोभां धुप आपवानी औषधि.

धूपनानिपुनर्वाससांशयनास्तरणमावरणानाञ्चयवसर्षपातसीर्दिगु-गुग्गुल-वचा-
चोरकवयःस्थागोलोमीजटिला-पल्लुषाशोकरोहिणीसर्पनिर्मोकाणि तेसपृक्ता-
निस्युः ॥ १२२ ॥

જવ, સરસવ, અળસી, હીંગ, ગુગળ, વજ, શંખ, કોડી, હરકે, ધરૌ, જટામાંસી, ગોખર, આસોપાલવ, કડો, તથા સાપની કાંચળી એ સર્વને ધીમાં મેળવીને બાળકને ઓઠવા પાથરવાનાં સત્રળાં વસ્ત્રોમાં ધુપ દેવો જોઇએ. ૧૨૨

બાળકની અન્ય રક્ષા વિધિ.

**મળયશ્રધારણીયાઃકુમારસ્યસ્વદ્ગરુરુગવયત્વૃષભાણાંજીવતામેવદક્ષિણેભ્યોવિષાણે
ભ્યોઞ્ચાણિગૃહીતાનિસ્યુઃ । મન્ત્રાઘાશ્ચૌષધયોજીવકર્ષમકૌચયાન્યપિઅન્યાનિ-
બ્રાહ્મણાઃપ્રશંસેયુઃ ॥ ૧૨૩ ॥**

ગેડો, રૂર (મૃગની જાત) ગવય (ગાયના જેવાં પશુ-રોઝ) તથા બળદ એ પશુ-ઓના જમણા કાનનો આગલો ભાગ, અને કોઈ રત્ન બાળકને પહેરાવવાં જોઇએ. અને મન્ત્રાદિક અથવા બીજું ઔષધ, જીવક તથા રૂપલક અને તે સિવાય અન્ય જે વસ્તુ બ્રાહ્મણ કહે તેં પણ બાળકને પહેરાવવી જોઇએ. ૧૨૩

બાળકનાં રમકડાં.

**ક્રીડનકાનિસ્વલ્વસ્યતુવિચિત્રાણિયોષવન્ત્યભિરામાણિઅગુરૂણ્યતીક્ષ્ણાગ્રાણિઅના-
સ્યપ્રવેશીનિઅપ્રાણહરાણિઅવિત્રાસનાનિસ્યુઃ ॥ ૧૨૪ ॥**

બાળકને માટે રમકડાં, વિચિત્ર, શબ્દવાળાં, મનોહર, હલકાં, આગલો ભાગ તીક્ષ્ણ ન હોય તેવાં, મુખમાં ગળી શકાય નહીં તેવાં, પ્રાણને હાનિ ન કરનાર અને ભયને નહીં ઉત્પન્ન કરનાર એવાં હોવાં જોઇએ. ૧૨૪

**નહિઅસ્યવિત્રાસનંસાધુતસ્માત્તસ્મિન્નુદત્યશુક્લાનેવાઅન્યત્રવિધેયતામગચ્છતિરા-
ક્ષસપિશાચપૂતનાઘાનાંનામાન્યાહયતાકુમારસ્ય વિત્રાસનાર્થેનામગ્રહણંનકાર્યસ્યા-
ત્ ॥ ૧૨૫ ॥**

બાળકને કોઈ પ્રકારથી પણ ડરાવવું નહીં જોઇએ. એથી જ્યારે બાળક રડે અથવા રમતમાં પડીને ભોજન કરવાની ઇચ્છા ન કરે, અથવા અન્ય કોઈ આવશ્યક કાર્ય કરવા ન ઇચ્છે ત્યારે તેને બીવરાવવાને માટે રક્ષસ, પિશાચ તથા પૂતના વિગેરેનાં નામ બતાવીને બોલાવવું ન જોઇએ. ૧૨૫

**યદિતુઆતુર્યંકિઞ્ચિત્કુમારમાગચ્છેત્તત્પ્રકૃતિનિમિત્તપૂર્વરૂપલિઙ્ગોપશ્યવિશેષૈસ્ત-
ત્ત્વતોનુબુદ્ધયસર્વવિશેષાનાતુરૌષધદેશકાલાશ્રયાનવેક્ષમાણશ્ચિકિત્સિતુમારમેતૈનં-
મધુરમૃદુલધુમુરભિશીતસઙ્કરંકર્મપર્વતૈયન્નેવંસાત્મ્યાહિકુમારાભવન્તિતથાતેશર્મલ-
ખન્તેઅચિરાયરોરોગેતુઅરોગત્તમાતિષ્ઠેદેશકાલાત્પગુણવિપર્યયેણવર્તમાનઃ ૧૨૬ ॥**

જે બાળકને કોઈ રોગ હોય તેા પ્રકૃતિ, નિદાન, પૂર્વરૂપ, ચિન્હ, તથા ઉપશયની વિશેષતા દ્વારા રોગની વિશેષતાને જાણીને, રોગી, ઔષધ, દેશ, કાલ તથા આશ્રયનો વિચાર કરીને, ચિકિત્સા કરવાનો પ્રારંભ કરવો. મધુર, મૃદુ, હલકી, સુગંધિ તથા કાંઈક શીત-વાળું ઔષધ બાળકને માટે યોગ્ય છે, કેમકે એવીજ વસ્તુ બાળકને સાત્મ્ય થાય છે. અને

એવીજ વસ્તુઓથી આળકાને જલ્દીથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે આળક નિરોગ થાય ત્યારે દેશ, કાલ તથા પ્રકૃતિના ગુણોથી વિપરીત વસ્તુઓનું સેવન તેને કરાવવું જોઈએ.

**ક્રમેણાસાત્મ્યાનિપરિવચ્ચોપયુજ્ઞાનઃસર્વાણિઅહિતાનિવર્જયેચથા લવર્ણશરારા-
યુષાંસમ્પદમવાપ્નોતીતિ ॥ ૧૨૭ ॥**

ક્રમથી અસાત્મ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ અહિત વસ્તુઓને લાગ કરીને, આળકને ભોજન આપવું જોઈએ. એમ કરવાથી બલ, વર્ણ, શરીર તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨૭

**एवमेनंकुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकुशलागमनाच्चानुपालयेदितिपुत्राश्लिषांसमृद्धि-
कारंકर्मव्याख्यातम् । तदाचरन्यथोक्तैर्विधिभिःपूजांयथेष्टंलभतेऽनसूयकइति१२८॥**

જ્યાં સુધી આળક યુવાન ન થાય અથવા ધર્માર્થમાં ચતુર ન થાય ત્યાં સુધી આ રીતે તેનું પાલન કરવું. આ પ્રકારે પુત્રને માટે શુભાકાંક્ષા કરનારા પુરૂષોને માટે હિતકારક કર્મ કહેવામાં આવ્યાં, અસૂયા, (ગુણોમાં દોષ ન જોનાર) ન કરીને આ કર્મને યથોક્ત વિધિથી કરનારા પુરૂષને યથેષ્ટ સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૨૮

અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

**पुत्राश्लिषांकर्मसमृद्धिकारकंयदुक्तमेतन्મहદર્થસंहितम् । तदाचरज्જોવિધિભિર્યથા-
તયંપૂજાંયથેષ્ટંલભતેऽનસૂયકઃ ॥ ૧૨૯ ॥ શરીરં ચિન્ત્યતેસર્વેદૈવમાનુષસમ્પદા ।
સર્વભાવૈર્યતસ્તસ્માચ્છારીરંસ્થાનમુચ્યતે ॥ ૧૩૦ ॥**

તત્રશ્લોકા ।

તેમાં આ બે શ્લોક છે, પુત્રની ઇચ્છા કરનારાઓને માટે હિતકારક જે આ શ્રેષ્ઠ કર્મ કહેવામાં આવ્યું છે, તે કર્મનો બુદ્ધિમાન પુરૂષો અસૂયા ન કરતાં વિધિ પૂર્વક યથા-વત કરીને યથેષ્ટ સંતાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સ્થાનમાં દૈવિસંપત્તિ તથા માનુષી સંપત્તિથી સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ શરીરનો વિચાર કરવામાં આવે છે એથી આને શારીરસ્થાન કહે છે. ૧૨૯

इति श्रीमहर्षिचरकप्रणीतायुर्वेदसंहितायां शारीरस्थानं समाप्तम् ॥

પ્રતિશ્રી મહર્ષિચરકે બનાવેલા આયુર્વેદ સંહિતાનું શારીરસ્થાન સમાપ્ત થયું. ૮

ન્દ્રિય સ્થાનમ્.

પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

વર્ણસ્વરીયમ્ ।

અથાતોવર્ણસ્વરીયમિન્દ્રિયંવ્યાख्याસ્યામ્ इतिहस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે વર્ણસ્વરીય ઇન્દ્રિયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. આ પ્રકારે ભગવાન-આત્રે-યજી કહેવા લાગ્યા.

આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવાની રીતિ.

इहखलुवर्णश्चस्वरश्चगन्धश्चरसश्चस्पर्शश्चक्षुश्चश्रोत्रश्चघ्राणश्चरसनश्चस्पर्शनश्चसत्त्व-
श्चभक्तिश्चशૌચश्चशीलश्चાચારશ્ચસ્મૃતિશ્ચાકૃતિશ્ચબલશ્ચગ્લાનિશ્ચતન્દ્રાચારમ્બશ્ચગૌ-
રવશ્ચલાઘવશ્ચઆહારશ્ચવિહારશ્ચાહારપરિણામશ્ચોપાયશ્ચાપાયશ્ચવ્યાધિશ્ચવ્યાધિપૂર્વ-
રૂપશ્ચવેદનાશ્ચોપદ્રવાશ્ચછાયાચપ્રતિચ્છાયાચસ્વપ્નદર્શનશ્ચદૂતાધિકારશ્ચપથિચૌત્પા-
તિકશ્ચાતુરકુલેભાવાવસ્થાન્તરાણિચમેષજસંવૃત્તિશ્ચમેષજવિકારયુક્તિશ્ચેતિપરી-
ક્ષ્યાણિપ્રત્યક્ષામાનોપદેશૈરાયુષઃપ્રમાણવિશેષંજિજ્ઞાસમાનેનભિષજા ॥ ૧ ॥

જે વૈદ્ય આયુષ્યના પ્રમાણની વિશેષતાને જાણવાની ઇચ્છા કરે તે તેણે પ્રત્યક્ષ, અનુ-
માન તથા ઉપદેશની દ્વારા વર્ણ, સ્વર, ગંધ, રસ, સ્પર્શનેત્ર, કર્ણ, નાસિકા, જીભ, ત્વચા,
સત્ત્વ, ભક્તિ, શૌચ, શીલ, આચાર, સ્મૃતિ, આકૃતિ, બળ, ગ્લાનિ, તન્દ્રા, આરંભ, ગૌરવ,
લઘુતા, આહાર, વિહાર, આહારનું પચવું, ઉપાય, અપાય, રોગ, રોગનું પૂર્વરૂપ, પીડા,
ઉપદ્રવ, છાયા, પ્રતિચ્છાયા, સ્વપ્ન જોવું, દૂતાધિકાર, માર્ગમાં થનાર ઉત્પાત, રોગીના
ધરની અવસ્થા, ઔષધની પ્રવૃત્તિ તથા ઔષધના વિકારની યુક્તિ આ સર્વની પરીક્ષા
કરવી જોઈએ. ૧

પરીક્ષ્ય વસ્તુઓના ભેદ.

तत्रखलुएषांपरीक्ष्याणांकानिचित्पुरुषमनाश्रितानिकानिचिच्चपुरुषसंश्रयाणि ।
तत्रयानिपुरुषमनाश्रितानितानिउपदेशतोयुक्तितश्चपरीक्षेत । पुरुषसंश्रयाणिपुनः
प्रकृतितश्चविकृतितश्च ॥ २ ॥

તેમાંથી કેટલાંક પુરૂષને આશ્રિત છે અને કેટલાંક પુરૂષને આશ્રિત નથી. જે પુરૂષને
આશ્રિત નથી તેની પરીક્ષા ઉપદેશ તથા યુક્તિવડે કરવી જોઈએ. અને જે પુરૂષને આશ્રિત
છે તેની પરીક્ષા પ્રકૃતિ તથા વિકૃતિની દ્વારા કરવી જોઈએ. ૨

प्रकृति वर्णन.

तत्रप्रकृतिर्जातिप्रसक्ता लप्रसक्ताचदञ्चानुपातिर्नाचकाला पातिनीचवयोऽनुपा-
तिनीचप्रत्यात्मनियताचेति । एतावज्जातिकुलदेशकालवयःप्रत्यात्मनियताहितेषां
तेषां रूपाणांतेतेभावविशेषाभवन्ति ॥ ३ ॥

तेमां प्रकृति जतिना आश्रित, कुणने आश्रित, देशने अनुसार थनारी, काणने अ-
नुसार थनारी, अवस्थाने अनुसार थनारी, तथा प्रति आत्माभां नियत होय छे. इभके
जति, कुल, देश, काल, वय, तथा प्रत्येक आत्माानीद्वारा, नियत थर्धने प्रत्येक पुष्पना-
प्रत्येक लावनी विशेषता होय छे. ३

विकृतिनुं वर्णन.

विकृतिःपुनर्लक्षणनिमित्ताचलक्ष्यनिमित्ताचनिमित्तानुरूपाच । तत्रलक्षणनिमित्ता-
नामसायस्याःशरीरेलक्षणान्येवहेतुभूतानिभवन्ति । लक्षणानिहिकानिचिच्छरीरो-
पनिबद्धानिभवन्ति । यानिहितस्मिंस्तस्मिंस्तत्राधिष्ठानमासाद्यतांताविकृतिमुत्पा-
दयन्ति ॥ ४ ॥

विकृति लक्षण निमित्ता, लक्ष्य निमित्ता, तथा निमित्तानुं ३५ होय छे. लक्षण निमित्ता
विकृति ते कडेवाय छे इ जेना शरीरमां थयेदां लक्षणज हेतु३५ होय छे. इभके शरीरमां
इटकांक लक्षण अेवां होय छे इ जे वपते वपते शरीरमां उत्पन्न थधने विकाराने उत्पन्न
करे छे. ४.

लक्ष्यनिमित्तात्तुसायस्याउपलभ्यतेनिमित्तंयथोक्तानिदानेषु ॥ ५ ॥

लक्ष्य निमित्त विकृति ते कडेवाय छे इ जेना हेतु निदानमां कडेवा जल्पी शक्यछे. ५ :

निमित्तानुत्पानां लक्षण.

निमित्तानुरूपातुनिमित्तार्थानुकारिणीयातामनिमित्तानिमित्तमायुषःप्रमाणज्ञानस्ये-
च्छन्तिभिषजोभूयश्चायुषःक्षयनिमित्तान्मेतलिङ्गानुरूपांभामायुषोऽन्तर्गतस्यज्ञानार्थ-
मुपदिशन्तिधीराः ॥ ६ ॥

निमित्तानुत्पाना विकृति ते कडेवाय छे इ जे निमित्तना प्रयोजनने सिद्ध करे छे. ते
विकृतिनुं काष्ठ निमित्त जल्पातुं नथी. वैद्यलोक अे विकृतिने आयुष्यनुं प्रमाण जल्पावने
भाटे माने छे. अने धीर लोक अंतर्गत आयुष्यना जल्पावने भाटे प्रेतोना लक्षणाने अनुत्प
तथा आयुष्यना क्षयना निमित्त३५ आ विकृतिने उपदेश करे छे. ६

यामधिकृत्यपुरुषसंश्रियाणेमुःर्षतांलक्षणानिउपदेक्ष्यामः । इत्युदेशः । तद्विस्तरे-
जा. व्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

आ विकृतिनुं अवलंभन करीने मुभुर्धुं (जे भरवानी धन्व करता होय) लोडाना

પુરૂષાશ્રિત (પુરૂષોમાં થનારા) લક્ષણોનો ઉપદેશ ક્રમીએ છીએ. અહીં સંક્ષેપથી એ વિષય કહેલો છે. આગળ વિસ્તાર પૂર્વક કહેવામાં આવે છે. ૭

પ્રકૃતિ વર્ણ.

તગાદિતણવવર્ણાધિકારસ્તથાકૃષ્ણઃકૃષ્ણશ્યામઃશ્યામાવદાતોવદાતશ્ચૈતિપ્રકૃતિ-
વર્ણાઃશરીરસ્ય ॥ ૮ ॥

આ લક્ષણોમાંથી પ્રથમ વર્ણનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે. જેમ કૃષ્ણ (કાળો,) કૃષ્ણ સ્યામ, કૃષ્ણાવદાસ (ધઉંવરણો) તથા અવદાસ (ગૌરવર્ણ) આ શરીરનો સ્વાભા-
વિક વર્ણ (રંગ) છે. ૮.

યાંશ્ચાપરાનુપેક્ષમાણોવિદ્યાદનૂકતોઽન્યથાવાપિનિર્દિશ્યમાનાંસ્તજ્ઞૈઃ ॥ ૯ ॥

તે સિવાય ખીજ જે વર્ણ જેવાથી જણી શકાય, તથા તેને જાણનારાઓ જેને નિર્દેશ કરે તેને સ્વભાવિક જાણવા નોંધએ. ૯.

વિકારવાળા રંગ.

નીલશ્યામતામ્નહરિતશુક્લાશ્ચવર્ણાઃશરીરસ્યવૈકારિકાભવન્તિ । યાંશ્ચાપરાનુપેક્ષમા-
ણોવિદ્યાત્પ્રાગ્વિકૃતાનભૂત્વોત્પન્નાનિતિપ્રકૃતિવિકૃતિવર્ણાભવન્ત્યુક્તાઃશરીરસ્ય ૧૦ ॥

ધીલો, કાળો, લાલ, હરમો તથા ઘોળો આ શરીરના વિકાર વાળા રંગ છે. જે વર્ણ શરીરના જન્મ વખતે ન હોય અને વયમાંજ ઉત્પન્ન થઈ જાય તેને પણ અસ્વાભાવિક જાણવા નોંધએ. આ પ્રકારે શરીરના સ્વાભાવિક તથા અસ્વાભાવિક રંગ કહેવામાં આવ્યા. ૧૦

વર્ણ જન્ય મૃત્યુ લક્ષણ.

તત્રપ્રકૃતિવર્ણોઽદ્વૃશરીરેવિકૃતિવર્ણોઽદ્વૃશરીરેદ્વાવપિવૃણામર્યદાવિભક્તૌદ્વૃદ્વાચે-
નસવ્યદક્ષિણવિભાગેનયચ્ચેવંપૂર્વપશ્ચિમવિભાગેનયદ્યુત્તરાધરવિભાગેનયદ્યન્તર્વહિ-
ર્વિભાગેનઆતુરસ્યારિષ્ટમિતિવિદ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

જે સીમા (હદ)ની અનુસાર અર્ધા શરીરમાં સ્વાભાવિક તથા અર્ધા શરીરમાં અસ્વાભા-
વિક વર્ણ વિલકત હોય, અર્થાત જે જમણા તથા ડાબા ભાગમાં, આગળના તથા પાછળના ભાગમાં, ઉપર તથા નીચેના ભાગમાં, અને બહાર તથા અંદરના ભાગમાં સ્વાભાવિક તથા અસ્વાભાવિક વર્ણનો વિભાગ જેવામાં આવે તે રોગીને અરીષ્ટ (જે લક્ષણના થવાથી મનુષ્ય મરી જાય છે.) થયું જાણવું નોંધએ. ૧૧.

મૃત્યુનાં અન્ય લક્ષણ.

एवमेववर्णभेदोमुखेऽप्यन्यतोवर्त्तमानोमरणायभवति ॥ ૧૨ ॥

આ પ્રકારે જે મુખમાં પણ વર્ણનો ભેદ જણાય તે રોગીનું મૃત્યું થાય છે. ૧૨.
वर्णभेदेनग्लानिहर्षरौक्ष्यस्नेहाव्याख्याताः ॥ ૧૩ ॥

વર્ણ ભેદથી ગ્લાનિ, હર્ષ, રૂક્ષતા તથા સ્નેહ ભેદનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તે

जल्युं ज्ञेयमे, अर्थात् शरीरना ऐक भागमां ज्ञानि तथा ऐक भागमां हर्ष, ऐक भागमां रक्षता तथा ऐक भागमां स्नेह ह्येय तो रोगीनुं मृत्युं थशे ऐ जल्युं लेवुं ज्ञेयमे- १३.

**तथापिपुवव्यंगतिलकालकपिडकानामन्यतमस्याननेजन्मातुरस्यैवमेवअप्रशस्तंवि-
द्यात् ॥ १४ ॥**

लक्षण्यु, व्यंग, तल, तथा पिडका ऐमांथी डाध पणु जे रोगीना मुष्ममां उत्पन्न थाय तो अरिष्ट थयुं ऐम जल्युं ज्ञेयमे. १४.

**नखनयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादौष्ठादिष्वपिचवैकारिकोक्तानांवर्णानामन्यतमस्य-
प्रादुर्भावोहीनबलवर्णेन्द्रियेषुलक्षणमायुषःक्षयस्यभवति । यच्चान्यदपिकीञ्चिद्दूर्ण-
वैकृतमभूतपूर्वसहसोत्पद्येतानिमित्तमेवहीयमानस्यातुरस्यतच्चारिष्टमिति वर्णाधि-
कारः ॥ १५ ॥**

नख, नेत्र, मुष्म, मूत्र, विष्टा, हाथ, पाग तथा ढोठ विगेरे अंगोमां जे अस्वाभाविक वल्योमांथी डाध वल्युं प्रकट थाय अने, अण वल्युं तथा छन्द्रीय हिनता यध गध ढोय तो, रोगीनुं मृत्युं थशे ऐम जल्युं ज्ञेयमे. ते सिवाय जे अन्य डाध अपूर्व, अस्वभाविक, वल्युं, स्रहस विना कारणुण उत्पन्न थध जय अने रोगी क्षीणु थतो जय तो रोगीनुं मृत्युं थनार् छे, ऐम जल्युं ज्ञेयमे. आ प्रकारे वल्युंनो अधिकार कडेवामां आव्यो. १५.

स्वराधिकारः।

**स्वराधिकारस्तुहंसक्रौञ्चनेमिदुन्दुभिकलर्विककाकपोतझर्झरानुकराःप्रकृतिस्वराः ।
यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपिविद्यादन्कतोन्यथावापिनिर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः ॥ १६ ॥**

हवे स्वराधिकार कडेवामां आवे छे, जेम हंस, अगलुं, यकवो, नगार्, यिडा, डागडो, कथुतर अने आंजर ऐऐोना जेवो स्वर थवाथी प्रकृति स्वर, अर्थात् स्वाभाविक स्वर छे. ऐ सिवाय अन्य जे डाध शब्द, स्वरने जल्युनारा कडे तेना जेवा स्वरने पणु स्वाभाविकणु जल्युवा ज्ञेयमे. अने स्वाभाविक स्वरोनी समान जे स्वर छे, तेने पणु स्वाभाविकणु जल्युवा ज्ञेयमे. १६.

वैकृतिक स्वरनुं लक्षण्यु.

**एडकग्रस्ताव्यक्तगद्गदक्षामदीनानुकीर्णास्तुआतुराणांस्वरावैकारिकाः । यांश्चापरा-
नुपेक्षमाणोऽपिविद्यात्प्राग्विकृतानभूत्वोत्पन्नान्इतिप्रकृतिविकृतिस्वरान्याख्याताः।।**

• हेडकाना शब्दनी माइक अप्रकट, गद्गद, क्षीणु, हीनतावाणा, तथा इट्टेला स्वर, अस्वाभाविक कडेवाय छे. अने ऐण प्रकारना अन्य स्वर पणु अस्वभाविक होय छे, अने पडेलांना स्वरनां कस्तां जे डाध अपूर्व स्वर उत्पन्न थध जय तेने पणु अस्वाभाविक जल्युवा ज्ञेयमे. आ प्रकारे स्वाभाविक तथा अस्वाभाविक स्वर कडेवामां आव्यो. १७.

આસન્ન મૃત્યુ રોગીનું લક્ષણ.

તત્રપ્રકૃતિવૈકારિકાણાંસ્વરાણામાશ્વિનિર્વૃત્તિઃસ્વરાનેકત્વમેકસ્યચાનેકત્વમપ-
શસ્તમિતિસ્વરાધિકારઃ । ઇત્રિવર્ણસ્વરાધિકારૌયથાવદુક્તૌમુર્ષતાંજ્ઞાનાર્યમિતિ ૧૮

સ્વાભાવિક, અસ્વભાવિક, સ્વરોનું બહુજ જલ્દી ઉત્પન્ન થઈ જવું એક સ્વરના અનેક પ્રકારના સ્વર થઈ જવા તથા અનેક પ્રકારના સ્વર હોવા એ અરિષ્ટ લક્ષણ છે. આ પ્રકારે જલ્દી મરનારા પુરૂષોના આયુષ્યને જાણનારાને માટે સ્વર તથા વર્ણનો અધિકાર યથાવત કહેવામાં આવ્યો. ૧૮.

તત્ર શ્લોકાઃ।

યસ્યવૈકારિકોવર્ણઃશરીરરૂપજાયતે । અર્દ્ધેવાયદિવાકૃત્સ્નેહનિમિત્તનચનાસ્તિસઃ॥૧૯

ત્યાં આ શ્લોક છે, જેના અર્ધાં શરીરમાં, અથવા સંપૂર્ણ શરીરમાં વિના કારણ અસ્વાભાવિક વર્ણ ઉત્પન્ન થઈ જાય તે મરી જાય છે. ૧૯.

નીલંવાયદિવાશ્યાવંતામ્બ્રવાયદિવારુણમ્ । મુસ્વાર્દ્ધમન્યથાવર્ણોમુસ્વાર્દ્ધેઽરિષ્ટમુચ્યતે૨૦

લીલો, કાળો, તામ્રવર્ણ તથા લાલ વર્ણ અર્ધાં મુખમાં થઈ જાય અને અર્ધાં મુખમાં સ્વાભાવિક વર્ણ થવો એ અરિષ્ટ લક્ષણ છે. ૨૦.

સ્નેહોમુસ્વાર્દ્ધેમુવ્યક્તોરૌક્ષ્યમર્દ્ધમુલ્લેખશમ્ । ગ્લાનિરર્દ્ધેતથાહર્ષોમુસ્વાર્દ્ધેપ્રેતલક્ષણમ્૨૧

જેના આંધા મુખમાં ચિકણાસ થાય તથા અર્ધું મુખ સૂકું પડી જાય અને અર્ધાં મુખમાં મ્લાનતા તથા અર્ધાં મુખમાં પ્રસન્નતા થાય તે જીવી શકતો નથી. ૨૧.

તિલકાપિપ્લવોવ્યઙ્ગારાજયશ્ચપૃથગ્વિધાઃ । આતુરસ્યાશુજાયન્તેમુલ્લેખાણાન્મુમુક્ષતઃ૨૨

તલ, લશણ, વ્યંગ, તથા અનેક પ્રકારની રેખા જે રોગીના મુખમાં જલ્દી ઉત્પન્ન થઈ જાય તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૨૨.

પુષ્પાગ્નિનલ્લદન્તેષુપક્લોવાદન્તસંસ્થિતઃ । ચૂર્ણદોષાદિદન્તેષુલક્ષણમરણસ્યતત્ ॥ ૨૩

નખ તથા દાંતોમાં પુષ્પ પુલના જેવું ચિન્હ ઉત્પન્ન થાય અથવા દાંતોમાં મલયા ચૂર્ણનું ઉત્પન્ન થવું એ મૃત્યુનું લક્ષણ છે. ૨૩.

ઓષ્ઠયોઃપાદયોઃપાણ્યોરક્ષ્ણોર્મુત્રપુરીષયોઃ । નલેષ્વપિચવૈવર્ણ્યમેતતક્ષીજવલ્લેઽન્તકૃત્૨૪

બળના ક્ષીણ થયા પછી હોઠ, પગ, હાથ, નેત્ર, મૂત્ર વિષ્ટા, તથા નખોના રંગનું અલ્લાઇ જવું, એ મૃત્યુનું લક્ષણ છે. ૨૪.

યસ્યનાલામાવોષ્ઠૌપક્કજાન્વલસપ્તેઽમૌ । મુર્ચ્ચારિતંતંવિધાન્નરોધંરોષણાદુષમ્ ॥૨૫

જે મનુષ્યના બંને હોઠ, પાકા જંભુના સરખા કાળા થઈ જાય તેને બુદ્ધિમાન પુરૂષે ગતાયુ જણવા. ૨૫.

કોવાયદિનાનેત્રોપસ્થપ્રકારેઃસ્વરઃ । સહસાત્પયતેજન્તોરિપાપ્તસ્યાસ્તિસઃ૨૬

જે ક્ષીણ પુરૂષને એકએક એક પ્રકારનો અથવા અનેક પ્રકારનો અસ્વાભાવિક સ્વર ઉત્પન્ન થઈ જાય તે જીવી શકતો નથી. ૨૬.

યદ્યાન્યદપિકિશ્ચિત્સ્યાદ્વૈકૃતંસ્વરવર્ણયોઃ । બલમાંસવિહીનસ્યતત્સર્વેમરણોદયમ્ ॥૨૭

એ સિવાય ક્ષીણુ, યજ તથા માંસવાળા જે પુરુષનો સ્વર, તથા વર્ણના વિકારની ઉત્પત્તિ થાય તે જીવતો નથી. ૨૭.

इतिवर्णस्वरावुक्तौलक्षणार्थमुर्मૂषताम् । यस्तुसम्यग्बिजानातिनायुर्ज्ञानेसमुद्यति ॥२८

આ પ્રકારે મુમૂષુ (જે મરનારા હોય) તેનાં લક્ષણુ જાણવાને માટેવર્ણુ તથા સ્વરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. જે વૈદ્ય, વર્ણુ તથા સ્વરના વિષયને સારી રીતે જાણે છે તે આવરદાના જ્ઞાનમાં મોહિત થતા નથી. ૨૮.

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने वर्णस्वरीयमिन्द्रियम् ॥ १ ॥

ઇતિ ચરકસંહિતાયાના ઇન્દ્રિયસ્થાનના વર્ણુ સ્વરીય મિન્દ્રિયમ નામનો પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. ૧.

द्वितीयोऽध्यायः।

पुष्पितम् ।

अथातो पुष्पितमिन्द्रियं व्याख्यास्याः इति हस्माह भगवानान्त्रेयः ॥

હવે અમે પુષ્પિત ઇન્દ્રિયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, એ પ્રકારે ભગવાન આન્ત્રેયજી કહેલા લાગ્યા.

पुष्पनुं लक्षणम्.

पुष्पंयथापूर्वरूपंफलस्येहभविष्यतः । तथालिङ्गमरिष्ठाख्यं वर्णंमरिष्यतः ॥ १ ॥

જેમ ઉત્પન્ન થનારા ફળનું પુષ્પ પૂર્વે રૂપ હોય છે. તે પ્રકારે મરનારનું અરિષ્ટ નામનું લક્ષણુ પૂર્વે રૂપ હોય છે. ૧.

अप्येवन्तुभवेत्पुष्पंफलेनानजुबन्धियत् । फलश्चापिभवेत्किञ्चिद्यस्यपुष्पंनर्वज-
म ॥ २ ॥ नत्वस्तेष्टमजात्तस्त्वाशोऽस्तिमरणादृते । मरणश्चापितन्नास्तियन्ना-
रिष्टपुरःसरम् ॥ ३ ॥

આજી એવું કોઇ પુષ્પ હોય કે જેમાં ફળ ન લાગે, અને એવું ફલ હોય કે જેને પહેલાં પુષ્પ ન થાય, (૨) પરંતુ એવું અરિષ્ટ નથી કે જે મૃત્યુના સિવાય નિવૃત્ત થઇ જાય અને એવું મૃત્યુ પશુ નથી કે જે અરિષ્ટના સિવાય થાય. ૩.

किञ्चिदाहृष्टमारष्टाभमनारं यजानता । अरिष्टञ्चाप्यसम्बुद्धमतस्महापरायण । ४।

કોઇ કોઇ અજ્ઞાની લોક અજ્ઞાનને કીધે અરિષ્ટના જેવાં કોઇ લક્ષણુ જોઇને તેને અરિષ્ટજી માની લે છે, અને કેટલાક તો મથાર્થ અરિષ્ટને પણ જાણતા નથી. ૪.

જ્ઞાનસમ્વાહનાર્થ-લિङ्गैर्मरण-ર્થકૈઃ । પ્ષિતાનુપદક્ષ્યામોનરાન્બહુવિધાઠ્ઠૃણુ ॥૫૧॥

તેના જ્ઞાનને માટે મૃત્યુના પહેલાં થનારાં લક્ષણોથી અનેક પ્રકારના પુષ્પિત પુરૂષોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, તે તમે શ્રવણ કરો. ૫.

પુષ્પિતનાં લક્ષણ.

**નાનાપુષ્પોપમોગન્ધોયસ્યવાતિદિવાનિશમ્ । પુષ્પિતસ્યવનસ્યેવ નાનાદ્રુમલતાવ-
તઃ ॥ ૬ ॥ તમાહુઃપુષ્પિતંધીરાનરંમરણલક્ષણૈઃ । સવૈસંવત્સરાદ્રેહંજહાતીતિવિ-
નિશ્ચયઃ ॥ ૭ ॥**

અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા લતાઓ વાળાં પુષ્પિત વનના જેવી જે પુરૂષના શરીરમાંથી હંમેશાં અનેક પ્રકારની પુષ્પો જેવી સુગંધ આવે (૬) તે પુરૂષને બુદ્ધિમાનો મૃત્યુનાં લક્ષણોથી પુષ્પિત કહે છે. તે પુરૂષ એક વર્ષની અંદર અવશ્ય મરી જાય છે. ૭.

**एवमेकैकशःपुष्पैर्यस्यगन्धःसमोभवेत् । इष्टैर्वायदिवानिष्टैःसचपुष्पितउच्यते । ८ ।
समासेनाशुभान्गन्धानेकत्वेनाथवापुमान् । आजिघ्रेद्यस्यगात्रेषुतंविद्यात्पुष्पितं
भिषक् ॥ ९ ॥ आप्लुतानाप्लुतेकायेयस्यगन्धाःशुभाशुभाः । व्यत्यासेनानि-
मित्ताःस्युःसचपुष्पितउच्यते ॥ १० ॥**

જે પુરૂષના શરીરમાંથી દુર્ગંધિત અથવા સુગંધિત એક એક પુષ્પ જેવી ગંધ આવે તે પુરૂષને પણ પુષ્પિત (અરિષ્ટ લક્ષણ વાળો) કહે છે. (૮) વૈદ્ય જેના શરીરમાં અનેક અથવા એક પ્રકારની દુર્ગંધિતનો અનુભવ કરે તેને પુષ્પિત જાણવું. ૯. સ્નાન કરેલા અથવા નહીં સ્નાન કરેલા જે પુરૂષના શરીરમાંથી કાંઈ કારણ વિનાજ સુગંધિ અથવા દુર્ગંધિ, વિપર્યયથી ઉત્પન્ન થાય તેને પુષ્પિત કહે છે. ૧૦.

**तद्यथाचन्दनंकुष्ठंतगरागुरुणीमधु । माल्यंमूत्रपुरीषेवामृतानिकुणपानिवा ॥११॥
येचान्येविविधात्मानोगन्धात्रिविधयोनयः । तेऽप्यनेनानुमानेनविज्ञेयाविकृति-
गताः ॥१२॥ इदञ्चाप्यतिदेशार्थंलक्षणंगन्धसंश्रयम् । वक्ष्यामोयदभिज्ञायभिष-
ङ्.मरणमादिशेत् ॥ १३ ॥**

સુખટ, કંક, તગર, અગર, પુષ્પનો રસ, માળા, મૂત્ર, મળ તથા મહદુ અને તે સિવાય અન્ય જે સુગંધિત તથા દુર્ગંધિત વસ્તુ છે તેની સુગંધિ તથા દુર્ગંધિ અનુમાનથી જ જાણી લેવી જોઈએ. ૧૧-૧૨ અતિ દેશને માટે ગંધને જાણવાનાં આ લક્ષણ કહેવામાં આવે છે, જેને જાણીને વૈદ્ય મૃત્યુને કહી શકે છે. ૧૩.

ગંધનું જ્ઞાન.

वियोनेर्विदुःसेमस्यगन्धोगात्रेषुदृश्यते । इत्येवाद्यादे । जिघ्रेनसजीवतितांसमाम्

જે પુરૂષના શરીરમાંથી કાંઈ કારણ સિવાય સુગંધિ અથવા દુર્ગંધિ આવવા લાગે તે એક વર્ષથી અધિક જીવતા નથી. ૧૪

एतावद्गन्धविज्ञानंरसज्ञानमतःपरम् । आतुराणांशरीरेषुवक्ष्यामोविधिपूर्वकम् । १५ ।

આ પ્રકારે ગંધની દ્વારા મૃત્યુનું જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું. એ ઉપરાંત રોગિયોના શરીરમાં રસની દ્વારા મૃત્યુનું જ્ઞાન વિધિ પૂર્વક કહેવામાં આવે છે. ૧૫

રસજ્ઞાન.

યોરસઃ પ્રકૃતિસ્થાનાં નરાણાં દેહસમ્ભવઃ । સપ્ષાંચરમેકાલે વિકારાન્નમજતે દ્વયમ્ ૧૬
સ્વસ્થ મનુષ્યોના શરીરમાં જેવો રસ હોય છે, તે મૃત્યુના સમયે એ પ્રકારે વિકારને પામે છે. ૧૬

કથિદેવાસ્ય વૈરસ્ય મત્યર્થમ્ પપચતે । સ્વાદુત્વમપરશ્ચાપિ વિપુલં મજતે રસઃ ॥૧૭॥

કોઇ કોઇ રસ બહુ દુસ્વાદુ થઈ જાય છે, અને કોઇ કોઇ રસ અત્યંત સ્વાદુ (મધુર) થઈ જાય છે. ૧૭

તમનેનાનુમાનેન વિદ્યાદ્વિકૃતિમાગતમ્ । મનુષ્યો હિ મનુષ્યસ્ય કથં રસમવાપ્નુયાત્ ૧૮

મનુષ્ય મનુષ્યના શરીરનાં રસને કેવી રીતે જાણી શકે એથી કહેવામાં આવે છે કે વિકારને પ્રાપ્ત થએલ રસને અનુમાન દ્વારા જાણવા બોધએ. ૧૮.

વિરસતાનું જ્ઞાન.

મક્ષિકાશ્ચૈવ યુકાશ્ચ દંશાશ્ચ મલકૈઃ સહ । વિરસાદપસર્પન્નિજન્તોઃ કાયાન્મુમૂર્ષતઃ ॥૧૯॥

જે મુમુર્ષુ (મરનાર) પુષ્પનો શરીરનો રસ, દુઃસ્વાદુ થઈ જાય છે તેના શરીર પરથી માખી, જીવો, ડાંસ તથા મચ્છર ચાલ્યાં જાય છે, (ખેસતાં નથી).

મધરતાનું જ્ઞાન.

અત્યર્થરસિકં કાયાં કાલપક્વસ્ય મક્ષિકાઃ । અપિ સ્નાતાનુલિપ્તસ્ય મૃશમાયાન્તિ સર્વશઃ ૨૦

અને જે મુમુર્ષુ પુષ્પના શરીરનો રસ બહુજ મધુર હોય છે, તે ગમે તેવી સારી રીતે ચંદન વિગેરે લેપ લગાવીને સ્નાન પણ કરે પરંતુ તેની શરીર પર માખીઓ બહુજ ખેસે છે. ૨૦

તત્રશ્લોકાઃ ।

યાન્યેતાનિ મયોક્તાનિ લિજ્જાનિ રસગન્ધયોઃ । પુષ્પિતસ્થનરસ્યૈતૈઃ ફલં મરણમાદિશેત્ ૨૧

તેમાં આ શ્લોક છે, રસ તથા ગંધનાં આજે લક્ષણ હમે કહ્યાં તે લક્ષણોથી પુષ્પિત મનુષ્યનું મૃત્યું કહેવું બોધએ. ૨૧.

इति चरक सं० इन्द्रि० पुष्पितकर्मिन्द्रियं समाप्तम् ॥ २ ॥

ઇતિ ચરક સંહિતાના ઈન્દ્રિયસ્થાનના પુષ્પિતકર્મિન્દ્રિય નામનો ખીન્ને અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

પરિમર્ષણીયમ્ ।

અયાતઃપરિમર્ષણીયમિન્દ્રિયંવ્યાख्याસ્યામ્ । ઇતિહસ્માહભગવાનાત્રેયઃ ॥

હવે અમે પરિમર્ષણીય ઇન્દ્રિયાધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

વર્ણેસ્વરેચગન્ધેચરસેચોક્તંપૃથક્પૃથક્ । લિઙ્ગમ્મૂર્ષતાંસમ્યક્સ્પર્શેષ્વપિનિબોધત ॥ ૧ ॥

પ્રથમ મુમૂર્ષુ (મરનાર) લોકોના વર્ણ, સ્વર, ગંધ, તથા રસમાં જે લક્ષણ થાય છે તે જુદાં જુદાં કહેવામાં આવ્યાં છે, હવે સ્પર્શમાં થનારાં લક્ષણો કહેવામાં આવે છે. ૧

સ્પર્શમાધાન્યેનઆતુરસ્યાયુષઃપ્રમાણવિશેષંજિજ્ઞાસુઃપ્રકૃતિસ્યેનપાણિનાકેવલમ-
સ્યશરીરંસ્પૃશેત્ । પરિમર્ષયેદ્વાન્યેન ॥ ૨ ॥

સ્પર્શદ્વારા રોગીના આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવાની ઇચ્છા કરનારા વૈદ્યે સ્વાભાવિક હાથ વડે રોગીના સંપૂર્ણ શરીરને સ્પર્શ કરવો, અથવા કાંઈ ખીજને સ્પર્શ કરાવવો. ૨

સ્પર્શનાં લક્ષણ.

પરિમૃષતાતુસ્વલુઆતુરશરીરમિમેભાવાસ્તત્રાવબોદ્ધવ્યાઃ । તદ્યથા સતતંસ્પન્દના-
નાંશરીરોદ્દેશાનાંસ્તમ્ભઃ । નિત્યોષ્મણાંશીતીભાવઃ । મૃદૂનાંદારુણત્વમ્ । શ્લેષ્મ્ના-
નાંસ્વરત્વમ્ । સતામસદ્ભાવઃસન્ધીનાંસંસંશ્ચયવનાનિ । માંસશોણિતયોર્વીતી-
ભાવઃ । દારુણત્વંસ્વેદાનુબન્ધઃસ્તંમ્ભોવાયચ્ચાન્યદપિકિશ્ચિદ્મૃશવિકૃતમનિમિત્ત-
સ્યાદિતિલક્ષણંસ્પૃશ્યાનાંભાવાનામ્ ॥ ૩ ॥

રોગીને સ્પર્શ કરવાથી અંગે અંગની વાતો જાણવી જોઈએ જેવી કે, શરીરનાં જે જે સ્થાન હંમેશાં ફરક્યાં કરે છે, તેનું અંધ (નહીં ફરકવું) થવું, જે હંમેશાં ગરમ રહે છે તેનું ઠંડું પડી જવું, જે હંમેશાં મૃદુ રહે છે તેનું ભયાનક થઈ જવું, જે હંમેશાં ચિકણું રહે છે તેનું ખરસટ થઈ જવું, જે હંમેશાં કાયમ રહે છે તેનું ન રહેવું, સાંધાનું શિથિલ થઈ જવું, પડી જવું તથા ગળી જવું, માંસ તથા લોહિતું નિસ્તેજ થઈ જવું, દારૂણ થઈ જવું, હંમેશાં પરસેવો નીકળવો અથવા જકડાઈ જવું, અને અન્ય અકારણ વિકાર. આ સર્વ સ્પર્શ કરવાને યોગ્ય સ્થાનોનાં અશુભ લક્ષણ છે. ૩

વિસ્તાર પૂર્વક સ્પર્શનું લક્ષણ.

તયાસતાઽવ્યાख्याસ્યામઃ । તસ્યચેત્પરિદ્રશ્યમાનંપૃથક્ત્વેનપાદજહ્વોરુસ્ફિ-
શુદરપાર્શ્વયષ્ટેષિકાપાણિગ્રીવાતાલ્બોળેલલાટંસ્વિન્નંશીતંપ્રસ્તંબં । રુણંવાંતમાંસ-
શોણિતંવાસ્યાત્પરાસરયંપુરુષાનચિરા । કાચંપિષ્ટિતંતિવિદ્યાત્ ॥ ૪ ॥

હવે સ્પર્શ કરવાને યોગ્ય અંગોનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવે છે. જે

रोगीना शुद्ध शुद्ध अंगे स्पर्शं करवाथी, पग, धुंठल, गंग, नितम्ब, उदर, पांशुणी, पीठेना वांसो हाथ, गरदन, ताणवुं, ढोठ तथा ललाट परसेवावाणां, शीतल, स्तम्भ, दाइलु अथवा मांस तथा दोहीथी रहित जल्लाय तो जल्लुपुं जेधंअे के, आ रोगी जस्टीज मरी जशे. ४

तस्यचेत्परिदृश्यमानानिपृथक्तेनगुल्फजानुवंक्षणगुदवृषणमेद्रनाभ्यंसस्तनमणि-
हनुस्पर्शुकानासिकाकर्णाक्षिभ्रूशंखादीनिस्तानिव्यस्तानिच्युतानिस्थानेभ्यः
स्युःपरासुरयंपुरुषोनचिरात्कालंकरिष्यतीतिविद्यात् ॥ ५ ॥

जे रोगीना अंगोने शुद्ध शुद्ध स्पर्शं करवाथी दांङ्गुी, धुंठल, वंक्षलु (जंधाना सांधा) गुदा, अंडोकाश, डुंटी, भला, स्तन, मल्लिक (हाथ तथा पगना सांधा) गुदा, नाक, कान, नेत्र, प्रकुटी, तथा शंभ (माथानुं हाडकुं) विजेरे अंग शिथिल व्यस्त (शुद्धं शुद्धं यथ गयेलां) तथा व्युत (पडेलां) जल्लाय तो जल्लुपुं जेधंअे के, आ रोगी जस्टीज मरी जशे. ५

तथास्योच्छ्वासाप्यात्प्राणश्चक्षुःकेशलोमोदरनखांगुलीरालक्षयेत् । तस्यचे-
दुच्छासोऽतिदीर्घःअतिह्रस्वोवास्यात्परासुरितिविद्यात् । तस्यचेन्मन्येपरिदृश्य-
मानेनस्पन्देयातांपरासुरितिविद्यात् । तस्यचेदन्ताःप्रतिकीर्णाःप्रोत्पत्तयःस्युः
परासुरितिविद्यात् । तस्यचेत्पक्ष्माणिजटाबद्धानिस्युःपरासुरितिविद्यात् । तस्यचे-
च्चक्षुषीप्रकृतिहीनेविकृतियुक्तेअव्युत्पिण्डतेअतिप्रविष्टेअतिजिह्वेअतिविषमे अ-
तिप्रसृतेअतिविमुक्तबन्धनेसततोन्मेषितेसततनिमेषितेनिमेषोन्मेषातिप्रवृत्तवि-
भ्रान्तदृष्टिकेविपरीतदृष्टिकेहीनदृष्टिकेव्यस्तदृष्टिकेनकुलान्वेकपोतान्ध्रेअलातवर्णे-
कृष्णनीलपीतश्यावताम्रहरितहारीद्रथुल्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेनाभिसंप्लु-
तेवास्यातांपरासुरितिविद्यात् ॥ ६ ॥

रोगीना श्वास, मन्या (गणानी पाछणीनी नस) दांत, पक्ष्म, आंभ, वाग, श्वांटी, पेट, नभ, तथा आंगणीओ जेवी. जे रोगीने श्वास अडुज अधिक अथवा अडुज थोडो आसतो होय तो जल्लुपुं जेधंअे के आ रोगी मरी जशे. जे रोगी गणानी पाछणीनी नसनो स्पर्शं करवाथी आसती न जल्लाय, तो जल्लुपुं जेधंअे के, अे रोगी मरी जशे, जे रोगीना दांत मेलथी लरेखा, श्वेत तथा शर्करावाणा जल्लाय तो जल्लुपुं जेधंअे के आ रोगी मरी जशे, जे रोगीना पक्ष्म जटानी माइक अंधाध जय तो, जल्लुपुं जेधंअे के रोगी मरी जशे. जे रोगीनां नेत्र, प्रकृति रहित, विकारवाणां, अडुज अदार निकजेलां, अडुज अंदर गयेलां, अडुज हांडां, अति विषम, अति आंसुवाणां, अडुज शिथिल, हांभेलां पुढेलां, हांभेलां अंध, अडुज पुढेलां, तथा अंध जल्लाय, आतिवाणी दृष्टिवाणां, विपरित दृष्टिवाणां, हीनदृष्टिवाणां, व्याकुल दृष्टिवाणां, मुकुलान्ध (दिवसे सर्व पदार्थोनि धोणा हेजे) कपोतान्ध (दिवसे सर्व वस्तुओने कणी लुवे) कापला जेवा कणा, लीला, पीणा,

સ્થામ, તામ્ર વર્ણના, હરમો, હળદરનારંગ, યા સફેદ આ સર્વ વર્ણોમાંથી કોઇ એક વર્ણ-
વાળો હોય તો બાણુવું નોંધએ કે આ રોગી મરી જશે. ૬.

કેશ પરીક્ષા.

અથાસ્યકેશલોમાન્યાયચ્છેત્તસ્યચેત્કેશલોમાન્યાયમ્યમાનાનિપ્રલુચ્ચેરન્નચેદ્વેદ-
યેત્પરાસુરિતિવિદ્યાત્ ॥ ૭ ॥

જો રોગીના કેશ તથા ર્વાંટી ઉખાડવાથી ઉખડી જાય, અને રોગીના બાણુવામાં ન
આવે તો બાણુવું નોંધએ કે તે મરી જશે. ૭

ઉદર પરીક્ષા.

તસ્યચેદુદરેશિરાઃપદ્મચેરન્, શ્યાવતામ્નનીલહારિદ્રથુક્લાવાસ્યુઃપરાસુરિતિવિદ્યાત્ ૮

જો રોગીના ઉદરમાં કાળા, લાલ, લીલા, પીળા, તથા ઘોળા રંગની નસો દેખાય તો
બાણુવું કે તે રોગી મરી જશે. ૮

નખ પરીક્ષા.

તસ્યચેન્નસ્વાવીતમાંસશોનિતાઃપક્વજામ્બવવર્ણાઃસ્યુઃપરાસુરિતિવિદ્યાત્ ॥ ૯ ॥

જો રોગીના નખ, માંસ તથા ર્ધિરથી હીન હોય અને પાકા બાણુડાના સરખા
રંગવાળા હોય તો બાણુવું કે તે રોગી મરી જશે. ૯

આંગળીઓની પરીક્ષા.

અથાસ્યાંગુલીરાયચ્છેત્તસ્યચેદંગુલયઆયમ્યમાનાનચેત્સ્ફુટેયુઃપરાસુરિતિવિદ્યાત્ ૧૦

જો રોગીની આંગળીઓ ખંચવાથી તડકા ન બોલે તો બાણુવું કે તે રોગી મરી જશે. ૧૦

ભવતિ ચાત્ર ।

एतान्स्पृश्यान्बहून्भावान्यःस्पृशन्नावबुध्यते । आतुरेनससम्मोहमायुर्ज्ञानस्यगच्छति ११

તેમાં આ શ્લોક છે, જે વૈદ્ય સ્પર્શ કરવાને યોગ્ય આ અંગોને સ્પર્શ કરીને બાણુ
છે, તે આવરદાના જ્ઞાનમાં મોહિત થતા નથી. ૧૧

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने परिमर्शनीयमिन्द्रियं समाप्तम् ॥ ३ ॥

ઇતિ ચરક સંહિતાના ઇન્દ્રિયસ્થાનનો પરિમર્શનીયમિન્દ્રિય નામનો ત્રીજો અધ્યાય
સમાપ્ત થયો. ॥ ૩ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

इन्द्रियानीकम् ।

अथात् इन्द्रियानीकमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इतिहस्माह भगवानात्रेयः ॥

હવે અમે ઇન્દ્રિયાનીક ઇન્દ્રિયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી

કહેવા લાગ્યા.

ઇન્દ્રિયાણિયથાજન્તોઃપરીક્ષેતવિશેષવિત્ । જ્ઞાતુમિચ્છન્તિષ્ટ્માનમાયુષસ્તન્નિવોધમે
વિશેષ જાણનારા વૈદો આયુષ્યના પ્રમાણને જાણવાને માટે જે પ્રકારે ઇન્દ્રિયોની
પરીક્ષા કરે છે તે હવે સાંભળો. ૧

અનુમાનાત્પરીક્ષેતદર્શનાદીનિતત્ત્વતઃ । અદ્વાહિવિદિતંજ્ઞાનમિન્દ્રિયાણામતીન્દ્રિયમ્
॥ ૨ ॥ સ્વથેભ્યોવિકૃતંયસ્યજ્ઞાનમિન્દ્રિયસમ્ભવમ્ । આલક્ષ્યેતાનિમિત્તેનલક્ષણ-
મરણસ્યતત્ ॥ ૩ ॥

ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન, અતિન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોથી નહિ જાણવા યોગ્ય) હોય છે, એથી
દર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષા અનુમાન વડે કરવી. ૨

સ્વસ્થતાના કરતાં જેની ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન કોઈ કારણ વગરજ વિકારને પ્રાપ્ત થયેલું
જાણાય તેનું મૃત્યું થનારું છે, તે જાણવું જોઈએ. ૩

इत्युक्तंलक्षणंसर्वमिन्द्रियेष्वशुभोदयम् । तदेवतुपुनर्भूयोविस्तरेणनिबोधत ॥ ४ ॥

આ સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોના અરિષ્ટ લક્ષણ સંક્ષેપથી કહેવામાં આવ્યાં, હવે તેને વિસ્તાર-
પૂર્વક શ્રવણ કરો. ૪

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिवमेदिनीम् । विगीतंह्युभयंहेतत्पश्यन्मरणमृच्छति ॥५॥

જે મનુષ્ય આકાશની માફક પૃથ્વીને જાણ્યું હોય છે, અને આકાશને પૃથ્વીના જેવા
પદ્ધતિથી ભરેલું જાણ્યું હોય છે તેનું મૃત્યુ થાય છે. ૫

यस्यदर्शनमायातिमारुतोऽम्बरगोचरः । अग्निर्नायातिवादीप्तस्तस्यायुःक्षयमा-
दिशेत् ॥ ६ ॥

જે મનુષ્યને આકાશમાં વાયુ દેખવામાં આવે, અને અગ્નિને અગ્નિ જેવામાં ન આવે
તેનો આયુષ્ય ક્ષીણ થયો છે એમ જાણવું જોઈએ. ૬

जलेसुविमलेजालमजालावततेतथा । स्थितेगच्छतिबाहृष्ट्वाजीवितात्परिमृच्यते॥७॥

જે મનુષ્ય વહેતા અથવા સ્થિર નિર્મળ જળમાં, જળ ન હોય છતાં જળમાં જળ
દેખે તે તે જીવતો નથી. ૭

जाग्रत्पश्यतियत्रेतात्रक्षांसिविविधानिच । अन्यद्वाप्यद्भुतंकिंचित्रसजीवितुमर्हति ८

જે મનુષ્ય જાગૃતા છતાં પણ પ્રેત, અનેક પ્રકારના રાક્ષસ, અથવા અન્ય કોઈ અદ્-
ભૂત વસ્તુ દેખે છે, તે મરી જાય છે. ૮

योऽग्निप्रकृतिवर्णस्थं नीलं पश्यति निष्प्रभम् । कृष्णं वा यदि वा शुक्लं नीलं तसप्तमीम् ९

જે મનુષ્ય સ્વાભાવિક અગ્નિને લીલો, પ્રભાસહિત, કાળો અથવા ઘોળો દેખે છે તે
સાત દિવસ પછી મરી જાય છે. ૯

परीचीनसतोमेघान्मेघान्वाप्यसतोऽम्बरे । विद्युतोवाविनामेघैः पश्यन्मरणमृच्छति १०

જે મનુષ્ય વરસાદ ન હોવા છતાં પણ આકાશમાં, મેઘ, (વરસાદ) ને જાણે છે અને
મેઘના સિવાય વિજળીને જાણે છે તે મરી જાય છે. ૧૦

मृण्मयीमिवयःपार्श्वीकृष्णाम्बरसमावृताम् । आदित्यभीक्षतेशुद्धचन्द्रंवा न स जीवति ११

મૃણ્મયીમિવયઃપાર્શ્વીકૃષ્ણામ્બરસમાવૃતામ્ । આદિત્યબીક્ષતેશુદ્ધચન્દ્રંવા ન સ જીવતિ ૧૧

જે મનુષ્ય શુદ્ધ, સૂર્ય તથા ચંદ્રમાને કાળા વસ્ત્રથી ઢાંકેલી માટીના પાત્રના જેવો દેખે છે તેનું મૃત્યું થઈ જાય છે. ૧૧

અપર્વણિયદાપચ્યેત્સૂર્યચન્દ્રમસોર્ગ્રહમ્ । અવ્યાધિતવ્યાધિતોવાતદન્તંતસ્યજીવનમ્ ૧૨

જે મનુષ્ય અમાસ તથા પૂર્ણિમાના સિવાય સૂર્ય તથા ચંદ્રમાનું ગ્રહણ દેખે છે તે રોગી હોય (નરોગી હોય તો પણ અવશ્ય મૃત્યુ પામે છે. ૧૨

નક્તંત્સૂર્યમહશ્ચન્દ્રમનગ્રીધૂમમ્મુત્થિતમ્ અગ્નિવાનિષ્પ્રમંસઞ્ઞૌદૃષ્ટામરણમ્ચ્છતિ ॥૧૩॥

જે મનુષ્ય રાત્રિએ સૂર્ય, દિવસે ચંદ્રમા, અગ્નિરહિત પદાર્થોમાં ધુમાડી, અથવા રાત્રિએ પ્રભારહિત અગ્નિને દેખે છે તે મરી જાય છે. ૧૩

**પ્રભાવતઃપ્રમાહીનાન્નિષ્પ્રમાવાન્પ્રભાવતઃ । નરાવિલિક્ષાન્પશ્યન્તિભાવાન્પ્રાણાઙ્ગિ-
હાસવઃ ॥ ૧૪ ॥**

જે મનુષ્ય પ્રભાવાળા પદાર્થોને પ્રભારહિત અને પ્રભારહિત પદાર્થોને પ્રભાવાળા, અને જે પદાર્થોનાં જે લક્ષણ હોય તેથી રહિત તેને દેખે તો તે મરી જાય છે. ૧૪

**વ્યાકૃતાતિવિવર્ણાનિવિસંખ્યોપગતાનિચ । વિનિમિત્તાનિપસ્યન્તિરૂપાણ્યાયુઃ
ક્ષયેનરાઃ ॥ ૧૫ ॥**

જે મનુષ્ય વિના કારણે ફેલાયલાં, વિવર્ણ તથા વિપરીત સંખ્યાવાળાં રૂપોને દેખે છે, તે મરી જાય છે. ૧૫.

યથ્રપસ્યત્યદ્દસ્યાન્વૈદ્દસ્યાન્યથ્રનપસ્યતિ । તાવુભૌપ્તયતઃ સ્મિપંચમક્ષયમસંશયમ્ ૧૬

જે મનુષ્ય અદૃશ્ય રૂપોને જુવે છે, અને જે મનુષ્ય દૃશ્ય રૂપોને દેખતા નથી તે બંને પ્રકારના મનુષ્ય બહુજ જલ્દી યમાલયને પામે છે. ૧૬.

કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા પરીક્ષા.

અશ્નન્દસ્યચયઃશ્રોતાશ્નન્દાન્યથ્રનબુદ્ધયતે । દ્વાવપ્યેતૌયથાપ્રેતૌતથાજ્ઞેયૌવિજાનતા ૧૭

જે મનુષ્ય શબ્દના વિનાજ શબ્દ સાંભળે છે, અને જે મનુષ્ય શબ્દ થવા છતાં પણ સાંભળતો નથી તે બંને પ્રકારના મનુષ્યો મરનાર જાણવા જોઈએ. ૧૭.

**સંવૃત્યાઙ્ગુલિભિઃકર્ણૌજ્વાલાશ્નન્દ્યઆતુરઃ । નશ્રુણોતેગતાસુંતંદ્વિમાન્પરિવ-
ર્જયેત્ ॥ ૧૮ ॥**

જે મનુષ્ય રોગી આંગળીઓથી પોતાના કાનોને બંધ કરવાથી જ્વાલા શબ્દ (કાનને બંધ કરવાથી જે એક પ્રકારનો હમહમાટ સાંભળાય છે તે) ને સાંભળતા નથી, તે રોગીને શુદ્ધિમાન વૈદે અસાધ્ય જાણીને તેની ચિકિત્સા નહીં કરવી જોઈએ. ૧૮.

નાસિકાદ્વારા પરીક્ષા.

**વિપર્યયેણયોવિશ્યાદ્ગંધાનાંસાધ્વસાધુતામ્ । નવાતાન્સર્વશ્ચોવિચારાંવિચાદ્વિગ-
તાયુષમ્ ॥ ૧૯ ॥**

જે રોગી સુગંધિને દુર્ગંધિ અને દુર્ગંધિને સુગંધિ જાણે, અથવા ગંધોને જાણી ન શકે તેનું મૃત્યું નજીકજ જાણવું જોઈએ. ૧૯.

ત્વયા દ્વારા પરીક્ષા.

યોરસાન્નવિજાનાતિનવાજાનાતિતત્ત્વતઃ । મુસ્વપાકાદતેપકંતમાહુઃ કુન્નલાન-
સ્મ્ ॥ ૨૦ ॥

કોઇ મુખરોગ સિવાયજ ને રોગીને સોનું જ્ઞાન ન થાય અથવા રસોનું બરોબર જ્ઞાન ન થાય તેનું મૃત્યું નજીક આવેલું જાણવું. ૨૦.

उष्णाठञ्जीताद्वारा उच्छ्वसान्દૃશ્યપિચ્છારુણાન્ । સ્પર્શાન્સ્પૃહ્વાંતતોઽન્યત્વંમુ-
સ્તેષુમન્યતે ॥ ૨૧ ॥

ને રોગીને ગરમ, ઠંડી, ખરસટ, ચીકણી, કામળ તથા દારૂણ વસ્તુઓનો સ્પર્શ કરવાથી વિપરીત જ્ઞાન થાય તેનું મૃત્યું નજીક જાણવું જોઇએ. ૨૧.

अन्तरेणतपस्तीत्रंयोगंवाविधिपूर्वकम् । इन्द्रियैरधिकंपश्यन्पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ ૨૨ ॥

ને મનુષ્ય તીવ્રતપ, અથવા વિધિ પૂર્વક યોગના સિવાય અતીન્દ્રિય (ને ઇન્દ્રિયોથી જાણી ન શકાય) પદાર્થોને જીવે છે તે અવશ્ય જલ્દીજ મરી જાય છે. ૨૨.

इन्द्रियाणामृतेदृष्टेरिन्द्रियार्थान्પश्यति । विपर्ययेणयोविद्यात्तंविद्याद्विगतायुषम् ॥ ૨૩ ॥

કોઇ દોષના વિના પણ જે કોઇને ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાન સિવાય વિષયોનું જ્ઞાન થાય તે તેનું મૃત્યું નજીક સમજવું જોઇએ. ૨૩.

स्वस्थाःपञ्चाविपर्यासैरिन्द्रियार्थेषुवैकृतम् । पश्यन्तियेऽसद्बहुञ्चस्तेषामरणमादि-
शेत् ॥ ૨૪ ॥

ને સ્વસ્થ મનુષ્ય શુદ્ધિના વિપરીત થઇ જવાથી ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થોમાં વિકારને દેખે છે. તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૨૪.

तत्रश्लोकाः ।

एतदिन्द्रियविज्ञानंयःपश्यतियथातथा । मरणंजीवितंचैतत्सभिपक्वज्ञातुमर्हति ॥ ૨૫ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે, જે વૈદ્ય ઇન્દ્રિયોના આ જ્ઞાનને યથાવત જાણી શકે છે તે મરણ તથા જીવનને જાણી શકે છે. ૨૫.

इति चरकसंहितायामिन्द्रि० इंद्रियानीकर्मिन्द्रियं समाप्तम् ॥ ૪ ॥

ઇતિ ચરક સંહિતાના ઇન્દ્રિય સ્થાનનો ઇન્દ્રિયાનીકર્મિન્દ્રિય નામનો યોથો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૪.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पूर्व रूपीयम् ।

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानाश्रेयः ।

હવે અમે પૂર્વરૂપીય ઇન્દ્રિયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. એ પ્રકારે ભગવાન આશ્રે-
યજી કહેવા લાગ્યા.

પુર્વરૂપાણ્યસાધ્યાનાંવિકારાણાંપૃથકપૃથક । । મિત્તામિત્તાનિવક્ષ્યામોમિષજાંજ્ઞા-
નદ્વદ્વયે ॥ ૧ ॥

વૈદ્યાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે અસાધ્ય રોગોનાં ભિન્ન તથા અભિન્ન પૂર્વ રૂપ બુદ્ધાં
બુદ્ધાં કહીએ છીએ. ૧.

પૂર્વરૂપાણિસર્વાણિજ્વરોક્તાન્યતિમાત્રયા । યંવિશન્તિવિશત્યેનંમૃત્યુર્જ્વરપુરઃસરઃ॥૨॥

નિદાનસ્થાનમાં જે જ્વરનાં પૂર્વ રૂપ કહેવામાં આપ્યાં છે તે સર્વ પૂર્વ રૂપ બહુજ
અધિકતાથી જે પુરૂષમાં પ્રાપ્ત હોય છે તેને જ્વરની સાથે મૃત્યુ પણ પ્રાપ્ત થયું છે એમ
જાણવું જોઈએ. ૨.

અન્યસ્યાપિચરોગસ્યપૂર્વરૂપાણિયં નરમ્ । વિશન્ત્યેતેનકલ્પેનતસ્યાપિમરણંધ્રુવમ્॥૩॥

એજ પ્રકારે બીજા રોગોમાં પણ પૂર્વ રૂપ જે પુરૂષને પ્રાપ્ત હોય તેનું પણ અવશ્ય
મૃત્યુ થનારું છે, એમ જાણવું જોઈએ. ૩

પૂર્વરૂપૈકદેશાંસ્તુવક્ષ્યામોઽન્યાન્ સુદારુણાન્ । યરોગાનનુવદ્ધન્તિમૃત્યુર્ચૈરનુવધ્યતે॥૪॥

એ ઉપરાંત પૂર્વ રૂપોના લયકર અંશ કે જે અંશ રોગોની સાથે પ્રથમ રહે છે, અને
મૃત્યુ તેની સાથે રહે છે, તે કહેવામાં આવે છે. ૪.

બલશ્ચહીયતેયસ્યપ્રતિશ્યાયશ્ચવદ્ધૃતે । તસ્યનારીપસક્તસ્યશોષોન્તાયોપજાયતે॥૫॥

જે પુરૂષનું બળ ક્ષીણ થતું જાય અને પ્રતિ શ્યામ (કામ) વધતું જાય, અને તે
પુરૂષ, સ્ત્રી સંગ કરતો રહે તો તે પુરૂષને શોષ રોગ (ક્ષય) મૃત્યુને માટે ઉત્પન્ન થાય છે. ૫.

શ્વમિરુષ્ટૈઃસ્વરૈર્વાપિયાતિયોદક્ષિણાંદિશમ્ । સ્વમેયક્ષમાણમાસાઞ્ચજીવિતંસવિમુશ્ચતિદ્

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં કુતરાં, ઉંટ કે ગધેડાપર સ્વાર થઈને દક્ષિણ દિશાએ જાય છે
તેને તુરંતજ યદ્દમા (ક્ષય) રોગ થઈને પ્રાણનો નાશ કરે છે. ૬

પ્રેતૈઃસહપિબેન્મદ્યંસ્વમેયઃકૃષ્યતેથુના । સધોરંજ્વરમાસાઞ્ચનજીવેન્નચમૃડ્યતે ॥૭॥

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પ્રેતોની સાથે મદ્ય પીવે છે, અથવા કુતરાં ધસડી જાય છે એમ
દેખે છે તેનું ઘોર જ્વરથી મૃત્યુ થાય છે. ૭

લાક્ષારક્તામ્બરામં યઃપશ્યત્યમ્બરમન્તિકાત્ । સરક્તપિત્તમાસાઞ્ચતેનૈવાન્તાયનીયતે ૮

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં આકાશને લાખના રંગથી રંગેલા વસ્ત્રના જેવું દેખે છે તે
જલ્દી રક્તપિત્ત રોગથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

રક્તમ્પ્રક્તસર્વાંગોરક્તવાસામુદ્દૃશન્ । યઃસ્વમેહિયતેનાર્યાસરઃકંપ્રાપ્યસીદતિ॥૯॥

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં લાલ માળા તથા લાલ વસ્ત્ર પહેરીને સંપૂર્ણ શરીરમાં લાલ
રંગનો બનીને વારંવાર દસતો છતાં કાઈ સ્ત્રીથી હારી જાય છે તે રક્તપિત્ત રોગથી મૃત્યુને
પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

શૂઢાટોપાન્નકૂજાશ્ચદૌર્બલ્યંચાતિમાત્રયા । નલાદિષુચવૈવર્ણ્યગુલ્મેનાન્તકરોગ્રહઃ૧૦॥

જે મનુષ્યને શુળ, આક્રોશ, પેટની અંદર ગડગડાટ, દુર્બળતા, અને નખાદિ અંગોમાં
વિવર્ણતા પ્રાપ્ત થાય તે મનુષ્ય શુદ્ધ રોગથી મરી જાય છે. ૧૦

ક્ષતાકણ્ઠકનીયસ્યદારુણાહદિજાયતે । સ્વમેગુલ્મસ્તમન્તાયકૂરોવિશ્વતિમાનવમ્ ॥ ૧૧

સ્વપ્નમાં જે મનુષ્યના હૃદયમાં કાંટાવાળી લતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનુષ્ય ગુલ્મ રોગથી મૃત્યુને પામે છે. ૧૧

કાયેऽલ્પમપિસંસ્પૃષ્ટંસુશૃંગ્યસ્યદીર્યયતે । ક્ષતાનિચનરોહન્તિકુષ્ટૈર્મૃત્યુર્હિનસ્તિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

જે મનુષ્યનું શરીર સાધારણ વસ્તુના સ્પર્શથીજ ફાટી જાય છે, અને ધા પડીને સૂકાતો નથી, તે મનુષ્ય કોઠ રોગથી મૃત્યુ પામે છે. ૧૨

નગ્નસ્યાજ્યાવસિક્તસ્યજુહનોઽગ્નિમનચૈષમ્ । પદ્યાન્યુરસિજાયન્તેસ્વમેકુષ્ટૈર્મરિષ્યતઃ

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં નાગો થઈને શરીરે ધી લગાવીને જ્વાલારહિત અગ્નિમાં હવન કરે છે, અને પોતાના હૃદયમાં કમળ ઉત્પન્ન થયેલું જુવે છે, તે કોઠ રોગથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩

સ્નાતાનુલિપ્તગાત્રેઽપિયસ્મિન્ગૃધ્નન્તિમક્ષિકાઃ । સપ્રમેહેણસંસ્પર્શપ્રાપ્યતેનૈવહન્યતે ॥ ૧૪ ॥

સ્નાન કરીને ચંદનાદિ સુગંધિત વસ્તુઓનો લેપ કરવા છતાં પણ જે મનુષ્યના શરીર પર માખીઓ બહુજ એસે છે તે પ્રમેહ રોગવાળો થઈ મૃત્યુને પામે છે. ૧૪

સ્નેહંબહુવિધંસ્વમેચળ્ડાલૈઃસહયઃપિવેત્ । બુઘ્યતેસપ્રમેહેણસ્પૃશ્યતેઽન્તાયમાનવઃ ॥ ૧૫ ॥

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં ચાન્ડાલોની સાથે અનેક પ્રકારના સ્નેહને પીછને અંધનને પામે છે, તે પ્રમેહ રોગથી મૃત્યુને પામે છે. ૧૫

ધ્યાનાયાસૌતથોદ્વેગોમોહશ્ચાસ્થાનસમ્ભવઃ । અરતિર્બલહાનિશ્ચમૃત્યુરુન્માદપૂર્વકઃ ॥ ૧૬ ॥

જે મનુષ્યને વિના કારણે, ધ્યાન, ઉદ્વેગ, મોહ, એચેની અને નિર્મલતા પ્રાપ્ત થાય તે ઉન્માદ રોગથી મરી જાય છે. ૧૬

આહારદ્વેષિણંપશ્યલ્લૃપ્તચિત્તમુદાર્દિતમ્ । વિદ્યાદ્ધીરોમુમૂર્ષુતમુન્માદેનાતિપાતિના ॥ ૧૭ ॥

જે મનુષ્ય આહારથી દ્વેષ કરતો હોય, જ્ઞાન શુન્ય હોય અને ઉદ્દર્દ રોગવાળો હોય તે ઉન્માદ રોગથી મરી જાય છે. ૧૭

ક્રોધનંત્રાસબહુલંસકૃત્પહસિતાનનમ્ । મૂઝાંપિપાસાબહુલંહન્ત્યુન્માદઃશરીરિણમ્ ૧૮

ક્રોધી, બહુજ ખીકણુ, બહુજ હસનાર, અને મૂઝાં તથા તૃપાથી બહુજ બ્યાકુલ મનુષ્ય ઉન્માદ રોગથી મૃત્યુને પામે છે. ૧૮

નૃત્યવ્રક્ષોગૈઃસાર્દ્ધૈઃસ્વમેઽમ્ભસિસીદતિ । સપ્રાપ્યમૃશ્નમુન્માદંયાતિલોકમતઃ ૧૯

પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં રાક્ષસોની સાથે નૃત્ય કરીને જળમાં ડુબે છે તે ઉન્માદ રોગથી જલ્દીજ મૃત્યુને પામે છે. ૧૯

અસત્તમઃપસ્યતિયઃશૃણોત્યપ્યસતઃસ્વરાન્ । બહૂન્બહુવિધાઝ્ઞાપ્તસોઽપસ્મારેણબઘ્યતો ॥ ૨૦

જે મનુષ્ય જાગતો હોવા છતાં પણ અંધકાર વિનાજ અંધકારને જુવે છે, અને શબ્દોના વિનાજ અનેક પ્રકારના શબ્દોને સાંભળે છે તે મૂગી રોગથી મૃત્યુને પામે છે. ૨૦

મત્સ્યનૃત્યન્તમાવિધ્યમેતોહરતિયંનરઃ । સ્વપ્નેહરાતેતંમૃત્પુરપસ્મારપુરઃસરઃ ॥ ૨૧ ॥

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં ઉન્મત્ત થઇને નાચતા પ્રેતાની દ્વારા મંધાઇને હરાઈ જાય છે, તે મૃગી રાગથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧

સ્તુભ્યેતેપ્રાતેબુદ્ધસ્યહઃ મન્યેત્પાસિર્ણા । યસ્યતંવહિરાયામોઘ્નીત્વાહન્યસંશ્ચયમ્ ॥ ૨૨ ॥

સુષ્ટને જાગેલા જે મનુષ્યનાં નેત્ર, જડયાં તથા ગળાની પાછળની નસ જડાઇ જાય છે તે બહિરાયામ નામના વાત વ્યાધિથી મૃત્યુને પામે છે. ૨૨

શ્ષક્તુલીરપ્યપૂપાન્વસ્વપ્નેસ્વાદિતોદ્ગ્રાઃ । સવેત્તાદ્કર્ણદયતિપ્રતિબુદ્ધોનજીવતિ ॥ ૨૩ ॥

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પુરીયો અને પુંવાને ખાય છે અને જાગીને તેનીજ ઉલટી કરે છે, તે જલ્દીજ મૃત્યુને પામે છે. ૨૩

પ્તાનેર્વરૂપાણિયઃસમ્યગવબુદ્ધયતે । સપ્ષામઃ વન્ધશ્ચફલશ્ચજ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ૨૪ ॥

જે વૈષ આ પૂર્વ રૂપોને સારી રીતે જાણે છે તે તેના અનુબંધ (પછી થનારા રોગ) તથા ફળને જાણી શકે છે. ૨૪

યદ્માંશ્ચાપરાન્સ્વપ્નાન્દારુણાનુપલક્ષયેત્ । વ્યાધિતાનાંવિનાશાયક્લેશાયમહતેઽપિવા ॥ ૨૫ ॥

જે વૈષ રોગીયોનો નાશ કરનારા તથા અત્યંત કલેશ દેનારાં આ સ્વપ્નોને તથા અન્ય ભયંકર સ્વપ્નોને જાણે છે તે અનુબંધ તથા ફળને જાણી શકે છે. ૨૫

ગુર્યાત્પાક્લેજાયન્તેવંશગુલ્મલતાદ્યઃ । વયાંસિચવિલીયન્તેસ્વપ્નેમૌઢ્યમિયાશ્ચ-

યઃ ॥ ૨૬ ॥ ગૃધ્રોલૂકસ્વકાકાશ્ચઃસ્વપ્નેયઃપરિવાર્યતે । રક્ષઃપ્રેતપિશ્ચાચક્ષીચ-

ળ્ડાલદ્રવિતાન્ધકૈઃ ॥ ૨૭ ॥ વંશવેત્રલતાપાશ્વતૃણકણ્ઠકસક્રુટે । પ્રમુહાતિહિયઃ-

સ્વપ્નેલગતિપ્રપતત્યપિ ॥ ૨૮ ॥ ભૂમૌપાંશુપધાનાયાંવલ્મીકેવાથભસ્મનિ । સ્મ-

ન્નાસ્વપ્નેશ્વપ્નેયઃપ્રપતત્યપિ ॥ ૨૯ ॥ કલુષેઽમ્ભસિપક્રુચક્રુપેવાતયસા-

વૃતે । સ્વપ્નેમજ્જતિશીઘ્રેણસ્ત્રોતસાહિ યતેચયઃ ॥ ૩૦ ॥ સ્નેહપાનંતથાશ્બદ્ધઃ ।

સ્વપ્નેવન્ધપરાજયૌ । હિરણ્યલાભઃકલહઃપ્રચ્છર્દનવિરેચને ॥ ૩૧ ॥ ઉપાનદ્યુગ-

નાશ્ચમપાતઃપાંશુર્ચર્મણોઃ । હર્ષસ્વપ્નેપ્રકુપિતૈઃપિતૃભિશ્ચાપિભર્ત્સનમ્ ॥ ૩૨ ॥

દન્તેન્દ્રાર્કનક્ષત્રદેવતાદીપચક્ષુષામ્ । પતનંવાવિનાશોવાસ્વપ્નેભેદોનગસ્યવા ॥ ૩૩ ॥

રક્તપુષ્પવનંભૂમિપાપકર્માલયંચિતામ્ । ગુહાન્ધકારસમ્બાધંસ્વપ્નેયઃ પ્રવિશ્ચત્યપિ

॥ ૩૪ ॥ રક્તમાલાંહસન્ ચૈર્દિગ્વાસાદક્ષિણાંદિશ્ચમ્ । દારુણામટર્વીસ્વપ્ને કપિયુ-

ક્તઃપ્રયાતિવા ॥ ૩૫ ॥ કષાયિણામસાન્યનંદાદાંદણ્ઠધારિણામ્ । કૃષ્ણાનાંર-

ક્તનેત્રાણાંસ્વપ્નેનેચ્છન્તિર્દર્શનમ્ ॥ ૩૬ ॥ કૃષ્ણાપાપાનિરાચારાદીર્ઘકેશનલ-

સ્તની । વિરાગમ લ્યવસન્નાસ્વપ્નેજ્ઞાનિશ્ચમતા ॥ ૩૭ ॥ ઇત્યન્યેદારુણાઃસ્વપ્ના-

રોગીયૈર્યાતિપશ્ચતામ્ । અરોગઃસંશ્ચયંજ્ઞાત્વાકાશ્ચદવચિચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના અથાપર વાંસ, યુક્ત, તથા લતા વિગેરેને ઉત્પન્ન થ-

ચેલી જીવે છે, અને પક્ષિયોને માથાપર બેસતાં દેખે છે, જે સ્વપ્નમાં માથું મુડાવે છે, (૨૬) જે સ્વપ્નમાં શુદ્ધ, હોલો, કુતરો તથા કાગડા વિગેરે પશુ પક્ષિયોથી ઘેરાઈ જાય છે, અને રાક્ષસ, પ્રેત, પિશાચ, સ્ત્રી, ચાન્ડાલ, તથા દૈત્ય એનાથી ઘેરાઈ જાય છે, (૨૭) જે સ્વપ્નમાં વાસ, નેતર, લતા, પાશ, તૃણ તથા કાંટાના ઝુંડમાં પડે છે, ક્ષાય છે, તથા મોહિત થાય છે, ૨૮ જે સ્વપ્નમાં, ધુળવાળી પૃથ્વી, સાપના દરમાં, ભખમ, સ્મશાન અથવા ખાડામાં પડી જાય છે, (૨૯) જે સ્વપ્નમાં ઉંડા જળમાં, કાદવમાં અથવા અંધકારવાળા કુવામાં કુબે છે, અને જે સ્વપ્નમાં વેગવાળી નદીમાં તણાઈ જાય છે, (૩૦) સ્વપ્નમાં સ્નેહપાન કરવું, તૈલાદિ લગાવવું, કેદમાં પડવું, હારવું, સોનું જડવું, કલહ થવો, દસ્ત થવો, (૩૧) જોડાનું ખોવાઈ જવું, ધૂળ તથા ચામડીનું પડવું, પ્રસન્ન થવું, કાપિત થયેલા પિતરોથી માર ખાવો, ૩૨ દાંત, ચંદ્રમા, સૂર્ય, નક્ષત્ર, દેવતા, દીપક, તથા નેત્રોનું ગરવું અથવા નષ્ટ થઈ જવું, પર્વતનું ફાટવું. (૩૩) લાલ ફૂલોવાળા વનમાં, પાપ કર્મવાળા ગૃહોવાળી પૃથ્વીપર તથા અંધકારવાળી ગુફામાં પ્રવેશ કરવો. (૩૪) લાલ પુલોની માળા પહેરીને હસતાં હસતાં વાંદરાઓની સવારી પર ચઢીને દક્ષિણ દિશામાં અથવા દાર્શણ વનમાં જવું, (૩૫) લગવાં વસ્ત્રોને પહેરીને ભયંકર સ્વરૂપવાળાં, નગ્ન, દન્ડધારી, કાળારંગના તથા લાલ નેત્રવાળા પુરૂષોને જોવા, (૩૬) અને કાળા રંગની, પાપિની, લાંબા કેશવાળી, મોટાં સ્તનવાળી, દીર્ઘ નખવાળી, નિન્દ્રિત, માળા તથા વસ્ત્ર પહેરેલી સ્ત્રીને જોવી, (૩૭) આ ભયંકર સ્વપ્ન જો રોગી જીવે તો મરી જાય અને જો નીરોગી પુરૂષ જીવે તો રોગથી બહુજ આકુળ વ્યાકુળ થઈને ઘણા કષ્ટથી ભાગ્યેજ નિરોગી થાય છે. ૩૮.

મનોવહાનાંપૂર્ણત્વાદોષૈરતિવલૈલ્લિમિઃ । સ્ત્રોતસાંદારુણાન્સ્વપ્નાન્કાલેપસ્યતિદારુ-
જે ॥ ૩૯ ॥ નાતિપ્રસુપ્તઃપુરુષઃસફલાનફલાનપિ । ન્દ્રિયશેનમનસાસ્વપ્નાન્યસ્ય-
ત્યનેકથા ॥ ૪૦ ॥

અત્યંત બળવાન, વાત, પિત્ત તથા કફ આ ત્રણ દોષોથી ન્યારે મનને લઈ જનાર સ્ત્રોત પૂર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે મનુષ્યને ભયંકર સ્વપ્ન જણાવે છે, અને વખતે સૌમ્ય સ્વપ્ન જણાય છે. ૩૯.

બહુજ નહી સુતેલો પુરૂષ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી મનની દ્વારા અનેક પ્રકારનાં સફળ તથા નિષ્ફળ સ્વપ્નોને જીવે છે. ૪૦

દૃષ્ટંશ્રુતાનુભૂતશ્ચપ્રાર્થિતંકલ્પિતંતથા । ભાવિકંદાવજ્ઞૈવસ્વપ્નંસાવેધંવિદુઃ॥૪૧॥

દષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, પ્રાર્થિત, કલ્પિત, ભાવિક, અને દોષજ આ સાત પ્રકારનાં સ્વપ્ન હોય છે. ૪૧

તન્નપ્ત્તવિધંર્વમફલંભિષગાદિશેત્ । દિવાસ્વપ્નમતિહસ્વપ્નતિદાર્વશ્ચબુદ્ધિમાન્॥૪૨॥

તેમાંથી પ્રથમ પાંચ પ્રકારનાં સ્વપ્ન, દિવસનાં સ્વપ્ન, બહુજ નાનાં સ્વપ્ન, અને બહુજ મોટાં સ્વપ્ન આ સર્વ નિષ્ફળ થાય છે. ૪૨.

દૃષ્ટઃપ્રથમરાત્રેયઃસ્વપ્નઃસોડ્વપ્નકલોમથેત્ । નસ્વપેઘઃપુનર્દૃષ્ટાસ્સયઃસ્યાન્મહાફલ ॥૪૩॥

જે સ્વપ્ન રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં જણાય છે, તેનું ફળ સ્વલપ હોય છે, જે સ્વપ્નને જોઇને મનુષ્ય ફરી ન સુવે તે સ્વપ્ન મહા ફળદાયક થાય છે. ૪૩.

અકલ્યાણમપિસ્વપ્નંદૃષ્ટ્વાત્રવયઃપુનઃ । પ્રચ્ચેત્સૌમ્યંશુભાકારંતસ્યત્રિઘ્નાંચ્છુમંફલમ્ ૪૪

જે મનુષ્ય અશુભ સ્વપ્ન જોઇને પછી તે વખતે શુભાકાર ચંદ્રમાને જુવે તેને શુભ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૪

તત્ર શ્લોકાઃ ।

પૂર્વરૂપાણ્યથસ્વપ્નાન્યદ્માન્વેત્તિદારુણાન્ । નસમોહાદસાધ્યેષુકર્માણ્યારમ્ભતેભિષક્ ૪૫

તેમાં આ શ્લોક છે, જે વૈદ્ય પૂર્વ રૂપ તથા આ ભયંકર સ્વપ્નોને જાણે છે તે અજ્ઞાનથી અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા કરતા નથી. ૪૫

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने पूर्वरूपीयमिन्द्रियंसमाप्तम् ॥ ५ ॥

ઇતિ ચરકસંહિતાના ઇન્દ્રિયસ્થાનના પૂર્વરૂપીયમિન્દ્રિયં નામનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૫

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

अथातः कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इतिहस्माद्भगवानान्त्रेयः ।

હવે અમે કતમાનિ શરીરીય ઇન્દ્રિયાધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

कतमानिशरीराणिव्याधिर्गच्छेत्प्रामુને । यानिवैद्यःपरिहरेत्रेषुकर्मनसिध्यति ॥१॥

અગ્નિવેશે ભગવાન આત્રેયજીને પૂછ્યું કે હે ભગવાન! એવું કયું રોગી શરીર છે કે જેની ચિકિત્સા વૈદ્યે ન કરવી, અને જેની ચિકિત્સા કરવાથી કાંઈ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧.

इत्यात्रेयोऽग्निवेशेनप्रश्नंपृष्ठःसुदुर्वचम् । आचक्षेयथातस्मैभगवंस्तन्निबोधमे ॥२॥

અગ્નિવેશના આ બહુજ કઠિન પ્રશ્નોને સાંભળીને ભગવાન આત્રેયજીએ તેનો જે પ્રકારે ઉત્તર આપ્યો છે તે સાંભળો. ૨.

यस्यवैभाषमाणस्यरुजत्यूर्ध्वमुरोभृशम् । अन्नञ्चयवतेभुक्तंस्थितञ्चापिनजीर्यति बलञ्चहीयतेयस्यतृष्णाचाभिप्रवर्द्धते । जायतेहृदिशूलञ्चतंभिषक्परिवर्जयेत् ॥४॥

ભાષણ કરવાથી જે રોગીના હૃદયમાં બહુજ પીડા થાય, ખાધેલું અન્ન નીકળી જાય અને જો ન નીકળી જાય તો પચે નહીં; (૩) બળ ક્ષીણ થતું જાય, તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થાય. અને હૃદયમાં શૂળ થાય એવા રોગીની ચિકિત્સા જુદ્ધિમાન વૈદ્યે ન કરવી. ૪.

त्यान्य रोगानां लक्षणम् ।

ह्रिकागम्भीरजायस्यशोणितञ्चातिसार्यते । नतस्मैभेषजंदद्यात्सरञ्चात्रेयशासनम् ૫

જે રોગીને ગંભીરજ્વ નામની હીકા (હેડકી) આવતી હોય, અને આડે લોહી પડતું હોય તે રોગીની ચિકિત્સા આત્રેયજીની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરીને ન કરવી જોઈએ. ૫.

आनाहश्चातिसारश्चयमेतौ दुर्बलं नरम् । व्याधितं विशतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥

ने दुर्बल रोगीने आक्षेरो तथा अतिसार आ अने रोग होय तेनुं श्रवणं दुर्लभ छे. ६

आनाहश्चैव तृष्णाचयमेतौ दुर्बलं नरम् । विशतो विजहत्येनं प्राणानतिचिरात् नरम् ॥ ७ ॥

ने दुर्बल रोगीने आक्षेरो तथा तृष्णा आ अने थयां होय ते न लीज मरी नय छे. ७

ज्वरः पौर्वाह्निको यस्य शुकः कासश्चदारुणः । ज्वरो यस्य अपराह्णेतु श्लेष्मकासश्चदारुणः । बलमांसविहीनस्य यथाप्रेतस्तथैव सः ॥ ८ ॥

नेने लभेशां सवारमां ताव आवतो होय, सुखी आंसी आवती होय अने सांने नवर तथा दाशु कइती साथे आंसी आवती होय, अने यत्र तथा मांस क्षीणु थछ गयां होय तेने प्रेतना समान नलुया न्नेछये. ८.

यस्य मूत्रं पुरीषश्च ग्रथितं सम्प्रवर्त्तते । निरुष्मिणो जठरिणः श्वसनो न स जीवति ॥ ९ ॥

ने उदररोगीनुं मूत्र तथा मग गांडोवाणुं नीक्षे, शरीर गरम न होय अने श्वास आववा लागे ते श्रवता नथी, ९.

श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं वि सर्पति । ज्ञाति संघं स संक्रियते न रोगेण हन्यते ॥ १० ॥

ने रोगीनी कुभमां थयेव सोने लाथ अने पगमां इत्राय छे ते पोताना कुटुंबि-
ओने उदेश आपीने तेन रोगथी मरी नय छे. १०.

श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथासस्ते च पिण्डिके । सीदतश्चाप्युभे जंघे तं भिषकूपरिवर्जयेत् ११

नेना पगोमां सोने होय, पिंडलियो शिथिल थछ गछ होय, अने अने नंगो शून्य थछ गछ होय, ते रोगीनी चिकित्सा न करवी न्नेछये. ११.

शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् । होनवर्णवलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥ १२ ॥

ने रोगीना लाथ, पग, पुदा, तथा उदर सोजवाणुं होय अने वणु, अण तथा आहार क्षीणु थछ गयुं होय तेनी चिकित्सा न करवी न्नेछये. १२.

उरोयुक्तो बहुश्लेष्मानीलः पीतः सलोहितः । सततं च्यवते यस्य दूरात्तं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

ने रोगीना हृदयमांथी लीलो, पीलो तथा लाल रंगेनो अलुण कइ लभेशां पयां करे, ते रोगीने हूरथीज छोडी देवो न्नेछये. १३.

हृष्टरोमासान्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरार्दितः । क्षीणमांसो नरो दूराद्दृज्यो वैद्येन जानता ॥ १४ ॥

त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कोष्ठेऽभिलक्षिताः । कृशस्य बलहीनस्य नारित तस्य चिकित्सितम् ॥ १५ ॥

ने रोगीनी इवांटी अडी थछ नय, मूत्र नकुं थाय, सोज आवे, तथा आंसी. ताव अने मांसनी क्षीणुता आ सर्वथी युक्त होय तेने सुद्धिमान वैद्ये हूरथीज छोडी देवो.

ने दुर्बल तथा कृश रोगीना त्रले दोष डापित थछने कष्टदायक लक्षणेने उत्पन्न करे छे तेनी कांछ चिकित्सा नथी. १५.

ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वातयोः क्षये । दुर्बलस्य चिरे वेगनरस्यान्ताय जायते ॥ १६ ॥

જે દુર્બળ રોગીને સોળ ઉપરાંત તાવ તથા અતિસાર ઉત્પન્ન થયેલ હોય અથવા
જ્વરાતિસાર ઉપરાંત સોળ ઉત્પન્ન થયા હોયતો તે મરી જાય છે. ૧૬.

**વાણ્દુરઃકૃશ્નોઽન્યર્થૈતૃષ્ણયાધિપરિપ્લુતઃ। ડમ્બરાપિતાચ્છવાસઃમત્યાભ્યુયોવિ-
જાનતા ॥ ૧૭ ॥**

જે રોગી ઉદરમાં પાંડુવર્ણનો અત્યંત કૃશ, તૃષાવાળો, ડમ્બરી (બેસી ગયેલાં નેત્ર
વાળો) અને કાપિત શ્વાસવાળો હોય તેની ચિકિત્સા શુદ્ધિમાન વૈદે ન કરવી. ૧૭.

હનુમન્યાગ્રહસ્તૃષ્ણાબલહ્નાસોઽતિમાત્રયા। માણાશ્ચોરસિવર્તન્તેયસ્યતંપરિવર્જયેત્ ॥ ૧૮ ॥

જે અત્યંત નિર્બલ રોગીનાં જડબાં તથા ગળાની પાછળની નસ જકડાઇ જાય, તૃષા
હોય, અને પ્રાણવાયુ હૃદયમાં રહે તેની ચિકિત્સા નહીં કરવી જોઈએ. ૧૮.

તામ્યત્યાયચ્છતેર્ણાદિઃ સેતુપિવિપ્લુતં। ક્ષીણમાંસબલાહારોમુર્ચુરચિરાશ્નરઃ ॥ ૧૯ ॥

જે રોગી મ્હાન વ્યાકુલ હોય, આયામ વાળો (શાંતિ વગરનો) હોય, કાષ્ઠ પ્રકારે
ચેન ન પડતું હોય, અને માંસ, બળ તથા અહારની ક્ષીણતા વાળા હોય તે જલ્દીજ મરી
જાય છે. ૧૯.

વિરુદ્ધયોનયોયસ્યવિરુદ્ધોપક્રમામૃશ્મ્ । વર્દ્ધન્તેદારુણારોગાઃશ્ચોઘ્રંશ્ચોઘ્રંસહન્યતે ૨૦

જે રોગીને પરસ્પર વિરુદ્ધ વિકારણુવાળા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની ચિકિત્સા
પણુ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય અને તે ભયંકર રોગ જલ્દી વધતો હોય તો તે રોગી જલ્દીજ
મરી જાય છે. ૨૦

મલંવિજ્ઞાનમારોગ્યંગ્રહણીમાંસશોણિતમ્ । ઇતાનિયસ્યક્ષીયન્તેક્ષિપ્રંક્ષિપ્રંસહન્યતે ॥ ૨૧ ॥

જે રોગીનું બળ, જ્ઞાન, આરોગ્ય, મહણી, માંસ, તથા લોહિ જલ્દીજ ક્ષીણ થઇ
જાય છે તે રોગી જલ્દીજ મરી જાય છે. ૨૧

વિકારાયસ્યવર્દ્ધન્તેપ્રકૃતિઃપરિહીયતે । સહસ્રાહસાતસ્યમૃત્યુર્હરતિજીવિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે રોગીના વિકાર વધતા જાય અને પ્રકૃતિ એકાએક નષ્ટ થઇ જાય તે રોગી
જલ્દીજ મરી જાય છે. ૨૨

તત્રશ્લોકઃ

**ઇત્યેતાનિશરીરાણિવ્યાધિમન્તિવિવર્જયેત્ । નણ્ણુધીરાઃપસ્યન્તિસિદ્ધિકાશ્ચિદુપ-
ક્રમાત્ ॥ ૨૩ ॥**

તેમાં આ શ્લોક છે. એ સર્વ રોગી શરીરોની ચિકિત્સા ન કરવી જોઈએ. કેમકે
શુદ્ધિમાન લોક તેની ચિકિત્સા કરવામાં કાષ્ઠ ફળની સિદ્ધિ જોતા નથી. ૨૩

इति चरकसंहितायामीन्द्रिय-० कतमानिश्चरीराण्यभिद्रियं समाप्तम् ॥ ६ ॥

ઇતિ ચરકસંહિતાના ઇન્દ્રિય સ્થાનના કતમાનિશરીરાણ્યભિદ્રિયં નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય
સમાપ્ત થયો. ૬

સંસ્થાનમાધ્યાયઃ ।

પદ્મરૂપીયમ્ ।

અથાતઃ પદ્મરૂપીયમિન્દ્રિયંવ્યાહ્યાસ્યામ ઇતિહસ્માહભગવાનાત્રેયઃ ।

હવે અમે પદ્મરૂપીય ઇન્દ્રિય નામના અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

દૃષ્ટ્યાંયસ્યવિજાનીયાત્પદ્મરૂપાંકુમારિકામ્ । પ્રતિચ્છાયામયીમક્ષ્ણોર્નેનમિચ્છેષ્ઠિ-
કિત્સિતુમ્ ॥ ૧ ॥

જેના નેત્રાની પુતળીઓમાં જેવાથી પ્રતિ બિમ્બ ન જાણાય તેની ચિકિત્સા ન કરવી જોઇએ. ૧.

જ્યોત્સ્નાયામાતપેદીપેસલિલાદર્શયોરપિ । અક્ષેષુવિકૃતાયસ્પૃષ્ટમ્યપ્રેતસ્તયૈવસઃ ॥ ૨ ॥

અંદની, તાપ, દીવો, જળ તથા દર્પણમાં જેના અંગોનું પ્રતિબિમ્બ વિકારવાળું જાણાય તેને પ્રેતની માફક જાણવા જોઇએ. ૨

છિન્નાભિન્નાકુલાછાયાહીનાવાપ્યધિકાપિવા । નષ્ટાતંન્વીદ્વિધાછાયાવિશિરાવિસ્ત્ર-
તાચયા ॥ ૩ ॥ एताश्चान्याश्चयाःकाश्चित्प्रतिच्छायाः प्रेषांस्तः सर्वास्तुर्गतांश्चेत्या-
नचेल्लक्ष्यनिमित्तजाः ॥ ४ ॥

છિન્ન, ભિન્ન, હીન, અધિક નષ્ટ, સૂક્ષ્મ, જે પ્રકારનો માથા સિવાયનો, તથા વિસ્તૃત પડછાયો, (૩) અને તે સિવાય અન્ય નિંદવા યોગ્ય પડછાયા, આ સર્વ પડછાયા વિગેરે લક્ષ્ય (જે સ્થાનમાં પડછાયો પડતો હોય) નિમિત્તક ન હોય તો મૃત્યુનું લક્ષણ જાણવું જોઇએ. ૪

સંસ્થાનેનપ્રમાણેનવર્ણેનપ્રમયાતથા । છાયાવિવર્ત્તેયસ્યસ્વપ્નેઽપિપ્રેતૅવસઃ ॥ ૫ ॥

સ્વપ્નમાં પણ જેનો પડછાયો સંસ્થાન, પ્રમાણ, વર્ણ તથા પ્રભાદારા વિકારવાળો હોય તેને પ્રેતના સરખા જાણવા જોઇએ. ૪

છાયાના પ્રકાર.

સંસ્થાનમાકૃતિર્જ્ઞેયાસુષમાવિષમાચયા । મધ્યમલ્પમહત્ત્વાક્તંપ્રમાણંત્રિવિધંનૃજાઃ
॥ ૬ ॥ પ્રત્તેપ્રમાણસંસ્થાનાજલાદર્શાતપાદિષુ । છાયાયાસાપ્રતેચ્છાયાયાચર્જ-
પ્રમાશ્રયા ॥ ૭ ॥

સંસ્થાન આકૃતિને કહે છે, આકૃતિ જે પ્રકારની હોય છે, સુષુમા (બરાબર) અને વિષમા. પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. મધ્ય, અલ્પ અને મહત્. (૬) જળ દર્પણ વિગેરેમાં પ્રમાણ તથા સંસ્થાનને અને અનુસારને છાયા પડે છે, તેને પ્રતિચ્છાયા કહે છે. અને વર્ણ તથા પ્રભાને આશ્રિત જે છાયા (કાન્તિ) તેને છાયા કહે છે. ૭

પાંચભૂતાત્મક છાયાતુલં લક્ષણુ.

સ્વાદીનાંપશ્ચપશ્ચાનાંછાયાવિવિધલક્ષણાઃનામસીનિર્મલાનીલાસન્નેહાસપ્રભેવચા ॥૮॥

આકાશાદિક પાંચ મહાભૂતોની અનેક પ્રકારનાં લક્ષણુવાળી પાંચ છાયા હોય છે. આકાશની છાયા નિર્મળ, લીલી, સિન્ધ તથા પ્રભાવાળી હોય છે.

રુક્ષાશ્યાવારુણાયાતુવાયવીસાહતપ્રમા । વિશુદ્ધરક્તાત્વાગ્નેયીદીપ્તાભાદર્શનપ્રિયા ॥૯॥

વાયુની છાયા રક્ષ, કાળી, લાલ રંગની તથા પ્રભા રહિત હોય છે. અગ્નિની છાયા શુદ્ધ, રક્ત, દીપ્ત, તથા જ્વેલામાં પ્રિય હોય છે. ૯

શુદ્ધવૈદુર્યવિમલાસુન્નિગ્ધાચામ્ભસીમતા । સ્થિરાન્નિગ્ધાવનાશ્લક્ષ્ણાશ્યામાશ્વેતા-
ચપાર્થિવી ॥ ૧૦ ॥

જળનો છાયો શુદ્ધ, વૈદુર્ય મણિની માફક નિર્મળ તથા અત્યંત સિન્ધ હોય છે. પૃથ્વીની છાયા સ્થિર, સિન્ધ, ઘન, સ્વલક્ષુ, શ્યામ તથા ઘોળા રંગની હોય છે. ૧૦.

વાયવીગર્હિતાત્વાસાંચતસ્રઃસ્યુઃશુભોદયાઃ । વાયવીતુવિનાશાયક્લેશાયમહતેઽપિવા ૧૧

આ પાંચ પ્રકારની છાયાઓમાંથી વાયુની છાયા નિન્દિત છે, અને પાકીની ચારે છાયા સુખદાયક હોય છે. વાયુની છાયાથી મૃત્યુ, અથવા મહા કલેશની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૧

તૈજસી પ્રભાતુલં વર્ણન.

સ્યાતૈજસીપ્રમાસર્વાસાતુસપ્તવિધાસ્મૃતા । રક્તાપીતાસિતાશ્યાવાહરિતાપાણ્ડુરા-
ઽસિતા ॥ ૧૨ ॥

સર્વ પ્રમા તેજ સંબંધી હોય છે. એ પ્રભા સાત પ્રકારની હોય છે. જેમ લાલ, પીળી, ઘોળી, કાળી, હરિત, પાંકુ વર્ણની અને કૃષ્ણ રંગની. ૧૨.

તાસાંયાઃસ્યુર્વિકાસિન્યઃસ્નિગ્ધાશ્ચવિપુલાશ્ચયાઃ । તાઃશુભારુક્ષમલિનાઃસંક્ષિપ્તા-
શ્ચાશુભોદયાઃ ॥ ૧૩ ॥

એમાંથી જે પ્રભા પ્રકાશવાળી, સિન્ધ તથા વિસ્તીર્ણ હોય છે તે શુભ છે. અને જે પ્રભા રક્ષ મલિન, તથા વિરતાર રહિત હોય છે તે અશુભ હોય છે. ૧૩.

વર્ણમાક્રામતિચ્છાયામાસ્તુવર્ણપ્રકાશિની । આસન્નાલક્ષ્યતેછાયામાઃપ્રકૃષ્ટાપ-
કાશતે ॥ ૧૪ ॥

છાયા અને પ્રભામાં ભેદ એ છે કે છાયા વર્ણનું આક્રમણ (છુપાવવું) કરે છે, અને પ્રભા વર્ણને પ્રકાશિત કરે છે. છાયા નજીકથી જણાય છે અને પ્રભા દૂરથીજ પ્રકાશિત થાય છે. ૧૪.

નાચ્છાયોનાપ્રમાઃકશ્ચિદ્વિશેષાચ્ચિહ્ન્યન્તિતુ । નૃનાંશુભાશુભોત્પત્તિકાલેછાયાઃપ્રમા-
શ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

કાષ્ટ પશુ મનુષ્ય છાયા તથા પ્રભાથી શૂન્ય હોતો નથી. પ્રભાને આશ્રિત છાયા વખત આવે મનુષ્યોના શુભાશુભની ઉત્પત્તિનાં ચિન્હને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૫.

કામલાક્ષ્ણોમુલ્કં જંગળદ્યોર્યુક્તમાસતા । સન્નાસશ્ચોષ્ણગાત્રશ્ચયસ્વતંપરિવર્જયેત્ ॥૧૬
 જેના નેત્રોમાં કમળો હોય, મુખ પૂર્ણ હોય, કપાળમાં અધિક માંસ હોય, ભય જણાય,
 અને અંગોમાં અધિક ઉષ્ણતા જણાય તેની ચિકિત્સા ન કરવી જોઇએ. ૧૬.

ઉત્થાપ્યમાનઃશયનાત્પ્રમોહ્યાતિયોનરઃ । મુહુર્મુહુર્નસપ્પાહંસજીવતિદેહત્યજઃ ॥૧૭
 જે મનુષ્ય શય્યા પરથી ઉઠાડવા છતાં વારંવાર મોહિત થાય અને બહુજ બકતો
 હોય તે સાત દિવસની અંદર મરી જાય છે. ૧૭

સંસૃષ્ટાવ્યાધયોયસ્યપ્રતિલોમાનુલોમગાઃ । વ્યાપન્નામ્રહ્ણીમાયઃસોડર્ઘમાસંનજીવતિ
 જેના સંસૃષ્ટ (મળેલા) રોગ પ્રતિ લોમક (ઉલટા ચાકનારા) તથા અનુલોમક
 (સીધા ચાકનારા) હોય અને ત્રહ્ણી દૂષિત હોય તે એક પખવાડીઆમાં મરી જાય છે. ૧૮

ઉપદ્રુતસ્યરોગેણકર્ષિતસ્યાલ્પમશ્નતઃ । बहुमूत्रपुरीषस्याश्रयतंपरिवर्जयेत् ॥૧૯
 જે રોગી કૃશ થઇને સ્વલ્પ ભોજન કરે છે, અને તેના મૂત્ર તથા મળ અધિક નિક-
 ળતા હોય તેની ચિકિત્સા ન કરવી જોઇએ. ૧૯

દુર્બલોબહુમુક્તેયઃપ્રાગ્મુક્તાદન્નમાતુરઃ । અલ્પમૂત્રપુરીષશ્ચયથાપ્રેતસ્તયેવસઃ ॥૨૦
 જે રોગી દુર્બળ થઇને પણ પ્રથમ કરતાં બહુજ ભોજન કરે છે, અને તેના મળ તથા
 મૂત્ર સ્વલ્પ નીકળે છે તેને પ્રેતના સરખા જાણવા જોઇએ. ૨૦

વર્દિષ્ણુગુણસમ્પન્નમન્નમશ્નાતિયોનરઃ । શ્વચ્ચબલવર્ણાભ્યાંહીયતેનસજીવતિ ॥૨૧
 પુષ્ટિકારક અન્નનું ભોજન કરવાથી પણ જે મનુષ્યનું બળ તથા વર્ણ હંમેશા ન થતું
 જાય તે જીવતા નથી. ૨૧

પ્રકૂજતિપ્રશ્વસિતિશ્ચિથિલશ્ચાતિસાર્યતે । બલહીનઃપિપાસાર્ત્તઃશુષ્કાસ્યોનસજીવતિ
 જે રોગી ક્ષુબ્ધ (એક પ્રકારનો વિકૃત સ્વર) શ્વાસ, પાતળો દસ્ત, નિર્બળતા, તૃષ્ણા,
 તથા મુખનું સુકાઈ જવું આ લક્ષણોવાળો હોય તે જીવતો નથી. ૨૨.

હ્રસ્વશ્ચયઃપ્રશ્વસિતિવ્યાવિહંસ્પન્દતેષયઃ । મૃતમેવતમાત્રેયોવ્યાચચક્ષેપુનર્વસુઃ ॥૨૩
 જે રોગી થોડો શ્વાસ લે, અને વચ્ચે આંધિલાની માફક ખટકા મારે તેને લગવાન
 આત્રેયજી મરેલા જોવોજ કહે છે. ૨૩.

ઝર્ઘશ્ચયઃપ્રશ્વસિતિશ્લેષ્મણાચામિભૂયતે । હીનવર્ણબલાહારોયોનરોનસજીવતિ ॥૨૪
 વર્ણ, બળ, તથા આહાર જેનો ક્ષીણ થઈ ગયો હોય એવો રોગી જો ઉર્ધ્વ શ્વાસ લે
 અને કફથી બહુજ વ્યાકુળ થાય તે જીવતો નથી. ૨૪.

ઝર્ઘાગ્રેનયનેયસ્યગ્નલાનતકમ્પને । બલહીનઃપિપાસાર્ત્તઃશુષ્કાસ્યોનસજીવતિ ॥૨૫
 જે રોગીના નેત્રોનો આગળનો ભાગ ઉપર આવી ગયો હોય, અને ગળાની પાછળની
 નર્સ કાંઈક મુકીને કંપવા લાગે, બળ નષ્ટ થઈ ગયું હોય, તૃષ્ણા બહુજ લાગતી હોય, અને
 સુકાઈ ગયું હોય તે જીવતો નથી. ૨૫.

પાચેતાન્વરકાસૌચદાર્ણા । હીમોષ્ટિચાન્વજંવાસ્તન્કર્મવસિદ્યતિ ॥૨૬

જે રોગીનું ગંડસ્થલ (કષાગ) ફક્ષી ભય, કારણ જ્વર તથા ખાંસી આવતી હોય, શુભ આવતું હોય, અને અન્ન ઉપર પ્રિતિ ન થતી હોય, તેની જે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે તે તે સિદ્ધ થતી નથી. ૨૬.

વ્યાવૃત્તમૂઢજિહ્વાક્ષોભ્રુવોગસ્યચવિચ્યુતે । કण्टकैश्चाचिताजिह्वायथाप्रेतस्तथैवसः २७

જે રોગીનાં નેત્ર, જીભ, તથા માથું ઉલટું થઈ ગયેલ હોય, ભૂકુટી, ઝુકી ગઈ હોય અને જીભ ઉપર કાંટા જગાતા હોય તે તે પ્રેતના જેવા છે. ૨૭.

शोकश्चात्यर्यमुत्तिमं कनिष्ठौ तृष गौभृशम् । अतश्चैवविपर्यामोविकृत्याप्रेतलक्षणम् २८

જે રોગીનું ત્રિંગળ અડુજ સંકોચાઈ ગયું હોય, અને અડકોશ અડુજ લટકી આવ્યાં હોય, અથવા અડકોશ અડુજ સંકોચાઈ ગયા હોય અને લિંગ અડુજ લટકી આવ્યું હોય તે તેને પ્રેતના સમાન ગણ્ય ૧. ૨૮.

निचितं गन्धमांसं स्यात्त्वगस्त्रिचैव दृश्यते । क्षीणस्यानश्नतस्तस्य मासमायुः परं भवेत्

જે રોગીનું માંસ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, ત્વચા, કાંટકાં પેશી ગઈ હોય, અને ભોજન કરવાનું સામર્થ્ય ન રહેતું હોય, તે મહીના કરતાં વધુ વખત જીવતા નથી. ૨૯.

तत्र श्लोकाः ।

इंद्रलिङ्गपरिष्ठाख्यमनेकमभिजज्ञिवान् । आयुर्वेदविदित्याख्यालभते कुशलो नरः ૩૦

તેમાં આ શ્લોક છે. અરિષ્ટ નામનાં અનેક પ્રકારનાં આ લક્ષણોને જે ચતુર મનુષ્ય જાણે છે તે આયુર્વેદ વિદત નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦.

इति चरकसंहितायामिन्द्रि० पूर्वरूपीयमिन्द्रियं समाप्तम् ॥ ૭ ॥

છતિ ચરકસંહિતાના ઇન્દ્રિયસ્થાનનો પૂર્વરૂપીયમિન્દ્રિયં નામનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૭

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ।

अथानोऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवान्नात्रेः ।

હવે અમે અવાક શિરસીય નામના ઇન્દ્રિયાધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કથન કરવા લાગ્યા.

अवाक्शिरावाजिह्वावायस्यवाविशिराभवेत् । जन्तोरूपप्रतिच्छायानैनमिच्छेद्विकित्सितुम् ॥ ૧ ॥

જે રોગીની પ્રતિચ્છાયા (પડછાયો) નિચેની તરફ માથુ જણાય તેવી ઉલટી તથા માથા રહિત હોય તેની ચિકિત્સા કરવી ન જોઈએ. ૧

अतीभूतानिपर्क्षमाणिदृष्टિश्चापिनિगृह्यते । यस्यजन्तोर्नतंधीरोभेषजेनोपपादयेत् ॥ ૨ ॥

જે મનુષ્યની પાંપણો જટાઓની માફક અંધાઈ ભય અને દ્રષ્ટિ જતી રહે તેની ચિકિત્સા ન કરવી જોઈએ. ૨.

यस्यशूनानिवर्त्मानिनसमायान्तिशुष्यतः । चक्षुषीचोपदह्नेतेषयामेतस्तयैवसः॥३॥

ॐ रोगीनी सोलवाणी पांपणो अंध न थाय; अने नेत्रांभं भेद बरेवो होय, तेने त्रेतना समान जणुवा जेधये. ३.

श्रुतोर्वायदिवाभूर्ध्रिमीमन्तावर्त्मकान्वहून् । अपूर्वानकृतानव्यक्तान्दृष्टामरणमादिशेत् ॥ ४ ॥ त्र्यहमेतेनजीवन्तिलक्षणेनातुरानराः । अरोगाणांपुनस्त्वेतत्षड्वांशंपरमुच्यते ॥ ५ ॥

ॐ रोगीनी श्रुतिरोगीनां अथवा भाथाभां अपूर्व तथा अकृत (नही बनारेवो) श्रुती तथा वाणी अकृत जेवा हेभाय तो तेनुं मृत्युं थाय छे. ४ ॐ रोगीनां आ उपरनां लक्षणो होय ते त्रयुज दिवस श्रवे छे, अने ॐ नीरोगी पुश्चने आ लक्षणो होय तो ते ७ दिवसज श्रवे छे. ५.

आयमोत्पाटितान्नेशान्योनरोनावबुध्यते । अनातुरोवारोगीत्राषड्वांशनातिवर्त्तते ६

ॐ मनुष्यना वाणने उभाडयथा तेने मालुम न पडे ते रोगी होय अथवा नीरोगी होय तो पय ते ७ दिवसथी अ धक श्रवतो नथी. ६.

यस्यवशानिगभ्यङ्गादृश्यन्तेभ्यक्तसन्निभाः । उपरुद्धायुषंज्ञात्वातंधीरःपरिवर्जयेत् ७

ॐना वाण तेजना लग्ना सिवाय पण तेज लगाव्या जेवा जणुयाय तेने भरशुने मिछाने पडेवो जणुने तेनी यिकित्सा न करवी जेधये. ७.

ग्लायनोनामिकावंशःपृथुत्वंपस्यगच्छति । अशूनःशूनसङ्काशःप्रत्याख्येयःसजानता ॥ ८ ॥

जेनी नासिकानो वांशो मोटो जणुतो होय अने जेने सोज्जे न यडेवो होय छतां पणु सेजे जणुतो होय तेनी शुद्धिमान वैधं यिकित्सा न करवी. ८.

अत्यर्थत्रिवृतापस्यपस्यचात्यर्थसंवृता । जिहावापरिशुष्कात्रानासिकानसजीवति ९।

ॐ रोगीनुं नाक अडुज श्रुतेलुं अथवा अडुज अंध होय अने उंडुं अथवा सुकायेल होय ते श्रवी शकता नथी. ९

मुखशब्दस्रवावोष्ठौशुक्लस्यावातिओहितौ । विकृतौयस्यबानीलौनसरोगाद्विमुच्यते

ॐ रोगीनां कान, मुख, तथा डोडू, घोणां, काणां तथा दाद रंगनां अथवा वीडा रंगना होय ते रोगथी छुटी शकता नथी. १०

अस्थिभेताद्विजायस्यपुष्पिताःपङ्कसंवृताः । विकृत्यानसरोगंतविहायारोग्यमश्नुते

ॐ रोगीनां दांत विकारथी हाडकाना जेवा घोणा थर्ध जय, कुत्रना जेवा यिन्डवाणा थर्ध जय अने कादव जेवा भेदवाणा थर्ध जय ते रोगी सारा थता नथी. ११

स्तब्धानिश्चेतनागुर्वीकण्टकोपचिताभृशम् । श्यावाशुष्काथवाशूनामेतजिहाविसर्पिणी ॥ १२ ॥

ॐ रोगीनी शूल जकडायला जेवी शून्य, बारी, कांटावाणी, काणी, सुकायेल, विसर्प (भेरीवा) वाणी अथवा सोलवाणी होय तेने त्रेत श्रुवा समजवा. ते श्रवता नथी. १२

દીર્ઘમુઠ્ઠાસ્યયાદ્રસ્વંનરોનિશ્વસ્યતામ્યતિ । उपरुद्धा पंक्तात्पार्तधीरःपरिवर्जयेत् १३
 જે રોગી નેરથી શ્વાસ લઇને અને ધીરથી શ્વાસ મુકીને વ્યાકુલ થાય છે તેને ગતામુ
 જાણીને તેની ચિકિત્સા ન કરવી જોઇએ. ૧૩

अयुष्यना क्षीण्य यद्य गया पथी, मनुष्यना हाथ, पग, गणानी पाछणी नस तथा
 ताणवुं, आ सर्व अंग अहुण शीतल यद्य नय छे, ते कठोर यद्य नय छे अथवा अहुण
 काभल यद्य नय छे. १४.

घट्टयज्जानुनाजानुपादाबुधम्यपातयन् । योऽप्यास्यातिष्ठु बर्कमातुरोनसजीवति १५
 જે રોગી ધુંટણો સાથે ધુંટણો અથડાવે છે. પગ ઉઠાવી ઉઠાવીને પછાડે છે અને
 નરવાર મુખને બગાડે છે તે જીવતા નથી. ૧૫

दन्तौच्छन्दःप्रदाप्राणिनस्त्रैश्छिन्दन्प्रोत्तरन् । काष्ठेनभूमिर्विलिखन्नरोगात्परि-
 मुच्यते ॥ १६ ॥

જે રોગી દાંત વડે નખને કાપે છે, નખ વડે માથાના વાળને ઉખેડે છે, અને કા-
 ઠથી પૃથ્વીપર લખે છે તે રોગી જીવતા નથી. ૧૬

दन्तान्वादतियोजाग्रदसान्नाविरुदन्हसन् । विजानातिनचेद्दुःखंनसरोगाद्विमुच्यते
 જે રોગી જાગતાં છતાં પણ દાંતોને કકડાવે છે, અને અશાન્તિથી રૂવે છે, હસે છે,
 અથવા તે વખતે જો કોઈ પ્રકારનું દુઃખ થાય તો તેને જાણતા નથી, તે રોગથી છુટતા નથી. ૧૭

मुहुर्हसन्मुहुःक्ष्वेदकशय्यांपादेनहन्तियः । उच्चैश्छिद्राणिविमृशन्नातुरोनसजीवति १८
 જે રોગી હસવા છતાં ચીસ મારે છે, અને પગો વડે શય્યાને ઠોકર મારે છે, અને
 ઉંચા છિદ્રોને સ્પર્શ કરે છે, તે જીવતા નથી. ૧૮.

यैर्विन्दतिपुराभवैःसमेतैःप्रयांतंम् । तैरेवारममाणस्यग्लास्त्रोर्मरणमादिशेत् १९
 જે રોગીને પ્રથમ જે પદાર્થો ઉપર અત્યંત પ્રિતિ થતી હતી, તે પદાર્થો ઉપર પ્રિતિ
 ન થતાં ગાનાં ઉત્પન્ન થાય તો તેનું મૃત્યું જાણવું જોઇએ. ૧૯.

नविभर्तिशिरोग्रीवांनपृष्ठंभारमात्मनः । नहन्नूपिण्डमास्यस्थमातुरस्यमुर्मृतः॥२०॥
 જે રોગી માથું, ગરદન, પીઠ તથા પોતાના શરીરના ભારને ધારણ ન કરી શકે,
 અને જેનું જડણું મુખમાં રાખેલા આસને ન ધારણ કરી શકે તેનું મૃત્યુ જાણવું જોઇએ. ૨૦

सहसाज्वरसन्तापस्तृष्णामूर्च्छाबलक्षयः । विश्लेषणश्चसन्धीनांमुमूर्षीरुपजायते २१
 જે મનુષ્યનું મૃત્યું નજીક હોય છે તેને એકાએક જ્વરનો સંતાપ, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા,
 નિર્બળતા, તથા સાંધાનું ઠીલા થવું આ સર્વ લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧.

गोलेनचदन्नाद्यस्यस्वेदःप्रच्यवतेभृशम् । लेपज्वरोपतप्तस्यदुर्लभंतस्यजीवितमूर्धे २२
 જે કઠ્ઠજ્વરવાળાના મુખમાંથી સ્વપ્ન પરસેવો નીકળે તેનું જીવવું દુર્લભજ
 હોય છે. ૨૨.

નોપૈતિકળ્લમા રોગિહાકળ્લ પતિ ચ । આયુષ્યન્તમતેજન્તોર્લભ્યપરિહીયતે ૨૩
આયુષ્યના ક્ષીણુ થયા પછી મનુષ્યના ગળામાંથી બોજન ઉતરતું નથી. જીભ, ગળામાં
ઉતરી પડે છે, અને બળ હીન થઇ જાય છે. ૨૩.

રોગિ સિપતેકુચ્છાન્મુશ્ચયિત્વાપપાણિકૌ । લલાટમસ્રુતસ્વદોઃપૂર્ણઃશ્લુથબન્ધનઃ

જે રોગી ધણીજ કઠિનતાથી પોતાના બંને હાથોને માથાપર રાખીને માથાને ધણીજ
કષ્ટથી આમ તેમ હલાવી શકે, અને તેના માથામાંથી અત્યંત પરસેવો નીકળવા લાગે,
શરીરનું બંધારણ ઢીલું પડી જાય, તો તે રોગીને મૃત્યુવશ જણવો. ૨૪.

તત્રશ્લોકઃ ।

ઇમાનિલિङ્ગાનિ નરેષુબુદ્ધિમાન્વિભાવયેતાવાદંતોમ્મુઃ । ક્ષणेનભૂત્વાણ્ણપયાન્તિ-
કાનિચિન્નચાફલંલિङ્ગમિહાસ્તિકિશ્ચન ॥ ૨૫ ॥

આમાં આ શ્લોક છે, બુદ્ધિમાન વૈદ્યે આ પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી સાવધાન થઇને રોગીને
એતા રહેવું, કેમકે આ લક્ષણોમાંથી કોઈ કોઈ લક્ષણ ઉત્પન્ન થઇને થોડીજવારમાં તે નષ્ટ
થઇ જાય છે, અને આ લક્ષણોમાં કોઈ પણ લક્ષણ નિષ્ક્રમ જતું નથી. ૨૫.

इति चरकसं इतायामिन्द्रियस्थानेष्वાકૃશિરસીયમિન્દ્રિયસંમાપ્તમ્ ॥ ૮ ॥

ઇતિ ચરક સંહિતાના ઇન્દ્રિયસ્થાનના વાકૃશિરસ્તયમિન્દ્રિય નામનો આઠમો અધ્યાય
સંપૂર્ણ થયો. ૮.

નવમોઽધ્યાયઃ

अथातोयस्यश्यावनिमिचीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति हस्माद्ભગવાનાગ્રેયઃ ।

હવે અમે યસ્યશ્યાવનિમિતીય ઇન્દ્રિયાધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એ પ્રકારે
ભગવાન આગ્રેયજી કથન કરવા લાગ્યા.

यस्यश्यावपरिध्वस्तेहरितेचापिदर्शने । आपन्नोव्याधिरन्तायज्ञेयस्तस्यविजानता १

જે રોગમાં રોગીનાં નેત્ર કાળા રંગનાં પરિધ્વસ્ત (ગરેલાં) તથા હરિત વર્ણનાં થઇ
જાય તે તે રોગમાં મૃત્યુને પામે છે. ૧.

निःसंज्ञःपरिशुष्कास्यःसंविद्धोव्याधिभिश्चयः । उपरुद्धायुपंજ्ञात्वातંधीरःपरिवर्जयेत् २

જે રોગી રોગથી સંવિદ્ધ, સંજ્ઞા રહિત તથા શુષ્કમુખ (સુકાયલા મુખવાળો) થઇ
યો હોય તેને મતાયુ જણીને બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા ન કરવી. ૨.

इति चरकसं इतायामिन्द्रियस्थानेष्वાકૃશિરસીયમિન્દ્રિયસંમાપ્તમ્ ॥ ૯ ॥

જેમી નસો હરી થઇ ઘઈ હોય અને ર્વાંદાનાં કિદો બંધ થઇ ગયાં હોય તે પુરુષ
જો બહુજ ખટાઇ ખાવાની ઇચ્છા કરે તો પિત્તજ રોગથી તેનું મૃત્યુ થઇ જાય છે. ૩.

શરીરાન્તાશ્ચન્નોમન્તેશ્ચરીરશ્ચોપશુષ્યતિ । વલશ્ચઠીયતેયસ્યરાજયસ્માહિનસ્તિતઃ ૪

જેના શરીરના અંતનો ભાગ (હાથ પગ (વગેરે) શોભત હોય અને શરીર શુષ્ક થઈ ગયાં હોય તથા બળ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય. તે રાજ્યક્ષમા રોગથી મૃત્યુને પામે છે. ૪

અસામિતાપોઠિકાચર્દનંશોણિતસ્યચ । આનાહપાર્શ્વશૂઝશ્ચભવત્યન્નાયશ્નોષિણઃ ૫

બલાનું બળવું, હૃદયક, રૂધિરની ઉલ્લસી, આફરો તથા પાશળીઓમાં પીડા, આ લક્ષણ જે શોષ રોગીને થાય તે જીવતો નથી. ૫

વાતવ્યાધિરપસ્મારીકુષ્ઠોશ્નોફોતથોદરી । ગુલીચમધુમેઠીચરાજયઃપ્રીચયોનરઃ

॥ ૬ ॥ અચિકિત્સ્યાભવન્ત્યેતેવલમાંસક્ષયેસતિ । અન્યેષ્વપિવકારેષુતાન્મિષકૂ પરિવર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

વાત વ્યાધિ, મૃગી, ક્રોઠ, સોજા, ઉદરરોગ, ગોળા મધુ પ્રમેહ, તથા રાજ્યક્ષમા વાળા રોગીઓનાં, (૬) બળ તથા માંસના ક્ષીણ થઈ ગયા પછી, તથા અન્યરોગોના થવા પછી પણ વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા ન કરવી. ૭.

વિરેચનહતાનાહોયસ્તૃષ્ણાનુગતોનરઃ । વિરિક્તઃપુનરાધ્માતિયથાપ્રેતસ્તથૈવસઃ ॥૮॥

વિરેચન (જીલાબ) આપીને આફરાને મટાડવા પછી પણ, વિરેચન પછી જે મનુષ્યને ફરી તૃષા તથા આફરો ચઢે છે તેને પ્રેતના જેવોજ જાણવો જોઈએ. ૮.

પેયંપાતુંનશ્વનોતિકઠસ્યચમુખસ્યચ । ઊરસશ્ચવિવદ્ધત્વાયોનરોનસજીવતિ ॥૯॥

જે રોગી કંઠ, મુખ તથા હૃદયના બંધ થઈ જવાથી પીવાને યોગ્ય વસ્તુઓને પી શકતા નથી તે મરી જાય છે. ૯

સ્વરસ્યદુર્બલીભાવંહાનિશ્ચબલવર્ણયોઃ । રોગવૃદ્ધિમયુક્તયાચદૃષ્ટામરણમાદિશેત્ ૧૦

જે રોગીનો સ્વર, બળ, વર્ણ હીન થઈ જાય અને રોગની વૃદ્ધિ થતી જાય તેનું મૃત્યુ જાણવું જોઈએ. ૧૦.

ઉર્ધ્વાસંગતોષ્માણંશૂલોપહતવંક્ષણમ્ । શર્મચાનધિગજ્જન્તંબુદ્ધિમાન્પરિવર્જયેત્ ૧૧

જેને ઉર્ધ્વ શ્વાસ ચાલતો હોય, શરીરમાં ગરમી ન રહી હોય, વક્ષણ (જાંગના સાંધા) માં શર આવતું હોય, અને એન ન પડતું હોય તે રોગીની બુદ્ધિમાન વૈદ્યે ચિકિત્સા ન કરવી. ૧૧.

અપસ્વરંભાષમાણંપ્રાપ્તંમરણમાત્મનઃ । શ્રોતારશ્ચાપ્યશબ્દસ્યદૂરતઃપરિવર્જયેત્ ૧૨

જે રોગી બગડેલા સ્વરથી માફે મરણ આવ્યું છે, એવું કહે છે, અથવા અક્ષમાત જેને એ શબ્દ સંભળાતો હોય તે રોગીને દૂરથીજ ઓડી દેવો અર્થાત તેની ચિકિત્સા ન કરવી ૧૨.

યંનરંસહસારોગોદુર્બલંપરિમુચ્ચતિ । સંશયપ્રાપ્તમાત્રેયોજીવિતંનસ્યમન્યતે ॥ ૧૩ ॥

જે દુર્બળ રોગીનો રોગ એકાએક શાંત થઈ જાય, ભગવાન આત્રેયજીના મતથી તેનું પણ જીવવું સંદેહ ભરેલું છે. ૧૩.

અયચેજ્ઞાતયસ્તસ્યયાચેરન્મણિપાત્તઃ । રસેનાયાદિતિજ્ઞવાન્નાસ્મૈદયાદિશોષ-

નમ્ ॥ ૧૪ ॥ માસેનચેન્નદૃશ્યેતચિન્તસ્યશ્નોમનઃ । રસેશ્ચાન્યૈર્બહુવિધૈર્દુર્લભ-

તસ્યજીવિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

જે તે રોગીના ધરવાળાઓ વૈદને બહુજ નમતા પૂર્વક તેની ચિકિત્સા કરવાની પ્રાર્થના કરે તો વૈદે રસની સાથે ભોજન કરવાની આજ્ઞા તેને આપવી, પરંતુ કાષ્ઠ પ્રકારનું (વશોધન (બુલાખ) તેને આપવો નહીં. ૧૪.

જે એક મહીલાની અંદર અનેક પ્રકારના અન્ય રસોથી પણ કાંઈ ઉત્તમતા ન જણાય તો તે રોગીનું જીવન પણ દુર્લભ જાણવું જોઈએ. ૧૫.

નિષ્ઠયુતશ્ચપુરીષશ્ચરેનશ્રામ્ભાસમજ્જતિ । યસ્યતસ્યાયુષઃપ્રાપ્તમન્તમાહુર્મનીષિણઃ ॥૧૬॥

જેનું યુક્, ૧૫૯, વાર્ધ જળમાં ડૂબી જાય, તેના આવરદાનો પણ અત આવેલો છે, એમ શુદ્ધિમાને સમજવું. ૧૬.

નિષ્ઠયુતેયસ્યદૃઢ્યન્તેવર્ણાવહુવિધાઃપૃથક્ । તદ્વસીદત્યપઃપ્રાપ્યનસજીવિતુમર્હતિ ૧૭

જે રોગીના યુક્માં અનેક પ્રકારના વર્ણુ બુદ્ધ બુદ્ધ જેવામાં આવે અને તે યુક્ જળમાં નાંખવાથી મળી જાય તો તે રોગી જીવતો નથી. ૧૭.

પિત્તમુષ્માનુગંયસ્યશંસ્તૌપ્રાપ્યવિમૂચ્છતિ । સરોગઃશંસ્વકોનામ્નાત્રિરાત્રાદ્ધન્તિ-જીવિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

ગરમી સહિત પિત્ત માથાનાં હાડકામાં જોડને જે વધે છે, તે રોગને શંખક કહે છે. એ ત્રણ દિવસમાં મનુષ્યને મારી નાંખે છે. ૧૮

સફેનંરુધિરંયસ્યમુહુરાસ્યાત્પમુચ્યતે । શૂલૈશ્ચતુચ્ચતેકુક્ષિઃપ્રત્યાખ્યેયઃસતાદૃષ્ણઃ ૧૯

જેના મુખમાંથી શીણ સાથે લોહી વારંવાર પડે, અને કુખમાં શળ આવે તેની ચિકિત્સા ન કરવી જોઈએ. ૧૯

બલમાંસક્ષયસ્તીવ્રોરોગવૃદ્ધિરરોચકઃ । યસ્યાતુરસ્યલક્ષ્યન્તેત્રીનહાન્નસજીવિતિ ૨૦

જે રોગીનાં બળ તથા માંસ બહુજ ક્ષીણ થઈ જાય, રોગ વધતો જાય, અને અરૂચિ થાય તે ત્રણ દિવસથી અધિક જીવતા નથી. ૨૦

તત્રશ્લોકૌ.

વિજ્ઞાનાનિમનુષ્યાણાંપ્રરણેપ્રત્યુપસ્થિતે । ભવન્ત્યેતાનિસમ્પદયેદન્યાન્યેવંવિધાનિ

ચ ॥ ૨૧ ॥ તાનિસર્વાણિલક્ષ્યન્તેનતુસર્વાણિમાનવમ્ । વિજ્ઞન્તિવિનશ્ચિવ્યન્તંત-

સ્માદ્બોધ્યાનિસર્વજ્ઞઃ ॥ ૨૨ ॥

તેમાં આ બે શ્લોક છે, મનુષ્યનું મૃત્યું નજીક હોવા છતાં પણ મૃત્યુને જાણવાને માટે પૂર્વોક્ત લક્ષણો તથા આ પ્રકારનાં અન્ય લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧

જોડે આ સર્વ મૃત્યુનાં લક્ષણુ છે તથાપિ જેનું મૃત્યુ નજીક હોય છે તેનામાં આ સર્વ લક્ષણુ હોતાં નથી. એથી આ સર્વ લક્ષણુને સારી રીતે જાણવાં એ જરૂરનું છે. ૨૨

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने यस्मिन्स्यात्तन्निद्रियं समाप्तम् ॥ ૯ ॥

ઇતિ ચરક સંહિતાના ઇન્દ્રિયસ્થાનનો યસ્યસ્થાવમિન્દ્રિયં નામનો નવમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૨૩.

॥ દશમોઽધ્યાયઃ ॥

અથાતઃ સઘોષરણીયમિન્દ્રિયંવ્યાख्याસ્યામ ઇતિહસાહભગ નાત્રેવઃ ।

હવે હમે સઘોષરણીય ઇન્દ્રિયાધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

સઘસ્તિતિક્ષતઃપ્રાણાન્લક્ષણાનિપૃથક્પૃથક્ । અગ્નિવેશ ! પ્રવક્ષ્યામિસંસ્પૃષ્ટોયૈ-
નૈંજીવતિ ॥ ૧ ॥

હે અગ્નિવેશ ! જે લક્ષણોના થવાથી મનુષ્ય જલ્દીજ મરી જાય છે તે લક્ષણો જુદાં જુદાં કહેવામાં આવે છે. ૧.

વાતાષ્ટીલાઃસુસંવૃત્તાસ્તિષ્ઠન્તિદારુણાહ્દિ । તૃષ્ણયાભિપરીતસ્યસઘોમુષ્ણાતિ-
જીવિતમ્ ॥ ૨ ॥

જેના હૃદયમાં દારૂણ વાતાષ્ટીલા (રોગનું નામ) રોગ સારી રીતે ઉત્પન્ન થયેલ હોય અને તૃષ્ણા અધિક લાગતી હોય તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૨

પિંડિયોત્તેન્નિથેલીકૃત્યજિહ્વીકૃત્યચનાસિકામ્ । વાયુઃશરીરેવિચરન્સઘોમુષ્ણાતિ-
જીવિતમ્ ॥ ૩ ॥

જેના શરીરમાં પિંડલિયોને શિથિલ કરીને, અને નાસિકાને વાંકી કરીને વાયુ વિચરણ કરે છે તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૩

બ્રુબૌયસ્યચ્યુતેસ્થાનાદન્તર્દાહશ્ચદારુણઃ । તસ્યદ્વિકાકરોરોગસ્સઘોમુષ્ણાતિજીવિતમ્ ॥ ૪

જેની ભૂકુટી પોતાના સ્થાનથી હટી ગઈ હોય અને હૃદયમાં બહુજ દાહ થતો હોય, તેના પ્રાણને, હિયપ્રીયોને ઉત્પન્ન કરનાર રોગ જલ્દીજ હરી લે છે. ૪

ક્ષીણશોનિતમાંસસ્યવાયુરુર્દ્ધ્વગતિશ્ચરન્ । ઉભેમન્યેસમેયસ્યસઘોમુષ્ણાતિજીવિતમ્ ૫

જે રક્ત તથા માંસથી ક્ષીણ થયેલા મનુષ્યનો વાયુ ઉર્ધ્વ ગતિથી ચાલવા લાગે, અને બંને મન્યા બરાબર થઈ ગઈ હોય તે જલ્દીજ પ્રાણોને ત્યાગ કરે છે. ૫

અન્તરેણગુદંગચ્છન્નાભિશ્ચસહસાનિલઃ । કૃશસ્યવંક્ષણૌગૃહ્ણન્સઘોમુષ્ણાતિજીવિતમ્ ૬

જે કૃશ મનુષ્યની ગુદામાં ગયેલો વાયુ સહસા કુંટીમાં આવીને વંક્ષણો (નળના સાંધા) માં પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૬

વિતત્યપર્શુકાગ્રાણિગૃહીત્વોરથમારુતઃ । સ્તિમિતસ્યાયતાક્ષસ્યસઘોમુષ્ણાતિ જીવિતમ્ ૭

જે રોગીને પોતાનું શરીર બીના કપડાથી ઢંકાયેલા જેવું જણાય, તેમ ફેલાયલાં જણાય અને વાયુ પાંસળીયોની હાડકાઓના અગ્ર ભાગમાં ફેલાઈને હૃદયને જઠકે છે તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૭

હૃદયશ્ચગુદશ્ચામેઘૃહીત્વામારુતોવહી । વૈકલ્યવિશેષેનસઘોમુષ્ણાતિજીવિત્ ॥૮॥

અળવાન વાયુ દુર્બળ રોગીના હૃદય તથા ગુદમાં પીડા કરીને જલ્દીજ પ્રાણને હરી લે છે. ૮

વંક્ષણૌચગુદશ્ચામેઘૃહીત્વામારુતોવહી । શ્વાસંસજ્જનયજ્જન્તોઃસઘોમુષ્ણાતિજીવિત્ ૧

અળવાન વાયુ વંક્ષણુ (જાંગના સાંધા) તથા ગુદને પીડા કરીને અને શ્વાસને ઉત્પન્ન કરીને મનુષ્યને જલ્દીજ મારી નાંખે છે. ૯.

નાભિવસ્તિશિરોમૂત્રં પુરીષશ્ચાપિમારુતઃ । વિવધ્યજનયઠ્ઠૂલંસઘોમુષ્ણાતિજીવિત્ ૧

કુંટી, માથું, મૂત્રાશય, મૂત્ર તથા વિષ્ટાને રોગીને શળને ઉત્પન્ન કરીને વાયુ મનુષ્યને જલ્દીજ મારી નાંખે છે. ૧૦.

મિઘેતવંક્ષણૌયસ્યવાતશૂલૈઃસમન્તતઃ । મિશંપુરીષંતૃષ્ણાચસઘઃપ્રાણાજ્જહાતિસઃ ૧૧

જે રોગીનાં વંક્ષણો (જાંગના સાંધા) માં વાતજ શળ હોય, મળ ફાટેલો હોય, અને તૃષા લાગતી હોય તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૧૧.

આપ્લુતંમારુતેનેશ્ચીરંતૃષ્ણાચસઘોજ્જહાત્સજીવિત્ ૧૨

જેનું સંપૂર્ણ શરીર વાયુથી ભરેલું, મળ ફાટેલો અને તૃષા લાગતી હોય તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૧૨

ચીરંસોફેતંયસ્યવાતશ્ચોફેનદેહિનઃ । મિશંપુરીષંતૃષ્ણાચસઘોજ્જહાત્સજીવિત્ ૧૩

જેના સંપૂર્ણ શરીરમાં વાના સોજા હોય, મળ ફાટેલો થતો હોય, અને તૃષા લાગતી હોય તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૧૩

આમાશયસમુત્થાનાયસ્યસ્યાત્પરિકર્તિકા । તૃષ્ણાગુદગ્રહશ્ચોગ્રઃસઘોજ્જહાત્સજીવિત્ ૧૪

જેને આમાશયમાં પરિકર્તિકા (માંસ કાપવા જેવી પીડા) થતી હોય, તૃષા લાગતી હોય અને ગુદમાં અધિક પીડા લાગતી હોય તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૧૪

પક્વાશયમધિષ્ઠાયહત્વાસંજ્ઞાશ્ચમારુતઃ । કળ્ઠેયુર્ધ્વરંક્રુત્વાસઘોઠરતિજીવિત્ ૧૫

વાયુ પક્વાશયમાં સ્થિત થઇને સંજ્ઞા (ભાન) ને નષ્ટ કરે અને કંઠમાં ધડધડાટને ઉત્પન્ન કરે તે જલ્દીજ મનુષ્યને મારી નાંખે છે. ૧૫

દન્તાઃકર્દમચૂર્ણામામુસ્ત્વંચૂર્ણકસન્નિભમ્ । શિપ્રાયન્તેચગાત્રાણિહ્નિસઘોમરિષ્યતઃ ૧૬

દાંતમાં કાદવ જેવું લાગેલું, મુખમાં ચૂર્ણ લગાવા જેવું થવું અને સંપૂર્ણ શરીરમાં પત્તેવો નિકળવો, એ જલ્દી મરનારાનાં લક્ષણ છે. ૧૬

તૃષ્ણાશ્વાસ શિરોરોગયોદૌર્બલ્યકૂજનૈઃ । સ્પૃષ્ટઃપ્રાણાશ્ચાત્સજીવિત્ ૧૭

તરસ, શ્વાસ, માથાની પીડા, મોહ, દુર્બળતા, કૂજન (એક રીતનો સ્વર) તથા સ્પૃષ્ટ કાંઈ આ લક્ષણોવાળા રોગી જલ્દીજ મરી જાય છે. ૧૭

ત્રયશ્લોકા.

एतानिखलुलिङ्गानियःसम्यगवबुध्यते । सजीवितश्चमर्त्यानांमरणश्चावबुध्यते॥१८॥

તેમાં આ શ્લોક છે, જે વૈદ્ય આ લક્ષણોને સારી રીતે જાણે છે તે મનુષ્યોનાં જીવન તથા મરણનું પણ જાણે છે. ૧૮

इति चरकसं हनागामिन्द्रिय० सत्रोमरणीयमिन्द्रिय समाप्तम् ॥ १० ॥

ઈતિ ચરક સંહિતાના ઇન્દ્રિયસ્થાનના સઘો મરણીયમિન્દ્રિય નામનો દશમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૧૦.

एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽणुज्यो तीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે હમે અણુ જ્યોતીય ઇન્દ્રિય નામનો અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

अणुज्योतिरनेकाग्रे दुश्छायोदुर्मनाःसदा । रतिंनलभतेयातिपरलोकंसमान्तरे ॥१॥

મંદાગ્નિ, એકાગ્ર ન રહેવું, કાન્તિ રહિત થવું, અને મનમાં દુઃખિત રહેવું, આ લક્ષણોવાળા જે મનુષ્યને કદી એન ન પડતું હોય તો તે એક વર્ષની અંદર મરી જાય છે. ૧

बलिवलिभ्रुजोयश्चमणीतंनोपभुञ्जते । लोकान्तरगतःपिण्डंभुङ्क्तेसंवत्सरेणसः॥२॥

જે મનુષ્યનો આપેલો બલિ કાગડા (વગેરે બલિના ખાનારા જીવો) ખાય નહીં, તે એક વર્ષમાં મરી જઈને પરલોકમાં પિન્ડ ખાય છે. ૨

सप्तर्षीणांसमीपस्थांयोनपश्यत्यरुन्धतीम् । संवत्सरान्तेजन्तुःसमम्पश्यतिमहत्तमः॥३॥

જે મનુષ્ય સપ્તર્ષિયો (તુલા લગ્નમાં ઉદય થનારા સાત તારા)ની નજીક ઉદય થતી અરુન્ધતીને દેખી શકતા નથી તે એક વર્ષની અંદર મહા અંધકારને જીવે છે અર્થાત મરી જાય છે. ૩

विकृत्याविनि.मसंयःशोभामुपचयंधनम् । प्राप्नोत्यतोवाविभ्रंशंसमान्तंसजावति॥४॥

કાંઈ કારણ સિવાય અસ્વાભાવિક રૂપથી જેની શોભા વૃદ્ધિ તથા પ્રાપ્તિ થાય અથવા નષ્ટ થઈ જાય તે એક વર્ષની અંદર મરી જાય છે. ૪

भक्तिःशीलंस्मृतिस्त्यागोबुद्धिर्विक्रमहेतुकम् । षडेतानिनिवृत्तन्तेषद्विर्मासैर्मरिष्यन्तुः॥५॥

ભક્તિ, શીલ તથા સ્મૃતિ ત્યાગ, બુદ્ધિ તથા બળ, આ છ કાંઈ કારણ સિવાય જે જેનામાંથી નષ્ટ થઈ જાય તે છ મહિનામાં મરી જાય છે. ૫

धमनीनाम दीपांजाकमल्यर्षकोभन । कलाटहस्यतेषस्यपन्मास्त-सजीवसि॥६॥

જેના માથામાં અપૂર્વ નસોની સુંદર જાળ દેખવામાં આવે તે છ મહીનાની અંદર મરી જાય છે. ૬

છેસ્વાપિશ્ચન્દ્રવક્રાભિર્લલાટમુપષીયતે । यस્યતસ્યાયુષઃષટ્કૃપ્તિસૈરન્તંસમાદિશેત્ ॥૭

જેના માથામાં ચંદ્રમાની માફક સુંદર રેખા ઉત્પન્ન થઇ જાય તે છ મહ.નામાં જ મરી જાય છે. ૭.

શરીરકમ્પઃ સંમોહોગતિર્વચનમેવચ । મત્તસ્યેવોપજ્ઞયન્તેયસ્યમાસંનજીવતિ ॥૮॥

મતવાકાની માફક જેના શરીરમાં કંમ્પ, મોહ, ગતિ, તથા વચન જંવામાં આવે તે એક મહાનાની અંદર મરી જાય છે. ૮.

રેતોમૂત્રપુરીષાણિયસ્યમજ્જન્તિચામ્ભસિ । સમાસાત્સ્વજનદ્વેષ્ટામૃન્યુવારિણિમજ્જતિ ॥૯

જેનું વીર્ય મૂત્ર તથા મેલા જળમાં ડુબી જાય છે, પોતાના મિત્રાદેહાની સાથે દ્વેષ કરનારા તે પુરુષ મહીનાની અંદર મૃત્યુ રૂપી જળમાં ડુબી જાય છે. ૯.

હસ્તપાદંમુસ્વશ્ચોભૌવિશેષાગ્રસ્યશુષ્યતઃ । શૂયેતેવાવિનાદેહાત્સચમાસંનજીવતિ ॥૧૦

સંપૂર્ણ શરીર સિવાય જેના હાથ, પગ, તથા મુખ સુકાઈ જાય, અથવા સૂત્ર થઇ જાય તે એક મહીનાની અંદર મરી જાય છે. ૧૦.

લલાટેમૂર્ધ્નિવસ્તૌવાનીલાયસ્યપકાન્નતે । રાજીવાલેન્દુકુટિલાનમજીવિતુમર્હતિ ॥૧૧

જેના માથામાં, અથવા મૂત્રાશયમાં ખીજના ચંદ્રમાની માફક વાંકી તથા લીલી રેખા ઉત્પન્ન થાય તે જીવી શકતા નથી. ૧૧.

પ્રવાલગુઠિકાભાસાયસ્યગાત્રેપસૂરિકાઃ । ઉત્પાથાશુચિત્સ્યન્તિતપિત્તસચિત્સ્યતિ ॥૧૨

જેના શરીરમાં મગના જેવી મસૂરિકા (એક પ્રકારની દાંણા જેવી ફાલો) ઉત્પન્ન થઇને જલ્દીજ નષ્ટ થઇ જાય તે જલ્દીજ મરી જાય છે. ૧૨.

ત્રીવાવમદોંબલવાહ્નિહ્વાશ્વયથુરેવચ । બ્રાહ્મણસ્યગલપાકશ્વયસ્યપકંતમાદિશેત્ ॥૧૩

જેની મરદનમાં બહુજ પીડા થાય, જીભમાં સોજો હોય, અને બદ, મોંઢું, તથા મળું પાકેલું જણાય તેનું મૃત્યું નજીક જાણવું જોઇએ. ૧૩.

સંભ્રમોડતિપ્રલાપોડતિમેદોડસ્થનામતિદારુણઃ । કાલપાશ્વપરીતસ્યત્રયમેતત્પ્રવર્તતે ॥૧૪

સંભ્રમ (ગભરાટ) બહુજ પ્રલાપ (બકવું) અને હાડકાંનું બહુજ દૂટવું (કળતર થવું) આ ત્રણે લક્ષણ કાળ પાશથી પાંધેલાનેજ થાય છે. ૧૪.

લુહ્ણશ્ચેત્કેશ્ચાન્યરાન્યદ્વાલ્યતીવચ । નરઃસ્વસ્થવદાહારમબલઃકાલચોદિતઃ ॥૧૫

જે નિર્બળ મનુષ્ય મોહિત થઇને વાળને તોડે અને સ્વસ્થની માફક બહુજ ભોજન કરે, તેને કાળને વશ થયેલો જાણવો જોઇએ. ૧૫.

સપીને નોઃકુર્યાદ્ગમેતાંશુકાવચ । કાવતેપિષકાકાન્વજાતોડનિમિષેત્

જઃ ॥ ૧૬ ॥ સ્વપના સનાદક્ષાત્કાષ્ટાઃ ક્યાદયાપિવા । અસન્નગયતિ ચિત્સ-
ન્કાલકષાદિતઃ ॥ ૧૭ ॥

જે મનુષ્ય આંખોની નજીક અંગુઠાને લઈ જઈને તેને વારંવાર શોષે, અને તેને ઉપર ચઢાવીને પાંપણોને બંધ કર્યા વગરજ આશ્ચર્યિત થાય છે. (૧૬) અને શયન, વજ, અંગ, કાષ્ટ, તથા ભોંતમાં જાણે કોઈ ખોયેલી વસ્તુને જાણે છે તેને કાળથી મોહિત જાણવો જોઈએ. ૧૭.

અહાસ્યહસના સન્પ્રણે તિલ્લ નચ્છદૌ । શીતપાદકરોચ્ઃ । સોયોનરોનસર્જાવતિ ૧૮

જે હસવાના કારણુ સિવાયજ મોહિત થઈને હસે છે, ઝાંઠને ચાટે છે, અને જેના હાથ, પગ તથા શ્વાસ ઢંગ થાય છે તે જીવતા નથી. ૧૮.

આહ્વાયન્તંસમીપસ્થંસ્વજનંજનમેવવા । મહાત્વતમનાઃપદ્યભાપેનપસ્યતિ ॥૧૯॥

અયોગમતિયોગંવાશરીરેમતિમાન્બિષક્ । સ્વાદીનાંયુગપ દટ્ટામેષજનાવચારયે ૨૦

જે મનુષ્યનું મન મહા મોહથી (મૃત્યુ સંબંધી અજ્ઞાનથી) આચ્છાદિત થાય છે, તે પોકારવા છતાં પણ પોતાના બંધુ લોકોને તથા અન્ય લોકોને જેવા છતાં પણ ઝાળખી શકતા નથી. (૧૯) તેની શુદ્ધિમાન વૈદે શોભીના શરીરમાં એકી સાથેજ આકાશાદિ મહા-જૂતોનો અયોગ (નહોવું) અથવા અતિયોગ (અધિક હોવું) જોઈને ચિકિત્સા ન કરવી. ૨૦.

અતિમહાવારાગાનામનસશ્ચલક્ષયાત્ । વાસસ્ત્વજતિક્ષેપંશરીરીદહસંજ્ઞકઃ ॥૨૧॥

રોગોના બહુજ વધવાથી, અને મનના નિર્બંધ થઈ જવાને લીધે જીવાત્મા જલ્દીજ શરીર નામના પોતાના સ્થાનને છોડી દે છે. ૨૧.

વર્ણસ્વરાવામેવકંવાગિનિ-યમનાવલ્લઃ । હીયતેઽસુક્ષયેનિ । નિત્યામવતિવાનવા ॥૨૨॥

પ્રાણોના ક્ષીણ થવાથી વર્ણ, સ્વર, અગ્નિ, વાણી, ઇન્દ્રિય, તથા મનનું પણ હીન થઈ જાય છે, અને નિંદ્રા બહુજ આવે છે, અથવા આવતી પણ નથી. ૨૨.

મિષમ્પેષજપાનામ્ગુરુમિત્રદ્વિષશ્ચયે । વશગાઃસર્વૈવૈતેવોદ્ભવ્યાઃસમવર્તિનઃ ॥૨૩॥

વૈદે ઔષધ, જળ, અન્ન, ગુરૂ તથા મિત્રથી દ્વેષ કરનાર સર્વ પુરૂષોને યમરાજને વશીભૂત જાણવા જોઈએ. ૨૩.

एतेषुरोगः क्रमतेषेषजंप्रतिहन्यते । नैषामन्नानिभૂजीतनचोदकमपिस्पृશેत् ॥२४॥

એવા પુરૂષોનો રોગ વધતો જાય છે અને ઔષધ ગુણુ કરતું નથી. એથી એવા પુરૂ-ષોનું અન્ન ખાવું નહીં જોઈએ, અને તેનું જળ પણ પીવું ન જોઈએ. ૨૪.

पादाःसमेताश्चत्वारःसम्पन्नाःसाधकैर्गुणैः । व्यर्थागता चोद्रव्यांदिनानास्तिगुणो-

दयः ॥ २५ ॥

સાધક ગુણોવાળા પૂર્વોક્ત ભેષજના ચારે ભાગને પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ મતાયુને ચાટે સર્વ વ્યર્થજ હોય છે, કેમકે દ્રવ્યના વિના ગુણોનો ઉદ્ભવ થતો નથી. અર્થાત જીવનનો ઉદ્ભવ, આહુષ્યના વિના કોઈ પણ ચત્રથી પણ શક્યને પ્રાપ્તો નથી. ૨૫.

પરાસ્થ્યમા ભિષજાની રુજસ્યાતુરસ્યચ । આયુર્વેદફલંકુસ્ત્નમાયુર્વેદાનુવર્તેતે ॥૨૬॥

વૈદ્યે રોગી તથા નીરોગી બંનેના આયુષ્યની પરીક્ષા કરવી, કેમકે આયુર્વેદનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, આયુષ્યને આધીન છે. ૨૬.

તત્રશ્લોકઃ ।

ક્રિયાપથમતિક્રાન્તાઃકેવલં વ્યગ્રપ્લુતાઃ । વિહંકુર્વેતિયદોષાસ્તદારંઘ્નિચર્યતે ॥૨૭॥

તેમાં આ શ્લોક છે. વાતાદિક દોષ ચિકિત્સાના ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરીને કેવળ શરીરમાં વ્યાજ થઈને જે ચિન્હને ઉત્પન્ન કરે છે તે ચિન્હને અરિષ્ટ કહે છે. ૨૭.

इति चरकसंतिायामिन्द्रियस्थानेऽणुज्योतीयमिन्द्रियं समाप्तम् ॥११॥

ક્રતિ ચરક સંહિતાના ઇન્દ્રિય સ્થાનના અણુજ્યોતીયમિન્દ્રિયં નામનો અગીઆરમો. અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૧૧.

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो गामयर्णीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

હવે અમે ગામય ચૂર્ણીય નામના ઇન્દ્રિયાધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ એ પ્રકારે ભગવાન આત્રેયજી કહેવા લાગ્યા.

यस्यगोमयचूर्णाभंचूर्णमूर्द्धनिजायते । सस्नेहंभ्रश्यतेचैवमासान्तंतस्यजीवितम् ॥१॥

જેના શિરમાં ગોઅરના ચૂર્ણની માફક ચૂર્ણ ઉત્પન્ન થાય, અને તે ચૂર્ણ તેણે લગાવવાથી ગરી પડે તે પુરૂષ એક મહીનાથી અધિક જીવતા નથી. ૧.

निर्घर्षमिवयः पादौच्युतांसःपरिधावति । विकृत्यानसलोकेऽस्मिंश्चिरंवसतिमानवः ॥ २ ॥

જે મનુષ્ય વિકારથી પગોને અથડાવતો અથડાવતો દોડે અને જેના ખલાના સાંધા શિથિલ થઈ ગયા હોય, તે આ લોકમાં બહુ વખત સુધી રહેતા નથી. અર્થાત જલ્દીજ મરી જાય છે. ૨.

यस्यस्नातानुलित्पस्यपूर्वशुष्यत्युरोभृक्षम् । आर्द्रेषुसर्वगात्रेषुसोऽर्द्धमासंनजीवति ॥३॥

સ્નાન કરીને અને ચંદન વિગેરે લગાવીને જે મનુષ્યનું હૃદય અન્ય અંગો કરતાં પ્રથમ સુકાય તે એક પખવાડીઆની અંદર મરી જાય છે. ૩.

अशुद्धिश्चातुरं वैद्यः संवर्त्तयितुमौषधम् । यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥४॥

જે રોગીને માટે વૈદ્ય બહુજ યત્ન કરવા છતાં પણ દવા તૈયાર ન કરી શકે, તેનું જીવનું દુર્લભ છે. ૪.

विज्ञातं चः सिद्धं विधिवच्चारितम् । नसिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तत्र चिकित्सितम् ॥ ५ ॥

अनेकवार अनुभव करवाभां आवेली औषधिने विधि पूर्वक आपवा छतां पशु ने रागीने कांछ इण न भणे तेनी यिकित्सा थछ शकती नथी. ५.

आहारमुपयुञ्जानो भिषजाम् कल्पितम् । यः फलंतस्य नाप्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥

वैद्ये सारी रीने अनांवल आहारने भावा छतां पशु ने रागीने कांछ इण न भणे तेनुं श्रवणं दुर्लभ छे. ६.

दूताधिकारे बक्ष्यामो लक्षणानि मुमूर्षताम् । यानि दृष्ट्वा भिषकमाज्ञः प्रत्याख्येयादसंशयम् ॥ ७ ॥

दूताधिकारमां समूर्षु (जव्ही भरनार) लोकोनां लक्षणं कहेतां आवे-छे, ने लक्षणोने. ज. छने शुद्धताव वैद्ये रागीनी यिकित्सा न करी. ७

मुक्तकेशोऽथ वानग्नेरुदत्ययत्तऽथवा । भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं परगमादि शेत ॥ ८ ॥

वैद्ये मुक्तकेश (खुदवा वाणवाणे) नग्न तथा अशान्ना यछने देती वपते ने हत (वैद्यने ओझावा आवनार माणुस) आवे तो रागीनुं १३ नछक मणुवुं नेछये. ८.

सुप्ते भिषजि ये दूतादि उन्दत्यपि च भिन्दति । आगच्छन्ति भिषकान् तेषां नमस्कारमनुव्रजेत् १

ने वपते वैद्य सुतो होय, कांछ यीजने कापतो होय, अथवा काण्ड पाडतो होय, ते वपते ने कांछ वैद्यने ओझावा आवे तो वैद्ये तेना शेडना यिकित्सा करवा न जरी. ९.

जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डं पितृभ्यो निर्वपत्यपि । वैद्ये दूताय भ्रायान्नि ते घ्नन्ति प्रजिघांसवः १०

ने वपते वैद्य अग्निमां हवन करी रखी होय, अथवा पितराने पिण्ड आपी रखी होय, ते वपते ने हत आवे तो तेना स्वामी (रागी) नुं मृत्यु नणुवुं. १०

कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः । वैद्ये दूतामनुष्याणां मागच्छन्ति मुमूर्षताम् ११

ने वपते वैद्य अशुभ वातो करतो होय, अथवा कांछक चिन्ता करतो होय ते वपते ने रागीनेना माणुस ओझावा आवे तो ते रागीनुं मृत्यु नछक मणुवुं नेछये. ११.

मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहारत्यपि । अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूतामुमूर्षताम् १२

ने वपते वैद्य मृत दग्ध अथवा नछ पदार्थानुं सेवन करतो होय अथवा कांछ भीछ अशुभ वातो करतो होय ते वपते ने रागीनेना हत आवे तो तेने मृत्युनी निकट नणुवो नेछये. १२.

विकारसामान्यगुणे देशकालेऽथवा भिषकः । दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् १३

रागीना नेवा गुणवाणा देश अथवा समयमां ने रागीनेना माणुस ओझावा आवे तो तेनी यिकित्सा वैद्ये न करी नेछये. १३

दीनमीतद्रुतत्रस्तां मलिनामसर्तोऽस्त्रियम् । त्रीन्व्याकृतांश्च पण्डांश्च दूतान् विद्यान्मुमूर्षताम् ॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

जे वैद्यने ओझाववाने माटे, हीन, भीक लागेली, हुत (जख्ही करनार) भक्षिन, हुण्ट
भी, विकारवाणो, अथवा नपुंसक हुत अथवा ओडी वपते तय्य हुत आवे तो रोगीनु
मृत्यु नशक जगवुं जेअये १४

अङ्गव्यसनिनंदूनच्छिन्नं व्याधितंतथा । संपेक्ष्यचोग्रकर्माणत्रैयोगन्तुमर्हति १५

जे कांछ अंगथी हीन, या अधिक अंगवाणो रोगी तथा उग्र कार्य करनार हुत
वैद्यने ओझावा माटे आवे तो वैद्ये चिकित्सा करवाने माटे नदां जवुं जेअये. १५

आतुरार्थमनुमानं वरोग्मयत्राहनम् । दूनंदृष्ट्वा भिरगिपादात्तुस्परराभवम् १६

जे वैद्यने ओझावाने माटे हुत उंट अथवा गधेडा पर भेरीने आवे तो रोगीनु
मृत्यु नशक जगवुं जेअये १६

**पलाळवृषां नास्थिः शोपनखद्रिजान् । मार्जनीप्रमळं पुर्णपुष्यानङ्गप्रविच्युते
॥ १७ ॥ तृणकाष्ठतुलाङ्गारसृश्नतोऽोष्टपस्पच । ततूतः श्नेदूनाव्याहरन्ति-
मुमूर्षनाम् ॥ १८ ॥**

जे रोगीनेतो हुत (मायूस) पराण, लूसुं, मांस, हाडकां, पाण, उवांरी, नाभ, हांत,
आड, सांभेयुं, सुपट्टं, हाटेवो जडो, जेडाभांथी हाडी गयेकुं यमकुं, घास, लाडकुं,
अनाजनां छोत्रां, अंगारा. भाडीनेो ढगवो, तथा लपन अंभांरो काळनेो स्पर्श करीने
पडेवपदेकां वैद्यने रोगीनु वृतांत कडे तो ते रोगी श्रवतो नथी. १७-१८

यस्मिंश्च दूनेब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् । पस्पेन्नमित्तमथुभंश्च तानुत्रजेद्भिषक् ॥ १९ ॥

जे वपते हुत रोगीनु वृतांत कडेतो होय ते वपते जे कांछ अशुभ कारय्य
जेवाभां आवे तो वैद्ये रोगीनी चिकित्सा करवा न जयी. १९

**यथाव्यमभिननेनेप्रेताळङ्कारमेववा । भिन्नं दग्धं विनष्टं वा तदादीनि वचामिवा ॥ २० ॥
रसोवाकदुक्त्सोत्रांगन्धोवाकौणपोमहान् । स्पर्शोवात्रिपुलः क्रूरायद्वा न्यदथुभंभ-
वेत् ॥ २१ ॥ तत्पूवमभिनोवाक्यं वाक्यकालेथवा पुनः । दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धी-
रोमरणमादिशेत् ॥ २२ ॥**

जे वपते हुत रोगीनु वृतांत कडेतो होय ते पडेकां अथवा ते तपते व्यसनी (का-
मादि होषव.जे.) प्रेत प्रेतानां आलुपयु, अने लिनत दग्ध तथा नष्ट वस्तुओनुं दर्शन
अथवा ते विषयनां वाक्येनुं श्रवणु, कडुरस, तीव्रगंध, कडोर स्पर्श, अथवा अन्य कांछ
अशुभ जे कांछ होय तो रोगीनु मृत्यु नशक जगवुं जेअये. २०-२१-२२.

**इति दूतधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमूर्षनाम् । पथ्यातुरकुठानाश्च वक्ष्याम्यौत्पातिकं
पुनः ॥ २३ ॥**

आ प्रकारे भरनार दोकेनेो इतिधिकार कडेवाभां आयेो. जे उपरांत मार्गभां तथा
रोगीना धरमां थनारो जे उत्पात छे ते कडेवाभां आवे छे. २३

અને તમચોસ્કુટુંસ્વચ્છનંપતનંતયા । આક્રોહઃસંમહારોવાપતિવેષોવિર્ગન ॥૨૪॥
 વલ્લોળ્લીપોપાનધુગાશ્રયમ્ । વ્યસનંદર્શનઞ્ચાપિ તવ્યસાનેનંતયા ॥૨૫॥
 ચૈત્યધ્વજપતાકાનાંચૂર્ણાનાંપતનાનિચ । હતાનિત્તમવદ્દર્શનંમસ્મપાંમુખિશા ॥૨૬॥
 પથચ્છેદોવિહાલેનશુનાસર્પેણવાપુનઃ । મૃગદ્વિજાનાંકુરાણાંગિરોદીપ્તાંચિન્માતે
 ॥ ૨૭ ॥ જ્વનાસનયાનાનામુત્તાનાનાંપદર્શનમ્ । इत्येतान्यम...
 ધર્મનીષિઃ ॥ ૨૮ ॥

છીક, ગરબડાટના શબ્દ, પડવું, ઉંચેથી પડવું, ભુમરાણુ, પ્રહાર, નિષેધ, નિન્દા,
 (૨૪) અને વસ્ત્ર, પાધડી, દુપટ્ટી, છત્રી, તથા જોડા એઓનું ઉંચેથી નિચે પડવું, અથવા
 જોવું, જેના ધરમાં કાઈ મરી ગયું હોય તેને જોવું, (૨૫) ચૈત્ય, ધ્વજ, તથા પતાકાનું
 પડવું, ચૂર્ણો (ચુના)નું પડવું, મરવાની ખખર સાંભળવી, અનિષ્ટ ખખર સાંભળવી, ભખમ
 તથા ધુળ ઉડતાં જોવી, (૨૬) બિલાડી, કુતરું અથવા સાપ આડા ઉતરવો, જે દિશામાં
 સૂર્ય હોય તે તરફ મુખ કરીને શિયાળ વિગેરે નિહિત પશુ અથવા કાગડા વિગેરે નિહિત
 પક્ષિઓનું રડવું, (૨૭) અને શય્યા, આસન તથા સવારીને ઉંધાં પડેલાં જોવાં તે સર્વને
 શુદ્ધિમાન લોકો નિન્દિત કહે છે. ૨૮.

एतानिपथिवैद्येनपस्थेतातुरवर्त्मनि । शृण्वताचनगन्तव्यंतदागारंविपश्चिता ॥२९॥
 તે સર્વને માર્ગમાં સાંભળીને અથવા જોઈને વૈદ્યે રોગીને ત્યાં ન જવું. ૨૯

इन्द्रैत्यादिदग्धाख्यातंपथिवैद्यविर्गहितम् । इमामपिचबुध्येतगृहावस्थांस्तुर्षताम् ३०
 આ પ્રકારે વૈદ્યોને માટે માર્ગમાં જે નિહિત ઉત્પાત છે તે કહેવામાં આવ્યા તે તે
 જાણીને પણ રોગીના ધરના આ ઉત્પાત જાણવા જોઈએ. ૩૦

प्रवेशेपूर्णकुम्भाग्निमृद्भजफलसर्पिषाम् । वृषब्राह्मणरत्नानां देवतानां विनिर्गतिम्
 ॥ ૩૧ ॥ અગ્નિપૂર્ણાનિપાત્રાણિભિન્નાનિવિશિખાનિચ । મિષઢમુર્ષતાંવેસ્મપવિ-
 જ્ઞન્નેવપસ્યતિ ॥ ૩૨ ॥

જે વખતે વૈદ્ય રોગીને ઘેર જવા લાગે, તે વખતે પૂર્ણ કુમ્ભ અગ્નિ, માટી, ખી,
 ફળ, ઘી, બળદ, બ્રાહ્મણ, રત્ન તથા દેવતા એમનું રોગીના ધરમાંથી નીકળવું, (૩૧) અને
 અગ્નિથી ભરેલા જ્વાળા વિનાના, ડુટેલા પાત્રોને રોગીના ધરમાં વૈદ્યે પ્રવેશ કરતી વખતે
 જોવા અથવા સામા મળવા એ રોગીના મૃત્યુનું લક્ષણ છે. ૩૨

छिन्नभिन्नविदग्धानिभग्नानि दितानेच । दुर्बलानेचसेवन्तेमुमूर्षोवૈસ્મિકાજનાઃ ૩૩

જે રોગીનું મૃત્યું થનારું છે. તેના ધરના લોક, કાપેલા, ફાટેલા, બળેલા, ડુટેલા,
 મેલા, તથા દુર્બળ પદાર્થોનું સેવન કરે છે. ૩૩

ज्वनंबसनंयानंगमनंभाजनंरुतः । श्रुयतेऽमङ्गलंयस्यनास्तितस्यचिकित्सितम् ३४

જે રોગીના ધરમાં શયન, વસ્ત્ર, સવારી, ગમન, તથા ભોજન અશુભ હોય, અને
 અશુભ શબ્દ સાંભળવામાં આવે તેની ચિકિત્સા ન કરવી જોઈએ. ૩૪

વનંવસનંયાનમન્યદ્વાપપરિચ્છદઃ । પ્રેતવચસ્યકુર્વન્તિઃ ક્લદઃપ્રેતવસઃ ॥ ૩૫ ॥
 જે રોગીના મિત્ર થયન, વન, સવારી, તથા અન્ય સામગ્રી પ્રેતોની આક્ર કરે છે તેને પ્રેતજ નજીવા નોંધએ. ૩૫.

અન્નંઠ્ઠ્યાપચતેડ્યયજ્યોતિઃપ્રોષ્ણાસ્ત્વિઃ । નિવાતસેન્વનંપસ્યત વનાસ્ત્વિ-
 ક્ષિત્સતઃ ॥ ૩૬ ॥

જે રોગીને માટે રંધેલું અન્ન સારી રીતે તયાર ન થાય અને વાયુ રહિત સ્થાનમાં લાકડાં છતાં પણ અગ્નિ જુઝાઈ જાય તે રોગીની કાંઈ ચિકિત્સા થઇ શકતી નથી. ૩૬.

આતુરસ્યગૃહેયસ્યમિચ્છન્તેવાપતન્તિવા । અતિમાત્રમમત્રાણિદુર્લભંતસ્યજીવિતર્ ॥ ૩૭ ॥
 જે રોગીના ઘરમાં વાસથુ બહુજ ઉચેથી નીચે પડી જાય અને બહુજ પુટી જાય છે, તેવું જીવવું દુર્લભ છે. ૩૭.

ભવતિ ચાત્ર ।

ચદ્વાદશ્ચમિરધ્યાયૈર્વ્યાસતઃપરિકીર્તિતમ્ । મુમૂર્ષતાંમનુષ્યાણાંલક્ષણંજીવિતાન્ત-
 ક્ત્વ ॥ ૩૮ ॥ તત્સમાસેનવક્ષ્યામિપર્યાયાન્ત દ્વામિતમ્ । પર્યાયવચનંહાર્યવિ-
 જ્ઞાનાયોપપચ્ચતે ॥ ૩૯ ॥

તેમાં આ શ્લોક છે, મુમૂર્ષુ (મરનાર) લોકનાં મરવાનાંજ લક્ષણુ જાર અધ્યાયમાં વિસ્તાર પૂર્વક કહેલાં છે. ૩૮ તે હવે સંક્ષેપ રીતે પર્યાયાન્તર (બીજી રીતે) થી કહેવામાં આવે છે. કેમકે બીજી રીતે કહેવાથી અર્થનું જ્ઞાન સારી રીતે થાય છે. ૩૯.

इत्यर्थपुनरेवेयंविबक्षानोचिधीयते । तस्मिन्नेवाधिकरणेयत्पूर्वमपिदर्शितम् ॥ ૪૦ ॥

જે કે આ સર્વ લક્ષણુ પ્રથમજ પોતપોતાના અધિકારમાં વિવિધ પૂર્વક કહેવામાં આવ્યા છે તથાપિ સારી રીતે જ્ઞાન હોવાને માટે હવે ફરી કહેવામાં આવે છે. ૪૦.

वसतांचरमेकालेशरीरेषुशरीरिणाम् । अत्युग्रान्नांवेत्तश्चायदेहेभ्यःप्रविवत्सताम् ॥ ૪૧ ॥
 ॥ ૪૧ ॥ इष्टांस्तितिक्षतांमाणान्कान्तंवासांજાણતામ્ । તન્વ્રયન્ત્રેષુમિન્નેષુત-
 મોડ્વન્ત્યંમવિવિક્ષતામ્ ॥ ૪૨ ॥ વિનાશાયદ્ધરૂપાજિયાન્યવસ્થાન્તરાણિચ । મ-
 વન્તિતાનિવક્ષ્યામિયથોદેશંચયાગમમ્ ॥ ૪૩ ॥

યંત્ર ૩૫ી શરીરની શિરા વિગેરનું ભિન્ન થઇ જવાથી અંતિમ સમયમાં શરીરમાં નિવાસ કરનારા, નાશને માટે શરીરમાં ગમન કરવાની ઇચ્છા કરનારા, પ્રિય પ્રાણોને ત્યાગ કરનારા, શરીર ૩૫ી સુન્દર સ્થાનનો ત્યાગ કરનારા, અને અંતિમ અધિકાર (મૃત્યુ) માં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરનારા પ્રાણિયોનાં જે લક્ષણુ થાય છે, અને જે જે અવસ્થાઓ અવસ્થાય છે તે સર્વ પ્રયોજન સહિત શાસ્ત્રને અનુસાર વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૪૧-૪૨-૪૩.

प्राणाःसमुपनश्यन्तेविज्ञानमुपरुध्यते । वमन्तिबलमज्ञानचेष्टापरमन्तिच ॥ ૪૪ ॥
 ॥ ૪૪ ॥ इन्द्रियाणिविनश्यन्तिखिलीभूतेवचेतना । औत्सुक्यंभजतसत्त्वंलोपी-
 राविञ्चत्यपि ॥ ૪૫ ॥ स्मृतिस्त्यजतिमेधाचहीश्रियोचापसर्पतः । उपप्लवन्तेपा-
 प्मानओजस्तेजश्चनश्यति ॥ ૪૬ ॥

પ્રાણુ પીડીત થાય છે, જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, અંગોનું બળ નષ્ટ થાય છે. એટલા નષ્ટ થઇ જાય છે. (૪૪) ઇન્દ્રિયોમાશ પામે છે, ચૈતન્યતા નષ્ટ જેવી થાય છે, મનમાં ઉત્સુકતા નષ્ટ જાય ઉત્પન્ન થાય છે, (૪૫) સ્મૃતિ, ધારણા શક્તિ, લજ્જા તથા શૌભા નષ્ટ થઈ જાય છે, પ્રથમ કરેલાં પાપ ક્લેશ આપે છે, ઓજા તથા તેજનો નાશ થાય છે.

શ્ચીલંઠ્યાવર્ષતેડ્યર્થમક્ષિત્વપરિસર્પતે । વિક્રિયન્તેપ્રાતેજ્ઞાવાઇશ્ચાય અધિકૃતિંગતાઃ ॥ ૪૭ ॥
 ॥ ૪૭ ॥ શુક્રંપચ્યવતેસ્થાનાપુન્નાનંજતેડનિલઃ । ક્ષયંમાંસાનિગચંતિગચ્છ-

ત્યસુગુપ્તયમ્ ॥ ૪૮ ॥ **જ્વમાણઃ** પેતાના સ્થાનમાંથી ગરી પડે છે, વાયુ ઉપરની તરફ ચાલે છે, માંસ તથા રૂધિર ક્ષીણ થઈ જાય છે, (૪૮) ગરમી નષ્ટ થઈ જાય છે, સાંધા જુદા જુદા થઈ જાય છે, ગંધ વિકારને પામે છે, વર્ણ તથા સ્વર બદલાય છે, (૪૯) શરીરનો રસ બગડે છે, શરીરનાં છિદ્રો શુષ્ક થઈ જાય છે, માથામાં ગોખરના ચૂર્ણની માફક દારૂંચ ચૂર્ણ (ખોડો) ઉત્પન્ન થાય છે ૫૦ ॥

સ્વભાવ બદલાઈ જાય છે, ભક્તિ રહેતી નથી, છાયા (કાંતિ) તથા પ્રતિબ્ધાયા (પડછાયા) વિકારને પામે છે, (૪૭) વિચિત્ર પેતાના સ્થાનમાંથી ગરી પડે છે, વાયુ ઉપરની તરફ ચાલે છે, માંસ તથા રૂધિર ક્ષીણ થઈ જાય છે, (૪૮) ગરમી નષ્ટ થઈ જાય છે, સાંધા જુદા જુદા થઈ જાય છે, ગંધ વિકારને પામે છે, વર્ણ તથા સ્વર બદલાય છે, (૪૯) શરીરનો રસ બગડે છે, શરીરનાં છિદ્રો શુષ્ક થઈ જાય છે, માથામાં ગોખરના ચૂર્ણની માફક દારૂંચ ચૂર્ણ (ખોડો) ઉત્પન્ન થાય છે ૫૦ ॥

સતતસ્પન્દનાવક્ત્રાઃશરીરેયેડમિલક્ષિતાઃ । તેસ્તમ્માનુગતાઃસર્વેન ચલન્નિકયચ્ચન ॥ ૫૧ ॥ ગુણાઃશરીરે જ્ઞાનાંશંતોષ્ણમૃદુદારુણાઃ । વિપર્યયાસેનવર્તન્તેસ્થાનેષ્વન્યેષુનદ્વિધાઃ ॥ ૫૨ ॥ નલેષુજાયતેપુષ્પપક્વોદન્તેષુજાયતે । જટાઃપક્વમસુજાયન્તે-સીમન્તાશ્ચાપિમૂર્ઙ્ગિ ॥ ૫૩ ॥ મેષજાનિનસંવૃત્તિપાન્નુવન્તિતથારુચિમ્ । યાનિ-ચાપ્યુપપચ્ચન્તેતેષાંત્રીર્યેનસિદ્ધયતિ ॥ નાનાપ્રકૃતયઃક્ષૂરાવિકારાવિવિધાષધાઃ ॥

શરીરનાં જે જે અંગ નાડિયોને લીધે હંમેશાં જે ધડક્યાં કરે છે તે બધાં યજ્ઞને કાર્ષ પ્રકારથી ચલાયમાન થતાં નથી. ૫૧ શરીરના સ્થાન, સ્થાનમાં ઠંડી ગરમી કોમળતા તથા કઠોરતા આ ગુણો વિપરીત થઈ જાય છે. ૫૨ નખમાં ફૂલના જેવાં ચિન્હો ઉત્પન્ન થાય છે. દાંતોમાં કાઠવ જેવો મેલ ઉત્પન્ન થાય છે, આંખોની પાંપણો જાતી માફક બંધાઈ જાય, માથાના વાળ જુડાની માફક ગુંચવાઈ જાય, ૫૩ ઔષધ તૈયાર કરવાથી તૈયાર ન થાય, ઔષધિમાં રૂચિ ન થાય, જે ઔષધ આપવામાં આવે તેનું ફળ કાંઈ ન મળે, ૫૪ અનેક પ્રકારના કુર રોગ જેને માટે અનેક પ્રકારની ઔષધિયોની આવશ્યકતા જણાય.

સિંધસમભિવર્તન્તેપ્રતિહત્યબલૌજસી । શબ્દઃસ્પર્શોરસોરૂપગન્ધશ્ચેષ્ટાવિચિન્તિતમ્ ॥ ૫૬ ॥ ઉત્પચ્ચન્તેડગૃધાન્યેત્રપ્રતિકર્મપ્રવૃત્તિષુ । દૃશ્યન્તેદારુણાઃસ્વપ્રાદોરાત્મ્ય-મુપજાયતે ॥ ૫૭ ॥ પ્રેષ્યાઃ પ્રતી પેતાના સ્થાનમાંથી ગરી પડે છે, વાયુ ઉપરની તરફ ચાલે છે, માંસ તથા રૂધિર ક્ષીણ થઈ જાય છે, (૫૬) ચિકિત્સા કરવામાં અનેક પ્રકારનાં અશુભ ઉત્પન્ન થાય ભયંકર સ્વપ્ન દેખાવમાં આવે, દુષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય, (૫૭) સેવકો વિરૂદ્ધ થાય, પ્રેતોની એવી એટલા થઈ જાય, પ્રકૃતિ નષ્ટ થઈ જાય, વિકારની વૃદ્ધિ થઈ જાય; (૫૮) અને સંપૂર્ણ ઉત્પાત સંબંધી ઘોર અરિષ્ટ લક્ષણ થાય છે, જે મનુષ્યોનું મૃત્યુ નજીક હોય છે તેનાં આ પ્રમાણે ઉપરનાં લક્ષણો હોય છે. ૫૯

તે બળ તથા તેજને નષ્ટ કરીને શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ, ગંધ, એષ્ટા, તથા વિચારને વિપરીત કરીને જલ્દીજ ઉત્પન્ન થાય છે. (૫૬) ચિકિત્સા કરવામાં અનેક પ્રકારનાં અશુભ ઉત્પન્ન થાય ભયંકર સ્વપ્ન દેખાવમાં આવે, દુષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય, (૫૭) સેવકો વિરૂદ્ધ થાય, પ્રેતોની એવી એટલા થઈ જાય, પ્રકૃતિ નષ્ટ થઈ જાય, વિકારની વૃદ્ધિ થઈ જાય; (૫૮) અને સંપૂર્ણ ઉત્પાત સંબંધી ઘોર અરિષ્ટ લક્ષણ થાય છે, જે મનુષ્યોનું મૃત્યુ નજીક હોય છે તેનાં આ પ્રમાણે ઉપરનાં લક્ષણો હોય છે. ૫૯

લક્ષણાનિયયોદેશ્યાન્યુક્તાનિયયાગમમ્ । મરણાયેહરૂપાણિપશ્યતાપિખિષાગ્નેદા ॥ ૬૦ ॥ અપૃષ્ટેનવક્ત્રવ્યંમરણંપ્રત્યુપસ્થિતમ્ । પૃષ્ટેનાપિન કલ્બંતન્નચઓપયાત-કઃ ॥ ૬૧ ॥ આતુરસ્યભવેદુઃસ્વમયંવ ન્યસ્યકસ્યચિત્ । અબ્રહ્મંમરણયસ્યનેનિ-ચ્છેદકિત્સિ ॥ ૬૨ ॥

પ્રયોજન તથા શાસ્ત્રાનુસાર આ જે લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે તે લક્ષણો મૃત્યુને માટેનાં સમજીને શુદ્ધિમાન વેદે. ૬૦. પૂછ્યા વિના રોગનું મૃત્યુ થનારું છે, એવું કહેવું અને ન્યાં કાંઈ પૂછે ત્યાં પણ મૃત્યુ થવાનું છે એવું ન કહેવું. ૬૧ કેમકે એથી

रोगीने अथवा रोगीना अन्य कोष संधीने अक्षुब्धः पथाय छे अने मृत्युं तुं कर्षं निश्चय पथं छेत्तुं नथी, अथी अतुर वैवे जेनामां मृत्युनां लक्षणं ननु तेनुं मृत्युं थनाई छे तेने वात कहेवी नहि. तेम अकित्सा न करेवी. ६२

साध्य रोगीनां लक्षणम्.

लिङ्गेभ्यो मया यो विपरीतानि पश्यता । लिङ्गान्यारोग्यमागन्तव्यं येष-
जाध्रुवम् ॥ ६३ ॥ दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्या रकुलाश्रयैः । आतुराचारशीले-
ष्टद्रव्यसम्पत्तिक्षणैः ॥ ६४ ॥

जे रोगीनां मृत्युनां लक्षणोथी भीष्मं लक्षणं होय तेना हूत भागं तथा रोगीना धरमां थनारा उत्पातो, अने भीष्मं रोगीना आचार, शील, प्रिय वस्तु, तथा औषधि शक्तिना लक्षणोथी परीक्षा करीने अवश्य आरोग्यता थरी अे कहेवुं न्छे. ६३-६४.

स्वाचारं हृष्टमव्यञ्चस्यं शुक्लवामसम् । अग्रण्डमजटं दूतं जातिवेशक्रियासम् ॥ ६५ ॥
अनुष्टुभरयानस्थममन्ध्यास्वग्रहेषु च । अदारुणेषु नक्षत्रेषु त्रेषु ध्रुवेषु च ॥ ६६ ॥
विनाचतुर्थी नवमीं विनारिक्ताश्चतुर्दशीम् । मध्याह्नश्चार्द्धरात्रश्च भूकम्पं राहुर्दर्शनम् ॥ ६७ ॥
विनादेशमसस्तश्च शस्तौत्पातिकलक्षणम् । दूतं प्रसस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतमिषम् ॥ ६८ ॥

सुंदर आचरण करनारा, प्रसन्न, संपूर्ण अंगोवाणा, यशना अलिहापी, श्वेतवस्त्र पहरेलां. माथाने मुडया वगरना, जटाने नही धारण करनारा, नति, वेष तथा कार्यमां सम, (६५) उंट तथा गधेजानी सवारीपर नही चढेला, संध्याकाले, अशुभग्रहोवाणा सम-यमां, हाइल, उग्र, तथा अध्रुव नक्षत्रमां, योथ, नोम, रिक्ता तथा औदश अे तिथिमां, मध्याह्नकाले, अंधीनाते, धरतीकम्प वभते, तथा अक्षुब्धता समयमां आवेला न होय, अ-शुभ देशमां नही आव्या होय, उत्पातनां लक्षणोथी रहित, सावधान, तथा आत्माकारी हूतने शुभ न्छे. ६६-६७-६८

दध्यक्षत्रद्विजसंखानां मियुग्मनां चतुस्रस्य । रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च
॥ ६९ ॥ अरध्वजपताकानां फलानां चाचकस्य च । ज्येष्ठादूर्ध्वमानानां च दस्यै-
क्षोस्तथा ॥ ७० ॥ पृथिव्या उद्धृतायाश्च बह्वैः मज्ज्वलितस्य च । मोदकानां सुमनसां-
शुक्लानां चन्दनस्य च ॥ ७१ ॥ मन्त्राणां पानस्य पूर्णस्य च कटस्य च । नृभिर्धेन्वाः
सवत्साया बडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ ७२ ॥

हर्षी, अक्षत, आक्षय, अण्ड, राज, रत्न, बरेलो घडा, घोषा घोडा (६६) धन्, ध्वज, पताका, हण, याचक, मोटी यती कन्या, आषिं अेक पशु, (७०) आदेवी जमीन, अणतो अग्नि, लाडू, घोणुं पुष्प, यंदन, (७१) मनोहर अन्नपान, मनुष्योथी बरेली गाडी, वाछडावाणी गाय, वाछडावाणी घोडी, पुत्रवाणी स्त्री; (७२)

जीवसंवकसिद्धार्थसारसमिथवादिनाम् । सानां च तपत्राणां चापाजांश्चिखिनां त-
था ॥ ७३ ॥ मत्स्याजद्विजसंखानां मियुग्मनां च तस्य च । रोचिष्कां च सिद्धानां-
रोचनायाश्च दर्शनम् ॥ ७४ ॥

गन्धः सुरभिर्वर्णश्च सुशुक्लो मधुरोरसः । युगपक्षि मनुष्याणां प्रसस्ताश्च गिरः शुभाः ॥ ७५ ॥
अरध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिप्लुतिः । भेरीद्वजसंखानां च बन्दाः प्याहाने स्वनाः
॥ वेदाध्ययनश्च बन्दाश्च सुखावाः । मद्भिणः । पथिवेशमपवेशे । विचाराः ग्यलक्षणम्

शुक्ल, सरसव, सारस, प्रियवादी हंस, कमल, नीलकंठभोर, (७३) भाउली, अकई, पक्षी, शंभ, कंग, वी, कतिवाणुं दर्शय, सिद्ध तथा गोरान्तनुं दर्शन. ७४. सुभं-पित वस्तु, घोषा रंभ, मधुर रस, भृग, पक्षी, तथा मनुष्योनी शुभ वाणी, ७५. उग्र,

ધન, તથા પતાકાને ઉઠાવીને જવું, નગાર્, મૃદંગ, તથા શંખનો શબ્દ, પુષ્પાદવાચનનો શબ્દ, ૭૬. વેદાધ્યાયનો શબ્દ, તથા સુંદર લક્ષણવાયુ, આ લક્ષણમાર્ગમાં તથા રોગીને ધરમાં જતી વખતે જણાય તો રોગીને આરોગ્ય થવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. ૭૭.

મહાલાચારસમ્પન્નઃ સાતુરો વૈશ્વિકો જનઃ । શ્રદ્ધાધાનો ઽનુકૂલશ્ચ મ્મૂતદ્રવ્યસંગ્રહઃ ॥૭૮॥

ધનૈશ્વર્યમુત્સાવાસિરિષ્ટલાભઃ સુલેનચ । દ્રવ્યાણાં તત્ર યોગ્યાનાં યોજનાસિદ્ધિરેવ ચ ॥૭૯॥

ન્યાં રોગી તથા રોગીના ધરના માણસો સર્વ મંગળ આચારવાળાં હોય, શ્રદ્ધાવાળાં હોય, અનુકૂળ હોય, અનેક પ્રકારના દ્રવ્યોવાળાં હોય. ૭૭. અને ધન, ઐશ્વર્ય, સુખ, તથા ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ સુખપૂર્વક થાય, ત્યાં યોગ્ય ઔષધિયોનો ઉપયોગ કરવાથી કાયસિદ્ધિ થાય છે.

ગૃહમાસાદૈલાનાનાગાનાં વૃષભસ્ય ચ । હયાનાં પુરુષાણાં ચ્ચ સ્ત્રેમધિરો હજમ્ ॥૮૦॥

સોમાર્કામિદ્વિજાતીનાંગવાં નૃણાં યજ્ઞાસ્વના । અર્ણવાનાં મતરણં વૃદ્ધિઃ સમ્વાધનિઃ સૃતિઃ

સ્વપ્નમાં ધર, મહેલ, પર્વત, હાથી, બળદ, ઘોડા, તથા પુરૂષોપર સ્વારી કરતી, ૮૦. ચંદ્રમા, સૂર્ય, અગ્નિ, બ્રહ્મણ, ગાય, તથા યશસ્વી, મનુષ્યોને જવા, સમુદ્રની પાર જવું, વૃદ્ધિ, વિદ્યોત્તું દૂર થવું. ૮૧.

સ્વપ્ને દેવૈઃ સપિતૃભિઃ પ્રસન્નૈશ્ચાભિભાષણમ્ । દર્શનં શુક્રવજ્રાણાં હૃદયમિમલસ્ય ચ ८૨

માંસમત્સ્યવિષામેધ્યજ્ઞાદર્શપરિગ્રહઃ । સ્વપ્ને સુમનસાશ્ચૈવ શુક્લાનાં દર્શનં શુભમ્ ८૩

નિર્મળ તળાવ, તથા ઘોળાં વસ્ત્રોને જોવાં, પ્રસન્ન થયેલા દેવતા તથા પિતૃઓની સાથે સંભાષણ કરવું. ૮૨. માંસ, માછલાં, ઝેર, અપવિત્ર વસ્તુ, છત્રી, તથા દર્પણને લેવાં, ઘોળાં પુષ્પોને, એ વસ્તુઓને સ્વપ્નમાં જોવાં એ શુભ છે. ૮૩

અશ્વગોરથયાનશ્ચયાનં પૂર્વોત્તરેણ ચ । સેદનં પાતેતોત્યાનં દ્વિપતાશ્ચાવમર્દનમ્ ॥૮૪॥

ઘોડા, બળદ તથા રથપર સવારી કરીને પૂર્વ તથા ઉત્તર દિશામાં જવું, રડવું, ગખડી પડીને ઉઠવું, અને શત્રુઓને જીતવું એ શુભ છે. ૮૪. રોગમુક્તતાં લક્ષણ.

સત્ત્વલક્ષણસંયોગાભક્તિર્વૈદ્યદ્વિજાતિષુ । સાધ્યત્વં નચ નિર્વેદસ્તદારોગ્યસ્ય લક્ષણમ્ ८૫

જે રોગી સારાં લક્ષણોવાળો હોય, વૈદ્ય તથા બ્રાહ્મણોનો ભક્ત હોય, અને કોઈ પ્રકારની ઝલાંનવાળો ન હોય તે રોગીને આ આરોગ્ય લક્ષણોથી સાધ્ય જણવા જોઈએ. ૮૫

આરોગ્યાદ્બલમાયુશ્ચ સુખશ્ચ લભતે મહત્ । ઇષ્ટાંશ્ચાપ્યપરાન્ભાવાન્પુરુષઃ શુભલક્ષણઃ ॥૮૬॥

શુભ લક્ષણોવાળો રોગી નીરોગ થઈને બળ, આયુષ્ય મહા સુખ, તથા અન્ય અભીષ્ટ પદાર્થોને પામે છે. ૮૬.

ઉક્તં ગોમયચૂર્ણીયે મરણારોગ્યલક્ષણમ્ । દૂતસ્વમાતુરોત્પાતયુક્તિસિદ્ધિવ્યપાશ્રયમ્ ॥૮૭॥

તેમાં આ શ્લોક છે, આ ગોમય ચૂર્ણીય નામના અધ્યાય । દૂત, સ્વપ્ન, રોગી, ઉત્પાત યુક્તિ તથા સિદ્ધિનાં આશ્રિત મૃત્યુ તથા આરોગ્યનાં લક્ષણ કહેવામાં આવ્યાં. ૮૭.

॥ ભવતિ ચાત્રઃ ॥ ઇતીદં ક્તં મહતં યથા તથા તદન્વેશ્યં મનતમિષગ્વિદા । તથા હિ-

સિદ્ધશ્ચયજ્ઞશ્ચાશ્વતંસ સિદ્ધિર્જાલભતેધનાનિચ ॥૮૮॥

આમાં આ શ્લોક છે, એ સર્વ જે યથાવત કહેવામાં આવ્યું છે તેનું વૈદ્યે હંમેશાં મનન કરવું જોઈએ, એથી કાર્યની સિદ્ધિ, સ્થિર, યશ તથા ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૮૮.

इति गोमय चूर्णीय मिन्द्रिय समाप्तम् ॥ १२ ॥

ઇતિ ગોમય ચૂર્ણીયમિન્દ્રિય સમાપ્ત થયો. ૧૨.

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थानं समाप्तम् ॥

ઇતિ ચરકસંહિતાનું ઈન્દ્રિયસ્થાન સમાપ્ત થયું.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

